CARLO
TAGLIAVINI

ORIGINILE LIMBILOR NEOLATINE

Editura
științifică și enciclopedică

Scanned with OKEN Scanner

CARLO TAGLIAVINI

ORIGINILE LIMBILOR NEOLATINE

—INTRODUCERE ÎN FILOLOGIA ROMANICĂ—

Versiune românească îngrijită și coordonată
de
Alexandru NICULESCU

Traducere:
Anca GIURESCU
Mihaela CÂRSTEA-ROMAȘCANU

Scanned with OKEN Scanner

CUVÎNT INTRODUCTIV

1. Mai mult decît oricare dintre lucrările generale de lingvistică romanică Origini delle lingue neolatine *a profesorului Carlo* TAGLIAVINI *merită a fi tradusă în România. Această transpunere în veşminte româneşti este nu numai o necesitate de studiu într-o ţară în care romanistica generală cunoaşte o dezvoltare deosebită (în raport cu alte ţări romanice), ci şi o recunoaştere, dacă nu chiar un act de gratitudine. Lucrarea profesorului Carlo* TAGLIAVINI *este* singura *„introducere" în lingvistica şi în filologia romanică de largă circulaţie în lume care acordă limbii române un spaţiu vast, egal cu al celorlalte limbi romanice, renunţînd la prezentarea ei ca simplu termen comparativ, de referinţe generale. Carlo* TAGLIAVINI integrează *problemele istoriei limbii şi culturii româneşti în cîmpul Romaniei, începînd de la „substratul" traco-iliric şi de la „superstratul" slav pînă la prezentarea controverselor privind procesul de „formare" a limbii române şi a dialectelor româneşti, pînă la Şcoala Ardeleană şi la „superstratul cultural" latin al secolelor XVIII—XIX (occidentalizarea romanică a limbii şi a culturii româneşti moderne). O asemenea perspectivă în problematica românească nu putea veni decît din partea unui romanist profund cunoscător al limbii române, aşa cum, între romanişti, puţini mai sînt. Mulţi dintre lingviştii din ţara noastră ar putea depune mărturie, confirmînd interesul şi afecţiunea deosebită şi fidelă pe care Carlo* TAGLIAVINI *le-a manifestat, în tot cursul carierei sale ştiinţifice şi universitare, pentru România şi pentru români.*

Origini delle lingue neolatine *are însă calităţi ştiinţifice de prim ordin care o recomandă traducerii şi în limba română, după ce a fost tradusă în germană, în spaniolă şi în japoneză. Carlo* TAGLIAVINI *este unul dintre cei mai renumiţi romanişti contemporani; dar orizonturile sale ştiinţifice depăşesc limitele Romaniei. În lucrarea de faţă limbile romanice sînt tratate în contactul/conexiunea lor cu non-romanitatea. În comparaţie cu alte „introduceri" în lingvistica romanică,* Origini delle lingue neolatine *pune o serie de probleme noi. Mai întîi, conceptele Romania „pierdută" şi Romania „nouă": „Abbiamo così da una parte una « Romania perduta», nella quale è però possibile ... studiare gli stadi della spenta latinità attraverso la toponomastica, i relitti latini rimasti nelle lingue che riuscirono a soffocare il Latino stesso ... ed una « Romània nuova», frutto della colonizzazione da parte di nazione parlanti lingue romanze" (p. 171). În raport cu teritoriul ocupat astăzi, în Europa, de limbile romanice, aceste noţiuni introduc o perspectivă istorică, geografică şi lingvistică: diferenţa dintre* orbis romanus *şi zonele în care se*

vorbesc, în prezent, limbi romanice indică pierderile și achizițiile diacronice ale latinității. O dezvoltare sociolingvistică a acestor concepte poate duce la stabilirea în spațiu a zonelor și a modalităților de contact ale latinei cu non-latinitatea, tot astfel cum perspectiva sociocultural ă poate delimita extensiunea în spațiu a culturii latino-romanice. Se pot menționa îndeosebi elementele latine din dialectele berbere (§ 34) din Africa de la nord de limes*-ul roman, relictele latine din bască și din limbile celtice insulare (§§ 35, 36), contactele latino-germanice (§ 37), precum și elementele latine supraviețuind în greacă, în albaneză și în limbile slave (§§ 38, 39) — urme ale romanității stinse. Expansiunea dincolo de Europa a spaniolei, a francezei, a portughezei și a italienei a transplantat limbile romanice în toate continentele: Romania „nouă" pune probleme de contact lingvistic (fenomene de diglosie, limbi creole, faze arhaice conservate în teritorii izolate etc.). Dacă la această perspectivă ultraromanică adăugăm diferitele adstrate și superstrate ale limbilor romanice (cap. V), înțelegem că în concepția lui Carlo* TAGLIAVINI *studiul limbilor romanice trebuie extins dincolo de actualele frontiere lingvistice ale Romaniei. Domeniul de cercetare al romaniștilor se împletește cu cel germanic, slav și arab: prin extra-romanitate se explică romanitatea. Carlo* TAGLIAVINI *aplică în romanistică perspectiva lingvisticii generale comparative.*

2. Calitatea principală a Originilor limbilor neolatine *constă în vasta și actuala ei informație bibliografică. Această cuprinzătoare sinteză știe să dea referințe asupra celor mai variate și, uneori, aparent mai puțin însemnate probleme ale limbilor romanice, ținînd pasul, din ediție în ediție, cu ultimele articole și studii apărute. Un imens aparat bibliografic, în note și în partea intitulată* Bibliografie, *urmărește informarea cît mai amănunțită a cititorului: Carlo* TAGLIAVINI *are deopotrivă meticulozitatea unui atent bibliograf dar și puterea de sinteză clasificatorie a unui valoros om de știință. Urmînd exemplul dat în* Introducere în studiul limbilor romanice *(Iași, 1932) de Iorgu* IORDAN *(v. acum* Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode, *București, 1962), reluată și completată, în versiunea germană, de Werner* BAHNER, Einführung in die Geschichte und Methoden der Romanischen Sprachvissenschaft, *Berlin, 1962, iar în versiunea engleză* IORDAN—ORR, *revizuită și adăugită cu suplementul* Thirty years on, *de Rebecca* POSNER, An Introduction to Romance Linguistics. Its schools and scholars, *Oxford, 1970) (a se vedea recenziile noastre din* Vox Romanica *1964, 1, p. 451—454 și din* StCLingv[1]. *XXIII (1972), 1, p. 75—77, precum și aceea a lui* R. A. HALL *Jr., în* Language, *vol. 47, 4, December 1971, p. 932—935), Carlo* TAGLIAVINI *procedează la o istorie a disciplinei (cap. I* Filologia romanza) *de după întemeierea metodei comparative, din momentele constituirii ei științifice pînă în epoca actuală. Își găsesc locul, aici, romaniști celebri din toată lumea iar, din Italia, profesori de filologie romanică din toate generațiile, de la toate Universitățile. În această istorie a filologiei romanice, din România sînt prezenți și* B. P. HASDEU, O. DENSUSIANU, E. PETROVICI, *Iorgu* IORDAN, A. ROSETTI, B. CAZACU *(desigur, această serie ar fi putut continua cu alte nume). În ceea ce privește limba română și lingvistica românească în ansamblul studiilor romanice, putem spune, cu deplină convin-*

[1] Abrevierile urmează, în parte, *abrevierile bibliografice* stabilite de TAGLIAVINI în *Originile limbilor neolatine.*

gere, că Origini delle lingue neolatine *este u n i c a lucrare străină de lingvistică romanică generală în care sînt valorificate contribuții românești apărute în cursuri universitare i n e d i t e: este vorba de* O. DENSUSIANU, Elementele latine ale limbii basce, *Craiova, 1924 (menționată alături de lucrările lui* G. ROHLFS, J. CARO BAROJA, E. GAMILLSCHEG, *p. 138, nn. 47, 49) și de* I. A. CANDREA, Elementele latine dispărute din limba română, *București, 1932 (n. 104, p. 254) care apar astfel, pentru prima oară în bibliografia internațională de specialitate. Carlo* TAGLIAVINI *pune în relief precedența unor studii românești în anumite domenii lingvistice: este cazul lucrării lui Lazăr* ȘĂINEANU, Încercare asupra semasiologiei limbii române, *pe care o consideră, cu dreptate, „la prima monografia generale sulla semantica di una lingua romanza" (p. 46), regretînd faptul că, în Occident, lucrarea era prea puțin cunoscută.*

Iată de ce bibliografia Originilor limbilor neolatine *este deosebit de vastă, de complexă și de amănunțită.*

Aduse la zi (pînă în 1972), indicațiile bibliografice cuprind, în afară de note, peste șaizeci de pagini din întreaga lucrare. Completările bibliografice pe care le-am făcut la versiunea românească (în Addenda *și, uneori, în textul capitolelor) se referă, în special, la lucrări care se impuneau a fi menționate, mai ales în domeniul românesc și după anul 1972.*

3. Clasificarea limbilor romanice nu este, fără îndoială, problema cea mai importantă pe care și-o pune lucrarea lui Carlo TAGLIAVINI. *O luăm totuși în discuție, știut fiind că, în general, a clasifica înseamnă întotdeauna a alege criterii: acestea determină clasele și diviziunile. În același timp, clasificarea este o problemă de opțiune între diacronie și sincronie: o partiție a limbilor romanice standard actuale nu poate coincide cu una diacronică. Așa cum arăta Amado* ALONSO, *într-o clasificare bipartită (de tipul Orient/Occident) italiana s-ar putea grupa cu româna, opusă castilianei; dimpotrivă „por la suma y resultado de toda su historia y por la totalidad de su incesante crecimiento", italiana se alătură castilianei, provensalei, catalanei, portughezei, iar româna se opune tuturor acestora (*Partición de las lenguas románicas de Occidente, *în* Estudios lingüísticos. Temas españoles, *Madrid, 1951, p. 125).*

Clasificarea pe care o propune Carlo TAGLIAVINI *(§ 63) nu-și explicitează criteriile: ea rămîne generală și, într-un fel, empirică. Cu toate acestea, avînd în vedere, cum spune autorul, repartizarea geografică, substratul „și, multe alte criterii", această clasificare are avantajul de a introduce între un grup lingvistic și altul un fel de* lengua-puente: *„il Dalmatico ... può essere considerato come il ponte di passaggio fra il Balkano-romanzo e l'Italo-romanzo, analogamente al Catalano, che, pur riunito al Galloromanzo (Provenzale) segna il passaggio fra questo e l'Ibero-romanzo" (p. 355). Recunoaștem în această clasificare îndepărtate ecouri bartoliene, dar nu este greu de observat și o influență a ideilor lui Walter v.* WARTBURG (L'articulation linguistique de la Romania, *în* VIIe Congrès International de Linguistique Romane ..., *II,* Actes et Mémoires, *Barcelona, 1955).*

O introducere în lingvistica romanică generală ar trebui să țină seama însă de încercările recente de clasificare a Romaniei, întemeiate, în special, pe criterii cantitative. Ž. MULJAČIĆ *(1967) este ultimul dintr-o serie de cercetători care, începînd cu Mario* PEI, A New Methodology for Romance Classification,

Scanned with OKEN Scanner

în Word *5 (1949) și continuînd cu* J. E. GRIMES — *Frederick* B. AGARD, Linguistic Divergence in Romance, *în* Language *35(1959)*, W. MAŃCZAK, Le problème de la classification des langues romanes, *în* Actes du IXe Congrès International de Linguistique Romane *(1959)*, Boletim de Filologia *(Lisboa) 18, și mai ales* A. L. FROEBER, Three Quantitative Classifications of Romance, *în* RomPhil, *XIV (1961), caută să introducă măsuri exacte statistice (frecvență) în comparația limbilor romanice. Dintre aceștia,* Ž. MULJAČIĆ *este cel care încearcă să determine „distanțe" între sistemele lingvistice romanice, după modelul „distanțelor" dintre foneme în termenii analizei binare a trăsăturilor distinctive (Jakobson—Halle). Asemenea analize cantitative ale structurilor fonologice (v. mai sus,* M. PEI, J. E. GRIMES—F. B. AGARD); H. GUITER, Quelques paramètres caractéristiques des systèmes vocaliques, *în* RLingR, *30(1966), morfosintactice (Heles* CONTRERAS, Una classificación morfo-sintáctica de las lenguas románicas, *în* RomPhil, *XVI (1963), 3) sau lexicale (Stephen* H. RICHMAN, A Quantitative Syllabic Analysis of Romans Words, *în* StLing, *20 (1966), Constant* MANECA — *Tudora* ȘANDRU, Tipología léxica románica a base de criterios cuantitativos, *în* RevRLing, *XVIII (1973), tot astfel cum se aplică și asupra unor subsisteme, limitate, în care cazuri rezultatele sînt și mai pertinente: Maria* ILIESCU, Ressemblences et dissemblences entre les langues romanes du point de vue de la morpho-syntaxe verbale, *în* RLingR, *33 (1969), 129—130, p. 113—132). Rezultatele unor astfel de clasificări sînt, fără îndoială, relative: ele nu fac altceva decît să ne dea,* grosso-modo, *o imagine despre caracteristicile în comun ale unei grupe de limbi, genealogic reductibile la latină. Dar care sînt cele datorate originii comune, care sînt dezvoltările paralele și care sînt cele cazuale? Clasificările pe care le-am menționat nu fac altceva decît să arate că româna, sarda și franceza sînt, în general,* out-siders *față de ceea ce Amado* ALONSO *numea* România continua. *Se constată de asemenea că, așa cum arată* B. VIDOS, Manual de lingüística románica, *trad. sp., Madrid, 1963, „el paso de una lengua romance a la otra" este „casi siempre gradual"; prin dialecte care îndeplinesc funcții de „transición imperceptible" (p. 284—285) — ceea ce reprezintă într-un fel și punctul de vedere al lui Carlo* TAGLIAVINI. *Această situație face însă ca, împreună cu Maria* ILIESCU, *p. 130—131, să considerăm „qu'il est forcé et inutile de procéder à une classification stricte des langues romanes, dans le sens d'un groupement rigide". A clasifica limbile romanice, astăzi, într-o epocă în care tipologia depășește limitele genealogiei, iar criteriile clasificărilor noastre nu pot distinge diacronia de sincronie, nu constituie decît un exercițiu comparativ, interesant dar nu definitoriu. Clasificările reflectă stadii actuale ale teoriei lingvistice, revelă puncte de vedere metodologice, poartă semnul epocii și al direcțiilor de cercetare, dar nu reușesc să învingă relativismul și scepticismul celui ce își dă seama de inepuizabila cunoaștere a limbilor romanice. De aici, poate, și atitudinea lipsită de rigiditate a lui Carlo* TAGLIAVINI.

4. O serie de observații necesită considerațiile lui Carlo TAGLIAVINI *privitoare la statutul elementelor slave din limba română (§ 60). Dacă datarea, ulterioară sec. VI—VII, este general acceptată (v. acum* Istoria limbii române, *II, p. 372), problema unei „daco-slave"* (S. REICHENKRON, S. B. BERNSTEIN) *sau „slavo-daco-moesice"* (G. MIHĂILĂ) *ar fi meritat poate, o mențiune în plus: con-*

Scanned with OKEN Scanner

ceptul a suscitat mari rezerve și mari discuții în lingvistica românească. Elementele slave din română au caracteristici sud-slave bulgărești (A. ROSETTI, BL, *IX (1941), p. 95 urm.;* E. PETROVICI, Dacorom. *X, 2(1943), p. 243 urm.): ele sînt posterioare dezagregării comunității slave, neputîndu-se deci introduce d e c î t în limba romanică a populației romanizate nord-dunărene („latina orientală cu elemente slave", E. PETROVICI) — adică după constituirea a ceea ce se numește „protoromână" sau „română comună" (v. acum* A. ROSETTI, ILR, *1968, p. 620—623). Cu toate acestea, contactul româno-slav este un proces îndelung și complicat. Ideile lui* E. GAMILLSCHEG, Zur Frühgeschichte des Rumänischen, *în* Gedächnisschrift für Adalbert Hämel, *Würzburg, 1953, p. 65—72 și ale lui* M. KŘEPINSKÝ, L'élément slave dans le lexique roumain, *în* Mélanges de linguistique et de littérature offerts à M. Roques, *IV, Paris, 1952, p. 153—162 (citate de Carlo* TAGLIAVINI, *§ 60, nn. 110, 111) asupra bilingvismului slavo-român aduc în lumină aspecte noi, care — de ce să nu o spunem? — nu au fost încă îndeajuns cercetate nici în lingvistica românească. Distincția, operată de* M. KŘEPINSKI, *între* emprunts *și* résidus *la elementele slave din română — pe care Carlo* TAGLIAVINI *o consideră „non facile, né, spesso... possibile" (p. 323) — a fost, în alt mod, aplicată de* E. GAMILLSCHEG *în analiza lexicului de origine slavă conotat afectiv. Constatarea că românei îi lipsește lexicul afectiv comun latin de tipul* amare, amor, carus, amicus, sponsa *etc. pe care o poate face, nu fără surprindere, orice romanist (a se vedea acum* I. FISCHER, *în* Istoria limbii române *II, p. 122 urm.) — își găsește explicația în contactele slavo-române: slavii, învățînd romanica,* nu *și-au însușit, în domeniul vieții afective, o parte a lexicului latin, „străin" lor și, deci, mai puțin apt a fi înțeles în toate nuanțele stilistice; ei au preferat a utiliza cuvinte native, slave, a căror conotație expresivă le era pertinentă. Așa se explică pătrunderea în lexicul românesc a terminologiei de tipul* iubi, drag, dragoste, nevastă *etc. (a se vedea și observațiile noastre în* Individualitatea limbii române, *București, 1965, p. 158). Aceste cuvinte aparțin așadar seriei de* résidus; *ele nu sînt* emprunts. *O asemenea considerare a elementelor slave ar avea avantajul unei viziuni mai realiste asupra procesului de bilingvism dintre populația romanizată și populațiile slave. Ea ar putea duce la concluzia că interferențele slavo-romanice s-au desfășurat în două moduri și în două direcții spre a ajunge la bilingvism: (1) grupe de populație slavă care și-au î n s u ș i t limba romanică a populației romanizate și (2) grupe de populație romanizată care își a d a p t e a z ă romanica pe care o vorbeau la necesitățile unei comunicări cu populația slavă romanizată. Este probabil că cele dintîi aveau situații sociale de prestigiu în formațiile social-statale pe care le întemeiau, dar ele erau în minoritate; este probabil, de asemenea, că cele de sub (2) erau majoritare, ceea ce explică de ce c o n c e s i i l e lor lingvistice au fost mai reduse. Istoricii confirmă dealtfel aceste ipoteze sociolingvistice. Contactele româno-slave ar avea nevoie deci de o revizuire în termenii sociologiei lingvistice și a teoriilor actuale despre bilingvism. Acolo unde lingvistica etimologică (genealogică și comparativă) nu mai poate oferi rezultate noi, sociolingvistica poate deschide perspective inovatoare.*

4.1. Într-o asemenea lumină ar trebui discutată și acțiunea slavei asupra sistemului fonematic românesc. După cum se știe, E. PETROVICI *a atribuit limbii române o corelație de muiere a consoanelor, la finală* (pom—pomi) *și în interiorul cuvîntului* (lac—leac) *(§ 60, n. 108). La acest punct de vedere s-a raliat* P. HAMP,

Cercetări de lingvistică, *IV (1959), p. 171—175, dar s-au declarat împotrivă unii lingviști români, ale căror lucrări trebuie, aici, menționate:* A. ROSETTI, Despre sistemul fonologic al limbii române, *în* StCLing, *VII (1956), p. 31 urm.*, Considerații asupra sistemului fonologic al limbii române literare, *în* StCLing, *VIII (1957), p. 43 urm.*, Asupra clasificării fonemelor semivocale (sau semiconsoane), *în* FonDial., *II (1960), p. 59 urm.*, Observații asupra palatalizării consoanelor în limba română, *în* Zbornik za filologiju i lingvistiku, kn. *IV—V, Novi Sad, 1961—1962, p. 289—290,* Despre regula comutării în fonologie, *în* StCLing, *XII (1961), p. 11—14;* A. AVRAM, Contribuții la studiul fonologiei limbii române, *în* StCLing, *VII (1956), p. 201 urm.*, Les semivoyelles roumaines du point de vue phonologique, *în* Mélanges linguistiques ... Oslo, *Bucarest, 1957, p. 76 urm.*, Constituirea corelației consonantice de timbru palatal în limba română, *în* StCLing, *VIII (1957), p. 55 urm.*, Considerații fonologice asupra rimelor românești, *în* FonDial., *I (1958), p. 9 urm.;* E. VASILIU, Asupra corelației de muiere a consoanelor în limba română, *în* StCLing, *VIII (1957), p. 49 urm.*, Notă asupra neutralizării opozițiilor fonematice, *în* FonDial., *I (1958), p. 73 urm.;* D. COPCEAG, Consoanele românești urmate de **ea** în comparație cu consoanele muiate rusești, *în* FonDial., *I (1958), p. 17 urm. precum și volumul* Recherches sur les diphtongues roumaines, *p.p.* A. ROSETTI, *Bucarest—Copenhague, 1959. Aceste lucrări, care trebuie menționate atunci cînd se iau în discuție elementele slave din sistemul fonologic al românei, subliniază faptul că acțiunea vocalelor palatale și a lui [y] asupra consoanei precedente caracterizează numai unele graiuri dacoromânești și că limba română standard și restul graiurilor cunosc numai tipul de opoziții vocalice. Această repartiție dialectală a faptelor face pe* A. ROSETTI *să considere că palatalizarea și muierea consoanelor, în sistemul fonologic românesc, ar fi „o evoluție spontană a graiurilor românești" (v. acum* ILR, *1968, p. 625). În sfîrșit, impun anumite rezerve și opiniile mult prea entuziaste ale lui* E. SEIDEL *privitoare la elementele sintactice slave din română: o bună parte dintre construcțiile menționate de* E. SEIDEL *se regăsesc și în alte limbi romanice! Iată de ce problemele elementelor de origine slavă din română depășesc însemnătatea unor fapte de „superstrat": conviețuirea romano-slavă, în Orient, este pe deplin corespunzătoare celei romano-germanice, în Occidentul latin. Ea trebuie pusă în termeni riguroși și examinată din toate unghiurile de vedere, pentru ca să se ajungă la o imagine reală: bilingvismul slavo-român a avut implicații determinante asupra dezvoltării unei limbi romanice într-un mediu non-romanic, oriental.*

5. Structura etimologică a lexicului românesc este luată în considerație de Carlo TAGLIAVINI *în legătură cu superstratul limbii române. Cercetările românești în analiza statistică a vocabularului* (HASDEU, CIHAC, MACREA, *§ 60, n. 103; o rectificare:* Încercare asupra fondului principal de cuvinte², *București, 1957 se datorește lui* Al. GRAUR!), *menționate în* Origini delle lingue neolatine, *pot fi completate cu alte titluri, iar rezultatele lor luate în discuție. Dat fiind că româna este, printre limbile romanice, unul dintre domeniile cele mai investigate cu măsurile statisticii, direcțiile, extensiunea și datele obținute merită a fi puse în lumină în această versiune românească. Frecvența cuvintelor și „fizionomia lexicală", adică structura etimologică a lexicului ro-*

Scanned with OKEN Scanner

mânesc, au fost în atenția lingvisticii românești, după A. de CIHAC și B. P. HASDEU, încă de prin anii 1942—1943, la indicațiile lui S. PUȘCARIU și în urma cercetărilor lui D. MACREA. C. MANECA a prezentat comunicarea Osservazioni sopra le frequenze dei vocaboli nelle lingua romena letteraria, la cel de-al XI-lea Congres de lingvistică și filologie romanică (Madrid, 1965), în același an în care a apărut valorosul Frequency dictionary of Rumanian Words, London — The Hague — Paris, 1965, datorat lui Alphonse JUILLAND și colaboratorilor săi Ileana JUILLAND, P. M. H. EDWARDS (discutat în LR, XV (1966), 4, de GH. BOLOCAN și de Mircea SECHE și în RevRLing, 11 (1966), 2 de AL. GRAUR și de Alexandra ROCERIC. După această dată, cercetările se înmulțesc: ele au în vedere stilurile limbii literare (B. KELEMEN, Cu privire la caracteristicile stilurilor limbii în lumina statisticii lingvistice, în StCLing, XVII (1966), 1, p. 35 urm., V. ȘUTEU, Observații asupra frecvenței cuvintelor în operele unor scriitori români, în StCLing, X(1959), 3, p. 419 urm., GH. BOLOCAN, Unele caracteristici ale stilului publicistic al limbii române literare, în StCLing, XII (1961), 1, p. 35 urm., C. MANECA, Statistica lexicală și stilurile limbii, în LR, XXII (1973), 6, p. 529 urm.), asupra comparației romanice (C. MANECA, La fisionomia lessicale comparata del rumeno e dell'italiano, în RevRLing, XVII (1972), 3, p. 203 urm.) și asupra structurilor fonetice (Alexandra ROCERIC, Fonostatistica limbii române, București, 1968). Un interesant articol metodologic a scris A. JUILLAND, Two Missing Words in the Frequency Dictionary of Rumanian Words, în RevRLing, XVI (1971), 2, p. 155 urm.

Analiza și confruntarea rezultatelor acestor cercetări asupra structurii etimologice a limbii române actuale (C. MANECA, StCLing, XVIII (1967), 2, p. 121 urm.) dovedesc că elementele latine ocupă locul cel mai însemnat în vocabularul românesc. Datele mai multor examinări statistice (D. MACREA, V. ȘUTEU, GH. BOLOCAN, C. MANECA) concordă numai în ceea ce privește fondul latin: D. MACREA: 48,68%; V. ȘUTEU: 66,09%; GH. BOLOCAN: 67,97%; C. MANECA: 34,65%. Datele privitoare la elementele slave diferă simțitor: 16,81% (D. MACREA), 13,21% (V. ȘUTEU), 3,92% (Gh. BOLOCAN), 5,35% (C. MANECA), tot așa cum diferite sînt procentajele neologismelor de origine franceză (11,97% — D. MACREA, 37,57% — GH. BOLOCAN, 0,57% — V. ȘUTEU), explicabile prin structura vocabularului poetic care nu include neologisme, 32,17% — C. MANECA).

Un cercetător asiduu, dar mai puțin cunoscut, în examinarea statistică a lexicului românesc este C. DIMITRIU. Analizele sale se aplică asupra textelor românești din sec. XVI—XVII (Codicele Voronețean, Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Scheiană, Tetraevanghelul, Liturghierul și Cazania II ale lui Coresi, Palia de la Orăștie, Cazania lui Varlaam, Pravilele împărătești și Îndreptarea legii). În lucrarea sa Romanitatea vocabularului unor texte vechi românești, Iași, 1973, sînt evaluate elementele lexicale latinești și românești de origine latină din textele noastre vechi; proporția cuvintelor latino-romanice este, în general, situată între 35%—46%, cu o frecvență de 53%—65% (p. 199—201). Florica DIMITRESCU în Contribuții la istoria limbii române vechi, București, 1973, p. 89—91 înregistrează pentru Tetraevanghelul lui Coresi, circa 64% cuvinte latine și românești din latină, cu o frecvență de circa 88%. Se pare deci că, în limba română veche, în plină epocă de cultură slavo-română, în texte bisericești traduse din slavă, procentul

cuvintelor latino-romanice sau formate în română cu elemente latine este mult superior în raport cu procentele cuvintelor de origine non-romanică.

Cercetările statistice asupra lexicului românesc (la care putem adăuga și indicii de circulație, introduși de C. MANECA) *arată, în linii mari, prepondeRența elementelor latinești și a celor romanice (în epoca modernă, franceze), în opoziție radicală cu elementele non-romanice. Cifrele statistice dau astfel o imagine globală, pe care alte cercetări ulterioare o pot rafina, confirma și completa, deosebind mai atent faptele de structură de cele acumulate în inventar.*

Cercetările statistice de felul celor întreprinse în română, la care se pot adăuga cele din domeniul spaniol (A. JUILLAND, E. CHANG RODRIGUEZ, Frequency Dictionary of Spanish Words, *Haga, 1964*), *din domeniul francez* (A. JUILLAND, D. BRODIN, Catherine DAVIDOVITCH, Frequency Dictionary of French Words, *Haga, 1970, precum și cercetările lui* P. GUIRAUD, CH. MULLER *etc.*) *și din domeniul italian* (U. BORTOLINI, C. TAGLIAVINI, A. ZAMPOLLI, Lessico di frequenza delle lingua italiana contemporanea, *IBM, Italia, 1971*, A. JUILLAND, G. TRAVERSA, Frequency Dictionary of Italian Words, *Haga, 1973, precum și Mario* ALINEI, Spogli elettronici dell'italiano delle origini e del Duecento, *Bologna, 1971*) *augmentează coeficienții de certitudine a concluziilor lingvisticii romanice.*

6. Lucrarea pe care o prezentăm este o introducere în lingvistica romanică generală, alcătuită de un romanist cu aprofundate cunoștințe de limba română. Carlo TAGLIAVINI *are contribuții demne de semnalat în domeniul balcanisticii (albaneza, raporturi albano-române) și al românei propriu-zise (mai ales în lexicologie și în istoria limbii literare: Lexiconul* Marsilianum, *limba psaltirilor calviniste). În această calitate, Carlo* TAGLIAVINI *cuprinde în* Origini delle lingue neolatine *și opinii proprii și atitudini personale privind istoria limbii române, ceea ce poate interesa îndeaproape lingvistica românească. Nu trebuie să surprindă, bunăoară, faptul că autorul* Originilor limbilor neolatine *pune la îndoială, ca atestare latină vulgară sau română, celebra formulă, citată de cronicarii bizantini Theophylactos Simokattes și Theofanes,* retorna *(sau* torna, torna*)* fratre, *contrazicînd părerile lui Petre* S. NĂSTUREL, **Torna, torna, fratre,** o problemă de istorie și de lingvistică, *în* Studii și cercetări de istorie veche, *VII (1956), p. 179 urm. și ale lui* A. ROSETTI, Omagiu Constantin Daicoviciu, *1960, p. 467 urm. (v. acum* ILR, *1968, p. 612—613). Carlo* TAGLIAVINI *relevă, pornind de la studiul lui* G. C. LEPSCHY, Giusto Lipsio e il volgare nel VI secolo (**Torna, torna, frater** e l'Instrumentum plenariae sententiae), *în* StMIVolg, *VII (1961), p. 296 și urm., că descoperirea acestor fragmente de cronică nu se datorește, cum se credea pînă acum, istoricului* J. THUNMANN, *ci mai multor erudiți ai sec. XVII—XVIII, printre care* G. MÉNAGE *(1668) și* L. A. MURATORI *(1725 și 1739). Concluziile sale neagă însă caracterul latin vulgar sau românesc al acestei fraze, considerînd, bazat pe o singură interpretare (*M. GYÓNI*) a ediției critice a cronicarilor bizantini, că este vorba de formule de comandă pur l a t i n e ș t i (o dovadă ar fi ocurența formei* frater, *în unele manuscrise, în loc de* fratre*). Dar ce diferență se putea face între latină și latină vulgară, într-o cronică bizantină scrisă în grecește? Termenii nu se opun. Pe de altă parte, majoritatea bizantiniștilor sînt de acord în a considera că această formulă de comandă latinească era obișnuită în armata*

bizantină: ea aparținea latinei, deci, prin aceasta, și latinei vorbite. H. ZILLIACUS *a arătat că elementul romanic era bine reprezentat în armata bizantină și de aceea comenzile se dădeau în limba latină (*A. ROSETTI, art. cit., ILR, *1968, p. 612).*

Trebuie să luăm act, de asemenea, de opiniile lui Carlo TAGLIAVINI *în problema locului de formare a limbii române, prin care el confirmă prezența populației romanizate la nordul Dunării, împreună cu majoritatea istoricilor și lingviștilor români și străini. Tot astfel, nu putem să nu relevăm părerile lui în privința unității integrale a dialectului dacoromân ca limbă romanică unică în părțile daco-romane, dezvoltată la rang de limbă națională literară (în raport cu care, celelalte varietăți românești nu depășesc stadiul de dialect). Autorul* Originilor limbilor neolatine *își exprimă, cu competență, păreri, îndoieli, obiecții cu care avem dreptul de a fi sau de a nu fi de acord. Știința este, astăzi, în posesia unui bogat material arheologic (de ex., printre altele, celebra inscripție latină de la Biertan—jud. Sibiu, din sec. IV* (ego Zenovius votum posui), *cimitirul de la Brateiu, pe Tîrnava Mare (380—454), cimitirul prefeudal de la Noșlac—Ocna Mureșului (sec. VI—VII), tezaurele monetare romane din sec. III—IV etc.) care, adăugat dovezilor lingvistice (creștinismul latin) și celor logico-istorice, constituie certitudini de care trebuie să se țină seama (cf.* Istoria României, *I, red.* C. DAICOVICIU, I. NESTOR, GH. ȘTEFAN), *București, 1960, p. 615,637;* C. DAICOVICIU, EM. PETROVICI, GH. ȘTEFAN, La formation du peuple roumain et de sa langue, *Bibliotheca Historica Romaniae, 1, București, 1963*; C.C. GIURESCU, *Dinu* C. GIURESCU, Istoria românilor, *1, București, 1974, p. 126—146). Este necesar să reafirmăm acceste adevăruri, tocmai pentru că prof.* C. TAGLIAVINI *pare, uneori, a acorda însemnătate argumentelor care pledează pentru dezvoltarea protoromânei mai mult pe malul drept al Dunării. În procesul de conservare a latinității limbii române, legăturile cu civilizația romano-bizantină de la sud de Dunăre ale populațiilor daco-romane de la nordul Dunării, care și-au continuat viața în centre de pe străvechile teritorii dacice, au avut o însemnătate deosebită. Dunărea nu a fost un hotar, ci o axă a dezvoltării latinității românei. Româna este singura limbă romanică a spațiului carpato-danubian și, prin aceasta, se deosebește de dalmată.*

O versiune românească trebuie să ia în considerare și faptul că TAGLIAVINI *nu acceptă decît ca o problemă „non ... ancora del tutto chiarito" (p. 572) precedența* Evangheliarul slavo-român *conservat la Leningrad și descoperit de* L. DEMÉNY (Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553, *București, 1971) asupra tuturor celorlalte texte coresiene; după cum se știe, data imprimării textului este încă în discuție: examenul formelor de filigran a făcut pe* L. DEMÉNY *să propună mai întîi anul 1546 și, apoi, anii 1551—1553 (v. discuția în* StCLing, XXV *(1974), 1, p. 65—68, 3, p. 311—314) situînd textul după* Catehismul luteran *(1544) al lui Filip Moldoveanu (Maler sau Pictor) și după un Evangheliar slav. Analiza lingvistică a textului și cercetarea caracterelor tipografice par totuși a îngădui presupunerea că* Evangheliarul slavo-român *face parte din seria de cărți românești tipărite la Sibiu înainte de Coresi; textul este însă localizat în Moldova (*E. PETROVICI; A. ROSETTI, ILR, *1968, p. 474—475)* sau în Banat (I. GHEȚIE, AL. MAREȘ). *Cași în alte*

cazuri ale secolului XVI românesc, data imprimării nu poate fi precizată prin fapte de limbă. Problema Evangheliarului slavo-român *rămîne într-adevăr deschisă.*

Sub aceeași specie a discuțiilor prezintă Carlo TAGLIAVINI *și unele păreri privitoare la substratul traco-iliric al românei. „Seducente, ma non del tutto sicura" consideră (§ 27, n. 172) interpretarea lui* C. DAICOVICIU, *în inscripția DECEBALUS PER SCORILO,* per = *lat.* puer, *tot astfel cum este de părere că o vocală de tipul /ə/ (rom.* ă, *alb.* ë, *bg.* ъ) *(§ 64, p. 295) „ar putea fi datorată influenței substratului", împotriva unor teze ale regretatului* E. PETROVICI, *care îi contesta originea balcanică). S-ar putea aduce aici în discuție părerea lui* C. POGHIRC, *care crede că alternanța* a/e *în grafia numelor proprii trace ar dovedi existența unei vocale de tipul /ə/* (Istoria limbii române, *II, p. 320); precum și obiecțiile exprimate de* A. ROSETTI, ILR, *1968, p. 245. Problemele substratului limbii române prezentate de Carlo* TAGLIAVINI (cf. *opiniilor acestuia privitoare la construcția viitorului în dalmata vegliotă, contrare ipotezelor lui* BARTOLI, *sau cele privind palatalizarea velarelor și a labialelor (§ 64) dovedesc competența perspectivei de romanist balcanolog a autorului.*

7. Se poate vedea așadar, cu ușurință, că lucrarea de față are îndeaproape relații cu istoria limbii române, cu dialectologia și filologia românească. De aceea partea privitoare la limba română va putea suscita discuții în lumina unor puncte de vedere sau date diferite. Considerîndu-l pe Carlo TAGLIAVINI *unul dintre cercetătorii de seamă ai limbii române, este necesar să completăm, aici, în versiunea românească, informațiile și indicațiile sale, cu material apărut între timp. Cititorul român are la dispoziție, azi, în judecarea opiniilor lui Carlo* TAGLIAVINI, *o serie de lucrări însemnate dintre care, din motive lesne de înțeles, vom cita numai cîteva. În problema continuității românilor în spațiul carpato-dunărean și a istoriei conștiinței de apartenență la romanitate a românilor, trebuie consultate* A. ARMBRUSTER, Romanitatea românilor. Istoria unei idei, *București, 1972, Răzvan* THEODORESCU, Bizanț ..., Balcani, Occident ... (sec. X—XIV), *București, 1974, precum și culegerea* Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität, *hgg. von Paul* MIRON, *1 (1973), Freiburg, München (în special studiile lui* VL. ILIESCU, Die Räumung Dakiens im Lichte der Schriftquellen, *p. 5 urm.,* A. BODOR, Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia, *p. 29 urm.,* R. VULPE, Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie, *p. 41 urm.,* EM. POPESCU, Die Kontinuität im Lichte der epigraphischen Entdeckungen, *p. 69 urm.,* D. TUDOR, La domination romane au nord du Danube après Aurélien, *p. 149 urm.; pentru problemele formării limbii române, ale dialectelor românești sud-dunărene și ale substratului,* A. ROSETTI, Considérations sur la formation de la langue roumaine, *p. 177 urm.,* M. CARAGIU-MARIOȚEANU, Les idiomes romans sud-danubiens, *p. 222 urm.,* C. POGHIRC, Sur les éléments de substrat du roumain, *p. 197 urm.), precum și* I. COTEANU, Morfologia numelui în protoromână (româna comună), *București, 1969.*

În domeniul istoriei limbii române și al românei vechi, trebuie avute în vedere G. MIHĂILĂ, Contribuții la istoria culturii și [a] literaturii române vechi, *București, 1972 (în special pentru primele inscripții slave de pe teritoriul românesc, pentru textele bilingve slavo-române), Ion* GHEȚIE—*Al.* MAREȘ, Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea, *București, 1974, Ion* GHEȚIE, Începu-

turile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice, *precum și Florica* DIMITRESCU, Contribuții la istoria limbii române vechi, *București, 1973. Dealtfel, problemele istoriei limbii române trebuie cercetate astăzi și în lumina lucrării* Istoria limbii române, *II, elaborată de un colectiv sub red. lui* I. COTEANU, *Ed. Academiei R.S.R., 1969.*

La acestea se pot adăuga o serie de lucrări de fonetică și fonologie descriptivă și istorică: E. VASILIU, Fonologia limbii române, *București, 1965,* Fonologia istorică a dialectelor limbii române, *București, 1968, Marius* SALA, Contribuții la fonetica istorică a limbii române, *București, 1970 (v. acum* Contributions à la phonétique historique du roumain, *Paris, 1976).*

În sfîrșit, în dialectologia românească trebuie menționată mai întîi, continuarea seriei de atlase dialectale regionale în cadrul Noului Atlas Lingvistic Român pe regiuni (NALR); *sub conducerea lui* B. CAZACU *au apărut* NALR Oltenia, *vol. II (1970) și vol. III (1974) de* T. TEAHA, I. IONICĂ, V. RUSU *și* NALR Maramureș, *vol. I (1969), vol. II (1971), vol. III (1973) de* P. NEIESCU, G. RUSU, I. STAN. *La acestea se adaugă culegerile de* Texte dialectale Muntenia I, *alcătuite, sub conducerea lui* B. CAZACU, *de* G. GHICULETE, P. LĂZĂRESCU, *Maria* MARIN, B. MARINESCU, *Ruxandra* PANĂ, *Magdalena* VULPE, *București, 1973, precum și* Texte dialectale din zona Porțile de Fier *de* C. COHUȚ *și Magdalena* VULPE, *București, 1973. De curînd apărut, valorosul* Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană) *(București, 1975) de Matilda* CARAGIU MARIOȚEANU *impune revizuiri și verificări în concluziile cercetărilor asupra dialectelor românești sud-dunărene.*

Nu putem menționa, aici, numeroasele glosare dialectale, studiile apărute în revistele de specialitate, tot așa cum lăsăm în afara discuției lucrările de gramatică descriptivă românească. Trebuie să spunem însă că Origini delle lingue neolatine *este o prezentare a limbilor romanice în perspectivă diacronică mai mult decît din punctul de vedere al descrierii lor (și al metodelor descriptive).*

8. Originile limbilor neolatine *este o lucrare densă și doctă de lingvistică romanică generală, foarte necesară unui public științific larg, în momentul actual al științei noastre. Ea constituie, alături de vasta* Comparative Romance Grammar *a lui Robert A.* HALL *Jr. (vol. I:* External History of The Romance Language), *New York—London—Amsterdam, 1974 și de* Introduzione alla filologia romanza de L. RENZI *(Bologna, 1976), unul din ultimele instrumente ale romanistului contemporan.* Originile limbilor neolatine *va putea îndruma informarea în domeniul romanisticii, dar va putea arăta care sînt și limitele disciplinei noastre.*

Fără îndoială, unei lucrări i se poate întotdeauna cere mai mult. În circuitul larg de aprecieri și de comparații, s-au formulat judecăți de valoare și de metodă pe care orice specialist le poate presupune. S-a cerut acestei lucrări o completă reelaborare a gramaticii comparate romanice, în termeni structurali, tot așa cum i s-ar fi putut cere alta, în perspectivă generativă-transformațională sau în lumina universaliilor semantico-logice. S-ar fi putut dezvolta o parte sau alta, extinzînd, bunăoară, latina sau dezvoltînd considerațiile asupra sintaxei. Lucrarea nu a vrut să fie decît o „introducere în filologia romanică", dintr-un punct de vedere mai ales diacronic, cu tot ceea ce a fost asumat, în principalele direcții, de către disciplina noastră. O asemenea prezentare de ansamblu implică, într-un anume fel, o poziție eclectică dar obiectivă. Iată de ce Origini

delle lingue neolatine *este o carte de început de drum în romanistică, elaborată cu pasiunea, cu experiența și cu vastele cunoștințe ale unui specialist ajuns la apogeul carierei sale. Lucrarea de față împlinește un program „lungamente meditato" al unui curs de introducere în lingvistica romanică pe care Carlo* TAGLIAVINI *l-a început în 1927—1928 la Universități străine, l-a reluat începînd din 1945 la Universitatea din Padova. Ea este rezultatul care încoronează opera de romanist a lui Carlo* TAGLIAVINI: o adevărată enciclopedie a lingvisticii romanice, *în ansamblul vast și complex al acestei discipline.*

9. Volumul Originile limbilor neolatine *în română a pus de bună seamă traducătoarelor și îngrijitorului versiunii românești o serie de probleme nu ușor de rezolvat. Destinată unui public universitar și de specialitate cu altă pregătire și cu alte orizonturi, lucrarea a trebuit să fie adaptată la realitățile și dimensiunile românești. Iată de ce au fost necesare unele intervenții în text, în exemple și în note, precum și refaceri ale frazelor, în stil literar românesc, pentru a asigura acestei lucrări un veșmînt cît mai potrivit. Am încercat să dăm* Originilor limbilor neolatine *fluența pe care ar fi avut-o în cazul cînd Carlo* TAGLIAVINI *ar fi scris-o în limba română. Și nu există nici un motiv care să ne facă să ne îndoim de faptul că autorul nu și-ar fi putut-o redacta în românește ... Trebuie să spunem, nu fără a comite o indiscreție, că autorul* Originilor limbilor neolatine *și-a revizuit singur o parte a textului românesc: manuscrisul lucrării de față păstrează încă pagini cu corecturi mărunte, în limba română, ale lui Carlo* TAGLIAVINI *însuși.*

La capătul acestei îndelungate și minuțioase munci pe care, în primul rînd traducătoarele, Mihaela CÂRSTEA-ROMAȘCANU *și Anca* GIURESCU, *au desfășurat-o, luptînd cu numeroasele dificultăți ale transpunerii în română a uneia dintre cele mai compacte și mai complexe lucrări de romanistică, la sfîrșitul operațiilor de aducere la zi, în măsura posibilului, și de adaptare la versiune românească, la care a colaborat și asist. univ. Coman* LUPU *(indice, bibliografia românească), precum și studentul Alexandru* CIOLAN *(corectură și confruntări), cu sprijinul și solicitudinea Editurii științifice și enciclopedice, sîntem convinși de a fi dat științei și culturii limbilor romanice în România un instrument util și o operă de valoare.*

Nu putem să nu recunoaștem în Carlo TAGLIAVINI *pe unul dintre ultimii reprezentanți ai vastei școli de romanistică ce unea, în prima jumătate a secolului nostru, lumea germanică și cea romanică, în Europa de apus. Numele lui Carlo* TAGLIAVINI *este legat de marile nume de romaniști ai epocii noastre, tot așa cum el este apropiat de numele cele mai însemnate ale lingvisticii românești. Carlo* TAGLIAVINI *evaluează trecutul, trece barierele epocii moderne și judecă, nu fără competență, prezentul lingvisticii romanice.*

Versiunea românească a acestor Origini delle lingue neolatine *este o operă actuală și, totodată, un omagiu nostalgic.*

București, ianuarie 1976

ALEXANDRU NICULESCU

N. B. Intervențiile Editorului versiunii românești (de obicei specificate *N. Edit. vers. rom.*) apar, uneori, în text, marcate [ ]. Atunci cînd apare [*] se trimite la ADDENDA.

Scanned with OKEN Scanner

CUPRINS

Cuvînt introductiv ..... *V*
Lista ilustrațiilor ..... *XXI*
Abrevieri ..... *XXIII*
Abrevieri bibliografice ..... *XXVII*
Transcrieri fonetice și norme practice pentru citirea limbilor romanice ..... *XXXVI*

Cap. I. FILOLOGIA ROMANICĂ

§ 1. Metoda comparativă 1
§ 2. Începuturile cercetărilor lingvistice în domeniul neolatin 3
§ 3. Filologia romanică — disciplină științifică 6
§ 4. Dialectologia. Noi orientări metodologice în domeniul lingvisticii romanice 8
§ 5. Alte inovații metodologice 13
§ 6. W. Meyer-Lübke și lingvistica romanică după 1890 15
§ 7. Curente „idealiste" 15
§ 8. Geografia lingvistică: atlasele 16
§ 9. Geografia lingvistică: probleme metodologice 20
§ 10. Onomasiologia și istoria cuvintelor 28
§ 11. Neolingvistica, structuralismul și alte tendințe moderne 30
§ 12. Cercetarea filologică și literară. Dezvoltarea filologiei romanice 40
§ 13. Considerații finale 56
Bibliografie 59

Cap. II. SUBSTRATUL PREROMAN

§ 14. Latină și romanică 65
§ 15. Latina și dialectele italice 66
§ 16. Expansiunea latinei 68
§ 17. Elementele dialectale ale latinei 70
§ 18. Substratul italic 72
§ 19. Substratul etrusc 78
§ 20. Substratul grec 84
§ 21. Substratul în Sicilia 87
§ 22. Substratul în Sardinia și în Corsica 90
§ 23. Substratul ligur și retic 94
§ 24. Substratul celtic 98
§ 25. Substratul în Peninsula Iberică 105
§ 26. Substratul paleovenet 110
§ 27. Substratul ilir și trac 112
§ 28. Probleme ale cercetării substraturilor preromanice 114
Bibliografie 116

Scanned with OKEN Scanner

Cap. III. ROMANIA — TERITORII PIERDUTE ȘI TERITORII RECENT DOBÎNDITE DE DOMENIUL LINGVISTIC NEOLATIN

§ 29. Termenul *romanus* 121
§ 30. Termenii *Romània* și Ῥωμανία 126
§ 31. Termenii *romanicus, romanice* 129
§ 32. Romania pierdută și Romania nouă 130
§ 33. Latina și greaca în Imperiul Roman 133
§ 34. Elementele latine din dialectele berbere 134
§ 35. Elementele latine din bască 136
§ 36. Elemente romane în Britania. Elementele latine în limbile celtice și în engleza veche 140
§ 37. Elementele latine din limbile germanice 142
§ 38. Elemente romane în Panonia și în Iliria; elementele latine din albaneză 144
§ 39. Elementele latine din greacă și din limbile slave 147
§ 40. Romania „nouă" 149
§ 41. Expansiunea limbii italiene 150
§ 42. Expansiunea limbii franceze 151
§ 43. Expansiunea limbii spaniole 152
§ 44. Expansiunea limbii portugheze 155
Bibliografie 156

Cap. IV. NUCLEUL CENTRAL: LATINA

§ 45. Latina scrisă și latina vorbită: „urbanitas" și „rusticitas" 161
§ 46. Izvoare pentru cunoașterea așa-numitei latine „vulgare" 163
§ 47. Lexicul latinei „vulgare" 170
§ 48. Sintaxa latinei „vulgare" 182
§ 49. Vocalismul latinei „vulgare" 184
§ 50. Consonantismul latinei „vulgare" 190
§ 51. Morfologia latinei „vulgare" 195
Bibliografie 206

Cap. V. ADSTRATURILE ȘI SUPERSTRATURILE

§ 52. Împrumutul lingvistic 210
§ 53. Influența greacă 217
§ 54. Elementele germanice. Criterii generale pentru stabilirea stratificării lor pe teritoriul romanic 223
§ 55. Elementele germanice din italiană (elemente gotice, longobarde, francone, baiuvare etc.) 228
§ 56. Elementele germanice din franceză, spaniolă și portugheză 240
§ 57. Elementele germanice din română 244
§ 58. Elementele germanice din ladină și din sardă 245
§ 59. Elementele arabe 247
§ 60. Diferitele superstraturi ale românei 253
§ 61. Superstratul cultural latin 257
§ 62. Schimburi reciproce între limbile romanice 263
Bibliografie 268

Scanned with OKEN Scanner

Cap. VI. LIMBILE ȘI DIALECTELE NEOLATINE

§ 63. Clasificarea limbilor neolatine 279
§ 64. Româna 285
§ 65. Dalmata 300
§ 66. Ladina 303
§ 67. Sarda 311
§ 68. Italiana 316
§ 69. Provensala (și gascona) 337
§ 70. Franco-provensala 342
§ 71. Franceza 346
§ 72. Catalana 351
§ 73. Spaniola 353
§ 74. Portugheza 356
Bibliografie 361

Cap. VII. CELE MAI VECHI ATESTĂRI ALE LIMBILOR LITERARE

§ 75. Primele urme scrise de limbă romanică: glosele 388
§ 76. Cele mai vechi documente în franceză 395
§ 77. Cele mai vechi atestări ale franco-provensalei 403
§ 78. Cele mai vechi documente în provensală 406
§ 79. Cele mai vechi atestări ale gasconei 411
§ 80. Cele mai vechi atestări ale catalanei 412
§ 81. Cele mai vechi documente în spaniolă 413
§ 82. Cele mai vechi atestări ale portughezei și galicienei 417
§ 83. Cele mai vechi atestări ale ladinei 419
§ 84. Cele mai vechi documente în sardă 425
§ 85. Cele mai vechi atestări ale italienei 432
§ 86. Primele atestări ale dalmatei 441
§ 87. Cele mai vechi atestări ale românei 443
Bibliografie 455

INDICI

I. Indice de autori 481
II. Indice de materii 499
III. Indice de cuvinte 525
ADDENDA 577

Scanned with OKEN Scanner

LISTA ILUSTRAȚIILOR

1. Isofonele celei de a doua *Lautverschiebung* în zona renană 18
2. Aria lui *serrare* „a tăia cu ferăstrăul" și *serrare* „a închide" în Franța sud-estică 21
3. Harta lingvistică a Italiei preromane..... 69
4. Aria actuală a lui *nd* > *nn* (*mb* > *mm*)..... 75
5. Limita nordică a ariei lui *nd* > *nn* (*mb* > *mm*)..... 76
6. Puncte din Italia meridională și din Sicilia în care apare transformarea *-d-* > *-r-* ... 77
7. Isofonele aspiratelor în Toscana 81
8. Limitele actuale ale teritoriului în care se vorbește basca..... 137
9. Limitele care indică restrîngerea bascei în secolele XVI—XVIII, XIX și XX.... 137
10. Arii ale continuatorilor lui *equa, caballa* și *jumenta* pe teritoriul romanic..... 172
11. Denumirile pentru „orb" în Romania 174
12. Denumirile pentru „unchi" în Romania 176
13. Expresiile pentru „a mînca" în limbile romanice..... 178
14. Denumirile pentru „cap" în limbile romanice..... 179
15. Denumirile pentru „cap" în Italia..... 180
16. Continuatorii tipurilor *nŏra* și *nŭra* (pentru *nŭrus*) în Italia..... 197
17. Comparativul cu *magis* și *plus* în limbile romanice..... 203
18. Răspîndirea termenului germanic *werra* și a celui slav *razboj* „război" în Romania 216
19. Toponime longobarde în Italia..... 232
20. Stadiul actual al răspîndirii limbilor romanice în Europa 284
21. Republica Sovietică Socialistă Moldovenească în granițele sale politice actuale..... 286
22. Provinciile istorice ale României și împărțirea în județe înaintea celui de-al doilea război mondial 288
23. Răspîndirea dialectelor aromân (macedoromân) și meglenoromân în Peninsula Balcanică 290
24. Aria actuală a dialectului istroromân 291
25. Aria palatalizării labialelor pe teritoriul lingvistic dacoromân 298
26. Aria de răspîndire a ladinei occidentale 304
27. Schița văilor dolomitice ladine 306
28. Harta lingvistică a Sardiniei..... 313
29. Limbi și dialecte în Italia... 319
30. Aria dialectelor istriene 325
31. Isoglose ale teritoriului lingvistic italian 326
32. Isoglose ale teritoriului lingvistic italian 328
33. Teritoriul lingvistic provensal 340
34. Isoglose ale teritoriului gascon 341

Scanned with OKEN Scanner

35. Elveția romandă 344
36. Isoglose ale teritoriului lingvistic galo-romanic 349
37. Limbi și dialecte în Peninsula Iberică 355
38. Denumirile pentru „ficat" în Romania 394
39. Facsimil f. 13 r. al ms. din *Historia* lui Nithard 397
40. Facsimil al primelor rînduri din f. 114 a ms. 143 de la Biblioteca din Valenciennes 400
41. Facsimil al versurilor 28—39 din poemul provensal *Boëcis* 409
42. Facsimil parțial din f. 482 a codexului nr. 199 Biblioteca mănăstirii din Einsiedeln conținînd o predică cu traducere interlineară ladină 421
43. Facsimil al primei strofe din balada *Piruç myo doç* 425
44. Facsimil al privilegiului logudorez din Arhivele Statului din Pisa 427
45. Facsimilul *Indovinello veronese* 433
46. a) Cîteva rînduri din Carta Capuană (960) 436
b) Cîteva rînduri din Carta din Teano (963) 436
47. Inscripție populară pe fresca bazilicii San Clemente din Roma 438
48. Facsimil al scrisorii de la Zara din 1397 443
49. Scrisoarea boierului Neacșu din Cîmpulung 448
50. Începutul psalmului 18 din *Psaltirea Scheiană* 450
51. Facsimil al textului *Tatăl nostru* din *Întrebare creștinească* tipărită la Brașov în 1559 452

Scanned with OKEN Scanner

ABREVIERI

abl.	ablativ
abruzz.	dial. din Abruzzi
ac.	acuzativ
agord.	dial. din Cordevole, prov. Belluno
agnon.	dial. din Agnone, prov. Campobasso
alb.	albanez(-ă)
alem.	alemanic(-ă) (dial. german)
Althochd.	*v. v. germ. s.*
ampezz.	dial. de la Cortina d'Ampezzo, prov. Belluno
anglosax.	anglo-saxon(-ă)
apul.	apuliez(-ă)
aquit.	dial. aquitan(e)
ar.	arab(-ă)
arag.	aragonez(-ă)
arh.	arhaic(-ă)
aret.	dial. din Arezzo
arm.	armean(-ă)
arom.	aromân(-ă) (= macedoromân(-ă)
avest.	avestic(-ă) (iranic(-ă) vechi(-e)
bad.	dial. retoroman central din Val Badia, prov. Bolzano
biz.	bizantin(-ă)
blen.	dial. din Val di Blenio (Ticino)
bol.	bolognez(-ă)
borm.	dial. din Bormio, prov. Sondrio
bresc.	brescian(-ă)
bret.	breton(-ă) (limbă celtică din Bretania)
bulg.	bulgar(-ă)
calabr.	calabrez(-ă)
camp.	campidanez(-ă) (dial. din Campidano, Sardinia meridională)
cat.	catalan(-ă)
catanz.	dial. din Catanzaro, Calabria
cerign.	dial. din Cerignola, prov. Foggia
chiet.	dial. din Chieti, Abruzzi
cimr.	cimric(-ă) (limbă celtică: gaelic(-ă)
cism.	cismontan (dial. corsican)
clas.	clasic (-ă)

Scanned with OKEN Scanner

c. obl.	caz(-uri) oblic(-e)
comel.	dial. din Comèlico, prov. Belluno
conj.	conjugare
corn.	cornic(-ă) (limbă celtică din Cornwall)
cosent.	dial. din Cosenza, Calabria
dalm.	dalmat(-ă)
dan.	danez(-ă)
dat.	dativ
decl.	declinare
dial.	dialect(-al)
emil.	emilian(-ă)
engad.	engadin(ez)ă
engl.	englez(-ă)
engl. v.	englez(-ă) vechi(-e) (= anglo-saxon(-ă)
etr.	etrusc(-ă)
fass.	dial. din Val di Fassa, prov. Trento
fem.	feminin
ferr.	dial. din Ferrara
fiemm.	dial. din Val di Fiemma (Trentino)
flor.	florentin(-ă)
fr.	francez(-ă)
francav.	dial. din Francavilla Fontana, prov. Brindisi
friul.	friulan(-ă)
gal.	galic(-ă)
gall.	gallego (galician(-ă)
gallur.	dial. din Gallura, Sardinia nord-estică
gard.	dial. retoroman central din Val Gardena, prov. Bolzano
gasc.	gascon(-ă)
gen.	genovez(-ă)
germ.	german(-ă) *(Neuhochdeutsch)*
german.	germanic(-ă)
got.	gotic(-ă)
gr.	grec(-eacă)
gr. m.	grec(-eacă) mediu(-e) (greacă medievală sau bizantină)
gr. mod.	grec(-eacă) modern(-ă) (= neogrec(-eacă)
grig.	romanica din Cantonul elvețian Graubünden (it. Grigioni)
iber.	iberic(-ă)
ie.	indo-european(-ă)
imp.	imperfect
ind.	indian(-ă)
interamn.	dial. din prov. Entre Douro și Minho, în Portugalia
irl.	irlandez(-ă)
isl.	islandez(-ă)
istr.	istrian(-ă) (istriot(-ă)
istrorom.	istroromân(-ă)
it.	italian(-ă)
iud.	iudeo- (iudeo-spaniolă etc.)
lad.	ladin(-ă) (retoroman(-ă)

Scanned with OKEN Scanner

lad. centr.	ladin(-ă) central(-ă) (dolomitic(-ă)
lat.	latin(-ă)
lat. m.	latin(-ă) medieval(-ă)
lit.	literar(-ă)
litr.	literal, textual, *ad litteram*
lig.	ligur(-ă)
litn.	lituanian(-ă)
livinall.	dial. din Livinallongo (Trentino)
lcg.	logudorez(-ă) (dial. din Logudoro, Sardinia centrală)
lomb.	lombard(-ă)
long.	longobard(-ă)
luc.	lucan(-ă) (din Lucania sau Basilicata)
lucc.	dial. din Lucca
m.	mediu(-e)
mag.	maghiar(-ă)
mater.	dial. din Matera
mediev.	medieval(-ă)
meglen.	meglenoromân(-ă) sau meglenit(-ă)
mil.	milanez(-ă)
Mittelhochd.	v. *v. germ. m.*
mod.	modern(-ă)
moden.	modenez(-ă) (dial. din Mòdena)
mold.	moldovenesc(-ească)
n.	notă
napol.	napoletan(-ă)
neerland.	neerlandez(-ă) [olandez(-ă) şi flamand(-ă)]
neerland. m.	neerlandez(-ă) mediu(-e) *(middelnederland)*
ngr.	neogrec(-eacă)
nom.	nominativ
nord.	nordic(-ă) (germanic(-ă) de nord)
nuor.	dial. din Nuoro, Sardinia
o.	osc(-ă)
o.u.	osco-umbric(-ă)
paleosl.	paleoslav(-ă)
parm.	dial. din Parma
part.	participiu
pav.	dial. din Pavia
perf.	perfect
pers.	persan(-ă)
piac.	dial. din Piacenza
piem.	piemontez(-ă)
pol.	polonez(-ă)
poles.	dial. din Polesine, prov. Rovigo
pop.	popular, vulgar
port.	portughez(-ă)
posch.	dial. lombard din Poschiavo, cantonul Graubünden, Elveţia
prov.	provensal(-ă); provincie
ragus.	ragusan(-ă) (din Ragusa, în Dalmaţia)
regg.	dial. din Reggio Calabria

Scanned with OKEN Scanner

rctorom.	retoroman(-ă)
rom.	român(-ă)
s.	(dé) sus
salent.	dial. din Salento
saler.	dial. din Salerno
sassar.	dial. din Sassari, Sardinia de NE
sc(il).	*scilicet*
sic.	sicilian(-ă)
sing.	singular
sîrbocr.	sîrbocroat(-ă)
sl.	slav(-ă)
slov.	sloven(-ă)
S.N.	serie nouă
sp.	spaniol(-ă)
soprasilv.	soprasilvan(-ă)
s.v.	*sub voce, sub verbo*
tarant.	dial. din Taranto
teram.	dial. din Teramo
tirol.	tirolez(-ă) (dial. german din Tirol și Alto Adige)
tosc.	toscan(-ă)
trent.	trentin(-ă)
triest.	triestin(-ă)
u.	umbric(-ă) (veche limbă italică; pentru dialectele moderne ale Umbriei se indică în schimb localitatea)
ultram.	ultramontan(-ă) (varietate a corsicanei)
v.	vechi
valenc.	valencian(-ă) (dial. din Valencia, Spania)
valsug.	dial. din Valsugana, prov. Trento
vegl.	vegliot(-ă) (dial. din Veglia [azi Krk], Iugoslavia)
velletr.	dial. din Velletri
ven.	venet(-ă)
veneț.	venețian(-ă)
ver.	veronez(-ă)
v. germ. m.	vechi(-e) german(-ă) mediu(-e) *(Mittelhochdeutsch)*
v. germ. s.	vechi(-e) german(-ă) de sus *(Althochdeutsch)*
vic.	dial. din Vicenza
voc.	vocativ
vulg.	vulgar, popular
zold.	dial. din Val di Zoldo, prov. Belluno

Scanned with OKEN Scanner

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AAA	Archivio per l'Alto Adige (con Ampezzo e Livinallongo), direct. E. Tolomei Gleno, 1906 și urm.; de la vol. XLI (1946—1947) la XLV (1951), Bolzano; de la vol. XLVI (1952), Firenze (și Indice de 30 vol. 1906—1935, Gleno, 1936).
AECO	Archivum Europae Centro—Orientalis, Budapest, 1935—1944.
Aevum	Aevum. Rassegna di Scienze storiche, linguistiche e filologiche, pubblicata per cura della Facoltà di Lettere dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 1927 și urm.
AGI	Archivio Glottologico Italiano, Torino, 1873 și urm. (de la vol. XXXV (1950), Firenze).
AIL	Universidad Nacional de Cuyo, Anales del Instituto de Lingüística, Mendoza (Rep. Argentina), 1941 și urm.
AION	Instituto Orientale di Napoli, *Annali*, 1959 și urm. (divizat în «sezioni») (cînd nu se dă nici o altă indicație, e vorba de *Sezione Romanza*, pentru toate celelalte «sezioni» se adaugă între paranteze indicația respectivă, de ex.: *Sez. Ling.* = *Sezione Linguistica*).
AIS	Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, von K. JABERG u. J. Jud, Zofingen, 1928—1940 (și *Index*, Bern, 1960, la care se poate adăuga pentru partea de folclor: I. BAUMER, *Volkskundlicher Index zum Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* von K.J. u. J. J., în „Schweizerisches Archiv für Volkskunde", LIV (1958), p. 101—110).
AIV	Atti del (R.) Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1841 și urm. (Indice generale dei lavori pubblicati dall'anno acc. 1840—1841 al 1893—1894, Venezia, 1896 (2. vol.). Indice generale... dall'anno 1894—1895 al 1937—1939, ibidem, 1939. Indici generali dei lavori pubblicati, I. Indice per autori e per nomi dall'anno acc. 1938—1939 al 1963—1964, ibidem, 1965; II. Indice per materie dall'anno acc. 1894—1895 al 1963—1964, ibidem, 1966).
AJPh	American Journal of Philology, Baltimore, 1880 și urm.
AL	Acta linguistica. Revue internationale de linguistique structurale, Copenhague, 1939—1960 (Din 1965, se reia publicarea sub titlul *Acta Linguistica Hafniensia*).
al-Andalus	Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada, Madrid, 1933 și urm.
ALC	Atlas lingüistic de Catalunya, per A. GRIERA, Barcelona, 1923 — 1964 (Index, a cura di Ch. Haesler, San Cugát del Vallés, 1964).

Scanned with OKEN Scanner

ALEIC Atlante linguistico etnografico italiano della Corsica, di G. BOTTIGLIONI, Pisa, 1933—1944 (la care se adaugă: G. BOTTIGLIONI, *Dizionario delle parlate corse. Indice dell'ALEIC*, Modena, 1952).

ALF Atlas Linguistique de la France, p. p. J. GILLIÉRON et E. EDMONT, Paris, 1903—1910 (*Table de l'ALF*, Paris, 1912).

ALG Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne p. p. J. SÉGUY, Toulouse, 1955 și urm.

ALH Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungarica, Budapest, 1952 și urm.

ALIt Atlante Linguistico Italiano (în curs de elaborare).

ALL Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik, mit Einschluss des älteren Mittellateins, Leipzig, 1883—1908.

ALLy Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais, p.p. P. GARDETTE, Lyon, 1950—1956 vol. IV. Exposé méthodologique; tables, index, Paris, 1953

ALM Atlasul lingvistik moldovenesk, Kišinău, Kartja moldovenjaskă, 1968.

ALMAe Archivum Latinitatis Medii Aevi. Bulletin Du Cange, Paris, 1924 și urm.

ALMC Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central p.p. P. NAUTON, Paris, 1957—1963.

ALR Atlasul Lingvistic Român, Cluj-Sibiu, 1938—1942 și București, 1956 și urm.

ALRM Micul Atlas Lingvistic Român, Cluj-Sibiu, 1938—1942 și București, 1956 și urm.

ALW Atlas linguistique de la Wallonie, p. p. L. REMACLE, Liège 1953 și urm.

AM Annales du Midi, Toulouse, 1889 și urm. (Index I-30).

AOR Anuari de l'Oficina romànica de lingüistica i literatura, Barcelona, 1928—1934.

APhil Societas Academica Dacoromana, Acta Philologica, Roma, 1958 și urm.

ArchFAr Archivio de Filología Aragonesa, Zaragoza, 1945 și urm.

Archivum Archivum. Revista de la Facultad de Filosofia y Letras de la Universidad de Oviedo, Oviedo, 1951 și urm.

ArchRom Archivum Romanicum, nuova rivista di filologia romanza diretta da G. BERTONI, Genève (de la vol. XX (1936) Firenze), 1917—1941.

ArchStorIt Archivio Storico Italiano, Firenze, 1842 și urm. (Indici 1842—1941, Firenze, 1945 (2 vol.)).

ArchStSardo Archivio Storico Sardo, Cagliari, 1905 și urm.

Arhiva Arhiva Societății științifice și literare din Iași, Iași, 1889—1940 (de la vol. IV (1892): Arhiva, organul societății științifice și literare din Iași; de la vol. XXVIII (1921): Arhiva, organul societății istorico-filologice din Iași).

ArLing Archivum Linguisticum. A Review of Comparative Philology and General Linguistics, Glasgow, 1949 și urm.

ASNS Archiv für das Studium der neueren Sprachen, Elberfeld 1846—1849, apoi Braunschweig, 1849 și urm.

ASNPisa Annali della (R.) Scuola normale superiore di Pisa, Pisa, 1871 și urm.

ASRR Annalas de la Società Retorumantscha, Cuera, 1886 și urm. (Register general în vol. LI (1937)).

ASTP Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, Palermo, 1882—1908.

Scanned with OKEN Scanner

AUTim	Analele Universității din Timișoara, Seria Științe Filologice, Timișoara, 1963 și urm.
BALIt	Bollettino dell'Atlante linguistico italiano, Udine, 1942 și urm. și S.N., Torino, 1955 și urm.
BalkAr	Balkan-Archiv, Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts für rumänische Sprache..., Leipzig, 1925—1928 (v. *JbIRS*).
BalkE	Balkansko Ezikoznanie. Linguistique balkanique, Sofija, 1959 și urm.
BALM	Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo, Venezia—Roma, 1959—1962 și Firenze, 1963 și urm.
BBRPh	Berliner Beiträge zur romanischen Philologie, Jena—Leipzig, 1929—1943.
BCDIt	Bollettino della Carta dei dialetti italiani, Bari, 1966 și urm.
BCRTD	Bulletin de la Commission Royale de Toponymie et Dialectologie, Liège, 1927 și urm.
BCSFLSic	Bollettino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo, 1953 și urm.
BDC	Butlletí de dialectología catalana, 1913—1937 (Indexs generals I—XX, care formează vol. XXI (1933)) (v. *BDE*).
BDE	Boletín de dialectología española, continuare la *Butlletí de dialectología catalana*, Barcelona, 1941 și urm.
BDHA	Biblioteca de dialectología Hispano-Americana, Buenos Aires, 1930—1949.
BDR	Bulletin de dialectologie romane, Bruxelles, 1909—1912, apoi Hamburg 1913—1914.
BF	Boletim de filologia, Lisboa, 1932 și urm.
BFil	Boletín de Filología, publicación del Instituto de Filología de la Universidad de Chile, Santiago de Chile, 1944 și urm. (din 1944 pînă în 1946 sub titlul „Boletín de Filología de la Universidad de Chile").
BH	Bulletin Hispanique, Bordeaux, 1898 și urm.
Biblos	Biblos. Boletim da biblioteca de facultade de letras da universidade de Coimbra Coimbra, 1925 și urm.
BICC	Boletín del Instituto Caro y Cuervo, Bogotá, 1945 și urm. (de la vol. VII (1951), cu titlul *Thesaurus*).
BIFR	Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide", Iași, 1934—1945.
BL	Bulletin linguistique, p. p. A. ROSETTI, Bucarest, 1933—1948 (indici în vol. V, X și XV), reeditare 1971, ed. Pàtron).
BNF	Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg, 1949 și urm.
Boll. Soc. Geogr. It.	Bollettino della Società Geografica Italiana, Firenze—Roma, 1868 și urm.
BRPh	Beiträge zur romanischen Philologie, Berlin, 1961 și urm. (din 1966: Neue Folge).
BSL	Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, Paris, 1871 și urm.
BullDuCange	Bulletin Du Cange, v. *ALMAe*.
Bull. Ist. Stor. It.	Bullettino dell'Instituto Storico Italiano, Roma, 1886 și urm.
BulSRLR	Bulletin de la Société Roumaine de Linguistique Romane, Bucarest, 1964 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

BulUnTir	Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria shkencat shoqërore, Tiranë, 1956 și urm. (începe ca vol. X, continuînd seria Buletin i Instituti te shkencavet, 1947—1951 și Buletin për Shkencat shoqërore, 1952—1955. De la vol. XVIII (1964), partea dedicată filologiei ia titlul Studime filologjike (v. *StFil.*).
Cahiers de Saussure	Cahiers Ferdinand de Saussure, publiés par la Société Genevoise de Linguistique, Genève, 1941 și urm.
Cahiers S. Pușcariu	Cahiers Sextil Pușcariu. Linguistique, Philologie, Littérature roumaines, p. p. A. JUILLAND, Roma-Valle Hermoso, 1952; Seattle, 1953.
Ce fastu?	Ce fastu? Rivista della Società filologica friulana, Udine, 1924 și urm. (Indicele și titlurile altor publicații ale societății în perioada 1919—1939, în vol. XVII (1940).
Cercetări de lingvistică	Academia Republicii Populare Române. Filiala Cluj Institutul de lingvistică: Cercetări de lingvistică, Cluj, 1956 și urm.
CIL	Corpus inscriptionum latinarum, ed. Th. MOMMSEN, Berolini, 1862 și urm.
CIM	Corpus inscriptionum messapicarum, ed. Fr. RIBEZZO, în *RIGI*, 1917 și urm.
CLex	Cahiers de Lexicologie, Besançon, 1959 și urm.
CLingThAppl	Cahiers de Linguistique théorique et appliquée, Bucarest, 1962 și urm.
ČMF	Časopis pro moderní filologii, Praha, 1911 și urm.
CN	Cultura neolatina. Bollettino dell'Istituto di filologia romanza dell'Università di Roma, Modena, 1941 și urm.
Codrul Cosminului	Universitatea din Cernăuți. Codrul Cosminului. Buletinul Institutului de istorie și limbă, Cernăuți 1925—1940.
Corp. Gloss.	Corpus glossariorum latinorum, ed. G. LOEWE et G. GOETZ, Lipsiae, 1888—1923.
Crest. rom.	Academia Rep. Soc. România, Institutul de Lingvistică, Crestomație romanică București, 1962 și urm.
Dacorom	Universitatea din Cluj. Dacoromania, Buletinul „Muzeului limbii române" condus de S. PUȘCARIU, Cluj, 1921—1948.
DEI	C. BATTISTI—G. ALESSIO, Dizionario etimologico italiano, Firenze, 1950—1957.
Denk. Akad. Wien	Denkschriften der kais. (apoi österreichischen) Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologischhistorische Klasse, Wien, 1850 și urm.
DRG	Dicziunari rumantsch grischun publichà da la Società retorumantscha cul agüd de la Confederaziun e dal Chantun Grischun, Cuoira, 1939 și urm.
E.L.H.	Enciclopedia Lingüística Hispánica, dirigida por M. ALVAR, A. BADÍA, R. DE BALBÍN, F. L. LINDLEY CINTRA, Madrid, 1960 și urm.
Emérita	Emérita. Boletín de lingüística y filología, Madrid, 1933 și urm.
Enciclopedia Italiana	Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Roma, 1928—1937 și Appendici, I, II e III, Roma, 1938, 1948—1949 și 1961.
ER	Estudis Romànics publicats a cura de R. ARAMON I SERRA, Barcelona, 1947 și urm.
ESlRoum	Études slaves et roumaines, Budapest, 1948—1949.
Eusko-Jakintza	Eusko-Jakintza, Revue d'études basques-Revista de estudios vascos, Bayonne, 1947—1957.
EWUG	G. ROHLFS, Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität, Halle, 1930.

Scanned with OKEN Scanner

FEW	W. v. WARTBURG, Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes, Bonn, 1922—1928; Leipzig, 1932—1940; Basel, 1944 și urm.
Filologia	Filología, Buenos Aires, 1949 și urm.
FilRom	Filologia romanza, direct. S. BATTAGLIA, Torino, 1954 și urm. Din 1962 titlul a fost schimbat în *Filologia e Letteratura.*
FonDial	Fonetică și dialectologie, București, 1958 și urm.
FrM	Le Français Moderne, publié par A. DAUZAT, Paris, 1933 și urm.
FSt	Französische Studien, hgg. v. G. KÖRTING u. E. KOSCHWITZ, Heilbronn, 1881—1889.
GFR	Giornale di Filologia Romanza, Roma, 1878—1883.
Giorn. it. Filol.	Giornale italiano di Filologia, Rivista trimestrale di cultura, direct. E. V. MARMORALE, Napoli, 1937 și urm.
GjAlb	Fakulteti Filozofik i Prishtinës, Gjurmime albanologjike. E përkohshme shkencore e katedrës albanologjike... (Recherches albanologiques. Revue scientifique du Séminaire d'albanologie de la Faculté des lettres à Priština), Priština, 1962 și urm.
Glotta	Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, Göttingen 1907 și urm. (Gesamtregister zu den ersten 20 Bänden (1909—1932), Göttingen, 1934).
Gramm. lat.	Grammatici latini. Ex. rec. H. KEIL, Lipsiae, 1857—1888.
GRM	Germanisch-Romanische Monatsschrift, Heidelberg, 1909 și urm.
Grundr	Grundriss der romanischen Philologie, hgg. G. GRÖBER, Strassburg, 1888—1910.
GS	Grai și suflet. Revista Institutului de filologie și folclor, publ. de O. DENSUSIANU, București, 1923—1937.
GSLI	Giornale storico della letteratura italiana, Torino, 1883 și urm. (Indici la vol. 1—100, Torino, 1949).
HR	Hispanic Review, Lancaster and Philadelphia, 1933 și urm.
ID	L'Italia dialettale. Rivista di dialettologia italiana, direct. Cl. MERLO, Pisa, 1924 și urm.
IF	Indogermanische Forschungen, Strassburg, 1892 și urm. (din 1918, Berlin); cu sigla *IF Anz.* se indică suplimentele bibliografice *(Anzeiger).*
Italica	Italica. The quarterly Bulletin of the Association of Teachers of Italian, Ann Arbor (apoi Evanston), 1924 și urm.
Italica (Iași)	Università di Iassi: Seminario di Lingua e letteratura italiana. Italica. Bollettino annuale di studi italiani a cura di G. PETRONIO, Iassi, 1941—1942.
JbIRS	Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, hgg. G. WEIGAND, Leipzig, 1892—1922 (v. *BalkAr).*
JFil	Jornal de Filologia, São Paulo, 1953 și urm.
KJbFRPh	Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie, hgg. K. VOLLMÖLLER, München u. Leipzig (și de la vol. III (1897), Erlangen), 1892—1915.
KZ	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Begründet von Th. AUFRECHT u. A. KUHN, Berlin (apoi Göttingen), 1852 și urm.
Language	Language. Journal of the Linguistic Society of America, Baltimore, 1925 și urm. (Indici în vol. 7, 11, 15, 21, 26, 31, 36, și 42).

Scanned with OKEN Scanner

Langue et Litt.	Langue et littérature. Bulletin de la Section littéraire de l'Académie Roumaine, Bucarest, 1940—1948.
Lbl	Literaturblatt für germanische und romanische Philologie, Heilbronn (apoi Leipzig), 1880—1944.
Lingua	Lingua. International Review of General Linguistics, Haarlem, 1947 și urm.
Lingua Posn.	Lingua Posnaniensis, Poznań, 1949 și urm.
LL	Limbă și Literatură, București, 1955 și urm.
LL. Mold.	Limba și Literatura Moldovenjaskă, Kišinău, 1958 și urm.
LLRBudapest	Budapest tudományegyetemi romanisztikai Dolgozatok, direct C. TAGLIAVINI, Budapest, 1932—1935.
LN	Lingua nostra, direct. B. MIGLIORINI, G. DEVOTO, Firenze, 1939 și urm. (Indici 1939—1959, Firenze, 1961).
LP	A Língua Portuguesa, Lisboa, 1923—1939.
LR	Academia Republicii Populare Române. Institutul de Lingvistică din București. Limba română, București, 1952 și urm.
LST	Lingua e stile. Quaderni dell'Istituto di Glottologia dell'Università degli Studi di Bologna, Bologna, 1966 și urm. (v. *QIGB*).
Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.	Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare, Seria III, București, 1924—1947.
MIL	Memorie del (R.) Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Milano, 1819 și urm.
MLN	Modern Languages Notes, Baltimore, 1886 și urm.
MLR	The Modern Language Review, Cambridge, 1906 și urm.
MPh	Modern Philology, Chicago, 1903 și urm.
MRIUW	Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien, hgg. W. MEYER-LÜBKE, Wien, 1914.
NALR	Noul Atlas Lingvistic Român pe Regiuni..., București, 1967 și urm.
Neophil	Neophilologus. Driemaandelijks Tijdschrift voor de wetenschappelijke beoefening van levende vreemde talen..., Groningen, 1915 și urm.
Neue Jahrb. kl. Altert.	Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik, Leipzig, 1898—1924.
NM	Neuphilologische Mitteilungen, hgg. vom Neuphilologischen Verein in Helsingfors, Helsingfors, 1889 și urm.
NRFH	Nueva Revista de Filología Hispánica, México, 1957 și urm.
NS	Die neueren Sprachen. Zeitschrift für den neusprachlichen Unterricht, hgg. W. VIËTOR, Marburg, 1894 și urm.
Onoma	Onoma. Bibliographical and Information Bulletin..., Louvain, 1950 și urm.
Onomastica	Onomastica. Revue internationale de Toponymie et Anthroponymie, Lyon, 1947—1948 (pentru continuare, v. *RIOn*).
Orbis	Orbis. Bulletin international de documentation linguistique, Louvain, 1952 și urm.
Paideia	Paideia. Rivista letteraria di informazione bibliografica, direct. V. PISANI, Arona (apoi Genova), 1946 și urm.
PBB	Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, hgg. H. PAUL u. W. BRAUNE, Halle, 1874 și urm. (Sub *PBB, Tübingen* se indică noua serie publicată de la vol. LXXVII (1955) la Tübingen în R.F.G., în timp ce sub același titlul se continuă publicarea vechii reviste, la Halle, în R.D.G.

Scanned with OKEN Scanner

PMLA Publications of the Modern Language Association of America, Baltimore (apoi Menasha, Wis.), 1884 și urm. (Indice general 1—79).

QIGB Quaderni dell'Istituto di Glottologia (dell'Università di Bologna), Bologna, 1956—1965 (pentru continuare v. *LSt*).

RadoviZ Filozofiki Faukultet Zadar, Radovi lingvistički-filološki, Zadar, 1961 și urm.

RassLIt Rassegna (bibliografica) della letteratura italiana, Pisa, 1893 și urm.

RBrFil Revista Brasileira de Filología, Río de Janeiro, 1955 și urm.

RC Revue Celtique, Paris, 1870—1934.

RDR Revue de dialectologie romane publiée par la Société internationale de dialectologie romane par B. SCHÄDEL, Bruxelles, 1909—1912, Hamburg, 1913—1914.

RDTP Revista de dialectología y tradiciones populares, Madrid, 1945 și urm.

REL Revue des études latines, Paris, 1923 și urm.

RERou Revue des études roumaines, Paris, 1953 și urm.

RESEEur Revue des études sud-est européennes, Bucarest, 1963 și urm.

RevFil Revista filologică. Organ al cercului de studii filologice de pe lîngă facultatea de filosofie și litere din Cernăuți. Direct. A. PROCOPOVICI, Cernăuți, 1927—1929.

RevR Ling. Académie de la République Populaire Roumaine, *Revue de Linguistique*, Bucarest, 1956 (începînd cu vol. IX (1964) apare sub titlul *Revue roumaine de Linguistique*).

REW W. MEYER-LÜBKE, Romanisches etymologisches Wörterbuch, 3. Ausgabe, Heidelberg, 1935 (cînd este vorba de prima ediție (1911—1920) se citează *REW* [1].

RF Romanische Forschungen, Erlangen (și de la vol. LX (1947), Frankfurt a.M.), 1882 și urm.

RFE Revista de filología española, Madrid, 1914 și urm. (Indicele volumelor I-43:; Guía para la consulta de la Revista de Filología Española (1915—1960). Codificación electrónica por J. HELLER, New York, 1964).

RFH Revista de filología hispánica, New York—Buenos Aires, 1939—1946.

RFICl Rivista di filologia e d'istruzione classica, Torino, 1873 și urm.

RFR Rivista di Filologia Romanza, Imola (Roma), 1872—1875.

RFRG Academia Republicii Populare Române, *Revista de filologie romanică și germanică*, București, 1957—1963.

RH Romanica Helvetica, Zürich (apoi Bern), 1935 și urm.

Rhisp Revue hispanique, Paris, 1894—1933.

RIEB Revue internationale des études basques (Revista international de los estudios vascos), Paris—San Sebastián, 1907—1936.

RIEBalk Revue internationale des études balkaniques, Beograd, 1934—1938.

RIGI Rivista indo-greco-italica di filologia, lingua, antichità, direct. Fr. RIBEZZO, Napoli, 1917—1937.

RIL Rendiconti del(R.) Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Seria II (și III), Milano, 1864 și urm. (Indicele general și al *MIL* și al altor publicații ale Institututui de la creare pînă în 1888, Milano, 1891; Idem... 1889—1900, Milano, 1901; Idem... 1901—1925, Milano, 1927; Idem... 1926—1960, Milano, 1964).

RIOn Revue internationale d'onomastique, Paris, 1949 și urm. V. și *Onomastica*.

Scanned with OKEN Scanner

RL	Revista Lusitana. Arquivo de estudos filológicos e etnológicos relativos a Portugal, direct. J. LEITE DE VASCONCEL(L)OS, Porto e Lisboa, 1887—1943 și *Índices da Revista Lusitana*, I-38 (1887—1943), Lisboa, 1957.
RLing	Ricerche Linguistiche, Roma, 1950 și urm.
RLingR	Revue de linguistique romane, Paris, 1925 și urm. (*Tables de la Revue de ling. romane*, tomes de la I la XXX, t. I. *Tables de mots*, Paris, 1969).
RLLPr	Revue de Langue et Littérature Provençales, Avignon, 1960 și urm.
RLR	Revue des langues romanes, Montpellier, 1870 și urm. (Tables générales des soixante premiers volumes, 1870—1920) M., 1926.
Rom	Romania. Recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes, Paris, 1872 și urm. (Table I—XXX (1872—1901), Paris, 1906; Table XXXI—LX (1902—1934), Paris, 1947).
Romanoslavica	Asociația Slaviștilor din Rep. Pop. Română, *Romanoslavica*, București, 1958 și urm.
Românoslavica	Romanoslavica. Revue des études slavo-roumaines, Praha, 1948.
RomGand	Romanica Gandensia, Gand, 1953 și urm.
RomJb	Romanistisches Jahrbuch, Hamburg, 1947 și urm.
RomPhil	Romance Philology, Berkeley and Los Angeles, 1948 și urm.
RomSt	Romanische Studien, hgg. E. BOEHMER, Strassburg, 1871—1895.
RPF	Revista portuguesa de filologia, Coimbra, 1947 și urm.
RPhF	Revue de philologie française et provençale, Paris, 1887—1934.
RR	The Romanic Review, New York, 1910 și urm.
RRom	Revue Romane, Copenhague, 1966 și urm.
RSFFr	Rivista della società filologica friulana direct. G. I. Ascoli, Udine, 1921—1926 (pentru continuare v. *Ce fastu?*)
RSO	Rivista degli Studi Orientali, Roma, 1907 și urm.
SFR	Studj di filologia romanza, Roma, 1885—1903.
Sitz. Akad.Wien.	Sitzungsberichte der kais. (apoi österreichischen) Akademie der Wissenschaften in Wien, Philologisch-historische Klasse, Wien, 1848 și urm.
Sitz. preuss. Akad.	Sitzungsberichte der [kgl.] preussischen Akademie zu Berlin, Berlin, 1882 și urm.
SR	Studj romanzi, Roma, 1903 și urm.
StAlb	Studia Albanica. Université d'État de Tirana, Institut d'histoire et de linguistique, Tirana, 1964 și urm.
StCLing	Academia Republicii Populare Române, Institutul de lingvistică din București, Studii și cercetări lingvistice, București, 1950 și urm. (Indici la vol. I—VI în vol. VI, apoi indici anuali).
StEtr	Studi Etruschi, Firenze, 1927 și urm. (Indici I—XXX, Firenze, 1968).
StFil	Studime filologiike (Universiteti shtetëror të Tiranës, Instituti i historisë dhe i gjuhesisë), Tiranë, 1964 și urm. (v. *BulUnTir*).
StFilIt	Studi di filologia italiana. Bollettino della (R.) Accademia della Crusca, Firenze, 1927 și urm.
StGlIt	Studi glottologici italiani, direct. G. DE GREGORIO, Torino, 1899—1932.
StGram	Studii și cercetări de gramatică, București, 1956 și urm.
StIt	Studii Italiene, București, 1934—1943.
StLing	Studia linguistica, Lund, 1947 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

StLingIt Studi linguistici italiani, direct. A. CASTELLANI, Friburgo (Svizzera), 1960 și urm.

StMed Studi Medioevali, Torino, 1904 și urm.; Nuova serie, ibidem, 1928 și urm.

StMlVolg Studi mediolatini e volgari a cura dell'Istituto di Filologia romanza dell'Università di Pisa, direct. S. PELLEGRINI, Bologna, 1953 și urm.

StNeophil Studia neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology, Uppsala, 1928 și urm.

StRAZ Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, Zagreb, 1956 și urm. (an. I, nr. 1, 2 (1956) cu titlul „Studia Romanica", an. II, nr. 3 și 4 (1957) cu titlul „Studia Romanica Zagrabiensia". Titlul actual (începe cu nr. 5).

StRum Studi rumeni, direct. C. TAGLIAVINI, Roma, 1927—1930.

StSLing Studi e Saggi linguistici. Supplemento alla rivista l'Italia dialettale diretta da Tr. BOLELLI, Pisa, 1961 și urm.

TCLC Travaux du cercle linguistique de Copenhague, Copenhague, 1944 și urm.

TCLP Travaux du cercle linguistique de Prague, Prague, 1925—1939, N.S. cu titlul *Travaux linguistiques de Prague*, 1966 și urm.

Tesaur Il Tesaur, Udine, 1949 și urm.

Thesaurus v. *BICC*.

TrLL Travaux de Linguistique et de Littérature publié par le Centre de Philologie et de Littératures Romanes de l'Université de Strasbourg, Paris, 1963 și urm.

Vidos, Handboek B. E. VIDOS, Handboek tot de romaanse taalkunde, 's Hertogenbosch, 1956.

VigChr Vigiliae Christianae. A Review of early Christian Life and Language, Amsterdam, 1947 și urm.

VJa Voprosy jazykoznanie, Moskva, 1952 și urm.

VKR Volkstum und Kultur der Romanen. Sprache, Dichtung, Sitte, Hamburg, 1928—1944.

VoxR Vox Romanica. Annales Helvetici explorandis linguis romanicis destinati, Zürich (apoi Bern), 1936 și urm.

Word Word. Journal of the Linguistic Circle of New York, New York, 1945 și urm. (Index I—12, New York, 1956).

WuS Wörter und Sachen. Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung, Heidelberg, 1909—1944.

ZBalk Zeitschrift für Balkanologie, Wiesbaden, 1962 și urm.

ZcPh Zeitschrift für celtische Philologie, Halle, 1896, și urm. (și de la vol. XXIV (1953—1954), Tübingen).

ZDMG Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, 1847 și urm. (indice general 1—100, Wiesbaden, 1955).

ZFSL Zeitschrift für (neu)frazösische Sprache und Literatur, Oppeln (apoi Jena-Leipzig), 1879 și urm. (Register I—L, Jena-Leipzig, 1929).

ZNF Zeitschrift für Namenforschung, München, 1938—1943 (continuă numerele *ZONF*). (Register II, XIV—XIX, München, 1955).

ZONF Zeitschrift für Ortsnamenforschung, München, 1925—1937 (de la vol. XIV (1938), v. *ZNF*). (Register I, I—XIII, Berlin, 1939).

ZRPh Zeitschrift für romanische Philologie, Halle, 1877 (și de la vol. LXV (1949), Tübingen) și urm. (Register I—XXX, Halle, 1910; Register XXXI—I., Halle, 1932).

Scanned with OKEN Scanner

TRANSCRIERI FONETICE ȘI NORME PRACTICE PENTRU CITIREA LIMBILOR ROMANICE

Limbile romanice care au o tradiție literară (v. cap. VII) sînt scrise după ortografia oficială modernă adoptată în fiecare țară, iar, pentru fazele vechi, cînd este necesar, după grafia istorică a diferitelor epoci. Formele dialectale, în schimb, sînt reproduse în grafia fonetică. Sistemul de transcriere fonetică folosit în această lucrare este cel adoptat în general de C. TAGLIAVINI, în *Introduzione alla glottologia*, Bologna, Pàtron, 1969 [7], vol. II, p. 104 și urm.

Pentru o interpretare exactă a formelor dialectale romanice citate în lucrare, se dau următoarele lămuriri (cu unele completări ale Edit. vers. rom.). Deși sumare, ele pot fi utile începătorilor în studiul limbilor romanice.

VOCALE

˓	sub vocală indică deschiderea [1]
	sub vocală indică închiderea
~	deasupra vocalei indică nazalitatea
..	deasupra vocalei indică alterarea spre seria palatală
:	lîngă vocală sau consoană indică lungimea
◦	deasupra vocalei indică alterarea spre seria velară
ă	fonem intermediar între *a* și *e* deschis (*a* tinzînd spre *e*)
ã	*a* nazal (fr. *banc*)
å	fonem intermediar între *a* și *o* deschis (*a* tinzînd spre *o*); (bol. *amåur, dulåur*)
ę	*e* deschis (tosc. *piede, gente;* fr. *père*)
ĩ	*i* nazal (port. *mim*)
ǫ	*o* deschis (tosc. *uomo, polo;* fr. *port*)
ǫ̃	*o* deschis nazal (fr. *bon*)
ọ	*o* închis (tosc. *noce, rotto;* fr. *pot*)
ö	vocală mixtă (germ. *ö* din *schön*, fr. *eu* din *peur*)
ü	vocală mixtă din germ. *fünf;* *u* fr. din *pur*
ə	indică vocala non-distinctă (*e* din fr. *me, te*)

SEMIVOCALE

Semnul ⌢ pus sub vocalele *i* și *u*, indică valoarea lor semivocalică (semiconsonantică), deci:

i̯ = *i* italian din *ieri, Ionio, Iole;* rom. *fier, ieri*

u̯ = *u* din it. *uomo*, rom. *oameni*.

(În transcrierile dialectelor franceze am folosit uneori *y* pentru i̯, și *w* pentru u̯ conform sistemului urmat în general de dialectologii francezi.)

[1] În limbile slave indică în schimb nazalitatea.

CONSOANE

ƀ (sau *β*) fricativă bilabială sonoră; buzele sînt apropiate ca pentru *b*, dar nu există ocluziune; sunetul rezultat este deci asemănător unui *v* rom. și it., numai că *v* este labiodental (articulat între buza de jos și dinții de sus) și acesta e bilabial, deci articulat între buze.

ć prepalatală surdă; este *ć* dintr-o bună parte a friulanei *(ćaze* „casă") sau a sîrbocroatei *(hoću)* it. *che, chi [će]*

č mediopalatală surdă; este *c* palatal din it. *cece, cielo* sau din rom. *cer, cine*

ȼ sibilantă prepalatală surdă; este *c* toscan din *pace*, asemănător dar nu identic cu *š*

ḍ alveodentală sonoră invertită sau cacuminală: în timp ce *d* este articulat cu vîrful limbii pe alveole sau pe dinți, aici vîrful limbii este ușor întors înapoi și deci nu vîrful limbii atinge alveolele, ci partea de dedesubt a extremității limbii

đ (sau *δ*) interdentală sonoră; este *th* din engl. *that*

g este folosit totdeauna cu valoare velară (*g* it. din *gatto, gota; g* rom. din *gură, gît*)

ǵ este corespondentul sonor al lui *ć*

ǧ este corespondentul sonor al lui *č* (*g* it. din *gelo, gente;* rom. *ger, gintă*)

ǥ este corespondentul sonor al lui *ȼ* (*g* toscan din *la gente;* asemănător dar nu egal cu *ž*)

ɣ (sau *γ*) fricativă velară sonoră (*g* din sp. *luego*)

h aspirată velară (*h* germ. din *haben*) (v. *χ*)

ȟ fricativă prepalatală (*ch* din germ. *ich*) (v. *χ́*)

k velară surdă (*c* it. din *collo*); rom. *care, cît*

ķ palatală surdă (rom. *chin)*

l' laterală mediopalatală; *gli* italian din *egli* (dar în it. este totdeauna lungă)

ɫ laterală velară (sunet intermediar între *l* și *u; l* din port. *caldo*)

l̥ sonantă (vocalică)

m̥ sonantă (vocalică)

ɱ nazală labiodentală (*n* it. în *anfora*)

ñ nazală mediopalatală (*gn* it. în *ogni*, dar în it. e totdeauna lungă)

ṅ (sau *ŋ*) nazală velară (*n* it. în *ancora*; rom. *închide)*

n̥ sonantă (vocalică)

φ este surda corespunzătoare lui *ƀ*

q nu este folosit de obicei în transcrierile fonetice. Cînd apare în rădăcinile indo-europene, indică velara pură (în timp ce *k̂* indică palatala); q^{u} și g^{u} indică labiovelarele și anume velare cu apendice labial (aproximativ ca *qu* italian din *quale, quanto* și *gu* it. din *guanto*)

ŕ *r* ușor palatalizat

r̂ *r* uvular francez

r̥ sonantă (vocalică)

s are totdeauna valoarea lui *s* surd italian *(sera, sempre)*, *s* rom. din *seară, sine*

ś *s* ușor palatalizat (și în dial. italiene = *z*, adică *s* sonor)

š sibilantă mediopalatală *(sc* italian din *scena*, care în pronunțarea italiană corectă este totdeauna lungă sau, *ș* rom. din *și, caș)*

z sibilantă dentală sonoră

ź sibilantă sonoră ușor palatalizată

ž sibilantă sonoră mediopalatală; este *j* fr. din *jour*

ʒ (sau *tz, ts*) africată surdă; *z* italian din *calza; ț* rom. din *țap*

ǯ (sau *dz*) *z* africată sonoră, italianul *z* din *zero*

ϑ interdentală surdă; *th* engl. din *thing*

χ fricativă velară (*ch* germ. din *acht, Nacht*)

χ́ fricativă mediopalatală (*ch* german din *nicht*) (v. *ȟ*)

În ceea ce privește pronunțarea limbilor literare romanice sînt suficiente următoarele indicații sumare:

1) CATALANĂ

În catalană apar două feluri de *e* (*ę*, *ẹ*) și de *o* (*ǫ*, *ọ*). Vocalele atone *a* și *e* se pronunță închis (*ə*); *o* aton este aproape *u*.

Consoanele *b*, *d*, *g* se pronunță ca în română la început de silabă, dar se pronunță, *b̂*, *d̂*, *ĝ* ca în spaniolă, în poziție intervocalică precum și între vocală și *l*, *r*, *s* (dar *bl* este aproape *bbl*); se pronunță surde (*p*, *t*, *k*) în finală absolută.

c înainte de *e*, *i* = *s*
c înainte de celelalte vocale și consoane și în finală absolută *k* (ca în italiană și în română)
ç *s* interdental
ch final = *k*
dj *ǧǧ*
g înaintea lui *a*, *o* și consoană ca în it. și rom. (dar în poziție intervocalică *g*, v. mai sus)
g înainte de *e*, *i* = *ǧ* sau *ž* (totdeauna *ǧ* după *t*); ca finală = *k*, dar *-ig* = *č*
gu înainte de *e*, *i* totdeauna *g* (velar) și după vocală *g*; dacă *u* trebuie pronunțat se scrie *gü*; înaintea lui *a*, ca în italiană și spaniolă
h totdeauna mut
j *ž* sau *ǧ* (totdeauna *ǧ* cînd *e* inițial și după *t*, *d*)
l *l*, dar *ł* în finală de cuvînt sau de silabă
ll *l'* (dacă trebuie citit *l* lung se scrie *l·l* (1))
ny *ñ*
qu înainte de *e*, *i* = *k* (dacă *u* trebuie pronunțat se scrie *qü*)
r mut sau foarte slab în finală de cuvînt
s surd (*s*) în majoritatea cazurilor; sonor (*z*) în poziție intervocalică și înainte de consoană sonoră.
t ca în italiană și română dar e mut în finală de cuvînt după *n*, *l* și în interiorul cuvintelor înainte de *ll*
tg *ǧǧ*
tx *č*
v *b* inițial și postvocalic, *b̂* intervocalic
x *ix*, *š* (și doar în cuvinte savante = *ks*, *gz*)

2) FRANCEZĂ

Pronunția francezei vechi era mult diferită de cea actuală, dar orice text ar trebui să fie citit într-un mod deosebit după epoca .și locul de origine. Prin convenție, franceza veche (pînă în secolul al XIV-lea) se citește cu pronunția care poate fi reconstituită pentru cea mai veche franceză din Ile de France (*v.*: veche).

Vocale:

ai v. *aį*, mod. *ę*
aim, *ain* v. *ai*, mod. *ę̃*
am, *an* v. și mod. *ã*

(1) În catalana veche în loc de *ll* se găsește adeseori *lh*.

e, é v. și mod. *ę*
è, ê, e v. și mod. *ę*
e aton v. *e*, mod. *ə* (sau complet mut)
ein v. *ẽi*, mod. $\widetilde{e}$
em, en v. și mod. *ã*
im, in v. *ĩ*, mod. $\widetilde{e}$
o v. și mod. *ǫ, ǫ*
oi v. *ǫi̯*, mod. *u̯á*
oe, eu v. *u̯é*, mod. *ö*
om, on v. și mod. *õ*
ou v. *ou̯*, mod. *u*
u v. și mod. *ü*
um, un v. $\widetilde{u}$, mod. $\widetilde{o}$
y v. și mod. *i̯*

Consoane:

c înainte de *e, i:* v. *ts*, mod. *s*
ç v. și mod. *s*
ch v. *č*, mod. *š*
g înainte de *e, i:* v. *ǧ*, mod. *ž*
gn *ñ*
h aspirat în v. fr. în cuvinte de origine germanică
il, ill v. *l'* (pînă în sec. al XVIII-lea), mod. *i̯*
j v. *ǧ*, mod. *ž*
qu v. și mod. *k*
s *s* și *z* (totdeauna *z* în poziție intervocalică în fr. mod.)
ti înainte de vocală *ti̯* în fr. v., *si̯* în fr. mod.
z *ts, dz* în fr. v., *z* în fr. mod.

3) ITALIANA[1]

Cu excepția corelației de lungime, vocalismul și consonantismul italian nu se deosebesc prea mult de cel spaniol, catalan și românesc. Vocalele *a, e, o* sînt, totuși, mai deschise (fonetic) decît în spaniolă și română: deschiderea lui *o* și *e* are valoare fonologică.

Vocalele sînt lungi sau scurte în funcție de structura silabei în care apar:

cane [*'ka :ne*] „cîine"
canne [*'kanne*] „trestii"

Consoanele geminate (it. *raddoppiate, rafforzate*) sînt lungi și se pronunță mai intens: *nn* [n:] *penna* „pană", *tt* [t:] *cittá* „oraș".

Italiana distinge în pronunțare vocala *ę* [ɛ] *esca* „să iasă" și *ę* [e] *esca* „momeală", vocala *ǫ* [ɔ] *botte* „lovituri" și *ǫ* [o] *botte* „butoi".

Consoanele palatale sînt notate astfel:

gli pentru [l'] *figlio* „fiu"
gn urmat de *e, i* pentru [ñ] *bagno* „baie", *sogno* „vis"

Grupul grafic *-zz-* poate fi pronunțat sonor *(dz)* sau surd [ts], ca *ț* românesc, în funcție de anumite norme dependente și de etimologie. În unele cazuri, între [ts] și [dz] apar opoziții fonematice:

[tz] *razza* „rasă", [dz] *razza* „pește"

[1] Nota Edit. vers. rom., după Alberto M. Mioni, *Fonematica contrastiva*, Bologna, 1973, p. 43—73.

Grupul *sc* urmat de *e, i* notează pe [ʃᵉ, iˌ], [ʃⁱ], corespunzător rom. *še, ši* și se pronunță ca *ș*, dar mai lung:

scena „scenă"

lasciare „a lăsa"

Grupurile palatalizate *che, chi, ghe, ghi* nu se pronunță palatal ca în română — [ḱe], [ḱi] *cheie, chiar* —, ci prepalatal [ke, ki] sau, în notația din acest volum [će, ći].

Consoanele *h,q*, avînd valoarea exclusiv grafică, nu se pronunță.

4) RETOROMANĂ sau LADINĂ

Neexistînd o limbă unitară (v. §§ 66, 83), lipsește o grafie unitară.

În partea de apus, textele vechi prezintă o mare varietate ortografică; la baza diferitelor grafii se află însă tot modelele germane și italienești.

Dăm aici numai unele din cele mai răspîndite grafii:

c înainte de *a, o, u* sau de consoană = *k;* înainte de *e, i* = *ts*

ch în Graubünden = *k*; în engadină = *ć*

dsch = *ǵ, ǧ*

g înainte de *a, o, u* și cons. = *g*; înainte de *e, i,* (*ö, ü*) = *ǵ, ǧ*; în finală de cuvînt este sau *g,* sau *ǵ, ǧ*

gh înainte de *e, i* = *g* velar ca în italiană

gl (înainte de *a, o, u* scris mai adesea *gli*) = *l'* (ca *gli* it.). În texte mai vechi, se găsește și *lg, lgi*

gn (și în texte mai vechi *gni, ngi*) *ñ* ca în italiană, franceză și spaniolă

gu înainte de vocală ca în it. (*g̨u*), mai puțin în engadina de sus, unde este *g*; de ex. *guarder* este pronunțat în engadina de sus *gardèr,* la sud de Zouz, *g̨uardèr*

qu ca în it. (*k̨u*), dar nu și în engadina de sus (unde este *k,* de ex. *quatter* este pronunțat) în engadina de sus *kátter,* la sud de Zouz *k̨uátter*

s-ch = *šć, šč*

stg = *šć*

tg = *ć, č*

tsch = *č*

z = *ts, dz*

În partea centrală lipsește, cum s-a mai spus, orice tradiție literară.

În partea orientală se răspîndește tot mai mult ortografia propusă de Societatea filologică friulană, bazată pe ortografia italiană; în aceasta:

c și *g* înainte de *e, i* (și *ci, gi* înainte de alte vocale) sînt *ć, ǵ* (sau *č, ǧ,* după regiuni); în finală de cuvînt se scriu *c'* și *g'* pentru a indica palatala

s'ci este *sć*

j este *i̯*

5) PORTUGHEZĂ

Vocale:

a, á, â (tonice) = *a* (înainte de *l, u* = *â*)

a aton sau tonic înainte de *m, n, nh* în silabe deosebite = ə

ã = *ã*

ão = *ãu̯*
am = *ã*; final = *ãu̯*
e = *ę*, *e* cînd este accentuat, cînd este aton şi final *e*; în Brazilia *-e* final se apropie de *i*
ê = *ę*
é = *ę*
em înainte de consoană *ẽ*, în silabă finală *ẽi̯*
i = *i*; înainte de nazală = *ĩ*
o = *ǫ*, *ǫ*; aton = *u*
ô = *ǫ*
ó = *ǫ*
ou = *ǫu̯* şi chiar *ǫ*
õe = *õi̯*
u = *u*; înainte de nazală *ũ*

Consoane:

b = *b* iniţială de cuvînt şi postconsonantic; *ƀ*, intervocalic (şi prin fonetică sintactică)
c înainte de *a*, *o*, *u* şi de consoană = *k*; înainte de *e*, *i* = *s*
ch = *š*
ç = *s*
d = *d* iniţială de cuvînt; = *đ*, în poziţie intervocalică
g = *g* înainte de *a*, *o*, *u* sau consoană; *ǧ*, înainte de *a*, *o*, *u*, dacă este precedat de vocală; = *ž* înainte de *e*, *i*
gu înainte de *e*, *i* = *g* (dacă *u* trebuie pronunţat, se scrie *gü*)
l = *l*; *ł* cînd e final sau preconsonantic
lh = *l'*
n în grupurile *nç*, *nr*, *ns* dispare nazalizînd vocala precedentă
nh = *ñ*
qu înainte de *e*, *i* = *k* (dacă *u* trebuie pronunţat, se scrie *qü*)
s = *s* în majoritatea cazurilor (iniţial şi postconsonantic)
= *z* intervocalic
= *š* final şi înainte de consoană surdă
= *ž* înainte de consoană sonoră
x = *š* (şi *s*, *z*)
z = *z*, *ž*

6) PROVENSALĂ

Vocalele corespund celor italiene, româneşti, spaniole; nu este sigură pronunţarea lui *u* care, în vechea provensală, era, probabil, cel puţin într-o parte a teritoriului, *ü* (ca astăzi în majoritatea dialectelor).

Pentru consoane notăm:
ch = *č*
ce, *ci* = *se*, *si*
ge, *gi* = *ǧe*, *ǧi*
gu, *ku* = *g*, *k*
lh (deseori şi *ll*, *gl*, *ill*) = *l'*
nh = *ñ*

7) SPANIOLĂ

b, d, g, intervocalici = *ƀ, đ, ǥ*
c înainte de *a, o, u* şi cons. = *k*
înainte de *e, i,* în v. sp. = *ts,* în sp. mod = *ϑ*
ç (v. sp.) *s* şi *z;* (sp. mod.) ca *ce, ci* de mai sus
ch = *č*
g înainte de *a, o, u* şi de cons. = *g*
înainte de *e, i,* în v. sp. *ǧ* şi mai tîrziu *ž;* după 1500, a trecut la fricativa surdă aspirată *χ*
gu înainte de *e, i* = *g* (dacă *u* trebuie pronunţat se scrie *gü*)
j mai întîi *ž* şi apoi, după sec. al XVI-lea, *χ*
ll = *l'*
ñ = *ñ*
qu înainte de *e, i* = *k* (dacă *u* trebuie pronunţat, se scrie *qü*)
s în spaniola modernă totdeauna surd
x în v. sp. = *š* (nu mai apare, cu această valoare, în ortografia modernă)
z v. sp. *ç*

N.B. Se consideră, bineînţeles, ca fiind cunoscută grafia românească.

Pentru lectura diferitelor forme din limbi neromanice citate în texte, a se vedea notele de la începutul fiecărui indice alfabetic de cuvinte.

Capitolul I

FILOLOGIA ROMANICĂ

§ 1. **Metoda comparativă.** Filologia romanică are ca obiect studiul, în primul rînd istoric și comparativ, al limbilor și literaturilor romanice (sau neolatine [1]). Cu toate că cercetarea limbilor și dialectelor face parte din lingvistică, iar filologia, în sensul propriu al cuvîntului [2], urmărește mai degrabă analiza textelor literare, nici o cercetare filologică nu este posibilă fără solide baze lingvistice; granițele dintre lingvistică și filologie nu sînt întotdeauna foarte precise [3].

[1] Fără îndoială că și descrierea sincronică a unei limbi oarecare din domeniul neolatin, chiar fără perspective istorice, face parte din lingvistica romanică, după cum și orice monografie asupra unui autor care a scris într-o limbă neolatină se poate încadra pe bună dreptate în filologia romanică; dar este neîndoielnic faptul că filologia romanică, mai ales datorită tradițiilor sale, este o disciplină care se bazează în primul rînd pe metoda comparativ-istorică. Numai în aceste ultime decenii, odată cu afirmarea structuralismului (v. § 11), mai ales pe plan lingvistic, s-a dezvoltat cercetarea sincronică și s-a acordat o importanță necunoscută înainte, analizei unei entități lingvistice studiate în sine ca un „sistem", în afara oricăror considerații diacronice și deci istorice.

[2] La origine *φιλόλογος* era numai „cel ce aprecia conversația", opus „celui scump la vorbă"; dar chiar la Platon, termenul începe să fie folosit cu sensul de „cel ce apreciază conversațiile docte (mai ales despre filozofie și știință)" și deci de „erudit, om de știință"; ca urmare, *φιλολογία*, începînd cu Socrate și Aristotel, desemnează „cunoștințele diverse și multiple" și mai ales „studiul literaturii". Eratostene din Cirena (aproximativ 275—195 î.e.n.), erudit din Alexandria, discipol al lui Lisania și Callimah, a fost primul care și-a spus *φιλόλογος* în sensul de „erudit în diferite domenii", sens păstrat apoi secole de-a rîndul. Și filologia, înțeleasă mai ales ca ediție și critică de texte, interpretare și comentariu gramatical, lexical și înainte de toate erudit, s-a dezvoltat în lumea greacă în perioada alexandrină și în cea romană, s-a format și s-a întărit în sec. I î.e.n., odată cu Marcus Terentius Varro (116—127 î.e.n.). Cf. G. Funaioli, *Lineamenti d'una storia della filologia attraverso i secoli*, în *„Studi di letteratura antica"*, Bologna, Zanichelli, 1948, vol. I, p. 185 și urm.

Pentru istoria diferitelor accepții ale termenilor „filolog" și „filologie", cf. și C. Michaëlis de Vasconcelos, *Lições de filologia portuguesa*, Lisboa, 1946 ², p. 121—131; G. R. F. M. Nuchelmans, *Studien über φιλόλογος, φιλολογία und φιλολογεῖν*, Zwolle, 1950.

Se pare că numele de „filologie romanică" (în germană *Romanische Philologie*) a fost folosit pentru prima oară de K. A. Mahn (1802—1887) în 1863.

[3] Pentru Benedetto Croce (1866—1952) „problemele științifice ale lingvisticii sînt identice cu ale esteticii iar erorile și adevărurile uneia sînt și erorile și adevărurile celeilalte (B. Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, ediția a III-a, Bari, 1922, p. 165); și pentru școala „idealistă" a lui Karl Vossler (1872—1949, v. § 7) gramatica aparține istoriei stilului și literaturii care, la rîndul său, face parte din istoria culturii. Raporturile strînse dintre istoria limbii și istoria literaturii, mai ales în domeniul neolatin, au fost ilustrate, în afară de Vossler, și de austriacul Leo Spitzer (1887—1960), profesor mai întîi în Germania, apoi în Turcia și în fine în Statele Unite (Baltimore) și, în Italia, de Giulio Bertoni (1878—1942); din lucrările celui din urmă, trebuie amintit, pentru această orientare, în special *Programma di filologia romanza come scienza idealistica*, Geneva, 1923.

Ca disciplină de sine stătătoare, filologia romanică s-a născut, ca și filologia germanică și lingvistica comparată, în urma mișcării culturale declanșate de romantism în Europa, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

FRIEDRICH SCHLEGEL (1772—1829), în celebra sa carte *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (Heidelberg, 1808), a arătat pentru prima oară, în mod clar și evident, raporturile care existau între greacă, latină și germanică, pe de o parte, și sanscrită, vechea limbă sacră a Indiei, pe de alta. Și nu întîmplător, chiar fratele său, AUGUST WILHELM SCHLEGEL (1767—1845), după ce tradusese, încă din 1790, în minunate versuri germane, poezii ita-
3 lienești, spaniole și portugheze, a consacrat un volum unor *Observations sur la langue et la littérature provençale* (Paris, 1814), volum care, avînd mare importanță pentru istoria lingvisticii, are tot atîta, și poate chiar mai mare, pentru istoria filologiei romanice, așa încît F. DIEZ (v. § 3) deplîngea faptul că, preocupat de alt fel de studii, Schlegel „se retrăsese dintr-o literatură care, prin contribuțiile sale, ar fi dobîndit o importanță deosebită“ [4]; U. A. CANELLO (v. § 12) nu ezita să spună că Schlegel a fost „cel care îi arăta lui Diez adevărata cale ce trebuia urmată în asemenea cercetări“ [5].

WILHELM VON HUMBOLDT (1767—1835) a avut asupra limbii o viziune în același timp filozofică și istorică; dar filozofia sa pornea de la modelele din secolul al XVIII-lea ale gramaticii generale de la Port-Royal și se baza pe o perspectivă largă a limbilor de tipuri diverse, de la cele indo-europene la cele malaio-polineziene și la limbile indigene din America. FRANZ BOPP (1791—1867) este considerat părintele lingvisticii istorice; el și-a aplicat comparațiile nu asupra lexicului, ci asupra structurii gramaticale a limbilor indo-europene, iar prima sa carte se intitulează tocmai *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprachen* (Frankfurt, 1816). Cu toate că Bopp a fost precedat în domeniul fino-ugric de SAMUEL GYARMATHI (1751—1830), care în 1799 publicase la Göttingen *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata*, și, chiar în domeniul indo-european, de danezul RASMUS RASK (1787—1832), care, încă din 1814, văzuse clar relațiile genealogice dintre limbile indo-europene (dar lucrarea sa a apărut abia în 1818, deci doi ani după cea a lui Bopp) — este sigur că metoda și școala sa au făcut să apară lingvistica comparată în Europa.

Abia la începutul secolului al XIX-lea s-a trecut la studierea limbilor
4 pe baza metodei comparativ-istorice. Frații Schlegel, deși au avut o viziune istorică asupra limbii, au preferat să clasifice diferitele idiomuri după sistemul morfologic, adică după un sistem care se baza pe structura lingvistică (și nu numai pe morfologie înțeleasă în sensul tradițional), ceea ce s-ar putea

---

[4] F. DIEZ, *Die Poesie der Troubadours*, Zwickau, 1826, p. XII.

[5] U. A. CANELLO, *Il Prof. Federico Diez e la filologia romanza nel nostro secolo*, Firenze, 1872, p. 13.

Scanned with OKEN Scanner

numi, mai precis, „tipologic“ [6]. Într-o exprimare mai simplă, această clasificare morfologică distingea trei tipuri de limbi: cele izolate sau monosilabice, cele aglutinante și cele flexionare. Bopp, în schimb, preferă clasificarea genealogică; prin urmare, el consideră înrudite acele limbi care sînt produsul dezvoltării unui singur idiom. Limbile indo-europene, de exemplu, sînt înrudite între ele pentru că sînt toate continuarea unei singure limbi mai vechi, dispărute; dar la rîndul lor, limbile germanice, limbile slave etc., care sînt variante ale indo-europenei, își au originea într-o germanică și într-o slavă comună, nepăstrate, dar care au existat cu siguranță. Odată admis acest principiu, care constituie criteriul fundamental al lingvisticii istorice și genealogice, trebuie studiate cu mare atenție limbile romanice care reprezintă singurul exemplu de grup de limbi înrudite genealogic a căror bază, latina, ni s-a păstrat. În timp ce pentru limbile germanice, pentru limbile slave și pentru întreaga familie indo-europeană, înrudirea între diversele forme și cuvinte rezultă doar prin comparare, baza de plecare fiind necunoscută (abia mai tîrziu, A. SCHLEICHER (v. § 4) a încercat o reconstrucție), în limbile neolatine este posibilă, în majoritatea cazurilor, substituirea simplelor echivalențe de tipul:

germ. *Buch* — engl. *book* — neerland. *boek* — dan. *bog* etc. (= „carte“); 5
sau: sîrbocr. *grad* — pol. *gród* — rus. *gorod* etc. (= oraș, loc împrejmuit“);
sau: v. ind. *duhitár* — arm. *dustr* — gr. θυγάτηρ — germ. *Tochter* — lit. *duktẽ* etc. (= „fiică“);

sau derivații de tipul următor:

it. *figlio* — fr. *fils* — sp. *hijo* — port. *filho* — rom. *fiu* < lat. *filiu(m)*;

prin urmare baza comparațiilor este cunoscută, cel puțin în majoritatea cazurilor, și toate acele forme, deși înrudite între ele în același fel ca cele germanice sau slave, își găsesc explicația logică în baza latină.

Dar la constituirea unui grup de limbi înrudite genealogic se ajunge treptat și la început numai evidența este cea care ne indică în ce direcție se pot îndrepta comparațiile, care însă nu ating o valoare științifică decît atunci cînd se poate demonstra că nu sînt întîmplătoare, ci sînt dispuse în ordine conform anumitor scheme care se constituie chiar pe baza comparațiilor înseși.

§ 2. **Începuturile cercetărilor lingvistice în domeniul neolatin.** Limbile neolatine sînt încă (în urmă cu cîteva secole erau și mai mult) apropiate între ele, astfel încît simplul criteriu al evidenței era suficient pentru a ne dezvălui înrudirea lor. Chiar DANTE în al său *De Vulgari Eloquentia*, scris în primii ani ai secolului al XIV-lea, a văzut destul de clar înrudirea dintre limbile romanice occidentale (româna nu era cunoscută pe vremea aceea în

[6] Cf. A. A. REFORMATSKIJ, *Vvedenie v jazykoznanie* („Introducere în lingvistică“), Moskva, 1955, p. 338 și urm., unde se propune denumirea „tipologică“ pentru clasificarea cunoscută de obicei ca „morfologică“; propunerea, justă în sine, este însă periculoasă. Denumirea de „tipologie lingvistică“ se dă, de obicei, unei direcții mult mai moderne care consistă în gruparea limbilor după diverse „tipuri“ care ar corespunde structurilor mentale ale diverselor popoare. Cf. E. LEWY, *Der Bau der europäischen Sprachen*, Tübingen, 1964 [2]; L. SPITZER, *Sobre un nuevo método de tipologia lingüística* în *AIL*, II, (1944), p. 109—127; v. și A. MARTINET, *La considerazione funzionale del linguaggio*, trad. de G. Madonia, Bologna, 1965, p. 99—146 [v. acum *La tipologia linguistica*, ed. Paolo RAMAT, Bologna, 1976.] [*]

Occident [7]), el a lăsat un interesant studiu asupra dialectelor italiene, pe care le examinează însă în scopul de a găsi o limbă literară, și mai ales poetică, italiană [8].

Prima parte tratează problema: ce este o limbă vulgară, care este limba din Italia sau, mai degrabă, care ar trebui să fie? Dante distinge de la început trei specii de idiomuri diferite: una ocupă nordul Europei și include acele
6 popoare care au ca particulă afirmativă *jo* (germani etc.), o alta ocupă partea orientală (greci) și o alta partea meridională cu o limbă, împărțită mai tîrziu în trei ramuri: „Totum vero quod in Europa restat ab istis, tertium tenuit ydioma, licet nunc tripharium videatur; nam alii *oc*, alii *oïl*, alii *si* affirmando locuntur, ut puta Yspani, Franci et Latini [9]. Signum autem quod ab uno eodemque ydiomate istarum trium gentium progrediantur vulgaria, in promptu est, quia multa per eadem vocabula nominare videntur, ut *Deum, celum, amorem, mare, terram, est, vivit, moritur, amat*, alia fere omnia" *(De vulg. eloquentia*, I, VIII).

Pentru Dante, latina este altă limbă, un produs artificial al oamenilor culți, o „gramatică" care nu este supusă alterării continue a limbilor; ea s-ar fi ivit din idiomul cu trei forme prin consensul mai multor comunități (tocmai pentru că el considera latina folosită numai ca limbă literară, neschimbată de secole). Spaniola (și provensala), franceza, italiana (Dante îi numește *Latini* pe italieni) sînt în schimb degradări ale unei singure limbi, comună celor trei popoare; dar această limbă nu este pentru Dante latina, care este superioară tuturor și de sine stătătoare. Este deci o eroare de perspectivă, ca cele pe care le vor mai face și alții, cîteva secole mai tîrziu. Dante trece apoi la examinarea problemei limbii vulgare italiene *(vulgare latinum)*: dacă cele trei limbi sus-amintite sînt evoluția unui singur idiom, atunci și diversele dialecte ale Italiei sînt degradarea unui tip primitiv unic. Și dacă este așa, care este dialectul care se apropie cel mai mult de idiomul primitiv? Care este dialectul cel mai curat și mai nobil din Italia? În partea cuprinsă între capitolul al XI-lea pînă la sfîrșitul cărții, Dante examinează

---

[7] Cf. R. Sabbadini, *Quando fu riconosciuta la latinità del rumeno*, în „Atene e Roma", XXIX (1915), p. 83–85; W. Bahner, *Zur Romanität des Rumänischen in der Geschichte der romanischen Philologie vom* 15. *bis Mitte des* 18. *Jahrhundert*, în *Rom. Jb.* VIII (1957), p. 75–94.

[8] „*De Vulgari Eloquentia* nu este un tratat despre limbă din punct de vedere fiziologic, natural; titlul *De Vulgari Eloquio*, pe care unii îl dau lucrării, este greșit și deplasează problema. *De Vulgari Eloquentia* nu studiază limba, idiomul, ci se referă la elocvența limbii vulgare [italiana; *nota trad.*], la arta de a folosi această limbă în compuneri (discursuri și poezie) destinate publicului. Numele de *eloquentia* are sensul de artă: opera dantescă este un tratat asupra limbii scrise și în special asupra celei care trebuie să fie folosită în compozițiile destinate publicului. În fapt, limba poeziei și oratoriei" (N. Zingarelli, *De Vulgari Eloquentia*, Milano, Mariani, 1927, p. 3 și urm.).

[9] Acest mod de a distinge popoarele după felul în care spun „da" este artificial. Totuși nu sînt cu totul ieșite din comun, chiar în realitate, numirile de popoare după felul în care exprimă afirmația sau negația. Astfel, în Australia, *Wiradjuri*-ii și *Kamilaroi*-ii și-au primit numele respectiv de la *wirai* și *kamil* care sînt cuvinte prin care aceste triburi spun „nu". Cf. V. Larock în „Revue de l'histoire des religions", CI (1930), p. 151.

Scanned with OKEN Scanner

graiurile italienești mai mult din punctul de vedere al expresiei artistice, căutînd dialectul cel mai potrivit și mai elegant [10].

În timpul Renașterii, nu rareori se găsesc aluzii la probleme lingvistice care prevestesc apariția filologiei romanice; POGGIO BRACCIOLINI (1380—1459) a văzut cu claritate că latina nu fusese o limbă artificială, și că într-o vreme, chiar dacă în feluri diferite, a fost efectiv vorbită la Roma; tot el a văzut că italiana și celelalte limbi romanice descindeau direct din latină [11]. 7 PIETRO BEMBO (1470—1547) a căutat să pună în evidență noblețea italienei și la discuțiile privitoare la „problema limbii", care se dezbătea cu înverșunare începînd din secolul al XVI-lea [12], au luat parte GIAN GIORGIO TRISSINO (1478—1550), CLAUDIO TOLOMEI (1492—1555), PIER FRANCESCO GIAMBULLARI (1495—1555), LODOVICO CASTELVETRO (1505—1571), BENEDETTO VARCHI (1503—1565), CELSO CITTADINI (1553—1627) [13], BENEDETTO BUONMATTEI (1581—1647) și mulți alții. În Spania, ANTONIO DE NEBRIJA (1446—1522) din Alcalá, după ce petrecuse cîțiva ani în Italia, a întocmit un dicționar latin-spaniol (1492), urmat de un *Vocabulario español-latino* (Salamanca, 1495?), reprodus astăzi în facsimil de Real Académia Española (Madrid, 1951); el a scris prima gramatică spaniolă *(Arte de la lengua castellana*, 1492*)*; JUAN DE VALDÉS din Cuenca (?—1541?) este autorul celebrului *Diálogo de la Lengua*, rămas nepublicat pînă în 1737, în care se dau cîteva principii de etimologie [13 bis]; în 1611 SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS (1539—1613) a publicat *Tesoro de la lengua castellana*, prima încercare de dicționar etimologic spaniol (care poate fi consultat și astăzi nu pentru etimologii, aproape toate fanteziste, ci pentru că în el se cuprinde lexicul limbii vechi)

---

[10] Cf. edițiile critice din *De Vulgari Eloquentia*, îngrijite de PIO RAJNA (Firenze, Le Monnier, 1896) și de ARISTIDE MARIGO (Firenze, Le Monnier, 1938, ed. a III-a, 1957) și în aceasta din urmă a se vedea ampla și precisa introducere. Cf. și FR. D'OVIDIO, *Versificazione italiana e arte poetica medievale*, Milano, Hoepli, 1910, p. 415—562; G. BERTONI, *De vulgari eloquentia*, în *Arch Rom*, XX (1936), p. 91—102; A. PAGLIARO, *La dottrina linguistica di Dante*, în „Quaderni di Roma", I (1947), p. 485—501; A. EWERT, *Dante's Theory of Language*, în *MLN*, XXXV (1940), p. 355—366.

[11] Inclusiv, pentru prima oară, româna (v. nota 7 și A. MARCU, în „Ephemeris dacc-romana", I (1923), p. 359). E. WALSER, *Poggius Florentinus*, Leipzig, 1914, p. 262, îl considera pe Poggio ca pe un adevărat precursor al filologiei romanice moderne.

[12] Despre „problema limbii", cf. mai ales B. MIGLIORINI, *La questione della lingua*, în volumul „Questioni e correnti di storia letteraria" îngrijit de A. MOMIGLIANO, Milano, Marzorati, 1950, vol. III, p. 1—75; M. VITALE, *La questione della lingua*, Palermo, 1960. [v. și NINA FAÇON, *Problemele limbii literare în cultura italiană*, București, 1962].

[13] CELSO CITTADINI din Siena în al său *Trattato della vera origine, e del processo, e nome della nostra lingua*, Venezia, 1601, a văzut pe bună dreptate că la Roma existau două feluri de limbi, una „rozza e mezza barbara" (grosolană și pe jumătate barbară), adică cea vorbită, și alta elegantă și cultivată artistic; „și cei care vorbeau atît de barbar se spunea că vorbeau vulgar sau țărănește: și din limba aceea a apărut, prin dezvoltare continuă, limba noastră". Teoria era corectă, dar în practică Cittadini nu a știut s-o aplice în tentativele sale etimologice, în general nefericite, atunci cînd etimonul nu era evident (cf. ARMANDO VANNINI, *Notizie intorno alla vita e all'opera di Celso Cittadini*, Siena, 1920). Și CASTELVETRO, oricît de mare i-au fost meritele în a pune primele baze ale unei gramatici istorice, în căutarea unor mai evidente forme originare face greșeli grave, considerînd, de ex., că italianul *oca* (care provine dintr-un lat. *avica* > * *auca* din *avis*, cu sufixul diminutival *-icus*) ar veni din *ho* + grecescul *χήν* și că *guiderdone* (care este un cuvînt germanic provenind dintr-un * *widarlón*) ar proveni din *aequum dare donum*.

[13 bis] Cf. ediția critică de CRISTINA BARBOLANI DE GARCÍA, Messina-Firenze, 1967.

Scanned with OKEN Scanner

precum și pentru excelentele sale definiții (ediția modernă, sub îngrijirea lui M. de Riquier, Barcellona, 1943).

În secolul al XVIII-lea GREGORIO MAYANS Y SISCAR (1699—1781), cunoscut scriitor, a publicat volumul *Orígenes de la lengua española* (1737), care este un fel de enciclopedie lingvistică spaniolă. În Franța, GILLES MÉNAGE (1613—1692), în ale sale *Origines de la langue française*, 1650, și în
8 *Origini della lingua italiana* (1669; ed. a II-a 1685), a adus etimologiei o contribuție cu mult mai serioasă decît cercetătorii precedenți [14].

În 1612 apărea la Veneția prima ediție din *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, care marca un mare progres în lexicografia italiană și oferea un model pentru lucrările străine (dicționarele Academiilor Franceză și Spaniolă) [15].

Imensă a fost contribuția adusă de *Glossarium mediae et infimae latinitatis* al lui CHARLES DU CANGE (1610—1688), care, adunînd cuvinte și fraze din documente medievale, permitea etimologiștilor să ateste forme romanice și germanice din secole anterioare primelor atestări ale limbilor romanice și uneori sub aspecte mai bine păstrate [16].

9 § 3. **Filologia romanică — disciplină științifică.** FRANÇOIS RAYNOUARD (1761—1836) poate fi considerat, în bună măsură, părintele filologiei romanice

---

[14] „Pour Ménage, la question de l'origine des langue romanes ne se pose même plus. L'origine latine est tellement hors de doute pour lui qu'il n'en parle que rarement dans ses ouvrages, à peu près comme si la question n'avait jamais existée. Et rien que de remonter toujours au latin classique aurait été méritoire, mais dans les „Origini" nous trouvons davantage: Ménage a aussi sa théorie du latin vulgaire, et cette théorie est à la base de presque toutes ses recherches. Par la constante application de cette théorie à la pratique, Ménage se distingue nettement de ses devanciers" (J. ZEHNDER, *Les „Origini della lingua italiana" de Gilles Ménage*, Paris, 1938, p. 23).

Ménage a comis multe erori, pentru că a vrut să facă mai mult decît i se cere unui romanist: nu s-a mulțumit, pentru mai mult de jumătate din cuvintele studiate, să găsească etimonul latin, ci a vrut să clarifice și etimonul cuvîntului latin, mergînd pînă la greacă (din cauza vechii și greșitei teorii, existente încă mult timp după aceea, că latina ar fi fost derivată din greacă). Dar pentru multe cuvinte cu etimon latin, chiar și mai puțin evident, Ménage a reușit să vadă limpede, de exemplu *abbacchiare* < *adbaculare*, *aguglia* < *acucula*, *arrivare* < *adripare*, *cominciare* < *cominitiare* etc. Uneori cunoașterea francezei (limba sa maternă) i-a permis să găsească etimoane care altfel i-ar fi scăpat; numai comparația cu fr. *sanglier* i-a permis să-l explice pe *cinghiale* din *singularis* „pentru că mistreții merg singuri abia după primii doi ani" (într-adevăr, în italiană, există contaminarea cu „cinghia", pentru funie din păr de porc alb-gălbui în jurul trupului; v. B. BIANCHI, în *AGI*, XII, p. 221, notă). Ménage a văzut corect și originea germanică (deși nu a putut să determine exact proveniența fiecărui cuvînt) a multor cuvinte italienești ca *alabarda*, *albergo*, *araldo*, *ardire*, *arnese*, *arpa*, *arredo*, *baldo*, *baluardo*, *guardare*, *guerra*, *guindolo*, *guisa*, *ricco* etc. și a indicat originea arabă a altora, ca *alchimia*, *algebra*, *ammiraglio* etc. Chiar și atunci cînd etimonul său era greșit, apropierile de celelalte limbi romanice sînt în general corecte și constituie preludiul unui veritabil dicționar comparat al limbilor romanice.

[15] *Le Dictionnaire de l'Académie Française*, Paris, 1694; Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Castellana*, Madrid, 1726—1739 (în șase volume; este așa-numitul „diccionario de autoridades", republicat în format ușor redus (Madrid, 1963) și pentru care cf. J. CASARES, *Introducción a la lexicografía moderna*, Madrid, 1950, p. 12 și urm.). Pentru primele mari dicționare ale limbilor neolatine, cf. A. VISCARDI, M. VITALE, A. M. FINOLI și C. CREMONESE, *Le prefazioni ai primi grandi vocabolari delle lingue europee*, I. *Le lingue romanze*, Milano, 1959.

[16] Publicat pentru prima dată la Paris în 1678 în trei volume și apoi amplificat de mai multe ori de diverși editori; cea mai bună ediție este cea îngrijită de L. FAVRE, Niort, 1883—1888, în 10 volume (din care există două retipăriri anastatice făcute cu puțini ani în urmă).

Scanned with OKEN Scanner

(titlu pe care i-l recunoaște Diez). Însărcinat să colaboreze la ediția a cincea (care a apărut în 1798) a Dicționarului Academiei Franceze, își dădu seama că, pentru a studia serios lexicul francez, era necesar să se cerceteze vechile documente și dialectele moderne. El a studiat în mod aprofundat provensala veche, limba trubadurilor, a publicat o amplă culegere de texte (*Choix des poésies originales des Troubadours*, Paris, 1816—1821 [17]) și a întocmit un foarte bogat dicționar (*Lexique roman ou dictionnaire de la langue des Troubadours*, Paris, 1838—1844, în șase volume), lucrare și astăzi indispensabilă, care, cu ani în urmă, a fost retipărită fără modificări (Heidelberg, Winter, 1928—1929). Raynouard a comis totuși o eroare de perspectivă: el nu considera că diversele limbi romanice ar fi continuarea directă a latinii, ci că din latina populară s-ar fi dezvoltat o „limbă romană" vorbită, cu mici deosebiri, între secolele al VII-lea și al IX-lea, și care poate fi identificată cu provensala (numită de el „langue romane"). Fără îndoială însă că el a văzut exact unele fenomene de evoluție a limbilor neolatine, precum construirea viitorului cu *habeo* (care fusese întrevăzută în dialogul *Ercolano* al lui B. Varchi, pentru care v. § 51) și altele.

Friedrich Diez (născut la Giessen la 15 martie 1794 și mort la Bonn la 9 mai 1876), crescut în ambianța romanticilor germani, a avut meritul de a adapta la limbile neolatine metoda comparativ-istorică inițiată de Franz Bopp pentru limbile indo-europene și de Jakob Grimm (1785—1863) pentru cele germanice, care reprezenta o aplicare, în domeniul lingvisticii, a metodelor folosite de „școala istorică" germană a lui B. Niebhur, Fr. K. von Savigny etc. *Grammatik der romanischen Sprachen*, publicată de Diez în 3 volume la Bonn între 1836 și 1843 (ajunsă la a cincea ediție în 1882, tradusă în franceză de A. Brachet, G. Paris, și A. Morel Fatio după a treia ediție germană din 1874—1876 și numai Introducerea de G. Paris încă din 1936) [18] 10 și *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (Bonn, 1854, ajuns la a cincea ediție în 1887) pun bazele lingvisticii romanice ca disciplină istorică. F. Diez a fost nu numai întemeietorul „lingvisticii", ci și al „filologiei" romanice în sens larg (v. § 12); mai mult chiar, el a pornit de la istoria literară și prima sa lucrare este dedicată romanțelor spaniole (*Altspanische Romanzen*, Frankfurt a.M., 1818), căreia îi urmează cercetări mai importante asupra poeziei provensale (*Die Poesie der Troubadours*, Zwikau, 1826 și *Leben und Werke der Troubadours. Ein Beitrag zur näheren Kenntnis des Mittelalters*, Zwikau, 1829). E interesant de știut cum a ajuns Diez, care avea să devină părintele romanisticii, la aceste studii; Gaston Paris ne relatează (v. § 12), în prefața traducerii franceze a introducerii la *Gramatica romanică* (traducere liberă a cuvintelor marelui filolog francez p. XIV și urm.): „În aprilie 1818, Diez a făcut pelerinajul pe care-l făceau pe-atunci toți scriitorii germani: mergea să-l vadă pe marele Goethe, care se găsea în acel moment

---

[17] Primul volum conține o *Grammaire de la langue romane*, iar volumul al șaselea o încercare de *Grammaire comparée des langues de l'Europe latine*.

[18] În Italia, *Gramatica limbilor romanice* a lui Diez nu și-a găsit niciodată un traducător. Raffaello Fornaciari (1837—1917) a redus și a rezumat, într-o manieră dealtfel foarte nefericită, părțile gramaticii lui Diez relative la limba italiană *Grammatica storica della lingua italiana estratta e compendiata dalla grammatica romana* (sic!) *di Federico Diez* per opera di R affaello Fornaciari, Partea I, *Morfologia*, Firenze, 1872.

Scanned with OKEN Scanner

la Jena. Goethe nu era indiferent la nici una dintre manifestările literare de care afla[19]. Jurnalele sale intime consemnează faptul că în 1817 citise lucrările în care Raynouard dezvăluia oamenilor de știință literatura provensală. Goethe a întrevăzut, în aceste prime fragmente, o întreagă poezie nouă și în această limbă, un obiect de studii fecunde. El vorbi despre aceasta vizitatorului său, căruia acele lucrări îi rămăseseră cu totul necunoscute, și-i recomandă să-și îndrepte atenția spre aceste studii, convins că ar fi avut posibilitatea de a lucra într-un domeniu fertil. Diez a citit apoi, în urma sfaturilor lui Goethe, operele lui Raynouard « qu'il ne tarda pas à dépasser sur son propre terrain »".

Diez își începe gramatica limbilor romanice cu aceste cuvinte: „Șase limbi romanice ne atrag atenția prin originalitatea lor gramaticală sau prin importanța lor literară: două la est, italiana și valaha (= româna); două la sud-vest, spaniola și portugheza; două la nord-est, provensala și franceza; toate își
11 au izvorul prim și principal în latină; dar ele nu provin din latina clasică folosită de autori, ci, așa cum s-a spus adeseori și pe bună dreptate, din limba populară a romani'or, care era folosită alături de latina clasică". Criteriul său de clasificare se întemeiază, cum vom vedea mai pe larg în § 63, nu pe baze strict lingvistice, ci îndeosebi culturale și istorice. Diez aproape își cere scuze pentru că a trebuit uneori să țină seamă, în comparațiile sale, de dialectele actuale: „Va trebui să acordăm din cînd în cînd o oarecare atenție dialectelor celor mai importante; dar ne vom limita exclusiv la trăsăturile lor fonetice".

§ 4. **Dialectologia. Noi orientări metodologice în domeniul lingvisticii romanice.** Pentru lingvistica romanică începe o nouă etapă odată cu contribuția adusă de dialectologie; și aceasta pornește în primul rînd din Italia și nu din Germania sau din Franța [20]. În Italia precursori ai dialectologiei au fost[21]

---

[19] Amintim că celebra *Darstellung der Altertumswissenschaft nach Begriff, Umfang, Zweck und Wert* de FRIEDRICH AUGUST WOLF (1759—1824), care este manifestul noii filologii clasice apărută în 1807, este dedicată lui Goethe (cf. FUNAIOLI, *op. cit.*, I, p. 331).

[20] Mai ales în ceea ce privește dialectologia științifică și includerea acesteia în lingvistica comparativ-istorică. Ar fi într-adevăr nepotrivit să nu se recunoască Franței, Germaniei, Elveției, încă din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui de al XIX-lea, interesul pentru cercetările dialectale. A se vedea serioasa și bogat informata lucrare a lui S. POP, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain, 1950.

[21] Interesul pentru dialectele italienești, în afara trecerii în revistă a lui Dante (v. § 2), începe din Cinquecento. LEONARDO SALVIATI (1540—1589), într-o anexă la lucrarea sa *Degli avvertimenti della lingua sopra il Decamerone*, Venezia, 1584—1586, a introdus traducerea celei de a noua *novella* din *Prima giornata* a *Decameron*-ului în douăsprezece dialecte italienești. Această inițiativă a fost perfecționată, trei secole mai tîrziu, folosindu-se cu totul alte mijloace, de către GIOVANNI PAPANTI (1830—1893) care, în volumul său *I parlari italiani a Certaldo alla festa del V centenario di Giovanni Boccaccio*, Livorno, 1875, a cules 704 versiuni ale aceleiași nuvele în 651 de dialecte italienești și 52 neitalienești din Italia. Și dicționarele dialectale, redactate în scopuri practice, apar în Cinquecento printr-o adaptare pentru siciliană a vocabularului spaniol al lui NEBRIJA (v. § 2) de către L. CRISTOFORO SCOBAR (Veneția, 1519—1520); el este precedat de un dicționar latin — agrigentin al lui NICOLA VALLA (1500 și ediții succesive) și de diversele ediții ale unui vocabular practic italian de nord (venețian și emilian) și german cunoscut sub titlul de *Solennissimo Vochabuolista* (Bologna, 1477 și 1479). În secolul al XVIII-lea dicționarele dialectale iau adeseori o formă mai amplă și aproape științifică (atît cît puteau permite cunoștințele epocii), ca, de exemplu, *Vocabolario siciliano etimologico italiano e latino* al abatelui MICHELE PASQUALINO, tipărit la Palermo, în 5 volume, între 1785 și

FRANCESCO CHERUBINI (1789—1851), PIETRO MONTI (1794—1856), GIOVANNI 12
SPANO (1803—1878), GABRIELE ROSA (1812—1897), ANTONIO TIRABOSCHI (1838—1883) [22] și mai ales BERNARDINO BIONDELLI (1804—1886) [23]; în Italia s-a născut maestrul indiscutabil al dialectologiei romanice: GRAZIADIO ISAIA ASCOLI (1829—1907), a cărui lucrare *Saggi ladini* a oferit un excelent exemplu de analiză istorico-geografică și de cercetare dialectologică a unui domeniu neolatin (1873): cîțiva ani mai tîrziu (1882), el avea să dea o prețioasă schiță, rămasă clasică, a Italiei dialectale. „Ascoli a recunoscut, din capul 13
locului, utilitatea pe care o poate aduce lingvisticii generale studiul graiurilor populare, căci, înțelegînd un lucru, care nici astăzi nu pare a fi admis de partizanii fanatici ai istorismului, anume că observarea directă a fenomene-

---

1795. Din 1779, datează micul tratat *Del dialetto napoletano* al celebrului economist și om de stat, abatele FERDINANDO GALIANI, care conține noi puncte de vedere estetico-lingvistice (cf. ediția critică îngrijită de F. Nicolini, Napoli, 1923). În prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar, independent de mișcarea filologică ivită în Germania, s-au publicat în Italia cîteva ample și bine întocmite dicționare dialectale, care, chiar dacă aveau drept scop facilitarea învățăturii italienei de către cei născuți în alte regiuni, erau totuși opere de mare valoare. Va fi suficient să amintim dicționarul venețian al lui GIUSEPPE BOERIO (ediția I-a 1829, ed. a II-a 1856 [= a III-a 1867]), cel boloniez al lui CLAUDIO ERMANNO FERRARI (ed. I 1820, ed. a II-a 1835, ed. a III-a 1853), cel brescian al lui GIOVAN BATTISTA MELCHIORI (1817—1820), cel cremonez al lui ANGELO PERI (1847), cel romaniol al lui ANTONIO MORRI (1840), cel genovez al lui GIOVANNI CASACCIA (1851, ed. a II-a 1876), cel al dialectului de la Parma al lui ILARIO PESCHIERI (1828—1831, ed. a II-a 1836), cel piacentin al lui LORENZO FORESTI (1836, ed. a II-a 1855, ed. a III-a 1882), dicționarele piemonteze ale lui CASIMIRO ZALLI (1815, ed. a II-a 1830), MICHELE PONZA DI CAVOUR (1830—1833, ed. a II-a 1847, ed. a III-a 1859) și mai ales al lui VITTORIO DI SANT'ALBINO (1859), excelentele vocabulare sarde ale lui VINCENZO PORRU (1832, ed. a II-a 1866) și GIOVANNI SPANO (1851—1852), cel sicilian al lui VINCENZO MORTILLARO (1838—1944, ed. a II-a 1862) și multe altele.

[22] FRANCESCO CHERUBINI a publicat (după o primă lucrare în două volume din 1814 de care s-a servit deseori Alessandro Manzoni) cel mai bogat dicționar milanez—italian în 5 volume (1839—1853) și plănuia să compună o lucrare despre *Dialectologia italiana*. PIETRO MONTI este autorul unui *Vocabolario dei dialetti della città e diocesi di Como* (1845) urmat de un Apendice *(Saggio di vocabolario della Gallia Cisalpina*, 1856) care reprezintă prima încercare de vocabular dialectal redactat pentru o zonă vastă, nu lipsit de intenții științifice. Canonicul GIOVANNI SPANO în a sa *Ortografia Sarda nazionale, ossia Grammatica della Lingua Logudorese* (1840) a dat o descriere bună a dialectelor sarde; cu al său *Vocabolario sardo-italiano e italiano-sardo* (1851—1852) el a dat o foarte bună și astăzi încă de neînlocuit culegere de lexic. GABRIELE ROSA, în lucrarea sa *Dialetti, costumi e tradizioni delle provincie di Bergamo e Brescia* (1855) încearcă să se servească de dialecte pentru a explica istoria acelor regiuni. ANTONIO TIRABOSCHI, după un scurt *Saggio di un Vocabolario Bergamasco* (1859) și după un altul asupra graiului din Parre (1864), publică în 1867 marele său *Vocabolario dei dialetti bergamaschi antichi e moderni* (ed. a 2-a 1873—1879). Nu trebuie uitate apoi contribuțiile cercetătorilor care s-au dedicat altor discipline, ca cele ale geografului ATTILIO ZUCCAGNI-ORLANDINI (1784—1872) care a publicat o *Raccolta di dialetti italiani con illustrazioni etnologiche* (Firenze, 1864), unde reproduce și ilustrează un dialog în 34 de dialecte. Ca texte paralele, au fost extrem de folositoare, deși editate în exemplare foarte puține, numeroasele traduceri în dialecte italienești ale Evangheliei după Matei și a altor texte biblice comandate de principele Luigi Luciano Bonaparte (1813—1891) și tipărite la Londra în volume devenite astăzi foarte rare.

[23] BERNARDINO BIONDELLI, veronez, a cunoscut noua metodologie comparativ-istorică a lingvisticii, dar n-a înțeles-o complet și nici nu a știut s-o aplice. El reprezintă tranziția între lingvistica empirică și cea științifică. Meritul său rezidă mai ales în acel *Saggio sui dialetti gallo-italici* (Milano, 1853—1856), operă însemnată și astăzi, și în ale sale *Studi sulle lingue furbesche* (Milano, 1846). Culegerile sale de traduceri ale parabolei fiului risipitor în diferite dialecte italienești au fost publicate în parte, mulți ani după moartea sa, de către lingviști moderni și mai ales de către Carlo Salvioni.

Scanned with OKEN Scanner

lor lingvistice, aplicată asupra limbajului viu, ne spune cu destulă siguranță cum se vor fi petrecut modificările de tot felul în fazele anterioare ale unui idiom oarecare, pe cînd reciproca nu este totdeauna adevărată (și anume că studiul vechilor stări de limbă ne-ar înlesni priceperea celor actuale)" [24].

Lingvistica romanică era un domeniu care oferea, chiar și pentru lingvistica generală, un teren excelent de confruntare. După cum s-a spus puțin mai înainte, ea este singurul domeniu în care limba-bază (latina) este atestată, deși numai în faza ei literară. De aici, importanța concluziilor aduse de lingvistica romanică și rolul important al romaniștilor în discutarea celor mai de seamă probleme teoretice ale lingvisticii.

După apariția și afirmarea lingvisticii istorice prin operele lui Bopp și Grimm, după apariția lingvisticii generale grație lui W. v. Humboldt, spre jumătatea secolului trecut, lingvistica a suferit o transformare decisivă; nici această disciplină nu a putut să se sustragă curentelor pozitiviste și naturaliste care pătrundeau în gîndirea acelei epoci. AUGUST SCHLEICHER (1821—1868), nutrit cu filozofia hegeliană, a văzut în limbi niște „organisme naturale care, fără a putea fi determinate de voința omului, au apărut, au crescut și s-au dezvoltat după legi fixe: ele îmbătrînesc apoi și mor" (*Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*, Weimar, 1873 [2], p. 7). [*]

De aici s-a născut tendința de a considera limbile ca „organisme vii", de a vorbi de „viața", „nașterea" și „moartea" limbilor, tendință care continuă pînă la ARSÈNE DARMESTETER (1846—1888), care-și intitulează celebra sa carte *La vie des mots* (Paris, 1887), și la americanul WILLIAM DWIGHT WHITNEY (1827—1894) care intitulează alt volum, nu mai puțin celebru, *The Life and Growth of Language*, London, 1875 (trad. italiană a lui FR. D'OVIDIO, *La vita e lo sviluppo del linguaggio*, Milano, 1876). Dar încă din 1868, GASTON PARIS, opunîndu-se lui Schleicher, scria: „Tous ces mots *(organisme, naître, croître, se développer, vieillir et mourir)* ne sont applicables qu'à la vie animale indivi-
14 duelle, et si l'on emploie légitimement en linguistique de pareilles métaphores, il faut se garder d'en être dupe. Le développement du langage n'a pas sa cause en lui même mais, bien dans l'homme, dans les lois physiologiques et psychologiques de la nature humaine; par là il diffère essentiellement du développement des espèces, qui est le résultat exclusif de la rencontre des conditions essentielles de l'espèce avec les conditions extérieures du milieu. Faute d'avoir présente à l'esprit cette distinction capitale, on tombe dans des confusions évidentes" (*Revue critique*, 1868, vol. II, p. 242). El a întărit prin argumente și a dezvoltat asemenea concepții într-o amplă recenzie a cărții lui Darmesteter publicată în *Journal des savants* din 1887 (reprodusă în *Mélanges linguistiques*, Paris, 1909, p. 281 și urm.) unde spunea, pe bună dreptate, printre altele: „L'expansion et la disparition des langues ne dépandent aucunement de leur constitution organique, mais bien des qualités et des succès des hommes qui les parlent, c'est-à-dire de circonstances purement historiques et externes". Dealtfel, trebuie să recunoaștem că imagini asemănătoare (viață, moarte etc.), deși într-o formă mai modestă și mai puțin sistematică, fuseseră

[24] IORGU IORDAN, *Introducere în studiul limbilor romanice*, Iași, 1932, p. 12—13 [trad. engl., p. 11; trad. germ., p. 24], *Lingvistica romanică*, București, 1962, p. 17.

Scanned with OKEN Scanner

deja folosite de lingviștii anteriori, și chiar de scriitorii și gramaticii Renașterii, de pildă, în Italia, de Giambattista Gelli (1498—1563) [25].

Ca reacție la atitudinea lingviștilor anteriori care acordau mai ales atenție morfologiei, Schleicher și alți lingviști contemporani lui văd în limbă aproape numai, sau în orice caz, în primul rînd, elementul fonetic și ajung să reducă fenomenele la niște produse pur fiziologice care evoluează după legi fixe.

Dar alături de această nouă concepție pur fiziologică, ce apropia lingvistica de științele naturale, rămînea și concepția despre limbă ca fenomen psihic. Din conflictul dintre aceste două tendințe s-a născut, în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, printre indo-europeniștii germani, mai ales printre cei din Leipzig, noua școală numită „neogramatică" *(junggrammatische Richtung)*. Această școală admite ca principiu „legile fonetice fără excepții" *(Ausnahmlosigkeit der Lautgesetze)*, care acționează orbește și în afara 15
conștiinței vorbitorului, dar adaugă, ca frînă, factorul psiho-individual, și anume analogia. În timp ce în programul *școlii*, formulat de KARL BRUGMANN (1849—1919) și de HERMANN OSTHOFF (1847—1909) în 1878, se insistă asupra factorului psihologic, în practică neogramaticii acționează însă după modelul lui Schleicher și analogia este ultima soluție. Schleicher, deși nu afirmase teoretic valabilitatea generală a legilor fonetice ca principiu al lingvisticii, le-a urmat atît de riguros încît pretindea, pornind în sens invers de la fazele moderne la fazele vechi, că poate reconstrui limba primitivă indo-europeană [26]. Dealtfel, motivele unei formulări teoretice atît de rigide apăreau și în faptul că, în acea perioadă (1870—1878), se descoperiseră noi legi fonetice care explicau perfect unele fenomene considerate înainte excepții.

Opoziția față de o formulare atît de rigidă pornea tocmai de la romaniști, care, în loc să lucreze cu limbile moarte, cum preferau să facă indo-europeniștii — pentru care sanscrita, greaca, latina și gotica erau pilaștrii — lucrau cu limbi și dialecte vii. Opoziția principală a pornit de la italianul ASCOLI în două scrisori lingvistice (din 1882 și 1886) și mai ales de la HUGO SCHUCHARDT (1842—1929), mare lingvist german, care nu poate fi considerat numai romanist, chiar dacă se afirmase printr-o operă capitală asupra vocalismului latinii vulgare [27].

În lucrarea sa *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker* (Berlin, 1885), SCHUCHARDT aduce argumente de ordin teoretic și practic, cu exemple luate în primul rînd din domeniul romanic, împotriva ideilor dominante ale acelei vremi. Pentru Schuchardt, în limbă nu pot exista legi oarbe, ca în natură, pentru că normele lingvistice nu au o aplicare generală și absolută ca legile fizice; relativitatea așa-numitelor „legi fonetice" este condiționată de timp și spațiu; afară de aceasta, Schuchardt crede că însăși noțiunea de „dialect" 16
este o noțiune abstractă, fără o consistență reală, și în interiorul uneia și aceleiași comunități lingvistice găsim infinite varietăți individuale dependente de vîrstă, de sex, de condiția socială etc. Schuchardt acordă o mare

---

[25] Cf. R. A. HALL Jr., *Linguistic Theory in the Italian Renaissance*, în *Language*, XII (1936), p. 96—107 și în mod special p. 101.

[26] Cf. mai ales J. SCHMIDT, *Schleichers Auffassung der Lautgesetze*, în *KZ*, XXVIII (1887), p. 303—312; în acest articol, J. SCHMIDT, fost elev al lui Schleicher, vrea să nege neogramaticilor meritul noutății în concepția despre legi fonetice fără excepție.

[27] H. SCHUCHARDT, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, Leipzig, 1866—1868.

Scanned with OKEN Scanner

importanță și amestecului limbilor și exagerează poate puțin, bazîndu-se pe experiența sa în domeniul specific al limbilor creole. Pentru Schuchardt orice cuvînt are o situație specială [28].

Germenii învățămintelor lui Schuchardt și Ascoli [29] au dat roade foarte curînd; abatele PIERRE ROUSSELOT (1846—1924), care a fost și creatorul foneticii experimentale sau instrumentale, a demonstrat, într-o lucrare celebră [30], că vorbirea umană nu este unitară nici în cadrul unei singure familii; mai tîrziu, romanistul elvețian LOUIS GAUCHAT (1866—1942) a cercetat varietățile individuale ale dialectului unui sat [31] și varietatea cauzelor care determină granițele între dialecte [32]. Gauchat a indicat prin factori de natură istorico-economică și geografică cauzele celor mai importante diferențieri dialectale dintre două graiuri franco-provensale din Elveția.

17 Cu toate opozițiile, neogramatica a avut, și în secolul nostru, apărători de valoare, nu numai printre indo-europeniști, dar și printre romaniști; vom aminti aici numai numele a doi lingviști italieni: PIER GABRIELE GOIDÀNICH (1868—1953) și CLEMENTE MERLO (1879—1960).

Dar alături de adversarii declarați (între care trebuie amintiți și „neolingviștii" de care vom vorbi în § 11) și de susținătorii hotărîți, există bineînțeles lingviști care ocupă o poziție intermediară; astfel, de exemplu, pentru a cita numai numele unor lingviști contemporani, J. VENDRYES (1875—1960), care consideră „la notion de tendance phonétique plus exacte théoriquement et pratiquement plus féconde que celle de loi phonétique" și RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL (1869—1968) care spune, foarte limpede: „Hay, evidentemente, en el desarrollo de cada sonido tendencias colectivas que muchas veces llegan a convertirse en normas generales, en leyes fonéticas regulares. Pero debe añadirse que la constitución de una de esas leyes no es obra de un momento, sino de un lapso de tiempo muy prolongado. Los observadores de la lengua viva de una localidad comprenden que un cambio fonético necesita para desarrollarse el concurso de varias generaciones; pero su observación, limitada a un momento, estudia esas generaciones conviventes entre sí: la vieja, la madura, la joven; y ese espacio de tiempo es insignificante para el desarrollo de un cambio; la dialectología para dar sus resultados completos necesitará observaciones reiteradas sobre una misma localidad hechas con bastantes años de intervalo. Se ha buscado el principio de la evolución del lenguaje en cada cambio de generación; pero las generaciones no cambian cada veinte o cada treinta años, sino que cada día nacen y se renuevan imperceptiblemente.

---

[28] Problema „legilor fonetice" este discutată în toate manualele de lingvistică. Din punctul de vedere al romanisticii este foarte bine tratată de E. WECHSSLER, *Gibt es Lautgesetze?*, Halle, 1900; cf. și A. ROSETTI, *Les changements phonétiques, Aperçu général*, Copenhague-Bucarest, 1948; W. KOCH, *Zur Theorie des Lautwandels*, Diss. Münster, 1963. Vezi și C. TAGLIAVINI, *Panorama di storia della linguistica*, Bologna, 1968 [2], p. 183—208.

[29] Cei care revendică poziția substanțial neogramatică a lui Ascoli sînt CL. MERLO, *G. I. Ascoli e i canoni della glottologia*, în *AGI*, XXII—XXIII (1929), p. 587—610 și P. G. GOIDÀNICH, *L'Ascoli e i neogrammatici*, ibidem, p. 611—622.

[30] P. ROUSSELOT, *Modifications phonétiques du language étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin*, Paris, 1891.

[31] L. GAUCHAT, *L'unité phonétique dans le patois d'une commune*, în „Festgabe für H. Morf", Halle, 1905, p. 165—232.

[32] L. GAUCHAT, *Gibt es Mundartgrenzen?*, în *ASNS*, CXI (1903), p. 365—403.

Cualquier cambio en la actividad colectiva tradicional, lo mismo respecto al lenguaje, que a la canción popular, que a la costumbre jurídica etc., se funda en el hecho de que muchas generaciones *consecutivas* participan de una misma idea innovadora y la van realizando persistentemente, a pesar de pequeñas variantes en el modo de concebirla; constituyen una tradición nueva, en pugna con otra tradición más antigua. Donde menos podría esperarse esta continuidad tradicional, en la invención poética, que tan personalísima parece, hallamos comprobada la persistencia de una idea innovadora a través de siglos y generaciones que trabajan en conservar y desarrollar una variante 18
referente al carácter de un personaje poético o a una descripción, o a la contaminación, de dos canciones que, reiteradamente y en formas varias, mezclan sus versos. En el lenguaje resulta esta continuidad más evidente, por estar sus evoluciones menos sujetas a la pura iniciativa individual [...]. Un cambio fonético no suele ser nunca obra exclusiva de las tres o cuatro generaciones en que de un modo arbitrario se considera dividida la población convivente, sino que es producto de una idea o un gusto tradicional que persiste a través de muchas generaciones de hablantes. La duración del cambio fonético suele ser extraordinariamente larga, multisecular, por lo mismo que la tradición que hay que vencer es la más fuerte de todas, como arraigada en la inmensa repetición del acto colectivo del lenguaje. Los 300 años senalados por Saussure como caso notable de duración para la propagación de un cambio lingüístico, son todavía poca cosa en muchos casos" [33]. Ceea ce scrie marele filolog spaniol — care, dată fiind competența sa atît în domeniul lingvisticii cît și în cel literar și folcloric, găsește modalitatea de a stabili apropieri interesante între schimbările fonetice și lingvistice în genere și inovațiile în literatura populară — poate fi împărtășit de toți lingviștii contemporani care nu s-au alăturat în mod ferm uneia dintre cele două tendințe opuse. Unele rezerve pot fi făcute numai în ceea ce privește caracterul lent al evoluțiilor fonetice, dat fiind că acestea variază în fiecare caz particular. Menéndez Pidal, care analiza mai ales material spaniol, exagerează poate în favoarea caracterului lent, în timp ce observatorii dialectelor franceze și franco-provensale au căzut în excese opuse [34].

§ 5. **Alte inovații metodologice.** Un principiu inovator al lingvisticii generale a fost și acela al așa-numitei t e o r i i a u n d e l o r. În timp ce Schleicher își închipuia distribuția limbilor indo-europene sub forma unui arbore genealogic din al cărui trunchi principal se desfăceau ramurile, care la rîndul lor se ramificau și se subramificau, indo-europenistul JOHANNES SCHMIDT (1843—
1901) a susținut că inovațiile lingvistice se propagă ca undele, iradiind din 19
diverse centre și încrucișîndu-se adeseori. Schmidt și-a făcut cunoscută teoria în 1872 [35], dar, în opera sa fundamentală *Der Vokalismus der Vulgärlateins*, Leipzig, 1866—1868 (I, p. 82—94, III, p. 32—41), SCHUCHARDT

[33] R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígines del español*, Madrid, 1950 [3], p. 532—533.

[34] Cf. DIEGO CATALÁN, MENÉNDEZ PIDAL, *La escuela lingüística española y su concepción del lenguaje*, Madrid, 1955, p. 67—85.

[35] În celebra lucrare *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar, Bohlau, 1872.

Scanned with OKEN Scanner

exprimase o idee asemănătoare, pe care o dezvoltase apoi în cursul său *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten*, ținut în 1870, publicat abia în 1900 [36].

Și în acest caz este vorba de prioritatea unei teorii derivate din observarea faptelor neolatine, chiar dacă meritul răspîndirii teoriei însăși revine mai degrabă lui Schmidt. Schuchardt spusese limpede (*Vokal.*, III, 34): „Să ne imaginăm limba în unitatea ei ca luciul apei; luciul este pus în mișcare de faptul că în diverse puncte se formează centre de unde, ale căror sisteme, mai mult sau mai puțin vaste, după intensitatea forței motrice, ajung să se încrucișeze". Un alt punct de mare importanță în istoria lingvisticii, pentru care se mai află încă în discuție prioritatea dintre SCHUCHARDT și indo-europenistul RUDOLF MERINGER (1859—1931), este curentul „c u v i n t e și l u c r u r i" care a avut ca organ principal revista, fondată de R. MERINGER și W. MEYER-LÜBKE: *Wörter und Sachen* (Heidelberg, 1909—1937; seria a doua, condusă de W. WÜST (1938—1944). Această orientare susține studiul combinat al istoriei obiectelor împreună cu istoria cuvintelor și declară periculoasă și fără sens cercetarea etimologică bazată numai pe material lingvistic. Schuchardt însuși a dat exemple admirabile de astfel de cercetări. Studiile orientate pe acest făgaș pot trata despre un obiect sau un grup de obiecte și intră în categoria cercetărilor de onomasiologie, despre care vom vorbi în § 10, sau pot studia întregul tezaur lexical al unei comunități în funcție de viața și de obiceiurile ei. Primul exemplu al unei cercetări de acest tip, care a avut mai tîrziu o serie de adepți, se află în admirabila monografie a unuia din cei mai însemnați romaniști: MAX LEOPOLD WAGNER (1880—1962), *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Heidelberg, 1921 (trad. italiană, din păcate mult redusă și lipsită de cea mai mare parte a materialului lingvistic, cu titlul *La vita rustica della Sardegna rispecchiata nella sua lingua*, Cagliari, 1928).

Trebuie să citățm și orientarea cercetărilor dialectale legată de *Gegenstandskultur*, care se dezvoltă, între cele două războaie mondiale, în seminarul de
20 romanistică al Universității din Hamburg (institut care, tocmai pentru acest caracter special al său, se numește „Seminar für romanische Sprachen *und Kultur*"), sub îndrumarea lui FRITZ KRÜGER (n. 1889), a colaboratorilor și elevilor săi. Dintre operele principale ale lui Krüger trebuie amintite: *Die Gegenstandskultur Sanabrias und seiner Nachbargebiete*, Hamburg, 1925 — care are subtitlul *Ein Beitrag zur spanischen und portugiesischen Volkskunde* și care, în realitate, nu este numai o contribuție la folclor (germ. *Volkskunde*), ci o prețioasă monografie lingvistică a terminologiilor speciale relative la viața populară, studiate paralel cu istoria obiectelor pe care le denumesc — și *Die Hochpyrenäen*, monografie organică de largă respirație asupra dialectelor și vieții populare de pe cele două versante ale Pirineilor, care, din păcate, tocmai din cauza dimensiunilor sale, a trebuit să fie publicată în diverse locuri și în diverse formate și pentru care mai așteptăm încă și astăzi un volum de indice care să ne permită să ne descurcăm fără greutate în imensul material

[36] Prioritatea lui Schuchardt este recunoscută și de O. HÖFLER, *Stammbaumtheorie, Wellentheorie, Entfaltungstheorie*, în *PBB* (Tübingen), LXXVII (1955), p. 424—476; LXXVIII (1966), p. 1—44.

Scanned with OKEN Scanner

lingvistic adunat [37]. Spre această orientare se îndreaptă şi revista *Volkstum und Kultur der Romanen (VKR)* publicată de acelaşi Seminar din Hamburg (între 1929 şi 1944 au apărut în total 16 volume) şi seria de monografii *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen* (1929 şi urm.).

§ 6. **W. Meyer-Lübke şi lingvistica romanică după 1890.** Am citat puţin mai înainte, în legătură cu direcţia revistei „Wörter und Sachen", numele lui WILHELM MEYER-LÜBKE (1861—1936). El a fost desigur, după Diez, cel mai mare teoretician al lingvisticii romanice. A sa *Grammatik der romanischen Sprachen*, Leipzig, 1890—1902 (trad. franceză cu titlul *Grammaire des langues romanes*, Paris, 1890—1906, în 4 volume) reprezintă un mare progres faţă de cea a maestrului de la Bonn, în special pentru bogăţia 21
materialului pe care-l conţine, care examinează nu numai limbile literare, ci şi toate dialectele neolatine. *Gramatica* lui Meyer-Lübke, astăzi încă cea mai sigură codificare a romanisticii, cu toate că este depăşită în capitolele de fonetică, este concepută după intenţii pur neogramatice ca şi *Italienische Grammatik* (Leipzig, 1890; traducere italiană, mult redusă în ce priveşte materialul dialectal, sub îngrijirea lui M. BARTOLI şi G. BRAUN, Torino, 1901; ed. a III-a, Torino, Chiantore, 1927, cu modificări însemnate făcute de Bartoli care i-au alterat intenţia iniţială). Şi dicţionarul etimologic al limbilor romanice al lui Diez (1854—1887 [5]), care avusese un concurent în *Lateinisch-romanisches Wörterbuch* al lui G. KÖRTING (1845—1913) publicat la Paderborn în 1890—1891 (ed. a II-a 1901, a III-a 1907) şi-a găsit o formă nouă şi mai sigură în *Romanisches Etymologisches Wörterbuch [REW]* al lui Meyer-Lübke, Heidelberg, Winter, 1911—1920, ed. a III-a 1930—1935 (de fapt a doua, pentru că a doua ediţie din 1924 era o reproducere anastatică a primei). Meyer-Lübke, deşi neogramatic, a ştiut să urmărească cu interes noile curente şi între altele pe cel al geografiei lingvistice şi, chiar fără să le adopte cu totul, a ştiut cel puţin, datorită eclectismului său teoretic, să utilizeze rezultatele acestora. O operă clasică a lui Meyer-Lübke rămîne *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft* (Heidelberg, 1910; ed. a III-a, cu modificări importante, 1920) care şi-a găsit traducători în Spania şi Portugalia, dar nu şi în alte ţări romanice (se poate folosi cu succes, şi datorită adăugării a numeroase note şi adnotări, traducerea spaniolă a lui A. Castro, *Introducción a la lingüística románica*, Madrid, 1926 şi diverse retipăriri).

§ 7. **Curente „idealiste".** Discuţiile teoretice de lingvistică generală şi de filozofia limbii şi-au găsit, în domeniul romanic, un teren excelent. Va fi deajuns să amintim şcoala „idealistă" şi estetică a lui KARL VOSSLER (1872—1949). Volumul său *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft* 22
(Heidelberg, Winter, 1904; traducere italiană de T. GNOLI: *Positivismo e idealismo nella scienza del linguaggio*, Bari, Laterza, 1908) marchează înce-

[37] *Die Hochpyrenäen:* A. *Landschaften, Haus und Hof*, Hamburg, 1936—1938 (Abhandlungen aus dem Gebiet d. Auslandskunde, Bd. 44, u 47); B. *Hirtenkultur*, Hamburg, 1935 (extras din *VKR*, VIII); C. *Ländliche Arbeit:* I. *Transport und Transportgeräte*, Barcelona, 1936 (extras din *BDC*, XXIII); II. *Getreide, Heuernte, Bienenwohnung, Wein- und Ölbereitung*, Hamburg, 1938 (= „Hamburger Studien zu *VKR*", Bd. 32); D. *Hausindustrie, Tracht, Gewerbe*, Hamburg, 1936 (extras din *VKR*, VIII şi IX).

putul unei adevărate bătălii. Pozitivismul înseamnă pentru Vossler cercetarea fenomenelor lingvistice în ele înseşi, reducîndu-l la strîngerea de material; idealismul ar trebui în schimb să stabilească raporturile de cauzalitate între faptele lingvistice. În concepţia idealistă, limba este expresia sufletului omului şi deci istoria limbii este istoria expresiei sufletului omului, deci istoria limbii se identifică cu cea a diverselor forme de expresie, adică cu istoria artei (CROCE spusese deja că lingvistica se identifică cu estetica, v. § 1). Pe cînd filozofii şi lingviştii mai vechi căutaseră raporturile între limbă şi logică şi, cu discuţiile ivite în jurul şcolii neogramatice, se insistase asupra factorului psihic (Wundt dedicase două volume mari din a sa *Völkerpsychologie* limbii şi susţinuse o polemică violentă cu unul din corifeii şcolii neogramatice, Berthold Delbrück [38]), pentru Vossler limba este alogică, deoarece cuvintele sînt simboluri şi orice expresie lingvistică are un caracter pur individual; orice cuvînt repetat este creat din nou şi primeşte ceva din sufletul vorbitorului care în mod necesar diferă de cel al tuturor celorlalţi vorbitori. Nici psihologia nu este baza limbii, cu toate că poate servi la explicarea unor fenomene, ca cele datorate analogiei, dar, pentru Vossler ca şi pentru Croce lingvistica se identifică cu estetica. Vossler nu a dat numai formulări teoretice, dar a
23 încercat să-şi aplice principiile în practică în volumul, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, Heidelberg, 1913. Este vorba de o istorie a limbii literare franceze de la origini la epoca clasică, care încearcă să explice toate transformările produse în decursul secolelor prin ceea ce el numeşte „spiritul limbii" stabilind raporturi strînse între evoluţia limbii franceze şi cea a vieţii politice şi literare din Franţa. Această lucrare a fost inclusă în volumul *Frankreichs Kultur und Sprache. Geschichte der französischen Schriftsprache von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Heidelberg, Winter, 1929 (traducerea italiană a lui L. VERTOVA, *Civiltà e lingua di Francia. Storia del francese letterario dagli inizi fino ad oggi*, Bari, Laterza, 1948).

Printre discipolii lui Vossler îi putem aminti pe: EUGEN LERCH (1888—1952), LEO SPITZER (1887—1960) şi, în Italia, GIULIO BERTONI (1878—1942). Problema disputelor între pozitivism şi idealism în lingvistică a fost rezumată într-un mod deosebit de clar de GIOVANNI NENCIONI (n. 1911), profesor de istoria limbii italiene la Universitatea din Florenţa, în lucrarea *Idealismo e realismo nella scienza del linguaggio*, Firenze, 1946.

§ 8. **Geografia lingvistică: atlasele.** Unul din meritele deosebite, general recunoscute lingvisticii romanice, este acela de a fi dat naştere g e o g r a f i e i l i n g v i s t i c e. S-a amintit deja (§ 4) faptul că dialectologia, ca disciplină ştiinţifică, s-a născut în domeniul romanic, datorită lui Ascoli ale cărui *Saggi*

[38] W. WUNDT, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*, I. Bd.: *Die Sprache, Leipzig*, 1900, (ed. a II-a 1904); B. DELBRÜCK, *Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert*, Strassburg, 1901; W. WUNDT, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie mit Rücksicht auf B. Delbrücks „Grundfragen der Sprachforschung"*, Leipzig, 1901. Dar, în fond cum observa foarte bine R. A. HALL Jr. (*RomPhil*, VII [1954], p. 195), fiecare din cei doi cercetători avea parţial dreptate: Wundt cînd spunea că istoria unei limbi nu este relevantă pentru structura ei actuală şi Delbrück cînd afirma că alegerea unui sistem psihologic este nerelevantă pentru analiza lingvisticii.

ladini (*AGI*, I (1873)) sînt un model de cercetare istorico-geografică a unei unități lingvistice foarte vaste. Datorită unui destin straniu însă, proiectul unui atlas lingvistic, adică a reprezentării cartografice a fenomenelor lingvistice, a trebuit să pornească chiar de la școala căreia geografia lingvistică i-a dat cele mai mari lovituri, și anume de la neogramatici. Lingvistul german GEORG WENKER (1852—1911) și-a propus să stabilească și să fixeze cartografic granițele dialectelor germane. Pentru aceasta a pregătit un chestionar exclusiv fonetic pe care l-a trimis tuturor învățătorilor, parohilor catolici și pastorilor protestanți din Germania. Primele hărți terminate de Wenker poartă data 1889, dar aveau să treacă mulți ani pînă la începerea publicării; abia în 1926, sub îngrijirea lui FERDINAND WREDE (1863—1934), care-i urmase lui Wenker, a apărut la Marburg prima fascicolă de hărți cu titlul *Deutscher* 24
Sprachatlas; lucrarea, cuprinzînd numai 128 de hărți, a fost definitivată sub îngrijirea dialectologului W. MITZKA, în 1956 [39].

Rezultatul a fost diametral opus tezei pe care Wenker voia s-o demonstreze, deoarece s-a văzut că isoglosele care trebuiau să reprezinte granițele fiecărui dialect se desfășurau în mod foarte neregulat; adeseori nu era nici măcar posibil să se traseze linii adevărate (isofone, isoglose) deoarece fiecare cuvînt în parte avea un tratament mai mult sau mai puțin diferit de celelalte. Chiar un fenomen fonetic atît de caracteristic și pertinent ca a doua *Lautverschiebung*, care separă dialectele germane de sus de cele de jos, prezintă mari oscilații de la un cuvînt la altul, ceea ce dovedește că în viața și în esența unei unități dialectale, amestecul, împrumutul și influențele reciproce exercită o acțiune mai mare decît cea pe care o bănuiau lingviștii mai vechi.

În legătură cu aceasta, este util, deși în afara domeniului romanic, să reproducem o mică hartă schematică (v. fig. 1 la p. 18), întocmită pe baza materialului lui Wenker de către lingvistul american EDGAR H. STURTEVANT (1875—1951) în volumul său *An Introduction to linguistic Science* (New Haven, 1947, p. 34); ea arată că cele cinci cuvinte *ich* „eu", *mache* „fac", *Dorf* „sat", *das* „aceasta" și *Apfel* „măr", care prezintă condiții similare (*ch* < *k*, *f* și *pf* < *p*, *s* [*z*] < *t*, după regula celei de a doua *Lautverschiebung*), au o arie foarte diversă; forma *Appel* ajunge pînă la sud de Saarbrücken, pe cînd *Dorp* pentru *Dorf* coboară pînă la jumătatea drumului între Köln și Koblenz; *dat* pentru *das* coboară pînă la sud de Koblenz și Trier; *make* pentru *mache* trece la nord de Köln și la sud de Düsseldorf, *ik* pentru *ich* are o arie și mai nordică, care trece între Essen și Düsseldorf; deci, de pildă, la Köln, există forme cu *Lautverschiebung* ca *ich* și *mache* și fără *Lautverschiebung* ca *Dorp*, *dat*, *Appel*. La Koblenz există *dat* și *Appel*, dar și *Dorf* [40].

Balcanologul german GUSTAV WEIGAND (1860—1930), după ce a efectuat o serie de anchete personale în România — anchete ce îmbrățișau toate dia-

---

[39] Cf. W. MITZKA, *Handbuch zum Deutschen Sprachatlas*, Marburg, 1952; din 1951, este în curs de apariție la Giessen, sub conducerea aceluiași W. MITZKA (în colaborare, de la volumul al V-lea [1957], cu L. E. SCHMITT), *Deutscher, Wortatlas* care se oprește în primul rînd asupra lexicului.

[40] TH. FRINGS (*Rheinische Sprachgeschichte*, Essen, 1924, p. 9) observa pe bună dreptate: „... man sollte nicht von Lautverschiebung, sondern von lautverschobenen Wörten sprechen" („nu ar trebui să se vorbească despre „deplasare fonetică", ci de cuvinte care au suferit „deplasarea fonetică").

355024

Scanned with OKEN Scanner

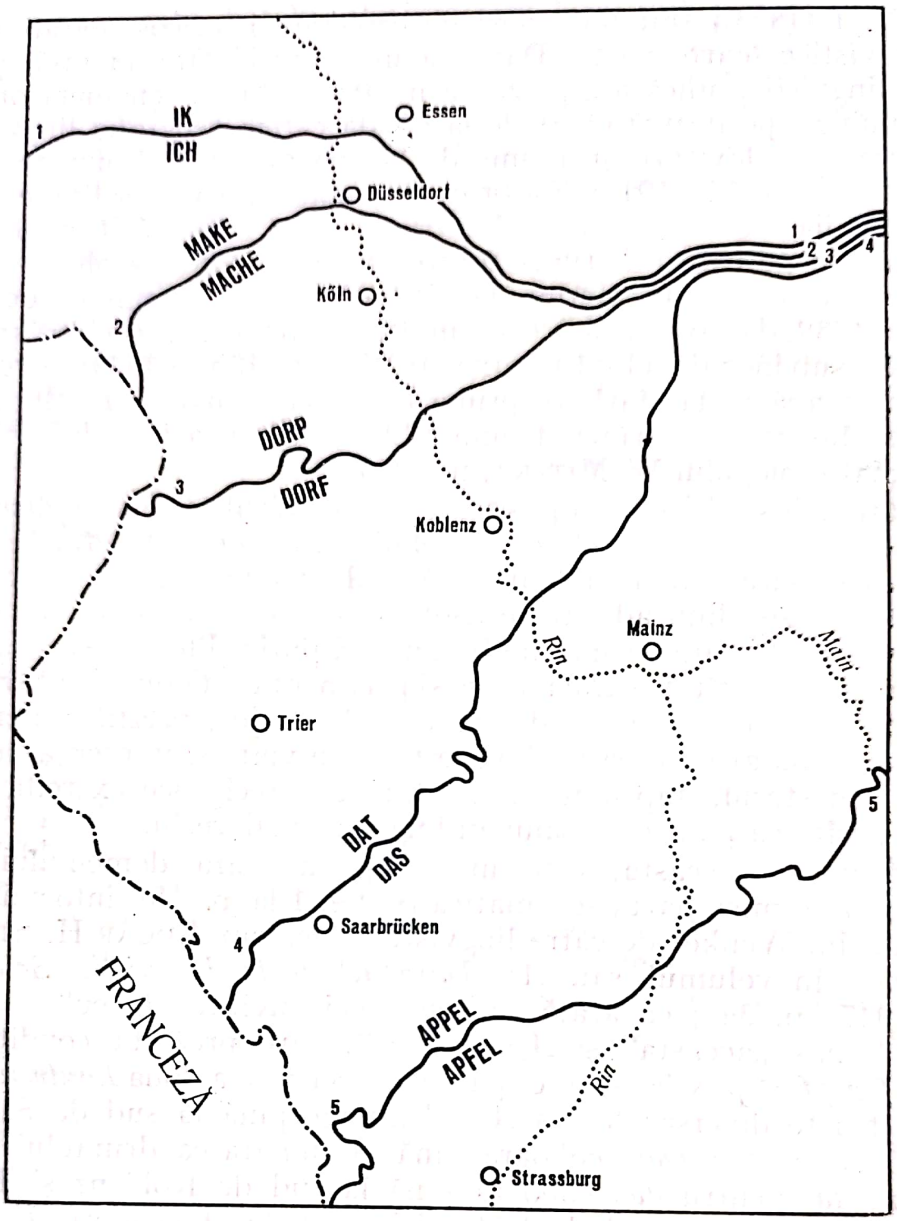

Fig. 1. Izofonele celei de a doua *Lautverschiebung* (sau *Lautverschiebung* germană) în zona renană: 1 și 2. *k* > *ch* (1. *ik—ich*; 2. *make—mache*); 3. *p* > *f* (*Dorp—Dorf*); 4. *t* > *z* > *s* (*dat—das*); 5. *pp* > *pf* (*Appel—Apfel*). Observăm că izofonele, foarte îndepărtate între ele spre vest, spre frontiera lingvistică cu franceza, tind să se apropie și să se unească (cel puțin nr. 1—4) cu cît merg spre est.

lectele de tip dacoromân — și după ce a publicat materiale în *Anuarul* condus de el (*Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache* (= *JbIRS*), a strîns rezultatele sub formă cartografică în *Linguistischer Atlas des dako-rumänischen Sprachgebiets*, Leipzig, 1909, format din 67 de hărți. Și Weigand, ca și Wenker, dădea, de data aceasta printr-un joc de patru culori, rezultatele unei culegeri de material exclusiv fonetic. Primul mare atlas modern este însă *Atlas linguistique de la France* (*ALF*), inițiat și efectuat de lingvistul elvețian Jules Gilliéron (1854—1926), profesor la Paris. Acesta publicase încă din

1881 un *Petit Atlas phonétique du Valais roman (Val du Rhône)* care, în 30 de hărți și 38 pagini de text, punea în evidență caracteristicile fonetice ale unui dialect franco-provensal; dar această primă încercare este interesantă 26
doar prin distribuția geografică a varietăților dialectale. Abia mai tîrziu, datorită exigențelor predării dialectologiei franceze la École des Hautes Études și în urma a numeroase cercetări și anchete directe, și-a dat seama că „les matériaux dialectologiques dont on dispose ne valent rien; mots ou formes peu sûrs, sans précision de lieux, de temps, de circonstances, de valeur, recueillis dans des conditions si diverses qu'ils sont rarement comparables entre eux. Au mieux, ce sont des matériaux de dictionnaire qui viennent compléter les dictionnaires de langue littéraire: dictionnaire, cimetière: on ne fait pas un tableau de la vie avec les noms des épitaphes. Et quelle aberration que de ne pas demander aux parlers vivants, en action, ce qu'ils sont seuls à pouvoir donner: le secret de la création, de la fonction linguistique!" (41).

În Franța, necesitatea unei culegeri sistematice și sincronice a dialectelor era resimțită mai viu decît în alte părți, deoarece, dialectele sînt în regres rapid față de limba literară și își urmează, într-un ritm mereu mai accelerat, „leur marche vertigineuse vers l'abîme". Se naște astfel, la Gilliéron, hotărîrea unei culegeri directe care, pentru a putea acoperi întreg domeniul lingvistic galo-romanic (Franța, partea valonă a Belgiei, Elveția romandă, Val d'Aosta și alte văi franco-provensale și provensale ale versantului Alpilor italieni) trebuie să fie limitată în privința cantității. Dar în loc să se încreadă în rezultatele obținute prin corespondență, ca Wenker, Gilliéron pregătește un chestionar, stabilește punctele de anchetă și hotărăște ca culegerea să fie făcută de o persoană cu auz fin, pentru a nota toate nuanțele fonetice și capabilă să reprezinte aceste nuanțe printr-o transcriere fonetică exactă și învățată în prealabil. Punctele alese pentru anchete au fost în număr de 639, luate de pe întreg teritoriul galo-romanic (evitînd însă centrele urbane), anchetatorul a fost găsit în persoana lui EDMOND EDMONT (1848—1926), un tip ciudat de comerciant din Saint-Pol în Picardia, care avea auzul extrem de fin, era pasionat de dialectologie și scrisese un excelent dicționar al dialectului din satul său natal. Alegerea lui Edmont, care nu era lingvist de profesie, a fost potrivită, 27
mai ales pentru că el putea îndepărta suspiciunea ca anchetatorul să fie influențat de cunoștințe teoretice și de scheme de corespondențe fonetice. Culegerea materialului a durat patru ani (1897—1901), iar publicarea a început în 1902. Deosebirea majoră între opera lui Gilliéron și cele citate ale lui Wenker și Weigand, cel puțin din punct de vedere al prezentării tipografice, rezidă în faptul că, pe cînd cei doi lingviști germani dau o elaborare a materialelor culese, J. Gilliéron publică chiar materialele sub formă cartografică. Orice răspuns la chestionar (care cuprindea circa 1900 de întrebări) formează o hartă (la scara 1: 500 000) în care cele 639 de puncte sînt reprezentate prin numere și corespondentul dialectal al noțiunii sau al frazei care este titlul hărții, este dat în transcriere fonetică, așa cum a fost auzit de Edmont din gura persoanelor chestionate în fiecare sat.

(41) M. ROQUES, *Jules Gilliéron*, Paris, 1926, p. 9.

Scanned with OKEN Scanner

§ 9. **Geografia lingvistică: probleme metodologice.** Publicarea fascicolelor Atlasului (care urmau ordinea alfabetică a cuvintelor franceze ce constituiau titlul hărților) a durat din 1902 pînă în 1912 formînd 12 mari volume in folio și toți romaniștii au recunoscut caracterul monumental al lucrării, dar numai puțini au întrevăzut inovațiile pe care examinarea Atlasului putea să le aducă însăși principiilor lingvisticii. Încă din 1904, Gilliéron, răspunzînd unei critici a lui ANTOINE THOMAS (1851—1935), celebru romanist francez, care, ocupîndu-se mai ales de texte vechi și de etimologii ale limbii literare, nu era poate înclinat să simtă parfumul emanat din acele flori de cîmp care sînt formele vii ale dialectelor; el afirma: „condițiile geografice în care se prezintă faptele lingvistice sînt mai evidente prin ele însele decît alte fapte". Lucrările lui Gilliéron, scrise în general în colaborare cu discipoli și colegi, au deschis drumuri noi în lingvistica modernă și au dezvăluit o infinitate de probleme care înainte erau cu totul ignorate și care zdruncinau criteriul evoluției normale și mecanice, atenuate de analogie, precum considera școala neogramatică, dominantă pe atunci. Gilliéron pune pe primul plan noțiuni nu cu totul noi, dar pentru prima oară aplicate pe scară largă și folosind o nouă metodă, de „omofonie" și de „etimologie populară". În mica sa lucrare *Scier dans la Gaule romane au Sud et à l'Est*, Paris, 1905, GILLIÉRON și elevul său JEAN MONGIN (1864—1910) trag învățăminte tocmai din simpla dispunere geografică a formelor. Ei observă, de pildă, că pentru exprimarea noțiunii de „a tăia cu ferăstrăul", dialectele din sudul și sud-estul Franței prezintă cinci expresii verbale diferite: 1) *serrá* (< s e r r a r e; cf. sp. *sierra* „ferăstrău"); 2) *résega* (<* r é s e c a r e); 3) *resegá* (< r e s e c á r e); 4) *segá* (< s e c a r e); 5) *seitá* (< s e c t a r e). Aria lui *serrare* se găsește în patru regiuni separate
28 una de alta în sudul Franței, pe cînd celelalte cuvinte ocupă zone compacte. Dispunerea acestor patru arii pe hartă (v. fig. 2) lasă să se presupună că s e r r a r e a ocupat cîndva o arie mai mare și continuă (ceea ce dealtfel este dovedit și de faptul că, analizînd hărțile pentru „ferăstrău" și „tăiere cu ferăstrăul", cuvintele de tipul *serro* „ferăstrău" și *saró* „tăiere cu ferăstrăul", etimologic înrudite cu verbele de tipul *serrá*, se găsesc atît în zona intermediară dintre cele patru fîșii unde se păstrează *serrare* cît și în teritorii unde verbul „a tăia cu ferăstrăul" este exprimat printr-unul din celelalte tipuri lexicale citate mai sus; toponimia ne atestă, în aceste regiuni, nume de loc de tipul *Serrière*). Gilliéron nu se mulțumește cu această constatare, interesantă prin ea însăși și evidentă chiar la examinarea hărții, ci încearcă să explice de ce verbul *serrá* s-a pierdut și a fost înlocuit de alte cuvinte care i-au preluat valoarea semantică. Prin analiza altor hărți, Gilliéron și Mongin ajung la concluzia că pierderea lui *serrare* în sensul de „a tăia cu ferăstrăul" se datorește, în aceste zone, omofoniei cu un alt verb *serrare*, care are sensul de „a închide". Analiza
29 hărții *fermer* „a închide" din *ALF* demonstrează că urmașii lui *serrare* „a închide" se găsesc în acele regiuni unde lipsește *serrare* „a tăia cu ferăstrăul", lipsesc în schimb acolo unde *serrare* există cu sensul de „a tăia cu ferăstrăul".

Scanned with OKEN Scanner

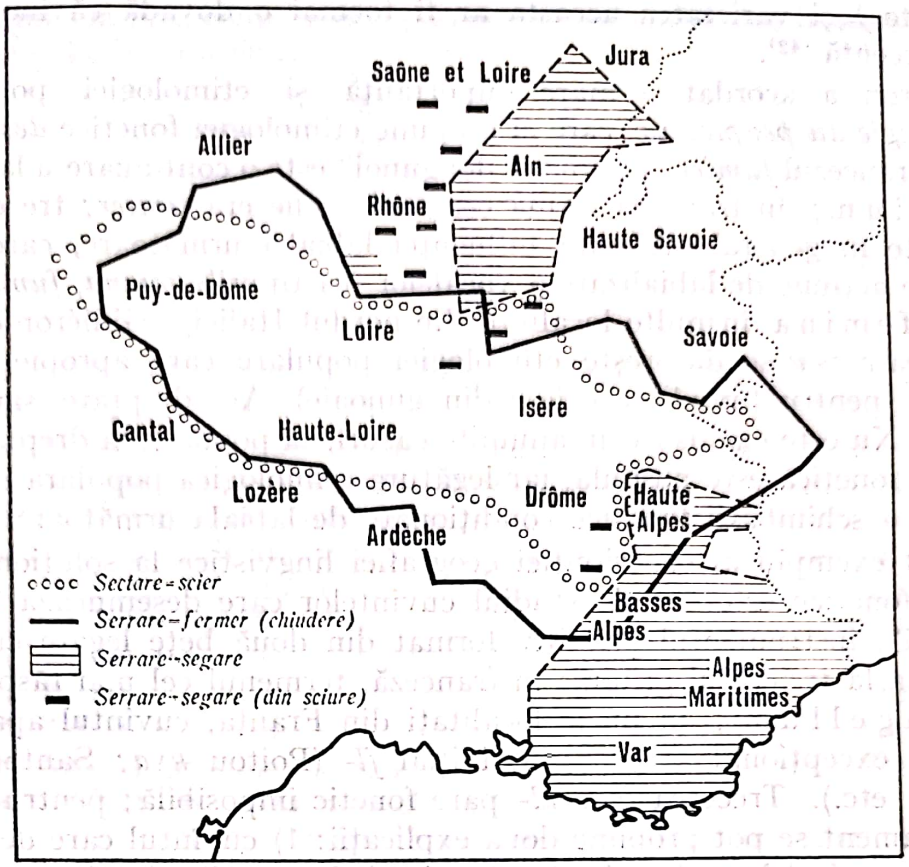

Fig. 2. Aria lui *serrare* „a tăia cu ferăstrăul" și *serrare* „a închide" în Franța sud-estică (după E. GAMILLSCHEG, *Die Sprachgeographie*, Berlin—Leipzig, 1928, p. 39)

Gilliéron și Mongin adaugă și observații legate de studiul obiectelor desemnate de cuvinte, pentru a explica cum verbe de tipul *secare* au putut înlocui pe *serrare*; în loc să plece de la sensul latin de „a tăia, a împărți", ei cred că punctul de plecare imediat este dat de sensul căpătat în multe din dialectele Franței meridionale (și Italiei septentrionale) de la *secare* și anume acela de „a cosi"; în multe din aceste regiuni se folosește coasa dințată, care a permis trecerea de la „a cosi" la „a tăia cu ferăstrăul".

În legătură cu omofonia ca izvor de schimbări lexicale, vom aminti un alt exemplu invocat de Gilliéron. În Gasconia, unde grupul *-ll* în finală trece la *-t*, *gallus* trebuia să devină **gat*, ajungînd astfel omofon cu *gat* (< cattus) „pisică"; unul din cei doi termeni era sortit să dispară, pentru că omofonia dintre denumirile a două animale domestice obișnuite putea duce la echivocuri; de aceea, dintre cei doi termeni a dispărut cel mai recent (cel puțin sub aspect fonetic) și anume „cocoș", care este înlocuit cu termeni diferiți *(faisan,*

vicaire etc.) şi varietatea aceasta ar fi tocmai o dovadă că inovaţia este relativ recentă [42].

30 Gilliéron a acordat o mare importanţă şi etimologiei populare [43], *(l'étymologie du peuple,* pe care el o opune etimologiei fonetice *des étiymologistes)*. Francezul *fumier* „(grămadă de) gunoi" este o continuare a latinescului **f i m a r i u m*; în franceză forma cea mai veche era *femier;* trecerea de la *e* > *u* este în general atribuită influenţei labialei următoare, care exercită adeseori o acţiune de labializare a vocalelor (ca tipurile *fomna, fumna* pentru *femna* < *f e m i n a* în multe localităţi din nordul Italiei); Gilliéron crede însă că trecerea *e* > *u* se datoreşte etimologiei populare care apropie pe *fumir* de *fumée* (pentru fumul care iese din gunoaie). Are dreptate sau greşeşte Gilliéron? Nu este exclus ca, în anumite cazuri, să poată avea dreptate, dar şi explicaţia fonetică este posibilă, iar legătura etimologică populară este numai o urmare a schimbării fonetice condiţionate de labiala următoare.

Un alt exemplu al contribuţiei geografiei lingvistice la soluţionarea problemelor fonetice este dat de studiul cuvintelor care desemnează în Franţa „îmblăciul", instrumentul primitiv format din două beţe legate cu o curea care servea la treieratul grîului: în franceză, termenul cel mai răspîndit este *fléau* (*f l a g e l l u m*); în unele localităţi din Franţa, cuvîntul apare cu un tratament excepţional al grupului iniţial *fl-* (Poitou *kya;* Santonges *kliâ,* Allier *χlo* etc.). Trecerea *fl-* > *kl-* pare fonetic imposibilă; pentru a lămuri acest tratament se pot propune două explicaţii: 1) cuvîntul care desemnează acest obiect a fost luat din alte localităţi sub forma *kl'o* şi a fost tratat ca şi cuvintele care aveau un *kl* original (*kl* > *ky* etc.); sau 2) în alte localităţi *kl-*

---

[42] „Il fallut bien chercher au coq de basse-cour un nom qui ne lui suscitât pas d'adversaire trop immédiat et trop dangereux. Il dut y avoir quelque hésitation pour le choix de ce nom et une certaine diversité, l'on arrive enfin à faire du coq ambitieusement un „faisan" ou plaisamment un „vicaire", ce qui valait mieux encore que de le laisser aux prises avec le chat. Il est possible d'ailleurs que les parleurs aient trouvé quelque agrément à ces dénominations anormales et aient mis quelque complaisance à les propager" (J. Gilliéron et M. Roques, *Études de géographie linguistique d'après l'Atlas linguistique de la France,* Paris, 1912, p. 128). „Gilliéron pare să fie de părere că numai sub presiunea circumstanţelor lumea a creat denumirea spirituală de *vicaire;* rîsul vesel şi sincer care ţîşneşte din această denumire ar fi, după el, un rîs comandat, născut sub constrîngerea unei necesităţi imediate. Gilliéron uită aici un fapt fundamental în viaţa limbii, ce se manifestă la orice persoană fără prejudecăţi: jocul liber al imaginaţiei creatoare... Limba nu încetează să creeze, în număr mare, noi expresii figurate, metafore, sau jocuri de cuvinte... Dacă, de pildă, astăzi, dintr-un motiv oarecare, cuvîntul *jambe* ar fi devenit imposibil în franceza scrisă, s-ar găsi imediat, pentru a-l înlocui un număr foarte mare de cuvinte curente chiar acum în franceza populară din Paris, ca *gigue, guibole, flûte, patte, flubard, fuseau, gambille...* A compara cocoşul cu un „vicar" (adică cu „capelanul" care se îngrijeşte de femeile cucernice şi evlavioase din sat, este un *bon mot,* o *galéjade* potrivită cu spiritul caustic din sudul Franţei şi mai ales cu semeaţa Gasconie, patria lui Henric IV şi a cadeţilor gasconi" (W. Von Wartburg, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft,* Halle, 1943, p. 126 şi urm.; trad. franceză: *Problèmes et méthodes de la linguistique,* Paris, 1946, p. 124 şi urm.; trad. spaniolă: *Problemas y métodos de la lingüistica,* Madrid, 1956, p. 230 şi urm.).

[43] Termenul german *Volksetymologie* fusese creat încă din 1852 de către germanistul Ernst Wilhelm Förstemann (1822—1906) într-un celebru articol cu care se începea primul volum din *KZ.*

și *fl-* au ajuns la faza comună *hl'-* și acest *hl'*, sub influența francezei comune, a fost redus la *kl'* și anume:

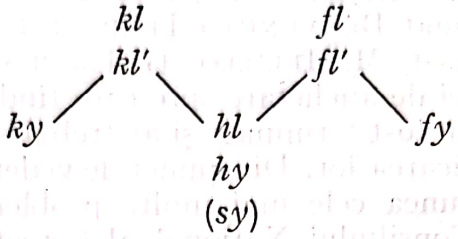

„Oricare și oricîte au fost criticile aduse doctrinei lui Gilliéron, este incontestabil că geografia lingvistică a produs o revoluție profundă și binefăcătoare în studiile și concepția noastră despre limbă. Postulatul neogramaticilor de acum cincizeci de ani de a cerceta în primul rînd limba vie a oamenilor s-a realizat abia cu Gilliéron astfel încît să schimbe ideile noastre despre limbă și să le apropie de realitate. Grație Atlasului lingvistic al Franței și lucrărilor redactate pe baza lui am ajuns într-adevăr, să înțelegem viața limbilor ... 31
Afirmația lui Schuchardt că limba este un „continuum" a devenit o realitate palpabilă pentru toți abia acum, în urma creării geografiei lingvistice" [44]. Geografia lingvistică a adus o soluție definitivă problemei „dialectului" și „granițelor" între dialecte, demonstrînd că nu există limite precise, ci doar granițe ale unor fapte lingvistice izolate; este cu totul arbitrar deci să se definească un dialect pe baza unei singure caracteristici.

Metodele lui Gilliéron, apărute pe teren francez, au găsit foarte curînd imitatori și discipoli în tot domeniul romanic și neromanic. Cei doi lingviști elvețieni KARL JABERG (1877—1958) de la Universitatea din Berna și JAKOB JUD (1882—1952) de la Universitatea din Zürich au conceput și au realizat un mare Atlas lingvistic al Italiei și Elveției meridionale *(Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Zofingen 1928—1940, în 8 volume in folio, citat ca *AIS)* urmat apoi de două volume suplimentare ale lui P. SCHEUERMEIER (n. 1888), care a fost anchetatorul pentru Italia centrală și de nord *(Bauerwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*, I, Zürich, 1943, II, Berna, 1956), atlas care prezintă îmbunătățiri însemnate față de cel francez (mai bună execuție tipografică în două culori, includerea orașelor, dispunerea hărților după grupuri de materii și nu în ordine alfabetică) deși materialele au fost strînse de trei anchetatori diferiți (P. Scheuermeier, G. Rohlfs, M. L. Wagner), *Index zum Sprach- und Sachatlas Italiens und der* 32
Südschweiz a apărut la Berna în 1960 și poartă ca subtitlu „Ein propädeutisches etymologisches Wörterbuch der italienischen Mundarten".

Regretatul lingvist italian MATTEO BARTOLI (1873—1946, v. § 11) în colaborare cu GIUSEPPE VIDOSSI (1878—1969), lingvist și folclorist al provinciei Venezia-Giulia, concepuse și inițiase un *Atlante Linguistico Italiano [= ALIt]* mai mare, fiind încurajat și susținut de Societatea Filologică Friulană. Numărul anchetelor era mult mai mare, chestionarul mult mai amplu

[44] IORGU IORDAN, *Introducere* ..., p. 224 [trad. engleză p. 193; trad. germană p. 222], *Lingvistica romanică* ..., p. 195—196. [A se vedea și B.E. VIDOS, *Manual de lingüística románica*, trad. sp. F.DE.B. MOLL, Madrid, 1963, p. 42—85.] [*]

iar anchetatorul, unic; din păcate războiul a întrerupt lucrul pentru mai mulți ani și între timp, excelentul culegător — lingvistul friulan UGO PELLIS (1882—1943) — nu mai trăiește. Astfel, astăzi, cînd Atlasul a fost reluat de alții (lui Bartoli i-a urmat BENVENUTO TERRACINI (1886—1968) și lui Pellis, ca anchetatori, C. GRASSI, M. MELILLO, G. TROPEA și T. FRANCESCHI), unitatea perfectă a metodei de anchetare spre care tindea Bartoli nu va putea fi menținută. Anchetele au fost terminate și ar trebui să se treacă la faza preparării hărților și la publicarea lor. Din punct de vedere financiar, și anume din cel care, la început, punea cele mai multe probleme, există garanția unei subvenții adecvate a Consiliului Național al Cercetării, dar mai grave sînt problemele coordonării și redactării care s-au pus după moartea lui TERRACINI (30 aprilie 1968) care, după dispariția lui Bartoli, era principalul animator și organizator al acțiunii. B. TERRACINI publicase în 1964, în colaborare cu tînărul dialectolog T. FRANCESCHI, un excelent *Saggio di Atlante Linguistico della Sardegna*, bazat pe materialele *ALIt* și completat cu ample comentarii proprii [45].

Aproape ca un fel de apendice la *ALF* fusese conceput de GILLIÉRON și EDMONT atlasul lingvistic al Corsicei *(Atlas linguistique de la France: Corse*, publicat de J. GILLIÉRON și E. EDMONT Paris, 1914—1915), din care
33 au apărut numai primele patru fascicule conținînd hărți de la 1 la 799. Pe de o parte, toate dificultățile create de primul conflict mondial iar pe de alta, criticile, deloc binevoitoare, ale dialectologilor italieni care găsiră că dacă Edmont fusese un excelent culegător în domeniul lingvistic francez nu fusese la fel de bun în cel italian, aproape necunoscut lui pînă în acel moment, — toate acestea nu au putut contribui la continuarea lucrării. Cu metode diverse și cunoștințe mai adînci ale condițiilor dialectale din Corsica a fost strîns, între 1922 și 1932, materialul pentru *Atlante linguistico etnografico italiano della Corsica* de GINO BOTTIGLIONI (1887—1963); a fost publicat în 10 volume elegante la Pisa între 1933 și 1944. Această operă [46] care cuprinde 2001 hărți este superioară celei, rămase trunchiate, a lui Gilliéron-Edmont, nu atît prin numărul localităților cercetate (44 la Gilliéron-Edmont, 49 la Bottiglioni, care însă ajunge la un total de 55 adăugînd două puncte din nordul Sardiniei, un punct în insula Elba și trei puncte pe coasta toscană) cît pentru o mai exactă transcriere, pentru alegerea mai atentă a chestionarului și pentru interesul constant spre orientarea „Wörter und Sachen". În ciuda unor idei metodologice preconcepute care pot da naștere la rezerve, *ALEIC* este incontestabil „o operă care face onoare dialectologiei italiene și care aduce servicii importante lingvisticii romanice" (S. POP, *La dialectologie*, vol. I, p. 557).

A urmat, fidel modelului oferit de *ALF*, un *Atlas lingüístic de Catalunya* condus și redactat de Mons. ANTONI GRIERA (I GAJA) (1887—1974), fost

---

[45] Informații periodice despre lucrările pregătitoare ale *ALIt* se dau în *Bollettino dell' Atlante Linguistico Italiano (BALIt)*, din care s-au publicat 3 fascicole ale unei prime serii la Udine și apoi la Torino, între 1933 și 1942 și din care s-a inițiat o nouă serie la Torino începînd din 1955.

[46] Volumul de *Introduzione* a apărut la Pisa în 1945. Volumul aceluiași BOTTIGLIONI, *Dizionario delle parlate corse. Indice dell'Atlante linguistico etnografico italiano della Corsica*, Modena, 1952, servește drept foarte bogat indice.

Scanned with OKEN Scanner

elev al lui Gilliéron la Paris. Materialele au fost culese chiar de Mons. Griera în 102 puncte ale teritoriului lingvistic catalan între 1912 și 1922. Publicarea a început în 1923 și hărțile au fost ordonate alfabetic. După volumul al V-lea (care cuprinde hărțile între *estripar* și *fregar (la roba)*, apărut în 1939, a urmat o lungă întrerupere, datorată urmărilor războiului civil spaniol care, cel puțin în parte, împrăștiase materialele adunate. Între 1962 și 1964, însă, publicarea a putut fi reluată și încheiată curînd, prin tipărirea volumelor 34
care lipseau (VI—VIII); a fost completată de un indice general sub îngrijirea lui CH. HAESLER *(Index)* și de o Introducere *(Introducció explicativa)*.

Între timp, în 1960, același Mons. GRIERA a publicat la Andorra *Atlas lingüístic d'Andorra* care cuprinde, într-un singur volum, 1232 hărți ale minusculei republici din Pirinei. Se poate pune întrebarea dacă, dată fiind dimensiunea redusă a teritoriului și diferențele dialectale minime, nu era mai bine, mai ales din punct de vedere economic, să se renunțe la forma cartografică și să se publice materialele culese sub formă de liste [47].

Pentru întreaga Peninsulă Iberică se află în lucru de ani de zile, Atlasul lingvistic ale cărui materiale au fost culese începînd din 1925. O serie de peripeții, legate de evenimentele războiului civil spaniol mai întîi și de al doilea conflict mondial apoi, au făcut ca, prin expatrierea redactorului principal al operei proiectate, prof. TOMÁS NAVARRO [TOMÁS] (n. 1884), materialele să ajungă mai întîi în Franța și apoi în Statele Unite și abia în 1951 să fie aduse înapoi la Madrid [48]. În 1962 a apărut primul volum, în format foarte mare, din *Atlas de la Península Ibérica*, Madrid, 1962, dedicat foneticii. Încă din 1948 T. NAVARRO, în importantul său volum *El Español en Puerto Rico*, Rio Pedras, 1948 (ed. a II-a nemodificată, ibid., 1966) dădea o serie de hărți care formau, în esență, un mic atlas lingvistic al insulei.

În Spania apare încă de cîțiva ani un *Atlas lingüístico y entnográfico de* 35
Andalucía de MANUEL ALVAR (Granada, 1961 și urm.) atlas care, deși limitat la o regiune, prezintă un mare interes mai ales pentru că a știut să fructifice experiențele precedente [49].

O perfecționare ulterioară în forma și substanța atlaselor lingvistice de pe teritoriul romanic au adus-o oamenii de știință români în *Atlasul lingvistic român*, condus de SEXTIL PUȘCARIU (1877—1948), din care au apărut, între 1938 și 1941, trei volume. El este împărțit în două părți *(ALR I, ALR II)*, fiecare cu un anchetator al său care i-a fost, în același timp, redactor. *ALR I* are un chestionar normal (de 2160 întrebări) și un număr de puncte de circa patru ori mai mare (301). *ALR II* are în schimb un chestionar mult mai amplu și amănunțit (4800 întrebări), dar, dimpotrivă, cuprinde anchete într-un număr mult mai mic de puncte (85): aproape a patra parte

---

[47] Vom semnala aci și alte două lucrări ale lui A. GRIERA care servesc la completarea și la utilizarea mai bună a celor două atlase redactate de el: *Index del lexic contingut en cada mapa de l'Atlas lingüístic de Catalunya*, în *BDE*, XLIII—XLIV (1966), p. 5—106 și XLVI—XLVII (1967), p. 5—108, și *Interpretació de mapes de l'Atlas lingüístic d'Andorra*, în *BDE*, XLVIII—XLIX (1968), p. 9—105.

[48] Cf. M. SANCHIS GUARNER, *La cartografía lingüística en la actualidad y el Atlas de la Península Ibérica*, Madrid, 1953.

[49] Cf. M. ALVAR, *Proyecto de un Atlas Lingüístico de Andalucía*, în *Orbis* II, (1953), p. 49—60. Primele 4 volume au fost publicate la Granada, între 1961 și 1968.

Scanned with OKEN Scanner

din cele din *ALR I* și cu hărți de format mai mic (o pătrime din celelalte, astfel că, în primul volum din *ALR II*, orice foaie, de aceeași mărime ca *ALR I*, cuprinde patru hărți. Inovația cea mai utilă adusă de români este însă aceea că, alături de atlasul mare, care publică materialele (ca *ALF*, *AIS* etc.) amîndoi redactorii, SEVER POP (1901—1961), pentru *ALR I* și EMIL PETROVICI (1898—1968) pentru *ALR II*, au redactat și un mic atlas (*ALRM I* și *ALRM II*) conținînd mici hărți colorate în care sînt prezentate
36 chestiuni de fonetică, morfologie și lexic pe baza materialelor culese și publicate integral în atlasul mare [50].

Din păcate războiul mondial a întrerupt această lucrare, despărțindu-i, între altele, pe cei doi redactori dintre care unul (Petrovici) a rămas în România iar celălalt (Pop) s-a stabilit în Belgia. În 1956, Academia Republicii Populare Române a reluat publicarea *ALR II*, sub conducerea lui Petrovici; în loc să reunească patru hărți pe o foaie, s-a micșorat mult formatul tipărindu-se o singură hartă pe foaie. Din 1956 au fost publicate, remarcabil de repede, cinci volume din *ALR II* și trei volume din *ALRM II*, eliminîndu-se însă toate punctele de anchetă din partea de nord-est a țării (p. 399, 405, 431, 453, 463, 478, 646, 666) [51]. Se așteaptă acum să se reia și *ALR I*, dar desigur moartea neașteptată a lui Emil Petrovici, survenită la 7 octombrie 1968 într-o catastrofă de cale ferată în România, pune noi și grave probleme pentru îndeplinirea lucrării.

În Franța, care avusese, prima, un atlas lingvistic, atenția cercetătorilor de geografie lingvistică s-a îndreptat astăzi în special spre explorarea în profunzime a unor teritorii limitate și la redactarea de atlase lingvistice regionale; acestea, îmbrățișînd un teritoriu mai mic, pot fi culese într-un timp mai scurt de specialiști mai bine pregătiți și cer cheltuieli mai mici pentru publicare [52]. Primul din aceste atlase regionale a fost
37 *Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais (= ALL)*, condus de Mons. PIERRE GARDETTE (1906—1973), rector al Facultăților catolice din Lyon, publicat în 3 volume, într-un timp foarte scurt (Lyon, 1950—1956). Acestui prim atlas i-au urmat: *Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central (= ALMC)* de PIERRE NAUTON (n. 1912), în 4 volume, apărut la Paris între 1957 și 1963, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne (= ALG)* de JEAN SÉGUY (1914—1973) profesor la Universitatea din Toulouse (Toulouse, 1955 și urm.). Dintre cele începute de curînd, vom aminti: HENRI GUITER,

---

[50] *ALR I*, vol. I. *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Cluj, 1938; *ALR II*, vol. I, A. *Corpul omenesc, boalele* etc. B. *Familia* etc. C. *Casa* etc. Sibiu, 1940 la care se adaugă un *Suplement* de 20 de hărți *Termeni considerați obsceni*, Sibiu, 1942, *ALR I*, vol. II, *Familia, Nașterea, Botezul, Copilăria, Nunta, Moartea*, Sibiu, 1942. În același timp cu cele trei volume din marele *ALR* au fost publicate și cele trei volume corespondente din *ALRM*. În 1943 a apărut un alt supliment la *ALR II* care conține o culegere de texte dialectale în grafie fonetică (*Texte dialectale* culese de EMIL PETROVICI, Sibiu—Leipzig, 1943).

[51] *Atlasul Lingvistic Român, Serie nouă*, vol. I, II, București, 1956, vol. II, ib. 1961, IV, 1965, V, 1966 și *Micul Atlas Lingvistic Român, Serie nouă*. București, 1956 (corespunzînd primelor două volume din Atlasul mare), II, III, ib. 1967 (corespunzînd volumelor III—V din Atlasul mare).

[52] Cf. A. DAUZAT, *La méthode des nouveaux atlas linguistiques de la France*, în *Orbis*, IV (1955), p. 22—31 și pentru avantajele și dezavantajele atlaselor lingvistice regionale față de cele naționale, cf. K. JABERG, *Grossräumige und kleinräumige Sprachatlanten*, în *VoxR*, XIV (1954), p. 1—61.

Scanned with OKEN Scanner

Atlas linguistique des Pyrenées Orientales, Paris 1965 și urm.; HENRI BOURCELOT, *Atlas linguistique et ethnographique de la Champagne et de la Brie*, Paris, 1966 și urm. [*]

Atlaselor regionale din domeniul lingvistic francez trebuie să li se adauge un *Atlas linguistique de la Wallonie (ALW)* în curs de apariție la Liège din 1953 sub îngrijirea lui LOUIS REMACLE (n. 1910), profesor la Universitatea din Liège (în mare parte cu materiale culese cu ani în urmă de marele dialectolog valon JEAN HAUST (1868—1946).

Și pe teritoriul lingvistic român, care se găsea deja în avangarda metodologiei și tehnicii atlaselor lingvistice, este în curs de pregătire și, în parte, de elaborare, *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni (= NALR)* care prevede nu mai puțin de 8 atlase regionale, dintre care 7 pentru teritoriul daco-român și al optulea dedicat dialecteior transdanubiene [53]. Din primul atlas de acest fel, dedicat Olteniei s-a publicat deja primul volum (Academia Republicii Socialiste România, *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni, Oltenia*, I întocmit sub conducerea lui BORIS CAZACU (n. 1919), București, 1967. [**]

Din ceea ce se poate obține prin examinarea primului volum publicat, 38
privitor la Oltenia (un volum in folio de dimensiuni încă mai mari decît cele din prima serie din *ALR*), observăm că, deși chestionarul nu este foarte diferit de cel de la *ALR I*, rețeaua punctelor anchetate, mult mai deasă, permite să se obțină o panoramă mai exactă a situației dialectale cu materiale culese la distanță de aproape 30 de ani de cele din *ALR* și la aproape 60 de ani de cele strînse de Weigand. Atlasul este completat apoi de un volum de texte dialectale și de un glosar regional [54].

Un fel de „atlas regional" [55], în ciuda pretenției de a se considera „moldovenească" o limbă romanică independentă de română (v. mai departe p. 285—289) poate fi considerat și Atlasul lingvistic moldovenesc pentru care fusese publicat de multă vreme chestionarul [56] și publicate cîteva articole [57] 39

---

[53] Cf. E. PETROVICI, *Les nouveaux atlas linguistiques de la Romania orientale*, în „Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes", București, 1959, p. 183—190; D. MACREA, *Les Atlas linguistiques régionaux roumains*, în *RevLing*, X (1965), p. 205—211.

Chestionarul pregătit pentru aceste atlase regionale a fost publicat în revista *FonDial*, V (1963), p. 157—271 *(Chestionarul Noului Atlas Lingvistic Român* întocmit sub conducerea E. PETROVICI și B. CAZACU de Colectivul de dialectologie al Academiei R.P.R.... și de Colectivul de dialectologie al *Institutului de lingvistică* din Cluj al Academiei R.P.R.).

[54] Academia R. S. România, Centrul de cercetări fonetice și dialectale, *Texte dialectale: Oltenia*, publicate sub redacția lui BORIS CAZACU..., București, 1967, ... *Glosar dialectal: Oltenia*, întocmit sub conducerea lui BORIS CAZACU, București, 1967.

[55] RUBIN UDLER, care este unul din principalii autori ai *ALM*-ului, își intitulează un articol al său din *RLingR* XXX (1966), p. 134 și urm. *Les tâches et les particularités de „l'Atlas linguistique moldave" régional* chiar dacă subliniază, la începutul volumului introductiv (p. 5) *„Atlasul lingvistic moldovenesk (ALM)* spre deosebire de alte atlase rezionale kare koncin un grup de graiur' ynrudite dintr-o anumită rezîune, *kuprinde aproape toate graiurile romaniče orientale de pe teritoriul Uniunei RSS*".

[56] Filiala moldovenjaskă a Akademiej de știince din Uniunja RSS. Institutul de limbă și literatură, Sekcija de dialektoložie, *Kestionar pentru kolektarja materialuluj yn vederja alkătuirij Atlasuluj lingvistik al limbij moldovenešt'*, Kišinău, 1960 cu text bilingv (moldovenească și rusă).

[57] Se pot vedea în bibliografia de la p. 159—161 a volumului introductiv. Multe articole sînt publicate în revista *LLMold*.

dintre care unele accesibile și romaniștilor occidentali [58]; din acest atlas a apărut primul volum de hărți și volumul introductiv în vara anului 1968: Akademjia de Štiince a R S S Moldovenešt'. Institutul de limbă și literatură, *Atlasul lingvistik moldovenesk*, Volumul I, Partja I. Fonetikă, de RUBIN UDLER, Kišinău, 1968 (in folio cu 235 hărți) și Volumul I, *Artikole yntroduktive, Anekse*, Kišinău, 1968, 175 p. in 4⁰) [58 bis.] [*]

Cele 235 de hărți ale primului volum sînt dedicate ilustrării primei părți a foneticii (vocalismul). Sînt cartografiate punctele din R S S Moldovenească (207), în timp ce nu sînt cartografiate 33 de anchete în afara granițelor statului, la grupuri de moldoveni locuind și în zone foarte îndepărtate, ca de exemplu în Caucaz și chiar în Asia extrem-orientală (în total punctele anchetate au fost 240). Defectul principal care poate fi remarcat în acest foarte recent atlas, cu merite reale (desimea rețelei, chestionar amplu și bine studiat etc.) este că a ales un sistem de transcriere fonetică apropiat pe cît posibil scrierii folosite obișnuit în țară și anume alfabetului rus. Aceasta îngreuiază consultarea lui de către romaniști cărora le este în primul rînd dedicat [59].

Studii pentru culegerea de materiale și publicarea unor atlase lingvistice sînt în curs și în America Latină: dintre cele aflate într-o fază mai avansată se poate aminti *Atlas lingüístico y etnográfico de Colombia* în stadiu avansat de elaborare la Institutul Caro y Cuervo din Bogotá [60]. Se mai pot aminti atlasele lingvistice în diverse domenii ale limbilor romanice care nu intră în subiectul prezentului volum [61].

§ 10. **Onomasiologia și istoria cuvintelor.** Se poate spune că în domeniul
40 romanic s-a născut și onomasiologia (cel puțin metodele sale cele mai moderne care se bazează în mare parte pe geografia lingvistică); ea studiază cum se exprimă o anumită noțiune sau un obiect, într-un domeniu lingvistic. Cercetările de onomasiologie sînt, în același timp, cercetări de lexicologie, de geografie lingvistică și de semantică. „Succesiunea alternantă

[58] R. G. PIOTROVSKIJ, *O moldavskom dialektologičeskom atlase*, în *VJa* II (1953) No. 2, p. 146—151; *Nekotorye teoretičeskie voprosy moldavskogo lingvističeskogo atlasa*, în „Omagiu lui Iorgu Iordan", București, 1958, p. 677—686; R. UDLER, *Les tâches et les particularités* ... (citat deja în n. 55); V. S. SORBALĂ, *Certains problèmes lexicologiques de l'Atlas linguistique moldave*, în *RLing*, XXX (1966), p. 144—153.

[58 bis] La sfîrșitul anului 1968 s-a publicat și partea a II-a a volumului I din *ALM*, formată din 285 hărți: hărțile 236—430, dedicate consonantismului, încheie fonetica (sub conducerea lui R. UDLER) și hărțile 431—520 au ca obiect morfologia (sub conducerea lui V. MELNIK).

[59] Cu atît mai mult cu cît alfabetul chirilic, cum au recunoscut mulți filologi, fiind format din litere la origine majuscule, este prea puțin adecvat completării cu semne diacritice; marele bizantinolog german KARL KRUMBACHER (1856—1909) l-a definit *(Miscellen zu Romanos*, München, 1909, p. 127), „das Ideal einer unpraktischen Druckschrift".

[60] Cf. M. SALA, *El atlas lingüístico y etnográfico de Colombia*, în *B.Fil.* XVI (1964), p. 257—263.

[61] Cf. J. SCHRIJNEN, *Essai de bibliographie de géographie linguistique générale*, Nimègue, 1933 (astăzi bineînțeles depășit), dă, deși indirect, informații despre toate atlasele în curs sau în proiect, în cadrul mai amplu al unei bibliografii a chestionarelor lingvistice (deci și a celor ce nu au servit sau nu servesc pentru atlase, ci pentru monografii sau dicționare dialectale); S. POP, *Bibliographie des Questionnaires Linguistiques*, Louvain, 1955; de același autor, v. monumentala operă *La Dialectologie* mai sus citată.

Scanned with OKEN Scanner

între o formă conservată și o formă inovantă, care în ultimă analiză constituie problema fundamentală a lingvisticii ca disciplină esențial istorică, este aci obiect de studiu în raport cu diferitele elemente de vocabular corespunzînd unei idei determinate sau unui grup de idei înrudite" (V. BERTOLDI) [62].

În afară de cîteva încercări sporadice în domeniul romanic (ca lucrarea lui F. BRINKMANN asupra numelor calului în limbile neolatine și în engleză care datează din 1872 [63], cea a lui L. MORANDI (1844—1922) asupra sinonimelor lui „a muri" în italiană care datează din 1883 [64] și mai ales remarcabila lucrare a lui F. DIEZ, *Romanische Wortschöpfung*, Bonn, 1875, publicată ca „Anhang" [apendice] la *Grammatik der romanischen Sprachen*) și în domeniul non-romanic (ca lucrare a lui A. FR. POTT (din 1853) asupra numelor curcubeului) se poate spune că lucrările de onomasiologie încep din 1892 prin cercetările unui neogramatic italian, CARLO SALVIONI (1858—1920), cu un mic studiu asupra numelor licuriciului [65]. Dar abia trei ani mai tîrziu, odată cu romanistul elvețian ERNST TAPPOLET (1870—1939), care a studiat 41
numele romanice ale relațiilor de rudenie, s-a născut adevărata onomasiologie romanică pe care Tappolet o numește „lexicologie comparată" [66]; termenul de *onomasiologie* va fi introdus în 1902 în monografia romanistului austriac ADOLF ZAUNER (1870—1943) asupra numelor romanice ale părților corpului [67]; exemplul său este urmat de romanistul italian CLEMENTE MERLO (1879—1960) în excelentul său volum *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi ... Saggio di onomasiologia*, Torino, 1904. În domeniul romanic, mai ales după publicarea

---

[62] V. BERTOLDI, *Onomasiologia*, în „Enciclopedia Italiana", XXB, p. 376—378.

[63] F. BRINKMANN, *Das Pferd in den romanischen Sprachen und im Englischen unter steter Berücksichtigung des Lateinischen und Griechischen*, Diss. Jena 1872. Diferite denumiri romanice ale măgarului au fost culese, cîțiva ani mai tîrziu de filologul piemontez U. ROSA, *Etimologie asinine. Saggio di studj sulle lingue romanze* Torino, 1879.

[64] L. MORANDI, *In quanti modi si possa morire in Italia o i sinonimi del verbo „morire" (Studio di semasiologia)* ed. a II-a îmbunătățită și mult îmbogățită, Torino, 1883 (prima ediție cu titlul *I sinonimi del verbo morire* a apărut în „Annuario del R. Istituto Tecnico di Roma", din 1882).

[65] C. SALVIONI, *Lampyris italica. Saggio intorno al nomi della lucciola in Italia*, Bellinzona, 1892. S-ar putea într-adevăr considera ca primă lucrare de onomasiologie în domeniul romanic volumașul lui F. DIEZ, *Romanische Wortschöpfung*, Bonn, 1875, publicat ca „apendice" (Anhang) la a sa *Grammatik der romanischen Sprachen*, care adună, împărțite în clase semantice, cuvintele romanice moștenite din latină. Mai apropiate de lucrările moderne de onomasiologie sînt cercetările dedicate convergențelor și divergențelor gîndirii umane prin limbă, cum este studiul lui POTT asupra numelor curcubeului în diverse limbi (*Benennungen des Regenbogens, KZ*, II (1853), p. 414—434) sau, în domenii mai restrînse, unele lucrări lexicologie ale lui J. GRIMM (*Über die Namen des Donners*, 1853 etc.) în domeniul germanic, ale lui F. MIKLOSICH (*Die slavischen Monatsnamen*, 1868) în cel slav etc.

[66] E. TAPPOLET, *Die romanischen Verwandtschaftsnamen mit besonderer Berücksichtigung der französischen und italienischen Mundarten. Ein Beitrag zur vergleichenden Lexicologie*, Strassburg, 1895. O serie de completări privind italiana au fost aduse de C. SALVIONI, *Per i nomi di parentela in Italia (a proposito di un recente studio)*, în *RIL*, XXX (1897), p. 1497—1520. Cu același subiect, dar limitat la domeniul român, avem astăzi excelenta monografie a lui V. SCURTU, *Termenii de înrudire în limba română*, București, 1966.

[67] A. ZAUNER, *Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie*, Erlangen, 1902 (Habilitationschrift Wien) (extras din *RF*, XIV, p. 339—530).

Scanned with OKEN Scanner

atlaselor lingvistice, monografiile onomasiologice s-au înmulțit repede și au servit drept model pentru cercetări asemănătoare în alte domenii [68].

Dat fiind însă că cercetările de onomasiologie sînt, în mare parte, cercetări de semantică și arată bogăția formațiilor în diversele limbi, onomasiologia, deși limitată la un domeniu determinat, se poate spune că nu are limite în ceea ce privește paralele semantice; acestea servesc să arate cum anumiți coeficienți onomastici se impun în imaginația populară, în mod independent, în teritorii foarte îndepărtate. Să vedem cîteva exemple: „pupila ochiului" este denumită în unele dialecte italienești „perla dell'occhio" (de
42 ex.: Càorle, Veneția, *perla de l'očo;* Mels, Udine, *perle (del voli)*; Cassano allo Jonio, Cosenza, *perna*). Că în aceste teritorii este vorba de formații noi independente o dovedește faptul că aceeași imagine se găsește și în alte cîteva puncte ale lumii romanice (aromână *mârdzeaua di ocliu* „perla dell' occhio" = „pupilă") și non-romanice (letonă *acu zîle* „pupilă", literal „a ochiului mărgea"; ciuvașă (limbă turcică) *kus-sərźi* „pupilă", literal „a ochiului mărgea"; chineză *yen-čū* „pupilă", literal „a ochiului mărgea") [69].

Onomasiologia a contribuit din plin la lămurirea istoriei lucrurilor odată cu cea a cuvintelor, apropiindu-se astfel de tendința „Wörter und Sachen" (v. § 5). Cercetarea etimologică nu mai este redusă la etimologia fonetică, și, mai rar, semantică, ci se transformă într-o istorie vie și completă a cuvîntului. Dicționarul etimologic al limbilor romanice al lui W. Meyer-Lübke mai grupează încă într-un singur articol latin, germanic, arab etc. cuvintele neolatine care pot fi considerate ca provenind din aceeași bază. În schimb *Französisches etymologisches Wörterbuch* [=*FEW*] a romanistului elvețian WALTHER VON WARTBURG (n. 1888) (Leipzig, 1922 și urm.; apoi Basel, 1944 și urm.), grupează cuvintele în interiorul domeniului galo-romanic în articole de dicționar originare, căutînd să dea pentru fiecare cuvînt o adevărată „istorie" care ține din epoca cea mai veche pînă în zilele noastre; el explică, sau încearcă să explice, diversele încrucișări și confluențe între diversele cuvinte, vitalitatea lor etc. [70].

43 § 11. **Neolingvistica, structuralismul și alte tendințe moderne.** Din aplicările geografiei lingvistice a lui Gilliéron s-a născut «neolingvistica» (numită de preferință, mai tîrziu, «lingvistica spațială»)

[68] O listă aproape completă a cercetărilor onomasiologice în domeniul romanic apărute pînă în 1945 este dată în *Guida alle tesi di laurea e di perfezionamento nelle discipline linguistiche*, Bologna, Pàtron, 1946, pp. 120—137. A se vedea mai ales B. QUADRI, *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung. Eine entwicklungsgeschichtliche Darstellung*, Bern, 1952 (*RH*, 37). O listă bogată dă și IORGU IORDAN, *Lingvistica romanică*, București 1962, p. 247—254 (care include însă, fără a le distinge în vreun mod lucrări anunțate ca teze de doctorat, dar nepublicate vreodată).

[69] Cf. C. TAGLIAVINI, *Di alcune denominazioni della „pupilla"*, în „Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli", III (1949), p. 341—378.

[70] În cursul redactării și tipăririi, care durează de aproape 50 de ani, *FEW* a suferit diverse modificări. Astfel, din 1943 au fost eliminate cuvintele germanice, care apar deci numai în primele patru volume (literele *A*—*F*) și abia în 1955 s-a reluat, separat, tratarea lor în volumele XVI și XVII (XV conține reelaborarea materialelor de la literele *A*—*F* și este în curs de apariție începînd din 1968). Și ritmul de tipărire al operei este relativ rapid (între 160 și 320 pagini pe an) și sfîrșitul este acum foarte aproape. (Cf. P. ZUMTHOR, *Evolution et structure du Französisches Etymologisches Wörterbuch* [*FEW*], în „Orbis", IV (1955), p. 200—213, ale cărui previziuni optimiste au fost de-a dreptul depășite de fapte).

Scanned with OKEN Scanner

a lui MATTEO BARTOLI (v. § 9) în care, într-o vreme, GIULIO BERTONI (v. § 7) și-a transpus teoriile idealiste de inspirație croceeană și vossleriană. Bartoli, deși la început elev al unui romanist în primul rînd neogramatic cum era Meyer-Lübke, s-a simțit puternic atras de geografia lingvistică și a încercat să teoretizeze principiile lingvisticii spațiale printr-o serie de „norme spațiale". Deși declara că neolingviștii sînt adversarii legilor fonetice, el nu numai că le-a urmat în practică, dar nu a ezitat să propună și altele noi (de ex.: *Di una legge affine alla legge Verner*, în *RSFFr*, II (1925), p. 161—170; *La conferma di due leggi fonetiche*, în *RFICl*, LIX (1931), p. 207—221). Lingvist de mare talent și de vastă erudiție, Bartoli a adus importante contribuții în lingvistică, dar i-a și dăunat printr-o excesivă schematizare a principiilor „normelor spațiale" care, după părerea sa, erau cheia explicării oricărui fenomen. Nu trebuie uitate ale sale *Introduzione alla neolinguistica*, Geneva, 1925, și *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945.

Dacă concepția filozofică idealistă a lui Vossler și Bertoni și geografia lingvistică a lui J. Gilliéron au provocat o reacție salutară împotriva excesivei rigidități a schemelor neogramatice și mai ales împotriva unei concepții a limbii care nu lua în considerație spiritul și libertatea vorbitorului, nu s-ar putea înțelege pe deplin poziția lingvisticii contemporane fără a ține seama de un al treilea și foarte important factor: școala genevеză a lui FERDINAND DE SAUSSURE (1875—1913).

Maestrul a lucrat mai ales în domeniul lingvisticii indo-europene și gene- 44
rale [71] dar unii din cei mai buni elevi ai săi și-au desfășurat activitatea în domeniul romanic și mai ales în cel francez. Printre aceștia îi vom aminti în primul rînd pe CHARLES BALLY (1865—1947) și ALBERT SECHEHAYE (1870—1946) cei doi discipoli fideli care au scris, pornind de la notele lor de pe vremea cînd erau studenți, cursul de lingvistică generală al lui De Saussure [vd. *infra*]. BALLY s-a dedicat în special stilisticii, ținînd seama mai ales de mijloacele de expresie ale unei comunități lingvistice examinate din punct de vedere sincronic. Din această concepție sociologică a lingvisticii, pe care Bally o moștenește de la maestrul său, apare întîi al său *Précis de stylistique, Esquisse d'une méthode fondée sur l'étude du Français moderne*, Genève, 1905 care se transformă apoi în *Traité de stylistique française*, în 2 volume (Heidelberg-Paris, 1909, ed. a II-a, ibidem, 1919—1921) operă magistrală care n-a avut ecou în Italia, în timp ce în alte țări romanice, de pildă în România, a găsit cercetători care să-i urmeze modelul: IORGU IORDAN (n. 1888) care încă în 1944 a publicat excelenta *Stilistica limbii române* [72]. Stilistica lui

[71] Opera sa capitală în domeniul indo-european a fost volumul, care preceda teza sa de licență, publicat în 1879 (dar tipărit în 1878) cînd DE SAUSSURE avea abia 21 de ani: *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Leipsick, 1879.

[72] De același CH. BALLY trebuie amintit și volumul, devenit clasic, *Le langage et la vie*, Paris, 1926 (Zurich, 1936 [3]; trad. spaniolă de Amado Alonso, Buenos Aires, 1957 [3]), precum și importantul volum *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, 1965 [4] (tradus în italiană de S. Caravaggi, cu introducere și apendice de C. SEGRE, *Linguistica generale e linguistica francese*, Milano, 1963). Dintre puținele lucrări dedicate stilisticii italienești vom aminti două volume ale lui GIACOMO DEVOTO, *Studi di stilistica*, Firenze, 1956 și *Nuovi studi di stilistica*, Firenze, 1962, o parte a scrierilor conținute în volumul miscelaneu al lui CESARE SEGRE, *Lingua, stile e società*, Milano, 1963, fundamentalul volum al lui B. TERRACINI, *Analisi stilistica. Teoria, storia, problemi*, Milano, 1968, precum și succintul volum al lui L. GÁLDI, *Elementi di stilistica italiana*, Budapest, 1968.

Bally este foarte diferită de cea a lui LEO SPITZER (v. p. 16) care este concepută mai degrabă dintr-un punct de vedere estetic și se ocupă în primul rînd de mijloacele de expresie ale scriitorilor (*Aufsätze zur romanischen Syntax und Stilistik*, Halle, 1918; *Stilstudien*, München, 1928; *Romanische Stil- und*
45 *Literaturstudien*, Marburg, 1931; *Linguistic and Literary History. Essays in Stylistics*, Princeton, 1948; *Essay in Historical Semantics*, New York, 1948 și culegerea de studii tradusă în italiană cu titlul *Critica stilistica e storia del linguaggio*, Bari, 1954 și apoi cu titlul *Critica stilistica e semantica storica*, Bari, 1966). Însemnate, în domeniul stilisticii romanice, sînt și studiile filologului spaniol DÁMASO ALONSO (n. 1898) între care vom aminti numai magistrala lucrare: *Poesía española, Ensayo de métodos y límites estilísticos*, Madrid, 1957 [2] [73]. [*]

Printre lucrările sus-amintite ale lui L. SPITZER, strîns legate de studiile de stilistică [74], sînt și cele de semantică, o parte a lingvisticii care avusese, pe
46 teren romanic, o dezvoltare însemnată [75]. O nouă orientare în semantică, și nu numai romanică este adusă de un lingvist de origine maghiară, STEPHEN ULLMANN (1914—1976), profesor la Universitatea din Leeds în Anglia, care a știut, între altele, să folosească învățămintele marelui specialist în limbi fino-ugrice ZOLTÁN GOMBOCZ (1877—1935) [76]: în lucrările sale *The Principles of Semantics. A linguistic Approach to Meaning*, Glasgow, 1958 [2] (prima ed. 1951); *Précis de Sémantique française*, Berne, 1959 [2] (ed. I 1952); *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford, 1962 [77] și mai multe articole, dintre care unele reunite în volumul *Language and Style*, Oxford, 1964 [78]. Dintre studiile cele mai recente de semantică dedicate mai ales limbilor romanice vom aminti trecerea în revistă sintetică a romanistului german K. BALDINGER, *Die Semasiologie. Versuch eines Überlicks*, Berlin,

[73] Trad. italiană a lui C. Cerboni, *Saggio di metodi e limiti stilistici*, Bologna, 1965.

[74] Cf. excelenta bibliografie a lui H. A. HATZFELD *A critical Bibliography of the New Stilistics applied to the Romance Languages* (1900—1952), Chapel Hill, 1953 (mai bună în ediția adusă la zi *Bibliografía crítica de la nueva estilística aplicada a las literaturas románicas*, Madrid, 1956 și pentru perioada mai recentă: H. A. HATZFELD et Y. LE HIR, *Essai de Bibliographie critique de Stylistique Française et Romane (1955—1960)*, Grenoble—Paris, 1962 și H. A. HATZFELD, *A critical Bibliography of the New Stilistics applied to the Romance Languages (1953—1965)*, Chapel Hill, 1966.

[75] De obicei este citat drept creator al semanticii, nu numai în domeniul romanic, marele indo-europenist francez MICHEL BRÉAL (1832—1915) cu al său *Essai de sémantique*, Paris 1897 (1915 [5]) în care, între altele s-a introdus numele de *sémantique*, dar cu zece ani mai înainte LAZĂR ȘĂINEANU (1859—1934) publicase la București valoroasa *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, VI (1887), p. 211—468 și separat, București, 1887, care este prima monografie generală asupra semanticii unei limbi romanice, dar care din păcate a fost puțin răspîndită. În același an 1887, ARSÈNE DARMESTETER (1846—1888) publică la Paris un interesant volum, *La vie des mots étudiée dans leurs significations*. Mai tîrziu, în 1913, KR. NYROP (1858—1931) dedică întregul volum al patrulea din foarte cunoscuta sa *Grammaire historique de la langue française* semanticii, exemplu care, după cîte știu, nu a mai fost urmat de alți autori de gramatici istorice.

[76] Principala operă sintetică a lui GOMBOCZ în domeniul semanticii se găsește în volumul al IV-lea (unicul publicat în timpul vieții sale) din *A magyar történeti nyelvatan vázlata, IV. Jelentéstan* [Schiță de gramatică istorică maghiară, IV Semantică], Pécs, 1926, care nu a fost cunoscută decît de cîțiva specialiști în limbi fino-ugrice.

[77] Traducere italiană de A. BACCARANI și L. ROSIELLO, *La semantica. Introduzione alla scienza del significato*, Bologna, 1966.

[78] Traducere italiană de O. ROSSI DEVOTO, *Stile e linguaggio*, Firenze, 1968.

Scanned with OKEN Scanner

1957 și volumul romanistului sovietic RUBEN ALEKSANDROVIČ BUDAGOV (n. 1910) *Sravnitel'no-semasiologičeskie issledovanija (Romanskie jazyka)*, Moskva, 1963 și cel al lingvistului italian TULLIO DE MAURO (n. 1932) *Introduzione alla semantica*, Bari, 1960 [2].

FERDINAND DE SAUSSURE ținuse trei cursuri universitare de lingvistică generală în anii 1906—1907, 1908—1909 și 1910—1911, dar nu publicase nimic, nici nu lăsase însemnări închegate și ordonate. După moartea sa, doi dintre cei mai buni elevi ai săi, CH. BALLY și ALB. SECHEHAYE, punînd în ordine caietele lor de note luate la cursurile maestrului și cu colaborarea altori discipoli, au redactat importantul volum *Cours de linguistique générale*, apărut la Lausanne și Paris în 1916 [(79)]; acesta nu conține însă toate teoriile și ideile lui F. DE SAUSSURE ce puteau fi găsite consultînd notițele altor ascultători [(80)], așa cum se poate constata în ediția critică a *Cursului*, 47
îngrijită de R. ENGLER [(81)]; nu este totdeauna cu putință să se distingă modificările ce se datoresc faptului că ideile maestrului sînt văzute prin prisma editorilor genevezi, lingviști cu o personalitate remarcabilă.

Cursul a apărut în timpul războiului și a avut o primire mai degrabă rece care, după cum se poate vedea din succesiunea retipăririlor [(82)] și mai ales din înmulțirea traducerilor [(83)], devine mereu mai călduroasă după 1930. Între numeroasele idei dezvoltate în *Cours*, trei au avut mai ales influențe favorabile printre lingviști: diferența între *langue* (limba ca sistem și cu caracter social în primul rînd) și *parole* (limbă individuală) opoziția existentă în limbă între *signifiant* și *signifié* (conținut semantic) și, în ce-l privește pe *signifiant*, care este un semn fonetic diferit în fiecare limbă, principiul de *arbitraire du signe* [(84)], dar poate mai ales existența în studiul și în analiza limbajului a două axe, una diacronică, după care limba poate fi studiată în evoluția ei istorică, și una sincronică, conform căreia este studiată în sine însăși, ca sistem închis independent de dezvoltarea sa istorică (dar nu în contradicție cu aceasta). Noile probleme care se năsteau în lingvistică odată cu școala saussuriană și-au făcut simțită influența și pe tărîm romanic unde

---

[(79)] Traducere italiană: F. DE SAUSSURE, *Corso di linguistica generale*. Introduzione, traduzione e commento di T. DE MAURO, Bari, 1967 (ed. ulterioare 1968, 1970). Pentru introducerea extrem de importantă, pentru comentariul amplu și pentru faptul că traducătorul a putut consulta corectura ediției critice a lui ENGLER (v.n. 81), acesta este unul din cazurile, cu totul excepționale, în care e mai oportună folosirea acestei traduceri decît a originalului.

[(80)] Cf. R. GODEL, *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*, Genève—Paris, 1957.

[(81)] F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, édition critique par R. ENGLER, Wiesbaden, 1967, și urm. Și de același R. ENGLER a se vedea foarte recentul *Lexique de la terminologie Saussurienne*, Utrecht, 1968.

[(82)] Retipăriri, cu mici diferențe față de prima din 1922, apoi mereu neschimbate, 1931, 1949, 1955, 1962.

[(83)] Traducere japoneză, 1928 (retip. 1940, 1941, 1950), germană (1931), rusă (1933), spaniolă (1945), engleză (1959) etc. Pentru traducerea italiană, v. nota 79.

[(84)] Cf. G. C. LEPSCHY, *Ancora su „l'arbitraire du signe"*, în *ASNPisa*, XXXI (1952), p. 65—102 și acolo toată bibliografia respectivă.

Scanned with OKEN Scanner

lucrau unii dintre cei mai buni elevi ai şcolii geneveze [85]. Dacă neolatina fusese terenul cel mai bun pentru lingvistica istorică, chiar pentru principiile teoretice, ne-am fi putut aştepta ca rigida separare saussuriană a celor două axe ale diacroniei şi sincroniei să găsească adversari mai ales pe tărîm neo-
48 latin. În schimb, unul din cei mai mari romanişti, W. VON WARTBURG (v. p. 30) a demonstrat perfecta ei compatibilitate, considerînd chiar cele două aspecte reciproc integrante (*Das Inandergreifen von deskriptiver und historischer Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1931 [86]).

Între 1928 şi 1929 îşi face apariţia altă şcoală lingvistică ce nu poate fi considerată dependentă, decît parţial, de principiile lui Saussure [87], dar care prezintă multe puncte de contact cu unele din ele; este vorba de Cercul lingvistic din Praga [88] unde se naşte „fonologia" [89]. Principalii reprezentanţi au fost trei cercetători ruşi emigranţi: SERGEJ KARCEVSKIJ (1884—1955), ROMAN JAKOBSON (n. 1896) şi NIKOLAJ S. TRUBECKOJ (1890—1938); începînd cu 1929 au fost publicate, sub forma unei serii de teze, bazele metodologice principale ale noii şcoli [90]. Între acestea putem aminti: „Limba este un sistem de mijloace de expresie corespunzătoare unui scop. Nici un fapt lingvistic nu poate fi înţeles fără a ţine seama de sistemul căruia îi aparţine" [91], ceea ce înseamnă că şcoala din Praga accepta în primul rînd concepţia limbii ca un „sistem", proprie lui De Saussure, dar, cum vom vedea imediat, şi unor lingvişti americani (de ex. Sapir).

Pentru şcoala din Praga orice unitate lingvistică trebuie să conţină particularităţi fonice cu funcţie distinctivă, altfel nu ar putea fi diferenţiată de
49 celelalte: se adoptă astfel conceptul fundamental al opoziţiilor fonologice care sînt proprii oricărui sistem lingvistic. În italiană, de pildă, opoziţii fonologic relevante sînt cele între consoane surde şi consoane sonore, între consoane

---

[85] În nota 72 s-au citat deja principalele lucrări de romanistică ale lui CH. BALLY; în ceea ce-l priveşte pe A. SECHEHAYE, amintim un volum teoretic, apărut mult înainte de publicarea *Cursului*, în care se simte influenţa maestrului; lucrarea are caracter general, dar exemplele sînt în special franceze: *Programmes et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage*, Paris—Leipsick—Genève, 1908.

[86] În „Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig" Philol.-hist. Klasse, LXXXV Band, 1931, I Heft. A se vedea şi un alt articol al aceluiaşi v. WARTBURG, *Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft*, în „Mélanges Ch. Bally", Genève, 1939, p. 3—18, retipărit, în parte, în volumul său *Von Sprache und Mensch*, Bern, 1956, p. 159—165.

[87] Cf. DE MAURO la p. 344 şi urm. a notelor traducerii sale italiene a *Cursului* (citată în nota 79) şi G. C. LEPSCHY, *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea*, în *ASNPisa*, XXX (1961), p. 187—267 (şi în special § 2, p. 207 urm.).

[88] *Pražkij linguistický kroužek*; C. TAGLIAVINI, *Panorama di storia della linguistica*, Bologna, 1970 [3], p. 307 urm.

[89] Cf. a noastră *Introduzione alla glottologia*, Bologna 1966 [6], vol. II, p. 127 şi urm. şi bibliografia citată acolo (p. 158—159).

[90] Thèses. *Mélanges linguistiques dédiés au Premier Congrès de Philologues slaves*, în *TCLP* (1929), p. 5—29; trad. italiană de E. GARRONI, *Il circolo linguistico di Praga. Le tesi del'29*, Milano, 1966.

[91] Pag. 49 a traducerii italiene citate în nota precedentă. O excelentă antologie de fragmente semnificative ale şcolii din Praga se găseşte în J. VACHEK, *A Prager School Reader in Linguistics*, Bloomington—London, 1966 [2] (unde se dau în original articolele publicate în franceză, germană şi engleză şi în traducere engleză cele din limbi slave). O serie de articole şi studii, traduse toate în rusă, se găsesc în volumul redactat de N. A. KONDRAŠOVA, *Pražskij lingvističeskij Kružok. Sbornik statej*, Moskva, 1967.

Scanned with OKEN Scanner

scurte și consoane lungi (de exemplu *callo* „bătătură"—*gallo* „cocoș", *calo* „coborîre"—*callo* „bătătură"). Sistemul este în general simetric, ceea ce nu împiedică însă ca din cînd în cînd să existe „căsuțe vide", de exemplu în italiană opoziția între consoane surde și consoane sonore are o „căsuță" vidă, pentru că sibilantei palatale surde *š* nu-i corespunde o sonoră (care ar trebui să fie *ž*, ca *j* din francezul *jour*); de asemenea în seria scurte—lungi există cîteva căsuțe vide (adică consoane doar lungi ca *š* și alături de ea *l'*, *ñ* etc.) și un singur *z* (adică *s* sonor din *rosa*) fără un corespondent lung. Fonologia trece repede peste variantele combinatorii, care sînt studiate în schimb de fonetică, de pildă în italiană între *n* dental și *ń* velar nu există niciodată opoziție fonologică, pentru că este vorba de o variantă combinatorie, pe cînd în engleză cele două consoane se pot opune fonologic (de ex. în cuvintele *king* „rege" și *kin* „rudă").

Nu este aici locul de a expune principiile fonologiei (sau ale fonematicei cum se mai poate numi această disciplină cu un termen mai puțin echivoc), dar va fi de ajuns să amintim că și-a găsit adepți și în domeniul romanic. Dorim să amintim în primul rînd *Description phonologique du parler franco-provençal d'Hauteville (Savoie)* a lui ANDRÉ MARTINET (n. 1908) în *RLingR* XV (1939) [în realitate 1944], p. 1—86, republicată apoi, cu revizuiri, în volumul *La description phonologique avec application au parler franco-provençal d'Hauteville (Savoie)*, Genève-Paris, 1956, monografia lui A. G. HAUDRICOURT și A. G. JUILLAND, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, apoi, pentru italiană, reușita monografiei a lui LUIGI HEILMANN (n. 1911), profesor titular de lingvistică la Universitatea din Bologna, *La parlata di Moena nei suoi rapporti con Fiemme e con Fassa. Saggio fonetico e fonematico*, Bologna, 1955, densa sinteză a lui ŽARKO MULJAČIĆ (profesor la Universitatea din Berlin-vest), *Opća Fonologija i Fonologija suvremenog talijanskog jezika*, Zagreb, 1964 [92], pentru spaniolă E. ALARCOS LLORACH *Fonología española (según el método de la escuela de Praga)*, Madrid, 1950 (ed. a IV-a 1968) și pentru română, E. VASILIU, *Fonologia limbii române*, București, 1965; M. CARAGIU-MARIOȚEANU, *Fono-morfologia aromână. Studiu de dialectologie structurală*, București, 1968. [*] 50

Cu toate că Școala din Praga pornește, în analizele sale fonologice, de la examenul sincronic, nu exclude pe cel diacronic afirmînd chiar că este necesar să se țină seama de „sistem" și în analizele diacronice deoarece „schimbările lingvistice vizează deseori chiar sistemul, stabilizarea lui, reconstrucția lui" [93]; R. JAKOBSON, care a fost primul autor al unei încercări de fonologie diacronică a limbii ruse [94], afirma „că orice schimbare trebuie studiată în funcție de sistemul în interiorul căruia se verifică" [95].

Experiențele majore și cele mai puțin nesigure în acest domeniu trebuiau firește, să pornească de la limbi a căror dezvoltare diacronică este destul

[92] Acest volum reprezintă ceea ce s-a scris mai modern și mai bun asupra fonologiei italiene contemporane, a rămas aproape necunoscut publicului italian, din cauza limbii în care este scris. Acum, din fericire, a apărut o ediție prelucrată și adusă la zi, în italiană (*Fonologia generale e fonologia della lingua italiana*, Bologna, 1969).

[93] R. JAKOBSON, *Selected Writings*, I, 's-Gravenhage, 1962, p. 7—116.

[94] R. JAKOBSON, *op. cit.*, p. 203.

[95] *Il circolo linguistico di Praga*, citat în nota 90, p. 34.

de bine cunoscută prin lingvistica istorică, chiar dacă faptele puteau fi interpretate în mod diferit. Limbile romanice se găseau într-o situație mai bună sub acest aspect, decît toate celelalte. O operă teoretică de cea mai mare importanță este cea menționată a lui ANDRÉ MARTINET, *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955, [96] urmată la scurt interval de două lucrări importante: H. LÜDTKE, *Die Strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956 și H. WEINRICH, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*, Münster, 1958.

O urmare a școlii lui Saussure, cunoscută numai indirect din *Curs*, precum și a celei fonologice din Praga, transpusă pe trunchiul robust al tradițiilor lingvistice daneze, este aceea reprezentată de centrul lingvistic din Copenhaga
51 și de școala numită, cu un nume prea puțin potrivit, „glosematică". Ea se dezvoltă mai ales pe tărîm pur teoretic și abstract, ba chiar atît de abstract încît devine aproape o „algebră a limbii". În 1939 începea la Copenhaga publicarea unei reviste care avea ca titlu *Acta Linguistica* și ca subtitlu „Revue internationale de linguistique structurale" și care se deschidea cu articolul *Linguistique structurale* al romanistului danez VIGGO BRØNDAL (1887—1941) [97]; el pornește de la F. de Saussure și de la școala fonologică din Praga, fără a se referi la noutățile teoretice [98] ale Cercului lingvistic din Copenhaga fondat în 1934. Și totuși cu cîțiva ani în urmă LOUIS HJELMSLEV (1899—1963) citise la al II-lea Congres internațional de științe fonetice, ținut la Londra în 1935, o comunicare intitulată *On the Principles of Phonematics* [99]. Cu toate acestea o formulare mai clară a teoriilor sale care ar fi trebuit să fie "an attempt to establish Linguistics as an exact science" și
52 din care au apărut cîteva pagini în 1936 [100], nu s-a publicat decît parțial în 1957. Este redactată în colaborare cu foneticianul danez HANS JØRGEN ULDALL (1907—1957) cu titlul *Outline of Glossematics. A Study in the Methodology of the Humanities with Special Reference to Linguistics*, în *TCLC* X (1957), p. 1—90, dar cu cîțiva ani înainte, în 1943, HJELMSLEV publicase singur opera sa fundamentală *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* (Asupra fundamentelor teoriei limbajului), København, 1943 (și în *Festskrift utg. af Københavns Universitets*, 1943, p. 1—113) care, din cauză că fusese publicată în perioada cea mai grea a celui de al doilea război mondial și din cauza limbii în care era redactată și a tehnicismului excesiv folosit de autor, a avut o răspîndire

---

[96] În prezent poate fi consultată și o bună traducere italiană: A. MARTINET, *Economia dei mutamenti fonetici. Trattato di fonologia diacronica*. Introducere și traducere de Giovanni Caravaggi, Torino, 1968.

[97] Retipărit la pp. 90—97 ale volumului postum V. BRØNDAL, *Essais de linguistique générale*, Copenhague, 1943, unde se găsește o bibliografie completă a scrierilor autorului.

[98] Ca romanist, V. BRØNDAL trebuie să fie amintit în special pentru lucrarea sa, discutabilă, dar plină de idei, asupra substratului care va fi citată la p. 116 și pentru volumele *Ordklasserne, Partes orationis. Studier over de sproglige Kategorirner* (cu un rezumat în franceză: *Les parties du discours, Partes orationis, Études sur les catégories grammaticales*), Copenhague, 1948; *Théorie des prépositions. Introduction à une sémantique rationelle*, trad. de P. Naert, Copenhague, 1950 (în trad. it., Milano, 1967), și volumul miscelaneu, *Essais de linguistique générale*, citat mai înainte.

[99] Publicată în *Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences*, Cambridge, 1937, p. 49—54.

[100] L. HJELMSLEV a. H. J. ULDALL, *An Outline of Glossematics*, København—Aarhus f.a. [1936] are pe copertă indicația „to be published in the Autumn" (a se publica în toamnă).

redusă; a fost publicată, după un deceniu, o traducere engleză cu un titlu puțin deosebit *Prolegomena to a theory of language* [101]. Nu este aci locul să rezumăm ceea ce dealtfel este foarte dificil, datorită și terminologiei cu totul noi și foarte complexe [102], principiile generale ale glosematicii daneze ca aspect al lingvisticii generale [103]; ne vom mulțumi să urmărim unele din aplicările sale în domeniul romanic: în primul rînd, sinteza, în care a încercat, prin filtrul mentalității sale latine și prin tentativa de aplicare la spaniolă, să simplifice principiile glosematicii, datorată lui E. ALARCOS LLORACH, *Gramática estructural según la escuela de Copenhague y con especial atención a la lengua española*, Madrid, 1951, și apoi monografia romanistului danez KNUD TOGEBY (1918—1974, elev direct al lui Hjelmslev, *Structure immanente de la langue française*, Paris, 1965 [2] (prima ediție în *TCLC*, VI, Copenhague, 1951 [104]) și volumul rezumativ *La glossématique, l'héritage de Hjelmslev au Danemark*, Paris, 1967.

Independent de tezele lui F. de Saussure, lingvistica americană a dezvol- 53
tat distincția între *diacronie* și *sincronie*. Necesitatea unor cercetări lingvistice pur sincronice provenea în acest caz din trebuința de a descrie limbi, ca cele indiene din America, în care, lipsind orice fază veche sau de-a dreptul orice fază scrisă, era necesar să se dea un fel de fotografie instantanee a stadiului actual al limbii așa cum era folosită oral de vorbitori. Germanul, naturalizat în Statele Unite, FRANZ BOAS (1857—1942), profesor de antropologie la Columbia University din New York, în a sa „Introducere" (p. 1—83) la primul volum din *Handbook of American Indian Languages*, Washington, 1911 [105] a căutat să rezume principiile și metodele descrierii diferitelor limbi indigene. EDWARD SAPIR (1884—1939), profesor de antropologie mai întîi la Universitatea din Chicago și apoi la cea din Yale, era și el tot de origine germană, dar, fiind emigrat încă de copil, era complet americanizat [106]: și el era, ca și Boas, specialist în limbi americane indigene (deosebit de însemnate sînt cercetările sale asupra idiomurilor familiei uto-aztece). În 1921 SAPIR publică un mic volum cu caracter general: *Language. An Introduction*

---

[101] Traducerea lui Fr. J. Whistield, Supliment la vol. XIX, I, din *International Journal of American Linguistics*, Indiana Univ., Publ. in Anthropology and Linguistics, Memoir 7 of the IJAL. O a doua ediție revăzută a apărut la University of Wisconsinn Press în 1961. Cercetătorii au la dispoziție și o excelentă traducere italiană: L. HJELMSLEV, *I fondamenti della teoria del linguaggio*, Introduzione e traduzione de G. C. Lepschy, Torino, 1968.

[102] Cf. T. BOLELLI, *Considerazioni su alcune correnti linguistiche attuali*, Pisa, 1953, p. 12; IORGU IORDAN, *Lingvistica romanică*, București, 1962, p. 298; C. TAGLIAVINI, *Panorama di storia della linguistica*, Bologna, 1968 [2], p. 322.

[103] A se vedea mai ales lucrările lui ALARCOS LLORACH și TOGEBY, mai sus citate, G. C. LEPSCHY în introducerea limpede la traducerea sa din „Fondamenti" (citată în nota 101) și încă în articolul *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea* în *ASN Pisa* XXX (1961), p. 187—267, mai ales p. 222—248; v. și B. MALMBERG, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966, p. 207—233.

[104] A se vedea mai ales recenzia riguroasă a lui B. POTTIER la prima ediție a acestei cărți în *RPF*, V (1952), p. 311—315.

[105] Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 40.

[106] În timp ce Boas, care avea o soție germană, continua să vorbească în familie limba sa maternă, Sapir vorbea cu greutate germana, pe care o presăra cu unele nuanțe de idiș, remarcă prof. C. TAGLIAVINI, în conversațiile cordiale avute cu cei doi mari învățați la New-York, în timpul celui de al XXIII-lea Congres internațional al americaniștilor din septembrie 1928.

Scanned with OKEN Scanner

to the Study of Speech, New York, 1921, care a fost de mai multe ori retipărit, fără modificări și tradus în diverse limbi [107].

SAPIR, în lucrarea sa, prezintă în mod clar ideea limbii ca „sistem" fie că folosește cuvîntul *system*, fie că folosește *pattern*, iar într-o lucrare posterioară cu cîțiva ani, dar precedînd în orice caz tezele școlii de la Praga [108], enunță clar noțiunea de „fonem" [109].

O carte, intitulată tot *Language* ca cea a lui Sapir, care a avut și continuă să aibă cea mai mare influență asupra lingvisticii americane este cea a lui LEONARD BLOOMFIELD (1887—1949), profesor la Universitatea din Chicago [110]. Indo-europenist și mai ales germanist, el efectuase însă cercetări aprofundate
54 asupra unor limbi neindo-europene, fie asupra limbii malaio-polineziene Tagal din Filipine, fie asupra unor limbi indigene americane [111]. Voluminosul său manual, tipărit pentru prima oară în 1933, se deosebește mult de un volum precedent din 1914 [112], în care gîndirea sa lingvistică era prea puternic influențată de psihologia lui Wundt. Acest manual metodologic a exercitat asupra tuturor lingviștilor americani o influență ce poate fi comparată numai cu cea pe care, la sfîrșitul secolului trecut, a exercitat-o lucrarea *Prinzipien der Sprachgeschichte* a lui H. PAUL [113] asupra tinerilor lingviști germani și europeni. Printre romaniștii americani care au aplicat principiile lui Bloomfield îl vom aminti doar pe R. A. HALL, Jr. (n. 1911), profesor la Cornell University din Ithaca, atît pentru a sa *Descriptive Italian Grammar*, Itacha, 1948, cît mai ales pentru excelentele descrieri ale idiomurilor creole pe bază romanică și neromanică [114].

O altă tendință a lingvisticii americane din ultimii ani este „gramatica transformațională", care consideră fenomenele lingvistice dintr-un punct de vedere „generativ", de unde și numele de „gramatică generativă",

---

[107] Traducere italiană de P. Valesio: E. SAPIR, *Il linguaggio*, Torino, 1969.

[108] E. SAPIR, *Sound patterns in language*, în *Language*, I (1925), p. 37—51.

[109] E. SAPIR, *La réalité psychologique des phonèmes*, în „Journal de Psychologie normale et pathologique" XXX (1933), p. 247—265. Amintim scurta culegere de scrieri a lui SAPIR, *Culture, language and personality. Selected Essays*, Berkeley a. Los Angeles, 1958 (1964 [2]) și alta, ceva mai mare: *Selected writings of* Ed. SAPIR, în *Language, Culture and Personality*, Berkeley—Los Angeles, 1949.

[110] Cf. B. BLOCH, în *Language* XXV (1949), p. 87—98 (și bibliografia completă de acolo).

[111] L. BLOOMFILD, *Tagalog Texts*, Urbana, Illinois, 1917, (3 volume); *Menomini Texts*, N.Y., 1938.

[112] L. BLOOMFIELD, *An Introduction to the Study of Language*, New York, 1914; *Language*, New York, 1933 (și numeroase retipăriri). Este ciudat că acest manual fundamental nu a avut traduceri în franceză sau italiană: romanistul italian care nu este destul de stăpîn pe limba engleză îl poate citi într-o bună traducere spaniolă a lui A. F. de A. Zubizzareta: L. BLOOMFIELD, *Language*, Prólogo y bibliografía complementaria por A. ESCOR, Lima, f.a. [1964].

[113] H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880 și edițiile succesive pînă în 1920 [5].

[114] Asupra creolei-franceze din Haiti, cf. R. A. HALL, Jr. *Haitian Creole Grammar, Texts, Vocabulary*, în *The American Anthropologist*, LV, N. 2, P. 2, Memoir, No. 74, April-June, 1953 și pentru creola-engleză din Melanezia, R. A. HALL Jr., *Melanesian Pidgin English Grammar, Texts, Vocabulary*, Baltimore, 1943 (Special Publications of the Linguistic Society of America).

Scanned with OKEN Scanner

ceea ce după G. C. LEPSCHY [115], „reprezintă o reacție la analiza structurală din perioada 1935—1955 și în același timp o perfecționare și o dezvoltare a unei asemenea analize; ea a lărgit capacitatea unor cercetări care lîncezeau, reînnodînd raporturile cu alte discipline, precum psihologia; ea a 55
reluat în considerație probleme care fuseseră lăsate deoparte: în primul rînd cea a necesității, pentru o adevărată gramatică, de a da socoteală de activitatea vorbitorului, de capacitatea lui de a produce și de a înțelege fraze *noi*, și de a aprecia *gramaticalitatea* frazelor. Aceste probleme și altele de același fel fuseseră uneori pierdute din vedere în lingvistica structurală, mai ales postbloomfieldiană...". Această nouă disciplină a avut aplicații mai ales în domeniul limbii engleze [116], dar acum sînt pe punctul de a apărea și studii asupra limbilor romanice, inclusiv italiana [117]. [*]

Aspectele cele mai recente ale evoluției lingvistice au ca element comun, cum a rezultat probabil în mod evident din prezentarea extrem de concisă din acest paragraf, cercetarea „structurii"; cu toate deosebirile existente între diferitele orientări, ele se pot rezuma sub numele de „lingvistică structurală" [118]. Nu trebuie să uităm, oricare ar fi punctele de pornire ale fiecărei

---

[115] G. C. LEPSCHY, *La Grammatica trasformazionale. Nota introduttiva e Bibliografia*, în *St. Ling*, IV (1964), p. 87—114 continuată în: *La grammatica trasformazionale. Studi recenti*, în *St. Ling*, VI (1966), p. 171—191. Pasajul citat se află la p. 91 a primului articol; mai amplă și la zi: H. KRENN—K. MULLIVER, *Bibliographie zur Transformationsgrammatik*, Heidelberg, 1968. V. și M. SALTARELLI, *Romance dialectology and generative grammar* în *Orbis* XV (1966), p. 51—59. Asupra confuziilor pe care le poate produce termenul de „generativ", N. RUWET la p. 33 a lucrării care va fi citată în nota 117 observă că în engleză verbul *to generate*, tradus în franceză prin *engendrer* sau *générer* este curent în terminologia matematică și nu este deloc sinonim cu „a produce", ci înseamnă pur și simplu „énumerer explicitement au moyen de règles". Asupra valorii lui *transformaționale* v. în schimb excelentul volum al lui E. COSERIU, *Einführung in die Transformationelle Grammatik*, Stuttgart, 1968.

[116] Metodele transformaționale au fost, pentru prima oară, întrebuințate de ZELLIG S. HARRIS (n. 1909), profesor de lingvistică la Universitatea din Pennsylvania în două articole (*Discourse Analysis* în *Language* XXXVIII (1952), p. 1—30 și mai ales *Co-occurance and Transformation in Linguistic Structure*, în *Language* XXXIII (1957), p. 283—340) și *Discourse Analysis Reprints*, The Hague, 1963, dar problema a fost pusă altfel și a avut ecou și răspîndire specială în formularea elevului său AVRAM NOAM CHOMSKY (n. 1928), profesor de lingvistică la Massachussetts Institute of Technology din Cambridge, Mass. (cf. mai ales *Syntactic Structures*, 's-Gravenhage, 1957; *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Mass., 1965; *Current Issues in Linguistic Theorys*, The Hague, 1964). O traducere italiană a scrierilor lingvistice cele mai reprezentative ale lui N. CHOMSKY, sub îngrijirea lui A. DE PALMA a început să fie publicată din 1969 (N. CHOMSKY, *Saggi linguistici*, I. *L'analisi formale del linguaggio*, Milano, Boringhieri, 1969).

[117] J. DUBOIS, *Grammaire structurale du Français*, Paris, 1967; N. RUWET, *Introduction à la Grammaire générative*, Paris, 1968; M. ALINEI, *Appunti per un'analisi structurale di alcuni tipi sintattici italiani*, în *LSt.* I (1966), p. 281—303; M. D. SALTARELLI, *A. Phonology of Italian in a generative Grammar*, Thesis Univ. of Illinois (microfilm Ann. Arbor, 1966); N. COSTABILE, *Le strutture della lingua italiana. Grammatica generativo-trasformativa*, Bologna, 1967.

Se pot aminti aci și diferite gramatici „contrastive" în care se compară două tipuri lingvistice mai mult sau mai puțin diferite, de ex. FR. B. AGARD a. J. DI PIETRO, *The Sounds of English and Italian*, Chicago—London, 1965, și de aceeași autori: *The grammatical structure of English and Italian*, ibidem, 1965 (amîndouă în seria „Contrastive Structure Series" condusă de Ch. A. Ferguson).

[118] Z. S. HARRIS, *Structural Linguistics*, Chicago, 1963 [6]; H. A. GLEASON, *An Introduction to Descriptive Linguistics* New York, 1961 [2] (accesibilă astăzi și în traducere franceză, *Introduction à la linguistique*, Paris, Larousse, 1969) și G. C. LEPSCHY, *La linguistica strutturale*, Torino, 1966 (și acolo bibliografia ulterioară).

Scanned with OKEN Scanner

orientări, că așa cum a apărut în domeniul lingvisticii „lingvistica structurală" s-au născut și în cadrul altor discipline aspecte structurale paralele, și va fi de ajuns să se amintească antropologia structurală a lui CL. LÉVI-STRAUSS,
56 pentru ca să se poată vorbi, și în științele umaniste și sociale, de o tendință paralelă și convergentă [119]. Pe de altă parte ar fi greșit să se creadă că apariția unor noi orientări și a unor noi metode ale lingvisticii au depășit și au înlăturat lingvistica istorică sau genealogică, care, dimpotrivă, îmbogățindu-se cu experiențe noi, cunoaște o dezvoltare tot mai mare [120].

§ 12. **Cercetarea filologică și literară. Dezvoltarea filologiei romanice.** Pînă acum am vorbit mai ales despre evoluția lingvisticii romanice și despre influențele pe care experiențele acestor ultimi ani le-au avut asupra lingvisticii generale. Am arătat mai înainte (§ 1) că „filologia" romanică nu este doar studiul limbilor, ci și al „literaturilor" neolatine; oricît de mari ar fi afinitățile de metode și de probleme între cele două ramuri ale filologiei, ele prezintă și metode și probleme proprii. Filologia, în sens strict, ia limba ca obiect de studiu acolo unde ea începe să fie atestată literar sau începe să fie expresia unei gîndiri artistice (include deci și literatura populară, chiar și numai pe cea orală). Filologia studiază fazele anterioare ale limbii nu ca un scop în sine, ci ca un mijloc pentru a clarifica și a ilustra fazele atestate. Sarcina filologului este de a interpreta, de a explica și a retrăi creațiile literare și artistice ale unui anumit popor. Filologul, cu toate că trebuie să se bazeze totdeauna pe studiul limbii, are nevoie și de cîteva discipline auxiliare, precum paleografia, metrica etc. Filologul trebuie să posede cunoștințe foarte vaste: dacă, de pildă, se va limita să dateze un text literar pe baza criteriilor lingvistice sau literare, atunci cînd ele sînt oarecum sigure, va putea greși și i se va putea obiecta de către un istoric sau de către un istoric al dreptului că anumite persoane sau instituții juridice menționate în textul respectiv nu aparțin secolului în care le-a plasat filologul, ci altui secol; de asemenea paleograful va putea să-i obiecteze că documentele scrise (documente pe pergament, hărți etc.) sînt posterioare. Marele filolog și arheolog german AUGUST BOECKH (1785—1867) a definit filologia drept „cunoașterea științifică a întregii activități și vieți a unui popor anumit, într-o perioadă dată a existenței sale", definiție care a fost apoi rezumată de el însuși în „cunoașterea a ceea ce este cunoscut" *(die Erkenntnis des Erkannten)*. În
57 evul mediu, chiar în antichitatea clasică, prin filologie se înțelegea în general cercetarea erudită, multiplă și variată (v. § 1); abia în secolul al XVIII-lea, la începutul perioadei romantice, filologia devine, ca și lingvistica, o disciplină în primul rînd istorică; că filologia înțeleasă ca erudiție, nu poate fi

[119] A se vedea în special: R. BASTIDE, *Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales*, La Haye, 1962 (trad. italiană a lui L. Basso Lonzi, **U** *si* **e** *significati del termine struttura*, Milano, 1965, în care este deosebit de interesant articolul lui E. BENVENISTE, *„Struttura" in linguistica*, p. 27—35, în ediția italiană); J. VIET, *Les méthodes structuralistes dans les Sciences Sociales*, La Haye, 1965 (și cf. G. SANDRI, *I metodi strutturalistici nelle scienze sociali (A proposito di J. Viet. Les méthodes etc.)*, în *LSt*, I (1966,) p. 391—415.

[120] A se vedea mai ales comunicarea ținută la Linguistic Society of America (28 decembrie 1965) de către valorosul romanist YAKOV MALKIEL, *Linguistics as a genetic science*, în *Language*, XLIII (1967), p. 223—245.

Scanned with OKEN Scanner

decît o pregătire pentru cercetarea istorică (și GIAMBATTISTA VICO intuise deja o filologie istorică).

Primele exemple de metodă filologică riguroasă aparțin filologiei clasice: în acest domeniu se experimentează, mai ales datorită lui KARL LACHMANN (1793—1851), primele „ediții critice", în care se distinge limpede operația de „recensio" de cea de „emendatio" și se caută „arhetipul" [121]. De la filologia clasică, metoda edițiilor critice s-a extins la filologia germanică și la filologia romanică.

Încă înainte de începutul filologiei științifice germane, în Italia, LODOVICO ANTONIO MURATORI (1672—1750) dăduse cu ale sale *Antiquitates Italicae Medii Aevi* (Milano, 1738—1743) prima adevărată operă de filologie romanică apărută în Europa. „Amplitudinea cercetării — scrie BERTONI [122] — riguroziatatea metodei, natura subiectelor tratate și mai ales modul de a le trata, efortul continuu de a examina originea fenomenelor istorice și literare, recurgerea la dialecte pentru a interpreta limba literară etc., sînt, toate, fapte care, pe atunci, constituiau o noutate în domeniul investigațiilor filologice. *Antiquitates* au deschis, de fapt, o nouă cale în cultura italiană și au rămas un model 58 de metodă pentru cercetările medievale".

GIROLAMO TIRABOSCHI (1731—1794) publica între 1771 și 1782, cea mai amplă *Storia della letteratura italiana* (ed. a II-a 1787—1793), în timp ce în Franța, în *Histoire littéraire de la France*, redactată de benedictinii din Saint-Maur (maurini) și începută în 1773, se lua în discuția pe larg și literatura medievală; de fapt aceasta găsea cercetători pasionați, ca J. B. LACURNE DE SAINTE-PALAYE (1697—1781), care și-a dedicat întreaga viață studiului literaturii medievale franceze și provensale și care a scris o *Histoire des troubadours* (1774) și o culegere de *Mémoires sur l'ancienne chevalerie* (1759—1781).

S-a spus (§ 3) că întemeietorul filologiei romanice moderne poate fi considerat Fr. Raynouard cu studiile sale asupra limbii și poeziei trubadurilor și că însuși întemeietorul filologiei romanice pe baze științifice, Frederich Diez, nu a omis să-și manifeste public recunoștința față de savantul francez, pe care-l prețuia aproape ca pe un maestru. S-a mai spus, de asemenea, că Goethe a fost cel ce a atras atenția tînărului Diez asupra limbii și poeziei provensale. Fără îndoială că din volumele lui Raynouard și ale lui Diez, poezia provensală a fost cunoscută de oamenii de știință din Europa. Dar niciodată ea nu fusese cu totul necunoscută, nici în Franța (am citat opera

---

[121] LACHMANN considera că tradiția manuscrisă a fiecărui autor duce totdeauna la un exemplar unic (de cele mai multe ori viciat de diferite erori) pe care el îl numea „arhetip". În timp ce, înainte de el, se reproducea un text pe baza unui manuscris, care nu era totdeauna cel mai bun, dar de obicei era cel mai ușor accesibil editorului și se alegeau variantele altora numai prin aprecieri subiective, Lachmann a propus, în primul rînd, să se clasifice, după un efort răbdător, toate manuscrisele existente după relațiile de dependență reciprocă, pornind de la arhetip (aceasta este *recensio*); apoi să se corecteze erorile și lacunele, să se înlăture interpolările etc., nu printr-o simplă apreciere subiectivă, ci cu ajutorul unor ipoteze critice *(emendatio)*. Asupra acestui subiect este foarte utilă lectura cărților lui GIORGIO PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze, 1934 și aceea a lui S. TIMPANARO, *La genesi del metodo del Lachmann*, Firenze, 1963.

[122] G. BERTONI, în *Un secolo di progresso scientifico italiano*, Roma, *SIPS*, 1939, vol. VI, p. 101.

lui Lacurne de Sainte-Palaye și s-ar mai putea aminti altele), nici în Italia (unde în Cinquecento s-au ocupat de provensală, în afară de BEMBO, ANGELO COLOCCI (1474—1549), LUDOVICO CASTELVETRO, citat deja la § 2, G. M. BARBIERI (1519—1574) [123] etc. Totuși abia în perioada Romantismului, poezia provensală, ca și cea a Minnesänger-ilor germani și ca toată viața evului mediu, și-a găsit un climat favorabil pentru a deveni obiectul unor noi studii.

Ideile lui Herder, ale fraților Schlegel și ale primilor romantici germani asupra poeziei populare și asupra poeziei medievale au avut o puternică influență în toate țările. CLAUDE FAURIEL (1772—1844) dezvoltă în Franța teoriile romantice și dedică observații ample poeziei populare și poeziei trubadurilor, epicii medievale franceze și cavalerismului. Aceiași romantici germani se interesează în mod special de literaturile romanice; am citat volumul lui AUGUST WILHELM SCHLEGEL, *Observations sur la langue et la littérature provençale*, Paris, 1814, și am amintit traducerile sale mai vechi din poeți italieni, spanioli și portughezi (*Blumensträusse italienischer, spanischer und portugiesischer Poesie*, Berlin, 1804). Fratele, său Friedrich, în anii petrecuți la Paris, a intenționat să strîngă într-un „corpus" toată poezia
59 provensală veche, dar apoi, atras de sanscrită și de literatura indiană, a abandonat proiectul. Pentru filologia romanică trebuie amintite lucrările sale poetice *Rolandromanzen* și *Merlin* de inspirație franceză veche. JACOB GRIMM (1785—1863), care urma să însemneze atît de mult pentru filologia germanică, a publicat la Viena, în 1815, cu o prefață în spaniolă, *Silva de romances viejos*. Poetul romantic german LUDWIG UHLAND (1788—1862), mare admirator și cercetător al evului mediu, a studiat atent epopeea franceză (*Über das altfranzösische Epos*, în revista „Die Musen", 1812) în timp ce un alt poet romantic german, JOHANN LUDWIG TIECK (1773—1853), se ocupase cu atîta seriozitate de literaturile neolatine (mai ales spaniolă) încît i s-a oferit (dar nu a acceptat) o catedră de limbi și literaturi romanice la Berlin. În această epocă a început să se manifeste un viu interes și pentru publicarea nu numai a liricii trubadurilor în limba *oc*, ci pentru literatura franceză veche în limba *oïl* și unele din aceste ediții urmează tehnica introdusă în filologia clasică.

În Italia, noua orientare filologică germană a ajuns destul de tîrziu și venind parțial din Franța. GIOVANNI GALVANI (1806—1873) din Modena a fost mai mult un epigon decît un precursor; cu toate că volumele sale *Osservazioni sulla poesia dei trovatori* (Modena, 1829) și *Fiore di storia letteraria e cavalleresca dell'Occitanía* (Milano, 1845) sînt remarcabile și se inspiră din lucrările lui Raynouard și din roadele bogate ale manuscriselor provensale ale Bibliotecii din Este și ale altor biblioteci italienești, în ceea ce privește metoda filologică și mai ales în ceea ce privește partea lingvistică prezintă lipsuri care se manifestă mai evident în *Glossario modenese* (Modena, 1868), sever criticat de GIOVANNI FLECHIA (1811—1892) în *AGI*, II și III). Ca și VINCENZO NANNUCCI (1787—1857), autor a două lucrări, meritorii mai ales pentru bogăția materialului, asupra substantivelor și verbelor italienești și a unui articol prea puțin cunoscut asupra cuvintelor italienești de origine

[123] G. BERTONI, *Giovani Maria Barbieri e gli studi romanzi nel secolo XVI*, Modena, 1905.

provensală, GALVANI nu a cunoscut lucrările lui Diez, care așezau filologia romanică pe baze noi. Elev direct a lui Diez, la catedra din Bonn, a fost în Italia numai UGO ANGELO CANELLO (1848—1883) care, timp de cîțiva ani, a predat la Universitatea din Padova și care a lăsat cîteva ediții excelente de texte provensale și studii serioase de lingvistică italiană. În Franța, în schimb, GASTON PARIS (1839—1903), care fusese elevul lui Diez, preda metoda filologică riguroasă „aproape opunînd-o cu îndrăzneală inteligentă, celei a tatălui său Paulin Paris" — spune Bertoni; el propunea în a sa *Histoire de Charlemagne* (Paris, 1865) o nouă concepție *poétique* a vieții și a literaturii franceze medievale. Alături de GASTON PARIS, trebuie amintit PAUL MEYER (1840—1917), activ editor de texte, cultivînd literatura și lingvistica romanică. PARIS și MEYER au întemeiat la Paris, în 1872, *Romania*, prima revistă cu adevărat mare de filologie romanică, care continuă pînă astăzi, precedată cu doi ani de *Revue des langues romanes* (= *RLR*), întemeiată 60
la Montpellier (1870) și dedicată, mai ales în primii ani, în special provensalei. O altă revistă consacrată exclusiv studiilor provensale apare la Toulouse începînd din 1889, cu titlul de *Annales du Midi* (= *AM*).

Alături de Gaston Paris și Paul Meyer, multe alte nume ar mai trebui amintite dacă structura acestui capitol introductiv ne-ar îngădui-o; amintim totuși, urmînd ordinea alfabetică, mai întîi pe unii dintre dispăruți, ca: JOSEPH ANGLADE (1868—1930), în primul rînd specialist în provensală; JOSEPH BÉDIER (1864—1938), filolog de seamă, cercetător neîntrecut al epicii franceze; OSCAR BLOCH (1877—1937), dialectolog; EDOUARD BOURCIEZ (1854—1946), lingvist și filolog, autorul unui cunoscut manual introductiv de lingvistică romanică (*Éléments de linguistique romane*, Paris, 1910; ed. a IV-a postumă, 1947) care a fost tradus și în rusă; JEAN BOUTIÈRE (1898—1967), fost profesor la Paris, specialist în limba română și provensală; AUGUST BRACHET (1845—1898); MICHEL BRÉAL (1872—1915), indo-europenist, dar care a dat rezolvări bune în studiile sale de semantică în primul rînd pentru domeniul romanic; FERDINAND BRUNOT (1860—1938), valoros istoric al limbii franceze; CAMILLE CHABANEAU (1831—1908), specialist în provensală; ARSÈNE DARMESTETER (1846—1888), lingvist; ALBERT DAUZAT (1877—1955), cercetător fecund pe tărîmul lingvisticii franceze și al onomasticii, fondatorul revistei *Le Français Moderne* (1933 și urm.); ANTOINE DURAFFOUR (1879—1956), fonetician și specialist în dialecte franco-provensale; PIERRE FOUCHÉ (1891—1968), specialist în catalană și fonetică generală și franceză, fost profesor la Paris; MAURICE GRAMMONT (1866—1964) 61
lingvist plin de geniu, cercetător profund; ALFRED JEANROY (1869—1953), însemnat specialist în literaturile medievale; EMILE MAXIME LITTRÉ (1801—1881), lexicograf; GEORGES MILLARDET (1876—1953), dialectolog; LOUIS PETIT DE JULLEVILLE (1841—1900), istoric al literaturii franceze; EMILE PICOT (1844—1918), specialist în română și italiană; JULES ANTOINE RONJAT (1864—1925), cercetător profund al graiurilor provensale moderne; MARIO ROQUES (1875—1961), specialist în română: editor de texte, director al revistei *Romania*; abatele PIERRE ROUSSELOT (1846—1924), întemeietor al foneticii experimentale și dialectolog; ADOLPHE TERRACHER (1881—1955), dialectolog; ANTOINE THOMAS (1851—1935), filolog și etimologist.

Trebuie menționate, de asemenea, numele lui JEAN BOURCIEZ (1894—1969), fost la profesor Montpellier; CHARLES BRUNEAU (1883—1969), lingvist și istoric al limbii franceze; H. GOUGENHEIM (1900—1973), profesor la Paris; Mons. P. GARDETTE (1906—1973), citat deja de noi pentru Atlasul său lionez, valoros dialectolog, profesor la Universitatea din Lyon; A. MARTINET (n. 1908), specialist în lingvistica structurală; J. SÉGUY (n. 1914), profesor la Toulouse, lingvist și dialectolog; G. STRAKA (n. 1910), specialist în fonetică, originar din Cehoslovacia, naturalizat francez, profesor la Strasbourg; R. L. WAGNER (n. 1905), profesor la Paris, specialist în lingvistica franceză.

În Italia, primele catedre de filologie romanică au fost create abia în anul universitar 1873—1874 (posterioare deci celor de lingvistică, care datează din 1861) și au purtat numele de „Istorie comparată a [limbilor și] literaturilor neolatine" (pînă în 1935, cînd au primit toate numele de „Filologie romanică"). Ele au fost conduse, în afară de CANELLO amintit deja, de personalități ca ERNESTO MONACI (1844—1918) la Roma; NAPOLEONE CAIX (1845—
62 1882) la Florența; PIO RAJNA (1847—1930) mai întîi la Milano (prima catedră definitivă italiană, creată în 1873, cu numele de „Literaturi romanice") și apoi timp de mai mulți ani la Florența; FRANCESCO D'OVIDIO (1849—1925) la Napoli; VINCENZO CRESCINI (1857—1932), distins specialist în provensală, la Padova; FRANCESCO NOVATI (1859—1925) la Milano; ANTONIO RESTORI (1859—1928) la Genova; LEANDRO BIADENE (1859—1939) la Pisa; NICOLA ZINGARELLI (1860—1935) la Palermo și apoi la Milano; EGIDIO GORRA (1861—1918) la Pavia; CESARE DE LOLLIS (1863—1928) la Roma; VINCENZO DE BARTHOLOMAEIS (1867—1953) la Bologna; PAOLO SAVJ-LOPEZ (1876—1919) la Catania; GIULIO BERTONI (1878—1942), la Torino și Roma (după o lungă ședere la Freiburg, în Elveția); AMOS PARDUCCI (1877—1947) la Bologna; SANTORRE DEBENEDETTI (1878—1948) la Pavia și apoi la Torino; RAMIRO ORTIZ (1879—1947) la Padova, după o activitate de două decenii ca profesor de literatură italiană la București; EZIO LEVI (1884—1944) la Napoli; LUIGI SORRENTO (1884—1953) la Universitatea catolică din Milano; MARIO CASELLA (1886—1956) la Florența; ANGELO MONTEVERDI (1886—1967) la Freiburg, Milano și ulterior la Roma; ETTORE LI GOTTI (1910—1956) la Palermo; SALVATORE SANTANGELO (1878—1970) la Catania; ANTONIO VISCARDI (1900—1972) la Milano.

Dintre cei în viață, îi citām, în ordine alfabetică, numai pe titularii catedrelor de filologie romanică de la diferitele universități italienești, profesori activi, consultanți sau la pensie în momentul de față (decembrie 1971): SILVIO D'ARCO AVALLE (n. 1920) la Torino; MARCO BONI (n. 1911) la Bologna; FRANCESCO BRANCIFORTI (n. 1923) la Messina; ALFREDO CAVALIERE (n. 1903) la Veneția; GIANFRANCO CONTINI (n. 1910) la Florența; GUIDO FAVATI (n. 1920) la Pisa; GIANFRANFO FOLENA (n. 1920) la Padova, după ce fusese mai mulți ani titular de Istoria limbii italiene la aceeași universitate; CAMILLO GUERRIERI CROCETTI (n. 1892), profesor onorific la Genova; ALBERTO LIMENTANI (n. 1935) la Padova; BRUNO PANVINI (n. 1923) la Catania; SILVIO PELLEGRINI (n. 1900) profesor onorific la Pisa; FRANCESCO
63 PICCOLO (n. 1892) profesor onorific la Roma (Facultatea Pedagogică—*Magistero*; AURELIO RONCAGLIA (n. 1917) la Roma; RUGGERO M. RUGGIERI (n. 1908) la Roma (Facultatea Pedagogică—*Magistero*); G. E. SANSONE (n. 1925) la aceeași facultate; CESARE SEGRE (n. 1928) la Pavia;

Scanned with OKEN Scanner

FRANCESCO A. UGOLINI (n. 1910) la Perugia, după ce predase mulți ani la Torino; ALBERTO VARVARO (n. 1934) la Napoli; EMILIO VUOLO (n. 1911) la Messina (Facultatea Pedagogică—*Magistero*). Nu trebuie să uităm numele cercetătorilor care, după ce au ocupat cîțiva ani catedra de filologie romanică, au trecut la predarea altor discipline, precum SALVATORE BATTAGLIA (1904—1971), care, după ce a fost titular de filologie romanică la Universitatea din Napoli, a trecut la catedra de literatură italiană la aceeași universitate, și ALBERTO DEL MONTE (n. 1914) care, după ce a predat filologie romanică la Cagliari, a trecut la catedra de litertură spaniolă la Milano. Dar și de la catedrele de literatură italiană, metoda comparativ-istorică își făcea drum prin lecțiile lui GIOSUÈ CARDUCCI (1835—1907) la Bologna, ALESSANDRO D'ANCONA (1835—1914) la Pisa, ARTURO GRAF (1848—1913) la Torino etc., și prin vocea unui profesor de filologie clasică, dar care s-a ocupat și de literatură comparată, DOMENICO COMPARETTI (1835—1927). Mai recente (1937) sînt, în Italia, catedrele de „Istorie a limbii italiene" conduse de BRUNO MIGLIORINI (1896—1974), fost profesor la Facultatea de litere din Florența; GIOVANNI NENCIONI (n. 1911) mai întîi la Facultatea pedagogică *(Magistero)*, apoi ca succesor al lui Migliorini în 1967, la Facultatea de litere din Florența; ALFREDO SCHIAFFINI (1895—1971), fost profesor la Facultatea de litere din Roma, căruia i-a urmat ARRIGO CASTELLANI (n. 1920), acesta după mai mulți ani de profesorat la catedra de filologie romanică a Universității din Freiburg (Elveția); MAURIZIO VITALE (n. 1922) la Milano; MARIA CORTI (n. 1915) la Pavia; IGNAZIO BALDELLI (n. 1922) la Roma; EMILIO PERUZZI (n. 1924) la 64
Florența *(Magistero)*, după ce fusese mai mulți ani titular de lingvistică la Urbino; ORONZO PARLANGÈLI (1923—1969) la Facultatea pedagogică *(Magistero)* din Bari (după ce fusese titular de lingvistică la Messina); PIER VICENZO MENGALDO (n. 1935) la Ferrara; GHINO GHINASSI (n. 1931) la Parma *(Magistero)*; FRANCESCO SABATINI (n. 1931) la Genova. Vom adăuga aci numele unor cercetători care, după ce au fost titulari de istoria limbii italiene, au trecut la catedre cu materii înrudite; GIANFRANCO FOLENA la filologie romanică la Padova, GIAMBATTISTA PELLEGRINI (n. 1921) de la istoria limbii italiene la Palermo și apoi la Triest, la lingvistică la Padova; FRANCA BRAMBILLA n. AGENO (n. 1913) de la istoria limbii italiene la istoria literaturii italiene la Parma *(Magistero)*. Vom aminti apoi și numele lui ERNESTO GIACOMO PARODI (1862—1923) care, deși titular de lingvistică (la Florența), și-a dedicat mare parte din activitate filologiei romanice și în special celei italiene. Se poate observa, dealtfel, că, începînd cu G. I. ASCOLI (v. § 4), catedrele italiene de glotologie (care pînă în 1935 se numeau de „Gramatică [sau Istorie] comparată a limbilor clasice și neolatine") au fost ocupate, în majoritate, de romaniști sau de lingviști care și-au desfășurat mare parte din activitate în domeniul romanic (și ar fi de ajuns să amintim aci numele, mai înainte citate ale lui MATTEO BARTOLI, GINO BOTTIGLIONI, PIER GABRIELE GOIDÀNICH, CLEMENTE MERLO, CARLO SALVIONI și de asemenea pe cele ale lui CARLO BATTISTI (n. 1882), specialist în dialectologia regiunilor Trento și Alto Adige, VITTORIO BERTOLDI (1888—1953) mare

Scanned with OKEN Scanner

cercetător al substratului și al terminologiei botanice; GIOVANNI FLECHIA (1822—1892), care ne-a lăsat studii de dialectologie, etimologie și onomastică; PIER ENEA GUARNERIO (1854—1919), specialist în sardă; SILVIO PIERI (1856—1936), autor al unor importante studii de toponimie și de dialectologie toscană; GIANDOMENICO SERRA (1885—1958), specialist în onomastică și toponimie, BENVENUTO ARONNE TERRACINI (1886—1968), lingvist subtil și în domeniul romanic.

Simultan cu înființarea revistei *Romania* în Franța apare în Italia *Rivista di filologia romanza* (1873) care în 1878 se transformă în *Giornale di filologia romanza*, în 1886 în *Studj di filologia romanza (SFR)* și în 1903 în *Studj romanzi (SR)* (care apare și în prezent sub egida Societății Filologice Romane). Dar și *Archivio glottologico italiano (AGI)* întemeiat de Ascoli (1873 și urm.) era o revistă dedicată aproape în întregime lingvisticii neolatine (cu excepția acelor „Supplementi periodici ... dedicati a indagini linguistiche estranee o non limitate al neolatino" din care au apărut între 1891 și 1907 opt fascicule; dar nu trebuie uitat că volumele V și VI din „Archivio" sînt în întregime dedicate lingvisticii celtice) și numai după primul război mondial s-a împărțit doar pentru cîțiva ani, în două părți: una romanică și una generală și indo-europeană. Începînd din 1883 se publică
65 la Torino, *Giornale storico della letteratura italiana (GSLI)*, revistă de mare importanță pentru bogăția materialului critic și pentru ținuta științifică. Între 1917 și 1941 s-a publicat, mai întîi la Geneva și apoi la Florența, la editura Leo S. Olschki, *Archivium Romanicum (ArchRom)*, remarcabilă revistă de filologie romanică condusă de G. BERTONI. Din 1941 se publică la Modena, mai întîi sub conducerea lui BERTONI, apoi a urmașilor săi, MONTEVERDI și A. RONCAGLIA un buletin al Institutului de filologie romanică al Universității din Roma cu numele de *Cultura neolatina (CN)*. O altă revistă italiană, creată în 1939, este *Lingua nostra (LN)*, întemeiată de BRUNO MIGLIORINI și de GIACOMO DEVOTO (1897—1974), distins indo-europenist, fost profesor de glotologie la Florența, în timp ce excelenta revistă *L'Italia dialettale (ID)* fondată de CL. MERLO (Pisa, 1924 și urm.) are ca unic obiect dialectologia italiană; după o întrerupere datorată celui de al doilea război mondial care a oprit la jumătate volumul XIX, în 1943, volumul a fost completat abia în 1954 și publicațiile sale au fost reluate prin volumul XX (1955—1956); astăzi, revista este condusă de TRISTANO BOLELLI (n. 1913), profesor titular de lingvistică la Pisa. În ceea ce privește editarea de texte, în Italia s-a făcut mai puțin decît în Franța, dar nu trebuie uitată opera plină de curaj întreprinsă de o „Commissione per i testi di lingua", cu sediul la Bologna, sub îngrijirea căreia au apărut excelente ediții (ca cea a lui *Tristano riccardiano* de PARODI și seria „Autori e Documenti", publicată de Accademia della Crusca; sub îngrijirea aceleiași Accademia della Crusca se publică anual, din 1927, prețioasele *Studi di filologia italiana*. După cel de al doilea război mondial, s-au creat în Italia două noi reviste de filologie romanică: *Studi mediolatini e volgari*, sub îngrijirea Institutului de filologie romanică al Universității din Pisa (Bologna, 1953 și urm.), condusă de SILVIO PELLEGRINI și *Filologia romanza* (Torino, 1954 și urm. [din 1962 cu titlul *Filologia e Letteratura*]), condusă de S. BATTAGLIA.

Scanned with OKEN Scanner

Filologia romanică s-a extins nu numai în toate țările de limbă romanică, dar și la toate celelalte națiuni civilizate.

Pentru Spania va fi deajuns să numim cîțiva cercetători care s-au remarcat în filologia spaniolă (în marea lor majoritate de orientare critico-literară) și în filologia catalană. Dintre cei dispăruți îi vom aminti pe MANUEL MILÁ Y FONTANALS (1818—1884), MARCELINO MENÉNDEZ Y PELAYO (1856—1912), RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL (1869—1968), și, dintre catalani, pe MARIÁN AGUILÓ I FUSTER (1825—1895), ANTONI M. ALCOVER (1862—1932), ANTONIO RUBIO Y LLUCH (1856—1937), POMPEU FABRA (1869—1948), Mons. A. GRIERA (1887—1973).

Dintre cei în viață vom cita numele lui DÁMASO ALONSO (n. 1898), RAFAEL LAPESA (n. 1908), VÍCENTE GARCÍA DE DIEGO (n. 1878), F. LÁZARO CARRETER (n. 1913), A. ZAMORA VICENTE (n. 1916), L. CORTÉS Y VÁZQUEZ (n. 1924), MANUEL ALVAR (n. 1923) etc.; dintre filologii catalani: R. ARAMÓN I SERRA (n. 1908), A. BADÍA MARGARIT (n. 1920) și FRANCESC DE B. MOLL (n. 1903). Din 1914 se publică la Madrid *Revista de filología española (RFE)* care dă, între altele, o bibliografie anuală completă a lucrărilor de 66
filologie spaniolă; este însemnată pentru contribuțiile de dialectologie și onomasiologie și mai noua *Revista de dialectología y tradiciones populares (RDTP)* care apare din 1945. Merită să fie semnalate și revistele filologice catalane: *Butlletí de dialectología catalana (BDC)* (1913—1937), reluat în 1941 cu titlul *Boletín de dialectología española (continuación del BDC); Annuari de l'Oficina Romànica (AOR)* (1928—1934); *Estudis romànics (ER)* (1947—1948 și urm.)

În Portugalia, studiile de filologie sînt foarte avansate (atît din punct de vedere lingvistic și dialectologic, cît și literar). Vom aminti numele lui TEÓFILO BRAGA (1843—1924), scriitor și literat; ADOLFO COELHO (1847—1919), care a introdus primul în Portugalia metodele lingvisticii comparative; CAROLINA MICHAËLIS DE VASCONCELOS (1851—1925), de origine germană, căsătorită și stabilită în Portugalia, editoare erudită de vechi texte portugheze; JOSÉ LEITE DE VASCONCELOS (1858—1941), care poate fi considerat adevăratul întemeietor al studiilor de filologie portugheză și care din 1887 și pînă în 1938 a condus *Revista Lusitana (RL)* etc. Dintre cei în viață îi vom aminti pe MANUEL DE PAIVA BOLÉO (n. 1904), profesor la Coimbra, care a întemeiat și conduce *Revista portuguesa de filologia (RPF)* (din 1947). Dintre revistele filologice portugheze trebuie amintit *Boletim de filologia* [*BF*] (din 1932). [*]

În România, filologia romanică se manifestă mai ales sub formă de lingvistică și filologie română. În secolul trecut a excelat BOGDAN PETRICEICU HAȘDEU (1838—1907), lexicograf, editor de texte vechi și întemeietor al uneia din primele reviste filologice române *Columna lui Traianu* (1870—1883). Pentru prima jumătate a acestui secol trebuie amintiți în mod special OVID DENSUSIANU (1873—1938), autorul unei foarte cunoscute *Histoire de la langue roumaine* (1901—1938) și director al revistei filologice *Grai și Suflet (GS)* (1923—1937); SEXTIL PUȘCARIU (1877—1948), deja amintit ca director al *ALR*-ului, întemeietor al revistei lingvistice *Dacoromania (Dacorom.)* (1921—1948); ALEXANDRU PHILIPPIDE (1859—1933), ALEXANDRU LAMBRIOR (1845—1883) etc. Dintre cei în viață merită o mențiune specială:

Scanned with OKEN Scanner

IORGU IORDAN (n. 1888), profesor mai întîi la Iași și apoi la București și întemeietorul *Buletinului Institutului de filologie română A. Philippide (BIFR)* (1934—1945); ALEXANDRU ROSETTI (n. 1895), profesor la București,
67 care a întemeiat și a condus *Bulletin linguistique (BL)* (1933—1948); ALEXANDRU GRAUR (n. 1900), DIMITRIE MACREA (n. 1907), BORIS CAZACU (n. 1919) etc. [*] Importantă a fost și activitatea desfășurată de unii cercetători evrei de origine română care au părăsit România la începutul secolului: îi vom aminti pe LAZĂR ȘĂINEANU (1859—1934), care din 1900 a trăit în Franța adaptîndu-și numele în SAINÉAN; în România a publicat opere importante asupra semanticii și a elementelor orientale din Română, iar în Franța s-au ocupat de etimologie franceză și de studii asupra lui Rabelais; MOSES GASTER (1856—1939), unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii române vechi; H. TIKTIN (1850—1936), gramatic și lexicograf. După al doilea război mondial mișcarea filologică a suferit în România oscilații datorate noii orientări politice; aproape toate revistele dinainte și-au încetat apariția în 1948, dar au apărut altele noi. Academia Republicii Socialiste România, publică numeroase reviste: *Studii și cercetări lingvistice (StCLing)* din 1950, *Limba română (LR)* din 1952, *Revue [roumaine] de Linguistique (Rev Ling)* din 1956, *Revista de filologie romanică și germanică (RFRG)* din 1957 pînă în 1963, *Cercetări de lingvistică* (Filiala Cluj) din 1956, *Fonetică și dialectologie* din 1958. Se remarcă în România o înflorire foarte promițătoare a studiilor lingvistice și filologice. [*]

În America Latină, studiile de filologie romanică, mai ales ibero-romanice, sînt în foarte mare progres în ultimele decenii, în special în Argentina, Mexic, Columbia, Chile și Brazilia; trebuie citate numele columbianului JOSÉ RUFINO CUERVO (1844—1911) și dominicanului PEDRO HENRÍQUEZ UREÑA (1884—1946), unii dintre cei mai buni cunoscători ai spaniolei din America; printre străinii care și-au desfășurat activitatea în America Latină îi vom aminti pe germanii RUDOLF LENZ (1863—1938) și FRIEDRICH HANSSEN (1857—1919) în Chile. Excelenta *Revista de Filología Hispánica (RFH)* a fost publicată în Argentina
68 între 1939 și 1946 sub conducerea spaniolului AMADO ALONSO (1896—1952), iar din 1957 în Mexic ca *Nueva Revista de Filología Hispánica (NRFH)*. Lui Amado Alonso, cu siguranță unul din cei mai mari hispaniști ai vremurilor noastre, i se datorește la Buenos Aires, *Biblioteca de dialectología hispanoamericana (BDHA)* din care au apărut, între 1930 și 1949, șapte volume ce ilustrează spaniola din America. Dintre celelalte reviste filologice hispano-americane merită o mențiune specială *Boletín del Instituto Caro y Cuervo (BICC)* din Bogotá (din 1945) care din 1951 poartă numele de *Thesaurus*. Și în Brazilia, activitatea filologică s-a intensificat în acești ultimi ani; se publică două reviste: *Boletim de filologia*, condus de ANTENOR NASCENTES (n. 1886) (Rio de Janeiro, 1946 și urm.) și *Jornal de Filologia*, condus de FRANCISCO SILVEIRA BUENO (n. 1898) (São Paulo, 1953 și urm.). Putem aminti, în afara celor doi directori de revistă mai sus menționați, numele unor cercetători ca MANUEL SAID ALÍ (1861—1953), SERAFIM DA SILVA NETO (1917—1960), THEODORO HENRIQUE MAURER JR. (n. 1906) etc.

Belgia, țară bilingvă (franceză și neerlandeză), a adus contribuții însemnate în filologia romanică în special în domeniul dialectologiei valone. Este deajuns să amintim numele lui AUGUSTE SCHELER (1819—1890) și, pentru dialectologia

valonă, pe cele ale lui CH. GRANDGAGNAGE (1812—1878), AUGUSTE DOUTREPONT (1865—1929) și mai ales pe cele ale lui MAURICE WILMOTTE (1861—1942) și JEAN HAUST (1868—1946), precum și activitatea unei „Société liégeoise de littérature wallone". Dintre romaniștii belgieni în viață trebuie amintiți MAURICE DELBOUILIE (n. 1903), GUY DE POERCK (n. 1910) și LOUIS REMACLE (n. 1920). Nu trebuie uitată, însă, activitatea germaniștilor belgieni și mai ales a specialiștilor în flamandă care au studiat adesea elementele latine conservate și contactele romano-germanice; între aceștia excelează LOUIS GROOTAERS (1885—1956), fost profesor la Louvain; lui și școlii sale le 69
datorăm multe lucrări asupra latinismelor și elementelor romanice din graiurile flamande. Dintre revistele belgiene dedicate în întregime filologiei romanice, amintim *Les dialectes belgo-romans* (Bruxelles, 1937 și urm.), *Les lettres romanes* (Louvain, 1947 și urm.) și *Bulletin du dictionnaire wallon* (Liège, 1906 și urm.). Însemnate contribuții la studiile romanice se găsesc, în *Bulletin de la Commission Royale de Toponymie et Dialectologie (BCRTD)* (Bruxelles, 1927 și urm.), în *Leuvense Bijdragen* (Lier, 1896—1921; Leuven, 1922 și urm.) precum și în revistele internaționale publicate în Belgia: *Onoma, Bulletin d'information et de bibliographie* (Louvain, 1950 și urm.) și *Orbis, Bulletin international de documentation linguistique* (Louvain, 1951 și urm.).

La Bruxelles și-a avut sediul cîțiva ani o „Société de dialectologie romane" constituită în 1908 de cercetători din toată lumea. Ea a publicat, din 1909 pînă în 1914 *Revue de dialectologie romane (RDR)* și *Bulletin de dialectologie romane (BDR)*. În 1914, primul război mondial a întrerupt această frumoasă acțiune. Abia zece ani mai tîrziu, în 1924, s-a reconstituit, de data aceasta în Franța, o societate internațională de lingvistică romanică care, din 1925, publică o foarte bună și utilă *Revue de linguistique romane (RLingR)*; după o pauză datorată celui de al doilea război mondial, revista și-a reluat apariția în mod regulat. Această Societate a devenit și promotoarea unor congrese internaționale ale romaniștilor, dintre care primul s-a ținut la Dijon în 1928, ultimul (al doisprezecelea) la București în 1968 [124].

[124] Pentru primele cinci congrese, ținute înainte de al doilea război mondial (I. Dijon, mai 1928; II. Sion, Disentis și Coira, iunie 1930; III. Roma, aprilie 1932; IV. Bordeaux mai-iunie 1934; V. Nisa, aprilie 1937) nu au fost publicate actele, dar unele din principalele comunicări au fost publicate în *RLingR*. Și pentru primul congres postbelic (VI. Liège, septembrie 1951) care s-a reunit cu ocazia unui larg simpozion al cercetătorilor de filologie modernă, nu s-au publicat acte propriu-zise, dar cîteva comunicări au intrat în volumul *Essais de philologie moderne* (1951). Comunications présentées au Congrès International de Philologie Moderne réuni à Liège du 10 au 13 septembre 1951 à l'occasion du LX-e anniversaire des Sections de Philologie germanique et de Philologie romane de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Paris, 1953 (Bibl. Fac. Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège. Nr. 129). Abia începînd cu Congresul VII de la Barcelona s-a introdus tradiția de a publica adevărate volume de „aete" (VII. *Congreso internacional de lingüística románica. Universidad de Barcelona, 7—10 abril 1953* I. *Programas* publicado por A. BADÍA, A. GRIERA, F. UDINA, Barcelona, 1953; II. *Actas y Memorias*, publicado por A. BADÍA, A. GRIERA, F. UDINA, San Cugat del Vallés, 1955 (în două volume care corespund, cu toate că nu se spune explicit, volumelor XXXIII și XXXIV din *BDE*). *VIII Congresso internazionale di Studi Romanzi (Firenze, 3—8 Aprile 1956), Atti*, vol. I, *Relazioni*, Firenze, 1967; II. *Comunicazioni*, Firenze, 1959—1960; *IX Congresso internacional de lingüística Romanica, Universidade de Lisboa (31 de Março—4 de Abril 1956) Actas*, Lisboa, 1961—1962 (trei volume care corespund vol. XVIII, XIX și XX din *BF*); *Actes du X-e Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Strasbourg,*

Altă țară parțial romanică este Elveția (unde franceza, italiana și retoromana sînt limbi naționale ca și germana). Elveția a avut și are încă romaniști
70 de cea mai mare valoare; unii și-au desfășurat activitatea și în altă țară. L-am citat pe J. GILLIÉRON (§ 9) care a fost profesor la Paris și întemeietor al geografiei lingvistice și pe W. MEYER-LÜBKE (§ 7), care a fost profesor la Viena și la Bonn. Vom aminti și numele lui A. TOBLER și H. MORF, profesori de filologie romanică la Berlin. Dintre cercetătorii care și-au desfășurat și-și desfășoară activitatea în patrie am avut ocazia să-i amintim pe reprezentanții școlii lingvistice geneveze (§ 11), iar unii dintre cei mai mari romaniști elvețieni au fost deja citați mai înainte, ca de pildă K. JABERG și J. JUD în legătură cu atlasul italo-elvețian (§ 9), WALTHER VON WARTBURG în legătură cu dicționarul său etimologic francez (§ 10), E. TAPPOLET pentru cercetările de onomasiologie (§ 10).

Multe alte nume pot fi citate; vom menționa doar unele: JAKOB ULRICH (1856—1906), JOSEF HUONDER (1869—1905), CASPAR DECURTINS (1855—1916) și CASPAR PULT (1869—1939) dintre cercetătorii retoromanei; dintre ultimii doi, unul a fost istoric al literaturii latine și culegătorul celei mai vaste colecții de texte retoromane, celălalt animator și redactor al unui *Dicziunari rumantsch-grischun* (Coira, 1939 și urm.) a cărui publicare s-a început, din păcate, abia în anul morții sale, și care după treizeci de ani a ajuns abia la volumul V ce conține începutul literei D.

Dintre specialiștii în limbă franceză (și în mod special în dialectele din Elveția romandă), în afara celor citați (§ 5) LOUIS GAUCHAT, creatorul și directorul unui *Glossaire des patois de la Suisse romande* (a cărui publicare a fost începută în 1924, și după aproape o jumătate de secol, a
71 ajuns abia la volumul IV cu care se încheie litera C), CHARLES BALLY și ALBERT SECHEHAYE (v. § 11), îi vom aminti pe: ERNEST MURET (1861—1940), JULES JEANJAQUET (1867—1950) și, dintre cei în viață, pe PAUL AEBISCHER (n. 1897), fost profesor la Lausanne. Complementar „Glosarului" și „Dicționarului" este *Vocabolario dei dialetti della Svizzera Italiana* fondat de CARLO SALVIONI (1858—1920), de origine din Ticino, dar care a trăit totdeauna în Italia unde a fost profesor de lingvistică la Pavia și apoi la Milano —, continuat

---

1962), publiés par GEORGES STRAKA, Paris, 1965 (trei volume). Se adaugă *Actas* ale celui de al XI-lea Congres (Madrid, 1965) în edit. Consejo (Madrid, 1968—1969) precum și *Actele* celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică, I (1970), II (1971). [*]

Alături de aceste publicații, ca să spunem așa oficiale, ale actelor congreselor organizate de Société de Linguistique Romane, care acum au loc o dată la trei ani (cel de al XIII-lea reunit la Québec în Canada, în 1971) amintim: *Actes du colloque international de civilisation, littératures et langues romanes organisé par la commission nationale roumaine pour l'Unesco et l'Académie de la République Populaire Roumaine sous les auspices et avec l'aide de l'Organisation des Nations Unies pour l'éducation, la science et la culture (Bucarest, 11—27 septembre 1959)*, s.l.n.a. (dar București, Ed. Acad., 1962) și cele patru volume de *Communications et rapports du premier Congrès international de Dialectologie générale (Louvain du 21 au 25 août, Bruxelles les 26 et 27 août 1960)* organisé par SEVER POP, publié par J. VAN WINDEKENS, Louvain, 1964—1966, din care o mare parte este dedicată lingvisticii romanice. Mai puțin privitoare la dialectologia romanică și mai mult la cea germanică sînt *Verhandlungen des zweiten Intern. Dialektologenkongress (Marburg a. Lahn 5—10 IX 1965*, publicate ca Beihefte 3 și 4 la *Zeitschrift für Mundartforschungen* (1967—1968). Nu putem cita aici actele altor congrese care interesează și lingvistica romanică (ca cele ale lingviștilor, începînd cu primul de la Haga din 1928 pînă la al X-lea (București, august, 1967, cele de științe onomastice, începînd cu primul de la Paris din 1938, pînă la al IX-lea de la Londra din 1966).

de CLEMENTE MERLO (1879—1960) și redactat acum de SILVIO SGANZINI (n. 1898), a cărui publicare s-a început numai de cîțiva ani (Lugano, 1952 și urm.) și care a ajuns abia la începutul celui de al doilea volum (litera B). Dintre cercetătorii de lingvistică italiană, în afara celor deja citați, K. JABERG și J. JUD, atît de importanți pentru Atlasul lor (v. § 9), mai pot fi citați: PAUL SCHEUERMEIER (n. 1888), care a fost anchetatorul Atlasului și OSKAR KELLER (1889—1945), specialist în dialectologia provinciei Ticino, dispărut prematur într-o catastrofă alpină; fiul său H. E. KELLER (n. 1922) este titularul catedrei de filologie romanică la Universitatea din Utrecht, în Olanda, și unul dintre cei mai buni specialiști în dialectele franco-provensale, mai ales în cele din Val d'Aosta. Mai trebuie amintit și numele lui J. HUBSCHMID (n. 1916), specialist în cercetarea substratului preroman.

Din 1936, apare în Elveția *Vox Romanica (VoxR)*, una din cele mai 72
bune reviste de filologie romanică, fondată de J. JUD și ARNOLD STEIGER (1896—1963), specialist în spaniolă. JUD și STEIGER au condus apoi din 1935 o importantă serie de monografii sub titlul de *Romanica Helvetica (RH)*, care a atins 78 de volume. Din 1960 se publică la Freiburg (Elveția) *Studi linguistici italiani*, conduse de ARRIGO CASTELLANI (n. 1920) (v. p. 45).

Dintre țările de limbă non-romanică are întîietate, bineînțeles, Germania care, după cum s-a văzut, a fost leagănul filologiei neolatine. Aici au apărut primele catedre universitare cu multe decenii înaintea celor din Italia și Franța; în 1830 la Bonn (F. DIEZ, care însă ținea încă din 1822 cursuri ca lector și conferențiar), în 1833 la Halle (LUDWIG GOTTFRIED BLANC, 1781—1866), în 1846 la Marburg (VIKTOR AIMÉ HUBER, 1809—1869), în 1844 la Tübingen (HEINRICH ADALBERT VON KELLER, 1812—1883), în 1862 la Leipzig (ADOLF EBERT, 1820—1890), în 1869 la München (KONRAD HOFMANN, 1819—1890), și, destul de ciudat, abia în 1870 la Berlin unde a fost chemat romanistul elvețian, specialist în franceza veche, ADOLF TOBLER (1835—1910).

În Germania au apărut și primele reviste importante: din 1846, deci de mai bine de un secol, apare aproape fără întrerupere, la Braunschweig, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen (ASNS)* fondată de FR. CHR. LUDWIG HERRIG (1816—1889), care-și dedică aproape o jumătate din spațiu limbilor și literaturilor neolatine. Din 1859 pînă în 1876 s-a publicat la Berlin *Jahrbuch für romanische und englische Literatur*. Încă din 1852 a început să apară *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (KZ)*, fondată și condusă de specialistul în limbi indiene ADALBERT KUHN (1812—1881), care, deși dedicată lingvisticii indo-europene, a adus, mai ales în primele decenii, contribuții însemnate și în lingvistica romanică. În 1871 apărea prima fasciculă a periodicului *Romanische Studien (RomSt)*, redactat de EDUARD BOEHMER (1827—1906), publicat, la intervale neregulate, pînă în 1895. Dar prima mare revistă de filologie romanică publicată în Germania a fost *Zeitschrift für romanische Philologie (ZRPh)*, fondată în 1877 de GUSTAV GRÖBER (1844—1911), profesor la Strasbourg, creatorul și redactorul celei mai mari enciclopedii de filologie romanică, *Grundriss der romanischen Philologie* (Strasbourg, 1888 și urm.; din primul volum, care conține partea lingvistică, a apărut o a doua ediție, mult amplificată, între 1904 și 1906).

Scanned with OKEN Scanner

73 *Zeitschrift*, condusă, pînă în 1957 [125], de romanistul elveţian WALTHER v. WARTBURG, mai sus citat, după o scurtă întrerupere în timpul celui de al doilea război mondial, şi-a reluat apariţia regulată la Tübingen (în loc de Halle, ca înainte). Pe lîngă revistă se publică şi un supliment bibliografic şi o serie de volume („Beihefte") conţinînd monografii autonome. O altă mare revistă germană de filologie romanică (mai întîi era un fel de arhivă pentru lucrările de mai mari proporţii) care a supravieţuit celor două războaie mondiale este *Romanische Forschungen (RF)*, care apare din 1882. Această revistă a fost fondată de romanistul KARL VOLLMÖLLER (1848—1922), care, între 1890 şi 1915, a condus şi *Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie (KJbFRPh)*, cel mai mare buletin bibliografic şi critic din domeniul filologiei romanice (13 volume mari), din păcate întrerupt la începutul primului război mondial. Acelaşi VOLLMÖLLER a fondat şi a condus la Dresda, din 1902, *Gesellschaft für romanische Literatur*, care publica ediţii critice de texte romanice. O revistă deosebit de utilă, care conţinea doar recenzii şi informaţii bibliografice de filologie germanică şi romanică a fost *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie (Lbl)*, apărut fără întrerupere din 1880 pînă în 1944 (65 de volume). O altă revistă germană, împărţită între filologia romanică şi cea germanică, este *Germanisch-romanische Monatsschrift (GRM)* (din 1909 pînă în 1943; în 1950 s-a iniţiat o serie nouă).

Dedicată doar studiilor de franceză modernă este *Zeitschrift für französische* [la început: *neufranzösische*] *Sprache und Literatur (ZFSL)*, care, începută în 1879, a continuat pînă la cel de-al doilea război mondial (pînă în 1943—1944 au apărut 65 de volume) şi a fost reluată, într-o nouă serie, abia în 1956. Consacră o parte a activităţii sale (în primul rînd îndreptată spre scopuri practice) limbilor romanice şi revista *Die neueren Sprachen (NS)* (Marburg, 1894 şi urm.). Am amintit deja (§ 6) revista *Wörter und Sachen (WuS)* (1909—1944), care acorda spaţiu larg, mai ales în primii ani, lingvisticii romanice. Şi am citat de asemenea (§ 5) importanta revistă a seminarului de filo-
74 logie romanică a Universităţii din Hamburg: *Volkstum und Kultur der Romanen* (1928—1944), condusă de FRITZ KRÜGER (n. 1889). După ultimul război, KRÜGER a emigrat în Argentina şi, la Universitatea din Mendoza, a luat conducerea unei alte publicaţii (de la vol. al IV-lea, 1950): *Anales del Instituto de Lingüística de la Universidad de Cuyo*, revistă creată în 1943 de lingvistul catalan JUAN COROMINAS (n. 1905), profesor la Chicago şi autor al unui mare şi preţios dicţionar etimologic spaniol (*Diccionario crítico-etimológico de la lengua castellana*, Madrid—Berna, 1954—1957). Seminarul din Hamburg a iniţiat, din 1947—1948, o nouă publicaţie periodică cu titlul *Romanistisches Jahrbuch (RomJb)*.

Nu este posibil să citãm aci numele tuturor romaniştilor germani care s-au distins în mod special, pentru că sînt foarte mulţi; în afara celor citaţi, îi vom enumera pe scurt, în ordine alfabetică, pe cei mai importanţi: KARL APPEL (1857—1930), specialist în provensală şi italiană; KARL BARTSCH

[125] În 1958 Wartburg a lăsat conducerea revistei *LRPh* fostului său elev KURT BALDINGER (n. 1919), elveţian şi el şi profesor astăzi la Universitatea din Heidelberg (după ce a profesat în Berlin—R.D.G.).

Scanned with OKEN Scanner

(1832—1888), specialist în provensală și franceză veche; PHILIPP AUGUST BECKER (1862—1947); DIETRICH BEHRENS (1859—1929), specialist în franceză; ERNST ROBERT CURTIUS (1886—1956), însemnat medievist; OLAF DEUTSCHMANN (n. 1912); THEODOR ELWERT (n. 1906); WENDELIN FÖRSTER (1844—1915); MATHIAS FRIEDWAGNER (1861—1940), specialist în română; ERNST GAMILLSCHEG (1887—1971), unul dintre romaniștii cei mai complet informați; RUDOLF GROSSMANN (n. 1892), hispanist; ADALBERT HAEMEL (1885—1952), hispanist; ALFONS HILKA (1877—1939); GUSTAV KÖRTING (1845—1913); EDUARD KOSCHWITZ (1851—1904); HEINRICH KUEN (n. 1899); HEINRICH LAUSBERG (n. 1912); EUGEN LERCH (1888—1952); EMIL LEVY (1855—1917), specialist în provensală; HELMUTH LÜDTKE (n. 1926); EDUARD LOMMATZSCH (n. 1886); HEINRICH MORF (1864—1921), elvețian de origine; JOSEPH M. PIEL (n. 1903), specialist în portugheză; GÜNTER REICHENKRON (1907—1966), specialist în română; HANS RHEINFELDER (1898—1972), cercetător al limbilor franceză și italiană; GERHARDT ROHLFS (n. 1892), specialist în italiană; OSKAR SCHULTZ-GORA (1860—1942), 75
specialist în provensală; EDMUND STENGEL (1844—1935); HERMANN SUCHIER (1848—1914); KARL VORETZSCH (1867—1947); MAX LEOPOLD WAGNER (1880—1962), cel mai important cercetător al limbii sarde; BERTHOLD WIESE (1850—1932), specialist în italiană și alții.

În Austria, romanistica a avut încă de la început, un reprezentant de seamă în ADOLFO MUSSAFIA (1835—1905) din Split, profesor la Universitatea din Viena, cercetător profund, editor de texte vechi și lingvist de valoare. Catedra din Viena a fost ocupată apoi între 1891 și 1915 de WILHELM MEYER-LÜBKE (v. § 7), iar Catedra de lingvistică de la Universitatea din Graz de HUGO SCHUCHARDT (v. § 4); mai tîrziu la catedra de romanistică de la aceeași universitate a fost ADOLF ZAUNER (v. § 10) și, înaintea lui, JULES CORNU (1849—1919), elvețian de origine, specialist în franceză și portugheză; la catedra de italiană, tot la Graz, a profesat istrianul ANTONIO IVE (1851—1937), dialectolog. La Innsbruck, romanistica a fost reprezentată de THEODOR GARTNER (1843—1925), unul dintre cei mai buni specialiști în dialecte retoromane. La catedra din Viena, pe care Meyer-Lübke o părăsise în 1915 pentru a merge la Bonn ca succesor al lui DIEZ și FÖRSTER, rămase cîțiva ani KARL VON ETTMAYER (1874—1938), specialist în italiană și franceză și din 1950 JOSEF BRÜCH (1886—1962), fost profesor la Innsbruck. În ultimii ani, această catedră a fost ocupată de ALWIN KUHN (1902—1968), important mai ales pentru prețioasele și foarte exactele bibliografii publicate în suplimentele din *ZRPh* (v.p. 63), iar cea de la Viena, de către elvețianul C. TH. GOSSEN (n. 1915), care, în 1967, s-a întors în patrie pentru a ocupa catedra de la Basel.

În Olanda romanistica a avut și are reprezentanți de valoare. Este de ajuns 76
să amintim, dintre cei dispăruți, numele lui J. J. SALVERDA DE GRAVE (1863—1947), K. SNEYDERS DE VOGEL (1876—1958) și CORNELIS DE BOER (1880—1957) al lui BENEDEK ELEMÉR VIDOS (n. 1902), dintre cei în viață; acesta din urmă, ungur de origine, dar de mulți ani în Olanda, a scris o operă fundamentală asupra cuvintelor italienești din limbajul marinarilor trecute în franceză și unul din cele mai bune manuale de lingvistică romanică. Dintre romaniștii olandezi trebuie citat MARIUS VALKHOFF (n. 1905), care, după ce fusese mai multă vreme succesorul lui Salverda de Grave la Univer-

Scanned with OKEN Scanner

sitatea din Amsterdam, s-a stabilit de cîțiva ani în Uniunea Sud-Africană. În Olanda nu există nici un periodic consacrat filologiei romanice, dar *Neophilologus (Neophil)* (Groningen, 1915 și urm.) este dedicat, în parte, și studiilor romanice.

Și în țările scandinave filologia romanică a avut și are maeștri distinși. Pentru Danemarca vom aminti numai pe: KRISTOFFER NYROP (1858—1931), autor al celei mai bune gramatici istorice franceze; KRISTIAN SANDFELD (1873—1942), balcanolog și specialist în română, în afară de franceză; VIGGO BRØNDAL (deja amintit la § 11); ANDREAS BLINKENBERG (n. 1883), specialist în franceză; dintre cei mai tineri: PAUL HØYBYE (n. 1903), care-și îndreaptă atenția și asupra italianei; HOLGER STEN (1907—1971), specialist în portugheză, KNUD TOGEBY (1918—1974), specialist în franceză. Pentru Suedia, dintre cei dispăruți: JOHAN MELANDER (1878—1947); GUSTAV RYDBERG (1861—1930); ERIK STAAFF (1886—1936); PER JOHAN VISING (1855—1942); EMANUEL WALBERG (1873—1951); KARL MICHAËLSSON (1890—1961), distins maestru în antroponimie; dintre cei în viață: GUNNAR TILANDER (1894—1973), specialist în franceză și spaniolă; ALF LOMBARD (n. 1902), unul dintre romaniștii de astăzi cei mai complet informați, specialist, între altele și în domeniul atît de dificil al
77 limbii române; BERTIL MALMBERG (n. 1913), hispanist și fonetician; BENGT HASSELROT (n. 1910) etc. Dintre revistele publicate în Suedia — în afara „analelor" („årsskrift") diferitelor universități — vom aminti *Studia neophilologica. A Journal of germanic and romanic philology (StNeophil)* (Uppsala, 1928 și urm.) și *Studia linguistica (StLing)* (Lund, 1947 și urm.) și de asemenea *Etudes romanes de Lund*. În Finlanda: OIVA J. TALLGREN-TUULIO (1878—1941); A. I. E. LÅNGFORS (1881—1959), care a condus *Neuphilologische Mitteilungen (NM)*, revistă fondată în 1889, și, dintre cei în viață, VEIKKO ILMARS VÄÄNÄNEN (n. 1905), profesor de romanistică la Helsinki care se ocupă în mod special de latina vulgară și de franceză. Nu putem uita nici activitatea germanistului EMIL ÖHMANN (n. 1894), care de mulți ani se ocupă de elementele italienești din germană și în această direcție a condus și lucrările unor elevi ai săi.

Nici în țările slave nu lipsesc reprezentanți ai romanisticii. Vom aminti doar pe rușii ALEKSANDER NIKOLAEVIČ VESELOVSKIJ (1838—1908), distins cercetător al literaturilor comparate, care a scris și în italiană despre probleme italienești și romanice; VLADIMIR FJODOROVIČ ŠIŠMAREV (1874—1957), fost
78 profesor la Leningrad, specialist în franceză, spaniolă și română; MAKSIM VLADIVOVIČ SERGIEVSKIJ (1892—1946); RUBEN ALEKSANDROVIČ BUDAGOV (n. 1910), profesor la Universitatea din Moscova; cehii J. URBAN JARNÍK (1848—1923) și MAX KŘEPINSKY (1875—1971), specialist în lingvistică romanică; polonezul STANISLAW WĘDKIEWICZ (1888—1963); croații PETAR SKOK (1881—1956), specialist în toponimie și în studii asupra raporturilor latino-slave și slavo-romanice, MIRKO DEANOVIĆ (n. 1890), specialist în italiană și ŽARKO MULJAČIĆ (n. 1922), structuralist, specialist în dalmată.

În Ungaria, unde predarea romanisticii a început relativ tîrziu și a fost făcută mai întîi de către străini: între 1894 și 1905, germanul PHILIPP AUGUST BECKER, v. p. 53) plecat apoi la Viena și la Leipzig, între 1929 și 1935, italianul CARLO TAGLIAVINI (n. 1903) (trecut apoi la catedra de lingvistică de la Padova), putem aminti apoi numele lui LAJOS TAMÁS (n. 1904), specialist în română și

Friedrich Schlegel
(1772—1829)

Wilhelm von Humboldt
(1767—1835)

A. W. Schlegel
(1767—1845)

Franz Bopp
(1791—1867)

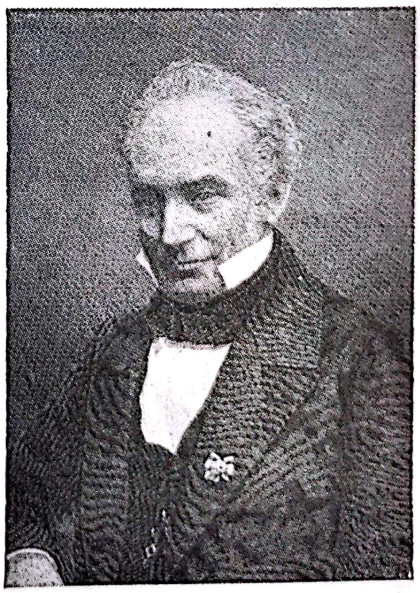

Scanned with OKEN Scanner

Friedrich Diez
(1794—1876)

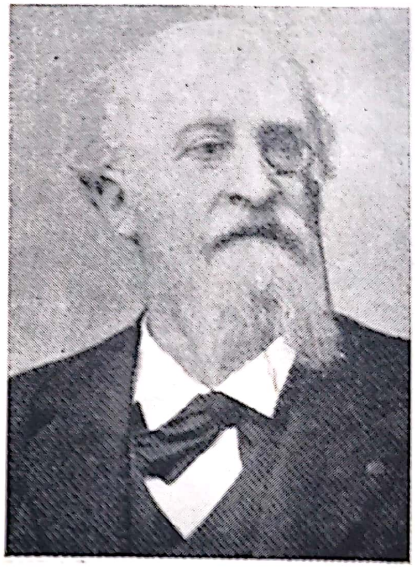

Gaston Paris
(1839—1903)

Graziadio Isaia Ascoli
(1829—1907)

Hugo Schuchardt
(1842—1929)

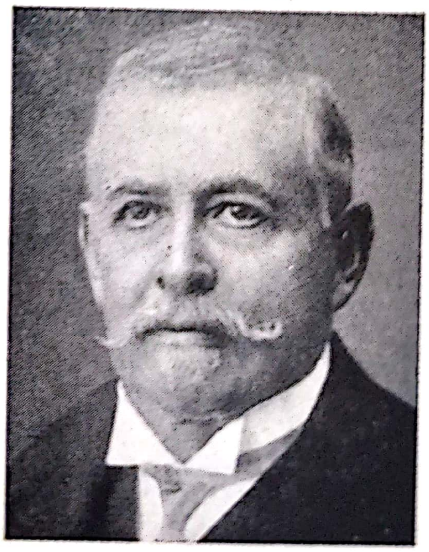

Scanned with OKEN Scanner

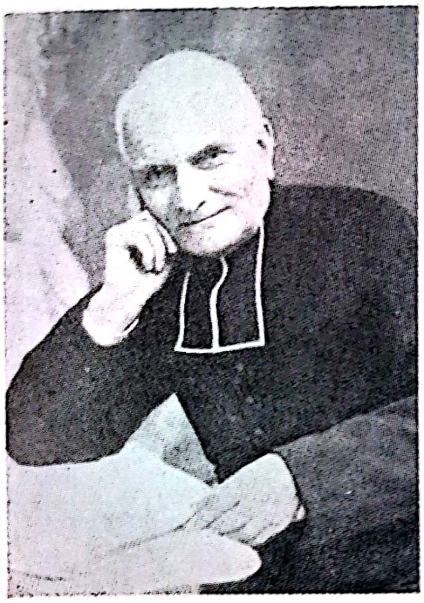

Pierre Rousselot
(1846—1924)

Johannes Schmidt
(1843—1901)

Ramón Menéndez Pidal
(1869—1968)

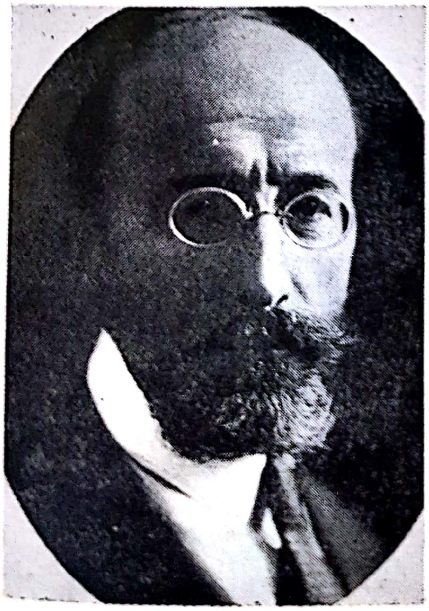

Fritz Krüger
(n. 1889)

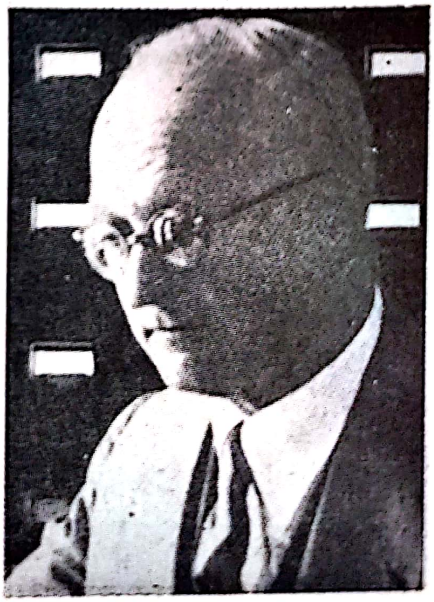

Scanned with OKEN Scanner

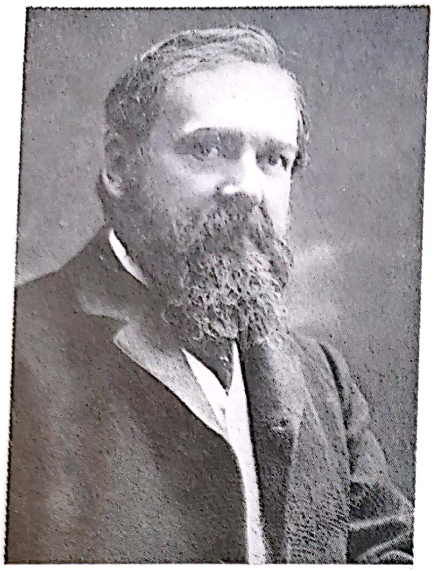

Wilhelm Meyer-Lübke
(1861—1936)

Giulio Bertoni
(1878—1942)

Karl Vossler
(1872—1949)

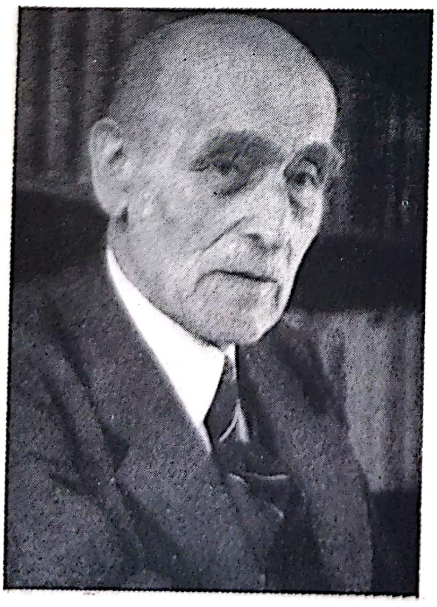

Jules Gilliéron
(1854—1926)

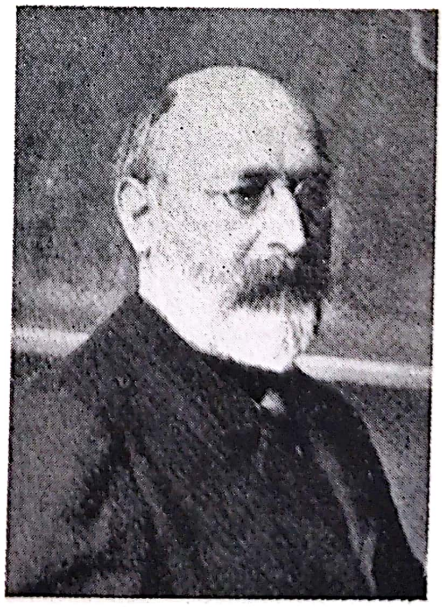

Scanned with OKEN Scanner

Karl Jaberg
(1877—1958)

Benvenuto A. Terracini
(1886—1968)

Jakob Jud
(1882—1952)

Gino Bottiglioni
(1887—1963)

Scanned with OKEN Scanner

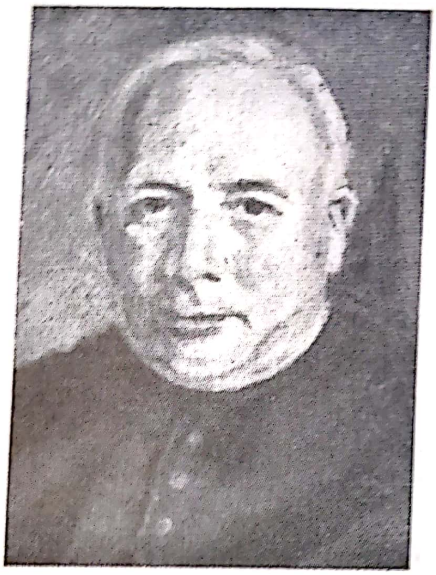

Antoni Griera
(1887—1974)

Tomás Navarro
(n. 1884)

Sextil Puşcariu
(1877—1948)

Sever Pop
(1901—1961)

Scanned with OKEN Scanner

Emil Petrovici
(1898—1968)

Boris Cazacu
(n. 1919)

Jean Haust
(1868—1946)

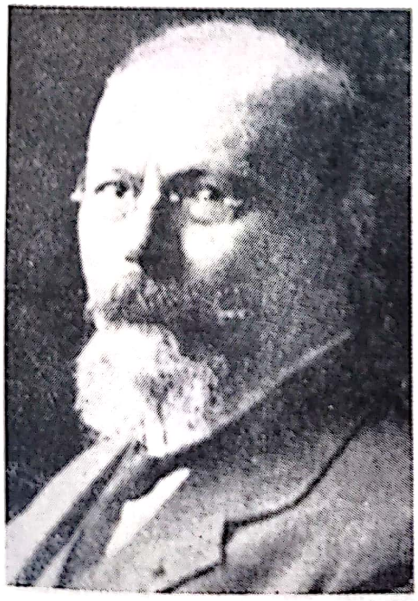

Pierre Gardette
(1906—1973)

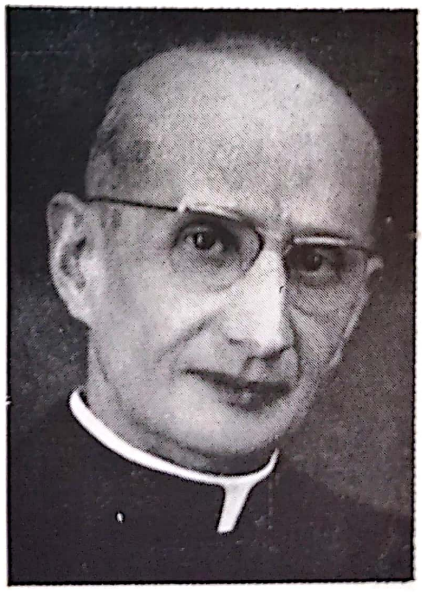

Scanned with OKEN Scanner

Ernst Tappolet
(1870 – 1939)

Clemente Merlo
(1879 – 1960)

Walther von Wartburg
(1888 – 1971)

Matteo Bartoli
(1873 – 1946)

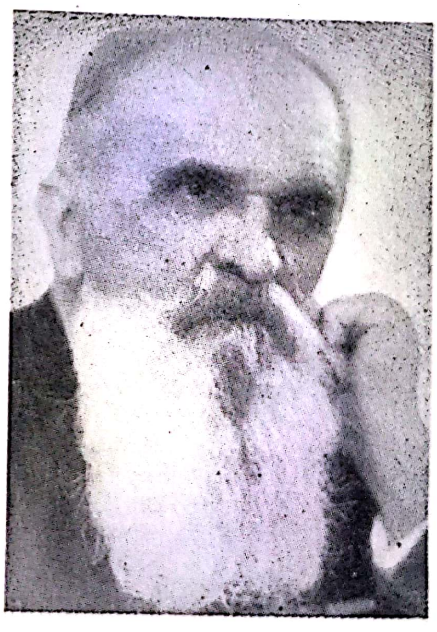

Scanned with OKEN Scanner

în raporturi lingvistice maghiaro-române, pe cel al lui LÁSZLÓ GÁLDI (1910—1974) și el specialist în română, dar care s-a ocupat, în afară de lingvistica generală, de lingvistica franceză și italiană, amîndoi profesori la Budapesta și JÓSZEF HERMAN (n. 1924), specialist în latina vulgară, profesor la Debrecen. Doi valoroși romaniști maghiari — B. E. VIDOS (n. 1902) și ST. ULLMANN (1914—1976) își desfășoară activitatea în străinătate, respectiv în Olanda (v. p. 53) și în Anglia (v. p. 32).

În Anglia, filologia romanică nu a avut niciodată o mare dezvoltare, vom aminti totuși activitatea desfășurată la Leeds de profesorul francez PAUL BARBIER (fils) (1873—1947), cercetător al lexicologiei franceze; cea desfășurată la Oxford de WILLIAM JAMES ENTWISTLE (1895—1952), în primul rînd hispanist, la Manchester de MILDRED K. POPE (1891—1956), specialistă în franceză, la Londra de W. D. ELCOCK (1910—1960), la Edinburgh de JOHN ORR (1885—1966). O revistă engleză care-și consacră o parte filologiei romanice este *The Modern Language Review (MLR)* (Cambridge, 1906 și urm.). O importantă revistă bibliografică de limbi și literaturi moderne (inclusiv cele neolatine) este *The Year's Work in Modern Language Studies*, publicată de „Modern Humanities Research Association" din Cambridge (1923 și urm.) [în prezent, edit. GLANVILE PRICE, n. Edit. vers. rom.].

O mai mare dezvoltare a avut și are filologia romanică în Statele Unite ale Americii, unde astăzi toate universitățile au un „departament" de limbi și literaturi romanice. Din 1910 se publică la New York *Romanic Review* 79
(RR), dar și alte reviste — ca *Modern Language Notes (MLN)* (Baltimore, 1886 și urm.), *Modern Philology* (Chicago, 1902 și urm.), *The Modern Language Quarterly* (Seattle, 1940 și urm.), *Language* (Baltimore, 1925 și urm.), *Word* (New York, 1945 și urm.) — dedică un spațiu larg limbilor romanice. Altă revistă americană de filologie romanică este *Romance Philology (RPh)* publicată la Universitatea din California din 1948. Există, în Statele Unite, și reviste speciale, dedicate diverselor limbi și literaturi romanice, ca de pildă *Italica: The Quarterly Bulletin of the American Association of Teachers of Italian* (Evanston, 1924 și urm.). Nu trebuie uitată nici contribuția adusă de bogata serie de *Publications of the Modern Language Association of America* (citate de obicei prin abrevierea *PMLA*) (Baltimore, 1884 și urm.). Dintre numele reprezentanților romanisticii în Statele Unite trebuie citați: DAVID SIMON BLONDHEIM (1884—1934), care a adus însemnate contribuții la iudeo-franceză; CHARLES HALL GRANDGENT (1862—1939), autor al unor extrem de utile manuale de latină vulgară, provensală și italiană și al unor însemnate cercetări originale; EDWARD G. ARMSTRONG (1871—1944), specialist în filologia franceză; WILLIAM A. NITZE (1876—1957), fost profesor la Chicago, cercetător al limbii franceze; JEREMIAH DENNIS MATHIAS FORD (1873—1958), fost profesor la Harvard University, specialist în spaniolă; AURELIO MACEDONIO ESPINOSA (1880—1958), fost profesor la Universitatea din New Mexico, specialist în spaniola din New Mexico; RALPH HAYWARD KENISTON (1883—1970), fost profesor la Universitatea din Michigan, cercetător al domeniului spaniol. Dintre cei în viață amintim pe: CHARLES EMIL KANY (n. 1892), specialist în

hispano-americană; LAWRENCE S. POSTON Jr. (n. 1902), profesor la Universitatea din Oklahoma, hispanist; WILLIAM J. ROACH (n. 1907), profesor la Universitatea din Pennsylvania, cercetător al filologiei franceze; FREDERICK B. AGARD (n. 1907), profesor la Universitatea Cornell din Ithaca, care se ocupă de iudeo-spaniolă, papiamento și chiar de română; ROBERT A. HALL Jr. (n. 1911), profesor la Universitatea Cornell din Ithaca, specialist în lingvistică și literatură italiană, și de asemenea în limbi creole; DWIGHT L. BOLINGER (n. 1907), hispanist ș.a. Nu trebuie apoi să uităm contribuția adusă în filologia romanică de către cercetători europeni emigrați în diferite epoci (unii încă
80 tineri, alții maturi); vom aminti, dintre romaniștii de origine italiană pe: MARIO PEI (n. la Roma în 1901); dintre cei de origine spaniolă pe: TOMÁS NAVARRO (TOMÁS) (n. la Madrid în 1884) și JUAN COROMINAS (n. la Barcellona în 1905); dintre germani și austrieci: LEO SPITZER (1887—1960), profesor mai întîi la Marburg și la Köln, apoi la Istambul și mulți ani la Baltimore; ERICH AUERBACH (1892—1957), fost profesor la Universitatea din Yale; HELMUT HATZFELD (n. 1892), fost docent la Frankfurt, astăzi profesor la Catholic University of America; HENRY KAHANE (n. 1902), profesor la Universitatea din Urbana; precum și dintre cei mai tineri, de origine austriacă ERNST PULGRAM (n. 1915), de la Universitatea din Michigan și ROBERT L. POLITZER (n. 1921), de la Universitatea din Princeton. De origine rusă, dar educat la Berlin, este valorosul romanist YAKOV MALKIEL (născut la Kiev în 1914), de la Universitatea din Berkeley din California.

§ 13. **Considerații finale.** Nu avem pretenția de a fi schițat în acest scurt capitol introductiv o istorie a filologiei romanice; este de ajuns să fi putut prezenta o panoramă a curentelor principale. Nu putem însă trage concluziile fără o observație mai degrabă melancolică: perfecționarea metodelor, lărgirea cercetărilor, îmbogățirea bibliografiei fac astăzi aproape imposibilă cunoașterea unui domeniu atît de vast ca acela al filologiei romanice. Oricît de intime pot fi punctele de contact dintre istoria limbii și istoria literaturii, nu mai există astăzi aproape nici un cercetător care să stăpînească complet și în același mod istoria limbii și istoria literaturii, și cu atît mai puțin pe aceea a tuturor limbilor și literaturilor romanice. DIEZ era specialist în ambele domenii; dar MEYER-LÜBKE se dedica exclusiv istoriei limbilor. GASTON PARIS, la fel ca maestrul său german, stăpînea și unul și celălalt domeniu, dar prefera istoria literară, la fel ca PIO RAJNA, în Italia. Ultimii reprezentanți ai acestei duble și complete stăpîniri a celor două domenii au fost poate, la italieni, D'OVIDIO și mai ales BERTONI și, în afara Italiei, R. MENÉNDEZ PIDAL în Spania, care s-a limitat la domeniul spaniol. Necesitatea specializării face astăzi ca cercetătorii de filologie romanică să fie sau exclusiv lingviști, sau exclusiv cercetători de literatură comparată, cu solide baze lingvistice. Acesta este din păcate rezultatul diversificării și perfecționării metodelor, a supraabundenței bibliografiei etc., fapt care se întîlnește acum și în domeniul germanisticii, slavisticii etc.

Scanned with OKEN Scanner

S-a discutat mult în acești ultimi ani, în Italia și în afara ei, despre sarcinile și limitele filologiei romanice [126]; este firesc însă ca, oricît de unitară ar fi filologia romanică ca disciplină științifică, ea să se prezinte sub diverse 81
aspecte după diferitele țări și în fiecare din ele să aibă limite și sarcini diferite, datorită și unor motive de ordin practic.

Este incontestabil, de pildă, că lingvistica romanică are ca obiect cercetarea tuturor limbilor și dialectelor romanice de la cele mai vechi atestări ale lor (chiar de la preistoria lor) pînă astăzi. Nu este însă la fel de sigur că o comparație între literaturile romanice ar fi utilă sau posibilă, dincolo de o anumită epocă. Dimpotrivă, se poate pune pe bună dreptate întrebarea dacă literatura română — îmbibată de influențe orientale și formată cu totul diferit de cele pe care le găsim în literaturile neolatine occidentale — poate intra în mod util într-un tablou comparat al literaturilor romanice [127], pe cînd nimeni nu pune la îndoială că limba română ar fi unul din cei mai importanți pilaștri ai lingvisticii romanice. În afara domeniului medieval, o comparație între lite- 82
raturile romanice occidentale este posibilă numai în modul general al acelei discipline care astăzi se numește „literatură comparată", independent de factorul lingvistic, care este principalul pivot al unității neolatine.

Extinderea cercetării la fazele cele mai moderne ale literaturilor romanice este o necesitate în țările nonromanice (Germania, Statele Unite etc.), unde un profesor de filologie romanică, alături de un curs despre *Cid* sau *Chanson de Roland*, poate ține unul despre Pirandello sau Unamuno; este o necesitate mai

---

[126] În afară de „*Programma*" al lui BERTONI, citat la § 1, și de prelegerea inaugurală de la Roma din 1929, *Indirizzi e orientamenti della filologia romanza*, publicată în *Arch. Rom.*, XIII (1929), p. 139—219, nu trebuie uitat articolul lui A. MONTEVERDI, *Neolatine*, în „La Cultura", X (1931), p. 761—774, unde se admite, între altele, că „văzută dinăuntru, lumea romanică modernă pierde acea unitate pe care o menține, sau pare s-o mențină, cînd e văzută din afară" și că marile literaturi neolatine sau se studiază în sine, sau comparate cu toate celelalte literaturi ale Europei. El insistă asupra necesității de a considera alături de literaturile medievale romanice și literatura latină medievală, admițînd, în concluzie, comparația între literaturile romanice (occidentale) numai în perioada medievală. Pe de altă parte, cercetarea istoriei limbilor romanice este și ea lingvistică: în Italia, ea intră în sfera altei catedre universitare ce se numește, din 1935, „glottologia", dar care în 1861 a avut titulatura de „storia comparata delle lingue classiche e neolatine", titulatură creată de ASCOLI, adecvată activității sale de maestru și de cercetător. Nu este nici un rău ca o disciplină să intre în domeniul competenței a doi profesori, dat fiind că ea poate fi privită sub două aspecte diverse, dar, așa cum se spune în text, disciplinele tind să devină astăzi excesiv de tehnice, cu bibliografie enormă; astfel încît în Italia, în practică, aproape toți romaniștii lasă partea lingvistică colegului lor de la „glottologie"; acest lucru nu este posibil în facultățile pedagogice, unde nu se predă lingvistica! În Germania, în marile universități prevalează obiceiul de a împărți catedra de filologie romanică între doi docenți, un lingvist și un istoric literar. Nici acest sistem nu este lipsit de inconveniente (cf. E. R. CURTIUS *ZRPh*, LXIV (1944), p. 246, care încheie cu tristețe: „rezultatul a fost că lingvistica și-a urmat calea ei, că filologia a sărăcit și s-a ofilit și că, în sfîrșit, știința literaturii s-a separat de amîndouă și a dat naștere foarte adeseori unei îndoielnice „istorii a spiritului" (Geistgeschichte)").

[127] Chiar și marele istoric român NICOLAE IORGA (1871—1940), care încercase totuși să fixeze locul literaturii române între literaturile neolatine (în articolul *Locul românilor în dezvoltarea vieții sufletești a popoarelor romanice*, în „Revista Istorică", V (1919), p. 114—126, reprodus ca prefață la p. 9—21 la *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1952 [2]) cînd a scris îndrăzneața dar superficiala, deși nu lipsită de multe idei ingenioase, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, București, 1919 (ed. a II-a postumă îngrijită de A. Duțu, București, 1968) nu invocă aproape niciodată fenomene paralele românești pe care desigur le cunoștea mai bine decît oricine altul.

Scanned with OKEN Scanner

ales acolo unde nu există, în universități, catedre speciale pentru literaturile italiană, franceză, spaniolă etc.

În Italia, limitarea are un caracter dictat exclusiv de scopuri practice. Nici un filolog romanist nu va face cursuri de literatură italiană modernă iar dacă va atinge domeniul literar italian, se va limita la perioada originilor, pentru a nu pătrunde în cîmpul colegului său de la literatura italiană; în același fel se va comporta, în cele mai multe universități, dacă va avea alături un profesor de literatură franceză și spaniolă. Dar acolo unde aceste materii nu au o catedră independentă sau pentru acele literaturi care se predau în Italia doar în puține facultăți (portugheza, româna), el va putea și va trebui să prezinte atît epocile cele mai vechi, cît și cele moderne, înlăturînd ideea că filologia romanică ar fi doar exclusiv „medievalistică" (128) și prezentînd elevilor o viziune, pe cît posibil completă, a limbilor, a literaturilor, a gîndirii și a întregii vieți și a sufletului popoarelor care vorbesc limbi neolatine. O viziune care să fie în primul rînd „sintetică", care nu poate fi obținută din predări mai amănunțite și specifice. „Pentru a caracteriza disciplina noastră între celelalte, rămîne, și ar rămîne și cînd alăturarea acestora ar ajunge să acopere cu totul cel mai vast domeniu teoretic al celeilalte, o diversitate fundamentală a punctelor de vedere. Pe de o parte se tinde spre epuizarea analizei: este normal ca, pentru aceasta, să se procedeze sector cu sector; pe de altă parte se menține clar conștiința unei problematici unitare și exigența unei viziuni sintetice, și este logic că, în acest scop, privirea trebuie să se îndrepte spre originile comune. *Sintetică*, mai degrabă decît *comparată*, cum s-a spus totuși într-o vreme și s-a continuat timp de cincizeci de ani a se numi în același fel oficial catedrele,
83 pentru că, în cazul nostru, nu este vorba de reconstruire, prin unicul și de neînlocuit instrument al comparației, o unitate preistorică a cărei conștiință se pierduse (ca în domeniul indo-european), sau pentru care, limba de origine rămîne fără atestare directă (cum se întîmplă în domeniul germanic sau slav); este vorba de a face, folosind comparația simplă, chiar dacă ar fi un ajutor prețios, istoria concretă a unei unități care încă de la punctul de plecare este bine documentată, pe planul unei înalte civilizații literare, care s-a menținut vie și vitală nu numai în fapt, dar și în conștiința și în sentimentul unei comunități culturale și lingvistice. Și pentru că, din această comunitate, și-a luat și își ia substanța și astăzi viața noastră spirituală, pentru că unitatea ei este chiar unitatea civilizației noastre, ne apare, astăzi, mai ales avînd semnificații ideale care depășesc responsabilitățile riguroase pentru a se traduce în responsabilități morale obligatorii" (129).

---

(128) Fără a nega că perioada medievală este cea în care literaturile neolatine oferă puncte majore de contact și, prin urmare, posibilități mai mari pentru un studiu comparat, trebuie să recunoaștem că tradiția medievală se naște din originile romantice ale filologiei romanice; să nu uităm că intemeietorul disciplinei noastre, F. Diez, înflăcărat de romantism, a scris cîndva: „Ich lebe also wieder im Mittelalter, dessem Glanz meine trübe Gegenwart umziehen mag" [„Eu trăiesc deci din nou în evul mediu, a cărui strălucire învăluie prezentul meu întunecat"] (citat de Vidos, *Handboek*, p. 10, n. 4).

(129) A. Roncaglia, *Prospettive della filologia romanza*, în *CN*, XVI (1956), p. 95—107.

BIBLIOGRAFIE

O inspirată introducere în istoria filologiei generale (în special, dar nu una exclusiv clasică) ne oferă G. Funaioli, *Lineamenti d'una storia della filologia attraverso i secoli* în ale sale *Studi di litteratura antica*, Bologna, Zanichelli, 1948, vol. I, p. 185—364 (cu indicații bibliografice anterioare, dintre care nu trebuie uitată excelenta, astăzi clasica lucrare a lui U. v. Wilamovitz—Moellendorf, *Geschichte der Philologie*, Leipzig, 1927 [3], devenită din nou accesibilă grație retipăririi anastatice, Leipzig, 1959 și consultabilă în traducerea italiană a lui Fausto Codini, *Storia della filologia classica*, Torino, Einaudi, 1967). **84**

În ceea ce privește istoria filologiei romanice, se va utiliza lucrarea relativ recentă a lui A. Viscardi, C. Cremonesi, E. Mozzati și M. Vitale, *Preistoria e storia degli studi romanzi*, Milano, Cisalpino, 1955, bogată în informații, dar nu la fel de profundă în toate problemele. Învechit și utilizabil numai pentru partea mai puțin recentă este volumul lui F. Neumann, *La filologia romanza*, tradus de S. Làllici, Città di Castello, 1893 (versiunea italiană a lucrării *Die romanische Philologie*, Leipzig, 1886). O lucrare fundamentală, deși veche de mai bine de jumătate de secol, mai este încă *Geschichte der romanischen Philologie*, a lui G. Gröber, în *Grundr.* I [2], Strassburg, 1904—1906, p. 1—185. Pentru partea mai veche, este utilă o lucidă conferință a lui R. L. Wagner, *Contribution à la préhistoire du romanisme*, în „Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris", X (1950—1951), p. 101—124. În ceea ce privește în mod special italiana, cf. G. Bertoni, *Il contributo italiano agli studi nel campo della filologia romanza negli ultimi cent'anni*, în „Un secolo di progresso scientifico italiano: 1839—1939", Roma, SIPS, 1939, vol. VI, p. 102—107 și A. Schiaffini, *Gli studi di filologia romanza*, în „Cinquant'anni di vita intelettuale italiana: 1896—1946. Scritti in onore di B. Croce per il suo 80° anniversario" sub redacția lui C. Antoni și R. Mattioli, Napoli, 1950, vol. II, p. 405—422. O succintă bibliografie a studiilor italiene de filologie romanică în perioada 1922—1941 se găsește și la R. M. Ruggieri, la p. 83—130 ale volumului *Filologia classica e romanza*, Roma, 1941 (în colecția „Bibliografie del ventennio"), continuat prin articolul *I lavori di linguistica romanza in Italia dal 1939 a 1948* în volumul bibliografic *Os estudos de linguística românica*, p. 399—475 și retipărit acum în *La Filologia romanza in Italia (Capitoli di storia retrospettiva)*, Milano, Marzorati, 1969, care din păcate și-a fixat ca „terminus ad quem" anul 1943. [*]

În privința primelor studii de provensală în Italia, cf. S. Debenedetti, *Gli studi provenzali in Italia nel Cinquecento*, Torino, 1931 și de același autor: *Tre secoli di studi provenzali (XVI—XVIII)*, în volumul miscelaneu „Provenza e Italia", Florența, 1930, p. 143—191. Pentru influența romanticilor germani asupra filologiei romanice, cf. Gertrud Richert, *Die Anfänge der romanischen Philologie und die deutsche Romantik*, Halle, 1914.

Pentru istoria lingvisticii romanice, ca parte a lingvisticii generale, cf. C. Tagliavini, *Panorama di storia della linguistica*, Bologna, 1970 [3]; M. Leroy, *Les Grands Courants de la Linguistique Moderne*, Bruxelles—Paris, 1963 (în trad. italiană a lui A. Davies Morpurgo, *Profilo storico della linguistica moderna*, Bari, 1965). Mai ales pentru aspectele mai moderne (v. § 11) cf. Milka Ivić, *Pravci u lingvistici* [Tendințe în lingvistică], Ljubljana, 1963 (accesibilă romaniștilor occidentali în traducerea engleză a lui Mauriel Heppel, *Trends in Linguistics*, The Hague, 1965); G. C. Lepschy, *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea*, în *ASNPisa*, XXX (1961), p. 187—267, XXXIV (1965), p. 221—295 și în volumul *La linguistica strutturale*, Torino, 1966; B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

85 Foarte util pentru dezvoltarea istorică a lingvisticii romanice, în special pentru expunerea critică a diferitelor teorii și tendințe, este volumul lui IORGU IORDAN, *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice*, Iași, 1932, tradus și în parte reelaborat în engleză de J. ORR cu titlul: *An Introduction to Romance Linguistics. Its School and Scholars*, Londra, 1937 (Revised with a supplement by R. POSNER, Oxford, 1970), și, cu multe modificări ale autorului, în germană de W. BAHNER, *Einführung in die Geschichte und Methoden der romanischen Sprachwissenschaft*, Berlin, 1962. A doua ediție a originalului românesc (*Lingvistica romanică. Evoluție, curente, metode*, București, 1962) este, în realitate, o operă cu totul nouă, pentru că I. IORDAN vede acum problemele „în spiritul concepției noastre actuale despre limbă, la baza căreia stă doctrina marxist-leninistă", în timp ce, în 1932, era mai degrabă idealist vosslerian și spitzerian. O traducere și adaptare în spaniolă a acestei noi ediții, îngrijită de M. ALVAR, a apărut la Madrid, ed. Alcalá, în 1967, cu titlul *Lingüística románica. Evolución, comentos, métodos*, reelaboración parcial y notas. Excelent și extrem de informat este recentul volum al lui A. VÀRVARO, *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza*, Napoli, 1968. Despre istoria lingvisticii romanice, tratează mai mult sau mai puțin pe larg și toate manualele introductive ce vor fi citate în cele ce urmează (cu priviri critice, cu totul speciale, cel al lui VIDOS).

O excelentă antologie de fragmente alese din maeștrii lingvisticii romanice, în limbile originale și cu scurte note biobibliografice se găsește în cele două volume ale lui L. SPITZER, *Meisterwerke der romanischen Sprachwissenschaft*, München, 1929—1930; unele fragmente de importanță metodologică, în cadrul mai larg al lingvisticii generale, se găsesc strînse, toate în excelente traduceri italiene, în cele două volume ale lui T. BOLELLI, *Per una storia della ricerca linguistica*, Napoli, 1965 și *Linguistica generale, strutturalismo, linguistica storica*, Pisa, 1971.

Privitor la unele probleme tratate în acest capitol, se pot adăuga următoarele indicații bibliografice; pentru dialectologia și geografia lingvistică (§§ 4 și 8) reținem mai ales opera impunătoare a lui S. POP, *La Dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain, 1950, în două volume mari, dintre care primul (p. LV—733) este dedicat în întregime domeniului romanic. Foarte simplă și corectă este lucrarea lui S. DA SILVA NETO, *Guía para estudos dialectológicos*, Belém, 1958 [2]. În special pentru geografia lingvistică, o carte simplă și accesibilă este A. DAUZAT, *La géographie linguistique*, Paris, 1922 (cu retipăririle ulterioare); potrivit pentru studenți și bine informat C. GRASSI, *Corso di geografia, I. La geografia linguistica: problemi e metodi*, Torino, Giappichelli, 1966. Ceva mai dificile prin problemele pe care le discută, dar cu toate acestea, bune pentru studenți, sînt: K. JABERG, *Sprachgeographie. Beitrag zum Verständnis des „Atlas linguistique de la France"*, Aarau, 1908 (tradusă în spaniolă de A. LLORENTE și M. ALVAR, *Geografía lingüística. Ensayo de interpretación del „A.L.F."*, Granada, 1959) (și de același autor trebuie amintit și volumul, bogat mai ales în exemple italiene, *Aspects géographiques du langage*, Paris, 1936); E. GAMILLSCHEG, *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft*, Berlin—Leipzig, 1928; G. ROHLFS, *Estudios sobre geografía lingüística de Italia*, Granada, 1952; E. COSERIU, *La geografía lingüística*, Montevideo, 1956 (și în „Revista de la Faculdad de Humanidades Y Ciencias", XIV (1956), p. 29—69); H. KUEN, *Die Sprachgeographie als Wissenschaft von Menschen*, în „Zeitschrift für Mundartforschung", XXIX (1962), p. 193—215; M. A. BORODINA, *Problemy lingvističeskoj geografii (na materiale dialektov francuskogo jazyka)* [Probleme de geografie lingvistică (pe baza materialului dialectal francez)], Moscova—Leningrad, 1966 [în rusă, cu un rezumat francez mult prea scurt (p. 211—214)] tratează, informat, și probleme cu caracter general, dar se bazează în principiu pe chestiuni de dialectologie lorenă). O adevărată capodoperă reprezintă astăzi volumul lui G. ROHLFS, *Sprachgeographie. Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit dem Versuch eines Sprachatlas der roman. Sprachen*, München, 1971.

Lucrări critice-bibliografice: L. SPITZER, *Die Sprachgeographie (1909—1914). Kritische Zusammenfassung*, în *RDR*, VI (1914—1915), p. 318—372; A. KUHN, *Sechzig Jahre Sprachgeographie in der Romania*, în *Romjb*, I (1947—1948), p. 25—63. **86**

Pentru curentele „idealiste" (§ 7), o apreciere poate prea severă se află în volumul lui R. A. HALL, Jr. *Idealism in Romance Linguistics*, Ithaca, N.Y., 1963.

Dintre manualele introductive, pe care le citäm aici o singură dată le amintim pe cele mai bune şi accesibile: P. SAVJ—LOPEZ, *Le origini neolatine*, Milano, 1920 (cu retipăririle succesive, totdeauna neschimbate; un manual excelent pentru timpul cînd a fost scris, dar nu mai este la curent cu stadiul actual al cercetărilor); W. MEYER—LÜBKE, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1920 [3] (o operă devenită clasică, dar puţin prea grea pentru începători: poate fi consultată şi în excelenta traducere spaniolă a lui A. CASTRO, *Introducción a la lingüística románica;* versión de la tercera edición alemana con notas y adiciones, Madrid, 1926); K. v. ETTMAYER, *Vademecum für Studierende der romanischen Philologie, Heidelberg*, 1919 (scurtă expunere a principalelor sarcini şi metode ale filologiei romanice, atît în domeniul lingvistic, cît şi în cel literar); A. ZAUNER, *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin—Leipzig 1921 [4] (două volume din cunoscuta colecţie Göschen care dau un scurt rezumat al gramaticii comparate a limbilor neolatine; traducerea italiană de N. Festa, *Glottologia romanza*, Milano 1904 este făcută după prima ediţie din 1900 şi este de aceea mai puţin la curent decît a patra ediţie germană); în aceeaşi colecţie Göschen, manualul lui Zauner a fost înlocuit de H. LAUSBERG, *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, 1956 şi urm. (I. *Einleitung und Vokalismus*, 1956 (1969 [3]); II. *Konsonantismus*, 1956 (1967 [2]); III. 1 şi 2, *Formenlehre*, 1962 (mai este aşteptat încă vol. IV, *Wortlehre und Syntax;* rezumat excelent al gramaticii comparate a limbilor neolatine care are numai defectul de a fi excesiv de concis; volumele I—III, singurele apărute pînă acum, au fost traduse în spaniolă cu titlul *Lingüística románica*, Madrid, 1965—1966 şi această versiune spaniolă, prin aspectul său tipografic mai îngrijit se citeşte mai uşor decît originalul german şi, fiind prevăzută cu un indice foarte bogat, este mai utilă); trad. it. de N. Pasero, Milano, 1971; E. BOURCIEZ, *Éléments de linguistique romane*, Paris, 1956 [5] (scurt şi clar rezumat de gramatică comparată a limbilor romanice).

Un excelent manual introductiv de lingvistică romanică, scris, din păcate, într-o limbă puţin cunoscută de romaniştii occidentali, este cel al lui PETAR SKOK, *Osnovi romanske lingvistike* [Bazele lingvisticii romanice], Zagreb, 1940, în trei volume. Volumul lui W. v. WARTBURG, *Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft*, 2. unter Mitwirkung v. St. Ullmann verbesserte und erweiterte Auflage, Tübingen, 1962 (care are şi o ediţie franceză *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1969 [3] şi una italiană *Problemi e metodi della linguistica*, Bologna, 1971), în ciuda titlului foarte general, se bazează exclusiv pe fapte romanice: este o carte excelentă, bogată în fapte şi plină de idei; E. AUERBACH, *Introduction aux études de philologie romane*, Frankfurt a. Main, 1961 [2] (traducerea italiană a lui M. R. Massei, Torino, 1963), este preţioasă în special pentru partea filologică şi literară. Foarte simplu şi uşor de citit este volumul lui PIERRE GROULT, *La formation des langues romanes*, Tournai—Louvain, 1947. Deosebit de bun, mai ales prin analiza amplă şi atentă a celor mai vechi texte romanice, este A. MONTEVERDI, *Manuale di avviamento agli studi romanzi, I. Le lingue romanze*, Milano, 1952. Fără rezultate noi şi nu totdeauna la curent cu cercetările cele mai recente, dar interesant prin punctul său de vedere marxist, este manualul romanistului sovietic M. V. SERGIEVSKIJ, *Vvedenie v romanskoe jazykoznanie* [Introducere în lingvistica romanică] Moscova, 1952 (1954 [2]). Excelent, extrem de informat, profund şi în bună parte cu totul original este impresionantul volum al lui B. E. VIDOS, *Handboek tot de romaanse taalkunde*, 's — Hertogenbosch

1956 (tradus în italiană de G. Francescato, *Manuale di linguistica romanza*, Florența, 1959, Bibl. revistei *Arch. Rom.* II, 28 și din italiană în spaniolă de Fr. de B. Moll, *Manual de lingüística románica*, Madrid, 1963): acum este accesibil și într-o traducere germană: *Handbuch der romanischen Sprachwissenschaft*, München, 1968.

Printre diferitele manuale posterioare ediției a treia a acestui volum al nostru, vom aminti: W. D. Elcock, *The romance Languages*, Londra, 1960 (foarte interesant, cu elemente originale); J. Šabršula, J. Smrčková, Vl. Uhlíř, Zd. Hampejs, *Úvod do srvnávacího studia románských jazyků* [Introducere în studiul comparat al limbilor romanice], Praga, 1962 (cu multe observații utile în special în domeniul ibero-romanic, dar nu lipsit de defecte și de omisiuni mai ales în părțile privitoare la italiană și română); R. Rohr, *Einführung in das Studium der Romanistik*,
87 Berlin, 1964 (cu totul elementar); Akademija Nauk S.S.S.R., Institut Jazykoznanija, *Romanskie Jazyki*, Moscova, 1965 (este vorba de șase articole, exacte, dar elementare, care descriu diferitele limbi neolatine); I. Iordan—M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965 (manual introductiv pentru studenți [trad. it. *Linguistica romanza*, ed. Alberto Limentani, Padova, 1974, n. Edit. vers. rom.]. O nouă versiune, numai de M. Manoliu-Manea are titlul *Gramatica comparată a limbilor romanice*, București, 1971. Un manual bazat în special pe analiza textelor, este P. Bec, *Manuel pratique de philologie romane*, Paris, I, 1971; II, 1972.

Amintim și patru recente gramatici comparate — contrastive sau tipologice — ale limbilor neolatine, împărțite pe subgrupe, publicate de Institutul de Lingvistică al Academiei de Științe a U.R.S.S. cu titlul general: *Sravnitel'no—sopostavitel'naja grammatika romanskih jazykov* [Gramatica comparată-contrastivă [130] a limbilor romanice]. Un volum este dedicat limbilor subgrupei galo-romanice și este redactat de M. S. Guryčeva și N. A. Katagoščina (Moscova, 1964): pune în evidență asemănările și diferențele dintre franceză și provensală; al doilea, grupului italo-romanic, redactat de M. S. Guryčeva, și pune în evidență asemănările și diferențele între italiană și sardă (Moscova, 1966); al treilea este dedicat subgrupului ibero-romanic, redactat de N. A. Katagoščina și E. M. Vol'f (Moscova, 1968), compară spaniola și portugheza; al patrulea volum aparține lui L. I. Luht, *Rumynskij Yazyk*, Moscova, 1970. Amintim, în fine, două manuale deosebit de interesante prin simplitatea și claritatea lor, deoarece au fost scrise amîndouă pentru studenți africani ale căror limbi materne sînt de tip cu totul diferit decît cele indoeuropene: W. Bal, *Introduction aux études de linguistique romane*, Paris, 1966 (scrisă pentru studenți congolezi în primul rînd); Rebecca Posner, *The Romance Languages A. Linguistic Introduction*, Garden City, N.Y., 1966 (scrisă special pentru studenții din Ghana).

Dintre „enciclopediile" de filologie romanică, cu totul învechită și depășită este cea a lui G. Körting, *Encyclopädie und Methodologie der romanischen Philologie mit besonderer Berück-*

---

[130] Pe această linie comparativ-tipologică (sau „contrastivă") a limbilor romanice s-a ținut chiar un congres la Leningrad de la 23 la 27 iulie 1964, publicîndu-se rezumatele comunicărilor *(Koordinacionnoe soveščanie po sravnitel'nomu i tipologičeskomu izučeniju romanskih jazykov* [Colocviu pentru coordonarea studiului comparativ și tipologic al limbilor romanice]. *Tezisy dokladov i soobščenij* (Tezele rapoartelor și comunicărilor), Leningrad, 1964. O parte din comunicări au fost apoi publicate într-un volum miscelaneu sub redacția lui A. M. Borodina și M. S. Guryčeva, *Metody sravnitel'nosopostavitel'nogo izučenija sovremennyh romanskih jazykov* [Metode de cercetare comparativ-contrastivă a limbilor romanice contemporane], Moscova, 1966. După cum se vede, la colocviul de la Leningrad se vorbea despre „cercetări comparative și tipologice", în timp ce în volumul din 1966 și în cele trei gramatici citate mai sus se vorbește despre *sravnitel'nyj-sopostavitel'nyj*, doi termeni care, în limba comună, sînt sinonimi și înseamnă „comparat". Cu toate acestea, în dicționarul de termeni lingvistici ruși de O. S. Ahmanova, *Slovar' linguističeskih terminov* (Moscova, 1966) la p. 422 termenul *sopostavitel'nyj* este tradus în engleză prin *contrastive-comparative analytical comparison*, iar la p. 233 *sopostavitel'nyj*, referitor la *metod*, este tradus în engleză prin „method of analytical comparison".

sichtigungdes Französischen und Italienischen, Heilbronn, 1884—1888 (rezumată într-un singur volum în *Handbuch der romanischen Philologie*, Leipzig, 1896, depășit și el). Fundamental rămîne, în special în unele secțiuni, *Grundriss der romanischen Philologie*, condus de H. Gröber, Strassburg, 1888—1906 (în 4 volume). Cum s-a spus la p. 51, primul volum, care conține partea lingvistică, a avut o a doua ediție refăcută între 1904—1906.

Un excelent manual metodologic și bibliografic este cel al lui G. Rohlfs, publicat în colecția de „Studienführer" la editura Winter din Heidelberg: *Romanische Philologie*, I, *Allgemeine Romanistik. Französische und provenzalische Philologie*, Heidelberg, 1950; II, *Italienische Philologie. Die sardische und rätoromanische Sprache*, Heidelberg, 1952. Al treilea volum, care trebuia să fie dedicat limbilor libero-romanice, nu a fost niciodată publicat în germană, ci a apărut în spaniolă la Bogotá în 1957 cu titlul *Manual de filología hispánica. Guía bibliográfica crítica y metódica*. Primul volum a fost reeditat în 1966, adus la zi, sub titlul *Einführung in das Studium der romanischen Philologie;* p. 1—100 sînt neschimbate, p. 101—183, care se ocupau de literatura franceză, au fost scoase (vor fi reelaborate probabil într-un volum aparte); p. 101—114 ale ediției a doua, dedicate filologiei provensale reproduc p. 184—197 ale primei ediții; p. 115—186 conțin o aducere la zi a bibliografiei pînă în 1965 *(Supplement* 1950—1965*)*. Un manual pur bibliografic (care exclude din discuție româna și retoromana și, mai ales, care prezintă lacune grave), este, T. R. Palfrey, J. G. Fucilla și W. Holbrook, *A bibliographical guide to the Romance languages and literatures*, Evanston, 1965 [5]. 88

La informarea critică asupra bibliografiei, mereu crescînde, în domeniul filologiei romanice slujeau între anii 1890—1915, dările de seamă anuale sau pe mai mulți ani ale *KJbFRPh* care, scrise în formă discursivă, constituiau, în mare parte, o lectură plăcută. Formă asemănătoare, dar mult mai concisă, pentru perioada din 1931 pînă astăzi, au rapoartele bibliografice din revista *The Year's Work in Modern Language Studies* (v. p. 55). Încă de la întemeierea ei, în 1877, *ZRPh* (v.p. 51) a dedicat un *Supplement* bibliografiei. Devenind mereu mai numeroasă, începînd cu volumul XVII (conținînd bibliografia din 1892) s-a început publicarea în volume separate, care reuneau doi sau mai mulți ani. Din nefericire, primul război mondial, făcînd să dispară *KJbFRPh*, întrerupe și amintitele *Supplemente* din *ZRPh* la vol. XXXVII—XXXVIII, conținînd bibliografia anilor 1912—1913. Ea a fost însă reluată prin vol. XLIV, conținînd bibliografia din 1924 (în timp ce editorul Niemeyer continua să enumere în cataloagele sale volumele 39—43 ca „noch nicht erschienen" [încă netipărite]). Începînd cu *Supplement* XLVII—LV, conținînd bibliografia anilor 1927—1935, redactarea volumelor, din an în an mai impunătoare, a fost asumată, în colaborare cu cercetători din diferite țări, de către Alwin Kuhn (1902—1968), care, în ultimii ani ai vieții, a fost profesor de romanistică la Universitatea din Innsbruck. El a avut meritul de a fi dirijat, chiar în anii celui de-al doilea conflict mondial, această prețioasă bibliografie; într-adevăr, vol. LX—LXVI, care cuprindea bibliografia anilor 1940—1950, a apărut în 1957; cu volumul LXXII—LXXIII (cuprinzînd bibliografia anilor 1956—1960), Kuhn a părăsit această trudă demnă de laudă. Cu volumul LXXVII—LXXVIII, relativ la bibliografia anilor 1961—1962, redactarea a fost asumată de Kurt Reichenberger: prima parte, conținînd secțiunea lingvistică, a apărut în 1966 și cuprinde numerele 1—9955; pentru secțiunea dedicată literaturii, au fost necesare două volume, publicate respectiv în 1966 și 1968 și cuprinzînd numerele de la 9 956 la 36 011. Un al patrulea volum, apărut în 1968, conține un *Register*.

Această bibliografie, deși extrem de prețioasă și de neînlocuit, apare cu prea mare întîrziere; pentru partea lingvistică avem, din fericire, o *Bibliographie linguistique ... publiée par le Conseil international permanent des linguistes sous les auspices du Conseil international de la Philosophie et des disciplines humaines* care apare în editura Spectrum de la Utrecht și Anvers;

Scanned with OKEN Scanner

ea a inițiat această serie în anul 1949 prin două volume retrospective care dădeau bibliografia anilor 1939—1948, iar din 1951 apare anual, cu o întîrziere de numai doi ani față de publicațiile
89 semnalate; de pildă, volumul apărut în noiembrie 1971 cuprinde bibliografia publicațiilor tipărite în timpul anului 1969; secțiunea X este dedicată limbilor romanice.

Deosebit de utile sînt și bibliografiile retrospective: un excelent raport critico-bibliografic asupra producției științifice în domeniul lingvisticii romanice din deceniul 1939—1949 este oferit de seriosul volum al deja amintitului ALWIN KUHN, *Romanische Philologie*, Erster Teil: *Die romanischen Sprachen*, Berna, 1951 (în colecția „Wissenschaftliche Forschungsberichte" condusă de K. HOENN). Partea a doua *(Die romanischen Literaturen)*, a cărei publicare fusese anunțată ca apropiată încă din 1951, nu va fi desigur tipărită niciodată. Pentru aceeași perioadă (1939—1948) mai avem apoi și volumul bogat: *Os estudos de linguística românica na Europa e na América desde 1934 a 1948. Suplemento bibliográfico da Revista portuguesa de filologia*, vol. I, organizado por MANUEL DE PAIVA BOLÉO, Coimbra, 1951 (un al doilea volum, la tipar încă din 1953, a apărut abia în 1969 cu titlul *Os estudos de linguística românica na Europa e na América desde 1939 a 1960*).

O utilă bibliografie retrospectivă a scrierilor universitare (lucrări de doctorat, de docență etc.) publicate în Germania din 1885 pînă în 1950 este cea a lui H. FLASCHE, *Die Sprachen und Literaturen der Romanen im Spiegel der deutschen Universitätsschriften*, Bonn, 1958 (iar pentru perioada anterioară amintim: H. VARNHAGEN, *Systematisches Verzeichnis der Programmabhandlungen, Dissertationen und Habilitationsschriften aus dem Gebiete der romanischen und englischen Philologie, sowie der allgemeinen Sprach- und Litteraturwissenschaft und der Pädagogik und Methodik* ... zweite vollständig umgearbeitete Auflage besorgt von JOHANNES MARTIN, Leipzig, 1893).

Dedicat studenților și deci elementar, dar foarte bine informat, volumul, sub forma unor fascicule litografiate, de LOUIS MOURIN și JACQUES POHL, *Bibliographie de linguistique romane*, 4-ème éd. remaniée et mise à jour, Bruxelles, Presses Universitaires, 1971.

Scanned with OKEN Scanner

Capitolul II

SUBSTRATUL PREROMAN

§ 14. **Latină și romanică.** Limbile romanice sau neolatine formează un 91
grup de idiomuri genealogic înrudite; ele sînt, cel puțin în patrimoniul lor fundamentul, c o n t i n u a r e a latinei: nu există nici o întrerupere între latină și romanică; ele reprezintă un ideal de limbi înrudite, nu numai pentru că perioada aflată între epoca unității latine și cea a atestării lor ca idiomuri independente nu este prea mare, dar mai ales, pentru că ele sînt singurul exemplu de grup de limbi înrudite al căror izvor comun—latina—s-a păstrat. În această situație privilegiată nu se găsesc nici idiomurile neoariene din India[1], pentru că ele nu provin din sanscrită [2] (nu sînt o fracționare a acesteia), cu toate că au în limbă o fază arhaică, paralelă și foarte utilă pentru reconstrucții; nu se găsesc nici chiar dialectele neogrecești, deoarece, continuînd o *koiné* [3] cunoscută nouă, nu au ajuns, în evoluția lor să formeze 92
idiomuri independente, ci doar subdiviziuni dialectale de mică importanță.

Încă din capitolul precedent s-a pus în lumină, sumar și introductiv, importanța metodologică pe care o prezintă lingvistica generală și roadele pe care experiențele cîștigate în acest domeniu le-au adus în tratarea problemelor generale și în aplicarea lor la domenii lingvistice care se găsesc în condiții mai puțin privilegiate.

---

[1] Ca Gujārātī, Marāthī (sau Maratto), Panjābī, Hindī (și Urdu), Bengālī etc. Poate numai unele din varietățile medio-indiene, cunoscute sub numele general de P r à c r i t i *(prākṛta* „(limbă) naturală"), pot fi considerate faze mai moderne ale aceleiași ramuri care, în perioada indiană veche, au dat naștere sanscritei. Dar comparațiile făcute între evoluția sanscritei în Pracriti și cea a latinei în limbile romanice (cf., de exemplu, Fr. Haag, *Vergleichung des Prakrit mit den romanischen Sprachen*, Berlin, 1869) reprezintă simple curiozități. Cf. W. Petersen, *Vendic, Sanskrit and Prakrit*, în „Journal of the American Oriental Society", XXXII, (1912), p. 414—428.

[2] Sub numele de sanscrită *(saṃskṛta* „(limbă) perfectă, rafinată") se înțelege limba literaturii clasice indiene antice.

[3] „*Koiné* (*κοινή διάλεκτος* „dialect comun") s-a format pe bază atică și s-a răspîndit, odată cu cuceririle lui Alexandru cel Mare, în toată lumea elenică, înăbușind dialectele grecești locale, dintre care unele avuseseră, cum se știe, chiar glorioase tradiții literare. Dialectele neogrecești, în afară de cel zaconic, într-o regiune corespunzînd unei părți din vechea Kynuria (între Hagios Andreas la nord și Lenidi la sud) și poate, după unele teorii (v. § 20), dialectele grecești din Italia meridională, continuă toate o *koiné* alexandrină. Comparația între transformarea latinei în limbile romanice și cea a limbii grecești din antichitate pînă astăzi făcută de G. Körting, *Neugriechisch und Romanisch. Ein Beitrag zur Sprachvergleichung*, Berlin, 1896, este iluzorie (cf. H. Pernot, *KJbFRPh*, IV (1895—1896), I, p. 356—358; G. Meyer, *IF*, VIII (1897), mai ales p. 65—72; O. Densusianu, *Rom*, XXVI (1897), p. 284—290).

Scanned with OKEN Scanner

§ 15. **Latina și dialectele italice.** Latina era la origine doar dialectul din Roma și nu se întindea dincolo de malul drept al Tibrului. Numele însuși de *Roma*, cu toate că cercetările etimologice moderne nu au dus la rezultate concordante și indiscutabile, nu numai că nu este latin, dar nu este probabil nici indo-european [4]. Adjectivul *latinus* este un termen etnic ce vine din toponimul *Latium* (care ar putea însemna „regiune netedă", în opoziție cu deluroasa Sabina [5]; încă la scriitorii romani are un sens diferit după cum se referă la limbă sau la popor.

În fapt *latina lingua*, pentru limba vorbită de romani este mult mai frecventă decît *romana lingua* [6], în timp ce în sens etnic și politic *latini (Latinum nomen, homines nominis Latini)* a fost denumirea acelor popoare din Latium „asociați" ai romanilor care se bucurau de privilegii speciale,
93 participînd la *commercium* în măsură mai mare decît ceilalți aliați, bucurîndu-se de comunitate de *conubium* și avînd înlesniri speciale pentru a dobîndi cetățenia romană, dar care nu rareori au fost, în primele secole de istorie romană, în conflict cu Roma.

Din punct de vedere lingvistic, latina face parte din familia indo-europeană, în care reprezintă o arie marginală a grupului de limbi *kentum*. Înrudite de aproape cu latina, devenită apoi limba națională a Romei și, ca urmare, a unei mari părți din imensul Imperiu Roman (v. § 16), erau unele dialecte învecinate (pe care unii lingviști le numesc „ausonian") foarte puțin cunoscute, în afară de faliscă (dialect, din Falerii, oraș așezat în teritoriu etrusc, unde se ridică astăzi Civita Castellana, în provincia Viterbo, dar lingvistic „ausonian"). Pînă acum cîțiva ani erau considerate (și mai sînt încă și astăzi de unii lingviști, mai ales străini) relativ înrudite cu latina și dialectele italice de tip osco-umbrian. Cea mai mare parte a indo-europeniștilor consideră de fapt existența unui grup i t a l i c care includea, pe de o parte, latino-falisca și, pe de altă parte, osco-umbriana.

Grupul osco-umbrian (sau umbro-sabelic, după terminologia folosită de Fr. Ribezzo (1875—1952), sau italic propriu-zis, după terminologia curentă) cuprindea dialectele următoare:

1. *Osca*, limba vechilor samniți *(Samnites)*, vorbită în Samnium și în Campania, în unele părți din Lucania și Brution, de asemenea de mamertini

---

[4] Se știe că numele de *Roma* nu poate fi derivat din cel de *Romulus*, cum voia o veche tradiție; opinia cea mai verosimilă este că *Roma* (și deci *Romulus* și *Remus* din legendă) derivă dintr-un nume de gintă etrusc (cf. *Rumon*, numele antic al Tibrului, după Servius, *Ad Aen.* VIII, 63, 90 și *ficus Ruminalis*, care ar fi fost smochinul sub care lupoaica i-ar fi alăptat pe Romulus și Remus). Cf. B. Migliorini în revista „Roma", VI (1928), p. 447—451 și în *Enciclopedia Italiana*, XXIX p. 580; Walde—Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1938—1955, vol. II, p. 441.

[5] *Latium* a fost considerat ca derivînd dintr-un * *stlə-t-iom* din baza * *stelā* (cfr. *lātus* „lat" și *lătus* „parte") și deci ar putea însemna, cum s-a spus, „regiune netedă" în opoziție cu muntoasa Sabină. Dar numele nu este probabil indo-european, dat fiind că și în etruscă rădăcina *lat-* este foarte răspîndită.

[6] Ale cărei atestări, mai degrabă sporadice, au fost culese de V. Crescini, *Romana lingua*, în „Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis", Trieste 1910, pp. 441—451, republicat în volumul miscelaneu *Romanica Fragmenta*, Torino, 1932, p. 27—41 (v. și § 29). Cît despre urmașii romanici ai lui *latīnus*, în afară de ce se va spune la p. 154 și n. 87 și la p. 302—303, cf. B. Müller, *Zum Fortleben von latinus und seiner Verwandte in der Romania*, în *ZRPh*, LXXIX (1963), p. 38—73.

în colonia siciliană Messana (Messina). Ne este cunoscută din peste 200 de inscripții, cele mai importante din acestea fiind *Tabula Bantina* și *Cippus Abellanus*.

2. Dialectele *sabelice*, grup de dialecte foarte puțin cunoscute ale popoarelor care locuiau între Samnium și Umbria: sabelice erau dialectul *pelinian*, *marrucin*, *vestin*, *marsic* și *sabin*. Ele prezintă, din puținul pe care-l cunoaștem, o mai mare înrudire cu osca decît cu umbriana; mai apropiat de umbriană este în schimb dialectul *volsc*, deși în epoca istorică se vorbea într-o regiune așezată mult mai la sud decît regiunile locuite de umbri și anume între Velletri și Formia, între fluviul Sacco și mare; dialectul volsc ne este cunoscut mai ales datorită unei importante inscripții din Velletri *(Tabula Veliterna)*.

3. *Umbr(ian)a*, vorbită între Tibru și Nera în vechea Umbrie (mai redusă decît cea modernă [7]); era cel mai nordic dintre dialectele italice și este cel mai bine cunoscut grație mai ales, cunoscutelor Tabulae Iguvinae [8].

În acești ultimi ani unii cercetători, și în special G. DEVOTO (1897—1974), 94
au susținut nu numai că separarea între osco-umbriană și latino-faliscă este anterioară migrării în Peninsulă, dar că cele două grupuri trebuie considerate fundamental distincte, distrugînd astfel, parțial sau total, nu numai unitatea, dar și însăși rațiunea de a fi a unui „grup italic" [9].

---

(7) Partea occidentală a Umbriei actuale era ocupată de etrusci (dar unele orașe precum Cortona și Perugia, înainte de a fi fost etrusce, au fost probabil umbriene); pe de altă parte Umbria antică se întindea mai mult decît cea actuală spre Adriatica, pe versantul apeninic al provinciei Le Marche.

(8) Este vorba de șapte table de bronz, scrise pe amîndouă fețele și descoperite la Gubbio în 1444. Au fost publicate de mai multe ori: cf. G. DEVOTO, *Tabulae iguvinae*, Roma, 1962 [3] și *Le Tavole di Gubbio*, Firenze, 1948; J. W. POULTNEY, *The Bronze Tables of Iguvium*, Baltimore, 1959.

(9) Istoria modului în care au fost concepute de diferiți lingviști raporturile dintre osco-umbriană și latină este schițată foarte clar de M. S. BEELER, *The relation of Latin and Osco-Umbrian* în „Language", XXVIII (1952), p. 435—443 și, de asemenea, în M. G. DELFINO, *Il Problema dei rapporti linguistici fra l'osco e il latino*, în *Serta Eusebiana, Miscellanea Philologica*, Genova, 1958, p. 29—86. Constituirea unei familii *italice*, cuprinzînd pe de-o parte latina și pe de alta dialectele osco-umbrice, părea un adevăr verificat în lingvistica indo-europeană a secolului trecut și a primelor decenii ale secolului nostru și se găsește adoptată în toate manualele de lingvistică indo-europeană (Brugmann, Hirt, Meillet etc.) cu singurul inconvenient că termenul *italic* se folosea cu două sensuri deosebite: într-unul mai larg pentru toate limbile familiei (inclusiv latina) și într-unul mai restrîns corespunzînd numai osco-umbrienei: acest sens din urmă este cel ce trebuie dat termenului *italic* în titlul unor opere cunoscute ca manualul *I dialetti italici* de O. NAZARI (Milano, 1900) și *The Italic Dialects* de R. S. CONWAY (Cambridge, 1897). În ultimele decenii, însă, unitatea italică a început să se clatine: însuși indo-europenistul olandez FREDERIK MULLER JZN care a încercat reconstruirea bazelor italice comune pentru al său *Altitalisches Wörterbuch* (Göttingen, 1926) ajunge să conteste o perioadă protoitalică comună sau, în orice caz, s-o admită numai ca o ipoteză suficient de nesigură, chiar și în afara Italiei, pentru că venirea în Italia a latinilor și a osco-umbrienilor pare să se fi petrecut în perioade și în momente culturale foarte diferite. La prăbușirea mitului unei „limbi italice comune" au contribuit în special cercetările lui G. DEVOTO; el este convins „că separarea latinilor de osco-umbrieni nu este un fapt italic, ci un fapt dialectal indo-european, că în Italia indo-europenii au venit în două straturi extrem de diferite: că unitatea istorică ce s-ar fi constituit în Italia este un fapt independent de antica înrudire lingvistică dintre ele." *(AGI*, XXII—XXIII, (1929), p. 240); și douăzeci de ani mai tîrziu scria: „Ilegitimitatea unei italice comune a fost demonstrată printr-o formulă simplă: dacă italica comună ar fi existat, asemănările dintre așa-numitele limbi italice ar fi vechi și diferențele r e c e n t e. Realitatea este alta..." *(Problemi e Orientamenti di grammatica e di storia delle lingue classiche*, în volumul miscelaneu „Introduzione alla filologia classica", Milano, Marzorati, 1951, p. 897). V. PISANI,

Scanned with OKEN Scanner

Principalele diferențe între latino-faliscă pe de o parte și osco-umbriană pe de alta sînt:

1) tratamentul labio-velarelor indo-europene originare q^u g^u, g^uh, care sînt redate prin labiale în osco-umbriană, în latină prin velare urmate de *u (qu, gu)*; de ex. ie. $*q^u etuor- >$ u. *petur*, față de lat. *quattuor*; ie. $*q^u i-s >$ o. *pis*, față de lat. *quis* etc.;

2) conservarea aspiratelor interne ca spirante în osco-umbriană, în timp ce latina, în astfel de poziție, prezintă sonore, de ex. ie. $*reudh- >$ u. *rufru*, față de lat. *ruber* (cf. gr. ἐρυθρός; ie. $*albho- >$ u. *alfu*, față de lat. *albus* (gr. ἀλφός; v. § 18);

95 3) asimilarea lui *nd* la *nn* și a lui *mb* la *m(m)* în osco-umbriană; de ex. o. *úpsannam* = lat. *operandam*, u. *umen*(< $*omben <$ $*ong^u en$) = lat. *unguen* (v. § 18).

4) diferențe morfologice considerabile în formarea viitorului, a perfectului etc. și divergențe însemnate și în lexic.

Latina era prin urmare, la origine, cum s-a spus, limba Romei și a regiunilor din imediata ei vecinătate; dincolo de Tibru se vorbea etrusca, iar insula lingvistică din Faler, la care ne-am referit mai sus, se dovedește a fi un dialect de tip latin, diferențiat în mod considerabil.

Nu este sarcina noastră de a face aci istoria latinei pentru care trimitem la excelenta *Storia della lingua di Roma* a lui G. DEVOTO (Bologna, 1944 ²).

Ca romaniști, pornim de la latina gata constituită, chiar dacă pentru a urmări procesele originilor și dezvoltării limbilor romanice este necesar să apelăm adeseori la fazele arhaice, sau la diferitele tipuri de substrat peste care s-a suprapus latina, în decursul secolelor și în expansiunea sa istorică.

§ 16. **Expansiunea latinei.** Modul în care latina, limitată la origine la orașul Roma și la împrejurimile sale cele mai apropiate, s-a răspîndit mai întîi în Italia, apoi în Europa și mai departe, face parte din istoria latinei și a roma-
96 nizării și deci din preistoria limbilor romanice: aceasta este, în același timp, o urmare directă a expansiunii politice a Romei pe care, aici, trebuie s-o considerăm cunoscută, pentru a nu risca să transformăm acest capitol într-un rezumat arid al istoriei romane.

Este suficient să amintim foarte sumar că, în ceea ce privește Italia, anexarea teritoriilor popoarelor învinse, în care s-a practicat într-un prim

---

în clasificarea limbilor indo-europene, separă latina de osco-umbriană, ca și celtica de germanică și de slavă (cu alte cuvinte, creează două grupuri separate în sînul indo-europenei) și adaugă chiar că „teoria care făcea din latină și din osco-umbriană două jumătăți ale unei familii italice (în sens genetic) trebuie respinsă" (*Glottologia indoeuropea*, Torino, 1949 ², p. XVI, nota 1). Fără a dori să apărăm poziția tradițională, cum au făcut unii lingviști (de ex. M. LEJEUNE, *La posición del latín en el dominio indo-europeo*, Buenos Aires, 1949), nu putem accepta în întregime nici teza care desființează total o anumită comunitate lingvistică italică, datorată mai ales convergenței unor isoglose, pe lîngă apropierea așezărilor preistorice și istorice. Sîntem mai degrabă de acord cu BEELER care încheie articolul citat cu cuvintele: „I do not think that any of the innovations confined to Latin and Osco-Umbrian are strong enough to constitute an irrefutable argument for an „Italic phase", conceived as a linguistic community separate in time and space from Proto-Indo-European. Rather I would suggest that pre-Latin and pre-Osco-Umbrian may have occupied adjoining areas within a still essentially unified West Indo European community" (p. 443).

Scanned with OKEN Scanner

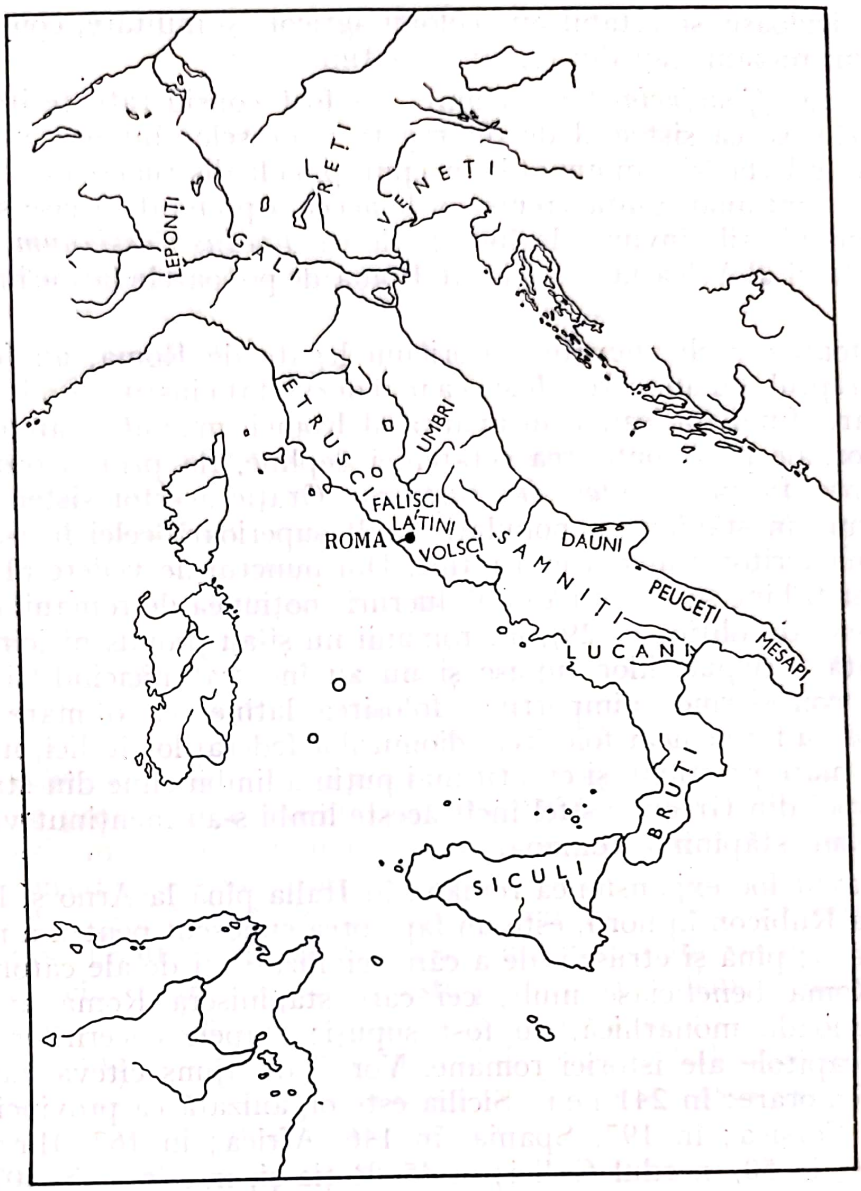

Fig. 3. Harta lingvistică a Italiei preromane (după G. DEVOTO, *Avviamento alla etimologia italiana*, Firenze, 1968 ², p. 494)

moment, pe scară largă, pentru a face față cererilor de pămînturi din partea plebeilor dar, mai tîrziu, a fost tot mai rară și s-a recurs la ea pentru a aduce în stare de supunere *(municipium)* regiuni infidele. Țelul unirii cu Roma atît a orașelor învinse, cît și a celor care din voința lor se puneau sub protecția 97
romană, a fost însă atins și prin sistemul alianței *(foedus*, care putea fi *aequum* sau *iniquum)*. În acest fel, spre 240 î.e.n., Roma putea să stăpînească un teritoriu compact de o mie de kilometri pătrați în jurul orașelor, cu diferite ramificații discontinue care pătrundeau, ca oaze de romanitate, printre teritoriile aliaților. Și în zonele de graniță, unde orașele aliate păreau prea puternice sau

oricum periculoase, se „stabileau" colonii agricole și militare, compuse numai din cetățeni romani, sau din romani și latini.

Provinciile *(provinciae)* în schimb, au fost considerate teritorii supuse. Roma înțelesese că sistemul de distrugere a orașelor învinse, prin mutarea locuitorilor în Urbe (sistem urmat la început, pînă la distrugerea orașului Alba), nu putea fi continuat multă vreme, și de aceea a preferat să lase să supraviețuiască comunitățile învinse, legîndu-le de ea. *Foedus Cassianum*, de la începutul secolului al V-lea î.e.n., a legat Roma de popoarele latine într-o alianță strînsă.

Nu în toate orașele anexate sau oricum legate de Roma, au fost aceleași condiții: dreptul roman, care a fost cea mai dezvoltată instituție a lumii, a creat formule care, fiind totdeauna în avantajul Romei, măguleau amorul propriu al învinșilor, fie prin conferirea cetățeniei depline, fie prin acordarea cetățeniei minore, fie prin *civitas sine suffragio*. Grație acestor sisteme, Roma a reușit să țină în stăpînire o populație mult superioară celei într-adevăr romane, pe un teritoriu mereu mai întins. Din punctul de vedere al lingvisticii romanice ar fi bine să se rețină două lucruri: noțiunea de romanitate a fost o noțiune esențial politică (§ 29), iar romanii nu și-au propus niciodată o asimilare violentă a populațiilor supuse și nu au încercat niciodată să-și impună limba lor, considerînd, dimpotrivă, folosirea latinei ca o mare distincție. Romanii nu au împiedicat folosirea idiomurilor federaților italici, nici a etruscei, de mai mare prestigiu, și cu atît mai puțin a limbii eline din Italia de sud mai întîi, apoi din Grecia, astfel încît aceste limbi s-au menținut vreme îndelungată și sub stăpînirea romană.

Cum a avut loc expansiunea romană în Italia pînă la Arno și la Esino și apoi pînă la Rubicon în nord, este un fapt prea cunoscut pentru a mai insista asupra lui aici; pînă și etruscii, de a căror civilizație și de ale căror discipline augurale Roma beneficiase mult, cei care stăpîniseră Roma aproape un secol în perioada monarhică, au fost supuși; etapele cuceririlor ulterioare sînt și ele capitole ale istoriei romane. Vor fi de ajuns cîteva date sumare pentru rememorare: în 241 î.e.n. Sicilia este organizată ca provincie; în 238, Sardinia și Corsica; în 197, Spania, în 146, Africa; în 167, Iliria; în 120, sudul Galiei; în 50, nordul Galiei; în 15, Reția și, în sfîrșit, în 107 e.n., sub
98 Traian, Dacia. Galia Cisalpină fusese cucerită încă din 191 î.e.n., iar veneții se supuseseră Romei încă din 215 (deși constituirea provinciei datează abia din 81) [10].

§ 17. **Elementele dialectale ale latinei.** Din răspîndirea latinei pe un teritoriu tot mai vast decurg următoarele consecințe: mai întîi faptul că latina, venind în contact cu idiomuri diverse, exercita, și în același timp suferea o influență mai mult sau mai puțin însemnată; al doilea, care este într-un anume fel corolarul celui dintîi, că latina, deși era relativ unitară în mica patrie primitivă de origine (s-a văzut însă în § 5 că lingvistica modernă

[10] Cine dorește să studieze în amănunt răspîndirea latinei în urma expansiunii politice a romanilor poate apela la vechea, dar încă de neînlocuit, lucrare a lui ALEXANDER BUDINSZKY, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin, 1881.

Scanned with OKEN Scanner

neagă unitatea absolută chiar şi graiurilor din centrele mici), trebuia să se diferenţieze treptat în diversele regiuni. Atîta vreme cît legătura politică cu centrul era strînsă, aceste diferenţe au trebuit să fie limitate; cînd, în urma evenimentelor politice, această legătură s-a slăbit şi s-a rupt cu totul, diferenţele s-au accentuat.

Pe de altă parte, s-a văzut (§ 16) că Roma nu-şi impunea propria limbă; în general, populaţiile supuse erau cele care doreau să se ridice din punct de vedere cultural, folosind latina. Şi aici s-a-ntîmplat ca aproape pretutindeni unde două popoare se află în contact: se impune lingvistic cel care are un prestigiu mai mare. Şi astfel Roma a reuşit să impună, fără constrîngeri, latina asupra oscăi, umbrianei şi chiar a galicei şi etruscăi; numai parţial ea a înlocuit greaca, care avea un mai mare prestigiu cultural.

Că latina însăşi a suferit o influenţă considerabilă din partea idiomurilor popoarelor supuse este un fapt confirmat; în mod natural, ca toate populaţiile supuse, federate etc, înainte de a-şi pierde limba în favoarea latinei trebuie să fi cunoscut o perioadă mai mult sau mai puţin lungă de bilingvism. Unele din limbile preromane au avut în teritoriul romanizat o vitalitate considerabilă, vreme îndelungată. Ceea ce latina a împrumutat de la idiomurile popoarelor supuse şi este atestat chiar de latină nu intră, la drept vorbind, în cîmpul lingvisticii romanice, ci aparţine doar domeniului istoriei limbii latine. Marele latinist francez ALFRED ERNOUT (1879—1973), într-o carte devenită clasică, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin* (Paris, 1909), a strîns toate elementele de proveniență dialectală atestate în latină. Cea mai mare parte nu interesează însă decît indirect lingvistica romanică. Într-adevăr, cînd romanistul consideră it. *fuso*, rom. *fus*, sard. *fusu*, sp. *huso* etc. din lat. *fūsus* cu acelaşi sens, şi-a îndeplinit, am spune, sarcina, deoarece *fūsus* este un cuvînt atestat curent în latină. Că *fūsus*, din cauza lui -*s*- intervocalic, nu poate fi un cuvînt latin originar, ci este probabil un element dialectal italic este o problemă care interesează numai lingvistica latină [11]. Sînt însă alte cazuri în care cuvinte romanice de probabilă origine dialectală latină provin din forme de bază neatestate de autorii clasici; şi aceasta este o problemă care interesează direct lingvistica romanică. 99

Unul din principalele merite ale lui G. I. ASCOLI (v. § 4) este de a fi pus în evidenţă aşa-numitele „reacţii etnice", adică influenţa substratului [12]

---

[11] Şi în vechea provensală exista *fus* care se continuă în unele dialecte galo-romanice; v. fr. *fuisel*, azi *fuseau* provine din diminutivul * *fūscellu* (format ca *vas-vascellum*), cf. WARTBURG, *FEW*, III, p. 923; *fūsus* este atestat încă la Catul şi Lucreţiu. ERNOUT, *Élém. dialectaux*, p. 175, remarcă: „L'étymologie du mot est inconnue, mais l'*s* intervocalique doit sans doute s'expliquer comme étant d'origine dialectale. *Fusus* est un mot italique". În *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, scris în colaborare cu A. MEILLET (ed. a IV-a, Paris, 1960) — spune doar: „étymologie inconnue". Legătura cu *fundo*, acceptată de WALDE—HOFFMANN, *Lat. etym. Wörterbuch*, I, p. 574, urmînd o veche propunere a latinistului englez EDWARD ROSS WHARTON (1844—1896) nu este deloc convingătoare.

[12] Cf. în special B. A. TERRACINI, *Sostrato*, în „Scritti in onore di Alfredo Trombetti", Milano, Hoepli, 1938, p. 321—346 (retipărit în volumul său *Pagine e appunti di linguistica storica*, Firenze, 1957 p. 41—79); A. ALONSO, *Substratum y Superstratum*, în *RFH*, III (1941), p. 208—218 (reprodus şi în volumul său *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid, Gredos, 1951, p. 315—330); R. MENÉNDEZ PIDAL, *Modo de obrar el substrato lingüístico*, în *RFE*, XXXIV (1950), p. 1—8 (v. şi bibliografia de la sfîrşitul acestui capitol).

Scanned with OKEN Scanner

și teoria ascoliană a fost preluată mai ales de școala lingvistică italiană (MERLO, BATTISTI, TERRACINI, BERTOLDI etc.) în care s-a ajuns de curînd la aplicări întrucîtva excesive (ALESSIO).

În afară de acele cuvinte, atestate mai mult sau mai puțin frecvent în lexicul latin, fie și de origine dialectală, care pot fi considerate latine, măcar pentru romanistică, în afară de toponimie care conservă în fiecare regiune, cum s-a dovedit, elemente din limbile preexistente [13], apar în limbile romanice unele tendințe fonetice și elemente lexicale cu siguranță preromane sau care pot fi atribuite în mod verosimil substratului preroman.

100 § 18. **Substratul italic.** S-a văzut deja în § 15 că una dintre deosebirile specifice ale osco-umbrianei față de latină rezidă în tratamentul aspiratelor indo-europene în poziție intervocalică, care erau redate în aceste dialecte prin spirante și în latină prin sonorele *b, d* (de ex., o. *tfei*, u. *tefe*, lat. *tibi;* cf. v. ind. *túbhyam;* o. *mefiai* «în medie», lat. *medius;* cf. v. ind. *madhyaḥ*). Cuvintele latinești care, deși nu sînt compuse [14], prezintă un *-f-* intervocalic sînt, de obicei, de origine dialectală italică, chiar dacă unele sînt atestate în mod curent în latină, fie ca unică formă existentă (de ex. *tōfus, tūfus* „tuf vulcanic") fie, mai adesea, alături de o formă orășenească cu fonetică romană normală, de ex. *būfo*, alături de *būbo, būfalus* alături de *būbalus* etc. Foarte adesea ambele forme supraviețuiesc în limbile romanice; astfel *scrōfa* este continuată în rom. *scroafă*, it. *scrofa*, dar v. fr. *escroue*, fr. mod. *écrou* „șurub" se explică mai bine dintr-o **scrōba;* se poate vedea în această formă fie un fonetism orășenesc față de cel italic, fie o contaminare între *scrōfa* și *scrobis*. În acest caz, forma de tip dialectal italic este singura atestată în latină (Aulus Gellius, XIII, 6, 4, și v. WARTBURG, *FEW*, XI, 342).

Există în schimb cazuri în care numai limbile romanice atestă o formă cu fonetism italic. Lipsa atestării în latină nu este o dovadă absolută a inexistenței cuvîntului la Roma, dar este cel puțin un indiciu că, dacă cuvîntul exista, avea o vitalitate limitată; el nu apare în izvoarele literare sau epigrafice transmise nouă, putînd fi și un cuvînt regional folosit numai în unele teritorii. Astfel, de ex., pe cînd *būfalus* (> it. *bùfalo*) alături de *bubalus* (> rom. *bour*) este atestat, deși în perioada tîrzie, la Venantius Fortunatus, VII, 4, 21, latina ne transmite numai forma *bŭbulcus* (> engad. *buolch*, comel. *bolku*, friul. *beòlc*, ven. *beólco*), dar it. *bifolco* postulează în mod sigur o formă dialectală **bufulcus*, ~ **bifulcus*.

De asemenea, în latină este atestată numai forma *scarabaeus*, care nu există în limbile romanice (it. *scarabeo* și fr. *scarabée* sînt cuvinte savante), dar formele romanice de tipul it. *scarafaggio* postulează în mod cert o formă dialectală italică **scarafaius*. Rom. *tăun* și retorom. centr. *taván* pleacă

---

[13] Numele de locuri sînt mai puțin supuse schimbărilor decît numele comune. Deseori numele locale supraviețuiesc, legate de soarta locului, multor schimbări de popoare și de limbi. Pentru o primă orientare a se consulta excelentul articol al lui P. SKOK, *Toponomastica*, în „Enciclopedia Italiana", XXXIV, p. 7—10 și, pentru domeniul romanic, W. MEYER-LÜBKE, *Einführung* [3], p. 263 și urm.; E. MURET, *Les noms de lieu des langues romanes*, Paris, 1930; A. DAUZAT, *Les noms de lieux*, Paris, 1926. Pentru anumite probleme generale și speciale ale toponimicelor preromane în Peninsula Iberică cf. R. MENÉNDEZ PIDAL, *Toponimia prerromana hispana*, Madrid, 1952, J. HUBSCHMID, *Toponimia prerromana*, în *ELH*, I, p. 447—493. *Toponimia prerománica*

[14] Ca *de-fendo, re-ficio, pro-fanus* și altele asemănătoare.

de la lat. *tabanus*, dar it. *tafano* nu poate proveni decît de la o formă dialectală **tafanus*. Cazuri similare sînt cele ale lui *zufolare* din italiană, dintr-un **sufilare*, paralel cu **subilare* (> ven. *subiar*), alături de atestatul *sifilare* (Nonius, 531, 2) (> fr. *siffler*) și de *sibilare* (> friul. *sivilà*, rom. *șuera*), ale lui **cufare* (> ven. *cufarse*, friul. *cufasi* etc.), alături de *cubare* (> it. *covare*) etc.

Revine lui Ascoli meritul de a fi atras atenția cercetătorilor asupra acestei probleme într-una din scrisorile sale despre lingvistică [15]. Chiar 101
dacă, în unele cazuri, *-f-* poate avea și alte explicații (disimilare, caracter expresiv etc. [16]) este sigur că formele cu *-f-*, atestate sau nu, erau destul de numeroase în latina populară și nu numai în regiunile cu adstrat și apoi cu substrat dialectal italic. Aceasta dovedește că „coloniștii romani nu aduceau o latină pură și că aceasta, departe de Roma, și poate în mediu prielnic, s-a fixat pe piatră [și, adăugăm noi, s-a continuat în romanică] cu urme care, deși indirect, sînt osco-umbriene[17]. Există însă multe exemple de substrat osc limitate numai la dialectele Italiei meridionale, atît în teritoriul care a fost în antichitate osc din punct de vedere lingvistic, cît și în cel care, deși iapig sau mesapic sau grec, avea, în coloniile romane stabilite acolo, numeroși italici. Apul. *ñifa* « brazdă » (*ñifa* la Lecce, *ñofa* la Francavilla, *chiefa* la Brindisi etc.) pleacă de la o formă oscă **glifa*, paralelă cu lat. *gleba* (> cors. *ghieva*, sardă log. *yea*, port. *leiva*, cat. *gleva*); napol. și samn. *tofa* „trîmbiță" pleacă de la un o. **tufa*, paralel cu lat. *tuba*, inexistent în limbile romanice. În multe dialecte ale Lucaniei pentru „octombrie" găsim forma *attrufu* care, ca și napol. *attrufē*, *ottrufë*, salern. *attrufë*, provine din o. **úhtufri*, corespunzînd lat. *october* etc.[18]

S-a spus deja (§ 15) că una dintre caracteristicile dialectelor italice, față de latină, era asimilarea *nd* > *nn*, *mb* > *mm*. Or, chiar această asimilare se găsește în toate dialectele italienești centro-meridionale (roman și sicilian inclusiv, exceptînd doar cele mai sudice zone din Calabria și Salento și o parte din Sicilia nord-estică) de ex. *monno* = mondo și *iamma* = gamba. Încă Chr. Fr. Wentrup (1824—1883) în ale sale *Beiträge zur Kenntnis der neapoletanischen Mundart* (Wittenberg, 1885), p. 3, a pus în legătură asimilarea *nd* > *nn* din napoletană cu cea din oscă și cercetătorii mai noi au admis dependența fenomenului prezentat de dialectele moderne de condițiile osco-umbrianei, pînă la Clemente Merlo care, cu o mai mare amploare și precizie, 102
a tratat acest subiect de mai multe ori [19]. Gerhard Rohlfs, în interesantul

---

[15] *Di un filone italico diverso dal romano, che si avverte nel campo neolatino*, în *AGI*, X (1886), p. 1—17 (retipărit de L. Spitzer, *Meisterwerke der rom. Sprachwissenschaft*, München, 1929, vol. I, p. 12—22).

[16] Cf. G. Bertoni, *Ancora di -f- italico e -b- latino e dei loro continuatori romanzi*, în *RFICI*, XXXVIII (1910), p. 25—37.

[17] G. Devoto, *Contributo alla teoria del sostrato osco-umbro*, în *RLingR*, IX (1933), p. 229—245 (pasajul citat este la p. 233).

[18] Cf. Fr. Ribezzo, *Reliquie italiche nei dialetti dell'Italia Meridionale*, în „Atti dell'Accademia di archeologia, Lettere e Belle Arti" di Napoli, N.S.I. (1908), p. 149—169; G. Alessio, *Giorn. it. Filol.*, XVI (1936), p. 182, pune la îndoială unele din aceste elemente italice.

[19] Cf. în special articolul *Il sostrato etnico e i dialetti italiani*, în *ID*, IX (1933), p. 1—24, publicat și în *RLingR*, IX (1933), p. 176—194 și retipărit în volumul său *Studi glottologici*, Pisa, 1934, p. 1—26.

articol *Vorlateinische Einflüsse in den Mundarten des heutigen Italiens?* [20], crede că nu există continuitate între cele două fenomene fonetice; dacă asimilarea, prezentă astăzi și la Roma, ar fi fost veche, ea ar fi trebuit, să
103 se răspîndească prin latina vulgară și în celelalte părți ale Romaniei; se găsesc efectiv urme și în alte puncte ale teritoriului romanic, mai dificil să fie atribuite unei influențe osce [21]. Cl. Merlo confirmă însă că „fiind vorba de un fenomen de asimilare este natural să apară sporadic, ici și colo; în Italia meridională el nu este sporadic, ci o îmbrățișează în întregime și tocmai în aceasta stă forța sa de caracter etnic" [22].

Răspîndirea reducerii *nd* > *nn* și *mb* > *mm* se poate vedea din harta reprodusă la p. 75 (fig. 4).

Este interesant de urmărit îndeaproape granița nord-vestică a fenomenului care corespunde aproximativ limitei sudice a teritoriului ocupat cîndva de gali (fluviul Esino): „Plinius a scris că teritoriul ocupat de celți începea la Ancona *(ab Ancona gallica ora incipit*, Nat. Hist. III, 112); și astăzi încă, după atîtea secole, între dialectele din Romagna, cele de pe Metaur cu substrat celtic și cele marchigiane cu substrat italic, granița este un mic rîu, Esino, care aproape de Ancona, se varsă în Marea Adriatică ... Asimilarea
104 la *-nn-* a grupului consonantic *-n + d-* *(quanno* față de lat. *quando)*, una dintre trăsăturile cele mai specifice ale italianei centro-meridionale, așa cum a fost

---

[20] În *GRM*, XVIII (1930), p. 37—56 (retipărit în volumul său *An den Quellen der romanischen Sprachen*, Halle, 1952, p. 51—79). În a sa *Gramm. storica ital.* (§ 253), Rohlfs definește exact limitele lui *-nd-* > *nn* care are ca graniță nordică „o linie, care incluzînd totuși localitatea toscană Pitigliano (GR), merge de la granița nordică a Latium-ului, prin Umbria pînă la Ancona...", dar adaugă: „Grupul *-nd* a rămas intact în Calabria meridională, la sud de linia Amantea—Scigliano—Crotone, în timp ce Sicilia prezintă tipul *nn: munnu, quannu, cantannu;* doar în zona extrem nord-estică a insulei, unele localități din provincia Messina au *nd* (Milazzo, Barcellona, Fùrnari, Castroreale, Maletto, Bronte, Montalbano), dar chiar la Messina există *nn*... Tipul *nd* s-a păstrat și în unele zone din partea extrem meridională a Apuliei (Salento), în special în apropiere de Brindisi ... și în orașele din Otranto ..., Lecce... și Galatina ... în timp ce *nn* predomină în centrele mici".

[21] Asimilările *mb* > *m*, *nd* > *n* se regăsesc (alături de *ld* > *ll* și altele asemănătoare) în nordul Spaniei și în Gasconia. R. Menéndez Pidal, *Orígenes del Español*, Madrid, 1926 [1] (și mai pe larg 1964 [5]) §§ 52—55, pune în legătură acest fenomen cu cel din Italia centro-meridională, bineînțeles nu ca influență a unui substrat direct, ci datorat colonizării romane de origine oscă, pentru care ar fi dovadă și toponimicul *Huesca* < *Osca*. Marele filolog spaniol a rămas mereu fidel acestei teze, reluate și în monografia *A propósito de l y ll latinas. Colonización suditálica en España*, în „Boletín de la Real Academia Española", XXXIV (1954), p. 165—216, în care vede alte concordanțe între italică și spaniolă în tratamentele lui *l* și *ll*. Istoricul problemei este rezumat limpede de Fr. Jungemann, *La teoría del sustratto y los dialectos hispano-romances y gascones*. Madrid, 1955, p. 244—272, care se pronunță net împotriva celei pe care o numește „la hipótesis osquista". Favorabil, deși cu unele rezerve, este în schimb V. Bertoldi, *Colonizzazioni nell'antico Mediterraneo occidentale alla luce degli aspetti linguistici*, Napoli, 1950, p. 197—202. Cu totul împotrivă se arată G. Rohlfs, *Oskische Latinität in Spanien?*, în *RLingR*, XIX (1955), p. 221—226; *Zur Methodologie der romanischen Substratforschung*, în „Syntactica und Stilistica, Festschrift für E. Gamillscheg zum 70. Geburtstag 28. Okt. 1957". Tübingen, 1957, p. 496 și urm. și în articolul cu caracter mai general *Influence des éléments autochtones sur les langues romanes*, în *Actes du Colloque intern. de civilisations, littératures et langues romanes*, Bucarest, 1959, p. 240—249. Împotriva substratului osc este și J. Corominas, *NRFH*, X (1956) p. 156 și urm.

[22] *ID*, IX (1953), p. 10; și R. Hall Jr., *Nasal + homorganic plosive in Central and South Italien*, în *ArLing*, I (1950), p. 151—156, este favorabil substratului.

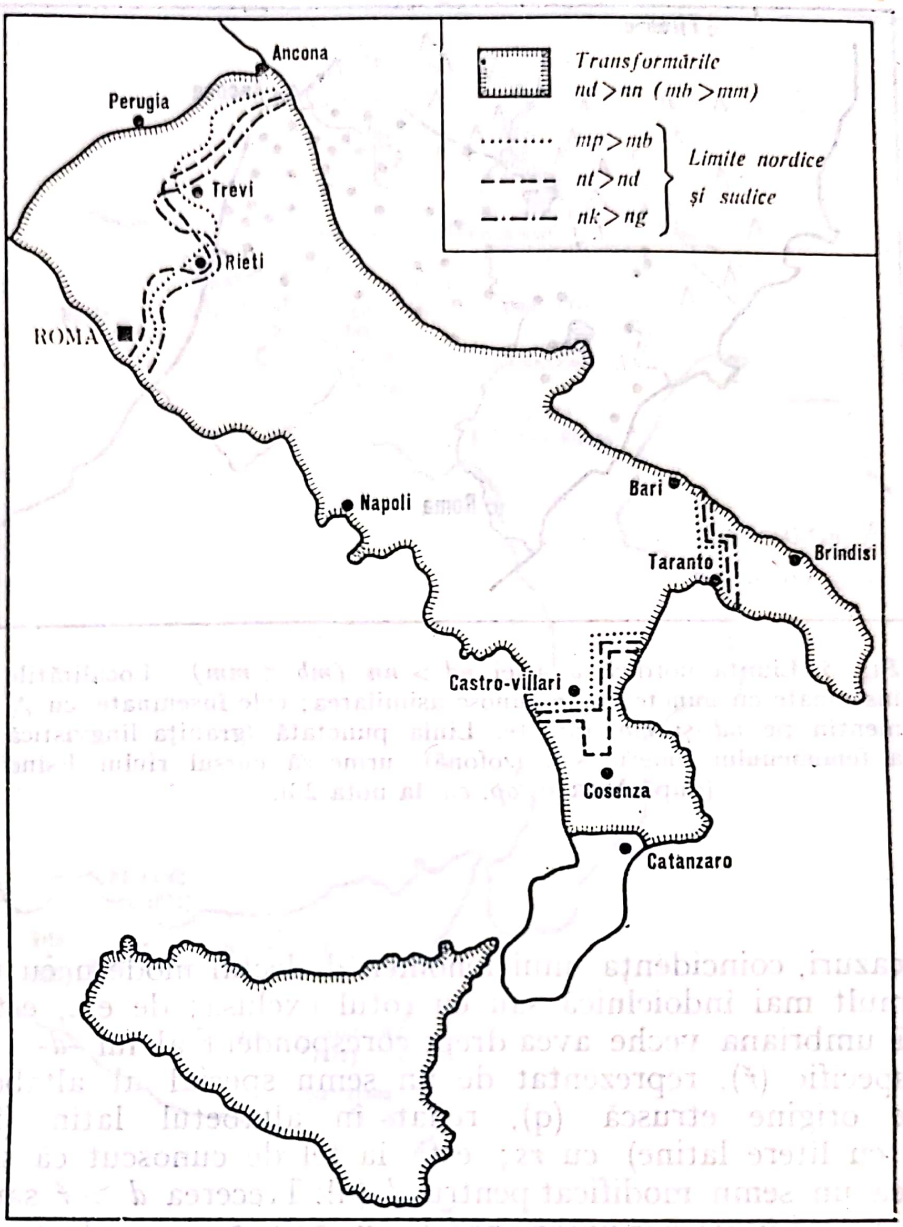

Fig. 4. Zona din interiorul liniei haşurate indică aria actuală a lui *nd* > *nn* (şi *mb* > *mm*).

şi pentru Italici faţă de latini (osc. *úpsannam* = lat. *operandam*), se opreşte tocmai la Esino"! [23].

[23] Cl. Merlo, *L'Italia linguistica odierna e le invasioni barbariche*, în „Rend. Cl. Sc. Morali e St. R. Acc. Italia", s. VII, v. III, f. 6 (1942), p. 72, de unde am luat harta (fig. 5). În realitate însă, nu se poate spune că rîul Esino este o graniţă prea rigidă, cum părea să creadă Merlo; în acest fel rămîn excluse Ancona şi o parte a dialectelor aflate la sud-vest de Ancona; astfel, de exemplu, la Osimo, la vreo douăzeci de kilometri de Ancona, nu numai că *mb* > *mm* lipseşte cu totul, dar *nd* > *nn* este sporadic. Pentru mai multe detalii cf. C. Tagliavini, în volumul miscelaneu *Le Marche*, Milano, Electa, 1966, p. 50.

Scanned with OKEN Scanner

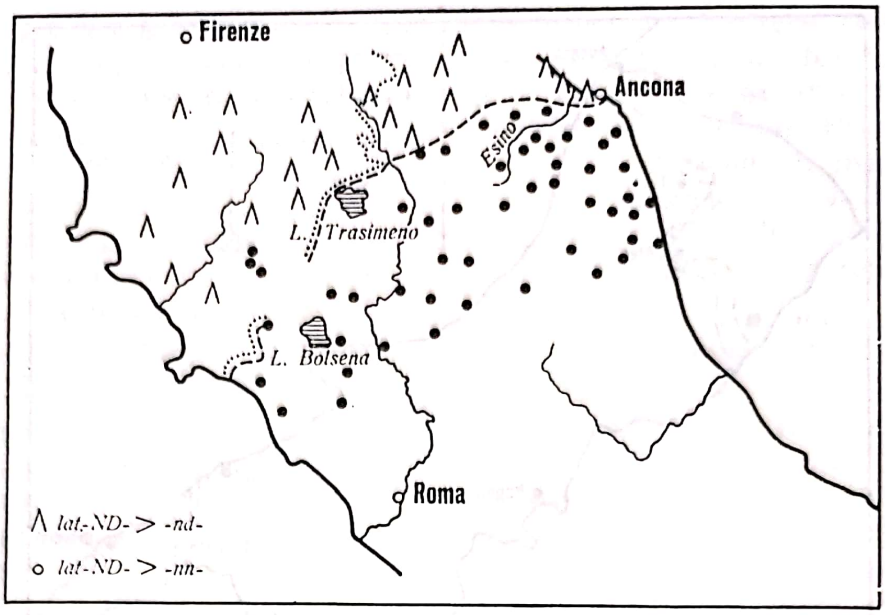

Fig. 5. Limita nordică a ariei *nd* > *nn* (*mb* < *mm*). Localitățile însemnate cu puncte negre cunosc asimilarea; cele însemnate cu ∧ mențin pe *nd* și *mb* intacte. Linia punctată (granița lingvistică a fenomenului fonetic sau izofonă) urmează cursul rîului Esino (după MERLO, *op. cit.* la nota 23).

În alte cazuri, coincidența unui fenomen dialectal modern cu unul vechi italic este mult mai îndoielnică sau cu totul exclusă; de ex., este un fapt cunoscut că umbriana veche avea drept corespondent al lui *-d-* intervocalic un fonem specific (*ř*), reprezentat de un semn special al alfabetului său național de origine etruscă (q), redat în alfabetul latin (în vechile texte scrise cu litere latine) cu *rs*; este la fel de cunoscut că și dialectul pelinian avea un semn modificat pentru *d* (đ). Trecerea *d* > *ř* sau *d* > *r* se găsește însă numai în vechea umbriană, de ex. *peři*, *persi* «pede»; *sersi* «sede», *kaleřuf* « callidus », *mersuva* « iusta » < **medes-u̯a-*, *meřs* « ius » < **medesu̯os* (cf. lat. *mŏdus*); în oscă nu există exemple sigure pentru *r* < *d*, pentru că puținele exemple invocate de unii cercetători (ca *púmperiais* „quincuriis") au mai degrabă *r* < *l*, cum recunoaște și R. VON PLANTA (1864—1937) în fundamentala sa gramatică a dialectelor osco-umbriene [24].

105

Astăzi în dialectele italiene centro-meridionale este frecventă trecerea *d* > *r* (tipul *maronna* = Madonna). Unii lingviști [25] au pus în legătură acest fenomen cu cel umbric, dar studii aprofundate, ca cel al romanistului suedez E. G. WAHLGREN (1879—1938), au demonstrat inconsistența unei

[24] Cf. R. VON PLANTA, *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte*, Strassburg, 1893, vol. I, p. 409 și urm.; cf. și G. BOTTIGLIONI, *Note di fonetica e paleografia italo-etrusca (A proposito delle lettere* d *e* r *nell'alfabeto osco-umbro)*, în *AGI*, XXII—XXIII (1929), p. 241—270.

[25] N. NEUMANN—SPALLART, *Weitere Beiträge zur Charakteristik des Dialektes der Marche*, Halle, 1907, p. 43.

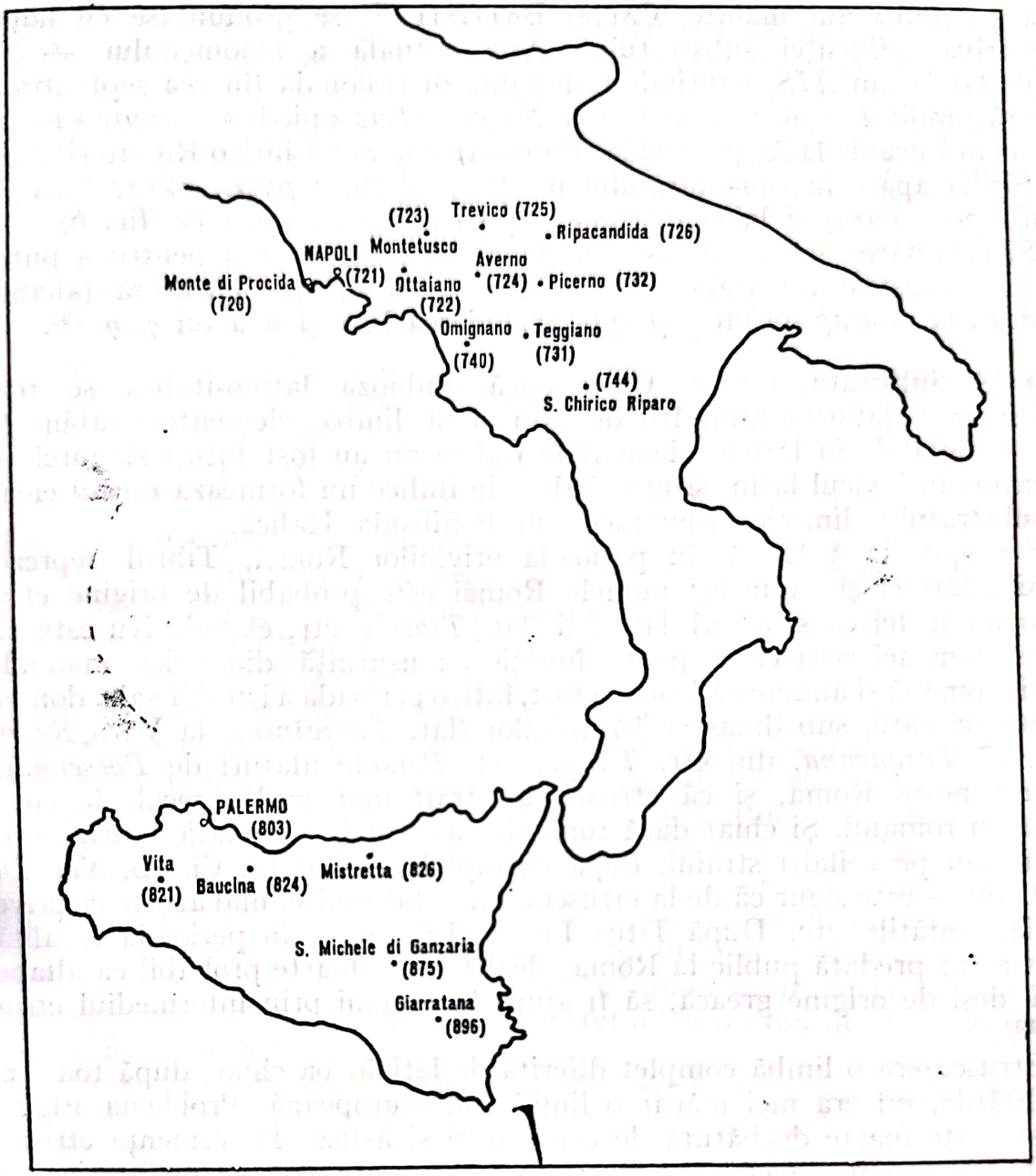

Fig. 6. Puncte din Italia meridională și din Sicilia în care apare transformarea *−d− > −r−* (după *AIS*)

astfel de ipoteze (care dealtfel era înlăturată chiar de R. von Planta): „Outre les difficultés chronologiques qui privent une telle théorie de toute vraisemblance, les faits géographiques y font également obstacle. Le passage, paléo-italique *d > r* est limité à l'ombrien septentrional et l'*r* moderne, remontant à *d* intervocalique, n'est pas connu en ombrien, mais constitue le trait caractéristique d'un domaine beaucoup plus méridional" [26]. Dealtfel,

[26] E. G. Wahlgren, *Un problème de phonétique romane: le développement d > r*, Uppsala, 1930 (v. în special p. 47–48).

încă cu mulți ani înainte, CARLO BATTISTI [27] se pronunțase cu hotărîre împotriva influenței substratului. Aria actuală a fenomenului *-d- > -r-*, după datele din *AIS*, cuprinde Campania meridională (în cea septentrională este răspîndit *d > δ*), începînd de la Napoli *(pere* « piede »; *annure* « nudo »), revine în Lucania la Acquafredda (Potenza) și la San Chìrico Riparo (Potenza). În Sicilia apare în zona țărmului nordic (Palermo: *pyeri, nuru;* Vita (Trapani): *peri, nuru*) și la Giarratana (Siracusa): *péri, nuru* (v. fig. 6).

106 Și asimilarea *-ct- > -tt-* este un fenomen prea general pentru a putea fi atribuit substratului italic [28]; la fel și tendința spre epenteză (anaptixă) *(cancarena, scarapello* etc.) și spre închiderea la *i* și *u* a lui *ę, ǫ* [29].

107 § 19. **Substratul etrusc.** Chiar dacă simbioza latino-italică se realiza cu ușurință datorită afinității de rasă și de limbă, elementele sabine fiind ușor asimilabile în latină, elementele italice nu au fost totuși singurele care au intrat în lexicul latin, și nici dialectele italice nu formează unicul element al substratului limbilor romanice din Peninsula Italică.

S-a spus la § 15 că, în perioada originilor Romei, Tibrul reprezenta granița latinei și că însuși numele Romei este probabil de origine etruscă *(Ruma)* la fel ca și cel al Tibrului (lat. *Tiberis*, etr. *Θepre*). Nu este cazul să repetăm aci ceea ce se poate învăța cu ușurință din orice manual de istorie romană și anume că Roma a fost, într-o perioadă a istoriei sale, dominată de etrusci care, sub dinastia Tarquinilor (lat. *Tarquĭnius*, la Varo, *Re rust.*, I, 2, 27 *Tarquenna*, din etr. *Tarχna;* cf. *Porsĭna* alături de *Porsenna*), au domnit peste Roma, și că etruscii au trăit mai multe secole în contact strîns cu romanii. Și chiar dacă romanii i-au numit cîteodată *barbari* — cum îi numeau pe ceilalți străini, după exemplul grecilor (v. Cicero, *Nat. Deor.* II, 4, 10) — este sigur că de la etrusci au învățat multe, mai ales în ce privește religia, zeitățile etc. După Titus Livius, IX, 36, 3, în perioada regalității, etrusca era predată public la Roma; dealtfel este foarte probabil ca alfabetul latin, deși de origine greacă, să fi ajuns la romani prin intermediul etruscilor [30].

Etrusca era o limbă complet diferită de latină, ba chiar, după toate probabilitățile, nu era nici măcar o limbă indo-europeană. Problema originilor etrusce este foarte dezbătută de cercetători și astăzi. Proveniența etruscilor din Lidia, sau în general din Asia Mică, afirmată paralel de istoricii greci

---

[27] C. BATTISTI, *Le dentali esplosive intervocaliche nei dialetti italiani*, Halle, 1912, p. 197 și urm.; G. ALESSIO. *Giorn. It. Filol.* XVI (1963), p. 182 este dispus să admită influența unui substrat.

[28] Cf. în special G. IVĂNESCU, *Despre schimbările fonetice italiene de tipul* ct > tt *și* gd > dd, în *Italica* (Iași), II (1942), p. 115—136. Fără a dori să apere cu orice chip ipoteza sa, în vremea din urmă IVĂNESCU pare dispus să atribuie substratului osco-umbric, tendința de lungire a consoanelor, comună întregii Italii centro-meridionale și absentă din Italia septentrională *(AUTim*, I (1963), p. 345); dar nu trebuie să uităm că aceeași tendință se manifestă și acolo unde nu a existat substrat osco-umbric, ca în Toscana.

[29] Fenomene atribuite substratului osc de V. MOLTONI, *Gli influssi dell'Osco sulle iscrizioni latine della Regio I*, în *RIL*, LXXXVII (1954), p. 193—232.

[30] Acest fapt pare verosimil în special pentru că Γ grecesc este redat prin surda *C* și pentru că *G*, modificare ulterioară a lui *C*, este o inovație a secolului al III-lea pe care Plutarh o atribuie lui Spurio Carvilio Ruga; acum se știe că etrusca nu poseda sonorele și deci Γ grecesc avea aceeași valoare cu *K*. Aceasta nu ducea la inconveniente în etruscă; nu tot astfel în latină unde fonemele *c* și *g* erau net distincte.

Scanned with OKEN Scanner

și romani (începînd cu Herodot, I, 94) este contrazisă numai de Dionisos din Halicarnas care-i consideră autohtoni. Legăturile etruscei cu limbile Asiei Mici au fost susținute de mulți lingviști moderni cum ar fi CARL PAULI (1839—1901), GUSTAV HERBIG (1868—1925), ALFREDO TROMBETTI (1866—1929), PAUL KRETSCHMER (1866—1956) etc., dar nu au lipsit nici încercările de a apropia etrusca de indo-europeană — de la PAUL WILHELM CORSSEN (1820—1875) la EMIL GOLDMANN (1872—1944) — și chiar de grupul italic — de la LUIGI LANZI (1732—1810), ARIODANTE FABRETTI (1816—1894), ELIA LATTES (1843—1925) pînă la BARTOLOMEO NOGARA (1868—1954). Teza dominantă astăzi este aceea a concordanței dintre etruscă și limbile din Asia și, mai îndepărtată, chiar cu indo-europeana. Pe de altă parte, cunoștințele noastre de limbă etruscă nu sînt prea profunde. Cu toate că sîntem 108
în posesia mai multor mii de inscripții într-un alfabet pe care-l putem citi cu exactitate — cel puțin de pe vremea lui LUIGI LANZI —, cea mai mare parte dintre ele au un text scurt, cu caracter funerar (tocmai de aceea compus în marea majoritate din nume proprii) sau votiv; inscripțiile ample sînt foarte puțin numeroase și greu de interpretat (cărămida din Capua, plumbul din Magliano, trunchiul de coloană din Perugia). Unicul text mai lung ne este oferit de benzile unei mumii păstrate la muzeul din Zagreb [31]. Cunoștințele noastre de lexic etrusc sînt prin urmare foarte modeste și din cauza numărului redus de inscripții bilingve de oarecare importanță (avem vreo treizeci, dar toate foarte scurte), iar munca de descifrare a sensurilor avansează încet, cu ajutorul metodei combinatorii și etimologice. Glosele latine și grecești de cuvinte etrusce sînt foarte puține, dar unele cuvinte ne sînt cunoscute și prin acest mijloc; de ex. *aisar* trebuia să însemne „zei", așa cum apare la Suetonius, *Aug.* 97, care povestește cum un fulger „ex inscriptione statuae eius [a lui Cesar Augustus] prima nominis littera effluxit; responsum est centum solos dies posthac victurum, quem numerum C littera notaret, futurumque ut intra deos refferretur quod *aesar*, idest reliqua pars a Caesaris nomine, etrusca lingua deus vocaretur" și o glosă din Esichio spune: *„αἰσοί θεοί ὑπὸ Τυῤῥηνῶν"* [32].

Pentru a putea înțelege dificultățile de descifrare a sensurilor etruscei, vom aminti aici numai problema numeralelor. Numeralele cardinale de la 1 la 6 sînt scrise cu numele lor întreg pe două zaruri din Tuscania (Toscanella), păstrate astăzi la Paris în Muzeul Louvre, dar ordinea numerelor nu este sigură. Pentru lingvistul norvegian ALF TORP (1853—1916) *huθ* ar fi „șase" și la fel și pentru A. TROMBETTI și pentru alți cercetători, dar lingvistul sloven K. OŠTIR (n. 1888) a încercat să demonstreze că *huθ* este „patru", bazîndu-se pe toponimul preelenic *'Υττηνία*; vechi nume, după mărturia

[31] Este vorba de un manuscris original pe pînză *(liber linteus)* care a fost tăiat în fîșii pentru a înfășura mumia unei femei, după obiceiul egiptean. Acest manuscris, probabil redactat într-un oraș din nordul Italiei, a ajuns, din motive necunoscute nouă, în Egipt și a servit la scopul indicat mai sus. Mumia, înfășurată în aceste fîșii, a fost exportată din Egipt de un călător croat și donată Muzeului din Zagreb. Alăturînd fîșiile, s-a putut reconstitui, cel puțin parțial, un text constînd din douăsprezece coloane verticale și conținînd 1190 de cuvinte.

[32] Această rădăcină *ais*, în afară de etruscă, este răspîndită în alte limbi mediteraneene (cf. G. DEVOTO, ais-*etrusco e* ais-*mediterraneo*, în *St. Etr.* V. (1931), p. 299—316; J. SCHRIJNEN, *Le substrat italique et l'étrusque*, în „Mélanges van Ginneken", Paris, 1937, p. 211—215, reprodus în „Collectanea Schrjnen" Nijmegen, 1939, p. 235—239.

Scanned with OKEN Scanner

lui Ștefan Bizantinul, al aticului *Τετράπολις* de la Maraton [33]. Contactele frecvente între etrusci și latini au făcut ca latina să asimileze un anumit
109 număr de cuvinte etrusce, pe care noi, în ciuda imperfectei cunoașteri a lexicului etrusc, le putem izola atît datorită lipsei de corespondențe indo-europene, cît și datorită prezenței unor elemente morfologice caracteristice, în special a sufixelor ca *-na, -ena -enna, -ĭna*. La fel ca la numele proprii cu aceleași sufixe *(Porse(n)na, Ravēnna, Caecĭna, Maecēnas)* putem atribui etruscei cuvintele *catēna, sagīna, sacēna (scēna)* etc.; la fel unele nume în *-issa, -isa*, ca *mantīs(s)a* „additamentum dicitur lingua tusca, quod ponderi addicitur" etc. [34].

Etrusca a fost intermediara dintre latină și greacă pentru unele cuvinte care, după aspectul lor fonetic sau morfologic (adăugiri de sufixe etc.), nu pot fi împrumutate direct din greacă; astfel de ex. *sporta*, din cauza sincopei vocalei scurte interne și din cauza pierderii trăsăturii de sonoritate originare, nu poate veni direct din gr. *σπυρίδα* și *cisterna*, ca și *lanterna*, sînt adaptări etrusce respectiv din gr. *κίστη* și *λαμπτήρ*; lat. *grōma* „instrument de măsurare a terenului" provine dintr-un gr. *γνώμων* dar a trecut prin etruscul **cruma* (cu *gn-* > *gr-*, *cr-* ca și *mn* > *mr*, cf. etr. *Memrum* < gr. *Μέμνων*). Foarte puternică a fost influența etruscă asupra onomasticei romane începînd cu sistemul nominal compus din trei membri *(praenomen, nomen, cognomen)* care este comun și altor popoare italice, dar diferit de cel al tuturor celorlalte popoare indo-europene (tipul onomastic: *Marcus Tullius Cicero* corespunde
110 celui etrusc *Larce Zuχu Mutu*). Și unele nume romane frecvente au o corespondență precisă în etruscă *(Aulus* = etr. *Aule; Fabius* = etr. *Fapi; Petronius* = etr. *Petruni* etc.)

Dar toate aceste probleme interesează mai mult lingvistica latină decît cea romanică. Pe aceeași linie cu cele spuse pentru dialectele italice, din punctul de vedere al romanisticii ne interesează să vedem dacă dialectele romanice, formate prin evoluția latinei pe teritoriul etrusc, păstrează urme ale vreunei

---

[33] K. Oštir, *Drei vorslavisch-etruskische Vogelnamen*, Ljubljana, 1930, p. 103. Dar ipoteza, în realitate, fusese emisă deja cu trei ani mai înainte de italianul Luigi Ceci (1859—1927), în „Rendiconti R. Acc. Naz. dei Lincei, Cl. di Sc. Morali", S. VI, vol. II (1927), p. 134. V. însă M. Buffa, *Elementi di grammatica etrusca*, Pescia, 1950, p. 63—64.

Fără îndoială, descoperirea unei perechi de zaruri în care numerele (evident de la 1 la 6) sînt scrise cu numele lor întreg, reprezintă un caz fericit; dar, știind chiar că în cele mai multe zaruri folosite în lumea antică suma numerelor celor două fețe opuse este 7 (1—6; 2—5; 3—4), nu putem spune că s-a obținut o identificare sigură a valorii numerelor etrusce. Pe zarurile din Tuscania dispunerea pe fețele opuse se face în felul următor:

θu — huθ; zal — maχ; ci — śa

Unii autori dau astăzi ordinea următoare: *θu*, I; *zal*, 2; *ci*, 3; *śa*, 4; *maχ*, 5; *huθ*, 6, bazîndu-se și pe faptul că numeralele *θu, zal, ci* se unesc cu zecile fie direct fie cu ajutorul unui sufix *-em* care pare să indice o substracție (precum lat. *de* în *undeviginti, duodeviginti*) și deci ar trebui să fie primele trei numere (de ex. *zaθrum* = 20 (cf. *zal* 2), *maχzaθrum*, 25 (5 + 20), *esl-em-zaθrum*, 18 (2 mai puțin ca 20, 20—2). Dar alți autori dau ordinea primelor șase numerale mai mult sau mai puțin diferit; de ex. Trombetti preferă: *maχ, zal, ci, śa, θu, huθ*; Ribezzo crede că ordinea ar fi mai degrabă *maχ, θu, zal, huθ, ci, śa*; Goldmann ordonează: *maχ, θu, ci, śa, huθ, zal*, iar Devoto: *maχ, ci, θu, huθ, śa, zal*.

Mai cunoaștem apoi și alte patru numerale simple (adică nu zeci) *cezp*, 7; *semφ*, 8; *nurφ*, 9; *śar*, 10?).

[34] Cuvintele de origine posibil etruscă în lexicul latin au fost culese și studiate de A. Ernout, *Les éléments étrusque du vocabulaire latin*, în *BSL*, XXX (1930), p. 82—124.

Scanned with OKEN Scanner

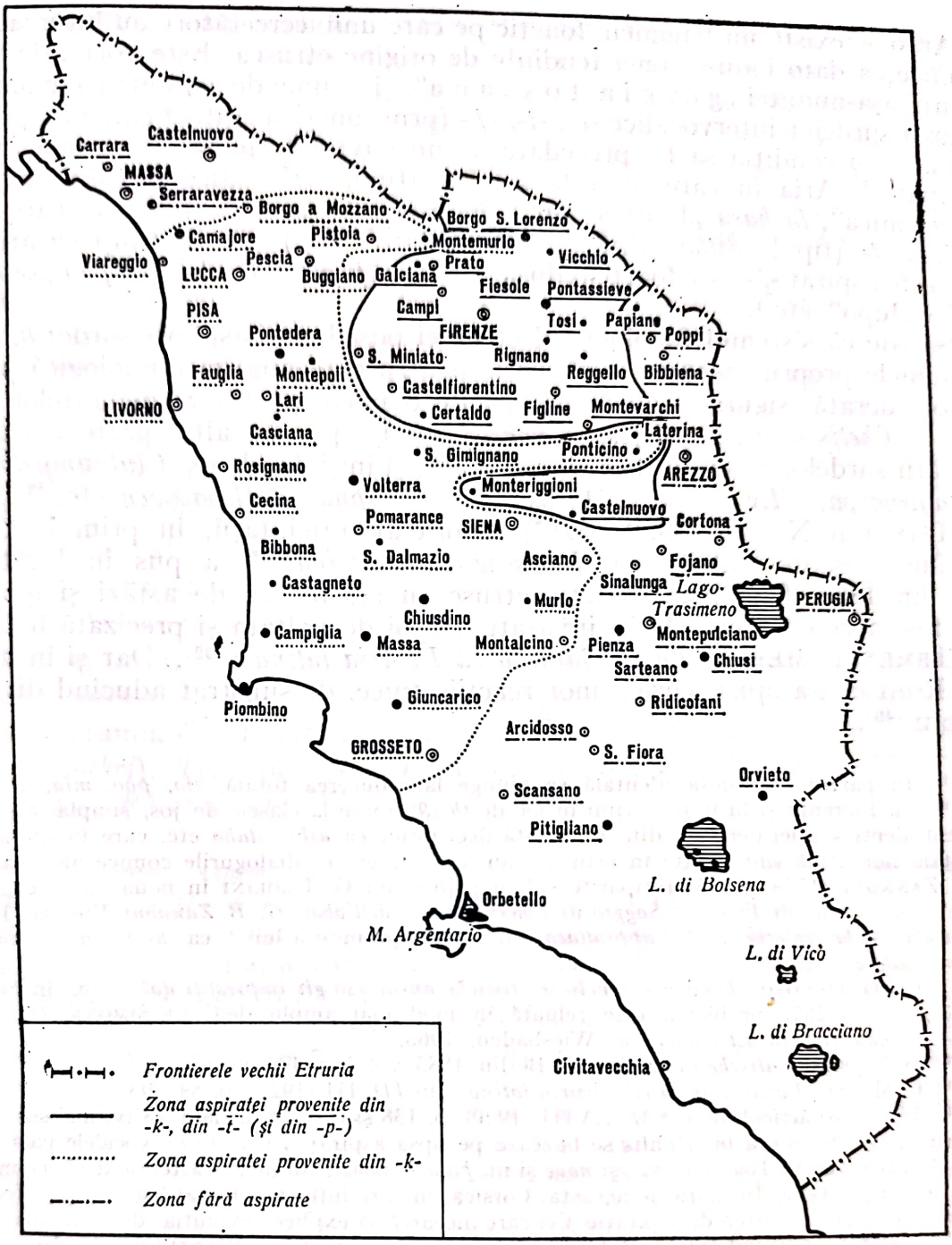

Fig. 7. Izofonele aspiratelor în Toscana (după MERLO, *ID*, III (1927), p. 88—89, cu unele simplificări)

reacții etnice etrusce. Chestiunea aceasta este complicată de faptul că teritoriul etrusc a suferit, în decursul secolelor, schimbări însemnate și etruscii au ajuns și în cîmpia Padului și către Alpi. De aceea, în ce privește Etruria propriu-zisă, corespunzînd aproximativ Toscanei de astăzi — între Tibru

și Arno — există un fenomen fonetic pe care unii cercetători au încercat să-l explice ca datorîndu-se unei tendințe de origine etruscă. Este vorba de fenomenul așa-numitei „g o r g i a t o s c a n a", și anume de aspirarea sau spirantizarea surdelor intervocalice *-c-*, *-t-*, *-p-* (prin fonetică sintactică, și în poziție inițială, cu condiția să fie precedate de un cuvînt terminat în vocală (neaccentuată)). Aria în care *-c-* este aspirat (tipul: *fiho* „fico", *pòho* „poco", *miha* „mica", *la hasa* „la casa" etc.) [35] este mai mare decît cea în care este aspirat *-t-* (tipul: *ditho* „dito", *statho* „stato" etc.) [36], în timp ce aria în care este aspirat *-p-* este foarte redusă (tipul: *cúphola* „cupola", *scopha* „scopa", *lupho* „lupo" etc.).

Se știe că sistemul fonologic al etruscei poseda trei aspirate surde: *θ*, *φ*, *χ*. În numele proprii grecești — singurele pentru care analiza etimologică poate fi considerată sigură — observăm pe de o parte păstrarea aspiratelor grecești (*Thetis* < *θέτις*, *These* < *θησεύς* etc.), pe de altă parte tendința aspirării surdelor intervocalice și, cîteodată, și inițiale (de ex. *Cluthumustha* < *Κλυταιμνήστρα*, *(Ev)thucle* < *Ἐτεοκλῆς*, *Phersipnai* < *Περσεφόνη* etc. [37].

111 Heinrich Nissen (1839—1912), istoric al antichității, în primul volum al binecunoscutei sale opere *Italische Landeskunde* [38] a pus în legătură, încă din 1883, fenomenul fonetic etrusc cu cel toscan de astăzi și ipoteza sa a fost acceptată de diferiți învățați și apoi dezvoltată și precizată în 1927
112 de Clemente Merlo, *Lazio Sannita ed Etruria latina?* [39]. Dar și în acest caz, Rohlfs s-a opus teoriei unor reacții etnice, de substrat aducînd diverse obiecții [40].

---

[35] În partea extrem-occidentală se ajunge la reducerea totală, *fio*, *pòo*, *mia*, *la 'asa*.

[36] La Florența și în împrejurimi în loc de *th* (*ϑ*) apare la clasele de jos, simpla aspirată cu totul identică celei derivate din *-c-*; există deci forme ca *diho*, *staho* etc. care în literatura dialectală florentină sînt redate în prin *-c-* sau *-ch-*; de ex. în dialogurile comice ale abatelui G. B. Zannoni (1774—1832) retipărite sub îngrijirea lui G. Ugolini în noua colecție „Diamante" (*Le Ciane di Firenze, Saggio di scherzi comici dell'abate G. B. Zannoni*, Firenze, 1950) grafiile *sciupache, voleche, diche, appiattaca-* etc. indică pronunția lui *-t-* ca *-h-* (*sciupate, volete, dite, appiattata*).

[37] Cf. G. Devoto, *Tendenze fonetiche etrusche attraverso gli imprestiti dal greco*, în *StEtr*, I (1927), p. 255—287; problema este reluată în mod mai amplu de C. de Simone, *Die griechischen Lehnwörter in Etruskischen*, Wiesbaden, 1968.

[38] H. Nissen, *Italische Landeskunde*, Berlin, 1883, vol. I, p. 494 și urm.

[39] C. Merlo, *Lazio sannita ed Etruria latina?*, în *ID*, III (1927), p. 84—93.

[40] În același articol din *GRM*, XVIII (1930), p. 138 și urm., citat la § 18 (v. mai sus nota 20). Principala obiecție a lui Rohlfs se bazează pe lipsa aspirației înainte de vocalele palatale; *pacem* și *nucem* dau în Toscana *pace* și *noce* și nu *pahe* și *nohe* cum ne-am aștepta dacă aspirația ar fi o tendință veche. În afară de aceasta, Corsica, în care influența toscană a început foarte devreme, nu are nici o urmă de aspirație. Cel care încearcă să explice evoluția diferită înaintea vocalelor palatale, pornind totuși de la un fonem aspirat, este W. v. Wartburg, *Nochmals die «gorgia toscana» und das etruskische Substrat*, în *ZRPh*, LXX (1954), p. 383—390.

Gramaticii atestă aspirația lui *c* abia începînd cu sec. XVI (cf. A. Castellani, *Nuovi Testi Fiorentini del Dugento*, Firenze, 1952, vol. I, p. 26 și urm.), dar grafiile *grasso d'oha, gente che àn poha fede, fuoho* etc. în autografele lui Benedetto Dei (1418—1492) ne-ar permite poate să retrodatăm „gorgia" cel puțin în sec. XV (cf. G. Folena, *Testimonianze grafiche della gorgia toscana?*, în *St. Fil. It.* XIV (1956), p. 501—513 și C. Merlo, în *ID*, XXI (1956—1957), p. 203—204) dacă grafia *h* nu ar fi slujit și în cazuri în care toscana nu are aspirație (*perhé, anhora*) ceea ce lasă să se presupună că este vorba de o simplă variantă grafică pentru *ch* (= *k*). Și în același secol (1427) găsim mărturiile spirantizării lui *č* intervocalic (cf. A. Castellani, *op. cit.*, I, p. 31 și de același Castellani, v. articolul *Precisazioni sulla gorgia toscana* în *Actas do IX Congreso Intern. de Lingüística Românica* (Lisboa, 1961), II, p. 241—261).

Lui ROHLFS i-au replicat CARLO BATTISTI [41] și același CLEMENTE MERLO [42]; ROHLFS a rămas însă sceptic și în ceea ce privește o posibilă influență etruscă [43], fie și sub forma unei „repetări la distanță în timp a unor tendințe născute dintr-o predispoziție organică", cum prezentase BATTISTI fenomenul. Discuția a fost reluată de romanistul american ROBERT A. HALL Jr. (n. 1911) [44], care, studiind ariile de răspîndire a diferitelor fenomene de aspirație din toscană pe baza materialului oferit de *AIS*, a încercat să demonstreze că aspirarea lui *-t-* și *-p-* este mai recentă decît cea a lui *-c-* și că numai Florența a fost, într-o epocă foarte veche, centrul răspîndirii tendinței spre aspirație. Lui R. A. HALL Jr. i-a răspuns încă o dată, CLEMENTE MERLO [45] refuzînd să creadă în transcrierile din *AIS*, tocmai în această 113
problemă specială și întărindu-și afirmațiile precedente. MERLO insistă asupra importanței de a regăsi în toscană și numai în ea, o tendință fonetică ce a fost sigur etruscă și nu italică sau celtică. Ba mai mult, răspîndirea geografică a aspiratelor toscane ar confirma ipoteza substratului etrusc; ele ar lipsi Versiliei, al cărei substrat nu a fost etrusc, ci ligur și lipsesc în partea sudică a Etruriei, dincolo de Ombrone, ca și în latura extrem estică, în regiunea Arezzo-Chiana unde substratul a fost probabil umbric [46].

Mai puțin ipotetice sînt urmele etrusce din toponimie: astfel *Chianti* provine, probabil, din numele etrusc de persoană *Clante*, *Mòdena*, din etr. *mutana* „tumulo" (cf. lat. *Mutina*) etc. Etrusce sînt apoi numele *Volterra* (etr. *Velathri*), *Todi* (lat. *Tuder*, cf. etr. *tular* „trunchi de coloană, stelă funerară"), *Ravenna* etc. [47]

---

[41] C. BATTISTI *Aspirazione etrusca e gorgia toscana*, în *St.Etr.*, IV (1930), p. 249—254.

[42] C. MERLO, *Il sostrato etnico e i dialetti italiani*, în *ID*, IX (1933), p. 1—24.

[43] Cf. G. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, Bern, 1949 (și trad. it. Torino, 1966), vol. II, § 195, 196, 200, 206 și articolul *Etruskisch-Toscanische Gorgia*, în *IF*, LXVIII (1963), p. 295—308. Să nu uităm nici discuțiile foarte corecte ale lui D. GEISSENDÖRFER, *Der Ursprung der Gorgia toscana*, Neustart— Aisch, 1964 și H. J. Izzo, *Concerning the Gorgia Toscana and its possible relationship to Etruscan*, Univ. of Michigan diss. 1965.

[44] R. A. HALL Jr., *A Note on „gorgia toscana "*, în „Italica", XXVI (1949), p. 65—71.

[45] C. MERLO, *Gorgia toscana e sostrato etrusco*, în „Italica", XXVII (1950), p. 253—255 și *Ancora della gorgia toscana*, în aceeași revistă „Italica", XXX (1953), p. 167. Ambele articole sînt reproduse și în „Orbis", III (1954), p. 13—21; dar HALL a răspuns cu *Ancora la „gorgia toscana". Lettera aperta al prof. C. Merlo*, în „Italica", XXXIII (1956), p. 291—294.

[46] Cu toate observațiile lui MERLO, mai mulți romaniști nu admit un substrat etrusc în fonetica toscană; cf. S. HEINIMANN, *Die heutigen Mundartgrenzen in Mittelitalien und das sogennante Substrat*, în „Orbis", II (1953), p. 302—317 (a se vedea însă replica lui MERLO în aceeași revistă, citată mai sus în nota imediat precedentă, și replica lui HEINIMANN, *Noch einmal zum „Substrat" in Mittelitalien*, în „Orbis", IV (1955), p. 114—115). Și G. CONTINI, *Per un'interpretazione strutturale della considetta „gorgia" toscana*, în vol. cit. de *Actas do IX Congr. Int. Ling. Rom.* (Lisboa, 1961), II, p. 263—281, este împotriva substratului. [*]

[47] Cf. S. PIERI, *Di alcuni elementi etruschi nella toponomastica toscana*, în „Rend. Acc. Lincei", XXI (1912), p. 145—190; *Toponomastica della Valle dell'Arno*, Roma, 1919, p. 11—65; *In cerca di nomi etruschi (Noterella toponomastica)*, în *ID*, IV (1928), p. 186—211; C. BATTISTI, *Per lo studio dell'elemento etrusco nella toponomastica italiana*, în *St.Etr.*, I (1927), p. 327—349.

Scanned with OKEN Scanner

§ 20. **Substratul grec.** În Italia meridională romanii nu au întîlnit populații italice, ci iapigi și mesapi în Apulia, o populație din Brutium (în Abruzzi), și mai ales greci. În ce privește *mesapica*, limbă indo-europeană înrudită cu ilira, ba chiar, după toate probabilitățile, dialect ilir transplantat în peninsula Salento și în Apulia, la începutul primului mileniu î.e.n., posedăm o serie întreagă de inscripții care au fost culese mai întîi de F. Ribezzo (1875—1925) în al său *Corpus Inscriptionum Messapicarum*, publicat în „Rivista Indo-greco-italica" și în volumul *Nuove ricerche per il C.I.M.*, Roma, 1944 și apoi de O. Parlangèli în 1960. Urme ale acestor limbi apar aproape exclusiv în toponimie (de ex. *Brìndisi*, *Tàranto* etc.) [48].

114 Mai complexă este problema limbii grecești, deoarece, așa cum s-a întîmplat totdeauna cînd romanii s-au găsit în contact cu lumea elenă, prestigiul limbii și al culturii grecești a fost atît de mare încît a făcut mai lent și mai dificil procesul romanizării.

Numele *Magna Grecia* (gr. *Μεγάλη Ἑλλάς*, lat. *Graecia magna* sau chiar *Graecia maior*) apare pentru prima oară la Polibiu (II, 39, I), dar este cu siguranță mult mai vechi: el desemna toate cetățile grecești instalate pe coastele Italiei meridionale, de la Metaponto la Crotone și la Reggio, dar mai tîrziu, în timpul romanilor, s-a extins și asupra Siciliei (astfel apare la Titus Livius și la Strabo).

Colonizarea grecească trebuie să fi fost începută spre mijlocul secolului VIII î.e.n. (tradiția, transmisă prin Eusebiu din Cesarea, stabilește întemeierea cetății Cuma încă în 1050 î.e.n.): coloniile grecești au atins maxima înflorire între secolele VII și VI î.e.n. (Taranto, Sibari) pentru a apune apoi, atît din cauza luptelor intestine (războaie între Sibari și Metaponto împotriva cetății Siri, între Crotone și Locri etc.) cît și din cauza presiunii și invaziilor italice (lucani, osci etc.) sau ale altor popoare non-elenice (mesapi). Mai periculoasă a fost, bineînțeles, dușmănia Romei, aliată într-o primă perioadă cu lucanii. Nu trebuie să uităm că Taranto, pentru a se opune Romei, s-a slujit de ajutorul cetății Pirro. Împotriva pericolului de a fi subjugați de popoarele italice, grecilor din peninsulă nu le mai rămîne decît să se pună sub protecția Romei și să-i întîmpine pe conducătorii romani (la Turi în 285 î.e.n. apoi la Locri, Reggio etc.; în 272 î.e.n. și Taranto a intrat să facă parte dintre aliații Romei). Dialectele elenice din Magna Grecia erau de tip doric; ele au început foarte curînd să asimileze elemente latinești (într-un fragment comic provenind de la Taranto se găsește *πανός* din *panis*, dacă nu este cumva cuvînt mesapic). Romanizarea a fost desigur mai dificilă aici din cauza superiori-

---

[48] Cf. Fr. Ribezzo, *La lingua degli antichi Messapii*, Napoli, 1907; O. Parlangèli, *Studi messapici. Iscrizioni, lessico, glosse, indici*, Milano, 1960; G. Colella, *Toponomastica pugliese dalle origini alla fine del Medio Evo*, Trani, 1941 (v. în special cap. V: „Il sostrato japigio-messapico" la p. 171—252; H. Krahe, *Die Ortsnamen des antiken Apulien und Calabrien*, în *ZONF*, V (1929), p. 3—25, 139—166; VII (1931), p. 9—33; XIII (1937), p. 20—31; *Die Ortsnamen des antiken Lukanien und Bruttierlandes*, ibidem, XV (1939), p. 72—85, 110—140; XVII (1941), p. 127—150; XIX (1943), p. 58—72, 127—141. Pentru numele *Brindisi* și conexiunile sale posibile cu mesapicul *brention* care, după Strabo, însemna „cap de cerb" cf. P. Skok, în *ZONF*, I (1925), p. 81—90; V. Bertoldi, în *IF*, LII (1934), p. 206—213; G. Alessio în *Arch. Stor. Pugl.* VIII (1955), p. 211—238. Pentru numele de *Taranto*, cf. C. Battisti, *RIL*, LXXI (1939), p. 583 și urm. (pentru care toponimicul ar fi preindo-european și mediteranean).

[49] *Ἰταλιῶται* erau numiți grecii din Italia Meridională (Magna Graecia).

tății culturii grecești; avem dovezi ale persistenței limbii grecești pînă într-o epocă destul de tîrzie, nu numai din mărturiile anticilor, ci și prin inscripții. Pe vremea lui Tacit, Napoli era considerat „urbs quasi graeca", dar inscripțiile și grafitele *(graffiti)* din Pompei (v. § 46) sînt în primul rînd latinești (foarte puține osce).

Problema persistenței elementului grec în Italia meridională dobîndește 115
din punct de vedere romanic, o importanță specială. Nu este vorba numai de a stabili influența substratului grec, ci de a ști dacă elementul grec existent și astăzi în două insule lingvistice ale Italiei meridionale este continuarea directă a celui din Magna Grecia sau a fost importat de bizantini. Greaca, de fapt, se mai vorbește și astăzi în două mici oaze din Italia meridională, una foarte redusă acum, în Calabria meridională, la est de Reggio, în zona orașului Bova (restul unei oaze mai mari, care în sec. XVI mai număra încă 25 de sate), alta, ceva mai întinsă, în Terra d'Otranto la sud de Lecce (Calimera, Corigliano, Martignano, Martano, Sternatìa, Zollino etc.). Dialectele acestor două insule lingvistice corespund, în cea mai mare parte, atît sub aspect fonetic, morfologic și sintactic, cît și sub aspect lexical, dialectelor neogrecești din Grecia (care, cu excepția dialectului zaconic, sînt continuarea acelei *κοινή*), dar prezintă și unele interesante caractere arhaice [50].

Cercetătorul italian GIUSEPPE MOROSI (1847—1890), în două valoroase lucrări, susține că elementul grec al coloniilor Italiei meridionale nu este continuarea directă a celui din antichitate, ci se datorește dominației bizantine (535—1071). Această teorie a fost în general acceptată de lingviști, dar în 1924 GERHARD ROHLFS a afirmat că elementul grec din Italia meridională trebuia pus în legătură directă cu cel din Magna Grecia [52]. Teoria sa, susținută de argumente solide, a fost preluată de mulți specialiști în limba greacă (G. N. HATZIDAKIS, A. HEISENBERG, D. C. HESSELING, A. DEBRUN- 116
NER etc.) și de romaniști (W. MEYER-LÜBKE, J. JUD, M. L. WAGNER, W. v. WARTBURG etc.) dintre care și unii italieni (FR. RIBEZZO, B. A. TERRACINI, B. MIGLIORINI etc.). Dar nu au lipsit nici unii care să se opună pentru a apăra teoria bizantină, și între aceștia trebuie amintit în primul rînd CARLO BATTISTI (n. 1882), fost profesor de lingvistică la Florența, care a revenit cu hotărîre la teoria lui Morosi [53]. S-a născut o polemică vie dar elegantă,

---

[50] Cf. în special G. ROHLFS, *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*, München, 1950 (Sitzungsberichte der Bayrischen Akad. d. Wissenschaften, Phil. hist. Klasse, Jhg. 1949, Heft 4). La pag. 244 ROHLFS remarcă: „Nu există în Grecia nici o regiune (cu excepția celei de dialect zaconic) care să prezinte un asemenea număr de elemente arhaice".

[51] G. MOROSI, *Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto*, Lecce, 1870 și *I dialetti romaici del mandamento di Bova in Calabria*, în *AGI*, IV (1878), p. 1—116.

[52] G. ROHLFS, *Griechen und Romanen in Unteritalien. Ein Beitrag zur Geschichte der unteritalienischen Gräzität*, Firenze — Ginevra, 1924; reelaborat în italiană cu titlul de *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Halle-Roma, 1933.

[53] C. BATTISTI, *Appunti sulla storia e sulla diffusione dell'ellenismo nell'Italia meridionale*, în *RLingR*, III (1927), p. 1—91.

Scanned with OKEN Scanner

cu ROHLFS, la capătul căreia fiecare din cei doi a rămas pe propriile poziții [54].

Latina asimilase, încă din epoca foarte veche, elemente grecești, primindu-le din Magna Grecia, așa cum arată caracteristicile fonetice ale dialectelor dorice (de ex. *machina*, atestat încă la Plaut și care datorită prezenței lui *a* nu poate reprezenta aticul *μηχανή*), în timp ce *mēchanicus*, atestat la Lucilius, demonstrează prin prezența lui *e* o origine ionico-atică; la fel și *malus* „măr" [pomul] și *malum* „măr" [fructul], atestate primul la Varo și al doilea încă la Plaut, sînt împrumutate din forma dorică *μᾶλον* (dar limbile romanice pornesc toate de la un împrumut ulterior ionico-atic *mēlum* < *μῆλον*, atestat la Petroniu).

117 Cînd lipsesc criterii fonetice sigure nu este însă ușor să se stabilească originea și perioada împrumuturilor grecești (v. § 53). În privința problemei substratului, care ne interesează aici se poate remarca, lăsînd deschisă chestiunea continuității elementelor grecești din Italia meridională, că în dialectele de astăzi din Italia meridională și mai ales în cele din Calabria și Apulia, se găsesc numeroase elemente care provin din stratul grec vechi; pentru multe din acestea se pot admite cu siguranță (o recunoaște, dealtfel, chiar ROHLFS) trecerea prin latina populară. Sînt fără îndoială importante acele elemente care, prin caracteristici fonetice, au un colorit net doric; astfel de ex: cuvîntul din Cantanzaro *kaséntaru* care, la Reggio, este *karaséntula* etc., extins pe o zonă aproape compactă din Basilicata pînă în Sicilia de vest, pentru a desemna „rîma" provine dintr-o formă dorică *γᾶς ἔντερον*, corespunzătoare formei atice *γῆς ἔντερον*, atestată în glose (*ἔντερα γῆς* „rîme" se găsește încă la Aristotel).

Numărul elementelor grecești în dialectele Italiei meridionale este considerabil; ROHLFS a strîns o serie întreagă în al său *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität*, Halle, 1930; numărul cuvintelor a fost dublat în ediția a doua *(Lexicon graecanicum Italiae inferioris*, Tübingen, 1964*)*. Foarte multe însă, după părerea lui ROHLFS, se datoresc elementelor posterioare bizantine care au dominat secole întregi în Italia meridională.

---

[54] La lucrarea lui Battisti, citată în nota precedentă, ROHLFS a răspuns cu studiul *Autochthone Griechen oder byzantinische Gräzität?*, în *RLingR*, IV (1928), p. 118—200. BATTISTI a replicat în *Nuove osservazioni sulla grecità nella provincia di Reggio Calabria*, în *ID*, VI (1930), p. 57—94. La o conferință a lui ROHLFS, *La grecità in Calabria*, publicată în „Archivio Storico per la Calabria e la Lucania", II (1932), p. 405—425, BATTISTI a răspuns cu: *Ancora sulla grecità in Calabria*, în aceiași revistă, III (1933), p. 67—96 și ROHLFS a replicat cu *Le origini della grecità in Calabria*, tot în aceeași revistă, III (1933), p. 237—261. În apărarea tezei lui BATTISTI s-a declarat imediat și elevul său G. ALESSIO cu mai multe lucrări ca: *Il sostrato latino nel lessico e nell'epo-toponomastica della Calabria meridionale*, în *ID*, X (1934), op. 111—190; *Nuovo contributo al problema della grecità dell'Italia Meridionale*, în *RIL*, LXXII (1938—1939), p. 109—172; LXXIV (1940—1941), p. 631—706; LXXVII (1943—1944), p. 617—706; *Calchi linguistici greco-latini nell'antico territorio della Magna Grecia*, în „Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini (= Studi Bizantini, VII)", Roma, 1953, p. 237—299. În favoarea caracterului bizantin al elementului grec salentin s-a declarat și O. PARLANGÈLI, *Sui dialetti romanzi e romaici del Salento*, în *MIL*, XXV (XVI din seria a III-a) (1953), p. 99—198. Favorabili originii prebizantine sînt însă ST. C. CARATZAS, *L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie Méridionale*, Paris, 1958, și A. G. TSOPANIS, *I dialetti greci dell'Italia meridionale rispetto a quelli neogreci*, în *ID*, XXXI (1968), p. 1—23.

Scanned with OKEN Scanner

Dealtfel, ROHLFS însuși admite că și dialectele grecești din Italia meridională, chiar dacă în unele privințe păstrează caracteristici arhaice, s-au dezvoltat, ca toate celelalte dialecte neogrecești, dintr-o „koiné". Influențele substratului grec, antic sau mai recent, se dezvăluie și în domeniul sintaxei; de ex. neogreaca a pierdut infinitivul în propoziții completive directe, înlocuindu-l, ca și româna, cu conjunctivul; și dialectul calabrez folosește același procedeu, desigur prin calc după greacă, substituind conjuncția *vá* din neogreacă (< *ἵνα*) cu *mu* (< lat. *modo*), de ex. *voliti mu veniti* = it. lit. „volete venire" (vreți să veniți) (cf. localit. Bova *θélite na értite*) [55].

Mult mai puțin importante, dar oricum mai numeroase decît se credea pînă 118
cu puțini ani în urmă, sînt urmele grecești pe coasta provensală, datorate coloniilor maritime grecești din epoca preromană, și mai ales celei din Marsilia (lat. *Massilia*, gr. *Μασσαλία*), colonie a cetății Foceea întemeiată în 600 î.e.n. [56].

§ 21. **Substratul în Sicilia.** Nu mai este nici o îndoială, astăzi, că elementele grecești din Sicilia au dispărut, într-un ritm lent, după romanizarea insulei [57]. Urme ale anticilor sicani, ca relocuiau la apus, și ale siculilor, la răsărit, se pot întîlni în toponimie. Limba siculilor (lat. *Sicŭli*, gr. *Σικελοί*) din care avem cîteva inscripții, cîteva glose și unele nume de persoane și de

---

[55] Singurele dialecte neogrecești care conservă parțial infinitivul în propoziții completive directe sînt tocmai cele din Italia meridională, după verbe care exprimă „a putea", „a ști", „a face"; de ex. localit. Bova *sònnite èrti* „puteți veni" (cf. ROHLFS, *Hist. Gramm.*, citat la n. 50, § 318). Cf. G. ROHLFS, *Griechischer Sprachgeist in Süditalien*, München, 1947 (Sitz. Bayer, Akad. Wiss. Phil. Hist. Abt., 1944—1946, H. 5) și *La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia Meridionale*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 733—744. Influențe grecești asupra sintaxei dialectelor italienești meridionale semnalase deja, cu foarte numeroase exemple luate din literatura dialectală, romanistul polonez ST. WĘDKIEWICZ în foarte interesantul său volum (scris din păcate într-o limbă puțin accesibilă romaniștilor) *Przyczynki do charakterystyky narzeczy południowo-włoskih* [„Contribuții la caracterizarea dialectelor meridionale din Italia":] w. Krakowie, 1920 (Prace Komissi Językowej Polskiej Akademji Umiejetności, nr. 8).

[56] Cf. W. v. WARTBURG, *Die griechische Kolonisation in Südgallien und ihre Zeugen im Westromanischen*, în *ZRPh*, LXVIII (1952), p. 1—48. Dar nu toate cuvintele de origine grecească adoptate de WARTBURG provin direct din greaca colonilor din Marsilia; același ROHLFS, care nu este desigur împotriva urmelor de substrat grec, recenzînd lucrarea marelui romanist elvețian (*ASNS*, CXC (1954), p. 362—363), observă că unele cuvinte pe care WARTBURG le consideră nume ale vechilor locuitori din Massala ar fi fost răspîndite numai într-o epocă mai tîrzie prin latina vulgară (de ex. *cara* „față"). V. și V. BERTOLDI, *Colonizzazioni nell'antico Mediterraneo occidentale alle luce degli aspetti linguistici*, Napoli, 1950, p. 49—140 și H. și R. KAHANE, *Massaliotica*, în *Romanica*, Festschrift Rohlfs (Halle, 1958), p. 231—242.

[57] În Sicilia nu există insule lingvistice grecești, și nici nu trebuie să ne inducă în eroare numele de locuri ca *Piana dei Greci* [din 1941, Piana degli Albanesi], în provincia Palermo, care se referă la așezări albaneze (sec. XV) de religie catolică, dar de rit grec. Fără îndoială că inscripțiile grecești abundă încă din epoca tîrzie în Sicilia Orientală, cf. A. FERRUA, *Dal greco al volgare*, în *Civiltà Cattolica*, XCIII, I (1942), p. 207—216 și G. ROHLFS, *Zwischen Koiné und Neugriechisch*, în *Glotta*, XXXVIII (1959), p. 89—106.

Scanned with OKEN Scanner

locuri, are caracter indo-european, probabil chiar italic [58]; sicanii (lat.
119 *Sicāni*, gr. *Σικανοί*) ar fi avut după unii, aceeași origine, cu toată tradiția care-i considera venind din Iberia și cu toate că limba lor avea caracter neindo-european [59]. Și ligurii (v. § 23) ar fi venit împreună cu siculii în Sicilia într-o epocă foarte îndepărtată [60]. Urmele de substrat, datorate acestor vechi populații, sînt foarte reduse; unele au fost culese de ANTONINO PAGLIARO în articolul său, *Siculi e Liguri in Sicilia* [61]; G. MILLARDET, care în ale sale *Études siciliennes* [62] studiase, cu ajutorul foneticii experimentale, cacuminalele siciliene, într-o comunicare a sa la al III-lea Congres de lingvistică romanică de la Roma din 1932 [63], se arată dispus să admită

---

[58] Pare verosimil ca acești *siculi* să fi venit de pe continent într-o epocă mult anterioară anului 1000 î.e.n.; dar este greu de afirmat, dat fiind materialul redus de care dispunem, că ar fi fost vorba de o populație originar italică sau italicizată în Peninsulă, înainte de trecerea în Sicilia. Sîntem în posesia a foarte puține inscripții, dintre care cea mai lungă este cea de pe un vas *guttus* din Centùripe (în provincia Enna) a cărei interpretare este foarte controversată. (cf. T. BOLELLI, *L'iscrizione di Centuripe*, în *BCSFlSic*, II (1954), p. 5—12). Caracterul indo-european al siculei este în afară de orice îndoială (avem, de pildă, acuzative în *-om* la teme în *-o*, un pronume *tebei* corespunzînd latinescului *tibi* etc.). Și numeroasele glose transmise de autori antici ne permit să recunoaștem multe cuvinte indo-europene, alături de cele anare (care ar putea fi însă împrumuturi din sicană sau cuvinte atribuite în mod greșit de antici siculei și nu sicanei). În ce privește sicula, cf. A. PAGLIARO, *La lingua dei Siculi*, în „Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti", Firenze, 1935, p. 151—159; V. PISANI, *Sulla lingua dei Siculi*, în *BCSFlSic*, I (1953), p. 5—18; M. DURANTE, *Il Siculo e la sua documentazione*, în „Kokalos", X—XI (1964—1965), p. 417—450; O. PARLANGÈLI, *Il sostrato linguistico in Sicilia*, în același volum al revistei „Kokalos", p. 211—258.

[59] Despre elimi, care locuiau pe coasta extrem-occidentală a Siciliei nu se știe aproape nimic; limba lor este însă în mod verosimil indo-europeană (cf. O. PARLANGÈLI, *Osservazioni sulla lingua dei graffiti Segestani*, în „Kokalos" XIII (1967), p. 19—29). Se știu prea puține lucruri sigure despre limba sicanilor dat fiind că, dintre cele cîteva inscripții, unele sînt indescifrabile și altele au fost atribuite în mod greșit sicanei (ca inscripția de la Sciri Sottana care este mai degrabă sicula și placa de aur de la Còmiso care este ebraică). Limba însă are caractere net anare, cu trăsături „mediteraneene", cf. F. RIBEZZO, *Carattere eteroglotto dei toponimi sicani (Tentativo di ricostruzione storicolinguistica)*, în „Onomastica" III (1949), p. 41—60 și I. BOVIO MARCONI, *La questione dei Sicani*, în *BCSFlSic*, II (1954), p. 13—20.

Pentru placa de aur de la Còmiso, regretatul F. RIBEZZO, *Iscrizione sicana in alfabeto lineare mediterraneo*, în *RIGI*, XI (1927), p. 63—89, bazîndu-se pe o copie prea puțin exactă și citind de la stînga la dreapta, a propus o interpretare grăbită și imprudentă, dar inscripția a fost socotită în general ca sicană (deși cu unele îndoieli, cf. WHATMOUGH, *Prae-italic Dialects*, II, 613). Și totuși, încă din 1876, abatele B. LAGUMINA (în „Archivio storico siciliano" I, (1876), p. 138) văzuse, pe bună dreptate, că nu era vorba de nimic altceva decît de o inscripție ebraică, care trebuia citită prin urmare de la dreapta la stînga; și demonstrația caracterului ebraic, împreună cu o transcriere corectă și o interpretare suficient de exactă, a fost făcută acum cîțiva ani de S. CALDERONE, *Per la storia dell'elemento giudaico nella Sicilia imperiale*, în „Atti Acc. Naz. dei Lincei", S. VIII, Rend. Cl. Sc. Mor., X (1952), p. 481—512.

[60] După RIBEZZO, *op. cit.*, în nota precedentă, p. 47, ligurii fuseseră cei care-i goniseră pe siculi de pe continent în Sicilia. Pentru limba ligurilor v. § 23. Italici, și desigur osci, au fost mamertinii din Messina, cum am arătat în § 15; aceasta reiese nu numai din mărturia anticilor, ci și din unele inscripții pentru care cf. O. PARLANGÈLI, *Le iscrizioni osche (mamertine) di Messina*, în *BCSFlSic*, IV (1956), p. 28—38.

[61] *Scritti in onore di Alfredo Trombetti*, Milano, 1938, p. 365—373.

[62] G. MILLARDET, *Études siciliennes. Recherches expérimentales et historiques sur les articulations linguales en Sicilien*, în „Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos", Madrid, 1925, vol. I, p. 713—757.

[63] G. MILLARDET, *Sur un ancien substrat commun à la Sicile, la Corse et la Sardaigne*, în *RLingR*, IX (1933), p. 346—369.

Scanned with OKEN Scanner

prezența unui substrat antic — pe care însă nu îndrăznește să-l definească „mediteranean" sau „libic" — comun celor trei insule: el atribuie unui astfel de substrat prezența cacuminalelor și tendința trecerii *-ll-* > *-ḍḍ-* comună și unei părți din Italia meridională (și paralelă cu *-ll-* > *-r-*, *-t-* care se regăsește în gasconă [64] și pentru care v. § 23).

Mai însemnată ar fi influența substratului asupra graiurilor siciliene de 120
astăzi după GIORGIO PICCITTO (1916—1972), fost profesor de dialectologie siciliană la Universitatea din Catania; după ce a propus o nouă clasificare a dialectelor în orientale și occidentale [65], bazată pe prezența sau absența diftongului de origine metafonică (v. § 68), el emite ipoteza că lipsa metafoniei în vestul Siciliei se datorește substratului sican, mult diferit de latină (așa cum, în Toscana, absența metafoniei s-ar datora substratului etrusc) [66].

Coloniile grecești au început să apară în Sicilia către secolul VIII î.e.n. și unele au atins un grad însemnat de prosperitate economică și un înalt nivel cultural. Ele se găseau mai ales de-a lungul coastelor răsăritene și meridionale.

O bună parte din Sicilia, ba chiar toată Sicilia răsăriteană, a fost vreme îndelungată sub dominația cartagineză. Mamertinii din Messina erau, cum s-a spus, un popor italic. Primul război punic, încheiat prin lupta de la *Ègadi* (241 î.e.n.), a făcut să se prăbușească dominația cartagineză și Sicilia a de- venit prima provincie romană, guvernată din 227 î.e.n. de un magistrat 121
special, inclus în numărul pretorilor. Romanizarea completă a Siciliei este, cum am mai spus, un fapt pe deplin încheiat; aceasta nu exclude, bineînțeles,

---

[64] Trecerea lui *-ll-* la *-r-* în poziție intervocalică (de ex. *bero* < bella) și la *-t* și *-č* în finală romanică (de ex. *bet*, *beč* < bellu) din gasconă a fost pusă în legătură cu *-ll-* > *-dd-* sau *-ḍḍ-* din dialectele insulare și meridionale italienești de către W. FÖRSTER, *LRPh*, XXXII (1898), p. 511—512. Și R. L. POLITZER, *On the Development of Lat. -ll- to -dd- in Romance*, în *MLN*, LXIX (1945), p. 325—331, crede că evoluția gasconă provine dintr-o fază anterioară a lui *-dd-*, fără a presupune însă vreo influență de substrat; o asemenea influență este puternic respinsă de ROHLFS, *Zur Entwicklung von -ll im Romanischen*, în „Festschrift Wechssler", *BBRPh* I (1929), p. 388—401. Problema este expusă foarte limpede de Fr. H. JUNGEMANN, *La teoria del sustrato*, *op. cit.*, p. 153—189.

[65] G. PICCITTO, *La classificazione delle parlate siciliane e la metafonesi in Sicilia*, în „Archivio storico della Sicilia Orientale" s. IV, vol. III (1950), p. 5—34.

[66] „Dar faptul cel mai important și în același timp cel mai vechi este fără îndoială individualitatea specială ce mi se pare că trebuie s-o recunoaștem sicilianei occidentale, prin lipsa diftongării metafonetice, ceea ce o desparte de celelalte dialecte italiene centro-meridionale. S-ar putea să nu fie o simplă întîmplare că Sicilia occidentală este astăzi împărțită dialectal de cea centro-orientală, ca în vremea în care sicanii erau despărțiți de siculi: chiar dacă isoglosa actuală a diftongării metafonetice nu coincide exact cu linia, nu perfect determinabilă, care în antichitate despărțea cele două popoare, totuși se apropie de ea cu o mare aproximație și, în afară de orice, îi reproduce desfășurarea generală, cu toate oscilațiile pe care a putut să le sufere de-a lungul secolelor. Nu cred că poate fi socotit întîmplător faptul că metafonia, cu excepția alterărilor ulterioare și a dispariției ulterioare în unele zone, se manifestă foarte viguros tocmai în acea parte a teritoriului italian în care latina s-a suprapus limbilor italice sau în orice caz înrudite cu latina însăși și lipsește în schimb acolo unde ea s-a suprapus direct peste idiomuri ne-indo-europene. Tipul cel mai arhaic, ca în toscană, s-ar fi păstrat și acolo unde diferența dintre substratul antic și latina victorioasă, clară și profundă, împiedica fenomenele de încrucișare care apar deobicei în simbioza dintre două limbi relativ apropiate între ele, cînd, mai mult decît o trecere directă de la o limbă la alta, are loc un proces de apropiere treptată și de penetrație reciprocă", PICCITTO, *op. cit.*, p. 34.

prezența a numeroase urme de substrat grec, mai ales în toponimie [67]. Trebuie să spunem însă cîteva cuvinte pentru a atrage atenția că, după altă teorie a lui ROHLFS [68], romanizarea, sau, mai bine zis, romanicizarea Siciliei ar fi relativ recentă, ulterioară izgonirii arabilor. Ar fi deci un proces de neo-romanizare sau re-romanizare asemănător celui petrecut în Spania meridională (v. § 72). Împotriva acestei teorii s-a declarat, cu argumente serioase, ANTONINO PAGLIARO [69], susținînd teza unei complete romanizări a întregii Sicilii, emise, cu douăzeci de ani în urmă de NUNZIO MACCARONE [70].

§ 22. **Substratul în Sardinia și în Corsica.** Problemele substratului în Sardinia sînt foarte interesante, dar, aici, va trebui să ne limităm la cîteva observații.

Locuită, începînd cu perioada neolitică tîrzie, de populații de rasă „mediteraneană" care, în timpul epocii fierului, au lăsat numeroase urme în *nuraghi* și în alte descoperiri arheologice [71], începînd cu sec. VI î.e.n. a fost disputată de cartaginezi și greci. După lupta de la Alalia (aproximativ 537 î.e.n.), în care cartaginezii și etruscii, aliați între ei, i-au învins pe greci, Sar-
122 dinia a rămas cartaginezilor, în timp ce Corsica a trecut la etrusci. Dominația punică nu a reușit să distrugă populațiile indigene care s-au retras în interior. Romanii au devenit stăpîni pe Sardinia și Corsica, profitînd de o răscoală a mercenarilor cartaginezi, în 238 î.e.n., și trebuind să ducă încă lupte grele

[67] Cf. G. ALESSIO, *L'elemento greco nella toponomastica della Sicilia*, în „Bolletino Storico Catanese", XI — XII (1947), p. 16 — 63 și în *BCS FlSic*, I (1953), p. 65 — 106; III (1955), p. 223 — 261; IV (1956), p. 310 — 356.

[68] G. ROHLFS, *Die Quellen der unteritalienischen Wortschatzes*, în *ZRPh*, XLVI, (1926), p. 135—164; *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Halle-Roma, 1933, p. 82 și urm. În ultima vreme, Rohlfs și-a modificat mult teoria și admite că în Sicilia n-a existat cu adevărat o pierdere a latinității antice, cf. cele mai recente lucrări ale sale asupra acestui subiect: *Correnti e strati di romanità in Sicilia (Aspetti di geografia linguistica)*, în *BCSLSic*, IX (1965), p. 74—105; *Ellenismo e latinità nella Sicilia d'oggi. Aspetti di geografia linguistica*, în „Kokalos", X—XI, (1964—1965), p. 565—578.

[69] A. PAGLIARO, *Aspetti della storia linguistica della Sicilia*, în *ArchRom*, XVIII (1934), p. 356—380.

[70] N. MACCARRONE, *La vita del latino in Sicilia fino all'età normanna*, Firenze, 1915. Pentru caracterul conservator al sicilianei în elementele moștenite din latină, cf. G. ALESSIO, *Sulla latinità della Sicilia*, în „Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo", Seria IV, vol. III (1946—1947), II, p. 1—309 (și separat: Palermo, 1947) și *Ripercussioni linguistiche della dominazione normanna nel nostro Mezzogiorno*, în *Arch. Stor. pugliese*, XII (1959), p. 197—232. Despre problema pretinsei influențe a coloniilor galo-italice și galo-romanice în formarea sicilianei, cf. G. BONFANTE, *Il problema del Siciliano*, în *BCSFlSic*, I (1953), p. 45—64; *Siciliano, Calabrese meridionale e Salentino*, ibid., II (1954), p. 280—307; *Il Siciliano e i dialetti dell'Italia settentrionale*, ibid., IV (1956), p. 296—309 (unde, dealtfel, nu toate tezele autorului reușesc să fie convingătoare).

[71] *Nuraghi* [pl. ; sg. *nuraghe*] sînt construcții tipice de formă tronconică, expresii însemnate ale arhitecturii megalitice; cf. A. TARAMELLI, *I nuraghi ed i loro abitatori*, Roma, 1931; M. PALLOTTINO, *I.a Sardegna nuragica*, Roma, 1950.

Scanned with OKEN Scanner

împotriva aborigenilor și a populațiilor punice sau punicizate de pe coaste [72]. Romanizarea s-a efectuat încet, dar profund, deși în cadrul unei organizări care lăsa o anumită autonomie [73]. Sardinia a rămas sub stăpînirea romană pînă la invazia vandalilor (455), pentru a reveni apoi Imperiului Roman de Răsărit, optzeci de ani mai tîrziu, în 534, sub Justinian [74]. Izolarea Sardiniei are ca urmare faptul că idiomul neolatin dezvoltat acolo reprezintă, după toate probabilitățile, tipul romanic cel mai apropiat de baza originară (v. § 66). În ce privește substratul, din greaca preromană se găsesc prea puține urme [75]; elementele grecești din sardă vin prin latină sau sînt împrumuturi tîrzii din perioada bizantină (v. §. 53). În ceea ce privește elementele ce se pot atribui punicei, ele au fost căutate mai ales în toponimie, în special în secolul XIX, de cercetătorii locali, care, așa cum cei din Italia de nord au fost cuceriți 123
de „celtomanie" (v. § 24), în Sardinia au prezentat un fel de „punicomanie" sau „feniciomanie". [76] Fără îndoială că elementele punice apar, sporadic, nu numai în toponimie, ci și în lexicul sard [77]; astfel, toponimicul *Magomadas*

---

[72] Existau desigur în Sardinia și așezări feniciene anterioare colonizării cartagineze, de ex. Nora, fondată între sec. VIII și sec. VI î.e.n. „într-o epocă în care Cartagina nu putea nici măcar să viseze la hegemonia asupra occidentului și la cucerirea Sardiniei" (G. Patroni, *Nora. Colonia Fenicia in Sardegna*, în „Monumenti Antichi pubbl. a cura della R. Accademia dei Lincei", XIV (1904), p. 106—267 și pasajul citat la p. 255). Dealtfel și inscripția găsită la Nora și publicată în *Corpus Inscriptionum Semiticarum* (vol. I, Paris 1900, nr. 144) nu are caractere epigrafice și lingvistice de tip cartaginez, ci mai degrabă de tip fenician.

[73] Cf. E. Pais, *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano*, Roma, 1923; M. Pittau, *Questioni di linguistica sarda*, Brescia, 1956, p. 11—21, încearcă să scoată în evidență urmările romanizării intense, pînă în interiorul insulei, și prin conservatorismul latin al graiurilor; dar A. Sanna, *La romanizzazione del centro montano in Sardegna*, în *FilRom*, IV (1957), p. 30—48, se ridică împotriva exagerărilor lui Pittau, ajungînd la concluzia nu convingătoare după care conservatorismul lingvistic al dialectelor regiunii Nuoro s-ar datora romanizării sale tîrzii, efectuate mai ales prin penetrația creștină. V. și a sa *Introduzione agli studi di linguistica sarda*, Cagliari, 1957, p. 21 și urm.

[74] Fie în perioada dominației vandale, fie mai tîrziu, în cea bizantină (cel puțin pînă la cucerirea Africii de nord de către arabi) Sardinia a fost legată administrativ de Africa. Aceasta nu se poate să nu fi influențat, și din punct de vedere lingvistic, latinitatea sardă, care prezintă multe puncte de contact cu cea africană. Însemnată a fost și imigrarea (de bună voie sau forțată, dat fiind că Sardinia a fost totdeauna un loc de deportare) a elementelor eteroglote. Cf. A. Sanna, *Introduzione* ..., p. 17 și urm. și 146 și urm.

[75] În afara cîtorva nume de locuri ca *Olbia* (grec *Ολβία*) și *Santa Maria di Nabui*, în care ultimul și cel mai vechi component al toponimicului ar proveni din gr. *Νεάπολις*. Cf. A. Sanna, *Introduzione* ..., p. 15; dar pentru *Olbia* ar putea fi vorba și de un etimon paleosard, cu atît mai mult cu cît o origine greacă pare contrazisă de rezultatele arheologice, cf. E. de Felice, *Le coste della Sardegna. Saggio toponomastico storico-descrittivo*, Cagliari, 1964, p. 118—124.

[76] Ea apare mai ales în lucrările canonicului Giovanni Spano (1803—1878), amintit deja de noi în § 4, care rămîne foarte important pentru studiile de sardă. În *Vocabolario sardo geografico, patronimico ed etimologico*, Cagliari, 1875, și în alte lucrări ale sale, încearcă să explice ca fiind de origine feniciană toponimice și elemente lexicale pur latinești.

[77] Un studiu aprofundat a scris M. L. Wagner, *Die Punier und ihre Sprache în Sardinien* în revista vieneză „Die Sprache", III (1954—1956), p. 27—43 și 78—109 (v. acolo și toată bibliografia anterioară; cf. J. Friedrich, *Zur Frage punischer Lehnwörter im Sardischen*, în aceeași revistă, III (1954—1956), p. 221—224.

Asupra acestei chestiuni a se vedea și remarcabilele studii ale lui V. Bertoldi, *Sardo-Punica, Contributo alla storia della cultura punica in terra sarda*, în „La parola del passato", II (1947), p. 5—38, reelaborate în capitolul *Contributo alla storia della colonizzazione fenicia; Punicismi nella tradizione indigena sarda* la p. 19—48 din volumul său *Colonizzazioni nell'antico Mediterraneo occidentale alla luce degli aspetti linguistici*, Napoli, 1950.

(în provincia Nuoro), cu toate dubiile lui TERRACINI [78], trebuie interpretat desigur ca punic *(maqom ḥadas* „oraș nou"*)*, cf. *Macomades (Μακομαδά)*, oraș antic din Numidia; punicul *maqom* „oraș" apare probabil și în *Macomer* (dial. local *Makumèle*) [79]. Și antroponimia, deși încă puțin studiată, scoate la iveală urme ale elementului punic [80]. Între numele comune, forma campidaneză *tsikkiría* „mărar" își găsește explicația în glosa punică a lui Dioscorides *'Αφροί δικκιριά ἄνηθον* [81] tot așa cum numele campidanez al rozmarinului *tsíppiri* își găsește explicația probabilă într-o glosă punică din *De herbarum virtutibus* a lui Apuleius Platonicus (așa-numitul Pseudo-Apuleius) „a Graecis dicitur *λιβανωτίς*, alii *ycterites*, Itali *rosmarinum*, Punici *zibbir*" [82].

124 Dar studiile asupra substratului sard aduc la lumină urme mult mai vechi decît cele punice. Atît în toponimie, cît și în lexic se pot izola elemente cu caracter preindo-europeano-mediteranean, care provin desigur din limbile straturilor foarte vechi ale populației sarde. Aceste studii se află, însă, abia la început; vom aminti frumosul studiu a lui B. A. TERRACINI, *Osservazioni sugli stratti più antichi della toponomastica sarda* [83], urmat de *Gli studi linguistici sulla Sardegna preromana* [84], și mai ales, excelentul articol al lui MAX LEOPOLD WAGNER, *Über die vorrömischen Bestandteile des Sardischen* [85]. În acest studiu, Wagner, după ce a cules și examinat cu grijă toate cuvintele lexicului sard care pot fi atribuite substratului preroman, atrage atenția cercetătorilor asupra unor însemnate concordanțe între aceste elemente paleosarde și anumite urme „iberice" păstrate în bască (v. § 25); el semnalează și cîteva nume sarde de animale construite cu un prefix *a-*, *ta-*, *tsa-* sau *i-*, *ti-*, *tsi-*, care ar putea fi puse în legătură cu articolul feminin proclitic *ϑa-*, *ta-* din dialectele berbere (v. § 34). Indiferent de felul în care ar putea fi explicate

---

[78] B. TARRACINI, *Osservazioni* (citat mai departe în text), p. 142.

[79] Cf. M. L. WAGNER, *La lingua sarda*, Berna, 1950, p. 144 și urm. și articolul citat *Die Punier ...*, p. 92 și urm.; v. BERTOLDI, *Colonizzazioni*, p. 34 și urm.; A. SANNA, *Introduzione*, p. 167 și 174. — Identificările punice sînt deseori controversate: pentru numele *Cagliari (Calaris, Caralis)*, odată înlăturate etimologiile feniciene care-l explicau ca *qar El* (pentru *qart El*) „orașul lui Dumnezeu" (etimologie propusă de celebrul specialist în limbi semitice W. GESENIUS, reluată de SPANO și susținută de C. BATTISTI, în *ID*, VIII (1932), p. 239—240) a fost în general contestată proveniența punică (cf. V. BERTOLDI, *Colonizzazioni*, p. 22 și M. L. WAGNER, *Die Punier*, p. 38 și urm.). Mai tîrziu însă G. D. SERRA, *Il nome di Cagliari e la Galilea di Sardegna*, în „Beiträge zur Namenforschung", II (1951—1952), p. 102 și urm., îl consideră din nou fenician, dar pornind pe o cu totul altă cale, considerîndu-l a proveni din numele propriu fenician *Qaral*, atestat în sec. VIII î. e. n. (ipoteză greu de acceptat).

[80] Cf. G. D. SERRA, *Appunti su l'elemento punico e libico nell' onomastica sarda*, în *Vox R*, XIII (1953), p. 51—65.

[81] Cf. M. L. WAGNER, *Arch. Rom.*, XV (1931), p. 272 și *Die Punier ...*, p. 104 și urm.; V. BERTOLDI, *Colonizzazioni*, p. 40 și urm.

[82] Cf. V. BERTOLDI, *Colonizzazioni*, p. 42 și urm.

[83] Publicat în *Atti del Convegno Archeologico Sardo* (Giugno 1926), Reggio Emilia, 1927, p. 137—150 și retipărit acum în volumul *Pagine e appunti di linguistica storica*, Firenze, 1957, p. 93—110.

[84] Publicat în *Sardegna Romana*, I (1936), p. 53—80, retipărit în *Pagine e appunti ...*, p. 111—135.

[85] Publicat în *ArchRom*, XV (1931), p. 207—247.

Scanned with OKEN Scanner

concordanțele dintre bască și paleosardă [86], WAGNER, într-o lucrare posterioară, *Zum Paläosardischen* [87], a atras atenția asupra tendinței manifestate de unii autori [88] de a voi să explice prin bască toate posibilele rămășițe 125
de substrat preroman din Sardinia; el conclude cu tristețe „sfinxul sard își păstrează taina mai mult chiar decît cel etrusc" [89].

Nu a ținut seama întotdeauna de aceste recomandări ale maestrului studiilor de sardă, romanistul elvețian J. HUBSCHMID în volumul său recent *Sardische Studien* [90] dedicat cercetării cuvintelor sarde derivate din substrat; el caută raporturi cu basca și cu mai îndepărtata caucaziană sau cu libiana. Deși întreprinsă cu o mare erudiție și avînd ipoteze interesante și seducătoare, autorul ar putea fi acuzat de o oarecare „iberomanie" [91].

În fundamentala sa *Historische Lautlehre des Sardischen* [92] M. L. WAGNER admite influențe ale substratului și în fonetica sardă: 1) aversiunea față de fonemul *f*, caracteristică dialectelor din Barbagia, care amintește condițiile din Peninsula Iberică și din Gasconia (v. § 25); 2) tendința de a adăuga o vocală protetică în cuvinte începînd cu *r-*, ca în Peninsula Iberică și în Gasconia (v. § 25); 3) tendința spre articulări alveolare; 4) fonemele cacuminale, comune Siciliei și Italiei meridionale, care corespund consoanelor emfatice din berberă (cf. lucrările lui MILLARDET și bibliografia ulterioară citată la § 21); 5) prezența unei mișcări a glotei în loc de *-k-*, *-l-* și *-n-* care amintește condițiile 126
fonetice hamito-semitice. Toate aceste caracteristici, care pot fi atribuite cu mai

---

[86] K. BOUDA, *Traces basques en Sardaigne?*, în „Eusko Jakintza", III (1949), p. 333—335, deși admite prezența unor concordanțe neîndoielnice între cuvinte sarde și basce, considerînd că în majoritatea cazurilor explicația etimologică este posibilă numai în cadrul bascei, crede că nu este vorba de elemente de substrat independente în cele două domenii, ci de „emprunts que le sarde a fait au basque", fără a spune însă cum pot fi explicate istoric aceste împrumuturi ipotetice.

[87] Publicat în *VoxR*, VII (1943—1944), p. 306—323.

[88] WAGNER pornește într-adevăr în articolul său de la o lucrare a lui G. ALESSIO, *I nomi colettivi sardi în* -ài. *Il toponimo sardo* **Iscurai** = *basco* **ezkurdi** „*querceto*" = lat. **aesculetum**, în *RIL*, LXXIV, p. 726—750, în care există multe ipoteze insuficient fundamentate.

[89] „Fără îndoială, există cuvinte sarde care concordă cu cuvinte iberice ... Imigrația iberică a *balari*-lor este atestată istoric; după cum se admite în general, aceștia s-ar fi așezat în Ogliastra; și nu este desigur o întîmplare că tocmai în Ogliastra *eni* este numele 'tisei' care, în alte părți ale insulei se cheamă cu numele latin *tassu*. Aducerea țăranilor ibero-liburni este și ea atestată (Diodor IV, 29—30; V, 15; Pausania X, 17—19). Dar, chiar dacă o influență iberică este demonstrabilă, ar fi, după părerea mea, o mare greșeală să se creadă că prin basca n ocerna se pot explica toate elementele din paleo-sardă ..." (WAGNER, *VoxR.*, VII (1943—1944), p. 317—318). V. și A. SANNA, *Introduzione*, p. 155 și urm.

[90] JOHANN HUBSCHMID, *Sardische Studien, Das mediterrane Substrat des Sardischen, seine Beziehungen zum Berberischen und Baskischen sowie zum eurafrikanischen und hispanokaukasischen Substrat der romanischen Sprachen*, Bern, 1953 (*RH*, vol. 41). Cf. de același autor: *Mediterrane Substrate, mit besonderer Berücksichtigung des Baskischen und der westöstliche Sprachbeziehungen*, Bern, 1960 (*RH*, vol. 70); *Paläosardische Ortsname*, în *Atti e Memorie del VII Congr. intern. di Scienze onomastiche*, Firenze, 1963, vol. II, p. II, p. 145—180.

[91] Acuzație adusă de unul din cei mai mari lingviști americani, J. WHATMOUGH, într-o recenzie severă în *RomPhil*, IX (1956), p. 350—353. V. și V. PISANI, *Sostrati anarii e indoeuropeo occidentale. A proposito degli studi sardi di J. Hubschmid*, în „Paideia", IX (1954), p. 3—71 și expunerea obiectivă a lui A. SANNA, *Introduzione*, p. 157 și urm.

[92] Halle, 1941. Formează fascicolul 93 din *Beihefte* ale revistei *ZRPh.*

mare sau mai mică probabilitate substratului, se întîlnesc mai ales în dialectele conservatoare ale regiunii sarde centrale [93].

În ce privește Corsica, nu există, pînă acum, studii bine întocmite metodologic decît pentru toponimie [94]. Și aici însă, chiar dacă apar unele elemente cu evident caracter prelatin, nu este totdeauna ușor de făcut distincție între cele care pot fi atribuite iberilor, etruscilor și ligurilor. Astfel, de ex. *Basalla* amintește iber. *Basa-urì* (cf. basc. *baso* „pădure" și *basa* „noroi"), dar *Fale*, *Falesa*, *Falazza* cer mai degrabă o bază etruscă (etr. *falado* „cer").

§ 23. **Substratul ligur și retic.** Foarte complexe sînt condițiile Italiei de nord. Pînă la invazia celtică (sec. VI î.e.n.), ligurii locuiau pe un teritoriu mult mai vast care mergea aproape de la Rhône pînă la Arno și cuprindea o parte a Piemontului, a Provenței, a Lombardiei și a Emiliei și în special regiunea care mai poartă și azi numele de Liguria, în afara Corsicei, trecută apoi la etrusci [95].

Din păcate anticii, care nu se interesau de etnografie, ne-au lăsat indicații foarte vagi: Cato ne vorbește de liguri ca „inliterati mendacesque", Cicero le spune „montani, duri et agrestes". În ceea ce privește limba ligurilor, materialul aflat la dispoziția noastră este foarte sărac: foarte puține glose, vreo șaptezeci de inscripții lepontine (găsite pe teritoriul ocupat de leponți, trib probabil ligur care locuia în văile Alpilor și mai ales în Val d'Ossola, în Cantonul Ticino (Val Leventina [< *Lepontina*]) și în teritoriile imediat adiacente), toponimice și nume de persoană. Din aceste materiale sărace, lingviștii trag concluzia că, în ligură, trebuie separate două straturi principale: unul nonindo-european sau „mediteranean" mai vechi și unul indo-european mai recent [96],
127 datorat poate fuziunii ulterioare cu celții (în acel popor care a fost numit și „celtoligur" [*Κελτολίγνες* în izvoarele grecești]). Urme ale substratului ligur apar în special în toponimia Italiei de nord și a regiunilor învecinate; deosebit de important este sufixul *-asco*, *-asca* care se găsește atît în toponi-

---

[93] V. și A. Sanna, *Introduzione*, p. 152—153 și G. D. Serra, *Sostratos mediterráneos*, în *RFE*, XL (1956), p. 171—208.

[94] Cf. G. Bottiglioni, *Elementi prelatini nella toponomastica corsa*, Pisa, Simoncini, 1929 (Suplemento I, Serie I de „L'Italia dialettale").

[95] „Ligurii ocupau în epoca istorică partea de nord a Apeninilor și ambele versante ale Alpilor occidentali, întinzîndu-se oarecum și în cîmpia Padului și în cîmpiile din Galia" , scrie Benvenuto A. Terracini, *AGI*, XX (1926), partea a II-a, p. 123.

[96] Problema ligură este una dintre cele mai dezbătute de arheologi, paleontologi, istorici și lingviști. Părerile mai vechi se pot găsi rezumate într-un articol de popularizare al lui A. Issel, *Sugli antichi Liguri*, în „Nuova Antologia", CXXIV (1892), p. 197—226; cele mai recente pot fi găsite în articolul *Ligurer* de G. Herbig, în vol. VII (1926) din *Reallexikon der Vorgeschichte* de Ebert, p. 293—294; cf. A. Schiaffini, *I Liguri antichi e la loro lingua secondo le indagini più recenti*, în „Giornale storico e lett. della Liguria", S.N., vol. II (1926), p. 87 și urm. Dintre lucrările mai recente asupra limbii ligure, cf. V. Pisani, *Il linguaggio degli antichi Liguri*, în „Storia di Genova dalle origini al tempo nostro", sub conducerea lui M. M. Martini, vol. I, Milano, 1941, p. 386—396; P. Kretschmer, în „Glotta", XXX (1943), p. 203—213; C. Battisti, *Liguri e Mediterranei*, în „Rivista di studi liguri", IX (1943), p. 70—95; O. F. Menghin, *Migrationes Mediterraneae. Origen de los Ligures, Iberos, Aquitanos y Vascos*, în revista argentiniană „Runa, Archivo para las ciencias del hombre", I (1948), p. 111—195; pentru Lepont, cf. G. Devoto, *Pour l'histoire de l'indoeuropéanisation de l'Italie Septentrionale. Quelques étymologies lépontiques*, în „Revue de Philologie", XXXVI (1962), p. 197—208; M. G. Tibiletti Bruno, *Note leponzio-liguri*, în „Athenaeum", XLII (1964), p. 168—196 (v. mai ales p. 193, nota).

Scanned with OKEN Scanner

mice de tipul *Cherasco*, *Salasco*, *Bogliasco* etc. (și în Franța *Venasque*), cît și în nume etnice ca *bergamasco* de la *Bergámo*, *comasco* de la *Como* etc. asupra cărora a atras atenția încă din 1873 [97] GIOVANNI FLECHIA (1811—1892). Nu lipsesc apoi cuvinte ligure în toponimie; astfel numele rîului *Polcévera* provine din *porko-bhera*, în care primul element amintește lat. *porcus* „porc" și m.irl. *orc* „pește-porc = șalău" și al doilea, ie. **bher-* „a duce" (lat. *fero*); cu același al doilea element este format și numele rîului *Gandòvera* dintr-un **gando-bhera* „care duce pietriș", dar aici primul element are caracter mediteranean preindo-european [98]. Numele rîului *Bormida* ar putea proveni din ie. **gʷhormo-* „cald" (> lat. *formus*, cf. *Formiae* și, cu vocalismul *-e-*, gr. θερμός) mai degrabă decît din **bher-* „a fierbe", cf. lat. *fermentum* [99].

Identificarea unei rădăcini toponimice ligure prezintă, în stadiul actual al 128
cunoștințelor noastre dificultăți însemnate. Astfel, reconstrucția unui **alba* cu valoare de „oraș" (cf. între altele *Albintimilium*, formă atestată la Tacit, Pomponius Mela și la alții, pentru *Ventimiglia* de astăzi) [100] este verosimilă, dar alternanța cu *Albion*, *Alpes* etc. ne duce la toponimice prelatine de o mai vastă întindere care se combină apoi, prin etimologie populară, cu lat. *albus*. O arie ce corespunde bine zonei ocupate de liguri ne prezintă **balma* „cavernă", care se întinde din Catalonia pînă la Alpii Retici prin Piemont și Liguria și se oprește la Trebbia [101].

---

[97] G. FLECHIA, *Di alcune forme de'nomi locali dell'Italia superiore. Dissertazione linguistica*, în „Memorie della R. Acc. delle Scienze di Torino", s. II. vol. XXVII, p. II (1871), pp. 275—374 și acolo, la p. 332—346, observațiile asupra toponimicelor în *-asco;* v. în special amplul studiu al lui J. HUBSCHMID, *Die* -asko *und* -usko *Suffixe und das Problem des Ligurischen*, în *RIOn*, XVIII (1966), p. 35—72; 81—159; 277—300; XIX (1967), p. 35—54; 129—158; 211—226; 265—279. Material foarte bogat, dar strîns fără spirit critic, oferă volumul postum al lui PIERO RIVA, *Ricerche sul suffisso* -asco, Frossasco, 1964. După K. v. ETTMAYER, *Zu dem Ortsnamen Liguriens*, în „Festschrift Kretschmer " (Wien, 1926), p. 24—33, ar fi indice de origine ligură și sufixele *-agno, -egno, -ogno.*

[98] Cf. V. BERTOLDI, *Gando-bera et Porco-bera deux formations analogues de l'hydronimie ligure*, în „Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap", IV (1930), p. 176—178, dar împotriva etimologiei celtice, v. G. ALESSIO, *Giorn. It. Filol.*, XVI (1963), p. 184—185.

[99] Între Ventimiglia și Albenga era atestat un *Lucus Bormani;* în Corsica există un nume local *Bormo*, iar în provincia Sondrio, satul *Bormio;* cf. G. Alessio, *Bormida, Bórmio e il tema mediterraneo* **bormo, borbo-* „*fango*", în „l'Universo", XXVIII (1948), p. 541—551, unde se încearcă explicarea rădăcinii, după cunoscutele teorii ale autorului, din substratul mediteranean; cf. de același ALESSIO articolul foarte interesant, dar plin de ipoteze riscante, *Problemi di toponomastica ligure*, în „Convegno di studi apuani. Rendiconti dei lavori della terza giornata in Carrara, 28 giugno", Carrara, 1956, p. 13—32.

[100] Cf. N. LAMBOGLIA, *Toponomastica Intemelia*, Bordighera, 1946, p. 79 și urm. § 140. Forma *Vigintimilium* apare încă în *Anonimo Ravennate* (IV, 29); în secolele următoare apare forma *Vigintimilie, Vigintimilia*, prin etimologie populară „venti miglia" (douăzeci de mile).

[101] Aria și istoria cuvîntului au fost studiate cu multă grijă de P. SCHEUERMEIER, *Einige Bezeichnungen für den Begriff „Höhle" in den romanischen Alpendialekten*, Halle, 1920 (Beiheft 20 din *ZRPh*), p. 1—23. Cf. și C. BATTISTI în *StEtr*, VIII (1934), p. 184. Nu este convingătoare încercarea lui G. D. SERRA, *Del mito e delle origini della voce „balma"*, în „Rendiconti della terza giornata del Convegno di studi apuani", p. 47—59, de a explica cuvîntul *balma* prin lat. *valva*. J. HUBSCHMID, *Osservazioni su elementi prelatini indoeuropei e latini o presunti latini nel vocabolario toponomastico della Liguria e di altre regioni*, în același fascicol din „Rendiconti", p. 41—46, se deosebește de Serra în această privință; în articolul său se găsesc încercări interesante de analiză a altor cuvinte presupus ligure sau celto-ligure.

Scanned with OKEN Scanner

După CLEMENTE MERLO [102], cele mai importante urme de substrat ligur nu s-ar afla însă în aceste incerte și puține rămășițe toponimice, ci într-o tendință fonetică a unor dialecte din Liguria și din Provence, pe care le atribuie reacției etnice datorate substratului ligur, și o numește chiar „l'acutissima tra le spie liguri" [103]. Ar fi vorba de slăbirea lui *-r-* intervocalic (care nu e alveo-dental, ca în Toscana, ci palatal), care ajunge în unele puncte, ca astăzi la Genova, pînă la dispariție. Condițiile lui *-r-* etimologic sînt împărtășite și de *-l-*, trecut, încă din epoca veche, la *-r-* [104]; prin urmare, la Genova apare
129 de ex. *aa* „ala" (aripă), ca și *maịo* „marito" (soț). Dar *-l-* intervocalic devenit *-r-* a dispărut și în cîteva dialecte din Franța meridională, de ambele părți ale Rhône-ului [105]. Aria nu este deci numai cea originar ligură; dar MERLO crede că fenomenul *-l-* > *-r-* s-a extins spre est în cîmpia Padului (peste dealurile din Monferrato ajunge aproape pînă la Po și-și găsește o continuare dincolo de Po în cîmpia lombardă) și la fel s-a extins la vest de Rhône, prin migrații succesive ale ligurilor, izgoniți de celții care năvăleau din nord.

Ipoteza lui MERLO, acceptată și completată de BOTTIGLIONI [106], este desigur seducătoare, dar nu se poate spune că ar fi la fel de convingătoare: trecerea *-l-* > *-r-* (și adeseori *-r-* palatal și prin urmare, dispariție totală) se găsește și în alte regiuni unde nu a existat niciînd substrat ligur, ca în tot teritoriul român.

Și prezența sunetelor cacuminale în dialectele Siciliei și Sardiniei a fost atribuită, cum s-a văzut în §§ 21 și 22, substratului, fără a se putea însă preciza cărui substrat anume. Prezența fonemelor cacuminale în regiunea apuană și în învecinata Garfagnana [107], tocmai ca rezultatul normal al lateralei lungi

---

[102] CL. MERLO, *Tracce di sostrato ligure in alcune parlate odierne dell'Italia settentrionale e della Francia meridionale*, în „Rendinconti della classe di Sc. Morali e Storiche della R. Accademia d'Italia", s. VII, vol. III (1942), p. 1—17; *Tracce di sostrato ligure nella regione che fu già dei Leponzi*, în *ID*, XIX (1953—1954), p. 177—180.

[103] CL. MERLO, *Contributi alla conoscenza dei dialetti della Liguria odierna*, în *ID*, XIV (1938), p. 23—58. V. în special la p. 30 și urm. Expresia „l'acutissima fra le spie liguri" este o imitație a expresiei lui ASCOLI, pe care o vom vedea în § 25.

[104] Încă din documentele latine tîrzii din Genova se găsește *-l-* > *-r-* care este și faza din genoveza veche; apoi, la Genova, avem dispariția acestuia din urmă *(molinu > morin > moin)* ca pentru *-r-* etimologic. Trecerea *r* > *ø* are loc prin intermediul lui *r* slab, care se mai aude încă în diferite părți ale Liguriei. Cf. E. G. PARODI, *AGI*, XVI (1902—1905), p. 340 și urm.

[105] MERLO se bazează numai pe unele hărți din *Atlas linguistique de la France* (v. § 10). Date mai bogate și mai precise ar fi găsit în J. RONJAT, *Grammaire istorique* (sic!) *des parlers provençaux modernes*, tome II, Montpellier, 1932, § 300.

[106] G. BOTTIGLIONI, *Indice fonetico per l'area di espansione ligure*, în „Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri", Bordighera, 1952, p. 104—112; v. în special p. 106 și urm. unde se face legătura între acest fenomen și reducerea lui *-r-* în unele graiuri sarde, care s-ar datora și ea unui substrat ligur, dat fiind că „prezența ligurilor în Corsica, în Sardinia și în Sicilia este admisă, deși din motive deosebite".

[107] Prezența fonemelor cacuminale în dialectele din Apua fusese semnalată, cu peste o jumătate de secol în urmă, de BOTTIGLIONI în articolul său *Dalla Magra al Frigido*, în *RDR*, III (1911), p. 77—143 (v. în special pag. 107 unde se dă evoluția *-ll-* > *ḍ*); în dialectele din Garfagnana a fost pus în lumină de G. ROHLFS, *Altertümliche Spracherscheinungen in der Garfagnana*, în *ZRPh*, LXII (1942), p. 81—87 (v. în special p. 82—85) și de eleva sa, E. BONIN, *Beiträge zur Mundart und Volkskunde von Gorfigliano (Garfagnana) und Nachbarorten*, München, 1952.

Scanned with OKEN Scanner

(*-ll-* > *-ḍḍ-*) într-o arie pe care cercetări recente [108] au descoperit-o mai vastă decît se credea, l-a determinat pe BOTTIGLIONI [109] să presupună că ar fi vorba de un fenomen ligur. Pe de altă parte, împotriva unei astfel de teze, se poate 130
argumenta că fonemele cacuminale, sau cele foarte asemănătoare acustic acestora, au fost semnalate sporadic și în alte părți ale Italiei septentrionale (*ḍ* în răsăritul regiunii Comelico și în Zoldano), deși nu ca o continuare a lui *-ll-* [110].

Lepontina, la care ne-am referit puțin mai înainte, așa cum o putem cunoaște din inscripții, „dezvăluie o structură intermediară între dispariția unei faze arhaice, nu ligură, ci reto-ligură și afirmarea unei faze de proveniență hotărît galică" [111]. Liguri pentru Titus Livius (V, 35), sau reți, la fel ca și camunii (vechii locuitori din Val Camonica), pentru Strabo (IV, 6,6), acești leponți își marchează, în orice caz, trecerea printre liguri și reți, deși în regiunea Alpilor rapida succesiune și încrucișare de populații și extinderea elementului celtic din cîmpie fac mai dificile determinări precise etnice.

În ceea ce privește pe reți, problema este foarte grea și o delimitare geografică este aproape imposibilă. Reții erau probabil un conglomerat de triburi foarte diferite și numele lor avea o valoare mai mult politică decît etnică sau lingvistică. Pe *Tropaeum*-ul ridicat la Turbia în Alpii Maritimi, după victoriile lui August, Drusus și Tiberius asupra popoarelor alpine (*CIL* V, 7817), găsim o enumerare a triburilor retice (reprodusă de Pliniu, *Nat. Hist.* III, 135—137). În această listă lungă intră *trump(i)lini* (din Val Trompia, Brescia), *camuni* (din Val Camonica, Brescia), *venosti* (din Val Venosta, Bolzano), *isarci* (din valea rîului Isarco), *breuni* sau *breonii* (locuind lîngă pasul Brenner), *genauni* poate în valea Inn-ului etc. [112]. Granițele anticei *Raetia* sînt foarte nesigure; o bună parte din Alto Adige, unde se vorbesc (și, mai mult chiar, se vorbeau) dialecte impropriu numite de unii *reto-romanice* (= ladine, v. § 66), aparțineau cu siguranță regiunii Noricum și nu Reției, a cărei graniță orientală era marcată, parțial, de rîul Rienza în Pusteria [113]. În ceea ce privește limba, elementele pe care le cunoaștem sînt foarte reduse. Există incontestabile afinități cu

---

[108] A. C. AMBROSI, *Gli attuali limiti dell'area fonetica cacuminale nelle Alpi Apuane*, în „Rendiconti ... del Convegno di Studi Apuani" citate în n. 99, p. 33—40 și *Osservazioni sugli attuali limiti dell'area fonetica cacuminale nelle Alpi Apuane*, în „Giornale storico della Lunigiana", S. N. VII, (1956), p. 5—24.

[109] G. BOTTIGLIONI, *Indice fonetico* ..., p. 109—112; *L'Apuania*, în *RLingR*, XIX (1955), p. 157—164 (v. în special p. 162 și urm.), retipărit și amplificat în *QIGB*, I (1956), p. 17—23. În lucrările precedente, BOTTIGLIONI presupunea că sunetele cacuminale apuane fuseseră importate din Corsica.

[110] Cf. C. TAGLIAVINI, *Il dialetto del Comelico*, în *ArchRom*, X (1926); p. 1—200; v. în special p. 23—29. Teza lui Bottiglioni a fost, dealtfel, combătută violent chiar de maestrul său, C. MERLO, în *ID*, XX (1955—1956), p. 86 și XXI (1957), p. 195—199.

[111] V. BERTOLDI, în *ZRPh*, LVII (1937), p. 140.

[112] Cf. în special articolul *Räter* de G. HERBIG, în „Reallexikon der Vorgeschichte" condus de M. EBERT, vol. XI (1927—1928), p. 23—27. V. și C. BATTISTI, *Gli strati prelatini dell'Alto Adige*, în *AAA*, XXIV (1921), p. 393—409.

[113] Cf. C. BATTISTI, *Il confine fra la Rezia e il Norico nella valle della Rienza*, în revista „Raetia" de la Milano, III (1933), p. 9—15; R. HEUBERGER, *Die Grenzen der Römerprovinzen innerhalb Tirols*, în revista din Bolzano „Der Schlern", XXVII (1953), p. 517—531. Pentru etnografia antică din Noricum, cf. G. CAPOVILLA, *Studi sul Noricum*, în *Fontes Ambrosiani XXV. Miscellanea G. Galbiati*, vol. I, Milano, 1951, p. 213—410.

Scanned with OKEN Scanner

etrusca, dar nu este corect nici a identifica pe reți cu etruscii, chiar dacă
131 există mărturii ale autorilor antici în acest sens. Pentru Titus Livius, reții ar fi rămășițe ale etruscilor care, înainte de invazia galică, ar fi ocupat toată Italia de nord „excepto Venetorum angulo"; Trogo Pompei (prin spusele lui Giustino, care l-a rezumat) și Pliniu cel Bătrîn văd în ei, cu certitudine, pe etruscii fugiți din cîmpia Padului către regiunile alpine, la apariția neașteptată a invaziei galice. Retica, din ceea ce știm, apare ca o limbă cu siguranță non-indo-europeană, înrudită cu limbile preindo-europene din bazinul Mării Mediterane, care formează un lung lanț de la Pirinei la Caucaz și abia mai tîrziu influențată de etruscă [114].

Urme ale substratului retic se găsesc numai în toponimie, dar și acolo sînt greu de identificat în mod precis.

La răsărit de reți, locuiau veneții, despre care vom vorbi în § 26.

§ 24. **Substratul celtic.** Galii au locuit în cea mai mare parte din Italia de nord înainte de colonizarea romană. Și galii ne obligă să ne extindem privirea în afara Peninsulei Italice. Ei aparțineau grupului celtic, o ramură din familia lingvistică indo-europeană, și au coborît din Galia propriu-zisă, corespunzînd aproximativ Franței actuale (unde veniseră dinspre răsărit, traversînd Rinul, către 800 î.e.n.), în Italia de nord, izgonindu-i pe liguri, pe etrusci și alte populații mai vechi. Ei au repurtat o mare victorie asupra romanilor încă din 390 î.e.n. și au cucerit Roma, conduși de Brennus; unii au ajuns pînă în Campania. Au reușit să se instaleze numai în Italia septentrională, întemeind *Gallia Cisalpina*; cunoaștem numele unora din triburile lor *(boii, insubri, cenomani* etc.*)*. Extinderea lor s-a făcut în dauna ligurilor și a etruscilor și, în mai mică măsură, a umbrienilor; în dauna ligurilor s-au extins în Galia meridională, între Pirinei și Alpi, unde, atît în partea răsăriteană, cît și, prin pătrunderi ulterioare, în Iberia, au venit în contact și cu iberii.

Încă de la începutul sec. III î.e.n. romanii au început să cucerească teri-
132 toriul cisalpin ocupat de gali, mutînd granița italiană de la Esino la Rubicon; treptat, stăpînirea romană s-a extins în toată Italia septentrională și, la mijlocul secolului II î.e.n., a ajuns și în partea meridională a *Galiei Transalpine*, organizînd, încă de la sfîrșitul aceluiași secol, Gallia Narbonensis sau Transalpină ca provincie (din *provincia*, s-a păstrat numele de *Provence*). Cu cuceririle legendare ale lui Cezar, toată Galia deveni provincie romană și rămase așa pînă la căderea Imperiului. *Galica* face parte, cum s-a spus, din familia limbilor *celtice*. Acestea se împart în două grupuri: *celtica continentală*,

---

[114] Cf. V. Pisani, *La lingua degli antichi Reti*, în *AAA*, XXX (1935), p. 91—108. Se observă că s-a răspîndit obiceiul, în special printre cercetătorii străini, de a indica prin numele de „retic" idiomul în care sînt redactate inscripțiile în alfabetele din Bolzano și din Magrè. Despre imprecizia acestei denumiri, **cf.** C. Battisti, *Osservazioni sulla lingua delle iscrizioni nell'alfabeto etrusco-settentrionale di Bolzano*, în *StEtr*, XVIII (1944), p. 198—236 și XIX (1946—1947), p. 243—276 și G. B. Pellegrini, *Osservazioni sulle nuove iscrizioni nordetrusche di Sanzeno*, în *AAA*, XLIV (1951) p. 303—329. G. Bonfante, *Quelques aspects du problème de la langue rétique*, în *BSL*, XXXVI (1935), p. 141—154, atribuie reticei cuvinte preromanice de arie alpină ca **malga*, **barga* etc.

reprezentată doar de *galică*, compusă desigur din diverse varietăți dialectale[115], care s-a stins complet către secolul V e.n.. și *celtica insulară* împărțită în două subgrupe, una *gaelică* sau *goidelică*, formată din *irlandeză*, *scoțiană* și din *dialectul insulei Man* și una *britanică*, formată din *cimrică* sau *galeză* (engl. *Welsh*), din *cornica* dispărută astăzi și din *bretonă*, importată în peninsula Armorica (Bretagne) din Insulele Britanice. Chiar dacă galica nu este atestată decît printr-un număr modest de inscripții, mai ales votive, în caractere grecești sau latine, prin cuvinte din autorii clasici, prin cîteva glose și printr-un număr considerabil de nume proprii, cunoașterea limbilor celtice, care au o vastă literatură și dintre care unele sînt vorbite pînă astăzi, ne permite să lucrăm pe un teren mai puțin nesigur, și în ceea ce privește substratul. Romanizarea Galiei Cisalpine a avut loc mai repede și a fost mai profundă decît aceea a Galiei Transalpine. După Polibiu (II, 35, 4), pe vremea lui, galii nu aveau decît puține și mici colonii în sudul Alpilor și pentru Strabo (V, 1,6) celții, pe cele două maluri ale Padului, nu mai erau în vremea lui decît o amintire [116]. Este firesc ca îndelungatele contacte dintre romani și celți să fi avut consecințe lingvistice și, în timp ce cultura superioară a romanilor avea să dea limbilor celtice un mare număr de elemente latinești și avea să sfîrșească prin a învinge total celtica continentală și parțial pe cea insulară 133
(v. § 36), cîteva elemente celtice au pătruns totuși în latină. Între cuvintele latine de origine celtică se poate aminti *carrus* „car de luptă cu patru roți" < gal. *carros*, cf. v. irl. *carr*, cuvînt din același radical cu lat. *currus; carpentum* „car cu două roți", cf. numele local galic *Carbantia* în Galia transpadană; gal. *benna* „un fel de car cu două roți pentru transport", cf. cimr. *benn* „mijloc de transport" etc. Dar alături de cuvintele atestate încă în latină și care s-au răspîndit de acolo în tot sau într-o anumită parte a domeniului romanic (*benna* există numai în dialectele franceze, franco-provensale, provensale, ladine și italiene de nord, adică aproximativ în teritoriul celtic, pe cînd *carrus* și *bracae* („pantaloni" specifici galilor) sînt cuvinte care apar din Portugalia pînă în România) există numeroase cuvinte de origine sigur sau probabil galică, atestate doar prin limbile romanice sau, ca termeni regionali, încă în latina mai mult sau mai puțin tîrzie și care există, cum este firesc, în teritoriul care a fost cîndva celtic. Vom aminti aci cîteva exemple: *betulla*, cuvînt atestat la Pliniu, este cu siguranță un termen galic (cf. irl. medie *beithe* „merișor",

[115] Pentru galică, cf. volumul lui G. Dottin, *La langue gauloise*, Paris, 1920. V. în plus L. Weisgerber, *Die Sprache der Festlandkelter*, în „Berichte d. röm. germ. Kommission", XX (1931), p. 147—226; J. Whatmough, *Κελτικά, being Prolegomena to a Study of the Dialects of Ancien Gaul*, în „Harvard Studies in Philology", LV (1944), p. 1—85; *Hi omnes inter se differunt* (*BG*, I, 1,1), în „Orbis", I (1952), p. 428—441; *The Dialects of Ancient Gaul*, I. *The records of the dialects*. Ann Arbor (Mich.), 1950—1951 (în microfilm); G. Devoto, *Criteri linguistici e criteri archeologici nella definizione del problema gallico*, în „Celtica", III (1956), p. 324—331.

[116] Este însă posibil ca, în anumite regiuni alpine, îndepărtate de marile căi de comunicație, unde romanizarea era mai puțin intensă, galica să se fi menținut mai multă vreme. J. U. Hubschmid, *Sprachliche Zeugen für das späte Aussterben des Gallischen*, în *VoxR*, III (1938), p. 48—155, citează exemple interesante (dar nu toate la fel de convingătoare) care ar dovedi supraviețuirea galicei în anumite părți ale Elveției, încă din epoca cuceririi alemane (sec. V e.n.); P. Fr. Fournier, *La persistance du Gaulois au VI-e siècle d'après Grégoire de Tours*, în „Recueil Cl. Brunel" (Paris, 1955), p. 448—453 (nu cu totul convingătoare). În Galia transalpină bilingvismul latino-galic a durat cel puțin pînă în sec. IV: cf. J. Vendryes, *Celtique et Roman*, în *RLingR*, I (1925), p. 262—277 (și în special p. 268—269).

cimr. *bedwenn* „mesteacăn" etc.); există și prin derivatele **betullea*, **betulnea*, în Italia de nord, Ladinia, Franța, Catalonia și Galiția; *brisare* „a sfărîma", atestat într-o adnotare tîrzie din Persius, este, poate, cuvînt celtic (cf. v. irl. *brissim* „a rupe, a sparge"), care este continuat în fr. *briser* și în unele dialecte italiene de nord. Uneori forma nu este atestată nici măcar în glose și numai urmașii romanici permit să fie atribuită celticei; astfel de ex. milan. *krövi*, *kroi* „dur", *kroi* „crud" la Bormio, v. it. *croio* „dur", prov., cat. *croi* „neomenos" etc. permit să se postuleze un galic **crōdius* „dur"; cf. v. irl. *crúaid*, irl. mod. *cruaidh* „dur"; fr. *bercer* „a legăna" provine dintr-un **bertiare* (cf. irl. *bertaim* „a clătina, a scutura") etc. Studiul cuvintelor de origine celtică din lexicul limbilor romanice a fost fundat pe baze științifice, după multe exagerări (v. nota 118), de marele specialist în limbi celtice, germanul RUDOLF THURNEYSEN (1857—1940) în celebrul său volum *Keltoromanisches*, Halle, 1884, în care revedea atent etimologiile celtice ale dicționarului etimologic romanic al lui Diez [117].

134 Considerabil este elementul celtic și în toponimia Franței și a Italiei de nord: din *Virodunum* avem *Verdun*; din *Rotomagus*, *Rouen*; din *Petrŏcŏrii*, *Périgueux* (și din *Petrocoricus*, *Périgord*); din *Noviomăgus*, *Noyon* (Oise) și *Noyen* (Sarthe) și, în Olanda, *Nijmegen*; *Milano* în Italia și *Meillant*, *Mâlain*, *Meylan* în Franța sînt derivate din *Mediolanum* care înseamnă, poate, „cîmpie de mijloc".

Deosebit de însemnate sînt compusele cu *dunum* „oppidum" (ca *Lug(u)dunum* > *Lyon*, *Segodunum* > *Suin* (Saône et Loire), *Ebŭrŏdunum* > *Embrun* (Hautes Alpes) și *Yverdon* (Elveția), *Augustodunum* > *Autun* (Saône et Loire) etc.); cuvîntul corespunde v. irl. *dún* „oppidum" și apoi, în indo-europeană, nordicului *tún* „gard viu" (germ. *Zaun* „gard", engl. *town* „oraș"). Caracteristicile sînt și toponimicele în *-acus* > fr. *-ac* în sud, *-ai*, *-i*, *-y* în nord (*Aureliacum* > *Aurillac* și *Orly*; *Catiliacum* > *Cadillac* și *Chailly*).

Influența substratului celtic, care este cea mai serioasă din domeniul romanic [118], nu se limitează doar la urme lexicale, ci se extinde la tendințe fonetice [119], la elemente formative și la compunerea cuvintelor. S-ar putea

---

[117] Pentru cuvintele celtice în limbile romanice, cf. în special R. THURNEYSEN, *Keltoromanisches; Die Keltische Etimologien im etymolog. Wörterbuch der roman. Sprachen von. F. Diez*, Halle, 1884; T. BOLELLI, *Le voci galliche nel lessico latino e romanzo*, în *ASNPisa* XI (1932), p. 247—261 și *Le voci di origine gallica nel REW di W. Meyer-Lübke*, în *ID*, XVII (1941), p. 131—194 și XVIII (1942), p. 33—74, 203—217; E. CAMPANILE, *Rapporti linguistici fra il mondo celtico e il mondo neolatino*, Napoli, 1965; remarcabile sînt articolele lui J. JUD, *Mots d'origine gauloise*, în *Rom*, XLVI (1920), p. 456—477, XLVII (1921), p. 481—510, XLIX (1923), p. 389—416, LII (1926), p. 328—348.

[118] Înainte ca studiile de lingvistică să fi adoptat o metodă riguroasă proprie, au existat în Franța și Italia oameni de valoare care, cuprinși de o „celtomanie" exagerată, au încercat să considere franceza și italiana (în special dialectele de nord) nu latină cu unele urme galice, ci galică reînviată. Pentru Italia, va fi de ajuns să amintim numele bolognezului OTTAVIO MAZZONI-TOSELLI (1778—1847) care, în lucrarea sa *Cenni intorno all'origine della lingua italiana*, însoțită de un *Dizionario gallo-italico ossia Raccolta di tremila e più voci primitive italiane aventi origine celtica e per conseguente gallo-italica*, Bologna, 1831, deriva toate cuvintele italienești, chiar de origine evident *latină* (ca *fiore*, *degno*, *parlare* etc.) din limbi celtice. În această greșeală, deși în mai mică măsură, a căzut și PIETRO MONTI, citat în § 4.

[119] Cf. TRISTANO BOLELLI, *Contributo allo studio dell'elemento celtico nella fonetica romanza*, în *ArchRom*, XXIV (1940), p. 188—205.

Scanned with OKEN Scanner

ca sistemul vigesimal de numărare din care există o rămăşiţă în fr. *quatre-vingt* (v. fr. avea şi *treis-vinz* „şaiezeci", *sis-vinz* „o sută douăzeci") să fie celtic, deşi nu lipsesc exemple şi în alte domenii lingvistice: de ex., în dialectele franceze se găsesc urme de forme ca *octante (huitante)*, *nonante* etc. [120].

Dintre tendinţele fonetice, o problemă mult dezbătută a fost aceea a tre- 135
cerii $\bar{u} > \ddot{u}$. Mai mulţi lingvişti, considerînd că pe teritoriul romanic această deplasare fonetică se găseşte numai în Franţa, în unele părţi din Elveţia şi în dialectele galo-italice din Italia septentrională, nu au ezitat să vadă cauzele acestei schimbări într-o reacţie a substratului galic. Nu se ştie însă dacă galica a cunoscut vreodată fonemul *ü*, dar tendinţa din celtica medievală şi modernă de a-l transforma pe *ū* în *i* (de ex. v.irl. *rún* „taină", cimr. *rhin;* v. irl. *dún* „oppidum", cimr. *din* şi la fel, în împrumuturile latineşti, lat. *cūpa* > cimr. *cib* „ceaşcă", lat. *dūrus* > bret. *dir* „oţel") presupune un intermediar *ü*.

Problema a fost discutată pentru prima oară [121] de G. I. Ascoli într-una din celebrele sale „scrisori lingvistice" [122] şi a fost rezolvată în favoarea „reacţiei etnice" pe baza a trei dovezi: una „orografică", prin identitatea teritoriului care-l prezintă pe *ü* cu cel ce a fost de limbă celtică, a doua de „relaţie intrinsecă", prin prezenţa lui $i < \bar{u}$, în unele idiomuri celtice moderne, a treia de „relaţie extrinsecă" prin prezenţa lui $\ddot{u} < \bar{u}$ în neerlandeză.

În aceste decenii din urmă, chestiunea a fost dezbătută de mai multe ori de oamenii de ştiinţă [123]. Germanistul Erich Clemens Gierach (1881—1934) se arată favorabil originii celtice a schimbării fonetice, deşi admite că, la început, trebuie să fi fost vorba de un fonem intermediar între *u* şi *ü* [124]. Hotărît împotriva influenţei substratului galic a fost în schimb W. Meyer-Lübke [125]; el a ridicat cîteva obiecţii care, la prima vedere, par de o valoare însemnată; cele principale pot fi rezumate în aceste patru puncte: 1) lipsa palatalizării lui *c* înaintea lui *ü*, în cuvinte franceze ca *cul* < *cūlus*, *cuve* < *cūpa*, *cure* < *cūra*, şi *cuivre* < *cūprum;* 2) cuvintele împrumutate de vechea germană şi germana medie de sus din galo-romanică *nu prezintă*, de obicei, *u* deşi 136
aceste limbi posedă fonemul în sistemul lor fonologic, de ex.: *pfrûma* „prună (uscată)", *mûl* „catîr"; 3) cuvintele împrumutate de engleză din franceză

---

[120] G. Rohlfs, *Die Zählung nach Zwanzigern im Romanischen*, în *ASNS*, CLXXXIII (1943), p. 126—131, consideră că sistemul numărării cu douăzeci s-ar putea datora, în Franţa şi în Italia meridională, influenţei normanzilor. G. Reichenkron, *Einige grundsätzliche Bemerkungen zum Vigesimalsystem*, in „Festgabe E. Gamillscheg", Tübingen, 1952, p. 164—184, crede, în mod mai verosimil, că ar fi vorba de evoluţii independente, dată fiind răspîndirea sistemului de numărare cu douăzeci în multe familii lingvistice.

[121] Deşi G. Gröber, într-o notă din al său *Grundriss der romanischen Philologie*, I ², p. 314, îşi revendică prioritatea.

[122] G. I. Ascoli, *Una lettera glottologica pubblicata nell'occasione che raccoglievasi in Berlino il quinto Congresso internazionale degli orientalisti*, în *RFICI*, X (1881), p. 1—71, şi, ca broşură separată, Torino, Loescher, 1881. Tratarea problemei lui $\bar{u} > \ddot{u}$ se află la p. 19 şi urm.

[123] O trecere în revistă istorică poate fi găsită în dizertaţia lui Elfriede Jacoby, *Zur Geschichte des Wandels von lau. ū zu y im Galloromanischen*, Berlin, 1916.

[124] E. Gierach, *Das älteste französische Lautgesetz*, în *ZFSL*, XL (1912), p. 103—110.

[125] W. Meyer-Lübke, *Zur u-ü Frage*, în *ZFSl*, XLI (1913), p. 1—7, reprodus de L. Spitzer, *Meisterwerke der romanischen Sprachwissenschaft*, München, 1929, vol. I, p. 45—52. Meyer-Lübke a revenit apoi deseori asupra chestiunii în aceeaşi *ZFSL*, XLIV (1916), p. 75—84, XLV (1917), p. 350—357, XLIX (1921), p. 272—289.

îl transformă pe *ŭ* în *au* și pe *ū* în *iu;* 4) absența lui *ü* în catalană. În afară de aceasta MEYER-LÜBKE și alți cercetători au observat că există regiuni ale Franței în care s-a ajuns la pronunțarea lui *u* ca *ü* abia într-o epocă relativ recentă și există și regiuni, cu siguranță de substrat celtic, care-l păstrează pe *u* pînă astăzi [126].

Dar nu toate obiecțiile rezistă într-adevăr unei critici; de ex. inexistența palatalizării lui *c* înaintea lui *ū* nu înseamnă prea mult, pentru că nu este necesar ca, în momentul palatalizării lui *c*, *ü* să aibă o valoare palatală, identică celei a lui *i* și a lui *e*; el putea fi un fonem intermediar între *u* și *i*, dar încă mai aproape de *u*, cum admit mai mulți cercetători [127].

Aceeași observație este valabilă și pentru împrumuturile din vechea germană și vechea engleză. Nici diferența între aria celtică și cea care prezintă acum fenomenul *ū* > *ü* nu este atît de relevantă; în ce privește Italia, aproape toate dialectele galo-italice (piemontez, ligur, lombard, cu care merge împreună și trentinul) îl au pe *ü* cu excepția provinciilor Emilia și Romagna, unde există însă o zonă cu *ü* care pătrunde în inima Apeninilor din împrejurimile Modenei. În afara Italiei și Franței se găsește o insulă cu *ü* în Portugalia, de la Fundão și Certã în Beira-Baixa, pînă la Portalegre în nordul regiunii Alentejo, zonă care cuprinde și unele teritorii din Estramadura și Algarve. Și în Portugalia a existat o imigrație celtică [128].

De fapt, s-ar putea admite, deși cu oarecare rezerve, că prezența lui *ü* în teritoriile romanice de substrat celtic se explică printr-o „tendință" de origine galică ce se manifestă în spațiul neolatin, ca și în cel germanic, unde se datorește substratului galic (neerlandeză) [129] chiar dacă nu poate fi exclusă
137

---

[126] Pe de altă parte, nu trebuie uitat că S. SGANZINI, *Le isole di u da ū nella Svizzera Italiana*, în *ID*, IX (1933), p. 27—64, a reușit să demonstreze că dialectele din Ticino (lombarde), care prezintă azi *u* pentru un *ū* latin, nu formează o zonă conservatoare în mijlocul ariei lui *ü*, ci o evoluție ulterioară *ü* > *u*.

[127] Cf. A. WALLENSKÖLD, *L'ū latin dans les langues romanes*, în volumul *A Grammatical Misellany offered to Otto Jespersen in his seventieth Birthday*, Copenhagen, 1930, p. 387—391.

[128] Cf. J. LEITE DE VASCONCEL[L]OS, *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, Paris-Lisboa, 1901, p. 95—96, unde autorul remarcă: „Ceux qui cherchent les „motivi etnologici delle alterazioni del linguaggio" (G. ASCOLI, *Una lettera glottologica*, Torino, 1881) pourraient trouver ici un appui à leur théories, en expliquant notre *ü* par le gaulois, d'autant mieux que Strabon, *Géogr.* III, I, 6 et Pline, *Nat. Hist.* IV, p. 114—116, parlent des *Celtici* dans la région du Tage ..."

[129] J. VENDRYES, *Celtique et Roman*, în *RLingR*, I (1925), p. 262—267, remarcă identitatea dintre fenomenul francez și aria celtică precum și cu vocalismul britanic și conchide că „cette tendence pourrait en français être un héritage du celtique de Gaule" (p. 272). Și A. MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale*, Tome II, Paris, 1938, p. 110 scrie: „Comme les innovations considérés ont eu lieu longtemps après le moment du changement de langue, on ne saurait les expliquer par une déviation initiale qui aurait eu lieu à l'époque du changement. Dès lors on est amené à supposer que ces innovations résulteraient de tendances existant chez des sujets dont les ancêtres ont changé de langue". Admiterea acestor „tendințe" nu are drept consecință acceptarea integrală a îndrăzneților ipoteze asupra eredității legilor fonetice emise de lingvistul olandez J. VAN GINNEKEN, *Die Erblichkeit der Lautgesetze*, în *IF*, XLV (1927), p. 1—44.

Scanned with OKEN Scanner

posibilitatea unor evoluții independente [130]; condițiile trecerii *ū* > *ü* nu au fost pretutindeni aceleași și această trecere nu s-ar fi petrecut pe tot teritoriul în aceeași epocă; este cert, de exemplu, că pe teritoriul francez nazala următoare oprea tendința spre palatalizare și astfel se explică cum *unus* a dat *õ* (scris *un*) și nu *ĩi* (scris *une*) ca femininul *ūna*, în care nazala formează silabă cu vocala următoare (*ū-na*) [131].

O altă transformare fonetică pe care mai mulți cercetători o atribuie substratului celtic este cea a grupului *-ct-* care în franceză, provensală, portugheză și în marea parte a dialectelor galo-italice (în special în piemonteză) trece la *-it-* [132]; în spaniolă, care azi prezintă faza *č* (scris *ch*), fonetismul provine, ca într-o parte a Lombardiei, din *it:* lat. *nocte* > piem. *noit*, fr. *nuit*, port. *noite* (sp. *noche*, prov. *nuech*).

Pentru a explica trecerea *ct* > *it*, calea cea mai ușoară este să admitem filiera *ct* > *χt* > *χ́t*, în care *χ́* ar reprezenta un *ich-Laut* din germană, și anume, o spirantă palatală. Știm că galica avea tendința de a transforma *ct* în *χt*, sau cel puțin presupunem această tendință; faptul este confirmat de alternanțele grafice în nume proprii, ca *Luχterios* alături de *Lucterios*, *Piχtilos* alături de *Pictilos* etc., pe care le găsim în inscripții și pe monede galice. Tendința la reducerea lui *ct* > *χt* > *it* este răspîndită, dealtfel, în limbile celtice atît în materialul moștenit (din ie. **noqt-*, irl. *nocht* (cf. *in-nocht* „hac nocte"), cimrică *-noeth*, și cornică *-neth*), cît și în cuvintele împrumutate din latină (lat. *lacte* > irl. *lacht*, 138
cimr. *llaeth*, v. corn. *lait*, bret. *leaz;* lat. *doctu(s)* > cimr. *doeth* „eseu", v. bret. *Doith-* (în nume proprii de persoană); lat. *affectu(s)* > cimr. *affaith* „affection"; participation in the guilt of a crime" etc.). Trecerea *ct* > *it* sau altele asemănătoare se găsesc tocmai în teritoriul care a fost celtic: Italia de nord (cu excepția regiunii Veneto), Franța și Peninsula Iberică. La sud de linia La Spezia — Rimini, care marca aproximativ granița meridională a lumii celtice, *ct* se asimilează la *-tt-* iar în România *ct* trece la *pt* (*octo* > it. *otto*, rom. *opt; nocte* > it. *notte*, rom. *noapte*).

---

[130] A. G. Haudricourt și A. G. Juilland, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, p. 100—113, încearcă să explice trecerea *ū* > *ü* din punct de vedere „structural". (Cf. și B. E. Vidos, *Handboek*, p. 136 și urm. [trad. it. p. 147 și urm.]) și H. Lüdtke, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956, p. 218 și urm.; o altă explicație originală dă Fr. Schürr, *Zum Wandel ū > ü im Französischen*, în *Estudios Menéndez Pidal*, V (1954), p. 133—140.

[131] W. v. Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, Berne, 1946 [4], p. 23. „Il me semble donc permis de continuer à voir un celtisme dans le changement du *ū* > *ü* ... En général cette tendence a conduit l'*ū* jusqu'à *ü*, mais la position dans le mot, l'entourage consonantique, une disposition régionale ont pu maintenir l'*ū* par-ci par-là".

[132] G. I. Ascoli, *AGI*, VIII (1882—1885), p. 106, vorbește de „tratament « galic » al grupului *ct*", dar adaugă că în acest caz „în afara analogiei cu celtica, ne ajută și umbriana (*adveitu* = ad-vecto)". J. Vendryes, *RLingR* (1925), p. 272, pare să nu dea importanță schimbării fonetice, pentru că ea se regăsește și în alte limbi romanice: „ce n'est là qu'un détail de prononciation". O serioasă și aproape completă culegere de păreri ale diferiților cercetători pro și contra originii celtice a trecerii *ct* > *it* se găsește în Jungemann, *La teoria del sustrato* ... p. 205—226.

Bolelli, în lucrarea citată despre influența limbilor celtice asupra foneticii romanice, negînd că fenomenul *ū* > *ü* se datorește unei tendințe de origine celtică și nesigur în ceea ce privește *ct* > *it*, consideră printre „fenomenele care se pot atribui cu mai multă siguranță substratului celtic în limbile romanice" palatalizarea lui *á* și anume trecerea lui *a* > *e* (sau *ä*) în silabă liberă, existentă în franceză *(mare* > *mer, pratu* > *pré, casa* > *chez* etc.), în multe dialecte galo-italice și în unele dialecte reto-romane. Evoluția este însă necunoscută provensalei și chiar în franceza de nord s-a petrecut relativ tîrziu; ea este desigur posterioară palatalizării lui *ca- (caru* > *cher*, dar **cēru* > *cier)*. În reto-romana centrală *a* > *e* este un fenomen relativ recent, datorat unor cauze ușor de determinat [133]. În domeniul lingvistic italian, în afară de înfățișarea cu totul diferită, această evoluție fonetică se extinde dincolo de Rimini, parțial în provincia Marche și, pătrunzînd în Umbria, ajunge pînă la teritoriul dialectal aretino-chianaiol. Cu toate că Ascoli considera palatalizarea lui *á* ca una dintre cele mai importante „spie galliche e celtiche" [134], multe elemente se opun considerării acestei evoluții ca o influență a substratului galic.

Un fenomen fonetic cu urmări și cu extindere mai mare, pe care unii cercetători [135] sînt înclinați să-l atribuie substratului celtic, este sonorizarea consoanelor surde intervocalice, fenomen care îmbrățișează toată Romania occidentală; și acesta a fost pus în legătură cu un fenomen similar de sonorizare care se întîlnește în limbile celtice [136].

139 Deși în general trecută cu vederea de lingviști, tendința de slăbire și dispariție a vocalelor în silabă slab accentuată (atonă) — pe care o observăm în galoromanică, în dialectele galoitalice și, cel puțin parțial, în portugheză —, ar putea fi pusă în legătură cu substratul celtic [137], dar este vorba de fenomene cu o prea mare extindere și cu o prea facilă explicație fonetică pentru a le putea acorda importanță.

---

[133] Cf. C. Battisti, *Le premesse fonetiche e la cronologia dell'evoluzione di* **á** *in* **é** *nel ladino centrale*, în *ID*, II (1926), p. 50—84.

[134] G. I. Ascoli, *AGI*, VIII (1882—1885), p. 105.

[135] A se vedea culegerea de păreri, pro și contra influenței substratului la Jungemann, *La teoría del sustrato*, ..., p. 132—152.

[136] M. Bartoli, *Introduzione alla neolinguistica*, Genève, 1925, p. 46, arată că sonorizarea surdelor intervocalice, în Românía occidentală „este ecoul unui astfel de tratament celtic". Pe de altă parte se poate observa că, împotriva ipotezei multor romaniști, care consideră reducerea un fenomen relativ recent, unii lingviști cred că ea ar fi început destul de devreme în latină; cf. A. Tovar, *La sonorisation et la chute des intervocaliques, phénomène latin occidental*, în *REL* XXIX (1951), p. 102—120 și *Sobre la cronología de la sonorización y caida de intervocálicas en la Románia occidental* în „Homenaje a Fr. Krüger", Mendoza, 1952, I, p. 9—15 (unde este dispus să vadă în sonorizare o influență a substratului celtic). Cf. și A. Martinet, *Celtic Lenition and Western Romance Consonants*, în „Language", XXVIII (1952), p. 192—217, care nu exclude influența substratului.

[137] Cf. Bolelli, *Arch Rom.*, XXIV (1940), p. 193 și urm. A se vedea părerile pro și contra influenței substratului la Jungemann, *La teoría del sustrato* ..., p. 102—131.

Scanned with OKEN Scanner

§ 25. **Substratul în Peninsula Iberică.** Odată cu studierea substratului galic am depășit granițele Italiei. Vorbind despre limbile celtice am atras atenția asupra faptului că elemente ce pot fi atribuite substratului celtic (și în special nume de locuri) se găsesc și în Peninsula Iberică ca o consecință a migrațiilor și a stabilirii celților acolo [138]. Dar în Peninsula Iberică substra- 140
tul limbilor romanice care s-au format mai tîrziu acolo nu îl constituie, bineînțeles, doar celtica. Locuită încă din vremurile cele mai îndepărtate, Peninsula Iberică prezintă condiții etnice complexe care pot primi o nouă lumină în urma cercetării lingvistice. Peninsula Iberică este de fapt singura regiune din Europa în care se păstrează, nu sub formă de rămășițe toponimice, ci ca limbă vie și vorbită și astăzi, un idiom preroman cu siguranță pre-indo-european [139]. Limba aceasta este basca, limitată astăzi la cîteva provincii din Spania nordestică (Biscaya, Guipúzcoa și o parte din Álava și Navarra) și din Franța sudvestică (regiunile Labourd, Basse Navarre și Soule în districtele Bayonne și Mauléon) cum se va vedea mai pe larg în § 35.

Basca are o structură complet diversă de cea a limbilor indo-europene [140] și clasificarea ei a fost și este încă obiect de discuție: ea a fost apropiată, de către unii cercetători, de limbile hamitice, dar opinia care s-a impus astăzi, în special după studiile mai recente ale lui René Lafon și Karl Bouda, este că trebuie apropiată de limbile caucaziene, confirmînd astfel o teză exprimată

---

[138] Nu se știe cu siguranță, în starea actuală a cercetărilor, care și cîte au fost invaziile celtice în Peninsula Iberică. După J. Pokorny, *ZcPh*, XXI (1930), p. 155, ar fi fost două stabiliri succesive ale celților (care ar fi urmat unei stabiliri primitive ilirice): una de tip gaelic (care păstra labiovelara $q^u_{\wedge}$) și una de tip britanic (care îl labializa pe $q^u_{\wedge}$ în p). Cf. în special volumul lui A. Tovar, *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, Buenos Aires, 1949, p. 21 și urm. Se știe că triburi celtice s-au contopit cu populații iberice formînd acel popor numit de antici *Κελτίβηροι* (Polibiu, Strabo, Plutarh etc.) sau *Celtibēri* (Tit Livius, Lucan, Marțial etc.); limba acestor Celtiberi, care locuiau în Hispania Tarraconensis, ar fi principalul izvor pentru substratul celtic din Peninsula Iberică; în afara materialului onomastic, sîntem și în posesia cîtorva inscripții; majoritatea sînt scrise în alfabete iberice și prezintă deci aceleași dificultăți de interpretare ca și inscripțiile iberice, despre care vom vorbi mai departe. Afară de volumul citat al lui Tovar, v. în primul rînd articolele lui M. Lejeune, *Celtiberica*, Salamanca, 1955 Acta Salmanticensia, Filosofia y Letras, T. VII, núm. 4), și U. Schmoll, *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*, Wiesbaden, 1959. În lexicul limbilor ibero-romanice nu lipsesc elementele celtice; cf. J. Corominas, *New Informations on Hispanic-Celtic from the Spanish Etymological Dictionary*, în *ZcPh*, XXV (1955), p. 38—58, și A. Tovar *Les traces linguistiques celtiques dans la Péninsule hispanique*, în „Celticum VI. Actes du trosième Colloque intern. d'études gauloises, celtiques et protoceltiques" Rennes, p. 381—403.

[139] Celelalte popoare non-indo-europene din Europa (unguri, finlandezi etc.) reprezintă valuri ulterioare, venite în epoca istorică.

[140] Sînt suficiente cîteva exemple: verbul basc se contrage cu pronumele subiect fie ca prefix la verbele intranzitive, fie ca sufix la cele tranzitive (unde prefixul este pronumele obiect direct) de ex. *n-a-bil* „eu merg", *h-a-bil* „tu mergi", *d-a-bil* „el merge" etc. dar *n-a-kar-k* „pe mine duci tu", *d-a-kar-t* „pe el duc eu" etc ... Subordonarea unei propoziții este exprimată printr-un sufix sau prefix și nu printr-un relativ, de ex. *ikhusi dugun herria ederra da* „satul pe care l-am văzut este frumos", unde *-n*, postpus lui *dugu* „noi am" (~ avem), indică elementul exprimat în limbile noastre de pronumele relativ.

Scanned with OKEN Scanner

acum mai bine de cincizeci de ani de lingvistul italian ALFREDO TROMBETTI (1866—1929) [141].

Dat fiind că nu rezultă din nici un izvor antic că strămoşii lor ar fi venit în Peninsula Iberică în epoca istorică, pare evident că bascii ar fi continuatorii unuia din popoarele foarte vechi din Peninsula Iberică. Încă din 1821,
141 WILHELM VON HUMBOLDT a încercat să explice unele nume de locuri şi de persoană din antica Iberie cu ajutorul bascei şi a ajuns la rezultate foarte promiţătoare [142]. Într-o epocă mai recentă, HUGO SCHUCHARDT, întemeindu-se pe inscripţii iberice (şi în special pe legendele monezilor care între timp fuseseră strînse cu atenţie de EMIL HÜBNER [143]), a încercat să reconstituie declinarea iberică şi a observat importante concordanţe cu cea din limba bască [144].

Mai tîrziu însă, prin descoperirea altor inscripţii antice [145], sistemul de lectură al lui E. HÜBNER a început să fie pus la îndoială şi a fost schim-

---

[141] Unii au încercat să apropie basca de limbile uralo-altaice (cf. ultimul dintre ei H. WINKLER, *La langue basque et les langues uralo-altaiques*, Halle, 1917). Cele mai serioase încercări de a stabili relaţii între bască şi limbile hamitice sînt cele ale lui G. von der GABELENTZ, *Die Verwandtschaft des Baskischen mit den Berbersprachen Nordafrikas nachgewiesen*, Wien, 1894, şi CL. GIACOMINO, *Delle relazioni tra il Basco e l'Egizio*, în „Supplementi periodici all'Arch. Glott. Ital.", II (1895), p. 15—96, dar mai ales cele ale lui HUGO SCHUCHARDT, *Nubisch und Baskisch* şi *Baskisch und Hamitisch*, respectiv în volumele VI (1912) şi VII (1913) din *RIEB*. A. TROMBETTI, încă în lucrarea sa *Delle relazioni delle lingue caucasiche con le lingue camito-semitiche e con altri gruppi linguistici*, în „Giornale della Società Asiatica Italiana", XV (1902) şi XVI (1903), susţine unitatea basco-caucaziană, reafirmînd-o apoi în alte scrieri şi în special în magistrala lucrare *Le origini della lingua basca*, Bologna, 1925 (şi republicată fără modificări, cu adăugirile autografe ale autorului şi o introducere de C. TAGLIAVINI, Bologna, Forni [1966]).

Şi C. C. UHLENBECK, deşi mai puţin hotărît ca TROMBETTI, acceptă unitatea basco-caucaziană cf. *Over een mogelijke verwantschap van het Baskisch met de Paleo-kaukasische talen* [„Despre o posibilă înrudire a bascei cu limbile paleo-caucaziene"], Amsterdam, 1923 (traducere franceză, în *RIEB*, XV (1924), p. 565—588). Dintre studiile lui RENÉ LAFON semnalăm: *Basque et langues kartvèles*, în *RIEB*, XXIV (1933), pp. 150—172 şi în special cele două mari volume *Système du verbe basque au XVIe siècle*, Bordeaux, 1944 şi monografia *Études basques et caucasiques*, Salamanca, 1952 (Acta Salmanticensia, Fil. y Letras, tomo V, núm. 2). Dintre lucrările lui KARL BOUDA, vom aminti doar: *Baskisch und Kaukasisch* în „Zeitschrift für Phonetik", II (1948), p. 182—202; *Baskisch-kaukasische Etymologien*, Heidelberg, Winter, 1949; *L'Euskaro-Caucasique*, în „Homenaje a Don Julio de Urquijo", San Sebastián, 1950, vol. III, p. 207—232; *Neue baskisch-kaukasisch Etymologien*, Salamanca, 1952. Asupra problemei poziţiei lingvistice a limbii basce, cf. şi R. LAFON, *L'état actuel du problème des origines de la langue basque*, în „Gernika, Eusko-Jakintza", I (1947), p. 37—49, 151—163, 505—524. *La Lengua vasca*, în *ELH*, I, p. 67—81 şi A. TOVAR, *La lengua vasca*, San Sebastián, 1954 [2] şi introducerea mea la retipărirea lucrării lui TROMBETTI, citată chiar în această notă.

[142] W. v. HUMBOLDT, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der Vaskischen Sprache*, Berlin, 1821 (trad. spaniolă de Fr. Echebarría, *Primitivos pobladores de España y lengua vasca*, Madrid, 1959).

[143] Cf. în special: *Monumenta linguae Ibericae*, ed AEM. HÜBNER, Berolini, 1893.

[144] H. SCHUCHARDT, *Die iberische Deklination*, Wien, 1907 (în *Sitz. Akad. Wien*, CLVII, 2). În epoca mai recentă, problema raporturilor între basci şi iberi a fost reluată de G. BAEHR, *Baskisch und Iberisch*, în „Eusko-Jakintza", II (1948) p. 3—22, 167—194, 381—455, dar lucrarea, publicată postum, nu este la curent cu ultimele cercetări.

[145] Cea mai importantă este o tablă de plumb din Alcoy (Alicante), descoperită în timpul primului război mondial.

Scanned with OKEN Scanner

bat[146] și prin aceasta și rezultatele lui SCHUCHARDT care se bazau pe el. Pe de 142
altă parte, studiile antropologice, etnografice și istorice au relevat faptul că nici condițiile etnice din Peninsula Iberică nu erau atît de simple cum păreau în urmă cu cîteva decenii. Astăzi nu mai crede nimeni că iberii au fost primul popor care a locuit în Spania iar componența etnică și lingvistică a Iberiei preromane ne apare foarte variată[147]. Chiar dacă numele de *Iberi*, care este omofon, la autorii greci, cu cel de *Ἴβηρες* din Caucaz[148], putea să întărească, odată pus în evidență grupul basco-caucazian, ipoteza unei dependențe directe a bascilor de iberi, cercetări mai recente ne fac să considerăm iberii, care au ocupat numai partea răsăriteană a Spaniei, un popor venit în peninsulă din nordul Africii și să-i identificăm pe strămoșii bascilor mai degrabă în anticii *Vascones* înrudiți cu Acvitanii[149]. Multe din explicațiile evidente ale numelor antice de locuri considerate iberice, făcute cu ajutorul bascei, se întîlnesc în toponimice ale zonei care a fost acvitană. Și între acestea există și un *Iliberris* corespunzînd actualei *Elne*, pe malul stîng al Garonei, în Pirineii Orientali, cu atît mai însemnat cu cît *Iliberris* > *Elvira* (lîngă Granada) a fost calul de bătaie al tuturor susținătorilor teoriei iberice, dat fiind că toponimicul se explică foarte bine prin bascul *iri* „oraș" și *berri* „nou"[150]. Tocmai în inscripțiile latine din teritoriul acvitan se găsește cel mai mare număr de nume de persoane ce pot fi explicate cu ajutorul 143
bascei ca *Cison* (în bască *gizon* „om"), *Andere* (în bască *andere* „doamnă, fată") etc.

[146] În special datorită arheologului spaniol MANUEL GÓMEZ MORENO. O privire istorică asupra descifrării acestor inscripții se găsește la J. CARO BAROJA, *Sobre la historia del descifra-miento de las escrituras hispánicas*, în „Actas y memorias de la Sociedad española de antropología, etnografía y prehistoria", XXI (1946), p. 151—171; *La geografía lingüística en la España antigua a la luz de la lectura de las inscripciones monetales*, în „Boletín de la Real Acad. Española", t. XXVI, cuad. CXXI (1947), p. 197—243 și în special *La escritura en la España prerromana (epigrafía y numismatica)*, în „Historia de España" condusă de R. Menéndez Pidal, vol. I, p. III, Madrid, 1954, p. 679—812. Un lexic deosebit de util al tuturor cuvintelor din inscripțiile iberice (celtiberice și iberice propriu-zise) după sistemele de lectură ale lui Gómez Moreno ne-a dat A. TOVAR, *Léxico de las inscripciones ibéricas (celtibérico e ibérico)*, în „Estudios dedicados a Menéndez Pidal", tomo II, Madrid, 1951, p. 273—323.

[147] Cf. P. BOSCH-GIMPERA, *El problema de los orígenes vascos* în „Eusko-Jakintza", III, (1949), p. 39—45 și mai pe larg, volumul aceluiași autor: *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, México, 1944. Pentru limbi, v. în special (n. 138) volumul lui A. TOVAR, *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, accesibil acum și în traducere engleză: *The ancient languages of Spain and Portugal*, New York, 1961.

[148] Asupra înrudirii acestor *Ἴβηρες* din Caucaz cu cei din Spania se pronunțaseră și anticii; cf. G. DOTTIN, *Les anciens peuples de l'Europe*, Paris, 1916, p. 76.

[149] Cf. mai ales R. LAFON, „Gernika, Eusko-Jakintza", I (1947), p. 507 și urm... „C'est sans doute des Vascons qu'il faut approcher les Aquitains. *Ausci*, le nom du peuple qui habitait la région d'Auch, est une forme sans suffixe du nom éthnique d'où est tiré le nom indigène de la langue basque *euskara*. Et le nom de sa capitale *Elimberris* est très probablement une des nombreuses variantes du nom de ville *Iliberri* „Ville neuve" (basque *iri berri*). Le nom des Vascons a du être tiré de la même racine qui a fourni le nom des *Ausci*, ou d'une variante *(ausk-, wask-)* ..." Prin aceasta, însă, nu se infirmă relațiile dintre acvitani și iberi; A. TOVAR, *Cantabria prerromana o que la lingüística nos enseña sobre los antiguos Cántabros*, Madrid, 1955, p. 10, admite că „aunque escasas, sus [ale bascei] coincidencias con el ibérico son profundas".

[150] Toponimicele de acest tip sînt foarte frecvente pretutindeni: de ex. gr. *Νεάπολις*, it. *Civitanova*, ted. *Neustadt*, sued. *Nystad*, rus. *Novgorod*, sîrbocr. *Novigrad* etc.

Scanned with OKEN Scanner

Nu lipsesc nici nume de locuri care, de origine evident preromană, își pot găsi explicația cu ajutorul bascei sau al limbilor moarte antice înrudite cu basca. Astfel, de exemplu, *Narras* (Segovia, Ávila etc.) ar trebui interpretat cu ajutorul basculului *nar* „spin, tufiș spinos" etc. (151).

Strămoșii bascilor au venit în Peninsula Iberică într-o epocă foarte veche, probabil încă înainte de epoca bronzului. Nu cunoaștem calea urmată în migrația lor din Caucaz pînă în Peninsula Iberică; ca atîtea alte popoare de origine asiatică, se poate să fi ajuns în valuri succesive pe uscat sau pe mare. Pare mai verosimil să se admită o migrație pe uscat, pe coasta de nord a Africii (și anume pe același drum urmat, cu atîtea secole mai tîrziu, de arabi, v. § 59). S-ar putea explica astfel anumite contacte cu limbile hamitice, semnalate mai ales de SCHUCHARDT, deoarece nu este exclus ca în migrări ce au durat probabil multă vreme, anumite elemente caucaziene să se fi combinat cu populații hamitice. Iberii, în schimb, reprezentau un val mai nou provenit din nordul Africii, fie de origine „libică" (adică hamitică), fie în mare parte influențat de libieni. Lor li se datoresc, după toate probabilitățile, anumite contacte lingvistice și anumite rădăcini de origine probabil libică (152).

În limbile romanice din Peninsula Iberică și în extremitatea apuseană a domeniului provensal (gasconă, bearneză) sînt frecvente elementele ce pot fi atribuite substratului (153). Cele mai generale ar putea fi considerate, fără îndoială, cele pătrunse în latina regională din Spania, altele ar putea fi împrumuturi tîrzii și adaptări din bască, în special în regiunile în care spaniola s-a suprapus peste bască, care, ca limbă-relicvă, pierde în fiecare zi teren în fața neolatinei (v. § 35). Între cuvintele atestate în latină, specifice Peninsulei Iberice și atribuite substratului, vom aminti: *arrugia* explicat de Pliniu astfel „cuniculis per magna spatia actis cavantur montes...; [in aurifodinis Hispaniae] *arrugias* id genus vocant"; din acest
144 cuvînt provin span. *arroyo*, port. *arroio* „pîrîu", gasc. *arroulho* „șanț, canal" (chiar și basca are *arroila* „șanț, cavitate"). Sub forma **rugia* cuvîntul există și în Alpi, din Piemont pînă în Friul (*roia* în Val Gardena, *rogia* în regiunea Comasco, *roie* în friulană etc.) și pare să fie indo-european (154); forma din Pirinei prezintă o caracteristică comună cu basca: aceea de a evita pe *r*-

(151) Cf. W. MEYER-LÜBKE, *Zur Kenntnis der vorrömischen Ortsnamen der iberischen Halbinsel*, în „Homenaje Menéndez Pidal", vol. I, Madrid, 1925, p. 62 și urm. și diferite articole de R. MENÉNDEZ PIDAL strînse în volumul *Toponimia prerománica hispana*, Madrid, 1952.

(152) Unele se poate să fi fost răspîndite prin intermediul latinei, cf. V. BERTOLDI, *Quisquiliae Ibericae*, în *Rom. Phil.*, I (1948), p. 191—207, unde se arată unele aspecte ale terminologiei ibero-libice de manufactură textilă din substanțe vegetale, contribuție la istoria contactelor culturale între cele două continente în partea occidentală a Mediteranei.

(153) Cf. J. HUBSCHMID, *Pyrenäenwörter vorromanischen Ursprungs und das vorromanische Substrat der Alpen*, Salamanca, 1954 („Acta Salmanticensia", Filosofía y Letras, tomo VII, núm. 2).

(154) Cf. J. HUBSCHMID, *ZRPh*, LXVI (1950), p. 34—35; *Sardische Studien*, p. 67—69; *Pyrenäenwörter*, p. 64.

Scanned with OKEN Scanner

inițial, tendință înregistrată de bască și în elementele sale latine (*rota* > *erota*, *ripa* > *erripa*, *rege(m)* > *errege* etc.) [155].

Dintre elementele neatestate în latină și provenind probabil dintr-un substrat preroman, vom aminti: sp. *izquierdo*, port. *esquerdo*, cat. *esquerre*, gasc. *(es)querr* „stîng" (cf. basc. *ezkerr* „stîng"); sp. *vega*, port. *veiga* „cîmpie" (cf. și v. campidanez *bega* „cîmpie roditoare") > **vaika* (cf. basc. *i-bai* „fluviu") [156] etc. Alte cuvinte ar putea proveni numai din bască, cum ar fi cîteva toponimice din zona care a fost cîndva de limbă bască [157].

În privința tendințelor fonetice datorate substratului, în afara protezei vocalice înaintea lui *r-* inițial citată, cea mai evidentă, deși neacceptată de toți, este trecerea *f* > *h* : *f* lipsește din sistemul fonologic basc, care-l redă pe *f* inițial al cuvintelor latine prin *p-*, *b-* sau *h-* sau chiar reduce fonemul cu totul (de ex. *biku*, *piko*, *iko* < *ficus*). Se știe că spaniola îl schimbă pe *f-* în *h-*, de ex. *faba* > *haba*, *ferrum* > *hierro* (dar nu înaintea lui *ue*, de ex. *fŏcu* > *fuego* și înainte de consoană: *frīgidus* > *frío*). Trecerea a avut loc în spaniolă pe cînd *h* mai era încă o aspirată propriu-zisă; chiar dacă pierderea lui *f* nu apare decît din sec. XV, nu este un fenomen nou, ci, așa cum observă Menéndez Pidal, generalizarea unei pronunțări considerate dialectale și populare, pentru că încă din sec. XI se găsesc, în nordul regiunii Burgos, exemple de *h* pentru *f*; prin urmare este justificat să se presupună, cu toată părerea opusă a unor cercetători [158], că „la pérdida de la *f* en Castilla es un fenómeno primitivo, hijo de la influencia ibérica de los dialectos indígenas vecinos al vasco" (Menéndez Pidal) [159]. Teza reacției etnice este întărită 145

[155] Cf. V. Bertoldi, *Fonema basco-guascone attestato in Plinio?*, în *Arch. Rom.*, XV (1931), p. 400—410; F. H. Jungemann, *La teoría del sustrato...*, p. 273—288. Remarcăm că, în afara protezei vocalice, există totdeauna și întărirea lui *r-* inițial, care dealtfel apare în limbile ibero-romanice. Această întărire este paralelă cu cea a lui *l* (*l-* > *ll-*, cf. *luna* > *lluna* în catalană și leoneză) și a lui *n-* (*n-* > *nn-* > *ñ-*, cf. *ñariz* pentru *nariz* în regiunea Oviedo). G. Rohlfs, care de obicei este foarte prudent în admiterea influenței fonetice a limbilor de substrat, în articolul său *Vorrömische Lautsubstrate auf der Pyrenäenhalbinsel?* în *ZRPh*, LXXI (1955), p. 408—413, se gîndește la posibilitatea unei tendințe ligure. Cf. și monografia lui Menéndez Pidal, citată în nota 21, unde se sugerează un substrat italo-mediteranean.

[156] Cf. în special J. Hubschmid, *Hispano-baskisches*, în *BF*, XIV (1953), p. 1—26.

[157] Ca simplă curiozitate, s-ar putea aminti un nume de origine bască existent în italiană și în toate limbile europene. Este numele propriu *Xavier*. El își datorează soarta Sfîntului Francis Xavier (secolul XVI); acesta se numea *Francisco de Jassu*, dar, călugărindu-se (a fost cu Sf. Ignațiu de Loyola unul dintre fondatorii Ordinului Iezuiților), a luat numele *Francisco Xavier*, de la castelul *Xavier* (ortografia modernă *Javier*) în nordul Navarrei, unde se născuse în 1506. Acest nume de loc, *Javier*, ca și apropiatul *Xaberri* (*Jaberri*) și multe alte toponime de acest tip (*Echabarri*, *Chabarri* etc.) provin din bascul *etxe* (= *eče*) *berri* „casă nouă". Cf. R. Menéndez Pidal, *Javier—Chabarri; dos dialectos ibéricos* în „Actas de la primera reunión de toponimia pirenaica", Zaragoza, 1949, p. 1—10 (reprodus în *Toponimia prerrománica hispana...*, p. 233—250).

[158] Influența substratului a fost negată de Meyer-Lübke, *Einführung* [3], § 242 și în epoca mai recentă de romanistul englez John Orr, **f** > **h**, *phénomène ibère ou roman?*, în *RLingR*, XII (1936), p. 10—35. A apărat în schimb cu argumente solide, vechea teză de „tendință" datorată limbilor preromane, Fernando Lázaro Carreter, **f** > **h**¿ *fenómeno ibérico e romance?*, în citatele „Actas de la primera reunión de toponimia pirenaica", Zaragoza, 1949, p. 105—176. Favorabil originii de substrat asemănător bascei sau chiar bascei însăși este și M. Alvar, *Más sobre pérdida de f- inicial*, Zaragoza, 1950 (Primer Congreso Internacional de Pireneistas). A se vedea în special F. H. Jungemann, *La teoría del sustrato...*, p. 362—416.

[159] R. Menéndez Pidal, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, 1941 [6], § 38, p. 122—123; v. și *Orígenes del Español*, Madrid, 1950 [3], § 41.

de faptul că trecerea *f-* > *h-*(> ø) se găsește și în unele dialecte gascone care se învecinează direct cu teritoriul basc (de ex. *fide* > *he*, *folia* > *houélho* etc.). În gasconă fenomenul merge mai departe, deoarece antrenează și grupurile inițiale *fl*, *fr*, care, prin *hl*, *hr*, trec la *l*, *r*, ca *ezlajèt* < *flagellum*, *roumén* < *frumentum* [160].

§ 26. **Substratul paleovenet.** Ajunși cu analiza noastră generală la limita extrem-occidentală a Imperiului Roman, ne putem întoarce acum privirea spre Orient, pornind din Italia care, ca centru al romanității, a fost luată ca punct de plecare. Din Italia de nord am examinat, în paragrafele precedente, substratul și subsubstratul ligur, retic și în special celtic; dar partea de est a Italiei nordice corespunzînd, în mare, provinciei actuale Veneto,
146 nu a avut decît modeste infiltrații de element galic [161]. Aci se stabiliseră, încă din epoca foarte veche și aci au fost găsite de romani în momentul venirii lor, alte popoare, diferite de celți. Acestea au fost în primul rînd veneții (sau mai bine zis paleoveneții [162], dată fiind persistența numelui etnic pînă în epoca modernă) și euganeii. Natura etnică a euganeilor, care-și aveau centrul în jurul orașului Este [163] e necunoscută; apartenența euganeilor la grupul ligur (bazată pe pretinsa ecuație *euganei* = *ingauni*) este mai mult decît problematică, după cum îndoielnic este caracterul italic al euganeilor, susținut acum cîțiva ani de W. Borgeaud [164]. În schimb, este foarte probabil ca euganeii, oricare ar fi fost natura lor etnico-lingvistică, să se fi contopit cu rețiii în regiunea Veronei și în munții de la nord de Verona și de Brescia și să se fi confundat cu paleoveneții în cîmpie, și, în special, în regiunea Padova—Este.

---

[160] Cf. G. Rohlfs, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Halle, 1935 (Beiheft 85 zur *ZRPh*), §§ 379—382, unde se observă că trecerea *f* > *h* are loc în altă poziție decît inițială, de ex. *couhî* > *confine (m)*.

[161] Cf. în special volumul lui Berengario Gerola, *Correnti linguistiche e dialetti neolatini nell'area retica*, Roma, 1939 (și în volumele XXXIII—XXXIV din „AAA"). Gerola (1908—1953) se ocupă mai ales de retoromana centrală, dar cercetarea sa, de largă respirație și amplă informare, atinge și problema răspîndirii elementelor celtice spre zona venetă. Pînă și în Cadore ar exista infiltrații celtice (venite poate din nord), dacă este corectă atrăgătoarea etimologie propusă pentru toponimicul *Cadore* de G. B. Pellegrini în *Ce fastu?*, XXXIII—XXXV (1957—1959), p. 67—75, din gal. * *catubrigum* „fortăreață".

[162] În izvoarele latinești *Veneti*, în cele grecești *Ἐνετοί*; Plinius îi amintește pe *Enedi* în Iliria; cf. A. Prosdocimi, *Il nome „Veneti" nell'antichità*, în „Memorie dell'Acc. Patavina" LXXVIII (1966—67), p. 545—590 (reprodus în volumul II din lucrarea publicată în colaborare cu G. B. Pellegrini citată în nota 165).

[163] Forma antică era *Ateste*, care poate fi pusă în legătură cu numele fluviului *Atesis* (> ven. *Adeze*, it. *Ádige*) și prezintă un sufix *-st-* considerat caracteristic iliricei (cf. *Tergeste*), dar care apare și în etruscă; cf. P. Kretschmer, „Glotta", XXX (1943), p. 112 și urm.

[164] W. Borgeaud, *Les Illyriens en Grèce et en Italie*, Genève, 1943, bazîndu-se pe datele și interpretările arheologice ale lui F. Altheim, exprimă opinia că euganeii ar fi fost anteriori paleoveneților (în concordanță cu întreaga tradiție istorică), dar nu-i consideră preindoeuropeni; dimpotrivă, crede că ar fi fost o populație italică, strîns înrudită cu Latino-Faliscii. După el, „Les Latino-Falisques représentent les descendants de la fraction des Euganéens qui fut chassée de la future Vénétie par les Vénètes" (p. 92). O altă ramură și-ar fi lăsat urmele în inscripțiile rupestre din Val Camonica. Dealtfel însuși Borgeaud este dispus să admită un raport destul de strîns, chiar între paleovenetă și latină.

Scanned with OKEN Scanner

Pe un teren mai puțin nesigur putem lucra în domeniul paleovenetei; într-adevăr, aceasta ne este cunoscută parțial printr-o serie de inscripții, într-un alfabet ușor descifrabil [165], inscripții al căror număr a crescut considerabil de cîțiva ani, datorită unei descoperiri fericite la Cadore [166], astfel încît sîntem astăzi în posesia a peste două sute de inscripții.

Originea indo-europeană a paleovenetei este neîndoielnică, dar caracterul 147
ei iliric, pînă nu demult susținut de majoritatea cercetătorilor, apare astăzi mult mai puțin sigur; el este chiar negat de cercetătorii mai recenți [167] care văd în paleovenetă o limbă indo-europeană de tip occidental (adică una din așa-numitele limbi *kentum*) independentă „ce nu poate fi confundată sau acoperită cu totul cu nici o alta din limbile Europei și Italiei, deși prezintă numeroase isoglose cu alte limbi și mai ales cu latina" (G. B. PELLEGRINI). Aici, însă, nu ne putem ocupa mai mult de interesantele probleme ale locului paleovenetei, cu atît mai mult cu cît studiile asupra acestei limbi, reluate foarte activ în ultimii douăzeci de ani, după o lungă perioadă de întrerupere, așteaptă încă opera de sinteză promisă de M. LEJEUNE, care va încununa o bogată serie de cercetări monografice speciale [168]. Trebuie să ne limităm a vedea dacă substratul paleovenet (și eventual substratul euganic) a exercitat sau nu vreo influență asupra latinei, care i s-a suprapus, și asupra dialectelor romanice care s-au dezvoltat pe teritoriul venet. Din păcate, în timp ce studiile asupra substratului celtic sînt foarte înaintate, cele asupra substratului venet sînt abia la început. Găsim fără îndoială în toponimie
urme care provin, desigur, din paleovenetă. Nume locale proparoxitone de 148
tipul *Ábano*, *Ásolo* etc. și chiar numele de *Pádova* [169] pot proveni din paleo-

---

[165] Pentru paleovenetă cf. C. PAULI, *Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler*, Leipzig, 1891 (vol. III din ale sale *Altitalische Forschungen*); F. SOMMER, *Zur venetischen Schrift und Sprache*, în *IF*, XLII (1924), p. 90—132; M. S. BEELER, *The Venetic Language*, Berkeley, 1949 (University of California Publications in Linguistics, IV, nr. 1); H. KRAHE, *Das Venetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen*, în „Sitz, d. Heidelberger Akad. d. Wiss.", 1950; G. B. PELLEGRINI, *Studi sul paleoveneto*, în *AAA*, XLIV (1950), p. 3—25 și *Le iscrizioni venetiche*, Pisa, 1955 (și acolo toată bibliografia pînă în 1954); J. UNTERMANN, *Die venetischen Personennamen*, Wiesbaden, 1961; dar acum, a se vedea, mai ales cele două volume fundamentale ale lui G. B. PELLEGRINI și A. PROSDOCIMI, *La lingua venetica*, Padova, 1967.

[166] Cf. G. B. PELLEGRINI, *Importanza degli scavi di Làgole (Calalzo), nel quadro della preistoria italiana*, Feltre, Castaldi, 1950; *Iscrizioni paleovenete di Làgole di Calalzo (Cadore)*, în „Rendiconti della Classe di Sc. Morali, storiche e filologiche dell'Accademia Nazionale dei Lincei", s. VIII, vol. V (1950), p. 307—329; *Nuove iscrizioni paleovenete di Làgole di Calalzo (Cadore)*, ibidem, VII (1952), p. 58—74; *Iscrizioni paleovenete di Làgole, III serie*, ibidem, VIII (1953), p. 313—331,

[167] Cf. P. KRETSCHMER, „Glotta", XXX (1943), pp. 134 și urm.; O. F. MENGHIN, *Veneto-Illirica I*, în „Anales de Filología clásica de la Universidad de Buenos Aires", tomo IV (1949), p. 151—181; II, tomo V (1952), p. 61—63; G. B. PELLEGRINI, *Importanza degli scavi di Làgole...*, p. 19; *Le iscrizioni venetiche...*, p. 270 și urm., KRAHE, *op. cit.*, passim.

[168] MICHEL LEJEUNE (n. 1907), profesor de lingvistică la Sorbona, a publicat în acești ultimi douăzeci de ani aproape treizeci de articole de epigrafie, ermeneutică și lingvistică paleovenetă în „Revue de philologie et d'histoire ancienne", „Revue des études anciennes", „Latomus", „Word", „Athenaeum", „Atti dell'Istituto Veneto" etc. Se așteaptă din partea lui un volum de sinteză asupra întregii probleme.

[169] Din *Patávium* ar fi trebuit să avem un * *Padabio*, * *Padebo* sau ceva asemănător. Dintr-o formă *Padua* (atestată în latină de veronezul Catul, 95, 7) provin atît *Pádova*, *Padoa*, cît și dial. *Pava*. V. și D. OLIVIERI, în *StGIIt*, III (1903), p. 60, unde însă problema nu a fost pusă exact.

Scanned with OKEN Scanner

venetă. În fonetică ar putea fi de origine paleovenetă tendința spre foneme interdentale (*ϑ* și *đ*) în dialectele venete de astăzi [170]. Dar constatarea cea mai interesantă și mai puțin nesigură are caracter negativ; dialectele venete de astăzi, deși au, fără nici o îndoială, mai multe legături din punctul de vedere al lexicului și al structurii morfologice cu dialectele italiene galo-italice (astfel încît formează împreună un mare grup de dialecte italiene septentrionale), se apropie, în multe privințe, de toscană și de italiana literară și aceasta dă adeseori impresia înșelătoare a unei mai mari asemănări între venetă și italiana literară. Acest fapt se datorește, după părerea mea, unei mai bune păstrări a vocalismului aton care dă cuvintelor venete asemănări cu cele toscane. Știm astăzi că dialectele galo-italice, ca și franceza, posedă tendința de slăbire a silabelor atone, cu consecințe care se resimt apoi asupra consonantismului (asimilarea grupurilor consonantice etc.). Această slăbire a silabelor atone se datorește energiei mai mari din silaba accentuată față de cele neaccentuate, energie ce-și are originea probabil în substratul celtic. Absența substratului galic în regiunea venetă apropie veneta de toscană, lipsită și ea de substrat celtic. Este vorba deci de concordanță în caracteristici „non-galice".

§ 27. **Substratul ilir și trac.** În provincia Illyricum s-a format o singură limbă romanică, dispărută astăzi: dalmata (v. § 65). Fără îndoială, dalmata, oricum s-ar considera poziția ei între limbile neolatine, prezintă afinități însemnate cu româna și cu elementele latine din albaneză (v. § 38). O atare asemănare se datorește nu numai unor condiții de continuitate geografică și unei relative izolări a ambelor limbi, ci, probabil, și unei înrudiri, dacă nu identități, de substrat preroman [171].

149 Substrat trac are, fără îndoială, elementul latin din română, fie că se admite sau nu se admite continuitatea (asupra acestei probleme vom reveni în § 64). Traca, pe care o cunoaștem prea puțin dintr-o singură inscripție

[170] Cf. G. B. PELLEGRINI, *Le interdentali nel Veneto* în „Atti del Laboratorio di Fonetica dell'Università di Padova", I (1949), p. 25—38. Aspirarea lui *f* (adică *f* > *fh* > *h*) care se găsește în regiunea Feltro amintește un fenomen spaniol și gascon (v. § 25); apare pe un teritoriu care nu a fost paleovenet, ci reto-etrusc; se găsește însă și pe substrat venet în varietățile din Bassano și Padova, dar este destul de obișnuit și în dialectele lombarde; cf. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, I. Bern, 1949, § 154; G. B. PELLEGRINI, *Convergenze e divergenze fonetiche veneto-spagnole*, în *AIVen*, CIX (1951), p. 113—128 și volumul citat *Le iscrizioni venetiche*, p. 290 și urm.

[171] Teritoriul ilirilor era mărginit la vest de Adriatică și la nord de o linie teoretică, pornind de la Istria și ajungînd la Metullum (azi Meltika) în Pannonia superioară.

Foarte nesigură este granița estică, spre domeniul lingvistic trac. Pentru limba iliră, cf. articolul sintetic al lui N. JOKL, *Illyrier (Sprache)* în „Reallexicon der Vorgeschichte" al lui Ebert, vol. VI (1926), p. 33—48; H. KRAHE, *Die sprachliche Stellung des Illyrischen*, Pécs, 1937; J. POKORNY, *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*, Halle, 1938, dar mai ales A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, 2 vol. Wien, 1957—1959. În italiană a se vedea: C. TAGLIAVINI, *La stratificazione del lessico albanese*, Bologna, 1943 [1965 ²], p. 53—60. Pentru posibila influență a substratului ilir asupra Dalmației, cf. M. BARTOLI, *Das Dalmatische*, Wien, 1906, vol. I, §§ 136—138.

Scanned with OKEN Scanner

(inelul de la Ezerovo) [172], cîteva glose dace și material onomastic, era cu siguranță o limbă indo-europeană din grupul *satəm* [173]. În ceea ce privește influența substratului asupra românei, se pot spune prea puține lucruri sigure: rom. *mal* care corespunde alb. *mal* „munte" ne amintește de *Dacia Maluensis* din epoca lui Marc Aureliu (a cărei *Dacia Ripensis* a lui Aurelian n-ar fi decît o traducere) și toponimul *Maluntum* în sudul Iliriei; rom. *argea* și alb. *ragal* „colibă" își au baza într-o formă *ἄργελλα* dată ca macedoneană în lexicul numit suda (suida) [174]. Dintre sufixe, *-esc*, care formează adjective *(omenesc, românesc* etc.*)* și nume de locuri (*București* din *Bucur*, nume propriu etc.) și care are drept corespondent alb. *-(e) shtë*, este după A. GRAUR [175], de origine tracă, dat fiind că în tracă *-isc-* apare în nume de localități și în nume proprii *(Ciniscus, Coriscus* etc.*)* și prin urmare are o funcție deosebită de sufixele corespunzătoare din latină și din greacă *-iscus* și *-ίσκος* [176]. [*] 150

În fonetică, observăm tendințe comune românei, albanezei și bulgarei (ca trecerea lui *a* în silabă atonă la o vocală de același timbru, reprezentată în română prin *ă*, în albaneză prin *ë* și în bulgară prin *ъ*); în sintaxă există concordanțe între limbile balcanice (postpunerea articolului determinativ,

---

[172] Și cele mai recente inscripții dace cu caractere grecești descoperite în Transilvania în timpul săpăturilor sistematice de după al doilea război mondial au adus, din punct de vedere lingvistic, rezultate modeste. Seducătoare, dar nu cu totul sigură, interpretarea lui *per* corespunzînd lat. *puer*, în inscripția *Decebalus per Scorilu*, propusă de C. DAICOVICIU (cf. D. MACREA, *LR*, III (1954), nr. 4, p. 13 și Acad. R.P.R., *Istoria României*, I, București, 1960, p. 260 și urm.).

[173] Ilira era, după toate probabilitățile o limbă din grupul *kentum*. Pentru tracă, cf. W. THOMASCHEK *Die alten Traker. Eine ethnologische Untersuchung*, Wien, 1893—94 (în *Sitz. Akad. Wien*, CXXVIII, CXXX, CXXXI); V. PÂRVAN, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926 (Academia Română, Memoriile Secț. Istorice, s. III, t. III, 2); *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, București, 1937, N. JOKL, articolul *Thraker*, în „Reallexicon d. Vorgeschichte" al lui Ebert (vol. XIII [1929], p. 278—298); W. BRANDENSTEIN, *Thraker (Sprache)* în „Real Encyklopädie d. class. Altertumwissenschaft" de PAULY-WISSOWA (II R. VI A. 1. 11 Halbb. [1936] coll. 407—414); dar acum v. în special volumul fundamental al lui D. DETSCHEW, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, precedat deja de articolul *Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofija, 1952, ed. a II-a în *Balk.E* (1960), p. 145—213; VL. GEORGIEV, *Trakijskijat Ezik* [Limba tracă], Sofija, 1957; I. I. RUSSU, *Limba Traco-dacilor*, București, 1967 [2] și *Die Beziehungen der rumänischen Sprache zum Albanischen und zum karpatisch-balkanischen Substrat*, în *RevLing*, VIII (1963), p. 253—277 (și mai înainte în rom. în *Cercetări de Lingvistică*, VII (1962), p. 107—127 și v. și bibliografia la sfîrșitul capitolului); VL. GEORGIEV, *Albanisch, Dakisch-Mysisch und Rumänisch*, în *BalkE*, II (1960), p. 1—19; *Sur l'etnogenèse des peuples balkaniques: le dace, l'albanais et le roumain*, în „Studii clasice", III (1961), p. 23—27.

[174] Pentru *Dacia Maluensis*, v. TH. CAPIDAN în *Langue et Litt*, IV (1948), p. 142—144. Foarte problematice, bazate fiind pe reconstrucții indo-europene și nu pe material atestat în glose sau prin onomastică, sînt etimologiile propuse de I. I. RUSSU, *Cuvintele autohtone în limba română*, în *Dacorom.* XI (1948), p. 148—183. Pentru *ἄργελλα*, cf. N. JOKL, *Altmakedonisch-Griechisch-Albanisch*, în *IF*, XLIV (1926), p. 13 și urm. și v. G. CAPOVILLA, *RIL*, LXXXIX—XC (1956), p. 220 și urm.

[175] *Rom.*, LIII (1927), p. 538 și urm. retipărit și în volumul aceluiași A. GRAUR, *Mélanges linguistiques*, Paris—București, 1936, I, p. 71—84; pentru alte sufixe române ce pot proveni din substrat (*-ș*, cf. alb. *-sh*, *-ză*, cf. alb. *-zë*) v. A. ROSETTI, *Istoria limbii române, II, Limbile balcanice*, București, 1964 [4], p. 101 (= ed. într-un volum din 1968, p. 259).

[176] Sufixul italienesc *-esco*, care are funcții asemănătoare cu românescul *-esc (romanesco* corespunde formal lui *românesc)* nu este desigur de origine germanică — ca în *tedesco* din *thiudisk* — dar în el se confundă, poate, latinescul *-iscus* și germanicul *-isk*, cf. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, Bd. III, Bern, 1954, § 1121.

dispariția infinitivului în propozițiile subordonate, formarea viitorului cu un verb care indică „a vrea" etc.) care pot fi, măcar în parte, datorate unor tendințe moștenite din substratul comun. Asupra unora dintre acestea vom reveni la § 64 [177].

În orice caz, într-un domeniu ca cel al românei, unde se întrepătrund influențe diverse ale adstraturilor și superstraturilor, trebuie procedat cu multă prudență înainte de a atribui un fenomen lingvistic unui substrat despre care, dealtfel, știm atît de puțin [178]. [*].

§ 28. **Probleme ale cercetării substraturilor preromanice.** Într-un spațiu atît de restrîns ca cel pe care, în economia generală a acestei expuneri
151 introductive, l-am putut dedica substratului, problemele principale au fost abia schițate și uneori abia atinse; dealtfel, nu era în sarcina noastră de a intra în amănunte, ci doar de a arăta că și limbile pe care latina le-a găsit în expansiunea sa în Italia și în Europa au lăsat urme pe alocuri, atît în latina însăși, cît și în idiomurile romanice. Dar problemele substratului — uneori exagerate, alteori minimalizate — se prezintă, în lumina cercetărilor moderne, mult mai complexe decît s-ar fi crezut acum cîteva decenii. Dacă latina, în cucerirea sa, cînd lentă, cînd rapidă, ar fi găsit pretutindeni o singură populație, dacă aceasta ar fi fost totdeauna și peste tot, cel puțin în mod relativ, autohtonă, am avea sub latină un simplu și unic „strat", adică un „substrat". Dar de cele mai multe ori condițiile etnice erau încă de pe atunci complexe; latina a găsit populații plurilingve, iar acolo unde a găsit populații omogene din punct de vedere lingvistic, acestea se suprapuseseră, de mai multă sau mai puțină vreme, altor populații anterioare și păstrau încă urme ale unor substraturi, care devin astfel, față de latină, „sub-substraturi". Pe de altă parte, orice limbă este rezultatul unui proces de combinare, a suferit și a exercitat influențe; cuvintele migrau pe vremea aceea aproape la fel cum migrează astăzi. A găsi, deci, un element lexical sau toponimic ce poate fi atribuit unei anumite limbi a lumii antice nu constituie în sine o dovadă a stabilirii tocmai a acelui popor în acel loc, unde el reapare. În toponimie, comparațiile nefiind sprijinite de semantică, omofoniile întîmplătoare pot fi destul de numeroase [179].

Dacă cercetările sînt dificile chiar într-un domeniu ca cel al substratului galic, unde — cu toată cunoașterea imperfectă a limbii galilor antici — ne

---

[177] Cf. în special: Kr. Sanfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930; A. Rosetti, *Istoria limbii române, II. Limbile balcanice*, București, 1964 [4]. Și pentru posibilitatea unei acțiuni a substratului, cf. W. Giese, *Balkansyntax oder thrakisches Substrat?*, în *St. Neophil.*, XXIV (1951—1952), p. 40—54; O. Nandriș, *Le substrat et son rôle dans la structure phonétique du roumain*, în *BSL*, L (1954), p. 95—118 (și Lozovan, *ZRPh*, LXXIII (1957), p. 308 și urm.); Vl. Georgiev, *Dakisches Substrat in der Rum. Lautlehre*, în *SCL*, XI (1960) p. 481—484; și *La linguistique balkanique et la langue roumaine*, Bucarest, 1968.

[178] În special cînd se pot căuta explicații în interiorul sistemului lingvistic român; cf. articolul judicios și obiectiv al lui Fr. Schürr, *Substratthéorie und Phonologie aus dem Blickwinkel des Rumänischen*, în „Cahiers S. Pușcariu", II (1953), p. 24—34. Observații la fel de prudente se găsesc la E. Petrovici, *Despre uniunile lingvistice (Limbile balcanice și limbile vest-europene)*, în *Romanoslavica*, XIV (1967), p. 5—11.

[179] Cf. A. Trombetti, *Saggio di antica onomastica mediterranea*, ed. a II-a sub îngrijirea și cu introducerea lui C. Battisti, Firenze, 1942.

Scanned with OKEN Scanner

vin în ajutor celelalte limbi celtice, dacă mai dificile sînt cercetările asupra substratului acelor limbi care, ca paleoveneta și ilira, deși indo-europene, sînt complet dispărute fără a lăsa ramuri încă în uz, sau măcar bine atestate [180], ele devin extrem de periculoase atunci cînd ne găsim în fața unor idiomuri a căror structură și poziție lingvistică nu o cunoaștem de loc. În teritorii ca văile Alpilor, unde cu siguranță s-au suprapus mai multe straturi de popu- 152
lații, trebuie să ne limităm uneori la izolarea rădăcinii unui cuvînt care, cu un termen care nu ne angajează prea mult, o numim „alpină" și să procedăm apoi cu grijă extremă la căutarea comparațiilor cu alte limbi cunoscute nouă [181]. Exagerarea în privința admiterii de alternanțe fonetice, în idiomuri din care nu cunoaștem aproape nimic, duce la riscuri și la excese care îndepărtează comparația lingvistică de acea ancorare istorică pe care metoda comparativă a cucerit-o cu atîta trudă [182].

Uneori, nu avem siguranța, nu numai în atribuirea unui anume cuvînt unei limbi preromanice mai degrabă decît alteia, ci și în a determina dacă este vorba de un cuvînt prelatin sau de un cuvînt latin care a suferit o schimbare semantică sau de un cuvînt de-a dreptul postlatin. Astfel, de ex. cuvîntul alpin *pala* cu sensul de „pajiște pe o coastă de deal" (și altele asemănătoare) este, pentru mulți oameni de știință, nu numai un termen prelatin, ci de-a dreptul pre-indo-european [183], pentru alții, în schimb, este vorba de o schimbare de sens a lat. *pala* „lopată" [184]; cunoscutul termen alpin *baita* „colibă" este pentru mulți autori un termen preromanic [185], pentru alții, în schimb, ar fi un împrumut ulterior de origine germanică [186] etc.

Procedeele mereu mai bogate și amănunțite de cercetare ne-au permis să ajungem la o mai mare profunzime în aceste cercetări, dar ne-au sugerat și o mai mare prudență, demonstrîndu-ne că fenomene atribuite altădată substratului pot fi verificate spontan în regiuni foarte îndepărtate. Para-

---

[180] Că albaneza actuală ar fi continuatoarea vechii ilire pare destul de greu de acceptat, deși această ipoteză a fost susținută în trecut de J. THUNMANN, J. G. von HANN, GUSTAV MEYER și SOPHUS BUGGE. Astăzi se crede, mai degrabă, într-o origine tracă, sau cel puțin într-un dialect traco-ilir; v. mai departe p. 145, n. 64.

[181] Cf. J. JUD, *Della storia delle parole lombardo-ladine*, în *BDR*, III (1911), p. 1—18 și 63—68; C. TAGLIAVINI, *Di alcune antichissime parole alpine*, în *ZRPh*, XLVI (1926), p. 27—54 (unde se încearcă stabilirea unei stratificări între ceea ce este indo-european și ceea ce este pre-indo-european); R. A. STAMPA, *Contributo al lessico preromanzo dei dialetti lombardo-alpini e romanci*, Zurigo, 1937; J. HUBSCHMID; *Praeromanica. Studien zum vorromanischen Wortschatz der Romania mit besonderer Berücksichtigung der frankoprovenzalischen und provenzalischen Mundarten der Westalpen*, Bern, 1949; *Vorindogermanische und jüngere Wortschichten in den romanischen Mundarten der Ostalpen*, în *ZRPh*, LXVI (1950), p. 1—94; *Alpenwörter romanischen und vorromanischen Ursprungs*, Bern, 1951.

[182] Ca exemple de aplicări prea îndrăznețe s-ar putea cita două lucrări care au ca obiect baza preindo-europeană **kar-*, **kal-*, una de G. ALESSIO, *La base preindoeuropea *kar(r)a-, gar(r)a-*, în *StEtr.*, IX (1935), pp. 132—151 și X (1936), pp. 165—189 și cealaltă de P. FOUCHÉ, *À propos de *kal-. Étude de toponomastique pré-indo-européenne*, în *AIL*, III (1943), p. 57—93.

[183] Cf. în special C. BATTISTI. *I derivati neolatini del mediterraneo preindoeuropeo „pala"* în *Ce fastu?*, IX (1933), p. 1—8.

[184] Cf. dintre ultimele lucrări, J. HUBSCHMID, în *ZRPh*, LXVI (1950), p. 66 și urm., și acolo bibliografia ulterioară.

[185] C. TAGLIAVINI, *Il dialetto del Livinallongo*, Bolzano, 1934, p. 68; R. A. STAMPA, *Contributo* ..., p. 132.

[186] W. MEYER-LÜBKE, *REW*[1] 884; E. GAMILLSCHEG, *Romania germanica*, Berlin, 1934—1936, vol. II, p. 276.

lelismul dintre influența limbilor italice asupra latinei populare și acțiunea pe care limbile indigene americane au exercitat-o asupra spaniolei importate
153 în America, comparație inițiată încă de RUDOLF LENZ [187] și apoi aprofundată de M. L. WAGNER [188], ne permite să constatăm că limbile de substrat exercită o influență mai mare asupra lexicului și, în special, asupra toponimiei; influențele fonetice (în legătură cu care se poate vorbi de „reacții etnice") sînt în America deosebit de rare chiar dacă, cum este normal, condițiile istorice și de mediu sînt diferite. Deși un paralelism total nu poate fi stabilit, dată fiind diferența dintre cele două colonizări, o asemenea confruntare ne sugerează o mai mare prudență în aprecierea acțiunii substratului.

În această sumară analiză ne-am limitat să luăm în considerare substratul teritoriilor complet romanizate și rămase lingvistic neolatine. Care sînt acestea și ce teritorii au aparținut lumii romane, fără a fi păstrate, lingvistic, pentru romanitate, se va vedea pe scurt în capitolul următor.

---

[187] R. LENZ, *Beiträge zur Kenntnis des Amerikano-spanisch*, în *ZRPh*, XIII (1893), p. 188-214, tradus în spaniolă, împreună cu mai multe lucrări ale aceluiași autor, în vol. VI *(El Español en Chile)* din „Biblioteca de dialectología hispanoamericana [= *BDHA*]" Buenos Aires, 1940, pp. 209—259. Dar pentru a atenua exagerările lui Lenz, care văzuse în fonetica chiliană elemente araucane chiar și unde era vorba de tendințe dialectale existente în dialectele spaniole europene, servește lucrarea lui A. ALONSO, *Examen de la teoría indigenista de Rodolfo Lenz* în ale sale *Estudios lingüísticos: Temas hispanoamericanos*, Madrid, Gredos, 1953, p. 332—398.

[188] M. L. WAGNER, *Amerikanisch- Spanisch und Vülgärlatein*, în *ZRPh*, XL (1920), p. 286—312 și 385—404, reprodus și de L. SPITZER, *Meisterwerke der romanischen Sprachwissenschaft*, vol. II, München, 1930, p. 208—263, tradus în spaniolă cu titlul *El español de América y el latín vulgar* în volumul I (1924), din *Cuadernos* al Institutului de Filologie de la Universitatea din Buenos Aires, p. 43—110. Unele îndoieli față de influențele fonetice indigene admise în această lucrare le arată WAGNER în volumul său ulterior *Lingua e dialetti dell'America Spagnola*, Firenze, 1949.

BIBLIOGRAFIE

154 Tema tratată în acest capitol are o bibliografie extrem de bogată; ne vom limita la semnalarea operelor celor mai importante și mai recente, ușor accesibile.

Pentru problema centrală a „substratului" și a „reacțiilor etnice", cf. B. TERRACINI, *Sostrato*, citat în nota 12 (unde chestiunea metodică este expusă istoric). Probleme metodologice aplicate unui subiect specific se găsesc la V. BERTOLDI, *Problèmes de substrat. Essai de méthodologie dans le domaine préhistorique de la toponymie et du vocabulaire*, în *BSL*, XXXII (1932), p. 93—164. B. A. SEREBRENNIKOV, *O vzaimodejstvi jazykov (Problema substrata)* [Despre acțiunea reciprocă între limbi (Problema substratului)] în *VJa.*, 1955, I, p. 7—25. O carte bogată în idei, dar în parte învechită, cu toată apariția ei relativ recentă, este: V. BRØNDAL, *Substrat et emprunt en roman et en germanique. Étude sur l'histoire des sons et des mots*, Copenhaga—București, 1948 (traducere franceză postumă, dar neadusă la zi, a unei cărți daneze: *Substrater og Laan i Romansk og Germansk*, Copenhaga, 1917). O încercare de explicare a unor fenomene de substrat ca deplasări ale sistemului fonologic a dat NIELS ÅGE NIELSEN, *La théorie des substrats et la linguistique structurale*, în *AL*, VII (1952), p. 1—7,

Scanned with OKEN Scanner

urmînd, dealtfel, cele aplicate la franceză de către A. G. HAUDRICOURT şi A. G. JUILLAND, *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949.

O lucrare interesantă, care tratează însă un subiect mult mai vast decît cel al „reacţiilor etnice" şi ţine seama mai ales de influenţele „adstraturilor" şi „superstraturilor" este mult apreciatul volum al lui U. WEINREICH, *Languages in Contact. Findings and Problems*, New York, 1952. [*] Remarcabile sînt lucrările lui J. HUBSCHMID citate în § 23 şi în alte capitole la care trebuie adăugat: *Substratprobleme. Eine neue ibero-romanische-alpenlombardische Wortgleichung vorindogermanischen Ursprungs und die vorindogermanischen Suffixe* ***-ano** *und* -s(s)-, Berna, 1961; *Thesaurus praeromanicus*, Berna, 1963 şi urm.

Pentru diferitele probleme tratate în acest capitol, în afara bibliografiei citate în note amintim alte lucrări.

Pentru poziţia latinei în sînul indo-europenei (§ 15): A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1966 [7]; G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1944 [2] (cu unele aduceri la zi, în trad. germană a lui J. OPELT, *Geschichte der Sprache Roms*, Heidelberg, 1968); F. STOLZ—A. DEBRUNNER—W. P. SCHMID, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin, 1964 [4] (trad. italiană, *Storia della lingua latina*, Bologna, 1968).

Pentru dialectul falisc, v. G. GIACOMELLI, *La lingua falisca*, Firenze, 1963.

Pentru expansiunea latinei (§ 16), în afară de opera clasică a lui BUDINSZKY citată în text, cf. K. SITTL, *Die lokalen Verschidenheiten der Lateinischen Sprache mit besonderer Berücksichtigung des afrikanischen Lateins*, Erlangen, 1882; W. MEYER—LÜBKE, *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern* în *Grundr.* I. [2], p. 451—497 şi, pentru cea mai mare parte a teritoriului (cu excepţia Siciliei); G. REICHENKRON, *Historische latein-romanische Grammatik*, I_2 Wiesbaden, 1965, p. 234—376.

Pentru popoarele şi limbile italice (§ 18): G. DEVOTO, *Gli antichi Italici*, Firenze, 1967 [3]; O. NAZARI, *I dialetti italici*, Milano, 1900; G. BOTTIGLIONI, *Manuale dei dialetti italici: Osco, Umbro e dialetti minori. Grammatica, testi, glossario con note etimologiche*, Bologna, 1954; R. v. PLANTA, *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte*, Strassburg, 1892—1897; R. S. CONWAY, *The Italic Dialects*, Cambridge, 1897; C. D. BUCK, *A Grammar of Oscan and Umbrian*, Boston, 1928 [2] (trad. germană : Heidelberg, 1905); E. VETTER, *Handbuch der italischen Dialekte I. Texte mit Erklärung, Glossen, Wörterverzeichnis*, Heidelberg, 1953. Un dicţionar etimologic comparat al întregului grup lingvistic italic este cel al lui FR. MULLER JZN, *Altitalisches Wörterbuch*, Göttingen, 1926. 155

În ceea ce priveşte etrusca (§ 19), bibliografia este enormă (cf. M. LOPES PEGNA, *Saggio di bibliografia etrusca*, Firenze, 1953) şi în special pentru limbă: M. PALLOTTINO, *Gli studi sulla lingua etrusca nelle loro condizioni attuali*, în *AGI*, XXXI (1941), p. 1—20; şi aici va fi suficientă trimiterea la cîteva lucrări mai recente sau mai uşor accesibile, ca: G. POTRANDOLFI, *Gli Etruschi e la loro lingua; traduzione dal tedesco degli articoli della Real-Encyclopädie Pauly-Wissowa: „Etrusker del Prof. Körte, Etruskische Sprache del Prof. Skutsch, Etruria del Prof. Hülsen, Etrusca disciplina del Dott. Thulin"*, Florenţa 1909; P. DUCATI, *Etruria antica*, Torino, 1927; *Le problème étrusque*, Paris, 1928; A. TROMBETTI, *La lingua etrusca*, Florenţa, 1928; B. NOGARA, *Gli Etruschi e la loro civiltà*, Milano, 1934; M. PALLOTTINO, *Elementi di lingua etrusca*, Florenţa, 1936; *Gli Etruschi*, Roma, 1940 [2]; *Etruscologia*, Milano, 1963 [5]; *Le origini etrusche*, Milano, 1947; *La civilisation étrusque*, Paris, 1949; *Testimonia linguae etruscae*, Florenţa, 1969 [2].

În ceea ce priveşte unele puncte atinse în § 19, afară de bibliografia citată în note, putem adăuga: pentru benzile renumitei mumii de la Zagreb (v. n. 31), cf. M. RUNES, *Der etruskische Text der Agramer Mumienbinde mit einem Glossar* von S. P. CORTSEN, Göttingen,

1935; K. Olzscha, *Interpretation der Agramer Mumienbinde*, Leipzig, 1929 (*Klio*, Beiheft XL, N F. 27); A. J. Pfiffig, *Studien zu den Agramer Mumienbinde (Der etruskische Liber Linteus)*, Viena, 1963 (Denkschr. Oesterr. Akad. Wien, LXXXI).

Pentru problema ordonării primelor şase numerale cardinale (v.n. 33), se succed, la intervale scurte, diverse încercări ale cercetătorilor. Printre cele mai recente vom aminti: W. Krogmann, *Die etr. Zahlwörter von „eins" bis „sechs"*, în *Glotta*, XXXVII (1958), p. 150—160; Th. Kluge, *Die etr. Zahlwörter von „eins" bis „sechs"*, în *St. Etr.* XXVII (1959), p. 311—314; E. Vetter, *Die etr. Zahlwörter von „eins" bis „sechs"*, în *Sprache*, VIII (1962), p. 132—141; M. Pallottino, *Un gruppo di nuove iscrizioni tarquiniesi e il problema dei numerali etruschi*, în *St. Etr.*, XXXII (1964), p. 107—129.

Putem adăuga aici că descoperirea recentă (1964) a trei plăci de aur, două în etruscă şi una în punică, probabil cu texte paralele, nu a fost, cel puţin pînă astăzi, utilizată, aşa cum am fi putut aştepta de la ermeneutica etruscă, cf. G. Pugliese Carratelli, *Intorno alle lamine di Pyrgi*, în *St. Etr.*, XXXIII (1965), p. 221—233 şi articolele mai multor autori sub titlul *Scavi nel Santuario etrusco di Pyrgi*, în *Archeologia classica*, XVI (1964), p. 49—117; K. Olzscha, *Die punisch-etruskischen Inschriften von Pyrgi*, în *Glotta*, XLVI (1966), p. 60—118; A. J. Pfiffig, *Uni-Hera-Astarte. Studien in den Goldblechen von S. Severa/Pyrgi mit etruskischer und punischer Inschrift*, Viena 1965 (Denkschr. Oester. Akad. Wien, LXXXVIII, 2).

Pentru Magna Grecia şi pentru problemele continuităţii populaţiei greceşti antice (§ 20), cf. E. Ciaceri, *Storia della Magna Grecia*, Milano, 1927 şi urm. şi lucrările lui Morosi, Rohlfs Battisti, Alessio, Parlangèli şi Caratzas, citate în note.

Pentru toate dialectele Italiei antice de origine preitalică, cf. lucrarea fundamentală: Conway—Whatmough—Johnson, *The Prae—Italic Dialects of Italy*, Cambridge Mass., 1933 (în 3 volume), în care sînt adunate toate inscripţiile non-italice şi non-etrusce cunoscute pînă atunci. V. Pisani, *Manuale storico della lingua latina, IV. Le lingue dell'Italica antica oltre il latino*, Torino, 1964 ², conţine scurte analize, articole şi glosare ale tuturor limbilor Italiei antice (cu excepţia limbilor latină şi greacă). Citäm această lucrare, cu adevărat fundamentală, ca şi cea precedentă. Cf. şi remarcabilul articol al lui E. Pulgram, *Prehistory and the Italian Dialects*, în „Language", XXV (1949), p. 141—252 şi de acelaşi autor v. volumul *The Tongues of Italy*, Cambridge Mass., 1958.

156 Pentru limbile „mediteraneene", cf. G. Alessio, *Le lingue indoeuropee nell'ambiente mediterraneo*, Bari, f.a. şi C. Battisti, *Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica*, Florenţa, 1959 (= *AAA*, LIII).

Pentru limbile preromane şi pregreceşti din Sicilia trebuie consultată, acum, interesanta disertaţie a lui U. Schmoll, *Die vorgriechischen Sprachen Siziliens*, Wiesbaden, 1958, prima încercare de încadrare generală a materialului, nelipsită însă de părţi mai degrabă slabe.

Pentru substratul din Sardinia, în afara bibliografiei citate în notele de la § 22, cf. G. Alessio, *Il sostrato mediterraneo della Sardegna*, în *AAA*, XLIX (1956), p. 409—442 şi mai ales G. Serra, *Sostratos mediterráneos*, în *RFE*, XL (1956), p. 171—208.

Pentru popoarele şi limbile celtice (§ 24), bibliografia este, bineînţeles, foarte vastă. Este suficient, aici, să indicăm operele comparative cele mai importante: H. Pedersen, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, Göttingen, 1908—1913; Lewis—Pedersen, *A concise comparative Celtic Grammar*, Göttingen, 1937. Numele comune şi proprii (de persoană şi de locuri) greceşti şi latineşti, care pot avea origine celtică, sînt strînse în monumentala operă a lui A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig, 1897—1917. Pentru elementele celtice intrate deja în latină şi în greacă, cf. articolul sintetic al lui J. Sofer, *Das keltische Wortgut in den klassischen Sprachen*, în „Commentationes Vindobonenses", II (1936), p. 70—92. Pentru ele-

Ferdinand de Saussure
(1857—1913)

Charles Bally
(1865—1947)

Leo Spitzer
(1887—1960)

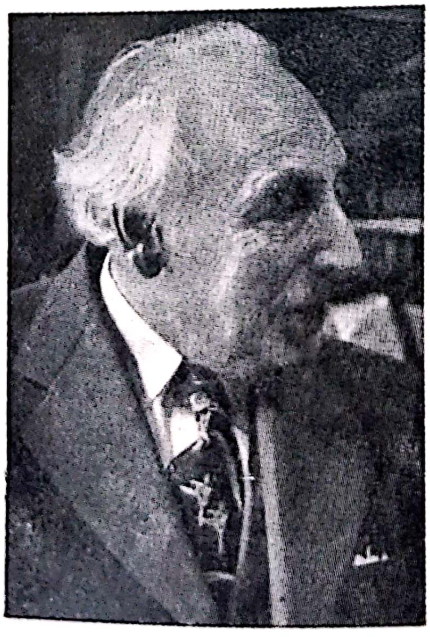

Iorgu Iordan
(n. 1888)

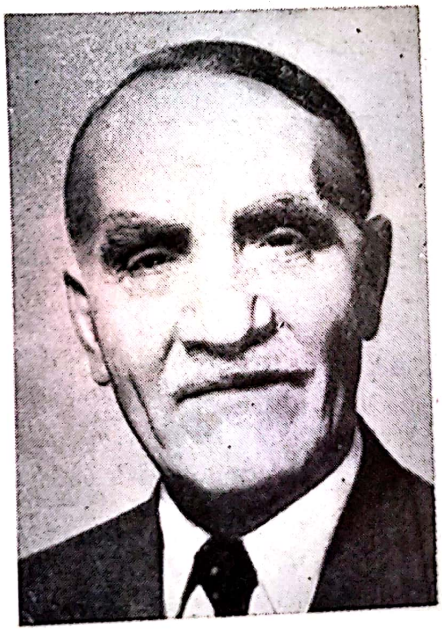

Scanned with OKEN Scanner

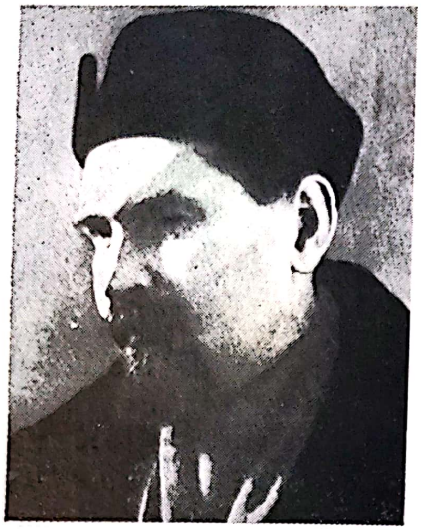

Nikolaj S. Trubeţkoj
(1890—1938)

Roman Jakobson
(n. 1896)

Viggo Brøndal
(1887—1941)

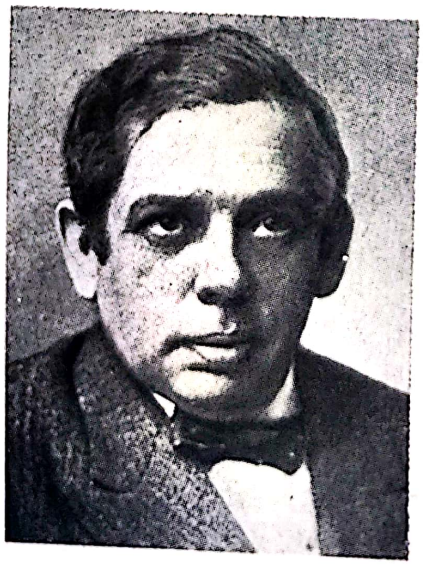

André Martinet
(n. 1908)

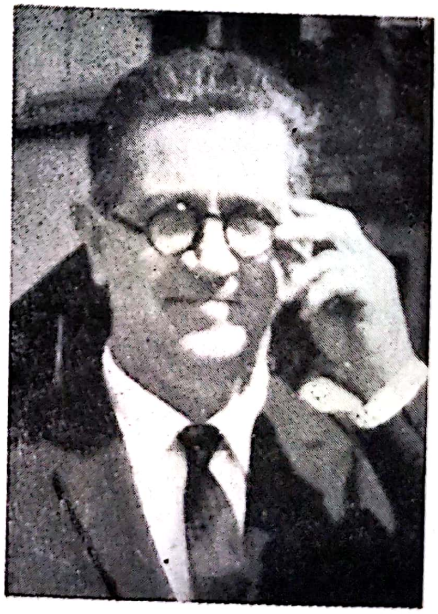

Scanned with OKEN Scanner

Louis Hjelmslev
(1899—1963)

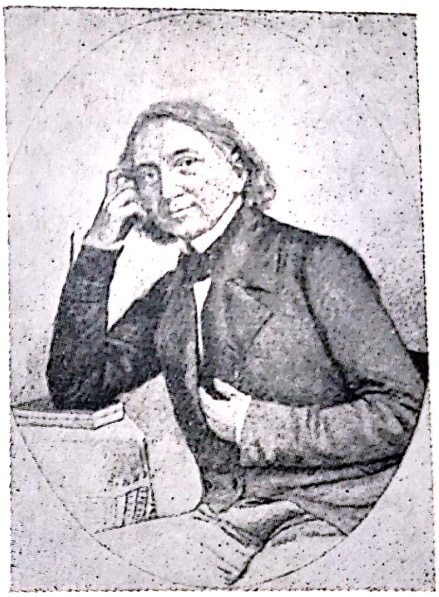

Karl Lachmann
(1793—1851)

Albert Dauzat
(1877—1955)

Ferdinand Brunot
(1860—1938)

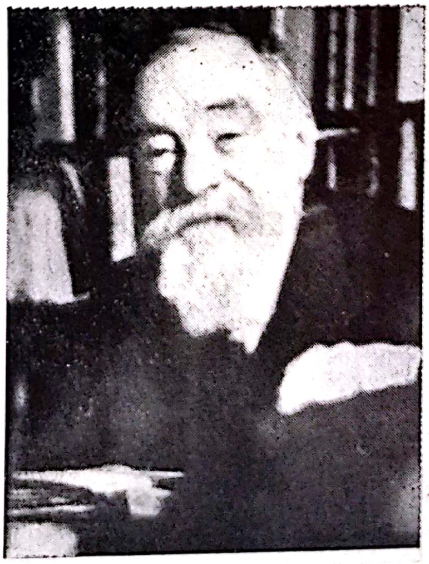

Scanned with OKEN Scanner

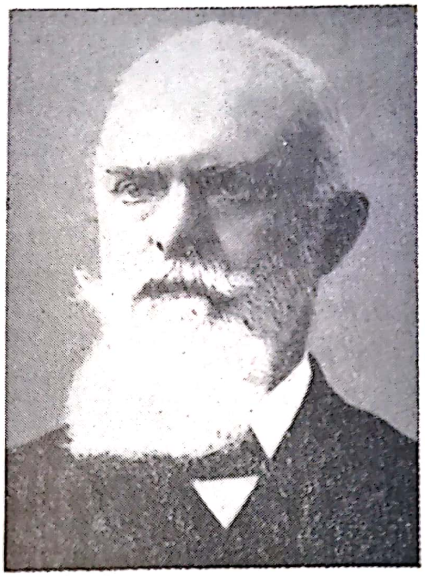

Ernesto Monaci
(1844—1918)

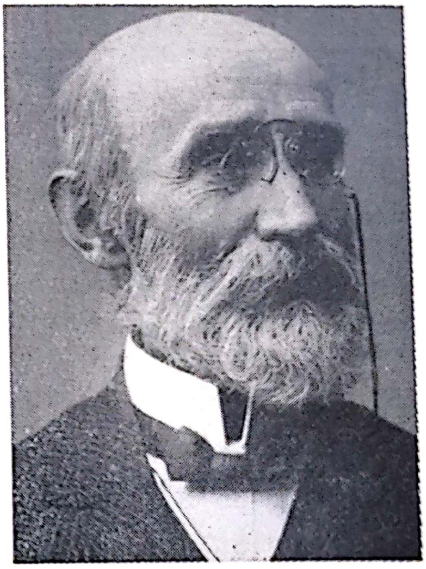

Pio Rajna
(1847—1930)

Vincenzo Crescini
(1857—1932)

Angelo Monteverdi
(1886—1967)

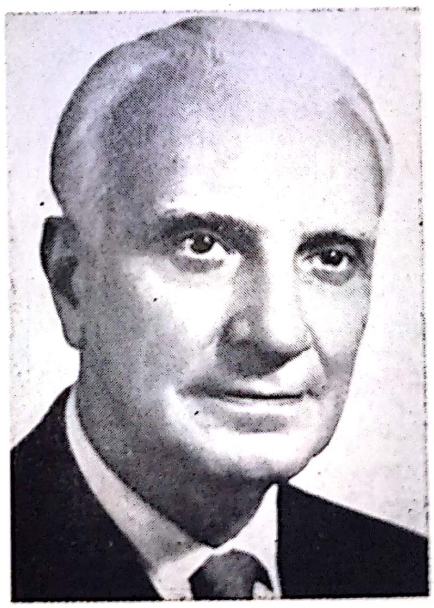

Scanned with OKEN Scanner

Bruno Migliorini
(1896—1975)

Alfredo Schiaffini
(1895—1974)

José Leite de Vasconcelos
(1858—1941)

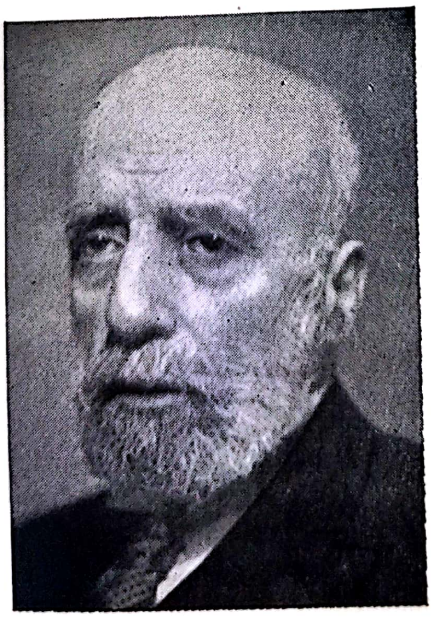

Ovid Densusianu
(1873—1938)

Scanned with OKEN Scanner

Alexandru Rosetti
(n. 1895)

Louis Grootaers
(1885—1956)

Amado Alonso
(1896—1952)

Caspar Pult
(1869—1939)

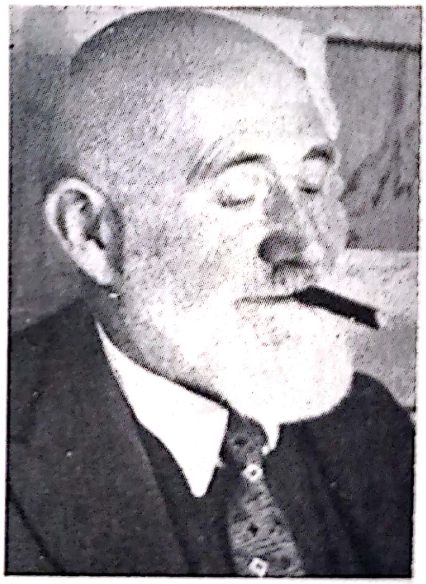

Scanned with OKEN Scanner

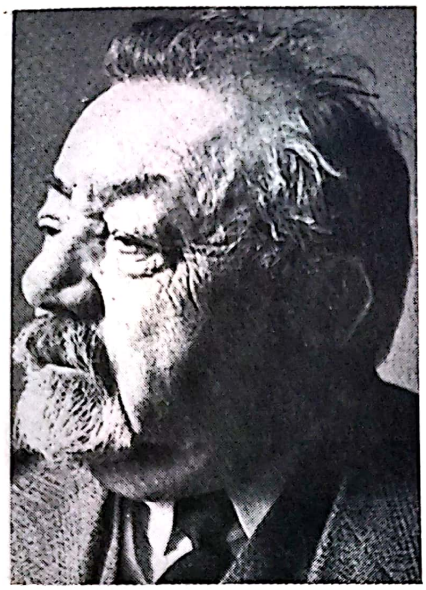

Louis Gauchat
(1866—1942)

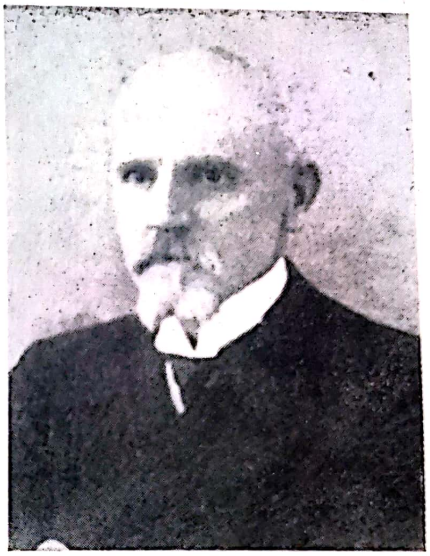

Carlo Salvioni
(1858—1920)

Adolf Tobler
(1835—1910)

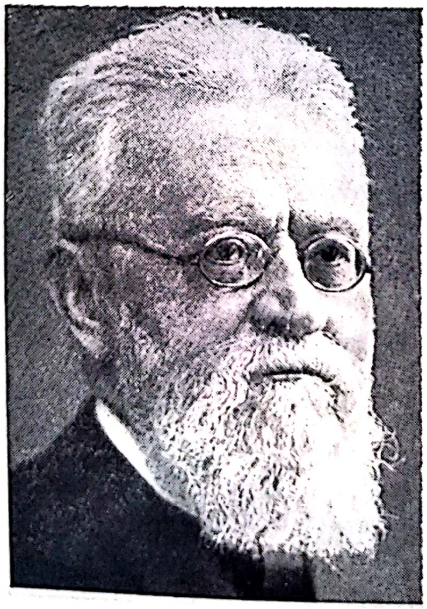

Gustav Gröber
(1844—1911)

Scanned with OKEN Scanner

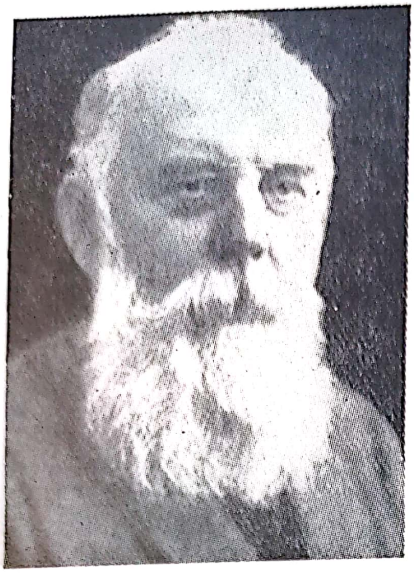

Philipp August Becker
(1862—1947)

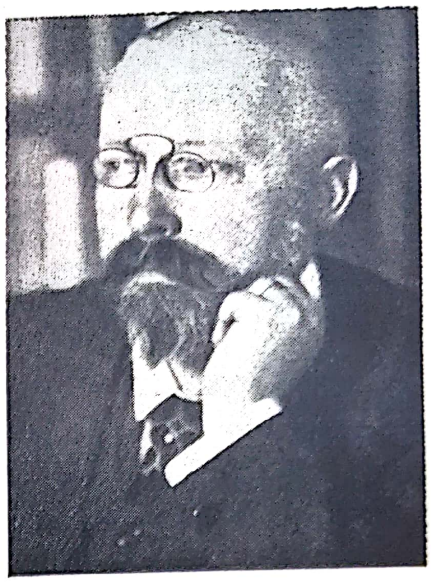

Heinrich Morf
(1864—1921)

Adolfo Mussafia
(1835—1905)

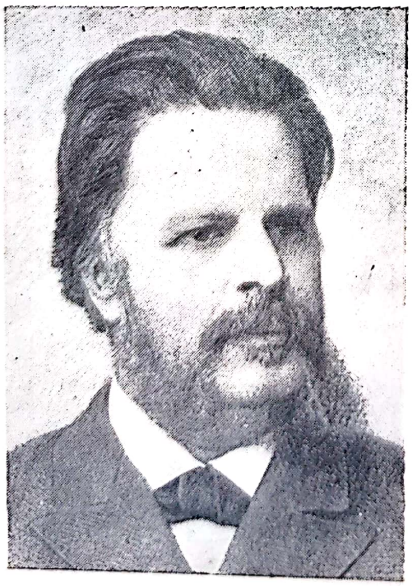

Alwin Kuhn
(1902—1968)

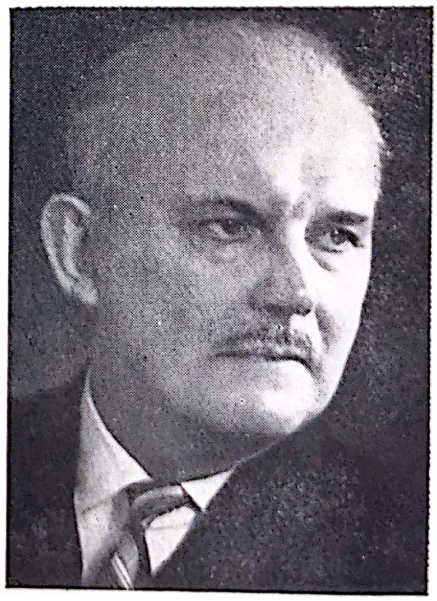

Scanned with OKEN Scanner

mentele celtice din lexicul romanic, v. lucrările lui THURNEYSEN, BOLELLI și CAMPANILE citate în nota 117.

Pentru condițiile din Peninsula Iberică (§ 25), cf. V. BERTOLDI, *L'Iberia prelatina. Saggio di ricostruzione storico-culturale in base alle testimonianze latine ed alle sopravvivenze basche e neo-latine*, în volumul „Italia e Spagna", Florența, 1941; R. MENÉNDEZ PIDAL, *Sobre el substrato mediterraneo occidental*, în *ZRPh*, LIX (1939), p. 189—206 și diferitele articole strînse în volumul său, citat deja, *Toponimia prerománica hispana*, Madrid, 1952. Pentru limbile antice ale Peninsulei Iberice, bibliografia cea mai recentă a fost citată în note; amintim în special volumul lui A. TOVAR, *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, Buenos Aires, 1949 (și în reelaborare engleză: *The Ancient Languages of Spain and Portugal*, New York, 1961); J. UNTERMANN, *Sprachräume und Sprachbewegungen in vorrömischen Hispanien*, Wiesbaden, 1961 și volumul lui U. SCHMOLL citat în nota 138. Amintim și unele articole sintetice în primul volum din *Enciclopedia Lingüística Hispánica* dirigida por M. ALVAR, A. BADÍA, R. DE BALBIN, F. L. LINDLEY CINTRA, Madrid, 1960 (prescurtată *ELH*) și în special: A. TOVAR, *Testimonios antiguos*, I, p. 5—26 (pentru limbile neindoeuropene), și p. 101—126 (pentru limbile indoeuropene). J. HUBSCHMID, *Testimonios antiguos*, I, p. 27—66 (pentru limbile pre-indoeuropene), și *Testimonios románicos*, p. 127—149, în afara altora, citate deja în note. Pentru „reacțiile etnice" ale substratului, a se vedea mai ales amplul material cules și examinat critic de F. H. JUNGEMANN, *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*, Madrid, 1955.

Pentru vechea venetă, în afara operelor citate în § 26, toată bibliografia precedentă (inclusiv extrem de numeroasele articole ale lui LEJEUNE) se află în volumul lui G. B. PELLEGRINI, *Le iscrizioni venetiche*, Pisa, 1955, p. 214—234 și în cele două volume recente, scrise în colaborare cu A. PROSDOCIMI, *La lingua venetica*, citate în nota 166.

Pentru ilira (§ 27), materialul onomastic și toponomastic este strîns și analizat de H. KRAHE. *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925, și *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929; trebuie amintită opera sintetică a lui MAYER, citată în nota 171.

Pentru reconstrucția problematică a limbii vechilor daci, în afara operelor citate în nota 173, cf. recentele articole ale lui G. REICHENKRON, *Vorrömische Bestandteile des Rumänischen V. Zur Rekonstruktion des Dakischen* în *Festschrift J. Friedrich* (Heidelberg, 1959), p. 365—401. *Rumänisch* **čo-/ču** *— aus indogerm.* ***qeu**, în *ASNS*, CXCIV (1958), p. 273—290; *Rumänisch* **ț** *< indogerm.* ***s(u)** *vor hellem Vokal oder indogerm. palatalem* **k̂(u)**, în „Festschrift Wartburg" (1958), p. 597—613; *Albanisch-rumänisch-armenische Gleichungen*, în *RomJb*, XI (1960), p. 19—53; *Zur Geschichte des rumänischen* **h** *— Lautes*, în *Südost-Forschungen*, XIX (1960), p. 244—268; *Elementi daci nel Romeno*, în *AION (Sez. Ling.)*, VI (1965), p. 105—122, acum strînse și parțial reelaborate în volumul (din păcate publicat postum), *Das Dakische (rekonstruirt aus dem Rumänischen)*, Heidelberg, 1966. Din nefericire, cu toată inteligența și erudiția autorului, încercările sale de reconstrucție a limbii dace, pe baza cuvintelor românești de origine necunoscută, care numai din această cauză ar putea fi atribuite substratului, nu reușesc să convingă. Cf. și C. POGHIRC, *O nouă teorie asupra substratului limbii române*, *LR* XVI (1962), p. 415—422. [*] 157

Menționăm recentele lucrări ale albanistului român G. BRÂNCUȘ care se bazează pe paralele mai convingătoare între română și albaneză: *Ueber die einheimischen lexikalischen Elemente in Rumänischen*, în *RSEEur*, I (1963), p. 309—317 și *Probleme të rindërtimit të elementeve leksikore autoktone në rumanishten e përbashkët* (cu rezumat francez: *Problèmes de reconstruction des éléments lexicaux autochtones du Roumain comun)*, în *St. Fil.* XX (1966), N. 1, p. 59—76;

Scanned with OKEN Scanner

Elemente lexicale autohtone în dialectul aromân, în *SCL*, XVIII (1967), p. 491—505 (și în franceză în *Rev. Ling.*, XI (1966), p. 548—565).

Dacă atribuirile preromane făcute de I. I. Russu (v. nota 174) sînt nesigure, fiind bazate pe reconstrucții indoeuropene, mai problematice și mai aleatorii sînt etimologiile unor presupuse cuvinte preromanice din română, care ar trebui să provină dintr-un substrat „mediteranean", etimologii bazate pe apropieri extra-indoeuropene (de ex. caucaziene și dravidiene), aflate în articolul lui N. Lahovary, *Contribution à l'histoire linguistique ancienne de la région balkano-danubienne et à la constitution de la langue roumaine: Les éléments pré-indo-européens*, în *VoxR*, XIV (1954—1955), p. 109—139, 310—346.

Pentru recomandarea prudenței în cercetările de substrat (§ 28), cf. interesantul articol al unui specialist în materie de substrat preromanic: J. Hubschmid, *Zur Methodik der romanischen Etymologie*, în *RF*, LXV (1953), p. 267—299 (în special în §§ 2—3, unde arată cum cuvinte preromane pentru el, au fost explicate prin latină și în §§ 4—5, unde arată cum cuvinte de altă origine, dar mai ales latine, au fost atribuite, eronat, unor limbi de substrat). În articolul citat, J. Hubschmid îi răspunde în special lui H. Meier, *Mirages prélatins. Kritische Betrachtungen zur romanischen Substratetymologie*, în *RF*, LXIV (1952), p. 1—42, unde sînt explicate, prin etimologii latine imposibile cuvinte sigur preromanice (și la fel în lucrarea aceluiași autor *Erwägungen zu iberoromanischen Substrat-etymologien*, în „Festgabe Gamillscheg", Tübingen, 1952, p. 129—139); împotriva acestei „substratofobii" și împotriva tendinței opuse a „substratomaniei" se pronunță într-un articol obiectiv G. Rohlfs, *Zur Methodologie der romanischen Substratforschung (Substratomanie und Substratophobie)*, în „Syntactica und Stilistica Festschrift für E. Gamillscheg zum 70. Geburtstag", Tübingen, 1957, p. 495—509; la fel de echilibrată (chiar dacă unii dintre congresiștii prezenți au socotit-o prea favorabilă teoriei substratului), conferința aceluiași Rohlfs, *Influence des éléments autochtones sur les langues romanes (Problèmes de géographie linguistique)*, în *Actes du Colloque international de civilisations, littératures et langues romanes*, Bucarest (1959), p. 210—249. O privire critică asupra problemei substratului, cu specială privire asupra Italiei, se află în recentul articol al lui T. Iwakura, *Il sostrato in linguistica: i pro e i contro*, în „Annuario dell'Istituto Giapponese di Cultura [di Roma]", V (1967—68), p. 191—210.

Capitolul III

ROMANIA
TERITORII PIERDUTE ȘI TERITORII RECENT DOBÎNDITE DE DOMENIUL LINGVISTIC NEOLATIN

§ 29. **Termenul „romanus".** În timpurile cele mai vechi ale istorie 159
Romei, *populus romanus* era constituit din *gentes* asociate celor treizeci de *curiae* ale celor trei *tribus*; de aceea apartenența la o *gens* (prin naștere, sau prin adopție, sau prin *adrogatio*) era condiția necesară pentru a face parte din *populus romanus* ca *quiris*, adică ca cetățean [1]. Dar încetul cu încetul, alături de *gentiles* (adică cei care aparțin la *gentes* [2]) încep să 160
facă parte din *populus* și clienți și plebei, iar condiția de „cetățean" încetează să mai corespundă celei de *gentilis:* „și totuși gentili și plebei, în măsura în care și unii și ceilalți participă la *populus* și *civitas*, sînt denumiți împreună cu numele nou de *cives* [3], nume introdus pentru a indica o astfel de parti-

---

[1] În epoca clasică apare, numai la plural, *Quirītes* sinonim cu *cives*, în expresii și formule consacrate, ca *populus Romanus Quiritium* sau *Quirītes, ius Quirītium*. Cuvîntul are o etimologie obscură. După P. Kretschmer, „Glotta", X (1919), p. 147 și urm. ar proveni din **co-u̯irium* „grup de oameni c. și *cūria* < **co-u̯iria*, cf. volsc. *co-vehriu;* dar, pentru latini, *Quiris* și *Quirinus* (de unde *Quirinalis*) erau strîns legate de orașul sabin *Cures; Quirites*, la origine locuitori din *Cures*, reprezentau elementul sabin contopit cu elementul roman, la începutul istoriei orașului.

[2] *Gēns, gentis* aparține familiei etimologice a lui *gignō, -is* (arh. *genō, -is*), *genuī, genĭtum, gignĕre*, reprezentînd un abstract în *-ti-* (**gen-ti-* > v. isl. *kind* „rasă, neam", cf. germ. *Kind* „copil"). Este importantă valoarea semantică al lui *gens*, care nu suferă o evoluție puternică de-a lungul secolelor. Mai întîi *gens* corespunde lui „clan", grupînd pe cei ce descind dintr-un strămoș unic, bărbat și liber; de aici *nomen gentilicium*, numele de familie, care provine din numele străbunului (cf. „gentilis dicitur et ex eodem genere ortus, et is qui simili nomine appellatur, ut ait Cincius: Gentiles mihi sunt qui meo nomine appellantur" (Festus)). Dar cînd rigiditatea noțiunii de *gens* începe să dispară, cuvîntul *gens*, care înainte avea o valoare juridică și socială precisă, capătă sensurile de „familie", „descendență", „rasă", și chiar de „națiune, popor". De aceea, în timp ce, la origine, *gentiles* erau cetățeni romani *(quirites)*, în perioada imperială, *gentiles* ajunge să indice populațiile străine, în opoziție cu *populus romanus*. Latina bisericii folosește *gentiles* sau *gentes* pentru a reda grecescul *τὰ ἔθνη*, în sensul de „păgîni"; pe de altă parte și *ἔθνη* „păgîni", în greaca evreilor și a vechilor creștini era un calc după ebraicul *gôîm* care la origine însemna „popoare"; *gôi* se apliçă și poporului lui Israel (de exemplu în Deuteron, 4, 6; Ieremia, 31, 36; Psalmi, 33, 12 etc.), dar pe-ncetul s-a folosit pentru popoarele non-ebree (Nehm. 5, 8 etc.) și deseori cu sensul de „dușmani, barbari" (Psalmi, 9, 6; 10, 16 etc.) și chiar ca „păgîni, necredincioși" (Isaia, 8, 23); de aici traducerea grecească a *Septuagintei* prin *ἔθνος*. În ebraica postbiblică *gôîm* înseamnă „cei ce nu sînt evrei, necredincioși". Remarcăm, deci, paralelismul evoluției, chiar în afara calcurilor, între lat. *gentes, gentiles* și ebr. *gôîm*, cf. Tagliavini, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Brescia, 1963, p. 9 și 465.

[3] Lat. *cīvis* (arh. *ceivis*), atestat încă în cele XII Table, este cuvînt indo-european ca și got. **heiwa* (în *heiwa-frauja* „stăpînul casei"); cf. althochd. *hī-rāt*, germ. mod. *Heirat* „căsătorie" și, cu trecerea la *m*, germ. *Heimat* „patrie".

cipare, în locul anticului *quiris*, care n-a mai fost folosit și a rămas doar în unele formule oficiale" [4].

Dreptul de cetățenie romană aducea cu sine o serie de privilegii, dintre care participarea la *conubium* a fost extinsă, încetul cu încetul, la diverse orașe ale Italiei pînă la Pad, iar, în 49 î.e.n., și în orașele transpadane, pînă cînd, prin edictul lui Caracalla *(Constitutio Antoniniana)* din 212 e.n., cetățenia a fost extinsă la toți supușii liberi ai Imperiului („In orbe romano qui sunt" — spune ULPIAN [Dig. I, V, 17] — „ex constitutione imperatoris Antonini cives effecti sunt").

Adjectivul *romanus*, derivat din toponimicul *Roma* (pentru a cărui origine v. § 15) în expresii ca *civis romanus*, *populus romanus*, avea la origine o valoare etnică și una politică; dar cînd dreptul de cetățenie a început să se extindă, ea și-a pierdut aproape complet sensul originar etnic pentru a-l păstra pe cel juridic și politic. Și în timp ce, la început, *romanii* se opuneau *latinilor* (v. § 15), prin formarea și extinderea Imperiului, *romanii* sînt opuși numai *barbarilor* [5], adică acelor populații care trăiau în afara Imperiului și care-i amenințau în mod periculos granițele, dat fiind că visul de a identifica *orbis romanus* cu *orbis terrarum* nu s-a putut realiza niciodată pe deplin. Numele *romanus*, care înainte indica o situație juridică spe-
161 cială, atinge o valoare precumpănitor politică. Scriitorii secolelor IV și V e.n. vorbeau, cu o mîndrie justificată, de acest nou sentiment național; Sfîntul Augustin scrie „Qui iam cognoscit gentes in imperio Romano quae quid erant, quando omnes Romani facti sunt et omnes Romani dicuntur" *(Ad Psalmos*, LVIII, I).
Rutilius Namatianus (*Itiner*, V, 63):

Fecisti patriam diversis gentibus unam;
Urbem fecisti quae prius orbis erat.

Toți sînt *romani*, de la Tag la Rin și la Dunăre, toți ascultă de aceleași legi și de aceeași autoritate:

---

[4] E. COSTA, *Storia del diritto romano pubblico*, Firenze, 1906, p. 70. După mărturia lui Varro *(De lingua lat.* 6, 68), verbul *quiritare* „a chema în ajutor, a striga" ar proveni din *Quirites* (quiritare dicitur is qui Quiritium fidem clamans implorat). Cf. W. SCHULZE, *Kleine Schriften*, Göttingen, 1933, p. 178. Și acest verb *quiritare*, devenit în latina vulgară **critare*, există și este foarte frecvent în limbile romanice (it. *gridare*, fr. *crier*, prov., cat., sp. v. *critar*, sp., port. *gritar* etc.). S-ar putea pune la îndoială exactitatea derivării propuse de antici și acceptată de moderni, pentru că în latină exista un verb *quirritare* care însemna „a grohăi (despre porcul mistreț)", poate de origine onomatopeică, v. WARTBURG, *FEW*, II, 1484—1490.

[5] *Barbarus* este un vechi împrumut din gr. *βάρβαρος* a fost dat, la origine, tuturor popoarelor din afara lumii elene (astfel PLAUT, *Miles*, 211, îl numește pe Nevius, poet latin, „barbarus"), apoi s-a dat popoarelor non-romane (și la autorii creștini echivalează cu *gentilis, paganus*). La origine, termenul grec înseamnă „bîlbîit", adică cel ce nu știe să vorbească (greaca), care vorbește într-un fel de neînțeles.

Abia în evul mediu a desemnat popoarele migratoare non-romane, în primul rînd pe germanici, cf. L. van ACKER *Barbarus und seine Ableitungen im Mittellatein*, în „Archiv für Kulturgeschichte", LXVII (1965), p. 125—140, v. mai departe nota 19.

... Deus undique gentes
Inclinare caput docuit sub legibus iisdem,
Romanosque omnes fieri, quos Rhenus et Ister,
Quos Tagus aurifluus quos magnus inundat Iberus ...

Ius fecit commune pares et nomine oedem
Nexuit et domitos fraterna in vincla redegit ...

cîntă Prudențiu *(Contra Symmachum*, v. 510 și urm.). Și asupra unității numelui de *Romanus* insistă și Claudian *(De laud.* III, X, 50):

Haec est [6] in gremium victos quae sola recepit,
Humanumque genus communi nomine fecit [7].

Valoarea politică și nu lingvistică a lui *romanus* apare în special în partea orientală a Imperiului, acolo unde latina nu a reușit niciodată să înlocuiască o limbă care avea un prestigiu mai mare: greaca.

Grecii îi numeau pe romani *Ῥωμαῖοι* (și adjectivul derivat de aci era 162
ῥωμαϊκός — ca *ἑλληνικός* de la *Ἕλλην* —, în timp ce adverbul era *ῥωμαϊστί* de ex. *ῥωμαϊστί λαλεῖν* „latine loqui" Plutarh, *De Roman. Fort.* 318 D). Dar după ce Constantinopolul a devenit capitala Imperiului de Răsărit, termenul *Ῥωμαῖοι* a fost aplicat și grecilor [8]; și, deși uneori romanii Imperiului de Apus au fost numiți *οἱ ἑσπέριοι Ῥωμαῖοι* sau *οἱ πρεσβύτεροι Ῥωμαῖοι*, adică „romanii occidentali" sau „romanii cei mai vechi" și cei din Răsărit, *οἱ ἑῷοι Ῥωμαῖοι*, adică „romanii orientali", este totuși adevărat că numele de *Ῥωμαῖοι*, fără nici o specificare, îi includea și pe greci, deci pe grecofoni [9].

Așa s-a întîmplat că grecii, pe de o parte, și-au uitat vechiul lor nume etnic *Ἕλληνες* (care rămăsese în legendele populare pentru a desemna „uriașii", dar, în epoca modernă, a redevenit nume național, pe cale cultă) și pe de altă parte, începînd să se numească *Ῥωμαῖοι*, independent de utilizarea limbii grecești sau a latinei, și numai cu valoare politică, și-au denumit limba *ῥωμαϊκὴ γλῶσσα* (termen care, în perioada greco-romană și într-o perioadă bizantină, desemna limba latină), astfel încît și astăzi *ῥωμαΐϊκα*

[6] Scilicet: *Roma.*

[7] Dimpotrivă, se poate observa că generalizarea la toți locuitorii Imperiului a mult rîvnitului drept de cetățenie romană, aducîndu-i pe toți supușii în fața legii, a făcut să nu se mai considere înjositoare originile etnice diferite de cea romană. Pe bună dreptate G. G. Mateescu, „Ephemeris Dacoromana", I (1923), p. 71, remarcă: „Prin acordarea dreptului de cetățenie romană tuturor locuitorilor imperiului, după domnia lui Caracalla, nu mai este la fel de prețuită originea romană pură și se simte mereu mai mult amprenta patriei provinciale, adică originea barbară. Este vorba de acel *specific provincial* atestat prin indicații ca *civis Thrax natione Bessus, domo Dacia* etc." Și prin acest „specific provincial", care persistă în fața unificării lingvistice și spirituale a lumii romane, se întăresc „reacțiile etnice", influențe ale substratului preroman, despre care s-a vorbit în capitolul II.

[8] Cf. Cedrenus, I, 454, ed. Corpusului de la Bonn.

[9] Vezi citatele E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York, 1900, p. 973.

Scanned with OKEN Scanner

desemnează „greaca modernă", în timp ce *νεοελληνικὴ γλῶσσα* este o formație savantă și relativ recentă [10].

În Apus, în momentul invaziilor germanice, *romanus* este o denumire politică și lingvistică în același timp: „Le *Romanus* est l'habitant,
163 parlant latin, d'une partie quelconque de l'empire" [11]; este însă natural ca, odată dispărută unitatea politică a Imperiului de Apus, întemeindu-se diferitele regate barbare, denumirea să se fi golit de conținutul său politic și să fi avut, începînd cu sfîrșitul secolului V, un sens în primul rînd lingvistic (în afară de valoarea istorică). *Romani* este numele pe care și-l dau vorbitorii de limbă latină (sau mai bine zis vorbitorii de „romana lingua") în opoziție cu barbarii, deveniți stăpînitori.

Germanii, ca stăpîni ai Apusului, spre deosebire de greci, disprețuiesc acest nume cîndva atît de nobil și plin de tradiții glorioase, dar care în gura lor devine un termen aproape ofensiv [12]; ei îi numesc pe romanii pe

---

[10] Termenul *Ἕλλην* încă la autorii evrei luase sensul de „păgîn, idolatru", sens utilizat apoi și de autorii creștini, în timp ce, pentru a-i desemna pe greci s-a folosit, mai ales, în epoca greco-romană și la autorii creștini, *Γραικοί* (v. SOPHOCLES, 451). Titlurile oratiilor lui Tatianus (*Πρὸρ Ἕλληνας*) sau ale Sf. Atanasiu (*Κατά Ἑλλήνων*) corespund celor latinești ale lui Arnobius, *Adversus nationes* și altele asemănătoare. Moschos ajunge chiar să scrie *Σαρακηνός τις Ἕλλην*. Sensul etimologic „gigant" este comun întregii literaturi populare neogrecești (cfr. *ἑλληνικὴ δουλεία* „muncă ciclopică" în Cefalonia) și este răspîndit și la alte populații din Balcani (de ex. la aromânii din Epir și Tesalia, cf. P. PAPAHAGI, „Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.", III (1927), p. 153), ajungînd pînă la slovenii din Carniola, unde termenul de *Grk* (= grec) înseamnă „gigant" (cf. N. ŽUPANIĆ, „Etnolog", VII (1934), p. 166—175). Cf. și KR. SANDFELD, *Nationalfølelsen og Sproget*, København, 1910, p. 41—42. Pentru discuțiile asupra termenilor *ἕλλην ρωμαῖος* etc. v. K. KRUMBACHER, *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*, München, 1903, p. 240 și urm. și obiecțiile lui G. N. HATZIDAKIS la p. 658 și urm. ale traducerii grecești din aceeași lucrare (Atena, 1905). Il amintim, deși tendențios, și pe B. A. MYSTAKIDES, *Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός (Γραίκυλος), Βυζαντινός Ῥωμαῖος* ..., Tübingen, 1920.

[11] GASTON PARIS, *Mélanges linguistiques*, Paris, 1909, p. 8.

[12] În legătură cu sensul ofensiv luat de cuvîntul *Romanus* în limba germanicilor, este caracteristic acest pasaj din Liutprant, care se indigna că Grecii îl considerau „romanus": „Quos (Romanos) nos, Langobardi scilicet, Saxones, Franci, Lotharingi, Bagoarii, Suevi, Burgundiones, tanto dedignamur, ut inimico nostro commoti nil aliud contumeliarum nisi: Romane! dicamus, hoc solo nomine quidquid ignobilitatis, quidquid timiditatis, quidquid avaritiae, quidquid luxuriae, quidquid mendacii, imo quidquid vitiorum este comprehendentes" (*De Legat*, 12, citat de G. PARIS, *Mél. linguistiques*, p. 9—10).

Remarcabilă este și o frază din celebrul glosar romanico-bavarez din sec. IX, cunoscut sub numele de „Glosele de la Kassel" (v. § 75), în care autorul, desigur bavarez, scrie în „română" și germană:

Stulti sunt	Tole sint
romani	uualha
sapienti sunt	spahe sint
paioari	peigira
modica est	luzic ist
sapienti(a)	spahe
in romana (l. romanis)	uualhum
plus habent	mera hapent
stultitia	tolaheiti
quam sapientia	denne spahi

(cf. FR. DIEZ, *Altromanische Glossare*, Bonn, 1865, p. 79 și K. TITZ, *Glossy Kasselské*, v. Praze 1923, p. 86).

care i-au supus cu un termen din limba lor: *Walha* [13] şi continuă să se numească pe ei înşişi cu numele naţionale ale diferitelor populaţii, nume 164
care, în timpul evului mediu, au reuşit să se impună, prin organizarea statală şi fuziunea etnică romano-germanică atît ca nume etnice, cît şi ca denumiri geografice [14]. Denumirea de romani, cîndva atît de glorioasă şi răspîndită, va fi păstrată în apus (deşi pe cale oarecum indirectă şi anume prin adverbul *romanice*, v. § 31) numai la o mică populaţie din Alpi rămasă de limbă romanică, cu toată presiunea germanicilor, în cantonul elveţian Graubünden [15]; dialectele reto-romane vorbite acolo, şi în parte ridicate

[13] Istoria acestui nume este foarte interesantă, meritînd a fi relatată pe scurt.

Mai întîi * *Walhos* indica doar un trib celtic şi mai precis pe cel care, la Cesar, *De bello gall.*, 6, 24, 1; 7, 7, 4 etc., Cicero, *Pro Fonteio*, 12, 26, Pomponius Mela, 2, 5, 79, etc., este numit *Volcae* (nume care apare şi pe unele monede din primul secol î.e.n. găsite în regiunea Pădurii Negre). *Volcae*, originari dintr-o regiune la nord de Main, au coborît spre 300 î.e.n. mai spre sud şi au ajuns vecini la vest şi sud-vest cu triburile germanice. Printr-o generalizare, destul de comună la numele de popoare (cf. fr. *Allemands*, adică tocmai „alamani" pentru toţi germanii) a desemnat apoi toate populaţiile celtice, adică non-germanice (de ex. în v. engl. *Wealas*, *Wealhas* îi indica pe celţii galezi, şi nu pe romani, şi rămîne în engl. *Wales*, *Cornwall*, *welsh*). În v. nordic *Valir* a indicat fie resturile populaţiilor celtice în Britania şi în Franţa occidentală, fie pe ceilalţi străini non-germanici care veniseră în contact cu populaţiile nordice, adică romanii. În v. germ. *Walha* îi desemna exclusiv pe romani (sau mai bine-zis pe „romanicii" din Franţa şi Italia) şi *Walho-lant* indica în special Italia. Adjectivul etnic era *wal(a)hisc*, de unde germ.m.s. *walhisch*, *wel(hi)sch* şi germ. mod *welsch* „italian" (folosit azi cu sens depreciativ, cf. *welsche Treue*). Neerl. *waals* a ajuns să desemneze pe vecinii imediaţi de limbă neolatină (franceză) şi anume pe valonii din Belgia.

Dar istoria acestui nume nu s-a sfîrşit. Din germanică, *Walha* trece în slavul * *vlah;* în slava eclesiastică termenul *vlah* înseamnă „Vlachus, generatim homo romanae originis", dar în mod particular se referă la romanii din Occident, cu care slavii au avut mai multe legături şi anume românii (valahi; să nu uităm că o parte a României, şi anume unul din cele două principate care prin unirea lor au format România, se numeşte *Valahia* în tradiţia istorică şi geografică, chiar dacă numele indigen este *Ţara Românească*). În rusă *voloh* înseamnă „valah", dar în literatura veche, (de ex. la cronicarul Nestor) este folosit cu sensul „italian"; în poloneză *włoch* este pînă astăzi, singura denumire pentru „italian" (şi deci *Włochy* „Italia"), ca şi în slovenă *lah* „italian". Ungurii iau cuvîntul de la slavi şi de la singularul *vlah* îşi formează cuvîntul *oláh* „român", de la pluralul *vlasi* îl fac pe *olasz* care înseamnă „italian" (şi de aici: *Olaszország* „Italia"). Numele slav *vlah*, dus apoi de păstorii români în mai multe regiuni ale Europei orientale, ia şi sensuri specifice („păstor" etc.), cf. WARTBURG, *FEW*, V, 747—752.

[14] E suficient să ne gîndim la numele francilor (francă *Frank*) pe care, după ce au devenit stăpînii Galiei, l-au impus ţării (lat. mediev. *Francia* > fr. *France* care de la început indica Île-de-France, s-a extins apoi la toată Franţa de nord, în opoziţie cu *Provence*) şi la populaţie *(français* < *franciscus* sau *francensis)*. Dat fiind că francii formau aristocraţia dominatoare şi liberă, în timp ce populaţiile supuse galo-romanice erau lipsite de drepturi politice, numele etnic de *frank* a fost folosit şi cu sensul „liber" (fr. *franc* „qui est de condition libre, par opposition à esclave ou à serf", de unde, pe de o parte, derivatele franţuzeşti ca: *franchir*, *affranchir* etc. pe de alta, derivatele it.sp.şi port. *franco* etc.).

Încă mai interesantă şi complexă este istoria numelui longobarzilor. Numele germanic *Langbart*, *Langbard*, latinizat în *Langobardus* (şi apoi din sec. V, prin etimologie populară, în *Longobardus*) al cărui etimon germanic este mai probabil „cu barbă lungă" decît „înarmat cu halebarde lungi", a devenit mai tîrziu *Lombardus*. *Lombardia* şi *Lombardi* au indicat, multă vreme, nu numai regiunea ce poartă astăzi acest nume şi pe locuitorii săi, ci toată Italia, sau cel puţin Italia septentrională (cf. M. ZWEIFEL, *Untersuchung über die Bedeutungsentwicklung von Langobardus-Lombardus mit besonderer Berücksichtigung französischer Verhältnisse*, Halle, 1921), v. şi p. 241, n. 51.

[15] Continuitatea latinei în aceste regiuni alpine este dovedită de multe mărturii istorice. Autorul Vieţii Sf. Gall povesteşte că Sf. Columbanus, ajuns la lacul Constanţa, la începutul sec. VII, l-a rugat pe Sf. Gall să vorbească poporului în oraşul Bregenz „quia ille inter alios eminebat lepore latinitatis, nec non et idioma illius gentis".

Scanned with OKEN Scanner

165 la rang de limbă literară, apoi și de limbă națională (v. § 67), se numesc *rumantsch* sau *romontsch* și acesta este și numele populației *pievel (romontsch)* [16]. În Răsărit, în afara păstrării sale în limba greacă cu sens exclusiv politic, latinul *Romanus* se conservă, prin tradiție directă, în numele național al singurului popor rămas lingvistic romanic: românii [17]. În România, *român* apare, ca nume național, încă din cele mai vechi timpuri (Coresi, *Praxiul*, 38 etc.) și *u* reprezintă o continuare regulată a lui *o* aton latin; dar chiar în cele mai vechi texte de română, ca *Palia* de la Orăștie din 1581—1582, începe să apară și forma cu *o (român)* care prezintă o apropiere de latină, datorată unor autori culți care vedeau corespondența între român și *romanus* [18]. [*]

§ 30. **Termenii România și Ῥωμανία.** Pe cînd încă numele de *Romanus* în Apus și *Ῥωμαῖος* în Răsărit aveau o clară semnificație, respectiv etnico-politică și numai politică în cealaltă parte, din aceste două nume etnice s-au obținut respectiv numele de *Romania* în Occident și de *Ῥωμανία* în Orient. În loc de *imperium romanum, orbis romanus*, denumirea de *Romania*, mai scurtă, construită după modelul altor nume de națiuni în *-ia (Gallia, Germania, Britannia)*
166 se preta mai bine la utilizarea zilnică; și cum *Romanus* se opunea lui *Barbarus*, *Romania* se opunea lui *Barbaria* [19]. Data la care a început să fie folosit *Romania* în latină nu poate fi stabilită cu precizie; prima atestare literară este de la începutul secolului V și se datorește lui Paulus Orosius: „Ego ipse virum quemdam Narbonensem, illustris sub Theodosio militiae, etiam religiosum prudentemque et gravem, apud Bethlehem oppidum Palestinae beatissimo Hieronymo presbytero referentem audivi se familiarissi-

---

[16] *Ramontsch* pe cursul superior al Rinului: *rumontsch, rumauntsch, rumaunsch* etc. la Ems, Trins, Domschleg, *rumantsch* în Engadina etc.; v. diferitele forme culese de Th. Gartner, *Rätoromanische Grammatik*, Heilbronn, 1883, p. XX—XXI. Cele două forme mai folosite astăzi sînt *romontsch* și *rumantsch*. Etimonul este adverbul *romanice*, pentru care v. § 31.

[17] Prezența unei continuări a numelui de *Romanus* în toate cele patru dialecte ale românei (afară de dacorom. *rumân, român*, există și arom. *armăn, arămân* și istrorom. *Rumĕr*, atestat de istoricul din Triest, Ireneo della Croce) ca o dovadă a continuității etnice a românilor în Dacia Traiană a fost contestată de L. Tamás-Treml, *Zur begrifflichen schichte von lat. Romanus*, în „Ungarische Jahrbücher", XV (1935), p. 593—597. Împotriva acestor păreri, a se vedea E. Gamillscheg, *Zur Herkunftsfrage der Rumänen*, în „Südost-Forschungen", V (1940), p. 1—21. Pentru întreaga problemă v. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, 1968, p. 217 (cu bibliografia respectivă).

[18] O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris—Bucarest, 1901—1938, vol. II, p. 90. Cu acest nume etnic se-ntîmplă inversul celor petrecute în Franța cu numele francilor. Clasa dominatoare slavă ia românilor drepturile civile și *român* apare, încă din cele mai vechi monumente ale literaturii, cu sensul de „iobag", de ex. într-un document din 1602: *Să aibă a-i ținea ș'a fi ei rumâni cum se-au vîndut* (Hasdeu, *Cuv. d. bătr.* I, 123). Pentru diferitele forme pe care le-a luat numele românilor, mai ales la autorii străini, cf. Th. Gartner, *Über den Volksnamen der Rumänen*, Czernowitz, 1893.

[19] *Barbaria (Barbaries)* în sensul de „țări străine" este atestat curent în latina clasică; pentru romani indica toate regiunile cu excepția Greciei și Italiei, de ex. „A quo [scil. philosopho] non solum Graecia et Italia, sed etiam omnes Barbaria commota est" (Cicero, *De fin.* II, 15, 49). În vremea invaziilor germanice (invazii barbare, chiar și în tradiția noastră istoriografică) s-a referit în special la germanici (v. mai sus, nota 5). Și la fel s-a întîmplat, pe vremea greco-romanilor, cu gr. *Βαρβαρία*; pe coasta de nord a Africii *Berbaria* sau *Βαρβαρία* s-a opus *Romaniei* sau *Ῥωμανία* africane. De aici, numele de *Barberia*.

mum Ataulpho apud Narbonam fuisse, ac de eo saepe sub testificatione didicisse quod ille, cum esset animo virbusque ingenioque nimius, referrere solitus esset se in primis ardenter inhiasse ut, obliterato Romano nomine, Romanum omne solum Gothorum imperium et faceret et vocaret, essetque, ut vulgariter loquat *Gothia* quod *Romania* fuisset" *(Histor. adversus paganos*, VII, 6, § 43). Paulus Orosius îşi cere aproape iertare că foloseşte un termen popular („ut vulgariter loquar") [20], dar era vorba de un cuvînt curent în limba vorbită, cuvînt care desemna tot imperiul roman, lumea romană; o ciudăţenie a destinului face ca atestarea să aibă loc într-o epocă în care această Romania însăşi, în sens politic, era în descompunere şi tocmai într-un pasaj în care se prezintă intenţia goţilor de a substitui *Romania* printr-o *Gothia*. Possidius, biograful Sfîntului Augustin, referindu-se la vandalii care tocmai cuceream Spania, îi numeşte „Romaniae eversores" *(Vita Augustini*, c. 6).

În Răsărit, unde Imperiul Roman ca organizare stabilă şi militară a putut rezista încă alte zece secole, Ῥωμανία desemnează tot imperiul, atît pe cel de Apus, pînă la căderea sa (Sf. Atanasie, în secolul IV, vorbind despre Roma, o numeşte *Μητρόπολις ἡ Ῥώμη τῆς Ῥωμανίας* [I, 733 C] [21], cît şi pe cel de răsărit. Sf. Epifanius, la sfîrşitul secolului al IV-lea, vorbind despre erezia ariană, foloseşte numele de Ῥωμανία pentru tot imperiul; el spune că spiritul lui Satana a intrat în Arius pentru a nimici Biserica *καὶ ἐξαφθῆναι ἐξ αὐτοῦ πῦρ οὐ τὸ τυχόν, ὅ κατείληφε πᾶσαν τὴν Ῥωμανίαν σχέδον, μάλιστα τῆς τᾶ ἀνατολῆς τα μέρη* [22] *(Panarion adversus omnes haereses:* Haer. 69 „Contra Ariomanitas"). 167

În Apus, sensul politic de *Romania = imperium Romanum*, existent încă la Jordanes, istoricul goţilor din sec. VI [23], se atenuează, mai apoi şi desemnează totalitatea „romanilor", deci a celor care vorbesc *romane* sau, mai bine zis, *romanice* (v. § 31), precum şi întreaga civilizaţie moştenitoare a celei romane. Cu acest sens îl foloseşte Venantius Fortunatus, în sec. VI, adresîndu-se regelui merovingian Caribert (1.VI, IV, 7—8):

Hinc cui Barbaries, illinc Romania plaudit.
Diversis linguis laus sonat una viro.

Cînd Charlemagne a restaurat *imperium Romanum*, termenul de *Romania* s-a colorat din nou cu o nuanţă politică şi, într-o serie de hotărîri ale lui Ludovic cel Pios şi Lotar, se fac referiri la „in nostris et Romaniae finibus"; dar pentru puţină vreme, căci atunci cînd puterea a trecut împăraţilor ger-

---

[20] Orosius foloseşte mai ales *status Romanus*, cf. J. SVENNUNG, *Orosiana*, Uppsala, 1922, p. 129, dar în alte părţi foloseşte şi termenul *Romania* (de ex. III, § 11; *Isti* [adică barbarii] *hostes Romaniae sunt*). J. REILLER, *L'apparition du mot* Romania *chez les écrivains latins*, în *REL*, VII (1929) a reuşit să predateze atestarea cuvîntului *Romania* între 330 şi 395 în cronicile numite *Consularia Constantinopolitana*.

[21] „Roma capitala Romaniei".

[22] „(Pentru ca) să se dezvolte, de aici, un incendiu nu întîmplător, care să atace aproape toată Romania, şi în special părţile sale orientale" (v. MIGNE, „Patrol. graeca", vol. XLIII, p. 204).

[23] „Diuque cogitantes [scil. Visigothae] tandem communi placito legatos ad Romaniam direxere, ad Valentem imperatorem, fratrem Valentiniani" *(Getica*, 25).

Scanned with OKEN Scanner

mani cu reşedinţa în Germania (şi care atît de des lăsau pustie şi părăsită grădina imperiului!) numele de *Romania* a fost dat, de preferinţă, acelei părţi a imperiului care nu era locuită de popoare germanice, şi în special Italiei. Astfel *Romania* este opusă deseori *Langobardiei* „Multae sunt, pro dolor!, in Romania atque Langobardia insidiae" (Thietmari, *Chron.*, VII, 3).

Această opoziţie între *Romania* şi *Langobardia* ne aminteşte alta mai veche. Cînd longobarzii şi-au constituit regatul lor în Italia, odată Exarhatul şi Pentapoli recucerite de la goţi de către bizantini, acestea rămaseră principalele provincii ale Italiei, aparţinînd încă Imperiului Roman, adică *Romania*, opusă *Langobardiei*. Şi din acest nume de *Romania* derivă denumirea de
168 *Romagna* [24] pe care o păstrează pînă astăzi regiunea corespunzînd vechiului exarhat bizantin cu centrul la Ravenna; era o mică *Romanie*, o *Romaniola* (cf. adjectivul etnic *Romagnolo*) [25]. Acesta este singurul continuator din toponimie, în Occident, al gloriosului nume de *Romania!*

În Răsărit, singurul continuator din *Ῥωμανία* s-ar găsi, după GASTON PARIS [26], în numele *Rumeliei* (care desemna o mare parte a Macedoniei şi a Traciei). Dar este vorba de o aparenţă, pentru că nu poate exista nici o continuitate între gr. *Ῥωμανία* şi numele *Rumeliei* care provine din turcescul

---

[24] G. PARIS, *Mel. linguistiques*, p. 22, nota 7, se îndoieşte de aceasta dat fiind că, aparţinînd Imperiului de Răsărit, în Romagna ne-am aştepta la forme de tip grecesc, cu accentul pe *i*. „On peut supposer que le mot *Romania* désignait proprement les possessions de l'Église autour de Rome, et qu'on a ensuite appellé du même nom ou d'un diminutif celles qu'elle avait de l'autre côté des Apennins". Dar, chiar dacă stăpînirea asupra Exarhatului şi a regiunii Pentapolis era într-adevăr în mîna bizantinilor grecofoni, greaca nu a reuşit să se impună nicicînd în acele teritorii. Şi nu este o întîmplare că tocmai de la Ravenna, reşedinţa exarhului sau prefectului Italiei, au ajuns la Universitatea din Bologna, după o tradiţie antică, textele juridice de la Iustinian în redacţia latină originală. Pentru *Romania (Romagna)* în evul mediu, v. şi G. SERRA, *Lineamenti di storia linguistica dell'Italia medioevale*, vol. II, Napoli, 1958, p. 57—88; A. POLLONI, *Toponomastica romagnola*, Firenze, 1966, p. 1.

[25] Graniţele Exarhatului de la Ravenna (dacă lăsăm la o parte pentru moment graniţa vestică) coincid cu cele ale regiunii numite „Romagna". Termenul de „Romània", accentuat ca în latină, cu care longobarzii desemnau ţara inamică (în timp ce bizantinii o numeau pe cealaltă „Longobardia", de unde Lombardia), se referea, la început, la întregul teritoriu romano-bizantin. Cum şi cînd a avut loc restrîngerea sensului la actuala Romagna este o chestiune controversată încă. CH. DIEHL *(Études sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne (568—751)*, p. 52 n.*)* se exprimă astfel despre Aemilia-Flaminia: „Dès l'époque byzantine pourtant, les Lombards appelaient le pays Romania *(Script rer. lang*, 11) terme qui devint à l'époque franque, son nom officiel (loi de Pépin, 781; Muratori, *Script. rer. ital.* I, p. II, p. 123). On trouve plus tard Romandiola (Description de l'Italie du XIV-e siècle, ms. Vat-Pal. lat. 965, dans *Mél. de l'Ecole de Rome*, 1884, p. 418)". După K. BRANDI însă *(Ravenna und Rom*, în „Archiv für Urkundenforschung", 1926, p. 19) termenul Romania ar fi desemnat încă în secolul al X-lea întregul teritoriu romano-bizantin. În *Scriptores rerum Lang.* (600, 35, citat de Brandi, l.c.n.) găsim scris în legătură cu *Romandiola:* „quas sic appellata est quasi altera Roma, eo quod fideliter Romano adhaesit imperio, ut ab eo nequivit separari; prius enim Pentapolis dicebatur". Şi într-un document al lui Otto I (Ughelli, IV, 349 citat de Diehl, l.c.54, nr. 3) se citeşte „Actum in Romaniam prope castellum quod dicitur Concha, super flumen Corona". Romania — Romandiola încă înainte de a desemna exclusiv Exarhatul de Ravenna se referea deci şi la Pentapolis. F. SCHÜRR, *RLingR*. IX, p. 206—207, unde se adaugă în notă: „Romandiola dealtfel trebuie să fie o latinizare greşită derivînd de la numele locuitorilor", fapt de care ne îndoim, acesta fiind mai degrabă un diminutiv.

[26] G. PARIS, *Mél. linguistiques*, p. 21.

Scanned with OKEN Scanner

Rumeli [27], cum nu există nici între *Ῥωμανία* și *România*, de astăzi, construcție 169
recentă de origine savantă [28].

§ 31. **Termenii „romanicus, romanice".** Dar dacă *Romania*, în lumea occidentală, golită de valoarea sa politică, a luat sensul totalității vorbitorilor de latină (în opoziție cu vorbitorii de limbi germanice), a totalității celor care se simțeau moștenitori ai civilizației romane, este firesc ca și *romanus* să piardă sensul său juridic (ceea ce, cum am spus, a început după edictul lui Caracala) pentru a primi un sens mai larg. Am văzut din paginile precedente că adjectivul *romanus* s-a păstrat, ca nume al unui popor, în România. Alături însă de adjectivul *romanus* exista, încă din latina arhaică, un adjectiv cu caracter popular: *romanicus*. Cato, în „De agricultura", vorbește despre *aratra romanica* (CXXXV, 2), *olei romanici* (CXLVI, 1), adică făcute după obiceiul roman. Din păcate exemplele din latina clasică sînt atît de puține încît nu ne putem da seama de nuanța de sens pe care autorii au vrut s-o dea acestui *romanicus* față de *romanus* [29]. Probabil că *romanicus*, în afara faptului că era popular, se deosebea de *romanus*, așa cum se deosebea *romanensis* (atestat și el prima oară la Cato); astfel, se întîmplă că, cu timpul, *romanicus* a fost pus în legătură cu *Romania*, așa cum *romanus* a fost legat de *Roma*. Exemplele pe care le avem sînt toate mai degrabă tîrzii (sec., VII—VIII); în „Historia Brittonum" se vorbește despre *romanicum impetum*, despre *duces romanicae gentis*. Dar așa cum lui *romanus* îi corespundea adver-

---

[27] Numele de *Rumelia* (neogreacă *Ῥωμυλία*) reproduce turcescul *Rumeli* care înseamnă „țara *rum*-ilor"; *rum* în turcă înseamnă în afară de „roman antic" și „grec bizantin" și „grec supus turc" (cf. L. Bonelli, *Lessico turco-italiano*, Roma, 1939, p. 303); cuvîntul provine în turcă din persanul *rûm-i* „byzantino-romanus" (Vullers, *Lexicon persico-latinum*, Bonnae, 1855, vol. II, p. 80) și astăzi „vizantijskij, rumelijskij, anatolijskij" [„bizantin, rumeliot, anatolian"] (cf. B. V. Miller, *Persidsko-russkij Slovar'*, Moskva, 1953, p. 253) sau direct din arabul *rûm* „gens Graecorum imperio Romano olim subdita" (G. W. Freytag, *Lexicon arabico-latinum*, Halis Saxonum, 1830, și urm., vol. II, p. 213). „*Rûm*, forme islamisée du nom des Romains, désigna dans son sens géographique le sol d'Anatolie, puis les états musulmans qui s'y fondèrent, en particulier l'état Seldjoucide; mais dans son sens politique le terme s'appliquait à l'empire Byzantin, héritier de l'empire Romain; au XIV-e siècle, quand les Turcs se furent rendus maîtres de l'Anatolie, le terme *Rûm* fut appliqué aux provinces européennes de l'empire Byzantin; après la conquête ottomane, la forme *Rûmèli* (littéralement „pays de Rîm") fut maintenue pour désigner ces provinces, par opposition à *Anadolu*, tandis que la forme *Rûm* resta réservée aux contrées qui avaient fait partie de l'état Seldjoucide" (I. Mélikoff-Sayar, *Le destân d'Umûr Pacha*, Paris 1954, p. 77, nota 9).

[28] *România* a fost numele ales în 1862, puțin după Unirea Principatelor adică a Țării Românești cu Moldova; în v. rom. *rumânie* însemna condiția de *rumân*, adică de iobag (v. nota 18). Populară este în schimb *Țara Rumânească* (românească) ca denumire a Valahiei sau Munteniei, din *țară* (< *terra*) și *rumânesc*, azi *românesc* (adj.), format din *rumân*, *(român, romîn)* cu sufixul *-esc* (pentru care v. § 24).

[29] V. Pisani, recenzînd în „Paideia", VIII (1953), p. 102—106, a doua ediție a prezentului volum, a emis ipoteza că „adjectivul în *-ānicus* se referă la obiecte de un tip sau fabricație specifică unui anumit loc: cf. alături de *Tuscus*, *Tuscanicae statuae* sau pur și simplu *Tuscanicae* „vase etrusce de uz ritual"; originea lor se observă poate în *Laconica clavis* „cheie cu trei dinți", *Laconicum* „haină; tip de încălzire", — bineînțeles din *λακονικός* „(v. Pisani, *art. cit.*, p. 103, n. 1). Ne asociem intuiției lui Pisani, dar ni se pare că adjectivele în *-ānicus* și în adverbele respective, alături de sensul „după obiceiul...", au un sens ușor depreciativ sau cel puțin rustic; astfel, în *graecanicus* pentru *graecus*, ca în *romanicus;* o astfel de nuanță îi scapă lui H. C. Isenring, *Die lateinischen Adjektiva auf* -icus *und* -ticus, Winterthur, 1955, p. 35 și urm.

bul *romane*, tot astfel lui *romanicus*, repus în circulație în uzul medieval,
170 ajunge să-i corespundă adverbul *romanice*. Și dacă *romane loqui* era echivalent, în epoca clasică, cu *latine loqui* (v. § 29), acum cînd *romanicus* și *romanus* nu mai erau identice, *romanice parabolare* sau *fabulare* (*loqui* era acum un cuvînt savant) însemna „a vorbi cu locuitorii Romaniei", deci nu în limbă germanică, ci în limba care se năștea din evoluția latinei. Și acest *romanice*, pentru care există unele exemple tîrzii [30], se preta mai bine ca *romane*, care este totuși atestat sporadic [31], pentru a exprima, cu un cuvînt nou, un lucru nou și anume o limbă nouă, sau, mai bine zis, noile limbi care, deși continuatoare directe ale latinei, nu mai erau latină propriu-zisă. Vitalitatea lui *romanice*, care prin obișnuita sincopă în silaba proparoxitonă (v. § 49) a devenit curînd *romance*, ne este confirmată de urmașii săi din limbile neolatine; în afară de amintitul *romontsch*, din Graubünden (v. § 29), avem: v. fr. *romanz*, prov. *romans*, sp. *romance*. Din Franța, cuvîntul trece în it. *romanzo*, folosit la început numai ca denumire literară a unei lucrări în italiană (*romanzi* erau pentru Domenico da Prato rimele lui Dante, Petrarca și ale sale proprii, iar Dante (*Purg.* XXVI, 118) îl pune pe G. Guinizelli să laude „versi d'amore e prose di romanzi" ale lui Arnaldo Daniello).

§ 32. **Romania pierdută și Romania nouă.** Din cele spuse pînă acum s-a văzut că, dacă *Ῥωμανία*, în partea răsăriteană a Imperiului, a avut o valoare exclusiv politică, *Romania*, în cea apuseană, a avut o valoare mai întîi politică și apoi exclusiv etnico-lingvistică. Fără îndoială că și în partea apuseană a Imperiului, cît timp acesta a existat, cele două sensuri — politic și lingvistic — ale cuvîntului *Romania* nu corespundeau realității geografice, pentru că latina nu era răspîndită la fel în *imperium romanum* și nici în *orbis romanus*.

Știința modernă a ales numele de *Romania* pentru a desemna complexul lumii neolatine, în care se vorbesc limbile romanice direct continuatoare ale latinei. Dar această Romanie a filologilor nu corespunde decît în parte Romaniei secolelor IV—V e.n. Într-adevăr, multe teritorii care aparțineau Imperiului Roman nu au fost niciodată romanizate din punct de vedere lingvistic, altele, care au fost totuși romanizate superficial, au pierdut, în
171 decursul secolelor, folosirea latinei sau a limbii romanice, fie repunînd în circulație limbile preexistente, fie substituindu-le cu noi idiomuri aduse de alte popoare cuceritoare. Pe de altă parte, însă, limbile neolatine dezvoltate în unele părți ale teritoriului vechii Romanii istorice, devenite la rîndul lor limbi naționale ale unor popoare de cuceritori, au fost, prin forța expansiunii acestora, duse în alte teritorii pe care nicicînd romanii nu le atinseseră și nici măcar nu le cunoscuseră (ca de ex. în cele două Americi) lărgind, prin urmare, lumea lingvistică romanică, astfel încît să compenseze pe deplin pierderile suferite. Avem astfel o *Romania pierdută*, în care este însă posi-

[30] Du Cange, *Gloss med. et inf. lat.*, s.v. *romanice*, citează un pasaj din Bernard de Cluny (sec. XI): „Duo paria palmariarum, quae ita romanice nuncupantur, manusque defendunt a calore caldariae..." dar a se vedea astăzi mai ales Wartburg, *FEW*, X, p. 452—457 și bibliografia citată acolo.

[31] În „Liber Usuum Ordinis Cistercensis" (citat de Du Cange, s. v. *romane*) *romane* se referă la franceză: „Monachus qui non intelligit literas idem illi romane exponat sacerdos ..."

bilă studierea prin toponimie, în majoritatea cazurilor, a stadiilor latinității apuse, a elementelor latine rămase în limbile care au reușit să înăbușe latina etc., și o *Romania nouă*, rezultat al colonizării de către națiuni care vorbeau limbi romanice.

Studierea uneia și a celeilalte *Romania* aduce filologiei romanice contribuții însemnate care servesc la clarificarea multor chestiuni ale istoriei latinei și limbilor neolatine. Lingvistica actuală, cu metodele sale perfecționate, nu mai este atît de simplistă ca cea din secolul trecut, care, prin schemele aparent complicate și rigide ale metodei neogramatice, își închipuia că explică orice fenomen. Geografia lingvistică și lingvistica spațială (v. § 9—11) ne-au arătat nu numai că orice schimbare fonetică își are extinderea sa geografică specifică și istoria proprie, dar și că această expansiune dintr-un centru de iradiație, apare în aproape toate cuvintele care fac parte din tezaurul lexical al unei limbi. Dar, dacă în domeniul neolatin, punem problema geografică (care este forma cea mai răspîndită?), cea cronologică (care este forma cea mai veche?) și problema iradierii (de unde a pornit această inovație?) etc. este cert că nu vom putea da răspunsuri sigure dacă ne vom limita la observarea domeniului neolatin actual și nu vom lua în discuție și elementele păstrate în *Romania pierdută*.

Să presupunem că vrem să studiem, din punct de vedere lingvistic și cultural, istoria cuvintelor din latina creștină *parochia* [32] și *plebs* [33]. 172
Dispunerea geografică a urmașilor romanici ai lui *plebs*, cu sensul ecleziastic, este compactă în Toscana *(pieve)* pînă în Italia de nord și în Elveția (engad. *plaif*, friul. *plef*. etc.). Lipsește cu totul, chiar și din toponimie, în Italia de sud, în Peninsula Iberică și în Galia. Dar existența termenului în latina din Galia și înlocuirea lui, probabil în timpul dominației france, cu *parochia* (> fr. *paroisse)* pare asigurată de faptul că se găsesc, cristalizate în limbile celtice insulare, forme ca cimr. *plwy[f]* „community, parish", v. corn. *plui* (în *hebrenchiat-plui* „presbyter" adică „conducător al unei parohii"), bret. *ploue* „sat" [34] care provin din lat. *plĕbem*. Și cum latina din Britania reprezintă continuarea celei din Galia, formele limbilor celtice fac probabilă, în ciuda absenței de continuatori toponimici în Franța, existența cîndva a termenului ecleziastic *plebs* și pe teritoriul galo-romanic, cu atît mai mult cu cît se află atestat în documente latine din epoca merovingiană.

---

[32] Creștinii se considerau *πάροικοι* „străini" pe acest pămînt, pentru că adevărata lor patrie era împărăția cerurilor; de aceea, primele comunități creștine, conduse de un episcop, se numiră *παροικίαι*. Din *παροικία* provine latinescul *paroecia* care a devenit mai tîrziu *parochia* prin contaminare cu *parochus* < gr. *πάροχος* „procurator, funcționar care avea grijă de hrană pentru cei în misiune și pentru străini". Cf. P. De Labriolle, *ALMAo*, III, (1926), p. 196—205; C. Tagliavini, *Storia di parole...*, p. 302 și urm., 543 și urm.

[33] *Plebs* este un termen al administrației civile intrat în terminologia ecleziastică; cine conduce este *κλῆρος* (> lat. *clerus*), *ordo*, format din sacerdoți; cine este condus este *λαός* redat în latină prin *plebs*. Și *plebs* cu sensul de „collectio fidelium" se regăsește foarte devreme în scriitorii creștini, în special referitor la parohiile de la țară. Cf. A. Schiaffini, *Per la storia di „parochia" e „plebs"* în *ArchStorIt*, CXXX (1924), p. 65—83 și C. Tagliavini, *op. cit.*, în n. 32.

[34] Cf. J. Jud, *ZRPh*, XXXVIII (1917), p. 22 și urm.; *RLingR*, X (1934), p. 46.

Să luăm alt exemplu: limbile romanice prezintă, pe tot teritoriul lor [35], continuatori ai lat. *catīnus*; diminutivul *catillus* lipsește din limbile neolatine, ceea ce ne-ar putea face să credem că termenul a ieșit din limbajul curent încă din epoca latină; dar *catillus* se continuă în limbi ale Romaniei „pierdute" ca în bascul *gathilu* „escudilla; bol" și în germanicul **katila* (> got. *katilus*, neerland. *ketel*, germ. *Kessel*, engl. *kettle* etc.) [36].

Lat. *habēnae* „hățuri" s-a pierdut pe tot teritoriul romanic (poate din cauza omonimiei periculoase care se năștea cu *avēna*) și s-a păstrat numai în teritoriul celtic insular: irl. *abann* „scourge", cimr. *afwyn* (mod. *awen*), corn. *avond* „hățuri". Lat. *caupo, -onis* „hangiu" lipsește în toate limbile în dialectele romanice, dar se păstrează, ca termen împrumutat latinei, în germanică, unde și-a lărgit și și-a generalizat sensul; de la un nomen agentis **kaupo* (cf. v. germ. s. *koufo* „negustor") s-a format un verb: got. *kaupōn* „a face negoț", v. nord. *kaupa*, v. sax. *kopian*, *kopon*, germ. m. *koufen*, germ. *kaufen* „a cumpăra". Din germanică, cuvîntul a trecut apoi în limbile slave (v. sl. *kupiti* „a cumpăra").

Uneori se întîmplă ca o problemă a istoriei evoluției fonetice de la latină la limbile romanice să fie clarificată, sau măcar susținută, de condițiile fonetice ale elementelor latine din Romania „pierdută". Se știe că latina, în epoca clasică, menținea pronunțarea velară a silabelor *ce, ci* și *ge, gi*
173 (cu alte cuvinte *Cicero* și *genus* se pronunțau *kikero* și *g(h)enus*). Aproape toate limbile romanice prezintă fenomenul palatalizării lui *ce, ci* și *ge, gi*, deși în mod diferit (în italiană și română se ajunge la *č* și *ǧ*, în franceză și portugheză la *š, ž*, în spaniolă la *ϑ* și *y* sau *χ* etc.). Velara nu rămîne intactă decît în sarda logudoreză (care menține încă pe *kentu* și *kimbe* pentru *centum* și *cinque* (= clas. *quinque*) și parțial în vechea dalmată.

G. I. Ascoli și P. E. Guarnerio au considerat că aspectul palatal al velarei latine înaintea vocalelor palatale a fost destul de vechi și că sarda prezenta în acest caz o „repurificare" a velarei alterate [37]. Dar faptul că inovația spre palatalizare nu este prea veche (v. § 50), pornind din Italia în epoca în care nu mai putea ajunge în zonele periferice, este dovedit de tratamentul palatalelor latinești în Romania „pierdută". Au conservat intacte velarele, chiar și înaintea vocalelor palatale, cuvintele latinești pe care le găsim în bască *(bake < pacem, barkhatu < parcĕre* etc., v. § 35), în berberă *(tkilsit* „dud" < *(morus) celsa* etc., v. § 34), în celtica insulară (irl. *cell* [citește *kell*] „biserică" < *cella*; irl. *cengal* < *cingulum*, cimr. *ciwed* < *civitas*, cimr. *cwyn* „supper" < *cēna* etc., v. § 36) și cele mai vechi elemente latine din limbile germanice (v. germ. s. *kĕllari*, germ. mod. *Keller* < *cellarium*; v. germ. s. *kista*, germ. mod. *Kiste* < *cista* etc., v. § 37). Astfel Romania „pierdută" poate oferi indicii cronologice sigure asupra evoluției fonetice din domeniul romanic.

---

[35] Rom. *cățîn*, sard. log. *kadînu*, it. n. *cadîn*, friul. *ciadin*, port. *cadinho*.

[36] J. Jud, *ZRPh*, XXXVIII (1917), p. 31; Th. Frings, *Germania romana*, Halle, 1932, p. 58.

[37] A se vedea o clară expunere istorică a problemei la Br. Migliorini, *L'intacco della velare nelle parlate romanze*, în *AGI*, XXII-XXIII (1929), p. 271—301, și bibliografia de acolo.

Și *Romania nouă* poate aduce filologiei romanice contribuții deosebit de însemnate. Nu numai limbile neolatine importate în noile teritorii (fie că au dat naștere la evoluții speciale, ca idiomurile creole pe bază portugheză și franceză, fie că, așa cum se-ntîmplă în majoritatea cazurilor, prezintă doar diferențe de mică importanță față de limbile din Europa) constituie, bineînțeles, obiect de studiu pentru filologia romanică, ca și literaturile formate în noile țări. Dar studiul particularităților lingvistice ale spaniolei din America Centrală și de Sud, ale iudeo-spaniolei din Balcani, ale portughezei din Brazilia, ale francezei din Canada etc. poate aduce contribuții însemnate la dialectologia spaniolă, portugheză și franceză, la istoria lexicului și gramaticii și, permite, în parte, observarea unor fenomene similare celor verificate atunci cînd latina populară a ajuns să se dividă în varietăți romanice[38].

§ 33. **Latina și greaca în Imperiul Roman.** Dacă vom consulta în orice atlas istoric diferite hărți descriind extinderea Imperiului Roman din vremea lui Augustus pînă la Traian, apoi de la Traian la Adrian și, în fine, pînă 174
la Romulus Augustulus, vom putea urmări mai întîi lărgirea și, succesiv, restrîngerea teritoriilor asupra cărora s-a exercitat puterea politică a Romei [39]. Dacă totuși, întreg acest teritoriu a reprezentat, în unele momente ale istoriei, *Romania* și *Ῥωμανία* politică, mai restrînsă a fost Romania lingvistică și încă mai restrîns este teritoriul care, exceptînd ulterioarele expansiuni datorite națiunilor vorbitoare de limbi romanice, a păstrat, peste secole, „lingua romana", care trebuia să se transforme în varietăți neolatine.

Or, așa cum s-a arătat deja (§ 29), partea răsăriteană a Imperiului, atît înainte, cît și după împărțirea oficială între Arcadius și Honorius, nu a fost niciodată romanizată sub aspect lingvistic. Se știe că latina s-a impus cu greu în acele teritorii în care s-a găsit în concurență cu greaca, limbă ce se bucura, chiar la romanii culți, de un prestigiu istoric și cultural mai mare [40] (v. § 20). Nu este ușor (și uneori nici posibil) să se traseze o graniță clară între domeniile de limbă latină și greacă în Imperiul Roman. În ceea ce privește Peninsula Balcanică, marele istoric ceh KONSTANTIN JIREČEK (1854—1918) a încercat să traseze o linie pe baza inscripțiilor în primul rînd latine sau grecești descoperite în fiecare regiune [41]. O asemenea linie, pornind de la Lissus (în Albania, alb. Lesh) trecea la sud de drumul dintre Scutari și Prizren pentru a urca apoi spre nord pînă sub Scupi (maced. Skopje, alb. Shkup) și continua spre răsărit pînă la Serdica (Sofia de astăzi), apoi din nou spre nord urma cursul Dunării pînă la vărsare. Criteriul celui mai mare număr de inscripții grecești sau latinești nu este, bineînțeles, suficient pentru a determina limba folosită de popor; atît latina, cît și greaca erau limbi de cultură cunoscute și în teritorii aloglote. Cu toate acestea,

(38) Cf. articolul lui M. L. WAGNER citat la § 28 și bibliografia ulterioară indicată acolo.
(39) Hărți bune și clare se găsesc în *Enciclopedia Italiana*, XXIX, p. 364 și urm.
(40) Cf. în special H. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsinki, 1935.
(41) K. JIREČEK, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1901—1903, vol. I, p. 13 și urm.; cf. A. ROSETTI, *Istoria limbii române, II, Limbile balcanice*, București, 1964 [4], p. 35, ed. 1968, p. 205; H. MIHĂESCU, *Influența greacească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 183—184.

linia trasată de Jireček, cu ușoare modificări, poate fi considerată destul de apropiată de realitate. [*] La sudul acestei linii se folosea, în primul rînd, limba greacă, la nord, limba latină.

În Africa era grecofonă (lăsînd la o parte limbile indigene) partea cea mai mare a regiunii dintre Cirenaica și Egipt. Cu siguranță erau grecofone (neluînd nici aici în considerație limbile indigene care au rezistat mai mult) toate provinciile romane ale Asiei.

Să vedem acum ce a rămas și ce s-a pierdut din această Romanie lingvis-
175 tică, atrăgînd atenția asupra faptului că prezența unui idiom neolatin într-o zonă care a fost cîndva romană nu este suficientă pentru a garanta pretutindeni continuitatea *in loco* a vieții romane, dar este suficientă pentru a permite să se presupună, pînă la proba contrarie, o asemenea continuitate, izolînd unele episoade de reimigrare [42].

Începînd de la apus și mergînd spre răsărit, rămîn Romaniei lingvistice și lumii neolatine: Hispania, cu excepția zonei lingvistice astăzi reduse, dar cîndva cu siguranță mai mare (v. § 35), populată de basci, care continua un idiom preromanic (v. § 25); Galia, cu excepția părții de răsărit a Belgiei, în care mai tîrziu s-a impus un idiom germanic și cu excepția unor imigrări aloglote ulterioare (Bretania, ocupată de populații celtice insulare); toată Italia, inclusiv Sardinia și Corsica (cu singurul dubiu în ceea ce privește insulele aloglote grecofone din Calabria și Terra d'Otranto, v. § 20); o mică parte din Raetia și Noricum. A fost conservată pentru romanitate, dar, mai tîrziu s-a pierdut, coasta dalmată. În sfîrșit, cu totul izolată între populații neromanice, Dacia. În aceste regiuni s-au dezvoltat în decursul secolelor și s-au păstrat pînă astăzi (cu excepția dalmatei) varietățile neolatine despre care vom vorbi pe larg în capitolul VI.

§ 34. **Elementele latine din dialectele berbere.** Și pentru „Romania pierdută" expunerea noastră, care va fi în mod necesar sumară, se va putea desfășura dinspre apus spre răsărit. Vom începe, în primul rînd, cu Africa romană, înțelegînd prin aceasta nu numai *Africa proconsularis*, ci și *Mauretania Caesarensis* și *Tingitana* și *Numidia*, prin urmare Africa de Nord actuală, din Maroc pînă în Tripolitania. Se poate spune că de la Atlantic pînă la Leptis Magna, zona de coastă cu pătrunderi mai mult sau mai puțin adînci spre interior, ca *limes* de apărare, a fost aproape complet romanizată. Extrem de numeroasele orașe fondate de fenicieni sau de cartaginezi au înflorit sub romani, iar creștinismul s-a răspîndit aici foarte repede: în secolul V e.n.erau nu mai puțin decît 600 de scaune episcopale în Africa.

Desigur că și aici romanizarea nu era pretutindeni la fel de profundă; ea a fost mai intensă, cum este normal, în regiunile mai apropiate teritorial de Italia, și anume, în zona Cartaginei și în provincia proconsulară, de unde iradia, pierzînd din intensitate, spre Numidia și Mauritania. Spre răsărit,
176 în Cirenaica, începea teritoriul în care prevala greaca. În perioada imperială

[42] În afară de problema Daciei care, părăsită de administrația Imperiului sub domnia lui Aurelian, pare să fi primit o parte din populația neolatină și prin reimigrare, din regiunea care corespundea anticei Moesia (v. § 64), sînt cunoscute reimigrările din nord spre sud în Peninsula Iberică după eliberarea țării de sub dominația arabă (v. § 73).

Scanned with OKEN Scanner

cultura latină înflorea în Africa: mulţi sînt scriitorii africani pe care-i cunoaşte literatura romană. Apuleius şi Sf. Augustin laudă Cartagina ca un centru de studiu.

Gradul foarte înalt de romanizare apare şi din numărul extrem de ridicat de inscripţii latineşti. Punica, dialect fenician (limbă semită destul de apropiată de ebraică), era vorbită la Cartagina şi în vechile sale provincii; ea a rezistat multă vreme, dar la urmă s-a stins [43]. Ştim prea puţin despre punică pentru a putea vedea pînă la ce punct a fost influenţată de latină, mai înainte de a dispărea. Dar, pe coasta de nord a Africii, exista o populaţie indigenă, care a rezistat asimilării romane, precum şi celei arabe de mai tîrziu. Este vorba de populaţia pe care anticii o numiră „libică" şi care vorbea un idiom aparţinînd familiei hamitice; această populaţie este continuată direct de actualii berberi, ale căror dialecte, răspîndite de-a lungul Africii de Nord în grupuri discontinue, se întind de pe coasta atlantică (şi cîndva din Canare) pînă în oaza din Siwāh, în Egipt. Examinînd cuvintele latine pătrunse în dialectele berbere şi conservate pînă astăzi (aceste dialecte sînt aproape complet lipsite de texte vechi), ne putem face o idee despre caracterul latinităţii din Africa, care o întregeşte şi o completează pe cea oferită de analiza inscripţiilor. Meritul de a fi iniţiat cercetarea elementelor latine din berberă îi revine lui HUGO SCHUCHARDT, în articolul *Die romanischen Lehnwörter im Berberischen*, publicat în 1918 [44].

Elementele latine din berberă prezintă caractere de profund arhaism 177
fonetic, uşor vizibile cu toate adaptările la un sistem fonologic diferit. Remarcăm, în primul rînd, păstrarea lui *ĭ* şi *ŭ* din latină, care în cea mai mare parte a teritoriului romanic s-au unit cu *ē* şi *ō* (v. § 49), de ex. *sĭlĭqua* > *ʒisliyua, ʒasliuya*; *pĭrus* > *tifirest*; *cĭcer* > *akîker, ikîker*; *fŭrca* > *afurk, tfûrket*; *ŭlmus* > *ulmu, tulmuts*. Şi diftongul *ae* pare să se conserve în unele forme, ca în *taida, ʒaiđa* < *taeda* (dar din *aesculus* avem *iškir, tiškirt*). Im-

[43] În teritoriul restrîns din jurul Cartaginei, romanizarea a fost mai rapidă şi latina a înlocuit aproape cu totul punica (pentru unele trăsături caracteristice ale latinităţii africane, cf. dintre ultimele lucrări C. SCHICK, *Per la questione del latino africano. Il linguaggio dei più antichi atti dei martiri e di altri documenti volgarizzati*, în *RIL*, XCVI (1962) p. 191—234 şi acolo bibliografia anterioară); în oraşele din interior, mai ales în cele mai îndepărtate de capitală, în Numidia şi în Mauritania, punica s-a menţinut cu siguranţă mai multă vreme. Ea era desigur vorbită încă, nu ştim însă în ce proporţie, în secolul V e.n. Apuleius, el însuşi african din Madaura, trăind sub domnia Antoninilor, ne spune în *Apologia* sa, că fiul lui Pudentilla (văduva cu care se însurase) „loquitur nunquam nisi punice" şi chiar dacă îşi mai amintea cîteva cuvinte greceşti învăţate de la mama sa, „latine... neque vult, neque potest". Pe vremea Sf. Augustin, ţăranii mai vorbeau încă punica, şi el citează chiar o versiune punică a Bibliei; totuşi, unii din ascultătorii săi, ignorau această limbă, din moment ce (*Serm.* 167,3) spune: „Proverbium notum est punicum, quod quidem latine vobis dicam, quia punice non omnes nostis". Este deci probabil ca punica să mai fi fost încă vorbită, deşi în proporţie foarte redusă în vremea invaziei arabe. Cf. P. SCHRÖDER, *Die phönizische Sprache*, Halle, 1869, p. 34 şi urm.; J. FRIEDRICH, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma, 1951.

[44] În *Sitz.Akad.Wien*, vol. CLXXXVIII, 4 (chiar dacă înaintea lui fusese recunoscută originea latină a unor toponimice din nordul Africii, ca de ex. *Rîf* în Maroc < lat. *ripa*) cf. M. L. WAGNER, *Restos de Latinidad en el Norte de Africa*, Coimbra, 1936, şi F. BEGUINOT, *Di alcune parole di linguaggi nord-africani derivate dal latino*, în „Roma", 1938, N. 11. Cu titlul seducător, dar înşelător, *Une langue romane oubliée de l'Afrique du Nord. Observations d'un arabisant*, T. LEWICKI a strîns („Rocznik Orientalistyczny", XVII (1951—1952), p. 415—480) nume de locuri şi de persoane din nordul Africii, de origine latină sau romanică, atestate în izvoare arabe.

portantă este și păstrarea timbrului velar al lui *c* și *g* înaintea palatalelor, de care am mai vorbit în § 34, de ex. *cimex* > *tqumšišt*; *(morus) celsa* > *tkilsit*; *cera* > *takir*; *cĭcer* > *ikîker*, *akîker*, citat deja; *ager* > *iger*, *igr* etc.

Berbera păstrează termeni latini care lipsesc (cel puțin în stadiul actual al cunoștințelor noastre) din celelalte limbi romanice; de ex. lat. *porrigo*, *-ĭnis* „chelbe, mătreață" pare necunoscut întregului domeniu neolatin; doar în mozarabă (v. § 59) se găsește *forrîn*; berbera, în schimb, păstrează forma latină în variantele *afuri*, *furi*, *tafurat*, *tfûri* etc. cu sensul de „herpes". Și coincidența în mozarabă nu este întîmplătoare, deoarece, ca și în antichitate, latinitatea din Africa prezenta puncte speciale de contact cu cea din Hispania, astfel încît în vremurile ce au urmat, s-a observat dinspre Africa spre Spania o mișcare continuă de migrație care a favorizat extinderea de isoglose și de inovații de origine africană în Peninsula Iberică.

Pentru a ne da seama de importanța, fie ea și cantitativă, a elementului latin din berberă, vom cita o imagine sintetică a lui VITTORIO BERTOLDI (1888—1953): „Dialectele berbere, cu numeroasele lor latinisme, atestă urmele de civilizație lăsate de colonizarea romană pe pămîntul Africii mediteraneene. Într-adevăr, lexicul berber al regiunilor de pe coastă păstrează încă multe urme ale terminologiei latinești. Ne gîndim la numele de plante alimentare ca *CICER*, *LENS*, *SILIQUA*, *CENTENUM* etc. existente în numele berbere corespunzătoare *ikîker*, *tilintit*, *tasliuga*, *tasentit* etc., sau la numele de animale domestice cum ar fi *CAPRA*, *BERBEX*, *PORCUS* etc. existente în tipurile
178 berbere *ikharba* „țap", *aberkús* „miel de cîteva luni" (Beguinot), *aberkul* „porc mistreț tînăr" etc. Dar ne gîndim mai ales la continuatorii berberi ai termenilor latini indicînd unelte rurale, adică *ARATRUM*, *TEMONEM*, *SICILIS*, *IUGUM* și *SUBIUGUM* etc. (de unde, termenii berberi respectiv *arirâ*ɔ, *atmun*, *uskir*, *tayuga*, *asbuyo* etc.). Mai mult, populațiile berbere de pe coaste denumesc grădina de zarzavat, cîmpul, un „teren de pe lîngă casă cultivat alternativ cu cereale și legume", unele părți ale casei, ușa, pragul, scara etc. cu termeni din familia cuvintelor latinești *HORTUS*, *TABULA*, *PORTA*, *LIMINARE*, *SCALA* etc. Și dacă se ține seama, în sfîrșit, de unele latinisme din terminologia berberă a artelor și meseriilor (berber *talima*, *tisubla*, *tafrut* etc., în legătură cu lat. *LIMA*, *SUBULA*, *FERRUM* etc.) ne putem forma o idee despre noile impulsuri ale agriculturii și tehnicii libice datorate colonilor romani" [45].

§ 35. **Elementele latine din bască.** În Hispania, romanizarea a fost aproape completă; dar în regiunile muntoase din nord-est s-a menținut un popor antic, preroman și pre-indo-european: acesta este poporul basc despre care am mai vorbit la § 25.

Actualul teritoriu basc însă, limitat la provinciile Biscaya, Guipúzcoa și, în parte, Álava și Navara în Spania și la regiunile Labourd, Basse Navarre și Soule în Franța, nu este decît un rest neînsemnat a ceea ce era, acum cîteva secole, domeniul de limbă bască. Compararea celor două hărți de la fig. 8 și 9 arată limpede care este diferența între răspîndirea actuală a dialectelor

[45] Cf. V. BERTOLDI, *La glottologia come storia della cultura. Principii, metodi, problemi con particolare riguardo alla latinità del Mediterraneo occidentale*, Napoli, 1946, p. 75—76.

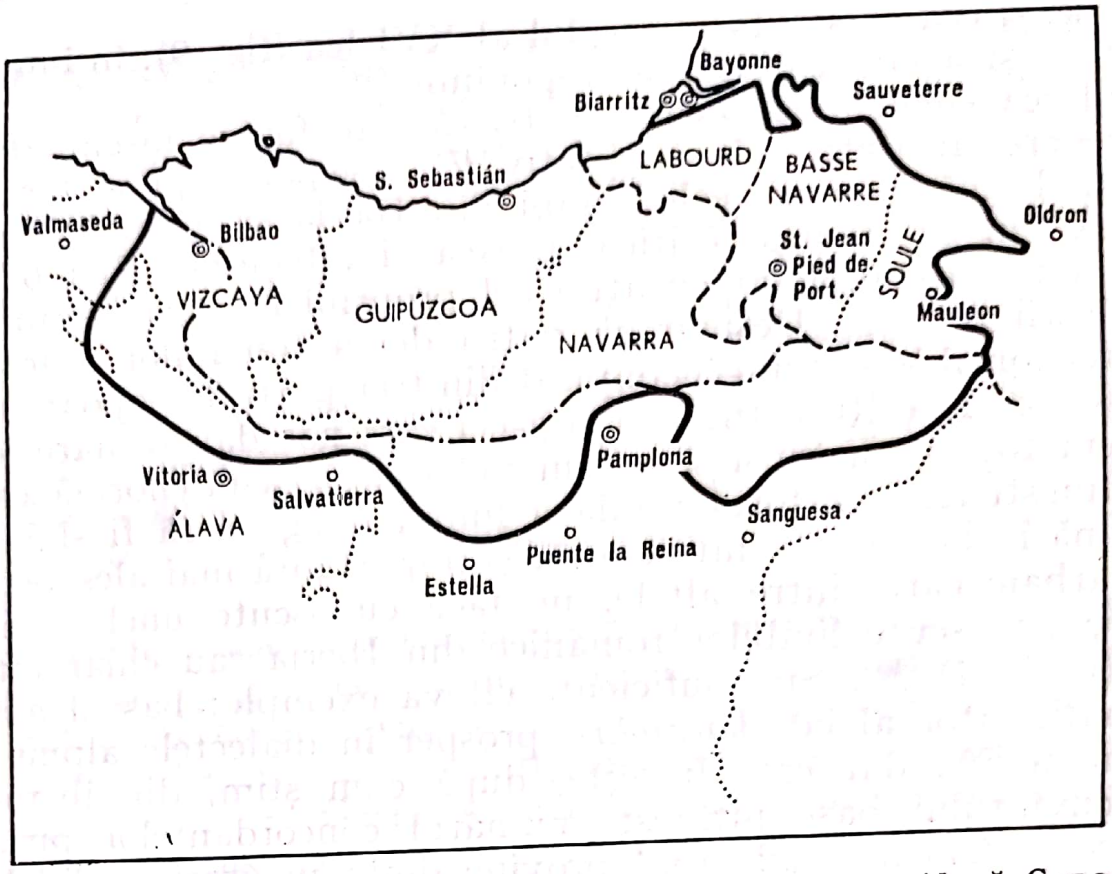

Fig. 8. Limitele actuale ale teritoriului în care se vorbește basca (după CARO BAROJA, *Retroceso del Vascuense*, p. 37), cu unele adăugiri pentru teritoriul francez.

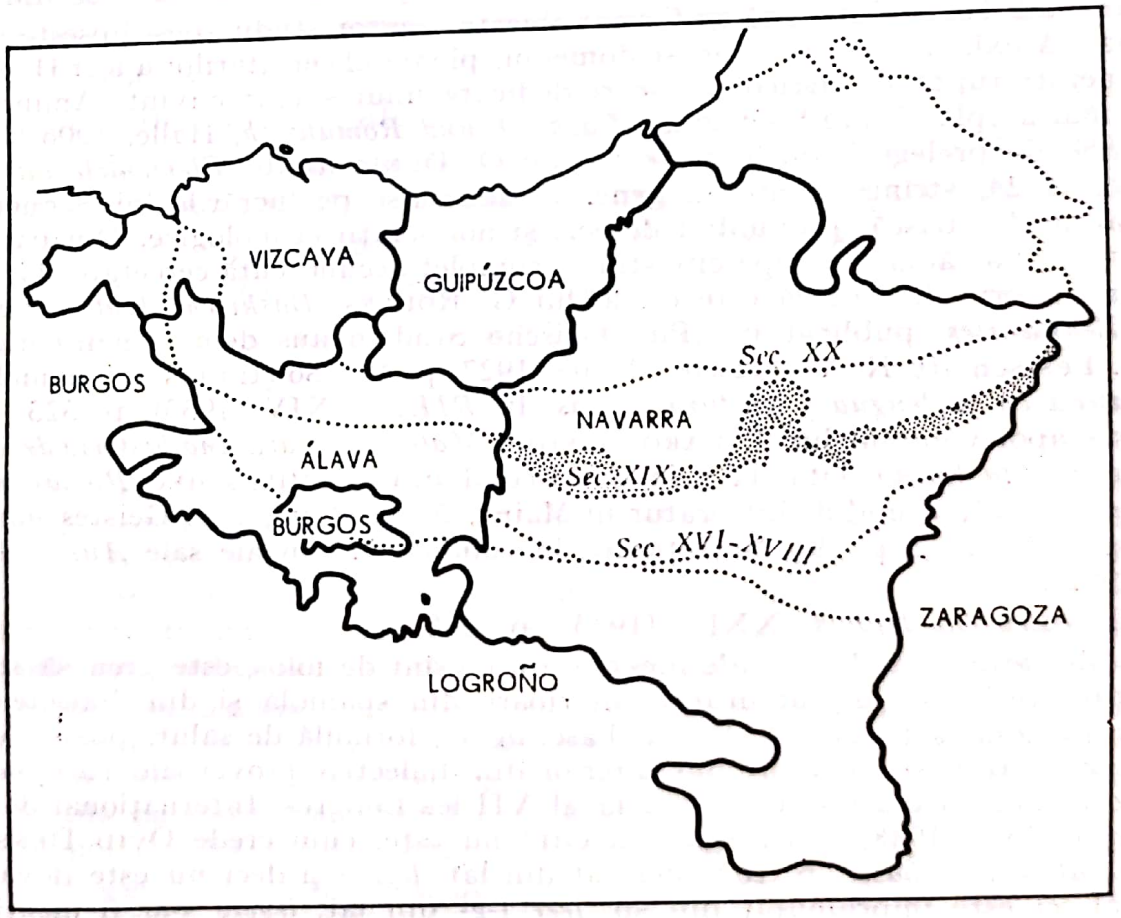

Fig. 9. Limitele care indică restrîngerea teritoriului de limbă bască în Spania, în secolele XVI—XVIII, XIX și XX (după CARO BAROJA, *op. cit.*, p. 39).

Scanned with OKEN Scanner

basce (fig. 8) și cea existentă în secolul al XVI-lea (fig. 9), în lumina mărturiilor istorice și a elementelor de toponimie [46].

Pătrunderea elementelor latine în bască este foarte însemnată, atît din punct de vedere cantitativ, cît și calitativ [47]. „Se poate spune, fără a exagera,
180 că influența latină asupra vechii limbi din Iberia se manifestă mai intens decît, de ex., în germanică, celtică, greacă și albaneză. Nici o altă limbă preromană nu și-a completat cu atîta zel propriul lexic cu terminologia bogată a culturii romane. Desigur că pătrunderea romanilor a fost aici mai ușoară — teritoriul basc fiind înconjurat din trei părți de popoare romanizate — decît, de ex., la celți, germanici și greci care posedau o mare forță națională. Sîntem totuși surprinși să găsim în bască această enormă cantitate de cuvinte latinești fără ca forța vitală a limbii indigene să fi slăbit" [48]. Influența latină în bască este interesantă și importantă mai ales pentru caracterul său arhaic care, între altele, ne face cunoscute unele continuatoare prețioase, necunoscute limbilor romanice din Iberia sau chiar întregii lumi neolatine (v. § 32) [49]. Sînt suficiente cîteva exemple: bascul *axuri* „miel" este un continuator al lat. *haediolus*, prosper în dialectele alpine italienești și reto-romane [50], dar care lipsește, după cum știm, din ibero-romanică. Prezența cuvîntului basc întărește numărul concordanțelor pirineo-alpine. Bascul *axeterr (atxeter)* „doctor" provine dintr-un grecism din latină *(ar-*

---

[46] Cf. J. Caro Baroja, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Salamanca, 1946 și încă în articolul *Retroceso del Vascuense* în „Atlantis" XVI (1941), p. 35—62, de unde am luat hărțile (cu unele adăugiri pentru domeniul basc din Franța).

[47] Elementele latine din bască au format obiectul multor studii, deși lipsește încă o monografie sistematică exhaustivă. Și în acest domeniu, pionierul cercetărilor a fost H. Schuchardt, într-o serie neîntreruptă de articole, uneori dedicate unui singur cuvînt. Amintim aici doar lucrarea cea mai amplă și mai închegată: *Baskisch und Romanisch*, Halle, 1906 (Beiheft 5 din *ZRPh*). O serie de prelegeri universitare ale lui O. Densusianu, *Elementele latine ale limbii basce*, Craiova, 1924, strînge atent, în general bazîndu-se pe lucrările lui Schuchardt, toate elementele latine din bască, propunînd deseori și noi soluții etimologice. Din păcate, lucrarea lui O. Densusianu a rămas — după cîte știu — complet necunoscută cercetătorilor. Un excelent articol cultural-istoric de sinteză este cel al lui G. Rohlfs, *Baskische Kultur im Spiegel des lateinischen Lehnwortes*, publicat în „Philologische Studien aus dem romanisch-germanischen Kulturkreise. Festschrift K. Voretzsch", Halle, 1927, p. 58—86 [tradus în spaniolă cu titlul *La influencia latina en la lengua y cultura vascas*, în *RIEB* XXIV (1933), p. 323—348]. Foarte important este apoi volumul lui J. Caro Baroja, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, citat la n.46, și articolul lui E. Gamillscheg, *Romanen und Basken*, Akad. d. Wissenschaften und.d. Litteratur in Mainz, Abhandlungen d. Geistes- und Sozialwiss. Klasse, Jahrg. 1950, N. 2, p. 19—50 (retipărit în volumul II din ale sale *Ausgewählte Aufsätze*, Tübingen, 1962).

[48] G. Rohlfs, în *RIEB*, XXIV (1933), p. 345.

[49] Mai ales atunci cînd criteriile fonetice nu ne sînt de folos, este greu să se deosebească elemente latine vechi de împrumuturile ulterioare din spaniolă și din dialectele provensale (mai ales din gasconă și bearneză). De ex. basc. *agurr*, formulă de salut, poate deriva din lat. *augurium*, dar poate fi și un împrumut ulterior din dialectele provensale *(a[u]gur)*, după cum reiese dintr-o comunicare a lui H. Gavel la al VII-lea Congres Internațional de Studii Basce (Biarritz, septembrie, 1948). Basc *leatu* „a citi" nu este, cum crede Ovid Densusianu, *Elementele latine ale limbii basce*, p. 102, derivat din lat. *legere* și deci nu este dovada unui latinism cultural, ci este împrumutat din sp. *leer* (*-g-* din lat. *legere* s-ar fi menținut în bască ca velară, cf. *lege* „lege" < legem).

[50] Cf. în această regiune muntoasă, forme dialectale precum fass. *zol*, fiemm. *zola;* livinall. *zola;* bad. *ažora;* zold. *ǧola;* engad. *anžöl;* posch. *anzol;* blen. *jora* etc., toate cu sensul de „iadă"; v. C. Tagliavini, *Il dialetto del Livinallongo*, Bolzano, 1934, p. 349. În forma bască *axuri*, *x* = *š*.

chiater, *CIL*, V, 87, *archiatros* în Codicele Teodosian < gr. *ἀρχίατρος*), care nu este popular în limbile romanice; trebuie să fi fost introdus după palatalizarea lui *c*, cum s-a întîmplat în parte și în germanică (v. engl. *ercetere*, althochd. *arzāt*, germ. *Arzt*). Bascul *bark(h)atu* „a ierta" provine din lat. *parcĕre* (toate verbele basce au infinitivul în *-atu*, provenind în parte din 181
participiile trecute de la conjugarea întîi iar în parte, fiind analogice) care nu există ca termen popular în nici o limbă neolatină (prov. *parcer*, *parcir* este un cuvînt savant). Bascul *ende(e)gatu* „a înțelege" continuă lat. *intelligĕre*, care există numai în Romania orientală (rom. *înțelege*, alb. *ndĕgjoi*, *ndigjoi* „a auzi, a asculta (de cineva)", în v. ghegă, la Buzuku, *ëndiglonj* „a înțelege"). Bascul *goru* „furcă" este un prețios continuator al lat. *colus* (care în alte părți este continuat sub forma diminutivelor *colcŭcŭla*, *conŭcŭla* > it. *conocchia* etc.) [51].

În ce privește fonetica, caracterul conservativ și arhaic este dat în primul rînd de menținerea lui *c* și *g* velare urmate de *e*, *i*, în împrumuturile cele mai vechi (v. § 32), de ex. *bake* < pacem, *gertu* < certum, *neke* „trudă, supărare" < necem, *lege* < legem, *errege* < regem (pentru *r-* < *er-*, v. § 25), *magina* < vagina etc. [52]. Găsim și în bască, ca și în sarda logudoreză și în alte cîteva zone restrînse, păstrarea unor tratamente distincte pentru vocalele latine *ē* și *ĭ*, *ō* și *ŭ* care, încă din epoca latină populară, se contopiseră, într-o bună parte a teritoriului, respectiv în *ę* și *ǫ* (v. § 49). Avem astfel *phike* < pĭcem, *burkila*, *murkila* „furcă (de tors)" < furcĭlla, *bisku* < vĭscum etc. față de *meta* „grămadă, mai ales de pietre" < mēta etc. și *gura* „dorință" < gŭla, *istupa* < stŭppa, *lukuru* „uzură" < lŭcrum etc., față de *soka* „funie" < soca, *ōren* „oră" < hōra etc.

Dintre inovațiile fonetice ale elementelor latine din bască, ar merita să fie menționate multe fenomene caracteristice. Este interesantă dispariția nazalei intervocalice, care amintește evoluții similare din gasconă și din gallega portugheză [53]: de ex. *doatu* „a da" < donare (-atum); *balea* < balena; 182
o(h)ore < honorem; *imia* „măsură de capacitate egală cu 55 litri și jumătate" < hemina; *garaun* < granum, *kua* < cuna; *domeka* < dominĭca; *lukaika* < lucanĭca etc.

---

[51] G. B. Pellegrini, *Friulano* conole *e i continuatori di* colus, în „Ce fastu?", XXVII (1950), p. 77—82, demonstrează, ingenios și convingător, că friul. *conole* „articulația mîinii și a antebrațului" și cîteva forme înrudite din dialectele reto-romane centrale și ladino-venete pentru care se căutase în zadar etimologia, provin din lat. *conŭcŭla*, * *conŏcŭla*, atestînd prezența unui continuator al lui *colus* în dialectele din Agordino (Cencenighe *mankola*, S. Tomaso *mankuola* „încheietura (mîinii)" < manus cola „furcă, încheietura mîinii").

[52] S-a văzut, în *axeterr* < *archiater* un caz de formă împrumutată, după palatalizare. Aceeași observație pentru *gurutze* < *crŭcem*, unde apare fenomenul conservării lui *ŭ*, care însă ne spune prea puțin, fiind vorba de un cuvînt savant, chiar dacă spaniola are *u* (*cruz*) și pe de alta palatalizarea. Bascul *digante* < *gigantem* presupune o formă palatalizată (*g'igantem*) și apoi o falsă reconstrucție, datorată identității evoluției lui *gj* și *dj*.

[53] Cf. W. Meyer-Lübke, *Der Schwund des zwischensilbigen* -n- *im Baskischen*, în *RIEB*, XV (1924), p. 209—223 (și în același volum la p. 232—238 în traducerea spaniolă); E. Gamillscheg, *Romanen und Basken* ..., p. 22 și urm. admite un proces de nazalizare progresivă și apoi de denazalizare, asemănător celui din gasconă (*càu* < canale) și din gallego-portugheză (*krešau* < christianum). Este greu de atribuit această tendință fonetică substratului, așa cum au încercat unii autori; cf. F. M. Jungemann, *La teoria del sustrato*..., p. 190—204.

Scanned with OKEN Scanner

Cum s-a văzut din unele exemple citate mai sus (basc. *gura* < gŭla), *-l-* intervocalic trece la *-r-* (cf. și *maru* < palum), în timp ce *-ll-* se reduce la *-l-* (de ex. *maskelu* „căldare" < vascellum, *makhila* „băț" < bacillum etc.).

În tratamentul consoanelor inițiale s-au văzut exemple de *p* > *b* (*bark(h)atu* < parcĕre, *bake* < pacem) și parțial și de *c* > *g* (*gertu* < certum). Mai însemnate sînt trecerea *v* > *m* (*mimen* < vimen, *maskelu* < vascellum etc.) și diferitele soluții pentru înlocuirea lui *f-*, care lipsea din sistemul fonologic basc (v. § 25). În afara dispariției lui *f-* (ficum > *iko*, forma > *orma* etc.) apare și înlocuirea lui cu *p*, *b*, *m*. Astfel, formelor citate *iko*, *orma* le corespund variante ca *biku*, *piko* și *borma* și în schimb, alături de *murkila*, *burkila* < *furcilla*, găsim o variantă *urkila* [54]; din lat. *fricare* provin formele baște *berekatu*, *perekatu*.

Din punctul de vedere al culturii, este interesant de observat că influența latină se referă, în primul rînd, la organizarea juridică și administrativă a țării (*lege* „lege" < legem; *errege* „rege" < regem; *populu* „popor" < populum; *damu* „daună" < damnum; *meneratu* „a se supune" < venerari, -e; *menperatu* „a se supune" < imperare; *bedekatu* „a împiedica" < impedicare etc.). În totalitate latină este terminologia eclesiastică (*eliza* < ecclesia; *ponte*, *ponde* „cristelniță" < fontem; *kristau* < christianum etc.) și cea a sărbătorilor creștine. Influența romană asupra terminologiei de îmbrăcăminte, asupra celei comerciale și militare etc. a fost însemnată [55].

§ 36. **Elemente romane în Britania. Elementele latine în limbile celtice și în engleza veche.** Continuînd examinarea Romaniei „pierdute", după ce am constatat că Galia s-a conservat, în cea mai mare parte, romanizată, vom trece la Britania. Aceasta este un domeniu complet pierdut pentru Romania lingvistică (chiar dacă, mai tîrziu, datorită puternicei influențe franceze asupra englezei, romanica a pătruns treptat în noua limbă formată în Britania).
183 Nu urmărim aici istoria colonizării Britaniei din vremea lui Cesar și deplasarea „limes"-ului roman mereu mai spre nord. Fără îndoială că orașele Britaniei trebuie să fi fost puternic romanizate cînd, la începutul secolului al cincilea (409), forțele militare romane s-au retras definitiv pe continent, lăsînd insula în mîna barbarilor; dar este la fel de sigur și că idiomurile celtice insulare, atît din cauza distanței mai mari față de Roma, cît și din cauza stăpînirii puțin îndelungate a romanilor, au rezistat mai bine decît cele continentale, menținîndu-se în proporții modeste, în Irlanda, în Țara Galilor, în Cornwall etc., unele pînă astăzi, altele pînă acum cîteva secole.

---

[54] Cf. W. Meyer-Lübke, *Lat. f im Baskischen.Span.Gaskon. h aus Lat. f*, în *ASNS*, CLXVI (1935), p. 50—68; Caro Baroja, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina ...*, p. 39 și urm.

[55] Cf. lucrarea citată a lui G. Rohlfs (nota 47), unde elementele latine din bască sînt reunite după noțiuni.

Scanned with OKEN Scanner

Problemele legate de cercetarea elementelor latinești în această parte a Romaniei „pierdute" sînt, sub anumite aspecte, mai dificile decît cele pe care le întîlnim în alte teritorii. Și, într-adevăr, în ce privește elementele latinești din limbile celtice insulare, în afara faptului că atestarea unor asemenea limbi începe abia în perioada medievală, întîlnim dificultăți în distingerea acelor puține elemente latine datorate cuceririi romane (ca, de ex., cimr. *bwyst (fil)* <lat. bēstia; cimr. *carchar* < lat. carcere(m); cimr. *cyff* < cĭppu(m); irl. *fin* < vinu(m) etc.) de numeroasele elemente latine pătrunse pe cale savantă prin creștinism și prin centrele monahale (de ex., cimr. *diaul* (mod. *diafol* < diabolu(m); cimr. *proffwyd* < propheta etc.). În afară de aceasta, trebuie remarcat că Irlanda nu a fost niciodată colonie romană și că, deci, elementele latine din irlandeză provin nu atît dintr-o colonizare propriu-zisă, cît din relațiile comerciale; ele sînt, în bună parte, importate din Britania și trecute prin urmare, în multe cazuri, prin limbi celtice de tipul celei din Wales.

Pe de altă parte, dacă lăsăm limbile celtice și ne oprim asupra anglo-saxonei sau englezei vechi, deci a acelui idiom germanic care s-a format în Anglia după venirea triburilor germanice (angli, saxoni și iuti), nu trebuie să uităm că unele elemente latine au putut pătrunde în idiomurile germanice ale anglilor și ale saxonilor încă înainte de migrarea lor spre Insulele Britanice, pe cînd ei ocupau încă, în Germania de nord, poziții nu prea îndepărtate de Rin, care a fost limita răsăriteană a regiunii romanizate, dar și marea cale de comunicație a romanilor. S-a amintit (§ 32) importanța pe care o au, pentru noi, idiomurile celtice în conservarea elementelor vechi latinești, și, mai înainte, (§ 24) s-a vorbit despre importanța celticei ca substrat al limbilor romanice. Putem adăuga aici că și din punctul de vedere al lingvisticii celtice elementele latinești au mare importanță pentru cronologia relativă a fenomenelor de evoluție fonetică [56].

Din punctul de vedere al foneticii, cele mai vechi și autentice elemente 184
latinești din limbile celtice, deși porneau de la o latină vorbită, care suferise deja cîteva inovații, prezintă caracter arhaic; astfel, de ex., *j* s-a menținut semivocalic (ca în sardă), de ex. cimr. *iau* < Iovi(s), în *dydd iau* „joi", cf. corn. *deyow*, bret. *(diz)iaow*, *(diz)iou*. Velarele *c* și *g* nu suferă palatalizarea înainte de *e*, *i*, de ex. cimr. *certh* „evident", irl. *cert* „drept" < certu(m); cimr. *crog*, irl. *croch* < crŭce(m) (dar cimr. *crwys* < crux); cimr. *gefell*, bret. *gevell* < gemellu(m); cimr. *garmon* < germanu(m). Diftongul *au*, în faza sa *ow*, în limbile britanice, atestă o fază încă nemonoftongată (care se păstrează de altfel și în cîteva limbi romanice), de ex. cimr. *aur*, corn. *our* (dar irl. *òr*) < auru(m); cimr. *cawl* < caule(m) etc. Interesantă este evoluția *ct* > *it* (paralelă cu cea pe care am văzut-o atribuită substratului celtic în unele

[56] "The old popular Latin borrowings in many respects afford more perspicuous material for phonological history than the native vocabulary, especially as regards chronology of sound changes. They are also valuable for the study of Lat. and Romance, for example as evidence of quantity in Lat. words", H. Lewis and H. Pedersen, *Concise comparative Celtic Grammar*, Göttingen, 1937, p. 56.

Scanned with OKEN Scanner

limbi romanice), de ex. cimr. *llaeth* < lacte, *ffaeth* < factu, *doeth* < doctu, *ffrwyth* < fructu etc. [57].

185 Cît despre engleza veche, cu rezervele făcute puțin mai înainte asupra posibilității ca unele cuvinte populare să fi fost împrumutate de anglii și saxonii aflați încă pe continent, nu putem să nu recunoaștem marea importanță culturală a cuvintelor de origine latină care pătrund în diverse domenii (nume de unelte, ca: v. engl. *cuppe* (engl. mod. *cup*) < cŭppa; *forca, force* (engl. mod. *fork*) < fŭrca; *paper* < papyru(m); *tigel(e)* (engl. mod. *tile*) < tegŭla etc.; de animale, ca: *truht* (engl. mod. *trout*) < trŭcta; *pea* < pavō etc.; de plante, ca: *pīn (-beam)* (engl. mod. *pine*) < pinu(m); *leathroc* < lactuca etc.) [58]. Cînd elementele latinești din anglo-saxonă sînt comune și germanei de sus (Hochdeutsch), se poate presupune că împrumutul a avut loc pe continent [59] (deși există posibilitatea a două împrumuturi independente).

În toponimia Marii Britanii sînt numeroase urme care ne trimit la Britania romană: toponimicele în *-chester* și *-caster*, ca *Manchester, Lancaster*, pornesc de la forme în *-castra* (cf. v. engl. *caester, ceaster* „tabără" < castra), cele în *-coln*, ca *Lincoln* (v. engl. *Lindcylne*) din *colonia*.

§ 37. **Elementele latine din limbile germanice.** În ce privește Germania, trebuie amintit mai întîi de toate că provincia romană cu acest nume (împărțită în *Germania superior* și *Germania inferior*) cuprindea un teritoriu relativ mic, la vest de Rin, fluviu ce rămînea astfel ca „limes" natural între lumea

---

[57] Pentru elementele latine din limbile celtice, cf. B. Güterbock, *Bemerkungen über die lateinischen Lehnwörter im Irischen*, Leipzig, 1882 (Diss. Königsberg.); J. Loth, *Les mots latins dans les langues brittoniques (gallois, armoricain, cornique)*, Paris, 1892; J. Vendryes, *De hibernicis vocabulis quae a latina lingua originem duxerunt*, Lutetiae Parisiorum, 1902; H. Lewis, *Yr elfen ladin yn yr iaith Gymraeg* [„Elementul latin în limba galeză"], Caerdydd, 1943 (excelent volum dedicat în special foneticii elementelor latinești și avînd indici foarte buni, care are doar defectul, pentru cercetătorii străini, de a fi scris în galeză). Pentru fonetica elementelor latinești, a se vedea capitolele consacrate acestui subiect în marea gramatică comparată a limbilor celtice de H. Pedersen (*Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*, Göttingen, 1909—1913) (vol. I p. 189—242) și în succinta gramatică comparată de H. Lewis și H. Pedersen citată în nota 56 (p. 56—63). A se vedea și K. L. Jackson, *Language and History in Early Britain*, Edinburgh, 1953, p. 122 și urm. precum și cursul lui E. Campanile, citat la p. 100, n. 117.

Remarcăm, însă, că extrema complexitate a foneticii limbilor celtice, datorită fenomenelor curente de metafonie și de sonorizare, face foarte dificilă studierea foneticii elementelor latinești. Se adaugă apoi faptul că cele mai vechi cuvinte latine au ajuns în Irlanda din Britania, ceea ce complică mult lucrurile, pentru irlandeză; trecerea lui *p* latin în *c* în irlandeză (irl. m. *cruimther* < presbyter, prebiter; v. irl. *casc*, irl. mod. *caisg* < Pascha etc.) se explică, după Pedersen, prin absența lui *p* din sistemul fonetic irlandez vechi și înlocuirea lui prin *qu*, redat apoi prin *c*; este interesantă și ipoteza lui Vendryes (*op. cit.*, § 57) că aceasta s-ar fi produs din cauza conștiinței corespondenței *p-c* în elementele indigene: „Cum enim animadverterant [scil. Hiberni] in quibusdam vocabulis consonanti *p* Britannicae linguae in sua propria lingua *c* consonantem respondere (ut sunt *map, macc; penn, cend; pybyr, cichur-da;* etc.) quamcumque *p* consonantem in vocabulis latinis, quae a Britannis acceperant, in *c* mutaverunt".

[58] Cf. în special A. Pogatscher, *Zur Lautlehre der griechischen, lateinische und romanischen Lehnworte im Altenglischen*, Strassburg, 1888; R. Huchon, *Histoire de la langue anglaise*, Paris, 1923, vol. I, p. 136 și urm. O serioasă tratare a foneticii elementelor latine în engleză se găsește la L. Luick, *Historische Grammatik der englischen Sprache*, Leipzig, 1921, §§ 210 și urm. și §§ 661 și urm.

[59] Astfel considera Fr. Kluge, *Urgermanisch*, Strassburg, 1913 [3], p. 9 și urm. Dar problemele nu sînt atît de simple precum le vedea Kluge, urmînd, strict, metoda neogramatică; cf. volumul fundamental al lui Th. Frings, *Germania romana*, Halle, 1932 (1966 [2]).

Scanned with OKEN Scanner

romană și lumea germanică. Și tocmai în această regiune (provincii renane și o parte din Olanda), în afară de Bavaria, Tirol și Elveția, găsim cele mai numeroase elemente latine, atît în toponimie (*Köln* < Colonia, *Koblenz* < Confluentes etc.) cît și în lexic. Dar raporturile de pace și de război cu populațiile germanice se extindeau și dincolo de *Germania* propriu-zisă. 186

De unele din aceste contacte romano-germanice, ca premisă pentru infiltrarea de elemente germanice în lexicul latin și romanic, ne vom ocupa în § 54. Este suficient să subliniem aici, în treacăt, faptul că latina trebuie să fi fost foarte răspîndită printre germanici, și nu numai printre cei, tot mai numeroși, care veneau și intrau în rîndurile armatei romane. Tacit (*Ann.* II, 10) ne spune că Arminius înțelegea latina; Pliniu cel Tînăr (*Panegyricus*, 56) spune că edictele lui Traian erau în mare parte înțelese în Germania fără a avea nevoie de interpret. Cesar chiar (*Bell. Gall.* IV, 23) vorbește despre prezența unor negustori romani la ubi și la suebi. Primele schimburi au fost probabil cele de vinuri și nu este o întîmplare că, așa cum s-a spus în § 32, cuvîntul latin *caupo* „hangiu", „negustor de vinuri" se păstrează doar în limbile germanice lărgindu-și chiar sensul.

Cunoașterii vinului și vinificației li se datoresc împrumuturi ca althochd. *kelik* (germ. *Kelch* < calice(m); *most* (germ. *Most*, engl. *must*) < [vinum] mŭstu(m); *lûra*, *lûrra*, mittelhochd. *liure*, germ. *Lauer* „vin îndoit cu apă") < *lora, lorea; *këllari* (germ. *Keller* „pivniță") < cellariu(m); *trahtâri* (germ. *Trichter*) < traiectorium; *ezzîk* (germ. *Essig*) < acētum (printr-o formă metatetică * *atēcum*) etc. Monedelor romane și negoțului li se datoresc împrumuturi ca althochd. *muniza* (germ. *Münze*) < moneta; got. *assârjus* < assarius; got. *pund* (germ. *Pfund*, engl. *pound*) < pondus etc. Numeroase sînt cuvintele ce se referă la casă și la viața familială, la alimente și băuturi etc.

Dar ceea ce interesează mai mult aici este să arătăm că, printre elementele Romaniei pierdute, se găsesc și cuvinte inexistente în limbile romanice; astfel, în afară de *caupo* și *pondo*, vom aminti pe *pĭlum* cu sensul „săgeată" (althochd. *pfel*, germ. *Pfeil*, anglo-sax. *pīl*, engl. *pile*); *aureus* cu sensul „monedă de aur" (> v. nord. *eyrir*); *decuria* (> neerland. m. *dakere*, *deker*, mittelhochd. *decher*); lat. tîrz. *spurcalia* (> renan. *spörkel*, neerland. *sprokkelmaand* „februarie") etc. Și condițiile fonetice ale celor mai vechi continuatori latini prezintă faze arhaice, ca pronunțarea velară a lui *c* și *g* (althochd. *wicka*, germ. *Wicke* < vicia etc., v. § 32) [60]. 187

[60] Între aceste cuvinte se include de obicei și got. *kaisar*, v. germ. s. *keisar*, germ. *Kaiser* „împărat", care reproduce numele Caesar. Este mai probabil însă ca goții să fi cunoscut numele de Cezar, cu sensul de „împărat", în Răsărit, ceea ce ar însemna că la baza cuvîntului gotic este forma grecească καῖσαρ, care, la rîndul ei, provine din latină, cu atît mai mult cu cît lat. *ai* ar fi fost redat în gotică prin *ē*.

În împrumuturile efectuate într-o epocă mai recentă (după sec. III e.n.) se găsesc în schimb, și în limbile germanice, forme cu palatalizarea lui *ce, ci* și *ge, gi*. Dacă *cellarium* a dat în v. germ. s. *këllari*, germ. mod. *Keller* „pivniță", lat. *cēlla*, pătruns într-o epocă mai recentă, cu sensul de „chilia unui călugăr", devine, în althochd. *cella*, germ mod. *Zelle*, iar *crucem* devine în althochd. *krūzi* și în germ. mod. *Kreuz*. După tratamentul fonetic putem distinge deci două straturi de elemente latinești: unul mai vechi, cu *c* înainte de *e, i* păstrat ca *k* (din care fac parte, în afara citatelor *Keller* < cellarium, *Kelch* < calicem și *Kalk* < calcem, *Kikher (erbse)* < cicer, *Kiste* < cista etc.) și altul mai recent, care ne dovedește o pronunțare palatalizată a lui *ce, ci*, redată prin africata *z (tz, ts)*, de ex. *Zeder* < cedru(m), *Zentner* „chintal" < centenariu(m), *Zins* < censu(m) etc.

Scanned with OKEN Scanner

§ 38. **Elemente romane în Panonia și în Iliria; elementele latine din albaneză.** Depășind Germania, în Reția și Noricum găsim continuarea unui element neolatin limitat la fîșia alpină. Aici se vor dezvolta dialectele retoromane, despre care vom vorbi în § 67. Părțile de nord ale provinciilor Reția și Noricum, ca și toată Vindelicia, au fost pierdute de romanitate și sînt astăzi complet germanizate. Dar și aici, substratul roman apare atît în toponimie, cît și, mai puțin, în urmași lexicali [61].

188 Cît despre Panonia, atît de bogată în descoperiri arheologice romane, invazia slavă mai întîi și ungară apoi au făcut să dispară romanitatea lingvistică. Și totuși viața romană prosperă din Panonia trebuie să se fi menținut multă vreme, în timpul dominației slave, dat fiind că multe argumente aduse de toponimie ne permit să considerăm extrem de probabil faptul că la sosirea ungurilor, la sfîrșitul sec. X, idiomul neolatin, care s-ar fi putut naște din latinitatea panonică, nu dispăruse încă cu totul [62]. După unii autori, examinarea inscripțiilor ar demonstra că latina din Panonia trebuia să se asemene

---

[61] Bineînțeles, cu o oarecare intensitate după cum romanitatea a rezistat mai multă sau mai puțină vreme. E. SCHWARZ, *Die althochdeutsche Lautverschiebung im Altbairischen (mit besonderer Heranziehung der Salzburger Güterverzeichnisse)*, în *PBB*, L (1926), p. 242—287 a susținut, cu argumente verosimile, că grupuri de „Romani" s-au menținut în cîteva locuri, din Bavaria, din regiunea Salzburg și din nordul Austriei, pînă în secolele VIII și IX și, poate, chiar în împrejurimile Vienei (și E. SCHWARZ, în „Zeitschr.f.slavische Philologie", III (1927), p. 114—155). V. și E. KRANZMAYER, *Frühromanische Mundarten zwischen Donau und Adria in deutschen und slavischen Ortsnamen*, în *ZNF*, XV (1939), p. 193—224; K. FINSTERWALDER, *Romanische Vulgärsprache in Rätien und Norikum von der römischen Kaiserzeit bis zum Karolingerepoche. Historische Belege und sprachliche Folgerung*, în „Festschrift K. Pivec" (Innsbruck, 1966), p. 33—64. Și Elveția era aproape complet romană, în prima jumătate a secolului V, în vremea invaziei alamane (456 e.n.); germanizarea Elveției nu a fost completă decît către secolele VII—IX. Pentru cuvintele latine păstrate în Elveția germană, cf. în special J. JUD, *Zur Geschichte der romanischen Reliktwörter in den Alpenmundarten der deutschen Schweiz*, în *VoxR*, VIII (1945—46), p. 34—109 și pentru toponimie cf. expunerea bibliografică retrospectivă a lui W. von WARTBURG, *Romanische Ortsnamen in der Schweiz bis 1913*, în *KjbFRPh*, XIII (1915), III, p. 12—55 și W. BRUCKNER, *Schweizerische Ortsnamenkunde: eine Einführung*, Basel, 1951, precum și alte diferite indicații bibliografice la J. HUBSCHMID, *Bibliographia onomastica helvetica*, Bern, 1954.

Condițiile sînt desigur diferite în diversele teritorii germanizate, într-o epocă mai recentă unde între stratul preroman, cel roman și germană poate fi atestată sau cel puțin presupusă o fază lingvistică mai lungă sau mai scurtă, așa cum se întîmplă în unele părți ale cantoanelor Sankt Gallen, Appenzell, Glarus și, mai mult încă, în cantonul Graubünden (azi în zonele de limbă germană) și chiar în Vorarlberg și în Tirol; pentru Graubünden, cf. R. v. PLANTA, *Über Ortsnamen, Sprach- und Landesgeschichte von Graubünden*, în *RLingR*, VII (1931), p. 80—100 și dicționarul toponimic al lui A. KÜBLER, *Die romanischen und deutschen Oertlichkeitsnamen des Kantons Graübunden*, Heidelberg, 1926; pentru Vorarlberg, cf. G. PLANGG, *Die rätoromanischen Flurnamen des Brandnertales (Beitrag zu Vorarlberg, Raetoromania Alemannica)*, Innsbruck, 1962; pentru Tirol, cf. E. SCHNEIDER, *Romanische Entlehnungen in den Mundarten Tirols. Ein dialekt-geographischer Versuch*, Innsbruck, 1963 și, în mod special, pentru Alto Adige, cf. C. BATTISTI, *Popoli e lingue nell'Alto Adige. Studi sulla latinità altoatesina*, Firenze, 1931 și *Dizionario toponomastico atesino* condus de același BATTISTI, Firenze, 1936 și urm.

[62] Aceasta este părerea lui J. MELICH, *A honfoglaláskori Magyarország* [„Ungaria în timpul ocupației"], Budapest, 1926—1929, p. 416.

mai degrabă cu cea apuseană decît cu cea răsăriteană, participînd, între altele, la evoluţia lui *ŭ* > *o;* părerea aceasta este însă controversată [63].

În Iliria, a cărei romanizare era suficient de profundă, s-a format, cel puţin pe coastă, o limbă romanică: dalmata, despre care vom vorbi în § 65. În partea de sud a Iliriei, într-o regiune care corespunde aproximativ cu vechea Dardanie, un popor indo-european, format poate din iliri şi traci, a fost pe punctul de a se romaniza lingvistic. Este poporul albanez.

Deşi locul de formare a limbii albaneze este extrem de nesigur, toţi cercetătorii sînt acum de acord în a-l stabili într-o zonă mai la nord decît cea a Albaniei actuale şi destul de îndepărtată de mare; prezenţa unui mare număr 189
de elemente latine şi a unui număr redus de elemente greceşti vechi ne face să ne gîndim, în orice caz, la o regiune aflată la nord de linia lui Jireček (v. p. 180) [64]. Cu toate că a trecut vremea în care albaneza se considera o limbă mixtă „semiromanică" şi cu toate că cele mai recente studii de etimologie albaneză au revendicat de la fondul primitiv indo-european cuvinte care erau considerate de proveniență latină precum şi, ceea ce interesează mai mult, sufixe moţionale şi derivative, contribuţia latinei la formarea lexicului albanez rămîne considerabilă. Din punct de vedere cultural, elementele latine ale lexicului albanez au mare importanţă, deoarece îmbrăţişează diferite sfere şi părţi esenţiale ale tezaurului lexical. Astfel, dintre numele de înrudire, în timp ce cuvintele pentru înrudirea în linie masculină sînt, în majoritate, de origine indo-europeană, cele pentru înrudirea în linie feminină sînt de origine latină (*emtë* „mătuşă" < amĭta; *ungj* „unchi" < avŭnculu(m), cf. rom. *unchiu*, fr. *oncle* (v. fig. 12, p. 180), *kushrî* „văr" < consobrinu(m), cf. vegl. *kosobrain*, arom. *cusurin* (it. *cugino* provine din acelaşi etimon, dar este influenţat de fr. *cousin*); *krushk* „tînărul care-o însoţeşte pe mireasă la locuinţa soţului" cónsocer, cf. rom. *cuscru;* *kunat* „cumnat" < cognatu(m); *prind* „părinţi"

[63] Cf. V. Luzsénsky, *A pannoniai latin feliratok nyelvtana* [Gramatica inscripţiilor latine din Pannonia] în „Egyetemes Phil. Közlöny", LVII (1933), p. 95—100 şi 228—231. L. Gáldi, *Le romanisme transdanubien*, Roma, 1937, dar A. Rosetti, *Istoria limbii române*, I [4], Bucureşti, 1964, p. 77—78 (ed. 1968, p. 84), bazîndu-se în special pe analiza serioasă a inscripţiilor făcută de H. Mihăescu, *Limba latină în Provinciile Dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960, minimalizează caracterul occidental al latinităţii din Pannonia. N. Drăganu, *Românii apuseni în veacurile XIII—XIV pe baza toponimiei*, Bucureşti, 1933, a arătat că multe toponimice din Pannonia se datoresc prezenţei „românilor occidentali" şi nu unei populaţii romanice autohtone, independente de români.

[64] Discuţiile asupra locului de formare a limbii albaneze se găsesc rezumate în C. Tagliavini, *La stratificazione della lingua albanese*, Bologna, 1943 (1966 [2]), p. 23 şi urm. Norbert Jokl crede că locul de formare a albanezilor poate fi căutat în antica Dardanie şi în această teză, v. argumentele lui C. Tagliavini, *I dialetti albanesi di tipo ghego orientale*, Roma, 1941, în vreme ce G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, în *AECO*, VII (1941), p. 1—196 (şi Wiesbaden, 1966 [2]) se gîndeşte mai degrabă la regiunea Mati (dar v. obiecţiile noastre în „Indogermanisches Jahrbuch", XXVII (1944), Abt. VII, Nr. 141 şi în „Rivista d'Albania", III (1942), p. 259 şi urm.). Pentru problema albaneză ca o continuare a vechii ilire sau a tracei sau a ambelor, cf. C. Tagliavini, *La stratificazione* precum şi articolele despre limba albaneză din „Enciclopedia Italiana", II, p. 123—126 şi din „Studi Albanesi", V—VI (1935—36) p. 5—35; în epoca mai recentă: E. Çabej, *Problemi i autoktonisë së Shqiptarëvet në dritën e emravet të vendeve* [Problema caracterului autohton al albanezei în lumina numelor de loc], în *BulUnTir.*, XII (1958), nr. 2, p. 54—66.

< parentes; *fëmí* „copii" < famĭlia (prin evoluție semantică, cf. arom. *fămeaie* „familie, copii", rom. *femeie*) [65].

190 Aproape complet latină este terminologia creștină. Cuvinte foarte importante de origine latină se referă la viața socială (ca *qytet* „oraș" < civitate(m); *ligje* „lege" < lege(m) etc.), la cea intelectuală (ca *kujtue* „a gîndi" < cogitare); *kuvênd* „adunare, discurs" < conventu(m) [cf. rom. *cuvînt*]; *fjalë* „cuvînt" < fabella etc.). Animale foarte obișnuite sînt denumite cu termeni latini: *kal* „cal" < caballu(m); *qen* „cîine" < cane(m) etc.; la fel și alimente de primă importanță ca *bukë* „pîine" < bŭcca (cf. rom. *bucată*). Foarte semnificativă este și prezența unui număr considerabil de adjective de origine latină ca: *naltë* „înalt" < (in) altu(m), cf. rom. *înalt; shkurtë* „scurt" < cŭrtus, cf. rom. *scurt* etc.

Din punct de vedere formal, se poate observa o concordanță foarte precisă cu româna și cu dalmata veche și în măsură mai mică (materialul fiind fragmentar) cu elementele latine și neolatine din neogreacă și din limbile slave meridionale. Această concordanță se observă atît în fenomene comune de conservare, ca de ex. în menținerea lui *ŭ* latin, care în limbile romanice apusene s-a redus, ca și *ō*, în *o* (de ex. lat. fŭrca > alb. *furkë*, rom. *furcă*, dar it. *forca*; lat. crŭce(m) > alb. *kryqe*, rom. *cruce*, dar it. *croce* etc.), cît și în fenomene de inovație comune sau măcar paralele; astfel, de ex. grupul lat. *-ct-* trece în albaneză la *-ft-*, în română la *-pt-* (de ex. lŭcta > alb. *luftë*, rom. *luptă*); *a* aton latin trece în albaneză într-o vocală velarizată, *ë*, în română în *ă* (cu aproape același timbru). Foarte însemnată este și concordanța dintre elementele latinești din albaneză cu româna și cu elementele latine răspîndite în celelalte limbi din Balcani, atît pentru conservarea cuvintelor latinești care nu există sau sînt foarte rare în alte părți ale Romaniei, cît și pentru interesantele inovații semantice. Astfel, de exemplu, forma nominativului latin *imperator* se
191 păstrează în alb. *mbret* „rege" și în rom. *împărat* (în afară de fr. v. *emperere*, unde însă fonetica arată, prin păstrarea lui *p*, că este vorba de un cuvînt savant sau semicult din epoca carolingiană); lat. *hospitium* exista, ca cuvînt popular, numai în alb., tosc. *shtëpí*, gheg. *shpi* „casă", în rom. *ospăț*, ci și în neogreacă σπίτι „casă". Lat. *mergĕre* a primit în rom. *merge* sensul de „a umbla" și în

[65] Pentru elementele latine din albaneză, cf. Fr. Miklosich, *Albanische Forschungen*, II. *Die romanischen Elemente im Albanesischen*, în *Denkschr. Akad. Wien*, XX (1871); G. Meyer, *Der lateinische Einfluss auf die albanesische Formenlehre*, în „Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di N. Caix e di V. A. Canello", Firenze, 1886, p. 103—111 și de același G. Meyer, *Die lateinischen Elemente im Albanesischen* neubearbeitet von W. Meyer-Lübke, în *Grundr*, I², p. 1038—1057; N. Jokl, *Balkanlateinische Studien*, în *Balk. Ar.*, IV (1928), p. 195—217 și în *RIEtBalk*, II (1935—1936), p. 44—82 (în afara celor două lucrări citate în notele 66 și 67); C. Tagliavini, *Gli elementi latini in albanese*, în *CN*, I (1941), p. 90—93; E. Çabej, *Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanesischen*, în *Rev. Ling.* VII (1962), p. 161—199; H. Mihăescu, *Les éléments latins de la langue albanaise*, în *RESEEur*, IV (1966), p. 5—33. Cf. C. Tagliavini, *Contributi allo studio della stratificazione del lessico albanese. I. Famiglia e Parentela*, în *AIV*, CVI (1947—1948), p. 194—220; pentru it. *cugino* (citat în text), cf. P. Aebischer, *Les dénominations du „cousin" en Italie dans les dialectes actuels et les chartes médiévales (Étude de stratigraphie linguistique)*, în *ASNSPisa*, S.II, vol. XII (1943), p. 24—39 care se gîndește la o reducere *consobrinus* > *co(n)sinus* în Italia septentrională, considerînd formele cu *g (cugino)* false francezisme. O tratare dezvoltată a termenilor creștini de origine latină în albaneză se află în C. Tagliavini, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Brescia, 1963.

Scanned with OKEN Scanner

alb. *mergue* pe cel de „a se îndepărta". Unele cuvinte latinești par să existe numai în albaneză; astfel de ex. alb. *pashtrak* „amendă pentru folosirea unei păşuni" ar proveni dintr-un lat **pasturaticum* [66]; *merqer* „arvună" ar proveni dintr-un lat. **mercarium; kujrí* „păşuni ale unei comune" provine din *coheres* cu adăugarea sufixului *-í* pentru abstracte etc.[67].

Concordanța dintre elementele latine din albaneză cu româna şi cu dalmata permite să ne facem o idee despre unele particularități ale latinei orientale, față de cea occidentală. [*] Doar cu româna şi cu puținul pe care-l știm despre dalmată (cunoaşterea veliotei este redusă şi materialele despre raguzană sînt puțin numeroase) cu greu ne putem da seama de trăsăturile lingvistice ale romanității orientale. O dată mai mult, Romania pierdută (putem spune chiar *Ῥωμανία* pierdută) este cea care ne poate ajuta.

§ 39. **Elementele latine din greacă şi din limbile slave.** Deşi la sud de linia trasată de Jireček, de la Alessio la Marea Neagră, peste Peninsula Balcanică, limba cea mai folosită a fost greaca (§ 33), chiar sub stăpînirea politică a Romei, nici aici nu lipsesc urme lingvistice romane. Cît privește teritoriul lingvistic grec (care cuprindea regiunile Epirului, Macedoniei, Aheii etc. pentru a nu mai aminti „provinciile" asiatice şi africane) nu trebuie uitat că, deşi în lupta pentru supremație lingvistică dintre greacă şi latină, a învins greaca, ca întotdeauna cînd au loc contacte de durată între popoare vorbind idiomuri diferite, împrumuturile nu sînt numai de o parte, ci apar influențe lingvistice reciproce, mai puternice într-un sens decît în celălalt. Şi cu toate că limba latină a fost mai mult influențată de greacă, în special pentru termenii culturali, este la fel de neîndoielnic că latina, care la un moment dat a devenit limba oficială a armatei şi în răsărit şi a fost (sau trebuia să fie) limba justiției, administrației etc., a lăsat urme foarte importante
şi asupra limbii grecești. Nu mai amintim aici, împrumuturile care s-au 192
făcut încă într-o epocă mai veche, în Magna Grecia şi în Sicilia; influența lingvistică latină a început să se facă simțită în greacă de la începutul sec. II î.e.n. şi s-a intensificat după victoria de la Leukopetra, care a marcat sfîrşitul independenței politice a Greciei. În afara cuvintelor latinești pe care le putem găsi la autorii care s-au ocupat de chestiuni romane, ca Polibius în primul rînd, Cassius Dio şi Plutarh mai apoi, cuvinte latinești relative la drept, administrație, armată [68] şi chiar şi la viața particulară încep să devină curente în *κοινή*. Studierea exclusivă a textelor nu ne permite să dăm statisticilor o valoare absolută, deoarece uneori prezența unui număr mai mare de cuvinte

---

[66] N. Jokl, *Zu den lateinischen Elementen des albanischen Wortschatzes*, în „Glotta", XXV (1936), p. 121—124.

[67] N. Jokl, *Albanologische Beiträge zur Kenntnis des Balkanlateins*, în *VoxR*, VI (1941—42), p. 207—232. Pentru rom. *merge*, v. Rosetti, *Ist. limbii rom.*, I[4], p. 183 şi bibliografia citată (ed. 1968, p. 195).

[68] Dintre termenii militari pot fi amintiți *ἄλα* < ala (cu sensul de „aripă a coloanei militare"); *ἀπλικεύω* < applicare (castra) „a instala tabără" (în neogreacă a luat sensul de „a locui"); *ἄρμα* < arma (în timp ce în neogr. *ἁρμάτα* şi *ἁρμάδα* provin respectiv din it. *armata* şi ven. *armada*); *κάστρον* < castrum etc.
Termenii juridici, foarte numeroşi în vremea lui Justinian, au ieşit cu timpul din uz. Rămîn folosiți în neogreacă doar *κώδιξ* < codex şi *ληγάτον* < legatum.

într-un anumit secol se datorește faptului că, pentru acel secol, avem un izvor deosebit de bogat. Cu aceste rezerve, împărțirea cronologică a împrumuturilor latinești din greacă făcută de FEDERICO VISCIDI în excelenta sa lucrare *I prestiti latini nel greco antico e bizantino* [69] este deosebit de interesantă. Ea atinge punctul culminant în sec. VI e.n., deci în vremea lui Iustinian, cînd pe bună dreptate se consideră că începe, în schimb, declinul prestigiului limbii de la Roma. Dar pentru studierea Romaniei „pierdute", au o importanță specială acele cuvinte cu caracter popular care se păstrează, cel puțin în parte, pînă în greaca modernă și care, după cum spuneam puțin mai înainte, prezintă concordanțe și cu stratul latin din română și din albaneză [70].

Din punct de vedere cultural, nu trebuie însă subapreciată importanța elementelor savante și semiculte care, asimilate de greacă, au fost duse împreună cu cuvintele de origine populară pretutindeni unde se extinsese limba greacă. Și astfel, prin greacă, cuvintele latinești ajung pînă în Asia Mică [71] și pînă în Egipt [72].

Este posibil ca unele cuvinte din latina balcanică să fi pătruns în limbile slave instalate în Peninsula Balcanică în primele secole ale erei noastre, tocmai
193 prin iradierea venită din Bizanț [73]. Fără îndoială că, la venirea slavilor, romanitatea balcanică ocupa o arie destul de întinsă și că unele cuvinte de origine latină, pe care le putem considera, în mod verosimil, datorită caracterului fonetic și extinderii geografice, împrumutate într-o perioadă în care popoarele slave erau încă relativ unitare (așa-numita perioadă „protoslavă"), intră în limbile slave direct din latinitatea balcanică, cum ar putea fi cazul pentru *cĕsár* (> *car*, [citește *tsar*] „împărat" < caesareus [74], *ocet* < acetum, *vino* < vinum, *ulje* < oleum, *klak* < calcem etc). Și toponimia țărilor astăzi slavofone din Peninsula Balcanică conține numeroase elemente ce provin direct din latină. Atît în toponimie, cît și în lexic nu sînt întotdeauna ușor de distins

---

[69] F. VISCIDI, *I prestiti latini nel greco antico e bizantino*, Padova, 1944.

[70] Cf. ngr. *βώκκα* < bŭcca, care în afară de „gură", „obraz" înseamnă și, în unele dialecte (de ex. la Chios), „bucățică"; cf. evoluția rom. *bucată*.

[71] Cf. A. CAMERON, *Latin words in the greek inscriptions of Asia Minor*, în „The American Journal of Philology", LII (1931), p. 232—262.

[72] Cf. C. WESSELY, *Die lateinischen Elemente in der Gräzität der aegyptischen Papyruskunden*, în „Wiener Studien", XXIV (1902), p. 99—151 și XXV (1903), p. 44—47; G. NENCIONI, *La lingua latina nell'antico Egitto*, în volumul „Egitto antico e moderno", Varese-Milano, 1941, p. 305—329.

[73] Cf. P. SKOK, *Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques*, în „Byzantion", VI (1931), p. 371—378. De ex. lat. *denarius* > gr. *δηνάριον* și de aici (deja cu pronunția bizantină a lui $\eta = i$), v. sl. *dinar* (> serbocr. *dinar* etc.), arab, pers., turc *dinār* etc.

[74] P. SKOK, *Lat. Caisar* < *Caesar*, în „Razprave Znanstveno Društva", din Ljubljana, III (1926), p. 35—43, unde respinge părerea curentă care derivă slavul *cesar* din got. *Kaisar* (pentru care v. nota 60). Slaviștii, însă, sînt încă favorabili unui intermediar gotic, v. VASMER, *Russ, etym. Wörterbuch*, III, p. 283.

Scanned with OKEN Scanner

cuvintele care pot proveni direct sau indirect din latină sau sînt împrumuturi din idiomuri romanice închegate deja, ca dalmata și româna [75].

§ 40. **Romania „nouă".** Acest tur de orizont a arătat, cel puțin în linii 194
mari, cum s-a exercitat forța de pătrundere a latinei, cu mai multă sau mai puțină vigoare, în acele teritorii care astăzi nu mai aparțin Romaniei lingvistice. S-au văzut, de asemenea, problemele ce se ivesc pentru lingvistica romanică prin studierea elementelor latine din ceea ce am numit „Romania pierdută".

La începutul acestui capitol, vorbind despre extinderea Romaniei lingvistice, s-a spus că pierderea, pentru domeniul lingvistic romanic, a unei mari părți din ceea ce a fost Romania imperială, a fost compensată de expansiunea limbilor neolatine în regiuni care nu fuseseră nicicînd sub stăpînirea Romei. Este vorba în special de teritoriile de peste ocean, unde limbile romanice s-au extins în urma măririi domenii'or coloniale și apoi, după separarea și independența coloniilor, au ajuns la rangul de limbi naționale. În general diferențele dintre aceste limbi romanice de origine colonială și cele din teritoriile europene originare sînt relativ neînsemnate și constau în păstrarea unor faze arhaice și dialectale și în unele inovații. Limbile literare, dezvoltate totdeauna după modelele clasice ale literaturilor din țările de origine, mențin o mai mare uniformitate. Cazuri sporadice sînt reprezentate de așa-numitele „limbi creole" despre care vom vorbi numai pe scurt. [*]

---

[75] Au exagerat numărul elementelor provenite direct din latină ST. ROMANSKY, *Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen*, în *JbIRS*, XV (1909), p. 89—134, iar pe cel al elementelor de origine română G. PASCU, *Rumänische Elemente in den Balkansprachen*, Genève, 1924 (în „Biblioteca dell'Arch. Rom.", S. II, vol. 9). Pentru bulgară v. mai ales D. SCHELUDKO, *Lateinische und rumänische Elemente im Bulgarischen*, în *BalkAr.*, III (1927), p. 252—289 și în special tabloul sintetic (care ține seama foarte mult de toponimie) al lui I. PETKANOV, *Les éléments romans dans les langues balkaniques*, în „Actes du X Congrès Intern. de Linguistique et Phil. romanes", III (Paris, 1965), p. 1159—1176. Pentru elementele latine și dalmate ale toponimiei slave din Croația și din Dalmația, trebuie amintite în special numeroasele lucrări ale lui P. SKOK dintre care vom menționa numai seria de articole *Prilozi k ispitvanju hrvatskih imena mjesta* [= Contribuții la studiul numelor de locuri croate] în „Nastavni Vjesnik" din Zagreb, XXII (1914)—XXX (1922) și cele două volume *Slavenstvo i Romanstvo na Jadranskim otocima* [= slavi și romani în insulele Adriaticei], Zagreb, 1950, dar ar trebui citate încă foarte multe altele. Dacă anumite toponimice ca *Lavdara, Trcela, Pag, Kopar* etc. provin direct din bazele latine *lapidaria, turricella pagus, Capris*, cuvinte croate ca *piljun, pijun* „fin" ar fi, în schimb, derivate din latină prin intermediul dalmatei. V. mai departe § 65 și bibliografia la sfîrșitul cap. VI. Putem adăuga aici elementele românești pe care migrațiile păstorilor „valahi" le-au dus în limbile slave meridionale (cf. S. DRAGOMIR, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924; TH. CAPIDAN, *Românii nomazi*, în *Dacorom.*, IV (1924—1926), p. 183—352) precum și în limbi slave orientale (în special ucraineană) și occidentale (poloneză, slovacă). Neputînd trata un subiect atît de complex, ne limităm la cîteva indicații bibliografice fundamentale: FR. MIKLOSICH (u. E. KAŁUŻNIACKI), *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und Karpathen*, în *Denk. Akad. Wien*, XXX (1879), p. 1—66; D. CRÂNJALĂ, *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním žretelem k Moravskému Valašsku*, [Influențe românești în Carpați cu privire specială asupra regiunii Valaško din Moravia] v Praze, 1938 (în cehă, cu două rezumate în română și franceză); ST. ŁUKASIK, *Pologne et Roumanie. Aux confins des deux peuples et des deux langues*, Paris-Varsovie, 1938, și în aceste două volume, prea confuze și nu totdeauna sigure, toată bibliografia anterioară. Dintre lucrările mai recente, cf. A. DE VINCENZ, *Le substrat roumain dans les Carpathes du Nord*, în *Communications et rapports du Premier Congrès intern. de Dialectologie générale*, III-e partie, Louvain, 1965, p. 144—153; S. NIȚĂ-ARMAȘ, N. PAVLIUC și alții, *L'influence roumaine sur le lexique des langues slaves*, în *Romanoslavica*, XVI (1968), p. 59—121, și bibliografia citată acolo.

Scanned with OKEN Scanner

195 Să vedem acum care este extinderea acestei *Romania nova*. În loc să urmăm o ordine strict geografică, preferăm să analizăm pe scurt soarta și răspîndirea diferitelor limbi romanice.

§ 41. **Expansiunea limbii italiene.** I t a l i a n a — deși este limba patriei unor mari navigatori și exploratori — nu a dat naștere unor varietăți stabile de tip colonial, dat fiind că Italia, unificată și independentă de-abia de un secol, nu a avut ocazia să participe la colonizarea Americii și Asiei. În ceea ce privește Africa, expansiunea colonială italiană este de dată recentă. Este adevărat că vechile republici maritime Genova și, în special, Veneția au avut colonii în Răsărit, dar cu toate că dialectul venețian a fost larg răspîndit în insulele arhipelagului grecesc și pe toate țărmurile Orientului european, nu a format niciînd un idiom care să se fi păstrat vreme îndelungată; numai în orașele de pe coasta dalmată, dialectul venețian a înlocuit dalmata și a fost, pînă de curînd, în luptă cu croata. Extrem de numeroasele cuvinte de origine italiană și mai ales venețiană în greaca modernă, croată, albaneză, aromână și turcă — sînt mărturiile expansiunii venețiene și italiene în general [76]. Comerțul italian în Mediterana a transmis arabei cîteva italienisme [77]. Singurul exemplu de

[76] Cf. C. TAGLIAVINI, *I rapporti di Venezia coll'Oriente Balcanico. Cenni sulla diffusione degli elementi veneti nel lessico delle lingue balcaniche*, Roma, 1938 (extras din „Atti della XXVI riunione della S.I.P.S."). Pentru elementele italienești din neogreacă, cf. în special G. MEYER, *Neugriechische Studien*, IV. *Die romanischen Lehnwörter im Neugrichischen*, în *Sitz. Akad. Wien*, CXXXII (1894); H. u. R. KAHANE, *Italienische Ortsnamen in Griechenland*, Athen, 1940 (tot acolo bibliografia); pentru cuvintele din terminologia navigației: D. C. HESSELING, *Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes*, Amsterdam, 1903 (Verhandl. d. kon. Akad. v. Wetenschappen. Afd. Letterkunde, N.R.V,2) și P. E. SEGDITSA, *Οἱ κοινοί ναυτικοί μας ὅροι καὶ αἱ ρωμανικαῖ γλῶσσαι*, Atena, f.a. [1968]. Pentru elementele italienești din croată, v. C. TAGLIAVINI, *Sugli elementi italiani nel croato*, în volumul „Italia e Croazia" al Academiei Regale Italiene, Roma, 1942, p. 377—454 (v. acolo, bibliografia), la care se poate adăuga H. and R. KAHANE a. O. KOSHANSKY, *Venetian Nautical Terms in Dalmatia* în *Rom. Phil.*, VII (1953—1954), p. 156—170 și 333—342 și, pentru perioada mai recentă, J. JERNEJ, *Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni*, în *StRAZ*, I (1956), p. 56—82. Pentru macedo-română, cf. M. RUFFINI, *L'influsso italiano sul dialetto aromeno*, în „Cahiers S. Pușcariu", I (1952), p. 91—110, 318—342. Pentru albaneză, cf. R. HELBIG, *Die italienischen Elemente in Albanesischen*, Leipzig, 1904 (în *JbIRS*, X, p. 1—137). Pentru elementele italienești în turcă, cf. G. MEYER, *Türkische Studien, I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatz des Osmanisch-Türkischen*, in *Sitz. Akad. Wien*, CXXVIII (1893); C. TAGLIAVINI, *Osservazioni sugli elemenți italiani in turco*, în „Annali del R. Ist. Sup. Orientale" di Napoli, N.S.I. (1940), p. 191—204 (v. bibliografia de acolo); H. a. R. KAHANE, *Turkish Nautical Terms of Italian Origin*, în „Journal of the American Oriental Society", LXII (1942), p. 238—261; H. a. R. KAHANE — A. TIETZE, *The lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, Illinois 1958 (asupra acestui volum, cf. B. E. VIDOS, *Osservazioni metodologiche sui termini nautici turchi provenienti dall'Italia*, în *RF*, LXXIII (1961), p. 85—131.

[77] De consultat cu mare prudență, fiind metodologic nesigur, G. BARBERA, *Elementi italo-siculo-veneziano-genovesi nel linguaggio arabo e turco*, Beyrouth (Liban), 1940; foarte schematic, dar mai sigur, S. SPIRO BEY, *Notes on the Italian words in the spoken Arabic of Egypt*, Cairo, 1904.

Scanned with OKEN Scanner

idiom dacă nu creol, cel puțin apropiat de un tip creol, în primul rînd pe bază 196
italiană, ne este oferit de așa-numita *lingua franca* (78).

§ 42. **Expansiunea limbii franceze.** Mai norocoasă decît italiana a fost f r a n c e z a, chiar dacă expansiunea sa ca limbă națională în afara Europei este cu mult mai mică decît cea pe care a avut-o ca limbă de cultură și de comunicație. Colonizarea franceză în America — în urma unei bule papale a lui Alexandru VI (1493), care împărțea lumea nouă între spanioli și portughezi — a fost relativ modestă. Cea mai mare și mai importantă este fără îndoială cea a Canadei, începută în sec. XVI și intensificată în sec. XVII. După pacea de la Utrecht, însă, Franța începu să piardă teren în favoarea Angliei. La mijlocul sec. XVIII înfrîngerea franceză era completă, și pacea de la Paris din 1763 ceda Canada Angliei. Cu toată pierderea coloniei, franceza continuă să existe în Canada, în special în provincia Québec, unde condițiile geografice 197
specifice au permis păstrarea în cîteva districte a unor forme de viață vechi. După statistici recente, franceza mai este vorbită în Canada de circa șase milioane de indivizi (față de treisprezece milioane cîți vorbesc engleza). Franceza din Canada, recunoscută ca limbă națională alături de engleză, se deosebește prin unele particularități și în special prin caracterul său arhaic (de exemplu pronunțarea *ué* a diftongului *oi: buer* = boire, *buet* = boîte); nu se poate spune că este întru totul franceza sec. XVII sau a primei jumătăți a sec. XVIII, dar păstrează multe trăsături de atunci atît în fonetică, cît și în lexic și se apără destul de bine de penetrația engleză.

În afară de Canada, franceza se păstrează, într-un tip ușor creol, și în Louisiana și, sub forma unor dialecte creole propriu-zise, în Antile (Guadelupa, Martinica, Haiti, Guiana etc.). Alte dialecte creole franceze se găsesc și în Africa, în insulele Mascarene (Reunion și Mauriciu), în insulele Seychelles și în unele zone din Africa Occidentală și Ecuatorială.

(78) Cu numele de *lisān al-farang*, arabii au desemnat limbile popoarelor romanice cu care au venit în contact, și în special italiana. Sub numele de *lingua franca* se înțelege un idiom, în mare parte artificial, de tip creol, care a servit multă vreme ca limbă de comerț și schimb între europeni și levantini (arabi și turci) pe coasta africană a Mediteranei și care, în Franța, este cunoscut sub numele de *sabir*. Lexicul este aproape complet romanic (italian și spaniol) cu cîteva elemente arabe; gramatica este redusă la minimum, ca în toate limbile de tip creol; de ex., toate verbele se folosesc doar la infinitiv sau cel mult la participiul trecut, ca de pildă *como passar tempo?* „cum îți petreci timpul"; *mi mirato per ti* „eu te-am văzut". Cf. H. Schuchardt, *Die Lingua Franca*, în *ZRPh*, XXXIII (1909), p. 441—461 și P. Fronzaroli, *Nota sulla formazione della Lingua Franca* în „Atti e Memorie dell'Academia Toscana di Scienze e Lettere La Colombaria", XX (1955), p. 211—252. Trăsături caracteristice prezintă și *italo-americana* vorbită de emigranții italieni naturalizați în Statele Unite, asupra căreia se poate vedea interesantul articol al lui A. Menarini, *Sull' „Italo-americano" degli Stati Uniti*, în volumul său *Ai margini della lingua*, Firenze, 1947, p. 145—208. Și în America de Sud, în special în teritorii în care imigrația italiană a fost masivă (ca în bazinul fluviului Río de la Plata), se remarcă foarte numeroase italienisme și chiar un fel de limbă mixtă italo-spaniolă, numită *cocoliche*, cf. G. Meo Zilio, *El „cocoliche" rioplatense*, în *BFil*, XVI (1964), p. 61—119 (care dezvoltă o serie de articole apărute mai întîi în *LN*, XVI (1955) — XX (1959). Cf. de același autor, specialist în acest domeniu: *Algunos septentrionalismos italianos en el español rioplatense*, în *RomJb*, XV (1964), p. 297—301; *Algunos italianismos en el Español popular del Rio de la Plata*, în „Diálogo", VI—VII (1964—1965), nr. 23—31; *Italianismos generales en el Español Rioplatense*, în *Thesaurus*, *XX* (1965), p. 68—119; *Italianismos meridionales en el Español rioplatense*, în *BFil*, XVII (1965), p. 225—235. Influența italiană este foarte pertinentă și în gesticulație, cf. lucrarea amplă și interesantă a aceluiași Meo Zilio, *El lenguaje de los gestos en el Uruguay*, în *BFil*, XIII (1961), p. 75—136.

§ 43. **Expansiunea limbii spaniole.** Prin bula papei Alexandru VI, de care am mai amintit, teritoriile descoperite (dar ciudat, pentru mentalitatea noastră modernă, și cele ce aveau să fie descoperite mai tîrziu!) au fost împărțite între spanioli și portughezi.

Cea mai mare parte a revenit Spaniei; se știe că imperiul colonial spaniol a fost unul dintre cele mai mari din lume.

Cît privește America, nu ne interesează aci să urmărim pas cu pas istoria colonizării, care poate fi găsită în lucrări ce se consultă în mod obișnuit; ne vom rezuma la urmările lingvistice ale acestei colonizări.

Chiar dacă limbile indigene americane — deși astăzi mult reduse — nu au dispărut cu totul, s p a n i o l a s-a impus în coloniile aparținînd înainte coroanei Spaniei, din Mexic la nord pînă în Țara de Foc la sud, cu excepția Braziliei. Cînd coloniile s-au emancipat treptat, prin luptele din secolele XVIII—XIX, statele independente ivite pe
198 ruinele imperiului colonial spaniol, deși în general animate — cel puțin într-o primă perioadă patriotico-romantică — de o xenofobie trufașă, au păstrat ca limbă națională spaniola și această păstrare permite Americii Latine să mai aibă o relativă unitate culturală. Considerînd că spaniola se extinde și în nordul Mexicului, în partea sud-vestică a Statelor Unite (New Mexico, Colorado, Arizona) și în posesiunile Statelor Unite din Antile, ne putem face o idee despre dimensiunile domeniului lingvistic spaniol din America. Unirea politică cu Spania a încetat de multă vreme, dar unirea culturală subzistă încă, iar în limba scrisă diferențele dintre spaniola europeană și cea din America Latină sînt neînsemnate, mai ales lexicale (așa-numitele „americanisme") [79]. Împrumuturile din limbile indigene americane nu sînt foarte numeroase și se referă în special la flora și fauna indigenă sau apar, cum este natural, în toponimie [80]. Mai importante sînt deosebirile în limba vorbită,
199 unde se observă fenomene de conservare și inovație, dar mai ales se observă

[79] Cf. M. DE TORO Y GISBERT, *Americanismos*, Paris, 1912; J. FR. SANTAMARÍA, *Diccionario general de americanismos*, Méjico, 1942—1943 (nu totdeauna sigur); A. MALARET, *Diccionario de americanismos*, Buenos Aires, 1946 [3], pentru a nu mai aminti dicționarele speciale, limitate la unele regiuni și deosebit de importante, ca: C. GAGINI, *Diccionario de costarriqueñismos*, San José, 1919 [2]; T. GARZÓN, *Diccionario argentino*, Barcelona, 1910; T. SAUBIDET, *Vocabulario y refranero criollo*, Buenos Aires, 1948 [3]; J. FR. SANTAMARÍA, *Diccionario de mejicanismos*, Méjico, 1959, precum și prețiosul glosar al lui E. TISCORNIA întocmit pentru „Martín Fierro" de J. HERNANDEZ la p. 347—460, în splendida ediție critică a poemului *gaucho* (Buenos Aires, 1952).

[80] Ele sînt mai numeroase în acele state sud-americane în care elementul indigen a fost și mai este încă bine păstrat, ca în Chile (cuvinte de origine araucană [mapuche], în Peru (cuvinte de origine quéchua), în Mexic (cuvinte de origine nahuatl), în Paraguay (cuvinte de origine guaraní) etc. ... Multe din aceste cuvinte, provenind din diferite limbi indigene americane, s-au extins apoi în teritorii foarte îndepărtate de locul lor de origine prin expansiunea spaniolei (așa de ex. „quechuísmos" în Argentina, explicabile prin comerțul din epoca colonială). Cf. în special R. J. CUERVO, *Apuntaciones críticas sobre el lenguaje bogotano*, Bogotá, 1939 [7], p. 684 și urm.; P. HENRÍQUEZ UREÑA, *Para la historia de los indigenismos*, Buenos Aires, 1938. Cele mai mari culegeri de cuvinte indigene americane sînt oferite, fără îndoială, de cele două dicționare: R. LENZ, *Diccionario etimológico de las voces chilenas derivadas de lenguas indíjenas americanas*, Santiago de Chile, 1904—1910 și G. FRIEDERICI, *Amerikanistisches Wörterbuch*, Hamburg, 1960 [2], la care se poate adăuga: T. BUESA OLIVER, *Indoamericanismos léxicos en Español*, Madrid, 1965.

Pe bună dreptate J. COROMINAS a remarcat că „en el castellano del Nuevo Mundo lo específicamente americano, y la aportación de cada país no consiste tanto en la corriente de vocablos

afirmarea unor tendințe care, în patria spaniolă, sînt doar dialectale [81]. Una dintre caracteristicile cele mai răspîndite în spaniola din America este așa-numitul *seseo* și anume pronunțarea lui *ϑ* (în ortografia spaniolă *c*, *z*) ca *s*, fenomen care nu este însă necunoscut, începînd din sec. XVI, nici în alte regiuni ale Spaniei [82].

Mult răspîndit în toată America Spaniolă este și așa-numitul *yeísmo*, adică trecerea lateralei palatale *l'* (în ortografia spaniolă *ll*) la *y* (și de aici, în unele regiuni, de exemplu în unele zone din Argentina, la *ž*, *ǧ*): *caballo*, *calle* > *kaβayo*, *kaye* (și parțial *kaβažo*, *kaβaǧo*, *kaže*, *kaǧe*) [83].

În morfologie, fenomenul cel mai relevant poate (dar care își are și el rădă- 200
cinile în Spania) este așa-numitul *voseo*, și anume folosirea pronumelui *vos* în loc de *tú*, în acord cu pronumele atone și posesive de persoana a doua singular, dar, cel puțin de regulă, cu verbe la persoana a doua plural, de exemplu *vos*

---

indígenas que en ellos se han mezclado al castellano común, en proporción variable, pero nunca tal que cambiara la fisonomía del idioma, sino en la vida nueva que las palabras del castellano de todos han llevado en el nuevo ambiente continental, vida a veces tan original y llena del contenido local e histórico que hace difícil reconocer su abolengo europeo y que por encima del punto de arranque etimológico les imprime un sello americano inconfundible", *RFH*, VI (1944), p. 1, la începutul foarte interesantului studiu *Indianorománica. Estudios de lexicología hispanoamericana*, *RFH*, VI (1944), p. 1—35, 139—175, 209—254. Cu aceasta cade aproape complet așa-numita „teoría indigenista" emisă la sfîrșitul secolului trecut de R. Lenz, *Chilenische Studien*, în *Phonetische Studien* de W. Viëtor, V (1892), VI (1893) precum și în diferite articole și studii succesive (cele mai multe strînse și traduse în vol. VI (1940) din *BDHA* cu titlul *El Español en Chile)*, acceptată la început de cercetători de valoare, ca W. Meyer-Lübke, dar combătută de alții (cf. în special A. Alonso, *Examen de la teoría indigenista de R. Lenz*, în *RFH*, I (1939), p. 313—350); a se vedea echilibratul raport al lui B. Malmberg, *L'extension du Castillan et le problème des substrats*, în „Actes du Colloque intern. de civilisations, littératures et langues romanes" (Bucarest, 1959), p. 249—260 și articolul lui J. M. Lopes Blanch, *Influencia de las lenguas indígenas en el léxico del Español hablado en México*, în „Anuario de Letras" (México), V (1965), p. 33—46.

[81] În special andaluziene, ceea ce nu este suficient, însă, pentru a susține teoria, foarte la modă într-o vreme, a unui „andaluzism" al spaniolei din America; v. în special: P. Henríquez Ureña, *El supuesto andalucismo de América*, Buenos Aires, 1925; M. L. Wagner, *El supuesto andalucismo de América y la teoría climatológica*, în *RFE*, XIV (1927), p. 20—23; A. Alonso, *La base lingüística del Español americano*, în volumul său *Estudios lingüísticos: Temas hispanoamericanos*, Madrid, 1953, p. 7—72; G. L. Guitarte, *Cuervo, Henríquez Ureña y la polémica sobre el andalucismo de América*, în *VoxR*, XVII (1958), p. 363—416.

[82] Cf. A. Alonso, *Orígenes del seseo americano*, în volumul *Estudios lingüísticos: Temas hispano-americanos*, mai sus-citat, p. 102—150; pentru studiul aceluiași fenomen în Spania, cf. A. Alonso, *Historia del ceceo y del seseo españoles*, în *Thesaurus*, VII (1951), p. 111—200; v. fig. 37, p. 355.

[83] „En el mundo hispanohablante el yeísmo tiene una geografía mucho más extensa que la *ll* de tipo castellano. Domina por ejemplo en N. Méjico, Méjico, toda la América Central, Cuba, Puerto Rico, S. Domingo, gran parte de la Argentina, en el Uruguay, el centro de Chile, las tierras bajas de Venezuela, del Ecuador y del Perú, en parte de Bolivia, en Murcia, Andalucía, Extremadura, Zamora, Canarias, Islas Filipinas, el judeo-español. Hay también algunas formas de yeísmo en Asturias y Santander". Astfel, după L. Florez, *La pronunciación del Español en Bogotá*, Bogotá, 1951, p. 242—234. În Argentina *y* < *ll* și *y* de orice altă origine trece la *ž* (*j* francez) sau, la început de cuvînt, și la *ǧ*; cf. B. Malmberg, *Études sur la phonétique de l'Espagnol parlé en Argentine*, Lund, 1950, p. 104 și urm. Cf. și A. Alonso, *Estudios lingüísticos...*, la n. 82, p. 196—262.

tenés tu libro [84]. Pe filologul romanist, spaniola din America nu îl interesează numai pentru că dezvoltarea ei oferă importante paralelisme cu răspîndirea latinei și cu fragmentarea ei de mai tîrziu (paralelisme de care s-a vorbit la § 28), nu numai pentru că oferă noi tipuri de literatură, ci și pentru că permite urmărirea ariilor dialectale și, mai ales, găsirea, în varietățile hispano-americane actuale, a unor fenomene care au dispărut sau au rămas la stadiul dialectal în spaniola europeană, dar care în America au avut o dezvoltare independentă.

Poate mai interesantă din punct de vedere lingvistic, deoarece s-a dezvoltat complet separat de spaniola europeană — cu care nu a păstrat decît contacte foarte rare și sporadice — este iudeo-spaniola evreilor sefardiți levantini. În orașele din Orientul european (în Bosnia, Macedonia, Grecia, Bulgaria, România și Turcia) trăiau cîteva mii de evrei sefardiți, descendenți ai acelor evrei spanioli care au fost alungați din Spania în 1492 și care și-au găsit adăpost în Imperiul Otoman. Acești evrei și-au păstrat pînă în epoca modernă (mulți
201 au murit în timpul ultimului război în urma persecuțiilor rasiale ale naziștilor [85]) limba lor care, în ciuda cîtorva inovații, datorate în special influenței puternice a popoarelor în sînul cărora trăiau, corespunde extraordinar cu spaniola perioadei clasice (de ex. menținerea lui *f-*, distincția între *s* surd și *s* sonor și între *z* surd și *z* sonor și păstrarea valorii *š* pentru *x* și *j*). Iudeo-spaniola [86], și în special cea folosită în cărțile religioase, este cunoscută și sub numele de ladină [87].

O evoluție complet diferită a avut-o spaniola în insulele Filipine, unde a dat naștere și unei varietăți creole. La Curaçao, colonie olandeză din Marea Caraibelor, se vorbește o limbă creolă (numită *papiamento*), care, deși mult influențată lexical de spaniolă, are la bază un dialect creol portughez și a dezvoltat o literatură, destul de modestă.

---

[84] De obicei *vos* apare cu persoana a doua plural la prezent și la perfect (în afară de imperativ), cu persoana a doua singular la celelalte timpuri (viitor, imperfect etc.). De ex. *vos debés, vos andás,* dar *vos serás, vos acababas* etc. Fenomenul *voseo* este răspîndit în Argentina, Uruguay, în unele părți din Paraguay și în teritorii întinse din America Centrală. Cf. harta lingvistică (geografía del voseo) de la începutul volumului foarte bun al lui E. F. TISCORNIA, *La lengua de „Martín Fierro"*, Buenos Aires, 1930, (*BDHA*, III) și expunerea aceluiași autor la § 97 al volumului.

[85] Este într-adevăr impresionantă statistica dată de O. PARLANGÈLI, *Stato attuale delle comunità sefardite in Grecia*, în „Atti del Sodalizio glottologico milanese", VI (1953), p. 1—4. Iată cîteva date: din 53 000 evrei sefardiți înregistrați la Salonic în 1940, în 1948 supraviețuiseră deportărilor doar 1800, din 2200 din Kavala rămăseseră 42, din 2 000 din Corfu rămăseseră 170!

[86] Bibliografia de iudeo-spaniolă este foarte vastă; cele mai bune sinteze sînt volumele lui M. L. WAGNER, *Carácteres generales del judeo-español de Oriente*, Madrid, 1930, și R. REDARD, *Sepharad. Le monde et la langue judéo—espagnole des Séphardim*, Mons (1966). V. și bibliografia de la sfîrșitul capitolului. [*]

[87] Și verbul *enladinar* înseamnă „a traduce în spaniolă" (mai ales texte ebraice sau arabe). Faptul că în *Cantar de mio Cid* (v. § 81) se vorbește (v. 2769) despre un *moro latinado* arată că în vremea aceea *ladino* însemna „spaniolă" în opoziție cu araba și alte limbi străine. Din aceasta rămîn urme și în diferitele sensuri pe care le-a luat cuvîntul *ladino* în America centrală și de sud. După KANY, *Semántica hispanoamericana*, Madrid, 1962, p. 22. „*Ladino* (< latinus) aplicado en la Edad Media a los moros que hablaban español ... en el Nuevo Mundo ha venido a significar „indio de habla española" (Río de la Plata, Perú, Ecuador, Colombia, Centro América), o (hoy desusado) un „negro de habla española" (Cuba), y su significado se ha extendido a *mestizo* (Centro América; Tabasco, Méjico), mitad español, mitad indio". V. și FR. J. SANTAMARÍA, *Diccionario general de americanismos*, Méjico, 1942—1943, vol. II, p. 168.

§ 44. **Expansiunea limbii portugheze.** Principalul centru de expansiune colonială a portughezei a fost Brazilia. Şi aici, lucrurile s-au petrecut într-un mod analog cu cel analizat pentru spaniola din America. Colonie mai întîi, apoi viceregat, regat (1815), apoi imperiu (1822) şi în sfîrşit republică independentă (1889), Brazilia a păstrat limba vechilor colonizatori şi o unitate culturală şi spirituală cu Portugalia, afirmată recent, dacă nu altfel, cel puţin prin unificarea ortografică între cele două state. Portugheza din Brazilia păstrează unele aspecte din portugheza europeană arhaică şi regională şi prezintă inovaţii, dintre care unele apar şi în dialectele portugheze [88]. Principalele deosebiri dintre portugheza din Brazilia şi cea din Europa se găsesc în lexic 202
şi în frazeologie; există în Brazilia unele cuvinte care în Portugalia sînt astăzi arhaice sau doar dialectale (ca *faneco* „bucată de pîine") şi există cuvinte diferite pentru unele obiecte sau noţiuni (de ex. *bonde* în Brazilia, *tranvía* în Portugalia pentru „tramvai"). În fonetică se remarcă pronunţarea ca *i* a lui *-e* final (care în Portugalia este mai degrabă *ə*) tendinţa, mai ales la clasele de jos, de reducere a lui *lh* (= *l'*) la *y* (corespunzînd deci *yeísmo*-ului hispano-american), pronunţarea lui *-s* final ca *-š* şi *-z* (şi nu *š* şi *ž* cum se întîmplă în portugheză prin fonetică sintactică). În morfologie se observă, doar în vorbirea claselor mai puţin cultivate, tendinţa nivelării între singular şi plural (de ex. *três dia despois* pentru *três dias despois*), folosirea lui *Você* în loc de *tu* (acordat cu pronume şi forme verbale de persoana a doua singular) de ex. *eu ja ti dissi que Você não intende nada das lei(s)*, fenomen ce poate fi, într-un anume fel, pus în legătură cu *voseo* hispano-american. Cea mai mare deosebire dintre portugheza din Brazilia şi portugheza din Portugalia este însă în aşezarea pronumelor atone care, de obicei, se antepun în Brazilia în cazuri în care se postpun în Portugalia (de ex. *aí vêem eles me buscar* în loc de *aí vêem eles buscar-me*). Şi aici elementele împrumutate din limbile indigene, şi în special din tupí, se referă în primul rînd la floră şi la faună sau la obiceiuri locale [89]. Portugheza din Brazilia a fost influenţată oarecum, ca şi spaniola din Cuba şi din alte localităţi ale Americii centrale, de vorbirea de tip creol a vechilor sclavi negri; dar a fost relativ puţin influenţată de limbile indigene africane, contrar unor teorii emise în Brazilia [90].

În imensul teritoriu colonial care a aparţinut cîndva Portugaliei şi din care numai puţine zone îi mai aparţin din punct de vedere politic, s-au format cîteva idiomuri creole. Se poate spune chiar că portugheza este limba romanică

[88] O teorie curentă, susţinută în special de M. de Paiva Boléo, *Brasileirismos*, Coimbra, 1943, p. 68 şi urm., atribuie multe din caracteristicile portughezei din Brazilia varietăţilor portugheze din Azore care ar fi dat un număr însemnat de imigranţi. Dar şi această teorie, ca şi cea a „andaluzismului" spaniolei din America, pare a fi o iluzie şi de aceea este respinsă de S. Da Silva Neto, *Le portugais dans le Nouveau Monde*, în „Orbis", II (1953), p. 143—156.

[89] Cf. articolul de sinteză a lui Fr. Silveira Bueno, *Influências do Tupi no Português do Brasil*, în *JFil.*, I (1953), p. 109—120, în care se afirmă că „na língua viva do país, na expressão diária de todos nós, são muitos os empréstimos indígenas sem mencionarmos os nomes de lugares, da fauna, da flora, dos produtos caseiros, dos utensílios familiares" (p. 112). V. şi P. Ayrosa, *Termos tupis no português do Brasil*, São Paulo, 1937.

[90] Ne referim în special la R. Mendonça, *A influência africana no Português do Brasil*, Porto, 1948 [3]. Împotriva exagerărilor acestui autor, care vrea să explice totul prin influenţe ale limbii Kimbundu (limbă bantu din Angola), cf. S. da Silva Neto, *Introdução ao estudo da língua portuguesa no Brasil*, Rio de Janeiro, 1951, p. 129, care, poate cu unele exagerări, afirmă „No português brasileiro não há, positivamente, influência de línguas africanas ou ameríndias".

Scanned with OKEN Scanner

care a dat naştere celui mai mare număr de varietăţi creole, deşi unele sînt astăzi dispărute sau pe cale de dispariţie. Vom aminti doar dialectele indo-portugheze din puţinele zone din India care aparţineau Portugaliei (Goa [azi Panjim], Damão [azi Daman]) etc. şi a cîtorva puncte din insula Sri-Lanka
203 (Ceylon), sino-portugheza din Macao, malaio—portugheza din Java şi Malaca, dispărută astăzi, şi dialectele negro-portugheze de la Cabo Verde şi din Guineea.

Din această rapidă expunere reiese că domeniul lingvistic al Romaniei — deşi a pierdut în Europa o parte din teritoriul care a aparţinut cîndva din punct de vedere politic Romei — s-a extins în afara Europei, prin expansiunea colonială a naţiunilor de limbi neolatine, răspîndind limba Romei în noile şi variatele ei forme, în cele două emisfere.

BIBLIOGRAFIE

204 Pentru istoria numelor *romani, Romania, romanice* etc. (§§ 29—31), recomandăm în special: G. Paris, *Romani, Romania, lingua romana, romancium*, în volumul *Mélanges linguistiques*, Paris, 1909, p. 1—31 (apărut deja în *Rom.*, I (1872), p. 1—22); V. Crescini, *România*, în volumul *Románica Fragmenta*, Torino, 1932, p. 1—26 (apărut deja în „Annuario dell'Università di Padova" din 1908—1909) şi *Romana lingua*, în acelaşi volum *Romanica Fragmenta*, p. 27—41 (apărut deja în „Miscellanea di studii in onore di A. Hortis", Triest, 1910, p. 441—451); K. Dietrich, *Römer, Romäer, Romanen*, în *„Neue Jahrb. f. kl. Altert."*, XIX—XX (1907), Heft 7; H. F. Muller, *On the use of the expresion* Lingua romana *from the first to the ninth century*, în *ZRPh*, XLV (1925), p. 9—23; J. Zeiller, *L'apparition du mot*, Romania *chez les écrivains latins*, în *REL*, VII (1929), p. 194—198; H.-G. Koll, *„Lingua latina", lingua Roman[ic]a und die Bezeichnungen für die romanischen Vulgärsprachen*, în *ER.*, VI (1957—1958), p. 95—164.

Pentru expansiunea latinei, afară de opera lui Budinszky citată la § 16, cf. G. Gröber, *Die Ausbreitung der romanischen Sprachen* în al său *Grundriss d. rom. Phil.*, I ², p. 541—553.

Problema elementelor latine menţinute în Romania pierdută a fost pusă prima oară în mod magistral de J. Jud, *Probleme der altromanischen Wortgeographie*, în *ZRPh*, XXXVIII (1913), p. 1—75.

Pentru elementele latine din berberă, bască şi din limbile celtice, sînt suficiente indicaţiile bibliografice date în §§ 34—36, la care se pot adăuga: O. Rösler, *Die lateinischen Reliktwörter im Berberischen und die Frage des Vokalsystems der afrikanischen Latinität*, în *BNF* XIII (1962), p. 258—262 şi A. Acquati, *Il vocalismo latino volgare nelle iscrizioni africane*, în *ACME* (Milano), XXIX (1971), p. 155—184.

Pentru elementele latine din limbile germanice, cf. F. Kluge, *Urgermanisch*, Strassburg, 1913³ şi bibl. citată acolo (p. 18), în special Th. Frings, *Germania Romana*, Halle, 1932, retipărită 1966, completată printr-un al doilea volum, *Germania romanica, II. Dreissig Jahre Forschung. Romanische Wörter*, v. G. Müller, Th. Frings, Halle, 1968. Cf. şi Fr. Seiler, *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnwortes*, I², Halle, 1925 şi Fr. Stroh, *Germanentum*, în Fr. Maurer şi Fr. Stroh, *Deutsche Wortgeschichte*, I², Berlin, 1959 § 5 (Römische Einflüsse), p. 44—47, iar pentru perioada posterioară, de influenţe romanice,

cf. articolul dens al lui E. Öhmann, *Der romanische Einfluss auf das Deutsche bis zum Ausgang des Mittelalters*, în același prim volum din *Deutsche Wortgeschichte*, condus de Maurer și Stroh, p. 269—327 (acolo întreaga bibliografie); deși având caracter, în primul rînd, de popularizare nu trebuie uitate volumele următoare (II³, 1921; III², 1924 și IV², 1925) din lucrarea deja citată a lui Fr. Seiler.

Pentru elementele latine din neerlandeză trebuie pusă, alături de opera magistrală a lui Frings, foarte importanta cercetare a lui A. Weijnen, *Leenwoorden uit de Latinitas stratografisch beschouwd*, în „Verslagen en Mededelingen van de kon. Vlaamse Academie von Taal en Letterkunde", 1967, p. 365—480.

Pentru cele mai vechi elemente latine din engleză, rămîne fundamentală cartea lui A. Pogatscher, citată în nota 58.

Pentru partea orientală a imperiului, important rămîne încă volumul lui L. Hahn, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906 și cercetarea aceluiași autor: *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*, în „Philologus", Supliment X, 1907, cît și lucrarea lui Zilliacus citată în § 33.

Pentru elementele latine din greacă, cf. M. Triandaphyllidis, *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärlitteratur*, Strassburg, 1909; F. Viscidi, *I prestiti latini nel greco antico e bizantino*, Padova, 1944. Pentru cuvintele latinești existente în neogreacă, cf. G. Meyer, *Neugriechische Studien*, III. *Die lateinischen Lehnworte im Neugriechischen*, Viena, 1895 (în Sitz. Akad. Wien, CXXXII).

Pentru elementele latine din albaneză, este suficientă bibliografia citată în notele 65—67. 205

Pentru răspîndirea francezei (§ 42) cf. în special F. Brunot, *Histoire de la langue française*, VIII, 3 *(Le français hors d'Europe)*, Paris, Colin, 1935 precum și impresionantul volum al lui Fr. I. Schoell, *La langue française dans le monde*, Paris, 1936. Volum colectiv, *Le Français, langue vivante*, în „Esprit", n.s. XI (1962). Pentru franceza din Canada, un bun articol sintetic, dar astăzi în mare parte depășit, este cel al lui W. Meyer-Lübke, *Das Französische in Kanada*, în *GRM*, I (1909), p. 133—139 (traducere franceză: *Le français au Canada*, în „Bulletin du parler français au Canada", VIII (1909), p. 121—129). Dintre operele cele mai recente amintim în special: V. Barbeau, *Le français du Canada*, Montréal, 1963 și J. D. Gendron, *Tendences phonétiques du français parlé au Canada*, Paris-Québec, 1966 (pe baza unor cercetări de fonetică experimentală). Întreaga bibliografie pentru franceza din Canada apare în *Bibliographie linguistique du Canada français de* James Geddes *et* Adjutor Rivard (1906) *continuée* par Gaston Dulong, Paris-Québec, 1966, care face inutilă vechea *Bibliographie du parler français du Canada*, Paris-Québec, 1906 a primilor doi autori, a cărei retipărire este adusă la zi, dar nu ne dispensează de a cerceta, pentru partea mai puțin recentă, însemnările critice publicate de Geddes în diferite volume din *KJbFRPh*, sub titlul de *Canadian-French*. Adăugăm: *Glossaire du parler français au Canada préparé par la Société du parle français au Canada*, Québec, 1930. Pentru limba așa-numiților „acadieni" (coloniști de limbă franceză provenind din Canada) din Louisiana, cf. J. K. Ditschy, *Les Acadiens Louisianais et leur parler*, Paris, 1932 (care reproduce un manuscris anonim de la începutul secolului nostru) și mai ales: G. Massignon, *Les parlers français d'Acadie*, Paris, 1962; despre condițiile francezei în Louisiana și despre diferitele ei aspecte, cf. W. A. Read, *Louisiana French*, Baton Rouge, 1963²; pentru forma creolă a francezei din Louisiana, cf. opera postumă a lui J. F. Broussard, *Louisiana Creole Dialect*, Baton Rouge, 1942, și M. Conwell—A. Juilland, *Louisiana French Grammar*, I, The Hague, 1963. Pentru tot ceea ce privește dialectele creole pe bază franceză, este suficient să trimitem la lucrarea sintetică a lui L. Göbl—Gáldi, *Esquisse de la structure grammaticale des patois français—créoles*, în *ZFSL*, LVIII (1934), p. 257—295 (și acolo întreaga bibliografie). Adăugăm,

dintre publicațiile cele mai recente: S. COMHAIRE—SYLVAIN, *Le Créole Haïtien. Morphologie et Syntaxe*, Wetteren și Port-au-Prince, 1936; J. FAINE, *Philologie créole*, Port-au-Prince, 1937 și *Le créole dans l'Univers, Études comparatives des Parlers Français-Créoles*, I. *Le Mauricien*, Port-au-Prince, 1939; R. A. HALL Jr., *Haitian Creole. Grammar, Texts, Vocabulary*, Menasha Wisc., 1953 (Amer. Anthropological Association, Memoir, N. 74); E. JOURDAIN, *Du Français aux parlers créoles*, Paris, 1956; M. VALKHOFF, *Contributions to the Study of Creole*, în „African Studies", XX (1960), p. 77—87, 113—125 și 230—244 (partea a treia este dedicată creolei franceze) și de același autor: *Notes socio-linguistiques sur le parler créole de la Réunion*, în *RomPh.*, XVII (1964), p. 723—735; M. F. GOODMAN, *A comparative study of Creole French Dialects*, The Hague, 1964.

Pentru teoria generală a limbilor creole, cf. R. HALL, *Pidgin and Creole languages*, I. Ithaca, 1966. I. RICHARDSON, *Evolutionary Factors in Mauritian Creole*, în „Journal of African Languages", II (1963), p. 2—14.

Pentru spaniola din America (§ 43), bibliografia este astăzi imensă: există repertorii bibliografice pentru a ușura cercetările: CH. CARROL MARDEN, *Notes for a Bibliography of American Spanish*, în „Studies in honor of A. Marshall Elliott", Baltimore, 1911, vol. II, p. 567—592 și *A Bibliography of American Spanish (1911—1921)*, în „Homenaje a R. Menéndez Pidal", Madrid, 1925, vol. I, p. 589—665; adăugăm ampla bibliografie din volumul *El Español en Méjico, los Estados Unidos y la América Central (BDHA, IV)*, Buenos Aires, 1939, p. XXVII—LXI; pentru perioada mai recentă, sînt cvasicomplete bibliografiile din *RFH* și apoi din *NRFH*. Amintim și M. W. NICHOLS, *Bibliographical Guide to Materials on American Spanish*, Cambridge, Mass., 1941 (nu întru totul sigur) și, cu toate defectele, ampla parte a șasea (p. 663—834) dedicată hispano-americanei din *Bibliografia lingüística española* de H. SERÍS.

Indicăm trei scurte lucrări cu caracter general ce pot oferi o primă orientare: N. MALMBERG, *L'espagnol dans le Nouveau Monde. Problème de linguistique générale*, în *StLing.*, I (1947), p. 79—116 și II (1948), p. 1—36 și M. L. WAGNER, *Lingue e dialetti dell'America latina*, Florența, 1949; J. P. RONA, *Aspectos metodológicos de la dialectología hispanoamericana*, Montevideo, 1958.

Prima lucrare importantă asupra hispano-americanei a fost volumul, clasic dar la fel de prețios astăzi, al lui R. J. CUERVO, *Apuntaciones críticas sobre el lenguaje bogotano*, Bogotá, 1867 (ed. a 8-a, ibidem, 1955); o etapă însemnată o marchează apoi studiile lui R. LENZ (citate deja în n. 80). O altă etapă este marcată de importanta lucrare a lui A. M. ESPINOSA, *Studies in New Mexican Spanish*, în *RDR*, I (1900), p. 157—239, 269—300; III (1911), p. 241—256; IV (1912), p. 251—286; V (1913), p. 142—172; VI (1914), p. 241—317; traducere și reelaborare spaniolă de Á. ROSENBLAT, fără ultima parte dedicată elementelor engleze, în *BDHA*, vol. I (1930), și II (1946). Studiile privind spaniola din America iau un nou avînt prin activitatea lui A. ALONSO, mai întîi în Argentina și apoi în Statele Unite; el întemeiază, în 1930, *Biblioteca de dialectología hispanoamericana* (prescurtată *BDHA*), în seria publicațiilor Institutului de Filologie de la Universitatea din Buenos Aires, din care apar, din 1930 pînă în 1949, șapte volume; în 1939 se întemeiază la Buenos Aires *Revista de Filología Hispánica*, care a continuat pînă în 1946, reluată fiind în Mexic începînd din 1947, cu titlul de *Nueva Revista de Filología Hispánica*, dedicată în bună parte filologiei hispano-americane; unele studii ale lui A. ALONSO cu subiecte americane au fost reunite apoi în volumele *El problema de la lengua en América*, Madrid, 1935 și *Estudios lingüísticos; Temas hispano-americanos*, Madrid, 1953. *BDHA*, afară de studii originale, a retipărit operele clasice asupra hispano-americanei, răspîndite în reviste și volume greu accesibile.

Afară de bibliografia amintită *BDHA*, au fost retipărite, în ultimii ani, lucrări epuizate și rare ale unor filologi dispăruți, cum ar fi, de pildă, ale lui J. R. Cuervo, *Disquisiciones sobre filología castellana*, Buenos Aires, 1948 și, cu același titlu, Bogotá, 1950 (cele două culegeri nu sînt perfect identice); remarcabilă este și publicarea celor două volume de *Obras* ale aceluiași J. R. Cuervo, Bogotá, 1954, de către Institutul Caro y Cuervo. Printre alte lucrări de interes general amintim: P. Henríquez Ureña, *Observaciones sobre el Español de América*, în *RFE*, VIII (1921), p. 357—390; XVII (1930), p. 277—284 și XVIII (1931), p. 120—148; Á. Rosenblat, *La lengua y la cultura de Hispanoamérica. Tendencias lingüístico-culturales*, Jena, 1933 (retipărit de mai multe ori, cu mici modificări chiar și în titlu, ultima oară în interesantul volum miscelaneu al aceluiași Rosenblat, *La primera visión de América y otros estudios*, Caracas, 1965). Nu trebuie uitat nici volumul *El castellano de España y el castellano de América. Unidad y diferenciación*, Caracas, 1962, de același autor.

Mai superficial este volumul lui J. Ribeiro, *História de romanização de América*, Rio de Janeiro, 1959. Dintre studiile speciale dedicate întregului domeniu ibero-american, amintim, pentru pronunțare: D. L. Canfield, *La pronunciación del español en América. Ensayo histórico-descriptivo*, Bogotá, 1962; pentru sintaxă, excelenta *American Spanish Syntax* a lui Ch. E. Kany, Chicago, 1951[2]; pentru semantică *American-Spanish Semantics* de același autor (Berkeley—Los Angeles, 1960), accesibilă acum și în traducere spaniolă: *Semántica hispano-americana* (Madrid, 1962), la care trebuie adăugat importantul volum al lui Ch. E. Kany, *American-Spanish Euphemismus*, Berkeley—Los Angeles, 1960. Dintre cercetările consacrate unor subiecte speciale, vom aminti, pentru fonetică, studiile asupra pronunțării argentiniene de către B. Malmberg, *Études sur la phonétique de l'Espagnol parlé en Argentine*, Lund, 1950 (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. I, Bd. 45, N. 7) și a unei varietăți columbiene de către L. Florez, *La pronunciación del Español en Bogotá*, Bogotá, 1951. În ultimii ani, au fost publicate mai multe monografii regionale dintre care amintim: pentru Mexic: R. M. Gutiérrez Eskildsen, *El habla popular y campesino de Tabasco*, México, 1941; M. Victor Suarez, *El español que se habla en Yucatán*, Mérida, 1945. Pentru Antile, în afară de remarcabilul volum al lui P. Henríquez Ureña, *El español en Santo Domingo*, Buenos Aires, 1940 (care face parte din *BDHA*, vol. V), cf. excelenta monografie a lui T. Navarro Tomás, *El Español en Puerto Rico. Contribución a la geografía lingüística hispanoamericana*, Río Pedras, Puerto Rico, 1948 [1966[2]], care aplică pentru prima oară metodele geografiei lingvistice la un teritoriu hispano-american. Pentru Venezuela, amintim A. v. Wijk, *Contribución al estudio del habla popular de Venezuela*, Amsterdam, 1946; pentru Peru, P. M. Benvenutto Murrieta, *El lenguaje peruano*, Lima, 1936 (despre această carte, v. M. L. Wagner, *Das peruanische Spanisch*, în *VKR*, XI (1939), p. 48—68); pentru Ecuador: H. Toscano Mateus, *El español en el Ecuador*, Madrid, 1953 (Anejo 61 din *RFE*); pentru Argentina, în afară de frumoasa monografie dedicată descrierii unui grai rural de Vidal de Battini, *El habla rural de San Luis*, Buenos Aires, 1949 (care formează volumul VII și ultim din *BDHA*) și de lucrarea generală a aceleiași autoare, *El español de la Argentina*, Buenos Aires, 1954, amintim volumul lui A. Castro, *La peculiaridad lingüística rioplatense*, Buenos Aires, 1941. Pentru Chile: A. Rabanales, *Introducción al estudio del Español de Chile*, Santiago, 1953.

O bună bibliografie critică a studiilor hispano-americane, limitată la perioada 1939—1948, oferă M. L. Wagner, *Crónica bibliográfica hispano-americana*, în volumul „Os estudos de linguística românica na Europa e na América desde 1939 a 1948", Coimbra, 1951 (Supl. bibl. din *RPFI*, p. 369—398).

Pentru spaniola din teritoriile extra-peninsulare non-americane avem puține studii: pentru insulele Canare, cf. J. Alvarez Delgado, *Puesto de Canarias en la investigación lingüística*,

207

La Laguna de Tenerife, 1941; S. de Lugo, *Colección de voces y frases provinciales de Canarias*, La Laguna de Tenerife, 1946; M. Alvar, *El español hablado en Tenerife*, Madrid, 1959 și bibliografia lui J. Régulo Pérez în citatul volum „Os estudos ...", p. 203—225.

Pentru iudeo-spaniolă, cele mai bune opere de sinteză sînt cele ale lui M. L. Wagner și R. Redard citate în n. 86 (iar în lucrarea acestuia din urmă, la p. 205—231, o vastă bibliografie). Pentru studiile mai vechi, cf. M. L. Wagner, *Los Judios de Levante. Kritischer Rückblick bis Ende 1907*, în *RDR*, I (1909), p. 470—506. Fundamental rămîne volumul aceluiași autor *Beiträge zur Kenntnis des Judenspanisch von Konstantinopel*, Viena, 1914 (Schriften d. Balkankomm. Ling. Abt. XI). Dintre lucrările posterioare volumului „Carácteres" de Wagner, este suficient să citäm aici: C. M. Crews, *Recherches sur le judéoespagnol dans les Pays Balkaniques*, Paris, 1935 și M. Alvar, *Endechas judeoespañolas*, Granada, 1953.

Pentru *papiamento*, cf. R. Lenz, *El Papiamento. La lengua criolla de Curazao. La gramática más sencilla*, Santiago de Chile, 1928 (și în „Anales de la Universidad de Chile", IV (1926), p. 697—768, 1023—1090; V (1927), p. 289—328, 365—412, 889—980) și E. R. Goilo, *Papiaments Leerboek*, Curaçao, 1951; T. Navarro Tomás, *Observaciones sobre el Papiamento*, în *NRFH*, VII (1953), p. 183—189 și H. L. A. van Wijk, *Orígenes y evolución del Papiamento*, în *Neophil.*, XLII (1958), p. 169—182.

Pentru creola spaniolă din Filipine, cf. H. Schuchardt, *Kreolische Studien, IV. Uber das Malaiospanische der Philippinen*, Viena, 1883 (Sitz. Akad., Wien, CV (1883), I, p. 111—150). K. Whinnom, *Spanisch Contact Vernaculars in the Philippine Islands*, Hong Kong, Univ. Press, 1956 și articolul aceluiași autor, *Spanich in the Philippines* în *Journal of Oriental Studies* (of the University of Hong Kong), I (1954), p. 129—194.

Pentru portugheza din Brazilia (§. 44), bibliografia s-a îmbogățit cu studii însemnate în aceste ultime decenii. În italiană se pot găsi indicații utile în articolul lui G. AITA, *Il portoghese del Brasile*, în *CN*, IV—V (1944—1945), p. 95—112 (și mai pe scurt în articolul nostru din „Encicl. Ital.", VII, p. 765). În portugheză, amintim în special: R. Mendonça, *O Português*
208 *do Brasil*, Rio de Janeiro, 1936; J. Raimundo, *A lingua portuguesa no Brasil (Espansão, unidade e estado actual)*, Rio de Janeiro, 1941; A. Nascentes, *Estudos filológicos*, Rio de Janeiro, 1939. Două lucrări se detașează dintre celelalte prin importanța lor: M. de Paiva Boléo, *Brasileirismos (Problemas de método)*, Coimbra, 1943, și S. da Silva Neto, *Introdução ao estudo da língua portuguesa no Brasil*, Rio de Janeiro, 1951, ed. a II-a postumă, Rio de Janeiro, 1963, și, de același autor: *Problèmes linguistiques du Brésilien*, în „Actes du Colloque international ...", București, 1959 (v. mai sus p. 50), p. 260—284. V. și modestul volum al lui S. Elia, *O problema da língua brasileira*, Rio de Janeiro, 1961. Numeroase sînt și studiile asupra graiurilor locale; amintim frumosul volum al lui A. Nascentes, *O linguajar carioca*, Rio de Janeiro, 1953 [2].

Pentru dialectele „creole" trimitem la articolul nostru *Creole Lingue* din „Enciclopedia Italiana", XI, p. 833—835, unde se află și o listă completă a varietăților creolo-portugheze și bibliografia pînă în 1930; dintre scrierile mai recente, important este marele volum al lui B. Lopez da Silva, *O dialecto crioulo de Cabo Verde*, Lisboa, 1957, și mai amintim: M. L. Lopes, *The Phonologies of Cabo Verdean dialects of Portuguese*, în *BF*, XXI (1962—1963), p. 1—56; W. A. A. Wilson, *The Crioulo of Guiné*, Johannesburg, 1962; A. Chataigner, *Le Créole Portugais du Sénégal: Observations et Textes*, în „Journal of African Languages", II (1963), p. 44—71; M. F. Valkhoff, *Studies in Portuguese and Creole with special reference to South Africa*, Johannesburg, 1966.

Scanned with OKEN Scanner

Capitolul IV

NUCLEUL CENTRAL: LATINA

§ 45. **Latina scrisă și latina vorbită: „urbanitas" și „rusticitas".** S-a 209
spus încă din primul capitol că dezvoltarea limbilor romanice din latină a fost recunoscută destul de devreme, chiar dacă a fost adeseori întunecată de greșeli de perspectivă mai mari sau mai mici.

Potrivit noțiunii însăși de înrudire genealogică, introdusă la începuturile lingvisticii comparate, în primele decenii ale secolului trecut, considerăm înrudite două sau mai multe limbi care continuă direct o limbă, fie atestată, fie numai postulată, reprezentînd, deci, evoluția directă a acelei limbi. În cazul limbilor romanice, continuarea (mai puțin corect, derivarea) din latină este un adevăr atît de evident încît s-a manifestat mai întîi numai prin criteriul evidenței. Deci „continuare" neîntreruptă, pentru că între latină și limbile romanice nu există o separare bruscă, ci un proces de dezvoltare lent și de lungă durată [1].

Nucleul fundamental al limbilor neolatine, atît în ceea ce privește tezaurul lexical, cît mai ales în ceea ce privește structura gramaticală este format de latină.

Latina, acel dialect simplu al păstorilor care au întemeiat Roma, în epoca ce poate fi cunoscută din izvoare istorice, ocupa o arie foarte limitată din Latium, înconjurată de dialectele italice și de etruscă (§ 15); devenită limbă literară, în forma ce i-a fost dată de marii scriitori ai epocii republicane, latina a fost răspîndită în lume prin forța cuceritoare a romanilor (§ 16). Latina este un idiom aparținînd marii familii 210
indo-europene; ea ne este cunoscută printr-o atestare neîntreruptă, organică, abia din sec. III î.e.n. (inscripțiile anterioare sînt sporadice), dintr-o epocă mult mai recentă decît cele în care sînt atestate unele limbi indo-europene ca hitita, vechea indiană, vechea iranică și greaca (dar mai veche decît cele în care sînt atestate alte limbi indo-europene ca cele germanice, balto-slave etc.). Dacă este adevărat, cum a afirmat A. Meillet (1866—1936) [2], că poziția reciprocă a dialectelor indo-europene nu s-a schimbat cu mult, după

---

[1] „Das Vulgärlatein ist das gesprochene Latein. Es könnte auch Romanisch heissen. Die einzelnene rom. Sprachen sind nicht die Töchter des Vlt., sondern selbst Vlt., d.h. seine Spielart. Sie sind das Latein von heute" [„Latina vulgară este latina vorbită. S-ar putea numi și romanică. Fiecare limbă romanică nu este fiica latinei vulgare, ci însăși latina vulgară, adică o varietate a sa. Ele sînt latina de astăzi"] (K. Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, herausgegeben und bearbeitet von H. Schmeck, München, [1953], p. 48).

[2] A. Meillet, *Les dialects indo-européens*, Paris, 1922 ², p. 134 și urm.

separarea din ceea ce era nucleul primitiv, latina, împreună cu dialectele italice și limbile celtice, reprezintă un idiom marginal din extremitatea vestică. Lingvistica spațială a lui M. Bartoli a arătat că ariile laterale păstrează caracteristici arhaice. Într-adevăr, nu rare sînt elementele arhaice comune ariei marginale vestice, reprezentată de italică și celtică, și celei estice, reprezentată de indo-iranică și de toharică. Latina este o limbă ce prezintă importante fenomene de conservare a sistemului indo-european (de ex. în declinare); ea prezintă însă și însemnate inovații.

Încă din timpurile cele mai vechi în care putem urmări istoria latinei prin texte, limba latină ne oferă fenomene de simplificare ce se accentuează mereu. Diftongii indo-europeni, încă bine păstrați în latina arhaică, se monoftonghează treptat: *ei* trece la *ī*, de ex. *deico* > *dīco; oi* trece la *ū*, de ex. *oinos* > *ūnus; ou* la *ū*, de ex. *Loucilios* > *Lūcilius* etc., declinarea se simplifică prin pierderea locativului și a instrumentalului, conjugarea suferă și ea simplificări (de ex. optativul se cofundă cu conjunctivul), sistemul de accentuare suferă o schimbare substanțială: accentul nu mai este fix pe prima silabă, ci este condiționat de cantitatea penultimei, dar nu mai departe de antepenultima.

Această tendință spre simplificare se întărește pe măsură ce latina se extinde în Italia și în afara ei.

Odată fixată limba literară, mai ales datorită marilor scriitori ai perioadei clasice, latina scrisă cu intenții artistice menține o relativă stabilitate impusă de fidelitatea față de modele și de tradiție precum și de către autoritatea gramaticilor. Dar, ca în orice țară, și la Roma, în inima ei *(urbs)* și nu numai în *provinciae*, limba vorbită se deosebea mai mult sau mai puțin, după epoci și categorii sociale, de limba scrisă și mai ales de limba scrisă cu intenții artistice. Ne putem da ușor seama, comparînd între ele fragmente din același autor, acolo unde acesta, eliberat de scheme retorice și de preocupări literare, se adresează prietenilor sau rudelor, sau vrea să imite vorbirea obișnuită
211 precum și acolo unde, în schimb, descrie, raționează etc. Cicero însuși folosește în unele din epistolele sale familiare ce nu sînt destinate publicării un stil cu totul deosebit de cel din discursuri sau din operele filozofice și retorice (3). Petroniu imită limba populară și incorectă a unui „proaspăt îmbogățit" ignorant, în acel minunat fragment din *Satyricon*-ul său, care este cina lui Trimalchio și, dealtfel, în toată lucrarea abundă forme ale limbii vorbite și populare.

Latina scrisă și literară, latina culturii, avea o relativă uniformitate: noi, filologii moderni, deosebim cu greu unele caracteristici regionale, care erau pertinente pentru cei din antichitate în autorii clasici, ca de pildă originea

(3) Cicero, *Ep. ad familiares*, IX, 21, scriindu-i lui Petus, spune: „Quid tibi ego in epistulis videor? Nonne plebeio sermone agere tecum ... Epistulas vero cotidianis verbis texere solemus". Și *Ad Atticum*, I, 9: „Nolebam illum nostrum familiarem sermonem in alienas manus devenire". Același Cicero, *Academ.*, I, 2: „didicisti enim non posse nos Amafinii aut Rabirii similes esse, qui nulla arte adhibita de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant", folosește termenul de *vulgaris sermo* care va fi apoi originea „latinei vulgare". Este interesantă distincția dintre folosirea lui *fortasse* (cuvînt de tip literar) și *forsitan* (care prin intermediul lui *forsit* mai există în limbile romanice) în Cicero și Apuleius, analizată magistral de Löfstedt, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, Uppsala, 1936 ², p. 47 și urm. Chiar în părțile dialogate din Satirele și Epistolele lui Horațiu se pot observa elemente de limbă vorbită; cf. J. Bourciez, *Le sermo cotidianus dans les satires d'Horace*, Bordeaux, 1927; G. Bonfante, *Los elementos populares en la lengua de Horacio*, Madrid, 1937.

padovană („*patavinitas*") a lui Titus Livius. Mai ușor de urmărit sînt deosebirile regionale din textele care nu au caracter literar, ca de ex. în inscripțiile cu caracter neoficial. Latina vorbită, deși unitară pînă la un anumit punct, din cauza nivelării provocate de unitatea politică și culturală, conținea desigur un număr mai mare de deosebiri regionale și sociale. Cicero și Quintilian opun *urbanitas* romană unei *rusticitas* (Quintilian, *Inst.* XI, 3, 10) sau unei *rustica vox* (Cicero, *De oratore*, III, 11, 42). Dar aceste fenomene *rustice*, aduse în limba Romei mai întîi de către italici și etrusci, apoi de gali și de alte populații mai îndepărtate, nu erau probabil pretutindeni aceleași, iar acel *sermo vulgaris* trebuie să fi cunoscut germeni de diferențiere dialectală care se vor dezvolta apoi în fiecare limbă romanică, chiar dacă unele fenomene de origine populară făceau parte din acea *koiné* latină vorbită. În unele cazuri este vorba de tendințe manifestate încă în latina arhaică, care nu au fost acceptate de limba latină literară, astfel încît în multe privințe găsim concordanțe între latina populară și latina arhaică, în timp ce latina clasică prezintă o evoluție diferită [4]. Pe de altă parte, știm că latina clasică în perioada sa de aur a suferit, mai ales 212
în sintaxă, o lentă și profundă transformare, îndepărtîndu-se tot mai mult de limba vorbită în urma legăturii ei cu anumite scheme și modele.

§ 46. **Izvoare pentru cunoașterea așa-numitei latine „vulgare".** Înainte de toate trebuie remarcat că numele de latină „vulgară", adoptat acum de către lingviști și filologi și care, cum s-a văzut (nota 3), își are originile în expresia *sermo vulgaris*, se poate preta la echivocuri [5]. Ar fi fost poate mai bine să se vorbească de *latina vorbită* și de *latina comună* sau de *koiné latină*, dat fiind că adjectivul *vulgar* poate fi interpretat greșit. Nu este de fapt vorba numai de latina vorbită de clasele cele mai de jos ale poporului, de hamali, de gladiatori, de sclavi, de prostituate, ci de limba vorbită de toate clasele sociale, cu nuanțe infinite. În realitate nu a existat niciînd o latină vulgară absolut unitară (cum prea adesea pot lăsa impresia manualele de lingvistică romanică redactate după scheme neogramatice).

Să trecem acum în revistă principalele izvoare prin care putem dobîndi o relativă cunoaștere a acestei limbi care, fiind mai ales vorbită, transpare doar în mod excepțional din documentele scrise:

1. Autorii latini, atunci cînd folosesc expresii de limbă vorbită sau populară. În primul rînd este vorba de unii autori arhaici, ca Plaut, nu numai pentru genul comic, dialogat, care putea fi mai bine redat prin expresii apropiate de limba vorbită (și știm din mărturiile anticilor cît îl iubea poporul pe Plaut), dar și pentru că, în epoca arhaică, nu se fixaseră încă toate

---

[4] Cf. Fr. Altheim, *Die Anfänge des Vulgärlateins*, în „Glotta", XX (1932), p. 153—171 care datează primele atestări ale limbii populare în sec. III î.e.n. Pentru diferențele dintre latina scrisă și latina vorbită, cf. E. Pulgram, *Spoken and written Latin*, în „Language", XXVI (1950), p. 458—466 în care se reprezintă latina scrisă și cea vorbită ca două linii divergente (V. și n. 6.).

[5] „Da die antiken Grammatiker solche volkstümlichen und unklassischen Wörter oder Wortformen mit „vulgo" einführten und die Sprachform als „sermo vulgaris" bezeichneten, so führt sie auch heute noch konventionell den etwas irreführender Namen Vulgärlatein" [Dat fiind că vechii gramatici denumeau astfel de cuvinte și construcții populare și nu clasice prin „vulgo" și desemnau acest fel de limbă prin „sermo vulgaris", ea poartă și astăzi convențional numele înșelător de „Latină vulgară"], M. Leumann, „*Urromanisch*" *und* „*Vulgärlatein*" în „Lingua Posnaniensis", VIII (1960), p. 1.

Scanned with OKEN Scanner

213 modelele ce au fost apoi urmate cu atîta rigoare [6]; „Cato, Columella, Paladius și alți *scriptores rei rusticae*, din cauza materiei tratate, erau constrînși să folosească deseori expresii populare și țărănești care sînt pentru noi mărturii deosebit de prețioase de cuvinte și fenomene lingvistice populare [7]. La fel de importante sînt, pentru elementele lor populare, unele tratate de medicină veterinară, precum așa-numita *Mulomedicina Chironis* (sec. IV), și unele lucrări de artă culinară și de medicină populară [8]. L-am citat deja pe Petronius [9] care în al său *Satyricon* pune în gura unora dintre personajele sale, și mai ales a lui Trimalchio, expresii și cuvinte cu caracter popular sau chiar plebeu. Un izvor deosebit de prețios sînt și autorii creștini. Încă în primele secole ale erei noastre se formase o latină creștină, care se resimțea nu numai de influențe grecești și orientale, dar, avînd, în general, ca scop direct răspîndirea cuvîntului Domnului, a noii religii apărute în medii populare, ea reprezenta totodată o limbă mai apropiată de cea vorbită decît de
214 cea a autorilor păgîni contemporani (care, din dușmănie, fusese numită *sermo piscatorius*, cu referire la originea Sfîntului Petru și a altor apostoli). Tertullian, Sf. Augustin și alți Părinți ai Bisericii, oameni de cultură, capabili să scrie și într-o latină impecabilă și elegantă, în multe din operele lor care au

---

[6] Cf. F. Skutsch, *Plautinisches und Romanisches*, Leipzig, 1892. Nici din operele lui Terențiu, deși stilul său este mai literar, nu lipsesc formele populare, cf. P. Wahrmann, *Vulgärlateinisches bei Terenz*, în „Wiener Studien", XXX (1908), p. 75–103.

Pentru raportul dintre „cuvinte populare" și „arhaisme" în latină, a se vedea articolul lui A. Ronconi, *Arcaismi o volgarismi?* în volumul său miscelaneu *Interpretazioni grammaticali*, Padova, 1958, p. 3—43 și mai înainte în revista *Maia*, n.s. IX (1957), p. 7 și urm. Ronconi remarcă pe bună dreptate că: „frîna unei tradiții literare începe să se facă simțită tocmai după sec. III î.e.n. prin imitarea conștientă a modelelor mai vechi, introducîndu-se în poezia înaltă cuvinte pe care le păstrează și poporul; pînă cînd în sec. I, proza clasică, tinzînd să-și diferențieze limbajul de cel al vulgului, rămîne impenetrabilă atît pentru arhaisme cît și pentru vulgarisme, atingînd, în purismul său, o notă de imobilitate" (p. 32—33).

[7] Cf. R. Till, *Die Sprache Catos*, în „Philologus", Supplement bd, XXVII, 2, Leipzig, 1935; [în italiană: *La lingua di Catone*, trad. de C. de Meo, Roma, 1968] K. Kottmann, *De elocutione Columelliana*, Rottweil, 1903; S. Dalmasso, *Appunti lessicali su Palladio*, în „Athenaeum", II (1914), p. 52 și urm.; a se vedea, în special, lucrarea fundamentală a lui I. Svennung, *Untersuchungen zu Palladius*, Uppsala, 1935. Petru scriitorii agrimensori, cf. V. Todesco, *Il latino volgare negli scritti degli agrimensori romani*, în *AIVen.*, LXV (1905—1906), p. 651—682.

[8] Cf. S. Grevander, *Untersuchungen zur Sprache der Mulomedicina Chironis*, Lund, 1926 („Lunds Univ. Årsskrift", N.F. Afd. I, Bd. 22, nr. 3); E. Brandt, *Untersuchungen zum röm. Kochbuche. Versuch einer Lösung der Apiciusfrage*, Leipzig, 1927 („Philologus", Supplement bd, XIX, 3); M. Niedermann, *Über einige Quellen unserer Kenntnis des späteren Vulgärlateinischen*, în *Neue Jahrb. kl. Altert.*, XXIX (1912), p. 313—342 (cu exemple luate în special din limba textelor medicale, pentru care v. „Corpus medicorum latinorum", Leipzig, 1915 și urm.).

[9] Chiar dacă nu identificăm pe autor cu Petronius din vremea lui Nero (idee respinsă de E. V. Marmorale, *La questione petroniana*, Bari, 1948). Pentru limbă, cf. în special W. Heraeus, *Die Sprache des Petronius und die Glossen*, Leipzig, 1899; W. Süss, *Petronii imitatio sermonis plebei*, Dorpat, 1927; H. L. W. Nelson, *Petronius en zijn „vulgair" Latijn. Een stilistisch — grammatische studie voor de zoogenaamde „vulgaire dictie" in de Cena Trimalchionis. I. Inleiding en formeel — gramatische Problemen*, Alphen a.d.R., 1947; A. Stefenelli, *Die Volkssprache im Werk des Petron im Hinblick auf die romanischen Sprachen*, Wien—Stuttgart, 1962 [dar despre acest vol. v. rezervele obiective ale lui E. Campanile, în *ASNSPisa* s. II, vol. XXXII (1963), p. 249—254]. În ce privește sintaxa și frazeologia, au fost puse în evidență diversele concordanțe dintre construcțiile lui Petronius și cele de mai tîrziu, din limbile romanice. Cf. M. L. Wagner, *Über die Unterlage der romanischen Phraseologie*, în *VKR*, VI (1933), p. 1—26.

un scop propagandistic, se slujesc de o limbă voit apropiată de cea vorbită de poporul căruia i se adresează: „Melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi", spunea Sf. Augustin *(In Psalm*, 138, 20). Caracter popular avea și cea mai veche traducere a Bibliei (așa-numita *Itala* sau *Vetus Latina)* începută încă în secolul al II-lea, de autori creștini nu prea cultivați, după textul grecesc. Și noua traducere latină a Sf. Ieronim, așa-numita *Vulgata*, al cărei Vechi Testament este tradus direct din originalul ebraic, are Noul Testament bazat deseori pe *Vetus Latina* din care păstrează unele elemente populare [10].

Deosebit de utile sînt și scrierile unor autori cu o cultură modestă, în care efortul gramatical și stilistic pentru a scrie într-o latină corectă nu reușește să ducă la evitarea elementelor populare, gramaticale și lexicale. Este suficient să citățm ca exemplu așa-numita *Peregrinatio Aetheriae (Egeriac) ad loca sancta*, un fel de jurnal de călătorie al unei călugărițe spaniole de viță nobilă, care a vizitat Ierusalimul și alte locuri sfinte din Palestina și din Orient. Textul latin, scris de autoare la Constantinopol, la înapoiere, 215
puțin după anii 417—418 [11], conține foarte multe expresii deosebite de cele clasice, care atestă fixarea incipientă a caracterelor populare, dintre care multe se mențin în limbile romanice, caractere puse în evidență de minunatul comentariu al latinistului suedez EINAR LÖFSTEDT (1880—1955) [12].

În privința autorilor și textelor, trebuie să observăm că nu posedăm nici un text exclusiv popular, adică scris în mod voit în *sermo vulgaris*, dar că în toate textele de natura celor menționate mai sus găsim exemple mai mult sau mai puțin numeroase de latină vulgară, fie voite într-adins de autori, ca în cazul lui Petronius, fie folosite în lipsă de termeni tehnici din latina clasică, ca în „scriptores rei rusticae", fie introduse pentru o mai bună înțelegere din partea cititorilor, ca la mulți autori creștini, fie, în sfîrșit, din cauza pregătirii școlare reduse, ca în *Peregrinatio Aetheriae*.

---

[10] Este mai ales meritul lui J. SCHRIJNEN (1869—1938) și al școlii sale din Nimegue de a fi conceput latina creștină ca o „limbă specială" (Sondersprache), adică, cel puțin la origine, limba unei societăți închise. Cf. în special J. SCHRIJNEN, *Charakteristik des altchristlichen Lateins*, Nijmegen, 1932, și *Le latin chrétien devenu langue commune*, în *REL*, XII (1934), pp. 96—116. Cf. și CHR. MOHRMANN, *Le latin commun et le latin des Chrétiens*, în *Vig Chr.*, I (1947), p. 1—12; *Latin vulgaire, latin des Chrétiens*, Paris, 1952; pentru elementele populare, v. articolul aceleiași autoare: *Les éléments vulgaires du latin des Chrétiens*, în *Vig Chr.* II (1948), p. 89—101, 163—184 și diferite alte studii ale aceleiași autoare strînse astăzi în cele trei volume miscelanee: *Études sur le latin des Chrétiens*, I² *Le latin des Chrétiens* Roma, 1961, II—III *Latin chrétien et médiéval*, Roma, 1961—1965. Pentru traducerile Bibliei, cf. vechiul, dar încă prețiosul volum al lui H. RÖNSCH, *Itala und Vulgata*, Marburg, 1883 ². Cf. și A. BLAISE, *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg, 1955.

[11] Cf. E. DEKKERS, *De datum der Per. Egeriae en het feest van Ons Heer Hemelvaart*, în „Sacris Erudiri", I (1948), p. 181—205.

[12] Cf. E. LÖFSTEDT, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, Uppsala, 1911 (retipărire fără schimbări, ibidem, 1936) și v. și: W. van OORDE, *Lexicon Aetherianum*, Amstelodami, 1930.

Scanned with OKEN Scanner

2. Gramaticii latini [13], mai ales în acele pasaje în care vorbesc despre formele ce trebuie evitate sau cînd semnalează greşelile cele mai obişnuite în vorbirea zilnică, atît în pronunţare, cît şi în morfologie [14].

216 3. Lexicografii [15] care, deşi nu au importanţa celor greci, constitue adeseori pentru noi un izvor preţios. Deosebit de însemnate sînt: *De verborum significatu* de Pompeius Festus [scriitor din sec. II sau III e.n., originar probabil din Narbona, care a făcut un rezumat, din păcate pierdut în parte [16], al operei omonime *De verborum significatu* de Verrius Flaccus); *De compendiosa doctrina* a gramaticului african din secolul al patrulea e.n. Nonius Marcellus [17] şi *Etymologiae* de Isidor din Sevilla (sec. VI—VII e.n.) [18]. În aceste opere lexicografice, şi mai ales în cea a lui Isidor, se găsesc nu numai cuvinte arhaice sau rare explicate pe larg, dar şi elemente populare; de ex. Isidor, XVII, 7, 9 scrie „*Mella* quam Graeci *loton* appellant, quae vulgo propter formam et colorem *faba syrica* dicitur"; Pliniu, XVI, 123, folosea *faba graeca*, dar termenul *(faba) syriăca* se păstrează în limbile neolatine, de ex. v. sardă *suriaca, sugaria*, log. *surdzaga*, camp. *sugarğa* „celtis australis", calabr. *suraca* „fasole" [19].

Dintre glosare, prezintă un interes deosebit, din punctul de vedere al romanisticii, aşa-numitul *Appendix Probi* (care ar putea fi pus şi alături de lucrările de gramatică) [20], scris, probabil, la Roma în secolul al III-lea

---

[13] Gramaticii latini au fost publicaţi de H. Keil, *Grammatici latini*, Lipsia, 1857—1888, într-o ediţie fundamentală în 7 volume, la care trebuie adăugate *Grammaticae Romanae Fragmenta*, sub îngrijirea lui G. Funaioli, Lipsia, 1907 şi *Grammaticae Romanae Fragmenta aetatis Caesareae*, îngrijite de A. Mazzarino, Torino, 1955.

[14] Unele exemple se vor găsi în paragrafele următoare. Gramaticii sînt, ex professo, cei ce apără puritatea limbii şi, în acest scop, luptă împotriva solecismelor şi barbarismelor; cf. H. Mihăescu, *Gramaticii latini şi barbarismul*, în *BIFR*, VI (1930), p. 77—96 (şi în traducere portugheză: *O barbarismo segundo os gramáticos latinos*, Coimbra, 1950). Interesant pentru romanist este şi *Ars de barbarismis et metaplasmis* al gramaticului Consentius, gal din Narbona (Gellia), care a trăit în sec. V (ed. Niedermann, Neuchâtel, 1937), unde se citează adesea greşeli făcute de gali, africani etc. atunci cînd vorbeau latina, cf. H. Kohlstedt, *Das Romanische in den Artes des Consentius*, Erlangen, 1917.

[15] Lexicografii latini au fost publicaţi în *Corpus glossariorum latinorum*, condus de G. Loewe şi G. Goetz, Lipsia, 1888—1923 şi din nou de W. M. Lindsay, Paris, 1926 şi urm.

[16] Pentru părţile care lipsesc, este util compendiul, ulterior făcut, de Paulus Diaconus la lucrarea lui Festus în sec. VIII; ediţia cea mai bună din Festus este cea îngrijită de W. M. Lindsay, Leipzig, 1913 (şi apoi, de acelaşi editor, în vol. IV din al său *Corpus* citat la n. 15).

[17] Cea mai bună ediţie a lui Nonius Marcellus este cea îngrijită de W. M. Lindsay, Leipzig, 1903.

[18] Cf. J. Sofer, *Lateinisches und Romanisches aus den Etymologiae des Isidorus von Sevilla*, Göttingen, 1930. Cea mai bună ediţie din Isidor din Sevilla este cea îngrijită de W. M. Lindsay, Oxford, 1911.

[19] Cf. H. Schuchardt, *ZRPh*, XXXIV (1910), p. 338—342; G. Rohlfs, *ZRPh*, XL (1920), p. 340; M. L. Wagner, *Arch Rom.*, XXIV (1940), p. 34 şi *Diz. etim. sardo*, II, 450.

[20] Cf. W. Förster, *Die Appendix Probi*, în „Wiener Studien", XIV (1892), p. 278—322; K. Ullmann, în *RF*, VII (1892), p. 145—226; G. Paris, *Mélanges linguistiques*, Paris, 1909, p. 32—45; W. Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlat. Appendix Probi*, Halle, 1922; S. Da Silva Neto, *Fontes do latim vulgar. O „Appendix Probi" edição comentada*, Rio de Janeiro, 1956 [3]. C. A. Robson, *L'Appendix Probi et la philologie latine*, în „Le Moyen Age, Revue d'histoire et de philologie", LXIX (1963) p. 37—54, consideră ca dată pentru Appendix perioada contemporană „aux siècles chrétiens, sous les Lombards, au moment où la civilisation visigothique jetait ses derniers feux" şi îl atribuie unui „Scotus"; dar argumentele sale nu par a fi convingătoare.

Scanned with OKEN Scanner

e.n.; acest *Appendix* conține, în partea a treia, o listă de 227 cuvinte populare ce trebuie evitate, cu corespondentele lor din latina corectă. Autorul trebuie să fi fost un gramatic și mica listă era destinată elevilor săi (este numit *Appendix Probi* pentru că a fost găsit la sfîrșitul unui manuscris al gramaticului Valerius Probus într-un codex de la Viena [Vindob. 17] provenind de la Bobbio); în timp ce, pentru elevii de atunci, erau folositoare, cum este normal, formele corecte, pentru filologii moderni sînt prețioase tocmai cele incorecte, ce trebuie evitate, căci, dacă acel profesor considera necesar să le enumere, erau forme destul de răspîndite. Este ca și cînd un învățător italian de astăzi ar face o scurtă listă cu greșelile cele mai obișnuite, scriind de ex.: *desse non dasse, vengano non venghino* și altele 217
[sau unul român, care ar cataloga drept greșeli precum *pierdușeși* nu *pierdusei*, *să vină* nu *să vie* etc.].

În *Appendix* găsim de ex. *auris non oricla* (83), și glosa ne indică folosirea diminutivului *aurĭcŭla*, în locul clasicului *auris*, dar într-o formă populară care reducea pe *au* la *o* și făcea să dispară postonica din silaba proparoxitonă *(oricla)*; formele romanice pornesc într-adevăr toate de la *orĭcla* (it. *orecchia*, fr. *oreille*, sp. *oreja*, port. *orelha*, rom. *ureche*). Găsim apoi *iuniperus non iiniperus* (197) și majoritatea formelor romanice (inclusiv rom. *jneapăn*) provin dintr-un *jiniperus*, *jeniperus*, de ex. it. *ginepro*, fr. *genièvre*, sp. *enebro* etc.

O importanță specială din punct de vedere romanic o au Glosele de la Kassel și cele de la Reichenau despre care va fi vorba în § 75.

4. Inscripțiile [21]. Bineînțeles romanistului îi sînt de folos mai mult inscripțiile cu caracter particular decît cele oficiale; tocmai în inscripțiile funerare din micile cimitire de țară, în desenele murale etc., găsim, din cauza ignoranței pietrarului sau a celui ce desenase, elemente populare care lipsesc aproape cu desăvîrșire în marile inscripții oficiale [22]. Dat fiind că inscripțiile, cu rare excepții, rămîn în locul unde au fost scrise, studierea particularităților lor lingvistice permite a ne face o idee despre latina regională din Galia, Dacia, Iberia etc.[23]. Un interes special prezintă inscripțiile și așa-numitele „graffiti" de la Pompei [24], nu numai pentru că aici avem un

---

[21] Strînse în monumentalul *Corpus Inscriptionum Latinarum* al lui Mommsen (= *CIL*), Berlin, 1862 și urm.

[22] O excelentă antologie de inscripții latine-vulgare ne dă E. Diehl; *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn, 1910.

[23] Pe asemenea inscripții „regionale" se întemeiază studiile asupra latinei diferitelor „provinciae"; J. Pirson, *La langue des inscriptions de la Gaule*, Bruxelles, 1901; A. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions*, Bruxelles, 1906 [2]; N. Maccarrone, *Il latino delle iscrizioni di Sicilia*, în *StR.*, VII (1911), p. 75—116; P. Skok, *Pojave vulgarno — latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* [Aspecte ale limbii latine vulgare în inscripțiile provinciei romane Dalmația], Zagreb, 1915 (Djela jugosl. Akad. znanosti i umjetnosti, XXV); I. Venedikov, *Fonetika na latinskite nadpisi ot bălgarskite zemi* [Fonetica inscripțiilor latinești din regiunea bulgară] în „Acta seminariorum facultatis hist. phil. universitatis sancti Clementis Achridensis Serdicae", I (1942), p. 227—246; P. Drăgoescu, *Limba latină pe inscripțiile din Dacia. Contribuții epigrafice*, Râmnicul-Vălcii, 1930; H. Mihăescu, *Limba latină în Provinciile Dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960 [*]

[24] Cf. E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften*, Berlin, 1930; G. O. Onorato, *Iscrizioni pompeiane: La vita pubblica*, Firenze, 1957 (cu traducerea italiană a inscripțiilor).

Scanned with OKEN Scanner

terminus ad quem sigur, în anul 79 e.n. cînd, prin erupția Vezuviului, orașul a fost îngropat, dar și pentru că un număr enorm de inscripții și „graffiti", care altfel s-ar fi pierdut desigur, s-au păstrat și au fost scoase de sub cenușă aproape așa cum erau acum două mii de ani. Viața cotidiană a
218 populației unui oraș de provincie ne este prezentată în diferitele sale aspecte. Avem inscripții care ne indică rația de hrană distribuită sclavilor (*CIL*, IV, 1507, 5380), cîștigurile la zaruri (ibid., 2119), data de naștere a unui măgăruș (ibid., 1555). Dar, cum observă pe bună dreptate romanistul finlandez V. VÄÄNÄNEN, care a studiat latina vulgară din inscripțiile pompeiene, „zidurile din Pompei au fost, în primul rînd, depozitarele sentimentelor omenești: dragoste, afecțiune, ură, gelozie, bucurie, tristețe se revarsă în aclamații, saluturi, imprecații, glume adresate „cui citește" și așa mai departe. În afară de aceasta, spiritul vulgar propriu-zis, înclinat spre trivial, este din păcate prea adeseori reprezentat. Locuitorii orașului înșiși trebuie să fi fost iritați de „grafomania" concetățenilor lor; mărturie stă faimosul distih:

> Admiror, paries, te non cecidisse ruinis
> qui tot scriptorum taedia sustineas" (25).

Inscripțiile, și nu numai cele de la Pompei, atestă multe elemente populare care se vor afirma apoi în limbile romanice. Este suficient să dăm aici cîteva exemple: într-o inscripție funerară romană (*CIL*, VI 34635) se găsește această adnotare: *FOSSOR VIDE NE FODIAS DEVS MAGNV OCLV ABET*, în care se poate observa dispariția lui *-m*, foarte obișnuită în inscripții(26), reducerea lui *oculum* la *oclu* (v. § 49), formă populară din care provin cuvintele romanice (it. *occhio*, fr. *oeil*, sp. *ojo*, port. *olho*, rom. *ochi*) precum și dispariția lui *h* în *habet*; în inscripții de la Pompei găsim *PVTIOLIS* pentru *PVTEOLIS*, *VRCIOLVS* pentru *VRCEOLVS* etc., care stau la baza formelor romanice *Pozzuoli*, *orciolo* etc. Pentru caracterul lor popular prezintă importanță — deși nu se poate trece cu vederea repetarea unor formule tradiționale — așa-numitele *defixiones*, formule magice prin care se încearcă neutralizarea vrăjilor și blestemelor (27).

219 5. Grafia manuscriselor, mai ales prin greșelile copiștilor sau prin falsele reconstituiri datorate hiperurbanismului, atestă, deși în măsură mai mică decît inscripțiile, tendințele latinei vulgare: cum se întîmplă, de exemplu, cînd găsim *agustus* pentru *augustus*, frecvent și în inscripții, ce stă la baza majorității formelor romanice (it. *agosto*, rom. *agust* etc.), *vissit* pentru *vixit* etc.

6. Însemnările lui Tiro: la origine reprezintă primul sistem stenografic roman, conceput de M. Tullius Tiro, libert al lui Cicero, și folosit mai ales

---

(25) V. VÄÄNÄNEN, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, Helsinki, 1937, p. 17 [ed. a II-a mult schimbată, Berlin, 1958, p. 13; ed. a III-a, Berlin, 1966]; v. conferința aceluiași autor: *L'apport de Pompéi à la préhistoire des langues romanes*, în „Actas y Memorias de VII Congreso Intern. de Lingüística Románica", (1953) (= *BDE*, XXXIII–XXXIV), p. 379–384.

(26) Cf. E. DIEHL, *De m finali epigraphica*, în „Jahrbücher f. klass Philol.", Suppl. XXV, 1899.

(27) Cf. A. AUDOLLENT, *Defixionum tabellae*, Paris, 1904; M. JEANNERET, *La langue des tablettes d'exécration latines*, Neuchâtel, 1918.

Scanned with OKEN Scanner

pentru a stenografia discursurile ținute ex abrupto. Sistemul s-a îmbogățit mereu, în timpul perioadei imperiale, încît a atins un număr enorm de sigle. Glosele și manuscrisele în sigle tironiene au adesea un caracter popular și de aceea ele oferă date pentru reconstrucția latinei vulgare.

7. Actele oficiale, deși redate în latină tîrzie, prin tendințele grafice atestă afirmarea anumitor inovații în diferitele țări romanice; astfel, de exemplu, în actele din Italia găsim adeseori *-s*, prin hipercorectitudine, și acolo unde în latină nu exista, pentru că latina din Italia pierduse destul de timpuriu pe *-s* final; în actele din Franța, în schimb, *-t* cade adeseori, dar *-s* este folosit de obicei în mod corect (și într-adevăr galo-romanica îl menține pe *-s* final latin) [28].

8. Cuvintele latine conservate în limbile neromanice: asupra importanței acestora pentru romanistică am atras deja atenția în capitolul III.

9. *Last not least*, gramatica comparată și lexicul limbilor romanice rămîn elementele majore ce ne permit reconstrucția multor particularități și a multor cuvinte din latina vulgară sau comună neatestate de izvoarele enumerate pînă acum [29]. Formele ce se reconstruiesc numai pe baza com- 220
parării limbilor romanice sînt presupuse și de aceea se scriu precedate de asterisc. Să vedem cîteva exemple: it. *carogna*, fr. *charogne*, prov. *caronha*, sp. *carroña* etc. postulează cu certitudine o bază **carōnia*, derivată din *caro*, *carnis*, ca *flamonium* din *flamen*, *-ĭnis*. **Caronia* nu este însă atestată în latină, cel puțin în izvoarele pe care le cunoaștem pînă acum, dar ar fi într-adevăr ciudat ca din *caro*, toate limbile romanice să fi obținut, cu ajutorul aceluiași sufix, un asemenea derivat; este prin urmare probabil că în acea *koiné* latină să fi existat cuvîntul **caronia* și că numai din întîmplare nu a fost atestat. Același lucru se poate spune despre it. *faina*, fr. v. *faine*, mod. *fouine*, prov. *faina*, port. *fuinha* care postulează o formă **fagīna* de la *fagus*. Adjectivul *fagīnus* este atestat, dar nu și *fagina* cu sensul de „nevăstuică“ (adică la origine: „jderul de fag“, cf. în unele dialecte germane *Buchmarder*); formele romanice sînt suficiente, însă, pentru a presupune existența unei asemenea forme în latina comună. Oricine parcurge dicționarul etimologic al limbilor romanice al lui W. Meyer-Lübke (v. § 7) va găsi multe forme (circa 10%) însemnate cu asterisc; dar nu rare sînt cazurile în care

---

[28] Cf. J. Pirson, *Le latin des formules mérovingiennes et carolingiennes*, I. *Phonétique*, în *RF*, XXVI (1909), p. 837—894; J. Vieillard, *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque Mérovingienne*, Paris, 1927; C. Brunel, *Le latin des chartes*, în *REL*, III (1925), p. 129—141; M. A. Pei, *The language of the eighth century texts of Northern France*, New York, 1932; R. L. Politzer, *A study of the language of eighth century Lombardic documents*, New York, 1949; J. O. Tjäder, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445—700*, Lund, 1954—1955.

[29] Cf. în special, vechea lucrare a lui G. Gröber, *Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter*, în *ALL*, I (1884), p. 204—254; 529—537; II (1885), p. 100—107, 276—288, 424—443; III (1886), p. 138—143; 264—275; 507—531; IV (1887), p. 116—136; 422—454; V (1888), p. 125—132, 234—242, 453—486; VI (1889), p. 117—149, 379—397; VII (1892), p. 25—64. Marele latinist elvețian M. Leumann scrie, nu fără exagerare, în articolul mai sus citat (n. 5): „Für den Romanisten anderseits ist das „Vulgärlatein“ vielmehr eine Angelegenheit der Rekonstruktion, eine Art „Urromanisch“ oder „Protoromanisch“; als solches umfasst es diejenigen Spracheigentümlichkeiten, die in den roman. Sprachen sich als gemeinsames Erbe zu erkennen geben...“ (p. 1—2).

forme la început presupuse au fost apoi găsite în inscripții sau în alte izvoare, ceea ce dovedește caracterul adecvat al metodei, chiar dacă putem da dreptate acelor latiniști care, în plină perioadă neogramatică, considerau multe reconstrucții latine făcute de romaniști doar pe baza limbilor romanice ca „Phantasienlatein" [30]. Dealtfel, în lingvistica romanică, reconstrucția de jos în sus (de la pluralitatea romanică la unitatea latină) este o excepție, în timp ce în alte ramuri ale lingvisticii este un fapt normal, dat fiind că pentru germanică, slavă etc. lipsește cu desăvîrșire orice atestare a protogermanicei, a protoslavei etc. Și tocmai datorită acestui privilegiu lingvistica romanică are, pentru lingvistica generală, o imensă importanță metodologică.

§ 47. **Lexicul latinei „vulgare".** În ceea ce privește compoziția lexicului acelei latine populare sau comune care stă la baza limbilor romanice, fără îndoială că nucleul principal de cuvinte trebuie să fi fost fundamental comun cu latina clasică, atît ca formă (în afara diferențelor fonetice provocate de schimbările despre care vom vorbi în §§ 49—50), cît și ca sens.

Cuvinte ca *abscŏndĕre, acētum, ăcus, cănis, māter* etc. erau folosite, fără importante divergențe semantice, atît în latina scrisă sau clasică, cît și în latina vorbită. Alte cuvinte suferiseră, cum am mai arătat, ușoare transformări fonetice despre care vom vorbi în §§ 49 și 50, ca *oclus* pentru *ocŭlus*, *parēte(m)* pentru *parietem* (prin *parĭétem*) sau o trecere de la o declinare la alta sau de la o conjugare la alta ca **acru(s)* pentru *acer*, **sapēre* pentru
221 *sapĕre* etc. Alte cuvinte, în schimb, menținîndu-și intactă sau aproape intactă forma, au suferit în latina populară mutații de sens care ne sînt atestate fie prin izvoarele latine, fie prin prezența cuvîntului în două sau mai multe limbi romanice.

Pentru a desemna „focul", latina avea un vechi cuvînt indo-european: *ignis* (cf. v. ind. *agníḥ*, v. sl. *ognjĭ*); prin *fŏcus*, cuvînt cu etimon incert, se desemna în schimb „vatra din casă", opus lui *āra*, care era cea a zeilor (cf. *pro aris et focis*); în latina populară *focus* a început să ia sensul lui *ignis* (*focum facĕre* = a aprinde focul) și din secolul al IV-lea, îl găsim tot mai des pe *focus* pentru a reda grecescul *πῦρ*, fie la traducătorii Bibliei, fie la autorii de medicină (un glosar din epoca tîrzie explică „focus enim ignis est"). Limbile romanice nu păstrează nici o urmă din *ignis* [31], dar concordă toate în păstrarea urmașilor lui *fŏcus* (> it. *fuoco*, fr. *feu*, sp. *fuego*, port. *fogo*, rom. *foc*), dovedind astfel că, încă din latina comună, *focus* luase locul lui *ignis*.

Pentru a desemna „calul", denumirea cea mai răspîndită în latină era *equus* (cu femininul său *equa*), vechi nume indo-european (cf. v. ind. *açvaḥ*, avest. *aspō*, gr. *ἵππος*, irl. *ech*, v. engl. *eoh* etc.); încă din secolul al II-lea î.e.n. apare însă *caballus*, folosit mai ales pentru calul de povară și de muncă, cu o nuanță peiorativă (de obicei indica un cal castrat); gramaticii (Varro, adnotatorul lui Persius etc.) ne spun că era un cuvînt din limba populară. Limbile romanice nu păstrează urmași ai lui *equus*, ci doar ai lui *caballus*

[30] E. P. Seelmann, în *KJbFRPh*, I (1890), p. 49.

[31] Sau poate dintr-un **ignitia*, **ignicia* > v. rom. *miață*, arom. *ñață* „febră", care însă este mai degrabă slav (bulg. *ognica* „febră" din *ogăn* „foc").

(> it. *cavallo*, reto-rom. *čaval*, fr. *cheval*, sp. *caballo*, port. *cavalo*, rom. *cal*), în timp ce păstrează, cel puțin în parte (v. fig. 10), urmași ai lui *equa* (> v. fr. *ive*, *ieve*, v. prov. *ega*, cat. *euga*, sp. *yegua*, port. *égua*, valsug. *eka*, rom. *iapă*, sardă log. *ebba*).

Lat. *ēsca* (vechi derivat din *ēdo*) cu sensul de „hrană“ și, în limbajul pescarilor, și cu sensul de „momeală de pus în undiță“, începînd din secolul al IV-lea, ia sensul de „materie de aprins și întreținut focul“ și acest sens, de obicei împreună cu cel originar, se păstrează în limbile neolatine (it. *esca*, fr. *esche*, sp. *yesca*, rom. *iască* etc.) eliminînd complet clasicul *fōmes*, *-ĭtis*, inexistent în limbile romanice.

Latinescul *paganus* avea, în epoca clasică, cînd era folosit ca substantiv, două sensuri net deosebite, primul de „țăran“, adică locuitor al unui *pagus*, și al doilea, propriu limbajului militar, de „civil“ (opus „soldatului“ care era *castrensis*). În limbajul primilor creștini, *paganus* primise sensul de „non-creștin“ și era deci echivalent cu *gentilis* (s-a văzut deja că prin *gentes*, *gentiles*, *nationes* latina creștină reda grecescul *ἔθνη*, care la rîndul lui reproducea ebraicul *gôîm* (v. § 29)). După unii autori, schimbarea de sens s-ar da- 223
tora faptului că așa-numitele *pagi* rămăseseră multă vreme refractare creștinării, răspîndită mai ales în centrele urbane [32]. Dar un remarcabil istoric al creștinismului, A. HARNACK, a demonstrat că trebuie pornit de la sensul de „civil“ din limbajul militar, reluînd dealtfel o ipoteză din Cinquecento a juristului Andrea Alciati; orice creștin se simțea și se considera „miles Christi“ și deci cine nu era „miles Christi“ era un „civil“, adică un *paganus* [33]. Sensul inițial al lui *paganus* nu s-a păstrat decît sporadic în limbile romanice [34]; urmașii obișnuiți ai lui *paganus* în limbile neolatine pornesc de la sensul latino-creștin (it. *pagano*, fr. *payen*, rom. *păgîn* etc.).

Schimbările semantice petrecute în cuvintele latinești moștenite de limbile romanice prezintă uneori o specializare și o restrîngere, alteori o lărgire de sens. În latina clasică *cognatus* corespundea gr. *συγγενής* și indica „ruda de sînge“ în opoziție cu *adfinis*, care indica „ruda prin alianță“. În vechiul drept roman se făcea o diferență importantă între *agnati* (rude în linie dreaptă, ca tată, bunic etc.) și *cognati* (rude de sînge pe linie colaterală), dar mai tîrziu se considerară *cognati* și *agnati* (Paul., *Digest.* XXXVIII,

---

[32] Cf. J. ZEILLER, *Paganus. Étude de terminologie historique*, Fribourg-Paris, 1917.

[33] Cf. A. HARNACK, *Militia Christi*, Tübingen, 1905, și în special H. RHEINFELDER, *Kultsprache und Profansprache in den romanischen Ländern*, 1933, p. 132; v. bibliografia citată acolo. Totuși, această ipoteză nu este acceptată de toți cercetătorii; de curînd s-au încercat noi explicații pentru a justifica evoluțiile semantice din latina creștină; cf. WARTBURG, *FEW*, VII, p. 466—467; S. BOSCHERINI, *Pagano*, în *LN*, XVII (1956), p. 101—107 și C. TAGLIAVINI, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Brescia, 1963, p. 9—12 și 465—466 (v., acolo, bibliografia).

[34] În spaniolă există *pagano* „țăran“ cu care a fost pus în legătură și italianul de nord și reto-romanul *bakan* „mic proprietar“, după o ipoteză a lui ANGELICO PRATI, *AGI*, XVIII (1914—1922), p. 396. Deși etimonul este formal nesatisfăcător, el a fost acceptat de *REW*, 6141, precum și de mai mulți autori. În volumul *Il dialetto del Livinallongo*, Bolzano 1934, p. 69, am propus însă pentru *bakan* etimonul *vicanus*, din *vicus*, considerat de TH. ELWERT, *Die Mundart des Fassa-Tals*, Heidelberg, 1943, p. 178, ca mai adecvat, dar E. GHIRLANDA, în *Vocabolario dei dialetti della Svizzera Italiana*, II, p. 11, s.v. *bakan* respinge ambele propuneri etimologice pentru a da preferință unei a treia, foarte complicate și prea puțin verosimile.

Scanned with OKEN Scanner

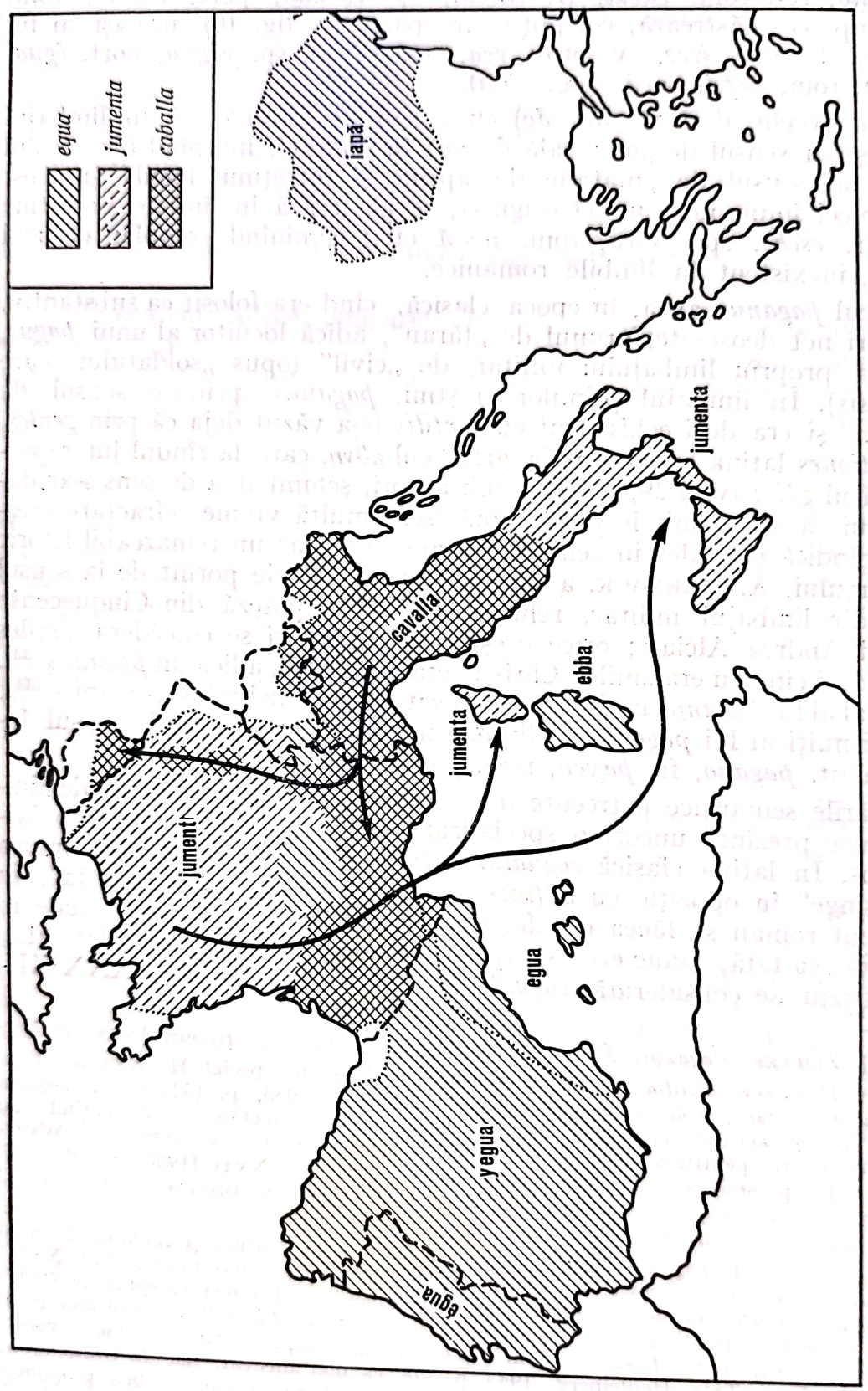

Fig. 10. Arii ale continuatorilor lui *egua*, *caballa* și *jumenta* pe teritoriul romanic (după Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, München, 1954, harta 47, cu unele ușoare modificări)

10, 10, 2 spune: Cognati sunt et quos agnatos Lex XII Tabularum appellat, sed hi sunt per patrem cognati ex eadem familia; qui autem per feminas coniunguntur, cognati tantum nominantur“). În latina populară *cognatus*, în afară de faptul de a fi folosit pentru „rude“ și „rude prin alianță“ în general, își restrînge sensul și se referă la soțul surorii (și respectiv fem. la soția fratelui). În acest sens concordă urmașii romanici: it. *cognato*, sard. log. *konnadu*, prov. *cunhat*, cat. *cunyat*, sp. *cuñado*, port. *cunhado*, dalm. *komnut*, rom. *cumnat*.

Lat. *machinor, -aris* era un derivat de la *machĭna*, vechi împrumut din grecescul doric din Magna Graecia *μαχανά* și avea sensul de „a unelti“, 224
dar și cel concret de „a construi, a face o muncă cu o unealtă, cu un instrument“. Lat. *mac[h]ina*, care indica diferite instrumente, diferite mașini (de război sau nu), s-a specializat într-o bună parte a teritoriului Romaniei, pentru un singur tip din aceste mașini și anume pentru tocila de moară (it. *mácina*, dalm. *mukna*), în timp ce păstrează sensuri deosebite în altă parte a teritoriului romanic (lucc. *máina* „mașină“, tarant. *macénila* „vîrtelniță“ etc.). Dar verbul *machinari*, căpătînd o formă activă *(mac[h]inare)* ca toate deponentele pe întreg teritoriul Romaniei, prezintă pretutindeni numai sensul de „a măcina“ (în afară de it. *macinare*, cf. rom. *măcina*, dalm. *maknur*, sard. log. *maginare*).

Verbul lat. *necare, enecare* însemna „a omorî“; în latina tîrzie; specializat cu sensul de „a omorî în apă, a îneca“, a devenit it. *annegare*, fr. *noyer*, prov. *negar*, cat., sp., port. *anegar*, rom. *îneca*.

Adj. *orbus* însemna „lipsit de“ și mai ales „lipsit de părinți, orfan“. Ovidiu, *Met.* III, 518, folosește *orbus lumine* și Pliniu cel Bătrîn, *Nat. Hist.* VII, 124, vorbește despre *orbitas luminis* pentru „pierderea unui ochi“. Din repetarea construcțiilor *orbus lumine* sau *luminibus, orbus oculis* etc., *orbus* s-a specializat, în latina comună, cum apare și dintr-o glosă de la Festus, cu sensul de „orb“ și de aici pornesc formele romanice: it. *orbo*, friul. *uarb* v. fr. *orb*, v. prov. *orp*, dalm. *uarb, vuarb*, rom. *orb* etc., la care se pot adăuga alb. *i verbet* (ghegă), *i verbër* (toscă). (Cf. fig. 11 la p. 174.)

Lat. *laxare*, derivat de la adj. *laxus*, însemna „a lărgi, a întinde, a desface“; de la sensul „a lărgi, a rupe legăturile“ se dezvoltă sensul de „a părăsi, a lăsa să se ducă“ și cel de „a lăsa să facă, a permite“, pe care îl păstrează mai mult sau mai puțin urmașii neolatini (rom. *lăsa*, it. *lasciare*, suprasilv. *laschar*, fr. *laisser* etc.; sp. *dejar* și port. *deixar* prezintă forme cu *d-* care se explică prin încrucișarea dintre *laxare* și *delaxare*). În acest fel apare clar că *laxare* l-a înlocuit pe *(re)linquĕre* și pe *sinĕre* aproape inexistente în limbile romanice (ultimul ar avea un urmaș doar în cîteva dialecte franco-provensale). Evoluția mutației semantice poate fi urmărită în textele latinității tîrzii.

Lat. *habet*, alături de sensul propriu de „el are“, începe să primească în latina vorbită sensul mai larg „există“. Acest sens este atestat încă din latina tîrzie, de ex. la Flavius Vopiscus, *Tac.* 8,1: „habet in bibliotheca Ulpia ... librum elephantinum ...“; în *Peregrinatio Aetheriae* 1,2: „habebat autem de eo loco ad montem Dei forsitan quattuor milia...“ etc. Această utilizare este continuată în limbile romanice, de ex. sp. *hay*, fr. *il y a* etc. [*] De asemenea lat. *homo*, continuînd să existe

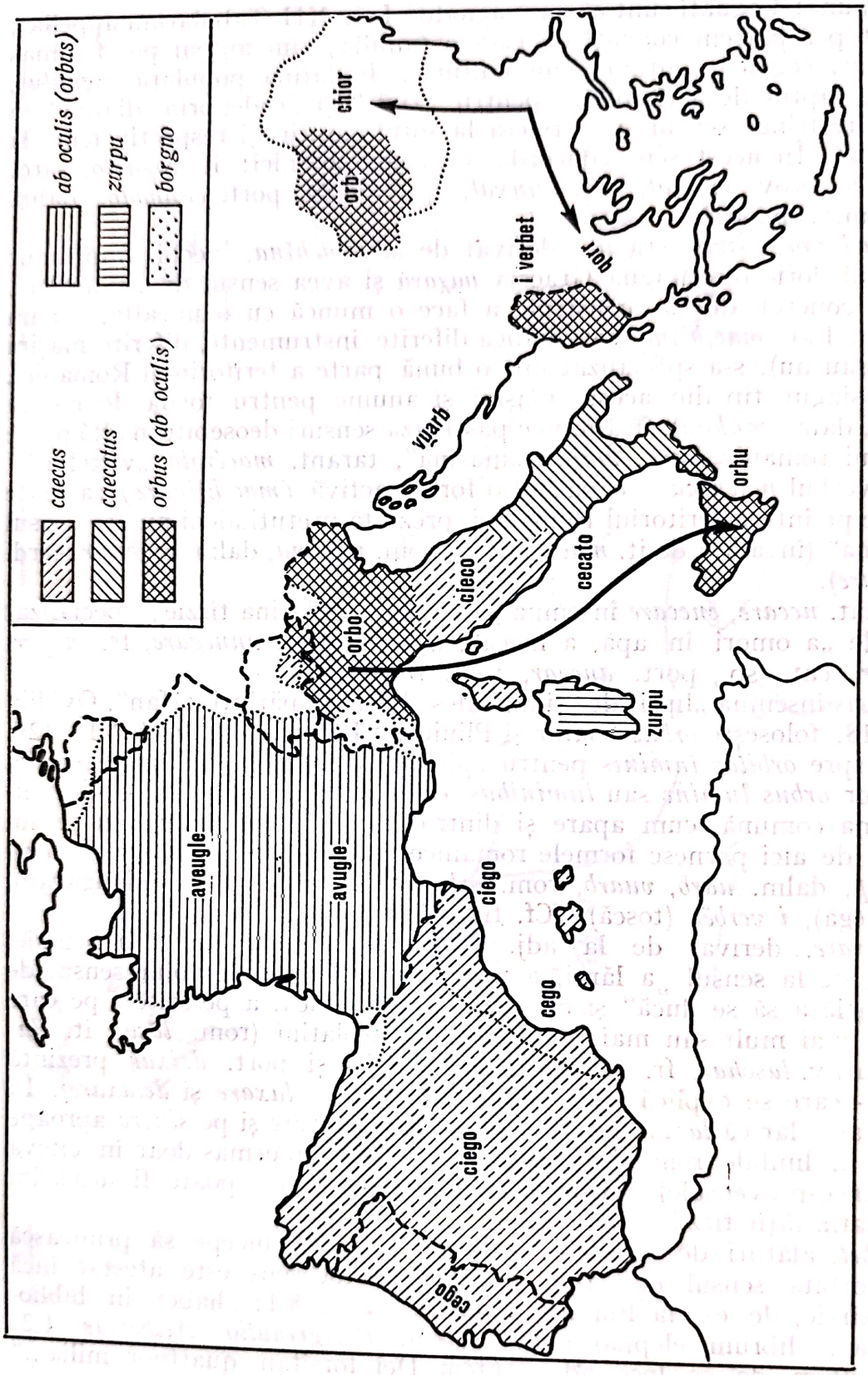

Fig. 11. Denumirile pentru „orb" în Romania (după Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 18, cu unele modificări) (*)

(*) Pentru lămurirea hărții reproduse la fig. 11, putem adăuga că tipul *caecus* reprezintă continuitatea vechiului cuvînt latin care servea la indicarea celui ce era lipsit de vedere;

cu sensul original, își lărgește sensul ajungînd, în epoca tîrzie, la o valoare generală impersonală și *homo dicit* capătă sensul fr. *on dit*.

Adeseori evoluțiile semantice ale unor cuvinte latinești, pornind de la 226
accepții precise sau de la utilizări frazeologice deja atestate, ajung să se deosebească treptat. Astfel, de exemplu, verbul *lĕvare*, derivat de la *lĕvis*, însemna la origine „a face mai ușor" și doar în epoca imperială „a ridica, a înălța". Acest verb a avut o soartă fericită în limbile neolatine, unde a înlocuit, parțial sau total, verbele *ferre*, *tollĕre*, *surgĕre*, *oriri*. În rom. *lua* și în sardă *leare* înseamnă „a lua" (prendere), în it. *levare* înseamnă „a înălța, a ridica", în sp. *llevar* „a duce, a lua". În fr. *lever* „a ridica" (și la reflexiv, ca în italiană, „alzarsi" = „a se scula, a se trezi"), dar și „a duce, a lua", la fel ca în domeniul lingvistic italian și pentru care avem exemple încă din latină.

Mai interesant este cazul verbului *plicare* ce însemna în latină „a apleca, a îndoi". În unele părți ale domeniului romanic acest sens s-a menținut intact (> it. *piegare*, fr. *plier*, prov. *plegar* etc.), dar în română verbul *a pleca*, în afara sensului de „înclina" (de ex. *a-și pleca capul*) mai are unul, care este mult mai răspîndit, și anume „porni" (de ex. *plec la București*); acest sens pare necunoscut în latină, dar se poate explica prin expresii din „sermo castrensis" ca *plicare tentoria* „a strînge corturile", spus de militarii care, înainte de plecare, strîng tabăra (cf. fr. *plier bagage*). În limbile ibero-romanice, în schimb, găsim sp. *llegar* și port. *chegar* cu sensul opus, și anume de „a sosi". Încă din latina vulgară găsim *se plicare* cu sensul de „a se apropia" [35], probabil format după compusul *applicare* care are și sensul de „a se apropia", și în terminologia nautică, cel de „a aborda" (ca it. *arrivare* și fr. *arriver* care provin dintr-un **arripare*, **adripare* din *ripa* „mal"), de ex.: *applicare ad terram*. Este deci o expresie marinărească (chiar fără a ne gîndi la *plicare vela*) ușor de explicat într-un teritoriu ca Peninsula Iberică. Dat fiind că în valenciană există *aplegar*, și că portugheza veche cu- 228
noaște pe *achegar*, formele ibero-romanice ar putea să provină și direct din

[35] Cf. LÖFSTEDT, *Philolog. Kommentar zur Peregrin. Aetheriae*, p. 66.

caecatus este un participiu perfect al verbului *caecare* și însemna, deci, la origine „orbit". Despre *orbus* s-a vorbit în text și s-a văzut că el este ceea ce a rămas dintr-o construcție *orbus lumine*, *orbus oculis* sau poate și *orbus ab oculis*; *ab oculis* (subînțeles *orbus*), care ar putea fi și o construcție de sine stătătoare, cu *ab* privativ, frecvent în latina tîrzie (și poate un calc după gr. *ἀπ' ὀμμάτων*), dă naștere tipului *aveugle*, care există în galo-romanică (pentru care nu pare convingător etimonului *alboculus*, apărat de O. DEUTSCHMANN, *Französisch „aveugle". Ein Beitrag zur Methodik und Problematik etymologischer Forschung*, în *RomJb*, I (1948), p. 87—153). Sard. *zurpu* (camp. *tzurpu*, nuor. *ʒvurpu*, log. *turpu*) este probabil un cuvînt din substratul preroman, care a rezistat pînă acum cercetărilor etimologice (cf. M. L. WAGNER, *Studien über den sardischen Wortschatz*, Genève, 1930, p. 137). Tipul *borgno* care există în galo-romanică și într-o parte a dialectelor galo-italice occidentale înseamnă fie „orb", fie „chior"; este apropiat de un tip *borno*, care există cu sensul de „cavernă, fîntînă" și este poate de origine germanică (cf. germ. *Brunne*) cu o schimbare de sens dificil de explicat. Rom. *chior* (care în unele părți ale teritoriului român înlocuiește pe *orb*) și alb. *qorr* sînt împrumuturi din turc. *kör* „orb". Referitor la expresiile neolatine pentru „orb" și „chior", a se vedea studiul onomasiologic al lui W. v. WARTBURG, *Die Ausdrücke für die Fehler der Gesichtsorgane in den romanischen Sprachen und Dialekten*, în *RDR*, III (1911), p. 402—503 și IV (1912), p. 16—44.

Scanned with OKEN Scanner

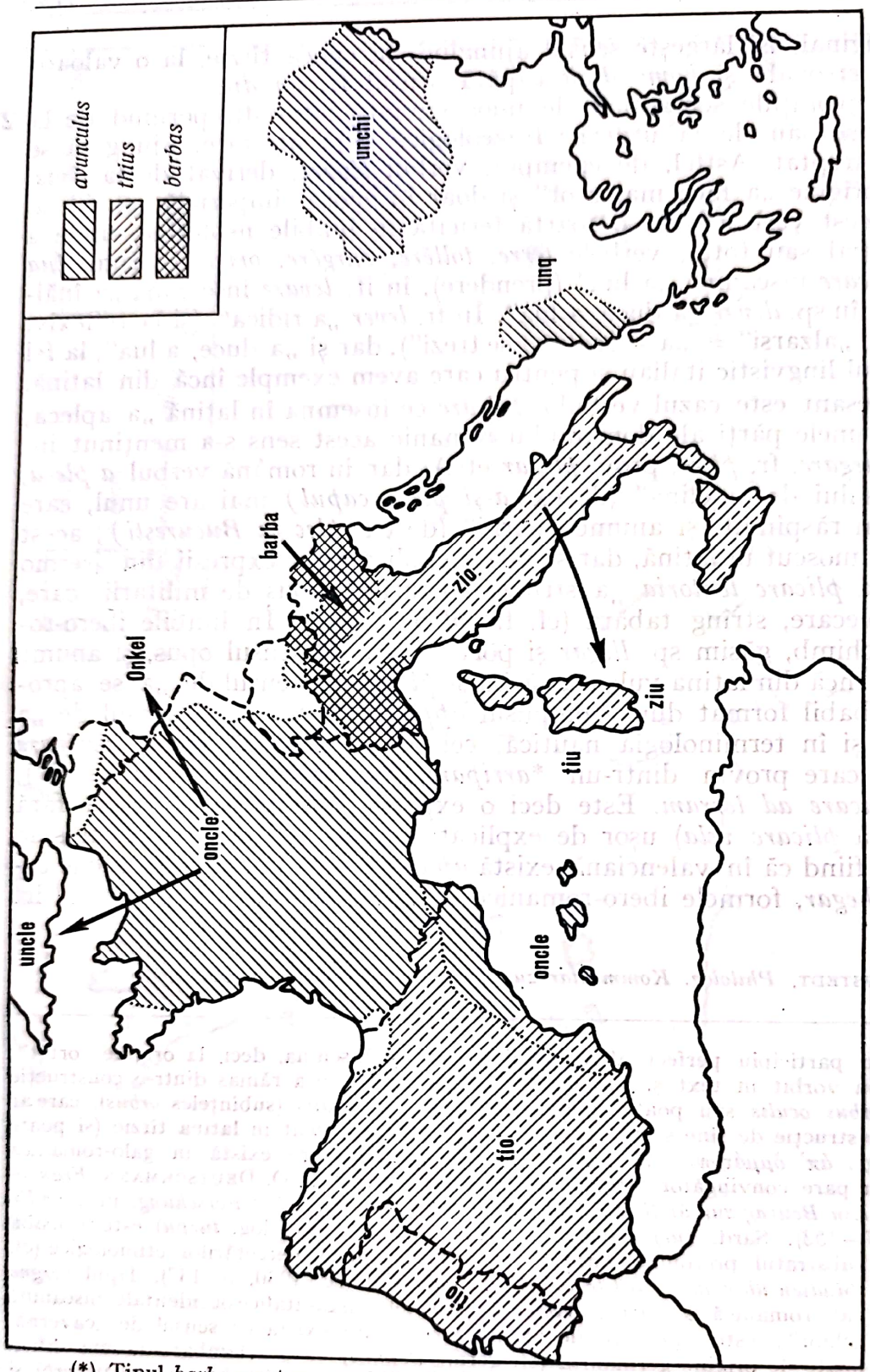

Fig. 12. Denumirile pentru „unchi" în Romania (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 5, cu ușoare modificări) (*)

(*) Tipul *barba* pentru „unchi", răspîndit în Italia de nord, este, probabil, de origine longobardă (de aceea săgeata indică o proveniență dinspre nord-est); dar nu este exclus să fie vorba de o simplă schimbare de sens a termenului latinesc *barba*, cf. C. TAGLIAVINI, *Il dialetto del Livinallongo*, Bolzano, 1934, p. 77 și urm. și bibliografia citată acolo. Germ. *Onkel* și engl. *uncle* sînt împrumuturi din francezul *oncle* și nu cuvinte păstrate din latină.

applicare, de unde și v. dalm. *aplicare* (Zara) „a debarca", sic. *agghicari* „a se aduna" cal. *agghjiccari* (Benestare, Reggio Calabria) „a ajunge".

Există cuvinte latine dispărute din limbile romanice. Afară de acele cuvinte pe care le putem considera dispărute într-o epocă mult mai tîrzie decît cea atribuită, de obicei, latinei vulgare, fiind înlocuite de cuvinte preluate de la alte popoare (datorate acelor superstraturi despre care vom vorbi în capitolul următor), există cuvinte din latina clasică care au fost îndepărtate de concurente indigene cu caracter popular și afectiv. Aplicațiile geografiei lingvistice (§ 9) ne permit uneori să stabilim nu numai punctul de pornire al inovațiilor, ci și să explicăm, sau măcar să presupunem, și motivele unor astfel de inovații.

Am văzut deja, vorbind despre elementele latine în Romania pierdută: lat. *habēnae* „hățuri" se păstrează doar în limbile celtice (§ 32). În limbile romanice el a fost înlocuit de un derivat al lui *retinēre* (**rétinae* > it. *rédini*, fr. *rênes*, sp. *riendas* etc.) probabil din cauza omofoniei insuportabile ivite între *habēna* și *avēna*. În afara omofoniei, un alt principiu, pus în evidență de GILLIÉRON, este tendința eliminării cuvintelor al căror corp devine prea redus. Aceasta este, poate, rațiunea pentru care latina vulgară și, în consecință, limbile romanice au pierdut termenul *os* „gură" (dar poate că aici a influențat și omofonia, după pierderea cantității (§ 49), între *ōs* „gură" și *ŏs* „os"). Astfel, *bŭcca*, care însemna „obraz", trece încă în epoca latină, în locul lui *ōs* cu sensul de „gură" (it. *bocca*, fr. *bouche*, sp., prov., cat., port. *boca*). Sensul primar mai vechi de „obraz" nu se păstrează decît în ariile periferice și în cuvinte din Romania pierdută, astfel în rom. *bucă* „obraz; fesă", berb. *abeqqa* „obraz; palmă".

Lat. *anser* a dispărut aproape complet în favoarea unui derivat al lui *avis*, și anume *avĭca*, de unde *auca*, formă atestată în glosarele tîrzii și de la care provin toate formele romanice (it. *oca*, fr. *oie*, prov. *auca*).

Adeseori însă inovațiile lexicale nu ajung să se răspîndească pe întreg teritoriul; ele nu au avut suficientă forță sau au pornit prea tîrziu pentru a mai atinge zonele cele mai îndepărtate. Dispunerea geografică a formelor actuale ne permite să urmărim căile acestor substituiri. Sînt fără îndoială inovații iradiate dinspre sud și dinspre est, continuatorii lui *thius* (< gr. θεῖος) față de cei ai lui *avŭnculus*; *avŭnculus* rămîne în fr., prov. și cat. *oncle*, în rom. *unchiu*, în alb. *unq* sau *ungj*, pe cînd *thius* stă la baza sp. și port. *tio* și a it. *zio* [36] (v. fig. 12).

Analog este cazul lui *manducare* — folosit la început numai de autorii 229
comici și satirici, dar la sfîrșitul epocii republicane, răspîndit și în limba societății înalte (Iuliu Cezar îl folosea; cf. Suetoniu, *Aug.* 76), — față de *ĕdĕre* (sau, mai bine-zis față de compușii săi, dat fiind că *ĕdere* dispăruse); de ex. sp., port. *comer* „a mînca" (< *comĕdere*) dar rom. *mînca*, v. it. *manicare* (de unde *manicaretto*), *manducare*, fr. *manger* (de unde it. *mangiare*), prov.

[36] Cf. P. AEBISCHER, *Protohistoire de deux mots romans d'origine grecque*: thius „*oncle*" *et* thia „*tante*". *Étude stratigraphique linguistique*, în *ASNSPisa*, s. II, v. V (1936), p. 54–69; 125–142; 211–224. Gr. θεῖος (θεία) este folosit pentru θηῖος (θηία), legat de τηθίς „mătușă", τήθη „bunică", cuvinte din limbajul copiilor. V. acum și G. BONFANTE, *L'Iberia nelle norme areali di M. Bartoli*, în „Studi di lingua e letteratura spagnola" Pubbl. Fac. Magistero, Torino. Nr. 31, Torino, 1965, p. 46 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

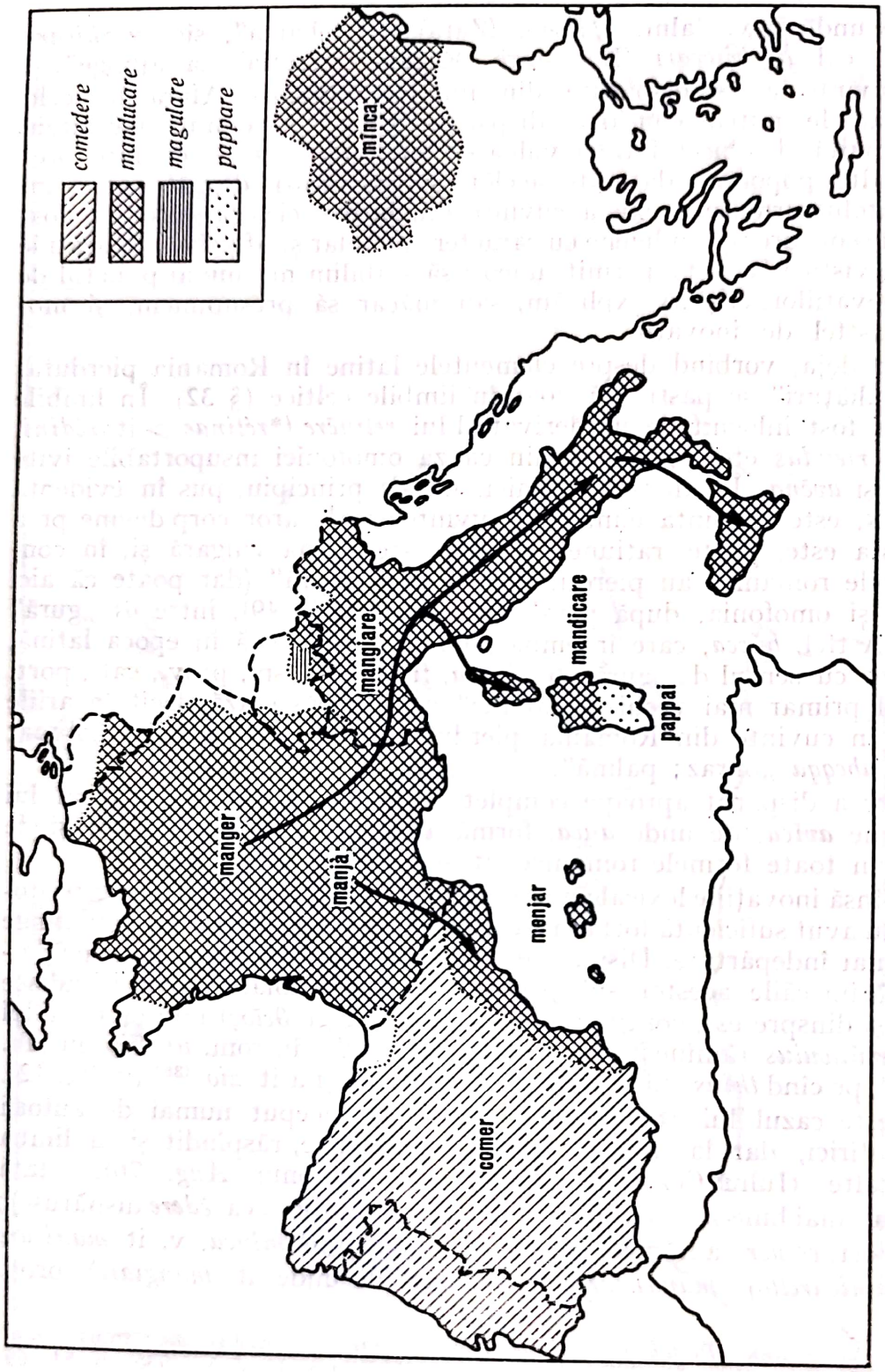

Fig. 13. Expresiile pentru „a mînca" în limbile romanice (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 20) (*)

(*) Lat. *ed̆re* nu s-a menținut nicăieri în Romania; compusul *comed̆re* există în Peninsula Iberică; *manducare* (și *mandicare*) se impun în unele părți din Sardinia, în română și pe teritoriul galo-romanic, de unde pătrund în Italia. Tipul *magulare* este îndoielnic; după *REW*, 5235, ar fi un derivat al lui *magulum* „gură" din latina tîrzie (sensul cuvîntului este însă

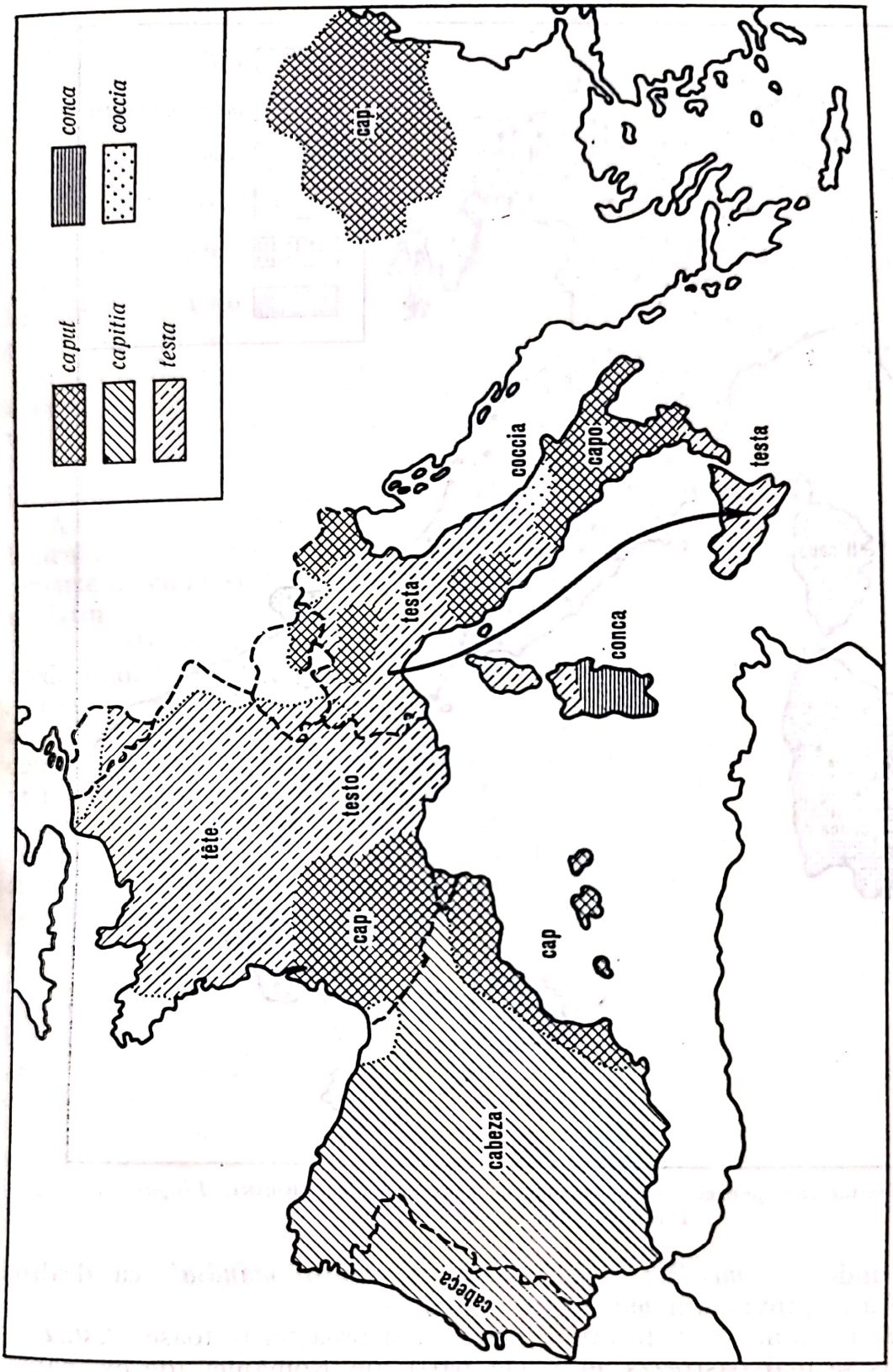

Fig. 14. Denumirile pentru „cap“ în limbile romanice (după Rohlfs, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 37)

nesigur, cf. Walde-Hofmann, *Lat. etym. Wörterbuch*, II, 12), dar romandul *maglier* „a mînca cu lăcomie“, ca și lombardul *majá* (despre animale) „a mînca“ poate fi foarte bine o formă disimilată din *magná*, cf. Salvioni, *RIL*, XLIV (1911), p. 762. Camp. *pappai* reproduce latinescul *pappare*, cuvînt din limbajul copiilor, folosit deja de Persius.

Scanned with OKEN Scanner

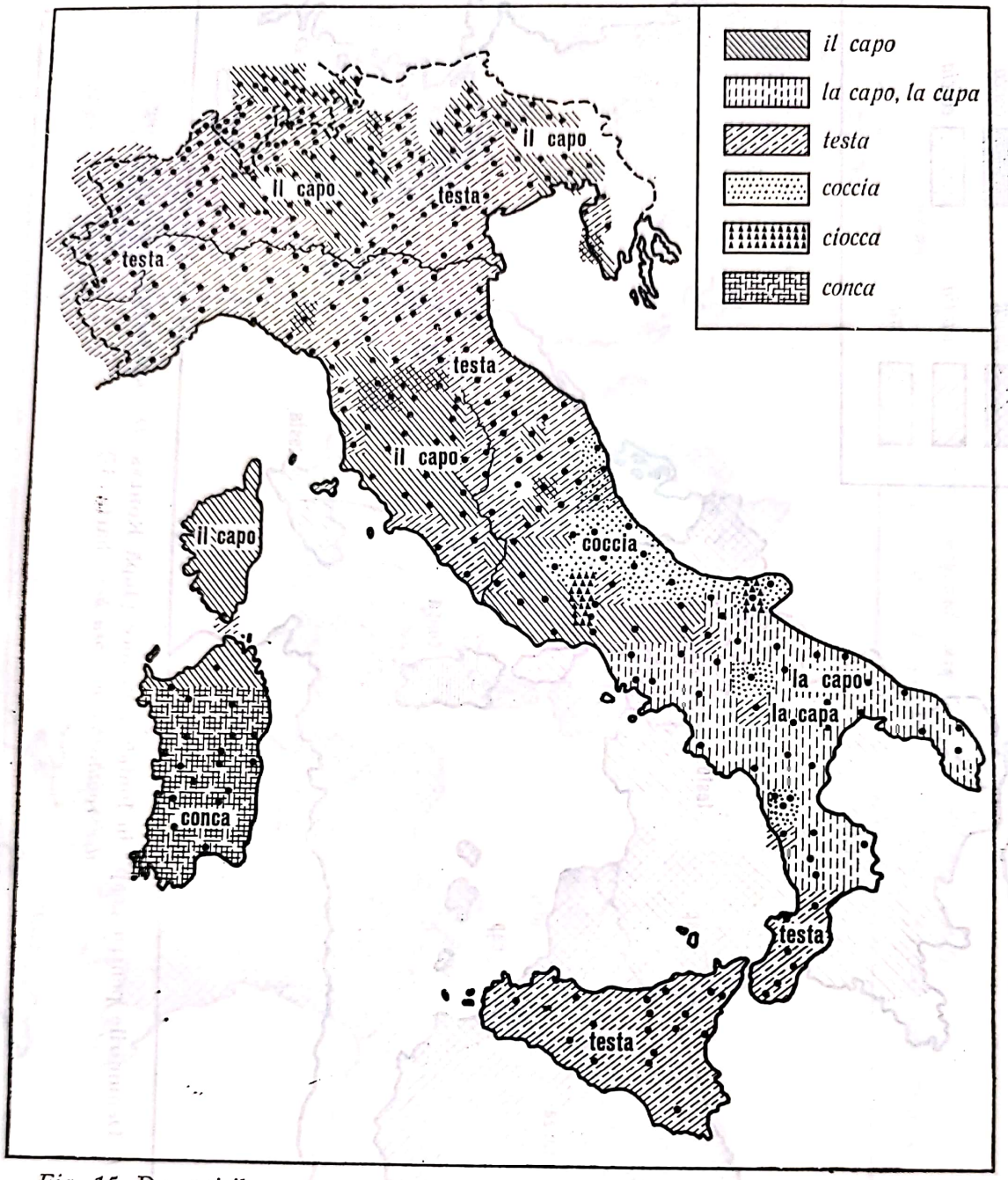

Fig. 15. Denumirile pentru „cap" în Italia (după B. MIGLIORINI, *Linguistica*, Firenze, 1946, p. 60—61)

manjá (de unde cat. *menjar*); log. *mandigare*, camp. *mandiai*, ca dealtfel it. v. *manicare*, provin din *mandicare* (v. fig. 13).

Lat. *testa* însemna „vas de argilă; carapacea broaștei țestoase *(testudo)*" și acest sens se mai păstrează în unele părți ale Romaniei (de ex. napol. *testa* „vas de flori"). În limba populară a început să fie folosit și pentru „craniu" și Ausonius, *Epigr.* 72, spune: „Abiecta in triviis inhumati glabra jacebat Testa hominis nudum jam cute calvitium"; într-un glosar din sec.

X găsim: „Testa caput, vel vas fictile". Nu interesează că deplasarea semantică s-ar datora obiceiului barbarilor de a bea în cranii omenești [37] atît pentru că atestările datează încă din secolul al IV-lea, cît și pentru că treceri semantice asemănătoare sînt ușor de găsit în limba populară și în jargoane. Va fi suficient să citățm sardul *konka*, it. central *coccia* și bresc. (jargon) *borela* (cf. și it. *zucca*). *Caput* s-a păstrat în rom. *cap*. și în cat. *cap*; în Italia meridională găsim femininul *capa*; dialectele reto-romane mai păstrează încă urmași ai lui *caput* (de ex. comel. *čo*); spaniola și portugheza prezintă un derivat cu suf *-itia* (sp. *cabeza*, port. *cabeça*). În Franța, urmașii lui *caput* se găsesc numai în zona sud-vestică. În restul teritoriului romanic trăiesc urmașii lui „testa" (it. *testa*, fr. *tête* etc.). (Vezi fig. 14 și 15.)[*]

Cercetările moderne de geografie lingvistică, de onomasiologie, de istorie a cuvintelor etc. ne permit să pătrundem în miezul problemelor care, pînă nu demult, abia se întrezăreau sau erau complet ignorate; pe de altă parte, însă, în ceea ce privește dispariția și înlocuirea cuvintelor latinești, trebuie lucrat cu foarte mare prudență.

Am văzut, mai sus, că unul din principalele izvoare pentru reconstituirea lexicului latinei vulgare este dat de limbile romanice; dar sîntem foarte departe de cunoașterea perfectă a lexicului fiecărei limbi și a fiecărui dialect neolatin.

Orice studiu nou își aduce contribuția sa și ne arată că termeni pe care-i credeam dispăruți sau neproductivi au urmași într-un dialect periferic și izolat sau sînt atestați în documente necunoscute înainte. Este suficient, pentru a ne face o idee despre progresul cunoștințelor noastre de lexic romanic, să comparăm între ele cele două ediții succesive din *REW* de W. Meyer-Lübke; 233
prima a apărut între 1911 și 1920, a treia (a doua, din 1924, era o reproducere anastatică) între 1930 și 1935. Se poate constata că au fost adăugate circa 900 cuvinte *lemme* (titluri), adică aproape 10%, ceea ce demonstrează cu cît a crescut, în cîțiva ani, cunoașterea lexicului romanic. Și *REW* este departe de a fi complet! Ajunge un singur exemplu: în ediția a treia din *REW*, la n. 393, se găsește *alvīna* „stup" cu singurul urmaș în rom. *albină*. Etimonul provine de la Diez și cuvîntul era de obicei considerat între cuvintele păstrate doar în română, unde ne găsim însă în fața unei mutații semantice: de la „stup" la „albină". Sensul originar de „stup" (atestat de gramaticul Flavius Caper: „Alvearia non alvinae") părea necunoscut limbilor romanice. În 1929, și anume cu un an înainte de publicarea primului fascicul din *REW* [3], C. Battisti și C. Tagliavini au semnalat, independent unul de altul, prezența unor urmași ai lui *alvīna* cu sensul de „stup" în dialectele reto-romane centrale și veneto-ladine (Livinallongo, Rocca Pietore, Alleghe, Forno di Canale, Cortina d'Ampezzo *albina* „stup") [38].

Unul din mijloacele principale de reînnoire a lexicului latinei populare este dat fără îndoială de derivările cu sufixe și de compunerile cu prefixe. Nu trebuie uitat că latina vulgară era mai ales o limbă vorbită și familiară iar în limba

[37] Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1959[4], p. 688 și Wartburg, *FEW*, XIII, 1, p. 281.

[38] C. Tagliavini, *Albină „ape" e paralleli ladini*, în „Omagiu lui Ramiro Ortiz", București, 1929, p. 175 și urm.; C. Battisti, în prefața volumului *Cortina d'Ampezzo nella sua parlata*, de A. Majoni, Forlì, 1929, p. XIV.

familiară sînt frecvente derivările diminutivale cu caracter afectiv. Am citat deja, vorbind despre *Appendix Probi*, cazul lui *oricla* (adică *auricula*) în loc de *auris*. Un caz asemănător îl prezintă *genuculum* sau *genoculum* (în loc de *genu*) > it. *ginocchio*, fr. *genou* [39], prov. *genolh*, v. sp. *hinojo*, port. *joelho*, rom. *genunchiu*. Sp. *corazón*, port. *coração*, față de v. sp. *cuer*, v. port. *cor*, reprezintă derivări cu sufixe [40]. Bogăția formațiilor sufixale sau a compunerilor cu prefixe (ca aceea a lui *comedĕre*, citată mai sus, sau a lui * *cominitiare* > it. *cominciare*, fr. *commencer* etc.) apare și dintr-o simplă privire asupra excelentului volum al lui Fr. T. Cooper, *Word Formation in the Roman Sermo Plebeius*, Boston, 1895.

§ 48. **Sintaxa latinei vulgare.** Să vedem acum, pe scurt, unele caracteristici
234 ale latinei populare (în mod special păstrate în limbile romanice) în fonetică, în morfologie și în sintaxă; cele trei părți în care se divide în mod tradițional gramatica sînt atît de legate între ele, încît este dificilă menținerea absolut distinctă a uneia față de alta, în studierea evoluției istorice de la latină la limbile romanice. Uneori, într-adevăr, o schimbare fonetică provoacă alterări morfologice, care, la rîndul lor, provoacă inovații sintactice. Să vedem un exemplu foarte cunoscut: se știe că latina avea o construcție relativ liberă în poziția subiectului și a obiectului direct. O frază foarte simplă ca „Petru îl iubește pe Paul" putea fi redată atît prin *Petrus amat Paulum*, cît și prin *Petrus Paulum amat* sau chiar *Paulum Petrus amat*. Era imposibil să se confunde subiectul cu obiectul direct, atîta vreme cît desinențele cazuale erau auzite în mod clar. Și atunci cînd, încă în epoca clasică, *-m* de la acuzativ dispăruse (se știe că în metrică *-m* se elidează înainte de vocală, tocmai pentru că este pronunțat slab sau amuțește), era suficientă opoziția:

Nominativ *-s* — Acuzativ —ø (zero), pentru a distinge subiectul de obiectul direct. Dar într-o parte a Romaniei (Italia, Dacia) și *-s* final dispare și atunci distincția între subiect și obiect direct, în multe cazuri ca cel citat, devine posibilă numai dacă *locul* cuvintelor era fix: subiect, predicat, obiect direct. Caracterul izvoarelor latinei populare ajunse la noi (v. § 46) este un obstacol serios pentru cunoașterea sintaxei latinei vorbite sau comune, dat fiind că, așa cum s-a mai spus, nu există nici un singur text într-adevăr popular. Trebuie să examinăm numai tendințele care transpar din izvoare și care se regăsesc în toate sau aproape în toate limbile romanice.

Cea mai importantă deosebire între sintaxa latinei clasice și cea a limbilor neolatine este cu siguranță așezarea diferită a cuvintelor în frază; relativa libertate a frazei latine este înlocuită de o ordine relativ fixă. Pe de altă parte, trebuie să remarcăm că stilul familiar, mai apropiat de limba vorbită, nu cunoștea, nici chiar în vremea republicii și la începutul imperiului, toate licențele de așezare a cuvintelor pe care și le permitea proza literară, influențată de

[39] Fr. v. posedă forma regulată *genoil*, apoi *genouil*. Forma modernă *genou* este o reconstrucție după pluralul *genoux*.

[40] Foarte adeseori găsim în latina vulgară schimbări de sufixe, de ex. *-ĕllus* pentru *-illus* sau pentru *-ulus* etc., cf. G. Cohn, *Die Suffixwandlungen im Vulgärlatein und im vorliterarischen Französisch nach ihren Spuren im Neufranzösischen*, Halle, 1891.

Scanned with OKEN Scanner

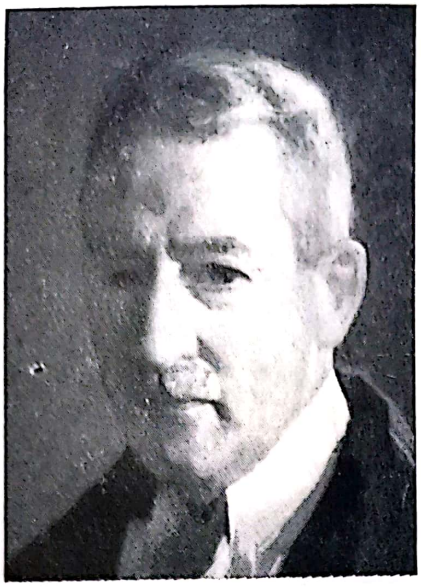

J. J. Salverda de Grave
(1863—1947)

Kristoffer Nyrop
(1858—1931)

Kristian Sandfeld
(1873—1942)

Karl Michaëlsson
(1890—1961)

Scanned with OKEN Scanner

Vladimir F. Šišmarev
(1874—1957)

Robert A. Hall jr.
(n. 1911)

John Orr
(1885—1966)

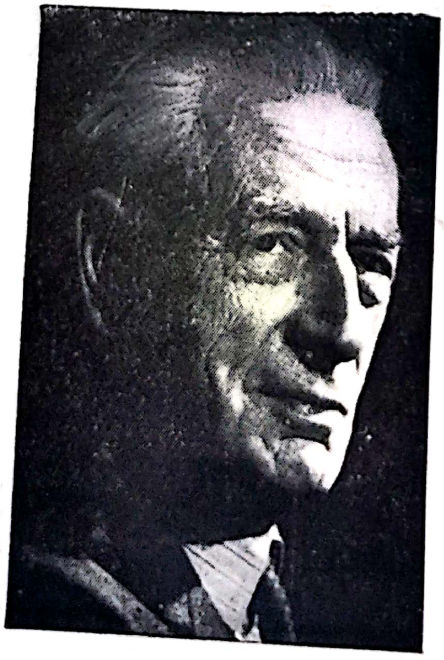

Giacomo Devoto
(1897—1974)

Scanned with OKEN Scanner

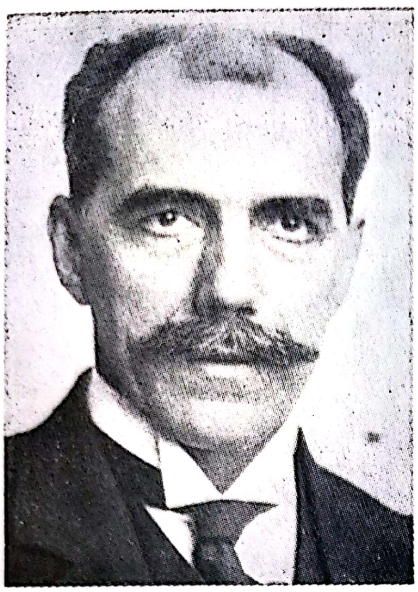

Robert von Planta
(1864—1937)

Max Leopold Wagner
(1880—1962)

Carlo Battisti
(n. 1882)

Gerhard Rohlfs
(n. 1892)

Scanned with OKEN Scanner

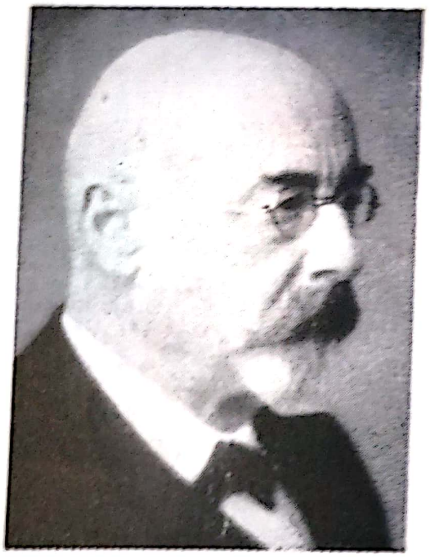

Rudolf Thurneysen
(1857—1940)

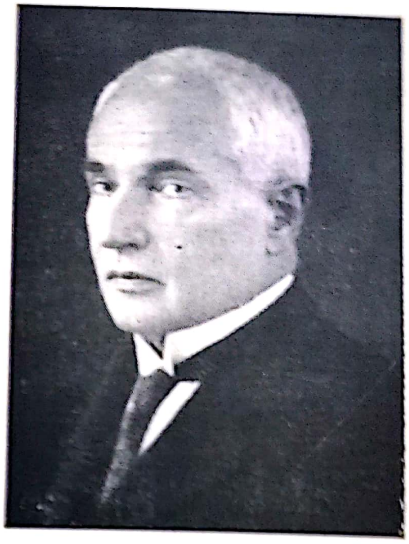

Alfredo Trombetti
(1866—1929)

Vittorio Bertoldi
(1888—1953)

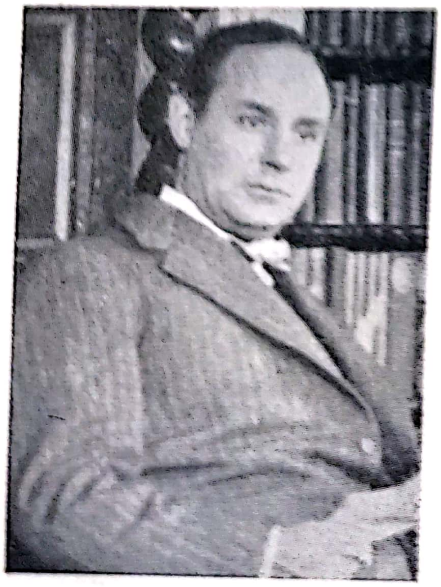

Giovanni Battista Pellegrini
(n. 1921)

Scanned with OKEN Scanner

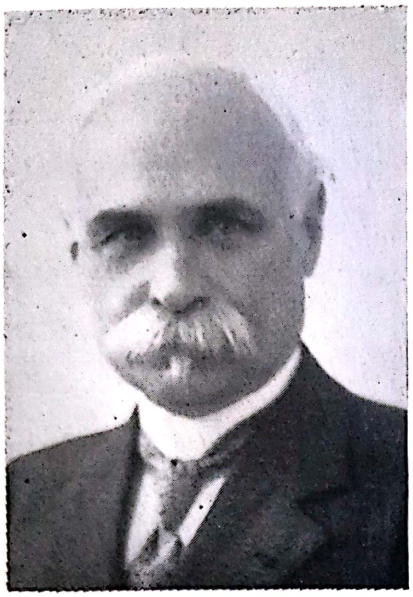

Joseph Vendryes
(1875—1960)

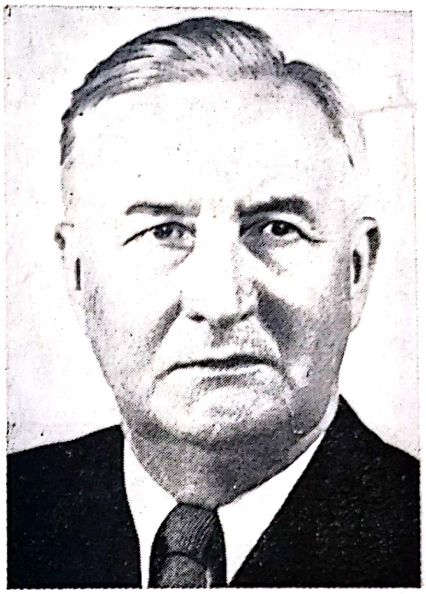

Theodor Frings
(1886—1968)

Norbert Jokl
(1877—1942)

Petar Skok
(1882—1956)

Scanned with OKEN Scanner

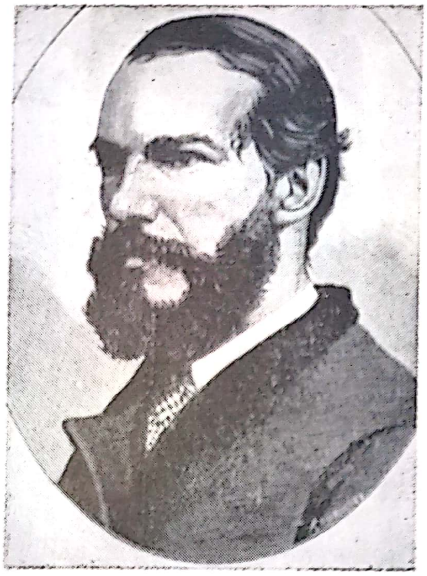

José Rufino Cuervo
(1844—1911)

Pedro Henríquez Ureña
(1884—1946)

Josef Schrijnen
(1869—1938)

Einar Löfstedt
(1880—1955)

Scanned with OKEN Scanner

Veikko Väänänen
(n. 1905)

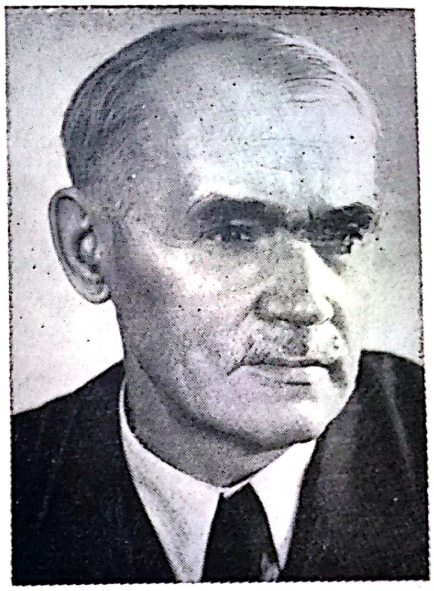

Ernst Gamillscheg
(n. 1887)

Wilhelm Bruckner
(1870—1952)

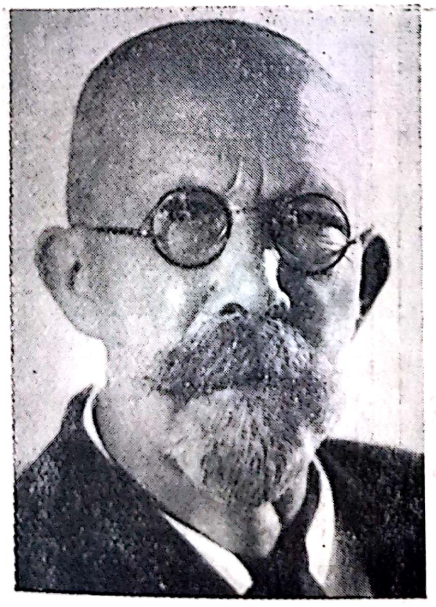

B. E. Vidos
(n. 1902)

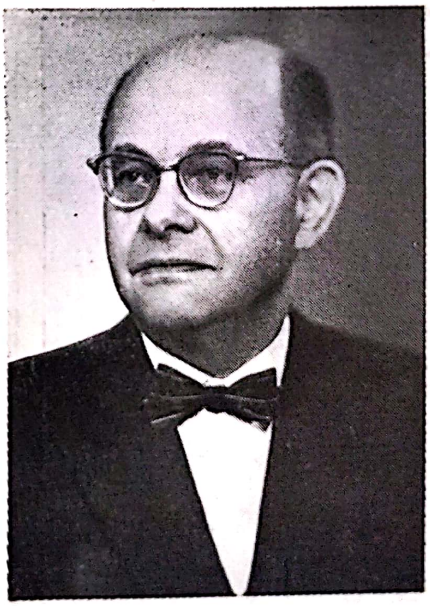

Scanned with OKEN Scanner

Arnold Steiger
(1896—1963)

Theodor Gartner
(1843—1925)

Jules Ronjat
(1864—1925)

Carolina M. de Vasconcellos
(1851—1925)

Ion Bianu
(1856—1935)

Scanned with OKEN Scanner

poezie și supusă regulilor retorice și clauzulelor metrice [41]. În latina clasică ordinea obișnuită era: subiect-complement indirect — obiect direct — predicat; verbul, deci, spre deosebire de greacă, se afla de preferință la sfîrșit, pe cînd complementele indirecte și directe îl precedau (de exemplu: *Antiochus* 235
epistulis bellum gerit, Cato, *Or. fr.* 7); exista, în plus, posibilitatea separării chiar a prepozițiilor de cuvintele la care se refereau logic și gramatical (de ex. *contra quis ferat arma deos*? Tibul, I, 6,30) sau a substantivului de atributele sale (de exemplu: *Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes*, Virgiliu, *Aen.* IV, 173). Ordinea cuvintelor în limbile romanice, din care găsim indicii în textele postclasice este însă determinată de ordinea: subiect — predicat — obiect direct — complemente indirecte (de exemplu fraza lui Cato citată puțin mai sus este redată în italiană prin *Antioco fa la guerra con lettere*). Latina clasică preferă construcția hipotactică, adică printr-o serie de propoziții dependente, subordonate; limbile romanice preferă construcția paratactică. Și aci, însă, limba familiară, încă din epoca clasică, se deosebea prin utilizarea frecventă a construcțiilor paratactice; Plaut folosește parataxa mai mult decît Terențiu; Cicero folosește mai mult parataxa în scrisori decît în lucrările filozofice și în discursuri. Aceasta nu înseamnă că hipotaxa sau subordonarea ar fi dispărut din limbile romanice, în special din limbile literare. Dar și în acest caz nu trebuie uitat că, alături de transmiterea normală a limbii vorbite din generație în generație, latina a rămas secole de-a rîndul limba școlii și a culturii; sintaxa latină — și anume a latinei clasice și ecleziastice — a continuat, deci, să exercite o influență însemnată asupra sintaxei limbilor romanice occidentale, fie în poezie, fie în proza artistică [42].

Cauze în primul rînd fonetice au provocat reducerea și deci pierderea aproape completă a declinării (v. § 51); înlocuirea prin construcții prepoziționale a cazurilor sintetice originare, diferențiate prin terminații (așa-numitele „semne de caz") nu sînt lipsite de consecințe și pentru sintaxă. *De* cu ablativul care ia locul genitivului există, într-adevăr, și în latina arhaică (*dimidium ... de praeda*, Plaut, *Pseud.* 1164; *faecem de vino*, Cato, *Agr.* 96, I), dar devine obișnuit numai în epoca postclasică; este limpede că dacă în latina clasică se putea spune atît *filius regis* cît și *regis filius*, odată ce *regis* este înlocuit prin *de rege* (it. *di (del) re*, fr. *de (du roi)*, în concordanță cu noua ordine prin care subiectul are primul loc, se va putea spune acum doar *filius de rege*. Și dativul, devenit acum prea puțin relevant prin desinențele sale, în special la singular, începe să fie înlocuit prin *ad* (iar acuzativul, dezvoltînd o tendință ivită încă în latina arhaică, în cazuri în care dativul persoanei putea fi înlocuit 236
de un *ad* ce indica direcția; de pildă: *praecipe quae ad patrem vis nuntiari*. Plaut, *Capt.* 360 alături de *numquid aliud vis patri nuntiari*? în versul 400 al

[41] Cf. opera devenită clasică a lui E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Stuttgart, 1958⁵. Pentru locul cuvintelor în fraza latină a se vedea capitolul amplu „Wortstellung" la p. 397—410 din *Lateinische Syntax und Stilistik* de J.-B. Hofmann u. A. Szantyr, München, 1965, și toată bogata bibliografie citată acolo.

[42] Cf. A. Schiaffini, *Tradizione e poesia nella prosa d'arte italiana dalla latinità medioevale a G. Boccaccio*, Roma, 1943 (1969²); *Avviamenti della prosa del sec. XIII*, la p. 71—89 din volumul său *Momenti di storia della lingua italiana*, Roma, 1953²; C. Segre, *La sintassi del periodo nei primi prosatori italiani*, în „Memorie dell'Accademia dei Lincei, Classe di Sc. Morali", s. VIII, vol. IV, fasc. 2, Roma, 1952.

Scanned with OKEN Scanner

aceleiași comedii); în textele postclasice și populare, se găsește adesea un dativ acolo unde ne-am aștepta la un acuzativ cu *ad*, evident, hipercorect (de pildă: *ingressus est discipulis* în loc de *ad discipulos*, *Peregr. Aether.* 39, 5). Dativul singular a rămas însă în latina orientală, cum o dovedește păstrarea lui în română, unde ia chiar și locul genitivului (v. § 51).

Ablativul era deseori însoțit de prepoziții și în latina clasică; această utilizare se dezvoltă și se întărește în latina vulgară *(in nocte, in die, in illo tempore; plus de triginta pedibus; quod de omnibus peius est* etc.*)* și se continuă în limbile romanice.

Și unele grecisme (pentru cele de natură lexicală v. § 53) intră, mai ales prin limbajul ecleziastic, în latina tîrzie; astfel prepozițiile *ana* (gr. *ἀνά*) și *cata* (gr. *κατά*); în *Peregrinatio Aetheriae* citim de pildă: *cata singolos hymnos vel antiphonas orationes dicunt* (24; 1) și de la *cata unum* provine it. *cadauno, caduno*, fr. v. *chaun* etc.

Pentru conjuncții se observă dezvoltarea mereu mai accentuată a folosirii lui *quod* în locul lui *cum, si* și *ut* înlocuind construcția de acuzativ cu infinitivul; apar exemple în autori, ca de pildă: *vides quod ... leporem excitavi* (Petroniu, 131, 7); ca și *quia* (de ex. *non crediderunt ... quia caecus fuisset*, Vulgata, Joh. IX, 18 corespunzînd perfect italianului *non credettero ... che fosse stato cieco*) care anunță polimorfismul sintactic al it. *che* și al fr., sp., port. *que*.

Alte observații despre funcțiile timpurilor și modurilor se vor găsi în § 51.

§ 49. **Vocalismul latinei vulgare.** În fonetica latinei vulgare și populare s-au produs schimbări de o importanță deosebită. Cantitatea avea, pentru romani, o mare importanță; nu numai metrica lor se baza pe cantitate, dar aceasta avea o valoare de opoziție fonematică, care deseori era suficientă pentru o distincție semantică (ca în *vĕnit* „el vine" (prezent) față de *vēnit* „el veni" (perfect); *fŏdit* „ el sapă" (prezent) față de *fōdit* „el săpă" (perfect) etc.) Cantitatea din silaba penultimă, în epoca clasică, determina poziția accentului, accent care în schimb în latina arhaică cădea totdeauna pe prima
237 silabă [43]. Cantitatea nu este atît a vocalei, cît a silabei [44], dar, la origine, diferența, dintre o silabă lungă și o silabă scurtă era dată probabil doar de durata mai mare a vocalei.

Mai tîrziu, în latina vorbită, vocalele lungi începură să fie pronunțate închis și vocalele scurte deschis. Cînd latina a început să se extindă în Europa și în Africa și s-a suprapus peste limbi care, în sistemul lor vocalic, nu cunoșteau opoziția fonematică între vocale lungi și vocale scurte, rostul cantității

---

[43] Cf. *naufragus* < *návifragus*, *nuncupo* < **nómencap(i)o*, *balneum* < *bálineum*, și dubletele de tipul *Manlius — Manilius*, cît și schimbările fonetice explicabile doar în silabă atonă, ca *incipio* < **incăpio* etc.

[44] Silaba deschisă, chiar cu vocală lungă, are o durată mai mică decît silaba închisă cu vocală lungă (cf. *vē-na* față de *tēc-tum*).

Dacă accentul latin, în epoca preistorică și protoistorică, a fost, în primul rînd, muzical (cum s-ar părea din atestările gramaticilor, care însă uneori nu sînt prea sigure, pentru că urmează fidel modelele grecești) sau dacă el era dinamic (expiratoriu) (școala franceză înclină pentru accentul muzical, cea germană pentru accentul dinamic) nu există dovezi certe. Dar cu siguranță, cel puțin din sec. III î.e.n., accentul dinamic a început să fie preponderent. Cf. G. Bernardi Perini, *L'Accento latino*, Bologna, Pàtron, 1967².

a început să se piardă; Sf. Augustin (*En. in Psalm*, 138, 20) spune în mod expres că *Afrae aures de correptione vocalium vel productione non iudicant* și subliniază că africanii confundau ușor *ŏs* „os" cu *ōs* „gură". Slăbind și dispărînd diferența de durată, a rămas ca distincție — și nici măcar pentru toate vocalele — diferența de deschidere, mai precis diferența de timbru; pe de altă parte *ī* deschis și *ū* deschis se confundă respectiv cu *e* închis și *o* închis într-o mare parte a Romaniei. Se ajunge astfel la o reducere ce poate fi reprezentată prin schema următoare:

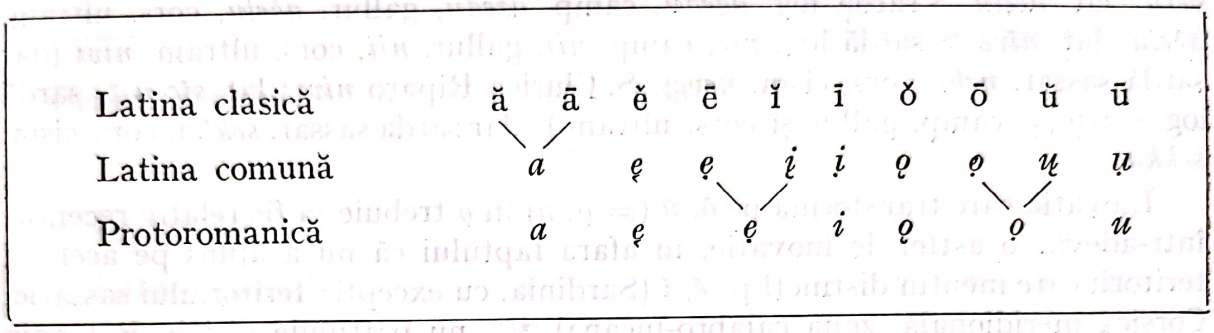

Această schemă este valabilă pentru vocalele tonice dar, după cum vom vedea imediat, numai pentru o parte (desigur cea mai mare) a Romaniei. Pe măsură ce accentul dinamic începe să ia locul cantității, durata încetează a mai constitui o caracteristică a oricărei vocale; silabele accentuate devin toate mai lungi decît cele atone. Silabele cu vocală scurtă accentuată au devenit mai lungi iar silabele cu vocală lungă atonă, mai scurte. Dat fiind că, așa cum s-a spus, vocalele scurte au ajuns să fie pronunțate cu timbru deschis și cele lungi, cu timbru închis, un *ĕ* și un *ŏ* trec la *ę*, *ǫ*, în timp ce un *ē* și un *ō* devin *ę*, *ǫ*, iar *ĭ*, *ŭ* se transformă în *į* și *ų*, dar timbrul lor deschis era foarte apropiat de cel al vocalelor închise imediat alăturate *ę*, *ǫ*, ceea ce a făcut ca, astfel, să aibă loc contopirea:

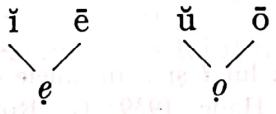

Această fuziune este indicată de grafiile textelor cu caracter popular (in- 238
scripții etc.) și este mai veche și mai răspîndită pentru *ĭ*, *ē* > *ę* decît pentru *ŭ*, *ō* > *ǫ*. Exemple de *e* pentru *ĭ* găsim în inscripții anterioare secolului al III-lea e.n.; de pildă *menus*, *fede*, *accepere*, *demediam* etc. Pentru *o* în loc de *ŭ*, *Appendix Probi* oferă mai multe cazuri: *columna* non *colomna*, *turma* non *torma* etc.; frecventă în inscripții este grafia *avonculus* pentru *avunculus*.

Inovația care-l transformă pe *ĭ* în *ę*, ca și cea care-l transformă pe *ŭ* în *ǫ*, nu a ajuns în dialectele sarde (cu excepția dialectului sassaric, unde a fost probabil importată de pe continent) și nu a ajuns nici în dialectele corsicane meridionale (ultramontane). ROHLFS și LAUSBERG au demonstrat că această conservare se regăsește și într-o zonă dialectală la granița Calabriei cu Lucania (de la Maratea în golful Policastro, pe ambele părți ale granitei calabro-

lucane prin Castrovillari, de-a lungul văii Sinni, pînă la golful Taranto; această zonă se întinde la sud pînă la o linie imaginară între Diamante și Cassano și la nord pînă la Acri) [45]. Faptul că menținerea lui *i* din *ĭ* și a lui *u* din *ŭ* a existat cîndva și în dialectele dintr-o anumită parte a Italiei meridionale și a Siciliei, cum consideră unii cercetători, nu poate fi însă socotit demonstrat [46].

Menținerea unor timbre distincte din *ẹ* (*ē*) și *į* (*ĭ*) apare în următoarele exemple: lat. *vēru* > sardă log. *beru*, camp. *veru*, gallur. *veru*, cors. ultram. *veru;* lat. *acētu* > sardă log. *agedu*, camp. *ažedu*, gallur. *ačetu*, cors. ultram. *ačetu;* lat. *nĭve* > sardă log. *nie*, camp. *nii*, gallur. *nii*, cors. ultram. *nivi* (dar sardă sassar. *nebi*, cors. cism. *neve*), S. Chirico Riparo *nivi*; lat. *sĭccu* > sardă log. *sikku* (= camp. gallur și cors. ultram.), dar sardă sassar. *sekku*, cors. cism. *sekku*.

Inovația care transformă pe *ō*, *ŭ* (= *ọ*, *ų*) în *ọ* trebuie să fie relativ recentă; într-adevăr o astfel de inovație, în afara faptului că nu a ajuns pe aceleași teritorii care mențin distincți pe *ē*, *ĭ* (Sardinia, cu excepția teritoriului sassaric,
239 Corsica meridională, zona calabro-lucană) [47], nu pătrunde nici în Romania orientală. Mențin intacte, deci distincte, tratamentele lui *ō* de cele ale lui *ŭ*, și româna, elementele latine din albaneză și, doar în silaba închisă, dalmata. De ex. lat. *sōle* > sardă log. *sole*, camp. *soli*, S. Chirico Riparo *sọ́lu*, rom. *soare* (pl. *sori*) [48]; *nepōte* > rom. *nepot*, dalm. *nepàut*, S. Chirico Riparo *nepọ́tu*; lat. *fŭrca* > sardă log. și camp. *furka*, rom. *furcă*, alb. *furkë;* lat. *crŭce* > sardă log. *ruke*, camp. *gruži*, gallur. *gruǧi*, S. Chirico Riparo *kruči*, rom. *cruce*, alb. *kryqe;* lat. *pŭlvere* > sardă log. *pruere*, rom. *pulbere*, dalm. *pulvro*, alb. *pluhur* [49].

Pe de altă parte însă, teritoriile în care *ē*, *ĭ* și respectiv *ō*, *ŭ* se mențin distincte confundă pe *ē* cu *ĕ* și pe *ō* cu *ŏ*. În fazele preistorice ale sardei (și corsicanei ultramontane) și ale anumitor dialecte conservatoare din Lucania,

---

[45] Pentru problema conservării lui *ĭ* și *ŭ* în unele dialecte calabro-lucane, cf. H. LAUSBERG, *Die Mundarten Südlukaniens*, Halle, 1939; G. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, Bern, 1949, vol. I, p. 44 și urm.

[46] BERTONI credea că siciliana (cu o parte a dialectelor italiene meridionale) ar fi menținut distincte pe *ĭ* din *ē* și *ŭ* din *ō*. Se știe că o mare parte a dialectelor meridionale precum și dialectele siciliene au o unică evoluție *i* din *ē*, *ĭ*, *ī* și *u* din *ō*, *ŭ*, *ū* (*vina* < vēna, *pilu* < pĭlum, *suli* < sōlem, *i̯ŭgu* < iŭgum). Rimele poeților vechi din școala siciliană lasă să se presupună că tratamentele lui *ĭ* și *ē* și respectiv ale lui *ŭ* și *ō* ar mai fi fost încă distincte în sec. XIII, și că în vremea aceea, ar fi existat două tratamente dintre care poeții puteau alege în mod liber pe unul. Cf. G. BERTONI, în „Enciclopedia Italiană", XXXI, p. 694–695 și *La lingua della „Scuola poetica siciliana"*, în „Festschrift Tappolet", Basel, 1935, p. 29 și urm. Problema este reluată și discutată cu claritate de A. SCHIAFFINI, *La lingua dei rimatori siciliani del Duecento*, Roma, 1957. V. și mai departe, p. 441, n. 139.

[47] *ē* și *ĭ* se mențin distincți și în unele teritorii mai conservatoare din Romania pierdută: în elementele latine din berberă și din bască, cum s-a văzut în capitolul III.

[48] Diftongul *oa* din română este, în acest caz, produsul metafoniei provocate de *-e* final.

[49] Formele sarde și albaneze provin dintr-un **plŭvere*, rezultatul metatezei lui *pŭlvere*.

vom avea deci:

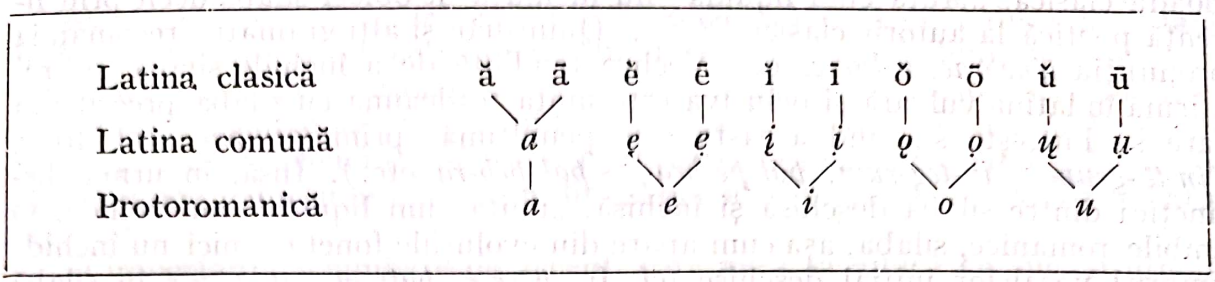

Pentru Romania orientală în schimb, vom avea:

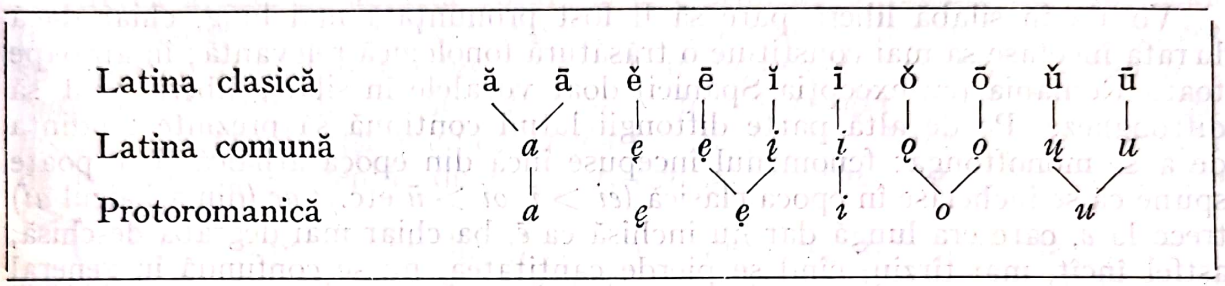

Pentru Sicilia și o bună parte a Italiei meridionale schema ar putea fi în schimb următoarea:

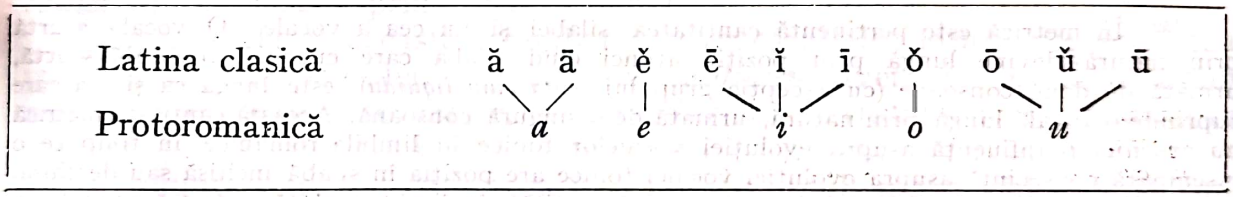

Pentru vocalele atone în silabă internă, schema reducerii vocalismului latinei vulgare ar putea fi reprezentată în felul următor [50]: 240

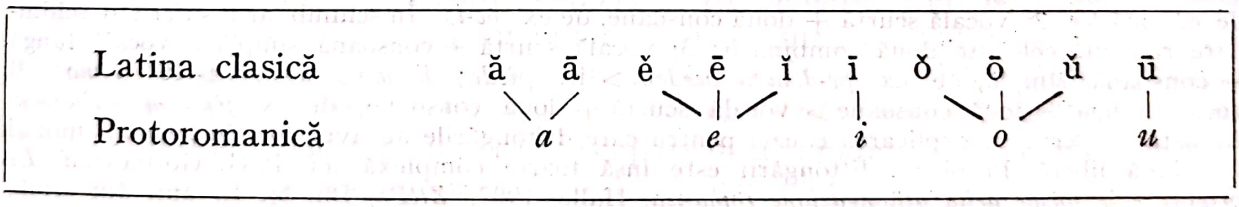

Cantitatea slăbește treptat în favoarea accentului dinamic [51]; toate vocalele accentuate neurmate de consoană au fost pronunțate lung și deci au avut tendința să diftongheze în limbile romanice; vocalele urmate de consoane au

[50] Cf. Cl. Merlo, în „Antiquitas", I (1947), p. 114.

[51] Gramaticul african Pompeius, care l-a rezumat pe Donatus și care a trăit în sec. V, ne spune: „Illa syllaba plus sonat in toto verbo, quae accentum habet. Ergo illa syllaba quae accentum habet plus sonat, quasi ipsa habeat maiorem potestatem" (Keil, *Gramm. lat.*, V, 126, 31).

Scanned with OKEN Scanner

fost pronunțate scurt [52]. Dar regulile poziției nu mai sînt aceleași ca în perioada clasică. „Muta cum liquida" nu închidea de obicei silaba decît prin li-
241 cență poetică la autorii clasici [52 bis]; Quintilian și alți gramatici recomandă pronunția *ténebrae, vólucres* etc. Vechea tendință de a închide silaba se reafirmă în latina vulgară și oclusiva este unită totdeauna cu silaba precedentă care se lungește și, cînd aceasta este penultimă, primește accentul tonic *(ín-tĕ-grum > in-tég-rum, pál-pĕ-bra > pal-péb-ra* etc.*)*. Însă, în urma distincției dintre silabă deschisă și închisă, „muta cum liquida" nu închide, în limbile romanice, silaba, așa cum apare din evoluțiile fonetice, nici nu închide timbrul vocalelor inițial deschise (cf. fr. *père* < *patrem*, cu *a* > *e* în silabă deschisă; cf. în schimb *part* < *partem* și it. *pietra* < *pĕtra* cu diftongarea caracteristică, în italiană, în silabă liberă).

Vocala în silabă liberă pare să fi fost pronunțată mai lung, chiar dacă durata încetase să mai constituie o trăsătură fonologică relevantă; în aproape toată Romania (cu excepția Spaniei) doar vocalele în silabă liberă tind să diftongheze. Pe de altă parte diftongii latini continuă să prezinte tendința de a se monoftonga; fenomenul începuse încă din epoca arhaică și se poate spune că se încheiase în epoca clasică (*ei* > *ī*, *oi* > *ū* etc.); *ae* (din arhaicul *ai*) trece la *e*, care era lungă dar nu închisă ca *ē*, ba chiar mai degrabă deschisă, astfel încît, mai tîrziu, cînd se pierde cantitatea, nu se confundă în general cu *ē* (> *ę*), ci cu *ĕ* (> *ę*) [53]. Pronunția *e* pentru *ae* era foarte răspîndită încă din epoca republicană la țară și în împrejurimile Romei. Varro *(De lingua latina*, V, 97*)* îl considera pe *edus* pentru *haedus* ca o pronunțare regională

---

[52] În metrică este pertinentă cantitatea silabei și nu cea a vocalei. O vocală scurtă prin natură devine lungă prin poziție atunci cînd silaba care cuprinde o vocală scurtă, urmată de două consoane (cu excepția grupului *muta cum liquida*), este lungă ca și cea care cuprinde o vocală lungă prin natură, urmată de o singură consoană. Această cantitate metrică nu are nici o influență asupra evoluției vocalelor tonice în limbile romanice, în timp ce o însemnată consecință asupra evoluției vocalei tonice are poziția în silabă închisă sau deschisă. O tendință care s-a dezvoltat în formarea noii cantități în limba vorbită a fost formulată în așa-numita „lege a lui Ten Brink" (formulată de anglistul și romanistul BERNHARD TEN BRINK (1841—1892), olandez de origine dar profesor în universitățile germane, în volumul său *Dauer und Klang: ein Beitrag zur Geschichte der Vokalquantität im Altfranzösischen*, Strassburg, 1879). Conform acestei legi s-ar fi menținut numai combinațiile: 1) vocală lungă + consoană simplă, de ex. *mā-ter*; 2) vocală scurtă + două consoane, de ex. *ŏc-to*. În schimb, ar fi suferit o schimbare radicală celelalte două combinații: 3) vocală scurtă + consoană simplă > vocală lungă + consoană simplă, de ex. *pĕ-dem* > *peedem* > it. *piede*; *hŏ-mo* > *hoo-mo* > it. *uomo;* 4) vocală lungă + două consoane > vocală scurtă + două consoane, de ex. *tēc-tum* > *tĕc-tum*. Aceasta ar servi la explicarea cauzei pentru care diftongările au avut loc, în general, numai în silabă liberă. Problema diftongării este însă foarte complexă (cf. P. G. GOIDANICH, *Le origini e le forme della dittongazione romanza*, Halle, 1907, *ZRPh*, Bh. 5). În anii din urmă, FR. SCHÜRR a încercat, într-o serie de lucrări, să demonstreze condițiile diftongării romanice în urma metafoniei, față de care diftongarea spontană nu ar fi decît o extensiune analogică (cf. în special articolul de sinteză *La diphtongaison romane*, în *RLingR*, XX (1956), p. 107—144 și 161—248 și acolo (p. 108, n. 3) indicarea lucrărilor anterioare asupra acestei chestiuni.

[52 bis] Cf. G. BERNARDI PERINI, *L'Accento latino*, Bologna, 1964, p. 55—63 și, pentru poeții dramaturgi, C. QUESTA, *Introduzione alla metrica di Plauto*, Bologna, 1967, p. 29—30; dar despre această problemă, în general, v. S. TIMPANARO, *Muta cum liquida in poesia latina e nel Latino volgare*, în „Studi in onore di A. Schiaffini" [= *RCCM*, VII (1965)], p. 1075—1103.

[53] Cf. evoluțiile *quaerit* > **quęrit* > it. *chiede*, sp. *quiere*, v. fr. *quiert*; *caelum* > *cęlum* > it., sp. *cielo*, fr. *ciel* etc.

Scanned with OKEN Scanner

din Latium. Grafiile *Letus, queres, etati, tabule* etc. sînt obișnuite în inscripțiile de la Pompei și din Campania și destul de răspîndite și falsele grafii cu *ae* pentru *e (timaeo, maeae* și chiar *aet* pentru *et)*. Și *au* tinde să se reducă la *o* fără însă ca reducerea să reușească pe deplin, dat fiind că există limbi romanice, ca româna, sarda și provensala care îl păstrează, cel puțin în majoritatea cuvintelor, pe *au; o* pentru *au* era pronunțarea vulgară, atestată din plin în dialectele rurale și chiar la Roma (*plostrum* și *plaustrum, coda* și *cauda* etc.) și în autorii clasici (*Copa* titlul unui mic poem din „Appendix Virgiliana", *oricilla* în Catul etc.). (54)

O importantă schimbare de accent, care avea să aducă cu sine și urmări fonetice în evoluția romanică, este oferită de cazurile, destul de numeroase, în care *e, i*, în penultima silabă, erau urmate imediat de o vocală scurtă. Accentul trecea atunci pe această vocală și *e, i* primeau o valoare de semivocală (*i̯*, iot). Astfel *mulíerem* deveni *muliérem*, și anume *muli̯érem* (> it. *mogliera*, sp. *mujer* etc.); *filíolus, filiólus, fili̯ólus* (> it. *figliolo* etc.); *putéolis* > *puteólis* > *puti̯ólis* (cf. numele de loc *Pozzuoli*) etc. *Appendix Probi*, 141 notează: *faseolus* non *fasiolus* (și anume: *fasi̯ólus* > it. *fagiolo*). Uneori *i̯* este absorbit de consoana precedentă, de ex. *parietem* > *pariétem* > *pari̯étem* > *parétem* 242 (> it. *parete*).

Un fenomen paralel are loc și pentru *u* care trece în semivocala *u̯*; dar aci accentul dispare în general *(battúĕre* > *báttu̯ere* > *báttere)*, deși, în cazuri ca acestea, ne putem gîndi mai degrabă la o nouă formație analogică după prezent *(battuo* > *batto* și de aici *battĕre)*, în schimb forme ca QVACTILIARI pentru *coactiliari* la Pompei prezintă *oa* > *u̯a;* cf. it. *quagliare*, sp. *cuajar*, fr. *cailler* din *coagulare* (prin **quag(ŭ)lare)*.

Fără îndoială că această schimbare provoacă altele; iotul acționează asupra consoanelor precedente și dintr-un *muli̯érem* avem it. *mogliera*, arom. *mul'are*, rom. *muiere*, sp. *mujer*, port. *mulher* etc. cu tratamentul regulat al lui *li̯* (> it. *gli* (*l'*), sp. *j* (= *š, ž* > *χ*), port. *lh* (= *l'*), rom. *i*(= *i̯*) etc.).

O tendință fonetică, care avea însă rădăcini mult mai vechi, este sincopa vocalei posttonice între o oclusivă și o lichidă sau nazală sau între acestea și o oclusivă sau între două nazale; din *domĭna* se trece la *domna* (atestat frecvent în inscripții, începînd din secolul I e.n., dar încă din latina arhaică în „Lex Agraria" din 111 î.e.n., găsim *domneis* pentru *dominis*) cf. it. *donna; ocŭlus* devine *oclu* (formă atestată nu numai în inscripții, pentru care v. § 46, dar și în Petroniu); *subŭla* devine *subla* (*Corp. Gloss.* II, 524, 33) de unde it. *subbia*, rom. *sulă; vetŭlus* trece la *vetlus* și apoi la *veclus (App. Probi)* de unde it. *vecchio*, rom. *vechiu* etc.; *caldus* pentru *calĭdus* apare încă la Plaut, Cato, Varro, Petroniu iar Quintilian, I, 6, 19, spune că Iuliu Cezar considera pronunțarea nesincopată *calĭdus* ca o pedanterie.

Și vocalele din silaba intertonică (din cea care urmează deci după accentul secundar și îl precedă pe cel primar) sînt slabe și destinate, cel puțin în parte, să dispară (cu excepția lui *a*), astfel *bon(ĭ)tate(m)* > it. *bontà, cer(e)bellu(m)* > it. *cervello*.

Sincopa nu avusese loc în același timp în toate cuvintele și pe tot teritoriul: o dovedește faptul că, uneori, limbile romanice nu concordă în menținerea

(54) Cf. evoluțiile *aurum* > *orum* > it. și sp. *oro*, fr. *or* etc.

sau eliminarea vocalei; (rom. *purice* provine dintr-un *pulĭce(m)* cu *ĭ* păstrat, pe cînd it. *pulce* pornește dintr-o formă latină fără *ĭ*: *pulce(m)*; rom. *negură* pornește de la *nebŭla*, pe cînd it. *nebbia* dintr-un **nebla* etc.). O dovadă a reacției împotriva sincopei de natură vorbită, populară sînt falsele regresiuni și hipercorectitudinile care se ivesc ici și colo în grafiile inscripțiilor, de ex. *tempuli* pentru *templi* (*CIL*, VI, 406, inscripție de la Roma) etc. [55].

243 O altă tendință a latinei vorbite era căderea lui *i̯* (iot) și a lui *u̯* (*u* semiconsonantic) în hiat; și pentru aceasta avem mărturii, fie în inscripții, fie în evoluția limbilor romanice; astfel *quietus* devine *quetus* (*CIL*, III, 14, 115) de unde it. *cheto*, rom. *cet*; *februarius* devine *febrarius* (*Appendix Probi*, 208, înregistrează: *februarius* non *febrarius*) sau *febraris* și formele indicate ca incorecte apar în diferite inscripții (*CIL*, III, 1968, XIII, 2321 etc.); din *febrarius* provin formele romanice ca it. *febbraio*, rom. *făurar*, fr. *février*, sp. *febrero*, port. *fevereiro*.

§ 50. **Consonantismul latinei vulgare.** Aspirata *h* trebuie să fi fost, în latină, foarte slabă încă din epoca antică. Probabil că, încă de pe timpul lui Cicero, *h* nu se mai pronunța decît în cuvintele de origine greacă (scrise cu *ch*, *ph*, *th*), și numai de către persoane culte influențate de pronunția greacă. Astfel, se întîmplă adeseori, ca persoane mai puțin culte, vrînd să imite pronunțarea patricienilor, să restabilească un *h* și acolo unde nu trebuia; Catul își bate joc de Arrius care pronunța un *h* aspirat și în cuvintele indigene latinești ca *c(h)ommoda* și *(h)insidias* (cîntul 84) și Aulus Gellius, XIII, 6, 3, redă părerea lui Nigidius Figulus: „rusticus fit sermo, si adspires perperam". Probabil că *h* dispare, mai întîi între două vocale, în special de același fel (cf. *néhĕmo* [< *ne homo*] > *nēmō*; *dehibeo* [< *de-habeo*] > *debeo*): Quintilian, IX, 4, 59, consideră pronunțarea *deprendĕre* pentru *deprehendĕre* ca o abreviere normală, ca și *vitasse* pentru *vitavisse*. Dispare apoi destul de repede și în poziție inițială și, începînd din sec. III, sînt foarte frecvente în inscripții formele fără *h* și cele cu *h* hipercorect (de ex. *abeo* = *habeo*, *CIL*, IV, 14672 și passim; *anc* = *hanc*, *CIL*, VIII, 152; *onorem* = *honorem*, *CIL*, IX, 10 etc. alături de *have* = *ave*, *CIL*, II, 3686, V, 4629 etc.; *heius* = *eius*, *CIL*, III, 3917; *hossa* = *ossa*, *CIL*, VI, 13657); deci *h* nu mai era probabil pronunțat, cel puțin începînd din sec. III e.n. Gramaticii discută amănunțit formele care cer, în ortografie, prezența sau absența lui *h* [56]. În limbile neolatine, *h* este o problemă de ortografie, rezultată din școală. Tradiției scolastice medievale i se datorește reintroducerea aspirării lui *h*, în special intervocalic, care duce la oribile pronunțări medievale

---

[55] Sincopa este general răspîndită, dar nu în toate cazurile, dat fiind că unele cuvinte romanice pornesc de la forme cu vocala păstrată: rom. *lingură* din *lingŭla* pentru *ligŭla*, care este cu siguranță un cuvînt popular. De regulă, vocala se păstrează în cuvintele savante și în semicultisme (de ex. it. *secolo* din *saecŭlum* și nu din *saeclum*, care este totuși atestat la poeții latini și care ar fi dat în it. **sęcchio*, așa cum *sĭtŭla* dă *sęcchia*, sau *miracolo* din *miracŭlum* care, dacă ar fi fost un cuvînt cu adevărat popular, prin **miraclum* ar fi dat în italiană **miracchio* (v. § 61). Pentru succesiunea cronologică a diferitelor tipuri de sincope în fazele preromanice cf. E. Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934 (Beiheft 82 din *ZRPh*), §§ 10, 66, 69 *a*, 109, 111, 130 și 144.

[56] Cf. E. Seelmann, *Die Aussprache des Latein*, Heilbronn, 1885, p. 264 și urm.; A. Traina, *L'Alfabeto e la pronunzia del Latino*, Bologna, Pàtron, 1967³, p. 48 și urm.

cu *h* ca un *k*, frecvente în școli pînă cu cîteva decenii în urmă (ca *miki*, și *nikil* pentru *mihi* și *nihil*, deși pronunțarea *nīl* este atestată încă din inscripții, de pildă *CIL*, I, 1027, și la scriitori) și care este confirmată de grafiile medievale *michi*, *nichil*, și de forme savante ca it. *annichilire*, sp. *aniquilar*, fr. v. *anichiler* (alături de *anniller*). 244

c și *k* nu se deosebeau în pronunțarea latină clasică. Folosirea lui *k*, mai ales cînd era urmat de vocala *a* (cf. *kalendae*), a slăbit treptat (Quintilian și alți gramatici socoteau pe *k* o literă inutilă). Pronunțarea /*k*/ înaintea vocalelor palatale este dovedită deseori de gramatici, de grafia inscripțiilor, de cuvintele latine trecute în greacă, în germanică, în bască, în berberă și de păstrarea lui *k* în sarda logudoreză. Marius Victorinus (4, 8) consideră a fi identici cei doi *c* din cuvîntul *saccis (sak-kis)* și Velius Longus, vorbind despre grafiile, para ele în vremea sa, *coquit* și *cocit*, atrage atenția că în orice caz în amîndouă se pronunță doar *k* (adică *kokit*). Pentru grafiile cu *k* în loc de *c*, observăm *pake*, *CIL*, X, 7173; *dekem (bres)*, *CIL*, I², 1058; *Markellino*, *CIL*, V, 3555 etc. Pentru conservarea sunetului velar în cuvinte din Romania pierdută, v. §§ 32 și urm. Fără îndoială însă că *c* și *g*, înainte de vocalele palatale *e*, *i*, trebuie să fi avut un ușor aspect palatal (asemănător celui ce se observă în italiană în *chilo* și *ghiro*) și aceasta apare din faptul că *e*, precedat de *c* și *g*, nu trece la *o* înainte de *l pinguis* (cf. *scelus*, *sceleris*; *gelu* etc. față de *holus*, *holeris*, arh. *helus*).

După secolul al III-lea e.n. devine pertinent aspectul palatal al lui *e* înaintea vocalei palatale care dezvoltă, pe de o parte, mediopalatale (it. și rom. cu valoare de *č*), iar pe de alta, sibilante (fr. și port. *c* cu valoare de *s*). Palatalizarea și asibilarea lui *c* au început mai devreme în hiat, după cum se vede din unele inscripții (*consiensia* = *conscientia* *CIL*, XII, 2153, Galia) și din mărturiile gramaticilor (evidente doar pentru *cj*). Aspectul palatal se accentuează însă, în epoci diverse, în diferitele teritorii ale Imperiului. Menținerea velarei în Romania orientală permite interpretarea palatalizării din limba română ca fiind independentă de cea occidentală (v. § 64—65).

Cît despre *g*, comportarea sa față de aspectul palatal era perfect paralelă cu cea a lui *c* [57], deși atestările epigrafice pentru *g* > *z* sînt toate tîrzii (*septuazinta* pentru *septuaginta*, HÜBNER, *Inscr. Hisp. Christ.* 22, sec. VI) [58]. Dar *-g-* intervocalic tindea să fie eliminat; din *ego* apare *eo*, atestat deseori în inscripții (*CIL*, VIII, 13 etc.), bază a formelor romanice ca it. *io*, sp. *yo*, rom. *eu* etc. Numai sarda are încă forme ca nuor. *dego* cu *g* < *g*. Căderea consoanei s-a petrecut înainte de palatalizare, cum arată cazuri ca *magistrum* > it. *maestro*, rom. *măestru*, prov., cat. *maestre* etc. etc. și *quadragesima* > it. *quaresima*, rom. *păresimi*, engad. *quaraisma*, fr. *carême*, sp. *cuaresma* etc. 245

În ceea ce privește labio-velara *qu*, se observă tendința, încă din epoca arhaică, de eliminare a apendicelui labial înainte de alte vocale decît *a*. Această tendință este semnalată deseori de gramatici (de ex. *equ(u)s non ecus* în *Appen-*

[57] Pentru Sf. Augustin *lege* era pronunțat ca grecescul *λέγε* („Cum dico „lege" in his duabus syllabis aliud Graecus, aliud latinus intellegit", *Doctr. Christ.* 2, 24, 37) v. și TRAINA, *op. cit.*, p. 54 și urm.

[58] Dar *gi* > *ii* era un fenomen arhaic în latină, cf. *maior (maiior)* < **mag-ios*, din *magnus*, și același fenomen se petrece în oscă, cf. V. PISANI, *Palatalizzazioni osche e latine*, în *AGI*, XXXIX (1954), p. 112—119.

dix Probi [59] și dovedită de grafia inscripțiilor (*conda* = *quondam*, *CIL*, XII, 936; *cis* = *quis*, *CIL*, V, 6244 etc.; cf. falsele grafii inverse ca *quiesquit* pentru *quiescit* [care se citea, bineînțeles, *kuieskit*], *CIL*, XIII, 3983). Tendința continuă în limbile romanice; alături de reduceri, încă din latina populară, ca **laceu* pentru *laqueus* (> it. *laccio*, rom. *laț* etc.), *cinque* pentru *quinque* (disimilare petrecută desigur cînd *c* mai avea valoarea lui *k*) din care it. *cinque*, fr. *cinq*, sp. *cinco*, rom. *cinci*, avem reduceri mai puțin întinse teritorial: it. *quercia* provine din *quercea*, dar sic. cal. *čersa* postulează un **cercea*. It. *che*, fr. *que* provin din *quid*, pronunțat *kid*, dar it. *quale* provine din *qualem*, pe cînd rom. *care* și sardul *kale* postulează un **calem*, datorat desigur analogiei cu *kem*, *kid*, pentru *quem*, *quid*, pentru că româna și sarda ar fi dezvoltat altfel elementul labial, ca în rom. *patru*, sard. *báttoro* > *quatt(u)or*.

Româna și sarda, care prezintă labializarea lui *qu*, au ca fenomen paralel, labializarea lui *gu*; avem astfel: *lingua* > rom. *limbă*, sard. log. *limba*, ca și *aqua* > rom. *apă*, sardă *abba* [60]. Pe de altă parte, există o tendință de lungire a lui *qu* (în *Appendix Probi*, 112 găsim: „*aqua* non *acqua*", dar it. are tocmai *acqua*).

X era folosit pentru *ks*, *gz* se mai pronunța încă distinct la Roma, în vremea Republicii, în timp ce în zonele periferice se manifestă foarte curînd tendința de reducere a lui *x* la *ss* (grafia *cossim* pentru *coxim* este atestată deja în sec. I e.n.). Gramaticii insistau în favoarea pronunțării corecte a lui *ks* și corectau grafiile greșite, mărturii ale lipsei de siguranță (*Appendix Probi* ne dă *miles non milex*, *locuples non locuplex* etc.). *X* era pronunțat în *ks*, cel puțin în anumite cuvinte, în Romania orientală, fapt demonstrat de trecerea lui la *ps* în română și la *fsh* în albaneză în cazuri ca *coxa* > rom. *coapsă*, alb.
246 *kofshë*. Dar și în română se ajunge deseori la *s* (*zise* < *dixit*, *măsea* < *maxilla* etc.).

Semivocala *i̯* (*j*) era pronunțată în latina clasică *i̯* (ca *i* italian în *Iole*, *Ionio* etc.); în epoca imperială *j* inițial tinde să se confunde cu *di̯* și *gi̯* (și chiar cu *g* urmat de palatale). *i̯* se păstrează pînă astăzi numai în sardă, în dialectele italiene meridionale și, parțial, în spaniolă. Dovezi ale consonantizării lui *i̯* se găsesc în grafiile unor inscripții latinești destul de tîrzii unde apar forme ca *zanuario* pentru *ianuario* (*CIL*, X, 2466), *congiugi* pentru *coniugi* (*CIL*, X, 2559) etc. Pentru pronunțarea lui *di̯* și *gi̯* ca *d'*, *dz* avem mărturia gramaticilor și inscripțiilor (Servius, *Ad Verg. Georg.* II, 216: „*Media*, *di* sine sibilo proferenda est, graecum enim nomen est"; și Isidor din Sevilla, *Etym.* XX, 9,14, care atestă o epocă mai degrabă tîrzie, observă: „solent Itali dicere *ozie* pro *hodie*"); în inscripții găsim *oze* pentru *hodie* (*CIL*, VIII, 8424, Africa), *ziaconus* pentru *diaconus* (*CIL*, III, 8652, Salona).

Paralel cu palatalizarea are loc asibilarea lui *di̯* și a lui *ti̯*. În latina clasică, în acest grup, înainte de vocală, *i* era vocală propriu-zisă și nu semivocală;

---

[59] Gramaticul Velius Longus, care a trăit în sec. II e.n., răspunde celor ce-l întreabă dacă *equus* „cal" trebuie scris cu un singur *u* (*equs*) sau cu doi (*equus*) că „auribus quidem sufficiebat, ut *equus* per unum *u* scriberetur, ratio tamen duo exigit" (cf. TRAINA, *op. cit.*, p. 59).

[60] Cred că nu poate fi acceptată teoria care consideră labializarea din română și sardă drept „oschisme", teorie susținută, de exemplu, de V. PISANI, *Geolinguistica e Indoeuropeo*, în „Memorie dell'Acc. dei Lincei", S. VI, IX (1939), p. 113—378, § 120; pentru *qu* > *cqu* v. SCHÜRR, *ZRPh*, XLI (1921), p. 118.

Scanned with OKEN Scanner

un cuvînt ca *natio* era deci pronunțat *na-ti-o* (trisilabic și cu *ti* ca cel din it. *tino* [61]); apoi, cu timpul, vocala a devenit semivocală și cuvinte ca *natio* au fost pronunțate ca bisilabice *(na-tio)*, dar cu *t* încă intact (ca în it. *tiene*); singura deosebire era că, în locul hiatului, exista un diftong. Semivocala *i̯* începu însă să atace *t*-ul în sec. II și III e.n. astfel încît *ti̯* căpătă o valoare aproape egală cu cea a lui *ci̯* și aceste două grupuri, în special în limba populară, începură să fie confundate (de ex. *ocio* = *otio* în 389, *tercia* pentru *tertia* etc.). Uneori inscripțiile redau acest sunet cu *ts (CRESCENTSIAN(us), CIL*, XIV, 246 din 140 e.n. care ar fi prima mărturie cunoscută a asibilării lui *tj*; *LAVRENTSIO, CIL*, III, 12396 etc.), alteori cu *s (SAPIENSIAE, CIL*, XIII, 2477; *TERENSVS, CIL*, 9927); gramaticii secolelor V și VI vorbesc despre „sibilus“ și dau această pronunțare ca fiind deja curentă și corectă („*iustitia* cum scribitur tertia syllaba sic sonat, quasi constet ex tribus litteris: *t*, *z* et *i*, cum habeat duas, *t* et *i*“ [Casiodor, în „Corpus Gloss. Lat.“, VII, 216]. Astfel apare pronunția scolastică a lui *ti̯* ca *tz*, încă în uz în Ita'ia și corectă pentru latina eclesiastică și postclasică, dar care nu corespunde celei din latina epocii clasice.

v latin echivala cu *u̯*, existînd un singur semn care servea fie pentru vocala *u*, fie pentru semivocala *u̯* și deci pentru *v* (nu a avut ecou reforma ortografică a împăratului Claudiu care voise să îmbogățească alfabetul cu alte două semne **247**
și să folosească ⅎ [digamma inversată] pentru *u̯* semiconsonantic) și avea la origine valoarea de semivocală ca *u̯* din it. *uomo*. Gramaticii mai vechi reproșau străinilor și locuitorilor satelor că pronunță *u* vocalic și nu semivocalic și anume că pronunță cuvinte ca *uēni* (= *vēni*) trisilabic *u-ē-ni* și nu bisilabic *u̯ē-ni*. Mai tîrziu, probabil la începutul sec. I e.n., *u̯* semivocalic (sau semiconsonantic) a trecut la fricativa bilabială *β* asemănătoare lui *b* intervocalic spaniol și portughez [62].

Velius Longus [63] spune: „*v* litteram digamma interdum non tantum in his debemus animadvertere, in quibus sonat cum aliqua adspiratione, ut in *valente* et *vitulo* et *primitivo* et *genetivo*“. O dovadă a acestei evoluții fonetice o avem și în cuvintele latine trecute în greacă; în împrumuturile mai vechi, *v* (*u̯*) latin este redat în general prin *ov*, deci *οὐίκος* < *vīcus* (Plutarh), *σεπτέμουιρ* < *septemvir* (Inscripție din Pergam, epoca lui Traian) etc., dar mai tîrziu în mod constant prin β care, și în greacă, începea să aibă valoare de fricativă bilabială, păstrată în neogreacă. Trecerea de la bilabială la labiodentală (ca *v* italian) a început mult mai tîrziu și nu s-a generalizat în toată Romania.

Pe de altă parte, dat fiind că și *b*, în special în poziție intervocalică (și inițială numai prin fonetică sintactică), începea să capete valoarea fricativei *β*, apar justificate confuziile grafice între *b* și *v* în inscripții: *cibes* = *cives* (*CIL*, III, 413, Smirna), *vene* = *bene* (*CIL*, XIV, 1169, Ostia).

Trecerea lui *v* la *b* (betacism) este deosebit de frecventă, atît în inscripții, cît și în tendințele fonetice ale limbilor romanice, după *l* și *r* (*verbex* = *vervex*,

---

[61] Polibius transcrie numele *Terentius* cu *Τερέντιος* și *Martius*, numele lunii, trece în greacă ca *Μάρτιος*, cf. Traina, *op. cit.*, p. 53 și urm.

[62] Problema este discutată pe larg în Traina, *op. cit.*, p. 45 și urm.

[63] Keil, *Grammatici Latini*, VII, p. 58.

„Corp. Gloss. Lat.", VII, 193 sau *berbex* (Petroniu) de unde rom. *berbece*, fr. *brebis*; *corvus* ~ **corbus* > rom. *corb*, fr. *corbeau*, dar it. *corvo* [64]; *nervus* ~ *nerbus* > it. *nerbo*, dar fr. *nerf* etc.). În poziție intervocalică *v* tinde să cadă, în special înainte de *u*; grupul *avi-* tinde să se reducă la *au*, de unde *avica* > *auca*, *avicellus* > *aucellus*, *-avit* > *-aut* etc.

Trecerea lui *v* din spirantă bilabială (*b*) la spirantă labio-dentală (ca it. *v*) a făcut ca *w* germanic, care avea valoare bilabială și care a fost redat
248 la început prin *v* în latină [*vanga* (Palladius) < *wanga*], s-a diferențiat de *v* labio-dental romanic și de aceea a fost redat în împrumuturile din germanică, printr-un fonem diferit, care încerca să se apropie mai mult de cel germanic; astfel, germanicul *wardon* este redat în latina tîrzie din sec. VI—VII prin *guardare*. La fel, și în cele mai vechi împrumuturi germanice din limbile romanice, avem *w* > *gu*, de ex. *werra* > it. *guerra*, fr. *guerre* etc. (v. cap. V) [65].

Grupul *gn* trebuie să fi fost pronunțat în latina clasică ca ŋn mai degrabă decît *g* — *n*; *g* avea deci valoarea lui γ grecesc înainte de velară (gama) și anume ŋ (velar) [66]; valoarea nazală a lui *g* este dovedită de trecerea lui *e* > *i* în *dignus*, *lignum*, *signum* (< **dec-no-*, cf. *decet*; *leg-no-*, cf. *legō*; **sec-no*, cf. *secō*). Această pronunție este redată de inscripții prin grafiile *ngn* (INGNIIS = *ignis*, *CIL*, IV, 3121, Pompei; DINGNISSIME = *dignissime*, *CIL*, XIV, 1386 etc.) sau de-a dreptul cu *nn*, *sinnum* (*CIL*, VI, 10944, Roma) etc. În sardă se păstrează și astăzi *nn* (*linna*, *konnadu*) și în română avem trecerea la *mn* (*lemn*, *cumnat*). În celelalte teritorii romanice găsim în general o palatalizare, asemănătoare cu cea observată în grupul *nį*, și anume trecerea la *ñ*.

Grupul *tl*, care încă din latina arhaică trecuse la *cl* (**potlom*, din *potare* < *poclom*, *pocŭlum*), își menține aceeași tendință și în latina vulgară, cînd ajunge să se formeze în urma sincopei vocalei atone, și astfel, cum s-a mai

---

[64] În Toscana și *corbo*. C. MERLO, *Di un filone etrusco che si avverte nel campo neolatino*, în „Atti del primo Congresso Internazionale etrusco", Firenze, 1929, p. 229—230 și apoi în studiul citat de mai multe ori *Il sostrato etnico e i dialetti italiani*, în *ID*, IX (1933), p. 1 și urm., crede că trecerea *rv* > *rb* se datorește influenței etrusce. Dar aria sa este mult mai întinsă decît cea etruscă și, în afară de aceasta, etrusca nu poseda consoane sonore. Împotriva influenței substratului se exprimă R. L. POLITZER, *On the Central Italian development* **rv** > **rb**, în *Italica*, XXXI (1954), p. 93—98.

[65] Cf. J. SCHWARZ, *Übergang von germ. ɰ zum rom.* gu-, în *ZRPh*, XXXVI (1912), p. 236—240; F. RAUHUT, *Diphtonge mit u und gu in phonetischer und historischer Betrachtung*, în „Estudios Menéndez Pidal", V (1954), p. 119—132. Este interesant de constatat că ɰ arab /w/, inițial sau intervocalic, se dezvoltă, în spaniolă, în *gu-*: *wād* „rîu, fluviu" > *Guad-*, în toponimicele *Guadalquivir*, *Guadalajara* etc. (v. § 59); *al-wazîr* „prim-ministru, regent" > sp. *alguacil*, sic. v. *algoziru*, *aguzzinu* > it. *aguzzino* etc. A. STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid, 1932 (Anejo XVII din *RFE*), p. 291, prezentînd evoluția lui *w* (ɰ) arab arată că „su articulación suele desarrollar un elemento consonántico: los labios se acercan más entre sí y el postdorso de la lengua se aproxima más al velo del paladar, llegando a producirse una *b* velarizada o una *g* labializada, según predomina la estrechez de los órganos en uno u otro punto: en ocasiones hasta se llega a la articulación oclusiva (Alcalá: *w* > *gu*)". Aceeași tendință o mai găsim, la distanță de secole, în adaptarea lui ɰ din unele limbi indigene americane, de ex. *Paraguay* < tupi *Parawaya* < *parawa waya* „fluviul papagalilor"; *Guayaquil* < tupí *waya kiri* „fluviu care doarme" etc. (cf. C. TATEVIN, *La Langue Tapihïya dite Tupi ou Neëngatu (Belle langue), Grammaire, Dictionnaire et Textes*, Vienne, 1910 (K. Akad. d. Wissenschaften, Schriften der Sprachenkommission, Bd. II), p. 2.

[66] Cf. TRAINA, *op. cit.*, p. 59 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

spus, *tl* apărut din *t'l*, trece la *cl* (*vetŭlus* > *vetlus* > *veclus* (v. § 49)). Această tendință se manifestă în toate limbile romanice, chiar și în epoci posterioare; astfel, cînd româna a împrumutat, cu multe secole mai tîrziu, cuvinte ungurești cu grupul *-tl-*, a transformat acest grup în *cl* (mag. *hitlen* > rom. *hitlean*, *viclean*) [67].

ns reprezenta în latină doar o grafie; se redusese deja de multă vreme la *s*, 249
continuînd o tendință antică (care redusese acuzativul plural *-ons* la *-ōs*, *-ens* la *-ēs* etc.[68]). Quintilian, I, 7, 29, observă că în *consul* nazala nu se pronunța și, după mărturia lui Velius Longus (KEIL, *Gramm. Lat.*, VII, 79), Cicero pronunța *foresia* și *hortesia* și nu *forensia*, *hortensia*. Și inscripțiile ne oferă mărturii foarte bogate pentru această reducere, fie omițîndu-l pe *n*, de ex. *doles* = *dolens* (*CIL*, III, 8837), *meses* = *menses* (*CIL*, IX, 4032), *sposa* = *sponsa* (*CIL*, VI, 10013) etc., fie prin grafiile hipercorecte ca *pariens* = *paries* (*CIL*, VI, 17565) etc. Limbile romanice continuă aceste forme cu reducerea la *s*, de ex. *me(n)sis* > it. *mese*, arom. *mes*, vegl. *mais*, fr. *mois*, sp. *més*; *me(n)sa* > rom. *masă*, sp., port. *mesa* (it. *mensa* este cuvînt savant).

O mențiune specială merită consoanele în finală absolută. Dispariția unor consoane finale (și mai ales a lui *-m*) este atestată încă din epoca cea mai veche a latinei; într-una din inscripțiile Scipionilor, săpată într-o dală a sarcofagului lui Lucius Cornelius Scipio Barbatus,care a fost consul în 289 î.e.n., se citește: *duonoro optumo fuise uiro Luciom Scipione* = bonorum optimum fuisse virum Lucium Scipionem (*CIL*, I², 9). Dealtfel se știe că în metrica latină *-m* se elidează înaintea vocalelor (dovadă că nu se mai pronunța sau era foarte slab). Și gramaticii vorbesc deseori despre pronunția slabă a lui *-m* final (Quintilian, *Inst. Or.*, IX, 4,40). În general, în limbile romanice, *-m* final nu lasă urme, decît în cîteva monosilabice, ca *rem* > fr. *rien*; *quem* > sp. *quien*, port. *quem:*; *meum*, *tuum*, *suum* > fr. *mon*, *ton*, *son* etc.

Și *-s* de la nominativ singular trebuie să fi fost destul de slab, pentru că este omis adesea în inscripții. Începînd din sec. II e.n. *-s* este omis în mod regulat în inscripțiile din Italia, dar, începînd cu sec. III, reapare, desigur refăcut sub influența școlii. În limbile romanice se observă că *-s* a dispărut complet în română și italiană, în timp ce în celelalte limbi se păstrează. În afară de *-s* de la nominativ singular masculin din franceza și provensala veche, *-s*, provenind de la acuzativ plural, rămîne ca formant al pluralului în Galia, Iberia și Reția (v. § 51). [*]

t final cade pretutindeni, încă din numeroase inscripții.

§ 51. **Morfologia latinei vulgare.** În categoria genului, fenomenul cel mai 250
important este dispariția treptată a neutrului; dintre limbile romanice, numai

[67] Este adevărat, însă, că există unele dialecte retoromane centrale care prezintă tendința opusă; astfel, la Casamazzagno (Comèlico superiore) *kilǫ́*, redus la *klǫ́* trece la *tlǫ́* „aici" (< eccu illoc); trecerea *kl* > *tl* este frecventă în Marebbano.

[68] Cf. TRAINA, *op. cit.*, p. 61 și urm.

română a păstrat un gen neutru [69], sau, mai bine-zis, o categorie de nume ambigene (masculine la singular și feminine la plural) din care există numai cîteva exemple în italiană de tipul *l'uovo, le uova; il braccio, le braccia*, care continuă neutrele latinești *ovum, -a*; *brachium, -a*. Neutrele plurale în *-or-a* (de tipul lui *tempus*, plural *tempora*) se păstrează în italiana veche (*focora* etc.) și astăzi în română (*focuri*, rom. v. *focure*) și în cîteva dialecte italienești centro-meridionale (Velletri, *fòkera* etc.). În inscripții și în textele cu caracter popular, chiar lăsînd deoparte neutrul, observăm unele treceri de la un gen la altul, care se continuă în limbile romanice. Într-o inscripție romană (*CIL*, VI, 27593) citim *cineres suas*; *cinis* fusese folosit la feminin încă de Catul (poate sub influența corespondentului grec κονιρ) deși era de obicei masculin; it. *cenere* este feminin. Și astfel, devin masculine *arbor* și numele de plante (*fagus, fraxinus* etc.), ceea ce era foarte ușor la substantive în *-us* dată fiind marea majoritate a masculinelor de la declinarea a II-a. Multe neutre plurale devin feminine singular (*folia* > it. *foglia*, *mirabilia* > it. *meraviglia*).

Din cele cinci declinări, în care, după tradiție, se împart substantivele latinești, a cincea (teme în *-ē* și în *-iē*) a dispărut, substantivele acestei declinări trecînd la prima; încă din latina clasică sînt atestate formele *luxuria* pentru *luxuries*, *materia* pentru *materies* etc. În latina tîrzie, *facies, glacies* etc. trec la *facia* (> it. *faccia*, fr. *face*, rom. *față* etc., în timp ce sarda log. *fake*, prov. *fatz*, sp. *haz*, port. *face* îl continuă pe *facie*), *glacia* (> it. *ghiaccia* [apoi *ghiaccio* m.], rom. *gheață*, fr. *glace* etc.). Urme ale declinării a cincea se păstrează în cuvinte monosilabice, ca *rem* > fr. *rien*. It. *speme* (*spene*) este probabil un cuvînt savant; altele au trecut la declinarea a treia.

251 Substantivele declinării a patra își manifestă, în latina tîrzie, tendința de trecere la a doua și astfel găsim *fructi* pentru *fructus* (pl.), *senati* pentru *senatus* (pl.) la Petroniu, *manos* pentru *manus* (ac. pl.) în textele tîrzii; unele substantive feminine trec și la declinarea întîi [70]. *Appendix Probi*

[69] Cf. A. Graur, *Sur le genre neutre en roumain*, în *BL*, V (1937), p. 1—11; și *Genul neutru în românește*, în *LR* III (1954), nr. 1, p. 30—44; I. I. Bujor, *Genul substantivelor în limba română*, în *LR*, IV (1955), nr. 6, p. 51—64. Unii lingviști români au emis ipoteza, puțin verosimilă, că păstrarea unui „neutru" în română s-ar putea datora influenței neutrului slav; nu toți sînt însă de acord cu această ipoteză: cf. I. Pătruț, *Despre genul „neutru" în limba română*, în *Cercetări de lingvistică*, I (1956), p. 29—40; *Sur le genre „neutre" en roumain* în *Mélanges linguistiques*, București, 1957, p. 291—301; *Despre genul substantivelor românești de origine slavă*, în *Cercetări de lingvistică*, VI (1961), p. 95—100; *Despre substantivele ambigene românești*, în *Romanoslavica*, VIII (1963), p. 95—98 și A. Rosetti, *Contribuții la studiul neutrului în limba română*, în *StCLing.*, XIV (1963), p. 433—438 (și acolo bibliografia anterioară). [*]

Se poate vorbi de un neutru propriu-zis și în unele dialecte din Italia centrală: el este distinct de masculin, fie prin terminația *-o* în loc de *-u*, fie, mai degrabă, printr-o formă specială de articol, de ex. la Servigliano (Ascoli Piceno) *lu peššu* „peștele (luat individual)" (masc.) se opune lui *lo peššo* „peștele (colectiv)" neutru. Cf. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der ital. Sprache und ihrer Mundarten*, II, Bern, 1949, § 419; G. Bonfante, *Esiste il neutro in italiano?*, în *QIGB*, VI (1961), p. 103—109.

[70] Urme ale declinării a IV-a apar în Italia; de ex. *manus* păstra un plural *mano* (< *manus*) în vechea italiană (Boiardo spune: *a giunte mano, ad ambe mano:* și pluralul *mano* se mai păstrează încă în unele părți ale Toscanei și ale Italiei meridionale). Din *ficus*, în sudul Umbriei, mai există formele de sing. *la figo*, pl. *le figo* și la fel în Latium (*la fico, le fico*), în Campania (*a fico, e ffico*), în Calabria (*a ficu, e ficu*) și în Sicilia (*la ficu, le ficu*): cf. G. Rohlfs, *Das Fortleben der 3. lat. Deklination in Italien*, în *ASNS*, CLXXVII (1940), p. 93—97 și *Historische Grammatik der ital. Sprache* (citată în nota precedentă), II, § 354.

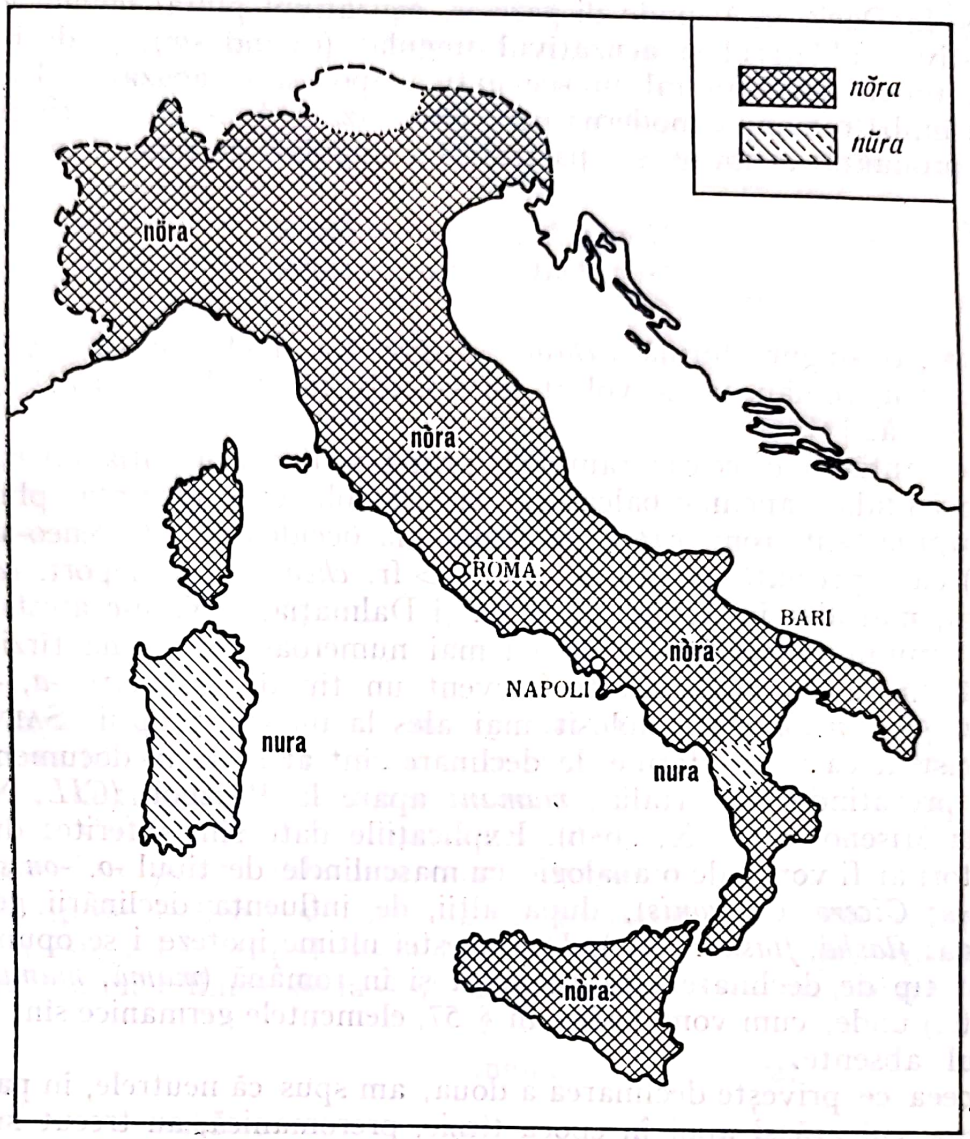

Fig. 16. Continuatorii tipurilor *nŏra* și *nŭra* (pentru *nŭrus*) în Italia (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen* harta 1 b)

recomandă *„nurus non nura, socrus non socra"* și toate limbile romanice păstrează urmași ai lui *nŭra* (> sard. *nura*, cors. *nora*) sau mai degrabă a lui **nŏra* (> it. *nuora*, v. fr. *nuere* etc.; rom. are *noră*, dar în combinații cu posesivele *noru* [*noru-mea* etc.], care provine dintr-o formă în *-u*) și *sŏcra* (> rom. *soacră*, sp. *suegra* etc.; it. *suocera* provine dintr-un *socĕra*). (v. fig. 16.)

În privința celorlalte declinări, vor fi suficiente cîteva observații. Din 252
prima declinare (teme în *-ā*) ajung să facă parte unele feminine de a treia (**glanda* pentru *glans* de unde it. *ghianda*, rom. *ghindă* etc.), în afară de aproape toate substantivele de a cincea și cîteva de a patra. În zonele care l-au menținut pe *-s* final, și anume în Reția, Galia și Iberia, s-a păstrat acuzativul plural în *-ās* și s-a eliminat treptat nominativul în *-ae* [71]. În

[71] V. însă nota 72.

Italia și în Dacia însă, unde dispare *-s*, acuzativul plural devine identic cu nominativul, ablativul și acuzativul singular (căzînd *-m*), și deci aici s-a păstrat nominativul plural în *-ae* extins apoi și la acuzativ. În română, singura limbă romanică modernă care păstrează o declinare, dativul singular în *-ae*, pronunțat acum *-e*, s-a păstrat. La singular, declinarea în *-a* devine:

Nom. Ac. *capra* > *capră*
Gen. Dat. *caprae* > *capre*

La plural, o singură formă *caprae* > *capre*. La unele substantive de declinarea întîi, româna a dezvoltat un vocativ în *-o* (de ex. *soro!*, *Ano!*) de origine slavă. [*]

Importantă, în orice caz, rămîne la prima declinare opoziția între Romania centro-orientală (apenino-balcanică la Bartoli) care prezintă pluralul de tipul *caprae* > it. rom. *capre* și Romania occidentală (pireneo-alpină la Bartoli) care prezintă la plural *capras* > fr. *chèvres*, sp. și port. *cabras*. În inscripții, mai ales în Africa, Panonia și Dalmația, se găsesc atestate nominative feminin plural în *-as* mereu mai numeroase în latina tîrzie [72].

253 Încă din latina vulgară este frecvent un tip de declinare *-a, -anis*, ca *mamma*, gen. *mammanis*, folosit mai ales la numele proprii. SALVIONI [73] a demonstrat că aceste forme de declinare sînt atestate în documentele medievale pretutindeni în Italia; *mamani* apare la Pozzuoli (*CIL*, X, 2965), *tatani* la Miseno (*CIL*, X, 3646). Explicațiile date sînt diferite: după unii cercetători ar fi vorba de o analogie cu masculinele de tipul *-o, -onis* (*Strabo, Strabonis*; *Cicero, Ciceronis*), după alții, de influența declinării germanice (franconă: *flaskâ, flaskun* etc.). Dar acestei ultime ipoteze i se opune faptul că acest tip de declinare este răspîndit și în română (*mamă, mamîni*; *tată, tătîni* etc.) unde, cum vom vedea în § 57, elementele germanice sînt aproape cu totul absente.

În ceea ce privește declinarea a doua, am spus că neutrele, în parte încă din latina vulgară și apoi în epoca tîrzie, preromanică, au trecut la masculin: totuși, pluralele neutrelor în *-a* s-au păstrat parțial în italiană (> *-a*)

[72] Regretatul romanist BERENGARIO GEROLA (1908—1953) pregătea o amplă monografie asupra problemei nominativului plural de tipul *filias*. În două articole (*Il nominativo plurale in* -as *nel latino e il plurale romanzo*, în „Symbolae philologicae Gotoburgenses". Göteborgs Högskolas Årsskrift, LVI (1950), 3, p. 327—354 și *Aspetti della sintassi del nominativo e dell'accusativo*, în *AIV*, CVIII (1949—50), p. 207—236) el a încercat să demonstreze că *-ās* pentru *-ae* la nominativ este, la origine, în latină, rezultatul unei tendințe osco-umbrice, și nu o simplă trecere acuzativ-nominativ. Împotriva tezei lui Gerola s-a pronunțat C. MERLO, *Di una presunta sostituzione preromanza di* **as** *all'* **ae** *di nominativo plurale dei temi in* -a, în *ID*, XX (1955—1956), p. 71—85 (și ca rezumat, în *ASNS Pisa*, XXI (1952), p. 114—121). Dar și R. L. POLITZER, *On the origin of the Italian plurals*, în RR, XLIII (1952), p. 272—281, crede că formele de plurale italienești în *-e* pot proveni dintr-un lat. *-as*, iar cele în *-i*, dintr-un lat. *-is* sau *-es*. Problema a fost reluată apoi mai pe larg și mai precis de P. AEBISCHER, *La finale* -e *du féminin pluriel italien*, în *StLingIt*, I (1960), p. 5—48 (și extins și la pluralele în *-i* ale masculinelor, cf. P. AEBISCHER, *La finale* -i *des pluriels italiens et ses origines*, în *StLingIt.*, IV (1965), p. 73—111).

[73] Cf. C. SALVIONI, *La declinazione imparisillaba in* -a -ane, -o -óne, -e-éne -íne, -i -íne -ene *nelle carte medioevali d'Italia*, în *Rom.* XXXV (1906), p. 198—257 și B. TERRACINI, în *AGI*, XXII — XXIII (1929), p. 669.

și în română (> *-e*); *brachium*, pl. *brachia* devine în it. *braccio*, pl. *braccia* și în rom. *braț*. pl. *brațe*. Fără îndoială că aceste plurale neutre, din cauza aspectului lor, au fost considerate ca feminine, dar nu forme de feminin singular cum erau, în fond, la origine, în indo-europeană (și cum apar la unii continuatori romanici de tipul *mirabilia* > it. *meraviglia*; *folia* > it. *foglia*, rom. *foaie*, fr. *feuille*, sp. *hoja*, port. *folha*; *gaudia* > fr. *joie* etc.) ci forme de feminin plural (it. *le braccia*, rom. *brațele*). Observăm că se dezvoltă, mai ales în Galia, Reția și Italia, un tip de declinare în *-us*, *-onis* paralelă cu *-o*, *-onis*: de ex. în loc de *avus*, *avi*, găsim *avus*, *avonis*, atestat la Lucca în 776, *Petrus*, *Petronis* etc. Acest tip de declinare a fost foarte productiv mai ales la numele proprii [74].

În teritoriile unde s-a păstrat *-s*, a existat, la începutul perioadei preromanice, un tip de declinare de acest fel:

	Singular	Plural
Nominativ	*murus*	*muri*
Acuzativ	*muru (muro)*	*muros*

La singular, în forma *muru (muro)*, dată fiind trecerea lui *-u* la *-o*, sau confundarea lui *-o* și *-u*, ajungeau să se confunde dativul cu ablativul *muro* și astfel se distingea numai nominativul de toate celelalte cazuri. Schemei bicazuale a singularului i s-a conformat și pluralul, care însă avea forme foarte deosebite pentru diferitele cazuri (*murorum*, *muris*).

Acest tip de declinare se continuă din protoromanică pînă în limbile ro- 254
manice și este cel pe care-l găsim în franceza veche și în provensala veche, unde, pentru masculinele de la declinarea a doua, avem următoarea schemă:

	Singular	Plural
Subiect	*-s*	*-Ø* (zero)
Cazuri oblice	*-Ø* (zero)	*-s*

Declinarea substantivelor masculine este deci în franceza veche de tipul următor:

	Singular	Plural
Subiect	*murs*	*mur*
Cazuri oblice	*mur*	*murs*

Cu vremea, acest tip de flexiune care coincidea cu cel al majorității masculinelor de declinarea a treia, cu nominativul singular sigmatic (de ex. *canis* > *chiens*, *panis* > *pains* etc.) slăbește și, prin analogie cu substantivele

[74] Cf. J. Jud, *Recherches sur la genèse et la diffusion des accusatifs en* -ain *et* -on. Zürich, 1907.

de declinarea a doua, cele de la declinarea III pierd pe *-s* la nominativ plural (*chien, pain* provin deci din forme **cani, *pani* în loc de *canes, panes*) [75].
255 Mai tîrziu *-s* de la nominativ singular a dispărut iar opoziția morfologică între zero și *-s* s-a menținut numai între singular și plural. (Franceza actuală: sing. *le mur*, pl. *les murs*, diferență doar grafică astăzi.)

Cît despre română, s-a văzut că la prima declinare a păstrat dativul (care a preluat și funcția genitivului) obținîndu-se o declinare tricazuală (nom.-ac., gen.-dat. și vocativ). Aici, în temele celei de a doua, din cauza identității evoluției lui *-u* și *-o* > *-u* sau *-ŭ*, care dispare în epoca modernă, nu mai există opoziție între nominativ-acuzativ și genitiv-dativ. Diferența apare doar la declinarea articulată, unde articolul determinativ enclitic (la origine un pronume demonstrativ) păstrează distincția cauzală [76]. Pe de altă parte, însă, româna menține vocativul în *-e*, nu numai în forme cristalizate ca *Dumnezeu*, care la fel cu it. *Domineddio* continuă un *Domine Deus*, ci și în forme independente ca *Doamne!, cumnate!* etc. Acest vocativ s-a menținut și pentru că, în decursul istoriei, a găsit sprijinul unui vocativ slav în *-e*. Italiana și româna continuă nom. pl. în *-i*, generalizîndu-l pentru toate cazurile (*annus*, pl. *anni* > it. *anno, anni*, rom. *an, ani*).

În privința declinării a treia, este de notat că, încă în epoca latină clasică, apare confuzia (și deseori discordia între gramatici) între ablativul în *-i* și cel în *-e*. O asemenea confuzie continuă și se accentuează în latina tîrzie, dar ablativul în *-e* sfîrșește prin a învinge. La plural, în special la acuzativ, găsim numeroase urme de *-is* și *-es*, ceea ce demonstrează menținerea unei tendințe dezvoltate încă din latina arhaică. Unii cercetători cred că trebuie pornit tocmai de la aceste forme în *-is* pentru a explica pluralele în *-i* din italiană și română. Totuși, este mai verosimil să considerăm că

---

[75] Nominativele declinării a treia în *-i* sînt atestate în documente populare din Galia, de ex. *sapienti* pentru *sapientes* în *Glossele de la Kassel* (v. § 75) și *folli* pentru *folles* în *Glossele de la Reichenau* (v. § 75).

În declinarea a treia latină, substantivele imparisilabice și-au refăcut în general nominativul singular după forma mai lungă de la cazurile oblice: s-a ajuns astfel la forme ca următoarele:

Nominativ sing.	*chiens* (< *canis*), *bues* (< *bovis* pentru *bos*)
Alte cazuri	*chien* (< *canem*), *buef* (< *bovem*)
Nominativ pl.	*chien* (*cani*, pentru *canes*), *buef* (< *bovi* pentru *boves*)
Alte cazuri	*chiens* (< *canes*), *bues* (< *boves*).

Și majoritatea neutrelor de declinarea a doua și a treia au trecut la declinarea masculinelor, adăugîndu-și un *-s* analogic la nominativ singular și la cazul oblic plural, de ex. *cuers* „inimă" (< *cor* + *s*), *cuer*, pl. *cuer, cuers* (formele din urmă ar postula un **cori, *cores* în loc de *corda*). Unele neutre în *-us* de la declinarea a treia l-au menținut pe *-s* și la cazurile oblice și au devenit deci indeclinabile (de ex. *corpus* > *cors, tempus* > *tens*). Majoritatea substantivelor de la declinările a doua și a treia cu nominativ asigmatic au marcat doar cazul oblic de la plural, de ex.:

Nominativ sing.	*pedre* (< *pater*), *maistre* (< *magister*)
Alte cazuri	*pedre* (< *patrem*), *maistre* (< *magistrum*)
Nominativ pl.	*pedre* (< *patri* pentru *patres*), *maistre* (< *magistri*).
Alte cazuri	*pedres* (< *patres*), *maistres* (< *magistros*)

De remarcat și tipul de declinare în *-on* despre care s-a vorbit deja (Subiect sing. *ber*, caz oblic *baron*, subiect plur. *baron*, caz oblic *barons*).

Cf. recenta lucrare a lui G. MOIGNET, *Sur le système de la flexion à deux cas de l'ancien français*, în „Mélanges Gardette", Strasbourg, 1966, p. 339—356.

[76] Vezi mai departe p. 204.

Scanned with OKEN Scanner

pluralele italienești și românești de tipul it. *cani*, rom. *cîini* sînt datorate analogiei cu pluralele de declinarea a doua, care erau deosebit de frecvente, datorită adjectivelor de tipul *multus, multi*, la care opoziția dintre cele două genuri (*multi* față de *multae*) era marcată și la plural.

O dificultate mai mare prezentau imparisilabicele dintr-o declinare pe cale de dispariție. Latina, continuînd o tendință arhaică, forma noi nominative analogice după cazurile oblice (*lacte* pentru *lac* la Ennius, Plaut, Petroniu; *bovis* pentru *bos* la Varro și Petroniu; *calcis* pentru *calx* în Venantius Fortunatus etc.) și în latina tîrzie și vulgară adecvarea analogică s-a extins și la forme care prezentau alternanța de accent între nominativ și cazurile oblice (*heredes* pentru *heres*, *audacis* pentru *audax*, *parentis* pentru *parens*). La neutre, unde acuzativul și nominativul erau identice, a prevalat uneori această formă asupra celorlalte: așa s-a ajuns la *cor, coris* în loc de *cor, cordis* (*core* stă la baza formelor romanice, it. *cuore*, fr. *coeur* etc.). Nomi- 256
nativul latin se menține în cazuri rare, de ex. *homo* > it. *uomo*, rom. *om*, fr. *on* (dar *homĭne* > log. *omine*, fr. *homme*, sp. *hombre*); *imperator* > rom. *împărat*, alb. *mbret* (formele occidentale sînt, în general, semi-culte); *sanguen* > it. *sangue*, rom. *sînge*, fr. *sang* (dar *sanguine* > sardă log. *sámbine*, sp. *sangre* etc.) În general, formele romanice, cu rare excepții, provin din cazurile oblice; se poate porni de la acuzativul fără *-m*, mai degrabă decît de la ablativ.

Româna păstrează, cum s-a spus, dativul la feminine care preiau și funcțiile genitivului; astfel nominativ-acuzativului *vulpe* < *vulpem* îi corespunde genitiv-dativul *vulpi* < *vulpī* [77].

Adjectivele s-au declinat după același model cu substantivele; neutrul a fuzionat cu masculinul, dar și aici a fost un mare amestec de tipuri și forme. Au apărut multe feminine analogice (ca *paupera*); aproape toate adjectivele în *-er, -a, -um* au trecut la tipul mai frecvent în *-us, -a, -um* (*miserus, sacrus, macrus* pentru *miser, sacer, macer*) și unele de la declinarea a treia au trecut la a doua (*tristus* alături de *tristis* încă din *Appendix Probi*) [78]. Comparativul („organic“) dispare, lăsînd prea puțini urmași și

[77] Tocmai declinarea a treia dovedește menținerea dativului și nu a genitivului (*case* < *casae* ar putea fi atît genitiv, cît și dativ, dar *vulpi* nu poate proveni decît din dativul *vulpī*, pentru că din gen. *vulpĭs* (cu *ĭ*) am fi avut în rom. *vulpe*); preferința pentru dativ în locul genitivului este un fapt de sintaxă și nu de morfologie. Avea probabil dreptate B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, vol. II, București 1879, p. 676 și urm., considerînd că punctul de plecare trebuie căutat în tracă; deși despre tracă știm prea puțin (cf. § 27), este semnificativ că și albaneza are o formă unică pentru genitiv-dativ (*mikut* „al prietenului, prietenului“, *miqvet* „ai prietenilor, prietenilor“) și că aceasta provine dintr-un dativ originar; din forme ca *a da apă calului* s-a ajuns la *apa calului*, cf. fr. *la fille à l'empereur* pentru *la fille de l'empereur*; dealtfel și în latina tîrzie nu lipsesc exemple de construcții similare, de ex. *hic requiescunt membra ad duus fratres Galli et Fidencio*, într-o inscripție din secolul VI (*CIL*, XIII, 2483).

[78] În franceza veche, adjectivul avea o declinare asemănătoare celei a substantivelor; la nominativ singular exista și o formă pentru neutru, atunci cînd adjectivul funcționa ca nume predicativ. Vom avea, de exemplu, la adjectivele în *-us, -a, -um* următoarea declinare:

nom. sing.	m. *purs*	f. *pure*	n. *pur*
caz. oblic	*pur*	*pure*	*pur*
nom. pl.	*pur*	*pures*	
caz. oblic	*purs*	*pures*	

anume la adjective deosebit de frecvente (it. *migliore, peggiore* etc.[79], în timp ce se dezvoltă în latina comună comparativul format cu ajutorul ad-
257 verbelor *magis* sau *plus*. Ennius folosea deja *plus miser* iar la scriitorii creştini sînt frecvente formele *plus onerosus, plus felix* (Sidonius Apollinaris), *plus formosus* (Nemesianus), *magis mirabilem* (Sf. Grigore) etc. Teritoriul Romaniei prezintă *magis* în ariile laterale (Spania, Portugalia şi România) şi *plus* în cele centrale (Italia, Reţia, Galia); trebuie observat însă că vechea portugheză (aria extrem occidentală) cunoştea şi comparativele cu *chus* < *plus*. Avem astfel forme de tipul *magis altus* pentru *altior* (şi de aici rom. *mai înalt*, sp. *más alto*, port. *mais alto*, cat. *mes alt*) sau *plus altus* (> it. *più alto*, fr. *plus haut* etc.). (v. fig. 17 la p. 203).

Mai conservatoare este declinarea pronumelor. La pronumele personale, diferenţa între nominativul *ego* şi acuzativul *me* şi respectiv între *tu şi te* se păstrează destul de bine în toate limbile romanice, cu excepţia italienei de nord (în dialectele galo-italice şi venete, acuzativul sau dativul iau locul nominativului). [*] Şi dativul (*mihī, tibī*) se păstrează ca şi *sibī*, fie în formele tonice, fie în cele atone (it. *mi, ti, si*). Pronumele de persoana a treia *ille* a fost înlocuit, probabil începînd din a doua jumătate a sec. VI, de *illī*, modelat după *quī*. Din această formă *illī* se naşte fr. *il*, port. *ele*, şi it. *egli* (în care *gl* [= *l'*] se datoreşte foneticii sintactice, *illi est* > *illiest* > *egli è*). Prin analogie cu *cūius, cui*, genitivul şi dativul *illīus, illī* au fost înlocuite de *illūius* şi *illūi* şi la fel la feminin, la dativ, de **illaei* sau **illei*. Din aceste forme apar cele romanice: it., rom., fr. *lui;* it. *lei*, rom. *ei*. Din genitivul plural *illōrum* (care ia şi locul lui *illārum*) se nasc formele romanice: it. *loro*, rom. *lor*, v. fr. *lour*, fr. mod. *leur;* în sardă, unde în locul lui *ille* se foloseşte *ipse*, din gen. pl. *ipsorum* se naşte *issoro*. În unele părţi ale Romaniei se păstrează formele *mecum, tecum, secum* (bol. *mig, tig, sig*), uneori întărite prin *cum*, de ex. sp. *conmigo, contigo, consigo*, port. *comigo, contigo, consigo*, şi chiar *connosco, convosco* (încă din latina vulgară, în loc de *nobiscum, vobiscum*, sînt atestate formele *noscum, voscum*).

Determinativul *ille* sau, mai bine zis, forma *illu* începe să-şi piardă valoarea demonstrativă, dînd naştere, în limbile romanice, articolului determinativ inexistent în latină. Dealtfel, în toate limbile care folosesc articolul determinativ, acesta are origine pronominală şi apare prin atenuarea sensului unui demonstrativ. Sarda şi, în parte, catalana şi gascona, au dezvoltat articolul determinativ din pronumele *ipse (ipsu)*. Naşterea articolului din aceste pronume demonstrative se poate urmări foarte bine în textele latine tîrzii: în *„Peregrinatio Aetheriae"*, II, 3, se citeşte: „placuit, ut ... per mediam, vallem *ipsam*, qua [!] iacet in longo, rediremus ad iter cum hominibus Dei, qui nobis singula loca, quae scripta sunt, per *ipsam* vallem ostendebant" şi XIX, 16: „episcopus ait ad me: eamus nunc ad portam, per quam in-
259 gressus est Ananias cursor cum *illa* epistola, quam dixeram. Cum ergo venissemus ad portam *ipsam*, stans episcopus fecit orationem et legit nobis ibi epistolas..." [80].

[79] În franceza veche se păstrează un număr mai mare de comparative în *-ior*, de ex. *bellezour* < **bellatiore (m); forçour* < *fortiore (m)* etc.

[80] Cf. LÖFSTEDT, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, Uppsala, 1936², p. 64 şi urm. [**]

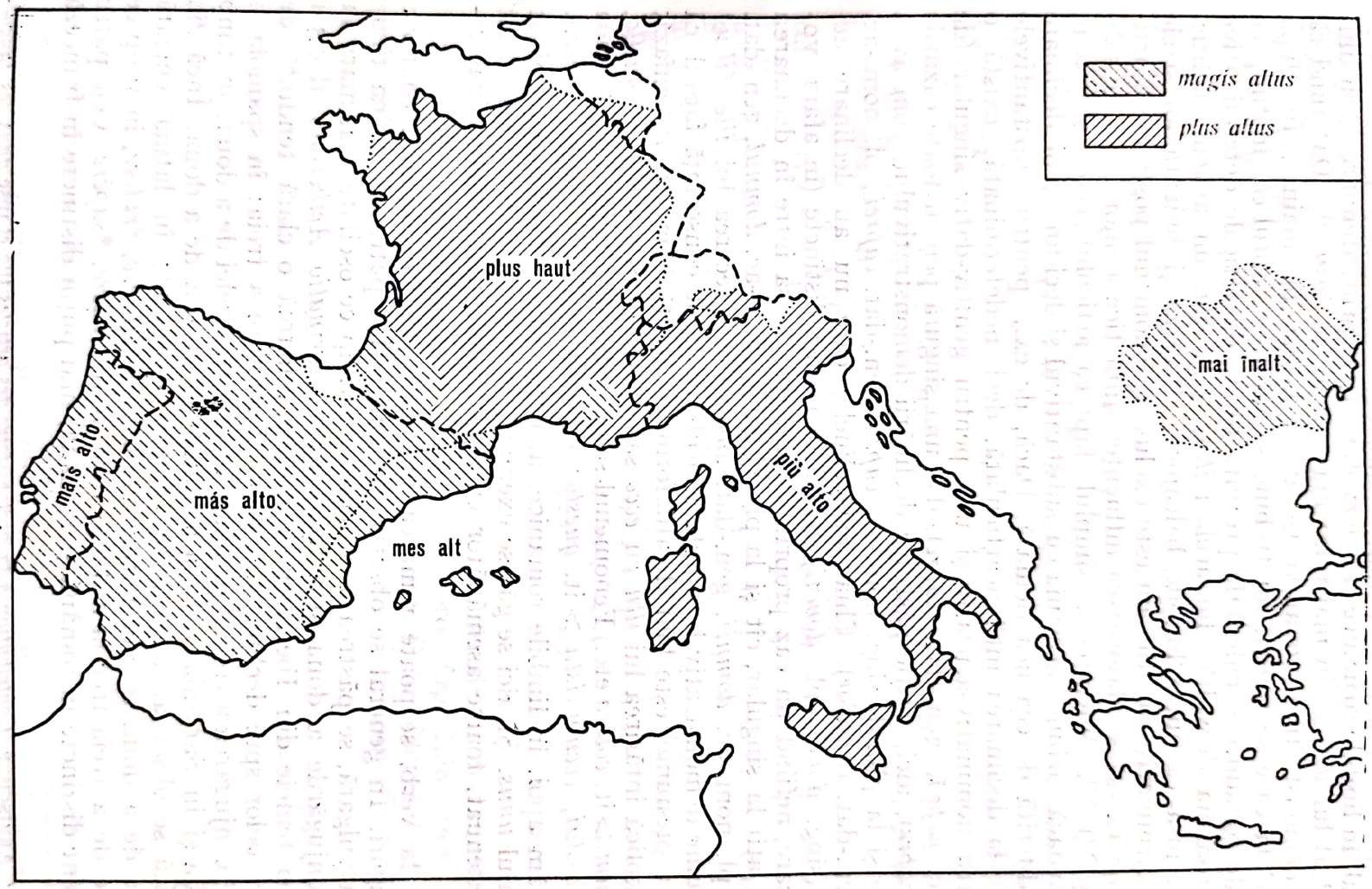

Fig. 17. Comparativul cu *magis* și *plus* în limbile romanice (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 3)

Articolul, în limbile romanice, se dezvoltă, deci, prin atenuarea sensului pronominal al lui *illu* și, în mai mică măsură, al lui *ipsu* [81]. Dat fiind că pronumele demonstrative puteau fi așezate în latină fie înainte, fie după substantivul la care se referă, nu trebuie să ne mire faptul că, în timp ce toate limbile romanice occidentale prezintă forme de articole determinative proclitice, româna dezvoltă, din același *illu*, fem. *illa*, un articol enclitic. Considerînd însă că, între limbile balcanice, albaneza și bulgara au și ele articolul determinativ enclitic, nu este exclus ca fenomenul postpunerii articolului în română să se datorească influenței sintactice a unor limbi de substrat (v. § 27) [82]. Bineînțeles, simplul fapt că articolul este postpus în română provoacă fuziunea acestuia cu substantivul și deci un tip de declinare articulată diferită de cea nearticulată. Dacă, de ex., pentru substantivele feminine de la declinarea întîi nearticulată, deci nedeterminată, există o formă pentru nominativ-acuzativ și una pentru genitiv-dativ singular (de ex. nom.-ac. *capră*, gen.-dat. *capre*), dar una singură pentru toate cāzurile la plural (*capre*), aici, grație păstrării declinării demonstrativului, vom avea două forme și la plural (sing. nom.-ac. *capra*, gen.-dat. *caprei*; pl. nom.-ac. *caprele*, gen.-dat. *caprelor*). Chiar masculinele, care nu au declinare nearticulată (sing. *domn*, pl. *domni*), au două cazuri distincte (în afara vocativului, care, nefiind un caz propriu-zis, nu trebuie să intre în declinarea articulată), atît la singular, cît și la plural (sing. nom.-ac. *domnul*, gen.-dat. *domnului*; pl. nom.-ac. *domnii*, gen.-dat. *domnilor*). Trecerea lui *ille (illu)* de la pronume demonstrativ la simplu articol are drept consecință faptul că locul lui *ille* (pronume) este luat de altă formă încărcată cu mai multă emfază; astfel se explică întărirea lui *illu* cu *ecce* sau *eccum* (*eccum illu* > it. *quello*, *eccum illorum* > it. *coloro* etc.) Fenomenul se extinde și la alte pronume (*eccum istui* > it. *costui*, *eccum istu* > it. *questo*; *ecce hoc* > it. *ciò*, fr. v. *ço* etc.).

Remarcăm apoi, în limbile romanice, apariția unui articol nedeterminat din numeralul *unus*. Și aici se găsesc exemple, în texte tîrzii, cu *unus* folosit cu sensul atenuat, foarte asemănător cu cel al articolului nedeterminat romanic.

260 Trecînd la verb, se poate remarca în primul rînd o anumită confuzie între conjugări. În general se observă că prima și a patra, în latina tîrzie și în latina vulgară, se păstrează mai bine, în timp ce oscilații mai mari au loc între conjugările a doua și a treia. În *Peregrinatio Aetheriae*, al cărei autor este o femeie din Iberia (v. § 46), se remarcă o clară tendință de trecere a verbelor spre declinarea a doua și nu spre a treia: în spaniolă și portugheză, conjugarea a treia a dispărut în favoarea celei de a doua, în timp ce, în Sicilia și în Sardinia, a treia a înlocuit-o pe cea de a doua. Încă din latina clasică se observau alternanțe (*fervĕre* ~ *fervēre*); în latina vulgară unele verbe de a doua trec la a treia, ca **ardĕre*, **lucĕre*, **ridĕre*, în timp ce unele verbe de a treia trec la a doua, cum ar fi **cadēre*, **sapēre*. Cele patru conjugări sînt distincte în română și italiană, mai puțin distincte în franceză

[81] Cf. P. Aebischer, *Contribution à la protohistoire des articles* illé *et* ipse *dans les langues romanes*, în *CN*, VIII (1948), p. 181—204.

[82] Postpunerea articolului nu este, prin ea însăși, un caz foarte rar (dintre limbile germanice au articol enclitic islandeza, daneza, suedeza și norvegiana, dintre cele ugro-finice, mordvina etc.).

Scanned with OKEN Scanner

și provensală. Unele verbe neregulate tind, prin adaptări analogice, să se regularizeze, astfel încît în locul lui *posse* și *velle* apar *potēre* și *volēre*. Încep să devină frecvente în latina populară verbele în *-izare*, introduse de terminologia științifică, dar răspîndite de creștinism.

Din formele neperifrastice ale verbului, un număr relativ redus s-a păstrat în latina preromanică, dar numai la conjugarea activă. Toată conjugarea pasivă s-a pierdut (cu excepția participiilor perfecte), cel puțin în formele sale sintetice, adică la „infectum“, încă din secolul al V-lea. Formele perifrastice au învins: *amatus sum* nu a mai fost considerat ca perfect, ci, analizat în elementele sale, dat fiind că *sum* era prezent, a fost considerat ca un prezent care a înlocuit pe *amor*. Bineînțeles, pentru a exprima perfectul, din moment ce *amatus sum* preluase valoarea de prezent, s-a recurs la *amatus fui* (formă care, dealtfel, este atestată încă din vremea lui Plaut). Conjugarea pasivă s-a reconstituit deci *ex novo* cu forme perifrastice compuse din participiul perfect și din auxiliare [83].

Verbele deponente, dat fiind sensul lor activ, încep să ia o formă activă încă din perioada latinei tîrzii. Au apărut, astfel, *morire* pentru *mori*, *mentire* pentru *mentiri* etc.

Și la conjugarea activă au apărut destul de curînd unele inovații. Viitorul indicativ sintetic nu lasă decît urme foarte slabe (fr. v. *er* < *ero*, it. v. *fia*, *fie* < *fiam*, *fiet*). La conjugarea a treia și a patra viitorul se confunda ușor cu prezentul conjunctiv și la primele două cu imperfectul indicativ. S-au răspîndit deci forme perifrastice de viitor și în loc de *cantabo* găsim în general *cantare habeo* (> it. *canterò*, fr. *chanterai*, sp. *cantaré*) [84], 261
sau *voleo* (= *volo*) *cantare* (> rom. *voiu cînta*), sau chiar forme mai rar folosite ca *debeo cantare*, *habeo ad cantare* etc. După modelul acestui viitor s-a format un nou mod: condiționalul, care este de fapt un imperfect al viitorului: *cantare habebat* [85] > fr. *chanterait* sau *cantare hebuit* [86] [= *habuit*] > it. *canterebbe*. (Prima persoană sing. *canterei* nu este încă satisfăcător explicată).

Imperfectul conjunctiv a început să fie înlocuit cu mai mult ca perfectul (primele exemple se găsesc încă în Cicero, *Leg.* 2,58: *cum multa in eo loco sepulcra fuissent* (= *essent*)), dar nu poate fi considerat dispărut cu totul în latina vulgară, dat fiind că urmași direcți ai imperfectului conjunctiv

---

[83] M. Nicolau, *Remarques sur les origines des formes périphrastiques passives et actives dans les langues romanes*, în *BL*, IV (1936), p. 15—30, arată că începe relativ timpuriu concurența dintre cele două forme de perfectum (*amatus sum* și *amatus fui*).

[84] *habeo*, urmat la infinitiv în special de „verba dicendi“, se găsește începînd de la Cicero ca un mod de exprimare a posibilității (*habeo ... dicere*, Pro S. Roscio, 100; *habeo ... scribere*, Ad. Att. II, 22, 6). Această construcție se dezvoltă la autorii postclasici și sub influența construcțiilor grecești corespunzătoare formate cu ἔχω. În limbile romanice, însă, este preponderent sensul „a trebui“ pentru care există precedente la Seneca: *quid habui facere?* = *quid facerem?* (Contr. I, 1, 19).

[85] Pseudo Augustin, *Serm.* 253,4: *Sanare te habebat Deus per indulgentiam si fatereris* (Dacă ai mărturisi, Dumnezeu te-ar vindeca); cf. E. Gamillscheg, *Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, Wien, 1913 (Sitz. Akad. Wien, CLXXII, 6), p. 41 și urm.

[86] Sf. Grigore cel Mare, *Epist.* 9, 42: *Nam si ... (pax) facta non fuisset, quid aliud agi habuit?* (în care *agi habuit* înlocuiește un *egisset*); v. Gamilscheg, *Studien zur Vorgeschichte einer romanischen Tempuslehre*, p. 44.

Scanned with OKEN Scanner

supraviețuiesc pînă astăzi în sarda logudoreză (de ex. *papparet, serbiret, tésseret*); cea mai mare parte a limbilor romanice folosesc însă urmași ai mai mult ca perfectului.

Putem face cîteva observații generale înainte de a încheia acest capitol. În perfectele slabe, căderea lui *-v-* la prima conjugare a dat naștere, încă din epoca clasică, la reduceri foarte cunoscute de tipul *-āsti* < *-avisti*, *-arunt* < *avērunt* și mai tîrziu în lat. vulg. *-ai* < *-avi*, *-ait* sau *-aut* sau *-at* < *-avit*. Din forma *-aut* apare it. *-ò*. Dintre perfectele tari, unele dintre cele sigmatice s-au păstrat și, ceea ce este mai interesant, s-au format cîteva noi (de ex. **cursi*, **defensi*, **tolsi*, **persi*, **vinsi* etc.). O anumită răspîndire au avut-o și perfectele în *-ui* de tipul *placui* (*placui* > it. *piacqui* etc.), la care se încadrează și unele în *-vi* ca *crevi* (*crēvi* > **crevui* > it. *crebbi*; *cognovi* > **cognovui* > it. *conobbi*) și altele (*vēni* > *venui* > it. *venni* etc.), dar cea mai mare răspîndire a avut-o participiul perfect corespunzător în *-ūtus* (**habutus*, **tenutus*, **venutus*), care s-a extins și la verbe care nu aveau perfectul în *-ui* (**credutus*, **perdutus*, **vendutus*). În special în română, perfectele în *-ui* sînt numeroase (rom. *băui, căzui, crezui, născui, stătui* etc.) [87].

Alături de perfectul simplu se dezvoltă unul compus cu prezentul lui *habere*, care cunoaște o răspîndire însemnată, cu nuanțe diferite de sens față
262 de perfectul simplu, în diferitele limbi romanice (*cantavi* > *cantai*; *habeo cantatum* > *ho cantato*) [88].

Foarte numeroase sînt apoi observațiile ce s-ar putea face în legătură cu soarta și păstrarea diferitelor timpuri sau forme ale conjugării latine în diferitele limbi romanice și inovațiile pe care varietățile romanice le-au dezvoltat în conjugare. Dar, în acest caz, am depăși limitele pe care ni le-am propus pentru acest capitol.

BIBLIOGRAFIE

263 Dispunem astăzi de manuale bune de latină populară: cel mai bun și mai recent este: V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au Latin vulgaire*, Paris, 1963 (și, cu o anexă [p. 227—272] cuprinzînd o scurtă antologie comentată, Paris, 1967²). Traducerea italiană poate reprezenta, prin numeroasele modificări și adăugiri, o a treia ediție: *Introduzione al latino volgare*, trad. de A. LIMENTANI, Pàtron, Bologna, 1971; ceva mai elementar, dar adus perfect la zi, micul volum al lui R. A. HAADSMA și I. NUCHELMANS, *Précis de Latin vulgaire suivi d'une Anthologie annotée*, Groningen, 1963. La fel de bine informată, dar elementară, cartea romanistului maghiar J. HERMAN, *Le latin vulgaire*, Paris, 1967 (nr. 1247 din colecția „Que sais-je?"). Comod și util, deși învechit, este încă manualul lui C. H. GRANDGENT, *An introduction to Vulgar Latin*, Boston, 1907 (retipărit New York, 1962), în special în cele trei traduceri, italiană (de N. MACCARRONE, *Introduzione allo studio del Latino Volgare*, Milano, 1914), spaniolă (de FR. DE B. MOLL, *Introducción al Latín vulgar*, Madrid, 1928, retipăriri 1952, 1963) și română (de E. TĂ-

[87] Cf. FR. G. BANTA, *Abweichende spät- und vulgärlateinische Perfektbildungen*, Freiburg i.d. Schweiz, 1952.

[88] Grégoire de Tours, *Vit. Patr.*, 3, 1, scrie *episcopum invitatum habes* în loc de *invita(vi)sti*.

Scanned with OKEN Scanner

NASE, *Introducere în latina vulgară*, Cluj, 1957). Mai modern dar nu la fel de simplu, C. BATTISTI, *Avviamento allo studio del Latino Volgare*, Bari, 1949 (retipărire nemodificată Bari, 1966), în timp ce foarte simplu şi clar este volumul lui E. COSERIU, *El llamado „Latín vulgar" y las primeras diferenciaciones romances*, Montevideo, 1954. Util, dar consultabil cu prudenţă, deoarece nu este lipsit de inadvertenţe şi de interpretări discutabile, este volumul postum al lui K. VOSSLER, *Einführung ins Vulgärlatein*, herausgeben u. berbeitet v. Helmut Schmeck, München 1955. Mai amplu informat şi modern: TH. HENRIQUE MAURER, *Gramática do Latim vulgar*, Rio de Janeiro, 1959. Pentru problemele mai moderne, cf. H. SCHMECK, *Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung*, Heidelberg, 1955; TH. HENRIQUE MAURER, *O problema do Latim Vulgar*, Rio de Janeiro, 1962; J. SOFER, *Zur Problematik des Vulgärlateins. Ergebnisse und Anregungen*, Viena, 1963. Bibliografia mai puţin recentă a studiilor asupra latinei vulgare este strînsă şi analizată critic de către K. v. ETTMAYER, *Vulgärlatein*, în „Grundriss d. indogerm. Sprach- und Altertumskunde", I, Strassburg, 1916. Dintre operele generale (în afara celor ce au fost citate în text sau vor fi amintite imediat în legătură cu probleme speciale) trebuie consultate: G. MOHL, *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, 1899 (Bibl. de l'école des hautes Etudes, CXXII) (nu totdeauna corectă din punct de vedere metodologic); H. F. MULLER, *A Chronology of Vulgar Latin*, Halle, 1929 (Beiheft 78 din *ZRPh*); W. MEYER-LÜBKE, *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern*, în *Grundriss d. roman. Philologie* al lui GRÖBER, I², Strassburg, 1904—1906, p. 451—497; E. RICHTER, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934 (Beiheft 82 din *ZRPh*) şi extrem de utilul volum al lui S. DA SILVA NETO, *História do latim vulgar*, Rio de Janeiro, 1957 care, afară de diversele probleme ale latinei regionale şi vulgare, oferă o clară sinteză a rezultatelor obţinute pînă acum de diferiţi cercetători; pentru fonetică, cf. D'A. S. AVALLE, *Bassa latinità. Il latino fra l'età tardo-antica e l'alto medioevo con particolare riguardo all'origine delle lingue romanze, Vocalismo*, Torino, 1968; Idem, *Consonantismo*, Torino, 1969. [*]

Ca antologii de texte pentru şcoli, amintim: FR. SLOTTY, *Vülgärlateinisches Übungsbuch*, Bonn, 1960²; H. F. MULLER şi P. TAYLOR, *A Chrestomathy of Vulgar Latin*, New York, 1932; V. PISANI, *Testi latini arcaici e volgari*, Torino, Rosenberg şi Sellier, 1960²; M. C. DÍAZ Y DÍAZ, *Antología del latín vulgar*, Madrid, 1962²; G. ROHLFS, *Sermo vulgaris latinus. Vulgärlateinisches Lesebuch*, Halle, 1956², precum şi *Sammlung vulgärlateinischer Texte*, sub îngrijirea lui W. HERAEUS şi H. MORF, care apare la Heidelberg, în editura Winter.

Pentru istoria latinei va fi suficient să trimitem la G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1944² [1969]³ şi la A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1948⁵; F. STOLZ, A. DEBRUNNER, W. P. SCHMID, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin, 1966⁴, acum şi în traducerea italiană a lui C. BENEDIKTER, *Storia della lingua latina*, 264
cu introducere şi note de A. Traina, Bologna, 1968. Pentru o scurtă privire asupra gramaticii istorice latine trimitem la volumul nostru *Fonetica e Morfologia storica del Latino*, Bologna, Pàtron, 1962³. (V. acolo indicaţiile asupra principalelor opere de gramatică istorică şi a dicţionarelor etimologice.) Dintre gramaticile latineşti, J. B. HOFMANN, *Lateinische Syntax und Stilistik*, neubearbeitet v. A. SZANTYR, München, 1965, se ocupă pe larg de latina populară. Primul volum din *Istoria limbii române (Limba latină)* (Acad. Rep. Pop. Rom., Bucureşti, 1965) este închinat în întregime latinei şi a fost redactat de un colectiv condus de Al. GRAUR. Este o istorie completă a latinei, cu privire specială asupra latinei populare. Preţios este apoi recentul volum întîi (care, din păcate, prin moartea autorului (1966) va rămîne şi unicul) al lui G. REICHENKRON, *Historische latein-altromanische Grammatik*, Wiesbaden, 1965, care tratează cu erudiţie diferenţele dintre latina clasică şi populară, romanizarea şi raporturile dintre latină şi fazele vechi ale limbilor romanice.

Scanned with OKEN Scanner

De importanță fundamentală pentru latina populară (chiar neavînd drept obiect texte cu adevărat populare, cum ar fi comentariul la *Peregrinatio*, citat deja în notele 3, 12, 35 și 80, ci tratînd mai degrabă despre latina tîrzie și medievală) sînt lucrările marelui latinist suedez EINAR LÖFSTEDT (1880—1955), dintre care vom aminti doar cele două volume fundamentale *Syntactica, Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, I. *Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax*, Lund, 1942 [2]; II. *Syntaktisch — stilistische Gesichtpunkte und Probleme*, Lund, 1933 (retipărire nemodificată, 1956) și culegerea postumă de articole cu titlul *Late Latin*, Oslo, 1959. Dintre lucrările școlii sale nu trebuie uitate cele ale lui D. NORBERG, *Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlateins und des frühen Mittelalters*, Uppsala, 1943 și *Beiträge zur Spätlateinischen Syntax*, Uppsala, 1944, și nici fundamentala monografie asupra limbii lui Palladius a lui J. SVENNUNG, citată deja în n. 6.

Pentru latina vorbită (§ 45), cf. J. B. HOFMANN, *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg, 1951[3] (care are și o excelentă traducere spaniolă de J. COROMINAS cu titlul *El latín familiar*, Madrid, 1958).

Despre latinitatea diverșilor autori la care apar „vulgarisme" în număr mai mic sau mai mare (§ 46, I), abundă astăzi monografiile; o listă destul de bogată a lor dă BATTISTI, *Avviamento* ..., p. 3—14. Despre importanța cunoașterii latinei populare pentru a se evita etichetarea naturală drept erori a anumitor forme existente în textele clasice, cf. H. MIHĂESCU, *Latino congetturale, Latino volgare*, în *BIFR*, II (1935), p. 13—25.

Pentru inscripțiile ce cuprind forme populare (§ 46, 4), o mică, dar bună antologie pentru studenți este cea a lui E. DIEHL, *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn, 1910. Bazat în cea mai mare parte pe inscripții este studiul, fundamental încă, al lui H. SCHUCHARDT, *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, Leipzig, 1866—1868. Pentru latina regională, studiată pe baza inscripțiilor, v. bibliografia de la nota 23, iar pentru problema generală a diferențierii latinei în diversele regiuni, cf. V. VÄÄNÄNEN, *Autour du problème de la division du latin: appoint des sources écrites en particulier des inscriptions*, în *TLL*, VI (1968), p. 141—148.

Pentru notele tironiene (§ 46, 6), cf. E. MOLINA, *Grammatica tironiana*, în „Bolletino della Acc. Italiana di Stenografia", IX (1933) (Apendice).

Pentru problemele de geografie lingvistică care se referă la reînnoirea lexicului latinei populare (§ 47), cf. în special M. BARTOLI, *Per la storia del latino volgare*, în *AGI*, XXI (1927), p. 1—58 (v. bibliografia citată acolo) (studiul a fost retipărit în volumul *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945, p. 32—74); G. ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung*
265 *der romanischen Sprachen*, München, 1954 (de unde am luat unele dintre planșele noastre; volumul are și o traducere spaniolă de M. ALVAR, *Diferenciación léxica de las lenguas románicas*, Madrid, 1960); M. BAMBECK, *Latein-romanische Wortstudien*, Wiesbaden, 1959; R. A. BUDAGOV, *Sravnitel'no semasiologičeskie issledovanija (romanskie jazyki)* [Cercetări semasiologice comparative (limbi romanice)], Moskva, 1963.

Pentru locul cuvintelor în frază și pentru sintaxă (§ 48), cf. E. RICHTER, *Zur Entwicklung der romanischen Wortstellung aus dem Lateinischen*, Halle, 1903; A. SCHMIDL, *Die vulgärlateinische Wortstellung*, München, 1933; E. A. REFEROVSKAJA, *Istoki analitizma romanskih jazykov (Očerki po sintaksisu rannesrednevekovoj latyni)* [Originea sistemului analitic al limbilor romanice (Cercetări asupra sintaxei latinei din evul mediu timpuriu)], Moskva — Leningrad, 1966.

Pentru pronunția latinei (§ 49—50), cf. E. SEELMANN, *Die Aussprache des Latein*, Heilbronn, 1885 și, în italiană, A. TRAINA, *L'alfabeto e la pronuncia del Latino*, Bologna, Pàtron, 1967[3] (v. bibliografia citată acolo); W. S. ALLEN, *Vox Latina. A Guide to Pronunciation of Classical Latin*, Cambridge, 1965.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru chestiunile privitoare la accentul clasic și popular, v. bibliografia și discuția la Stolz — Schmalz, *Lateinische Grammatik ... in fünfter Auflage völlig neu bearbeitet* v. M. Leumann *u.* J. B. Hofmann, München, 1928, p. 182, cît și F. W. Westeway, *Quantity and Accent in the Pronunciation of Latin*, Cambridge, 1913; G. Bernardi Perini, *L'Accento latino*, Bologna, 1967 [2].

Pentru chestiunea modificării velarelor în latina populară și în limbile romanice, cf. B. Migliorini, *L'intacco della velare nelle parlate romanze*, în *AGI*, XXII — XXIII (= Silloge Ascoli), p. 271 și urm. Pentru cronologia unor evoluții fonetice, cf. M. Křepinský, *Romanica II, La naissance des langues romanes et l'existence d'une période de leur évolution commune (Latin vulgaire, période roman)*, în *Rozpravy Československé Akad. Věd. řada společenskych věd*, CXVIII (1958), sešit 13.

Pentru reducerea neutrului latin (§ 51), cf. W. Meyer (-Lübke), *Die Schicksale des lateinischen Neutrums im Romanischen*, Halle, 1883, iar pentru pluralele în *-ora*: P. Aebischer, *Les pluriels analogiques en* **-ora** *en Italie*, în ALMAe, VIII (1933), p. 5—76, cît și G. Caragață, *Pluralele românești și italienești în* **-ora**, în *BIFR*, III (1936), p. 29—56.

Pentru declinarea de tipul *-a, -anis* (și *-o, -onis*) v. lucrările citate în notele 73 și 74.

Pentru dispariția treptată a declinării latinești, cf. K. Sittl, *Der Untergang der lateinischen Deklination*, în *ALL*, II (1885), p. 555—580.

Pentru declinarea română, cf. E. Bacmeister, *Die Kasusbildung des Singulars im Rumänischen*, în *JbIRS*, IV (1897), p. 1—81; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I[4], *Limba latină*, București, 1964, p. 114 și urm. (ed. 1968, p. 139 și urm.). Pentru vocativul rom. în *-o*, cf. I. Pătruț, *Considerații în legătură cu vocativul românesc în* **-o**, în *Romanoslavica*, VII (1963), p. 87—93.

Pentru declinarea veche franceză, cf. K. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*. II *Morphologie*, Copenhaga, 1924[2], p. 187 și urm. și bibliografia citată.

Pentru comparația cu *magis* și *plus*, v. E. Wölfflin, *Lateinische und romanische Komparation*, Erlangen, 1879.

Pentru geneza articolului, în afară de studiul lui P. Aebischer citat în n. 81, cf. D. Găzdaru, *Descendenții demonstrativului „ille" în limba română*, Iași, 1929; R. G. Piotrovskij, *Formirovanie artiklja v romanskih jazykah* [Formarea articolului în limbile romanice], Moscova-Leningrad, 1960 și *U istokov romanskogo artiklja* [Despre originea articolului romanic], în *RESEEur.*, I (1963), p. 285—303; pentru postpunerea articolului definit în română, cf. C. Tagliavini, *Sulla questione della posposizione dell'articolo*, în *Dacor.*, III (1924), p. 515—522; A. Hansen, *Artikelsystemet i rumaensk*, Copenhaga, 1952; R. G. Piotrovskij, *O sravnitel'noj hronologii postpozicii opredelennoogo artiklja v tak nazyvaemyh balkanskih jazykah* [Despre cronologia comparată a postpunerii articolului determinativ în așa-numitele limbi balcanice] în „Voprosy slav. jazykoznanja", IV (1959), p. 8—20; Iv. Gălăbov, *Problemăt za člena v bălgarski i rumănski ezik* [Problema articolului în limbile bulgară și română], Sofia, 1962 (în bulgară, cu un scurt rezumat (p. 140—143) în germană). 266

Pentru formarea viitorului și condiționalului în limbile romanice, cf. G. Rohlfs, *Das romanische habeo-Futurum und Konditionalis*, în *ArchRom.*, VI (1922), p. 105—154; greu de acceptat este ipoteza lingvistului polonez J. Kurłowicz, *Les temps composés du roman*, în „Prace filologiczne", XV (1931), p. 418—453, pentru care forma de tipul *cantare habeo* ar fi provenit din *cantandum habeo*, iar aceasta din *mihi cantandum est*. A se vedea discuția din articolul lui M. Nicolau citat în n. 83, iar pentru viitor a se vedea în special: E. Lerch, *Die Verwendung des romanischen Futurums als Ausdruck eines sittlichen Sollens*, Leipzig, 1919; B. Müller, *Das lateinische Futurum und die romanischen Ausdruckweisen für das futurische Geschehen*, în *RF*, LXXVI (1964), p. 44—97; P. Valesio, *The romance synthetic futura-pattern and its first attestations*, în *Lingua*, XX (1968), p. 113—161, 278—307 și în aceste două lucrări o bogată bibliografie. [*]

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL V

267

ADSTRATURILE ȘI SUPERSTRATURILE

§ 52. **Împrumutul lingvistic.** Unii autori, ca G. GRÖBER (1844—1911), au căutat cauza trecerii de la relativa unitate a latinei comune la pluralitatea varietăților neolatine (v. cap. VI) în diferența cronologică a colonizării diferitelor *provinciae* [1]; alții, precum Cl. MERLO (1879—1960), în deosebirile între limbile de substrat (v. cap. II) [2]; alții, în sfîrșit, ca W. von WARTBURG (1888—1970), dau o importanță specială și diferitelor influențe exercitate, în decursul secolelor, de popoarele care s-au suprapus populațiilor vorbind *romanice* [3]. Adevărata cauză nu se află probabil numai într-unul din acești factori ci în influența lor concomitentă, conjugată.

268 Considerăm în orice caz oportun, înainte de a prezenta trăsăturile caracteristice ale varietăților neolatine (cap. VI), să examinăm pe scurt în acest capitol influențele „adstratului" și „superstratului", în special măsura în care aceste influențe au fost exercitate în perioada de formare a limbilor romanice. Pentru a nu relua aceste chestiuni altundeva, vom discuta, pe scurt, continuarea unor asemenea influențe — acolo unde există — și dincolo de perioada originilor, deci în fiecare limbă neolatină, cu o individualitate bine constituită.

---

(1) G. GRÖBER, *Grundriss*, I ², 146, și-a rezumat astfel teoria: „autorul (= Gröber) și-a fundamentat asemănările și deosebirile fonetice dintre principalele limbi romanice pe diferențele cronologice ale latinei vorbite de omul de pe stradă, pentru că i s-a părut că latina în coloniile mai recente ar reprezenta o fază mai avansată decît cea dusă de soldați și de coloni în coloniile mai vechi".

(2) C. MERLO, *Il latino nelle provincie dell'impero e il problema delle lingue romanze*, în „Romana", III (1939), p. 1—14. Destul de asemănătoare este teoria romanistului ceh M. KŘEPINSKÝ (1875—1971), care neagă unitatea latinei vulgare și ajunge la convingerea că „les langues romanes sont nées lorsque les indigènes dans les provinces ont essayé de parler la langue de leurs vainqueurs", dar o vorbeau într-un fel deosebit din cauza diversității limbilor lor materne. Cf., în special, articolul *Romanica II. La naissance des langues romanes et l'existence d'une période de leur évolution commune (latin vulgaire, période romane)*, în „Rozpravy československé Akademie Věd, řada společenskych věd", r. 68 (1958), s. 13.

(3) Teoria lui WARTBURG este expusă în special în studiul *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, în *ZRPh*, LVI (1936), p. 1—48 (reelaborat într-un volum cu același titlu, Berna, 1950) tradus în spaniolă: *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, 1952 și în franceză: *La fragmentation linguistique de la Romania*, Paris, 1968; și în lucrarea *Die Entstehung der Romanischen Völker*, Halle, 1939 (tradusă în franceză: *Les origines des peuples romans*, Paris, 1941); se găsește însă și într-un articol anterior al aceluiași autor *Die Entstehung der Sprachgrenzen im Innern der Romania*, în *PBB*, LVIII (1934), p. 205—227. Cf. și M. VALKHOFF, *Superstrats germanique et slave*, în *Neophil.*, XXXI (1947), p. 149—153.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă prin „substrat" înțelegem, cum s-a spus în cap. II, acele limbi peste care latina s-a suprapus în expansiunea sa istorică, prin „adstrat" înțelegem limbile vecine teritorial, peste care latina nu s-a suprapus, iar prin „superstrat", limbile popoarelor care au locuit, deseori ca dominatori și stăpînitori, în teritoriile lingvistic romanizate.

Fără îndoială, o împărțire exactă nu este totdeauna posibilă. Astfel, greaca a fost, pentru latina importată în Magna Graecia, un „substrat" și deci în aceste regiuni se poate vorbi, pe bună dreptate, de un substrat grec. În regiunile grecofone din Grecia, Egipt etc., unde latina n-a reușit niciodată să se impună și să se fixeze ca limbă comună și universal vorbită, greaca a fost mai degrabă un „adstrat". În coloniile bizantine din Italia meridională, pe teritoriul romanizat, greaca reprezintă în primul rînd un „superstrat"[4].

Aproape orice limbă-„substrat" a fost, înainte de a deveni astfel, limbă-„adstrat"; de exemplu, galica, înainte ca romanii să ocupe Galia, era o limbă de „adstrat" și a rămas ca atare și după ocuparea Galiei atîta timp cît a durat bilingvismul; a devenit limbă de „substrat" numai după dispariția ca limbă uzuală și după înlocuirea ei cu latina (ceea ce s-a petrecut în epoci diferite, după diversele regiuni). Celtica a devenit apoi „superstrat" în Peninsula Armorica, după ce populații bretone (celtice) au imigrat acolo, venind din Insulele Britanice, și după ce limba lor s-a suprapus peste cea romanică, devenită franceză; ea a fost din nou „substrat" pentru acele teritorii care, cîteva secole mai tîrziu, au redevenit teritorii de limbă franceză[5]. Există deci, în anumite regiuni, un continuu flux și reflux: ar fi eronat să considerăm noțiunile de „substrat", „adstrat" și „superstrat" ca separate de bariere de netrecut.

În timp ce influența substratului se resimte, în afară de relictele lexicale care, prin latina regională, se mențin în limbile romanice, și prin tendințele fonetice (trecerea lui *ū* > *ü*, a lui *ct* > *it*, atribuite celticei (v. § 24), aspirarea lui *c* în toscană, atribuită etruscei (v. § 19 etc.)), influența limbilor ce formează adstraturi și superstraturi se limitează, de obicei, la lexic și atinge foarte puțin fonetica și morfologia[6]. Desigur, dacă nu acceptăm teoria lui WARTBURG, după care importante tendințe fonetice romanice, ca diftongarea, și-ar avea originea în influența germanică (teorie ademenitoare, care nu se poate considera demonstrată[7]) și dacă 269

[4] Cu toate că teritoriul nu era în întregime romanizat și limba greacă mai continua să fie folosită în unele părți; cf. cele spuse mai sus la § 20. Reînflorirea limbii grecești, de la sfîrșitul secolului VI, și în special în secolul IX, se datorește bisericii și dominației politice bizantine; cf. G. ROHLFS, *Scavi linguistici nella Magna Grecia*, Roma, 1933, p. 136 și urm.

[5] Cf. J. LOTH, *L'émigration bretonne en Armorique*, Paris, 1889.

[6] Am vorbit (§ 51) despre vocativul în *-o* la substantivele feminine în română. Influențe în morfologie se găsesc numai în limbile expuse unor puternice presiuni din partea superstratului. În galeza modernă, de exemplu, s-a adoptat pluralul englez în *-s*, cf. A. SOMMERFELT, *Un cas de mélange de grammaires*, în „Avhandlinger utgitt av det Norske Videnskap Akademie i Oslo", II, H. Fil. Kl., 1925, nr. 4, Oslo, 1926.

[7] MERLO, *op. cit.*, p. 6: „Teoriile recente care atribuie invaziilor barbare o parte importantă în formarea unor limbi romanice nu au nici o bază. Invadatorii, fie că au înghițit cu totul vechile populații latinizate și graiurile lor, fie că n-au lăsat decît urme slabe și puțin numeroase ale dominației lor, de natură exclusiv lexicală". Împotriva teoriei lui Wartburg, conform căreia diftongarea italiană s-ar datora superstratului longobard, cf. și articolul aceluiași C. MERLO, *L'Italia linguistica odierna e le invasioni barbariche*, în „Rendiconti cl. Sc. Morali e stor. della R. Acc. d'Italia", s. VII, v. III (1941), f. 6, p. 63 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

nu luăm în discuție româna, limbă care, prin izolarea sa seculară printre idiomuri neromanice, a suferit influențe considerabile din partea unor limbi de adstrat și superstrat, independente de cele pe care le găsim în limbile neolatine occidentale (v. § 60).

Influențele asupra lexicului, oricît de numeroase ar fi, sînt dovada unei penetrații mai puțin importante decît cea care atinge structura gramaticală. Tocmai datorită acestei constatări, și anume a relativei ușurințe cu care elementele lexicale trec de la o limbă la alta, lingviștii se bazează în primul rînd pe structura gramaticală pentru a determina înrudiri lingvistice. Lexicul anumitor limbi indo-europene, precum armeana și albaneza, este compus doar în mică parte din elementele moștenite; dar gramatica arată clar caracterul indo-european al acestor limbi. Engleza, dacă ar trebui să operăm numai asupra lexicului său, ar prezenta un număr mai mare de elemente latine și neolatine decît elemente germanice, dar, oricît ar fi de simplificat și alterat organismul său gramatical, lingvistul observă, chiar fără a recurge la fazele vechi, mult mai conservatoare, amprenta care indică originea sa germanică. Și chiar în domeniul neolatin, româna, la care ne refeream mai înainte, păstrează în structura sa gramaticală, în ciuda unor foarte slabe penetrații slave (vocativul în *-o*, la feminin, v. § 51), un organism pur
270 latin, în timp ce lexicul său are un procent însemnat de elemente străine (v. § 60).

Cînd este vorba de influențe lexicale se folosește în general termenul „împrumuturi". Cuvîntul a intrat în terminologia lingvistică internațională (fr. *emprunts, mot d'emprunt*, germ. *Lehnwörter*, engl. *loanwords*, sp. *préstamos*, rusă *zaimstvovannye slova*, mag. *kölcsönszávak* etc.), dar nu este poate una din cele mai fericite adaptări la lingvistică a unor cuvinte din limbajul comun sau dintr-o altă terminologie specială. Într-adevăr, „împrumutul" ar trebui să aducă cu sine ideea de „restituire", ceea ce însă, în împrumutul lingvistic, se întîmplă foarte rar[8]; cine „împrumută" ceva altcuiva ar

---

[8] Sînt acele cazuri pe care lingviștii germani le numesc „Rückwanderer" și care reprezintă o restituire, cu totul involuntară, a unor vechi împrumuturi. Astfel, de ex., ngr. *γαρούφαλο* provine din ven. *garófolo*, care, ca și corespondentul it. *garofano*, provine dintr-un lat. vulg. **garófolum*, împrumutat din gr. *καρυόφυλλον*. Ngr. *κάλμα* „liniște" provine din it. *calma*, care la rîndul său derivă din gr. *καῦμα* etc.; cf. A. Maidhof, *Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen unter Einschluss des Lateinischen*, Athen, 1931.

Fr. *bar* „cafenea" (ca it. *bar*) este un anglicism introdus către sfîrșitul sec. XIX; dar la rîndul său engl. *bar*, prin intermediul engl. m. *barre*, derivă din v. fr. *barre* „drug, bară" (v. Wartburg, *FEW*, XVIII, p. 17). Fr. *sport* (cu derivatul său *sportif*) este un alt anglicism din secolul trecut, care a avut un succes imens (din franceză a ajuns și în italiană); dar engl. *sport*, care stă la baza cuvîntului francez, este un vechi împrumut (sec. XV) din v. fr. *desport* (corespunzînd deci it. *diporto*), *desporter* „a se distra" care și-a păstrat sensul original de „distracție" pînă în secolul al XVI-lea (v. Wartburg, *FEW*, IX, p. 218 și XVIII, p. 117).

Cînd folosim în italiană cuvîntul *ussero* sau *ussaro* și în franceză *hussard*, nu ne gîndim de loc că avem de-a face cu un „Rückwanderer", cu atît mai mult cu cît ne referim la un corp militar special inexistent în Italia. Și totuși cuvîntul italienesc, ca și cel francez, provine dintr-un mag. *huszár*, probabil prin intermediul germanului *Hussar*; dar la rîndul său mag. *huszár* derivă dîn sîrbocr. *gusar*, care provine din it. *corsaro* sau din lat. tîrziu *cursarius* (nu este necesar să admitem, cum se face îndeobște, un intermediar grec mediu *κουρσάριος*, nici să considerăm că cuvîntul slav provine din grecescul *χωσιά* „pîndă; ambuscadă", cum a propus H. Grégoire („Mélanges Boisacq", I, p. 443 și urm.). În schimb, cînd un italian vorbește despre *studi* (studiouri) cinematografice de la Hollywood, este convins că folosește un cuvînt

trebui să rămînă, cel puțin o vreme, lipsit de acel lucru, ceea ce nu se în- 271
tîmplă în împrumutul lingvistic [9].

Lingviștii germani fac de obicei deosebirea între „Lehnwörter" și „Fremdwörter". Primele sînt complet asimilate de sistemul lingvistic al limbii care le adoptă, astfel încît vorbitorul nu are deloc conștiința folosirii unei forme originar străine tezaurului lexical al limbii sale; celelalte, însă, mai mențin încă aspectul formal al limbii originare și de aceea, chiar folosite în mod obișnuit, sînt socotite, de către majoritatea vorbitorilor culți, ca un corp străin, ca o monedă străină și sînt, de obicei, condamnate de puriști. Nici un italian, cu excepția filologilor, nu observă că termeni ca *guerra, guanto, brindisi, algebra* etc. aparțin unui izvor divers de cel latin, care formează baza lexicului nostru; dar majoritatea vorbitorilor italieni culți își dau seama că termeni ca *tunnel, tram* sînt de origine străină. Primele ar fi „Lehnwörter", ultimele „Fremdwörter". În orice caz, în știință, terminologia trebuie să fie în primul rînd funcțională și termenul „împrumut", în ciuda interpretării etimologice care ar putea induce în eroare pe un profan, are în lingvistică un sens foarte precis care ne permite să continuăm a-l folosi liniștiți. Se-nțelege prin „împrumut" sau prin „cuvînt împrumutat" un termen ce provine dintr-o altă limbă, diferită de cea care formează baza idiomului care împrumută, sau care provine din aceeași limbă de bază, dar nu prin moștenire directă, continuă și populară, ci în urma unui contact ulterior [10].

Care sînt cauzele care determină împrumuturile? Prima și cea mai importantă cauză este bilingvismul. În regiunile bilingve se observă totdeauna un schimb de cuvinte și de construcții între cele două limbi; ba chiar, dacă am vrea să continuăm imaginea etimologică a „împrumutului" (deși am văzut că era greșită) s-ar putea spune că, pentru bilingv, nu este vorba de un „împrumut" propriu-zis, ci de un „schimb" între două... conturi bancare deschise în favoarea sa. Așa cum, pentru cuvintele aparținînd limbilor de „substrat" este sigur că populațiile bilingve au fost cele care au facilitat adaptarea unor cuvinte latine în celtică, iberică, etruscă etc. și a celor celtice, iberice, etrusce etc. în latină, tot așa pentru limbile care au format adstraturile și superstraturile limbilor romanice este sigur că populațiile bilingve au fost cele prin intermediul cărora s-au răspîndit cel mai ușor cuvinte romanice 272

italienesc; *studio* este italienesc, într-adevăr; dar cu acest sens special el a revenit la noi din engleză, unde a intrat la începutul secolului trecut, ca italienism evident: *the studio*, pl. *the studios* (în timp ce *the study* pl. *the studies* era un vechi latinism sau un element francez în engleza medie), pentru „atelierul unui artist, în special al unui pictor", apoi, odată cu apariția cinematografiei, conceptul și cuvîntul au fost aplicate și laboratoarelor cinematografice. Tot în limbajul cinematografic, cînd numim aparatul de luat vederi *camera*, avem impresia că folosim un cuvînt italian; dar această accepție vine din engleză, unde *camera* este prescurtarea lat. *camera obscura*, nume cu care s-a denumit în italiană, la începutul secolului, aparatul de fotografiat. (Cf. A. MENARINI, *Autarchia della lingua e terminologia cinematografica*, în „Bianco e Nero", VI (1942), p. 41–54).

[9] Cf. E. HAUGEN, *The Analysis of linguistic Borrowing*, în „Language", XXVI (1950), p. 210–231; L. DEROY, *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 18.

[10] Este cazul cuvintelor savante și semiculte pe care limbile romanice occidentale (de la sfîrșitul sec. XVIII, și româna) le-au preluat mereu din latină; pentru această problemă v. § 61.

Scanned with OKEN Scanner

în germanică și cuvinte germanice în limbile romanice, cuvinte romanice în greacă și cuvinte grecești în limbile neolatine și așa mai departe [11].

Cînd se stabilesc raporturi, pacifice sau ostile, comerciale sau culturale între două popoare, există totdeauna și repercusiuni asupra lexicului limbii lor. De obicei popoarele de un nivel superior de cultură (fie în general, fie într-un domeniu tehnic determinat) sînt cele care dau mai mult, iar cele cu cultură inferioară primesc mai mult.

Prin urmare, poporul cu un mai mare „prestigiu" este cel care-și răspîndește mai mult cultura prin lexic, cel care dă altor limbi numărul cel mai mare de împrumuturi. În raporturile reciproce între greacă și latină, greaca a dat limbii latine un număr mai mare de elemente decît cel pe care l-a primit. Foarte numeroase sînt elementele slave din română și din albaneză, relativ reduse sînt elementele române și albaneze în limbile slave. Rusa, limba națională a unui popor cu o înaltă cultură, a dat elemente lexicului micilor popoare ugro-finice care locuiesc în U.R.S.S. (mordvini, ceremiși [numiți acum mari], votjaci [numiți acum udmurți] etc.); dar aceste popoare, care pînă acum cincizeci de ani se găseau într-un stadiu primitiv de cultură, se ocupă mai ales cu vînătoarea și cu pescuitul, iar în vînătoare și în pescuit au atins o perfecțiune tehnică cu totul deosebită. Nimic mai natural deci, ca, în vocabularul tehnic al pescuitului și al vînătorii, ele să fi dat limbii ruse (cel puțin dialectelor rusești din regiunea fluviului Volga) un număr considerabil de cuvinte [12].

273 Adeseori „împrumutul" se referă la un obiect sau la o noțiune inexistentă în limba care-l primește. Dacă romanii au primit în vocabularul lor cuvîntul galic *braca* (atestat încă la Lucilius) este pentru că acesta corespundea unui element de îmbrăcăminte necunoscut la Roma; tot astfel, *carrus* galic cu patru roți era diferit de *carrus* latin, vechiul car de luptă cu numai două roți etc. Și, pentru a trece la o cu totul altă perioadă istorică, cînd prin descoperirea lumii noi a Americii și prin celelalte explorări ale țărilor de peste ocean, produse și obiecte pînă atunci necunoscute în Europa au ajuns să facă parte din bunurile materiale ale popoarelor europene *(patata, mais*

---

[11] Exemple minunate de schimbări și încrucișări în teritorii plurilingve a dat H. Schuchardt, *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches*, Graz, 1885. În ceea ce privește însă schimburile italo-slave din Venezia Giulia, Schuchardt, care a luat multe exemple din gazete umoristice, nu a știut totdeauna să distingă cît este glumă adevărată, sau măcar exagerarea unei tendințe, de ceea ce era atestat în realitatea zilnică, ca slavisme care se aud în gura slavilor care vorbesc italiana. Dealtfel, cu excepția românei, care are o poziție istorico-geografică cu totul independentă, cuvintele slave în limbile neolatine sînt rare, iar cele cîteva, care există, s-au răspîndit în primul rînd prin intermediul italienei; cf. Ivan Petkanov, *Slavjanski vlijnija v romanskite ezici i dialekti (do XVI. v)* (în bulgară cu un amplu rezumat francez: *Influences slaves dans les langues romanes jusqu'au XVI-e siècle)* în *Godišnik na Sofijskija Universitet, Filologičeski Fakultet — Annuaire de l'Université de Sofia, Fac. philologique*, LIII, 1 (1959), p. 193—318 și *Altri elementi slavi nelle lingue romanze (fino al sec. XVI)*, în italiană cu un scurt rezumat în bulgară, *ibidem* LIX, 1 (1965), p. 431—492. Dintre puținele cuvinte slave intrate în afara regiunii Venezia Giulia, amintim *stravizzo* (sau, prin etimologie populară, prin apropierea de *vizio, stravizio*), pe care academicienii toscani „Della Crusca" l-au ales pentru a denumi banchetele lor anuale și care provine din sîrbocr. *zdravica* „noroc!", deci poate fi considerat, într-un anume fel, un dublet semantic al germanului *brindisi* (pentru care v. p. 239).

[12] Cf. R. Meckelein, *Die finnisch-ugrischen Elemente im Russischen*, Diss. Berlin, 1913, p. 22. Este vorba, mai ales, de cuvinte care nu depășesc folosirea regională.

Scanned with OKEN Scanner

etc.), noi cuvinte exotice au fost introduse în întreaga Europă [13]. În acest caz, ne găsim în fața unor împrumuturi pe care le-am putea numi, ca romanistul elvețian ERNST TAPPOLET (1870—1939), „împrumuturi necesare" (germ. Bedürfnislehnwörter). Cînd însă cuvîntul împrumutat corespunde perfect sau aproape perfect unui cuvînt existent deja în lexicul indigen, ne găsim în fața unui împrumut pe care Tappolet îl numește „de lux" (Luxuslehnwörter) și care s-ar putea numi mai degrabă „de modă".

Pentru a aprecia influența culturală a unei limbi asupra alteia servesc mai mult acele „Luxuslehnwörter", împrumuturile de modă, pentru că este foarte greu ca într-o limbă să intre doar cuvinte strict necesare, numai pentru a imita un obicei sau o modă care vine din afară sau de la un popor conlocuitor, fără a exista un curent de influențe culturale, comerciale, politice etc. Și romanistul olandez I. I. SALVERDA DE GRAVE (1863—1947), studiind pătrunderea culturii franceze în Olanda prin împrumuturile franceze în neerlandeză, a pus în evidență importanța mai mare pe care o are, pentru istoria culturală, primirea de cuvinte „non-tehnice" mai degrabă decît de „cuvinte tehnice" [14]. Uneori sînt greu de găsit cauzele unui împrumut; moda cuvîntului nou poate duce la slăbirea cuvîntului indigen iar acesta poate să 274
dispară treptat; cuvîntul primitiv poate fi „bolnav", adică să fi pierdut caracterul său expresiv sau să fi ajuns omofon cu alte cuvinte. Acesta este, poate, cazul adoptării termenului germanic — pătruns în vremea lui Carol cel Mare în toate limbile romanice occidentale — pentru a desemna noțiunea de „război" (franc. **werra* > fr. *guerre* și de aici it., sp., port., prov., cat. *guerra*) și pierderea absolută, ca cuvînt popular, în tot domeniul neolatin, a lui *bellum*, care ajunsese omofon cu adjectivul *bellus*, cel care-l înlocuia tot mai mult pe *pulcher*. Că *bellum* era acum slăbit este dovedit de faptul că el nu se continuă nici în română, unde a fost înlocuit de un termen slav (*război* < v. sl. *razboj* „ucidere"). (V. fig. 18) [15].

Fără îndoială că împrumuturile servesc perfect la reconstituirea istoriei culturale a unei națiuni și a raporturilor acestei națiuni cu celelalte popoare și nu au lipsit lucrări care să ilustreze tocmai istoria culturii prin împrumuturi [16]. Trebuie să ne ferim însă de prea simpliste deducții, mai ales in-

---

[13] Bineînțeles, nu este neapărat necesar să se adopte, în cazuri ca acestea, cuvîntul străin. Se poate da unui cuvînt deja existent în limbă un nou sens, adăugînd eventual o specificare. Astfel, pentru a rămîne la exemplul dat, *patata*, spaniola a împrumutat termenul *batata* dintr-o limbă indigenă din Antile (probabil din Haiti) și l-a importat în Europa împreună cu tuberculul. De aici cuvîntul a intrat în principalele limbi europene (it. *patata*, engl. *potato* etc.) Dar olandezii au preferat o formație indigenă: *aardappel* adică „mărul pămîntului" și, de aici, germanii din Renania au făcut un *Erdapfel* și francezii *pomme de terre;* germ. *Grundbirne* pornește în schimb de la comparația cu „para". Și dacă în dialectul din Livinallongo (Belluno) cartofii se numesc *šanšǫni* și în maghiară *burgonya*, înseamnă că în acele țări cartoful a fost importat, respectiv, din Saxonia și din Burgogne și a luat numele țării de origine; cf. L. SPITZER, *Die Namengebung bei neuen Kulturpflanzen im Französischen*, în *WS*, IV (1912), p. 122—165.

[14] J. J. SALVERDA DE GRAVE, *L'influence de la langue française en Hollande d'après les mots empruntés*, Paris, 1913.

[15] Pentru istoria lui * *werra* (din verbul *werran*, cf. germ, *wirren*, *verwirren*) cf. WARTBURG, *FEW*, XVII, 567—569. It. *bellico*, *bellicoso* etc. sînt latinisme savante (v. § 61).

[16] Cf. ca exemplu de istorie culturală opera, scrisă special cu scop de popularizare, a lui FR. SEILER, *Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnworts*, I [4], Halle, 1925, II [3], 1921, III [2], 1924, IV [2], 1925.

Scanned with OKEN Scanner

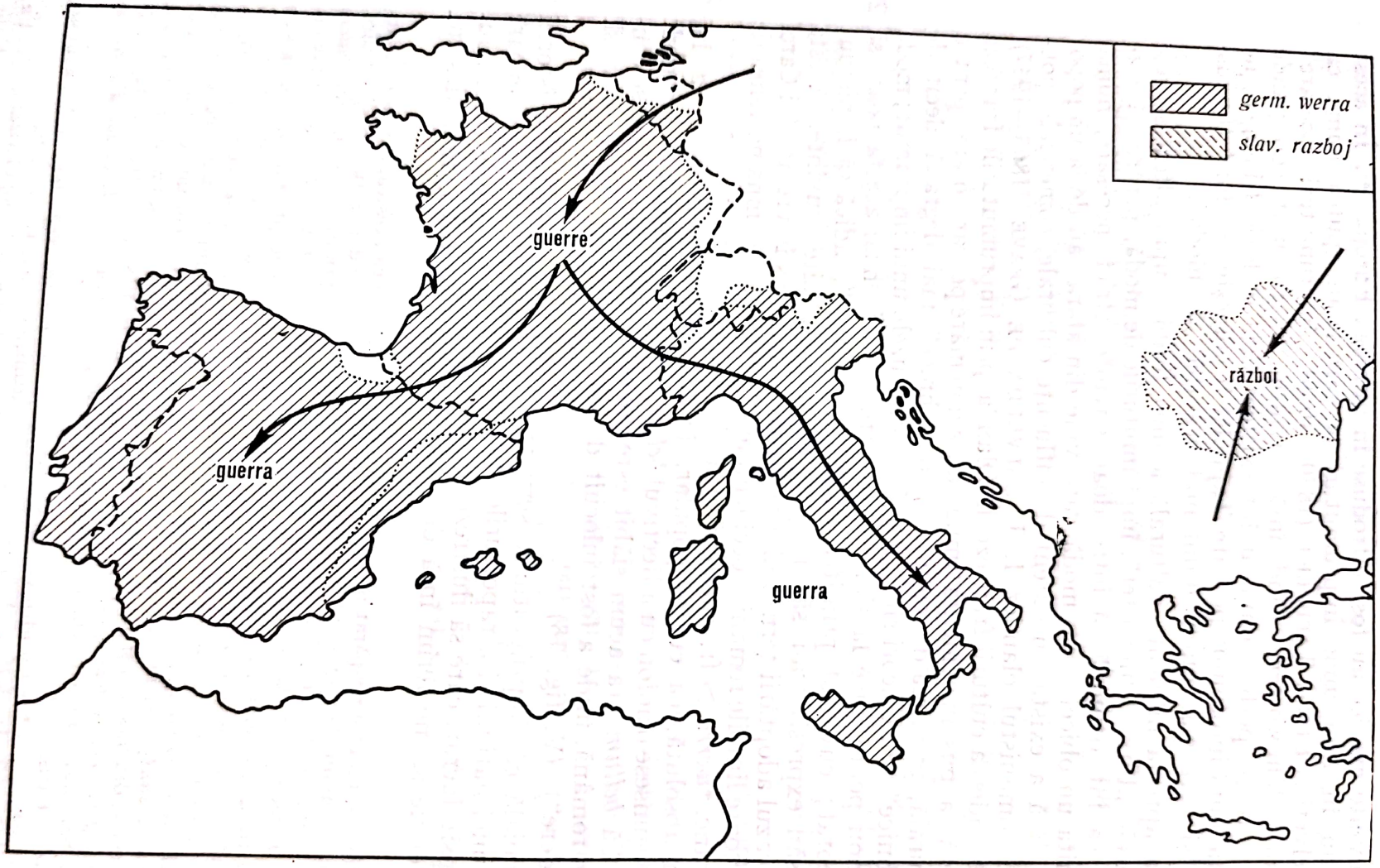

Fig. 18. Răspîndirea termenului germanic *werra* și a celui slav *razboj* „război" în Romania (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 40)

Scanned with OKEN Scanner

vocînd „argumenta ex silentio"; nu trebuie să credem deci că ori de cîte ori găsim un împrumut, acesta se datorește necunoașterii obiectului sau noțiunii în limba care-l primește [17].

Trebuie subliniat apoi că, uneori, cuvîntul împrumutat, avînd deja o viață autonomă, poate dezvolta sensuri secundare și, uneori, poate să se conserve mai multă vreme decît în limba de origine. Astfel, de ex., it. *palio* însemna, la origine, „pînză sau steag ce se dădea ca premiu celui care cîștiga un concurs, în special o cursă" și apoi „premiu" în general. Din fraza *correre il palio*, maghiara a împrumutat și a calchiat *pálya futni ; pálya*, în cele mai vechi exemple, mai însemna și „premiu"; dar treptat, în loc de „premiu" pentru care se aleargă, a început să însemne drumul pe care se aleargă, și deci „pistă", îndepărtîndu-se astfel de sensul originar. În germană, maghiară și în multe alte limbi europene, în terminologia comercială găsim cuvîntul italienesc *brutto* pentru „greutate bruto"; *brutto*, încă din sec. XVII și începutul sec. XVIII, a avut și în italiană sensul care a fost apoi preluat de *lordo*, dar astăzi, în Italia nimeni nu ar mai opune un *peso netto* unui *peso brutto*. Toți cunosc termenul *smoking* pentru o „haină de seară" specială; este participiul prezent al verbului englez *to smoke* „a fuma" (deci 276
smoking-jacket „jachetă pentru fumat"), dar în Anglia *smoking-jacket* cu acest sens este foarte rar și o asemenea haină se numește *dinner-jacket* (în zona romanică, termenul a venit prin fr. *smoking*, atestat în 1890, v. WARTBURG, *FEW*, XVIII, p. 115).

Ramura lingvisticii care studiază împrumuturile („Lehnwörterkunde" a lingviștilor germani) a atins acum un grad de perfecțiune metodologică ce permite să se abordeze cele mai dificile probleme, să se precizeze cronologia relativă a schimbărilor fonetice, să se identifice exact varietățile dialectale de proveniență, contaminările și împrumuturile posterioare dintre mai multe limbi și în special să se desprindă concluzii culturale care servesc la clarificarea istoriei popoarelor, a limbilor și instituțiilor, cum se-ntîmplă, de exemplu, în lucrările metodologice exemplare ale romanistului maghiar BENEDEK ELEMÉR VIDOS (n. 1902) [18]. Geografia lingvistică ne învață să rezolvăm problemele cronologice în lupta dintre un cuvînt indigen și un împrumut și să identificăm punctele de răspîndire a fiecărui împrumut (v. § 47).

§ 53. **Influența greacă.** Ca exemplu de influență a adstratului putem să citățm, încă o dată, greaca. Am amintit faptul că greaca reprezintă o

[17] S-ar ajunge la absurdități, ca și cînd s-ar spune că, din moment ce germana a împrumutat *Kopf* „cap" din lat. *cŭppa*, vechii germani n-ar fi avut cap!

[18] Un model de cercetare de tipul „Lehnwörterkunde", cu o amplă introducere metodologică, este dat de monografia lui B. E. VIDOS, *Storia delle parole marinaresche italiane passate in francese*, Paris, 1956 (Bibl. de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. CXLI); bibliografia amplă citată la p. 348—425; K. H. SCHÖNFELDER, *Probleme der Völker- und Sprachmischung*, Halle, 1956, lucrare bună, deși prea teoretică și abstractă; cf. în afară de aceasta, lucrarea bună a lui V. WEINREICH, *Languages in Contact*, citat deja în Bibliografia de la cap. II; acum trebuie amintit mai ales volumul miscelaneu al lui B. E. VIDOS, *Prestito, espansione e migrazione dei termini tecnici nelle lingue romanze e non romanze. Problemi, metodo e risultati*, Firenze, 1965.

Scanned with OKEN Scanner

limbă de substrat numai pentru acele teritorii în care, la un moment dat, s-a vorbit greaca și care au fost apoi romanizate. Astfel, dacă în calabreză găsim *curmu* „bucată dintr-un trunchi de copac" sau *curmuni* „trunchi de copac", cuvinte care provin, evident, din gr. κορμός „trunchi", sau dacă în siciliană găsim *lápparu* „moale, de carne moale", sau la Reggio C. *láppiri*
277 „carne de animale cu multă grăsime, cu nervi, cartilagii", evident din gr. λαπαρός „moale" etc., vom avea de-a face, în teritorii care au fost altădată grecofone, cu relicve de substrat (fie antic, provenind din epoca dorică, fie din epoca bizantină). În acest sens trebuie înțeleasă cea mai mare parte dintre cuvintele grecești din dialectele din Italia meridională și din Sicilia, culese cu un amplu aparat critic de G. Rohlfs în al său *Lexicon Graecanicum Italiae inferioris (Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität)*, Tübingen, 1964² [19]. E însă adevărat că acele cuvinte grecești care, chiar în aceste dialecte, amintesc direct administrația bizantină și biserica de rit grecesc pot să fie datorate mai degrabă unui ulterior superstrat decît unui substrat îndepărtat [20].

Dar acolo unde romanizarea lingvistică n-a reușit să se impună și cele două limbi au fost vorbite una alături de cealaltă, greaca a fost pentru latină (ca dealtfel, văzînd problema din partea opusă, latina pentru greacă) o limbă de adstrat. Majoritatea cuvintelor grecești ajunse în limbile romanice pe cale populară au trecut prin filiera latină. Se știe că latina, încă din timpurile cele mai vechi ale istoriei sale, datorită raporturilor comerciale dintre romani și greci, simbiozei greco-romane în Italia, mai întîi, și în afara Italiei, după aceea, datorită influenței culturale a elenismului, a asimilat un număr destul de mare de elemente grecești [21]. Aceste elemente n-au fost numai, ca termenii științifici și filozofici, un privilegiu al claselor culte, ci au pătruns pînă în limba poporului: o dovedește prezența lor în scrieri cu caracter popular. Încă în opera lui Plaut grecismele sînt numeroase și deseori aspectul lor fonetic demonstrează o tradiție orală [22]. Și autorii atinității tîrzii, — în special autorii creștini — prezintă un număr considerabil

[19] Citām aici cîteva exemple dintre cele mai interesante: salent. *ápulu*, cosent. *ápule*, sic. *ápulu*, *ápuru*, napol. *ápolo*, abruzz. *ábbələ* „moale" (se spune mai ales despre oul cu coaja încă moale) < gr. ἁπαλός „moale"; salent. *vòtunu*, *òtunu*, lucan *vòtənə* „scobitură în pămînt, mocirlă", pugl., abruzz. *vòtənə* „hîrdău" < gr. βόθυνος „groapă"; calabr. *cáccavu*, *cáccamu*, salent. *cácculu* < gr. κάκκαβος „căldare, groapă"; Matera *cóscino* „ramă a sitei" < gr. κόσκινον „sită": sic., calabr., lucan, salent. *naca*, pugl. *nakə* „leagăn" < gr. νάκη „blană de oaie" etc.

[20] Cf. G. Gay, *L'italia meridionale e l'impero bizantino*, Firenze, 1917. În această categorie intră cuvinte precum: cosent: *caloryu* „pițigoi mare" < gr. καλόγηρος „călugăr" (cf. sinonimul italian *monachella*); regg. *stratigotu* „funcționar al primăriei atașat pieței" < gr. στρατηγός; sic. *catapanu* „magistrat care judecă certurile care au loc în piață" < gr. biz. κατεπάνω = ὁ κατ'ἐπάνω) etc.

[21] Cf. O. Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*, Leipzig, 1882; G.A.E.A., Saalfeld, *Tensaurus italogra.cus. Ausführliches historisch-kritisches Wörterbuch der griechischen Lehn- und Fremdwörter im Lateinischen*, Wien, 1844; F. Rebelo Gonçalves, *Da influência lexical do grego no latim literario*, Lisboa, 1930; B. Friedmann, *Die jonischen und attischen Wörter im Alllatein*, Helsinki, 1937; S. Jannaccone, *Recherches sur les éléments grecs du vocabulaire latin de l'Empire*, Paris, 1950.

[22] Cf. J. W. Hough, *The Use of Greek Words by Plautus*, în *AJPh*, LV (1934), p. 346—364.

Scanned with OKEN Scanner

de elemente grecești și de calcuri după greacă[23]. Creștinismul, apărut într-un 278
mediu iudeo-elenistic, a fost unul dintre cei mai puternici coeficienți care au introdus în limba latină vorbită a primelor secole ale erei noastre un nou și bogat filon de elemente grecești[24].

Nu este aici cazul să facem istoria, fie ea și sumară, a pătrunderii limbii grecești în lexicul latin. Va fi suficient să amintim cîteva cazuri deosebit de interesante. Gr. παραβολή în forma *parabŏle* și în sensul de „similitudo" se găsește deja în Seneca (*Ep.* 59), dar numai datorită folosirii lui de către autorii creștini, cuvîntul iese din terminologia retorică și, pierzînd valoarea inițială de „comparație, asemănare", primește, mai ales datorită predicilor pe bază de exemple și asemănări cu Iisus, sensul de „exemplu" (sau „parabolă", cum înțelegem noi astăzi referindu-ne în mod obișnuit la Evanghelie) și apoi, în Vulgata, el ia sensul mai general de „cuvînt" (cf. Numeri 23,7: *assumtaque parabolā sua dixit* „luînd cuvîntul spuse" [în textul din LXX se găsește καί ἀναλαβών τὴν παραβολὴν αὐτοῦ εἶπεν]). Cf. WARTBURG, *FEW*, VII, p. 603—614. *Parabola* în sensul nou de „cuvînt" înlocuiește aproape în toată Romania pe *verbum* [25] (> vegl. *paraula*, it. *parola*, sard. log. *paraula*, fr. *parole*, prov. *paraula*, sp. *palabra*, port. *palavra*), iar verbul derivat *parabolare* (> it. *parlare*, fr. *parler*, prov. *paraular*, *parlar*) a înlocuit peste tot pe *loqui* și a redus puternic aria lui *fabulare* (> sp. *hablar*, port. *falar*).

Lat. *calo* (*chalo*), *-are* „a face să cadă, a coborî" era un împrumut, probabil din limbajul nautic, din gr. χαλάω. Isidor de Sevilla (*Etym.* VI, 14,4) scrie: „Apud nautas *calare* ponere dicitur"; cuvîntul este atestat încă de la Vitruviu. Acest împrumut care, ca termen marinăresc, intrase în mod cert pe cale orală a rămas în limbile romanice (it. *calare* [de unde fr. *caler*], prov. și sp. *calar*), v. WARTBURG, *FEW*, II, I, p. 58—61.

Pentru a desemna „mărul" și fructul lui, latina poseda un vechi grecism 279
mālus, *mālum*, în care *ā* demonstrează o origine dorică (μᾶλου). Dar limbile romanice nu cunosc continuări ale acestui vechi grecism iar formele lor (rom. *măr*, it. *melo*, engad. *mail* etc.) demonstrează continuarea unei forme *mēlum*, care nu poate să fie altceva decît un nou împrumut alături de forma μῆλον din κοινή. Cf. WARTBURG, *FEW*, VI, I, p. 122—123.

Alături de aceste vechi împrumuturi trecute prin filiera latinei, avem altele mai recente datorate contactelor cu lumea bizantină, contacte care au

---

[23] Pentru calcurile latine din greacă, cf. A. DEBRUNNER, *Griechische Bedeutungslehnwörter im Latein*, în „Festschrift F. C. Andreas", Leipzig, 1916, p. 16—32; G. ALESSIO, *Imprestiti e calchi dal greco*, în *RFICI*, LXV (1937), p. 361—371; *Imprestiti, calchi e rifacimenti latini dal greco*, în *RFICI*, LXVII (1939), p. 145—163.

[24] Cf. CHR. MOHRMANN, *Les emprunts grecs dans la latinité chrétienne*, în *VigChr.*, IV (1950), p. 193—211 (reprodus în *Études sur le Latin des Chrétiens*, III, Roma, 1965, p. 126—145) și bibliografia citată.

[25] *Verbum* rămîne cu sensul de „cuvînt" numai în termenul basc *berba*; în alte părți rămîne cu sensuri particulare, de ex. sard. log. *sos berbos* „formule magice", fr. *verve* „vervă", v. sp. *vierbo* și v. port. *vervo* „proverb". Rom. *vorbă* (de unde *a vorbi*), în ciuda asemănării fonetice, nu are nimic de-a face cu *verbum*, ci, după cum dovedește clar v. rom. *dvorbă*, provine din v. sl. *dvorĭba*. Pentru înlocuirea lui *verbum* prin *parabola* cf. J. WACKERNAGEL, *Lateinisch-Griechisches*, în IF, XXXI (1912), p. 262 ș.u. Noul sens al cuvîntului *parabola* a apărut în mediul iudeo-elenistic, unde gr. παραβολή a servit drept traducere a cuvîntului ebraic *māšāl* „proverb, asemănare, mod de a spune".

Scanned with OKEN Scanner

fost foarte frecvente nu numai în Italia meridională (v. § 20) și în Sardinia[26], dar și, cel puțin pentru o anumită perioadă, în acele teritorii care, ca Exarcatul, au aparținut Bizanțului sau care, ca Veneția, au avut, chiar în perioade mai recente, frecvente raporturi politice și comerciale cu Orientul [27]. Este într-adevăr regretabil faptul că nu există nici o lucrare sistematică asupra elementelor grecești din venețiană și din dialectul din Romagna [28]; cuvinte ca ven. *pirón* „furculiță" sînt probabil din import bizantin și independente, ca dată și formă a împrumutului, de cuvinte asemănătoare din alte regiuni (de ex. sic. *pirruni* „axă, pivot"), deși provin din aceeași bază grecească Περόνη (gr. mod. πειρούνι).

O poziție aparte în ceea ce privește elementele grecești are româna. Elementele grecești antice care au fost găsite în română [29] sînt aproape toate nesigure; ele au trecut mai ales prin latină sau slavă, sau, cînd este vorba de împrumuturi directe, provin numai din perioada bizantină. Astfel, de exemplu, *martur* „martor" e mai probabil să fi venit prin latinescul *martyr* (atestat deja de Tertulian și viu în terminologia creștină) decît direct din grecescul μάρτυρ iar
280 *ciumă* e probabil să provină și el mai degrabă din lat. *cyma* în sensul de „umflătură" decît direct din gr. κῦμα (care într-un alt sens al său a dat it. *cima* „vîrf, culme") [30]. Mai multe elemente grecești din română provin din perioada bizantină și unele, în special din terminologia bisericească, pătrund indirect prin paleoslavă și prin bulgara medie [31].

În istoria limbii române se face, de obicei, o diviziune cronologică: elemente grecești anterioare dominației fanariote și elemente din perioada dominației fanariote. În perioada de dominație fanariotă (1711—1821) principii greci depinzînd de Constantinopol și numeroșii greci imigrați în Principatele Dunărene au adus un număr considerabil de elemente neoelenice, majoritatea cărora a avut o viață efemeră, în timp ce puține s-au înrădăcinat în limbă,

---

[26] Cf. M. L. WAGNER, *Die Beziehungen des Griechentums zu Sardinien und die griechischen Bestandteile des Sardischen*, în „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher", I (1920), p. 158—169. Numărul grecismelor de origine bizantină este însă, chiar în sardă, destul de limitat, deoarece, așa cum a arătat cu dreptate Wagner, multe cuvinte pe care editorii textelor vechi logudoreze (în general istorici ai dreptului) le-au considerat elemente grecești au intrat prin intermediul latinei. De ex. v. log. *timangia* (mod. *timanza*), camp. *timonga* „tămîie" provine în ultimă analiză din gr. θυμίαμα, dar desigur prin intermediul unei forme latine **thymania*. V. sard *toloneu* „taxă vamală" care apare în Documentul consular pisan din 1080—85 (v. § 84) nu reproduce în mod direct gr. τελωνεῖον, ci vine prin intermediul lat. *teloneum*, atestat la Tertulian, — de unde și v. it. *telonio* — intrat și în limbile germanice (engl. *toll*, germ. *Zoll*).

[27] Într-adevăr foarte importantă a fost influența lingvistică exercitată de Veneția asupra Orientului balcanic; cf. C. TAGLIAVINI, *I rapporti di Venezia coll'Oriente Balcanico. Cenni sulla diffusione degli elementi veneti nel lessico delle lingue balcaniche*, Roma, 1938, și bibliografia citată acolo.

[28] Cf. pentru moment un prim studiu al lui G. BONFANTE, *Tracce linguistiche bizantine in Romagna*, în „Byzantion", XXII (1952), p. 243—252.

[29] Cf. C. DICULESCU, *Elementele vechi grecești din limba română*, în *Dacorom.*, IV (1924—1926), p. 394—516 și G. GIUGLEA, *Elemente vechi grecești în limba română*, în *Dacorom.*, X (1941—1943), p. 104—462.

[30] De unde it. *cima*, fr. *cime* etc. Sensul primitiv de „mlădiță, mugure, vîrf (al unei plante)", care este atestat în latină încă începînd cu Luciliu, mai există în unele dialecte, de ex., sard log. *kima* „ram, vîrful unei plante, tulpină".

[31] Pentru elementele grecești din paleoslavă, cf. M. VASMER, *Greko-slavjanskie Etjudy*, Petersburg, 1909.

Scanned with OKEN Scanner

de ex. *anapoda* < ἀνάποδα; *conopidă* < κουνουπίδι; *filă* < ngr. φύλλα pluralul lui φύλλο(ν); *filotimie* < φιλοτιμία; *molimă* < μόλεμμα; *nostim* < νόστιμος; *plictisi* < πλήκτω (să se observe că verbele de origine greacă pătrund în română și în celelalte limbi balcanice din forma aoristului) [32].

Lăsînd de o parte elementele de origine cultă și semicultă care au pătruns în limba literară latină și care numai rareori au reușit să devină cuvinte populare și deci să aibă viață într-o limbă romanică (uneori, cum s-a văzut pentru *parabola*, este vorba de două împrumuturi distincte și independente de la același cuvînt), greaca a rămas întotdeauna o limbă care reprezenta un superstrat cultural imanent și care, după cîteva secole în care și-a exercitat mai puțin influența din cauza părăsirii studiilor de greacă în Occident, în timpul evului mediu, a renăscut mai vie și mai influentă ca niciodată în perioada umanismului, pentru a deveni sursa a nenumărate cuvinte culte în toate domeniile tehnice. 281

Dintre cuvintele inițial culte pe care latina le împrumutase din greacă au rămas cîțiva termeni medicali și botanici, care, datorită uzului foarte frecvent, au sfîrșit prin a deveni populari. Citățm cîteva exemple: *hypochondria* < gr. ὑποχόνδρια a rămas ca termen popular (probabil ca stîlcire a cuvîntului erudit italian) în dialectul din Valsugana *kokondría* sau *kokombría* și în Abruzzi *cutumbríne* „ipohondrie“ [33]; *haemorrhoides* < gr. αἱμορροίς,-ίδος, foarte folosit de medicii romani, este un cuvînt devenit destul de popular în Italia, după cum demonstrează continuările dialectale (ven. *maroele*, friul. *maruelis*, sard. *murenas* etc.); *phthisis* < gr. φθίσις, folosit deja de Celsus, Pliniu și de alți autori, a devenit un cuvînt relativ popular (ven. *etišía*, napol. *iettecia*,

---

[32] Tendința de a căuta elemente grecești vechi în română este anterioară încercării nereușite a lui Diculescu citată la nota 29. A. Philippide, în articolul *Altgrieschische Elemente im Rumänischen*, în „Bausteine zur romanischen Philologie, Festgabe für Ad. Mussafia“, Halle, 1905, p. 46—59, care, cu toate că face unele observații juste, consideră că vin din greacă, dînd etimologii fanteziste unor cuvinte de cu totul altă origine. Astfel de ex. verbul *ciumurlui* „a face o indigestie“ este derivat din gr. χυμοῦ ῥοή, presupunîndu-se că sensul inițial ar fi fost „răceală, scurgere de lichid din nas“ (p. 51—52), în timp ce cuvîntul românesc derivă din magh. *csömöröl* care are același sens (cf. N. Drăganu, *Dacorom.*, I (1921), p. 317 ș.u.). În special fonetica ne permite să distingem cronologia elementelor grecești. Astfel cuvîntul citat mai sus, *martur*, în care *υ* este redat prin *u*, derivă în mod cert din latină, ca și *trufie* <τρυφή. În împrumuturile mai tîrzii din epoca bizantină, grecescul υ, care suna deja ca *i*, este redat cu *i;* de ex. *mistrie* < m. gr. μυστρί(ον).

Multe cuvinte grecești referitoare la organizarea bisericească pătrund în română prin intermediul slavei vechi care a fost, secole la rînd, limba oficială a bisericii române; de ex. *călugăr* provine din gr. καλόγηρος prin v.sl. *kaluger'; camilafcă* „glugă a călugărilor“ provine din gr. καμηλαῦκιον prin sl. *kamilavka; chilie* provine din m. gr. κελλί(ον) prin sl. *kelija* etc. Există însă și cuvinte populare de origine medio-greacă, care nu au provenit neapărat printr-un intermediar slav, de ex. *ieftin* <m. gr. εὐθηνός; *folos* < m. gr. φελός pentru gr. clas. ὄφελος; *frică* < m. gr. φρίκη; *lipsi* <λείπω etc.; Cf. G. G. Murnu, *Studii asupra elementului grec ante-fanariot în limba română*, București, 1894 și mai ales: H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966; pentru grecismele fanariote, cf. L. Gáldi, *Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapest, 1939. Pentru vitalitatea acestor elemente în româna modernă, cf. Th. Elwert, *Über das „Nachleben“ phanariotischer Gräzismen im Rumänischen*, în „Byzantinische Zeitschrift“, XLIII (1950), p. 272—300. Foarte numeroase sînt elementele neogrecești în dialectele transdunărene (v. § 64), mai ales în zonele unde simbioza dintre români și greci este mai intensă: cf. Chr. Geagea, *Elementul grec în dialectul aromân*, în „Codrul Cosminului“, VII (1931—1932), p. 205—432.

[33] Cf. Prati, *AGI*, XVII (1910—1913), p. 405.

Scanned with OKEN Scanner

calabr. *ietticia, litticia* etc.); *chelidonia* (Chelidonium maius L.) < gr. χελιδόνια, folosit deja de Pliniu, Marcellus Empiricus etc., există în limbile romanice populare ca o continuare directă a cuvîntului latin (veron. *tselegoña*, friul. *ciluigne*, v. sp. *celidueña* etc.). Foarte des au loc contaminări datorate etimologiilor populare: *glycyrrhiza* < gr. γλυκύῤῥιζα, datorită influenței lui *liqueo, liquor, liquidus*, a dat, deja în latină, *liquiritia* (Vegetius) sau **liquoritia* (tosc. *ligorizia, regolizia*, sp. *regaliz* etc.) care, la rîndul ei, a suferit transformări și contaminări ulterioare, devenind la Rovigo *acquarísia*, la Reggio Emilia *regoletzia*, la Trento *guaritzia*, la Bologna *miklétzia* sau *su(g)miklétzia*, în Comèlico *sugarídia*, la Triest *súkaro de Goritsia*, în Valsugana *sugo de Goridia*, la Modena *sug ed Lukretzia* etc.[34].

282 Terminologia științifică modernă este plină de neoformațiuni din greacă, dintre care unele sînt formate într-un mod nefericit sau de-a dreptul irațional. Alături de termeni reluați de știința modernă, dar care existau în greaca clasică, iar cîțiva și în latină, ca *odontalgia* (< ὀδονταλγία, Dioscoride), *odontite* (< ὀδοντίτις, atestat în latină sub forma *odontitis* de Pliniu, XXVII, 108), se creează în italiană și în alte limbi romanice compuneri precum it. *odontoiatria, odontoiatra, otorinolaringoiatria, ortopedia*, fr. *orthopédie*, it. *paleontologia*, fr. *paléonthologie*, it. *paleografia*, fr. *paléographie*, it. *glottologia*[35] etc. În greacă exista φιλόβιβλος „iubitor al cărților" (de ex. Ἦν ὁ Ἀπελλικῶν φιλόβιβλος μᾶλλον ἢ φιλόσοφος, Strabon, XVIII, p. 609) dar nu βιβλιόφιλος care este un compus neatestat în greacă (unde primul element φίλο- era simțit de origine verbală[36] și forma multe compuse încă la Homer: φιλομμειδής, -ξείνος, -παίγμων, -πτόλεμος etc.). În secolul al XVIII-lea a fost creat, probabil în Franța, termenul *bibliophile*, care presupune un *βιβλιόφιλος inexistent în greaca antică și bizantină, dar care a rămas în limbile europene și a fost preluat, în secolul al XIX-lea pînă și de greaca modernă (βιβλιόφιλος). Compusele cu *-filo* ca al doilea element au devenit astăzi mai comune decît acelea cu *filo-* ca prim element (de ex. it. *zoòfilo*, și cu elemente negrecești în prima parte: it. *russòfilo, anglòfilo* etc. alături de it. *filorusso, filoinglese* etc.). Terminologia științifică italiană se servește apoi și de prefixe și sufixe grecești pentru a forma noi termeni[37]; de ex. sufixul *-ite* (< gr. -ῖτις, -ίτης) formează, în medicină, denumiri de inflamații; pe modelul it. *artrite* (< ὀρθρῖτις, lat. *arthritis*), it. *nefrite* (< νεφρῖτις,

---

[34] Cf. V. Bertoldi, *Parole e idee*, în *RLingR*, III (1927), p. 158 ș.u.

[35] Istoria termenilor tehnici din științe, cu toate că pare destul de ușoară, prezintă uneori surprize. De exemplu termeni ca rom. *rahitism, rahitic*, it. *rachitismo, rachitide, rachitico* fr. *rachitisme, rachitique*, germ. *Rachitis* etc. par să vină din cuvintele grecești ῥαχίτης, ῥαχῖτις (de la ῥάχις „coloană vertebrală"): această etimologie se găsește în toate dicționarele. Dar gr. ῥαχῖτις „morbus spinae dorsi" este atestat numai începînd cu lexiconul lui Schneider (1798), care va fi scos cuvîntul din terminologia medicală a timpului său. În greacă exista ὁ ῥαχίτης, de ex. în ῥαχίτης μυελός „măduva spinării", dar boala cunoscută astăzi cu numele de *rahitism* a apărut în Anglia la începutul secolului al XVII-lea (de unde și numele de „boală englezească" sau „maladia lui Glisson", după medicul englez Francis Glisson (1597—1650) care a studiat-o). În țara de origine, adică în Anglia, boala se numea *Rickets*, cuvînt dialectal legat probabil de med. engl. *wricken* „a se îndoi". Numele de *Rachitis* a fost creat de Glisson, gîndindu-se desigur la gr. ῥάχις, dar mai ales dorind să creeze un termen științific care să semene din punct de vedere fonetic cît mai mult cu engl. *Rickets* (cf. C. Tagliavini, în „Le lingue estere", XIII (1948), p. 113—114).

[36] Cf. A. Debrunner, *Griechische Wortbildungslehre*, Heidelberg, 1917, § 76 ș.u.

[37] Cf. R. W. Brown, *Composition of Scientific Words*, Baltimore, 1954.

Scanned with OKEN Scanner

lat. *nephritis*) s-au creat, în italiană, termeni ca *bronchite, congiuntivite, cistite, enterite, laringite* etc. Naturaliştii în schimb, după modelul it. *pirite* (< πυρίτης, lat. *pyrites*), *ematite* (< αἱματίτης, lat. *haematites*) etc., au creat alte nume 283
de minerale (*antracite, grafite* etc.), iar chimiştii denumiri de săruri (*azotite, clorite, fosfite* etc.). Dar alături de substantive într-adevăr greceşti, ca tip şi ca elemente de compunere, mai sînt altele pe care putem să le numim ca ARSÈNE DARMESTETER (1846—1888) [38] „hibride", adică formate dintr-un component grec şi unul non-grec (latin sau romanic) ca it. *automobile, biciclo* (de unde *bicicletta*), *autoclave, centimetro* etc. Se ajunge uneori la un hibridism impresionant ca în cazul it. *burocrazia* „birocraţie", introdus în Italia din Franţa; acolo *bureaucratie* a fost creat de economistul Gournay (1712—1759) după modelul lui *aristocratie* (< ἀριστοκρατία), *démocratie* (< δημοκρατία, lat. *democratia*) etc. (cuvinte deja atestate în franceză începînd cu secolul al XIV-lea), unind fr. *bureau* „birou, oficiu" [39] cu *-cratie* (< -κρατία), cu sensul de „putere, influenţă a funcţionarilor care alcătuiesc birourile unei administraţii publice". Limitat timp de cîteva decenii la mediul economiştilor, a devenit popular în timpul Revoluţiei franceze şi a fost acceptat de Academia franceză în 1798; din Franţa a trecut în toate limbile europene [40].[*]

§ 54. **Elementele germanice. Criterii generale pentru stabilirea stratificării lor pe teritoriul romanic.** O importanţă chiar mai mare decît a limbii greceşti are superstratul format de limbile germanice. Am amintit de contactele pe care romanii le-au avut cu populaţiile germanice şi de pătrunderea cuvintelor latine în limbile germanice, fie într-o primă perioadă, datorită raporturilor comerciale, fie după cucerirea romană (v. § 37). Chiar în primele secole raporturile trebuie să fi fost reciproce, dar influenţa latinei a fost preponderentă datorită prestigiului mai mare al limbii Romei şi civilizaţiei superioare a romanilor. Este cert că, în timp ce clasele mai elevate ale germanicilor ştiau latina, numai foarte rar romanii se osteneau să înveţe limbile popoarelor germanice supuse. Centrul principal al contactelor între numărul redus de romani care reprezentau pătura superioară şi dominantă a societăţii şi populaţia germanică a fost valea Rinului, unde supravieţuiau, amestecate cu germanicii, şi resturi ale populaţiilor celtice. Fără îndoială că limba folosită în general de aceste trei populaţii era latina comună sau vorbită (aşa-zisa κοινή latină). Urmele administraţiei romane apar în toponimie (*Köln* < *Colonia, Koblenz* < 284
confluentes etc.), în numele de monede (neerland. *munt*, althochd. *munizza*, germ. *Münze* < *monēta*), în terminologia juridică (althochd. *kosa* < *causa*; v. germ. *pfahte* < *pacta* etc.), în reţeaua de drumuri (neerland. *straat*, althochd. *strâza*, germ. *Strasse* < *(via)strata* etc.) (v. § 37).

---

[38] A. DARMESTETER, *Traité de la formation de la langue française*, § 283 (Introducere la „Dictionnaire général de la langue française", de A. HATZFELD şi A. DARMESTETER, Paris, f.a. [1890—1900]).

[39] *bureau*, în sensul de „serviciu, oficiu", s-a dezvoltat în secolul al XVII-lea din *bureau* „masă de scris" iar acesta la rîndul său din sensul iniţial de „postav, mai ales acela cu care se acoperă masa de scris". Cuvîntul provine dintr-un * *būra* care mai există în sp. şi port. *bura* „stofă de lînă" şi care, poate, este o variantă a cuvîntului *burra* „lînă netoarsă", cf. WARTBURG, *FEW*, I, p. 630—631.

[40] Nu au avut succes în Italia termenii *scribocrazia* şi *scriniocrazia* propuşi de V. Gioberti şi respectiv de L. Zini.

Scanned with OKEN Scanner

Pătrunderea cuvintelor germanice în latină a fost fără îndoială mai redusă și este interesant de observat cum într-o operă ca *Germania* de Tacit, dedicată *ex professo* descrierii obiceiurilor germanicilor, se găsește un singur cuvînt germanic adaptat la latină (*framea* „lance"), care ,de fapt, provine dintr-un etimon necunoscut și nu supraviețuiește în limbile romanice.

Sînt relativ rare cuvintele germanice la autorii latini sau în inscripții. Vom aminti *alces* „elan (Alces palmatus)" (Cezar), *ganta* „gîscă" (Pliniu), *melca* „lapte acru" (Apicius), *sapo* „săpun" (Pliniu), *urus* „bou sălbatic" (Cezar), *vanga* „cazma" (Palladius) etc. Și, în mod ciudat, aproape nici unul dintre aceste cuvinte nu supraviețuiește în limbile romanice, în afară de *sapo*, care, probabil, a pătruns din galică, și de *vanga*, păstrat numai în italiană. Uneori rămîn îndoieli în ce privește atribuirea unui cuvînt limbii germanice, de ex. *burgus* „castellum parvulum" (la Vegetius) poate să fie atît german. **burgs* (got. *baúrgs* „cetate, turn"), cît și gr. Πύργος „turn", cum dealtfel pare mai probabil, deși este posibil și ca ambele cuvinte să se fi întîlnit în cuvîntul latin tîrziu *burgus* (v. WARTBURG, *FEW*, XV, II, p. 21—23).

Numărul din ce în ce mai mare de germanici care făceau parte din armata romană sau care locuiau în diversele teritorii ale Imperiului, liberi sau, mai frecvent, sclavi, a făcut să crească considerabil aportul de elemente germanice în latina populară, înainte de a începe adevăratele invazii barbare și suprapunerile de organizări statale germanice pe care acestea le-au provocat și deci și transformarea idiomurilor germanice în adevărate limbi de superstrat față de latino-romanica incipientă. Chiar dacă, așa cum s-a arătat, numărul de cuvinte germanice atestate în autorii latini este redus, putem să reținem că, înainte de sfîrșitul secolului al V-lea, unele elemente germanice erau introduse în κοινή latină. Aceasta se poate deduce examinînd elementele germanice comune tuturor limbilor romanice occidentale. Spunem limbi romanice occidentale pentru că româna are și în acest caz o situație specială, fiind total lipsită de elemente germanice antice sigure. Toate încercările făcute pentru a găsi în română asemenea elemente sînt puțin convingătoare. Dat fiind că, în Dacia, după părăsirea provinciei de către Aurelian la sfîrșitul secolului al III-lea, au coborît goții și gepizii, absența elementelor germanice a fost folosită în favoarea teoriei reimigrării românilor, așa cum vom vedea în § 64. Dar chiar luînd în considerare această ipoteză a reimigrării românilor în evul mediu, Moesia, rămînînd provincie romană, ar fi putut să primească acele
285 elemente germanice pe care latina și le asimilase. Lipsa elementelor germanice din română, din dalmată și din sardă (aceasta din urmă primind cuvintele germanice de pe continentul italian sau din Peninsula Iberică) dovedește că elementele germanice pătrunse în latină, cînd aceasta era încă relativ unitară, au fost puține și destul de tardive, încît nu au reușit să se răspîndească în toată Romania. Pe de altă parte, și criteriile distinctive de atribuire a unui împrumut germanic epocii latinei populare, criterii bazate în special pe fonetică, nu ajută întotdeauna. Faptul că nu se poate determina în unele cazuri, după aspectul fonetic al cuvintelor din limbile romanice, dialectul germanic care a constituit punctul de plecare, nu e suficient pentru a admite o dată foarte veche a împrumutului.

Încă din epoca lui Cezar și Tacit, germanicii erau împărțiți în numeroase neamuri care, evident, vorbeau dialecte diferite. Nici unul din împrumuturile

Scanned with OKEN Scanner

germanice în latină sau în limbile romanice nu ne duce către o fază așa de arhaică a limbilor germanice, cum este aceea reprezentată de cuvintele germanice împrumutate de limbile balto-finice și de laponă (fază desigur mai veche decît a limbii gotice din Biblia lui Wulfila, și în multe puncte asemănătoare cu aceea pe care lingviștii, prin intermediul reconstrucției, o atribuie protogermanei). Cînd se găsește un cuvînt germanic răspîndit în toate limbile romanice occidentale și cînd aspectul fonetic sau morfologic (tip de declinare etc.) nu ne permite să determinăm, cu siguranță, limba de proveniență, se pot emite două ipoteze: fie că acel cuvînt a fost împrumutat în perioada latinei vulgare și apoi transmis, împreună cu patrimoniul latin în fiecare dintre limbile romanice, fie că ne găsim în fața unor împrumuturi independente (în spaniolă și portugheză din vizigotă, în italiană din gotică sau longobardă, în franceză din francă etc.).

Josef Brüch în volumul său *Der Einfluss der germanischen Sprachen auf das Vulgärlatein* (Heidelberg, 1913), în cazuri asemănătoare, deși expune obiectiv diferitele posibilități, este înclinat să admită împrumutul deja în epoca latină (între secolele al IV-lea și al VI-lea) [41]. Dar nici ipoteza împrumuturilor independente nu trebuie înlăturată aprioric [42].

În cazul elementelor germanice trebuie să se țină cont întotdeauna de 286
posibilitatea unor schimburi reciproce ulterioare între limbile romanice. Nu e suficient să se găsească același cuvînt germanic în toate limbile romanice occidentale pentru a se putea afirma că împrumutul a avut loc în epoca latină și apoi s-a transmis prin tradiție locală în fiecare dintre limbile romanice, sau a spune că este vorba de împrumuturi independente. Foarte des cuvîntul germanic a intrat într-una sau două limbi romanice și, din acestea, s-a răspîndit apoi în celelalte. Majoritatea elementelor francone din italiană a fost într-adevăr importată, în Italia, de franci în timpul imperiului carolingian, dar a pătruns, prin intermediul limbii romanice din Franța, deci prin franceza veche și nu direct din francona germanică. Acest lucru este dovedit deseori de aspectul fonetic al cuvîntului. Cuvîntul francon **gard (o)* „împrejmuire" a dat în

[41] Pentru elementele germanice pătrunse în latina vulgară, cf. și E. Lerch, *Germanische Wörter im Vulgärlatein?*, în *RF*, LX (1947), p. 646—684 și cu același titlu, dar fără semnul întrebării, E. Gamillscheg, în *RF*, LXI (1948), p. 212—224.

[42] Cele mai recente cercetări de „Lehnwörterkunde" au demonstrat, din ce în ce mai convingător, că pentru așa-zisele „împrumuturi necesare" ca și pentru cele „de lux" sau „de modă" există, adesea, concordanțe între limbi îndepărtate, cu împrumuturi independente, ceea ce dovedește posibilitatea teoretică, frecventă, a unor împrumuturi paralele și independente. Pentru a rămîne în domeniul elementelor germanice, chiar deplasîndu-ne într-o epocă mai modernă, putem observa foarte des concordanțe numeroase în ceea ce privește influența germanei moderne asupra dialectelor ladine și trentine pe de o parte și asupra slovenei și maghiarei pe de altă parte; de ex. germ. *Bäcker* „brutar" trece în dialectul din Val Gardena în forma *pek*; dar aceeași formă *pek* „brutar" se găsește, ca împrumut independent, în slovenă și maghiară; lad. centr. *kumât*, engad. *kumet*, friul. *comât* „căpăstru" provin din mittelhochd. *komat*, germ. *Kummet*, de unde și slov. *komât*, magh. dial. *kumét* etc.

Studiul elementelor turcești din limbile balcanice arată că același cuvînt turc se răspîndește iradiind, cu o deosebită forță de pătrundere, în aproape toate limbile balcanice, împrumuturi de cele mai multe ori independente unul de altul; cuvintele italiene intrate în franceză se regăsesc, în marea lor majoritate, și în neogreacă, dovadă a unei expansiuni spre Occident și spre Orient pe căi și în epoci diferite.

Scanned with OKEN Scanner

franceza veche *jart*, *jardin* „grădină"; palatalizarea *ga* > *ja* [citește *ğa*] este normală în galo-romanică și în ladină, dar este străină celorlalte limbi romanice; dacă astăzi italiana prezintă forma *giardino*, catalana *jardí*, spaniola *jardín*, portugheza *jardim*, este cert că aceste forme nu pot veni decît din Franța și că au trecut prin galo-romanică (v. WARTBURG, *FEW*, XVI, p. 18—22).

Dacă luăm seria romanică reprezentată de următoarele corespondențe: it. *uosa*, v. fr. *huese*, v. sp. *huesa*, port., prov., cat. *oza*, toate aceste cuvinte avînd sensul „încălțăminte înaltă de piele, cizmă", observăm că punctul de plecare trebuie să fie un cuvînt germanic **hosa*, corespunzînd cuvîntului german modern *Hose* „pantaloni". Prezența cuvîntului în spaniolă și portugheză, adică în țări unde singura dominație germanică a fost aceea a vizigoților și a vandalilor (fără a mai vorbi de suabi, în Galicia), ar putea să indice o origine gotică; aceasta însă se exclude pentru că, dată fiind seria germanică (anglosax. *hose*, v. germ. de nord *hosa* etc. < ie. **qeus-*), gotica ar fi trebuit să aibă **husa*, în timp ce formele romanice indică clar un *ŏ*, care evoluează regulat în *ue*, în franceza veche și în spaniolă, și în *uo* în italiană. Dacă acest cuvînt ar veni din franconă, în epoca carolingiană, *h* aspirat din germanică, care se
287 păstrează în franceză [43], cum dovedește și cuvîntul francez modern *houseau* „jambiere de piele", ar fi dat în spaniola veche *f* (cf. sp. *fonta* < fr. *honte*; sp. *faraute* < fr. *haraut* etc.). Deci, considerînd că o primă atestare apare la Isidor din Sevilla (sec. VI—VII) [44], va trebui să ne gîndim la un împrumut care a avut loc în perioada latinei vulgare, către secolele IV—V (v. WARTBURG, *FEW*, XVI, p. 228—229). Prezența lui *h* aspirat în franceză, în cazul în care cuvîntul ar fi trecut prin latină, s-ar datora influenței posterioare a cuvîntului francon *hosa*, ca în fr. *haut* < lat. *altu(m)*, cu *h* francon datorat contaminării cu sinonimul germanic care corespunde cuvîntului german *hoch*.

Dificultatea determinării epocii și originii cuvintelor germanice e deosebit de serioasă în franceză și italiană, pentru că în aceste două limbi care au suferit influențe germanice îndelungate și diverse mai mult decît celelalte limbi romanice, i se prezintă cercetătorului mai multe posibilități, iar criteriile lingvistice și istorico-culturale nu întotdeauna sînt suficiente pentru a le distinge cu siguranță.

Cercetătorul austriac ALOIS POGATSCHER (1852—1935), specializat în domeniul limbii engleze, într-o recenzie la o cunoscută lucrare a lui E. MACKEL [45], a stabilit cîteva principii pentru a determina caracterul ele-

---

[43] *h* latin era complet mut și s-a pierdut și în franceză, unde, în evul mediu nu rezulta nici din grafie; a fost reintrodus, uneori chiar eronat, în secolul al XVI-lea; *h* din franconă a fost adoptat de către bilingvi în sistemul fonematic al limbii franceze cu valoare de aspirată velară și a rămas la începutul cuvintelor înainte de vocală (*hăir* < *hatjan* cf. germ. *hassen*; *Hubert* < *Hugibert* etc.). Astăzi aspirația nu se mai simte decît în unele dialecte, dar împiedică eliziunea vocalei finale a cuvîntului precedent precum și așa-numita („liaison", de ex. *la Hollande*; *vos hontes* (pronunțat [*vọ ɔ̃nt*] și nu [*voz ɔ̃nt*]).

[44] *Etymol.*, XIX, 34, 9 „*osas* puto ab *os* primum factas, et quamvis nunc ex alio genere, nomen tamen pristinum retinent".

[45] E. MACKEL, *Die germanischen Elemente in der französischen und provenzalischen Sprache*, Heilbronn, 1887; recenzia lui POGATSCHER a fost publicată în *ZRPh*, XI (1888), p. 550—558.

Scanned with OKEN Scanner

mentelor germanice din limbile romanice, principii care, deși ușor modificate, au fost în general acceptate de lingviștii de mai tîrziu [46]. Acestea sînt:

1. Cînd un cuvînt germanic se găsește în toate limbile romanice occidentale, dar proveniența din gotică este contrazisă, din motive fonetice, de spaniolă și portugheză, se poate presupune că acel cuvînt germanic a intrat deja în perioada latinei vulgare. BRÜCH observă însă că pentru elementele germanice atestate în spaniolă și portugheză, pentru care originea gotică este exclusă de criterii fonetice — cum este exclusă proveniența lor ulterioară din Franța sau din Italia —, se poate presupune și o origine suabă, ținînd seama că suabii se stabiliseră în Galicia la începutul secolului al V-lea (numai în a doua jumătate a acestui secol au fost supuși de vizigoți).

Sp. *fieltro* „pîslă" indică o formă cu *ĕ* în timp ce it. *feltro*, v. fr. *feutre*, prov. *feltre*, și dealtfel, contrariu a ceea ce se crede în general, și port. *feltro* (care are un *ę*) indică o formă cu *ę* închis (sau *î*). Cuvîntul nu poate fi gotic pentru că de la un ie. **peldos*, **peldesa*, gotica ar fi avut **filz*, **filtisa:* în germanica occidentală a fost *felt*, pl. *filtir*. MEYER-LÜBKE, *Einführung*[3], § 40, presupune că „din prima din aceste forme, cu trecerea lui *-r* de la plural la singular, derivă formele din Peninsula Iberică; vocala pluralului se observă în formele din Italia și Franța". BRÜCH, *RLingR*, II (1926), p. 30, consideră în schimb că la baza formelor din Peninsula Iberică (în realitate numai a formelor din spaniolă) stă o formă suabă, în timp ce la baza formelor din Italia și Franța ar fi o formă germanică occidentală **filtir* trecută în preromanică la **feltrum*. POGATSCHER consideră și că trebuie atribuite încă latinei vulgare elementele germanice în care apare sonorizarea surdelor intervocalice, dar acest criteriu a fost contrazis în mod just de BRÜCH, care a putut să demonstreze ușor că cele mai vechi elemente vizigote din limbile ibero-romanice prezintă sonorizarea. 288

2. Dacă un cuvînt de origine germanică se găsește în toate limbile romanice occidentale și rațiuni fonetice sau culturale împiedică să fie considerat ca provenind dintr-o sursă comună, latină populară sau preromanică, se poate presupune că este vorba de împrumuturi independente: it. *sperone*, *sprone* „pinten", fr. *éperon*, prov. cat. *esperó*, sp. *espuera*, *espuela*, *esporón*, port. *espora*, *esporão* sînt forme care provin din aceeași rădăcină, a căror sursă este în ultimă analiză un cuvînt germanic care corespunde german. *Sporn*. Ele nu pot fi însă deduse dintr-o bază unică. Formele ibero-romanice provin din got. **spaúra*, în timp ce acelea galo-romanice și italiene provin dintr-un francon **sporo*. Nici în acest caz însă nu este exclus ca cuvîntul germanic să fi pătruns deja într-o epocă foarte veche, preromanică [47].

3. Fonetica demonstrează proveniența particulară a unor cuvinte romanice de origine germanică, atribuindu-le uneia sau alteia dintre limbile germanice, care, în diverse țări, au constituit pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat un superstrat politic și social. În Peninsula Iberică va trebui să se țină seama de vizigotă și de vandală (aceasta din urmă strîns înrudită cu gotica);

---

[46] Cf. în special J. BRÜCH, *Die bisherige Forschung über die germanischen Einflüsse auf die romanischen Sprachen*, în *RLingR*, II (1926), p. 25—98.

[47] E. GAMILLSCHEG, *Romania germanica*, Berlin-Leipzig, 1934, vol. I, p. 180; WARTBURG, *FEW*, XVII, p. 185—187.

aceste două limbi aparțin ramurii germanice orientale, care are caracteristici fonetice și morfologice destul de clare. Trebuie să se țină apoi seama de suabă, care aparține însă limbii germanice occidentale. În Italia trebuie să se ia în considerație în primul rînd gotica (în special ostrogota) și apoi longobarda, și numai în al treilea rînd, atît în ordine cronologică cît și pentru importanță, francona, știind că majoritatea elementelor france au intrat în Italia prin galo-romanică. În Franța va trebui să se țină seama în primul rînd de francona și numai în al doilea rînd și în anumite regiuni de burgundă.

289 Evident, alături de aceste limbi ale popoarelor germanice care au format pentru mult timp superstratul în Romania occidentală, mai sînt altele care pot fi considerate fie ca limbi de superstrat minor, fie ca limbi de adstrat. Așa de exemplu nordica veche: normanzii, care vorbeau un dialect nordic antic (probabil înrudit cu daneza), au ajuns pe coastele nordice ale Franței la jumătatea secolului al IX-lea și s-au stabilit în regiunea cucerită de ei (care a luat apoi numele de Normandia) și pe care au stăpînit-o legal după convenția de la Saint-Clair-sur-Epte între Carol cel Simplu și Rollon. Curînd însă au renunțat la folosirea limbii lor și au adoptat franceza. În franceză, și în special în dialectele din Normandia, nu sînt rare elementele nordice; astfel de ex. *bitte* „pièce placée à l'avant du navire" provine din cuvîntul nordic antic *biti* etc. Dar nu întotdeauna un cuvînt francez de origine nordică provine direct de la normanzi sau din contacte nemijlocite cu populații scandinave; unele cuvinte nordice pot să fi pătruns și prin engleza veche și medie, dat fiind că de la jumătatea secolului al IX-lea normanzii s-au stabilit și în Anglia, două secole înaintea cuceririi, iar contribuția limbilor scandinave la lexicul englez, chiar independent de normanzi, a fost considerabilă.

Continuîndu-se apoi raporturile istorice, și după formarea limbilor romanice independente, între italieni și francezi pe de o parte și germanici pe de altă parte, e natural ca fluxul împrumuturilor să nu se fi întrerupt niciodată. În Italia avem elemente care provin din althochdeutsch și mittelhochdeutsch și, limitate la Italia de nord, din germana modernă. În dialectele din provincia Trento și în ladină sînt destul de frecvente germanismele recente, care nu lipsesc nici în Venezia Giulia, unde unele au pătruns și prin intermediar sloven. În Franța, în afară de elementele care provin din germana de sus — în fazele sale antică, medie și nouă — și care sînt deosebit de frecvente în zonele de graniță și în acele regiuni unde au fost un flux și un reflux etnic romanic-germanic (în special în Alsacia și Lorena), există un important filon din germana de jos, mai ales neerlandez, atît în fazele mai vechi cît și în cele moderne.

§ 55. **Elementele germanice din italiană (elemente gotice, longobarde, francone, baiuvare etc.).** Să ne oprim acum, mai mult pentru exemplificare, asupra situației elementelor germanice în italiană. Lăsînd la o parte simbioza romano-germanică anterioară căderii Imperiului Roman de Apus (numeroși veterani și prizonieri de război germanici s-au stabilit în Italia), lăsînd la o parte așezarea alamanilor în valea Padului sub imperiul lui Teodosiu și a altor
290 germanici sub imperiul lui Gratianus, se poate spune că primul superstrat germanic important a fost reprezentat de ostrogoți, pentru că herulii și ceilalți germanici veniți cu Odoacru au fost puțin numeroși. În 493, împăratul Imperiu-

Scanned with OKEN Scanner

lui de Răsărit, Zeno, a trimis în Italia pe Teodoric şi l-a recunoscut ca locţiitor al său în Imperiul Roman de Apus, dar suveranitatea lui Zeno a fost pur nominală; Teodoric, care venise pentru a elibera Italia de Odoacru şi pentru a restaura Imperiul de Apus, proclamat fiind rege de către goţi, a guvernat în realitate în numele său şi chiar dacă a menţinut, mai ales formal, instituţiile romane, a încredinţat toate funcţiile militare funcţionarilor gotici. Deşi recunoştea, sau se prefăcea că recunoaşte, superioritatea civilizaţiei romane, el a făcut tot posibilul să împiedice o fuziune prea strînsă a goţilor cu romanii. Stăpînirea goţilor în Italia a durat puţin mai mult de o jumătate de secol (494—555), dar şi după înfrîngerea goţilor, cea mai mare parte a învinşilor a rămas în Italia, şi, cu timpul, a fuzionat cu populaţia longobardă şi română. Nu lipsesc în toponimia italiană urme ale şederii goţilor, fie în apelative de origine română care amintesc numele goţilor, ca *Goito* (Mantova), *Castello di Gòdego* (Treviso), *Godo* (Milano) etc., fie în toponime de origine germanică, care, foarte probabil, provin din gotică, de ex. *Vico Alais* (Lucca) din numele propriu got. *Alagis; Campalano* (Verona) din numele got. *Wala* (lat. *Campus Walani*); *Rovigo* (în anul 838 *Rodigo*, de unde adjectivul *Rodigino*) probabil din got. *Hrótheigs* „glorios" etc. Găsim şi unele toponime italiene terminate în *-engo*, din nume de persoană gotice: de ex. *Buttanengo* (Novara) < got. **Bótil-iggs* (în timp ce corespondentul *Bussolengo* (Verona), datorită prezenţei celei de a doua Lautverschiebung (*-tt-* > *-zz-* > *-ss-*), indică origine longobardă), *Marengo* (Brescia) de la un mai vechi *Malarengo*, din got. *Malaharjis* etc. (v. p. 233).

Nu foarte numeroase sînt cuvintele italiene (literare şi dialectale) care pot fi atribuite cu siguranţă goticei. Dăm cîteva exemple: ven. *bioto* „gol", lomb. *biot*, piem. *biot, biut* > got. **blauths* (emiliana prezintă *bios*, care provine din long. **blauz*, cuvînt care, ca şi germ. mod. *bloss*, prezintă a doua Lautverschiebung [48]); it. *briglia* „frîu" ham" < got. **brigdil;* it. *fiasco* „sticlă, damigeană", probabil o retroformaţie de la *fiascone*, considerat augumentativ < got. **flaskô* (pe care Ennodius îl latinizează în *flasco, -onis*). V. fr. *fla(s)che* provine în schimb din franconul *flaskâ;* ven. *schitar* „găinaţ moale" (Boerio [2], 627), cuvînt răspîndit în toată Italia şi care ajunge pînă în Abruzzi (Teramo *šitə* „diaree"), derivă din got. **skeitan* (cf. germ. *scheissen*).

Deşi elementele gotice în italiană sînt, cum s-a arătat, puţin numeroase, ele permit să se tragă anumite concluzii de ordin cultural asupra felului raporturilor dintre romani şi germanici în perioada dominaţiei ostrogote şi în perioada 291
imediat următoare, în care resturile goţilor au fost asimilate de romani. După E. GAMILLSCHEG „printre cele 70 de cuvinte gotice păstrate în vocabularul italian nu există nici unul care să reflecte viaţa claselor superioare. Romanii din Galia meridională au asimilat aproape 50 de cuvinte din vocabularul vizigot, dintre care 15 se referă la organizarea militară. Alte cuvinte atestă importanţa administraţiei vizigote pentru galoromani. Nimic din toate acestea nu se întîlneşte printre resturile populaţiei ostrogote în Italia. Puţinele cuvinte

[48] W. BRUCKNER, *VoxR*, II (1937), p. 179, nu exclude însă posibilitatea ca şi formele care conţin *t* să fie de origine longobardă, deoarece este atestat în longobardă, în formă latinizată, cuvîntul *bluttare* „plündern" („a jefui").

Scanned with OKEN Scanner

gotice adoptate de romani reflectă toată mizeria populației străine rămase în Italia fără sprijinul clasei conducătoare. Personajele perioadei eroice a goților au dispărut din tradiția literară italiană și s-au refugiat în regiunile de graniță din nord unde au supraviețuit în legendă și au intrat în sfîrșit în epopeea evului mediu german" [49]. Cît despre răspîndirea cuvintelor gotice în Italia, numai o mică parte a intrat în limba națională ; cea mai mare parte a rămas în dialecte; din repartiția geografică a acestor cuvinte și a resturilor toponomastice gotice se deduce că acestea sînt mai numeroase în Veneto (mai ales în teritoriile din jurul Vicenzei și Veronei) și în actualele provincii Cremona și Brescia. De remarcat absența aproape totală a elementelor gotice în Emilia și în Piemont și absența absolută, în toate toponimele, a apelativelor gotice care înseamnă „casă, pădure, cîmp" etc.

Treisprezece ani după sfîrșitul dominației gotice (568), alt popor germanic a cucerit mai întîi Veneto și, în cîțiva ani, toată Italia de nord și centrală: longobarzii. Ce limbă au adus longobarzii în Italia? În timp ce gotica reprezintă o ramură a limbii germanice orientale și ne este destul de cunoscută din traducerea fragmentelor biblice făcută în secolul al IV de episcopul vizigot Wulfila, dar păstrată în cópii din secolele al V-lea și al VI-lea redactate în Italia, cu colorit ostrogot, longobarda este cunoscută numai prin intermediul cîtorva cuvinte din documentele juridice redactate în latină, prin cîteva nume proprii și mai ales prin elementele longobarde pătrunse în italiană. Dispunînd de
292 atestări atît de fragmentare și indirecte, e greu să ne facem o idee despre poziția lingvistică a longobardei, cu atît mai mult cu cît lipsește o sinteză recentă asupra limbii longobarde (aceea a germanistului elvețian WILHELM BRUCKNER (1870—1952) este din 1895, deci anterioară publicării (la Roma în 1929—1933) de către istoricul și paleograful italian LUIGI SCHIAPARELLI (1871—1934) a acelui *Codice diplomatico longobardo*). Se pare însă că această limbă germanică din grupul occidental trebuie să fie legată cu subgrupul anglo-frizon (sau ingvao) care a generat pe de o parte frizona (vorbită într-o parte a Olandei și în insulele adiacente) și pe de altă parte limba anglică, dusă apoi de populația anglică în Britania, care împreună cu saxona și cu limba nordică juto a dat naștere englezei. Patria primitivă a longobarzilor a fost probabil în regiunile Elbei inferioare, chiar dacă tradiția istoriografică indigenă îi consideră originari din Scandinavia. Limba lor primitivă s-a modificat însă considerabil în timpul migrărilor către sud-est; în Noricum și în Panonia, longobarzii au trăit în strînsă simbioză cu populațiile care vorbeau idiomuri germanice aparținînd tipului german de sus și, împreună cu acestea, au participat, chiar dacă nu în mod cu totul identic, la acea importantă schimbare fonetică care distinge germana de sus de germana de jos, adică la așa-zisa „a doua Lautverschiebung" [50]. În timp ce majoritatea longobarzilor s-a stabilit în Italia de nord, a cărei regiune centrală a luat de la

---

[49] E. GAMILLSCHEG, *Immigrazioni germaniche in Italia*, Lipsia, 1937, p. 8.

[50] Prin această transformare fonetică, oclusivele surde germanice *p, t, k* la începutul cuvîntului și după consoane s-au transformat respectiv în *pf, z* și *kh* (*kh* numai în unele dialecte). În poziție intervocalică, aceleași consoane *p, t, k* au devenit *ff, zz* (și apoi *ss*) și *ch*; got. *itan* „a mînca", engl. *to eat* dar mittelhcchd. *ezzen*, germ. *essen*; engl. *to make*, dar germ. *machen*; engl. *ten*, dar germ. *zehn* etc. (v. și § 8) ; pentru limba longobarzilor este încă de bază opera lui W. BRUCKNER, citată în bibliografia de la sfîrșitul capitolului.

Scanned with OKEN Scanner

ei numele de *Longobardia* (și apoi *Lombardia*)[51], ceilalți au ajuns mai spre sud unde au fondat ducatele Spoleto și Benevento.

Stăpînirea longobardă în Italia dura de două secole, atunci cînd ultimul rege, 293
Deisderiu, a fost înfrînt de Carol cel Mare, iar regatul său a fost anexat monarhiei france (774). Ultima rămășiță a dominației longobarde a rămas Benevento, în luptă cu Bizanțul și cu sarazinii; două secole mai tîrziu a căzut sub puternica presiune a normanzilor. Se poate spune că, practic, longobarzii au dominat în toată Italia, exceptînd Exarcatul, Pentapoli și Patrimonium Petri. Asupra primelor două se continua stăpînirea bizantină, în cel de-al treilea autoritatea Papei. Chiar în extremitatea de sud a Apuliei și a Calabriei, continua administrația bizantină. „Dar nu tot teritoriul ocupat de longobarzi a fost colonizat și cultivat de invadatori. Săpăturile arheologice atestă prezența unei populații longobarde importante în vechile principate Friuli, Trentino, în regiunea Brescia și Bergamo și în Principatul Spoleto; lipsește, în schimb, drept consecință a evenimentelor istorice, pe litoralul rămas bizantin și în „Patrimonium Petri"; dar lipsește și în Principatul Benevento, în ciuda administrației longobarde în vigoare aici ca și în Principatele Longobarde din nordul Italiei. Se repetă astfel un fapt pe care-l putem observa în toate regiunile unde popoarele germanice s-au stabilit pe teren romanic: documentele arheologice sînt foarte numeroase în regiunea primelor așezări, dar odată cu expansiunea dominației politice se consumă forțele noilor dominatori și, în consecință, mărturiile arheologice și lingvistice devin rare" [52].

În timp ce goții intrau în Italia în posesia unei relative culturi, datorită contactului cu Imperiul Roman de Răsărit și în timp ce clasa mai elevată a goților avea cunoștințe mai mult sau mai puțin profunde de greacă și latină, longobarzii au ajuns în Italia fără să cunoască aproape deloc limba țării. Ei au impus astfel reședințelor de pe teritoriul italian denumiri germanice. În timp ce ostrogoții veniseră, deși numai cu numele, ca reprezentanți ai Imperiului bizantin și au lăsat aproape intactă organizarea administrativă romană, longobarzii care, ca adevărați cuceritori, nu aveau nici o legătură cu Imperiul, au impus organizarea lor. Statul longobard era conceput, în fond, ca uniunea tuturor oamenilor liberi apți de luptă, a căror voință era exprimată în adunări generale; era un stat militar dar organizarea militară se baza pe o serie de grupări de familie sau *fare* reunite în așa fel încît formau unități din ce în ce mai mari. Șefii acestor *fare* în afara funcțiilor militare exercitau și funcții juridice și civile. Fiecare conducător (duce) reunea sub steagul său un anumit număr de *fare*; acest cuvînt germanic, al cărui etimon este foarte discutat, revine foarte des în toponomastică, împreună cu genitivul unui nume de per- 294
soană, de ex.: *Fara Ademari*, *Fara Authari* etc. Toponimele italiene formate

---

[51] Se mai discută încă dacă numele etnic al longobarzilor (lat. mediev. *Langobardi*) trebuie interpretat ca „cei cu securi lungi" (althochd. *barta*, v. nord. *barda*, cf. it. *alabarda*) sau ca „cei cu bărbi lungi" (germ. *Bart*), după tradiția națională a longobarzilor, relatată de Paulus Diaconus. Cf. F. Solmsen, *Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte*, Heidelberg, 1922, p. 105; pentru extensiunea numelui *Longobardia*, v. p. 125, nota 14.

[52] E. Gamillscheg, *Immigrazioni germaniche in Italia*, Lipsia, 1937, p. 9; pentru descoperirile arheologice, cf. în special N. Åberg, *Die Goten und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923.

Scanned with OKEN Scanner

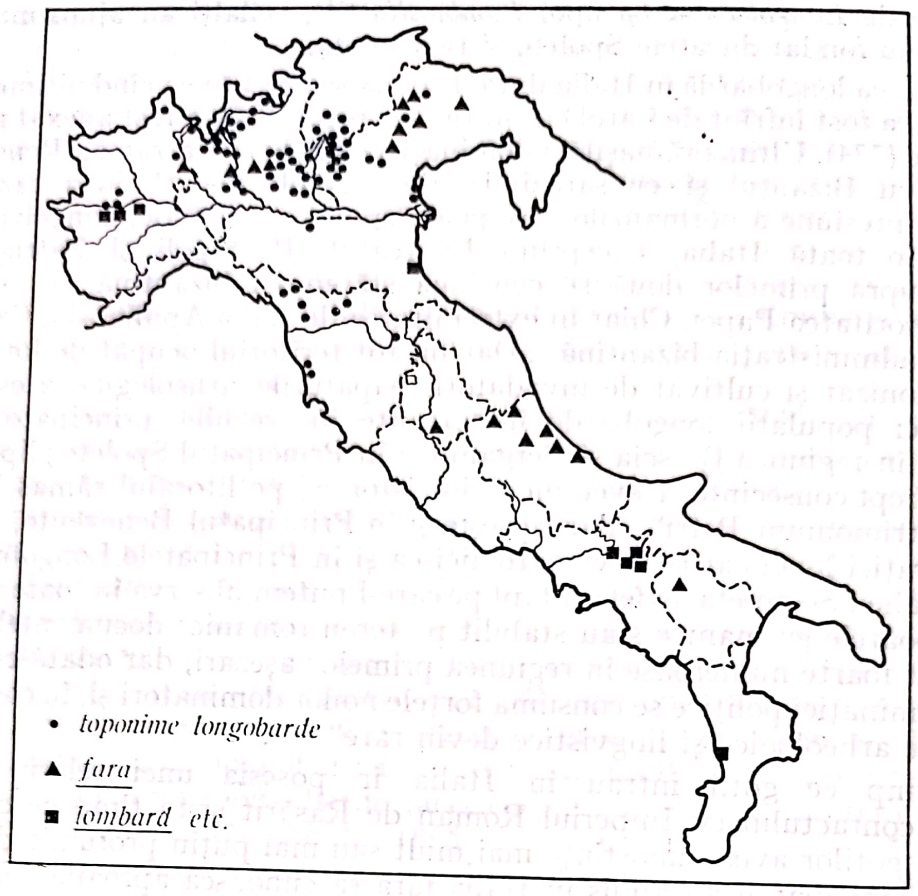

Fig. 19. Toponime longobarde în Italia (după C. MERLO, *L'Italia linguistica odierna e le invasioni barbariche*, Roma, 1942, p. 65)

cu *fara* delimitează foarte clar regiunea locuită de longobarzi; chiar lăsînd la o parte unele identificări nesigure, ca *Farla* lîngă S. Daniele del Friuli, poate de la un diminutiv **farula*, găsim, de la nord la sud: *Farra d'Alpago* (Belluno), *Farra di Soligo* (Treviso), *Fara Gera d'Adda* (Bergamo), *Fara Vicentino* (Vicenza), *Fallavecchia* (fostă *Olivana con Sola*, Bergamo), *Fara in Sabina* (Rieti), *Fara Filiorum Petri* (Chieti) [53], *Fara S. Martino* (Chieti), *Valle Fara* (Teramo) etc. Coincidența cu documentele arheologice este completă, numai cu o extensiune puțin mai mare înspre Abruzzi, în zone unde arheologia nu a descoperit, cel puțin pînă acum, așezări longobarde (v. fig. 19). Dar poate tocmai această extensiune mai mare către sud ne permite să justificăm
295 prezența continuatorilor lui *fara*, nu ca toponim, ci ca apelativ în neogreacă (φάρα), în albaneză *(far(r)ë)* și în aromână *(fară)* în sensul originar de „neam", care este chiar acela care rezultă din documentele juridice longobarde (de ex. edictul lui Rotari, § 177: „si quis liber homo potestatem habeat intra

[53] Pînă astăzi acest toponim își păstrează forma latină.

Scanned with OKEN Scanner

dominium regni nostri cum *fara* sua migrare ubi voluerit"), dar care lipsește în general în Italia [54]. [*]

În timp ce toponimele care amintesc dominația ostrogotă sînt aproape toate nume de persoane, foarte frecvente sînt în Italia toponimele care provin din apelative longobarde; în afară de acelea citate mai sus cu etimonul *fara*, mai amintim: long. *auja* „cîmpie verde" (cf. germ. *Au(e)*) > *Olgia* (Novara și Como), *Olgiate* (Como, Milano); long. *berg* „munte" > *Valperga* (Torino), *Valdiperga* (Pisa); long. *blahha*, latinizat în *blaca* „teritoriu cu plantații de castani și stejari" > *Biaca* (Vicenza), *Le Biache* (Verona); long. *braida* „cîmpie" > *Braida* (Trento, Udine), *Breda di Piave* (Treviso), *Braida* (Modena), *Brera* (Milano; cf. adjectivul *Braidense*) etc.; long. *gahagi* (cf. germ. *Gehege* „gard"), romanizat în *gahagium*, de unde numeroasele toponime de tipul *Gaggio, Gazzo, Gazzuolo*, în toată Lombardia, Piemont și Emilia, dar cunoscut și în Toscana *(Caggio, Cafaggio)*. Unele denumiri reflectă și administrația; astfel long. *gastald* „administrator al bunurilor publice" se reflectă în *Gastaldi* (Torino), *(strada della) Castaldia* (Padova), long. *haribann* „decret militar" se regăsește în *Erbanno* (Brescia); long. *skuldhaizo* „judecător" (latinizat în *sculdasius*, cf. germ. *Schultheiss*) se regăsește în *Casale di Scodosia* (Padova), și, probabil, modificat prin etimologie populară, în *Scaldasole* (Pavia) etc.

Este natural însă ca acele cuvinte de origine longobardă care se refereau la organizarea și administrarea statului, atît de frecvente în documentele medievale din Italia, să fie acum cunoscute numai ca termeni istorici; sfîrșindu-se perioada dominației longobarde, acești termeni au căzut în desuetudine și au fost înlocuiți cu alții de origine franconă sau galo-romanică; e suficient aici să citățm cîteva cuvinte ca: *aldius* „semiliber", *âmund(us)* „liber", **faihida* „drept de răzbunare privată" (cf. germ. *Fehde*), *arimann(us)* „liber", dar la origine „exercitalis qui sequitur scutum regis", *launegild* „opoziție", *morgingab* „contradotă, zestrea soțului", *mundi(us)* (sau *mundi(um)*) „tutelă, protecție" (cf. germ. *Mund, Vormundschaft)*, *wildregild* „preț plătit de ucigașul unui om liber pentru a evita răzbunarea familială", it. *guidrigildo* (italienizare erudită făcută de istorici ai dreptului) etc. Acești termeni nu s-au mai folosit odată cu noile instituții ale dreptului franc; „chezașul" nu mai este numit *gîsil*, ca în dreptul longobard, ci *wërend* ca în dreptul franc (latinizat 296
în *guarentus*, de unde v. it. *guarento* și verbul *guarentire*, în timp ce *garante, garantire* provin din fr. *garant, garantir*, după cum indică evoluția *w* > *gu* > *g*). În toponimie sînt frecvente și toponimele longobarde în *-engo* și *-ingo* [55] (cf. ce s-a spus la p. 229 despre numele de locuri formate de la numele de persoane gotice unite cu *-engo*), dar sufixul se unește deseori și cu nume de persoane latinești; astfel, alături de *Massalengo* (Milano) (< long. *mazo*), *Dardengo* (Treviso) (<*Odardengo* < long. *Audhard*) etc., avem *Pastrengo* (Verona) (< lat. *pastor*) etc. Nu trebuie să uităm că suf. *-engo, -ingo* nu

[54] Unicul punct unde supraviețuiește *fara* substantivizat pare a fi Bàrcis, un sat izolat din Friuli, în Val Cellina. G. MALATTIA DELLA VALLATA, în *Saggio di Vocabolario della parlata di Barcis*, publicat ca apendice la volumul său *Villotte Friulane Moderne*, Maniago, 1923, înregistrează (p. 217) *fara* cu sensul de „familie imigrată; mică moșie; sat". Pentru aromână, v. TH. CAPIDAN, în *Langue et Litt.*, IV (1948), p. 135.

[55] Cf. și P. AEBISCHER, *Pour l'histoire d'un suffixe d'origine langobarde:* -ing *dans l'Italie centrale*, în *ZRPh*, LXI (1941), p. 114—121.

Scanned with OKEN Scanner

este un indiciu absolut sigur al originii germanice a unui toponim, deoarece probabil s-a suprapus peste un sufix mai vechi preroman *-enc-*. Foarte numeroase sînt toponimele italiene derivate din nume longobarde de persoane şi numele de persoane devenite apoi în mare parte nume de familie. Ar ocupa prea mult spaţiu tratarea acestei probleme; dăm numai două sau trei exemple: *Baldo* (cf. althochd. *bald* „kühn") care se întîlneşte atît ca nume de persoană şi nume de familie *(Baldi, Baldini)*, cît şi ca toponim *(Baldi* (Trento), *Baudi* (Trento), *Baudi* (Torino), *Baldo* (Verona) etc.); *Berto* (cf. long. *berht*„strălucitor") cu diferite compuse: *Adelpert, Alapert, Gisilpert(us)* etc. care a rămas în nume de persoană *(Alberto, Adalberto* etc.*)*, în nume de familie de tipul *Berti, Bertoni, Bertini, Bertolini, Alberti, Albertoni, Albertini, Albertazzi* etc. şi în numeroase toponime.

În ceea ce priveşte alte toponime de origine longobardă, GAMILLSCHEG consideră ca una dintre caracteristicile lor „numele de locuri compuse dintr-un apelativ roman de tipul *casa, corte, massa*, etc. şi un nume de persoană de origine longobardă. În cele din urmă, apelativul roman poate fi omis în aşa fel încît numele de persoană denumeşte localitatea respectivă"[56]. Asemenea compuse, din cauza frecvenţei lor în provincia romană „Septimania", în Galia de sud, sînt numite de el „septimanischer Typus" *(Rom. Germ.*, II, p. 108 ş.u.), de ex. *Campaldino* (Arezzo), *Castellinaldo* (Cuneo), *Colle Alberti* (Florenţa), *Montevarchi* (Arezzo), *Vicoferaldi* (Firenze), etc. şi fără apelativul romanic: *Albenga* (Savona), *Altichiero* (Padova), *Oldenico* (Vercelli), *Garlenda* (Savona), *Ghisola* (Cuneo) etc.

Elementele longobarde pătrunse în lexicul italian sînt mult mai numeroase decît cele ostrogote; este vorba în total de circa 300 de cuvinte, care, deosebit de răspîndite în teritoriile cu o intensă colonizare longobardă, s-au răspîndit în general şi în alte regiuni şi, în parte, au pătruns în limba literară. Ca exemplu de cuvinte cu o arie limitată, menţionăm long. **wizza*
297 „pedeapsă" (cf. althochd. *wîzi* „Strafe") care, atestat în toponimia din Veneto (*La Guizza*, la porţile Padovei) şi din Alto Adige *(Valle di Vizze*, lîngă Vipiteno), este astăzi limitat ca apelativ la puţine dialecte mai conservatoare din Cadore şi din Zoldano (*viθa* „pădure aparţinînd statului")[57]. Ca exemplu de cuvînt foarte răspîndit putem cita long. *stainberga* care la origine însemna „casă de piatră" spre deosebire de „coliba de lemn" (cf. mittelhochd. *berge* „han, hotel") şi care este viu în it. *stamberga* şi este răspîndit în toată Emilia şi Toscana; long. *ruspi* „neşlefuit, necioplit" este viu în toată Italia de nord (ven. *ruspio*, mil. *ruspan* etc.).

Uneori un cuvînt longobard intră în limba literară modificîndu-şi semnificaţia originară; astfel long. *spēhon* „a observa cu atenţie" (cf.

[56] E. GAMILLSCHEG, *Immigrazioni germaniche in Italia*, p. 11.

[57] Însă G. B. PELLEGRINI, într-o amplă lucrare a sa, *Terminologia agraria medievale in Italia*, în „Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'Alto Medioevo* (Spoleto 22—28 aprilie 1965)", Spoleto, 1966, p. 605—661, crede că aceste cuvinte şi toponime preponderent venete reprezintă numai o variantă fonetică (cu interdentală în locul labiodentalei surde *f*) a termenului longobard **wiffa* (althochd. *wiffa*) „mănunchi de paie pus ca semn de proprietate", binecunoscut în dreptul germanic şi foarte răspîndit în Italia longobardă (v. *op. cit.*, p. 655 ş.u.).

Scanned with OKEN Scanner

germ. *spähen*) și-a restrîns semnificația în it. *spiare* „a spiona", în timp ce în vechea beluneză *spiar* și, încă și astăzi, în comel. *spié* își păstrează sensul etimologic de „a privi". Printre împrumuturile longobarde nu sînt multe acelea care se referă la arme, probabil pentru că unele, demodîndu-se, au fost înlocuite cu cuvinte francone; long. *strâl* (cf. anglosax. *strael* „săgeată") a rămas în it. *strale*, cuvînt literar care nu există în dialecte; long. *spald*, *spalt* se continuă în it. *spalto*, *spaldo* „fortificație" care există și în dialectele din nord. În ceea ce privește casa, în afară de *stamberga* și *spalto* pe care le-am amintit, se mai pot cita long. *balk*, *palk* de unde it. *balcone* „balcon" și *palco* „postament, lojă"; long. *gatero* „poartă a gardului" (cf. germ. *Gatter*) > tosc. *catro*; long. *banka*, *panka* > it. *banca*, *panca* „bancă"; long. *skranna* > it. *scranna* „scaun", răspîndit în Toscana și în Emilia-Romagna; long. *brëdel* „blană" (cf. germ. *Brett*) > it. *predella* „podium"; long. *brando* (cf. althochd. *brant* „tăciune aprins; spadă") care a dat mai multe derivate în nordul Italiei în sensul de „pirostrii" (piem. *brandé*, bergam. *brandonal*, pav. *brandinà*, comel. *brándal*), în timp ce it. *brando* „spadă", ca și v. fr. *brant* „sabie", este de origine francă. Cîteva nume se referă la agricultură, altele la creșterea animalelor, la vînătoare etc. Sînt de remarcat cîteva adjective (*bald* > *baldo* „curajos", *blauz* „gol" > emil. *bios* (v.p. 229); **flap* „moale, flasc" > it. de nord *fiap* etc.). Cîteva cuvinte rămase numai ca termeni istorici au avut o viață sporadică, cel puțin în limba literară și au rămas numai în anumite locuțiuni. E suficient să citățm un exemplu: long. *fëhu* „animale" (cf. germ. *Vieh*) apare numai în două compuse *faderfio* „quod mulier de parentibus adduxit" și *mêtfio* „dar pe care logodnicul îl dă logodnicei în ziua nunții". În italiana veche *fio* înseamnă „tribut care se plă- 298
tește feudei, impozit" (cf. Ariosto, *Orl. Fur.* XVII, 41: Né a me, né a lor mai l'Orco è stato rio, Pur che non ci scostiam da questo speco. A chi cerca fuggir, pon grave fio). Cuvîntul este viu astăzi numai în locuțiunea *pagare il fio* „a plăti tributul", atestată la Dante, care, deși nu iese din limba literară, este încă destul de frecventă [58].

Regatul longobard a durat, cum am mai spus, mai mult de două secole, dar desigur că, în timpul secolului al VII-lea, romanizarea, cel puțin lingvistică, a longobarzilor și a acelor ostrogoți care, rămași în Italia, fuzionaseră cu ei, a avut loc destul de repede, mai ales după ce, odată cu părăsirea ereziei ariene și cu trecerea la catolicismul roman, o puternică barieră care despărțea pe romani de longobarzi fusese dată la o parte. Și celelalte popoare germanice care intraseră în Italia cu longobarzii, rămînînd scurt timp, au fuzionat cu poporul care domina din punct de vedere politic. Astfel, bunăoară, gepizii, care veneau din Dacia și din Panonia și de la care au rămas foarte puține urme în toponomastică (*Zìbido al Lambro*, lîngă Pavia, *Zìbido San Giacomo*, lîngă Abbiategrasso etc.) și saxonii, care au rămas puțin timp în Italia, au lăsat cîteva urme numai în toponomastică.

[58] Derivarea directă din longobardă, admisă de mulți cercetători, nu este absolut sigură; după R. Bezzola, *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli*, Zurigo, 1924, p. 13 și 97 ș.u., it. *fio* ar proveni din franconul **fehu*, corespunzător long. *fëhu*, prin v. fr. *fiu*. Părerea sa este împărtășită de Wartburg, *FEW*, III, p. 444. Pentru evoluția semantică, cf. A. Castellani, *Pagare il fio*, în „Studi in onore di A. Schiaffini", Roma, 1965, p. 308–320.

Scanned with OKEN Scanner

Mai importantă a fost colonizarea baiuvarilor, care, plecați din Boemia, au trecut prin Brennero și au coborît de-a lungul văii Adigelui. În secolele al IX-lea și al X-lea colonizările baiuvare devin tot mai frecvente; se donează latifundii, pe teritorii de limbă romanică, unor mănăstiri germanice, se vînd terenuri germanilor. Această colonizare a dus în mod lent, la germanizarea regiunii Alto Adige, pînă la trecătoarea Salorno precum și la înăbușirea ladinei centrale, care a reușit să reziste numai în văile cele mai înalte și mai inaccesibile. Tot din cauza acestor germani care vorbeau dialecte bavareze s-au format oazele germane din provincia Trento (mai ales din Alto Perginese) și cele din Sette Comuni din provincia Vicenza și din Tredici Comuni din provincia Verona, acestea din urmă fiind atribuite de o tradiție istoriografică fără baze solide urmelor cimbrilor; și astăzi, în resturile reduse de populație care vorbește diferite limbi, apare clar originea bavareză [59].

299 Cînd în 774, ultimul rege al longobarzilor, Desideriu, a fost înfrînt de Carol cel Mare iar regatul longobard a fost anexat regatului franc (așa încît Carol cel Mare a luat titlul de „rege al francilor și al longobarzilor"), autonomia politică și administrativă a longobarzilor a încetat iar Italia a văzut pe pămîntul ei un nou stăpîn germanic, un stăpîn care respecta mai mult pe Papă, care reînnoia și reîntărea donația lui Pipin către „Patrimonium Petri" și o extindea la alte regiuni din Italia centrală, dar care o despărțea tot mai mult de Răsărit, unde continua tradiția Imperiului Roman. Este adevărat însă că odată cu Carol cel Mare apărea din nou Imperiul Roman de Apus și că pentru prima dată, după patru secole, Italia se găsea în contact direct, în cadrul aceluiași Imperiu, cu Europa nord-occidentală.

Italia de nord (și în special Liguria și Piemontul) cunoscuse deja, chiar înainte de Carol cel Mare, nuclee ale francilor. Simbioza francilor germanici cu populația galo-romanică începuse foarte devreme. Încă în timpul secolului al III-lea triburi france trecuseră Rinul și ajunseseră, prin Franța, pînă în Spania [60]. Luptele cu triburile france, mai ales de-a lungul Rinului de jos și în Batavia (Olanda), au durat tot secolul al IV-lea și deja în această perioadă se pot distinge două grupuri de franci: aceia care locuiau de-a lungul malurilor Rinului, fiind de aceea numiți franci ripuari (termen care apare în sursele istorice numai în secolul al VIII-lea) și cei care locuiau spre mare, numiți franci salii (lat. *sal*, cf. gr. ἅλς „sare; mare").

După căderea Imperiului Roman de Apus, teritoriul Galiei antice a fost împărțit între trei populații germanice: vizigoții care ocupă partea de sud-vest, burgunzii pe cea de sud-est și francii pe cea de nord. Granița între regatul francilor și acela al vizigoților era marcată de Loire. În epoca lui Clovis, regatul franc, la nord de Loire, se întindea deci de la Oceanul Atlantic (de la *Namnetis*, astăzi *Nantes*) pînă dincolo de Rin. În timpul secolului al VI-lea a fost cucerită de regatul franc și Burgundia, în afară de zona provensală unde s-au stabilit goții lui Teodoric.

De prăbușirea regatului ostrogot în Italia au încercat să profite regii franci, care de mai multe ori au coborît sau și-au trimis armatele în Italia,

[59] Cf. C. Battisti, *Studi di storia linguistica e nazionale del Trentino*, Firenze, 1922, p. 65 ș.u.; *Popoli e lingue nell'Alto Adige*, Firenze, 1931, p. 213–310.
[60] Cf. N. Åberg, *Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit*, Upps ala, 1922

Scanned with OKEN Scanner

iar la mijlocul secolului al VI-lea au luat în stăpînire valea Padului, pînă ce în 553 armatele france au fost respinse de Narses. În timpul secolului al VII-lea monarhia merovingiană se extinsese foarte mult și practic ocupa toată Franța și o bună parte din Germania occidentală, dar slăbise în interior. Reconstruirea regatului pe baze mai solide centralizatoare a fost meritul 300
dinastiei carolingiene, care și-a cîștigat în fața creștinătății și marele merit de a fi respins pe arabi dincolo de Pirinei. Cînd deci regatul longobard a fost anexat la acela al francilor, regatul franc a căpătat o extindere enormă; în afară de Galia romană, mai domina în întregime regiunile germanice, italice și parțial pe cele iberice. Cît a rămas din elementul primar etnic franco-germanic și cît au adus supușii galo-romanici e greu de stabilit cu precizie. Carol cel Mare își păstra sediul său germanic la Aachen (Aquisgrana) (*Ais* din *Chanson de Roland*) și păstra obiceiuri germanice. Dreptul franc și toată osatura sistemului feudal instaurat de franci erau de origine germanică, dar simbioza cu elementul roman începuse de mult și atinsese deja, în perioada imperiului carolingian, culmea sa. Bineînțeles cele două limbi, romanică și germanică, trăiau una alături de cealaltă, dar extinderea regatului franc pe alte teritorii de „limbă romană" unde se vorbea *romanice* trebuie să fi slăbit tot mai mult folosirea franconei. Puțini ani după moartea lui Carol cel Mare, în 842, într-un jurămînt solemn public între Ludovic Germanicul și Carol Pleșuvul, fiii lui Ludovic cel Sfînt, cele două limbi apar pentru prima dată una alături de cealaltă *(romana lingua, teudisca lingua)* la Strasbourg pe malurile acelui Rin care va rămîne pe o bună parte a cursului său granița între franceză și germană (v. § 76).

Simbioza a fost atît de puternică încît, în timp ce pe de o parte populația germanică adopta tot mai mult „lingua romana", populația galo-romanică accepta numele național germanic; și nu s-a mai vorbit de *Gallia*, ci de *Francia* (nume care la început a indicat numai regiunea *Ile-de-France*), nu s-a mai vorbit de *galli*, ci de **Francēses (Francenses)*, iar limba vorbită în mod obișnuit, cunoscută încă parțial ca *romanice* > *romanz*, a devenit *lingua francisca (franciscus* > *franceis, francisca* > *franceische*, căzut în fața noului feminin analogic *franceise* refăcut după masculin) [61].

Cînd francii au venit în Italia, sau mai bine zis cînd Italia a fost anexată, cel puțin parțial, regatului franc, simbioza franco-romanică era în plină dezvoltare. Putem deci să ne întrebăm dacă numeroasele cuvinte de origine franconă care ajung în Italia și care se referă în mare parte la noile instituții juridice și administrative, la noile obiceiuri (ca de exemplu cavalerismul etc.) vin direct din francona germanică și nu mai degrabă prin galo-romanica care asimilase acești termeni. Mulți cercetători înclină să creadă că elementele francone ajunse în Italia au trecut totdeauna prin filiera galo-romanică; pentru majoritatea cazurilor, fără îndoială că s-a întîmplat așa. Fonetica ne permite, deseori, dacă nu întotdeauna, să o demonstrăm; a fost deja citat exemplul it. *giardino*, în care *ǧ* demonstrează intermediarul galo-romanic; termenul marinăresc it. *ghindare* „a înălța cu un scripete" nu 301
ar proveni direct din germ. *windan*, ci prin fr. *guinder* sau sp. *guindar* pentru

[61] G. Gröber, *Français*, în *ZRPh*, XVI (1892), p. 244—248 și 286—288; Wartburg, *FEW*, III, p. 751 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

că *w* germanic devine, într-adevăr, *gu* în italiană, franceză și spaniolă; dar acest *gu* păstrează elementul *u̯* numai în italiană, în timp ce îl pierde în franceză și spaniolă (rămîne în grafie dar nu este pronunțat: deci fr. *guinder* este în realitate *gẽndé*, iar sp. *guindar* este în realitate *gindár*) etc. În multe cazuri însă fonetica nu ajută; cercetătorului i se prezintă amîndouă posibilitățile. Este cert că, date fiind raporturile îndelungate cu francii, chiar înaintea unității politice, unele cuvinte să fi ajuns pe cale directă.

Francona sau franca era un dialect germanic occidental; mărturiile directe pe care le avem despre această limbă în secolele al III-lea — al VIII-lea sînt extrem de reduse; ca și pentru longobardă, trebuie să ne bazăm pe nume proprii și pe cuvinte francone din documente latine. Dar spre deosebire de longobardă care, transplantată în Italia, a sfîrșit prin a se stinge definitiv, francona, deși pe teritoriul galo-romanic a fost treptat absorbită, în partea germanică a regatului francilor a continuat, dînd naștere diverselor dialecte germane, dintre care unele atestate într-o epocă deosebit de veche (la începutul secolului al IX-lea)[62].

Dat fiind că cea mai mare parte a contactelor dintre populația romanică și cea franconă au avut loc în „Francia occidentală" adică la apus de Rin, francona care stă la baza majorității cuvintelor trecute în romanică este „francona de jos" *(Niederfränkisch)*, adică un dialect germanic occidental în care nu a avut loc a doua Lautverschiebung; dar la curtea regilor merovingieni și carolingieni se vorbea desigur o κοινή bazată pe mai multe dialecte. Astfel cuvîntul francon *skapin* „judecător, magistrat" (corespunzînd unui althochd. *sceffin* 302 cu *-p- > -ff-*) trece în latina medievală a documentelor ca *scabinus* și în fr. *échevin* (cu *-b- > -v-* ca în elementele latine)[63]. V. it. *bannire* indică o origine galo-romanică (fr. *bannir* < francon. *bandjan*), în timp ce *bandire* „a face cunoscut; a exila", *bando* „publicare; exil" provin dintr-o formă latinească tîrzie, și ea de origine germanică. Ven. *còtola* „fustă, sutană" împreună cu it. *cotta*, fr. *cotte* provin dintr-un niederfränk. *kotta* (althochd. *chozza*), prin galo-romanică.

Nu este însă întotdeauna ușor să se determine calea urmată de cuvintele germanice pentru a trece în italiană. Astfel, în timp ce fr. *bouter* provine în

---

[62] Pentru limba francă avem deci, din punct de vedere germanistic, baze mult mai solide decît pentru longobardă. Chiar din documentele cele mai vechi putem distinge diverse tipuri de dialecte francone, în vastul teritoriu dominat de stăpînirea francă. Pe de o parte, un dialect franc de tip *hochdeutsch* — care participă la a doua Lautverschiebung —, iar pe de altă parte, un dialect franc de tip *niederdeutsch* — care nu este atins de această schimbare consonantică. Francona de tip *hochdeutsch* se împarte la rîndul său în două subdialecte: francona superioară (Oberfränkisch) și medie (Mittelfränkisch). În francona superioară, se deosebesc două varietăți: francona orientală, vorbită odinioară în vechiul ducat al francilor orientali, cu centre la Würzburg și Bamberg, și francona renană, în provincia *Francia Rhinensis*, cu centre la Mainz, Frankfurt, Worms și Speyer. Francona medie se întindea în teritoriile Mosellei pînă la o linie care unește Düsseldorf și Aachen. La nord și la vest de linia Düsseldorf-Aachen se vorbea francona de jos *(Niederfränkisch)*. Din această franconă de jos, cu unele imixtiuni saxone, s-a format mai tîrziu limba neerlandeză. Condițiile lingvistice ale epocii germane vechi, cu ușoare schimbări teritoriale, se mențin și astăzi; dar și clasificarea dialectelor france actuale prezintă destule dificultăți.

[63] It. *scabino* este cuvînt erudit, format din latina medievală; *schiavino* este o adaptare la pronunțarea franceză veche **esk'evin*.

Scanned with OKEN Scanner

mod cert din franc. *botan* (cu care are comun și sensul „a împinge"), it. *buttare* „a arunca" provine mai degrabă dintr-un got. **bautan* „a arunca". It. *scherno* „bătaie de joc", *schernire* „a-și bate joc" nu ar fi putut trece prin v. fr. *escharn*, *escharnir*, ci direct dintr-o formă franconă *skirn*, *skirnjan* [64] sau mai probabil dintr-un long. **skirn* [65].

Nu este sarcina noastră, într-un curs introductiv, să insistăm asupra diverselor probleme pe care le ridică elementele francone. Considerăm suficient faptul că am dat cîteva exemple.

Cum s-a spus puțin mai înainte, chiar după căderea regatului franc în Italia, raporturile cu populațiile germanice nu au încetat. S-a amintit deja despre coborîrea baiuvarilor în Alto Adige și despre așezările lor care, înaintînd, au înăbușit aproape complet caracterul romanic al acestei regiuni [66].

Se știe însă, chiar din cunoștințe elementare de istorie medievală din școala medie, că, după perioada nefericită a regilor italieni, odată cu Otto I, Otto II etc., către mijlocul secolului al X-lea, Italia a avut din nou suverani germanici. Raporturile lingvistice romano-germanice din această perioadă depășesc poate tema acestei lucrări, pentru că, spre sfîrșitul secolului al X-lea, epoca celor mai vechi atestări scrise (v. cap. VII), limba populară din Italia își căpătase autonomia; nu este totuși inutil să ne oprim la această problemă, chiar în treacăt. În această perioadă, și în cele următoare, de contacte continue cu popoarele germanice, intră cuvinte izolate ca *saccomanno* „jaf" < mittelhochd. *sakman*; *archibuso* „archebuză" 303
(apoi, prin hiperurbanism, *archibugio*) prin fr. *arquebuse*, *hacquebusse* din mittelhochd. *hakenbuhse* (mai degrabă decît din neerland. m. *haeckebusse*, *hakebus*); *lanzichenecco* „lăncier, mercenar" < germ. *Landsknecht*; *brindisi* (la început în expresia *far brindisi* „a toasta") „toast" < germ. *(ich) bring' dir's* „ți-l întind ție, ți-l ofer ție"; it. de sus *śńapa* „țuică" < germ. *Schnaps* etc. Împrumuturi și mai recente care amintesc de ocupația austriacă și care se limitează mai ales la Italia de nord sînt mil. *bancaràus* „bătaie, ciomăgeală" < germ. *Bank heraus!* „banca afară!" (frază cu care se dădea ordinul de a se începe bătaia); lomb., ven. *pulizai* „polițist" < germ. *Polizei(er)* etc. Interesant este termenul din venetă *schei* „bani" pe care Giuseppe BOERIO, în prima ediție a dicționarului său venețian (1829), îl simțea ca un „cuvînt nou". Acesta este desigur posterior începutului dominației austriece, legalizate după tratatul de la Campoformio. Pe monedele divizionare austriece de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea era scris, drept și de jur împrejur, cuvîntul *Scheidemünze*, adică

---

[64] GAMILLSCHEG, *Romania germanica*, I, p. 222; pentru istoria cuvîntului în franceză cf. WARTBURG, *FEW*, XVII, p. 94—95.

[65] BRUCKNER, *Charakteristik der germanischen Elemente im Italienischen*, Basel, 1899, p. 17; WARTBURG, *FEW*, XVII, p. 120—121.

[66] Apar, cum este și natural, în această regiune germanizată în epocă relativ recentă, elemente romanice, atît în lexicul dialectelor actuale de tip tirolez, cît și, foarte frecvent, în toponimie. Nu am amintit acest lucru la cap. IV, acolo unde am vorbit de Romania „pierdută", deoarece, fiind vorba aici de o suprastructură relativ recentă, cercetările lingvistice nu găsesc un substrat latin, ci mai degrabă o limbă romanică deja formată. Epocile germanizării sînt diferite; în unele văi aceasta a avut loc de-abia în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Pentru aceste probleme cf. C. BATTISTI, *Popoli e lingue nell'Alto Adige*, Firenze, 1931.

Scanned with OKEN Scanner

„monedă divizionară"; era vorba de monede cu valoare redusă (toate inferioare unei doisprezecimi dintr-un taler) numite şi *Handmünze(n)*. Dacă cuvîntul ar fi venit pe cale orală, ar fi dat desigur un rezultat diferit; dar veneţienii, care nu cunoşteau germana, au citit ca în italiană ce scria pe monede, şi anume *skei* — în loc de *šai*, numind apoi printr-o generalizare foarte comună (cf. *soldi* „bani") toţi banii *schei*. Forma de singular *scheo* este evident o reconstrucţie după plural.[67] Şi mai numeroase sînt, cum este normal, germanismele în zonele de graniţă şi în acele regiuni care, ca Trentino şi Venezia Giulia, au fost sub dominaţie austriacă pînă în 1918, ca de ex. trent. *kanéderli* „găluşti de pîine" < germ. *Knödel*; *žmoltz* „grăsime" < germ. *Schmalz*; triest. *futrar* „a da hrana sau fînul animalelor" < germ. *futtern* etc.[68].

Influenţa engleză, aproape neînsemnată în italiană pînă în secolul al XVII-lea, a început să se facă simţită în timpul secolului al XVIII-lea,
304 în urma mişcării anglofile (şi uneori de-a dreptul anglomane) care s-a dezvoltat în acest secol[69] şi s-a intensificat datorită superiorităţii industriei mecanice engleze şi a raporturilor comerciale intense în timpul secolului al XIX-lea. Mulţi termeni englezi (care se refereau în special la viaţa politică) au ajuns însă în Italia prin franceză. Provin din engleză cuvinte ca *bistecca* „biftec" (< engl. *beefsteak*), *tram* „tramvai" < engl. *tram* (cf. adaptarea italiană *tramvia* sau *tranvia* din engl. *tramway* care, mai direct, dă *tranvai*), *tunnel* „tunel" (< engl. *tunnel*) etc. În secolul al XIX-lea, mulţi termeni englezeşti au fost aduşi de răspîndirea sportului (începînd chiar cu cuvîntul *sport*, citat la § 52); şi este suficient să amintim *football*, cu terminologia sa în mare parte engleză (*drib(b)lare* „a dribla" < engl. *dribble* etc.). În secolul al XX-lea, şi în special după al doilea război mondial, se remarcă şi influenţa anglo-americanei; e suficient să amintim aici terminologia cinematografică începînd cu cuvîntul *film* „film" (< engl. *film* „peliculă, membrană").

§ 56. **Elementele germanice din franceză, spaniolă şi portugheză.** Lăsînd la o parte problema cuvintelor germanice trecute prin latina vulgară,

---

[67] Este inacceptabilă, deoarece este contrară realităţii istorice bine documentate, etimologia lui Salvioni, *RIL*, XLIX (1916), p. 1053, care considera cuvîntul venet de origine argotică şi în legătură cu *scaglia*. Este adevărat că acest cuvînt venet s-a răspîndit în diferite regiuni şi mai ales în diferite argouri (de ex. în „Baccagghiu", argoul lumii interlope din Palermo, *zghei* „bani"), cf. Prati, *Voci di gerganti, vagabondi e malviventi*, Pisa, 1940, p. 182, § 319. Împotriva derivării cuvîntului ven. *schei* din *Scheidemünze* s-a pronunţat recent M. G. Tibiletti Bruno în interesantul său articol *Lire, franchi, ghelli*, în *AGI*, LII (1966), p. 147—175 (v. în special p. 170—171). Dar argumentele istorico-numismatice pe care se bazează sînt absolut lipsite de fundament, fiind datorate unor informaţii greşite, cum am încercat să demonstrez într-o scurtă notă *Sull'etimologia del veneto* scheo, în *AIV*, CXXVI (1967—1968), p. 335—341.

[68] Aceste germanisme recente şi cu circulaţie limitată lipsesc, natural, în culegerile de elemente germanice din italiană. O listă bogată a dat Salvioni în prima parte a lucrării *Dell'elemento germanico nella lingua italiana*, în *RIL*, XLIX (1916), p. 1011 ş.u. Pentru dialectele trentine, cf. C. Battisti, *Studi di storia nazionale e linguistica del Trentino*, Firenze, 1922, p. 195 ş.u.

[69] Cf. A. Graf, *L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII*, Torino, 1911.

Scanned with OKEN Scanner

problemă care evident este aceeaşi pentru toate limbile romanice, vom putea începe cu ceea ce BRÜCH numeşte „al doilea strat". În Italia acest „al doilea strat" este reprezentat, cum s-a arătat la § 55, de cuvintele ostrogote. Acestui al doilea strat îi corespund cuvintele francone în Galia de nord (s-a arătat deja că, între galo-romani şi franci, contactele au început foarte devreme, dar că despre un adevărat superstrat se poate vorbi numai la sfîrşitul secolului al V-lea, adică odată cu venirea ostrogoţilor în Italia), cuvintele vizigote în Galia meridională şi în Peninsula Iberică. În Peninsula Iberică intervin şi cîteva elemente care pot fi atribuite suabilor.

Dintre toate aceste elemente cel mai important este, fără îndoială, cel francon în Galia de nord (şi apoi, într-o epocă ulterioară, în Galia meridională).[70] În Galia, elementul francon aduce o contribuţie serioasă la ono-
mastică, ca dealtfel şi în Italia, un nucleu de elemente lexicale francone 305
mult mai numeroase decît acelea gotice şi longobarde în Italia, luate împreună, dar exercită şi o influenţă, deşi uşoară, asupra foneticii, asupra formării cuvintelor şi asupra sintaxei.[71] Pentru fonetică s-a amintit deja (p. 226) faptul că franceza a luat de la germanică *h* aspirat; în ceea ce priveşte formarea cuvintelor e suficient să amintim sufixul *-ard* (*-hard*), *-art* care provine din german. *-hart* şi intră mai întîi în numele de persoană (*Bernhart* > *Bernard*, *Reginhart* > *Renart* etc.), apoi trece la numele comune (substantive şi adjective) şi se răspîndeşte din Franţa spre Spania şi Italia în multe cuvinte, de ex. v. fr. *bastard* > sp. it. *bastardo* (în Italia *-ardo* devine apoi productiv); sufixul *-aut* sau *-aud* (v. fr. *-alt*), care vine din german. *-wald*, introdus şi el mai întîi în nume de persoane (*Guiraud*, *Regnaud* etc.) şi care intră apoi şi în numele comune (*ribalt*, *ribaud*, de unde it. *ribaldo* „tîlhar"), a devenit într-adevăr productiv[72].

În Franţa meridională (şi anume în mare parte a teritoriului provensal) există şi numeroase urme ale vizigotei, dat fiind că regatul vizigoţilor cuprindea, la începutul secolului al V-lea, toată vechea provincie romană Aquitania Secunda, în timp ce în Franţa sud-orientală (teritoriu franco-provensal) sînt destul de numeroase urmele burgundei[73].

---

[70] Cf. TH. FRINGS, *Französisch und Fränkisch*, în *ZRPh*, LVII (1937), p. 193—210 şi LIX (1939), p. 257—283; E. GAMILLSCHEG, *Germanische Siedlung in Belgien und Nordfrankreich*, I. *Die fränkische Einwanderung und junggermanische Zuwanderung*, Berlin, 1938 (Abhandl. d. Preussischen Akademie, 1937, Phil. hist. Kl., n. 12).

[71] Cf. U. T. HOLMES, *German Influence on Old French Syntax*, în „Language", VII (1931), p. 194—195; cf. şi VIDOS, *Handboek*, p. 220 (trad. ital., p. 242).

[72] Mai complexă este problema prefixelor germanice. German. *fir-* (corespunzător germ. mod. *ver-*) intră în cîteva cuvinte franceze; dar este foarte greu de deosebit dacă este vorba de un prefix sau de o continuare a lat. *fŏras*. Astfel de ex. v. fr. *forfaire* „a depăşi limita, a viola" (de la part. *forfait* provine v. it. *forfatto*; cf. şi v. prov. *forfan* > it. *furfante* „răufăcător, nemernic") este considerat de unii autori ca un peiorativ format cu acest prefix germanic, în timp ce alţii îl consideră ca fiind compus cu *foras-*. Cf. în special P. BARBIER, *A Contribution to the History of a Germanic Prefix in French and the French Dialects*, în *RLingR*, VI, (1930), p. 210—305, dar a se vedea şi rezervele lui W. v. WARTBURG, *FEW*, III, p. 706.

[73] Cf. E. GAMILLSCHEG, *Historia lingüística de los Visigodos*, în *RFE*, XIX, (1932), p. 117—150 şi 229—260 (v. mai ales p. 122); *Romania germanica*, Bd. III, *Die Burgunder*, Berlin-Leipzig, 1936; J. JUD, *Zum burgundischen Wortgut des Franko-provenzalischen*, în *VoxR*, II (1937), p. 1—23; W. v. WARTBURG, *Die burgundische Wörter im Frankoprovenzalischen*, în *ZRPh*, LIX (1939), p. 302—307 şi *Der burgundische Superstrat im frankoprovenzalischen Wortschatz*, în *ZRPh*, LXXX (1964), p. 1—14.

Scanned with OKEN Scanner

În ceea ce privește Peninsula Iberică, stratificarea elementelor germanice este relativ simplă. Portugheza și spaniola sînt limbile romanice occidentale care posedă cel mai mic număr de elemente germanice. Singurele popoare germanice care au coborît în Peninsula Iberică au fost vizigoții, vandalii și, în Galicia, suabii. De remarcat sînt numele proprii de origine germanică,
306 în timp ce destul de modest este numărul apelativelor. Totuși, alături de cuvinte de origine gotică ce concordă cu cuvintele gotice din italiană și din alte limbi romanice (de tipul: got. **krappa* > prov. *grapa*, sp. *grapa*, it. *grappa* „drug de fier îndoit la cele două capete" (în timp ce it. *raffio* „cîrlig", *graffa* „gheară, rangă" etc. vin din long. *krapfo*); got. *triggwa* > port. *trégua*, it. *tregua* „armistițiu"; got. *garws* „ornament" > sp. *garbo*, it. *garbo* „politețe" [dar cuvîntul spaniol poate veni din italiană] etc.), mai sînt unele atestate numai în limbile ibero-romanice și de origine vizigotică sigură, de ex. got. **gansus* > sp., port. *ganso* „pui de gîscă"; got. **hagja* „protector" (cf. germ. *hegen*) > sp. *aya* „dădacă", *ayo* (> it. *aio* „pedagog"); got. **lôfa* „flache Hand" („palmă") (cf. engl. *glove*) > port. *luva*, v. sp. *lu(v)a* „mănușă" etc.

De origine suabă este probabil port. *britar* „a rupe, a sparge" < suab. **briutan* (cf. anglosax. *bréotan*); *i* din forma portugheză este o prețioasă dovadă pentru a demonstra originea suabă.

Foarte puțin se poate atribui vandalilor, care trecînd prin Spania s-au transferat în Africa. Poate amintește de numele lor național regiunea care se numește *Andalucía* (adjectivul: *andaluz*), dar calea de transmitere nu este deloc sigură și nici o mijlocire arabă nu clarifică cu totul problema [74].

Al treilea strat de elemente germanice în Franța este paralel cu acela al elementelor longobarde în Italia; în timp ce continuă influența franconei, (franconei de jos) (Niederfränkisch), se găsesc, în Franța, elemente germanice care au participat la a doua „Lautverschiebung" și care prezintă metafonia *a* > *e*. Aceste cuvinte pot să fi ajuns în franceză fie din francona meridională, fie din dialectele alemane vecine. Dealtfel nu e niciodată suficient să repetăm ceea ce s-a spus la § 55 și anume că termenul „franconă" sau „francă", din punct de vedere lingvistic, este destul de puțin precis și că probabil francona vorbită la curțile regilor merovingieni și carolingieni era o limbă amestecată, un fel de κοινή formată din elemente france salice și elemente france ripuare, precum și din elemente romanice și germanice destul de diverse.

În acest timp, apar în franceză și unele cuvinte, în general marinărești, care pot fi atribuite frizonei antice.

Acestui al treilea strat îi urmează un al patrulea care, în Franța, cuprinde în primul rînd o serie de cuvinte nordice datorate normanzilor. Acești scandinavi, acești vichingi (despre care s-a amintit la § 54), după ce au prădat Franța occidentală, s-au instalat la începutul secolului al X-lea în acea regiune care a luat, de la ei, numele de Normandia.

Veniți cu o expediție formată aproape exclusiv din bărbați, prin căsătorii
307 cu femei din această regiune (Neustria) care vorbeau franceza, au pierdut,

---

[74] Cf. E. WREDE, *Über die Sprache der Wandalen*, Strassburg, 1886, iar pentru numele *Andalucía* v. BRÜCH, *RLingR*, II (1926), p. 72 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

într-o perioadă foarte scurtă, folosirea limbii lor scandinave (probabil un dialect înrudit cu vechea daneză) [75].

Urmele lăsate în toponimie se limitează în general la zona de nord a Franței (*Étalonde* < *Steinslund*; *Torgistorp* < *Thorgilsthorp* etc.); puțin numeroase sînt şi numele de persoane (*Anquetil* < *Ásketill*; *Gonor* < *Gunnar* etc.). Cît despre apelative, numai puține dintre ele au obținut drept de cetățenie în limba literară franceză (*vague* „val, undă", cf. isl. *vágr*), în timp ce unele au dispărut în timpul evului mediu (*brant* „proră", cf. isl. *brandr* etc.), iar altele au rămas numai în dialectul francez din Normandia (*hogue* „hauteur", cf. isl. *haugr*; *flonde* „carrelet", cf. isl. *flynder* etc.). După cum se vede, este vorba în cea mai mare parte, de cuvinte referitoare la mare şi marinari. Dar în această perioadă încep să intre şi cuvinte anglo-saxone (în special către jumătatea secolului al XI-lea) şi, cum s-a putut observa, unii termeni nordici intră pe această cale; astfel dacă *bitte*, amintit deja la § 54, este în mod cert un element nordic direct, v. fr. *batel* (mod. *bateau*) de unde it. *battello* „vas, vapor", cat., sp., port. *batel*, provine mai degrabă din anglosax. *bât* (> engl. *boat*) decît din vechea nordică, cu atît mai mult cu cît cuvîntul apare pentru prima dată în franceză în texte anglo-normande. Din vechea engleză sau anglo-saxonă provin şi alți termeni maritimi, ca cei referitori la punctele cardinale (*nord* < v. engl. *norð*, de unde engl. *North* etc.) Apar, în această perioadă, şi unii termeni împrumutați din vechea neerlandeză, care foarte greu pot fi distinşi de elementele francone, pentru că şi vechea neerlandeză este bazată pe un dialect francon; e suficient să amintim *esturman* „pilot, timonier, marinar", care apare în *Roman d'Eneas* (sec. XII); *-u-* face mai probabilă derivarea din v. neerland.: *stuurman* decît din v. engl. *stéorman*.

Celui de al patrulea strat îi urmează al cincilea, care cuprinde cuvinte împrumutate din neerlandeza medie, din engleza medie şi din germana medie (de sus şi de jos). Cuvintele din engleza medie sînt destul de rare şi se datorează în general traficului maritim; şi cuvintele germane de jos sînt puține şi datorate traficului comercial cu orașele Hansei; cuvintele germane medii de sus sînt însă deosebit de frecvente în dialectele răsăritene din Franța, în zonele plurilingve şi de graniță. Cuvintele neerlandeze sînt destul de numeroase; în cantitate mai mare se găsesc, cum este şi normal, în zonele plurilingve şi de graniță (şi în special în valonă, dialect francez din Belgia, în contact nemijlocit cu flamanda, dialect neerlandez). Printre cuvintele 308
de origine neerlandeză amintim: *digue* (secolul XIV) (şi de aici it. *diga* „dig") < m. neerland. *dijc*; *bouquin* „carte veche" (sec. XIV) < m. neerland. *boeckijn* „cărticică"; *mannequin* în v. fr. „figurină" şi din secolul al XV-lea „model pentru croitori, pictori etc." < m. neerland. *mannekijn*, *manneken* „omuleț" etc.

Vine apoi, ca ultimă perioadă, a şasea, care cuprinde toate elementele intrate în franceză după secolul al XVI-lea. Vorbind despre această perioadă

[75] Cînd normanzii au pătruns în Italia meridională şi în Sicilia, în secolul al XI-lea, la adus franceza şi nu idiomul lor germanic primitiv, cf. G. Reichenkron, *Per la lingua dei Normanni di Sicilia e dell'Italia Meridionale*, în *BCSFLSic*, V (1957), p. 97—103. Fără nici o bază ştiințifică sînt pretinsele elemente nordice din sardă, despre care vorbeşte T. Zedda, *I Vikingi in Sardegna*, Innsbruck, 1955.

Scanned with OKEN Scanner

în Italia ne-am limitat să amintim mai ales elementele germane. În teritoriul de limbă franceză, în afară de elemente germane, numeroase numai în zonele plurilingve (Alsacia și Lorena) și în Elveția romandă, și de cele neerlandeze (mai ales în Belgia) găsim și, mai ales începînd cu secolul al XVII-lea, elemente engleze. Și în Franța, secolul al XVIII-lea a fost perioada anglomaniei, a admirației pentru țara „libertății"; se traduc opere englezești iar cuvinte englezești încep să intre în lexicul francez (și de aici se răspîndesc în Italia și în alte țări din Europa); găsim astfel chiar în această perioadă cuvinte care reflectă influența politică, ca *session, voter, budget* etc. (dintre care unele nu sînt decît vechi elemente franceze trecute în engleză și reluate cu o nouă semnificație). În secolul al XIX-lea se răspîndesc termeni sportivi ca *golf, tennis* etc. și termeni industriali și feroviari *(wagon, tunnel, express, tender, ticket* etc.) ca și termeni referitori la diferite produse (*brandy, whisky, gin* etc.). Nu mai mică decît pentru italiană este influența anglo-americană asupra terminologiei cinematografice [76].

§ 57. **Elementele germanice din română.** Înainte de a termina partea dedicată influențelor germanice vom relua problema prezenței sau absenței elementelor germanice antice în română. S-a spus la § 54 că o documentare sigură a elementelor gotice sau gepide în română ar fi un puternic argument în favoarea teoriei continuității românilor în Dacia Traiană (v. § 64). Am arătat și că diferitele tentative făcute pînă acum în acest sens de către unii cercetători ca Löwe, Diculescu și Gamillscheg nu reușesc să convingă.

Să vedem acum cîteva exemple: rom. *gard* este derivat de Gamillscheg [77] de la un gepid **gards*, paralel cu v. isl. *garð-r* (adică din aceeași rădăcină germanică căreia îi aparțin franconul *gard(o)*, germ. *Garten* și pe care am văzut-o în fr. *jardin*, de unde it. *giardino*). Dar rom. *gard* nu poate fi separat de alb. *garth, gardh-i* „gard": nici termenul român, nici cel albanez
309 nu pot fi explicate prin slavul *grad* dar, ca și rom. *baltă*, alb. *baltë* față de v. sl. *blato* „λιμνή", ar reprezenta vechi termeni, probabil traco-ilirici (cf. litn. *gardas* „gard, împrejmuire", *baltas* „alb"). Gamillscheg [78] explică rom. *știmă* „umbră, spirit, stafie" urmîndu-l pe Diculescu [79], adică derivîndu-l dintr-un germanic **skima*, înrudit cu anglosax. *scima* „umbră", germ. *Schemen*; deși el cunoștea ngr. σχῆμα în același sens de „umbră, stafie", este înclinat să considere rom. *știmă* împrumutat direct din gepidă, în timp ce derivă forma *șteamată* „slăbit de boli" de la ngr. σχήματα, pluralul lui σχῆμα; dar, după el, acest cuvînt neoelenic nu ar reprezenta v. gr. σχῆμα, ci ar deriva și el din german. oriental **skima*. El nu ia însă deloc în considerație istoria cuvîntului în română și, fără istoria unui cuvînt, este imposibil să propui o bună etimologie. Rom. *știmă* este un cuvînt atestat numai din secolul al XVIII-lea, cu variantele *schimă, shimă*, avînd și sensul „fizionomie"; atît varianta *shimă*, care este mai frecventă, cît și epoca atestării (perioada fanarioților) precum și extensiunea geografică (numai

[76] Pentru toate aceste elemente germanice mai recente, v. bibliografia de la sfîrșitul capitolului.
[77] E. Gamillscheg, *Romania germanica*, II, p. 252.
[78] *Op. cit.*, II, p. 255–256.
[79] C. Diculescu, *ZRPh*, XLIX (1929), p. 394 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

în Țara Românească și Moldova) vorbesc în favoarea unei derivări directe, chiar relativ tîrzii, din neogreacă [80] (v. § 53).

Am dat aceste exemple pentru a arăta că pretinsele elemente germanice (gepide) din română (în total 26 de cuvinte, după GAMILLSCHEG), examinate mai de-aproape, pot fi în majoritate respinse. În unele cazuri, este vorba de vechi cuvinte derivate din substrat (ca *gard*), în altele de cuvinte recente (*știmă*) de origine foarte variată. Nu este însă exclus ca și în română să fie cuvinte care, în ultimă analiză, provin din germanică, așa cum există în neogreacă și în albaneză [81]; ele intră însă prin latina vulgară ca și, probabil, *tapă* „buștean", cuvînt dialectal, care lipsește din toate dicționarele și a cărui vechime nu poate fi dovedită [82], sau *tufă*, care este deja atestat în latină la Vegetius (*tūfa*) și care se găsește și în albaneză (*tufë*) [83].

Destul de numeroase sînt apoi, mai ales în Transilvania și Banat, cuvin- 310
tele românești de origine germană mai recentă. În Transilvania ele se datorează contactelor populației române cu saxonii transplantați aici în numeroase și înfloritoare colonii încă din secolele XII-XIII; trebuie însă să notăm că unele cuvinte de origine germană ajung în română pe cale mijlocită, și anume prin maghiară. În Banat se observă o influență datorată germanei vorbite în coloniile suabe (șvabe) mai recente (sec. al XVIII-lea). În sfîrșit, atît în Transilvania cît și în Banat și în Bucovina sînt influențe germane datorate administrației austriece în ultimele două regiuni și maghiare în prima și nu lipsesc termenii tehnici în terminologiile speciale. Prin intermediul comerțului marilor piețe saxone din Transilvania și mai ales din Brașov (germ. Kronstadt) mai multe cuvinte s-au răspîndit și în Principatele dunărene. Unele cuvinte ajung în română și din dialectul iudeo-german (Jiddisch) vorbit de numeroșii evrei askenasi stabiliți în Țările Române. Vom da numai cîteva exemple de elemente germane moderne din limba română: *ferdelă* „măsură de capacitate de 20 de litri" < sax. *fyrdel* (germ. *Viertel*); *corfă* „coș" < sax. *k'orf* (germ. *Korb*); *știreang* < germ. *Strang*; *pîrgar* „consilier; cetățean" < v. sax. *purger* (germ. *Bürger*), prin v. mag. *purgár* (mag. mod. *polgár*); *ladă* < germ. *Lade* (poate prin mag. *láda* sau sl. *lada*); *belfer* < jiddisch *Belfer* (= germ. *Beihelfer* „ajutor al meșterului") [84].

§ 58. **Elementele germanice din ladină și din sardă.** Și ladina prezintă, în ceea ce privește elementele germanice, probleme deosebite și interesante. Cercetarea elementelor gotice, diferite de cele care se găsesc pe teritoriul italian, nu a dat rezultate pozitive. De asemenea în ceea ce privește cuvintele de origine longobardă toate pot proveni din teritoriul de limbă italiană (și aceasta chiar și în Friuli, care, cel puțin în zonele de cîmpie, a avut vechi așezări longobarde). Deși partea occidentală a teritoriului

[80] Cf. L. GÁLDI, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapest, 1939, p. 248.

[81] Cf. A. THUMB, *Die germanischen Elemente des Neugriechischen*, în „Germanistische Abhandlungen Hermann Paul zum 17. Marz 1902 dargebracht", Strassburg, 1902, p. 225—258; N. JOKL, *Balkangermanisches und Germanisches im Albanischen*, în „Festschrift der 75. Versammlung Deutscher Philologen u. Schulmänner in Salzburg", Baden, 1929, p. 105—137.

[82] Cf. S. PUȘCARIU, *Dacorom.*, III, p. 680 ș.u.

[83] N. JOKL, *op. cit.*, p. 107 ș.u.

[84] Pentru aceste elemente v. indicațiile bibliografice de la sfîrșitul capitolului.

Scanned with OKEN Scanner

ladin aparținea din punct de vedere politic regatului francilor (pînă la valea Venosta) cuvintele de origine franconă sînt comune cu cele din italiana de nord și indică mai degrabă o origine galo-romanică în condiții similare cu acelea observate pe teritoriul italian. Influențe independente de italiană au început numai cînd s-a inițiat simbioza elementului ladin cu populațiile germane, și anume după așezarea alemanilor și baiuvarilor. Contactele lingvistice ladino-germanice se continuă însă independent în cele trei părți în care este împărțită ladina (v. § 66). Chiar dacă unele elemente lexicale pătrund nu numai într-o parte (de ex. althochd. *brahon, brachon* „a des-
311 țeleni" [cf. germ. *brachen*] > engad. *brachar*, soprasilv. *barhar*, gard. livinall. *brašé*, ampezz. *bracá* etc.), epoca și forma împrumutului sînt în cele mai multe cazuri, diferite (de ex. althochd. *scaffân* sau mittelhochd. *schaffen* > soprasilv. *scaffir*, engad. *s-chaffir* „a crea" dar germ. mod. *schaffen* > bad. *šaffié*). Cel mai mult atinse de influența germană sînt părțile de apus și centrală care din punct de vedere politic gravitau și, parțial, gravitează și acum în jurul centrelor germane sau germanizate.

În ceea ce privește partea apuseană (Grigioni, Engadina), în afară de elementele germanice din primul strat (cele care au pătruns în perioada latinei vulgare), se găsește, cum s-a spus puțin mai sus, un număr considerabil de cuvinte germanice care vin prin intermediul Italiei de nord; astfel de ex. engad. *albierg*, soprasilv. *albiert* „adăpost pentru noapte" provine din got. *haribergo*, prin intermediul it. *albergo*, la fel ca engad. *guadagnêr* (it. *guadagnare* < long. **waidanjan*) etc., în timp ce alte cuvinte vin prin galo-romanică. Contactele seculare cu populațiile care vorbeau dialecte alemanice (elveției-germane) îmbogățesc lexicul dialectelor ladine occidentale cu multe împrumuturi din epoca germană-medie și germană-modernă, care devin tot mai numeroase în teritoriile în care germanizarea este mai puternică (de ex. engad. *geischla* „bici" < germ. mod. *Geissel*; *glieùd* „lume" < *Leute* etc.). De remarcat sînt și numeroase calcuri după germană (pe care Ascoli *AGI*, VII, 556—563 le reunea într-un paragraf cu titlul „Materie romană și spirit german") precum *clamer oura* „a proclama", după modelul lui *ausrufen*; *dir giù* „a renunța", pe modelul lui *absagen*; *guardar oura bain* (sau *mal*) „a avea o mină bună (sau rea)", după modelul germ. mod. *wohl (schlecht) aussehen* etc.

În partea centrală, germanismele mai vechi sînt și ele comune cu cele din Italia de nord și provin pe cale indirectă în Ladinia (prin Veneto și Trentino). Elementele germanice specifice ladinei dolomitice provin din baiuvară (veche bavareză), cel mult din faza tîrzie de althochdeutsch, în cea mai mare parte însă din faza medie a germanei de sus. Numeroase sînt și germanismele mai recente de origine tiroleză ca fass. *pudel*, comel. *puđal*, ampezz. *pudl* „păhărel" < tirol. *pûdl*; comel. *ruksok* „rucsac" < germ. mod. *Rücksack* etc. și nu lipsesc nici aici calcurile unor fraze întregi ca bad. *kiš doi ālda adum* „aceștia doi aparțin unul altuia", literal „aud împreună", calc după germ. mod. *gehören zusammen*; bad. *čanté falts* „a cînta fals", după germ. mod. *falsch singen*; bad. *dę fora groš* „a cheltui bani", după germ. mod. *Geld ausgeben*; bad. *tan vedl es pa?* „cîți ani ai?", după germ. mod. *wie alt bist du?* etc.

Cît despre sardă, s-a arătat că singurul popor germanic care a ocupat Sardinia pentru cîtva timp (din 455 pînă în 543) au fost vandalii; ocupația gotică (care a durat puțin mai mult de un an: 582—583) a fost cu totul

Scanned with OKEN Scanner

neînsemnată, iar longobarzii, în ciuda încercărilor lor, nu au reușit să cucerească insula. Puținele elemente germanice din sardă provin, deci, pe cale indirectă; unele, cel puțin cele mai vechi, vin din latina vulgară; celelalte, în general din italiană. Astfel *frisku* provine mai degrabă din latina vulgară decît din it. *fresco* „proaspăt, răcoros"; nuor. *merka* „lapte acru" este cuvînt germanic dar atestat în latină *(melca)* încă din primul secol al erei noastre. Cîteva elemente considerate germanice de unii autori pot veni și prin catalană sau spaniolă. Acesta este cazul cuvîntului campidanez *gaya* „șuviță la cămașă", care nu poate fi long. *gaida* așa cum cred mulți cercetători, ci reproduce cat. *gaya* „peça triangular de les camises de dona". Nu pare deci să existe în sardă elemente germanice exclusive, împrumutate „in loco". 312

§ 59. **Elementele arabe.** În anul 711 arabii, popor semitic, ajunși, în timpul secolului al VII-lea, din regiunile Arabiei, prin Egipt și coastele de nord ale Africii, luate de la bizantini, după lupte îndelungate cu populațiile berbere, pînă la coastele Atlanticului, au pătruns în Peninsula Iberică pe care au ocupat-o în întregime. De aici au trecut în Franța de sud unde au rămas doar cîțiva ani fiind alungați mai întîi de Carol Martel (732—738) și apoi, respinși definitiv dincolo de Pirinei, în 759, de Pepin cel Scurt. În Peninsula Iberică arabii au dominat mult mai mult: dacă este adevărat că în unele regiuni ca Galicia, Asturia, Cantabria, după o luptă care a durat mai mult de 30 de ani, jugul musulman a fost scuturat, este de asemenea adevărat că în partea de sud a peninsulei el a durat aproape opt secole, pînă la căderea Granadei, în 1492. Arabii au pătruns și în Sicilia în 827, unde au rămas pînă la cucerirea normandă, care a avut loc la sfîrșitul secolului al XI-lea. Au stăpînit de asemenea insulele Baleare și Malta.

Arabii au adus o civilizație înaltă, cu toate că trupele cuceritoare din Spania erau constituite, în bună parte, din berberi semisălbatici. Influența superstratului arab, deși mai puțin importantă pentru lumea romanică occidentală decît influența germanică, este desigur considerabilă, mai ales în Peninsula Iberică și în Sicilia.

În Peninsula Iberică, în ciuda marii rezistențe lingvistice și religioase a populației romanice, arabii au reușit să asimileze un mare număr de locuitori romanici; aceia care, menținîndu-și totuși religia creștină, au adoptat obiceiuri arabe, au fost numiți *Mozárabes* (< arab. *musta'rab* „arabizat") [85].

Numărul acestor mozarabi era deosebit de mare în partea de sud a peninsulei: dar nu se poate crede că toți mozarabii au acceptat limba stăpînitorilor; foarte mulți, pentru a nu spune cea mai mare parte, foloseau în continuare limba romanică (influențată însă considerabil de arabă), cel puțin ca limbă familiară și se foloseau de arabă ca limbă de cultură. 313

Am arătat (§ 52) că unul dintre cele mai puternice canale pentru pătrunderea elementelor dintr-o altă limbă este oferit de bilingvi: mozarabii au fost în general bilingvi și lor li se datorează faptul că foarte multe elemente arabe au pătruns în lexicul limbilor ibero-romanice. Pe măsură ce

(85) Transformarea grupului arab *st* (*sṭ*, *ṣṭ*) în sp. *z*, *c* este regulată; cf. ar. *maṣṭakā*, *maṣṭikā* [gr. μαστίχη, lat. *masticum*, *mastix*] > sp. *almáciga* „rășină de fistic"; ar. *saraqusṭa* (< *Caesar Augusta*) > sp. *Zaragoza*; cf. A. Steiger, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid, 1932, p. 141 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

Reconquista creștină avansa către sud, erau încorporate în limba vechii populații creștine noi și noi elemente mozarabe. „Într-adevăr, dacă locuitorii teritoriilor libere (sau stăpînite de arabi timp destul de scurt) ajungeau cu ușurință, copiind unele instituții sau obiecte de mare importanță, să accepte și expresiile arabe corespunzătoare, mozarabii care trăiau sau trăiseră în contact direct și îndelungat cu stăpînii lor și fuseseră lipsiți, fără îndoială, de o viață culturală intensă în limba romanică, lăsau să pătrundă în limba lor nu numai denumiri de instituții și obiecte importante, dar și altele, care desemnau obiecte și lucruri de valoare secundară“ (86).

În timpul „Reconquistei“, după secolul al XI-lea, în perioada dezmembrării Califatului, numărul arabismelor a crescut considerabil. Pătrunderea spaniolei de nord și de centru și în special a dialectului din Castilia, care, de la jumătatea secolului al XI-lea, a început să domine celelalte dialecte, devine tot mai activă. Astfel, actualele dialecte din Spania de sud pot fi considerate, pe bună dreptate, nu continuările directe ale limbii romanice locale, ci o suprapunere ulterioară de elemente spaniole centrale și nordice într-un teritoriu rămas cu o populație redusă, în mare parte arabizată.

În ceea ce privește Sicilia, două secole și jumătate de dominație arabă au fost probabil suficiente pentru a modifica o parte din toponimia insulei și a introduce un număr considerabil de arabisme. Dar trebuie să remarcăm că, chiar după sosirea normanzilor, cultura arabă a fost respectată, ca de altfel și mai tîrziu, în timpul lui Frederic II. În nici unul dintre teritoriile ocupate arabii nu au reușit însă a face să supraviețuiască limba lor; influența arabă se limitează de fapt la împrumuturi lexicale, la toponime, la cîteva nume proprii de persoană (nume de familie) și la foarte puține urme în fonetică: în nici o parte din Romania europeană, cu excepția insulei Malta, unde limba romanică a fost înlocuită cu un dialect arab de tip magrebin, mult
314 modificat apoi, în cursul secolelor, de puternica influență a italienei, care întotdeauna a avut în Malta rolul limbii de cultură (87).

Dacă luăm în considerație Romania pierdută (v. cap. III), vedem că araba s-a suprapus peste latină în Africa nord-occidentală; dar nu știm în ce stadiu se găsea romanitatea lingvistică din Africa la sosirea arabilor, după cei o sută de ani de dominație a vandalilor și după cucerirea bizantină (534). Este cert că pentru Romania pierdută și pentru studiul relictelor latine numai berbera dă indicații sigure; de fapt, arabii, în cuceririle lor, au trebuit să lupte în primul rînd împotriva berberilor, populație indigenă care își regăsise libertatea după atîtea stăpîniri străine.

---

(86) E. K. Neuvonen, *Los arabismos del Español en el siglo XIII*, Helsinki, 1941, p. 29; a se vedea și bibliografia de la sfîrșitul acestui capitol.

(87) Tradiția istorică malteză, care a fost influențată și de o anumită mîndrie națională, a răspîndit în insulă legenda originii feniciene a dialectului maltez și mulți eruditi din Malta și-au dat silința să o demonstreze. Asemănări cu feniciana se găsesc fără îndoială, pentru că feniciana era, ca și araba, o limbă semitică, iar limbile semitice sînt relativ puțin diferențiate între ele; dar natura arabă a maltezei a fost remarcată în mod clar de Wilhelm Gesenius (1786—1842) la începutul secolului trecut și apoi pusă în afara oricărei îndoieli de specialiștii moderni în limbi semitice. Cf. J. Aquilina, *Maltese as a mixed Language*, în „Journal of Semitic Studies“, III (1958), p. 58—79; *Fields of Maltese Linguistic Research*, în „Lingua“, VII (1957), p. 31—45 și în special cele două volume ale aceluiași autor: *The structure of Maltese. A Study in Mixed Grammar and Vocabulary*, Malta, 1959; *Papers in Maltese Linguistics*, Malta, 1961.

Scanned with OKEN Scanner

Influența arabă are, cum s-a arătat, un caracter aproape exclusiv lexical[88]. O serie de termeni care se referă la cultura arabă medievală (astronomie, matematică, medicină, filozofie, etc.) intră în patrimoniul cultural european. Sînt cuvinte care, pornind din Peninsula Iberică sau Sicilia, se răspîndesc în italiană, franceză și de aici în celelalte limbi europene. Unele sînt de origine erudită, ca *algebra*, care vine din ar. *al-ğabr*, care înseamnă de fapt „restaurare, reducere"; dar introducerea cuvîntului arab se datorează lui Leonardo Fibonacci, celebru matematician din Pisa care în 1202, în al său *Liber Abbaci*, a dezvăluit Occidentului algebra matematicienilor arabi; numele a fost luat din titlul *al Kitāb al muḫtaṣar fī ḥisāb al-ğabr wa-l-muqābala*, care însemna de fapt „știința reducerilor și comparărilor" a matematicianului arab din secolul al IX-lea Muḥammad ibn Mūsà al-Ḫwārizmī, al cărui nume, prin contaminare cu gr. ἀριθμός, a dat naștere unui alt termen matematic: *algoritm*[89]. Un alt termen matematic mai puțin 315
tehnic și mai comun, care se manifestă în dublu aspect în limbile culte occidentale, este cel reprezentat de cuvintele *cifra* și *zero*. Araba avea cuvîntul *ṣifr*, care la origine era (și așa a rămas în limba comună) un adjectiv care însemna „gol, vid"; printr-un calc după sanscrită: *śūnyá*, care însemna și el „gol", dar pe care matematicienii indieni l-au folosit pentru a indica „zero", arabul *ṣifr* a căpătat, la matematicieni, și sensul de „zero"; Leonardo Fibonacci a latinizat acest cuvînt în *zephirum*, care apoi, în documentele italiene, a devenit *zefiro*, *zefro* și apoi *zero* (atestat din 1491; de aici provin fr. *zéro* și sp. *cero*). O adaptare a cuvîntului arab mai aproape de original este aceea a sp. *cifra*, it. *cifra* (> fr. *chiffre*, germ. *Ziffer*) cu valoare de „semn numeric".

„Marea importanță pe care o are zero-ul în sistemul de numărătoare zecimală a făcut ca în secolul al XV-lea în Europa să înceapă să se extindă

---

[88] Pentru conținutul și importanța elementului arab în limbile romanice, cf. lucrarea, excelent informată și cu foarte multe trimiteri bibliografice, a lui G. B. PELLEGRINI, *L'elemento arabo nelle lingue neolatine con particolare riguardo all'Italia*, în „Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo", XII, *L'Occidente e l'Islam nell'Alto Medioevo* (Spoleto, 2—8 aprilie 1964), Spoleto, 1965, p. 697—790, precum și cele două mari volume G. B. PELLEGRINI, *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*, Brescia, 1972.

[89] *alğabr* indică, la origine, operația prin care, atunci cînd într-unul din cei doi membri ai unei egalități apare un termen negativ (descăzut), acesta poate fi adunat (devine pozitiv) la celălalt membru. Al doilea cuvînt din titlu *(al-muqābala(t))* indică operația prin care, după ce am transformat o ecuație în așa fel încît să avem toți termenii pozitivi, se reduc la cei doi membri ai ecuației termenii care au același grad în ceea ce privește necunoscuta. LUCA PACIOLI (1494) spunea: „*Algebra* id est restauratio, *Almucabala* id est oppositio", v. *Enciclopedia Italiana*, II, p. 421. Se pare însă că forma latinizată *algebra* trebuie atribuită lui Gherardo din Cremona, care, în secolul al XII-lea, a tradus în latină algebra lui al-Ḫwārizmī. Dealtfel, accentuarea primei silabe a acestui cuvînt în spaniolă și în italiană demonstrează derivarea prin latină și nu o filiație directă din arabă. *Ḫwārizm* este numele unei regiuni din Asia centrală și de aici adjectivul *ḫuwārizmī* „originar din Ḫ.", porecla matematicianului Muḥammad Ibn Mūsà (sec. IX). Din numele său, prin contaminare cu gr. ἀριθμός „număr", a provenit în latina din evul mediu *algoritmus*, termen care a fost folosit pentru a indica procedeele de calcul numeric bazate pe folosirea cifrelor arabe, introduse atunci în Europa, și apoi extins pentru a indica orice schemă de calcul; cf. WARTBURG, *FEW*, XIX, p. 54—55 (pentru *algebra*) și 73 pentru *algoritmo* (v. fr. *algorisme*). Cf. W. HARTNER, *al-djabr wa'l-muḳābala*, în „Encyclopédie de l'Islam", II² (1965), p. 370—372.

Scanned with OKEN Scanner

numele său *(cifra)* şi la cele nouă cifre semnificative, astfel încît mult timp s-a folosit în Italia, Franţa, Germania termenul *cifra* în sensul de *zero* şi în acela modern; încă în 1740 aritmetica lui Guido Grandi opune *cifra* (sau zero) unităţii" [90]. Engl. *cipher* păstrează pînă astăzi ambele sensuri: „cifră" şi „zero" [91].

Mai mulţi termeni arabi care s-au răspîndit în toate limbile europene se referă la astronomie, în care arabii au fost, după cum se ştie, maeştri;
316 aproape neschimbaţi, în forma arabă, apar cîţiva termeni tehnici ca *azimut* (v. it. *azimutto*) < ar. *as-simūt*, *as-sumūt*, pluralul lui *as-samt* „direcţie"; *nadir* < ar. *nazīr* „opus" (adică *nazīr as-samt* „opus zenitului"; şi din acelaşi *as-samt* „direcţie" care este la originea termenului *azimut*, printr-o citire greşită *ni* în loc de *m* (*samt*, *semt*, *zemt*) s-a născut în evul mediu *zenit* [92]. A devenit popular *almanacco* < ar. *al-manāḫ* „calendar" [93].

[90] C. A. NALLINO, *Cifra*, în *Enciclopedia Italiana*, X, p. 235—36; WARTBURG, *FEW*, XIX, p. 156—158.

[9.] Cf. FISCHER, *ZDMG*, LVII, (1903), p. 783—793. Şi sistemul de a indica necunoscuta cu *x* provine din arabă; în textele arabe de algebră, necunoscuta era indicată cu litera *š* care era iniţiala cuvîntului *šai'* „res, aliquid, quicquam". Acest semn nota o pronunţare aproape identică cu palatala spirantă surdă pe care spaniola veche o scria cu *x*, aşa cum apare din transcrierile latine ale cuvintelor arabe (cf. A. STEIGER, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid, 1932, p. 195 ş.u.); LEONARDO FIBONACCI, în *Liber Abbaci*, nu a făcut decît să transcrie pe *š* cu *x* şi astfel *x* a rămas să fie folosit pentru necunoscută.

[92] Cf. C. A. NALLINO, *RSO*, VIII (1919), p. 369 ş.u.; WARTBURG, *FEW*, XIX, p. 153.

[93] Istoria acestui cuvînt nu este cîtuşi de puţin limpede. În Italia ajunge desigur din Spania, unde ar. *al-manaḫ* se găseşte deja în lucrarea anonimă *Vocabulista in arabico* (lexicon latin-arab şi arab-latin, alcătuit în Spania orientală şi care ni s-a transmis într-un manuscris din secolul al XIII-lea păstrat la Biblioteca Riccardiana din Firenze şi publicat în 1871 de C. SCHIAPARELLI) cu sensul de *kalendarium* (p. 196 *manāḫ* „cubile, kalendarium", p. 447, Calendarium, *manāḫ,-āt*); *almanaque* nu apare însă între arabismele din spaniolă, atestate în secolul al XIII-lea (NEUVONEN, *op. cit.*, p. 302), ci de-abia în texte din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. La arabii din Spania *al-manāḫ* desemna tablele astronomice care indicau modul de a determina ziua săptămînii şi de a transforma o dată oarecare dintr-o eră în data corespunzătoare dintr-o altă eră, de a determina, într-o zi oarecare, poziţia medie a soarelui, a lunii şi a celor cinci planete principale. Din Spania cuvîntul s-a extins în Europa şi, încă în secolul al XIII-lea, Roger Bacon citează cuvîntul în forma *Almanac* (sicut patet in expositione tabularum quae Almanac vocantur, *Opera*, XV, 120). Prin intermediul astronomilor evrei şi în special al lui Profatius Iudeul de la Montpellier, cuvîntul a pătruns în Provenţa şi de aici în Italia. Cît despre cuvîntul arab, sensul iniţial al lui *manāḫ* este, după cum rezultă şi din citatul din *Vocabulista* pe care l-am dat mai sus, „culcuş, pat", şi chiar, mai exact, „locul unde îngenunchează cămilele unei caravane pentru încărcare, descărcare sau pentru odihnă" iar, în Siria, a căpătat, deşi mai tîrziu, sensul „climă". Dificultăţile semantice sînt foarte mari, dar originea arabo-spaniolă este certă; sînt inacceptabile încercările de a explica termenul *almanacco* prin cuvinte rare greco-egiptene, cum fac unele dicţionare etimologice, chiar foarte recente (de ex. Battisti-Alessio). Pentru istoria cuvîntului cf. C. A. NALLINO, *Enciclopedia Italiana*, II, p. 569—570 şi H. P. J. RENAUD, *L'origine du mot almanach*, în revista „Isis", XXXVII (1947), p. 44—46; J. COROMINAS, *Dicc. crit. etimol. de la lengua castellana*, I, 142—143; WARTBURG, *FEW*, XIX, p. 119—120. Numele mai obişnuit al almanahului sau calendarului în arabă este *taqwim*, de unde it. *taccuino* „carnet". Acest arabism nu se găseşte decît în italiană şi ASCOLI, *AGI*, X (1886), p. 17, nota, explică în mod just că este vorba de un cuvînt cult, care şi astăzi, în unele părţi ale Italiei, înseamnă „calendar" şi că, la medicii medievali din şcoala salernitană are sensul „instrucţie, învăţămînt" sau „artă, meşteşug" (*tacuinum corporis*, *tacuinum sanitatis*...), deoarece sensul iniţial al cuvîntului arab era „dispoziţie, dispunere corectă".

Scanned with OKEN Scanner

De remarcat sînt şi numele referitoare la chimie, sau mai bine zis, la chimia medievală sau la alchimie, începînd chiar cu numele de *alchimia* (în v. it. accentuat *alchìmia*) care, la fel ca sp., port. *alquímia*, atestat deja în secolul al XIII-lea, vine din ar. *al-kīmīyā'* (< gr. biz. χυμεία „fuziune") care avea sensul de „piatră filozofală, substanţă care transformă metalele obişnuite în aur". Numele uzual al pietrei filozofale era însă, pentru arabi, *al-iksīr* (gr. ξηρόν „sec") de unde sp., port. *elixir*, fr. *élixir*, it. *elisir*[*e*], în sensul de „remediu miraculos, licoare magică". Printre termenii din chimie, 317
amintim şi ar. *al-kuḥl*, *al-kuḥul* „praf pentru vopsitul sprîncenelor şi pleoapelor" > sp. *alcohol*, it. *alcool* etc.[94].

Provin din arabă — sau din alte limbi orientale prin intermediul arabei — cîteva nume de jocuri (şi terminologiile respective), mai întîi de toate jocul de şah pe care arabii l-au învăţat de la persani iar aceştia de la indieni. Nu trebuie să fii orientalist pentru a şti că în persană *šāh* înseamnă „rege" şi e suficient să cunoşti principiile jocului de şah pentru a şti că scopul partidei este acela de a imobiliza „regele" adversarului; în persană, şi de aici în arabă, această operaţie în terminologia jocului este denumită *šāh māt*, care, literal, înseamnă „regele (este) mort"; de aici sp. *jaque y mate* sau *jaque mate*, port. *xamate*, fr. *échec et mat*, it. *scacco matto*, şi de aici numele jocului; fonetica cuvîntului italian demonstrează că proveniența arabă nu este nemijlocită; probabil în Italia ajunge din Provenţa (prov., catal. *escac*) [95]. Tot din terminologia şahului se poate observa că termenul italian *alfiere* „nebun", care desemnează cele două piese rînduite alături de rege şi de regină, cel puţin în forma sa mai veche *alfido*, *alfino* (cf. sp. 318
alfil, prov. *alfí*), provine din ar. *al-fīl* „elefant" [96]. Într-adevăr în cele mai vechi jocuri de şah, în locul nebunilor erau doi elefanţi. Acest cuvînt a fost contaminat de ar. *al-fāris* „cavaler" > sp. *alférez*, fr. *alfier*, it. *alfiere* „stegar".

Numele arab al jocului de şah era însă *šiṭranǧ* — (la rîndul său un împrumut din v. ind. *čaturang(a)* „cu 4 membri"; jocul de şah în India

---

[94] Cf. A. Steiger, *RLingR*, V (1929), p. 266—267. Atît pentru *elisir* cît şi pentru *alcool* a avut loc trecerea de la desemnarea corpurilor solide la aceea a corpurilor lichide. Trecerea a avut loc în arabă, deoarece, încă în arabă, cuvintele de mai sus se referă la preparate lichide (cf. Lammens, *Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe*, Beyrouth, 1890, p. 104). Pentru *al-kuḥl* sensul iniţial este acela de „produs cosmetic pentru ochi, format dintr-o pulbere fină neagră (sulfură de antimoniu)": Acest sens apare şi în Peninsula Iberică, în v. sp. şi v. port. *alcohol*, *alcofor* „antimoniu". Sistemul de a desemna cu numele de *alcool* spirtul din vin (şi de aici alte feluri de spirt) se datorează faimosului Theofrastus Paracelsus (începutul secolului al XVI-lea). Să se observe că un rest din sensul iniţial mai există încă în spaniola modernă, unde Dicţionarul Academiei, încă în ediţia din 1925, înregistrează verbul *alcoholar* cu sensul de „ennegrecer con alcohol los bordes de los párpados, las pestañas, las cejas o el pelo", v. şi Wartburg, *FEW*, XIX, p. 98 (pentru *alcohol*).

[95] Este cert că pronunţia cu *sk* se datorează unei false interpretări a unor surse scrise de tipul *eshiec*, sau contaminării *eskech*, *eschech* < francon. *skâk*, cum preferă Wartburg, *FEW*, XIX, 170. Fr. *échec* a luat apoi, prin intermediul unor fraze ca „a da şah," cu sensul de „a împiedica", „a controla" sensul de „chitanţă de plată" şi de aici a trecut în engleză cu acest sens forma *check*, care apoi s-a întors în Franţa ca *chèque* iar din engleză şi din franceză, s-a răspîndit în toate limbile moderne pentru a desemna un tip special de formă de plată bancară (rom. *cec*).

[96] Arabul *al-fīl* este, indirect, derivat dintr-o limbă hamitică din Africa: de la *nāb al-fīl* „dinte de elefant" sau de la *caẓm al-fīl* „os de elefant" provin sp. *marfil* şi port. *marfim* „fildeş".

Scanned with OKEN Scanner

avea într-adevăr 4 feluri de arme: care, cai, pedestrași, elefanți) [97]; de aici provine v. sp. *axedreç*, sp. mod. *ajedrez*, port. *xadrez* „tablă de șah, joc de șah".

Din ar. *az-zahr* „zar" provine sp. *azar* „cara desfavorable del dado", numele unui joc de zaruri amintit în cel mai vechi tratat de șah al lui Alfonso el Sabio (1283) și v. it. *zara*, *zaro* (Dante, *Purg.* VI, I). Din Spania cuvîntul trece și în Franța ca *hasard* „le nombre six au jeu de dés; sorte de jeu de dés; chance" și în fr. mod. „întîmplare, soartă". *-d* din forma franceză se datorează suprapunerii sufixului *-ard* (cf. *hussard* „husar" < magh. *huszár*). Din franceză apoi cu sensul nou, provine it. *azzardo*.

Deoarece multe cuvinte de origine arabă se referă la marină și la comerțul maritim, vom aminti numai cîteva care mai există încă în italiană ca: *ammiraglio* „amiral", care se răspîndește din Sicilia (< ar. *amīr* „comandant"); *arsenale* „arsenal" și *darsena* „șantier naval, arsenal naval" (< *dār-aṣ-ṣina'a* „casă de construcții") cu multe variante în diferite orașe maritime ale Italiei [98]; *dogana* „vamă", sp., port. *aduana*, fr. *douane* (< *dīwān* „birou, registru"); *fondaco* „magazin", v. prov. *fondech*, fr. *fondique* (< *funduq* „han") și, independent, dintr-o formă cu articol, sp. *alhóndiga* „casa pública destinada a la compra y venta del trigo", port. *alfândega* „vamă" (un derivat regresiv este sp. *fonda* „han"); *magazzino*, sp. *almacén*, port. *armazém* < *(al)maḫzan* „depozit, grînar". Exemplele ar putea fi ușor înmulțite.

Dar alături de aceste cuvinte de cultură care s-au răspîndit în aproape toate limbile romanice (și chiar aproape în toate limbile europene), araba a lăsat urme de neșters ale dominației sale seculare în limbile ibero-romanice și mai puțin numeroase în siciliană. Găsim cuvinte arabe în toponomastică, ca sp. *Albacete* < *al-basīṭ* (cf. ar. magrebin *marr bṣiṭ* „haut fond rocheux
319 et plat"); sp. *Alcalá* < *qal'a* „castel, fortăreață" (din aceeași bază arabă provin toponimele siciliene de tipul *Calatrasi*, *Calascibetta* etc., *Caltagirone* < *qal'at al-gīrān* „castelul grotelor"; *Caltabellotta* < *qal'at al-ballūṭ* „castelul stejarilor" [99]); sp. *Gibraltar* (= Gibilterra), v. sp. *Gebaltari* < *ǧebel Ṭāriq* „Muntele Tariq" de la numele comandantului arab care în 711 a început de acolo cucerirea Spaniei [100]. De remarcat și numele de rîuri compuse cu *guad-* (element care nu are nici o legătură cu omofonul italian *guado* „vad" care derivă din lat. *vadum*, prin contaminare cu germanicul *wad*), provenit din ar. *wād(ī)* „rîu, vale" cu tratamentul special *w* > *gu* despre care

---

[97] Cf. v. ind. *čaturaṅgam balam* „complete army (consisting of infantry, cavalry, elephants and chariots)".

[98] Cf. B. E. Vidos, *Storia delle parole marinaresche italiane passate in francese*, Firenze, 1939, p. 198 ș.u. și *RLingR*, XXIV (1960), p. 17; Wartburg, *FEW*, XIX, p. 39.

[99] În *Caltanis(s)etta*, ar. *qal'at* „castel" a fost adăugat la vechiul nume al orașului, care era *Nissa* (cf. adjectivul pentru locuitori care este și astăzi *nisseno*), dar a fost înțeles de către arabi, prin etimologie populară, „castelul femeilor" (*qal'at an-nisā'*). Pentru toponimele arabe din Sicilia, cf. G. B. Pellegrini, *Terminologia geografica araba in Sicilia*, în *AION (Sez. Linguistica)*, III (1961), p. 109–201.

[100] Ar. *ǧabal*, *ǧebel* „munte" se găsește, unit cu sinonimul latin „monte(m)", în sic. *u Muncibeḍḍu*, it. *Mongibello*, numele vulcanului Etna; este un compus din două sinonime din limbi diferite; cf. B. Migliorini, *Sui toponimi di tipo „Mongibello"*, în „Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti", Firenze, 1935, p. 214 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

am vorbit la p. 194, n. 65. Mai există de asemenea nume de ape: *Guadiana, Guadalquivir* (< *wādi al-kabīr* „rîul mare") etc.

Dar în Peninsula Iberică influența arabă cuprinde și termeni din administrație: de exemplu sp., port. *alcalde* „judecător, primar" < *al-qāḍī* „judecător"; *alguacil* „funcționar la judecăți, ușier" < *al-wazīr* „ministru" (cf. și v. sic. *algozino* „trimis al tribunalului, șef al sergenților" și apoi, prin intermediul Neapolelui, v. it. *algozzino, aguzzino* „paznic, agent de poliție"[101]), se extinde la multe nume de meserii ca v. sp. *alfayate*, port. *alfaiate* „croitor" < ar. *al-ḫayyāṭ* „croitor"; v. sp. *albañil*, port. *alvanel* „zidar" < *al bannā'* „zidar" etc. și dă naștere multor cuvinte din terminologia agricolă, pastorală etc.

Este de remarcat și faptul că Peninsula Iberică posedă nume de locuri de origine latină care se păstrează nu prin tradiție directă urmînd normele fonetice ale spaniolei, ci trecînd prin arabă. Astfel *C(ae)sara(u)gusta* > ar. *Saraqusṭa* > sp. *Zaragoza*. Evident toponimul a trecut prin arabă și a fost redat spaniolilor de către mozarabi, care erau deosebit de numeroși cînd Zaragoza a fost recucerită în 1118 (v. nota 82).

Altă observație importantă este următoarea: cum s-a văzut din exemplele citate, limbile ibero-romanice, în cea mai mare parte a cazurilor, iau cuvintele arabe cu articolul hotărît arab unit (articol care are forma *al* și din care *l* este asimilat, printr-o regulă constantă în tot teritoriul de dominație arabă, în fața unor consoane). Celelalte limbi romanice în schimb, cînd au luat un cuvînt direct din arabă, numai foarte rar l-au luat împreună cu 320
articolul. Astfel de ex. găsim it. *zucchero* „zahăr", fr. *sucre*, dar sp. *azúcar*, port. *açúcar* < ar. *(as-) sukkar*; it. *zafferano* „șofran", fr. *safran*, dar sp. *azafrán*, port. *açafrão* < ar. *(az)-za'farān* etc.

Cu toate că multe cuvinte de origine arabă atestate în spaniola veche nu se mai folosesc astăzi (destul de multe sînt încă frecvente în dialectele spaniole sau portugheze), este cert că influența arabă asupra limbilor ibero-romanice a fost, atît din punct de vedere cantitativ cît și cultural, foarte importantă, încît s-a exercitat și asupra sintaxei spaniolei vechi.

§ 60. **Diferitele superstraturi ale românei.** S-a spus mai înainte că româna, izolată de celelalte limbi romanice și înconjurată de limbi din diferite familii, are, în ceea ce privește adstratul și superstratul, o istorie cu totul deosebită de aceea a limbilor neolatine occidentale. G. GRÖBER, în redactarea enciclopediei sale *Grundriss der romanischen Philologie*, a consacrat un articol special elementelor nelatine din română[102].

Lexicul român, cum vom vedea la § 64, este format în primul rînd din elemente latine; acestea sînt însă din punct de vedere numeric inferioare cuvintelor străine încorporate și asimilate în decursul secolelor. Examinînd primul dicționar etimologic complet (cel puțin pînă în 1966) și anume *Dic-*

[101] V. VIDOS, *op. cit.*, p. 181 ș.u.

[102] M. GASTER, *Die nichtlateinischen Elemente im Rumänischen*, în „Grundriss d. roman. Philologie", I[1] (1888), p. 406—414; K. SANDFELD—JENSEN, *Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen*, în același „Grundriss", I[2] (1904—1906), p. 524—534.

Scanned with OKEN Scanner

tionnaire d'étymologie daco-romane de A. De Cihac (Frankfurt, 1870—1879), astăzi depășit, ar rezulta, dintr-un total de 5765 cuvinte studiate, numai 1165 cuvinte de origine latină față de 4600 de origine străină (2361 slave, 965 turcești, 635 neoelenice, 589 maghiare, 50 albaneze). Cu toate că dicționarul filologului moldovean Alexandru de Cihac (1825—1887) este incomplet și în bună parte eronat, statistica nu diferă mult, deoarece dacă este adevărat că lipsesc multe cuvinte latine, lipsesc foarte multe și din cele de alte origini. Așa cum se întîmplă în engleză, în care partea numeric mai mică din fondul lexical este formată din elementele de origine germanică, tot așa și în română partea mai mică este formată de elementele romanice; o statistică însă de acest fel are puțină valoare, pentru că într-un dicționar
321 toate cuvintele sînt puse pe același plan și contează ca o unitate. În realitate, în circulația cuvintelor în limba vie, procentul cuvintelor romanice este mult mai ridicat; nu se poate forma o frază numai cu elemente nelatine, deoarece acestea din urmă chiar dacă sînt numeric superioare, sînt mai puțin importante și folosite [103]; într-o pagină dintr-un scriitor popular procentul de elemente străine față de acelea de origine latină variază între 10—15%. [Există strofe de poezii populare românești în care nu apare nici un element lexical non-latin. — N. Edit. vers. rom.] Între elementele latine trebuie să observăm însă absența multor cuvinte care sînt comune tuturor limbilor romanice occidentale, de ex. *contentus, semper, amare, amicus, carus, centum* etc. Pe de altă parte, sînt cuvinte care se păstrează numai în română, ca *libertare* > *ierta* (în celelalte limbi există continuări ale lui **perdonare*) etc. Multe cuvinte au suferit inovații semantice, de ex. *anima* > *inimă*, în sensul de „cor" (și nu de „ănima", care în românește se spune *suflet*); *excalidare* > *scălda* etc. [104].

Influența slavă este importantă. Ea începe destul de devreme și nu se manifestă numai în limbă, ci în toate ramurile culturii și civilizației (organizare juridică, ecleziastică etc.). Slavistul și istoricul Ioan Bogdan (1864—1919) scria, acum mai bine de o jumătate de secol: „Pentru omul nepreocupat de prejudiții, influența elementului slav la formarea naționalității noastre este așa de evidentă, încît putem zice, fără exagerare, că nici nu poate fi vorba de popor român înainte de asorbirea elementelor slave de către populația băștinașă romană în cursul secolelor VI—X" [105]. [*] Este cert că elementele slave comune celor patru dialecte sau care apar cel puțin în trei dintre ele,

---

[103] În problema circulației cuvintelor, împotriva interpretării statistice simpliste a lui Cihac, B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, III, București, 1881, p. 91—105, a emis o idee deosebit de fecundă în lingvistica generală. În vremea din urmă, problema a fost reluată de D. Macrea, *Circulația cuvintelor în limba română*, în revista „Transilvania", LXXII (1942), p. 268—288; *Fizionomia lexicală a limbii române*, în *Dacorom*, X (1941—1943), p. 362—373 și cel mai recent volum al aceluiași autor *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1957 [2]. A se vedea și un articol sintetic al lui C. Maneca, *La struttura etimologica della lingua romena letteraria contemporanea dal punto di vista della frequenza dei vocaboli*, în *RevLing*, XI (1966), p. 219—238 [precum și lucrările citate în *Cuvîntul introductiv*, p. X și urm.

[104] Cf. W. Domaschke, *Der lateinische Wortschatz des Rumänischen*, în *JbIRS*, XXII—XXV, (1919), p. 65—173 iar pentru cuvintele latinești, atestate în Romania occidentală, dar absente în română, cf. cursul universitar litografiat al lui I. A. Candrea, *Elementele latine dispărute din limba română*, București, 1932.

[105] I. Bogdan, *Istoriografia română și problemele ei actuale*, București, 1905, p. 21 (= *Scrieri alese*, București, 1968, p. 106).

Scanned with OKEN Scanner

sînt în cea mai mare parte intrate în perioada protoromână [106], deci cel puțin din secolele VII—IX, dacă nu chiar mai înainte. Exagerează bine-înțeles, în amîndouă sensurile, OVID DENSUȘIANU admițînd prezența elementelor slave (ba chiar a celor mai multe dintre elementele slave), în secolele V, VI și VII [107], precum și slavistul ILIE BĂRBULESCU (1875—1945) în multe scrieri și mai ales în volumul *Individualitatea limbii române și elementele* 322
slave vechi, București, 1929, p. 468 ș.u., afirmînd că elementele slave nu pot fi anterioare secolului al X-lea. [*] Influența slavă în română este foarte importantă și pentru că româna a primit de la slavă formanți productivi. Dintre prefixe vom aminti *ne-*, *răz-* iar dintre sufixe *-ac*, *-că*, *-aci*, *-eală*, *-nic*, *-an*, *-iște*, *-iță* etc. Influența slavă se face simțită și în sistemul fonematic românesc [108], mai puțin în morfologie, și, pînă la un anumit punct, în sintaxă [109]. Cuvintele de origine slavă sînt numeroase și importante: multe adjective ca *drag*, *bogat*, *sărac*, *slab* etc. Multe substantive și verbe de primă importanță și necesitate ca *trup*, *boală*, *iubi* etc.[110]. La introducerea elementelor slave în română au contribuit în mod hotărîtor lungile perioade de bilingvism slavo-român[111]. În afară de elementele 323

[106] Cf. TH. CAPIDAN, *Elementul slav în dialectul aromân*, în „Mem. Sect. Lit. Acad. Rom.", S. 3ª, t. II (1925), p. 25 ș.u.

[107] O. DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1901 ș.u., vol. I, p. 241.

[108] E. PETROVICI, *Corelația de timbru a consoanelor dure și moi în limba română*, în *StCLing*, I (1950), nr. 2, p. 172—220; *Corelația de timbru a consoanelor rotunjite și nerotunjite în limba română*, în *StCLing*, III (1952), p. 127—185; *Problema moștenirii din romanica comună a corelației palatale a consoanelor în limba română*, în *StCLing*, VII (1956), p. 163—169; *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, București, 1956; *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremden Einfluss umgestaltet werden? Zum slavischen Einfluss auf das rumänische Lautsystem*, Den Haag, 1956: *Interpénétration d'une phonologie slave et d'une morphologie romane*, în „Mélanges linguistiques" (de l'Acad. de la Rep. Pop. Roumaine), Bucarest, 1957, p. 81—89.[**]

[109] Cf. M. KŘEPINSKÝ, *Influence slave sur le verbe roumain*, în „Slavia", XVI (1938—1939), p. 1—49, 220—268, 481—534 (și separat, Praga, 1941); E. SEIDEL, *Elemente sintactice slave în limba română*, București, 1958.

[110] F. MIKLOSICH, *Die slavischen Elemente im Rumunischen* [sic!], în *Denk. Akad. Wien*, XII (1861), p. 1—70. (lucrare încă fundamentală); O. DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1901 ș.u., I, p. 237—287; P. SKOK, *Slave et Roumain*, în „Revue des études slaves", III (1923), p. 59—77 și *Des rapports linguistiques slavo-roumains*, în „Slavia", I, (1922), p. 485—494; III (1924), p. 114—121; IV (1925), p. 128—138 și 325—346; VI (1927), p. 120—129 și 758—766; VIII (1929), p. 605—628 și 776—790 (recenzii critice cu noi contribuții). R. G. PIOTROVSKIY, *Slavianskije elementy v rumynskom jazyke*, în „Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo Universiteta", 1951, I, p. 134—152; I. BĂRBULESCU, *Individualitatea limbii române și elementele slave vechi*, București, 1929 și în special G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960 precum și articolele aceluiași autor: *Nekotor'ie voprosy izučenija semantiki drevneslavjanskih zaimstvovanij v rumynskom jazyke* [Cîteva probleme ale studiului semantic ale împrumuturilor slave vechi în limba română], în *Voprosy slav. jazykoznanija*, IV (1959), p. 73—89; *Contribuții la studierea geografiei împrumuturilor slave în limba română (pe baza „Atlasului lingv. r.")*, în *Slavoromanica*, VII, (1963), p. 23—33, precum și A. ROSSETTI, *Istoria limbii române*, III, *Limbile slave meridionale*, București, 1964 [4], care apar la paginile 285—350 din noua ediție din 1968 (și toată bibliografia). Unele observații interesante despre bilingvismul slavo-român în perioada originilor și asupra valorii afective a unor cuvinte slave se găsesc și în E. GAMILLSCHEG, *Zur Frühgeschichte des Rumänischen*, în „Gedächnisschrift fur Adalbert Hämel", Würzburg, 1953, p. 65—72. [***]

[111] M. KŘEPINSKÝ, *L'élément slave dans le lexique roumain*, în „Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à M. Roques", vol. IV, Paris, 1952, p. 153—162, propune să se facă distincția între „emprunts", cuvinte pe care românii le-ar fi împrumutat de la slavi, și „résidus", cuvinte pe care slavii înșiși le-ar fi introdus în româna pe care trebuiau s-o vorbească cu locuitorii țării; dar distincția nu este ușoară și deseori nici nu este posibilă. [****]

Scanned with OKEN Scanner

slave mai vechi, româna a asimilat şi elemente slave mai recente din diferitele limbi cu care a venit în contact (rusă, polonă, ruteană, sîrbă, bulgară etc.[112]). Importantă este influenţa slavă asupra toponimiei române.

După influenţa slavă, cea mai importantă numeric, dar fără valoare pentru structura limbii, este cea turcă. Alături de cîteva cuvinte care pot fi mult mai vechi şi sînt poate de proveniență cumană sau pecenegă, dar care n-au fost încă studiate decît sporadic pentru onomastică [113], există un nucleu relevant de cuvinte intrate în epoca dominaţiei otomane; unele — relativ puţine — au devenit populare şi sînt folosite în limba comună, altele nu s-au mai folosit şi sînt întrebuinţate numai cu un sens istoric special; există numai două sufixe de origine turcă: *-lîc* şi *-giu*. Unele cuvinte turceşti au devenit de uz comun: *odaie* < turc. *oda*; *cioban* < turc. *çoban*; *musafir* < turc. *musafir* etc. Elementele turceşti, datorită condiţiilor istorice, sînt frecvente în Ţara Românească şi în Moldova dar aproape absente în Transilvania [114].

324 Importante din punct de vedere cultural sînt elementele maghiare. Acestea au intrat într-o perioadă mai recentă decît elementele slave şi se găsesc numai în dacoromână. În dialectele româneşti sud-dunărene se găsesc puţine cuvinte maghiare venite, ca şi cele din albaneză, pe cale indirectă [115]. Primele elemente maghiare se găsesc în documentele slave din teritoriile române (secolele XIV—XV).

Alături de cuvinte răspîndite în tot teritoriul dacoromân (de ex., *város* > *oraş*; *szállás* > *sălaş* etc.), găsim un număr foarte mare de elemente ma-

---

[112] Cf. H. Brüske, *Die russischen und polnischen Elemente des Rumänischen*, în *JbIRS*, XXV—XXIX (1921), p. 1—69; B. Tzonev, *Ezikovi vzaimnosti meždu Bălgari i Rumăni* [Schimburi lingvistice între bulgari şi români], Sofija, 1921, revăzută în *Istorija na bălgarskij ezik* [Istoria limbii bulgare], vol. II, Sofija, 1934, p. 3—151; D. Scheludko, *Nordslavischen Elemente im Rumänischen*, în „Balkan-Archiv.", I (1925), p. 153—172; M. C. Ştefănescu, *Elementele ruseşti — rutene din limba românească şi vechimea lor*, Iaşi, 1925; I. Popovici, *Einige Bemerkungen über die serbo-rümanischen Lehnworter*, în „Slavia", VII (1928), p. 15—24; Iorgu Iordan, *Influenţe ruseşti asupra limbii române*, Bucureşti, 1950 (în „Analele Academiei Republicii Populare Române", Seria C, I, 4); G. Mihăilă, *Observaţii asupra influenţei ruse în vocabularul limbii române contemporane*, în *LR*, III (1954), nr. 3, p. 27—35; V. Vascenco, *Elementele slave răsăritene în limba română (Periodizarea împrumuturilor lexicale)*, în *StCLing*, X (1959), p. 395—408 (ibidem, bibliografia) la care se pot adăuga mai multe articole adunate în cele două interesante volume publicate de Institutul de Limbă şi Literatură al Academiei de Ştiinţe a Republicii S. S. Moldovenească cu titlul *Vostočnoslavjano-moldavskie jazykov'ie vzaimootnošenija* [Relaţii lingvistice slavo-orientale-moldoveneşti], Kišinev, 1961, 1967. În aceste volume cf. în special: R. Ja. Udler, *Influence rečiproče moldo-ucrainene yn raioanele periferiče*, II, p. 170—179.

[113] Cf. L. Rasony-Nagy, *Valacho-turcica*, Berlin, 1927; v. recenzia noastră în *StRum.*, IV (1930), p. 185 ş.u.

[114] Cf. L. Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturei române*, Bucureşti, 1900, operă fundamentală în 3 volume; un rezumat francez cu titlul *L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaine* a apărut în *Rom.*, XXX (1901), p. 539—566 şi XXXI (1902), p. 82—99 şi 577—589. Cf. şi volumul mediocru al lui H. F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin, 1960 (v. şi recenzia lui Vl. Drimba, în *StCLing*, XIV (1963), p. 514—525). [*]

[115] Cf. N. Jokl, *Die magyarischen Bestandteile des albanesischen Wortschatzes*, în „Ungarische Jahrbücher", VII (1927) p. 46—84.

Scanned with OKEN Scanner

ghiare în regiuni în care, ca în Transilvania și în Banat, conviețuirea româno-maghiară continuă și în zilele noastre [116].

În paranteză, putem să observăm că există și elemente române în maghiară, dintre care unele însă, datorită prezenței lor în documente mai vechi, pot să fie atestate într-o epocă mult anterioară, dovedind că o conviețuire româno-maghiară exista cel puțin spre sfîrșitul secolului al XII-lea (de ex. numele propriu *Fichur* < rom. *ficior*, *fecior*, v. § 85) [117].

Importante, deși nu prea numeroase, sînt elementele care pot să derive 325
din albaneză; unele dintre ele provin dintr-o epocă foarte veche sau se datorează influenței unui substrat comun (v. § 27). Mai numeroase sînt, evident, elementele albaneze relativ recente din aromână [118]. Foarte puține și limitate aproape numai la argou sînt elementele țigănești din română [119].

§ 61. **Superstratul cultural latin.** Un superstrat care influențează toate limbile romanice occidentale și care se datorește nu unor cuceriri sau ocupații teritoriale, ca cel germanic și arab, ci unei activități cu caracter erudit, savant, este superstratul cultural latin. Cum latina formează nucleul central al limbilor romanice, acest superstrat latin, care îmbogățește lexicul neolatin, nu este decît un braț al aceluiași rîu care aduce apă de la același izvor latin.

Se știe că după căderea Imperiului Roman de Apus, după invaziile barbare și constituirea noilor regate și imperii, latina nu s-a stins [120]; ea nu a încetat niciodată să servească drept limbă literară și de cultură, juridică și

---

[116] Cf. Gy. Alexics, *Magyar elemek az oláh nyelvben* [Elemente maghiare în limba română], Budapest, 1888; S. C. Mândrescu, *Elementele ungurești în limba română*, București, 1892; O. Ásboth, *Az oláh nyelvbe átment magyar szók* [Cuvintele maghiare intrate în limba română], în „Nyelvtudományi Közlemények", XXVII (1897), p. 325—341, 428—448; L. Treml, *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, în „Ungarische Jahrbücher", VIII (1928), p. 25—51, IX (1929), p. 274—317 (ibidem, toată literatura anterioară, cf. însă rezervele justificate ale lui N. Drăganu, *Dacorom.*, VII (1931—1933), p. 195—224). Lucrarea fundamentală în această direcție este reprezentată astăzi de masivul volum al lui L. Tamás, *Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*, Budapest, 1966 (v. totuși părerile lui B. Kelemen, *Unele aspecte ale împrumuturilor maghiare în limba română*, în *Cercetări de lingvistică*, XVI (1971), p. 17—27). [*]

[117] Cf. L. Treml, în „Magyar Nyelv", XXV (1929), p. 47—48; G. Blédy, *Influența limbii române asupra limbii maghiare*, Sibiu, 1942; v. și B. Köpeczi, *Zur Frage der rumänischen Lehnwörter im Ungarischen*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis", VIII (1942), p. 513—525; F. Bakos, *A magyar nyelv rézebbr. román elemei és a közvebhen nyelvi ezinhezésen alofitá sza kölesinzes nehany kerdese* (Vechile împrumuturi românești ale limbii maghiare și cîteva probleme ale împrumutului prin contact direct), în Nyk LXXIII (1971), p. 65—111. Numărul împrumuturilor românești este în schimb destul de mare în dialectele maghiare din insulele lingvistice ungurești din Moldova, unde se observă și influențe asupra sistemului fonematic (cf. Gy. Márton, *A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszerét és fonológiai strukturáját ért nyelvi hatásról* [Influențe românești asupra sistemului fonetic și asupra structurii fonologice a dialectului *ceangău* din Moldova], în „Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények", IX (1965), p. 243—256).

[118] Cf. Th. Capidan, *Raporturile albano-române*, în *Dacorom.*, II (1922), p. 444—554. [**]

[119] Cf. A. Graur, *Les mots tsiganes en roumain*, în *BL*, II (1934), p. 108—200. Dealtfel elementele țigănești sînt mai mult sau mai puțin răspîndite în toate argourile; poate mai mult în argourile spaniole, cf. C. Claveria, *Estudios sobre los gitanismos del Español*, Madrid, 1951. Nu lipsesc nici din argourile italiene, cf. M. L. Wagner, *VoxR*, I (1936), p. 264—314; C. Tagliavini — A. Menarini, *ArchRom*, XXII (1938), p. 242—280.

[120] Cf. J. Loth, *A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?*, în almae, VI (1931), p. 97—152.

administrativă. Nu numai prestigiul Romei antice, al capitalei lumii civilizate o menţinea în viaţă, dar şi faptul, foarte important, că latina devenise în Occident limba oficială a religiei creştine care se răspîndea cu repeziciune pretutindeni şi care îşi avea centrul la Roma, a acelei biserici care era „catolică" şi deci universală, dar şi „romană".

Se ştie, de asemenea, cît a fost de lentă, de grea şi de plină de contraste afirmarea diferitelor limbi „vulgare" din Europa ca limbi scrise literare (în ceea ce priveşte limbile romanice, acest aspect va fi tratat în capitolul VII). E bine cunoscut şi faptul că, după ce limbile romanice, germa-
326 nice etc. se afirmaseră ca limbi literare, latina a rămas ca limbă a ştiinţei (medicină, matematică, drept etc.) aproape pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, iar cazul unui Galilei sau al unui Redi sînt numai excepţii care confirmă regula [121].

Cînd deci, atît în perioada formării lor, înainte de stabilizare, cît şi mai tîrziu, în cursul întregii lor istorii, limbile neolatine din Occident au avut nevoie să exprime concepte sau să denumească obiecte pentru care nu găseau un termen corespunzător în fondul lingvistic comun, „vulgar", ele îl împrumutau din latina scrisă, adică din acea latină care, cu forme mai mult sau mai puţin clasice (sau imitîndu-le pe acestea), continua să fie limba culturii şi a şcolii, model de stil şi model al oricărui gen literar, rezervor lingvistic la dispoziţia oamenilor culţi. Latina reprezenta, de asemenea, modelul sintactic al prozei artistice care, la toate naţiunile neolatine occidentale, a adoptat tipul stabilit de tradiţia seculară a literaturii latine medievale.

Această influenţă a superstratului cultural latin, spre deosebire de superstratele germanice, este o influenţă preponderent cultă, tipic literară. Dar ar greşi cine ar crede că limba vorbită şi chiar dialectele fără rang de limbă literară ar fi rămas neatinse: prin limbile literare, limbile naţionale, multe din aceste elemente culte reuşeau să devină comune şi să se răspîndească, uneori, asimilîndu-se şi din punct de vedere fonetic şi din punctul de vedere al compunerii cu cuvintele vulgare, făcînd, deci, mai grea recunoaşterea lor. Fără îndoială că unul dintre cei mai importanţi factori care au dus limbile romanice occidentale la o evoluţie convergentă, independent de originea lor comună din latina vulgară, a fost chiar această influenţă culturală a latinei
327 scrise care s-a prelungit, fără întrerupere, pînă în epoca modernă [122].

Vom începe prin a examina condiţiile limbii italiene. Italia, ţară de mare cultură, centru al bisericii catolice, bogată în mari centre mănăstireşti, leagăn al Umanismului, moştenitoare directă a tradiţiilor romane, era ţara

---

[121] Cf. L. Olschki, *Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur*, I, Heidelberg, 1919; II, Firenze, 1922; III, Halle, 1927.

[122] Th. H. Maurer, Jr., *A unidade da România ocidental*, São Paulo, 1951 (Universidade de São Paulo, Faculdade de Filosofia, Ciencias e Letras, Boletim 126, Filologia Românica, n. 2), scoate în evidenţă foarte bine, dar nu fără unele exagerări, teza evoluţiei convergente a limbilor romanice occidentale datorită influenţei culturale latine. „Esta notável semelhança das línguas românicas do Ocidente — desde Portugal até a Itália — não se deve apenas à sua orígem comum no latim vulgar do império romano, como tantas vezes se parece acreditar, mas é o resultado de uma unidade contínua de contacto ininterrupto entre tôdas as línguas da família, de modo que muitas inovações posteriores à destruição do Império pela invasão dos bárbaros se disseminaram por tôda a România ocidental, enriquecendo o seu léxico e alterando a cultura e, à vezes, a própria morfologia das línguas que a constituem" (p. 9).

cel mai mult expusă influenței superstratului cultural latin. Limba italiană de tip toscan și mai ales florentin, fixată ca limbă literară a Italiei (v. § 85), mai era, prin structura sa fonologică și morfologică, foarte asemănătoare tipului latin: cuvintele latinești culte sau semiculte se puteau asimila mai ușor, fără a tulbura mult sensibilitatea lingvistică a vorbitorilor.

Această capacitate de asimilare formală face uneori, în italiană, dificilă sau aproape imposibilă distincția, cu criterii pur fonetice, între un „latinism cult" și un cuvînt latin vulgar normal moștenit. Cuvinte cum sînt *calvo* „chel", *casto* „cast", *conciso* „concis", *ira* „mînie", *minuto* „minut", *provincia* „provincie", *vitto* „hrană" etc. nu prezintă nici un caracter fonetic care să ne permită să stabilim dacă este vorba de cuvinte venite direct din latina comună (vulgară) din Italia sau de cuvinte împrumutate într-o epocă mai tîrzie din latina scrisă. Alte criterii (vitalitatea în dialecte, folosirea stilistică, evoluția semnificației etc.) permit lingvistului, chiar dacă nu totdeauna cu siguranță, să se pronunțe pentru o soluție sau alta.

Ne vom ocupa de contribuția lexicală, lăsînd la o parte influența latinei literare medievale asupra sintaxei italienei și francezei din primele secole, problemă care ar cere o discuție lungă și o exemplificare bogată, pentru a arăta cum acel *cursus* al stilului Curiei romane precum și *stilus isidorianus* sau *rhetoricus* au influențat profund stilul frazelor primelor texte în proză și cum în traduceri a fost urmată mai ales topica din textul latin [123].

Principalul criteriu cu ajutorul căruia putem recunoaște latinismele ni-l oferă fonetica; cînd găsim o formă italiană care nu prezintă evoluția fonetică așteptată, ci păstrează mai fidel aspectul fonetic al cuvîntului latin originar avem, foarte probabil, a face cu un latinism. Dacă, bunăoară, *ĭ* tonic este reprezentat de *i* și nu de *ę* (cum s-a arătat la § 49, lat. *ē*, *ĭ* > lat. pop. *ę* > it. *ę*), de ex. it. *vizio* < lat. *vĭtium* care, prin evoluție spontană, ajunge la it. *vęzzo;* it. *disco* < lat. *dĭscus* care prin evoluție spontană ajunge la *dęsco;* dacă *ĕ* tonic latin în silabă liberă nu este diftongat, de ex. it. *mero* < lat. *mĕrus* (popular în napol. *mięrə* „vin curat"), sau dacă *ŏ*, în aceleași condiții, nu este diftongat (de ex. it. *modo* < lat. *mŏdus*) etc. Sînt latinisme fonetice: it. *custodia* (în loc de **custoggia* sau **custozza*), it. *genio* (în loc de **gegno*, cf. *ingegno*), it. *augurio* (în loc de **agoio*), it. *studio* (în loc de *stoggio*, atestat în italiana veche cu sensul de „ceremonie, adulare"), it. *mensile* (în loc de **mesile*, cf. *mesə*) și toate cuvintele cu *-ns-* ca it. *pensare*, *compenso* (în schimb *pesare*, *peso*), *sponsali* (în schimb *sposo*) etc. precum și cuvinte care păstrează grupurile *bl*, *cl*, *fl*, *gl*, *pl*, 328
de ex. it. *acclamare* (dar *chiamare*), *fluviale* (dar *fiume*), *glandola* (dar *ghianda*), *implicare* (dar *piegare*) etc.; cea mai mare parte a cuvintelor care nu prezintă sincopa vocalei posttonice, mai ales între o consoană surdă și o lichidă sau nazală (v. § 49), de ex. *circolo* (alături de *cerchio*), *capitolo* (dar *capecchio*) etc.

În multe cazuri italiana posedă, cu sensuri mai mult sau mai puțin diferite, alături de cuvîntul cult împrumutat mai tîrziu din latină, și produsul evoluției spontane sau populare. Apar astfel serii de dublete (it. *allótropi*) de tipul *vizio* ~ *vezzo*, *capitolo* ~ *capecchio* citate mai sus. De asemenea it. *completo* este termen cult, dar it. *compieta*, în sensul „vecernie" (de fapt „pavercerniță",

[123] Cf. în special A. SCHIAFFINI, *Tradizione e poesia nella prosa d'arte italiana dalla latinità medioevale a G. Boccaccio*, Roma, 1945 [2].

Scanned with OKEN Scanner

termen ecleziastic), este termen popular, *plico* este termen cult, dar *piega* este popular; *vigilia* este cuvînt cult, *veglia*, popular etc. (124).

Uneori latinismul poate fi numai semantic, adică dovedit prin sens și nu prin formă: astfel lat. *captivus*, care însemna „prizonier" (de la *capio*), a fost folosit încă din sec. I e.n. de filozofii stoici cu un sens moral (*irae captivus*, Seneca), sens care a fost adoptat de autorii creștini (*libidinis captivus* și alte forme asemănătoare); după Vulgata și Sf. Augustin oamenii *a diabolo captivi tenentur;* de la *captivus diaboli* se trece la sensurile de „nenorocit" (v. fr. *chaitif* „mizerabil") și de „rău" (it. *cattivo*). În italiană sensurile populare ale lui *cattivo* sînt acelea de „răutăcios, pervers, incapabil, inapt" etc. Deci, dacă găsim la unii autori italieni, *captivo* cu sensul de „prizonier" (de ex. : „Qual cauto uccellator che serba vivi ... i primi augelli, Perché in più quantitade altri *captivi* Faccia." (Ariosto)), acesta este desigur un latinism și după aspectul fonetic (*pt* neasimilat în *-tt-*), dar este de asemenea un latinism (semantic, nu fonetic) it. *cattivo* în sensul de „prizonier" (de ex. în Dante: „Ecuba trista, misera e *cattiva*, Poscia che vide Polissena morta ..."). Cu alte cuvinte aici s-a dat cuvîntului italian *cattivo* sensul originar al lat. *captivus*, pierdut în limba populară (125).

Alteori latinismul poate fi observat după aspectul morfologic; astfel, dată fiind raritatea derivărilor din nominativ în limba populară și în cuvintele care vin prin tradiție populară, termenii care reproduc un nominativ latin, cum sînt it. *carme* „poezie", *certame* „luptă, concurs", *germe* „sămînță", *imago* „imagine" (alături de forma regulată *immagine*), trebuie să fie considerați latinisme. Comparativele sintetice, în afara celor foarte puține conservate în limba comună, trebuie și ele considerate latinisme (it. *priore, posteriore, seniore, seriore, ulteriore* etc.) și de asemenea superlativele neregulate latine ca it. *acerrimo, integerrimo, magnificentissimo* etc. sau și it. *minimo* alături de forma regulată *menomo* (care astăzi este mai rară decît *minimo*). Uneori evoluția neregulată a sufixului indică latinismul; astfel sufixele *-abile* și
329 *-ibile*, deși devenite productive în italiană, sînt în general dovezi de latinism (it. *potabile, intelligibile, tangibile* etc.) întrucît evoluția normală este *-évole* (126). În sfîrșit, uneori numai criteriul cultural ne permite să recunoaștem unele latinisme, și anume apartenența lor la sfere semantice nepopulare (terminologie științifică, ecleziastică etc.), vitalitatea scăzută sau absența lor din dialecte etc. Prezența unui cuvînt cu forme populare în dialecte nu exclude ca, în limba literară, acest cuvînt să aibă o origine cultă și să trebuiască să fie considerat un latinism. Bunăoară, lat. *cŭneus* are continuări regulate în v. it. *cogno* și în mai multe dialecte italiene și ladine, ca și în cea mai mare parte din celelalte limbi romanice; dar forma *cuneo* este evident un latinism, cum rezultă din aspectul fonetic (*ŭ* care a rămas *u*; *ne* + vocală [adică *ni*] neredus la *ñ*).

---

(124) Cf. U. A. Canello, *Gli allotropi italiani*, în *AGI*, III (1878), p. 285–419; H. Schuchard, *Beiträge zur Geschichte der italienischen Scheidewörter*, Jena-Leipzig, 1936 (*BBRPh*, VI, 3).

(125) Cf. Ph. Haerle, Captivus — cattivo — chétif — *Zur Einwirkung des Christentums auf die Terminologie der Moralbegriffe*, Bern, 1955 (*RH*, 55).

(126) Th. H. Mauer Jr., *A unidade da Românía ocidental*, p. 88 ș.u., dă o listă de sufixe latine de origine cultă folosite în limbile romanice.

Scanned with OKEN Scanner

Nu rareori cuvintele culte se recunosc după poziția accentului. Într-adevăr la aceste cuvinte se aplică, în general, normele accentuării latine, care se baza pe cantitatea penultimei vocale, norme care se aplică și cuvintelor de origine greacă, cunoscute mai ales prin latină. Astfel de ex. it. *càttedra* urmează accentuarea latină *cathĕdra* (și nu pe cea greacă καθέδρα); dar ca termen popular, v. it. *carèga* „scăunel" urmează accentuarea *cathédra*, datorată tendinței de a considera lungă silaba în „positio debilis" (§ 49). Italiana urmează accentuarea latină în cuvinte culte: *cèrulo, fìttile, prèfica, edìle* [127] etc., pronunțîndu-se *Andròmaca*, după lat. *Andromăcha* (și nu urmînd gr. Ἀνδρομάχη), *Omèro*, după lat. *Homērus* (și nu după gr. Ὅμηρος). Uneori însă pronunțarea italiană se diferențiază atît de cea latină cît și de cea greacă: *èsile*, unde latina are *exĭlis*; *utensìle*, [128] unde latina are *utensĭlis*; *Arìstide*, unde latina are *Aristīdes*, iar greaca Ἀριστείδης.

Uneori și cuvintele culte sau semiculte pot suferi transformări semantice, deși, în general mai mici decît cele ale cuvintelor populare. Astfel it. *lavabo* înseamnă „spălător, chiuvetă" sau „toaletă"; aceste semnificații vin din Franța, dar cuvîntul este latinesc și este forma de persoana I sg. de la viitorul indicativ al verbului *lavare*; la origine denumea vasul deasupra căruia preotul își spăla mîinile în timpul slujbei, iar numele vine de la versetul din psalmul (25[26], 6) pe care în acel moment preotul îl recita: „Lavabo inter innocentes manus meas".

Și în spaniolă și portugheză problema elementelor latine culte se prezintă 330
analog celei din limba italiană; numărul cel mai mare de cuvinte culte de origine latină („cultismos", la spanioli) s-a introdus în secolele XV și XVI, adică în perioada Renașterii. Și aici ne aflăm deseori în fața unor „alotropi" ca *artículo* alături de *artejo* < *artĭcŭlus* (it. *articolo* este cuvînt cult, iar *artiglio* vine din prov. *artelh* sau din v. fr. *arteil*, continuări regulate ale cuvîntului latin). Sp. *heñir* „a plămădi, a frămînta cu mîinile" este o dezvoltare regulată de la lat. *fingĕre*, care avea și sensul de „a plăsmui, a modela din argilă", în timp ce *fingir* „a se preface, a simula" este un latinism cult în care se manifestă numai o adaptare la conjugarea a IV-a latină, deoarece în spaniolă lipsesc urmașii conjugării a III-a, din care toate verbele au trecut la a II-a sau la a IV-a (care devine, evident, în această limbă, a III-a). Deseori alotropii din spaniolă au corespondente perfecte în italiană, astfel *círculo* „cerc" (it. *circolo*) față de *cercha* „model, siluetă; cerc al roții de cîrmă" (it. *cerchio*). Uneori în aceste „cultismos" ortografia reproducea fidel ortografia latină, dar pronunțarea comună elimina grupurile necunoscute limbii populare; poeții clasici, pînă în secolul al XVII-lea, rimau *digno* (pronunțat *dino*) cu *divino*, *columna* (pronunțat *coluna*) cu *fortuna* etc., dar în secolul XVII școala a reușit să impună și în pronunție forma etimologică și astăzi asemenea rime ar fi imposibile.

Atît în italiană cît și în spaniolă, alături de latinisme erudite și de cuvinte într-adevăr docte, există latinisme semiculte. Este vorba de cuvinte latinești,

[127] Datorită atracției unor cuvinte proparoxitone de tipul *àbile, ùtile, mòbile* etc. se întîlnește și accentuarea greșită *èdile*.

[128] Dar se spune *macchine utènsili*; deci *utènsile* ca adjectiv iar *utensìle* ca substantiv; și asupra substantivului va fi avut influență pluralul *utensilia*.

Scanned with OKEN Scanner

care, deși nu au fost transmise direct, s-au adaptat parțial la fonetismul autohton: lat. *titulus* „anunț; epitaf", în forma cultă, devine it. *titolo*, în spaniolă prin *tídulo* > **tidlo* > **tildo*, ajunge la *tilde*, numele semnului ortografic ~ (ca la *ñ*), în timp ce, în italiană, forma regulată ar fi fost **tejo*, ceea ce ar corespunde unui **tecchio* (cf. lucch. *tecchia* „rîpă").

Uneori, așa cum s-a întîmplat și în Italia, persistența cuvîntului în latina ecleziastică a menținut un caracter mai apropiat de forma latină clasică decît acela pe care cuvîntul l-ar fi căpătat, urmînd evoluția populară. Astfel de la *saeculum* a provenit *siglo* (it. *secolo*, fr. *siècle*), în timp ce printr-o evoluție pur populară, prin intermediul formei *saeclum* s-ar fi obținut în sp. **sejo*, în it. **sęcchio* și în fr. **sieil* (v. § 49).

Mai puține dificultăți prezintă studiul elementelor latine culte din franceză, dat fiind că, în ceea ce privește evoluția fonetică, franceza e mai puternic diferențiată de latină decît celelalte limbi romanice occidentale; o recunoaștere, pe baza criteriilor fonetice, este deci mai ușoară. Este suficient să luăm în considerație următoarele dublete: *direct* (< *directus*), cuvînt cult, față de *droit*, cuvînt popular; *fragile* (< *fragĭlis*), față de *frêle*; *légalité* (< *legalitas, -atis*), față de *loyauté*; *natif* (< *nativus*), față de *naïf* etc. În evoluția
331 limbii franceze se observă că nu rareori, datorită influenței culturii latine din Renaștere, un vechi cuvînt popular este îndepărtat de un cuvînt cult; astfel *bref* a înlocuit forma regulată *brief*; *debiteur*, forma mai veche *detteur* (cf. *dette*); *interroger* a îndepărtat din uz forma veche *enterver* (care supraviețuiește numai în dialectele franco-provensale); *chirurgien* a eliminat forma regulată mai veche *surgien* (de unde engl. *surgeon*) etc.

Diferența între cuvintele culte împrumutate din latină și cuvintele moștenite este în general foarte netă; de ex. v. fr. *deitet*, fr. mod. *déité*, dacă ar fi venit pe cale populară, ar suna probabil **jé* (cf. *jusque* < **d̨iusque* < *de usque*), deci *deitate(m)* > **d̨ietate* > **jeda(t)* < **jee* > **jé)*; fr. *innocent*, dacă ar fi provenit în urma evoluției populare, ar suna **ennuisant*, cf. *nuisant* < *nocentem* etc.

O poziție deosebită prezintă, și în aceste cazuri, româna. Pînă acum, în ceea ce privește superstratul cultural latin, ne-am referit întotdeauna numai la limbile romanice occidentale, deoarece numai în Occident latina a continuat să fie, de-a lungul întregului ev mediu și mai tîrziu, limba culturii, a administrației și, pînă nu de mult, pînă la al doilea conciliu al Vaticanului, limba bisericii catolice romane. Este însă interesant de observat că, în toată perioada medievală (deși într-o măsură mai redusă, și în primele secole din perioada modernă), condițiile foarte asemănătoare ale lumii neolatine occidentale au făcut astfel ca aproape toate limbile romanice să recurgă la aceleași împrumuturi de cuvinte culte și semiculte. Aceste cuvinte au contribuit la o mai mare unitate a fondului lexical al Romaniei occidentale [129].

---

[129] Th. H. Maurer Jr., *A unidade da România ocidental*, p. 65, observă: „O fato de maior significação para o nosso estudo é a unidade léxica das línguas românicas, isto é, o fato de terem todas elas tomado, com raras exceções, os termos latinos-medioevais ou clásicos". De altfel, fenomenul se perpetuează în epoca modernă cu termenii științifici, construiți în cea mai mare parte cu elemente latine sau grecești. Odată introduși într-una din marile limbi de cultură, ei se răspîndesc cu mare rapiditate în toate celelalte și contribuie la o relativă unitate a vocabularului științific internațional.

Scanned with OKEN Scanner

În România, nimic din toate acestea. Oricare ar fi fost locul de formare al limbii române (v. § 64), românii s-au aflat izolați de lumea occidentală și de cultura latină a întregului ev mediu și chiar a începuturilor perioadei moderne. Cuprinși în teritoriul Imperiului bizantin și sub dominația lingvistică și culturală greco-bizantină, mai întîi, iar mai tîrziu slavă, cu o biserică creștină ce folosea ca limbă liturgică paleoslava, cu organizări statale a căror limbă oficială era medio-bulgara, româna a rămas complet izolată într-un mediu de limbi diferite. Numai în Transilvania latina reapare adusă de administrația maghiară, și numai aici, în secolul al XVIII-lea, odată cu trecerea 332
unei părți din biserica ortodoxă la biserica Romei catolice, se reînnoiesc contactele spirituale cu latinitatea. Asemenea legături s-au dovedit a fi mai rodnice și mai durabile decît cele pe care puținii privilegiați moldoveni, studenți la universitățile poloneze, au putut să le stabilească, un secol mai înainte, cu umanismul italian transplantat acolo.

Latinismele din română sînt deci relativ recente, dar tocmai din cauza absenței cuvintelor culte latinești în epoca romanică veche româna este deosebit de prețioasă, căci demonstrează caracterul popular al unor cuvinte pentru care, în limbile occidentale, criteriile identificatoare rămîn insuficiente.

Cea mai mare parte a cuvintelor latinești de origine cultă încep să fie introduse numai către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, prin intermediul scriitorilor transilvăneni greco-catolici, care studiaseră la Roma sau la Viena și care își propuneau să „purifice" limba română de elemente străine (Samuel Micu-Klain (1745—1816), Gheorghe Șincai (1753—1816) și Petru Maior (1761—1821). [*] Această încercare s-a reflectat și în Principatele Dunărene, unde, mai tîrziu, în sec. XIX, a atins exagerări de-a dreptul grotești la unii eruditi ca A. T. Laurian (1810—1881). Nu numai că se introduceau cuvinte noi în locul cuvintelor românești de origine non-latină, dar se și încerca adaptarea, în noua ortografie cu litere latine (care urma să o înlocuiască pe aceea tradițională, cu caractere chirilice [130]), a cuvintelor românești la etimonul lor latin adevărat sau presupus; astfel în loc de *acestora* (genitiv plural al formei *acest*) se scria *questora;* în loc de *credință* se scria *credentia;* în loc de *adecă* (cuvînt cu etimon nesigur) se scria *adeque* etc.; s-a ajuns pînă la a se da aspect latinesc cuvintelor de origine slavă (*război* a fost transformat de unii în *răsbel* ca și cînd ar fi derivat din „res bellica").

Unele cuvinte de origine latină cultă au ajuns în română pe cale indirectă: în Transilvania prin maghiară, în alte regiuni prin limbile slave sau prin neogreacă (de ex. *călimară* provine din neogr. καλαμάρι, în timp ce forma arhaică din Banat *călămariș* provine din mag. *kalamáris*, la rîndul ei din lat. *calamarius*).

§ 62. **Schimburi reciproce între limbile romanice.** Deși nu intră în intenția acestei lucrări tratarea elementelor datorate adstratului sau superstratului posterioare epocii formării limbilor romanice și introduse cînd ele atinseseră o deplină individualitate, credem necesar să încheiem acest capitol printr-o scurtă trecere în revistă a influențelor reciproce dintre limbile romanice,

[130] Româna s-a scris, după cum se știe, pînă la sfîrșitul secolului trecut cu alfabet chirilic; texte cu grafie latină înaintea acestei epoci sînt cu totul excepționale (v. § 87).

Scanned with OKEN Scanner

333 cu atît mai mult cu cît acest flux și reflux dintre limbile neolatine a fost un factor însemnat, care a contribuit la creșterea unității și uniformității fondului lexical al limbilor neolatine.

Vom începe cu limba italiană. La § 55 s-a arătat că cea mai mare parte a elementelor france a ajuns în Italia nu direct din francona germanică, ci prin intermediul galo-romanicei; s-a amintit de asemenea, deși în treacăt, despre influența galo-romanicei asupra italienei în perioada de început. Odată cu anexarea regatului longobard la cel franc și cu formarea unui mare imperiu franc sub Carol cel Mare, s-au intensificat între Franța și Italia acele raporturi care nu încetaseră cu totul în secolele precedente, chiar dacă se reduceau treptat.

De-a lungul secolelor al IX-lea și al X-lea, raporturile dintre cele două părți ale domeniului franc, cea franceză și cea italiană, sînt foarte intense iar numărul de franci (francezi), în Italia este tot mai mare. La începutul secolului al XI-lea au loc cuceririle normanzilor, vorbitori de limbă franceză, în Italia meridională precum și formarea unui regat normand în Italia meridională și în Sicilia; în secolele al XI-lea și al XII-lea acțiuni comune franco-italiene sînt cele reprezentate de prima și mai ales de a doua Cruciadă. Și biserica facilita raporturile franco-italiene prin numeroasele pelerinaje care se făceau regulat din Franța în Italia și prin extinderea, în Italia, a ordinelor mănăstirești franceze (cluniacenzi, cistercenzi și certosini). Comerțul cu Franța, destul de înfloritor în timpul lui Carol cel Mare, s-a intensificat în secolele următoare.

Datorită tuturor acestor premise istorice este întru totul justificată pătrunderea elementelor galo-romanice în italiană, în primele perioade (ale originilor). Așa cum francezii au fost intermediarii trecerii cuvintelor germanice (france), tot așa ei au adus și cuvinte franceze de diverse origini. Nu trebuie să uităm că franceza (langue d'oïl) era larg răspîndită în Italia, la fel ca provensala (langue d'oc) și că în secolul al XIII-lea, atunci cînd se naște și se afirmă literatura italiană, erau numeroși italienii care scriau în aceste două limbi. Primele opere lirice italiene, care s-au scris la curtea din Sicilia, au avut drept model poeziile trubadurilor provensali, de la care au imitat metrica și stilul; chiar numele de *giullare* este de origine provensală *(joglar*, din lat. *iocularis* care dă forma indigenă *giocolare*, sinonim al lui *giullare*, atestat deja în Novellino și în Brunetto Latini; *giocoliere* provine din v. fr. *jogler, joculer)*. Sînt de origine galo-romanică (franceză sau provensală) și *trovatore* (< prov. *trobador*) și *menestrello* (< v. fr. *menestrel* < lat. *ministerialus*). Din Franța vin și numele de instrumente muzicale ca *viola* „vioară", *liuto* „lăută", *cennamella* „fluier" etc., termenii referitori la vînătoarea cu șoimi, toată terminologia administra-
334 tivă și feudală, atît de origine franconă- germanică *(marchese* „marchiz", *maresciallo* „mareșal" etc.) cît și de origine latină (de ex. *conte* „conte", alături de *comito*, care era termen marinăresc).

Din Franța pătrund în italiană multe nume de arme, germanice sau de alte origini, nume proprii, termeni de cultură etc. Și aici, așa cum am arătat și cu alte ocazii, metoda cea mai sigură pentru a distinge originea cuvintelor este oferită de caracteristicile fonetice, de folosirea sufixelor etc. Astfel *cennamella* sau *ciaramella* pe care le-am citat mai sus, nu pot fi în italiană o continuare directă a lat. *calamellus* „trestie, tub" deoarece, cum am mai spus,

Scanned with OKEN Scanner

silaba *ca-* rămîne intactă pe teritoriul lingvistic italian; formele provin deci din v. fr. *chalemel* „fluier de cîmp", în care evoluția fonetică este regulată. Uneori, pe lîngă formă, data atestării este aceea care indică originea transalpină; astfel *lega* „leghe" (măsură de lungime de circa 4 km) apare în latina din Italia numai din secolul al XII-lea, în timp ce, în Franța, este atestată cu două secole mai înainte; cuvîntul italian *lega* provine deci din prov. *legua* < galic *leuca* „milă" (măsură de lungime).

Limba italiană din perioada începuturilor conține, așadar, un număr destul de mare de elemente franceze și provensale; dar influența franceză, odată cu încetarea suveranității politice, a devenit, dintr-o influență de superstrat, o influență de adstrat, fără să înceteze complet. Ea a devenit mai puternică în secolul al XVIII-lea, perioadă în care influența Iluminismului francez s-a făcut simțită îndeosebi în Italia și, mai ales după Revoluția Franceză care, cu instituțiile sale, a modificat profund gîndirea și cultura și a avut repercusiuni importante asupra lexicului. Mai puțin profunde au fost ecourile ocupației franceze în perioada napoleoniană; în secolele al XIX-lea și al XX-lea, cultura franceză a influențat puternic pe cea italiană prin intermediul comerțului, al modei etc. Lexicul francez a pătruns în profunzime, prin împrumuturi și calcuri, în lexicul italian, determinînd deseori, în diverse perioade, proteste violente sau îndurerate ale puriștilor împotriva invaziei galicismelor. Mai multe cuvinte referitoare la modă, bucătărie, armată etc. au reușit să pătrundă în limbă (*plotone* „pluton", *tappa* „etapă", *cotoletta* „cotlet", *controllare* „a controla", *civilizzare* „a civiliza", *rango* „rang" etc.), altele sînt curent folosite, dar nu sînt acceptate de puriști (*dettaglio* „detaliu", *rimpiazzare* „a înlocui" etc.), altele au ieșit repede din uz (*regretto, regrettare, degaggiato* etc.).

După influența franceză, putem să luăm în considerație, în ceea ce privește italiana, influența spaniolă (și într-o măsură mai mică pe cea catalană). Dominația aragoneză în Sicilia și la Napoli în secolele XIII—XV, dar mai ales stăpînirea spaniolă în Italia, în secolele XVI și XVII, au fost principalele cauze istorice ale influenței spaniole asupra limbii italiene. Răspîndirea spaniolei în Italia în secolul al XVI-lea trebuie să fi fost destul de mare, cum ne atestă mulți autori italieni și spanioli. Juan de Valdés (v. p. 5), în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în *Diálogo de la lengua*, spunea „en Italia, así entre damas como entre caballeros se tiene por gentileza y galanía saber hablar en castellano"; așa-numitul *Galateo* (Codul bunelor maniere) și mai 335
multe comedii din prima jumătate a secolului al XVI-lea sînt pline de hispanisme. Această modă nu este chiar de scurtă durată; italienii scriau în spaniolă iar pe străzile din Napoli și Milano spaniola se auzea la fiecare pas. În acest timp au intrat în italiană diverse cuvinte, dintre care unele au avut o viață efemeră, iar altele s-au păstrat, de ex.: *mozzo* (< *mozo* „băiat"), *lindo* (< *lindo* „frumos"), *creanza* (< *crianza* „educație"), *disinvoltura* (< *desenvoltura* „îndrăzneală, nerușinare"), *sussiego* (< *sosiego* „liniște, pace; gravitate, trufie") etc. Sînt

Scanned with OKEN Scanner

caracteristice şi cîteva cuvinte terminate în *-iglia*, precum it. *maniglia* „manetă, mîner", *mantiglia* „mantilă", *pastiglia* „pastilă" etc. (131)

Este foarte important rolul spaniolei ca intermediar pentru introducerea în italiană (dar şi în celelalte limbi romanice şi neromanice din Europa) a multor cuvinte exotice şi în special a numelor noilor produse importate din cele două Americi. Ne vom limita la cîteva exemple: dintr-o limbă americană indigenă (probabil un dialect arawak din Haiti), spaniola a luat numele pentru cartof *(batata, patata)*, care s-a răspîndit apoi în it. *patata*, engl. *potato* etc. Din cuvîntul aztec (nahuatl) *kakauatl* provine sp. *cacao*, răspîndit apoi în toate limbile europene, la fel ca aztecul (nahuatl) *čokoatl*, prin sp. *chocolate*.

Mai redusă este, în schimb, influenţa portughezei asupra italienei. E suficient să amintim cuvinte ca it. *baiadera* < pg. *bailadeira; marmellata* < pg. *marmelada* (la rîndul său din *marmelo* „gutuie" < lat. *mēlimēlum* „măr pitic" etc.); dar portughezii, mari navigatori, au fost intermediari în introducerea în vocabularul european a multor cuvinte de origine asiatică şi africană (132).

Franceza a adoptat, nu mai puţin decît italiana, elemente lexicale ale adstratului romanic mai apropiat şi, în special, ale italienei şi spaniolei. Dacă influenţa franceză (şi provensală) asupra italienei sînt preponderente în perioada începuturilor şi reînnoite în secolul al XVIII-lea, perioada influenţei culturale italiene maxime, deci şi lingvistice, în Franţa, a fost, după cum se
336 ştie, secolul al XVI-lea. Relaţiile precedente, care au durat atîtea secole, dintre Franţa şi Italia au avut consecinţe lingvistice reciproce şi dacă limbile galo-romanice dăduseră mult italienei, ele au şi primit ceva de la aceasta. Prin intermediul artelor şi culturii italiene în secolul al XVI-lea, italiana ajunge la modă în Franţa. F. Brunot, marele istoric al limbii franceze, observă: „Au XVI-ème siècle l'Italie domine intellectuellement le monde; elle le charme, l'attire, l'instruit, elle est l'éducatrice. N'y eut-il eu ni guerres d'Italie, ni contact avec les populations d'au delà des Alpes, ni mariages italiens à la cour de France, que l'ascendant de l'art, de la science de la civilisation italienne se fût néanmoins imposé" (133). În afară de termenii referitori la arte şi ştiinţe (ca *mosaïque, cantilène, architrave, grotesque* etc.), mai sînt mulţi referitori la război *(bastion, caporal, cartouche, embuscade, fantassin* etc.) , la marină (deosebit de frecvenţi şi în epoca anterioară datorită relaţiilor

(131) O poziţie deosebită are în acest caz Sardinia, care a fost sub dominaţia aragoneză din 1322 pînă în 1479 şi apoi spaniolă, pînă în 1718. În sardă sînt foarte multe elementele catalane şi spaniole, pentru care cf. M. L. Wagner, *Los elementos español y catalano en los dialectos sardos*, în *RFE*, IX (1922), p. 221—265 şi *El catalán en los dialectos sardos*, în „Actas y Memorias del VII Congreso intern. de Lingüística románica (Barcelona, 1953)" (= *BDE*, XXXIII—XXXIV), p. 609—616; A. Griera, *Les elements catalans en el sard*, în *BDC*, X (1922), p. 140—145.

(132) Ne vom limita a cita un singur exemplu deosebit de interesant, deoarece este vorba despre un cuvînt foarte răspîndit, asupra originii căruia diferitele dicţionare etimologice ale limbilor europene nu sînt de acord. Este vorba de cuvîntul *banana*, care denumeşte fructul de *Musa sapientum L.* Pomul şi fructul erau deja cunoscute în Spania în secolul al XII-lea, dar numele spaniol era *plátano*. Cuvîntul *banana* este atestat în portugheză pentru prima dată în 1575. Portughezii au luat acest cuvînt dintr-o limbă indigenă africană de pe coasta golfului Guineea *(-nana*, pl. *banana)*, iar din portugheză, cuvîntul s-a răspîndit în toate limbile europene. Cf. C. Tagliavini, în *AOR*, VII (1934), p. 194—200, Wartburg, *FEW*, XX, p. 86.

(133) F. Brunot, *La pensée et la langue*, Paris, 1922, p. 144.

Scanned with OKEN Scanner

republicilor maritime din Italia și mai ales ale Genovei cu Franța) (ca de ex. *accoster, aman(t), balancelle, barbasse, brigantin* etc.), la comerț *(banque, banqueroute, risque* etc.), la îmbrăcăminte și la modă în general *(camisole, escarpe, pantalon, parasol)* etc.

Din Spania, franceza ia termeni de război (ca *adjudant* < *ayudante, bandoulière* < *bandolera* etc.), termeni marinărești, politici, de curte, cuvinte referitoare la comerț, nume de jocuri etc.

Pe de altă parte, spaniola și portugheza, atît în perioada formării lor ca limbi literare, cît și în epocile următoare, au luat destul de mult din franceză și provensală. În secolele XIII și XIV literatura franceză era foarte cunoscută în Spania, iar lirica provensală influențase mult lirica galiciano-portugheză. Și aici, ca și pentru italiană, franceza a fost de multe ori intermediarul unor cuvinte france: alături de it. *giardino*, sp. *jardín*, port. *jardim* demonstrează, prin aspectul lor fonetic, un intermediar galo-romanic. Sp. *paje*, port. *pagem* „paj" provin din fr. *page*; sp. și port. *jaula* „colivie, cușcă" provin din v. fr. *jaole*, fr. mod. *geôle*, sînt deci dublete ale sp. *gayola*, port. *gaiola* (< lat. *caveola*). Sînt multe și galicismele mai moderne, în special din perioada Iluminismului și din cea de după Revoluția Franceză, dintre care unele însă au ieșit din uz.

În galicismele anterioare secolului al XVI-lea, *ž* francez *(j, g)* a fost redat în spaniolă prin *j*, *x* (care atunci se pronunțau *š*, *ž*), în timp ce după ce *j* a început să se pronunțe *χ*, fonemul francez *ž* a fost redat prin *ch* (de ex. sp. *charretera* < fr. *jarretière*).

Italiana a adus un fond destul de mare de cuvinte în lexicul spaniol. Perioada în care are loc, cu intensitate, influența italiană asupra spaniolei 337
ține din secolul al XV-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea, coincizînd cu aceeași perioadă a influenței spaniole în Italia. De fapt, cum s-a spus de mai multe ori în cursul acestui capitol, cînd două popoare și două limbi vin în contact, influențele nu acționează niciodată în sens unic, ci sînt reciproce.

Dacă în Italia a avut influență mai ales dominația politică spaniolă, dacă, cu alte cuvinte, pentru o parte a Italiei limba spaniolă a fost o limbă de „superstrat", pentru Spania, italiana a fost o limbă de „adstrat", mai exact, de superstrat cultural, mai ales în perioada Renașterii. Un mare număr de elemente italiene se referă la viața culturală, la arte, la teatru etc. *(conce(p)to* „dicho engenioso" < *concetto* „concept"; *estanza* < *stanza* „stanță" (în sens metric); *estrambote* < *strambotto* „poezie populară"; *madrigal* < *madrigale* „madrigal"; *bufón* < *buffone* „bufon"; *esbelto* < *svelto* „svelt, iute"; *pedestal* < < *piedistallo* „piedestal" etc.). Destul de numeroși sînt termenii militari care au fost introduși prin intermediul armatelor spaniole rezidente în Italia (de ex. *alerta* < *all'erta* „alertă"; *alojamiento* < *alloggiamento* „cantonament"; *emboscada* < *imboscata* „ambuscadă"; *escaramuza* < *scaramuccia* „încăierare"; *centinela* < *sentinella* „sentinelă" etc.). Numeroase sînt și cuvintele referitoare la marină (ca dealtfel și cele spaniole în italiană) care sînt o dovadă a raporturilor strînse dintre navigatorii italieni și spanioli.

În spaniolă nu trebuie neglijat nici elementul galician-portughez, tot așa cum în portugheză nu este neglijabil, cu toate că nu este prea puternic, elementul spaniol. Aceste contacte nu se datorează numai apropierii teritoriale și schimburilor comerciale frecvente, ci și influențelor culturale reciproce. În primele secole ale literaturii spaniole, poezia lirică în limba galiciană

Scanned with OKEN Scanner

(gallegă) a fost cultivată și de autori spanioli, iar în secolele următoare autori portughezi au scris în limba spaniolă (v. §§ 81—82).

În ceea ce privește româna, care, ca întotdeauna, are o poziție aparte, începînd din secolul al XIX-lea, cînd românii au ieșit din izolarea orientală și s-au apropiat din nou de cultura occidentală, se poate constata o profundă reînnoire culturală a limbii (deoarece se datora, în mare parte, teoreticienilor limbii și scriitorilor, dar era încă străină de masa poporului). Dacă, în Transilvania, pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, s-a recurs la latină pentru a reda românei aspectul său de limbă neolatină și a o scoate din izolarea sa balcanică și din aspectul slav pe care i-l dădeau numeroasele cuvinte slave împrumutate precum și alfabetul chirilic, mai tîrziu, în special în Principatele Dunărene, unde tineretul începea să privească Franța ca pe un model de libertate și ca pe un far al culturii, s-a trecut la îmbogățirea lexicului român cu foarte multe împrumuturi din franceză. Unii autori, ca ION HELIADE RĂDULESCU (1802—1872), au preferat să apeleze la italiană, dar mișcarea promovată de I. H. Rădulescu (numită „italienism") a avut puține urmări. Cuvintele franțuzești devin din ce în ce mai frecvente prin intermediul imitațiilor literare,
338 al ziarelor și al operelor scriitorilor care studiaseră în Franța. Toată terminologia științifică, a criticii literare este luată în masă din franceză; se introduc astfel termeni precum *copia* < *copier*, *completa* < *compléter*, *erudiție* < *érudition*, *colecție* < *colection* etc. [*]

Această puternică influență francează nu s-a manifestat numai în lexic, ci și asupra sintaxei și, deși moderată în ultimele decenii de scriitorii care au știut să ia drept model adevărata limbă a poporului, ea a influențat profund aspectul limbii române moderne. Multe din elementele franceze mai puțin folositoare au ieșit treptat din uz, dar cea mai mare parte a rămas, înlocuind termenii de diferite origini (slavă, neogreacă etc.), folosiți în secolele precedente, pentru a denumi noi concepte. Nu este cazul a judeca dacă această influență a fost mai mult sau mai puțin binefăcătoare; este suficient să arătăm că, datorită acestui nou și puternic filon de cuvinte franțuzești (unele pătrunse chiar pe cale indirectă, de ex. prin rusă) și, în mai mică măsură, italienești, româna modernă s-a apropiat de celelalte limbi romanice mai mult decît era pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. [**]

BIBLIOGRAFIE

339 Despre conceptele de „adstrat" și „superstrat" (§ 52), cf. E. RICHTER, în *ArchRom.*, XXIV (1940), p. 309. Termenul de „adstrat" a fost propus de M. VALKHOFF, *Latijn, Romaans, Roemeens*, Amersfoort, 1932; termenul „superstrat" a fost introdus de W. v. WARTBURG, *ZRPh*, LVI (1936), p. 48 (M. BARTOLI, *AGI*, XXV (1931—1933), p. 32, folosise deja „superstrato"). La problema „substratului", „adstratului" și „superstratului", care fusese propusă spre discuție în cel de al V-lea Congres internațional al lingviștilor (cel care ar fi trebuit să aibă loc la Bruxelles în septembrie 1939 și care a fost împiedicat de izbucnirea celui de-al doilea

Scanned with OKEN Scanner

război mondial), sînt interesante răspunsurile date de diferiți lingviști, în *Réponses au questionnaire* ale amintitului congres (Bruges, 1939), p. 47—65 și raportul lui M. Bartoli în *Rapports* ale aceluiași congres (Bruges, 1939), p. 59—65. A se vedea și importantul articol al lui A. Alonso citat în cap. II, nota 12.

Pentru problemele relative la cuvintele împrumutate dintr-o limbă în alta (§ 52), cf. V. Pisani, *Sull'imprestito linguistico*, în *RIL*, LXXIII (1939—1940), p. 133—142, reprodus în volumul *Linguistica generale e indoeuropea*, Milano, 1946, p. 35—64 și, de același autor, *L'Etimologia*, Brescia, 1967², p. 65—83, precum și introducerea la prima lucrare a lui Vidos citată în nota 18, cît și lucrarea mai recentă a aceluiași autor, citată tot în nota 18. Printre lucrările cu caracter general, anterioare celor ale lui Vidos, cf. E. Windisch, *Theorie der Mischsprachen und Lehnwörter*, în „Ber. d. Sächs. Ges. d. Wissenschaften Ph. Hist. Kl.", XLIX (1897), p. 101—126; J. J. Salverda de Grave, *Quelques observations sur les mots d'emprunt*, în *RF*, XXIII (1907), p. 145—153 și volumul succint al lui E. Richter, *Fremdwortkunde*, Leipzig-Berlin, 1919. Au fost citate în capitolele precedente sau în note lucrările lui V. Brøndal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhaga-București, 1948; E. Haugen, *The Analysis of Linguistic Borrowing*, în „Language", XXVI (1950), p. 210—231; K. H. Schönfelder, *Probleme der Völker- und Sprachmischung*, Halle, 1956 și L. Deroy, *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956; în acest ultim volum se găsește o foarte bogată bibliografie pentru problemele generale și speciale ale împrumuturilor. Împărțirea împrumuturilor în „Bedürfnislehnwörter" și „Luxuslehnwörter", propusă de Tappolet, se află în primul volum al operei acestui cercetător remarcabil: *Die alemannischen Lehnwörter in den Mundarten der französischen Schweiz*, Basel, 1913—1916. M. Bartoli a insistat mai ales asupra conceptului de prestigiu al unei limbi. A se vedea, de pildă, volumul său *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945, la indicele alfabetic (p. 300), la „Prestigio".

Nu există un studiu general asupra elementelor grecești din limbile romanice (§ 53). Elementele grecești, fie populare fie culte, intrate în latină, sînt studiate în două lucrări fundamentale: O. Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*, Leipzig, 1882 și G. A. E. A. Saalfeld, *Tensaurus italograecus. Ausführliches historisch-kritisches Wörterbuch der griechischen Lehn- und Fremdwörter im Lateinischen*, Viena, 1884 (cf. și nota 21).

Pentru elementele grecești din română, a se vedea lucrările lui Al. Philippide, G. M. Murnu, C. Diculescu, G. Giuglea și L. Gáldi, citate în notele 32 și 29, dar astăzi, toate aceste lucrări (cu excepția celei a lui Gáldi, care se ocupă de o perioadă precisă) prezintă un interes pur istoric, fiind depășite de lucrarea lui H. Mihăescu, citată în nota 32. Pentru elementele grecești din franceză, cf. dizertația serioasă a lui Th. Claussen, *Die griechischen Wörter im Französischen*, Erlangen, 1904 (= *RF.*, XV (1904), p. 774—881). Pentru elementele grecești din portugheză, cf. F. Rebelo Gonçalves, *Os elementos gregos do vocabulário português*, I, Lisboa, 1930 și *Os elementos gregos no vocabulário português*, în *BF*, I (1932—1933), p. 37—46, 145—154 și 319—326, iar pentru grecismele din spaniolă, cf. F. Galiano, *Helenismos*, în *ELH*, II (1967), p. 51—77. Pentru elementele grecești din italiană (limba literară) nu există studii 340
moderne bune; este suficient să trimitem la F. Zambaldi, *Le parole greche usate in italiano*, Roma, 1881 (în „Il R. Liceo Ginnasio. E Quirino Visconti nell'anno scolastico 1879—1880", p. 3—34) și de același: *Le parole greche dell'uso italiano*, Torino, 1883 ². Lista cea mai puțin nesigură a fost alcătuită de Amati-Guarnerio, *Dizionario etimologico di dodicimila vocaboli italiani derivati dal greco*, Milano, f.a., Vechiul *Dizionario etimologico dei vocaboli italiani di origine ellenica*, al lui M. A. Canini, din 1865 (retipărit la Torino în 1918) este nesigur; volumul lui L. T. Barucchi, *Il greco in Italia. Vocabolario delle parole greche nella lingua e nei dialetti italici*, Roma, 1934, este alcătuit de un diletant și este plin de greșeli elementare. Singurele cercetări serioase întreprinse pînă acum asupra influenței grecești sînt cele ale lui G. Rohlfs, pentru

Scanned with OKEN Scanner

Italia meridională şi în special: *Die Quellen des unteritalienisechen Wortschatzes*, în *ZRPh*, XLVI (1926) p. 135 — 164; *Etymol. Wörterbuch d. unterit. Gräzität*, Halle 1930, refăcut şi îmbogăţit în a doua ediţie cu titlul *Lexicon graecanicum Italiae inferioris*, Tübingen, 1964[2] (citat deja de mai multe ori); *Griechischer Sprachgeist in Süditalien*, München, 1947.

Pentru influenţa germanică asupra limbilor romanice (§§ 54 şi urm.), bibliografia este deosebit de vastă; cea anterioară anului 1926 poate fi găsită, adunată şi examinată critic de J. Brüch, *Die bisherige Forschung über die germanischen Einflüsse auf die romanischen Sprachen*, în *RLingR*, II(1926), p. 25—98 (şi pentru 1890—1911, de H. Naumann, *Die germanischen Elemente im Romanischen — 1911*, în *KJbFRPh*, XIII (1915), I, p. 40—62).

Pentru cuvintele latineşti în limbile germanice v. § 37; pentru cuvintele germanice intrate în latină (clasică şi populară) cf. J. Brüch, *Der Einfluss der germanischen Sprachen auf das Vulgärlatein*, Heidelberg, 1913; E. Lerch, *Germanische Wörter im Vulgärlatein?*, în *RF*, LXI (1948), p. 212—224. Lucrarea cea mai modernă şi amplă care tratează despre elementele germanice din limbile romanice este cea a lui E. Gamillscheg, *Romania germanica*, Berlin-Leipzig, 1934—1936, în trei volume (iar volumul I, *Die ältesten Berührungen zwischen Romanen und Germanen*, are şi o a doua ediţie complet revăzută, Berlin, 1970). Consultarea acestei lucrări, foarte bogate ca material, dar nu lipsită de ipoteze extrem de îndrăzneţe şi fără un indice general, este însă incomodă. Uşor de consultat, fiind întocmită sub forma unor liste lexicale, este în schimb mai vechea lucrare a lui E. Ulrix, *De germaansche elementen in de romaansche talen*, Gent, 1907, care însă este lipsită de perspectivă şi de o privire critică, rămînînd utilă pentru unele împrumuturi de origine mai recentă. Unele probleme generale şi speciale sînt tratate în articolul concis al lui G. Rohlfs, *Germanisches Spracherbe in der Romania*, München, 1947 (Sitz. Bayer. Akad. d. Wissenschaften, Phill. hist. Kl., Jhg., 1944—1946, H. 8).

În ceea ce priveşte italiana (§ 55), în afara operelor generale amintite mai sus, vom cita, pentru premisele istorice şi etnice, un cunoscut articol al lui C. Cipolla, *Della supposta fusione degli Italiani coi Germani nei primi secoli del Medioevo*, în „Rend. Acc. Lincei", s. V, vol. IX (1900). Total depăşită şi nesigură chiar la data apariţiei este cartea lui E. Zaccaria, *L'elemento germanico nella lingua italiana*, Bologna, 1901, în vreme ce articolul lucid al lui W. Bruckner, *Charakteristik der germanischen Elemente im Italienischen*, Basel, 1899 (Wissenschaftliche Beilage zum Bericht über das Gymnasium in Basel 1898—1899) îşi păstrează importanţa, cu toţi anii care au trecut de la apariţia sa. Volumul de sinteză al lui G. Bertoni, *L'elemento germanico nella lingua italiana*, Genova, 1914, este important în special pentru ultimul capitol: „Influenţa germanică în Italia studiată în limbă" şi anume pentru partea istorico-culturală, în timp ce lexicul nu este lipsit de greşeli şi omisiuni. Cartea lui Bertoni a fost supusă unei critici severe de către C. Salvioni, *Dell'elemento germanico nella lingua italiana a proposito di un libro recente*, *RIL*, XLIX (1916), p. 1011—1067, care, în afară de lipsa detaşării şi a seninătăţii critice aduce noi şi importante contribuţii la cunoaşterea elementelor germanice, mai ales a celor recente, din dialectele italiene. Amintim şi răspunsul lui Bertoni, *Per l'elemento germanico nella lingua italiana e per altro ancora (Anticritica)*, Modena, 1917.

341 Amintita lucrare a lui E. Gamillscheg se ocupă, desigur, şi de italiană; două sinteze ale rezultatelor acestei analize, în ceea ce priveşte limba italiană, a dat chiar E. Gamillscheg, *Immigrazioni germaniche in Italia*, Leipzig, 1937 şi *Zur Geschichte der germanischen Lehnwörter des Italienischen*, în „Zeitschrift für Volkskunde", X (1939), p. 89—120. Interesant şi bogat în idei noi este volumul lui G. Bonfante, *Latini e Germani in Italia*, Brescia, 1965[3]. Pentru o privire istorico-bibliografică asupra problemei, cf. C. Tagliavini, *Storia della filologia germanica* Bologna, 1968, p. 187—195.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru toponimele de origine germanică din Italia lipseşte o lucrare monografică; cele două articole ale lui G. GRIBAUDI, *Sull'influenza germanica nella toponomastica italiana*, în „Boll. Soc. Geogr. Ital.", IV, 3(1902), p. 523—539, 597—621 şi *Sull'influenza del diritto germanico nella toponomastica italiana*, în „Atti Congr. Intern. Scienze storiche", Roma, 1903, vol. X, p. 275—289 sînt opere ale unui geograf şi nu ale unui lingvist. Pentru onomastică, cf. lucrarea corectă, dar modestă, a lui A. TRAUZZI, *Attraverso l'onomastica del Medio Evo in Italia*, Rocca San Casciano, 1911—1915. Cf. şi A. GAUDENZI, *Sulla storia del cognome a Bologna nel secolo XIII. Saggio di uno studio comparativo sul nome di famiglia in Italia nel Medio Evo e nell'età romana*, Roma, 1898 (Bull. Ist. stor. ital. Nr. 19); C. J. CIPRIANI, *Étude sur quelques noms propres d'origine germanique (en français et italien)*, Angers, 1901. Dintre culegerile de nume proprii germanice, izvorul cel mai bogat este tot E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*, I. *Personennamen*, Bonn, 1900 [2]; II. *Orts- und sonstige geographische Namen*, Bonn, 1913—1916 [3] (retipărire anastatică, Hildesheim, 1967, la care trebuie adăugat un „Ergänzungsband" al lui H. KAUFMANN, München-Hildesheim, 1968). Mai scurt şi uşor de folosit, dar mai puţin complet: M. SCHÖNFELD, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911 (reproducere anastatică, 1965). Opera cea mai recentă şi cea mai bună despre numele proprii germanice este: A. BACH, *Die deutschen Personennamen*, Berlin, 1943, refăcută în primele două volume din a sa *Deutsche Namenkunde*, Heidelberg, 1952—57. Pentru antroponimia italiană (inclusiv numele de origine germanică), cf. C. TAGLIAVINI, *Un nome al giorno*, Torino, 1956—1957 (2 volume şi bibliografie); O. BRATTÖ, *Studi di antroponimia fiorentina*, Göteborg, 1953 şi *Nuovi studi di antroponimia fiorentina*, Stockholm-Göteborg, 1955.

Pentru gotică cf. M. H. JELLINEK, *Geschichte der gotischen Sprache*, Berlin, 1926 şi, în italiană, P. SCARDIGLI, *Lingua e storia dei Goti*, Florenţa, 1964. Cele mai bune gramatici ale goticei sînt: W. BRAUNE, *Gotische Grammatik*, Halle, 1966 [17]; W. KRAUSE, *Handbuch des Gotischen*, München, 1963 [2]; C. A. MASTRELLI, *Grammatica gotica*, Milano, 1967; W. STREITBERG, *Gotisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1920 [6]; E. KIECKERS, *Handbuch der vergleichenden gotischen Grammatik*, München, 1968 [2]. Cele mai bune dicţionare sînt: F. HOLTHAUSEN, *Gotisches etymologisches Wörterbuch mit Einschluss der Eigennamen und der gotischen Lehnwörter im Romanischen*, Heidelberg, 1934 şi mai ales: S. FEIST, *Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, Haga, 1939 [3]. Pentru gotica din Italia, cf. F. WREDE, *Über die Sprache der Ostgoten in Italien*, Strasburg, 1891. Pentru tot ceea ce se referă la limba longobarzilor, fundamental şi încă neînlocuit este W. BRUCKNER, *Die Sprache der Langobarden*, Strasburg, 1895 (retipărire anastatică, 1969). Vechea carte a lui C. MEYER, *Sprache und Sprachdenkmäler der Langobarden, Quellen, Grammatik, Glossar*, Paderborn, 1877, este încă utilă pentru culegerea de texte. Pentru partea istorică, cf. G. FASOLI, *I Longobardi in Italia*, Bologna, Pàtron, 1965 şi bibliografia citată acolo. Pentru toponomastică v. FR. SABATINI, *Riflessi linguistici della dominazione longobarda nell'Italia mediana e meridionale*, Florenţa, 1963. Pentru toponimele avînd drept bază *fara*, cf. GAMILLSCHEG, *Romania germanica*, II, p. 62 şi urm. Pentru cele provenind din *gahagi*, cf. P. AEBISCHER, *Les dérivés italiens du langobard* gahagî *et leur répartition d'après les chartes médiévales*, în *ZRPh*, LVIII (1938), p. 51—62. Pentru numele de familie de origine longobardă, cf. monografia mediocră a lui C. POMA, *I cognomi longobardi in Italia; i cognomi in* -olfo, -uino, -elmo; *saggio di onomastica italiana*, Torino, 1911. Despre instituţiile dreptului longobard poate da informaţii orice tratat de istorie a dreptului italian; remarcabilă încă, deşi apărută de mai bine de un secol, F. SCHUPFER, *Delle istituzioni politiche longobarde*, Florenţa, 1863.

Pentru baiuvari, v. informaţii istorice şi bibliografie în „Enciclopedia Italiana", VI, p. 426 342 şi urm. Pentru limbă, cf. J. SCHATZ, *Altbairische Grammatik*, Göttingen, 1907. Pentru pătrunderea germanică în Italia, în special în Alto Adige, marea operă istorică a lui O. STOLZ, *Die Ausbrei-*

Scanned with OKEN Scanner

tung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden, Münhen-Berlin, 1927—34, în 5 volume este plină de date deosebit de utile, dar este în multe privințe tendențioasă. Cf. C. BATTISTI, *Studi di storia linguistica e nazionale nel Trentino*, Florența, 1922; *Prolegomeni allo studio della penetrazione tedesca nell'Alto Adige*, în *AAA*, XX (1927), p. 259—366; *Popoli e lingue nell'Alto Adige*, Florența, 1933. Pentru originea insulelor aloglote germane din Italia, amintim C. TAGLIAVINI, *Elementi di linguistica italiana*, Padova, 1943 [2], p. 42—46 și *Storia della filologia germanica*, Bologna, 1968, p. 195—202.

Pentru franci, cf. utilele articole informative „Franchi" și „Francia" (Istorie) în vol. XV din „Enciclopedia Italiana" și J. SCHMAUS, *Geschichte und Herkunft der alten Franken*, Bamberg, 1912. Pentru limba francilor salici, cf. vechea lucrare a lui H. KERN, *Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der salischen Franken*, Haga, 1869. Pentru franconă (germana de sus), cf. J. FRANCK, *Altfränkische Grammatik*, Göttingen, 1909 și FR. PETRI, *Zum Stand der Diskussion über die fränkische Landnahme und die Entstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze*, Darmstadt, 1954.

Pentru cuvintele pătrunse din Franța în Italia în perioada cea mai veche, cf. R. BEZZOLA, *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750—1300)*, Heidelberg, 1925.

Pentru cuvintele cele mai recente venite din germană, în special în dialectele din Italia de nord, articolul lui SALVIONI citat la p. 341 oferă un material bogat și sigur.

Pentru elementele germanice din franceză (§ 56), în afară de lucrările generale citate, cf. E. MACKEL, *Die germanischen Elemente in der französischen und provenzalischen Sprache*, Heilbronn, 1887; E. ULRIX, *Fransch en Germaansch of Lijst van Fransche woorden uit het Germaansch*, Hasselt, 1900; E. GAMILLSCHEG, *Germanisches im Französischen*, în „Festschrift der Wiener Staatsbibliothek", Viena, 1926, p. 235 și urm. Pentru ceea ce a rămas din burgundă, cf. GAMILLSCHEG, *Rom. germanica*, cit., vol. III *(Die Burgunder)* și articolele lui J. JUD și W. v WARTBURG, citate în nota 73. Pentru elementele rămase din vizigotă în Italia, în Franța și mai ales în Peninsula Iberică, cf. E. GAMILLSCHEG, *Historia lingüística de los Visigodos*, în *RFE*, XIX (1932), p. 117—150 și 229—260.

Pentru influența germanică în toponimia și în onomastica din Franța, cf. A. DAUZAT, *Les noms de lieu*, Paris, 1928 [2], p. 141 și urm.; K. GRÖHLER, *Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen*, II. *Romanische, germanische Namen*, Heidelberg, 1938; A. LONGNON, *Les noms de lieu de la France*, Paris, 1920 și urm.; W. KALBOW, *Die germanischen Personennamen des altfranzösischen Heldenepos und ihre lautliche Entwicklung*, Halle, 1913; Å. BERGH, *Études d'anthroponymie provençale*, Göteborg, 1941.

Pentru influența normandă, cf. CH. JORET, *Les noms de lieu d'origine non romane et la colonisation germanique et scandinave en Normandie*, Rouen, 1913; A. SJOEGREN, *Mots d'emprunt norrois en normand*, în *Rom.*, *LIV* (1928), p. 341—412; J. ADIGARD DES GAUTRIES, *Les noms de personnes scandinaves en Normandie de 911 à 1066*, Lund, 1954; R. P. DE GOROG, *The Scandinavian Element in French and Norman*, New York, 1958; o sinteză redusă, dar excelentă, la K. NYROP, *Grammaire historique de la langue française*, I, § 13 (și bibliografia de acolo).

Pentru elementele neerlandeze, cf. B. E. VIDOS, *Nieuwe onderzoekingen over nederlandsche woorden in romaansche talen. Methode, Resultaten*, Nijmegen-Utrecht, 1947; M. VALKHOFF, *Étude sur les mots français d'origine néerlandaise*, Amersfoort, 1931. Pentru valonă, unde elementele neerlandeze sînt deosebit de numeroase, cf. A. BOILEAU, *Classification chronologique des emprunts germaniques en wallon liégeois*, în „Bulletin du Dictionnaire Wallon", XXI (1942), p. 79—100; L. GESCHIERE, *Éléments néerlandais du wallon liégeois*, Amsterdam, 1950. Pentru influența substratului și a adstratului flamand asupra francezei din Bruxelles, cf. L. GROOTAERS, *Het Nederlands substraat van het Brussels — Frans klanksysteem*, în „Vooys voor De Vooys", Groningen, 1953, p. 38—41. Pentru elementele mai recente de origine germană, cf. G. PFEIFER,

Scanned with OKEN Scanner

Die neugermanischen Bestandteile der französischen Sprache, Stuttgart, 1902 și în special D. Behrens, *Über deutsches Sprachgut im Französischen*, Giessen, 1924. Pentru elementele alemanice din dialectele Elveției romande, cf. mai ales lucrarea clasică a lui Tappolet, citată la p. 269 la începutul acestei bibliografii precum și lucrarea de sinteză a lui K. Jaberg, *Die alemannischen Lehnwörter in den Mundarten der französischen Schweiz*, în volumul său *Sprachwissenschaftliche Forschungen und Erlebnisse*, Zürich, 1937, p. 55—69.

Pentru elementele engleze: J. Brüch, *Die Anglomanie im Frankreich*, Stuttgart, 1941; D. Behrens, *Über englisches Sprachgut im Französischen*, Giessen, 1927; E. Bonaffé, *Dictionnaire étymologique et historique des anglicismes*, Paris, 1920; R. Frey, *Das englische Lehnwort im modernsten Französischen (nach Zeitungsexzerpten von 1920—1940)*, Disertație, Zürich, 1943; F. Mackenzie, *Les relations de l'Angleterre et de la France d'après le vocabulaire*, Paris, 1939—1946. Volumul XVIII din *FEW* al lui W. v. Wartburg, publicat în 1967, reunește și examinează (deși într-o formă mai concisă ca de obicei) anglicismele din limbile galo-romanice. Pentru elementele engleze din spaniola modernă, cf. R. J. Alfaro, *El anglicismo en el español contemporáneo*, în *BICC*, IV (1948), p. 102—128 (și, de același autor, un bogat *Diccionario de anglicismos*, Panamá 1950, redactat în scop practic și purist în primul rînd).

Pentru Peninsula Iberică, în ceea ce privește onomastica și toponimia, cf. W. Meyer-Lübke, *Romanische Namenstudien, I. Die altportugiesischen Personennamen germanischen Ursprungs*, I, Viena, 1904, II Viena, 1917 (în „Sitz. Akad. Wien", vol. 149 și 184); J. J. Nunes, *O elemento germânico no onomástico português*, în „Homenaje Menéndez Pidal", II, Madrid, 1924, p. 577—603; G. Sachs, *Die germanischen Ortsnamen in Spanien und Portugal*, Jena-Leipzig, 1932; J. P. Piel, *Os nomes germânicos na toponimia portuguesa*, Lisboa, 1936; *Antroponimia germánica*, în *ELH*, I (1960), p. 421—444 și *Toponimia germánica* ibid. p. 531—560. Amintim și lucrările deja citate ale lui Gamillscheg, la care trebuie adăugată sinteza mai recentă *Germanismos*, în *ELH*, II (1967), p. 79—91.

Pentru română (§ 57), încercările de a găsi elemente germanice vechi încep cu lucrarea lui R. Löwe, *Altgermanische Elemente der Balkansprachen*, în *KZ*, XXXIX (1904), p. 265—334 (a se vedea și replica lui W. Meyer-Lübke, ibidem, p. 593 și urm.) și își găsesc mai tîrziu un susținător fervent în C. Diculescu, *Die Gepiden*, Leipzig, 1922; *Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923; *Altgermanische Bestandteile im Rumänischen*, în *ZRPh*, XLI (1921), p. 420—428 și XLIX (1929), p. 385—426 (dar cf. P. Skok, *Gibt es altgerm. Bestandteile im Rumänischen?*, *ZRPh*, XLIII (1923), p. 187—194) și în Gh. Giuglea, *Cuvinte și lucruri. Elemente vechi germane în orientul romanic*, în *Dacorom.*, II (1922), p. 327—402. Ultimul în ordine cronologică, și cel mai pregătit cercetător, din punctul de vedere al formației sale de germanist și de romanist, a fost Ernst Gamillscheg care, în al doilea volum al operei sale *Romania germanica*, dedică un întreg capitol (p. 233—266) elementelor germanice din limbile romanice orientale. O opinie negativă despre prezența unor elemente germanice vechi în română este exprimată și de V. Arvinte, *Zu den altgermanischen Wörtern im Rumänischen*, în *Romanische Etymologien*, I, *Vermischte Beiträge*, I, Heidelberg, 1968, p. 7—26. De valoare redusă ni se par în schimb argumentele lui I. D. C. Coterlan, *Dacoromania germanica*, Madrid, 1965, în favoarea prezenței elementelor germanice vechi pe teritoriul dacoromân. Pentru cuvintele germane pătrunse în epoca mai recentă în română, cf. J. Borcia, *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, în *JbIRS*, X (1904), p. 138—153 și S. C. Mândrescu, *Influența culturei germane asupra noastră, I. Influența germană asupra limbei române*, Iași, 1904; M. Zdrenghea, *Rumänisch-deutsche Sprachbeziehungen*, în „Mélanges linguistiques (de l'Académie de la Rep. Pop. Roumaine)", București, 1957, p. 149—158. Foarte interesante pentru germanismele din unele terminologii speciale din dialec-

Scanned with OKEN Scanner

344 tele românești (în mod special din Banat) sînt articolele lui Șt. Binder, *Contribuții la studiul elementelor germane în lexicul graiurilor populare românești*, în *AUTim*, III (1965), p. 103—127; IV (1966), p. 221—245; V (1967), p. 49—72; VI (1968), p. 189—202. Lucrarea cea mai recentă și mai bună asupra acestei probleme este disertația susținută la Berlin (RDG) de V. Arvinte, *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten*, Berlin, 1969.

Pentru elementele germanice din retoromană (§ 58), cf. P. Genelin, *Germanische Bestandtheile des rätoromanischen (surselvischen) Wortschatzes*, Innsbruck, 1900 și R. Brandstetter, *Das schweizerdeutsche Lehngut im Romontschen*, Lucerna, 1905, cît și, pentru retoromana centrală și în special pentru dialectele din Val Badia, J. Mischi, *Deutsche Worte im Ladinischen*, Brixen, 1882. Cele trei lucrări citate se referă mai degrabă la cuvinte de origine recentă. O bună analiză a elementelor germane din retoromană oferă Th. Gartner, *Rätoromanische Grammatik*, Heilbronn, 1883, p. 13—31. Pentru problemele referitoare la elementele germanice vechi și la proveniența lor directă sua indirectă, amintim în special capitolul „Altgermanisches im Alpenromanischen", în vol. II (p. 267—306) din *Romania Germanica*, de E. Gamillscheg. Problema a fost reexaminată total și discutată (mai ales în legătură cu volumul lui Gamillscheg) de către C. Battisti, *Storia linguistica e nazionale delle valli dolomitiche atesine*, Florența, 1941, p. 213—243. Pentru „calcurile" din germană în retoromana occidentală, cf. Ascoli, *AGI*, VII (1880—83), p. 556 și urm. și G. Ciardi-Dupré, *Spigolature ladine*, Florența, 1907; pentru calcuri asemănătoare în retoromana centrală, cf. J. Alton, *Versteckte Germanismen im Ladinischen*, în „Archiv für rätoromanische Sprachforschung und Volkskunde", I (1913), p. 1—8.

Pentru istoria expansiunii arabe în Africa de nord și în Spania (§ 59), cf. G. Faure-Biguet, *Histoire de l'Afrique Septentrionale sous la domination musulmane*, Paris, 1905; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711—1100)*, nouvelle éd. revue et mise au jour par E. Lévi-Provençal, Leyde, 1932; C. Sánchez Albornoz, *La España musulmana*, Buenos Aires, 1946; E. Lévi-Provençal, *España Musulmana*, care formează volumul al IV-lea din monumentala *Historia de España*, condusă de R. Menéndez Pidal (traducere și adaptare a volumului, de același autor, *La civilisation arabe en Espagne*, Cairo, 1938). Pentru Sicilia, cf. M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Florența, 1854—1872 (și ediția a II-a îngrijită de C. A. Nallino, Catania, 1933—1938). Pentru cultură și literatură, cf. A. F. Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, Stuttgart, 1877; A. González-Palencia, *Historia de la literatura arábigo-española*, Madrid, 1928.

Pentru mozarabi, cf. A. González-Palencia, *Los Mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*, Madrid, 1926—30. Pentru limbă, cf. A. Steiger, *Zur Sprache der Mozaraber*, în „Sache, Ort u. Wort, Festschrift J. Jud", Zürich, 1943, p. 625—714; M. Sanchis Guarner, *El mozárabe peninsular*, în *ELH*, I (1960), p. 293—342, și volumul vechi, dar fundamental încă, al lui Fr. J. Simonet, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los Mozárabes precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, Madrid, 1888. În afară de mozarabi, arabizați în moravuri, dar creștini, mai existau și *muladies* sau spanioli renegați, deveniți musulmani; dar și aceștia continuau să folosească limba romanică sau *aljamia (lengua aljamiada)* < ar. *al-'aǧamī*, din *'aǧam* „străin, barbar" cu numele pe care arabii din Andaluzia îl dădeau acestei limbi (în celelalte țări arabofone se referea de obicei la perși, cf. Wartburg, *FEW*, XIX, p. 2—3). Pentru condițiile lingvistice din Spania, în această perioadă, și pentru persistența limbii romanice, v. opera magistrală a lui R. Menéndez-Pidal, *Orígenes del Español*, Madrid, 1926 (1968 [6])

Pentru malteză, cf. L. Bonelli, *Il dialetto maltese*, în „Supplementi dell' *AGI*", IV—VII (1895—1907) și H. Stumme, *Maltesische Studien*, Leipzig, 1904, cît și lucrările recente ale lui J. Aquilina citate în nota 87, Pentru fanteziile punice ale unor autori maltezi, v. de ex. E. Caruana, *Sull'origine della lingua maltese*, Malta, 1906.

Scanned with OKEN Scanner

Pentru elementele arabe din limbile romanice, bibliografia este extrem de vastă; vom aminti lucrările cele mai importante: R. Dozy—W. H. Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, Leyda-Paris, 1869 [2] (lucrare, fundamentală încă, a doi orientaliști); L. Eguílaz y Yanguas, *Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)*, Granada, 1886 (culegere bogată, dar critica nu este totdeauna fermă); Chr. Seybold, *Die arabische Sprache in den romanischen Ländern*, în „Grundriss" de Gröber, I [2] (1904), p. 515—523; A. Steiger, *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*, Madrid, 1932 (lucrare fundamentală); V. Bertoldi, *Regionalismi arabi nel Romanzo*, în *RSO*, XIII (1932), p. 367—376; E. K. Neuvonen, *Los arabismos del español en el siglo XIII*, Helsinki, 1941 (lucrare foarte atentă). O excelentă sinteză reprezintă volumul lui A. Steiger, *Origin and Spread of Oriental Words in European Languages*, New York, 1963 (mai înainte, în redactare germană, cu titlul *Aufmarschstrassen des morgenländischen Sprachgutes*, în *VoxR*, X (1948—1949), p. 1—62) și articolul *Arabismos*, în *ELH*, II (1967), p. 93—126, cît și recenta lucrare asupra influenței arabe în limbile romanice a lui G. B. Pellegrini, citată în n. 88. Pentru fonetică, în afară de lucrarea lui Steiger, amintim și articolul fundamental al lui A. Alonso, *Las correspondecias arábigo-españolas de los sistemas de sibilantes*, în *RFH*, VIII (1946), p. 12—76. Pentru eventualele influențe în sintaxă, cf. Á. Galmés de Fuentes, *Influencias sintácticas y estilísticas del árabe en la prosa medieval castellana*, Madrid, 1956. Contribuții însemnate aduc scrierile arabistului spaniol M. Asín Palacios, *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1940 și *Enmiendas a las etimologías árabes del „Diccionario de la lengua" de la R. Academia Española*, în „al-Andalus", IX (1944), p. 9—41. Pentru influența arabă asupra toponimiei spaniole, cf. un articol de sinteză al lui J. Vernet Gines, *Toponimia arábiga*, în *ELH*, I (1960), p. 561—576. Pentru catalană, cf. J. Corominas, *Mots catalàns d'origen arábic*, în *BDC*, XXIV (1937), p. 1—81. Pentru portugheză, cf. M. Nimer, *Influencias orientais na lingua portuguesa*, Sao Paulo, 1943 (opera unui diletant); J. P. Machado, *Influencia arábica no vocabulário portugues*, Lisboa, 1958—1961 și alte articole speciale de D. Lopes și M. L. Wagner enumerate în M. Paiva Boléo, *Introdução ao estudo da filologia portuguesa*, Lisboa, 1946, p. 33 și urm. Pentru italiană, în afară de mai vechea lucrare a lui E. Narducci, *Saggio di voci italiane derivate dall'arabo*, Roma, 1858, și *Secondo saggio ...*, Roma, 1863, mai există o modestă lucrare a lui L. Rinaldi, *Le parole italiane derivate dall'arabo*, Napoli, 1906 (cu un *Appendice ...*, Sala Consilina, 1910); sînt importante acum pentru studiul arabismelor din italiană, mai ales articolele lui G. B. Pellegrini; în afară de sinteza citată în nota 88, ne vom limita să amintim: *Il Fosso Caligi e gli arabismi pisani*, în „Rendiconti Acc. Lincei", s. VIII, vol. XI, fascicula 5—6 (1956), p. 142—176; *Galica e Macaluffo*, ibidem, vol. XII, fascicula 11—12 (1957), p. 386—393; *Contributo allo studio dell'influsso linguistico arabo in Liguria*, în „Miscellanea storica ligure", II, Milano, 1961, p. 17—95; *Onomastica e Toponomastica araba in Italia*, în „Atti e Memorie del VII Congresso internazionale di Scienze onomastiche", III, Florența, 1963, p. 445—477, precum și analiza pătrunzătoare a unor cuvinte izolate socotite pînă astăzi obscure sau de altă proveniență, a căror origine arabă a fost demonstrată (ca de ex. *ragazzo*, în *StLingIt*, I (1960), p. 162—173. *„Facchino" nella storia linguistica ed economica italiana*, în „Studi in onore di Amintore Fanfani", vol. III, Milano, 1962, p. 325—343; *bagarino*, în *LN*, XXIII (1962), p. 9—12; *zerbino* „rogojină", în *AION* (Sez. Linguistica), V (1963), p. 293—300 etc.); a se vedea acum, în special, cele două volume din *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*, Brescia, 1972.

Pentru elementele arabe din siciliană, afară de lucrarea citată a lui Steiger, cf. G. de Gregorio — Chr. Seybold, *Glossario delle voci siciliane di origine araba*, în *StGlIt*, III (1903), p. 225—251; G. M. da Aleppo și G. M. Calvaruso, *Le fonti arabiche del dialetto siciliano*.

345

Scanned with OKEN Scanner

Vocabolario etimologico, Roma, 1910 (mult material adunat, dar fără o privire critică); pentru toponimie, nemaiamintind lucrarea foarte slabă a lui G. TROVATO, *Sopravvivenze arabe in Sicilia*, Montréal, 1948, cf. în special G. B. PELLEGRINI, *Terminologia araba in Sicilia*, în *AION*
346 (Sez. Ling), III (1961), p. 109—201. Pentru influenţa arabă asupra sicilienei, trebuie amintite articolele aceluiaşi autor, cum ar fi *Ricerche linguistiche arabo-romanze*, în „Miscellanea di studi ispanici", I (Pisa, 1961), p. 167—193, *Noterelle arabo-sicule*, în *BCSFLSic*, VII (1962), p. 469—479; *Appunti etimologici arabo-siculi*, ibidem, IX (1965), p. 63—73, cît şi volumul de sinteză, care reprezintă un curs ţinut la universitatea din Triest, *Contributo allo studio dell'elemento arabo nei dialetti siciliani*, Triest, f.a. (dar 1962). Pentru franceză, cf. în special: D. DEVIC, *Dictionnaire étiymologique des mots français d'origine orientale*, Paris, 1876 (publicat ca „Supplément" în volumul V din *Dictionnaire de la langue française*, de E. LITTRÉ; o reproducere anastatică independentă a apărut la Amsterdam în 1965); H. LAMMENS, *Remarques sur les mots français d'origine orientale*, Beirut, 1890. Acum trebuie consultat, în primul rînd, volumul XIX din *FEW* al lui W. v. WARTBURG dedicat elementelor arabe şi apărut în două fascicule între 1966 şi 1967. Un repertoriu comod (dar nu totdeauna sigur) de cuvinte romanice (şi germanice) de origine arabă (şi orientală în general) este: K. LOKOTSCH, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg, 1927.

Pentru elementele non-latine din română (§ 60) este suficientă indicarea monografiilor şi a articolelor speciale făcută în notele 102—119. Pentru toponimie, în afară de lucrările generale, devenite clasice, ale lui I. IORDAN, *Rumänische Toponomastik*, Bonn, 1924, *Nume de locuri româneşti în Republica Populară Română*, Bucureşti, 1952, şi în special *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, amintim volumul miscelaneu: Académie de la Rep. Pop. Roumaine, *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VI-e Congrès international des Sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 août 1958*, Bucarest, 1958 şi cercetările speciale ale lui At. T. ILIEV, *Românska toponimija ot slavjansko-bălgarski proizhod*, [Toponimia română de origine slavo-bulgară], în „Sbornik na Bălg. Akad. na naukitĕ", XVII, klon istor.-fil., XI (1925), p. 1—91 şi în special E. PETROVICI, *Daco-slava*, în *Dacorom.*, X (1941—1943), p. 233—277 şi *Rumyny kak sozdateli „slavjanskih" toponimov* [Românii — creatori de toponime „slave"], în *Romanoslav.* XVI (1968), p. 5—18.

În ceea ce priveşte elementele latine culte şi semiculte (§ 61) în limbile romanice, cf. mai sus-citatul volum al lui Th. H. MAURER Jr., *A unidade da România ocidental*, São Paulo, 1951.

Pentru italiană, cf. N. CAIX, *Saggio sulla storia della lingua e dei dialetti d'Italia*, Parma, 1872 şi *Le origini della lingua poetica italiana*, Florenţa, 1870; bune, dar extrem de succinte informaţii oferă B. MIGLIORINI, *Storia della lingua italiana* (în „Problemi ed orientamenti critici di lingua e letteratura italiana", îngrijit de A. MOMIGLIANO, vol. II, „Tecnica e storia letteraria"), Milano, 1948, p. 85—87 şi în articolul *Le lingue classiche. Serbatoio lessicale delle lingue europee moderne*, în *LN*, XVII (1956), p. 33—38; *Polysémie des latinismes dans le vocabulaire européen*, în *Festschrift M. Wandruszka* (1971), p. 75—86. Material util oferă şi V. A. CANELLO, *Gli allotropi italiani*, în *AGI*, III (1878), p. 285—419. Pentru franceză, cf. R. BERGER, *Die Lehnwörter in der französischen Sprache ältester Zeit*, Leipzig, 1899 şi F. BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, Paris, 1906 şi urm. Pentru spaniolă, cf. M. ALVAR y S. MARINER, *Latinismos*, în *ELH*, II (1967), p. 3—49. Pentru română, cf. P. V. HANEŞ, *Desvoltarea limbii literare române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1927 [2] şi GH. ADAMESCU, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, în Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom., VIII (1936—1938), p. 49—126.

Pentru elementele franceze (şi provensale) în italiană (§ 62), cf. P. MEYER, *De l'expansion de la langue française en Italie pendant le Moyen-Age*, Roma, 1904; R. R. BEZZOLA, *Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750—1300)*, Heidelberg, 1925 (lucrare excelentă

Scanned with OKEN Scanner

dar incompletă, cum o arată chiar titlul); G. Baer, *Zur sprachlichen Einwirkung der altprovenzalischen Troubadourdichtung auf die Kunstsprache der frütheren italienischen Lyriker*, Zürich, 1939. Pentru epocile posterioare nu există, din păcate, cercetări demne de încredere; pentru elementele franceze ale secolului al XVIII-lea, a se vedea frumoasa lucrare a lui A. Schiaffini, *Aspetti della crisi linguistica italiana del Settecento*, în *ZRPh*, LVII (1937), p. 275—295 (reelaborată apoi în volumul său: *Momenti di storia della lingua italiana*, Roma, 1950³, p. 91—132). 347

Pentru elementele spaniole în Italia, cf. B. Croce, *La lingua spagnola in Italia*, Roma, 1895 și *La Spagna nella vita italiana durante la rinascenza*, Bari, 1946³. Volumul postum al lui E. Zaccaria, *L'elemento iberico nella lingua italiana*, Bologna, 1927, la fel ca numeroasele articole precedente ale aceluiași autor, strînge, în special de la călători, un material foarte util, căruia îi lipsește însă perspectiva istorică, o metodă exactă și, mai ales, spiritul critic. În schimb, o perfectă pregătire atît lingvistică, cît și literară și o metodă impecabilă atestă recentul volum al lui Gian Luigi Beccaria, *Spagnolo e Spagnoli in Italia. Riflessi ispanici sulla lingua italiana del Cinque e del Seicento*, Torino, 1968 (Universitatea din Torino, Facultatea de Litere și Filozofie, Filologie Modernă, vol. II) și nu regretăm decît că amplul său volum, în afară de faptul că se limitează la o perioadă precis delimitată (secolele XVI și XVII), după o privire panoramică substanțială asupra felului și domeniilor în care au pătruns elemente spaniole în Italia, dezvoltă numai unele capitole. Pentru cuvintele exotice intrate prin spaniolă, cf. G. Friederici, *Hilfswörterbuch für den Amerikanisten, Lehnwörter aus Indianer-Sprachen und Erklärungen altertümlicher Ausdrücke*, Halle, 1926, refăcut și aproape înzecit în al său *Amerikanistisches Wörterbuch*, Hamburg, 1947 (ed. a II-a 1960, în care este tipărit, ca apendice, și mai vechiul *Hilfswörterbuch*); K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen (indianischen) Wörter in Deutschen*, Heidelberg, 1926; K. König, *Überseeische Wörter im Französischen*, Halle, 1939. Pentru cuvintele portugheze de origine orientală (și iradierea lor în alte limbi europene), cf. S. R. Dalgado, *Glossario luso-asiatico*, Lisboa, 1919—1921 (lucrare fundamentală).

Pentru cuvintele italiene din franceză, cf. G. Kohlmann, *Die italienischen Lehnwörter in der neufranz. Schriftsprache seit dem XVI. Jahrhundert*, Kiel, 1901; B. H. Wind, *Les mots italiens introduits en français au XVI-e siècle*, Deventer, 1928; B. E. Vidos, *Contributo alla storia delle parole francesi di origine italiana*, în *ArchRom.*, *XV* (1931), p. 449—479, retipărit și adus la zi în volumul *Prestito, espansione e migrazione, ecc.* (citat la p. 218, n. 18), p. 1—32. Pentru cuvintele din terminologia marină, cf. B. E. Vidos, *Profilo storico linguistico dell'influsso del lessico nautico italiano su quello francese*, în *ArchRom.*, XVI (1932), p. 255—270 și în *RLingR*, IX (1933), p. 320—335 (refăcut și adus la zi în volumul *Prestito, espansione e migrazione, ecc.*, p. 33—46) și *Storia delle parole marinaresche italiane passate in francese*, Florența, 1939 (model de cercetare de tipul „Lehnwörterkunde"). Pentru elementele spaniole din franceză, cf. W. F. Schmidt, *Die spanischen Elemente im französischen Wortschatz*, Halle, 1914 și R. Ruppert, *Die spanischen Lehn- und Fremdwörter in der französischen Schriftsprache*, München, 1915.

Pentru elementele franceze în spaniola veche, cf. J. B. De Forest, *Old French borrowed Words in the old Spanish of the twelfth and thirteenth Centuries*, în *RR*, VII (1916), p. 369—413; pentru împrumuturile mai recente, cf. lucrarea, puristă în intenții, a lui R. M. Baralt, *Diccionario de galicismos*, Madrid, 1890, precum și excelentul articol de sinteză al lui B. Pottier, *Galicismos*, în *ELH*, II (1967), p. 127—151, iar pentru elementele provensale G. Colón Doménech, *Occitanismos*, ibid., p. 153—192; pentru portugheză, cf. C. Michaëlis De Vasconcelos, *Sources du lexique portugais: les éléments français*, în „Bulletin des études portugaises", II (1932), nr. 3, p. 137—153. Pentru elementele italiene din spaniolă, cf. J. H. Terlingen, *Los italianismos en Español desde la formación del idioma hasta principio del siglo*

Scanned with OKEN Scanner

XVII, Amsterdam, 1943 precum şi articolul concis al aceluiaşi autor *Italianismos*, în *ELH*, II (1967), p. 263—305.

Pentru elementele franceze din română a se vedea consideraţiile generale ale lui A. GRAUR, *Les mots récents en roumain*, în *BSL*, XXIX (1929), p. 122—131 (retipărit în ale sale *Mélanges linguistiques*, I, Paris-Bucureşti, 1936, p. 101—110) şi volumul lui P. V. HANEŞ, citat la p. 276, cît şi cele trei volume colective: Academia Republicii Populare Române, *Contribuţii la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1956—1962.

348 Pentru italienismul lui I. Heliade Rădulescu, cf. C. TAGLIAVINI, *Un frammento di storia della lingua rumena nel sec. XIX (L'Italianismo di I. H. Rădulescu)*, în „Europa Orientale", VI (1926), p. 313—359 precum şi *Paralele ipotetice şi reale între limba română şi dialectele italiene*, Bucureşti, 1968 (Universitatea din Bucureşti, Cursurile de vară şi colocviile ştiinţifice de limba, literatura, istoria şi arta poporului român, Limbă, 7) (în română, cu traducere franceză).

Există, însă, în română şi elemente italiene introduse direct, şi în special indirect (prin neogreacă, slavă etc.); cf. L. GÁLDI, *Contributo alla storia degli italianismi della lingua rumena*, în *AGI*, XXXI (1939), p. 114—131; în număr şi mai mare există elemente italieneşti în dialectul aromân, cf. M. RUFFINI, *L'influsso italiano sul dialetto aromeno*, în „Cahiers S. Puşcariu", I (1952), p. 91—110 şi 318—343. Pentru cuvintele preluate de română prin intermediul limbii ruse, cf. lucrarea modestă a lui C. v. SANZEWITSCH, *Die russischen Elemente romanischen und germanischen Ursprungs im Rumänischen*, în *JbIRS*, II (1895), p. 193—214, iar pentru extrem de numeroasele elemente romanice, mai ales franceze, introduse în rusă, este suficient să trimitem la excelenta lucrare a romanistului maghiar L. GÁLDI, *Slova romanskogo proishoždenija v russkom jazyke* [Cuvinte de origine romanică în limba rusă], Moskva, 1958, unde se găseşte şi toată bibliografia precedentă. [*]

Faptul că influenţa culturii occidentale a pătruns în acelaşi timp prin diferiţi intermediari în ţările române, în secolul al XIX-lea, îngreuiază adesea determinarea provenienţei imediate a multor cuvinte româneşti de origine romanică, ce pot fi la fel de bine adaptări ale unor cuvinte latine, italiene sau franceze; cf. asupra acestei probleme N. A. URSU, *Le problème de l'étymologie des néologismes du roumain*, în *RevLing.*, X (1965), p. 53—59 şi volumul aceluiaşi autor *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, cît şi articolul lui A. GRAUR, *Etimologie multiplă*, la p. 67—77 din volumul său *Studii de lingvistică generală. Variantă nouă*, Bucureşti, 1960. [**]

Scanned with OKEN Scanner

Capitolul VI

LIMBILE ŞI DIALECTELE NEOLATINE

§ 63. **Clasificarea limbilor neolatine.** În capitolul IV s-a arătat că latina, 349
nucleul care a generat limbile romanice, conţinea în sine, în ciuda unei aparente uniformităţi, germenii diferenţierilor dialectale datorate unor cauze geografice, istorice şi sociale. Expansiunea latinei din modestul său centru de origine de pe malul stîng al Tibrului, mai întîi în Italia şi apoi în acel teritoriu imens care a format Romania (v. cap. III), suprapunerea sa pe diversele limbi ale popoarelor cucerite (v. cap. II) trebuie să fi creat, încă în secolul al V-lea al erei noastre, cînd Imperiul Roman de Apus a cedat în faţa presiunii barbare, diferenţe regionale considerabile care s-au accentuat şi mai mult atunci cînd legăturile politice şi administrative care reuneau diferitele părţi ale Imperiului au slăbit şi au dispărut. Regiunile romanizate au trăit, timp de cîteva secole, relativ izolate una de alta, în cadrul diverselor organizări statale barbare (v. cap. V). S-a spus în § 52 că sînt multiple cauzele formării limbilor romanice şi ale diferenţierii lor progresive.

Nici o limbă nu se găseşte vreodată într-un echilibru perfect stabil. Chiar dacă nu intervin fenomene străine (influenţe de adstrate şi superstrate şi reacţii ale substratului), chiar dacă o limbă se găseşte complet izolată, ea suferă fenomene de transformare mai mult sau mai puţin rapide, datorate unor cauze interne, unor tendinţe fonetice, morfologice, sintactice care îi modifică treptat aspectul iniţial.

Este normal ca, atîta timp cît a funcţionat forţa centripetă reprezentată de capitala Imperiului, permiţînd ca unităţii politice să-i corespundă şi o relativă unitate lingvistică, varietăţile dialectale ale acelei κοινή latine să nu fi depăşit niciodată, cel puţin după cum rezultă din sursele scrise, limitele diferenţelor regionale. Ele puteau fi cu greu distinse în uniformitatea limbii comune.

Pe măsură însă ce legăturile unităţii imperiale slăbeau, relativa unitate 350
lingvistică a fost zdruncinată, chiar dacă legăturile de cultură şi tradiţie continuau să existe. Centrul politic unic reprezentat de Roma (unic pentru limba latină, întrucît Bizanţul, a doua capitală a Imperiului, era polul culturii şi limbii greceşti), a fost înlocuit de alte centre politice. Forţa centripetă reprezentată de Roma (care rămînea centrul tradiţional şi cel al creştinătăţii) acţiona încă, deşi slăbită, dar alte centre începeau să exercite o forţă de atracţie: atît centre politice (capitale de regate, ducate etc.), cît şi religioase (sedii ale diocezelor etc.). Asistăm astfel la o luptă între vechi forţe centripete

Scanned with OKEN Scanner

și noile forțe centrifuge din rezultantele cărora se naște armonia noii lumi lingvistice neolatine.

Filologia romanică, așa cum s-a arătat în cap. I, este (și mai ales a fost în prima perioadă a istoriei sale) o disciplină cu caracter predominant medievistic: nașterea și afirmarea individualității limbilor neolatine au avut într-adevăr loc în plin ev mediu. Dar cu toate că putem individualiza cu suficientă exactitate cele mai vechi atestări ale fiecăreia dintre varietățile romanice (v. cap. VII), trebuie să ne limităm a examina monumentele scrise, care, tocmai datorită persistenței tradiției culturale latine în Occident, sînt posterioare formării acestor varietăți neolatine ca limbi familiare și vorbite. Reconstruirea aspectului vorbit (considerabil diferit de cel scris) al fiecărei limbi romanice în perioada originilor nu este uneori posibilă nici cu ajutorul metodei comparativ-istorice (§ 1).

În capitolul următor vom examina problema cronologică a celor mai vechi atestări în scris ale limbilor neolatine. Vom trata în capitolul de față clasificarea limbilor și dialectelor neolatine și vom încerca să urmărim dezvoltarea diverselor limbi romanice. Lingvistica istorică a lăsat astăzi de o parte criteriile de clasificare morfologice și psihologice: se servește numai de criteriul afinității genealogice (§ 1). Acesta a fost cel mai mare merit al lingvisticii de la începutul secolului al XIX-lea, al acelei științe lingvistice care s-a afirmat tocmai ca „gramatică comparată" a unui grup de limbi înrudite genealogic. Pe baza criteriului înrudirii genealogice, se consideră înrudite două sau mai multe limbi care sînt continuarea (e mai puțin potrivit termenul „derivare") unei singure limbi mai vechi. S-a arătat cum limbile neolatine, datorită marii lor asemănări și datorită faptului că latina este o limbă cunoscută și păstrată, reprezintă idealul unui grup de limbi înrudite genetic. Înrudirea unora dintre aceste limbi între ele, ca și descendența comună din latină, au fost întrevăzute cu multe secole înainte de nașterea lingvisticii istorice, chiar dacă uneori cu erori de perspectivă (§ 2).

Dar una este a afirma și a demonstra științific că două sau mai multe limbi
351 sînt înrudite genealogic și alta este a se stabili o clasificare exactă a lor. Cîtă vreme se credea că limba este un fel de organism viu și că o clasificare a limbilor se poate face cu aceleași criterii folosite și în științele naturii pentru plante și animale, s-a construit un fel de arbore genealogic din care, dintr-un trunchi comun (limba-„mamă"), se despărțeau cîteva ramuri (limbile-„fiice"), care la rîndul lor, se divizau în ramuri secundare. Dar, așa cum am arătat (§ 5), criteriul arborelui genealogic, prea simplist și prea mecanic, a fost treptat înlocuit, mai ales datorită experiențelor făcute pe teritoriul romanic, cu un nou criteriu bazat pe observația că inovațiile lingvistice se propagă în formă de unde. Așadar, nu un trunchi din care pleacă ramurile principale care se subîmpart în ramuri secundare etc., ci diverse cercuri care, plecînd din centre diferite, se intersectează ca undele produse de pietricele aruncate în apa liniștită.

Friederich Diez, cum s-a arătat la § 3, distingea numai șase limbi neolatine: italiana și valaha (= româna), care formau secțiunea orientală, portugheza și spaniola, care formau secțiunea occidentală și provensala și franceza, care formau secțiunea nord-occidentală. Diez, care a fost mai ales filolog (în sensul cel mai complet al cuvîntului), a stabilit această clasificare mai mult pe baze

Scanned with OKEN Scanner

filologice decît lingvistice. El a luat în considerație numai acele limbi neolatine care aveau sau avuseseră o tradiție literară. Neinteresîndu-l dialectologia, Diez, în prefața sa la *Gramatica comparată a limbilor romanice*, amintește doar de necesitatea de a se servi numai de cele mai importante dialecte și numai de caracterele lor fonetice. Chiar dacă el a înlăturat concepția eronată prin care dialectele erau considerate „coruperi" ale limbii și dacă a intuit, corect, că diferitele dialecte neolatine erau evoluții paralele, la fel de vechi ca limbile literare, acestea nefiind, în majoritatea cazurilor, decît dialecte ridicate la statutul de limbi naționale și literare, criteriile filologice îl determinau să dea mai multă greutate acelor limbi care se manifestaseră în scris și care dăduseră naștere unei literaturi. S-a văzut însă că, tocmai în domeniul romanic, s-a afirmat ca disciplină științifică dialectologia (§ 4). ASCOLI, în ale sale celebre *Saggi ladini* („Studii ladine") care deschideau seria revistei „Archivio Glottologico Italiano" (1873), a dat un strălucit exemplu de studiu dialectologic cu un profund simț geografic și istoric și a încercat să fixeze poziția unui grup de graiuri neolatine care, după părerea sa, trebuiau să formeze o unitate în sînul Romaniei lingvistice, anume *ladina* (v. § 66). ASCOLI a reunit sub acest nume trei grupuri de dialecte separate între ele, care nu formau nici o unitate geografică, nici o unitate istorică, nici, cu atît mai puțin, o unitate politică, și anume graiurile romanice din Cantonul Grigioni [germ. Graubünden] (pe care Diez le cunoștea sub numele de *Churwälsch)*, unele dialecte din Alto Adige (ladina dolomitică) și friulana. Cu trei ani mai 352
înainte, inspectorul școlar austriac CHRISTIAN SCHNELLER (1831—1908) observase înrudirea dintre aceste dialecte în volumul său *Die romanischen Volksmundarten in Südtirol*, Gera, 1870, iar în epoca precedentă apăruseră comparații între romanșă *(romancio)* pe de o parte, ladina dolomitică și friulană, pe de altă parte (S. P. BARTOLOMEI, 1763; J. TH. HALLER, 1832 etc.[1]). Opera lui ASCOLI a reprezentat însă, în special din punct de vedere metodologic, un mare progres. Pentru a stabili unitatea lingvistică ladină, el s-a bazat pe prezența în aceste dialecte a unor fenomene fonetice și morfologice care le caracterizează și le diferențiază de graiurile înconjurătoare. Nu mai este deci conceptul filologic al prezenței sau absenței literaturii, nu mai este nici ideea, tot atît de vagă, a „înțelegerii între vorbitori", nici conceptul politic de „limbă națională", cel ce duce la formarea unei unități lingvistice; criteriile lui ASCOLI sînt argumente interne, exclusiv lingvistice. Cîțiva ani mai tîrziu, același ASCOLI a încercat să izoleze alt grup de graiuri romanice: franco-provensala (v. § 70). El a reunit sub acest nume dialectele din Elveția romandă și unele varietăți dialectale din Franța de sud-est și din Val d'Aosta în Piemont care prezintă caracteristici comune și se deosebesc atît de dialectele provensale cît și de cele franceze. Cu toate că împotriva independenței ladinei

[1] SIMONE PIETRO BARTOLOMEI din Pergine [Provincia Trento], într-o lucrare inedită din 1763 (păstrată la Biblioteca Muzeului Ferdinandeum din Innsbruck), a comparat cuvinte ladine centrale (mai ales cele din Val Badia) cu cuvintele dialectelor din Grigioni. J. TH. HALLER a publicat în 1832 în „Zeitschrift des Ferdinandeums" din Innsbruck (VII, p. 93—165) lucrarea sa *Versuch einer Parallele der ladinischen Mundarten in Enneberg und Gröden in Tirol, dann im Engadin und der romaunschischen in Graubünden*. Cf. C. BATTISTI, *Storia della „questione ladina"*, Firenze, 1937, p. 1 ș.u.; A. KUHN, *I lavori ladini di Innsbruck (Otto e Novecento)*, în *„Atti del V Congresso ladino, 1966"* Udine, 1967, p. 24—37.

Scanned with OKEN Scanner

ca unitate lingvistică s-au ridicat mai mulți lingviști (C. BATTISTI, C. SALVIONI etc.), tot așa cum împotriva unității franco-provensale s-a pronunțat cu autoritate PAUL MEYER, principiul stabilit de ASCOLI s-a impus și în afara domeniului neolatin.

Construirea unei unități lingvistice independente în sînul familiei neolatine nu modifică considerabil rezultatele obținute de gramatica comparată a limbilor romanice, dar poate să modifice concepțiile asupra raporturilor reciproce de înrudire dintre diferitele varietăți neolatine.

W. MEYER-LÜBKE, în *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg, 1920³, p. 17, distinge în familia de limbi neolatine nouă unități pe care le enumeră, urmînd ordinea geografică, de la răsărit spre apus: 1. româna, 2. dalmata, 3. retoromana (= ladina), 4. italiana, 5. sarda, 6. provensala, 7. franceza, 8. spaniola, 9. portugheza. Catalana (v. § 71) este
353 reunită aici, ca și la DIEZ, cu provensala, în timp ce sînt considerate independente ladina sau retoromana (la fel cu SCHNELLER și ASCOLI), dalmata (a cărei poziție fusese stabilită de BARTOLI ca intermediară între italiană și română, v. § 65) și sarda (§ 67). Franco-provensala, în schimb, nu se bucură, după MEYER-LÜBKE, de o poziție independentă. Dar nici aici criteriile nu sînt întru totul justificate. Catalana, de exemplu, are mai puțină individualitate decît ladina sau dalmata? Răspunsul la aceste întrebări nu poate fi niciodată definitiv. De fapt, chiar HUGO SCHUCHARDT, într-o celebră prelegere din 1870 (tipărită însă de-abia în 1900 cu titlul *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten*), negase posibilitatea unei clasificări absolut științifice a dialectelor neolatine (v. § 4).

Chiar dacă ne bazăm, ca ASCOLI, pe criterii lingvistice, pe convergența și divergența fenomenelor fonetice, morfologice etc., reușim cu greu să trasăm limite nete între limbi înrudite genealogic. O limită sigură și evidentă se va obține numai între limbi cu un caracter considerabil deosebit, în timp ce între limbi aparținînd aceleiași familii, trecerea între diferitele varietăți dialectale este, în cea mai mare parte a cazurilor, insesizabilă. Mai mult, geografia lingvistică a demonstrat că, în loc să se vorbească de „linii" de demarcație a fenomenelor lingvistice, trebuie să se vorbească mai degrabă de „fîșii", întrucît, cum s-a arătat (§ 9), nici fenomenele fonetice și morfologice mai importante nu au aceleași linii de graniță în toate cazurile. Aceeași dificultate de a clasifica științific limbile și dialectele neolatine apare atunci cînd vrem să stabilim cele mai importante puncte de contact între două unități din lumea romanică. Cercetarea este adeseori zadarnică, chiar dacă la ea au trudit mulți cercetători. Dacă examinăm româna, care datorită izolării sale geografice și evenimentelor istorice a rămas separată de lumea neolatină occidentală și are din punct de vedere lingvistic un aspect deosebit, dacă vrem să vedem cu care dintre limbile și dialectele neolatine din Occident prezintă concordanțe mai numeroase, observăm că diferiți cercetători au scos în evidență concordanțe cînd cu una, cînd cu alta dintre limbile neolatine occidentale: cu ladina (friulana: G. I. ASCOLI 1846), cu dialectele italiene meridionale (I. IORDAN, 1923—1928, G. ALESSIO, 1954, H. LÜDTKE, 1957) și în special cu siciliana (A. VICIU, 1906, P. IROAIE, 1941, 1955), cu provensala (R. HUSS, 1910), cu spaniola

Scanned with OKEN Scanner

(G. Scholz, 1929, G. Giuglea, 1937, 1960, Florența Sădeanu, 1958, I. Iordan, 1964), cu sarda (S. Pop, 1946) [2].

Fără a avea pretenția de a propune o nouă clasificare a limbilor romanice, 354
ținînd cont de repartiția geografică, de substrat și de multe alte criterii, putem să împărțim varietățile neolatine în felul următor:

a)	Româna	Balcano-romanică
b)	Dalmata	Italo-romanică
	Italiana	
	Sarda	
	Ladina (retoromana)	
c)	Franceza	Galo-romanică
	Franco-provensala	
	Provensala (și gascona)	
	Catalana	
d)	Spaniola	Ibero-romanică
	Portugheza	

[2] G. I. Ascoli, *Sull'idioma friulano e sulla sua affinità colla lingua valaca* (sic!). *Schizzo storico-filologico*, Udine, Vendrame, 1846 (lucrarea scrisă de marele lingvist din Gorizia, pe cînd avea ceva mai mult de 16 ani, a fost apoi renegată de însuși autorul ei, deși conține și unele observații juste); I. Iordan, *Dialectele italiene de sud și limba română*, în „Arhiva", XXX (1923), p. 35—50, 148—165, 327—367, XXXI (1924), p. 207—226; XXXIII (1926), p. 9—20, 177—192; XXXIV (1927), p. 11—22; XXXV (1928), p. 13—30, 181—204 (lucrare excelentă mai ales pentru comparațiile sintactice și stilistice, dar care nu demonstrează teza unei mai mari afinități între română și dialectele din Italia meridională); G. Alessio, *Concordanze lessicali tra i dialetti rumeni e quelli calabresi*, în „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Bari", I, (1954), p. 3—53 (dar v. recenziile lui M. Sala, în *StCLing*, VII (1956), p. 311—314 și *RevLing*, I (1956), p. 147—150); A. Viciu, *Limba poporană română și dialectul sicilian*, Blaj, 1904; P. Iroaie, *Identitate rotacizantă româno-siciliană*, în „Codrul Cosminului" X—XII (1940), p. 576—596 (și cf. și asupra acestei probleme G. Alessio, *Sul rotacismo romeno-siciliano*, în „Studii Italiene", VIII (1941), p. 17—31, și C. Tagliavini, în „Rivista d'Albania", IV (1943) p. 115); *Siculo-Valachica*, în *BCSFLSic*, III (1955), p. 286—297; H. Lüdtke, *Sprachliche Beziehungen der apulischen Dialekte zum Rumänischen*, în *RERou*, III—IV (1957), p. 130—146. O privire critică asupra încercărilor de apropiere între italiană și română în conferința lui C. Tagliavini la Cursurile de vară ale Universității „București" (Sinaia, 1967, publicată în română și franceză) în volumul *Paralele ipotetice și reale între limba română și dialectele italiene*, București, 1968; R. Huss, *Vergleichende Lautlehre der rumänischen Dialekte und des Gaskonisch — Pyrenäischen*, Hermannstadt, 1910 (extras din Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XXXVI, 1); G. Scholz, *Rumänisch und Spanisch. Eine vergleichende Darstellung der Eigentümlichkeiten beider Sprachen*, Leipzig, 1929 (v. și recenzia lui Șt. Pașca, în *Dacorom.*, VI (1929—1930), p. 458—461); G. Giuglea, *Concordances linguistiques entre le roumain et les parlers de la zone pyrénnéenne*, Cluj, 1937; *Coïncidances, concordances entre le Roumain et d'autres langues romanes*, în *Langue et Litt.*, I (1940—1941), p. 157—182, continuat în română cu titlul *Coincidențe și concordanțe între română și alte limbi romanice*, II, în *Dacorom.*, X (1941), p. 58—67 și din nou în franceză cu primul titlu, III, în *Langue et Litt.*, II (1943), p. 20—66; IV, în aceeași revistă, IV (1948), p. 12—37; și în sfîrșit reluat, mulți ani mai tîrziu în: G. Giuglea—I. Stan, *Concordanțe lexicale între graiuri iberoromane și românești*, în *Cercetări de lingvistică*, V (1960), p. 57—66 și în franceză *Concordances lexicales entre les patois ibéroromans et roumains*, în *RevLing*, V (1961), p. 43—49; în aceeași problemă, cf. și Florența Sădeanu, *Paralele lexicale între limba română și limbile ibero-romanice*, în *Omagiu I. Iordan*, București, 1958, p. 765—770; I. Iordan, *El rumano y el español, areas laterales de la latinidad*, în *Dos estudios de lingüística románica*, Montevideo, 1964. Pentru raporturile dintre română și sardă (în cea mai mare parte fenomene de conservare, dar și inovații comune),

Scanned with OKEN Scanner

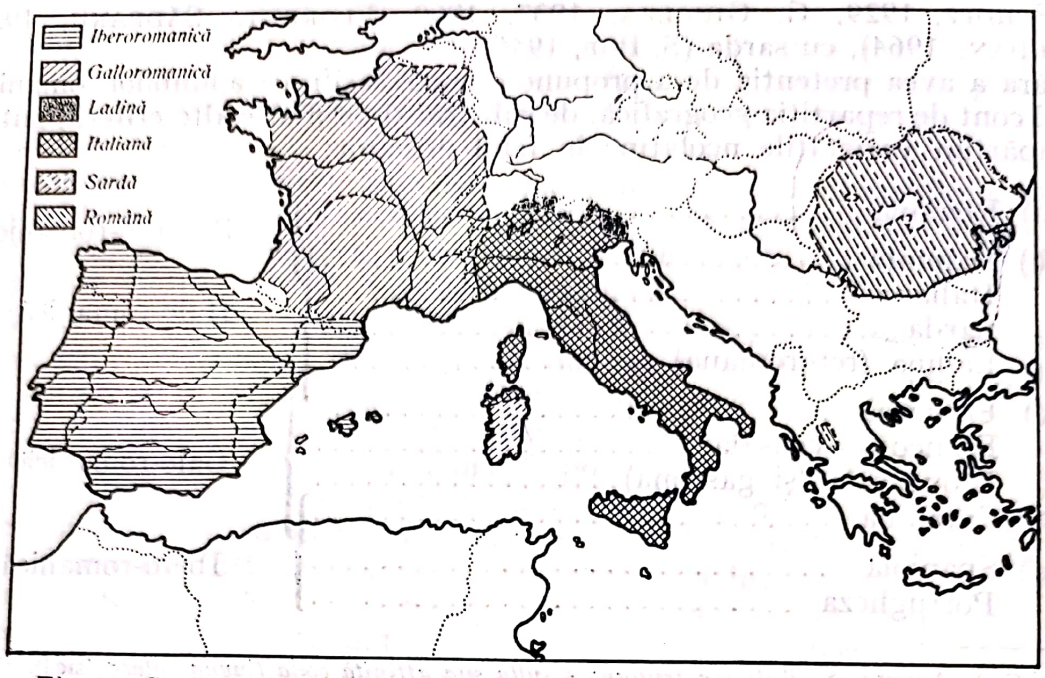

Fig. 20. Stadiul actual al răspîndirii limbilor romanice în Europa (după W. v. WARTBURG, *Die Entstehung der romanischen Sprachen*, Halle, 1939, harta 1)

355 Această diviziune prezintă, inevitabil, unele defecte. Dalmata, de exemplu, este pusă în grupul italo-romanic și este deci coordonată cu italiana, la fel ca ladina și sarda. Este însă cert, cum vom vedea mai departe (§ 65), că dalmata prezintă multe puncte de contact, reale sau aparente, cu italiana (cu dialectele italiene meridionale și în special cu acelea din Abruzzi și Apulia, după M. BARTOLI, cu ladina, după C. MERLO); dalmata reprezintă mai degrabă o continuare a romanității orientale și, fiind net distinctă de română, concordă foarte bine, în privința multor trăsături esențiale, cu româna și cu elementele latine din albaneză. Dalmata poate fi considerată deci ca o punte de legătură între balcano-romanică și italo-romanică, ca și catalana, care, deși încadrată în galo-romanică (provensală), marchează trecerea către ibero-romanică (de aceea în tabloul de la p. 283, dalmata este unită cu o acoladă cu balcano-romanica și cu alta cu limbile italo-romanice, iar catalana, cu o acoladă, cu limbile galo-romanice și cu alta cu limbile ibero-romanice).

356 Recunoașterea independenței absolute sau relative a unor varietăți romanice ca ladina, catalana sau sarda, are mai ales o valoare practică și înseamnă că o asemenea varietate romanică are o individualitate care permite să fie considerată drept „unitate independentă", în domeniul neolatin sau coordonată altora, în sistemul general al varietăților foarte înrudite între ele, avînd toate aceeași origine. Tranziția dintre un grup și altul este însă, în cele mai multe cazuri, treptată. Între italo-romanică și galo-romanică apare grupul de dialecte galo-italice; acestea deși aparțin sistemului lingvistic italian, dacă nu pentru altceva cel puțin pentru rațiuni istorico-culturale,

cf. S. POP, *Romania e Sardegna; rapporti linguistici*, conferință ținută la Roma în 1946 dar publicată, postum, în 1966 la p. 547–585 din volumul *Recueil posthum de linguistique et dialectologie* (= *APhil.*, IV (1966)).

Scanned with OKEN Scanner

formează o punte între italo-romanică și galo-romanică, și chiar, datorită unor caracteristici importante, concordă poate mai mult cu aceasta din urmă.

Dealtfel și diferența dintre „limbă" și „dialect" este o problemă de tip practic, nu științific, consecință a unor factori istorici și politici. Dacă mîine, să presupunem, Republica San Marino ar publica un decret prin care limba națională și oficială pe teritoriul statului său minuscul ar fi, de la data *x*, graiul local, dialectul romaniol din San Marino ar putea să devină, practic, o „limbă oficială", dar n-ar înceta din cauza aceasta să aparțină familiei de graiuri emiliano-romaniole, o parte a dialectelor galo-italice. Dacă n-ar fi existat motive istorice și tradiții literare seculare care au făcut din neerlandeză o limbă națională, din punct de vedere pur lingvistic, neerlandeza ar putea fi considerată și azi un dialect al germanei de jos. Natural, intervin aici considerații de ordin politic, care se schimbă după epocă. Un exemplu foarte important este cel al așa-zisei limbi moldovenești (v. § 64); a se admite că moldoveneasca, practic aceeași dincoace și dincolo de Prut, este o varietate romanică paralelă, dar independentă de română, înseamnă că ar trebui să se considere limbi romanice independente aromâna, meglenoromâna și istroromâna, cum susțineau odată chiar unii lingviști români (v. n. 3).

§ 64. **Româna.** În teritoriul pe care l-am numit balcano-romanic sau romanic-oriental, o singură varietate neolatină a ajuns pînă la noi: româna [3]. Denumirea de balcano-romanică se aplică în totalitate românei, numai dacă se admite și ipoteza reimigrării (v. sfîrșitul acestui paragraf). Resturi ale romanicei orientale sau mai bine zis ale latinității balcanice se găsesc și în elemen- 357
tele latine din albaneză, neogreacă (și, în măsură mai mică, din limbile slave meridionale, cum s-a arătat la §§ 38 și 39). Și dalmata, despre care se va vorbi la § 65, reprezintă poate continuarea latinei orientale, dar, formînd extremitatea apuseană a acesteia și fiind geografic mai apropiată de Italia, are multe puncte de contact cu italo-romanica.

Să ne oprim acum deci asupra singurei limbi romanice păstrate în răsăritul Europei, și anume asupra românei.

R o m â n a se împarte în patru dialecte principale:

1. *Dacoromâna*, vorbită pe teritoriul României de astăzi, în Basarabia și într-o parte din Bucovina, aparținînd în timpul și după cel de-al doilea

[3] Cei care consideră *moldoveneasca* drept unitate independentă admit evident existența a două limbi romanice orientale. Se ajunge astfel, treptat, și la recunoașterea independenței românei propriu-zise (dacoromâna) față de aromână, meglenoromână și istroromână; A. GRAUR vorbea nu de una sau de două limbi romanice orientale, ci chiar de cinci. [A. GRAUR însă revine, dînd dreptate lui S. PUȘCARIU și subliniază, astăzi, unitatea limbii române. În recenzia la *Compendiu de dialectologie română* al Matildei CARAGIU MARIOȚEANU (București, 1975), „România literară", IX, 1976, 28, p. 8, arată că dialectele românești sud-dunărene au „la bază aceeași limbă, româna comună", și că, „în cursul timpului diferențierea dintre ele nu s-a adîncit". N. Edit. vers. rom.]

Scanned with OKEN Scanner

358 război mondial [4] la URSS, ca și într-o parte din Banatul care aparține Iugoslaviei, în cîteva sate din Bulgaria și din Ungaria, lîngă granița românească. Ea se împarte în mai multe varietăți dialectale, nu prea diferențiate

[4] În Basarabia, care, din secolul al XIV-lea pînă la începutul secolului al XIX-lea, a format partea nord-orientală a principatului Moldovei, se vorbesc dialecte dacoromâne de tip moldovenesc, întrucît Prutul nu marchează o graniță lingvistică. Prin pacea de la București

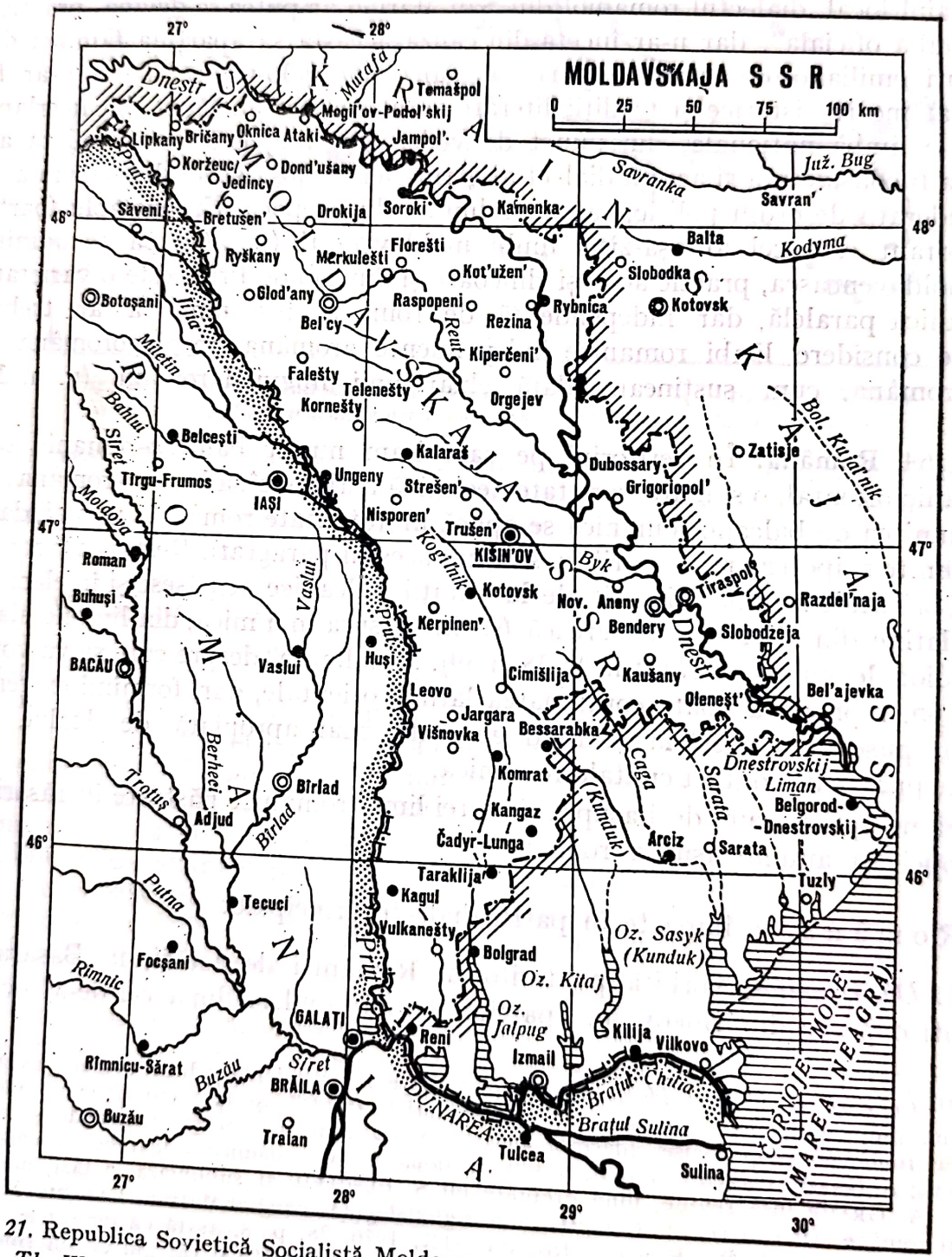

Fig. 21. Republica Sovietică Socialistă Moldovenească în granițele sale politice actuale (după *The World Atlas* [2], Moscow, 1967, harta 21: *Ukrainian SR and Moldovian SSR*)s

între ele, pe malul stîng al Dunării (Moldova, Valahia, Transilvania, Banat, 359
Bucovina, Basarabia) și doar în mică parte pe malul drept (Dobrogea și o parte a Banatului iugoslav). Limba literară română se bazează pe varietatea

din 1812, Basarabia a fost anexată Rusiei și a rămas sub imperiul rus pînă în ianuarie 1918 cînd, după primul război mondial, s-a unit cu România. Dincolo de Nistru, care din 1918 a format granița între România și Uniunea Sovietică, rămîneau încă zeci de mii de români, care, din 1924 au făcut parte din Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească cu capitala la Tiraspol, legată de Ucraina Sovietică. Din august 1940 (și apoi o scurtă perioadă în timpul celui de-al doilea război mondial) Basarabia a fost despărțită de România și a început să facă parte din această Republică (al cărei nume oficial este acum *Moldavskaja Sovetskaja Socialističeskaja Respublika*). De la circa 600 000 de locuitori, cîți avea — fără Basarabia — în 1924 (dintre care numai 30% moldoveni), această republică, după includerea ținuturilor basarabene, a ajuns la peste 3 000 000 de locuitori (dintre care 65% moldoveni). Conform recensămîntului din 1959, numărul celor care vorbesc moldovenească ar fi puțin mai mare de două milioane două sute de mii de persoane, dintre care 1 887 000 în R.S.S. Moldovenească, 242 000 în Republica Ucraineană și 62 000 în Republica Federativă Rusă. Chiar în perioada 1812—1918, în anii cei mai importanți pentru formarea limbii române literare, limba română din Basarabia nu a urmat întru totul evoluția aceleia din Principatele Dunărene, adică din România de mai tîrziu. În Basarabia s-a continuat să se folosească (mai ales în publicațiile religioase) caracterele chirilice rusești, care, în România, fuseseră înlocuite cu alfabetul latin, începînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Numele limbii era, aici, *limbă moldovenească* și nu *limbă românească*. Mișcarea separatistă, cel puțin din punct de vedere lingvistic, s-a accentuat odată cu formarea Republicii Moldovenești în 1924, dar teritoriul redus de dincolo de Nistru a făcut ca această mișcare să fie neînsemnată. Nu același lucru s-a întîmplat după cel de-al doilea război mondial. Lingvistica sovietică susține acum că *limba moldovenească* (adică limba vorbită și scrisă în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească) este un idiom independent de română. În *Vvedenie v romanskoe jazykoznanie* (Moskva, 1954 [2]) de M. V. Sergievskij — care a rămas multă vreme singurul manual de lingvistică romanică folosit în Universitățile sovietice — limbile romanice sînt clasificate în 11 grupuri: spaniolă, portugheză, catalană, franceză, provensală, retoromană, italiană, sardă, română, moldovenească și dalmată. Vedem deci că în timp ce franco-provensala nu este considerată unitate autonomă, moldoveneasca este recunoscută ca limbă independentă. La pag. 36 citim: „Limba moldovenească de pe teritoriul U.R.S.S. reprezintă limba literară și vorbită a majorității populației din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și de asemenea de moldovenii din districtul Kirovograd și din alte localități ale Republicii Sovietice Socialiste Ucrainene. Numărul moldovenilor este de cca 2 000 000, dintre care 250 000 în Republica Ucraineană. În Basarabia, în secolul al XIX-lea și mai ales după 1905, limba moldovenească a avut o literatură cu alfabet rus dar cu o ortografie românizată. Odată cu formarea, în 1924, a Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești, limba moldovenească din bazinul Nistrului, în vechile gubernii Herson și Podol, s-a dezvoltat ca limbă literară și națională a Republicii, recurgînd la resurse proprii și la elementele lexicale datorate progresului social și raporturilor cu popoarele vecine (rus și ucrainean) ...". În articolul dedicat Republicii Moldovenești, în volumul al XXVIII-lea al Marii Enciclopedii Sovietice *(Bolšaja Sovetskaja Enciklopedija)* (1955) există o secțiune dedicată acestei *moldavskij jazyk* (limba moldovenească) în care se spune că moldoveneasca „este o limbă romanică care face parte, împreună cu româna, din grupul limbilor romanice orientale" și se adaugă: „Limba moldovenească este extraordinar de apropiată de dialectul moldovenesc al limbii române care se vorbește în Moldova (Republica Populară Română) dintre Prut și Carpați". În volumul de studii *Voprosy moldavskogo jazykoznanija* [Probleme de lingvistică moldovenească] publicat de Academia de Științe a Uniunii Sovietice (Moskva, 1953), R. A. Budagov, în articolul său *Moldavskij jazyk sredi romanskih jazykov* [Limba moldovenească între limbile romanice], p. 121—154, după ce afirmă (p. 121) că „limba moldovenească aparține fără rezerve limbilor romanice: structura gramaticală și fondul lexical fundamental al limbii moldovenești sînt romanice", adaugă (p. 126): „Dar dacă limba română și limba moldovenească prezintă multe concordanțe, formînd un grup de limbi romanice (așa cum franceza și provensala formează galo-romanica, spaniola, catalana, portugheza și galiciana formează ibero-romanica), aceasta nu înseamnă că fiecare din aceste limbi nu are particularitățile sale individuale". Însă atunci cînd vrea să citeze aceste particularități, se mărginește să dea cîteva cuvinte a căror arie este întreaga Moldovă istorică iar cîteva sînt cunoscute și în alte regiuni românești (ca *ciolan* etc.). Este interesant de observat că același R. A. Budagov în volumul său *Literaturnye jazyki i jazykovye*

Scanned with OKEN Scanner

din Muntenia, dar sînt scriitori, chiar clasici, care nu disprețuiesc folosirea unor caracteristici dialectale moldovenești;

360 2. *Macedoromâna* sau *aromâna*, vorbită de aromâni (cuțovalahi sau zînzari sau și aromùni) răspîndiți aproape peste tot în Peninsula Balcanică (în Grecia,
361 mai ales în Tesalia și Epir, în număr de circa 150 000; în Albania, mai ales în

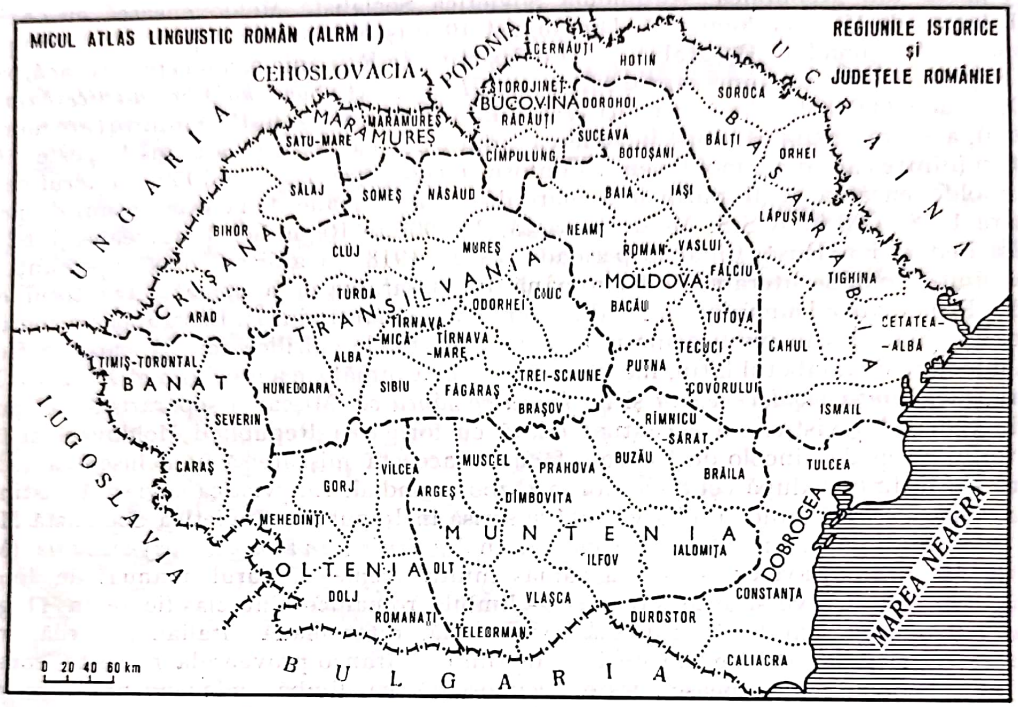

Fig. 22. Provinciile istorice ale României și împărțirea în județe înaintea celui de-al doilea război mondial (după *Micul Atlas Lingvistic Român*, I)

---

stili [Limbile literare și stilurile limbilor], Moskva, 1967, bazat în întregime pe materiale neolatine, deși vorbește în mai multe rînduri de limba literară română, nu face nici o aluzie la „moldovenească". Nici V. F. Šišmarev, în studiul său *Romanskie jazyki jugo-vostočnoj Evropy i nacional'nyj jazyk Moldavskoj SSR* [Limbile romanice din Europa de sud-est și limba națională a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești], în *VJa*, 1952, nr. 1, p. 80-106 (care a fost considerat atît de important încît a fost tradus în moldovenească de O. Čerbjanu, *Limbile romaniče din Sud-Estul Europej și limba nacională a R.S.S. Moldovenešt'*, Kišinău, 1960) nu aduce altă probă în privința independenței limbii moldovenești față de română, decît intrarea unui număr mai redus, în secolul al XIX-lea, de neologisme culte din limbile occidentale. În ceea ce privește literatura „moldovenească", se includ atît scriitorii din Moldova de la sud de Prut, cît și cei de la nordul Prutului, în așa fel încît scriitori foarte cunoscuți cum sînt Creangă, Eminescu etc., ar fi, ca să zicem așa, ambivalenți și ar face parte atît din literatura română cît și din aceea „moldovenească". Acest lucru rezultă și din antologia *Proza moldovenjaskă* (Kišinău, 1954) sub îngrijirea lui P. Kručenjuk, P. Portnoj și A. Kozmesku, cît și din studiul asupra lexicului și stilisticii moldovenești al lui N. Korlătjanu, *Studiu asupra sistemej leksicale moldovenešt' din anij 1870—1890*, Kišinău, 1964, care, după cum rezultă din subtitlu *(Kontribucija luj Ion Krjangă și a altor skriitor' la valorifikarja stilistikă a vokabularuluj kontemporan)* se bazează mai ales pe limba lui Ion Creangă. Dealtfel, analizînd cea mai recentă sinteză gramaticală a așa-zisei „limbi moldovenești" de același N. G. Korlătjanu pe care l-am citat mai sus (*Moldavskij jazyk*, în *Jazyki narodov SSSR*, I. *Indoevropejskie jazyki*, Moskva, 1966, p. 528—561), cea mai amplă gramatică descriptivă a acestei limbi *(Kurs de limbă moldovenjaskă literară kontemporană*, I. *Yntroducere, fonetika*,

Myzegè, în număr de circa 65 000; în Iugoslavia, mai ales în Macedonia, în jurul Bitoliei, în număr de cca 100 000 şi în Bulgaria, răspîndiţi în multe sate, în număr de cca 40 000 [5];

3. *Meglenoromâna* sau *meglenita* (nume necunoscut meglenoromânilor 362
înşişi, care în schimb îşi spun *vlaşi*), vorbită de cîteva mii de persoane în zona de nord-est a Salonicului, în jurul oraşelului Nanta, şi de grupuri de emigranţi în Dobrogea şi în Asia Mică [6]);

---

leksikologija, morfologija, II. *Sintaksa*, Kišinău, 1956—1959) şi pînă şi interesantul şi din multe aspecte valorosul *Kurs de gramatikă istorikă a limbij moldovenešt'*, Kišinău, 1964 (aceste ultime două lucrări sînt redactate de „colective" de cercetători), citind de asemenea producţia literară din R.S.S. Moldovenească şi urmărind revista filologică *Limba şi literatura moldovenjaskă* (Kišinău, 1958 ş.u.), m-am convins din ce în ce mai mult de ceea ce am afirmat la Congresul de romanistică de la Florenţa din 1956: pretinsa „limbă moldovenească" nu este de fapt decît româna literară, scrisă cu un alfabet rusesc uşor modificat (adică în chirilice moderne, diferite de chirilicele vechi din paleoslavă, folosite timp de mai multe secole de toţi românii), cu unele concesii în favoarea unor forme dialectale moldoveneşti, cunoscute dealtfel şi în interiorul graniţelor României, care se reduc în fond la: 1) *ž* în loc de *ğ* (*maržină* în loc de *margine*, *ležile* în loc de *legile*; *kurže* în loc de *curge* etc., dar această variantă fonetică poate fi datorată şi faptului că alfabetul rusesc, spre deosebire de cel din paleoslavă, nu are nici o literă pentru a reprezenta pe *ğ*. De fapt, KORLĂTJANU, în schiţa pe care am citat-o mai sus asupra limbii moldoveneşti, la p. 532 spune că africata *dž* este redată în ortografia modernă cu litera *ž*; 2) *a, ja* în loc de diftongul *ea* (*sară* în loc de *seară*; *drjaptă* în loc de *dreaptă*); *é* în loc de *ea* final (de ex. *gré* în loc de *grea; pré* în loc de *prea*); 3) *-iet* în loc de *-iat* (*apropiet* în loc de *apropiat s'a înkeiet* în loc de *s'a încheiat*); 4) *y* (= *î*) în loc de *i* după *z* şi *ţ* (*zyle* în loc de *zile; să ţye* în loc de *să ţie* etc.) şi forme populare de viitor cu *i* în loc de *vei*, *a* în loc de *va*, ca şi unele cuvinte de origine rusă şi ucraineană.

Rezultă deci că această nouă limbă literară moldovenească nu a acceptat în întregime dialectul vorbit de poporul din regiune, dialect care prezintă şi alte fenomene fonetice, cunoscute dealtfel şi în alte părţi ale României, ca de exemplu palatalizarea labialelor şi a dentalelor (cf. G. WEIGAND, *Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens*, Leipzig, 1904 şi v. aici ceva mai departe, la nota 34), ci foloseşte o formă mai mult sau mai puţin hibridă de limbă literară română cu un colorit dialectal moldovenesc. Considerînd că fiecare naţiune suverană şi independentă are dreptul de a-şi alege idiomul naţional pe care îl consideră potrivit, credem că s-ar fi putut foarte bine să se aleagă drept idiom naţional şi ca limbă literară graiul de tip „moldovenesc" de pe teritoriul R.S.S. Moldoveneşti sau din capitala Chişinău. În felul acesta s-ar fi procedat ca în Marele Ducat de Luxemburg, mult mai mic ca teritoriu, care, alături de franceză şi germană a introdus ca limbă oficială şi *Letzeburgisch*, adică o varietate a franconei din Moselle (*Moselfränkisch*). Dar nimănui nu-i trece prin cap, în Luxemburg sau în alte părţi, să spună că este vorba de o nouă limbă germanică diferită în grupul dialectelor germane.

Pentru întreaga problemă a limbii moldoveneşti, cf. E. LOZOVAN, *La linguistique roumaine de 1952 à 1954*, în *ZRPh*, LXXI (1955), p. 399—402 şi C. TAGLIAVINI, *Una nuova lingua letteraria romanza? Il Moldavo*, în „Atti dell'VIII Congresso Internazionale di Studi romanzi (Firenze, 3—8 aprilie 1956)", Firenze, 1959, vol. II, p. I, p. 445—452 şi mai pe larg: K. HEITMANN, *Rumänische Sprache und Literatur in Bessarabien und Transnistrien (Die sogenannte moldauische Sprache und Literatur)*, în *ZRPh*, LXXXI (1956), p. 102—156.

[5] Cf. mai ales TH. CAPIDAN, *Aromânii: Dialectul aromân, Studiu lingvistic*, Bucureşti, 1932 (şi tot acolo întreaga bibliografie precedentă). Există şi două dicţionare etimologice aromâne: G. PASCU, *Dictionnaire étymologique macédo-roumain*, I. *Les éléments latins et romans*, Bucureşti, 1925, II. *Les éléments grecs, turcs, slaves, albanais, germaniques, hongrois, néologismes, créations immédiates, obscurs*, Bucureşti, 1925 şi în special T. PAPAHAGI, *Dicţionarul dialectului aromîn general şi etimologic*, Bucureşti, 1963; a se vedea acum şi analiza structurală a aromânei de M. CARAGIU-MARIOŢEANU, *Fono-morfologie aromână. Studiu de dialectologie structurală*, Bucureşti, 1968.

[6] Cf., în special, TH. CAPIDAN, *Meglenoromânii*, I. *Istoria şi graiul lor*, Bucureşti, 1925; II. *Literatura populară la Meglenoromâni*, Bucureşti, 1928; III. *Dicţionar meglenoromân*, Bucureşti, 1935.

Scanned with OKEN Scanner

4. *Istroromâna*, vorbită de cca 1500 de persoane, aproape toate bilingve, în Istria, într-un teritoriu foarte mic în jurul muntelui Učka, nu departe de Fiume (Rjeka), care a aparţinut Italiei între 1918 şi 1945 (7).

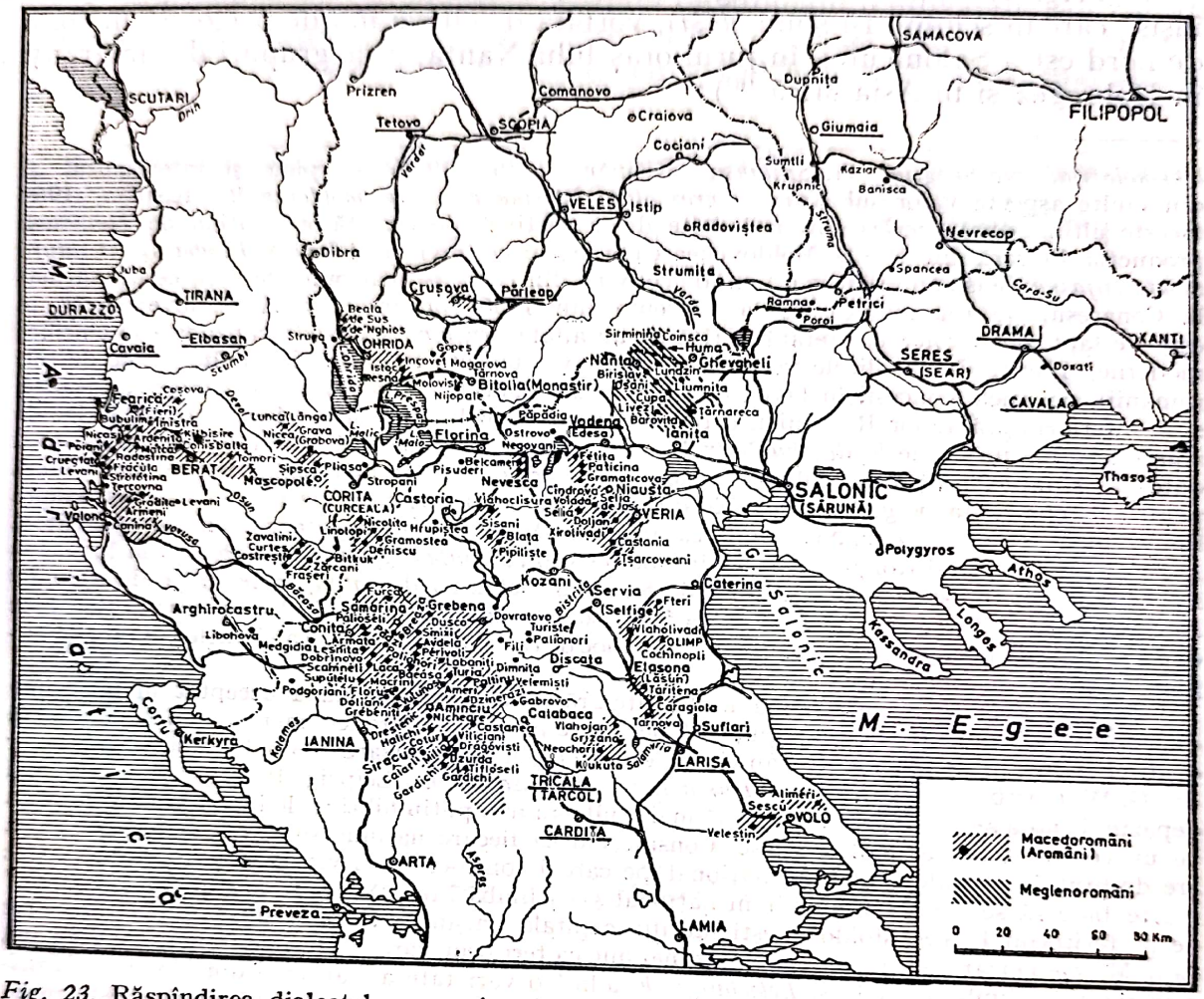

Fig. 23. Răspîndirea dialectelor aromân (macedoromân) şi meglenoromân în Peninsula Balcanică (după MATILDA CARAGIU MARIOŢEANU, *Compendiu de dialectologie română (nord- şi sud-dunăreană)*, Bucureşti, 1975, harta 35, cu unele completări

(7) Cf., în special, S. PUŞCARIU (în colaborare cu M. BARTOLI, A. BELULOVICI şi A. BYHAN), *Studii istroromâne*, I. *Texte*, Bucureşti, 1906 (Analele Acad. Române, S. II, T. XXVIII, Memoriile Secţiunii Literare, p. 117—182); II. *Introducere, Gramatică, Caracterizarea dialectului istroromân*, Bucureşti, 1926; III. *Bibliografie critică, Listele lui Bartoli, Texte inedite, Note, Glosare*, Bucureşti, 1929 şi cîteva adaosuri italiene la bibliografia dialectului istroromân din volumul al III-lea la C. TAGLIAVINI, *StRum*, IV (1930), p. 178 ş.u.). Noi texte istroromâne culese în 1932—1933 a publicat TR. CANTEMIR, *Texte istroromâne*, Bucureşti, 1959. Dintre studiile mai recente trebuie să amintim: R. FLORA, *Despre stadiul actual al istroromânei. Contribuţia geografiei lingvistice la chestiunea stabilirii poziţiei graiurilor istroromâne faţă de dacoromână*, în *FonDial*, IV (1962), p. 135—170; E. PETROVICI, *Elementele sud-slave orientale ale istroromânei şi problema teritoriului de formare a limbii române*, în *Cercetări de lingvistică*, XII (1967), p. 11—27. Simbioza cu populaţiile slave de dialect croat čakavo a determinat importante modificări în dialectul istroromân. În ceea ce priveşte sistemul fonematic, cf. E. PETROVICI, *Le modèle serbo-croate du système phonématique istro-roumain*, în „Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen

363

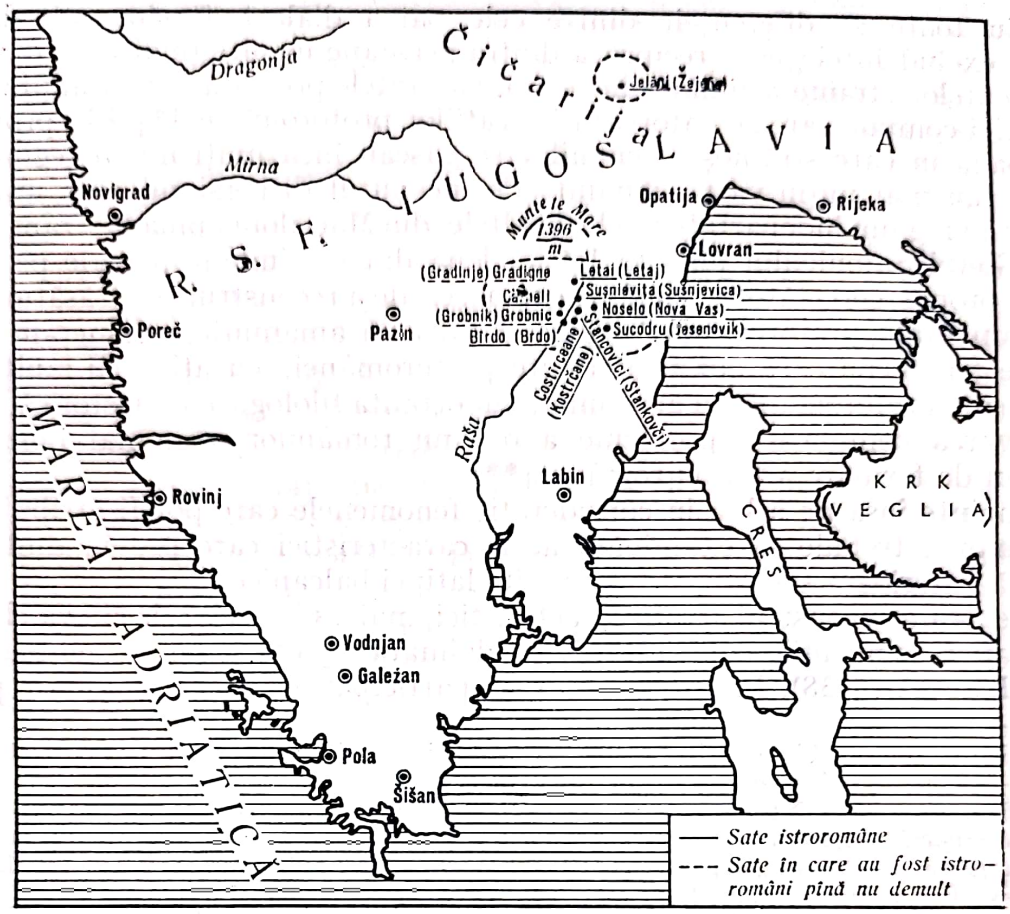

Fig. 24. Aria actuală a dialectului istroromân (după S. Pușcariu, *Limba română*, harta 20, cu unele modificări și completări) (satele istroromâne sînt reprezentate printr-un punct și subliniate) (*).

(*) Satele istroromâne poartă numele dialectale istroromâne folosite în zona respectivă. La nord de Muntele Mare (cr. Učka, it. Monte Maggiore) vedem izolat satul care în dialectul local se numește *Jeiăni*, în croată *Žejane*, în italiană *Seiane*. Localnicii spun în istroromână *Susñéviță* sau *Sușñéviță*, în croată *Sušnjevica* și în italiană *Susgnevizza* (dar Bartoli, în *SFR*, VIII (1901), p. 523 dă și o formă italiană *Frascati*). Satele acestei comune, toate locuite de istroromâni, se află la o depărtare mai mică de 6 km de centru: la nord *Letai* (cr. *Letaj*) (de fapt *Letâi*), (Bartoli, *loc. cit.*, dădea și *Letana*), la sud-vest de acesta *Gràdine* (în croată *Gradinje*, în italiană *Gradigne* sau și *Castellania*). La sud-est de centrul comunei, la aproximativ 1,5 km jumătate, se găsește satul *Nóselo* (după forma locală istroromână), numit în croată *Nova Vas* și în italiană *Villanova*. Încă mai la sud se găsește *Sucódru*, al cărui nume oficial era, din 1922, tot *Sucodru*, în timp ce mai înainte era cunoscut italienilor din regiune cu numele de *Frassineto*; croații numesc acest sat *Jesenovik*. Tot la sud, dar ceva mai spre apus, la 2 km de centru, se găsește satul *Costerceani*, în croată *Kostrčan* (în italiană *Costerciani*) și chiar alături *Brdo* (pronunțat de istroromâni și *Bărdo*, *Bîrdo*), al cărui nume oficial italian era *Briani* (pentru că locuitorii se autonumeau *briani*), dar care era cunoscut italienilor din Istria cu numele de *Colle San Giorgio*. Ceva mai la nord de Briani se găsește satul *Grobnic*, al cărui nume italian era *Grobenico* (după Bartoli, *loc. cit.*, era cunoscut și cu numele de *Avellino*), iar numele croat este *Gromnik*. Pe hartă, între *Grobenico* și *Gradigne*, este indicat toponimul *Cârneli*; nu este vorba însă de un sat, ci doar de un grup de 4 familii, toate avînd numele de familie *Cârnelii*, care vorbeau istroromâna. Cf. S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, p. 39).

Scanned with OKEN Scanner

Cu toate că diferenţele dintre cele patru dialecte[8] sînt atît de mari
365 încît exclud înţelegerea reciprocă dintre persoane inculte (mai ales din cauza elementelor străine asimilate în lexic), variantele prezintă totuşi multe caracteristici comune care se datorează inovaţiilor protoromâne. [*] Ele provin din perioada în care strămoşii românilor se găseau încă uniţi într-o regiune mai mult sau mai puţin vastă, dinainte de începutul dispersiunii care urma să-i aducă în regiuni îndepărtate unele de altele, din Macedonia pînă în Transilvania, din Golful Salonicului pînă în Istria. Una din sarcinile principale pe care şi le-au propus cercetătorii români este aceea de a reconstrui, în trăsăturile sale fundamentale, protoromâna[9]. Fără a intra în amănunte, enumerăm principalele fenomene care pot fi atribuite protoromânei, cu atît mai mult cu cît problema protoromână nu are numai importanţă filologică, ci şi istorică, pentru rezolvarea complicatei probleme a originii românilor sau, mai bine zis, a locului de formare a limbii române. [**]

Înainte însă de a lua în consideraţie fenomenele care pot fi atribuite protoromânei, trebuie să examinăm acele caracteristici care provin dintr-o perioadă anterioară şi care pot fi atribuite latinei balcanice.

Pentru a reconstrui aceste caracteristici, mai mult decît cele cîteva elemente epigrafice, sînt utile confruntările cu dalmata (§ 65) şi cu elementele latine din albaneză (§ 38). Latina balcanică a participat, ca şi cea mai mare parte a

---

anlässlich d. intern. Phonologie-Tagung in Wien...hgg." J. Hamm, Graz-Wien-Köln, 1967, p. 262—272 (şi în redactare românească *Modelul sîrbocroat al sistemului fonematic istroromân*, în *Cercetări de lingvistică*, XIII (1968), p. 3—11). În ceea ce priveşte sistemul verbal, cf. G. P. Klepikova, *Funcij slavjanskih glagol'nyh pristavok v Istrorumynskom* [Funcţiile prefixelor verbale slave în istroromână], în „Voprosy slav. Jazykosnanija", IV (1959), p. 34—72. Cf. şi M. Antony Murren, *Verbal aspect and Archi-aspect in Istro-rumenian*, în „La linguistique", 1969, 2, p. 59—90. Influenţele din ce în ce mai mari ale croaţei asupra istroromânei, în cadrul unei populaţii de multă vreme bilingvă, au fost puse în lumină în cîteva lucrări merituoase ale tînărului romanist croat August Kovačec, dintre care vom aminti: *Notes sur les formes de cas en istroroumain*, în *StRAZ*, XIII—XIV (1962), p. 75—84; *Notes de lexicologie istroroumaine. Sur la disparition des mots anciens et leur remplacement par des mots croates*, în *StRAZ*, XV—XVI (1963), p. 3—39; *Quelques influences croates dans la morphosyntaxe istroroumaine*, în *StRAZ*, XXI—XXII (1966), p. 57—75; *Certaines modifications grammaticales et sémantiques des „quantitatifs" et „qualitatifs" istroroumains dues à l'influence croate*, în *StRAZ*, XXIII (1967), p. 195—210 şi în special *Observations sur les influences croates dans la grammaire istroroumaine* în frumoasa revistă franceză „La linguistique", 1968, I, p. 79—115 şi în special volumul *Descrierea istroromânei actuale*, Bucureşti, 1971.

[8] Este firesc ca, admiţîndu-se independenţa limbii moldoveneşti faţă de română (v. mai sus nota 4), să se considere „independente" şi cele trei mari varietăţi dialectale din sudul Dunării. Aceasta este concluzia extremă la care au ajuns cîţiva lingvişti români. Cf. Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, Bucureşti, 1955, p. 112—127 şi *„Dialectele" limbii române*, în *LR*, V (1956), nr. 4, p. 66—69 [v. nota 3, p. 285]. Pe aceste baze I. Coteanu, *Cum dispare o limbă: istroromâna*, Bucureşti, 1957, consideră istroromâna ca o „limbă" aparte. Dar nu toţi lingviştii români sînt de acord; cf. Al. Rosetti, *Limbă sau dialect?*, în *StCLing*, IX (1958), p. 101—102; v. şi R. Todoran, *Cu privire la o problemă de lingvistică în discuţie: limbă şi dialect*, în *Cercetări de lingvistică*, I (1956), p. 91—101 şi în special B. Cazacu, *Autour d'une controverse linguistique: langue ou dialecte (Le problème de la classification des idiomes romans parlés au Sud du Danube)*, în *Recueil d'études romanes publiées à l'occasion du IX-ème Congrès intern. de Linguistique Romane*, Bucarest, 1959, p. 13—29.

[9] Cf. în special S. Puşcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în „Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft", Beiheft XXVI, I din *ZRPh* (1910), p. 17—75, tradus în franceză, sub titlul *Essai de réconstruction du Roumain primitif*, în volumul S. Puşcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj, 1937, p. 64—120.

Scanned with OKEN Scanner

latinei occidentale, la transformarea lui *ē, ĭ* în *ę*, dar nu a participat la transformarea lui *ō, ŭ* în *ǫ* (v. § 49). Astfel româna și albaneza, ca și dalmata, prezintă un tratament diferit al lui *ō* și *ŭ*, numai în silabă închisă, în timp ce alte limbi romanice (cu excepția sardei și a corsicanei ultramontane, ca și a cîtorva dialecte foarte conservatoare din Italia meridională) prezintă un tratament unic. De ex.: lat. *flōre(m)* > rom. *floare* (pl. *flori*); lat. **sōmnu* (în loc de *sŏmnu*) > rom. *somn*, dalm. *samno*; lat. *honōre(m)* > alb. *nder*; dar lat. *fŭrca* > rom. *furcă*, alb. *furkë*; lat. *pŭlvere(m)* > rom. *pulbere*, dalm. *pulvro*, alb. *pluhur* (în timp ce în italiană avem *forca* și *polvere* cu *ǫ* ca în *fiore* și *onore*, deoarece cuvintele italiene, ca și cele din cea mai mare parte a celorlalte limbi romanice, provin din forme latine populare cu *ǫ*). Puținele excepții, ca *autŭmnu(m)* > rom. *toamnă*, *rŭbeu(m)* > rom. *roib* etc., explicate în diverse feluri[10], indică probabil începutul unei inovații care, plecînd din centrul Romaniei, n-a reușit să se impună în regiunile orientale [11]. Altă trăsătură ce poate fi atribuită latinei balcanice este reducerea grupurilor *-ct-* în *-pt-* și *-cs-* *(x)* în *-ps-*, deoarece avem un fapt paralel în evoluția elementelor latine mai vechi din albaneză, în care *-ct-* > *-ft-* și *-cs-* > *-fsh-* [*-fš-*]; de ex. *lŭcta* > rom. *luptă*, alb. *luftë*. Și dalmata are *guapto* < lat. *octo*, dar aici evoluția nu este absolut sigură, întrucît exemplul este sporadic (cf. în schimb lat. *pectine* > dalm. *piakno*). Nu ar fi exclus să fie vorba în *guapto* „opt" de influența numeralului precedent *septem* > dalm. *s[i]ápto* [12]; *coxa* > rom. *coapsă*, alb. *kofshë*. [*] Probabil se datorează unei adaptări a latinei balcanice, cauzată de substrat, și poziția enclitică a determinativului *ille (illu)*, care a dus în română la articularea enclitică, *fratre(m) illu* > *fratele*, *homo illu* > *omul*, în timp ce în limbile romanice occidentale articolul precedă numele. Prezența unui articol enclitic, în albaneză și în bulgară face din acest fenomen o interesantă caracteristică a idiomurilor balcanice; nu putem să dăm însă acestei particularități o importanță prea mare, cum au făcut unii autori [13]. 366

Provine tot dintr-o epocă anterioară protoromânei formarea viitorului cu verbul *volo* (rom. *voiu cînta* sau *cînta-voiu*) care este, în parte, comună cu dalmata [14]. Această construcție are corespondențe în celelalte limbi balcanice (cf. neogr. θέλω νὰ γράφω sau θὰ γράφω; sîrbocr. *hoću pisati* sau *pisa-ću;* bulg. *piša-šta;* alb. *do shkruaj*). Și în lexic există multe cuvinte latine

---

[10] Cf. S. Pușcariu, în *ZRPh*, XXVIII (1904), p. 688—690.

[11] Cf. S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1920, p. 25—26 (și în traducere franceză în volumul citat *Études de linguistique roumaine*, p. 28).

[12] Cf. W. Meyer-Lübke, *Rumänisch und Romanisch*, București, 1930, p. 2. (în Mem. Secț. Lit. Acad. Rom. s. 3-a, vol. V (1930—1931)); asupra evoluției duble a grupului *-ct-* în elementele latine din albaneză *(lŭcta* > *luftë*, dar *directu[m]* > *drejt)* cf. cel mai recent E. Çabej, în *RevLing.*, VII (1962), p. 165 ș.u. și H. Barić, *Albanisch, Romanisch und Romänisch*, în „Godišujak", I (1956), p. 1—16.

[13] Cf. C. Tagliavini, *Sulla questione della posposizione dell'articolo*, în *Dacorom.*, III (1924), p. 515—522; să se observe că acea corespondență între articolul masc. sing. *-le* și lat. *ille (frate-le)* este probabil iluzorie, deoarece se datorește, mai degrabă, asimilării vocalei *-e* de către substantivele de declinarea a III-a, decît unei derivări directe din lat. *ille*.

[14] Prezența, în vegliotă, a construcției *bule vendur* „va vinde" nu este suficientă pentru a dovedi existența unui viitor cu *volo*, deoarece ar putea fi vorba într-adevăr de o construcție volitivă („vrea să vîndă"), cu atît mai mult cu cît dalmata derivă forma mai obișnuită de viitor din viitorul anterior latin *(kantuora* < *cantavero)*; cf. M. Bartoli, *Das Dalmatische*, §§ 482 și 534.

Scanned with OKEN Scanner

367 necunoscute limbilor romanice occidentale. S. PUȘCARIU [15] enumără circa 120 care se găsesc numai în română (deci cca 6% din întregul lexic latin păstrat în această limbă). Evident, rezultatele sînt provizorii, deoarece lexicul romanic este departe de a fi cunoscut în întregime; cercetări mai aprofundate ale dialectelor italiene, franceze, ladine etc. vor permite reducerea acestui procent [16] (dar vor rămîne întotdeauna destul de multe cuvinte latine atestate numai în română și altele numai în română și albaneză sau în română și dalmată și absente din celelalte limbi romanice occidentale).

O problemă mult dezbătută este aceea a independenței palatalizării velarelor în română. În dacoromâna literară apar *č* și *ğ* respectiv din lat. *c, g + i,e*, ca și în italiană; de ex. *cer*, it. *cielo*, *ger*, it. *gelo* (în dialecte găsim mai multe variante: *š*, *ž* în Banat, de ex. *šeŕ* = *cer*); în aromână *ts* și *dz* < *c, g + i,e*, de ex. *tser* „cer", *dzer* „ger"; în meglenoromână *ts*, *ź* în aceleași condiții, de ex. *tser* „cer", *žiniri* „ginere"; în istroromână găsim *č*, *ts* < *c + i*, *e* și *z*, *ž* < *g + e*, *i*. După unii autori, latina balcanică, chiar în perioada separării de partea occidentală a Imperiului, nu ar fi prezentat palatalizarea velarelor (ale căror urme însă se găsesc deja în sec. III, v. § 50). Se știe că elementele latine din albaneză (v. § 38) și parțial dalmata (v. § 65) prezintă velarele intacte; de aici concluzia că protoromâna ar fi păstrat velarele intacte și că deci palatalizarea din română ar fi independentă de aceea din celelalte limbi romanice [17]. PETAR SKOK afirmă că „palatalizarea română a avut loc după distrugerea centrelor latinității orientale" [18] și că „palatalizarea română este post-slavă, adică a avut loc după secolul al VII-lea" [19]. Această constatare are
368 o importanță deosebită și pentru lingvistica slavă [20]; dealtfel independența palatalizării române față de aceea occidentală nu este neverosimilă, deoarece fenomenul palatalizării este unul dintre cele mai generale fenomene și poate produce aceleași rezultate, pe teritorii diferite, la distanță de secole. [*] Este însă normal să admitem că palatalizarea velarelor a avut loc în epoca protoromână; rămîne deci tot problema explicării rezultatelor diferite din dacoro-

---

[15] *Locul limbii române* ..., p. 31 ș.u. (traducerea franceză, p. 31).

[16] S-ar putea cita multe cuvinte considerate rămășițe latine păstrate numai în română și despre care cercetările ulterioare au demonstrat că există și în alte teritorii. În afară de *albină* (< *alvina* „stup"), care are o paralelă în sensul conservator „alveare" („stup") în ladina dolomitică, amintim pe *vitreg (tată vitreg, mamă vitregă)* < *vitricu(m)*, care se credea izolat în română și în sardă (logud. *bidrigu*) și care de fapt există și în albaneză *(vitkur)* și în unele dialecte calabreze *(vitrikə)*, cf. C. TAGLIAVINI, *Vitricus*, în „Mélanges de linguistique et de littérature romanes offerts à M. Roques", vol. III (Paris, 1952), p. 255—264 și arom. *zmuticare* „verstümmeln" („a ciunti") < *muticus* (*REW* 5787), pentru care există o paralelă în veneta septentrională *smodegar;* v. G. B. PELLEGRINI, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 667—670.

[17] Cf. W. MEYER-LÜBKE, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în *MRIW*, I (1914), p. 1 ș.u. (v. în special p. 12 ș.u.); S. PUȘCARIU, *Locul limbii române* ..., p. 25 și *Dacorom.*, V (1927—1928), p. 420.

[18] P. SKOK, *Zur Chronologie der Palatalisierung von* **c, g, qu, gu,** *vor* **e, i, y, i,** *im Balkanlatein*, în *ZRPh*, XLVI (1926), p. 345—410 (v. în special p. 409).

[19] P. SKOK, *Zum Balkanlatein*, III, în *ZRPh*, L (1930), p. 484—532 (fragmentul citat este la p. 511).

[20] Cf. G. MAVER, *La pronunzia della* **ci** *latina nei riflessi slavi meridionali*, în *AGI*, XXIV (1930), p. 1—18; A. GRAD, *Della palatalizzazione di* **k** *latino intervocalico nel dialetto veneziano*, în *ID*, IX (1933), p. 230—239 (și în aceste două articole, citatele din bibliografia slavistică respectivă).

Scanned with OKEN Scanner

mână pe de o parte și macedoromână și meglenoromână pe de altă parte; trebuie să presupunem prezența unei etape intermediare comune, deoarece derivarea lui *ts*, *dz* în macedoromână din *č*, *ǧ*, propusă de O. DENSUSIANU [21], nu este verosimilă [22]. O altă problemă încă nerezolvată și legată de palatalizarea velarelor este alterarea labialelor, fenomen care nu este preromân și foarte probabil nici protoromân, cu toate că își are rădăcinile în protoromână. Dintre fenomenele pe care le putem considera protoromâne vom enumera pe scurt:

1. transformarea *a* > *ă* în silabă neaccentuată (și în unele cazuri și în silabă accentuată, de ex. *-amus* > *-ăm*); această transformare fonetică a fost pusă de către unii în legătură cu transformarea *a* > *ë*, în silabă neaccentuată din albaneză. Dar, deoarece în albaneză împrumuturile din italiană îl transformă pe *a* neaccentuat la *ë*, iar cronologia fenomenelor fonetice românești ne arată că reducerea lui *a* în *ă* trebuie să fie, în mod cert, posterioară căderii lui *-v-* și *-ll-* intervocalici, iar acest fenomen poate să fie independent în română [23] și în albaneză [24]. În orice caz, prezența unei vocale nedistincte, corespunzătoare vocalei românești *ă*, în albaneză și în bulgară ar putea să se datoreze și substratului [25].

2. Transformările *a* + *n* > *în*, fie înaintea unei vocale, fie a unei consoane 369
și *a* + *m* + consoană > *îm*; de ex. *manu(m)* > *mînă* (arom. *mână*, meglen. *mǫnă*, istrorom. *mără*); *campu(m)* > *cîmp*. Această transformare, care are corespondențe în albaneză, este foarte veche; ea este, desigur, anterioară rotacismului, deoarece în cele mai vechi texte care prezintă rotacism (v. § 87), găsim forme ca *lîră* < *lana* „lînă" (*Psaltirea Scheiană*, 148, 6) [*], în care *î* este determinat de un mai vechi *n*, și deoarece în aceste texte găsim numai forme ca *grîu* < *granu(m)*, *frîu* < *frenu(m)* etc. cu dispariția lui *-n-*, prin nazalizare (deci niciodată *-r-*, în aceste puține cazuri specifice în care *n* a dispărut după ce a nazalizat vocala) [26]. Vechimea acestei transformări rezultă și din faptul că elementele slave nu sînt atinse (de ex. v. slav *rana* > *rană* și nu **rînă*); numai 4 cuvinte, considerate în general de origine slavă, prezintă această transformare; acestea sînt *stînă*, *stăpîn*, *jupîn* și *smîntînă*; de aceea unii cercetători români s-au străduit să respingă originea slavă a acestor cuvinte,

---

[21] O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901, p. 215.

[22] Cf. S. PUȘCARIU, *JbIRS*, XI (1904), p. 168; *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* ..., p. 44 ș.u. (în traducerea franceză cit., p. 94 ș.u.); T. PAPAHAGI, în *GS*, I (1924), p. 208 ș.u.; A. ROSETTI, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926, p. 108.

[23] Cf. O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1914, ș.u., p. 17.

[24] W. MEYER-LÜBKE, *Grundr.*, I ², p. 1047.

[25] Cf. E. GAMILLSCHEG, în *ZRPh*, XLVIII (1928), p. 480; K. SANDFELD, *Linguistique balkanique*, Paris, 1930, p. 125; A. ROSETTI, *Despre rom. ă*, în *BalkE.*, XI (1967), p. 69—70 (reprodus în noua ediție într-un singur volum a *Istoriei limbii române*, București, 1968, p. 610—611 și bibliografia citată acolo, și a se vedea aceeași *Ist. lb. rom.*, p. 244—246). Împotriva originii „balcanice" a fonemelor *ă* din română și *ë* din albaneză se pronunță și E. PETROVICI, *Despre uniunile lingvistice (Limbile balcanice și limbile vest-europene)*, în *Slavorom.*, XIV (1967), p. 5—11.

[26] Cf. A. PROCOPOVICI, *Despre nazalizare și rotacism*, în „Analele Academiei Române, seria II, Tom. XXX (1908), Memoriile Secțiunii Literare", p. 265—306 (și v. în special p. 289 ș.u.); G. WEIGAND, *Der Schwund von -n- durch Nasalierung*, în *JbIRS*, XI (1904), p. 188 ș.u.; P. SKOK, *À propos du nasalisme et du rhotacisme roumaino-albanais*, în „Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju", II (1924), p. 325—340 (și bibliografia citată acolo).

Scanned with OKEN Scanner

370 dînd diferite explicaţii, care sînt însă puţin convingătoare[27]. Explicaţia cea mai evidentă este că acestea sînt într-adevăr elemente slave, dar intrate într-o epocă foarte veche, cînd transformarea *an* > *în* era încă operantă. [*]

3. Transformarea lui *-l-* intervocalic în *-r-*, de ex. *filu(m)* > *fir*; *gŭla* > *gură* (arom. *hir, gură*; meglen. *ir, gură*; istrorom. *gură*). Această transformare se găseşte numai în elementele latine şi este deci pre-slavă (v. sl. *goląb* > rom. *golumb* şi nu **gorumb*); cronologia fenomenelor ne arată însă că această transformare este, natural, mai recentă decît aceea a lui *lį* > *l'* (şi în dacorom. > *į*) deoarece *familia* dă *femeie* şi nu **femere*.

4. Transformarea *qu* > *p*; *gu* > *b*; de ex. *aqua* > *apă* (în toate dialectele); *lingua* > *limbă*; această transformare este paralelă cu alta din sarda logudoreză (*quattuor* > *battoro*; *lingua* > *limba*). Dar condiţiile sînt destul de diferite (*cinque* > rom. *cinci*, faţă de sard. *kimbe*; *sanguine* > rom. *sînge*, faţă de sard. *sambene* [28]).

[27] S. Puşcariu, în *Dacorom.*, VII (1931—1933), p. 455 ş.u. şi *Limba română*, I, Bucureşti, 1940, p. 286. Rezumînd pe scurt: *stînă* < v. sl. *stan* „castra, diversorium"; *stăpîn* < v. sl. *stopan* „dominus"; *jupîn* < v. sl. *župan* „numele unei funcţii publice"; *smîntînă* < sl. **sămetana* (slov., bulg., ceh, pol. *smetana*). Pentru *stînă*, Densusianu, *GS*, I (1923—1924), p. 238 ş.u., se gîndea la un element iranic (*stān* „ţarc de vite", cf. *Afghāni-stān, Baluči-stān* etc.). Dar cuvîntul românesc nu poate fi despărţit de slov. *stan* „tîrlă de oi", ceh *stán* „cort", sîrbocr. *stan* „colibă, cabană de păstori" iar diferenţa de gen nu este un obstacol (cf. bulg. *lebed* „lebădă" > rom. *lebădă*); pentru *stăpîn* Barić, *Albanorumänische Studien*, Sarajevo, 1919, p. 93 a propus < **istopanus*, formă obţinută, prin metateză, în faza **hospitanus*, de la *hospes* şi B. Migliorini, *Dal nome proprio al nome comune*, Genève, 1927, p. 321, nota, consideră cu unele rezerve că acest cuvînt ar deriva de la numele lui Ştefan cel Mare, regele Ungariei (dar împotriva acestei ipoteze cf. C. Tagliavini, *ArchRom.*, XII (1928), p. 213): întrucît cuvîntul există în slava veche, în bulgară, sîrbocroată şi a intrat şi în neogreacă şi în albaneză, are o arie strict balcanică şi poate fi explicat foarte bine din slavă; pentru *jupîn*, Giuglea, *Dacorom.*, III(1924), p. 606 ş.u., a propus un **gypanus* pornind de la glosa γύπη· κοίλωμα γῆς, θαλάμη γωνία, dar din motive istorice şi culturale, fiind vorba de numele unei funcţii publice, este mai probabilă o derivare din slavă, chiar dacă acest cuvînt nu se explică în mod satisfăcător în cadrul limbilor slave (v. A. Rosetti, *GS*, V (1931—1932), p. 162 ş.u.); pentru *smîntînă*, explicaţiile de la **mattana* (Giuglea, *Dacorom.*, II (1922), p. 361 ş.u.) sau de la **mantana* din *mantus* (Puşcariu, *Dacorom.*, III, 386) sînt prea artificiale. În afară de aceasta, admiţînd că toate cele patru cuvinte româneşti ar fi de origine latină, ar trebui să se explice de ce, trecînd în limbile slave, *în* s-ar fi transformat în *an* şi nu ar fi fost redat cu vocalele nazale pe care slava veche şi cîteva din limbile slave moderne, ca de exemplu poloneza, le prezintă. Deci problema rămîne nerezolvată. E. Petrovici, *Le latin oriental possédait-il des éléments slaves?*, în *RevLing*, XI (1966), p. 313—321 a emis ipoteza că aceste patru cuvinte au putut fi împrumutate din slavă încă din epoca latinei vulgare şi că ar fi suferit aceleaşi transformări ca şi cuvintele latine. Acest lucru însă ar face să considerăm contactele cu slavii ca datînd dintr-o perioadă foarte veche, ceea ce nu este confirmat de izvoarele istorice şi nici nu rezultă din alte împrumuturi. Este apoi diferit cazul altui cuvînt (*stîncă*) care de obicei se adaugă la această serie: deoarece forma atestată mai timpuriu este *stincă*, nu se încadrează în cazurile pe care le-am citat mai sus, în care *an* > *în*. Pentru toate aceste cuvinte cf. A. Rosetti, *Sur quelques emprunts anciens du Roumain au Slave méridional et au Magyar*, în *Romanoslav.*, XVI (1968), p. 19—22.

[28] Cf. W. Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch,...*, p. 11 ş.u.; *Rumänisch und Romanisch,...*, p. 3; M. L. Wagner, *Historische Lautlehre des Sardischen*, Halle, 1941, § 496. De la lat. vulg. *cinque* (= *kinque*) sarda are *kimbe*, dar româna *cinci*, care provine dintr-un *kinke* cu pierderea elementului labial al labiovelarei *qu*, pierdere care apare, în română şi în următoarele cazuri: *care* < *qualem* (*cale*); *cînd* < *quando* (*cando*); *nici* < *neque* (*neke*); *(în)cet* < *(in)qu(i)etu(m)* (*-ketu*) etc. Cf. şi R. L. Politzer, *On the Rumanian and Sardinian Treatement of Latin* **qua** *and* **gua**, *MLN*, LVIII (1953), p. 487—489 şi S. Pop, *Romania e Sardegna; rapporti linguistici* (citat la n. 2), p. 561—563.

Nu putem fi de acord cu cei care văd în labializarea din română şi sardă nişte „rămăşiţe osco-umbre" (V. Pisani, *Geolinguistica e Indoeuropeo*, Roma, 1940, § 120).

5. Metafonia lui *e* și *o* accentuați, condiționată de prezența în silaba următoare a lui *-ă (-a)*, *-e* în finala absolută (în timp ce, în celelalte limbi romanice, vocalele cu efect metafonetic sînt *-i* și, parțial, *-u*) de ex. *seară* < *sera; soare* < *sole(m)* [29]. [*]

Vom trece peste alte fenomene protoromâne, ca *t* + *i* (*ie*, *i* + voc.) > *ț; d* + *i* > *z; s* + *i* > *ș; sc* + *e*, *i* > *șt; cl* + voc. și *gl* + voc. care dau respectiv *chi* și *ghi* în dacoromână etc. Rotacismul lui *-n-* este, după mulți autori, protoromân [30]; după alții, ar fi de-a dreptul un fenomen preromân, 371
comun cu rotacismul albanez [31]; alți autori însă, printre care A. Rosetti[32], neagă orice raport istoric între fenomenul român și cel albanez. [**] Fapt este că macedoromâna și meglenoromâna nu cunosc rotacismul; cele mai vechi texte românești (v. § 87) prezintă în schimb rotacismul (Codicele Voronețean, Psaltirea Scheiană, textele din Codicele Sturzan etc.), dar acest lucru se datorează faptului că ele provin din Transilvania de nord, unde rotacismul apare pînă astăzi ca fenomen dialectal, în Maramureș și la moții din regiunea Munților Apuseni; în orice caz, chiar considerat ca fenomen dialectal, rotacismul trebuie să fie anterior introducerii cuvintelor slave și maghiare, deoarece acestea nu participă la această transformare.

Și pentru alterarea labialelor („palatalizarea labialelor" [33]), fenomen fonetic destul de rar, prin care *p* + *i* > *ki, pki; b* + *i* > *ghi, bghi; m* + *i* > *ñi, mñi* etc., rămîne deschisă chestiunea dacă acest proces s-a desfășurat independent în dacoromână sau dacă este, din punct de vedere genetic, comun cu același fenomen din dialectele române transdunărene. Fapt este că astăzi întîlnim transformarea labialelor în cea mai mare parte din teritoriul dacoromân (Moldova, Bucovina, Basarabia, partea răsăriteană a Munteniei și aproape toată Transilvania), deși în condiții diferite pe un teritoriu atît de vast; în unele locuri, pronunțarea alterată a labialelor este (sau era) o caracteristică a vorbirii femeilor [34]. În meglenoromână există un dublu tratament; aici labialele pot fi modificate sau intacte; formele cu labiale modificate sînt mai numeroase; este însă imposibil să considerăm că formele cu labialele intacte sînt datorate influenței dacoromâne [35], ci mai probabil este să admitem un

---

[29] Cf. I. Iordan, *Diftongarea lui* **e** *și* **o** *accentuați în pozițiile* **-ă, -e,** Iași, 1921 (a se vedea și importanta recenzie a lui S. Pușcariu, *Dacorom.*, I (1920—1921), p. 377—396).

[30] S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänisch* ..., p. 38 ș.u. (și în traducerea franceză citată, p. 86 ș.u.) și *Dacorom.*, IV (1926—1927), p. 1375 ș.u.

[31] Cf. S. Pușcariu, *Studii istroromâne...*, vol. II, p. 72 și 317; N. Jokl, *IF*, XLIV (1926), p. 50. V. și A. Balotă, *La nasalisation et le rothacisme* (sic!) *dans les langues roumaine et albanaise*, Bucarest, 1925 (și recenzia lui S. Pușcariu *Dacorom.*, IV (1926—1927), p. 1378 ș.u.). A se vedea și articolul lui P. Skok citat la p. 295, nota 26, volumul lui Rosetti care va fi citat la nota 32 și S. Pușcariu, *Limba română*, II, București, 1959, p. 250—253.

[32] A. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 54.

[33] Cf. W. Meyer-Lübke, *Palatalizarea labialelor*, în *Dacorom.*, II (1921—1922), p. 1—19; D. Macrea, *Palatalizarea labialelor în limba română*, în *Dacorom.*, IX (1936—1939), p. 92—160.

[34] Cf. C. Tagliavini, *Modificazioni del linguaggio nella parlata delle donne*, în volumul „Studi in onore di Alfredo Trombetti", Milano, 1938, p. 87—142 (și problema palatalizării labialelor în română la p. 94—102); R. Ja. Udler, *Moldavskie govory Černovickoj oblasti: Konsonantizm* [Dialectele moldovenești din regiunea Cernăuți: consonantismul], Kišinev, 1964, p. 14—79.

[35] Cum credea Th. Capidan, *Meglenoromânii* ..., vol. I, p. 126.

Scanned with OKEN Scanner

proces de depalatalizare [36]. Istroromâna nu cunoaşte fenomenul, deoarece
372 forme ca *pectus* > *kl'ept*, care pot să inducă în eroare pe un observator superficial, sînt datorate cu totul altei cauze [37]. Macedoromâna este singurul dialect în care alterarea labialelor este generală [38]. Pentru S. PUŞCARIU [39] şi pentru A. PROCOPOVICI [40] fenomenul este protoromân, chiar dacă nu s-a dezvoltat în mod uniform în protoromână. După alţi autori, alterarea labialelor, existentă sporadic în dacoromână, ar fi datorată unor migrări mai recente

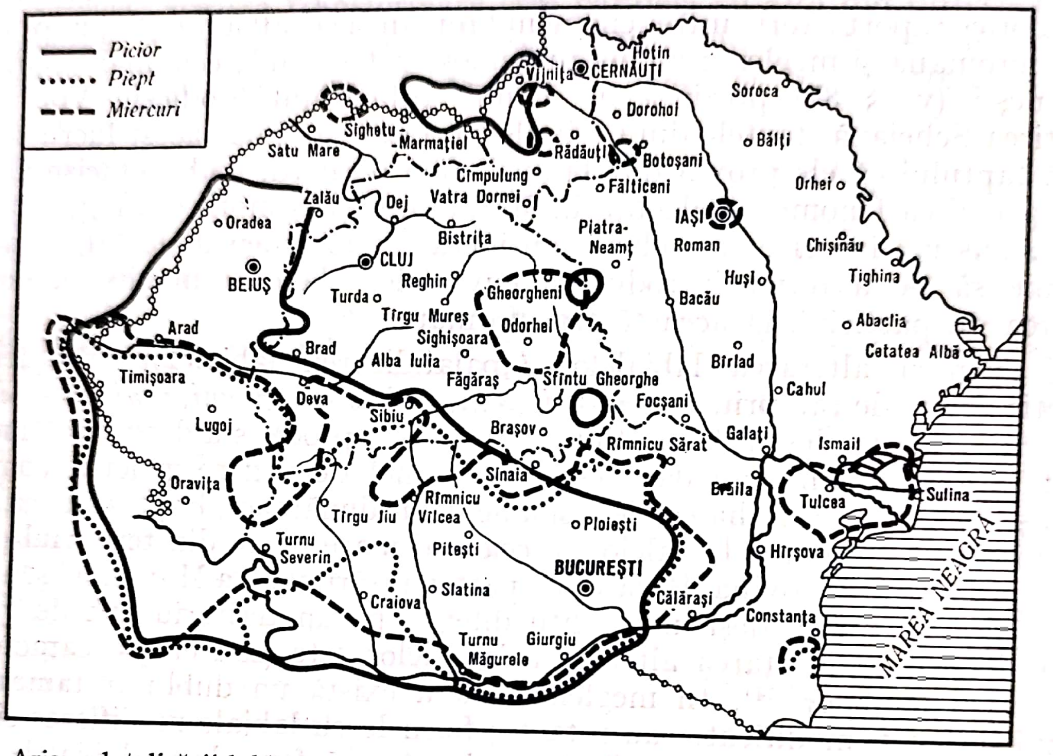

Fig. 25. Aria palatalizării labialelor pe teritoriul lingvistic dacoromân (după PUŞCARIU, *Limba română*, I, harta 6). Linia continuă (care în original este de culoare roşie) indică zonele în care *p* iniţial din *picior* este menţinut intact (în afara acestei linii apar forme ca *k'ičor*, *pk'ičor*, *k'išor*); linia punctată (care în harta originală a lui Puşcariu este de culoare verde) încercuieşte regiunile în care *p* iniţial din *piept* este intact; în afara acestei linii există forme de tipul *k'ept*, *pk'ept*. Linia întreruptă (care în original este albastră) indică zonele în care *m* iniţial din *miercuri* este intact (în afara liniei există forme de tipul *ñercuri*, *mñercuri*). Se observă că nici liniile 1 şi 2, care deşi privesc acelaşi fonem în poziţie iniţială, nu coincid perfect şi că există regiuni (de ex., între Oradea şi Arad) unde se spune *picior* dar *k'ept*, precum şi alte regiuni, de ex., pe la Buzău unde apar *k'ičor*, dar *piept*.

---

[36] Cf. A. PROCOPOVICI, *Dacorom.*, VI (1929—1930), p. 417 ş.u.

[37] Cf. S. PUŞCARIU, *Studii istroromâne* ..., vol. II, §57.

[38] Cf. TH. CAPIDAN, *Aromânii: Dialectul aromân* ..., p. 292 ş.u.

[39] S. PUŞCARIU, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* ..., p. 39 ş.u. (trad. franceză p. 79 ş.u.); *Dacorom.*, IV (1926—1927), p. 1309; *Limba română*, II, p. 234 ş.u.

[40] A. PROCOPOVICI, *RevFil*, II (1928), p. 181.

Scanned with OKEN Scanner

ale macedoromânilor în nordul Dunării [41]. Dar această teorie este greu 373
de susținut [42]. Pentru alți autori, ca A. Byhan [43], A. Rosetti [44] și Th. Capidan [45], fenomenul ar fi independent în diferitele dialecte și de dată recentă. [*] După părerea noastră, protoromâna avea labialele intacte, dar tendința spre palatalizare trebuie să fi existat, dacă nu în protoromână, în vreuna dintre limbile de substrat, sau, cum pare mai verosimil, de adstrat, cu atît mai mult cu cît româna prezintă, pînă astăzi, datorită unei influențe slave, o opoziție între foneme palatale și nepalatale [46].

Printre caracteristicile morfologice se poate observa păstrarea vocativului în *-e* la substantivele masculine de declinarea a II-a (de tipul *bărbate! Doamne!*) pierdut în toate celelalte limbi romanice, dar care ar putea să fie explicat și prin influență slavă [46 bis]; astfel româna păstrează, singură, forma de dativ a femininelor de declinarea I și a III-a *(case < casae: morți < mortī)*; acest dativ primește apoi, în română, și funcțiile genitivului (v. § 51).

Rămîne acum de discutat unul dintre capitolele cele mai grele și mai controversate ale filologiei și istoriei românești: acela privitor la locul în care s-a format româna. Fenomenele comune de inovație, mai mult decît cele de conservare, din cele patru dialecte românești sînt atît de numeroase și de o asemenea importanță, încît este imposibil să le atribuim întîmplării, cum ar fi fost dacă cele patru dialecte s-ar fi dezvoltat în zonele ocupate actualmente, fără comunicații directe între ele. După cum am arătat, trebuie să admitem că protoromâna s-a format într-o regiune mai mult sau mai puțin extinsă, dar unitară. Unele argumente filologice ne fac să credem că protoromâna s-ar fi putut dezvolta pe malul drept al Dunării. Spre o astfel de părere ne conduce examinarea unor fapte precum: concordanțele cu albaneza, care nu pot fi datorate numai influenței substratului comun, ci trebuie să provină dintr-o anumită perioadă de simbioză; caracterul bulgar (și numai în mai mică parte sîrb) al elementelor vechi slave din română (elementele slave nordice, de exemplu rutene, sînt toate mai recente); lipsa elementelor germanice vechi (v. § 57) etc. Natural, chestiunea a devenit mai spinoasă din cauza unor rațiuni de ordin politic. Cercetătorii români nu neagă prezența în sudul Dunării, dar admit și existența unor centre de viață romană în nordul Dunării; astfel se confirmă „teoria continuității", care, emisă de promotorii școlii istorice ardelene de 374
la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (Micu, Șincai, Maior), este susținută de toți istoricii români. Dintre filologii români numai Alexandru Philippide (1859—

[41] Aceasta este părerea istoricului român D. Onciul (în revista „Convorbiri Literare", XIX (1885), p. 589) împărtășită de filologii M. Gaster *(Chrestomathie Roumaine*, Leipzig, 1891, vol. I, p. CX) și O. Densusianu *(Histoire de la langue roumaine*, vol. I, p. 314).

[42] Cf. Th. Capidan în revista „Junimea Literară", XIV (1925), p. 275.

[43] A. Byhan, în *JbIRS*, III (1896), p. 18.

[44] A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du Roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926, p. 133.

[45] Th. Capidan, *Aromânii: Dialectul aromân* ..., p. 309.

[46] A se vedea în această problemă lucrările lui E. Petrovici citate la p. 255, n. 108.

[46 bis] V. capitolul *Notă asupra vocativului românesc* la p. 25—31 din volumul lui A. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, București, 1965 și bibliografia discutată în mod critic din acest volum. Cf. I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

1933) a susținut, în opera sa fundamentală *Originea românilor* (Iași, 1925—1928), originea cu precădere sud-dunăreană a poporului român. Fără să nege existența unor resturi de populație romană la nordul Dunării, majoritatea filologilor străini recunosc că locul de formare al limbii române trebuie să fie stabilit aproximativ în ținuturile sud-vestice limitrofe la nord și la sud de Dunăre [47].

În ceea ce privește lexicul, româna se distinge, cum s-a arătat, prin păstrarea unor elemente latine necunoscute Romaniei occidentale și prin inovații semantice în elementele latine existente și în alte limbi romanice. Dar ceea ce contribuie la a da românei un aspect particular, o individualitate sui-generis, este caracterul diferit al influențelor de adstrat și de superstrat (v. § 60).

§ 65. **Dalmata.** Prin d a l m a t ă (sau d a l m a t i c ă) înțelegem idiomul neolatin prevenet (anterior venetei), astăzi dispărut, care s-a format de-a lungul coastei dalmate, ca o continuare spontană și directă a latinei. Cunoștințele noastre despre dalmată sînt, din păcate, destul de limitate; ea se extindea odată, de la Segna (Seny) (puțin mai la sud de Fiume) spre nord, pînă aproximativ la Antivari (Bar), sau cel puțin pînă la Càttaro (Kotor), spre sud. Istoricii Cruciadelor și călătorii amintesc încă din secolul al XII-lea de „latina", sau „romanica", sau „franca" din Dalmația indicînd mai ales orașele Zara (Zadar), Spalato (Split), Ragusa (Dubrovnik) și Antivari (Bar). Pentru insula Veglia, Giambattista Giustiniani, procuror venețian în Quarnero, în sec. XVI, afirma existența unui „idiom propriu, care se aseamănă cu un *calmone* ... " [48].

Dalmata a reușit să reziste în acele teritorii în care existența îi era amenințată de extensiunea slavei, și anume în orașele de pe coastă. Suferind dinspre uscat, adică dinspre est, presiunea slavei și dinspre sud, mai puțin, pe aceea a albanezei, dar amenințată de pătrunderea tot mai puternică a limbii venete, limba dalmată a ajuns să fie vorbită în tot mai puține insule lingvistice izolate și chiar în acestea cu timpul s-a stins. Cu cît a fost mai puternică in-
375 fluența venetă, cu atît a fost mai rapidă dispariția dalmatei. Este cert, de exemplu, că la Zara (Zadar) dalmata s-a stins foarte curînd, în timp ce la Ragusa (Dubrovnik), care nu a fost subordonată direct Republicii Veneției decît pentru scurt timp (1205—1358), bucurîndu-se, deci, de o poziție de independență cu totul deosebită, dalmata s-a stins spre sfîrșitul secolului al XV-lea. În sfîrșit, într-o arie izolată, în insula Veglia (scr. Krk), o parte din oamenii simpli păstraseră în vorbire dalmata pînă prin secolul trecut. Ultimul cunoscător al vechei vegliote (Antonio Udina, zis Burbur) a murit în 1898; astăzi la

---

[47] Pentru mai multe amănunte, cf. articolul obiectiv și foarte informat al lui M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit*, în *ZRPh*, LIV (1934), p. 641—715 și bibliografia de acolo. A se vedea și celelalte indicații bibliografice de la sfîrșitul acestui capitol. Vezi și articolul lui V. Arvinte, *Die Entstehung der rum. Sprache und des rum. Volkes in Lichte der jungster Forschung*, în *ASNS*, CCIV (1967), p. 1—25.

[48] *Calmone* este unul dintre numele „argoului" în Italia, cf. R. Baccetti-Poli, *Saggio di una bibliografia dei gerghi italiani*, Padova, 1953, p. 205 și F. Ageno, în *LN*, XII (1960), p. 125.

Veglia mai persistă cîteva cuvinte din acest vechi grai, care a fost înlocuit de o varietate veneto-giuliană, și anume de un dialect croat de tip čakavan [49].

Sursele de cunoaștere a dalmatei sînt de două feluri: surse directe, constituite din materialul documentar pe care ni-l furnizează arhivele dalmate, în special cea din Ragusa, precum și studiile dialectale făcute de diferiți cercetători (Ive, Bartoli) asupra limbii ultimilor vorbitori de dalmată. Aceste studii se limitează, din păcate, la extremitatea nordică a teritoriului, și anume la insula Veglia; sursele indirecte sînt constituite de toponimie și de elementele dalmate intrate în idiomurile care s-au suprapus (venetă și croată).

În stadiul actual al cunoștințelor noastre asupra materialelor, putem distinge două ramuri (dialecte) ale dalmatei: unul de nord, constituit de vegliotă, și unul de sud, constituit de ragusană; informațiile sînt în schimb mult mai bogate în ceea ce privește varietatea din Veglia.

Să examinăm cîteva caracteristici ale dalmatei.

În ceea ce privește vocalismul, se reliefează bogăția de diftongări. Nu numai vocalele deschise din latina vulgară, dar și cele închise, și chiar *a*, se diftonghează în silabă deschisă, iar vocalele deschise, și de asemenea *a*, se diftonghează și în silabă închisă. La Veglia *a* în silabă deschisă devine *u̯ǫ́* (*ku̯ǫ́bra* < *capra*; *vetru̯ǫ́na* < *veterana*, cf. rom. *bătrînă*), în cuvintele oxitone devine *u*: *vetrún* < *veteranu (m)* (cf. rom. *bătrîn*); în silabă închisă și în poziție proparoxitonă găsim în schimb diftongul *u̯a*: *ju̯alb* < *albu (m)* (cf. rom. *alb*, în timp ce în limbile romanice occidentale apar succesori ai german. *blank*); *ju̯arbul* < *arbore (m)*. La Ragusa a fost probabil *a* > *e*: *chesa* < *casa*, *teta* < *tata* (vegl. *tu̯ǫ́ta*, cf. rom. *tată*). La Veglia lat. vulg. *ę* (= *ĕ*) se transformă în *i* în silabă deschisă: *dik* < *dęce (m)* și în *i̯a* în silabă închisă: *fi̯ar* < *fĕrru (m)*; lat. vulg. *ǫ* (*ŏ*) se transformă în *u* în silabă deschisă: *fuk* < *fŏcu (m)* și în *u̯a* în silabă închisă, de ex. *nu̯at* < *nŏcte (m)*. Lat. vulg. *ę* (lat. clas. *ē*, *ĭ*) se transformă în *ai̯* în silabă deschisă: *kai̯na* < *cēna*; *pai̯ra* < *pĭra*, și în *a* în silabă închisă: *basalka* < *basĭlica* (cf. rom. *biserică*). Lat. vulg. *ǫ* (lat. clas. *ō* și, în silabă deschisă, și *ŭ*, în timp ce în silabă închisă *ŭ* are o evoluție diferită) se transformă 376
în *au̯*, în silabă deschisă: *nepau̯t* < *nepōte (m)*; *krau̯k* < *crŭce (m)*; apare apoi *a* în silabă închisă corespunzînd lat. clas. *ō* (*samno* < **sōmnu (m)* pentru *sŏmnum*) și *u* corespunzînd lat. clas. *ŭ*, de ex. *buka* < *bŭcca*. Lat. vulg. *į* (lat. clas. *ī*) evoluează în *ai̯* în silabă deschisă: *kosobrai̯n* < *consobrinu (m)* și în *e* în silabă închisă: *mel* < *mille*. Lat. vulg. *u̯* (lat. clas. *ū*) evoluează în *oi̯* în silabă deschisă: *loi̯k* < *lūcet*; *kroi̯t* < *crūdu (m)* și în *o* în silabă închisă: *sot* < *exsūctu (m)*. Diftongul *au* se păstrează: *pau̯k* < *paucu (m)*.

Dacă vocalismul dalmatei este plin de inovații, consonantismul său este în schimb foarte conservator; *c* și *g* își păstrează pronunția velară înaintea lui *e*: *kenur* < *cenare*, *gelut* < *gelatu (m)* și formele citate mai sus, *kai̯na*, *dik*, *loi̯k*. Înaintea lui *i* și *i̯e*, vegliota prezintă palatalele *č* și *ǧ* (*č* chiar și înaintea urmașilor lui *ū*, probă evidentă a existenței unui *ü* precedent):

[49] Cf. C. Königes, *Veglia mai olasz nyelvjárása* [Actualul dialect italian din Veglia], Budapest, 1933 (*LLRBudapest*, 3); K. H. Meyer, *Untersuchungen zur čakavstina der Insel Krk (Veglia)*, Leipzig, 1928.

vičain < *vicīnu(m)*; *čenk* < *cinque*; *čol* < *cūlu(m)*. Dar aceasta este o fază ulterioară a dalmatei nordice, deoarece documentele dalmatice meridionale şi cele mai vechi împrumuturi intrate în sîrbocroată atestă prezenţa velarei: în documentele manuscrise, găsim *anchidere* „a ucide" (Ragusa, 1364), *bachili* „bacili", pl. (Ragusa, 1348) etc.; cf. în sîrbocroata dialectală din Dalmaţia *plakir* „plăcere", *kimak* „ploşniţă" etc.). Lipseşte cu desăvîrşire fenomenul sonorizării surdelor intervocalice (fenomen foarte important pentru distingerea elementelor dalmate din sîrbocroată de elementele mai moderne venete; la Ragusa: *kupijerta* „plapumă" este, evident, un element dalmat, cf. vegl. *kopi̯arta*, în timp ce *kuverta* „covertă (a navei)", care se întîlneşte în croata din Arbe, este un împrumut posterior din ven. *coverta*).

În grupurile *cl*, *gl*, *pl*, *fl*, *bl* se păstrează în general *l* nemodificat: *klamu̯ár* < *clamare*; *denakle* < *genŭc(ŭ)lu(m)*; *glas* < *glacie(m)*; *plain* < *planu(m)*; *ple* < *plus*; *floi̯m* < *flumen*. Evoluţia lui *ct* nu poate fi stabilită cu exactitate, deoarece *guapto* < *octo* îl datorează probabil pe *p* numeralului imediat precedent *s[i̯]apto* < *septem* (v. p. 292), iar *fai̯t* < *factum* nu pare să prezinte o evoluţie normală. Şi grupul *gn* evoluează în două feluri (*komnut* < *cognatu(m)*, dar *la(i̯)n* < *lĭgnu(m)*), în timp ce româna are întotdeauna *mn* (*cumnat*, *lemn*).

În morfologie se observă prezenţa lat. *mene* > *main* în funcţie de acuzativ al pronumelui de persoana I singular (cf. rom. *mine*) şi persistenţa comparativului *maior* > *mau̯ro*. La verb s-au păstrat, ca în română şi în italiană, cele patru conjugări latine (*-ur*, *-u̯or* < *-are*; *-ar* < *-ēre*; *'-ro* < *'-ĕre*; *-er* < *-ire*). Tema prezentului este deseori amplificată de două infixe *-ej-* (> vegl. *-ai̯-*) şi *-esk-*; primul este atestat numai în vegliotă (*paskolai̯o*, *speirai̯o* etc.), iar al doilea numai în ragusană (*constituesco* etc.). Fenomenul morfologic cel mai important din dalmată este însă absenţa viitorului perifrastic de tipul *cantare habeo* (v. § 51) şi folosirea, în locul lui, a formelor de viitor anterior latin de
377 tipul *cantavero* > vegl. *kantu̯ó̯ra*. Aceeaşi formă vegliotă *kantu(ọ)ra* „voi cînta") are şi sens de condiţional („aş cînta"), dar acest lucru poate fi datorat convergenţei cu evoluţia lat. *cantaveram* (cf. BARTOLI, *Dalm.*, §§ 482—484).

În rezumat: deşi cunoştinţele noastre asupra dalmatei sînt incomplete, prin intermediul surselor directe şi indirecte, putem să constatăm că lexicul se distinge printr-un conservatorism deosebit al elementului latin. Sînt de remarcat în special concordanţele cu româna şi cu elementele latine din albaneză. Cu româna şi cu albaneza există concordanţe mai ales în păstrarea unor faze arhaice şi în structura limbii (păstrare parţială a diferenţelor între *ō* şi *ŭ*, păstrarea lui *c* şi *g* velari înaintea lui *e*, valabilă dacă, aşa cum pare, palatalizarea din română este independentă, v. § 64). De asemenea multe cuvinte şi multe nuanţe de sens concordă în română, albaneză şi dalmată. Deşi recunoştea aceste coincidenţe ale dalmatei cu româna şi cu albaneza, adică cu Romania orientală, MATTEO BARTOLI (v. §§ 9 şi 11), cel mai mare cercetător al acestei limbi, a încercat să demonstreze că dalmata are raporturi foarte strînse cu italiana meridională şi în special cu dialectele din zona Abruzzi-Apulia, care din punct de vedere geografic au o poziţie vecină, peste Adriatică, cu teritoriul Dalmaţiei. După părerea lui, acest rezultat ar fi întărit de faptul că în amîndouă regiunile se găseşte un substrat iliric (mesapii

Scanned with OKEN Scanner

din Apulia erau de origine ilirică) și că, înainte ca Veneția să devină stăpîna Adriaticii, coloniile militare și mărfurile care se îndreptau spre Iliria plecau din Italia meridională. Rezultatele lui BARTOLI au fost acceptate de majoritatea cercetătorilor italieni și străini; cu toate acestea CLEMENTE MERLO, în diverse scrieri, s-a opus acestei teorii și a încercat să demonstreze că vocalismul și mai ales consonantismul din dalmată (vegliotă) concordă mai degrabă cu ladina. Atît BARTOLI cît și MERLO admit contactele strînse cu româna, dar, în timp ce BARTOLI vede în dalmată un membru din acea parte a Romaniei pe care el o numește „apenino-balcanică" și care leagă italiana centro-meridională cu româna, MERLO consideră dalmata un inel al lanțului care ar reuni ladina și româna. Ž. MULJAČIĆ observă că dalmata concordă cu româna aproape exclusiv în elemente conservatoare și că inovațiile se explică printr-o aderență la sistemele lingvistice ale sîrbocroatei și venetei; în mare, este înclinat să atribuie dalmatei o poziție cu totul autonomă în cadrul Romaniei.

§ 66. **Ladina.** L a d i n ă sau r e t o r o m a n ă este numele unui grup de dialecte neolatine vorbite mai ales în regiunea Alpilor centrali și orientali. Numele de ladină nu este indigen decît într-o mică parte a teritoriului (Val Badia și o parte din Engadina), o continuare regulată a lui *latīnus;* termenul, introdus de J. TH. HALLER în 1832 (v. p. 281, n. 1), a fost folosit mai ales de 378
lingviștii italieni, dar nu este cu totul lipsit de echivocuri, întrucît *ladino* este și termenul care desemnează, în vorbirea locală, iudeo-spaniola din Balcani (v. § 43). Lingviștii germani preferă termenul *retoromanic (Rätoromanisch),* dar nici acest termen savant nu este absolut exact; de fapt, numai partea occidentală a varietăților ladine are ca substrat retica și se vorbește pe un teritoriu care aparținea Reției, în timp ce partea orientală a teritoriului actualmente ladin central aparținea de Noricum, iar Friuli ținea de Veneția și aparținea Italiei (v. § 23). Mai puțin precis este numele de *Alpenromanisch (romanică alpină)* folosit de E. GAMILLSCHEG și de FR. SCHÜRR.

Ladina se împarte în trei varietăți: apuseană, centrală și răsăriteană, despărțite una de cealaltă datorită expansiunii altor varietăți dialectale neolatine sau a unor graiuri din alte familii.

Varietatea apuseană cuprinde graiurile romanice din cantonul Grigioni (fr. Grisons, germ. Graubünden) (Elveția) și anume din Sopraselva (lad. Surselva, germ. Bündner Oberland), Sottoselva (lad. Sutselva sau Grischun Central, germ. Mittelbünden), Engadina (lad. Engiadina, germ. Engadin); punctul cel mai răsăritean din această varietate este format astăzi de Val Monastero (lad. Val Müstair, germ. Münstertal), dar altădată ladina apuseană se întin-
dea, probabil, și dincoace de Valle di Monastero, în Val Venosta, a cărei ger- 379
manizare este relativ recentă. În Grigioni, unde ladina s-a retras datorită presiunii continue a dialectelor alemanice, unele varietăți dialectale au fost folosite și în scopuri literare, mai ales după introducerea reformei luterane (v. § 83). Din 1938, dialectul *romantsch* a devenit a patra „limbă națională" din Confederația Helvetică, dar întrucît acest idiom nu a ajuns niciodată la rangul de limbă literară unitară datorită configurației geografice a terenului care desparte cu lanțuri muntoase înalte diferitele văi, datorită lipsei unui centru

Scanned with OKEN Scanner

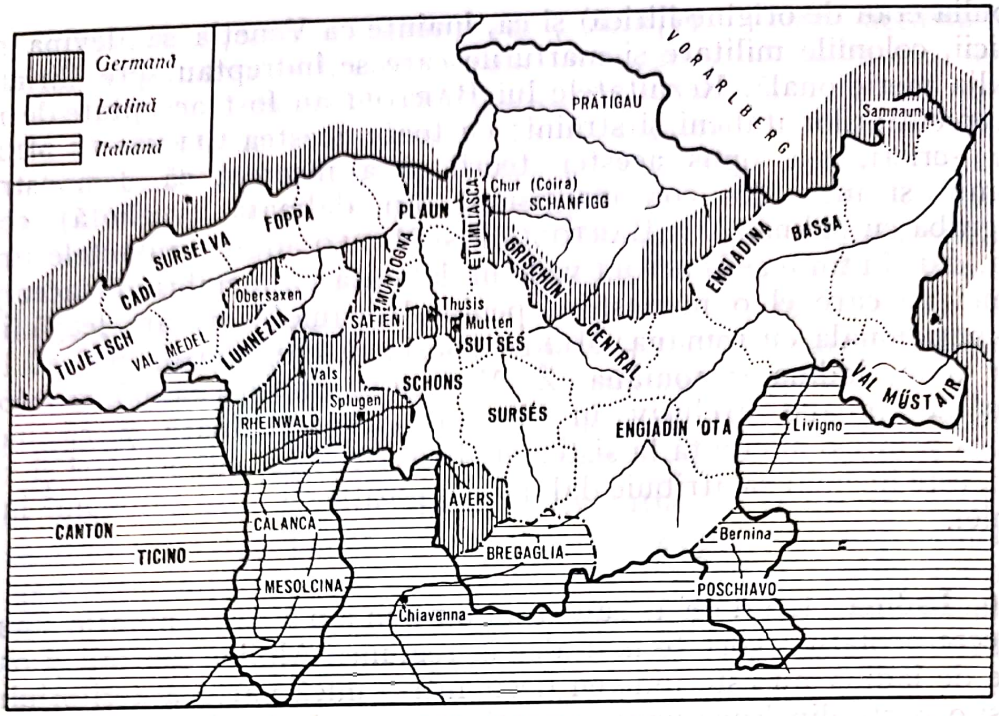

Fig. 26. Aria de răspîndire a ladinei occidentale (după *Dicziunari rumantsch-grischun*, cu unele reduceri)

cultural comun (întrucît Coira (Chur), centru administrativ și religios al Grigionilor, a fost foarte curînd germanizată) și pentru că regiunea Grigioni este împărțită, din punct de vedere religios, în două grupuri: protestanți și catolici, se folosesc în prezent în învățămînt și în presă două varietăți principale (soprasilvană și engadină) [50].

[50] Ca urmare a plebiscitului național elvețian din 20 februarie 1938 a fost recunoscută, cu o majoritate zdrobitoare (mai mult de 90% dintre cei care au votat), calitatea de „limbă națională" dialectului retoroman „*romancio*", dar nu și aceea de „limbă oficială". Articolul 116 din noua constituție prevede: „Das Deutsche, Französische, Italienische und Rätoromanische sind die Nationalsprachen der Schweiz. Als Amtssprachen des Bundes werden das Deutsche, Französische und Italienische erklärt". Se face astfel deosebire între „limbă națională" (Nationalsprache) și „limbă oficială" (Amtssprache); în timp ce toate legile, documentele oficiale etc., trebuie să fie redactate în cele trei limbi (germană, franceză și italiană), nu s-a considerat necesar să se extindă acest privilegiu și asupra retoromanei, poate pentru că retoromanii reprezintă de-abia 1% din populația elvețiană (48.862 în 1950); dacă un cetățean elvețian de limbă retoromană se adresează autorităților centrale (federale), trebuie să folosească una din cele trei limbi oficiale, el poate însă folosi retoromana în relațiile cu autoritățile cantonale din Grigioni. Articolul 116 din Constituție vorbește de „retoromană" în general, și deoarece lipsește, cum s-a arătat, o limbă unitară, interpretarea este foarte largă. Dintre dialectele retoromane, aveau o tradiție literară soprasilvana și engadina (cu cele două varietăți, de nord și de sud), adică tocmai dialectele din zonele periferice de apus și răsărit ale domeniului ladin, atît de diferite între ele încît, chiar dacă înțelegerea reciprocă nu este exclusă, în orice caz, ea este foarte grea. Dialectele din zona centrală (Sottoselva și Surmeir), care ar fi ușor înțelese atît de soprasilvani cît și de engadinezi, aveau o tradiție literară prea recentă și prea modestă pentru a se putea impune ca limbă literară comună, așa cum s-a încercat

Varietatea centrală este constituită de cîteva dialecte din regiunea dolo- 381
mitică al cărei centru este masivul Sella. Văile încă ladine sînt: Fassa, Gardena, Badia și Marebbe, Livinallongo, Ampezzo și, mai spre răsărit, Comèlico, dar și dialectele care se vorbesc mai la sud (Oltrechiusa și mare parte din Cadore) au (sau mai degrabă aveau) caracteristici ladine. Mai spre răsărit se găsea ceea ce pe drept sau pe nedrept se considera ca o ramificație extremă a ladinei centrale în varietatea izolată din Erto și Casso, în valea Vajont, pe malul stîng al rîului Piave, puțin mai sus de Longarone (cele două sate au fost evacuate după catastrofa naturală din 1963).

Partea orientală este constituită de friulană, care se întinde de la granițele cu Comèlico [51] pînă la porțile orașului Trieste. Trieste și Muggia erau odinioară ladine, dar veneta s-a suprapus peste vechile graiuri (tergestin și muglisan). În 1828 s-a publicat la Trieste o carte de dialoguri, în vechiul dialect tergestin, a lui Giuseppe Mainati, sacristan (paracliser) al catedralei San Giusto [52]. Între regiunea de răsărit și cea centrală s-a infiltrat veneta de-a lungul văii Piavei, iar între partea centrală și cea apuseană se află o zonă largă de limbă germană (o mare parte din văile Adigelui și Isarcului).

Aceste infiltrări reduc, cum s-a arătat, zona ladină la trei părți; în zonele intermediare, substratul ladin apare astăzi numai în toponimie. Ladina nu are limite distincte către sud, adică spre zona italiană de sus; dialectele din Val Bregaglia, Val Poschiavo, din cîteva văi ale Cantonului Ticino (Val di Blenio etc.) marchează o tranziție între ladină și lombardă. Pe de altă parte, de-a lungul rîului Avisio, ladina centrală din Val di Fassa arată o trecere tot mai puternică către dialectele de tip trentin (adică de tip veneto-lombard) prin Val di Fiemme, semi-ladină [53], și Val di Cembra, prevalent trentină. De asemenea în valea Piavei și a afluenților săi, dialectele din Agor-

---

să se propună în ultimii ani. Dealtfel, problema constituirii unei limbi literare și administrative unitare pentru cei aproape 50.000 de retoromani din Grigioni nu este cîtuși de puțin nouă; ea a fost dezbătută la sfîrșitul secolului trecut (cf. în special articolul lucid al lui H. Morf, *Die sprachlichen Einheitsbestrebung in der rätischen Schweiz*, Bern, 1888, republicat cu titlul *Ein Sprachenstreit in der rätischen Schweiz*, în „Aus Dichtung und Sprache der Romanen", vol. I, Berlin-Leipzig, 1922, p. 418—643). Rezultatul, cel puțin pînă acum, este că, deși se menține preponderența soprasilvanei în Grigionii occidentali și a engadinezei în Engadina, ca doi pilaștri ai retoromanei, în loc să se ajungă la o limbă unitară, amîndouă se dezvoltă ca limbi scrise. În învățămîntul elementar, în localitățile cu majoritate retoromană, sînt folosite nu mai puțin de cinci varietăți (soprasilvană, sottosilvană, dialectul din Surmeir, engadina de sus și engadina de jos); în școlile medii, pentru predarea retoromanei atît ca limbă maternă, cît și ca limbă străină (facultativă) se țin două cursuri diferite, unul în soprasilvană și unul în engadină. Pînă și „Liga rumantsch", care apără limba maternă (retoromană) împotriva pericolului germanizării, își are documentele cu titlul în cele două varietăți principale (*Lia Rumantscha-Ligia Romontscha*). Pentru problemele actuale, cf. A. Baur, *Wo steht das Rätoromanische heute?*, Bern, 1955 și, mai ales pentru aspectul juridic, G. R. Giere, *Die Rechtsstellung des Rätoromanischen in der Schweiz*, Winterthur, 1956.

[51] Între ultimul sat ladin central, Presenaio, și primul sat ladin oriental sau friulan, Forni Avoltri, se găsește o insulă de limbă germană, Sappada.

[52] G. Mainati, *Dialoghi piacevoli in dialetto vernacolo triestino colla versione italiana*, Trieste, Marenigh, 1828 (o nouă ediție, fără numele lui Mainati, a fost publicată de E. Schatzmayr, cu titlul *Avanzi dell'antico dialetto triestino*, Trieste, Balestra, 1891).

[53] Cf. L. Heilmann, *La parlata di Moena nei suoi rapporti con Fiemme e con Fassa*, Bologna, 1955; *Aspetti, problemi e cómpiti della linguistica trentina*, Bologna, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

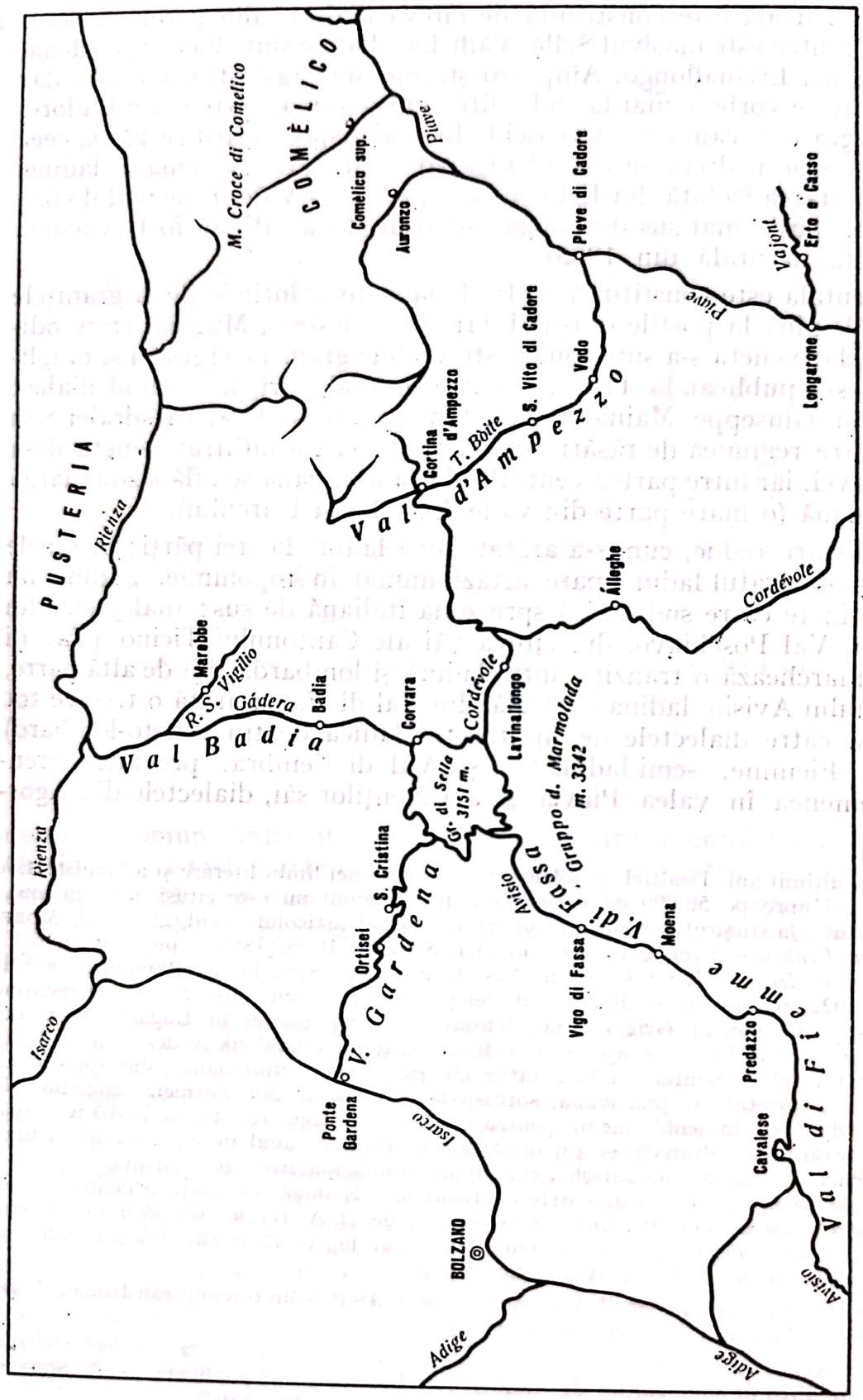

Fig. 27. Schiță a văilor dolomitice ladine

dino, Zoldano și Cadore marchează o trecere lentă de la ladină spre venetă [54]. 382
Asemenea poziție intermediară au și unele varietăți ladinizante din partea de apus a provinciei Trento și anume dialectele din văile Sole și Non. Admițînd, așa cum a făcut G. I. Ascoli, că în toate aceste cazuri ar fi o suprapunere a două straturi diferite cronologic, unul ladin, mai vechi, și altul mai nou lombard sau venet, nu se pot explica toate dificultățile. Chiar Ascoli era constrîns să împartă dialectele de tranziție în două grupuri, unul mai mult ladin și celălalt mai mult venet sau lombard. Atît Ascoli cît și romanistul austriac Theodor Gartner (1843—1925), cercetător consacrat al ladinei, considerau cele trei grupuri ladine ca trei insule rămase dintr-o unitate mai veche, astăzi dispărută. Carlo Battisti, în 1910, a negat existența unei adevărate unități ladine și a afirmat că „nu există ... discontinuitate între varietățile ladine și italiene, ci o zonă de tranziție care variază de la fonem la fonem" [55]. Battisti și-a dezvoltat teoria în numeroase scrieri ulterioare [56]. Și Carlo Salvioni, într-o celebră prelegere: *Ladinia și Italia* [57], a negat independența ladinei, suscitînd diferite reacții mai ales din partea elvețiană [58]. Dintre toți cercetătorii care s-au opus unității ladine, cel mai înverșunat a fost Carlo Battisti: el nu numai că neagă existența unei unități lingvistice ladine în sînul familiei romanice, dar nu admite nici o anumită unitate istorică și genetică între cele trei zone: răsăriteană (friulană), centrală (atesină sau dolomitică) și apuseană (Grigioni). Pentru Battisti dialectele din 383
Grigioni sînt legate direct, prin intermediul varietăților lombardo-ladine, de dialectele din Lombardia; dialectele regiunilor centrală și răsăriteană ar fi în schimb continuarea directă a dialectelor venete. E. G. Parodi [59] s-a mulțumit să afirme existența unei înrudiri mai strînse a ladinei cu italiana; aproximativ la aceleași concluzii a ajuns și M. Bartoli [60]. Și noi am încercat să demonstrăm [61] că ladina, deși prezintă o unitate care nu poate fi tăgăduită, este strîns legată de italiana de sus și că aria multor cuvinte caracteristice ladine coboară mult mai la sud decît se credea. Aceste rezultate au fost confirmate de cercetările sistematice asupra lexicului dialectelor ladino-

---

[54] Cf. G. B. Pellegrini, *Osservazioni sul confine del Ladino centrale*, în *StMlVolg*, I (1953), p. 127—154 și *Schizzo fonetico dei dialetti agordini. Contributo alla conoscenza dei dialetti di transizione fra il Ladino dolomitico atesino e il Veneto*, în *AIV*, CXIII (1954–1955), p. 281–424.

[55] C. Battisti, *Lingue e dialetti del Trentino*, în „Pro cultura", I (1910), p. 178.

[56] Este suficient să amintim: *Questioni linguistiche ladine: le premesse storiche dell'unione linguistica grigione-dolomitica*, în *RSFFr*, II (1922), p. 106—135; *Sulla pretesa unità ladina*, în *AGI*, XXII—XXIII (1929), p. 409—444; *L'Ascoli e la questione ladina*, în *AAA*, XXIV (1929), p. 1—51; *Popoli e lingue nell'Alto Adige*, Firenze, 1931; *Storia della questione ladina*, Firenze, 1937.

[57] *RIL*, L (1917), p. 41—78.

[58] Cf. în special R. von Planta, *Rätoromanisch und Italienisch*, în „Neue Zürcher Zeitung" din 24 și 25 mai 1917 și J. Jud, *Ist das Bündnerromanische eine italienische Mundart?*, în „Bündnerisches Monatsblatt", din 1917, p. 129—143.

[59] *Due parole sui Ladini*, în volumul „Nell'Alto Adige", Firenze, 1921, p. 39—57.

[60] *GSLI*, LXIX (1917), p. 389; LXXII (1918), p. 121.

[61] C. Tagliavini, *Il dialetto del Comelico*, în *ArchRom.*, X (1926), p. 1—200; *Il dialetto del Livinallongo*, Bolzano, 1934 (extras din *AAA*, XXXVIII (1933), p. 331—380; XXIX (1934), p. 53—220, 634—779; XXX (1935), p. 343—364); *Studi linguistici ladino-veneti*, I. *Nuovi contributi alla conoscenza del dialetto del Comèlico*, Venezia, 1944 (extras din *AIV*, CII (1942—1943), p. 853—884; CIII (1943—1944), p. 33—67; 181—245; 287—350).

Scanned with OKEN Scanner

venete și veneto-alpine făcute în ultimele trei decenii de mulți studenți ai Institutului de lingvistică de la Universitatea din Padova. Regretatul lingvist elvețian CASPAR PULT, el însuși avînd ca limbă maternă retoromana și unul dintre cei mai buni cunoscători ale varietăților ladine din Grigioni, scria: „Eir tscherts svilups da suns sun caracteristics per il rumantsch. Schanus lain però gnir con qualchosa da positiv, da absolutamaing rumantsch, schi ans chattaina davant la diffiicultà cha gnanc'ün svilup fonetic caracteristic per il rumantsch non as preschainta sainza excepziun sün tuot il territori dalla fontana del Rhein anteriur fin al flüm Isonzo ..." și era constrîns să admită că: „a dar quaista individualità contribuescha forsa plü co la fuorma dels pleds [*pled* < placĭtum „cuvînt"] la tscherna [= scelta] da quaists, cioè il vocabolari" [62]. Dacă pe de o parte ceea ce admite PULT este semnificativ (și anume că nu există fenomene fonetice care să caracterizeze în mod suficient ladina în comparație cu italiana), pe de altă parte, se poate obiecta că înrudirile lingvistice se stabilesc mai ales pe baza unor concordanțe fonetice și gramaticale precise, în timp ce lexicul are o importanță relativă, putînd fi ușor împrumutat. Pe de altă parte însă, procentul mare de cuvinte considerate pînă acum ca fiind caracteristice ladinei occidentale (și respectiv centrale și orientale)
384 față de teritoriile limitrofe este datorat și faptului că dialectele italiene de sus, vecine din punct de vedere geografic, fuseseră pînă acum puțin cercetate din punctul de vedere al lexicului; pe măsură ce se înaintează cu cercetările sistematice, se observă mai bine cum anumite cuvinte din aria considerată ladină coboară mult mai la sud.

Într-una din scrierile sale mai recente, PULT părea să admită că unele caracteristici fonetice și morfologice retoromanice prezintă mai multe concordanțe cu galo-romanica decît cu italo-romanica. Publicînd o conferință a sa ținută la al II-lea Congres de lingvistică romanică [63], el scria: „Regiunea Sopraselva l-a menținut totuși pe *-s* final la anumite substantive neutre latine, ca *pectus, tempus: pez, temps*, care amintesc v. fr. *piz* și *tems*. Și dacă dintre reprezentanții primelor poezii neolatine, unul dintre cei mai vechi, aproape acum 900 de ani, vorbea despre contradicțiile interne cîntînd: „No suy allegres ni iratz", un soprasilvan de astăzi ar putea să devină ecoul colegului său provensal spunînd:

„Yeu sun ni leghers ni vilaus
Ni fetg ardents ni schelentaus".

(Nu sînt nici vesel, nici mînios
Nici foarte cald, nici înghețat.)

---

[62] *Nos Rumantsch, quatter conferenzas tgnüdas in Auost 1913 a Zuoz in occasion del cuors academic de vacanzas*, în *ASRR*, XXIX (1915), p. 153—200 (și separat, St. Murezzan, 1914), p. 180—181 (28—29 din extras).

[63] G. PULT, *Impronte Grigioni*, în *RLingR*, VII (1931), p. 101—118; a se vedea în special p. 103. Păstrarea lui *-s* la nominativul adjectivelor masculine cu funcție de nume predicativ (nu de atribut) este desigur o caracteristică a soprasilvanei (și numai a acestei varietăți a ladinei), de ex. *il tschiel serein* „cerul senin", dar *il tschiel ei sereins* „cerul este senin"; *il prau verd* „cîmpia verde", dar *il prau ei verds* „cîmpia este verde", *ilg um ei naschius libers* „omul s-a născut liber".

Alți lingviști elvețieni, ca JAKOB JUD și WALTHER VON WARTBURG, par să admită de asemenea mai multe contacte între ladină și galo-romanică decît între ladină și italo-romanică [64]. E posibil ca ei să fi fost induși în eroare de un fragment din ASCOLI, care afirma că „ladina, așa cum astăzi admite oricine, nu este mai puțin g a l o - r o m a n ă decît franceza sau pedemontana sau lombarda" [65]. Dar, evident, ASCOLI vorbește în acest fragment despre o comunitate de substrat celtic și folosește termenul „galo-roman" într-un sens mai larg decît acela al termenului „galo-romanic" la lingviștii de astăzi (și pentru care v. § 69); el se referă numai la idiomurile care au evoluat pe un teritoriu care, din punct de vedere lingvistic, a fost 385
galic, adică celtic; deci, alături de franceză, el citează piemonteza și lombarda, care sînt desigur dialecte galo-italice, dar, incontestabil, italiene. Contactele ladinei cu galo-romanica nu sînt mai numeroase decît acelea ale dialectelor galo-italice cu galo-romanica însăși. Unele caracteristici ladine care concordă cu galo-romanica în opoziție cu italiana par să fie datorate unor evoluții independente. De exemplu transformarea lui *ca* și *ga* în *ča* și *ğa* în ladină (de ex. *čan* < *cane(m)*; *čaval* < *caballu(m)*) a fost comparată cu transformarea analogă din franceză (*chien*, *cheval*). Din punctul de vedere al extensiunii geografice, se poate însă observa imediat că în graiurile din extremitatea apuseană a zonei ladine, și anume în cele care sînt mai apropiate de teritoriul francez, transformarea velarei în palatală este foarte rară. ASCOLI [66] atrage atenția că în suprasilvană transformarea *ca* > *ča* „la inițială ... nu are loc aproape niciodată". Dealtfel, faptul că palatalizarea este relativ recentă în Grigioni, este dovedit și de prezența acestui fenomen, în Engadina, în cele mai vechi împrumuturi alemanice (helveto-germane): de ex. la Bravougn (Bergün) *čanta* < alem. *chante* „die Kanne". Că faza mai veche a fost *ka*, o dovedește toponimia. În bogatul material din opera lui A. KÜBLER, *Die romanischen und deutschen Örtlichkeitsnamen des Kantons Graubündens*, Heidelberg, 1926, nu se găsește nici un exemplu vechi de transformare *ca* > *ča* în Engadina.

În ladina centrală apare palatalizarea lui *ca* și *ga* în aproape întreaga zonă; palatalizarea se întîlnește pînă la Selva di Cadore și Rocca Pietore, apoi la S. Tomaso (dar nu la Cencenighe) de-a lungul văii Cordevole și la Falcade și Caviola în valea rîului Biois; pînă la Lorenzago, Lozzo, Domegge și Calalzo (dar nu la Tai) în Cadore [67]. Că fenomenul este relativ recent o demonstrează toponimia regiunilor care au fost ladine dar care acum sînt germanizate: în

---

[64] Dar în *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950 [2], p. 147 ș.u., W. v. WARTBURG consideră unitatea ladină mai degrabă ca fiind „negativ-pasivă" decît „activă", iar în discursul inaugural la cel de-al VII-lea Congres de lingvistică romanică de la Barcelona (1953), (citat la bibliografia de la sfîrșitul capitolului) spune: „Le rétoroman qui ne consiste qu'en dialectes extrèmement divergents sera difficile à classer; je laisse volontiers ce souci, avec tant d'autres à la nouvelle génération de romanistes" (p. 37—38).

[65] *AGI*, XI (1890), p. IX.

[66] *AGI*, I (1873), p. 70.

[67] Cf. G. B. PELLEGRINI, *StMlVolg*, I (1953), p. 145. Dealtfel și la granița lombardo-ladină, alterarea lui *c* și *g* înaintea lui *a* se întinde destul de mult spre sud, cf. C. SALVIONI, *La risoluzione palatina di* **k** *și* **g** *nelle Alpi lombarde*, în *SFR*, VIII (1899), p. 1—33 și a se vedea în special reexaminarea conștiincioasă a problemei de către H. SCHMID, *Über die Palatalisierung von* **C, G** *vor* **A** *im Romanischen (Zur sprachlichen Stellung Oberitaliens)*, în *VoxR*, XV, 2 (1956), p. 53—80.

zona Oltradige Bolzanino găsim *kanal*, atestat încă din 1392, iar în valea Funes, *Kasten* < *Castellum*. La Luson și la Stelvio se găsesc forme de tipul *Kompatsch* < *Campaceum*. În franceză, în schimb, palatalizarea, deși posterioară introducerii celor mai vechi elemente francone (care prezintă fenomenul, cf. *Charles* < *Karl; marche* < *marka* etc.), este anterioară transformării lui *au* în *o* (cf. de ex. *chose* < *causa*), deci probabil a avut loc între secolele VI și VIII. Astfel cronologia diferită nu ne permite să considerăm că palatalizarea lui *ca*
386 și *ga* reprezintă un fenomen comun ladinei și francezei; este vorba de o evoluție paralelă care a avut loc independent în două perioade diferite.

O altă presupusă analogie fonetică între ladină și galo-romanică ar fi trecerea lui *l* + dentală la *u*; de ex. *alt(e)ru(m)* > soprasilv. *auter*, engad. *oter*, gard. comel. *auter* etc.; cf. fr. *autre*, dar it. *altro*.

Cît despre franceză, NYROP [68] crede că velarizarea lui *l* a început spre sfîrșitul epocii galo-romane iar ELISE RICHTER [69] stabilește începutul evoluției între secolele III și V. În ladină, în schimb, evoluția trebuie să fie mult mai recentă. Ea lipsește cu desăvîrșire în regiunea răsăriteană (friulană), unde *l* este aproape întotdeauna păstrat (de ex. *alt* „înalt" etc.). Nici în Grigioni transformarea *l* > *u* nu este mult anterioară secolului al XVI-lea; în Val Monastero (unde *au* primar sau secundar se reduce mai tîrziu la *a* [70]) documentele dintre anii 1389 și 1529 dau întotdeauna toponimul *Puntalta*, iar sursele mai moderne *Puntata*; documentele de pînă la 1613 dau toponimul *Gualt*, iar forma modernă *Guad* e atestată numai începînd din 1635 [71]. Același lucru este valabil pentru ladina centrală. În Urbariul de la Livinallongo, publicat de BERTA RICHTER-SANTIFALLER în volumul IX (1928) al revistei din Bolzano *Der Schlern*, document datat 1566, nu se găsește nici o formă cu *l* > *u*, deși, astăzi, dialectul din Livinallongo prezintă exclusiv forme cu *u*, iar fenomenul este răspîndit și mai la sud, de-a lungul văii Cordevole [72]. Nu există deci nici o legătură cronologică între velarizarea lui *l* din franceză și aceea din ladina occidentală și centrală.

Nici transformarea lui *a* în *e* care, după cum se știe, este una din trăsăturile cele mai caracteristice ale francezei (v. § 71) și, desigur, foarte veche (chiar dacă nu din secolul al VI-lea, cum consideră ELISE RICHTER (1865—1943), deoarece este posterioară palatalizării lui *ca* și *ga*, despre care s-a vorbit mai sus), nu poate avea nici o legătură cronologică cu transformarea lui *a* în *e* care se constată într-o parte din teritoriul ladin și mai ales în ladina centrală. CARLO BATTISTI, în *La vocale* **a** *tonica nel Ladino centrale* [73] și în cercetarea de mai tîrziu *Le premesse fonetiche e la cronologia*
387 *dell'evoluzione di* **a** *in* **e** *nel Ladino centrale* [74] a reușit să demonstreze că

---

[68] *Grammaire historique de la langue française*, I, p. 343.
[69] *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934, p. 114 ș.u.
[70] De ex. *auru(m)* > *ār; paucu(m)* > *pāk; altu(m)* > **autu* > *āt*. Cf. A. SCHORTA, *Lautlehre der Mundart von Müstair*, Zürich, 1938, § 31.
[71] Cf. BATTISTI, *AAA*, XXII (1927), p. 171.
[72] Pe teritoriul belunez *l* este deseori refăcut sub influența unui *u* anterior, cf. G. B. PELLEGRINI, *StMlVolg*, I (1953), p. 146.
[73] În *AAA*, I (1906), p. 160—194 și II (1907), p. 18—69, 337—358.
[74] În *ID*, II (1926), p. 50—84.

evoluția *a* > *e* din ladina centrală este provocată de lungirea vocalei și, în consecință, ea are loc numai în anumite cazuri, atunci cînd această tendință nu a fost împiedicată. Din aspectul fonetic al cuvintelor ladine trecute în dialectele germane din Alto Adige și din toponimia zonei actualmente de limbă germană rezultă că evoluția lui *a* la *e* trebuie să fi avut loc în ladina centrală destul de tîrziu, și anume către secolul al XVI-lea. Dispare astfel orice legătură cronologică între inovația fonetică franceză și cea ladină. Dealtfel, atît în domeniul ladin cît și în cel francez, transformarea lui *a* la *e* este întotdeauna posterioară palatalizării lui *ca* și *ga*; comel. *čeđa* < *casa*, ca și fr. *chez*, din aceeași bază latină, prezintă un *e* posterior palatalizării *ca* > *ča*, deoarece, dacă transformarea în *e* ar fi fost anterioară, ar fi trebuit să avem în comel. **ʒeđa* și în fr. **sé*.

Și mai puțină însemnătate are concordanța dintre ladină și franceză în ceea ce privește păstrarea grupurilor consoană + *l*, de ex. lat. *clave(m)* > soprasilv. *clav*, livinall. *klé*, gard. bad. *tlé*, friul. *claf* etc.; cf. fr. *clef* dar it. *chiave*. Transformarea grupurilor *cl*, *bl*, *pl*. etc. în Italia de nord, care astăzi pentru *clave(m)* prezintă tipul *čave*, *čav*, *čaf*, a avut loc relativ tîrziu și cele mai vechi texte dialectale lombarde și venete oferă încă forme cu *l* păstrat [75]. Nu se poate vorbi deci de o trăsătură fonetică care unește ladina cu galo-romanica și o separă de italiană. Chiar și păstrarea lui *-s* final în cea mai mare parte a dialectelor ladine poate fi un semn distinctiv numai față de italiana literară și de dialectele italiene centro-meridionale, dar nu față de dialectele italiene de nord, care, în fazele lor mai vechi, păstrau pe *-s* [76].

Ne-am limitat la cîteva fenomene fonetice care sînt dintre cele mai caracteristice pentru ladină, pentru a evidenția faptul că ele nu au o geneză comună cu galo-romanica; acolo unde există o concordanță în evoluție, aceasta a avut loc în mod diferit și în epoci deosebite.

§ 67. **Sarda.** În regiunea italo-romanicei, înainte de a vorbi de italiana propriu-zisă, putem trece la a treia dintre varietățile lingvistice coordonate cu italiana și anume la s a r d ă. Acesta este numele varietăților dialectale din 388

[75] Chiar dacă uneori poate fi vorba numai de o grafie latinizantă.

[76] Cf. W. v. WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950 [2], p. 20—31 și harta nr. 3, de la sfîrșitul volumului; G. B. PELLEGRINI, *StMlVolg*, I (1953), p. 132, observă că păstrarea lui *-s* care, după părerea lui WARTBURG, ajunge pînă în Apenini, deși în apariții sporadice în faza modernă „oferă o distincție între Italia septentrională, care aparține Romaniei occidentale, și Italia-centro-meridională care este o parte din Romania orientală, dar nu marchează desigur o diferențiere veche între ladină și italiana de nord". Dealtfel și romanistul american CL. S. LEONARD jr. încheie un articol, în care încearcă să scoată în evidență unele concordanțe între ladină și franceză (*Proto-Rhaeto-Romance and French*, în *Language*, XL (1964), p. 23—32), cu o rezervă: "In conclusion it is clear that the Rhaeto-Romance dialects are quite closely related to each other as against Rumanian, Italian or Iberian: but whether are not closely related to the Gallo-Italian dialects is still an open question".

Scanned with OKEN Scanner

Sardinia, exceptînd Alghero, insulă de limbă catalană [77], Carloforte și Calasetta, insule dialectale genoveze [78].

Sarda are o fizionomie și o individualitate aparte care o fac să fie, într-un anumit mod, „cel mai caracteristic dintre idiomurile neolatine" [79]; această individualitate specifică a sardei, ca limbă de tip arhaic și cu o fizionomie proprie, apare încă din cele mai vechi texte (v. § 84) [80].

Sarda se subîmparte în patru dialecte principale:

1. *logudorez*, vorbit în centrul insulei, în regiunea Logudoro;
2. *campidanez*, în partea de sud a insulei (Campidano);
3. *galurez* (galuric), în partea de nord-est a insulei (Gallura);
4. *sasarez* (sasaric), în orașul Sassari și în imediata lui apropiere.

Dialectul logudorez poate fi considerat sardă prin excelență: el a fost folosit de scriitorii și poeții Sardiniei ca un fel de limbă populară literară („vulgară ilustră") [81]. GIOVANNI CAMPUS (1875—1919) [82] distinge trei varietăți ale dialectului logudorez:

390 a) varietatea meridională, care cuprinde regiunea aflată la sud-est de Logudoro, cu centrul la Nùoro (această varietate este denumită de unii lingviști [83] nuoreză);

b) varietatea centrală, la Bonorva, care cuprinde regiunea de la sud-est de Logudoro;

c) varietatea nordică, cu centrul la Ozieri.

Diferențe mai mari se observă între dialectele logudorez și campidanez pe de o parte și cel sasarez-galurez pe de alta.

În timp ce dialectul campidanez, cu trăsături caracteristice sardei, se apropie mai mult de dialectele italiene de tip centro-meridional, dialectele de tip

---

[77] Orășelul Alghero, pe coasta apuseană a Sardiniei, a fost anexat la domeniile aragoneze în 1353 iar populația sardă și genovezii care s-au ridicat împotriva Aragonului au fost expulzați puțin după aceea.

Alghero, care astăzi are peste 25 000 de locuitori, își păstrează încă dialectul catalan cu cîteva caracteristici arhaice și cu mai multe inovații. Locuitorii vorbesc însă toți italiana și vorbesc sau cel puțin înțeleg dialectele sarde din satele vecine. Cf. P. E. GUARNERIO, *Il dialetto catalano di Alghero*, în *AGI*, IX (1886), p. 261—364; H. KUEN, *El dialecto de Alguér y su posición en la historia de la lengua catalana*, în *AOR*, V (1932), p. 121—157 și VII (1934), p. 41—130; P. SCANU, *Alghero e la Catalogna. Saggio di Storia e di Letteratura popolare algherese*, Cagliari, 1964 [2].

[78] Cf. G. BOTTIGLIONI, *L'antico genovese e le isole linguistiche sardo-corse*, în *ID*, IV (1928), p. 1—60 și 130—149.

[79] M. BARTOLI, *Un po' di Sardo*, în „Archeografo triestino", XXIX (1903), p. 131.

[80] Cf. M. L. WAGNER, *La lingua sarda. Storia, spirito, forma*, Berna, 1950, p. 47.

[81] M. L. WAGNER, *La lingua sarda* ..., p. 54, notează în mod just: „această «sardă ilustră» este în realitate o limbă care nu se vorbește nicăieri și constituie un adevărat compromis care nu poate fi nici măcar considerat reușit. Se afirmă că « sarda ilustră » este limba «Sienei sarde», adică din Bonorva, dar nici acest lucru nu este exact; de fapt este vorba de o logudoreză de tip nordic... și cu un lexic în mare parte convențional. Această limbă artificială nu este numai aceea a așa-zișilor *mutos*, ci și aceea a poeților culți sau populari din regiunea Logudoro".

[82] G. CAMPUS, *Fonetica del dialetto logudorese*, Torino, 1901.

[83] Cf. M. PITTAU, *Il dialetto di Nuoro: il più schietto dei parlari neolatini*, Bologna, Pàtron, 1956 (v. recenzia lui M. L. WAGNER, în *RF*, LXIX (1957), p. 459—466). Nuoreza se deosebește mai ales prin fenomene de conservare și prin arhaisme.

Scanned with OKEN Scanner

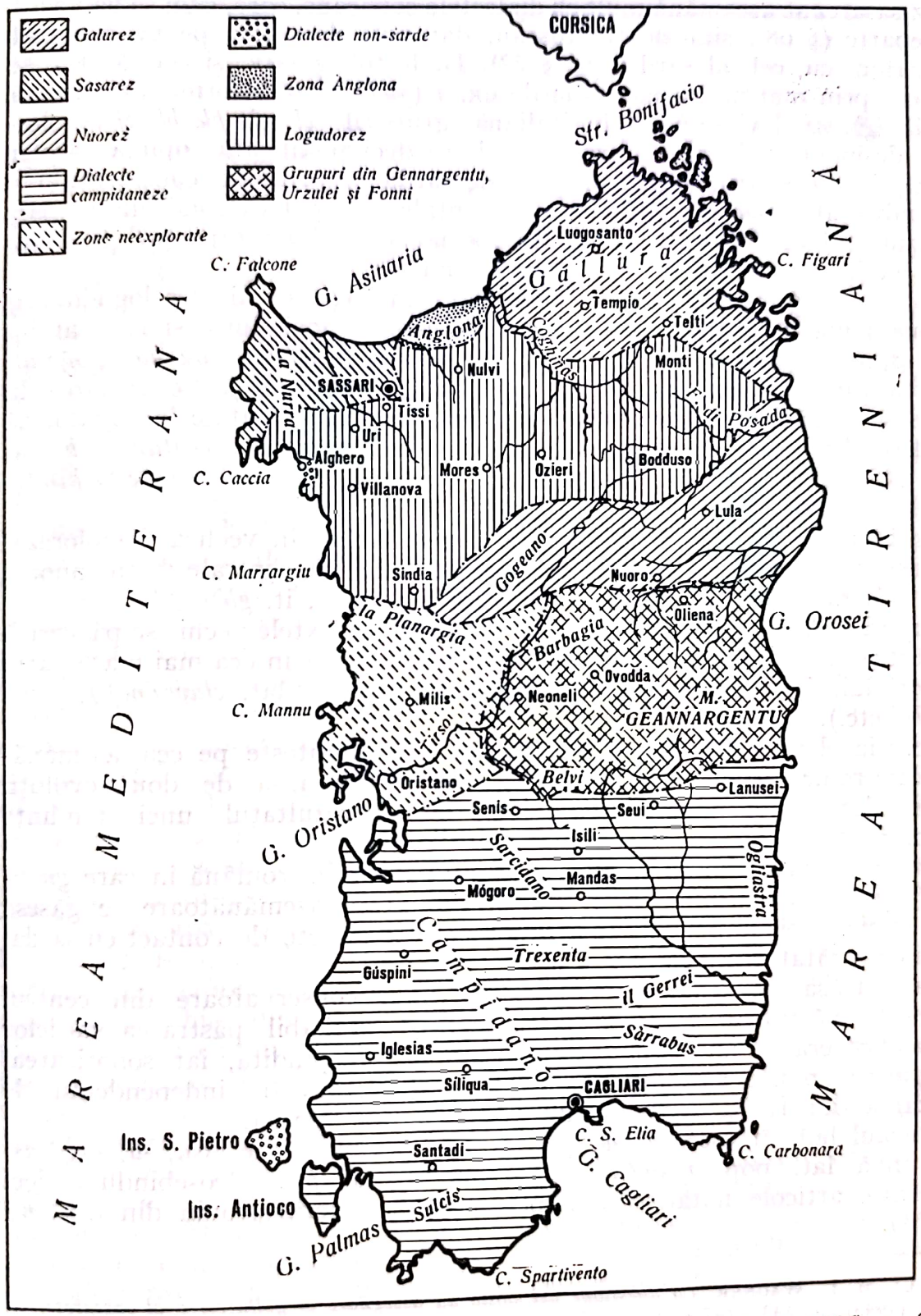

Fig. 28. Harta lingvistică a Sardiniei (după G. BOTTIGLIONI, *RLingR*, II (1926), p. 262)

galurez-sasarez se aseamănă mult cu dialectele corsicane, care, cum se va vedea mai departe (§ 68), sînt de tip toscan, dar s-au dezvoltat pe un substrat asemănător cu cel al sardei (v. § 22). Dialectul galuric și cel sasarez se deosebesc prin mai multe inovații; de ex. *i̯* (*yod*) se transformă în oclusivă palatală (*ǧ*), *ni̯* devine *ñ*, ca în italiană, grupurile *cl, gl, pl, bl, fl* se simplifică, desinențele de plural cad etc. Pare deci justificată opinia acelor cercetători care separă aceste dialecte de sarda propriu-zisă, considerîndu-le un apendice al dialectelor italiene continentale, chiar dacă condițiile actuale sînt rezultatul unui proces istoric (în special al vechilor raporturi cu Pisa) care a modificat condițiile lingvistice inițiale [84].

Dintre caracteristicile sardei (înțelegînd prin aceasta mai ales logudoreza) menționăm mai întîi păstrarea distincției între urmașii lui *ē* și *ĭ* și ai lui *ō* și *ŭ*, despre care s-a vorbit la § 49 (*pilu* < *pĭlu(m)*, *bukka* < *bŭcca*), păstrarea lui *i̯* (de ex. *iam* > *ya*, *iŭgu(m)* > *yugu* etc.). Se remarcă în mod deosebit păstrarea lui *c* velar înaintea vocalelor palatale în logudoreză și în dial. din Nuoro, ca și în vechea campidaneză, de ex. *centum* > *kentu*, *cerasea* > *kariaza* (dar în campidaneză *cerĕsea* > *čerézia*), *cinque* > *kimbe*, *nŭce(m)* > *nuke*.

Și *g* înaintea lui *e, i* se păstra ca fonem velar în vechea logudoreză, iar conservarea este dovedită și astăzi de dialectele centrale de tip nuorez (de ex. *géneru, gelare, gingiva* etc. [în care *g* = rom., it. *gh*]).

Grupurile *cl, pl, gl, bl, fl*, care apar constant în textele vechi, se păstrează în dialectele din centrul insulei și în campidaneză; dar în cea mai mare parte a teritoriului, *l* se transformă în *r* (*kramare, kráe* (< lat. *clave(m)*), *prus, prángere* etc.).

391 Evoluția elementului labial din *qu, gu* > *b* amintește pe cea asemănătoare din română (*qu* > *p*, *gu* > *b*); este vorba însă de două evoluții paralele dar independente (v. § 64), nu de rezultatul unei tendințe osco-umbre [85].

Și evoluția grupului *gn* > *nn* amintește pe cea din română în care *gn* > *mn* (*lĭgnum* > sard *linnu*, rom. *lemn*). Rezultate asemănătoare se găsesc însă și în dialectele italiene de sud, care au multe puncte de contact cu sarda, așa cum a arătat Rohlfs [86].

O altă trăsătură arhaică a dialectelor mai conservatoare din centrul insulei este păstrarea surdelor intervocalice; probabil păstrarea surdelor intervocalice era, la un moment dat, destul de răspîndită, iar sonorizarea, care apare în multe varietăți dialectale, este o inovație independentă de sonorizarea din Italia de nord, din Galia și din Spania.

Articolul hotărît este *su, sa*, pl. *sos, sas* (formă veche *issu, -a, -os, -as*) și continuă lat. pop. *ipsu(m), ipsa(m), ipsos, ipsas*, deosebindu-se deci de celelalte articole hotărîte romanice, care în general provin din *illu(m)* (v. § 51).

---

[84] Cf. M. L. Wagner, *La questione del posto da assegnare al gallurese e al sassarese*, în *CN*, III (1943), p. 243–267 și tot acolo întreaga bibliografie precedentă.

[85] V. p. 296, nota 28.

[86] G. Rohlfs, *Sprachliche Berührungen zwischen Sardinien und Süditalien*, în „Donum Natalicium Jaberg", Zürich, 1937, p. 25–75; (trad. spaniolă în Rohlfs, *Estudios sobre geografía lingüística de Italia*, Granada, 1952, p. 163–264).

Pluralul substantivelor masculine și feminine se termină în *-s*, ca în limbile romanice occidentale, de ex. *muru*, pl. *muros*, *femina*, pl. *feminas*, *ómine*, pl. *ómines* (cf. § 51); *-s* final se păstrează și la neutrele singulare de declinarea a treia, de ex. log., camp. *tempus* „timp", log. *onus* „greutate, încărcătură", v. log. și nuor. *pekus*, v. camp. *pegus* „animal din turmă", log., camp. *pegus* „animale, oi".

În conjugare se observă preponderența conjugării a III-a asupra conjugării a II-a (log. *dépere*, camp. *dépiri* < **debĕre* în loc de *debēre*). Sarda veche păstra și mai mult ca perfectul indicativ (de ex. *fekerat*, *vinkerant*, *yusserat*, *venderat*, *ockiserant* etc.), care a ieșit din uz. Imperfectul conjunctiv are desinențele *-aret*, *-eret*, *-iret*, păstrate în Barbagia (de ex. *papparet*, *tésseret*, *serbiret*). Și perfectul indicativ avea în sarda veche forme foarte asemănătoare cu latina; găsim astfel desinențele: *-avi*, *-asti*, *-avit*, *-avimus*, *-astis*, *-arun* pentru conjugarea I; mai tîrziu *-v-* dispare și astăzi apar desinențele *-ai* (uneori constrasă în *-â*) ... *-ait* (*-ât*) etc.

În sarda veche nu sînt urme ale mai mult ca perfectului conjunctiv, care este înlocuit de imperfectul conjunctiv; în campidaneză se găsesc, în schimb, forme de mai mult ca perfect imitate, poate, după catalană.

Și din punctul de vedere al lexicului, sarda este foarte conservatoare; 392
WAGNER observă că [87] „dialectele din centrul insulei, așa cum se vorbesc în regiunile Nuoro și Bitti, reprezintă atît în lexic cît și în fonetică, adevărata sardă, cu foarte puține elemente spaniole". Cu toate că lexicul fiecăreia dintre varietățile neolatine nu este perfect și complet cunoscut și că, deci, afirmația că un anumit element latin se găsește numai într-o limbă sau numai într-un dialect romanic are o valoare provizorie, sarda, în situația actuală a cunoștințelor noastre, păstrează în lexicul său cîteva cuvinte latine absente din toate celelalte limbi romanice. Sînt suficiente cîteva exemple: *sa domo* „casa" (< *domo* abl.; it. *duomo* are un sens special, iar *domestico* este cuvînt cult); camp. *yuba* „coamă" < *iuba*; log. *porkavru* „mistreț" < *porcus* + *aper*; log. *kitto* „la timp" < *citius*; log. *koyuare* „a se căsători" < *coniugare* etc. Tot în lexic apar concordanțe interesante cu Romania orientală, de ex. lat. *scire* > rom. *ști*, log. *iskire* (în celelalte teritorii romanice se continuă *sapere*); lat. *pertundĕre* > rom. *pătrunde*, log. *pertungere* „a găuri" etc. După cum rezultă chiar din aceste două exemple, este vorba de concordanțe în păstrarea unor cuvinte arhaice dispărute din celelalte limbi romanice. Studii mai aprofundate și noi cercetări permit atestarea unor cuvinte despre care se credea că se limitează la sardă și română și în alte zone deosebit de conservatoare ale Romaniei. De ex. *vītrĭcus* „tată vitreg" nu se păstrează numai în rom. *vitreg* și în sard. log. *bídrigu*, nuor. *bídriku*, camp. *bírdiu* gallur. *bítriku*, sasar. *bídriggu*, cum se credea pînă de curînd, ci se găsește și în unele varietăți calabreze din provincia Cosenza (*vítrikə*) și în unele dialecte conservatoare din Lucania meridională (*ʋitrikə*) ca și în alb. *vitkur* sau *vitk* (în dialect tosc și în coloniile albaneze din Sicilia [88]).

---

[87] M. L. WAGNER, *Gli elementi del lessico sardo*, în *ArchStSardo*, III (1907), p. 371.

[88] Cf. C. TAGLIAVINI, *Vitricus*, ..., v. nota 16. Un prim studiu modest asupra cuvintelor latine (literele A—C) păstrate numai în sardă a publicat G. PORRU, *Voci latine conservate solo enl Sardo*, în „Studi ital. di Filologia Classica", XIX (1942), p. 105—124.

Scanned with OKEN Scanner

Și din punctul de vedere al elementelor datorate superstratului, sarda are o poziție deosebită. În sardă lipsesc elementele germanice și cu toate că Sardinia a fost aproape un secol sub dominația vandalilor (455—534) și numai un an sub ostrogoți (552—553), se pare că astfel de contacte nu au fost de natură să influențeze considerabil limba. Aproape toate elementele germanice, foarte puține, din sardă, intră prin intermediul italienei sau provin din latina vulgară (v. § 58). Cuvintele arabe, nu prea numeroase, au pătruns, aproape toate, prin intermediul spaniolei sau cata-
393 lanei, deși nu lipsesc cîteva elemente arabe directe în partea de sud a insulei. Mai importante sînt elementele grecești, deși unele cuvinte greco-bizantine e posibil să fi pătruns și prin latină (v. § 53, n. 26). Dar dintre elementele datorate superstratului, fără îndoială cele catalane și spaniole au influențat cel mai mult sarda. Dominația spaniolă a durat în Sardinia patru secole (din 1327 pînă în 1720); cuceritorii Sardiniei erau aragonezi și au adus în insulă catalana, dar alături de aceasta a pătruns încet și castiliana, mai ales în centrele din provincia Sassari și din Gallura. Pînă în 1764 spaniola a fost limba oficială în tribunale și școli. Mulți autori din Sardinia au scris în limbile spaniolă și catalană. Este normal deci ca spaniola și catalana să fi lăsat cele mai importante urme în Sardinia, cum nu apar în alte părți din Italia, supuse dominației spaniole mai puțin timp și mai puțin intens (v. § 62, și n. 131). Uneori elemente spaniole și catalane [89] s-au suprapus unor cuvinte sarde care au dispărut cu totul sau sînt păstrate numai în regiunile muntoase din interiorul insulei; de ex. în toată insula pentru a desemna „fereastra" se găsește hispanismul *ventana* (< sp. *ventana*) și numai în dialectele mai conservatoare, în jurul muntelui Gennargentu, se spune *fronesta* < *fenestra*. Pentru friguri (malarie) se folosește în Campidano cuvîntul *kalentura* (< sp. *calentura* „febră"), dar logudoreza și dialectele din Gennargentu păstrează continuări ale lat. *febre(m)* < *frebe*. „Garoafa" se numește *gravellu* sau *gravel'u* din Campidano pînă la Nuoro (< cat. *clavell*), dar nu lipsesc nici derivatele directe din gr., lat. *caryophyllum* (> log. *kolovru*, nuor. *korófulu*). Cuvintele iberice (catalane și spaniole) abundă în special în terminologia administrației și bisericii, de ex. camp. *ğuğği*, nuor. *žužže* „judecător" < cat. *jutge*; *sa séu* „catedrala" < cat. *séu* (< *sede(m)*); *tróna* „amvon" < cat. *trona* etc. Catalană este, în mare parte, și terminologia pescuitului. Importantă a fost în sardă influența italienei, care crește din ce în ce mai mult, mai ales în centrele urbane [90].

§ 68. **Italiana.** Partea principală din zona lingvistică pe care am denumit-o italo-romanică este constituită, cum este și normal, de i t a l i a n ă.

---

[89] M. L. Wagner, *La lingua sarda*, ..., p. 190 ș.u., observă că, adeseori, în partea de sud a insulei se folosește un cuvînt de origine catalană, în timp ce, în nord, îi corespunde un cuvînt spaniol; campid. *leğğu* „urît, diform" < cat. *lletg* (la rîndul său din franconul *lait*, de unde prin intermediul prov. *lait* vine it. *laido*), dar log. *féu* „urît" < sp. *feo* (de la *foedus*). Laudele Sfinților se numesc în campid. *goččus* (< cat. *goig*), în log. *gosos* (< sp. *gozos*); este vorba, în ultimă analiză, de același cuvînt latin *gaudium* care ajunge pe două căi diferite (în timp ce în italiană *gioia* intră printr-o a treia filieră, și anume prin prov. *joia*).

[90] Cf. N. L. Wagner, *Die festländisch-italienischen sprachlichen Einflüsse im Sardinien*, în *ArchRom*, XVI (1932), p. 135—148.

Scanned with OKEN Scanner

Peninsula Italică reprezintă o entitate geografică bine delimitată, căreia, cu toată policromia varietăților dialectale, îi corespunde o unitate lingvistică. Putem, în mare, afirma că au mică importanță insulele și peninsulele de limbi diferite [91]. 394

[91] Cele mai numeroase erau, din 1918 pînă în 1945, insulele slavofone care, conform recensămîntului din 1931, numărau 389 219 persoane (dintre care 292 876 vorbeau slovena și 96 342 croata). Granițele de răsărit ale Italiei de după al doilea război mondial excluzînd întreaga Istrie, au micșorat foarte mult numărul vorbitorilor slavi, și au dus în același timp, pe mulți vorbitori de italiană dincolo de frontieră. Astăzi se poate spune că vorbitorii slavi din Italia sînt reprezentați numai de mica zonă lingvistică sîrbocroată din Acquaviva Collecroce, San Felice Slavo și Montemitro în Molise, de dialectele slovene de tip arhaic din Val di Resia (Udine), de dialectele slovene din valea superioară a rîurilor Torre și Natisone, din Isonzo de sus și din zona Goriziei, precum și a minorităților slovene din Trieste și din împrejurimi. De la celelalte colonii sîrbocroate din Italia de sud rămîn numai urme în toponimie și puține elemente lexicale, cf. G. Rohlfs, *Ignote colonie slave sulle coste del Gargàno*, în *Cercetări de lingvistică*, III (1958), Supl., p. 409—413.

Pătrunderile de limbă germană în teritoriul italian sînt două: cea mai importantă este reprezentată de Alto Adige [în germ. Südtirol] (de la Brennero la Salorno); a doua este cea din Val Canale, de-a lungul rîului Fella (Udine). Insulele lingvistice germane se găsesc în general în Alpi și în zona prealpină din Val d'Aosta pînă în Carnia. Enumerîndu-le de la vest spre est, avem: insulele lingvistice din Monte Rosa (în Val Lesa [Gressoney, Issime și Gabi], din Valsesia [Alagna, Rima S. Giuseppe, Rimella] și din Valle Anzasca [Macugnaga]). Aceste trei colonii din Alpii de vest vorbesc dialecte de tip *valois*, iar strămoșii locuitorilor de aici au venit din Oberlandul Bernei în secolele XII—XIII. Alt grup de colonii germane se găsește la sud de cumpăna apelor din Alpi, dar în afara granițelor politice ale Italiei, pe versanții sudici ai muntelui Sempione (Gondo și Sempione) și la Bosco în Valmaggia (Cantonul Ticino). O continuare a acestui grup o constituiau și germanii din Ornavasso și din Val Formazza.

În Trentino există colonii germane de mócheni, în Alto Perginese și în insula germană, mai veche, din Luserna. Într-un timp s-a vorbit limba germană și în Lavarone, Terragnolo, Folgaría și Vallarsa din Trentino de sud, în continuarea geografică a insulei aloglote din Tredici Comuni din provincia Verona (care este, astăzi, în continuă scădere; germana mai este vie numai la Giazza). Și mai mult în diminuare, poate chiar pe cale de dispariție, sînt dialectele germane din Sette Comuni din provincia Vicenza (la Asiago, încă de la începutul secolului trecut, germana era pe cale de dispariție). Dialectele din Tredici Comuni din provincia Verona și din Sette Comuni din provincia Vicenza sînt numite, datorită unei false tradiții istorice, „cimbre", cînd, de fapt, este vorba de dialecte de tip bavaro-austriac, așa cum a dovedit încă din 1816 cardinalul bolognez Gaspare Mezzofanti și mai tîrziu J. A. Schmeller. Mai spre răsărit există trei insule lingvistice mai mici în Friuli: Sappada (actualmente în provincia Belluno, dar aparținînd din punct de vedere istoric la Carnia), Sàuris și Timàu.

În Piemont, există două zone de penetrație lingvistică: una franco-provensală, cu centrul Aosta, și cealaltă provensală, cu centrul Torre Pellice (v. §§ 70—71).

În Italia de sud și în Sicilia există și dialecte albaneze. Cea mai nordică dintre coloniile albaneze din Italia meridională este Villa Badessa, în comuna Rosciano (provincia Pescara) care este și cea mai recentă (numai din 1744); ea a fost formată de coloniști veniți de la Pikernion, nu departe de Santi Quaranta. Diferită este proveniența coloniilor albaneze din Molise (provincia Campobasso: Montecilfone, Campomarino, Portocanrone, Ururi, Santa Croce di Magliano) și din extremitatea nordică a provinciei Foggia: Chieuti, Casalvecchio di Puglia. După aceste colonii, înaintînd spre sud întîlnim un spațiu întins în care există foarte puține colonii albaneze (Greci, în provincia Avellino; Barile și Maschito în prov. Potenza). Izolate sînt și coloniile albaneze San Marzano și Roccaforzata în provincia Taranto. Foarte numeroase sînt apoi coloniile albaneze din Calabria, mai ales în provincia Cosenza (San Giorgio Albanese, San Demetrio Corone, Spezzano Albanese etc). În Sicilia, în sfîrșit, există Piana degli Albanesi (fostă Piana dei Greci), Contessa Entellina și Santa Cristina Gela; alte sate albaneze din Calabria și Sicilia sînt astăzi italienizate în ceea ce privește limba. Coloniile albaneze se datorează unor evenimente istorice diferite. Primul nucleu de albanezi, condus de Demetrio Reres, a venit în Italia în secolul al XV-lea, în urma invitației lui Alfonso I de Aragón, pentru a-l ajuta pe rege să înăbușe o revoltă în Calabria; drept răsplată pentru aceste servicii, regele aragonez i-a donat în 1448 lui Demetrio Reres niște teritorii în *Calabria ultra*. Fiii lui Demetrio Reres au trecut însă în Sicilia unde au

395 Italiana este vorbită în interiorul graniţelor actualei Republici Italiene iar, în afara graniţelor ei politice:

a) în Republica San Marino [92];

b) în Elveţia italiană (formată din întregul Canton Ticino şi din cele patru văi: Calanca, Mesocco sau Mesolcina, Bregaglia şi Poschiavo din Cantonul Grigioni [93];

c) în Corsica (care aparţine politic Franţei, din 1769) [94];

d) în regiunile din Venezia Giulia şi din Istria, trecute după al doilea război mondial la Iugoslavia [95];

396 *e*) în principalele oraşe de pe coasta dalmată [96];

f) de un anumit număr de locuitori din regiunea Nisei (cedată Franţei în 1860) şi mai ales în Principatul Monaco (v. § 69);

g) ca limbă de cultură în insula Malta (v. § 59);

h) de numeroşi italieni stabiliţi în fostele colonii [97] şi în străinătate, mai ales acolo unde formează nuclee compacte (v. § 41).

Lăsînd la o parte, în interiorul graniţelor politice ale Italiei, graiurile de tip ladin (§ 66) şi sard (§ 67), pe care le-am considerat ca fiind „coordonate" tipului italian (şi de asemenea dalmata, care s-a stins, dar care era vorbită în regiuni care nu intră în graniţele politice ale Italiei de astăzi), putem distinge în zona lingvistică italiană trei mari subdiviziuni dialectale:

1. dialecte italiene din nord;
2. dialecte centro-meridionale;
3. dialecte toscane (incluzînd aici şi dialectele din Corsica).

---

fondat primele colonii (Contessa Entellina, Mezzoiuso, Palazzo Adriano). În 1948 s-a sărbătorit în Sicilia al V-lea centenar al întemeierii coloniilor albaneze printr-o serie de ceremonii care s-au încheiat într-un Colocviu Internaţional de Studii Albaneze.

Dialecte greceşti se vorbesc în Italia în două grupuri de insuliţe lingvistice: un grup este format de localităţile Bova, Condofuri, Palizzi, Roccaforte şi Roghudi din Provincia Reggio Calabria; celălalt, mult mai mare, se găseşte în Terra d'Otranto, la sud de Lecce (Calimera, Sternatía, Zollino etc.). Greaca este mai vie aici decît în Calabria. La aceste dialecte şi la problemele lor ne-am referit în § 20.

O altă insulă lingvistică este reprezentată de Alghero, în Sardinia, unde se vorbeşte catalana (v. § 67).

Din 1919 pînă în 1945, au făcut parte din Italia şi mici insule lingvistice române din Istria, în localităţile Valdarsa şi Castelnuovo d'Istria, pentru care v. § 64.

[92] Dialectul vorbit la S. Marino este romaniol, ca şi cel din localităţile învecinate (şi nu marchigian, cum afirmă unii lingvişti care nu îl cunosc în mod direct). Italiana este limbă oficială.

[93] Se vorbeşte italiana, ca limbă de cultură şi ca limbă oficială a statului (a treia limbă a Confederaţiei Helvetice); dialectele locale sînt de tip lombard; cf. C. Salvioni, *Lingue e dialetti della Svizzera Italiana*, în *RIL*, XL (1907), p. 179—736.

[94] Dialectele corsicane sînt de tip toscan. Limba oficială în Corsica este însă franceza. O insulă de limbă genoveză este Bonifacio; limba neogreacă se vorbeşte la Cargese.

[95] În interiorul Istriei se vorbesc dialecte slave (slovene şi croate); în oraşele de pe coastă se vorbesc veneta (Parenzo, Pola etc.) şi istriana (Dignano, Rovigno etc.). Majoritatea italienilor din oraşele istriene şi din insulele trecute la Iugoslavia au preferat să emigreze în Italia.

[96] Mai ales Zara (sîrbocr. Zadar), care a aparţinut şi politic Italiei din 1919 pînă în 1945. Dar atît din Zadar, cît şi din celelalte oraşe dalmate (Sebenico, Spalato etc.), vorbitorii italieni în mare parte au emigrat şi s-au stabilit pe teritoriul Italiei.

[97] Şi în coloniile pierdute după al doilea război mondial. Italiana mai serveşte încă în Libia, drept „lingua franca" între europeni şi arabi. Pentru unele aspecte ale limbii italiene din fostele colonii, cf. S. Di Giacomo, *La lingua italiana in Somalia*, în *LN*, XXIV (1963), p. 116—122.

Scanned with OKEN Scanner

Fig. 29. Limbi și dialecte în Italia (după C. MERLO, *Lingue e dialetti d'Italia*, Milano, 1937, p. 4)

Prin *dialecte de nord* sau *septentrionale* înţelegem dialectele galo-italice, veneta şi istriana. Cum s-a arătat la § 66, de acest grup se apropie cel mai mult ladina.

Unii lingvişti separă dialectele galo-italice de venetă, dar SALVIONI, MERLO, BERTONI şi alţii le-au unit într-un singur grup cu o valoare generală mare, întrucît nu există suficiente raţiuni pentru a le despărţi net. Principalele caracteristici datorită cărora dialectele septentrionale se deosebesc de dialectele centro-meridionale şi toscane sînt comune în galo-italică şi venetă (de ex. simplificarea consoanelor lungi şi duble, sonorizarea surdelor intervocalice, transformarea lui *cl, gl* în *č, ǧ* etc.).

Dialectele galo-italice cuprind patru zone, deosebite considerabil între ele:

a) dialecte piemonteze;

b) dialecte lombarde;

c) dialecte ligure;

d) dialecte emiliano-romaniole.

398 Numele de „galo-italice" a fost dat acestor dialecte de către BERNARDINO BIONDELLI şi a fost acceptat de ASCOLI şi de dialectologii moderni, cu toate că poate da naştere la unele confuzii. Substratul galic există şi în ladină, şi de asemenea, în afara Italiei, în franceză, franco-provensală şi provensală.

Dintre caracteristicile generale ale dialectelor italiene de nord, menţionăm următoarele:

1) reducerea consoanelor lungi şi duble (care uneori ajunge pînă la dispariţie): *ll* > *l*: *caballu (m)* > piem., lomb., emil. *kavál*, ven. *kavalo* şi, într-o parte a teritoriului, *kavaḷo, kavao)*; *nn* > *n*, de ex. *annu (m)* > piem., lomb., emil. *an*, ven. *ano*;

2) sonorizarea surdelor intervocalice (v. § 24); ultima fază a sonorizării poate să fie şi dispariţia consoanei respective: *amita* > milan. *ámeda*, bergam. *meda*, comasc *amda*, dar ven. *amia* (unde *-t-* > *-d-* > *o*); *digitu (m)* > v. lomb. *dido*, pavez *did*, ven. *deo*;

3) transformările *cl, gl* > *č, ǧ*: *clamare* > piem. *čamé*, lig. *čamá*, emil. *čamèr*, ven. *čamar*; lat. *glacia* > piem. *ǧasa*, lomb., emil. *ǧatz*, lig. *ǧasa*, ven. *ǧaso*;

4) *c* şi *g* înaintea vocalelor palatale *e, i* devin sibilante în toată italiana de nord, dînd aceleaşi rezultate ca şi *tḭ* şi *dḭ*: *cimicem* > bol. *tzemza*, ven. *símeze*;

5) transformarea grupului *ct*, care în piemonteză evoluează la *it*, ca în franceză (de ex. *lacte* > *láḭt*), în timp ce în lombardă, *ḭ* (provenit din *c* prin faza *χ*) transformă dentala în *č*; vom avea atunci *lač* „lapte", *fač* „fapt" etc. [cf. sp. *leche, hecho*] (v. § 24).

În ce priveşte vocalismul, dialectele galo-italice au cîteva caracteristici importante: în primul rînd transformarea *a* > *e*, care are loc în condiţii care nu sînt identice peste tot. Lăsînd la o parte transformarea *a* > *e* condiţionată de o palatală alăturată (de ex., la Bormio, *gleč* „gheaţă", *leč* „lapte"),

Scanned with OKEN Scanner

observăm că în Emilia *a* liber sau urmat de *l* sau *r* + consoană devine întotdeauna *ä* (de ex., la Bologna, *tale* > *täl*, *sale* > *säl*, *arcu(m)* > *ärk* etc.). Aceste condiții devin mai stricte în dialectele romaniole, unde găsim chiar *ę* (închis), dintr-un originar *a* [98]. Dar procesul de palatalizare are caracteristici proprii în diferite regiuni: astfel la Modena *a* urmat de o nazală dintr-o altă silabă rămîne intact (de ex. *kampana*, *rana*) în timp ce la Bologna avem și în acest caz *a* > *ä* (de ex. *kampäna*, *räna*). Această evoluție, care are, cum s-a arătat la § 66, o istorie complet diferită de aceea dintr-o anumită parte a ladinei centrale, nu este caracteristică numai dialectelor galo-italice, ci ajunge, prin intermediul dialectelor galo-picene, în Marche și înaintează de-a lungul coastei Adriaticii pînă în Abruzzo; din Marche se extinde apoi 399
spre vest pînă în Umbria (Gubbio, Città di Castello) și pătrunde în Toscana, în zona aretino-chianaiolă [99].

Sînt considerate, în general, ca fiind cauzate de substratul celtic transformările *ū* > *ü* și *ŏ* > *ö* (v. § 24). În general se poate spune că acest fenomen se manifestă în piemonteză, ligură și lombardă, dar lipsește, în cele mai multe cazuri, în emiliano-romaniolă. Există însă zone lombarde care prezintă *u* < *ū* (Bormio și toată Valtellina de sus, Sottoceneri, Onsernone, parte din Malcantone și din Val Capriasca), tot așa cum există și o insulă unde se pronunță *ü* în plină zonă emiliană, în Apeninii Modenezi (în jurul satului Sèstola). Într-o parte din zona piemonteză, și anume în Monferrato, *ü* se transformă chiar în *i*. Teritoriul care prezintă *ŏ*>*ö* coincide, în linii mari, cu acela care prezintă *ū* > *ü*, dar în Monferrato apare *ü* (sau *i* < *ü*) dar nu se cunoaște *ö*, iar parmigiana și piacentina prezintă *ö* dar nu-l cunosc pe *ü*.

O caracteristică generală a celor mai multe dintre dialectele galo-italice (cu excepția ligurei) este căderea vocalelor finale, cu excepța lui *-a*.

Piemonteza și, mai mult, emiliano-romaniola au apoi tendința de a pierde vocalele neaccentuate, mai ales pe cele protonice, în timp ce dispariția vocalelor posttonice este comună și lombardei. Această trăsătură caracteristică este una din cauzele importante ale aspectului fonetic diferit al dialectelor galo-italice, în comparație cu celelalte graiuri italiene, deoarece, așa cum se întîmplă în franceză, datorită dispariției vocalelor atone se formează grupuri consonantice care, mai tîrziu, se reduc: de ex. din lat. *de-excĭtare* provine it. *destare* „a trezi"; forma emiliană veche trebuie să fi fost **dezdèr*, dar, după căderea vocalei protonice, se ajunge la *dzdèr*, care în Bologna de astăzi, devine *ğdèr*; de la *dissapĭdus*, prin **desavd* se ajunge la *dsavd*, *sčavd* și apoi la *čavd*, care este forma actuală din Bologna (în timp ce parmigiana are *dsèved*).

Foarte răspîndită în dialectele galo-italice este metafonia provocată de *-i*, *-į* finali (deci mai veche decît amuțirea acestui *-i* final); astfel în Bologna apare *fi̯åur* „floare", pl. *fi̯ur* (dintr-un anterior **fiori*); în Val Vigezzo pluralul lui *kamp* este *kęmp*.

---

[98] Cf. Fr. Schürr, *Nuovi contributi allo studio dei dialetti romagnoli*, în *RIL*, LXXXIX (1956), p. 121—145, 313—333, 455—475, 663—692 la §§ 6—8, unde transformarea *a* > *e* este încadrată în sistemul fonetic al diftongării vocalelor tonice.

[99] F. Schürr, în lucrarea citată la nota precedentă și în alte lucrări anterioare, consideră că este vorba de o „iradiație din Romagna".

Scanned with OKEN Scanner

În dialectele venete, metafonia, cunoscută în veneta veche, a dispărut astăzi aproape cu totul; se mai întîlnește încă la Grado și Adria (dar la Adria este vorba de un substrat emilian (ferarez)); de ex. la Grado există *momento*, pl. *muminti*, *benedeto*, pl. *benediti*. Textele venete vechi prezintă aproape
400 toate metafonia existentă în pavana lui Ruzzante, ceea ce astăzi mai apare sporadic în satele din jurul Vicenzei (*timpi*, *chisti*, *siuri*, *tuzi* etc.).

O caracteristică a dialectelor nord-italiene (în opoziție cu toscana, pe de o parte, și cu ladina pe de altă parte) constă și în pierderea pronumelor personale subiect (și mai ales a lui *ego*) la formele tonice. În locul lor se folosesc forme oblice (acuzativ sau dativ): ven. *mi digo* (adică *me* [sau *mihi*] *dico* în loc de *ego dico*). Totuși formele pronumelor subiect se păstrează neaccentuate, ca o întărire a pronumelui tonic, în conjugarea verbelor: (ven. *ti te dizi* < *te* [sau *tibi*] *tu dicis*).

Această întărire (care amintește tipul francez *moi je dis*) este mai evidentă și mai completă în dialectele emiliene: de ex. în dial. din Bologna există, pentru indicativul prezent, o conjugare de tipul:

me a deg	*deg-i̯-a me?*
te t di	*di-t te?*
lo̯ al diz	*diz-el-lo̯?*
no̯ a ğaǹ (< *dzan* <**dizá*[*i*]*n*)	*ğañ-ña no̯?*
vo̯ a ği (< *dzi* <* *dizí*)	*ği-v vo̯?*
la̯ur i dízen	*dizn-i la̯ur?*

În *a* de la prima persoană singular (*me a deg*, *me a port* etc.) trebuie să vedem o reducere, în poziție neaccentuată, a pronumelui *ego*, care, prin analogie, s-a extins și la persoana I plural și de aici la persoana a II-a plural. Pronumele atone de persoana I și a II-a plural (< *nos*, *vos*) se păstrează în schimb la formele interogative (*ña*, *v*).

Să se observe că dialecte galo-italice de tip arhaic se găsesc și în Sicilia de nord-est, în provinciile Messina și Etna (Sanfratello, Piazza Armerina, Nicosia, Sperlinga, Novara și Aidone), în Basilicata (în jurul Potenzei) și lîngă golful Policastro; despre originea acestor colonii s-a discutat mult. Părerea cea mai demnă de încredere este aceea la care a ajuns SALVIONI, după care coloniile lombardo-sicule ar fi provenit din Lombardia apuseană și mai ales din zona de munte a provinciei Novara, deși este sigur că multe elemente (dintre care unele și ligure) au contribuit la formarea acestor colonii [100].

Dialectele trentine sînt în special de tip lombard, cu multe influențe venete.
401 Dialectele venete se pot împărți în:

a) venețian;
b) veronez;
c) vicentin-padovan-polezan;
d) trevizan;
e) feltrin-belunez;
f) triestin și veneto-giulian.

[100] A se vedea bibliografia de la sfîrșitul capitolului. În afara teritoriului galo-italic există și coloniile genoveze de la Carloforte și Calasetta din Sardinia și de la Bonifacio în Corsica, foarte utile pentru reconstrucția ligurei antice. Mai puțin importante sînt micile colonii Gombitelli, lîngă Camaiore în Versilia și Sillano, în Valea rîului Serchio, care vorbesc dialecte emiliene.

Scanned with OKEN Scanner

Dintre caracteristicile dialectelor venete, spre deosebire de cele galo-italice, se pot aminti:

1. Absența vocalelor palatalizate *ü*, *ö*.

2. Stabilitatea vocalelor finale, în cea mai mare parte a teritoriului venet. În dialectul vicentin-padovan-polezan vocalele finale rămîn stabile și numai *-e*, *-o* cad după *n* în cuvintele paroxitone. În venețiană dispare *-e* și după *l* și *r* (de ex. la infinitivele verbelor), *-o* (și *-e*) în sufixele *-ol*, *-iol*, *-er*, *-ier*. Mai frecventă este căderea vocalelor finale în veneto-giuliană și mai ales în trevizană și în feltrino-belunezǎ.

3. Menținerea diftongilor *i̯e*, *u̯o* în silabă deschisă; în timp ce *i̯e* se păstrează pînă astăzi (chiar proparoxiton, de ex. *pi̯égora*), *u̯o* se păstrează numai în textele vechi și prin secolul al XVI-lea tinde să se transforme în *o*, iar în venețiană în *i̯o* (*si̯ola*, *ni̯ora*, *nintzi̯ól* etc.).

4. Păstrarea vocalelor în silabă slab accentuată cu tendință de deschidere la *a* înainte de *r*, de ex. veneț. *stómego*, *múnega*, *tanáğa* „clește", *kánkaro*, *sénare* „cenușă" etc.

Toate aceste caracteristici ale dialectelor venete, spre deosebire de cele galo-italice, se referă la vocalism și dau dialectelor venete un aspect care le apropie mai mult de toscană și deci de limba literară, decît de dialectele galo-italice.

Dar în ceea ce privește consonantismul tendințele sînt asemănătoare cu cele din dialectele galo-italice: sonorizarea surdelor intervocalice poate să ajungă pînă la eliminarea acestora (*t* > *d* > *ø*: veneț. *kaéna*; *b* > *v* > *ø*: veneț. *laorár* < *laborare* „a lucra" etc.); reducerea consoanelor duble (v. p. 320.); transformarea lui *ce*, *ci*, *ge*, *gi* în sibilante (într-o parte din vicentină, trevizană și belluneză, ca și în dialectele veneto-ladine, transformarea lor în interdentalele *ϑ* și *đ*: *caelum* > *si̯elo*, *ϑi̯elo*; **genŏculum* (în loc de *genŭculum*) > *zeno̯ču*, *đeno̯ču*).

Reduse în prezent la un mic teritoriu, datorită pătrunderii venetei (și în parte și a unor dialecte slave), sînt dialectele istriene, vorbite astăzi la Rovigno, Dignano și în satele din Val Fasana, Gallesano și Sissano. Ele prezintă caracteristici prevenete arhaice (ca diftongările *ī* > *éi̯*, de ex. *déi̯go* < *dīco*, *séi̯mizo* < *cīmice(m)*) etc. și *ū* > *óu̯*, de ex. *dóu̯ro* < *dūru(m)*, *lóu̯na* < *lūna* etc.) care nu pot fi considerate ladine, așa cum credea Antonio Ive (1851—1937) originar din Rovigno, care a fost la sfîrșitul secolului trecut cel mai diligent cercetător al acestor dialecte; el denumea istriana „ladino-venetă", dar concordanțele între istriană și ladină sînt, de fapt, în cea mai mare parte, concordanțe în păstrarea unor fenomene latine și nu inovații paralele, iar dintre caracterele specifice ladinei, nici unul nu este comun cu istriana [101]. 402

[101] Chiar dacă lingviștii sînt de acord în a considera istriana un „dialect prevenet" din Istria și dacă aproape toți resping teoria lui IVE care o considera o ramificație periferică a ladinei (se pare că numai Merlo a rămas favorabil acestei teze, ce sprijină ipoteza unor raporturi strînse între dalmată și ladină (v. § 65) prin intermediul istrienei), diferă mult opiniile în ceea ce privește poziția exactă a istrienei. După părerea romanistului iugoslav Petar Skok și a germanistului austriac Eberhard Kranzmayer, istriana ar avea un substrat iliro-romanic asemănător cu cel al dalmatei, peste care s-a suprapus mai întîi friulana și apoi veneta. După M. Bartoli și G. Vidossi *(Alle porte orientali d'Italia. Dialetti e lingue della Venezia Giulia (Friuli e Istria)*

Dacă ne îndreptăm din Romagna spre sud, după Cattolica, unde se vorbeşte încă un dialect de tip net romaniol, după ce am trecut de promontoriul Gabicce, ne găsim la Pesaro în Marche.

Cu toate că dialectele marchigiene formează, cum vom vedea imediat, o parte din dialectele centro-meridionale, pînă la Esino, în apropierea Anconei, găsim dialecte pe care unii le numesc „metauro-pisaurine" iar alţii „galo-pi-
404 cene", în care este încă evident substratul celtic şi care constituie o continuare directă a graiurilor romaniole (cf. § 18). Aici, pe coasta Adriaticei şi în

---

e stratificazioni linguistiche in Istria, Torino, 1945, p. 65) trebuie respinsă atît teza „ladinităţii" cît şi cea a „dalmaticităţii" istrienei, care ar fi un tip de sine stătător în sistemul dialectelor italiene.

P. Skok a început în 1943 să numească aceste dialecte *istro-romanice;* M. Deanović nu numai că a acceptat această denumire, care conţine în sine germenii unei „petitio principii", dar ajunge să afirme că este vorba de „un limbaj deosebit care nu poate fi încadrat în sistemul altor limbi neolatine" (M. Deanović, *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria; Grammatica, Testi, Glossario*, Zagreb, 1954, p. 6). Aceeaşi teză se găseşte, mai mult sau mai puţin clar expusă, în alte două lucrări, excelente pentru alte aspecte, ale aceluiaşi autor (*Remarques sur le système phonologique de l'istro-roman*, în *BSL*, XLVIII (1952), p. 79—83, şi *Istroromanske Studije*, în „Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti", CCCIII (1956), p. 51—118 (v. mai ales p. 62). S-a arătat (§ 64) că, pentru alte raţiuni decît cele ştiinţifice, se încearcă să se considere moldovenească, care este un dialect dacoromân, drept o limbă romanică independentă, că, pornind de la asemenea principii, s-ar fi putut ajunge la... cinci limbi romanice orientale, cum a făcut A. Graur [v. p. 285, n. 3]. Diftongarea bogată din istriană pare a fi un fenomen recent, iar consonantismul are un caracter net italian septentrional (*cl* > *č*, *gl* > *ǧ*, *pl* > *pi* etc., sonorizarea surdelor intervocalice; puţinele exemple de consoane surde rămase ca atare pot să se datoreze unor contacte cu dalmata [urme ale unui strat mai vechi], dar în cea mai mare parte se explică în diverse feluri; dealtfel toate argumentele au fost discutate şi distruse de Bartoli şi Vidossi). În general chiar în urma venetizării începute încă din secolul al XIV-lea, istriana apare ca un grai italian septentrional de tip arhaic. Pentru a ne convinge de acest lucru este suficient să citäm cîteva versuri culese de Babudri şi reproduse în manualul lui Deanović (p. 74):

La meia duona uo pierso la ruka!
Duoto el lóundi la la va sirkando,
al mardi la la truva douta ruta,
al mierkure la la va guvarnando,
al zuobia la ga piétana la stupa,
al venere la la va rukolando,
al sabo la sa konsa la su tiesta,
dumènega nu sa fila, ka zi fiesta.

Dealtfel M. Deanović recunoaşte că, dată fiind absenţa absolută a textelor vechi, „istriana poate astăzi să pară un dialect special de tip venet" (*AIV*, CXXII (1963—1964), p. 383). Tot Deanović, în lucrarea sa *Del lessico istrioto* (în „Omagiu lui Al. Rosetti", Bucureşti, 1965, p. 157), recunoaşte: „Din păcate acest idiom a fost puţin studiat pînă acum şi nu este clară încă poziţia sa". Şi alt romanist croat, Žarko Muljačić, în recenzia la *Origini delle lingue neolatine* (în revista *Linguistica* din Ljubljana, VI (1964), p. 95—100), nu pare a accepta această teză *(ne bismo savsim dali pravo)*, dar nici nu o combate întru totul *„jer se radi o problemu koji još nije do kraja istažen"* [deoarece este vorba de o problemă care nu a fost studiată în profunzime].

403

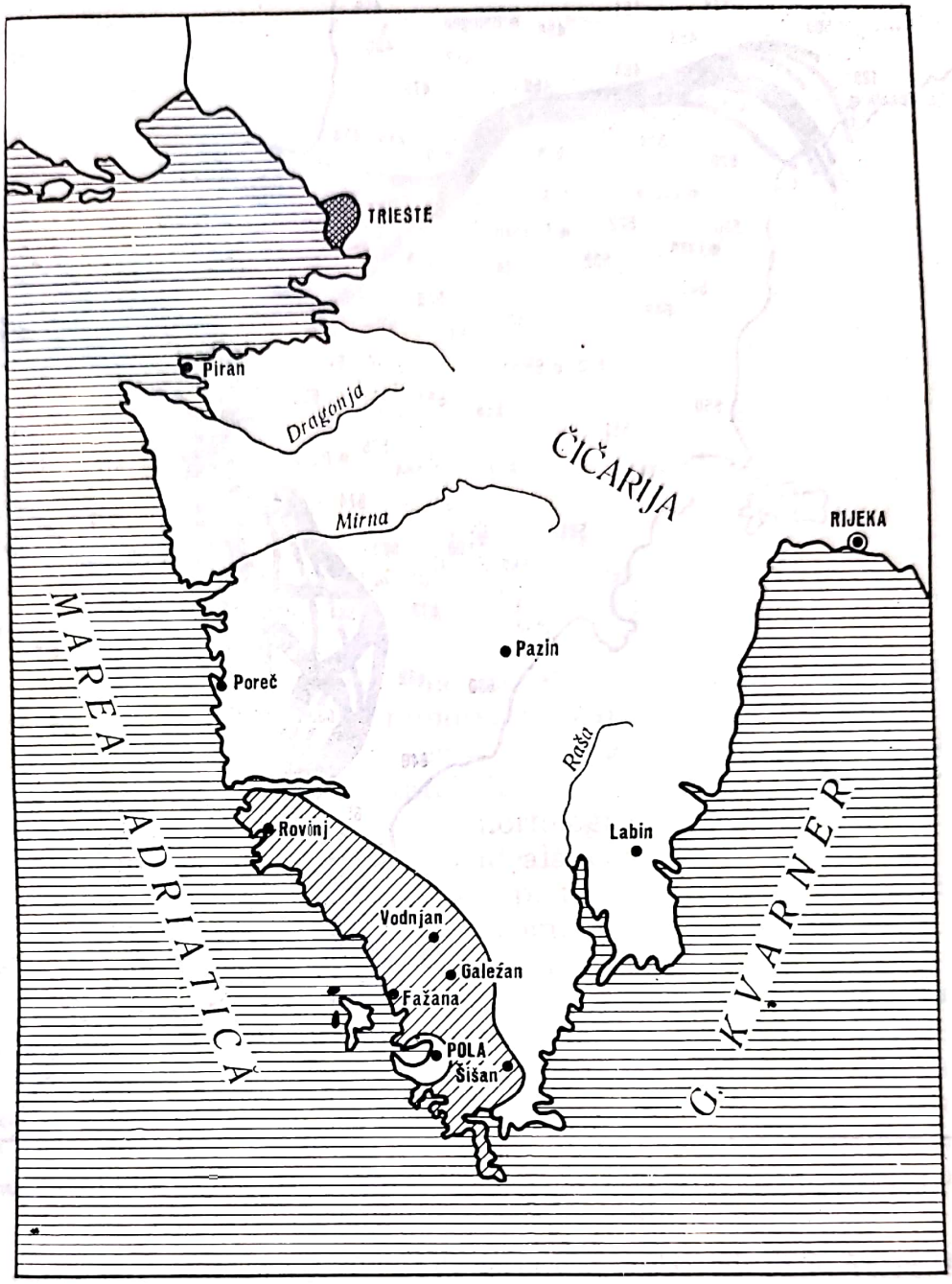

Fig. 30. Aria dialectelor istriene (după DEANOVIĆ, *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria*, p. 10, cu unele modificări)

interiorul peninsulei, dialectele galo-picene constituie un fel de punte între dialectele nord-italiene și cele centro-meridionale [102].

Dialectele centro-meridionale (cu excepția dialectelor toscane, pentru care v.p. 331 ș.u.) formează, atît datorită extensiunii geografice cît și numărului de

[102] Aceasta dovedește, printre altele, că faimoasa linie Spezia—Rimini, asupra căreia insistă atîta W. von WARTBURG (*La posizione della lingua italiana*, Firenze, 1942, p. 24), nu a fost, cum ar părea să creadă autorul, o adevărată „barieră"; cf. dealtfel C. TAGLIAVINI, în volumul miscelaneu *Le Marche*, Milano, 1966, p. 107 ș.u.

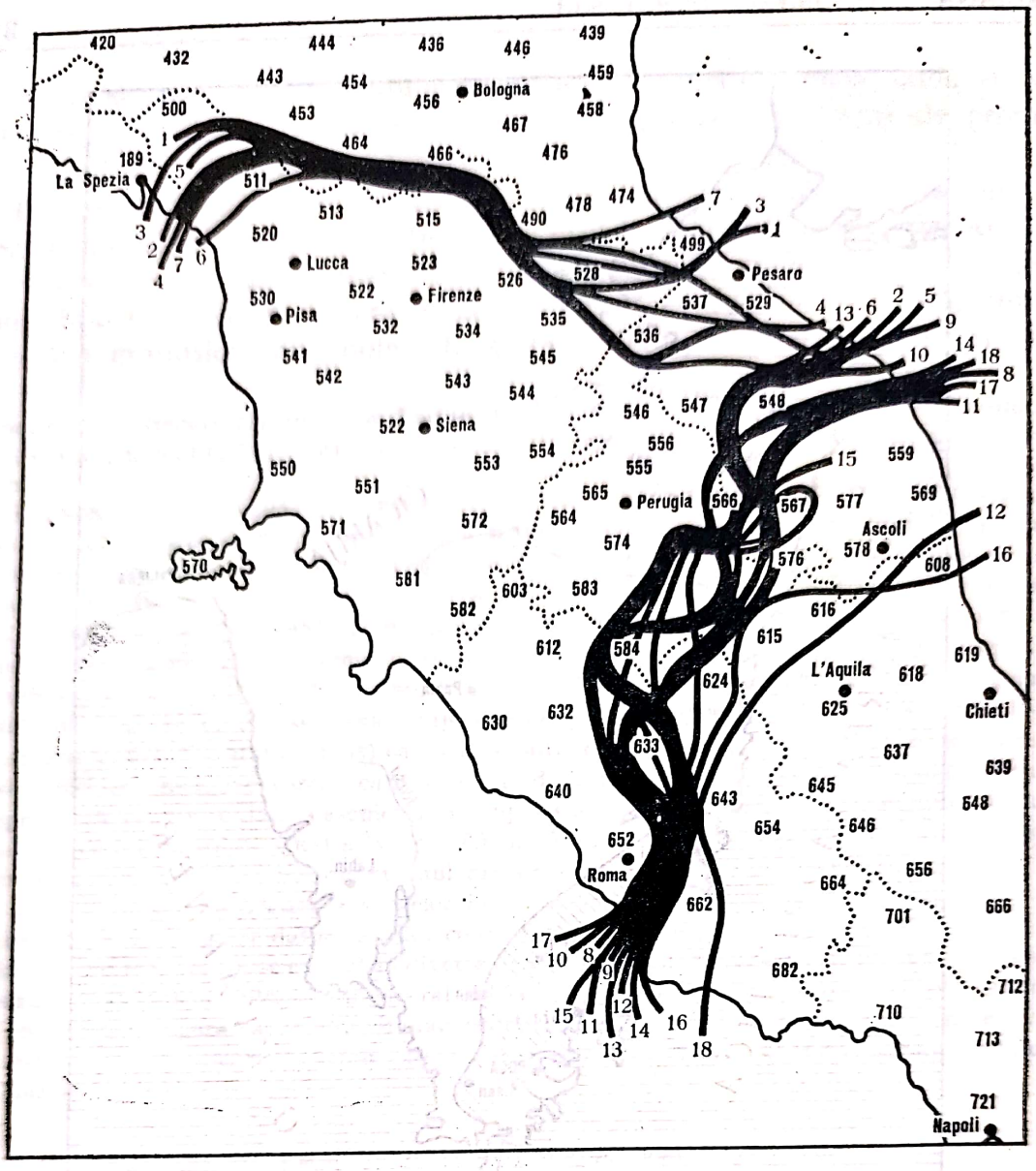

Fig. 31. Cîteva isoglose ale teritoriului lingvistic italian (după G. ROHLFS, *La struttura linguistica dell'Italia*, Leipzig, 1937, harta 2)

1. Limita sudică a tipului *ortiga* (ortica) „urzică" (*-c-* > *-g-*)
2. „ „ „ „ *sal* (sale) „sare" (căderea lui *-e*)
3. „ „ „ „ *cavei* (capelli) „păr" (*-p-* > *-v-*)
4. „ „ „ „ *spala* (spalla) „umăr" (*-ll-* > *-l-*)
5. „ „ „ „ *slér, slar* (sellaio) „șelar" (căderea vocalei protonice)
6. „ „ „ „ *pã* (pane) „pîine"
7. „ „ „ „ *incö, incù* (oggi) „astăzi"
8. Limita nordică a tipului *ferraru* (fabbro) „fierar"
9. „ „ „ „ *frate* (fratello) „frate"
10. „ „ „ „ *femmina* (donna) „femeie"
11. „ „ „ „ *figliomo* (mio figlio) „fiul meu"
12. „ „ „ „ *tene le spalle larghe* (hale spalle larghe) „are umeri lați"
13. „ „ „ „ *cossa* (coscia) „coapsă"
14. „ „ „ „ *lu cimice* (la cimice) „ploșnița"
15. „ „ „ „ *fagu* (faggio) „fag"
16. „ „ „ „ *mondone* (montone) „berbec" (*-nt-* > *-nd-*)
17. „ „ „ „ *dienti* (denti) „dinți" (metafoneză)
18. „ „ „ „ *acitu* (aceto) „oțet" (metafoneză)

Numerele sînt cele din ancheta *AIS*.

Scanned with OKEN Scanner

vorbitori, cel mai mare nucleu al Italiei dialectale. Acestea se pot împărți în trei mari varietăți:

a) marchigiană-umbră-romanescă;
b) abruzzeză-puglieză de nord-molisană-campană-lucană;
c) salentină și calabro-siculă.

Toate aceste dialecte, deși de o mare varietate, prezintă mai multe caracteristici comune, dintre care unele, de la Esino înspre sud, pot fi atribuite probabil substratului italic, ca, de exemplu, transformările *nd* > *nn*, *mb* > *mm*, pentru care v. § 18. Se remarcă și transformarea *mi̯* > *ññ*, de ex. *vindemi̯a* > Sora *u̯əllañña*, precum și trecerea lui *b-* (*br-*, *-rb-*) la *v*: S. Elpidio a Mare *vokka* „gură", napol. *varvone* „persoană cu barbă". O altă trăsătură caracteristică a unei zone centro-meridionale foarte vaste o constituie transformările *pl* > *k'* (*č*) și *bl* > *i̯* (*ǧ*), de ex. *plus* > teram. *kki̯ú*, chiet. *ki̯ú*, agnon. *ǧengə* „alb" < german. *blank*, *neǧǧə* „ceață" < *neb*[*ŭ*]*la*). Limitele extreme spre nord ale transformării *pl* > *k'* sînt, după MERLO [103], regiunile 406
Teramo și Chieti, la centru, regiunea Aquilei și la vest, Sora și Castro de' Volsci.

În interiorul acestei mari zone de dialecte centro-meridionale se pot stabili mai multe diferențieri minore. O caracteristică a secțiunii marchigiano-umbro-romanescă este absența sincretismului vocalic (răspîndit mai la sud) și distincția dintre rezultatele lui *-ŏ*, *-ō* > *o̯* și rezultatul lui *-ŭ* > *-o̯*.

Există cîteva trăsături fonetice, morfologice și lexicale de tip net meridional care nu ajung mai sus de o linie ideală, care de la sud de Ancona, de pe țărmul Adriaticei, ajunge pînă la Roma, pe țărmul tirenian. Figura 31 ne arată cîteva din aceste isoglose, luate în comparație cu altele, care deosebesc dialectele de nord de cele centro-meridionale (nr. 1—7).

Pe de altă parte însă, există alte isoglose care leagă Italia de nord cu Roma, prin partea de nord a regiunii Marche și Umbria (urmînd, adică, aproximativ, drumurile antice Flaminia și Salaria) lăsînd la o parte Toscana. S-a arătat puțin mai sus, în legătură cu trecerea lui *a* la *e* (transformare care, cum s-a spus, în Italia de nord continuă condițiile galo-romanice), pătrunderea acestei evoluții fonetice, prin Umbria, pînă în Toscana (Arezzo). Căile Flaminia și Salaria, foarte frecventate chiar în epoca romană, au avut apoi o deosebită importanță în timpul perioadei dominației papale, fiind principalele artere dintre Roma și teritoriile dependente politic de ea care se găseau mai la nord [104].

Figura 32 ne arată cîteva din aceste isoglose; se observă, printre altele, cum termenul *adesso* „acum" (< *ad ipsum (tempus)* sau *ad id ipsum (tempus)*), caracteristic Italiei de nord și zonei galo-romanice, se extinde spre Roma într-o fîșie de teritoriu care urmează aproximativ căile Flaminia și Salaria, lăsînd izolată Toscana în care se spune *ora* „acum" (< *hora*) și Italia meridională cu *mo̯* „acum" (< *modo*).

[103] C. MERLO, *Fonologia del dialetto di Sora*, Pisa, 1920, p. 132.

[104] Cf. R. H. HALL, *The Papal States in Italian Linguistic History*, în *Language*, XIX (1943), p. 125—140.

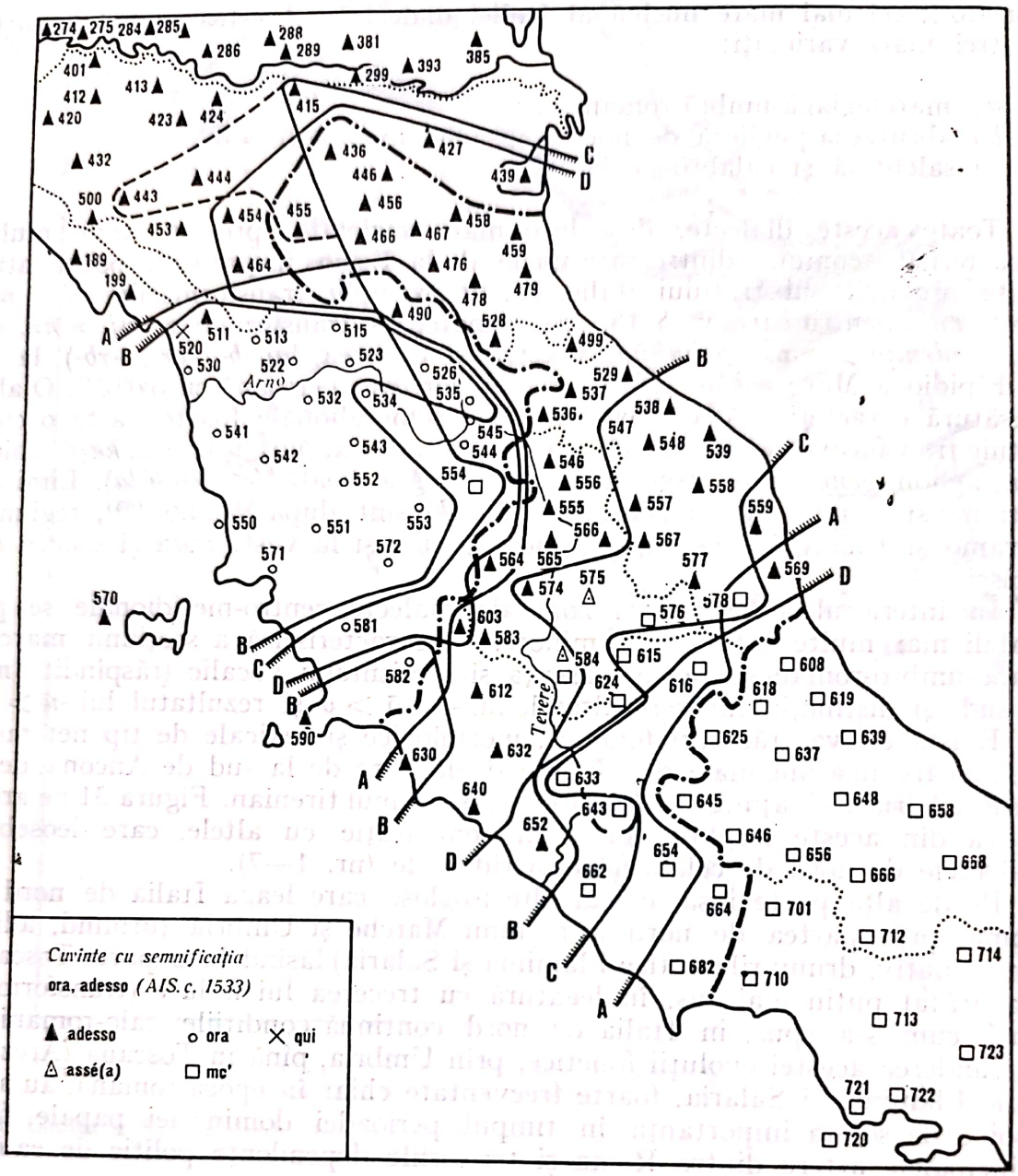

Fig. 32. Cîteva isoglose ale teritoriului lingvistic italian (după R. A. Hall Jr., *Language*, XIX (1943), p. 131). În afară de semnele grafice (triunghiuri, pătrate și cercuri) explicate în legendă pentru „acum", isoglosele notate prin litere mari indică:

A. tipul *stracciaro* în opoziție cu *ceniciai(u)olo* „vînzător de zdrențe", propriu Toscanei, și diferiții termeni răspîndiți în Italia de sud (cf. *AIS*, harta 204);
B. tipul *fora*, în opoziție cu tosc. *f(u)ori* „afară" și it. merid. *fori*, *forə* (cf. *AIS*, harta 356);
C. tipul *somaro* față de *asino* „măgar" (cf. *AIS*, harta 356);
D. tipul *dipanatoio* și altele asemănătoare față de *arcolaio*, *aspo* „vîrtelniță" (cf. *AIS*, harta 1507).

Linia întreruptă indică granițele istorice ale Statului Papal. Numerele sînt cele din ancheta *AIS*.

Scanned with OKEN Scanner

O poziție cu totul specială are dialectul din Roma; influența toscană foarte timpurie [105], diversele evenimente istorice, care au depopulat în mai 408
multe rînduri orașul [106], și imigrațiile care au urmat au făcut ca vechiul dialect roman autohton, despre care putem să ne facem o idee studiind textele antice [107], să fie treptat înghițit de o nouă varietate, formată din toscană suprapusă pe un substrat romanesc. Iar prestigiul și importanța Capitalei după 1870 au răspîndit, treptat, această „romanescă" nouă în tot *Latiul*, unde pînă acum cîțiva ani supraviețuiau, și, în parte, mai supraviețuiesc și astăzi, în mediul rural roman, dialecte coexistente cu ceea ce a fost romanesca autohtonă [108].

O caracteristică foarte importantă a dialectelor italiene centro-meridionale este dezvoltarea metafoniei, care se prezintă în două tipuri principale. Unul, pe care-l putem numi „napoletan", închide vocalele *ẹ́* (< *ē*, *ĭ*) și *ọ́* (< *ō*, *ŭ*) în *i* și *u* cînd vocalele finale atone sînt (sau au fost) *-ī* și *-ŭ*; în aceleași condiții vocalele tonice *ẹ́* (< *ĕ*) și *ọ́* (< *ŏ*) formează diferiți diftongi. Celălalt tip de metafonie, numit „ciociaresc" sau „arpinat", concordă cu tipul napoletan în ceea ce privește tratamentul vocalelor închise, dar se deosebește de acesta prin faptul că nu reduce vocalele deschise *ẹ́*, *ọ́* la diftongi, ci la vocalele închise *ẹ́*, *ọ́*. Metafonia italiană centro-meridională se deosebește deci considerabil de cea din Italia de nord, cauzată numai de vocala palatală *-ī* final. Fenomen la origine numai fonetic, atît în Italia de nord cît și în Italia centro-meridională, mai ales după dispariția sau reducerea vocalelor finale, metafonia a căpătat valoare morfologică. În timp ce, în Italia de nord, fiind cauzată numai de *-ī*, metafonia ajunge în morfologie să opună, la masculine, singularul pluralului (tipul bologn. *fiåu̯r*, pl. *fiur*, pe care l-am citat mai sus), în italiana centro-meridională ea servește foarte rar ca opoziție de număr, indicînd, în cele mai multe cazuri, o opoziție de gen (de ex. Ischia: *spusə* „soț, -i" față de *spọ́se* „soție, -i"; *russə* „roșu, -ii", *ráu̯ssə* „roșie, -ii"). Foarte răspîndită este și transformarea *-ll-* > *-dd-* (sau *-ḍḍ-*), care apare și în sardă (v. § 21).

În Abruzzi, dialectele din regiunea Aquileì continuă, aproape fără deosebiri, caracteristicile grupului marchigiano-umbro-romanesc. Nu găsim încă, în aceste dialecte, sincretismul vocalic caracteristic graiurilor meridionale. În schimb, puțin mai la sud, în dialectele abruzzeze din provinciile Pescara, Chieti și Teramo, ca și în dialectele din Molise, întîlnim transformarea vocalelor din silabele slab accentuate în vocala de timbru *ə*. Dealtfel, aceasta 409

[105] „Trebuie să ne ferim de ideea că toscanizarea a fost un fenomen care a avut loc în cîteva decenii, datorită influenței acelor toscani pe care papii din timpul Renașterii, și mai ales Leon X, i-au chemat în jurul lor. Nu pentru că această imigrație nu ar fi avut importanță, ci pentru că ea a constituit numai un episod", B. MIGLIORINI, *Dialetto e lingua nazionale a Roma*, în „Capitolium", Luglio, 1932 și *RLingR*, IX (1933), p. 370—382.

[106] La întoarcerea papilor de la Avignon, Roma număra numai 17 000 de locuitori; în 1523, avea 60 000, dar, după jefuirea Romei, în 1527, 33 000.

[107] Cf. în special conștiincioasa cercetare lingvistică a lui C. MERLO, *Vicende storiche della lingua di Roma*, I. *Dalle origini al sec. XV*, în *ID*, V (1929), p. 172—201; II. *Le Stravaganze d'Amore di Cr. Castelletti (sec. XVI)*, ibidem, VII (1931), p. 115—137. Cf. și F. A. UGOLINI, *Contributo allo studio dell'antico romanesco*, în *ArchRom*, XVI (1932), p. 21—50.

[108] Cf. culegerea *I dialetti di Roma e del Lazio* editată de La Società Filologica Romana, Roma, 1920 ș.u.

este trăsătura care unește aceste dialecte cu cele din Apulia de nord, Basilicata (Lucania) și Campania.

Varietatea cea mai îndepărtată a dialectelor meridionale este formată de grupul calabro-sicul; în acest grup se încadrează și dialectul din Apulia de sud, și anume grupul dialectal, deosebit considerabil de cel din Apulia de nord, care se extinde de-a lungul Peninsulei Salentine, mai la sud de o linie care leagă Taranto de Brindisi.

Caracteristica principală comună acestor dialecte (incluzînd Sicilia) este, în afară de absența vocalelor de timbru *ə* (care în Calabria ajung numai la nord de linia Cetraro-Bisignano-Mélissa), transformarea lui *ę* (< *ē*, *ĭ*) și a lui *ǫ* (< *ō*, *ŭ*) în *i* și respectiv *u* (tipul: *kandila* < *candēla*; *sule*, *suli* < *sōle(m)*).

În cea mai mare parte a regiunii (în Calabria, la sud de linia Amantea-Scigliano-Crotone și într-o parte din Salento) nu există nici asimilarea grupurilor *mb* > *mm*, *nd* > *nn* (cf. § 18).

Fenomenul care impresionează cel mai mult în dialectele din extremitatea sudică a Italiei este diferența dintre dialectele din Apulia de nord (de la Foggia în nord pînă la Brindisi în sud), caracterizate prin bogăția și varietatea diftongilor metafonici, și cele din Apulia de sud (salentine, pe care Ribezzo [109] le numește lecce-gallipoli-otrantine). Aici nu se mai găsesc vocale de timbru *ə*, *a* nu se mai transformă în *e* sub influența lui *i* (dial. Francavilla *kai*, dar tarant. *ķeja* „cheie"), apare un aspect diferit al metafoniei etc. Și în dialectele calabreze se observă un salt considerabil, trecînd de linia Nicastro-Catanzaro; la sud de această linie dispar cîțiva diftongi în silabă închisă accentuată (*ossu* față de *ụossu* mai la nord, *lettu* față de *ļiettu* etc.), *mb* și *nd* nu mai sînt asimilate iar în lexic nu se mai găsesc cuvinte de tip arhaic, răspîndite în Calabria de nord, încît avem impresia eronată că ne găsim în prezența unei latinități mai recente. Este cert că pentru o mare parte din aceste diferențe între dialectele din Apulia de nord și de sud sau între cele din Calabria de nord și de sud, cauza trebuie căutată în substratul diferit, italic la nord și grec la sud, precum și în mediul politico-cultural al cîtorva secole din evul mediu (bizantin la sud, longobard la nord) [110].

410 Cît despre dialectele siciliene, uniformitatea lor relativă este mai mult iluzorie. Giorgio Piccitto [111] a propus diviziunea: dialecte

[109] Fr. Ribezzo, *Il dialetto apulo-salentino di Francavilla Fontana*, Martina Franca, 1912, p. 3.

[110] Cf. Ribezzo, loc. cit.; Rohlfs, *La struttura linguistica dell'Italia*, Lipsia, 1937, p. 17 ș.u. Și C. Merlo, în „Guida d'Italia del Touring Club Italiano", Italia Meridionale, III, Milano, 1928, p. 67, se gîndește la substratul grec, nu antic, ci mai degrabă bizantin medieval. Pentru discuția problemei generale (care se leagă de cea a continuității sau a noncontinuității elementului grec în Italia meridională), v. § 20. O. Parlangèli, *Sui dialetti romanzi e romanici del Salento*, *MIL*, XXV (XVI din seria III, fasc. III) (1953), p. 93—198, insistă în schimb asupra caracterului arhaic conservator de tip dialectal salentin; el observă chiar (p. 97): „Dialectele romanice vorbite în Terra d'Otranto, și mai ales în partea periferică (acolo unde Rohlfs consideră că există dovezi evidente ale unei duble romanizări sau italienizări), prezintă caracteristici care le pot situa printre dialectele romanice cele mai conservatoare și mai puțin expuse la inovații".

[111] C. Piccitto, *La classificazione delle parlate siciliane e la metafonesi in Sicilia*, în „Arch. Storico per la Sicilia Orientale", s. IV, a. III (1950), p. 5—34.

occidentale, mai conservatoare, care nu cunosc metafonia și dialecte orientale, de tip mai recent și cu diftongi metafonici (în general *uo* < *ŏ* și *ie* < *ĕ* datorită finalelor originare *-ŭ* și *-ī* [112]). Dialectele siciliene, în comparație cu celelalte dialecte meridionale, au un caracter relativ modern, fapt care a fost explicat în diferite feluri [113].

Dacă din Italia de nord coborîm spre sud, de-a lungul țărmului tirenian, găsim dialecte de tranziție între ligură și toscană în dialectele din Lunigiana inferioară, între Magra, mare și Frigido. Caracterele toscane devin din ce 411
în ce mai evidente pe măsură ce se coboară spre sud.

Puțin mai spre răsărit, se găsesc și dialecte de tranziție între emiliană și toscană. Și aici deci, ca și pe coasta adriatică, între dialectele galo-italice și dialectele imediat apropiate spre sud nu există salturi bruște ca în zona centrală, unde lanțul munților Apenini marchează granița dintre galo-italică și toscană.

Dialectele toscane se pot împărți în patru zone:

a) centrală sau florentină;
b) occidentală (Pisa, Lucca, Pistoia);
c) seneză (Siena);
d) aretino-chianaiolă (Arezzo și Valdi).

Dialectele toscane au o deosebită importanță atît pentru caracterul lor profund conservator, cît și pentru faptul că unul dintre ele, cel florentin, stă la baza limbii literare italiene.

---

[112] C. Piccitto, în opera citată la nota precedentă, propune următoarea clasificare a graiurilor siciliene:

- Siciliană occidentală ... { palermitană; trapaneză; agrigentină centro-occidentală }
- Siciliană centro-orientală ... { centrală { graiurile din Madonie; nisenno-enneză; agrigentină orientală }; orientală { graiurile din sud-est; graiurile din nord-est; cataneză-siracuzană; messineză } }

[113] „Că dialectul sicilian, în totalitatea sa, dovedește caracteristici mult mai moderne decît celelalte dialecte meridionale de pe continent este un fapt evident, care nu este negat de nimeni (Rohlfs, Pagliaro, Alessio). Rămîne încă vie polemica asupra cauzelor acestei ciudate situații. Dată fiind poziția ei insulară — accentuată de atîtea secole de separație politică, mai întîi sub vandali, apoi sub bizantini, arabi și aragonezi — Sicilia, care a fost pe deasupra prima din coloniile romane (241 î.e.n.), ar trebui fără îndoială să aibă un dialect de tip arhaic, sau mai arhaic decît regiunile vecine din Italia peninsulară ... " (G. Bonfante, *Il problema del Siciliano*, în *BCSFLSic.*, I (1953), p. 45). Despre problema „reromanizării" Siciliei după eliberarea insulei de către arabi s-a vorbit la § 21. A se vedea și în nota 70 de la § 21 trimiterile la lucrările lui Bonfante, care se gîndește la influențe galo-romanice. În timp ce Rohlfs este înclinat să dea multă importanță elementului galo-italic importat de colonii din nord (de la care, cum s-a arătat, au mai rămas încă vii unele dialecte), Bonfante se gîndește la influențe galo-romanice transalpine; cf. articolul său *Il Siciliano e i dialetti dell'Italia settentrionale*, în *BCSFLSic*, IV (1956), p. 296—309; de asemenea a se vedea studiul mai recent al lui Rohlfs, *Correnti e strati della romanità in Sicilia*, în *BCSFLSic.*, IX (1965), p. 74—105.

Ca o caracteristică generală a dialectelor toscane se poate aminti transformarea *rį* > *į*; celelalte dialecte, atît nordice cît şi centro-meridionale, îl reduc pe *rį* la *r*, de ex. lat. *area* > tosc. *aia* (în alte părţi *ara*), *-arius* > tosc. *-aio* (în alte părţi *-aro*). Este de remarcat absenţa metafoniei, care lipseşte şi în limba literară. La Florenţa, în Mugello, în Valdarno şi în Valdelsa există transformarea velarelor surde intervocalice latine în consoane constrictive sibilante, înaintea vocalelor palatale, corespunzînd ocluzivelor
412 medio-palatale din limba literară (*la ҫęna* în loc de *la čęna*, *a ǧęnte* în loc de *la ǧęnte*) [114]. Trebuie remarcată aspiraţia („gorgia") lui *c*, atribuită de mulţi cercetători, pe drept sau pe nedrept, substratului etrusc (v. § 19), căreia îi corespunde, într-o zonă mai redusă, aspiraţia lui *-t-* şi *-p-* [115].

Dialectele aretino-chianaiole marchează trecerea de la dialectele de tip net toscan la cele de tip umbric; transformarea *a* < *ä* (Arezzo) indică o trăsătură netoscană.

De dialectele toscane sînt strîns legate dialectele din Corsica, împărţite în două secţiuni, ale căror teritorii sînt separate între ele de lanţul muntos care străbate insula de la nord-vest la sud-est (se numeşte în general „cismontan" dialectul din nord-est şi „ultramontan" cel din sud-vest). Dialectul ultramontan („pomontinc de sud") aminteşte caracteristicile dialectelor sarde, păstrînd pe *ĭ* şi *ŭ* distincţi de *ē* şi *ō*, transformînd pe *ll* şi *lį* în *ḍḍ*; acest dialect păstrează mai multe vestigii ale condiţiilor primitive din insulă care au fost mai tîrziu radical schimbate de penetraţia toscană. Astăzi dialectele corsicane, şi mai ales cele cismontane, care ocupă cea mai mare parte a insulei, sînt de tip net toscan: ele reprezintă structura toscană arhaică.

Limba literară italiană, care s-a format în secolele XIII şi XIV, are la bază toscana, de fapt dialectul florentin (v. şi § 85). Anumite cauze cu caracter geografic şi istoric au făcut ca limba populară toscană să prevaleze asupra celorlalte graiuri din peninsulă, care începeau să se afirme în diferite regiuni, dar mai ales raţiuni cu caracter literar, şi îndeosebi prestigiul celor trei mari scriitori din secolul al XIV-lea (Dante, Petrarca şi Boccaccio) au determinat dominaţia ei absolută. Se ştie că Dante avea, cel puţin pentru poezie, un ideal lingvistic diferit. El năzuia la formarea unei κοινή italiene, care să ia ceea ce era mai bun din fondul comun al tuturor graiurilor

---

[114] „Cea mai veche mărturie a spirantizării lui *č* intervocalic datează din 1427. Un oarecare Guiduccio di Guiduccio Guiducci da Spicchio (Empoli) îşi declară proprietăţile în faţa funcţionarilor de la cadastru şi scrie *dànoscene* „ce ne danno". ... *frutasci* ... *rio Mortiscino* ... *la via del nosce* ... În 1481 întîlnim un exemplu de *sc* în loc de *c* şi la Siena *(dodisci)*... La Florenţa şi la Siena *č* intervocalic s-a transformat în *š* după sfîrşitul secolului al XIII-lea şi înainte de secolul al XVI-lea, probabil în timpul secolului al XIV-lea. La Cortona, spirantizarea a avut loc de-abia după sfîrşitul secolului al XV-lea" (A. CASTELLANI, *Nuovi Testi Fiorentini del Dugento*, Firenze, 1952, vol. I, p. 31); dar cu 60 de ani mai înainte, în 1364, florentinul Ruberto di Guido Bernardi scria *asceto, crosce, chuoscere* etc. (CASTELLANI, *op. cit.*, p. 161). Diferit este cazul lui *ǧ* din *ǧ*; în general *ǧ* provine direct din *sj*; putem să ne gîndim însă şi la un *-č-* intervocalic care s-a sonorizat în *-ǧ-* şi care a dat deci pe *-ǧ-* *(duecento* > *duǧento* > *duǧento)*.

Diferenţa între *ǫ* < *č* şi *š*, corespunzînd it. *sc(i)*, constă mai ales în faptul că al doilea fonem este întotdeauna lung; există astfel o diferenţă fonematică sensibilă între *la ǫęna* (= la cena) şi *la šše̤na* (= la scena).

[115] [A se vedea, acum, HERBERT J. IZZO, *Tuscan and Etruscan. The problem of linguistic substratum influence in central Italy*, University of Toronto Press, 1972. — N. Edit. vers. rom.].

populare și visa o limbă italiană aulică de tipul celei a provensalilor (v. § 78), un idiom care să nu fie nici unul din graiurile Italiei. Aceste dialecte, după părerea lui, pentru un motiv sau altul, nu erau potrivite pentru a fi ridicate la rangul de limbă literară, și cu atît mai puțin toscana (cap. XIII din prima carte a lucrării *De vulgari eloquentia* are, în codicele Vatican și Trivulzian, titlul „Quod in quolibet idiomate sunt aliqua turpia, sed pro ceteris tuscum est turpissimum [116]). Dar de la teorie la practică, adeseori diferența este destul de mare; Dante, care se opunea în teorie folosirii toscanei, a scris într-o florentină moderată și a contribuit astfel mai mult decît oricare alt italian la ridicarea acestui dialect la rangul de limbă literară a întregii Italii.

Pentru a demonstra că la baza italienei literare stă dialectul florentin, 413
ar fi suficiente cîteva considerații cu caracter fonetic și morfologic (pe lîngă altele cu caracter nu strict lingvistic) și anume:

1. *ę* și *ǫ* din latina vulgară (respectiv < *ē*, *ĭ* și *ō*, *ŭ* din latina clasică, v. § 49), în fața lui *ñ*, *l'*, *skj* sau a unui grup format din consoană + palatală sau consoană + velară, se închid, în florentină (și deci în limba literară) respectiv la *i* și *u*, în timp ce în celelalte varietăți dialectale, chiar toscane, rămîn *ę* și *ǫ*; de ex. *famiglia* < lat. vulg. **famęlia*, lat. clas. *famĭlia*; *mischia* < lat. vulg. **męscla(t)*, lat. tîrzie *mĭscŭlat*; *vince* < lat. vulg. *vęnci(t)*, lat. clas. *vĭncit*; *pugno* < lat. vulg. **pǫgnu*, lat. clas. *pŭgnu(m)* etc. [117].

În textele antice toscane (dar nu florentine) găsim în schimb forme ca *istovelie* „veselă" (it. *stoviglie*) (sec. XIII, Ricordi di Matasala di Spinello senese); *maravellie* „minunății" (it. *meraviglie*); *vense* „a învins" (it. *vinse*) etc. (sec. XIII, Conti di antichi cavalieri (aretin)) [118].

2. Trecerea lui *-ri-* la *-i-*, ca în *area* (*aria*) > *aia*; *morio(r)* > *muoio*; *-arius* > *-aio*; *paria* > *paia* etc. [119]. La Lucca *i* secundar devine *l'*, de ex. *ghiaglia* „prundiș" (< *glarea*), *mangiatoglia* [120], *mangiatoia* „iesle" etc.,

---

[116] Chiar dacă titlurile sînt mult posterioare textului, formularea acestui titlu este interesantă: Dante începe capitolul cu cuvintele: „Post hoc veniamus ad Tuscos, qui, propter amentiam suam infroniti, titulum sibi vulgaris illustris arrogare videntur ...".

[117] Unii filologi italieni numesc această transformare fonetică „anafoneză"; astfel, de exemplu, A. Castellani, *Nuovi Testi Fiorentini del Dugento*, Firenze, 1952, care o definește (vol. I, p. 21) „transformarea lui *e* tonic în *i* înaintea lui *n* palatal din *ni*, *l* palatal, *n* + velară; transformarea lui *o* tonic în *u*, înaintea lui *n* + *g*" și adaugă (p. 25) că se întîlnește la Florența, Prato, Pistoia, Lucca, Pisa, Volterra și sporadic la Siena (unde însă sînt regulate formele cu *e*, *o*). Lipsește însă în toate celelalte zone ale Italiei centro-meridionale.

[118] E. Monaci, *Crestomazia italiana dei primi secoli con prospetto grammaticale e glossario*. Nuova edizione riveduta e aumentata da F. Arese, Roma—Città di Castello, 1955, N. 37, rîndul 50 și N. 155 rîndurile 25 și 159; L. Hirsch, *Lautlehre des Dialekts von Siena*, Bonn, 1885, p. 21, citează formele *conseglio*, *fameglia*, *someglia*, *stoveglie*, *vermeglio*, *arengare*, *cengono*, *cengia*, *meschia* etc. și la p. 41: *giogne*, *pongere*, *ponto*, *onto* etc. Păstrarea lui *o* nu este necunoscută în vechea pistoieză, cf. J. Dowden Bruner, *The Phonology of the Pistojese Dialect*, Baltimore, 1894, p. 30 (care citează formele *adonqua*, *ponto* etc. și, din Cino da Pistoia, *gionto* etc.).

[119] Transformarea *ri* > *i* se întîlnește sau se întîlnea și în Umbria și într-o parte din Sabina, cf. A. Castellani, *L'area della riduzione di* ri *intervocalico a i nell'Italia mediana*, în *AGI*, XXXV (1950), p. 141—166.

[120] Cf. S. Pieri, *Fonetica del dialetto lucchese* în *AGI*, XII (1890—1892), p. 107—134 (iar pentru transformarea *ri* > *gli*, caracteristică zonei luccheze, v. p. 116, § 57).

în timp ce la Pisa rezultatul regulat este *r*, ca şi în alte părţi ale Italiei (cf. toponimele *Melora, Portoro* etc.) [121].

3. Desinenţa *-iamo* de la prima persoană plural a prezentului indicativ al tuturor conjugărilor. În latină cele patru conjugări aveau terminaţii distincte (*-amus, -ēmus, -ĭmus, -īmus*) care se păstrează bine în română (unde
414 există: a) *cîntăm*, b) *avém*, c) *trimítem*, d) *auzím*). În limbile ibero-romanice ele s-au redus la trei, deoarece conjugarea a treia a trecut în mare parte la a doua şi în măsură mai mică la a patra (de ex. sp. *amamos, tenemos, finimos*). În franceză există o uniformizare ca în italiana literară şi găsim la toate conjugările *-ons* (*aimons, recevons, rendons*). Şi în italiana veche se găsesc însă trei forme distincte: *-amo (cantamo)*, *-emo* (*potemo, avemo*) şi *-imo (udimo*). În secolul al XIII-lea este frecventă în Toscana folosirea lui *-amo* la conjugarea întîi, şi mai mult folosirea lui *-emo* la conjugarea a doua (şi a treia) şi a lui *-imo*, la a patra (numită în general a treia în italiană). Dar inovaţia *-iamo*, care uniformizează toate conjugările, începe să se răspîndească şi rămîne singura desinenţă. Această inovaţie, care porneşte de la Florenţa sau poate din împrejurimile Florenţei, provine probabil din forma *siamo*, care derivă dintr-un lat. vulg. **siamus* în loc de *simus*, format pe baza lui **siam*, **sias*, **siat* (în loc de *sim, sis, sit*) [122].

4. Desinenţa *-ęi* de la prima persoană singular a condiţionalului prezent (tip *amerei, vorrei, dormirei*). În franceză condiţionalul este format de infinitivul verbului la care se adaugă imperfectul auxiliarului *habēre* (*cantare habebam* < v. *chantereie*, mod. *chanterais*). În italiană, în loc de imperfect [123], condiţionalul prezent are la bază perfectul lui *habēre* (lat. vulg. **hebui* în loc de *habui*). Deci: **cantare hebuit* > *canterebbe*. Dar la prima persoană, de la un **cantare hebui* ne-am aştepta la *canterebbi* şi nu la *canterei*. Formele de tipul *canterebbi* sînt destul de frecvente în zona dialectului aretin (Guittone d'Arezzo foloseşte chiar forme ca *impetrerebbi* etc.). Forma cu *-ei* este analogică şi se naşte din proporţia:

tememmo, temeste: *temeremmo, temereste* = *temei* : *x*

în care *x* este exprimat prin *temerei* [124].

---

[121] Cf. S. Pieri, *Fonetica del dialetto pisano*, în *AGI*, XII (1890—1892), p. 137—160 (iar pentru transformarea *-rį-* > *-r-*, v. p. 146, § 59).

[122] *-emo, -imo* se păstrează în tot secolul al XIII-lea: mult mai rar este *-amo*, cel puţin la Florenţa; inovaţia *-iamo* nu este anterioară antepenultimului deceniu al secolului al XIII-lea. La Siena primul exemplu este din 1262; cf. A. Castellani, *Nuovi Testi Fierentini* ..., vol. I, p. 139 ş.u.; *Studi di filol. ital.*, XVI (1958), p. 91.

[123] Derivări ale tipului cu imperfectul *(cantare habebam)* se întîlnesc în Italia (atît în nord cît şi în sud) în forme de condiţionale de tipul it. *cantaria*. Ele apar şi în limba literară veche, unde sînt probabil importate din Sicilia, datorită influenţei limbii aulice şi literare siciliene (cf. A. Schiaffini, *Influssi dei dialetti centro-meridionali sul toscano e sulla lingua letteraria*, în *ID*, V (1929), p. 1—31).

[124] Forma *-ei* se poate explica şi fără proporţia analogică citată în text, şi anume prin simpla reducere *ebbi* > *ei*, care se mai întîlneşte în italiana veche (Dante, *Inf.*, I, 28, are *ei posato* în loc de „ebbi posato"); forme corespunzătoare celor toscane, de la *cantare habui* sau *hebui* există şi în Italia de nord, de ex. în Veneto *cantarave, me piazerave* (alături de *a cantaria, me piazaria* etc.), bologn. *cantarév, farév* etc. şi deci, în ultima analiză, prezenţa acestui condiţional ar putea să nu fie o adevărată caracteristică toscană.

Scanned with OKEN Scanner

Nu sînt uşor de stabilit caracteristicile generale ale italienei [125], dată fiind varietatea italienei dialectale. Dacă ne limităm la italiana comună, adică la limba naţională, scrisă şi vorbită, am putea să indicăm cîteva trăsături care o deosebesc de celelalte limbi romanice: 415

1. Absenţa vocalelor palatalizate (*ö*, *ü*) şi a celor cu timbru *ə* [126].

2. Absenţa metafoniei [127].

3. Păstrarea timbrului vocalelor finale şi dispariţia tuturor consoanelor finale din latină; în felul acesta toate cuvintele italieneşti se termină în vocală [128].

4. Prezenţa consoanelor lungi şi duble (geminate) alături de consoane simple; între consoanele simple şi duble există opoziţie fonologică (de ex. *fato* „destin" ~ *fatto* „fapt, făcut"; *calo* „cobor" ~ *callo* „bătătură"; *ano* 416

[125] Dante numea italiana „lingua del *sì*"; „Definiţia era, în fond, exactă, pentru timpurile acelea. Dar astăzi limbile literare în care se afirmă prin *sì* sînt mai multe: italiana, spaniola, portugheza, catalana şi de asemenea engadineza. Astfel încît *sì* nu constituie cîtuşi de puţin o caracteristică « de neconfundat », cum s-ar spune astăzi, a limbii noastre naţionale" (M. Bartoli, *Caratteri fondamentali della lingua nazionale italiana e delle lingue sorelle*, în „Miscellanea della Facoltà di Lettere e Filosofia" [dell' Università di Torino], I, Torino, 1936, p. 69).

Meyer-Lübke, *Italienische Grammatik*, Leipzig, 1890, p. 1, căutînd o trăsătură lingvistică distinctivă comună pentru toată sau pentru o mare parte a Peninsulei (şi nu numai pentru limba literară), mai ales în opoziţie cu galo-romanica, se opreşte la transformarea *cl* > *chi*. Bartoli, *op. cit.*, p. 94, crede că, deşi vorbeşte de *cl*, Meyer-Lübke se referea la *fl* > *fj*, ceea ce este însă arbitrar: *cl* > *kj* poate caracteriza o mare parte a domeniului italian (în italiana de nord în general se merge mai departe şi se ajunge la *č*, de ex. *clamare* > it. *chiamare*, dar it. de nord *čamar*, faţă de galo-romanică şi ladină, care menţin pe *cl* intact), dar nu faţă de română care prezintă aceeaşi transformare a grupului *cl* ca şi italiana (*clamare* > *chema*; *clave* > *cheie* etc.). Italiana reduce la *j* (adică *i̯*) şi pe *l* din grupurile *bl*, *pl*, *fl*, în timp ce româna, în aceste grupuri, păstrează intact pe *l* (cf. it. *fiore*, *piombo*, faţă de rom. *floare*, *plumb*). Bartoli, în lucrarea citată, examinează unele caracteristici ale limbii italiene pe baza unor criterii geografico-lingvistice şi trage concluzia că italiana este limba romanică cea mai bogată în ceea ce priveşte păstrarea unor vechi faze latine („romane") şi cea mai săracă în inovaţii neolatine („romanice").

[126] Este o caracteristică a întregii toscane; vocalele modificate *ö* şi *ü* apar numai în unele dialecte galo-italice; vocalele neaccentuate neutre apar într-o mare parte din dialectele meridionale. Vocalele palatalizate (*ö*,*ü*) nu se întîlnesc însă nici în română, nici în spaniolă, nici în portugheză (cel puţin nu în limba literară); spaniola nu cunoaşte nici vocalele neaccentuate neutre.

[127] Metafonia este provocată, în dialectele din Italia de nord, de *-i-*; în dialectele din Italia centro-meridională, de *-ī*, *-ŭ*. Metafonia se întîlneşte, deşi în condiţii diferite, în aproape toate idiomurile neolatine. Ea lipseşte însă astăzi din limba literară şi din toate dialectele toscane; dar textele vechi din Toscana de răsărit şi din Umbria de nord prezintă o formă de metafonie redusă, pe care Castellani, *Nuovi Testi Fiorentini del Dugento*, ..., vol. I, p. 21, o defineşte „transformarea lui *ę́* în *i* cînd în silaba finală se găseşte un *i* sau un *u*; transformarea lui *ǫ́* în *u* cînd în silaba finală se găseşte un *i* sau un *u* (exemple: *viro* (*-u*), *viri* faţă de *vera*, *vere*; *coluri* faţă de *colere*". După cum se vede, metafonia care apare în Umbria şi într-o parte a Toscanei este de tip centro-meridional şi nu italian septentrional. A se vedea şi lucrările lui Fr. Schürr citate la p. 188, nota 52.

[128] Şi aceasta este o caracteristică a graiurilor toscane; se ştie că, în Toscana, la cuvintele care se termină în consoană (toate fiind de origine străină) se adaugă un *-e* epitetic, de ex. cuvintele *cognac*, *lapis*, *vermut* etc. sînt pronunţate *cognacche*, *lapisse*, *vermutte*.

„anus" ~ *anno* „an"; *pala* „lopată" ~ *palla* „minge"; *bruto* „brutal" ~ *brutto* „urît" etc. [129]).

5. Poziția liberă a accentului; el atinge orice silabă, producînd astfel cuvinte oxitone, paroxitone, proparoxitone etc.[130].

6. Bogăția aproape infinită a derivărilor sufixale.

7. Libertatea considerabilă a sintaxei frazei.

S-a văzut în acest paragraf că în vastul teritoriu italo-romanic, există trei varietăți pe care le-am considerat legate de italiană: dalmata, ladina și sarda. Dar așa cum există o trecere insesizabilă între diferitele tipuri de dialecte pe care le-am clasificat drept italiene, tot așa nu există nici un salt brusc între ladină și italiana de nord, nici între sardă și italiana centro-meridională, nici între dalmată și italiană.

Dacă este adevărat că, în domeniul romanic, nu apar niciodată salturi și că o clasificare absolut științifică a dialectelor romanice este imposibilă [131], 417 trebuie să amintim că italiana de tip toscan a fost, de secole, limba literară nu numai a tuturor vorbitorilor diverselor dialecte care formează Italia dialectală, dar și a celor ce vorbeau sarda și a multora dintre ladini (cel puțin a friulanilor, care, fiind circa o jumătate de milion, sînt de cinci ori mai numeroși decît ladinii occidentali și centrali, luați împreună). Această unitate în folosirea

---

[129] Opoziția dintre consoane simple și geminate este în general corelată cu opoziția dintre vocalele scurte și lungi: în *fato*, *a* este lung iar *t* este scurt (simplu), în timp ce în *fatto*, *a* este scurt iar *t* lung. Dar simțul lingvistic al italienilor, chiar și al celor culți, respectă mai mult opoziția dintre consoane și nu pe cea dintre vocale, desigur și datorită influenței tradiției ortografice. Sistemul de opoziții dintre consoanele scurte și lungi are însă, în italiană, cîteva „căsuțe goale", deoarece unele foneme apar numai lungi *(z, ź, š, l', ñ)* și un singur fonem apare numai scurt (*ś*, adică *s* sonor).

[130] Această caracteristică este importantă mai ales în raport cu franceza (nu față de spaniolă și română care prezintă, în general, aceeași situație ca italiana). Totuși poziția accentului este, în toate limbile romanice, aceeași ca în latină (cu schimbările care au avut loc în latina vulgară). Numai că italiana a păstrat intactă structura cuvîntului, în timp ce franceza a redus considerabil toate cuvintele făcînd, practic, să cadă toate silabele care urmau după accentul tonic; în felul acesta toate cuvintele franceze au ajuns oxitone. Această păstrare a structurii cuvîntului latin și această libertate a accentului permite italienei să asimileze oricînd cuvinte culte latinești fără să le schimbe poziția accentului, ceea ce franceza nu poate face (de ex. it. *àgile*, dar fr. *agile*, cuvînt cult provenind din lat. *agĭlis*).

[131] În mod just F. Brunot, *Histoire de la langue française*, Paris, 1905 ș.u., vol. I, p. 300, criticînd observațiile lui P. Meyer și G. Paris în ce privește o împărțire prea netă între franceză și provensală (... il n'y a pas deux Frances), împotriva acestei „muraille imaginaire", remarcă: „Si on admet les principes de M. P. Meyer, ce n'est pas seulement entre le français et le provençal que la barrière s'abaisse, c'est entre tous les parlers romans de l'ouest. Du coté des Alpes, entre le domaine italien et le domaine français, la transition se fait par les parlers italiens de la frontière, si voisins du provençal; du côte des Pyrénées, entre le domaine espagnol et français, elle se fait par le gascon. Tout le domaine du roman continental, exception faite du roumain, ne forme donc qu'une masse, au sein de laquelle il est chimérique le plus souvent de vouloir tracer des démarcations". H. Schuchardt confirma principiile expuse în prelegerea citată la § 6 în comunicarea sa *Sprachverwandtschaft*, în „Sitz. d.k. preuss. Akad. d. Wiss.", 1917. W. v. Wartburg, în prelegerea de deschidere a celui de-al VII-lea Congres internațional de lingvistică romanică, pe care am citat-o, prevede o viitoare clasificare sincronică a limbilor romanice care, lăsînd de o parte româna și franceza, le va opune tuturor celorlalte limbi neolatine: „Elle établira probablement un groupe méditerranéen comprenant l'italien, l'occitan, le sarde, le catalan, l'espagnol et le portugais, à moins que ce dernier ne soit aussi mis à part, avec la désignation de groupe atlantique ..." (p. 37).

literară a limbii italiene ca limbă națională a contribuit fără îndoială și la unele evoluții convergente ale dialectelor care, dealtfel, încă *ab origine*, erau reunite prin strînse legături de rudenie.

§ 69. **Provensala (și gascona).** Să trecem mai departe, spre apus, la grupul pe care l-am numit (de acord cu toți lingviștii moderni) *galo-romanic*. Și aici se repetă aceleași probleme generale pe care le-am văzut în cazul italo-romanicei: în cadrul acestui grup unitar, la nivel înalt, cîte unități lingvistice și dialectale se pot distinge? Numai două, și anume, franceza (langue *d'oïl* sau *d'oui*) și provensala (langue *d'oc*), așa cum fac încă unii tradiționaliști, sau trei, adăugînd franco-provensala, sau chiar patru, considerînd catalana diferită de provensală, sau poate chiar cinci, considerînd independentă și gascona? Dar catalana, și eventual gascona, fie că este considerată coordonată cu provensala, fie că este considerată printre limbile ibero-romanice, reprezintă, în orice caz, trecerea firească de la galo-romanică la ibero-romanică, așa cum dalmata marchează trecerea de la balcano-romanică la italo-romanică.

Este inutil să ne propunem, din nou, criterii metodologice și soluționarea unor probleme generale privind clasificarea dialectelor romanice, pe care, de mai multe ori, le-am luat în discuție în acest capitol, fără a putea da soluții clare. Aceleași rezerve pe care le-am manifestat pentru alte zone romanice 418
sînt valabile, evident, și pentru Galo-Romania, ale cărei diviziuni interne se fac mai mult din necesitatea subiectivă de clasificare sau din rațiuni de ordin practic decît pentru a corespunde unei realități obiective.

Mergînd din Italia spre apus, urmînd țărmul liguric, găsim zona *provensalei*. Aici granița politică actuală dintre Italia și Franța coincide, aproximativ, cu granița lingvistică. La Ventimiglia, localitate de graniță italiană, se vorbește un dialect net liguric. La Nisa, cîțiva kilometri mai spre vest, se vorbește un dialect provensal, în care însă nu lipsesc influențe italienești [132]; Menton, prima localitate franceză pe linia Genova-Marsilia, are un dialect de tranziție între provensală și galo-italică (iar prin ceea ce are din provensală, aparține mai degrabă grupului alpin, ca și dialectele provensale din Piemont), în timp ce Monaco este (sau mai bine zis era) o veche insulă lingvistică ligură [133].

Coincidența dintre granița politică, granița geografică și granița lingvistică dispare dacă, părăsind țărmul, urmăm lanțul alpin. Între provensală și ligură (și mai la nord între provensală și piemonteză), ca și între franco-provensală și piemonteză mai spre nord-est, Alpii nu marchează o graniță lingvistică. Acesta este unul dintre exemplele invocate cel mai frecvent de către lingviști, pentru a demonstra că granițele geografice foarte nete (lanțuri de munți sau

[132] Cf. M. Bartoli, *La posizione del dialetto nizzardo rispetto al provenzale, all'italiano e al franceze*, în „Rivista Ingauna e Intemelia. Bollettino della R. Deputazione di Storia Patria per la Liguria", VII (1941), p. 147—200.

[133] Cf. G. B. Andrews, *Il dialetto di Mentone, in quanto egli tramezzi ideologicamente tra il provenzale e il ligure*, în *AGI*, XII (1890—1892), p. 97—106; R. Arveiller, *Études sur le parler de Monaco*, Thèse de Paris, Monaco, 1967.

fluvii) nu coincid întotdeauna cu granițele lingvistice [134]. Aici condițiile
419 lingvistice nu sînt datorate graniței geografice, ci unor profunde rațiuni istorice. Teritoriile cisalpine și transalpine au aparținut, timp de secole, unei singure unități politice; sub dinastia Savoia, originară din Chambéry, limba administrației, a tribunalelor etc. era franceza, care s-a extins și în Piemont, unde, de-abia în secolul al XIX-lea, italiana a recîștigat terenul.

Dincoace de granița politică cu Franța, pe teritoriul italian, găsim numeroase zone cu dialecte provensale; cele mai importante centre provensale sînt cele ale valdensilor (fr. *Vaudois*) din Val Pellice. O colonie valdensă, probabil originară din Bobbio Pellice, a emigrat în secolul al XV-lea în Calabria la Guardia Piemontese (Cosenza), unde își păstrează dialectul cu caracteristici arhaice. O poziție specială are dialectul de tip provensal din Pragelato, în zona muntoasă din Val Chisone; provensale, sau, cel puțin, cu pronunțate tendințe provensale, sînt dialectele din Limone, pe versantul padan din Col di Tenda, din Valdieri în Val Gesso, din Roaschia, Vinàdio, Ulzio (Oulx) etc., unde influența piemonteză devine din ce în ce mai puternică. Aceste zone de provensală pe teritoriu italian din punct de vedere geografic și politic sînt mult mai numeroase decît cele italiene pe teritoriul provensal (în afară de Monaco, probabil o colonie ligură din secolul al XI-lea, dialectul ligur se vorbea odinioară în satele Biot și Vallauris lîngă Antibes, precum și la Mons și Escragnoles, la 15 km vest de Grasse, locuite de descendenți ai coloniștilor care proveneau din satele de pe țărmul ligur).

După ce ne-am oprit mai mult asupra graniței lingvistice a provensalei față de italiană, vom trece în revistă extinderea provensalei. Granița lingvistică între provensală (langue d'oc) și franceză (langue d'oïl) s-a deplasat în decursul vremurilor, întotdeauna în favoarea francezei, care de secole este, și pentru
420 provensali, limba națională și limba literară. Să vedem mai întîi răspîndirea actuală a provensalei și subdiviziunile sale dialectale. Jules Ronjat (1864—1925), căruia îi datorăm cel mai bun și mai amplu studiu gramatical al dialectelor provensale moderne, care a fost publicat postum [135], deosebește cinci grupuri de dialecte și anume:

1. grupul provensal (sau medio-provensal la alți autori) de la Agen la Nisa (subgrupul din Rhône stă la baza limbii literare provensale moderne);
2. grupul langue d'oc-Guyenne [languedocien-guyennais];
3. grupul aquitan;

---

[134] H. Morf, *Mundartforschung und Geschichte auf romanischem Gebiet*, în *BDR*, I (1909), p. 1—17 (republicat în *Aus Dichtung und Sprache der Romanen*, III, Berlin, 1922, p. 295—320), observă (p. 5 în revistă și p. 301 în volum): „Das frappanteste Beispiel dafür, dass ein Hochgebirgskamm keine Sprachscheide ist, zeigen die Westalpen, die Frankreich von Italien trennen, vom Monte Rosa bis zum Cod di Tenda. Auf der ganzen Linie haben wir heute in den Hochtälern des italienischen Ostabhanges provenzalische und frankoprovenzalische Mundarten. Das ganze Quellgebiet des Po und seiner Zuflüsse gehört sprachlich nicht zum Piemontischen, sondern zum gallischen Westen: der nördliche Teil zum frankoprovenzalischen, der südliche zum provenzalischen. Die Grenze bildet der alte *Mons Materna*, der heutige *Mont Genèvre* mit jenem Alpenübergang von Briançon herüber längs der Dora Riparia, den schon Hannibal benutzte. Nördlich davon sind die Täler der Dora Baltea (Aosta), des Orco, der (nördlichen) Stura frankoprovenzalisch. Die Täler der Dora Riparia sind teils frankoprovenzalisch, teils provenzalisch, und von ihr ab bis südlich zum Col di Tenda, ist alles provenzalisch (die Täler von: Chisone, Po, Varaita, Maira, Grana, Stura (merid.), Gesso und Vermenagna mit dem Hauptorte Limone)".

[135] *Grammaire istorique* [sic!] *des parlers provençaux modernes*, Montpellier, 1930—1941.

4. grupul auvergnat-limousin;
5. grupul alpin-dauphinois.

RONJAT nu a cuprins în clasificarea dialectelor provensale catalana, dar a inclus gascona (în grupul aquitan).

Dialectele provensale care, după cum s-a arătat, și-au restrîns teritoriul sub presiunea limbii naționale, sînt într-un continuu regres; mai ales granița de nord, care nu poate fi reprezentată de o simplă linie, ci mai degrabă de o fîșie [136], s-a deplasat spre sud. Astăzi, în orașe, se aude destul de puțin provensala, care acum vreo treizeci de ani era încă destul de vie. Dialectele provensale actuale, cu excepția gasconei, prezintă o deosebită omogenitate; într-o bună parte din teritoriul central, *-a* final s-a transformat în *-o* (cf. *Mireio*, nume propriu feminin, titlul capodoperei lui Mistral). Dintre caracteristicile provensalei putem aminti: raritatea diftongării lui *ĕ* și *ŏ* (*pĕde(m) > pe; caelu(m) > cel; cŏr > cor* etc.; diftongarea este condiționată numai de un *-i* din silaba următoare, de ex. *hĕri > ier; morio(r) > muer* etc.) și absența absolută a diftongării lui *ę* (< *ē, ĭ*) și *ǫ* (< *ō, ŭ*), de ex. *fĭde(m) > fe, vĭce(m) > vetz; flōre(m) > flor; crŭce(m) > crotz* etc.; păstrarea lui *á* tonic, care în franceză, cel puțin în silabă deschisă, se transformă în *e*, de ex. *amare > amar* (fr. *aimer*); *cane(m) > can* (față de fr. *chien*); păstrarea diftongului *au*, de ex. *auru(m) > aur; avica > auca* „gîscă"; rezistența 421
vocalelor posttonice; păstrarea lui *c, g* înaintea lui *a* în cea mai mare parte a teritoriului (spre nord începe transformarea în *ch, j* (= *č, ǧ*), comună cu franceza) [137] și o morfologie în general destul de conservatoare (în special, conjugarea păstrează bine desinențele personale).

Dialectele provensale, care s-au dezvoltat din latina vulgară, au început să fie atestate foarte timpuriu și au dat naștere unei literaturi medievale 423
înfloritoare; apoi folosirea literară a devenit tot mai rară și s-a stins cu totul, renăscînd mai mult ca literatură regională, în secolul trecut (v. § 78).

G a s c o n a, pe care RONJAT o include, împreună cu bearneza, în grupul aquitan, are o astfel de individualitate lingvistică încît poate fi considerată o unitate în sine, coordonată cu provensala. Chiar și vechii provensali considerau gascona o limbă străină. *Leys d'Amors* spun: „apelam lengatge estranh coma frances, engles, espanhol, g a s c o, lombard" (II, 388); gascona se deosebește de provensală și prin substratul său iberic și concordă în multe cazuri cu ibero-romanica; numeroase sînt și concordanțele dintre gasconă și catalană precum și dintre gasconă și aragoneză. Granița actuală a gasconei (și a bearnezei) coincide cu aceea a substratului iberic din Galia de sud-vest; Garona a constituit la un moment dat granița dintre Galia propriu-zisă și teritoriul Aquitaniei, iar astăzi încă, limita gasconei urmează pe o lungă porțiune cursul Garonei. Gascona se distinge prin cîteva trăsături fonetice foarte caracteristice ca *f > h* (datorită, probabil, substratului iberic, v. § 25), *-ll- >*

[136] Cf. A. BRUN, *Linguistique et peuplement. Essai sur la limite entre les parlers d'oïl et les parlers d'oc*, în *RLingR*, XII (1936), p. 165—251; G. TUAILLON, *Limite Nord du Provençal à l'Est du Rhône*, în *RLingR*, XXVIII (1964), p. 127—142.

[137] Încă în provensala veche alternau formele de tipul *cantar, cauza*, proprii regiunilor Languedoc și Provence, cu acelea de tipul *chantar, chauza* caracteristice dialectelor mai nordice. Pentru granițele actuale dintre tipul *canto* [< *cantat*] și tipul *chanto*, cf. RONJAT, *op. cit.*, § 244.

Scanned with OKEN Scanner

Fig. 33. Teritoriul lingvistic provensal (după G. B. PELLEGRINI, *Appunti di Grammatica storica del Provenzale*, Pisa, 1958 [2])

> -r- (bella > bero) şi *-ll > -t, -č (bet, beč < bellu)*. Într-o parte din teritoriul gascon (văile rîurilor Aspe şi Barétous în Béarn), se păstrează surdele intervocalice şi, în această privinţă, gascona concordă cu unele dialecte aragoneze: *natau < natale (m)*; *réco < rĭca* „brazdă", *arruomico < formica* (pentru evoluţia fonetică a acestui ultim cuvînt, fazele intermediare sînt: *formica ~ fromica > froumigo > roumigo > arroumigo ~ arroumico*) etc.
424 Morfologia este foarte conservatoare iar lexicul păstrează o serie de cuvinte caracteristice.

Despre catalană, care, cum s-a arătat, are multe puncte comune cu provensala, vom vorbi la § 72.

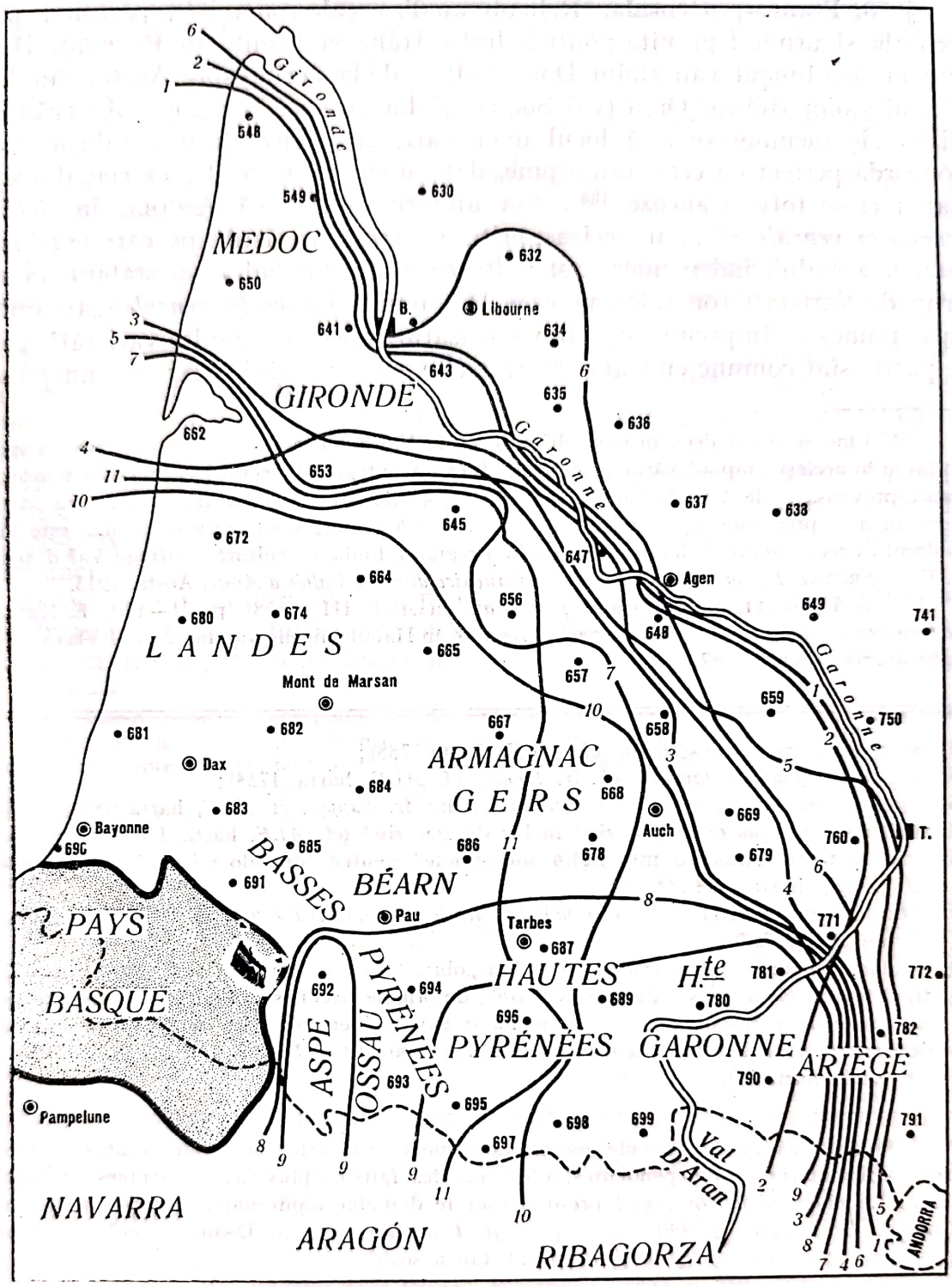

Fig. 34. Citeva isoglose pe teritoriul gascon (după G. ROHLFS, *Le Gascon*, Halle, 1935):
1. *-ll- > -r-, -ll- > -t* (*agnèro < agnella; agnèt < agnellu(m)*, cf. *ALF*, harta 11);
2. *f > h* (*hario < farina*, cf. *ALF*, harta 539);
3. *r- > arr-* (*arrè < rem*, fr. *rien*, cf. *ALF*, harta 1158);

(Continuare în pagina 342)

§ 70. **Franco-provensala.** Reluăm analiza galo-romanicei, părăsind provensala şi urmînd graniţa politică dintre Italia şi Franţa în Piemont. Dacă urcăm de-a lungul văii rîului Dora Baltea, de la Torino spre Aosta, sau de-a lungul văilor rîurilor Orco (val Soana) şi Lanzo spre Usseglio, observăm că dialectele piemonteze lasă locul unor varietăţi dialectale non-italiene care concordă perfect cu cele transalpine, dar nu sînt provensale, ca cele din sud, dar nici cu totul franceze [138]. S-a amintit (§ 63) că ASCOLI, în *Schizzi franco-provenzali* [139], cu aceleaşi criterii strict lingvistice pe care le folosise pentru a stabili independenţa şi unitatea graiurilor ladine, a stabilit un nou grup de varietăţi romanice, pe care le-a numit *franco-provensale*: „ansamblu care reuneşte, împreună cu cîteva trăsături specifice, multe varietăţi, care, în parte, sînt comune cu franceza, în parte, cu provensala, dar care nu provin

[138] Cînd se spune deci, în mod obişnuit, că în Val d'Aosta se vorbeşte franceza, se spune un lucru în acelaşi timp adevărat şi inexact. Inexact, întrucît dialectul local nu este francez, ci franco-provensal; adevărat, întrucît franceza, din raţiuni istorice şi culturale (unirea cu Savoia, clerul în mod preponderent francez etc.) a fost multă vreme, şi în mare parte mai este încă, cu drepturi recunoscute de legislaţia specială a regiunii, limbă de cultură a întregii Val d'Aosta; cf. F. G. FRUTAZ, *Les origines de la langue française dans la Vallée d'Aoste*, Aosta, 1913.

[139] G. I. ASCOLI, *Schizzi franco-provenzali*, în *AGI*, III (1878), p. 71—120; E. KELLER, *Le francoprovençal dans le cadre des parlers romans*, în Handleidigeng van her XXVI Vlaams Filologencongress, Jena, 1967.

4. *-n-* > ø (zero) (*lùo* < *luna*, cf. *ALF*, harta 788);
5. *-nd-* > *-n-* (*toune* < *tondere*, cf. fr. *tondre*, cf. *ALF*, harta 1724);
6. *praube* < *pauperu(m)* (cu metateza lui *r*, dar fr. *pauvre*, cf. *ALF*, harta 981);
7. tipul sintactic *que bieni* „că vin" în loc de „eu vin" (cf. *ALF*, harta 1361 (*));
8. tipul sintactic „quando mio figlio *sia* grande" pentru „quando mio figlio *sarà* grande" (cf. *ALF*, harta 514 (**));
9. articole determinative *et* < *illu(m)* (it. *il*, *lo*, fr. *le*), *era* < *illa* (it. şi fr. *la*) (cf. *ALF*, hărţile 386 şi 727);
10. tipul lexical *machèro* < *maxilla* în sensul de „obraz" şi nu de „măsea" (cf. *ALF*, harta 724);
11. tipul lexical *tós* în sensul de „adăpătoare", de origine necunoscută (probabil preromanică), dar care are corespondente în domeniul lingvistic ibero-romanic, cf. sp. *troza* „scoarţă de copac"; v. şi ROHLFS, *Le Gascon*, § 225a şi COROMINAS, *Dicc. crit. etim.*, IV, p. 518 ş.u.); (cf. *ALF*, harta 70).

(*) „En gascon la particule *que* est de rigueur devant le verbe dans toutes les propositions affirmatives et indépendentes. C'est un des faits les plus caractéristiques de l'idiome gascon. Le phénomène comprend presque tout le domaine aquitanique, excepté la Gironde" (ROHLFS, *Le Gascon*, § 440). Exemple: *que-t dechàm soul* „te lăsăm singur"; *qu'a yelàt* „a îngheţat"; *ta pay qu'ey arribàt* „tatăl tău a sosit".

(**) „Le subjonctif est employé après la conjonction *quoàn* „quand", pourvu que l'action se rapporte à un moment futur" (ROHLFS, *Le Gascon*, § 453); de ex. *mous arretroubaràm, u e you, quoan calhe* „ne vom regăsi, eu şi cu tine, cînd va fi necesar"; cf. un sistem asemănător în spaniolă: *cuando vengas, te lo daré* „cînd vei veni, ţi-l voi da" [şi în rom. colocvială: *cînd vii, am să ţi-l dau*].

Scanned with OKEN Scanner

dintr-o confluență tîrzie a unor elemente diverse, ci atestă o independență istorică proprie, deloc diferită de aceea prin care se deosebesc între ele celelalte principale tipuri neolatine" (p. 71) [140].

Sub numele de f r a n c o - p r o v e n s a l ă (acceptat de cei mai mulți lingviști, în timp ce unii au preferat denumirea „franceză sud-orientală", alții „medio-rodaneză") se înțelege un grup de varietăți dialectale care ocupă partea de sud-est a Franței, Elveția romandă și o parte din văile alpine în interiorul granițelor Italiei. Limitele franco-provensalei sînt destul de nesigure, mai ales spre nord [141]; în partea occidentală a regiunii Franche-Comté, de la Poligny la Vesoul, dialectele sînt prevalent burgunde (deci fran- 425
ceze); ceva mai la sud, în regiunea Saint-Claude, se vorbesc dialecte franco-provensale.

Limita între provensală și franco-provensală este și mai greu de stabilit [142], cu toate că acum, după studiile lui P. GARDETTE [143], sîntem mult mai bine informați asupra situației dialectelor între Auvergne (provensală) și Forez (franco-provensală).

În Elveția romandă (Suisse romande) (fig. 35), care este, evident, teritoriul cel mai vast și mai compact în care se vorbesc dialecte franco-provensale, franco-provensala se învecinează, spre răsărit, cu dialecte alemanice (deci germane).

Și aici linia de graniță (care se poate vedea în fig. 35) este destul de variabilă în urma unor schimbări din cursul ultimelor decenii [144]. Trebuie să observăm că, în timp ce în partea germană a Elveției, dialectele alemanice (așa-

---

[140] Într-o perioadă apropiată de noi, un specialist în dialectele franco-provensale, P. GARDETTE, a scris: „Le franco-provençal a des caractéristiques phonétiques, un vocabulaire propre, qui permettent de le mettre à part des dialectes d'oïl comme des dialectes d'oc, en sorte qu'on peut parler d'une langue franco-provençale et dire que trois langues se partagent le domaine gallo-roman: la langue d'oïl, la langue d'oc et le franco-provençal". P. GARDETTE, *En marge des Atlas linguistiques du Lyonnais, du Massif Central, du Franco-provençal du centre. Les influences des parlers provençaux sur les parlers francoprovençaux*, în *RLingR*, XXVIII (1964), p. 69—81 (fragmentul citat este la p. 69).

[141] „Où passe, au nord, la limite entre le franco-provençal et le français? Jusqu'à present, autant d'auteurs, autant de réponses à cette question", scrie romanistul suedez H. AHLBORN, în *VoxR*, X (1948—1949), p. 287, începîndu-și recenzia la volumul lui KONRAD LOBECK, *Die französisch-frankoprovenzalische Dialektgrenze zwischen Jura und Saône*, Zürich—Genève, 1945 (*RH*, 23), care este cel mai îngrijit studiu în această problemă; a se vedea și G. TUAILLON, *Français et Franco-provençal*, în *RLingR*, XXXI (1957), p. 292—296.

[142] După RONJAT, *Grammaire* ..., I, p. 20 „la limite de Chateldon aux plaines piémontaises passe entre Saint-Remy-sur-Durolle et Noirétable, Saint-Antême et Montbrison, Saint-Bonnet-le-Château et Saint-Rambert, Saint-Didier-la-Séauve et le Chambon-Feugerolles, Bourg-Argental et Saint-Genest-Malifaux, Annonai et Serrières, Tain et Saint-Vallier, Chabeuil et Bourg-de-Péage, Saint-Jean-en Royans et Pont-en-Royans, laisse au franco-provençal la majeure partie du Vercors, passe entre le Monestier-de-Clermont et Vif, la Mure et Laffrei, Valbonnais et Bourg-d'Oisans, et laisse au provençal le aut [sic!] Oisans, Oulx, Pragelas et Fenestrelle".

[143] P. GARDETTE, *Limites phonétiques du franco-provençal au pays de Forez*, în „Mélanges A. Duraffour", (*RH*, XIV), Zürich—Paris, 1939, p. 22—36; *Géographie phonétique du Forez*, Mâcon, 1941; *Études de géographie morphologique sur les patois du Forez*, Mâcon, 1941; *Carte linguistique du Forez*, în „Bulletin de la Diana", Montbrison, 1944, p. 259—281.

[144] Cf. J. ZIMMERLI, *Die deutsch-französische Sprachgrenze in der Schweiz*, Basel und Genf, 1891—1899 în 3 volume; H. MORF, *Deutsche und Romanen in der Schweiz*, în „Aus Dichtung und Sprache der Romanen", vol. II, Strassburg, 1911, p. 220—287. Pentru o zonă mai restrînsă de-a lungul malului nordic al lacului din Bienne, cf. H. WEIGOLD, *Untersuchungen zur Sprachgrenze am Nordufer des Bielersees auf Grund der lokalen Orts- und Flurnamen*, Bern, 1948 (*RH*,24).

Scanned with OKEN Scanner

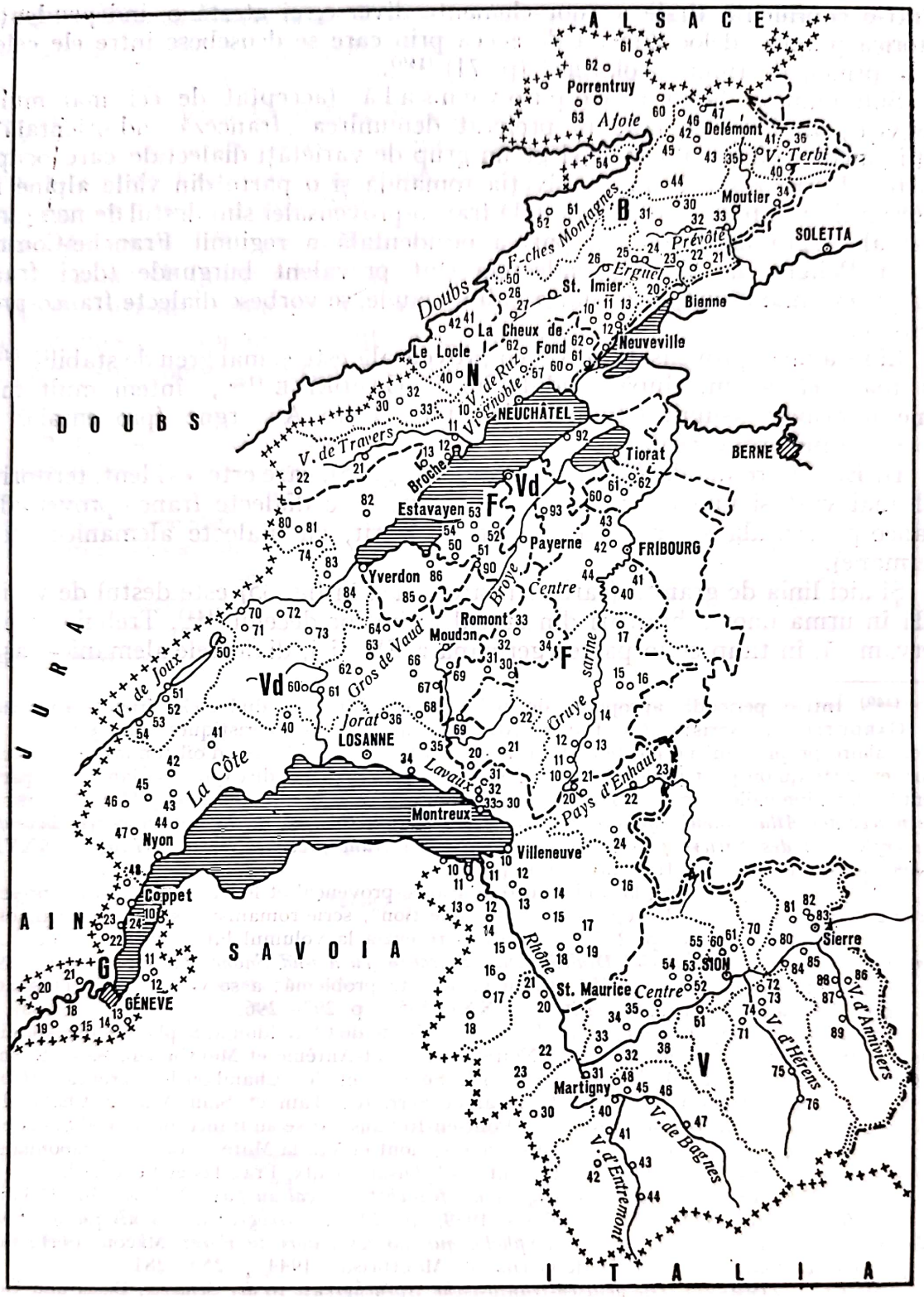

Fig. 35. Elveția romandă *(după Glossaire des Patois de la Suisse Romande)*. Linia formată din cruciulițe marchează granița politică a Elveției; linia întreruptă marchează granițele cantoanelor, linia punctată granițele districtelor, linia formată din linii și puncte marchează, deși aproximativ, granița lingvistică între franco-provensală

Scanned with OKEN Scanner

zisa *Schwyzer-tütsch*) sînt foarte vii chiar între persoanele culte, în Elveția romandă, mai ales în orașe, folosirea dialectelor se reduce tot mai mult. Se întîmplă astfel ca atunci cînd o parte din teritoriu este cîștigată în favoarea graiului romanic (cum s-a întîmplat în Jura), aceasta să se facă în avantajul francezei, limbă de cultură predată în școli, și nu a franco-provensalei.

Dintre caracteristicile graiurilor franco-provensale se pot aminti, în primul rînd, vocalismul, foarte înrudit cu cel provensal, și consonantismul, mai apropiat de cel francez.

a tonic se păstrează, ca în provensală, dar se transformă în *e*, sub influența 427
palatalelor, într-un stadiu mai avansat decît în franceză (de ex. la Grenoble *pra* < *pratu(m)*; *pan* < *pane(m)*, dar *chieu* < *casa*, cf. fr. *chez*)); *-u* și *-o* finali se păstrează ca *-o* (de ex. *desiro* = fr. *je désire*) etc.

În consonantism sînt caracteristice palatalizările; *c* + *a* se transformă în cea mai mare parte a teritoriului în *ts:* în Val d'Illiez (valaisan meridional) *tsã*< < *campu(m)*, *fuertsə* < *furca*, etc. În mod paralel, *g* + *a* devine *dz*, de ex. *dzuono* (< *galbinu(m)* care dă fr. *jaune*) etc. În cîteva părți ale teritoriului, și mai ales în Savoia, *ts* devine *s* și poate evolua în continuare diferit [145].

Lexicul este conservator [146]. Fiind vorba, în cea mai mare parte, de dialecte din zone alpine, nu este deloc curios faptul că găsim și multe urme preromane [147]. Și din punctul de vedere al substratului germanic există în franco-provensală elemente caracteristice de origine burgundă [148]. Împărțirea în subdialecte este extrem de dificilă [149]; fracționarea teritorială este foarte puternică și fiecare vale are, se poate spune, o individualitate lingvistică.

---

[145] A. Duraffour, *RLingR*, VIII (1932), p. 234 ș.u., notează pe *ș*, *ʒ* la Modane, *ts*, *dz* la Le Bourget, Avrieux, Villarodin, Aussois, Sardières și Bramans, *f*, *v* la Lans-le-Bourg, *s*, *z* la Bonneval etc.

[146] O încercare de a stabili caracteristicile lexicale ale franco-provensalei a fost făcută în teza lui Walter Dederich, *Die lexikographischen Eigentümlichkeiten des Franko-provenzalischen nach dem Atlas Linguistique de la France (Karte 1—1421)*, Neuchâtel, 1911. Bogăția și caracterul conservator al lexicului din dialectele franco-provensale vor putea fi evaluate pe deplin cînd va fi terminată una din lucrările lexicografice monumentale în domeniul dialectologiei romanice: *Glossaire des patois de la Suisse Romande*, ale cărui baze au fost puse acum mai bine de o jumătate de secol și care a început să se tipărească în 1924. Din păcate, abia s-a ajuns la începutul volumului al V-lea (care cuprinde litera *d*); înaintînd în ritmul acesta tipărirea operei va dura peste 200 de ani! De o remarcabilă valoare este acum Atlasul lingvistic al dialectului lionez *(Atlas linguistique du Lyonnais)*, de P. Gardette (Lyon, 1950—1968).

[147] Cf. Johannes Hubschmid, *Praeromanica. Studien zum vorromanischen Wortschatz der Romania, mit besonderer Berücksichtigung der franko-provenzalischen und provenzalischen Mundarten der Westalpen*, Bern, 1949 (*RH*, 30).

[148] Cf. ceea ce s-a spus la p. 241 și bibliografia citată la nota 73.

[149] Se poate stabili o diviziune între domeniul franco-provensal de nord (cea mai mare parte a cantonului Vaud, Valois, Fribourg și Neuchâtel) și de sud (districtul Nyon în cantonul Vaud, cantonul Genevei, Savoia, provinciile Lyon și Dauphiné); cf. O. Keller, *Der Genferdialekt dargestellt auf Grund der Mundart von Certoux, I. Teil. Lautlehre*, Zürich, 1919, p. 176 ș.u.; *La flexion du verbe dans le patois genevois*, Genève, 1928, p. 168 ș.u.

și germană. Cantoanele Elveției romande sînt indicate cu siglele: B = Berna; F = Fribourg; G = Geneva; N = Neuchâtel; V = Vallois; Vd = Vaud. Numerele sînt cele din ancheta folosită în *Glossaire*.

Scanned with OKEN Scanner

Acest lucru se datorează în mare măsură lipsei unei unități istorice și politice[150].
428 Dialectul din Geneva a fost pentru cîtva timp limba oficială a vechii republici a Genevei, dar a fost mai tîrziu părăsit, de bună voie, în favoarea francezei (exemplu foarte rar [151]). El s-a stins cu totul în oraș și în împrejurimi, pe malul drept al lacului, dar supraviețuiește în comunele rurale [152].

§ 71. **Franceza.** Al treilea tip (al patrulea, dacă se consideră gascona separat) de galo-romanică și cel mai important este franceza de nord sau f r a n c e z a propriu-zisă (langue d'oïl), dintr-o varietate a căreia (aceea din Ile-de-France) a luat naștere franceza literară.

Trebuie însă să atragem atenția asupra faptului că actualele condiții lingvistice corespund doar în mică măsură cu cele vechi, deoarece, începînd din secolul al XV-lea, influența orașelor, și în special a Parisului, a modificat foarte repede dialectele limbii d'*oïl*. DAUZAT observă: „Dans le bassin de la Seine et la Loire moyenne, les dialectes parlés s'eloignaient assez peu du français de la capitale: on se comprenait, on sentait la parenté étroite de langage. Aussi, dès que Paris eut acquis une certaine suprématie, l'effet fut-il désastreux pour le patois: le français de la métropole détruisit les parlers indigènes avec une facilité d'autant plus grande qu'il agissait en sourdine et que son action passait presque inaperçue. Le linguiste qui veut reconstituer aujourd'hui, avec quelques rares survivances archaïques, les dialectes anciens de la Touraine, de la Beauce ou de la Champagne moyenne est aussi embarassé que l'archeologue désireux de recomposer un édifice avec des débris de toiture et des fragments de colonnes" [153]. Pe un teritoriu foarte vast în jurul Parisului dialectele au dispărut și franceza comună, originară din capitală, le-a luat locul [154]; după cum era firesc, aceasta a început să se fracțio-

---

[150] Lyon a fost la un moment dat centrul lingvistic al domeniului franco-provensal (ceea ce nu înseamnă însă că graiul lyonez stă la baza franco-provensalei moderne, cf. O. KELLER, *La flexion* ..., p. 172 ș.u.). „Mais après sa (adică a Lyonului) déchéance de capitale de la Gaule, et l'écrasement des Burgondes, cette ville ne fut le foyer d'aucun état, d'aucune culture littéraire. Favorisés par la situation orographique, les dialectes se morcelèrent à l'infini, parallèlement au morcellement politique qui donnait le Lyonnais et le Dauphiné au roi de France, le pays de Vaud à Berne, la Franche-Comté à la Bourgogne puis à l'Espagne, tandis que Genève et la Savoie restaient indépendantes. A partir du XIIIe siècle, le français devient la langue juridique et administrative, puis littéraire et scolaire de Lyon, ensuite de la Bourgogne transjurane (Suisse romande actuelle) et de la maison de Savoie (qui la conservera pour ses possessions alpestres jusqu'au XIXe siècle). Dès la fin du moyen âge le franco-provençal se présente comme un agrégat de patois qui se différencient de plus en plus". (A. DAUZAT, *L'Europe linguistique*, Paris, 1953², p. 54 ș.u.).

[151] „Il arrive même qu'un petit pays resté indépendant abandonne son idiome demeuré obscur pour adopter la langue d'un voisin douée d'un prestige supérieur: c'est le cas de l'ancienne république de Genève et d'une des anciennes Ligues des Grisons, qui abandonnèrent leurs dialectes respectifs, la première pour le français, la seconde pour l'allemand" (DAUZAT, *op. cit.*, p. 11).

[152] O. KELLER, *La flexion du verbe*, ..., p. 173, nota.

[153] A. DAUZAT, *Les patois*, Paris, 1927, p. 48.

[154] Fenomenul influenței orășenești (și mai ales a Capitalei) este mult mai sensibil în Franța decît în Italia, deoarece în Franța Parisul este, de secole, capitală, reprezentînd cel mai important oraș dintre toate celelalte. În Italia, unde unitatea politică este recentă și unde Roma este capitală numai din 1870, influența limbii vorbite la Roma începe să se facă simțită de-abia în aceste ultime decenii, mai ales datorită difuzării filmelor sonore, ale căror case de producție se găsesc, în general, la Roma. Prin intermediul radioului, deși acesta are centrul la Torino, se difuzează programe în care abundă inflexiuni dialectale din Roma.

Scanned with OKEN Scanner

neze și să se modifice, așa cum s-a întîmplat în Grecia după răspîndirea cunos- 429
cutei κοινή: a luat naștere, astfel, acea varietate pe care lingviștii francezi o numesc „français régional" și care s-a răspîndit rapid în jurul capitalei [155]. Pe de altă parte, unele inovații pornite din mediul rural s-au introdus la Paris și au intrat în limba națională. Tendința de pierdere a consoanelor finale și de eliminare a lui *-e* mut a devenit din ce în ce mai puternică în ultimele secole; transformarea *en* > *ã* s-a răspîndit treptat, pornind din centrul regiunii Ile-de-France; reducerea lui *l* muiat *(ll)* la *y (i̯)* nu s-a desăvîrșit decît în secolul trecut. Este sigur însă că numărul cel mai mare de inovații a pornit din Paris. Astfel evoluția *oi* > *óe* > *oé* > *oá* > *u̯á*, atestată la poporul de jos parizian încă din secolul al XVI-lea, s-a răspîndit odată cu Revoluția Franceză, care a adus la putere clasele proletare, iar, de la Paris, s-a răspîndit în împrejurimi. Dintre dialectele din sudul Parisului care mai păstrau încă unele caracteristici și care opuneau rezistență pătrunderii francezei comune, se pot aminti: poitevin în Poitou și, mai la sud, saintongeais în Saintonge. În Poitou și Saintonge, vocalismul este mai conservator (de ex., se păstrează încă *ei* < *ę (ē, ĭ)* ca în *seir* < *sēra)*. Aceste dialecte cîștigă teren în dauna dialectelor limbii *d'oc*, dar suferă, în același timp, influențe din partea graiurilor meridionale (de tip limousin) cu care se învecinează. Graiul angevin din Anjou a cîștigat însă teren în dauna bretonei, împingînd acest grai celtic tot mai înspre mare.

Dialecte mult mai caracteristice și mai bine păstrate sînt cele de pe coasta 430
de nord a Franței și îndeosebi normanda [156] și picarda. Cea mai importantă caracteristică a normandei și a picardei este păstrarea lui *c* velar înaintea lui *a* (de ex. *vak* < *vacca*, *kanté* < *cantare)*. Partea extrem răsăriteană a picardei este formată de arteziană (artésien) în Artois, care, la rîndul său, se învecinează la est cu flamanda (neerlandeza).

Un dialect foarte conservator și tipic, pentru că nu a suferit decît în foarte mică măsură influența Parisului, este valona (wallon) [157], care reprezintă graiul familiar al populației de limbă franceză din Belgia [158]. Teritoriul

[155] „Dans un rayon qui varie suivant les cas de deux à quatre ou même cinq cents kilomètres autour de Paris, les parlers locaux s'effacent. Là où il s'agit de parlers français du Nord, le vocabulaire français se substitue au vocabulaire local, la forme des mots français aux formes patoises par des transpositions systèmatiques, et enfin, en dernier lieu, les formes grammaticales françaises aux formes grammaticales locales. Les parlers nettement différents, bretons, flamands ou provençaux, se mantiennent mieux, mais là où ils sont attaqués, ils s'éliminent simplement. Et un français plus ou moins proche du français normal prend, presque partout dans le Nord et souvent ailleurs, la place des parlers locaux. Les savants qui, dans la moitié septentrionale de la France, veulent étudier les parlers locaux n'en trouvent plus que de traces; dans des villes aussi petites que Remiremont (dans les Vosges), le parler local n'existe plus qu'à l'état de souvenir. Dans les simples villages, le patois meurt rapidement. On voit approcher le moment où, dans toute la France du Nord, jusqu'à Bordeaux, jusqu'au Massif Central et jusqu'au Sud de Lyon, il n'existera plus que le français commun, plus ou moins correctement parlé... ", A. MEILLET, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928², p. 108. Și trebuie să se țină seama că aceste observații ale marelui lingvist francez au fost scrise acum mai mult de o jumătate de secol (prima ediție a cărții citate datează din 1918).

[156] De normanda din Franța trebuie să deosebim *anglo-normanda*, care a fost un dialect literar apărut în Anglia, după cucerirea normanzilor, care vorbeau franceza (v. § 75, p. 402, n. 40).

[157] Pentru originea numelui v.p. 125, n. 13.

[158] În Belgia sînt limbi oficiale, cu drepturi egale, atît franceza cît și neerlandeza (flamanda).

Scanned with OKEN Scanner

valon este mărginit la nord și la est de frontiera lingvistică romanico-germanică (care s-a deplasat mereu spre răsărit, în dauna flamandei, cuprinzînd și Bruxelles-ul, care astăzi este un oraș în care predomină franceza într-un teritoriu de limbă flamandă) [159]; la vest se învecinează cu picarda, de care se deosebește prin cîteva isoglose care, plecînd de la Enghien și Hal, merg către frontiera franceză, incluzînd în zona valonă Nivelles, Thuin și Chimay. La sud, limita meridională a valonei urmează valea Meusei, de-a lungul graniței franco-belgiene, ajungînd la frontiera lingvistică franco-germană la Arlon.

Valona, care are o literatură regională destul de însemnată, se deosebește prin cîteva caracteristici, cum sînt păstrarea lui *u* < *ū* (*vnou* < *venūtu(m)*), *ẽ* < *en* (*vinde* [*vẽd*] < *vendĕre*); menținerea lui *s* înaintea unei consoane surde (*mèstî* „meserie", fr. *métier*); păstrarea lui *h* și *w* germanici (*haya* „gard", fr. *haie*, *wàrder* „a păzi, a păstra", fr. *garder*); diftongarea lui *ĕ*, *ŏ* în silabă închisă (*fièsse* < *fĕsta*, *mwért* < *mortu(m)*) etc. Apropierea de neerlandeză și de germană (dialectul din Liège, care este unul dintre dialectele valone cele mai importante, intră foarte adînc pe teritoriul germanic) a avut drept urmare introducerea în valonă a unui număr destul de mare de elemente germanice.

Coborînd din teritoriul valon spre sud întîlnim dialectul loren (lorrain), care prezintă un număr considerabil de trăsături conservatoare, mai ales
431 în partea de răsărit, unde se învecinează cu germana. El are comun, cu picarda și cu valona, diftongarea lui *a* tonic, în silabă deschisă, în *ei* (*jorneie* „zi", fr. *journée*, *veritei* „adevăr", fr. *vérité*), dar diftonghează pe *a* și în silabă închisă (*faice* „față", fr. *face*).

Dialectele din Franche-Comté și din Bourgogne prezintă un număr mai mic de trăsături caracteristice și au fost mult influențate de franceza comună: la sud de Bourgogne, unde dialectul se păstrează mai bine, întîlnim unele particularități care amintesc de franco-provensala din vecinătate. De remarcat, în dialectul din Bourgogne, labializarea lui *ei* (< *ē*, *ĭ*) în *oi* (*mervoille* „minune", fr. *merveille*); tot astfel *ę* din latina vulgară (< *ē*, *ĭ*) se transformă în *oi* (*dimoinche* „duminică", fr. *dimanche*).

Dialectele din Champagne (champenois) sînt pe cale de dispariție; ultimele semnalări datează de acum cîteva decenii, la granițele cu teritoriul lorenez.

În centru întîlnim dialectul „francien", adică dialectul din Ile-de-France, devenit unitar, datorită influenței capitalei; e destul de greu să i se fixeze limite precise; după F. Brunot: „Du côté du Nord on peut admettre que la limite est marquée par les endroits où commence le *ca* picard au lieu de *che*, c'est-à-dire par un ligne qui commence à la Seine un peu au delà de Mantes, passe entre Clermont et Senlis en se dirigeant vers Laon. À l'Est, si on prend pour critère *o* > *eu*, la limite prend la Marne vers Jouarre et descend le long de l'ancienne frontière de Champagne vers Nogent-sur-Seine ... Au Sud, le domaine va jusqu'à la région d'Orléans. A l'Ouest la limite

[159] Cf. G. Kurth, *La frontière linguistique en Belgique et dans le nord de la France*, Bruxelles, 1891–1898; H. Draye, *De studie van de vlaamsch-waalsche taalgrenslijn in België* [Studiul liniei de graniță lingvistică flamando-valonă în Belgia], în „Leuvensche Bijdragen", XXXIII (1941), p. 61–112 și XXXIV (1942), p. 1–37 (și separat, Leuven, 1942); J. Stengers, *La formation de la frontière linguistique en Belgique*, Bruxelles, 1959. Pentru influențele substratului flamand asupra francezei vorbite la Bruxelles, v. articolul lui Grootaers citat la p. 272.

Scanned with OKEN Scanner

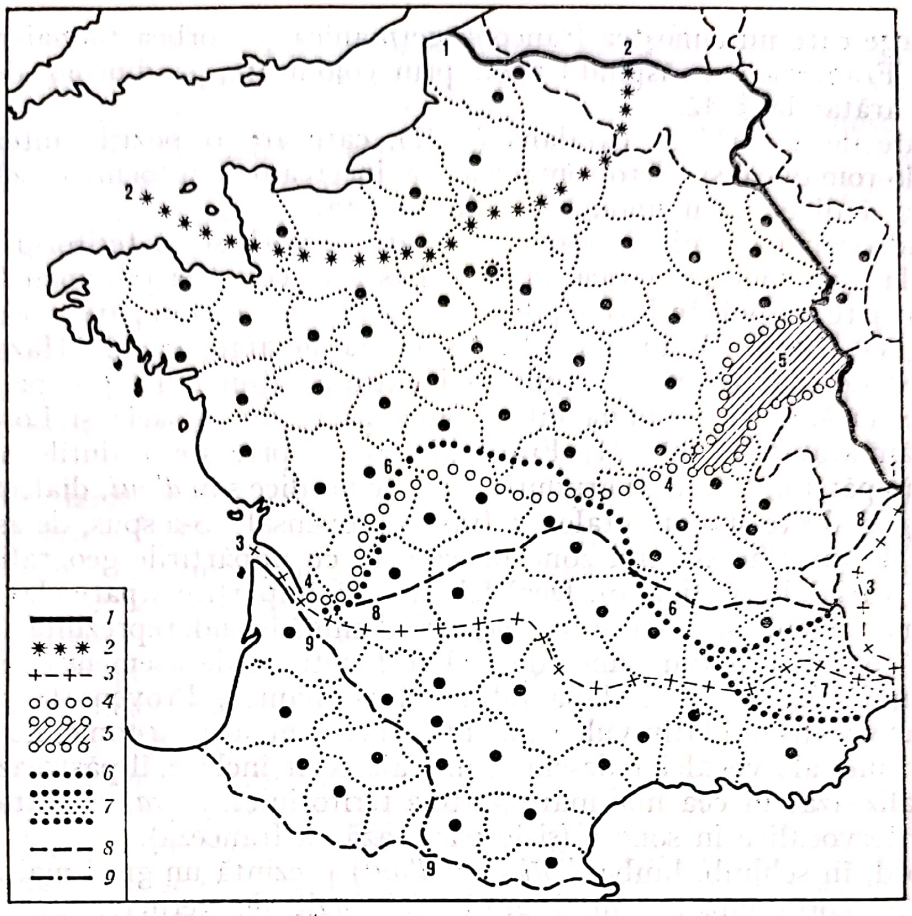

Fig. 36. Cîteva isoglose ale teritoriului lingvistic galo-romanic (după A. DAUZAT, *Les patois*, Paris, 1927, p. 74)

1. Granița lingvistică între galo-romanică și limbile germanice (neerlandeză și germană).
2. Limita de sud a păstrării lui *c* velar în fața lui *a* (tipul *vak* „vacă"; *kanté* „a cînta"), care se poate reconstrui după documentele antice și după toponimie. Astăzi zona lui *c* velar intact este mai restrînsă.
3. Limita de nord a lui *c* velar intact înaintea lui *a* în domeniul provensal (tip *kanta* „a cînta").
4. Limita de nord a lui *a* tonic intact în silabă deschisă în zona provensală și franco-provensală (tip *ama, kanta*).
5. Aria unei regiuni intermediare în care păstrarea lui *a* în silabă deschisă este incertă.
6. Limita de nord a zonei în care *-d-* provenit din *-t-* latin este păstrat (mai la nord dispare): tipurile *amado* < *amata*, față de fr. *aimée*, *redon* < *rotundu(m)*, față de fr. *rond*.
7. Aria unei zone intermediare în care *-d-* a fost parțial reintrodus datorită influenței provensalei.
8. Limita de nord a păstrării lui *s* în fața unei consoane surde (mai la nord dispare), tipurile: *escouto* față de fr. *écoute*, *testo* față de fr. *tête*, *espino* față de fr. *épine*.
9. Limita nord-estică a lui *h* gascon provenit din *f* latin.

est beaucoup plus proche de Paris, car Évreux a le *ca* picard, à Chartres *ę* + *i* ne devient pas *i*" (160).

Acest „francien" stă la baza limbii literare franceze (v. § 75), deoarece Parisul a devenit foarte devreme capitala regatului; Hugues Capet a fost

(160) F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, Paris, 1905 ș.u., vol. I, p. 326.

Scanned with OKEN Scanner

primul rege care nu cunoștea francona germanică și vorbea numai romanica francică. Franceza s-a răspîndit apoi, prin colonizare, și dincolo de ocean, cum s-a arătat la § 42.

Înainte de a vorbi de catalană (§ 72), care are o poziție intermediară între galo-romanică și ibero-romanică, să încercăm a întocmi o schemă de ansamblu a diversității idiomatice din Franța.

Lăsînd deoparte limbile neromanice care se vorbesc în teritoriul francez, limitate la mici zone periferice, precum basca în cele trei provincii Labourd, Basse Navarre și Soule în Pirineii de jos (v. § 35), bretona în partea occidentală a Bretagnei (Basse Bretagne) [161], flamanda în apropiere de Hazenbrouck
433 și Dunkerque (dar odinioară mult mai extinsă, ajungînd aproape pînă la Boulogne-sur-Mer) și germana într-o bună parte din Alsacia și Lorena [162], așa cum am arătat (§§ 69—71), Franța, în ceea ce privește graiurile neolatine, se poate împărți în trei mari grupuri: dialecte nordice sau *d'oui*, dialecte sudice sau *d'oc* și dialecte sud-orientale sau franco-provensale. S-a spus, de asemenea, că granițele între aceste trei zone nu coincid cu împărțirile geografice, fiind destul de variabile (v. fig. 36). Dealtfel, această împărțire apare clar încă din primele monumente scrise. Limba *d'oc*, care domină în sud, reprezintă elementul cel mai conservator din punct de vedere fonetic și de asemenea cel care a suferit, în Galia, cea mai slabă influență germanică. Provensala păstrează foarte clar vocalismul latin vulgar, menține neschimbat pe *a* tonic, nu prezintă diftongări nici ale vocalelor deschise, nici ale celor închise, îl păstrează pe *au*, nu palatalizează, în cea mai mare parte a teritoriului, pe *ca*, *ga* și transformă surdele intervocalice în sonore (și le păstrează ca franceza).

La nord, în schimb, limba *d'oïl* (sau *d'oui*) prezintă un grad mai redus de romanizare, corespunzător unui grad mai înalt de germanizare; vocalele deschise și închise (cu excepția lui *i* și *u*) se diftonghează în silabă deschisă; *a* se transformă în *ä* și apoi în *ę*, surdele intervocalice se sonorizează și apoi cad, *ca*, *ga* se palatalizează, cu excepția normandei și picardei.

La sud-est, franco-provensala, formată într-un teritoriu intens romanizat, a cărui populație a suferit timp mai îndelungat influența unui popor germanic (burgunzii), prezintă trăsături în parte comune cu celelalte două zone și în parte proprii.

Relativa unitate a franco-provensalei și mai ales caracterele sale negative în comparație cu franceza și provensala au fost atribuite de E. BOEHMER faptului că, cel puțin în parte, zona franco-provensală coincide cu vechiul regat

---

[161] Bretona este un idiom celtic, dar ar greși cine ar presupune că este vorba de un rest local al celticei continentale din Galia. Bretona este o varietate a celticei insulare și a fost importată în peninsula Armorique în timpul secolului al VI-lea de către populațiile britanice; face parte deci din ramura britanică a familiei celtice și este înrudită cu cimrica și cornica. Bretona se află în regres constant începînd din secolul al X-lea: ea este vorbită astăzi de aproximativ un milion de persoane, aproape toate bilingve. Ocupă partea de vest a Bretaniei (Basse Bretagne), întreaga peninsulă Finistère, o treime (occidentală) din Côtes-du-Nord și ceva mai mult de jumătate (în vest) din Morbihan. Se deosebesc patru dialecte: vannetais, cornouaillais, léonais și trégorrois. Cf. FR. FALC'HUN, *Histoire de la langue bretonne d'après la géographie linguistique*, Paris, 1963²; pentru o informație rapidă, cf. articolul scurt dar foarte bine informat al aceluiași autor, *Langue bretonne*, în *Orbis*, VIII (1958), p. 516—533.

[162] Dialectele germane din Alsacia și Lorena aparțin tipului german de sus. Vorbitori de germană în Franța sînt aproximativ un milion și jumătate.

Scanned with OKEN Scanner

al burgunzilor [163]. Teza diferențelor dialectale pe care le-a determinat superstratul germanic în Franța (și în alte părți ale Romaniei) a fost reluată în 1950 de WALTER VON WARTBURG [164]. HEINRICH MORF, în schimb, insista asupra importanței diviziunilor ecleziastice [165]. Franco-provensala nu coincide cu granița politică a regatului burgund, ci, în linii mari, cu granițele diocezelor Lyon și Vienne. Pentru CLEMENTE MERLO [166], în schimb, motivele 434
diferențierilor lingvistice actuale trebuie căutate numai în substrat, sau, cum spune el, „Franța dialectală de astăzi este Galia lui Iulius Caesar". Valona, picarda și normanda ar corespunde Galiei belgice, franceza și franco-provensala, Galiei celtice, iar provensala, Galiei narbonensis. Gascona însă ar reprezenta limba Aquitaniei. Evident, nu este vorba de o singură cauză, toți factorii amintiți contribuind la formarea policromiei dialectale actuale a Franței.

§ 72. **Catalana.** Cu *c a t a l a n a* ieșim din Galia pentru a trece în Peninsula Iberică. În Franța, catalana este vorbită astăzi numai în Roussillon. Este limba oficială a minusculei Republici Andorra, iar în Spania, este limba nu numai a Cataloniei istorice (numită acolo *Catalunya* sau *El Principat:* Barcelona, Gerona, Tarragona și Lérida), ci și a unei fîșii de teritoriu din Aragon (la granița cu Catalonia), a unei mari părți din regiunile Valencia și Alicante, a insulelor Baleare. Catalana a fost importată, cum s-a arătat (p. 312, n. 77), la Alghero în Sardinia.

Se împarte în mai multe varietăți dialectale; principale sînt două, una la răsărit și alta la apus, despărțite de rîul Llobregat și de afluenții săi. În afară de acestea mai sînt dialectele din Valencia, Baleare și Roussillon. Expansiunea catalanei spre apus se explică, după A. GRIERA, prin extensiunea vechii provincii Ribagorça, în timp ce extensiunea spre sud se datorește Reconquistei împotriva arabilor, mai ales în ceea ce privește regatul Valenciei; într-adevăr, partea din fostul regat al Valenciei, recucerită și populată de catalani, este astăzi, din punct de vedere lingvistic, catalană, iar partea care a fost cucerită și repopulată de aragonezi este aragoneză și, deci, spaniolă. Pe tot teritoriul, catalana este vorbită de circa patru milioane de oameni.

Dintre caracteristicile catalanei vom aminti: absența lui *ii* < *ī* și a diftongilor proveniți din *ĕ, ŏ* (*sel* „cer", *pell* „piele" (sp. *piel*), *ome* „om", *mort* „moarte" (sp. *muerte*) etc.). Este însă probabil că, în catalana preliterară, exista diftongarea, cel puțin în anumite cazuri [167]. Grupul *ct* devine *it*, ca în franceză și portugheză *(feit < factu(m), lleit < lacte* etc.).

Vocalele din silabă slab accentuată, atît înainte cît și după silaba accentuată, tind să dispară; finalele sînt puțin stabile; *-u* și *-e* dispar întotdeauna, *-a* se păstrează într-o parte a teritoriului, iar în alta devine *-e*. În consonan- 435

[163] E. BOEHMER, *RomSt.*, I (1873–1874), p. 629.
[164] W. v. WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950², p. 74 ș.u.
[165] H. MORF, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, Berlin, 1911 (Abhandlungen der k. preussischen Akademie d. Wissenschaften).
[166] C. MERLO, *La Francia linguistica odierna e la Gallia di Giulio Cesare*, Roma, 1941 (Rendiconti della R. Accademia d'Italia, Cl. di Scienze morali e storiche, s. VII, vol. II (1940), fasc. 5–7, p. 61–73).
[167] Cf. P. FOUCHÉ, *La diphtongaison en catalan*, în *BDC*, XIII (1925), p. 1–46.

Scanned with OKEN Scanner

tism este caracteristică palatalizarea lui *-l* inițial (*llop* „lup", *lletra* „literă, scrisoare" etc.), care începe însă abia din secolul al XVI-lea; *f-* inițial se menține și nu se transformă în *h-*, ca în spaniolă și gasconă; *c* înaintea vocalelor palatale devine *s* (*sinquanta* „50", *sercol* < *circulu(m)*) iar *g, j*, în aceleași condiții, devin *ĵ* (scris *j*), de ex. *jau* < *jacet*, *jents* < *gentes*; *-n* final tinde să cadă (*lli* < *linu(m)*, *ple* < *plenu(m)*, *lleó* < *leone(m)* etc.). Grupurile *cl, fl, pl* se păstrează (*clau* < *clave(m)*, *plora(r)* < *plorare* etc.); *mb* devine *m* (*llom* < *lumbu(m)*, *cama* < *camba* etc.).

Ș morfologia prezintă unele trăsături caracteristice precum, bunăoară, articolul hotărît *es, sa, sos, ses* (< *ipsu, -a*), în limba veche și, pînă astăzi, în unele dialecte (v. și § 67).

Una dintre problemele generale cele mai importante este stabilirea poziției lingvistice a catalanei. Această problemă a preocupat pe mulți cercetători și a primit diferite soluții. În primul rînd ne putem întreba: catalana face parte din galo-romanică sau trebuie să fie considerată un idiom ibero-romanic? W. Meyer-Lübke [168] înclină să scoată în evidență diferențele față de limbile romanice din Peninsula Iberică, precum și asemănările cu galo-romanica. Amado Alonso [169] respinge concluziile lui Meyer-Lübke și consideră catalana un idiom ibero-romanic. Américo Castro [170] este convins că atît catalana cît și galiciana (v. § 74) reflectă stratul cel mai vechi al limbii romanice din Peninsula Iberică. A. Griera, el însuși catalan, în multe din lucrările sale consideră catalana drept galo-romanică și drept continuare teritorială a provensalei, admițînd totuși că există „una quantitat de lèxic respectable que separa el català del provençal, la qual dóna una fisonomia pròpia al català, que té [= are, cf. sp. *tiene*] totes les característiques d'una llengua, per tal com ha estat, durant segles, l'expressió externa d'un poder polític, i, fins avui [= astăzi], d'una jerarquia eclesiàstica, i, a la vegada [= în același timp], la manifestació externa i sintetizadora d'un nucli cultural, totalment independent de França, del segle XIII ençà, i, també [= de asemenea] amb [= cu] vitalitat pròpia, fins avui, independent de la cultura castellana
436 (= spaniolă)" [171]. J. Coromines, și el catalan de origine, avînd drept limbă maternă catalana, observă: „Si que hi ha ... una semblança pregona [= profundă], i molt més [= mai] gran certament que amb cap altra [= cu oricare altă] llengua de la família, entre el català i la llengua d'Oc, o occitana, la llengua popular del Sud de França. No es pot negar que aquesta proximitat de formes ha estat sempre i encara és molt més [= mai] considerable que l'existent entre el català i el castellà [= spaniolă]. Podríem dir que si les altres llengües romàniques són germanes [= surori], el portuguès i el castellà són bessons [= gemene], i les llengües d'Oc i catalana són una altra parella equi-

[168] W. Meyer-Lübke, *Das Katalanische. Seine Stellung zum Spanischen und Provenzalischen*, Heidelberg, Winter, 1925.

[169] A. Alonso, *La subagrupación románica del Catalán*, în *RFE*, XIII (1926), p. 1–37, republicat cu unele adăugiri în *Estudios lingüísticos. Temas españoles*, Madrid, Gredos, 1954, p. 11–100.

[170] A. Castro, în traducerea operei lui W. Meyer-Lübke, *Introducción a la lingüística románica*, Madrid, 1926, p. 36.

[171] A. Griera, *Gramàtica històrica del català antic*, Barcelona, 1931, p. 3. În problema poziției catalanei a se vedea și articolul aceluiași A. Griera, *Castellà-Català-Provençal*, în *ZRPh*, XLV (1925), p. 198–254.

Scanned with OKEN Scanner

parable ..." și conclude că „el parentiu més íntim de bon tros [= în bună parte] és el català-occitànic" [172]. Deci catalana este galo-romanică prin origine, dar nu poate fi considerată dialect provensal; este ibero-romanică după poziția geografică, dar după caracterele sale specifice și din rațiuni istorice nu poate fi considerată printre limbile ibero-romanice. H. MORF [173] și B. SCHÄDEL [174] au încercat să explice actuala graniță dintre catalană și provensală, în Roussillon, printr-o imigrație din Spania către Franța în epoca dezvoltării comitatului Barcelona. După GRIERA, în schimb, limita lingvistică catalană în Roussillon se datorează unor granițe care existau încă în epoca preromană și care, mai tîrziu, au coincis cu acelea ale administrației romane și cu cele ecleziastice ale diocezei Elna (Perpignan) [175].

Expansiunea catalană în timpul Reconquistei a determinat o extindere ulterioară a zonei de limbă catalană; cucerirea insulei Majorca, în 1229, a introdus catalana în Baleare. Din expansiunea în Sardinia, care a fost intensă, nu au rămas decît elementele catalane din sardă și colonia Alghero, populată în secolul al XIV-lea de catalani proveniți din Barcelona (de unde și numele de *Barceloneta*, care se dă și astăzi orășelului Alghero).

§ 73. **Spaniola.** Am ajuns la ibero-romanică, prin intermediul catalanei care, chiar dacă nu este considerată, așa cum face A. ALONSO, drept idiom ibero-romanic, marchează totuși, cum s-a arătat de mai multe ori, trecerea firească între galo-romanică și ibero-romanică. 437

Două principale varietăți neolatine prezintă Peninsula Iberică: *spaniola* și *galiciano-portugheza*. (Peninsula Iberică păstrează însă și un nucleu de vorbitori ai unui idiom preroman: bascii, pentru care cf. § 35).

Începem cu *spaniola*. Ea este vorbită în Spania exceptînd partea de sud-est (Catalonia, Valencia etc.), unde se vorbește catalana (v. § 72), provinciile basce, unde se mai vorbește încă, mai mult sau mai puțin, basca (v. § 35) și patru provincii în nord-vest (La Coruña, Lugo, Orense și Pontevedra), unde se vorbește galiciana (v. § 74).

Dacă este relativ ușor de stabilit granița lingvistică cu basca, idiom nonromanic și non-indo-european (în ceea ce privește deplasarea graniței în cursul secolelor, v. hărțile de la § 35), nu este așa de simplu de stabilit granițele lingvistice exacte cu catalana și, cu atît mai puțin, cu galiciana și portugheza,

[172] J. COROMINES, *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, Palma de Mallorca, 1954, p. 20. În termeni destul de asemănători se exprimă și un cercetător cu totul imparțial, G. ROHLFS care, citînd cîteva proverbe în cele trei versiuni (spaniolă, catalană și provensală), spune: „Los ejemplos citados no piden comentario. Catalán y provenzal se presentan en esta comparación como dos hermanos, mientras que catalán y castellano nos resultan más bien unidos por parentesco de primos" (Actas y Memorias del VII Congreso internacional de Lingüística Románica [= *BDE*, XXXIV – XXXV (1955)], p. 664).

[173] H. MORF, *Mundartenforschung und Geschichte auf romanischen Gebiet*, în *BDR*, I (1901), p. 1–17, republicat în „Aus Dichtung und Sprache der Romanen", III, Berlin, 1922, p. 295–320 (pentru catalană, v. p. 3 ș.u. din revistă și p. 298 ș.u. din volum).

[174] B. SCHÄDEL, *Die katalanischen Pyrenäendialekte*, în *RDR*, I (1909), p. 15–98, 386–412; v. în special p. 53–83.

[175] „La frontera del català del Rosselló està condicionada per una organització anterior a la dominació romana, els límits de la qual ens són assenyalats avui, llevat de petits additaments, pels límits de l'antiga diòcesi d'Elna" (A. GRIERA, *Gramàtica històrica del català antic*, p. 6).

Scanned with OKEN Scanner

fiind vorba de varietăți neolatine la care trecerea de la o zonă la alta se face foarte ușor. Dat fiind că una dintre caracteristicile distinctive ale spaniolei este diftongarea lui *ĕ* și *ŏ* și în silabă închisă și întrucît această diftongare (în silabă închisă și deschisă) lipsește atît în catalană cît și în galiciano-portugheză, se poate lua această trăsătură drept criteriu pentru a recunoaște varietățile pe care le considerăm spaniole.

În loc de *lengua española* se obișnuiește să se spună, în mod curent, *lengua castellana* (și chiar acesta a fost termenul pe care Academia spaniolă l-a preferat pînă acum cîteva decenii). Într-adevăr, castiliana, vorbită în regiunea centrală a Spaniei, a devenit limbă literară și s-a extins mult, odată cu recucerirea teritoriilor dominate de arabi; cu toate acestea, după cum arată R. Menéndez Pidal, „este término induce erróneamente a creer, dado su valor geográfico restringido, que, fuera de Castilla, no se habla la lengua literaria sino como una importación. El término *castellano* puede tener un valor preciso para designar la lengua del Poema del Cid, cuando la unidad nacional no se había consumado, y cuando el leonés y el aragonés eran lenguas literarias. Pero desde fines del siglo XV, la lengua que comprendió en sí los productos literarios de toda España ... no puede sino ser llamada española“ [176]. Descoperirea Americii și colonizarea ei, datorate îndeosebi spaniolilor, au extins această limbă în mare parte din Lumea Nouă și i-au dat o expansiune mai mare decît oricărei alte limbi neolatine (v. § 43).

438 Dintre caracteristicile principale ale spaniolei putem aminti: diftongarea, menționată mai sus, a lui *ĕ* și *ŏ* în silabă deschisă și închisă: *tiene* < *tĕnet*, *tierra* < *tĕrra*, *bueno* < *bŏnu (m)*, *puerta* < *pŏrta*. Datorită influenței fonemelor alăturate, diftongii pot să se reducă *(ie* > *i*, *ue* > *e)*: *castillo* „castel“, *frente* „frunte“. Vocalele finale sînt bine păstrate, ca în toscană (*-a* > *-a*; *-e*, *-i* > *-e*; *-o*, *-u* > *-o)*.

În ceea ce privește consonantismul, amintim că inițialele sînt în general bine păstrate, dar *f-* se transformă în *h-*, astăzi mut (v. § 25): *fabulare* > *hablar* (totuși se păstrează în fața diftongului *ue*: *fuerte*, *fuego)*; grupurile consoană + *l* tind să se reducă la *ll* [*l*]: *llamar* < *clamare*, *llano* < *planu (m)*. Consoanele surde intervocalice se sonorizează devenind fricative: *vita* > *vida* (pron. *viđa*, dar *la đida*), *lupu (m)* > *lobo* (pron. *loƀo*). Consoanele lungi și duble se reduc, dar nu se sonorizează: *bucca* > *boca*; *ll* și *nn* devin, în schimb, palatale: *annu (m)* > *año*, *caballu (m)* > *caballo*. Grupul *ct*, prin faza
439 *it* (ca în franceză și portugheză), devine *ch* [*č*]: *lacte* > *leche*, *octo* > *ocho*. Grupul *l̨i* devine *j*, care în limba veche era o spirantă palatală *(š, ž)* dar în limba modernă este o spirantă velară (χ): *mul̨iere (m)* > *mujer*. Conservatoare este și morfologia.

Dintre varietățile dialectale spaniole amintim: dialectul leonez *(leonés)*, ale cărui limite actuale nu coincid cu cele ale vechiului regat de León și nici cu actuala provincie León [177]. El prezintă unele caracteristici importante care,

---

[176] R. Menéndez Pidal, *La lengua española*, Buenos Aires, 1924, p. 16.

[177] „El leonés, en su estado actual, se dibuja en la provincia de León como un grande arco formado por los partidos lindantes con Asturias y los partidos occidentales de Villafranca del Bierzo y de Ponferrada, más una gran parte de Astorga especialmente y la zona de Maragateria. La zona leonesa se va estrechando y diluyendo hacia el Sur, quedando

Scanned with OKEN Scanner

438

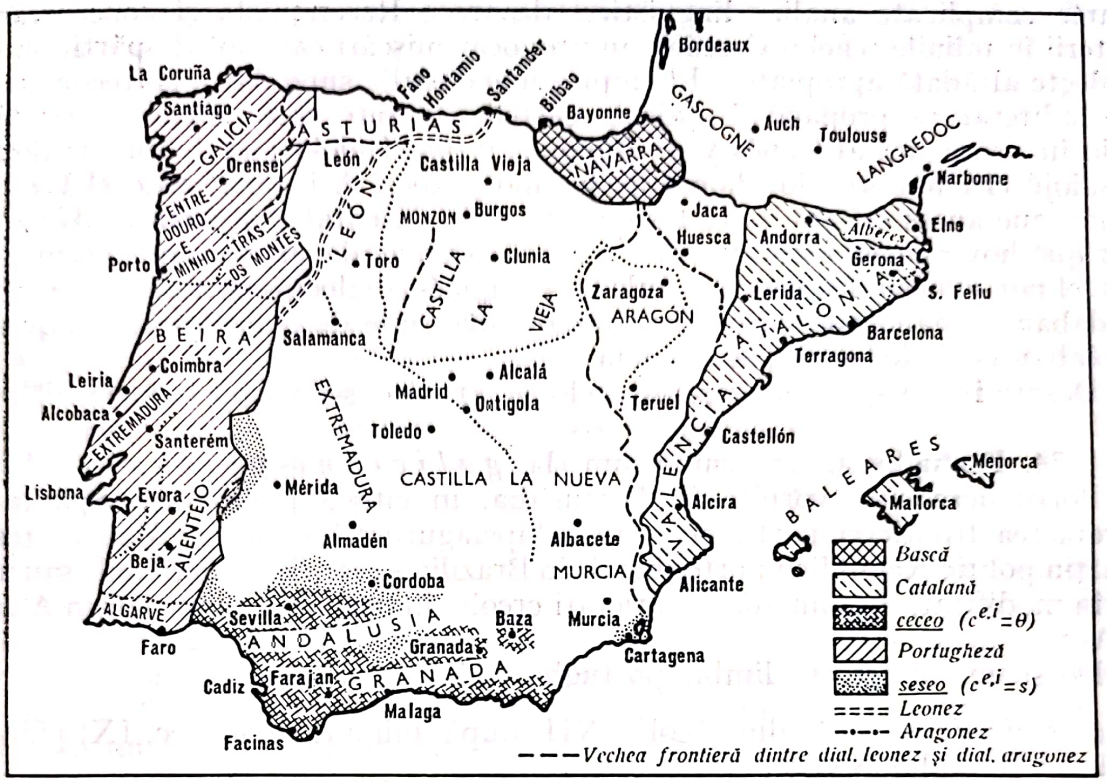

Fig. 37. Limbi și dialecte în Peninsula Iberică (după W. J. ENTWISTLE, *The Spanish Language together with Portuguese, Catalan and Basque*, London, 1936: harta *„The Hispanic Languages"* cu unele simplificări). Pentru dialectele spaniole, s-a ținut seama numai de cele mai importante și mai diferite de castiliană (precum cel leonez și cel aragonez); *ceceo* este fenomenul fonetic prin care *s* trece la θ; *seseo* este fenomenul contrar, prin care orice θ (în grafia spaniolă *z* și *c* (+ *i*, *e*)) trece la *s*; acest fenomen fonetic este deosebit de răspîndit în America spaniolă (v. p. 153 și nota 82).

în parte, îl apropie de galiciano-portugheză: *ou* < *au*, *al-* + consoană *(cousa, touro, outro)*; se păstrează *f- (filo, farina)*; cade orice *-n-* intervocalic, de ex. *raa* < *rana*; *l* devine *r* după consoană surdă, de ex. *praza* < *platea* etc.

O varietate asemănătoare dialectului leonez, dar care este mai apropiată de galiciano-portugheză, este dialectul din Miranda, în Portugalia (v. § 74).

Un alt dialect important este cel aragonez *(aragonés)*, care își datorează premisele istorice vechiului regat de Aragón și Navarra, dar care a fost puternic influențat de castiliană. Astăzi se vorbește, în varietăți mai conservatoare, în provincia Huesca, la poalele Pirineilor.

Dialectele din Spania de sud, precum cel andaluz *(andaluz)*, nu sînt decît graiuri ale castilienei, transportată către sud de Reconquista. Dintre dialectele medievale merită să menționăm în special *mozaraba* (pentru care v. § 59). Condițiile dialectale ale Spaniei medievale sînt foarte greu de reconstruit, prin

limitada, en Zamora, a Puebla de Sanabria, extremo de Alcañices y de Bermillo de Sayago, subsistiendo sólo pequeñas zonas y fenómenos sueltos en Salamanca y Extremadura", GARCÍA DE DIEGO, *Manual de dialectología española*, Madrid, 1946, p. 176.

Scanned with OKEN Scanner

foarte complicate analize lingvistice, deoarece Reconquista și concentrarea puterii în mîinile regelui Castiliei au provocat mișcări care au despărțit unele dialecte altădată apropiate. „El empuje que Castilla supo dar a la Reconquista y a la literatura, propagó al dialecto castellano, antes insignificante, mezclándolo íntimamente al leonés y al aragonés y dilatándolo por el Sur, de donde desalojó el empobrecido idioma de los mozárabes. Así quedó roto el lazo de unión que antes existía entre los dos extremos oriental y occidental. He aquí por qué hoy aparecen totalmente aislados, a pesar de sus chocantes semejanzas, el portugués y leonés del catalán y aragonés, dialectos extremos que antes se daban la mano por el entermedio de una serie de dialectos afines que se hablaban en Toledo y en Andalucía" [178].

Despre iudeo-spaniolă și caracterele ei arhaice s-a vorbit la § 43 [179].

440 § 74. **Portugheza.** Trecem acum la *galiciano-portugheză.*

Portugheza este vorbită în Portugalia, în cîteva puncte din Spania în apropierea frontierei portugheze, în arhipelagurile Azorelor și Madera (care aparțin politic Republicii portugheze), în Brazilia și, în sfîrșit, mai mult sau mai puțin modificat, în numeroase varietăți creole, în mai multe puncte din Africa și Asia.

Deosebim în istoria limbii portugheze două perioade:

1. *perioada arhaică,* din secolul XII (după unii autori din sec. IX) pînă la mijlocul secolului XVI;

2. *perioada modernă,* de la jumătatea secolului XVI pînă astăzi.

Portugheza arhaică, lăsînd la o parte unele particularități dialectale, este strîns legată de idiomul din Galicia *(gallego)*. Perioada care cuprinde primele faze ale celor două varietăți neolatine strîns înrudite între ele (portugheză și galiciană) se numește, în general, perioada galiciano-portugheză.

Galiciano-portugheza s-a format în Lusitania de nord. Partea de sud a Lusitaniei a fost ocupată, din secolul al VIII-lea pînă în secolul al XIII-lea, de arabi, dar în această parte, după J. Leite de Vasconcelos, se formase, sau cel puțin era pe cale de formare, o varietate neolatină, probabil asemănătoare cu portugheza, care s-a menținut în mod cert în timpul dominației arabe. După cuceririle lui Alfonso Henriques (de la jumătatea secolului al XII-lea înainte), portugheza arhaică, formată la nord, s-a răspîndit și în sud, contopindu-se cu idiomul neolatin din sud, de la care rămîn însă urme atît în onomastica din Extremadura, Alentejo și Algarve, cît și în dialectele din aceste regiuni. Urme ale acestui idiom neolatin din Lusitania de sud, pe care J. Leite de Vasconcelos l-a numit *romanço mozarábico,* ar fi, după același cercetător, toponimele *Defesa* (în nord există numai *Devesa,* cf. sp. *Dehesa,* gall. *Debesa*), *Cacela, Castro-Verde, Fontanas* (cu menținerea lui *-n-* intervocalic, cf. în schimb *lana* > *lã*) etc. [180].

---

[178] R. Menéndez Pidal, *El idioma español en sus primeros tiempos,* Buenos Aires, 1945³, p. 16.

[179] Pentru iudeo-spaniolă, cf. § 43 și bibliografia citată acolo.

[180] Cf. J. Leite De Vasconcel[l]os, *Romanço mozarábico,* în *RL,* XI (1908), p. 354 (= *Opusculos,* vol. IV, Coimbra, 1929, p. 799–800); *AGI,* XXI (1927), p. 118 (pentru *Fontanas*).

Scanned with OKEN Scanner

În afara acestui „romanço mozarábico", trebuie să considerăm drept bază a portughezei literare actuale neolatina formată în Lusitania de nord, pe care lingviștii o numesc *galiciano-portugheză*, în timp ce contemporanii o denumeau în același mod în care era denumită în celelalte țări de limbă romanică: *romanço*, adică *romanică* (v. § 31).

Să vedem cîteva dintre cele mai caracteristice particularități fonetice ale **441** limbii portugheze. [*]

În ceea ce privește vocalismul accentuat trebuie să menționăm modificările datorate influenței unei nazale: *manu(m) > mão* și modificările datorate semivocalelor *i̯*, *u̯* (care în general apar anticipate): *area > eira; rabia > raiva; materia > madeira; ecclesia > eigreija* (arh.), *igreja; habui > houve; sapui > souve*. De remarcat metafonia lui *e*, *o* accentuați în cuvinte paroxitone: *e* și *o* sînt închiși (iar în conjugare se transformă uneori de-a dreptul în *i*, *u*) dacă în silaba finală se găsește o vocală velară (*-o*, *-u*) și sînt deschiși dacă se găsește, în schimb, o vocală palatală (*-e*, *-i*) sau un *-a*. Aceste transformări metafonice nu apar, în general, în grafie, dar au o mare importanță teoretică și practică, deoarece creează opoziții fonologice. De exemplu *cevo (= sẹvu)* „pășune", dar *ceva (= sẹvə)* „hrană"; *dobro (dọ́bru)* „dublu", dar *dobra (dọ́brə)* „cută, îndoitură"; *morto (mọ́rtu)* „mort", dar *morta (mọ́rtə)* „moartă"; *como (kọ́mu)* „eu mănînc", dar *come (kọ́mə)* „el mănîncă" etc. Mai veche este închiderea prin metafonie a lui *e* și *o* sub influența unui yod următor: *vindima < vĭndēmia* (cf. sp. *vendimia*) etc.[181].

Foarte importante sînt transformările datorate apofoniei, care în portugheză nu este numai cantitativă, ca în italiană, ci mai ales calitativă (de ex. *porta (pọrtə)*, dar *portão (purtãu̯)*; *festa (fẹ́štə)* dar *festinha (fištíñə)* etc.

Caracteristică portughezei este transformarea diftongului latin *au* în *ou* care, în limba modernă, se pronunță *ọ* și alternează cu *oi:* de ex. *tauru(m) > touro, toiro; auru(m) > ouro, oiro*.

În ceea ce privește consonantismul, se remarcă sonorizarea (port. *abrandamento*) surdelor intervocalice: *lacu(m) > lago; aquila > águia; acutu(m) > agudo; sapere > saber* etc.

Dintre consoanele intervocalice, *-d-* și *-l-* dispar: *fide(m) > fee > fé; taeda* și *tēla > teia; pelagu(m) > pego; dolore(m) > dor* etc.; *-n-* nazalizează vocala precedentă și, în unele cazuri, dispare *(luna > lũa > lua)*; și *-g-* intervocalic este eliminat, deseori, mai ales dacă este urmat de *e* sau *i*: *legere > ler; legitimu(m) > lídimo* etc.

În ceea ce privește evoluția grupurilor consonantice, amintim următoarele caracteristici:

pl- > *ch-* (= *š*): *plus > chus* (arh.); *plorare > chorar* (= *šurár*);

-pl- > *-lh-* (*l'*): * *manup'lu > molho* (dar *-mpl-* > *ch*, de ex. *implēre > encher*);

fl- > *ch-*: *flamma > chama*; *inflare > inchar*;

cl- inițial > *ch-*: *clave(m) > chave*;

-cl- intervocalic > *-lh-*: *oc'lu > olho*.

---

[181] Cf. A. A. Cavacas, *A lingua portuguesa e sua metafonia*, Coimbra, 1921; J. M. Piel, *Considerações sóbre a metafonia portuguesa*, în „Biblos", XVIII (1942), p. 365–371.

Scanned with OKEN Scanner

442 Importantă, dar neräspîndită în toate cazurile, este vocalizarea lui *l* înaintea unei consoane; de ex. *falce(m) > foice; saltu(m) > souto; multu(m) > muito* etc., alături de *albu(m) > alvo; cal'du > caldo* etc.

În portugheză, un rol important are evoluţia foneticii sintactice [182].

Dintre caracteristicile morfologice ale portughezei, vom aminti numai pe cele mai importante. Menţinerea mai mult ca perfectului indicativ latin (*falara, falaras, falara* etc.) este o caracteristică care deosebeşte portugheza de italiană şi română, dar este comună cu spaniola şi cu provensala. O caracteristică a portughezei este, în schimb, distincţia dintre infinitivul personal sau flexibil [183] şi infinitivul impersonal. Cel dintîi este conjugat ca o formă verbală oarecare, al doilea este invariabil; infinitivul personal corespunde aproape întotdeauna unor propoziţii care conţin în alte limbi romanice un verb la un mod personal; de ex. *êle diz sermos pobres* „el spune că noi sîntem săraci". Diferenţa dintre folosirea infinitivului impersonal şi cel personal apare clar din următorul exemplu: *é una vergonha não saber* (infinitiv impersonal) *ler* „este o ruşine să nu ştii să citeşti" (în general); *é una vergonha não saberdes* (infinitiv personal) *ler* „este o ruşine că voi nu ştiţi să citiţi" [184].

Indicativul viitor şi condiţionalul care, şi în portugheză, continuă formele latinei vulgare compuse din infinitivul verbului plus auxiliarul *habeo* (v. § 51), au posibilitatea de a separa infinitivul de auxiliar cu un pronume aton, de ex. *direi* „voi spune", dar *dir-te-ei* „îţi voi spune"; *falarei* „voi vorbi", dar
443 *falar-lhe-ei* „îi voi vorbi"; *diria* „aş spune, ar spune", dar *dir-se-ia* „s-ar spune"; *falaria* „aş vorbi, ar vorbi", dar *falar-lhe-ia* „i-aş vorbi, i-ar vorbi".

În sintaxă este caracteristică poziţia pronumelor atone care, în portugheza din Portugalia (dar nu şi în portugheza braziliană), nu stau niciodată la începutul unei propoziţii [185].

Cît despre lexic, urmele substratului iberic sînt comune cu cele din celelalte idiomuri ale Peninsulei Iberice şi sînt foarte puţine şi nesigure. Influenţa

---

[182] E suficient să citäm cîteva exemple: *b, d, g* devin fricativi cînd sînt precedaţi de vocală sau de o fricativă; astfel, portughezul pronunţă *boi (bóį)* pentru „bou", izolat, dar pronunţă *u-ƀói* pentru *o boi*, deoarece este precedat de articolul determinativ *o*.

Alt exemplu caracteristic îl constituie pronunţarea lui *-s* final: pronunţarea portugheză comună în finala absolută este *š*, dar, dacă urmează alte cuvinte, intervin situaţii de fonetică sintactică, prin care un *š* devine *z* înaintea unei vocale şi *ž* înaintea unei consoane sonore; rămîne *š* numai înaintea unei consoane surde. Astfel de ex.:

os pais se pronunţă *uš páįš* (deoarece *p* este surd);

as adegas se pronunţă *az adégaš* (deoarece cuvîntul următor începe cu vocală);

os bois se pronunţă *už bõiš* (deoarece *b* este sonor).

[183] Este interesant de observat că o formă de infinitiv personal sau flexibil se găseşte şi în napoletana veche (în special la scriitorii din secolele XV şi XVI), de ex. *Due tortorelle vedi il nido farnosi* (Sannazzaro); cf. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, II, p. 531 ş.u. (§ 709).

[184] Cf. Carolina Michaëlis De Vasconcel[l]os, *Der portugiesische Infinitiv*, în *RF*, VII (1891), v. p. 47—122; H. Flasche, *Der persönliche Infinitiv im klassischen Portugiesisch* în *RF*, LX (1947), p. 685—718; H. Meier, *A génese do infinito flexionado português*, în *BF*, XI (1950), p. 115—132; Th. H. Maurer Jr., *Dois problemas da lingua portuguesa: O infinitivo pessoal e o pronome se*, São Paulo, 1951; H. Sten, *L'„infinitivo impessoal" et l'„infinitivo pessoal" en portugais moderne*, în *BF*, XIII (1952), p. 83—142, 201—256; K. Togeby, *L'énigmatique infinitif personnel en portugais*, în *StNeophil*, XXVII (1955), p. 211—218.

[185] Cf. Cândido De Figueiredo, *O problema de colocação de pronomes*, Lisboa, 1946[7].

germanică se reflectă mai ales în onomastică și toponimie [186]. Ca și în spaniolă, deși aici într-o proporție ceva mai mică, este foarte importantă influența arabă (v. § 59).

Există apoi, în lexicul portughez, numeroase elemente franceze, spaniole și chiar italiene (unele din acestea destul de vechi, intrate în epoca lui Sá de Miranda și a școlii italieniste). Un nucleu de elemente foarte important este cel format din cuvinte exotice din diferite limbi africane și asiatice (mai puțin numeroase sînt cele americane), pe care portughezii le-au învățat în timpul colonizării unor regiuni îndepărtate. Multe din aceste cuvinte au intrat în cultura europeană prin intermediul portughezei, altele au rămas numai în Portugalia [187]. Autorii italieni din secolele XVI și XVII au folosit multe asemenea cuvinte, mai ales cei care au avut raporturi directe cu Portugalia, precum negustorul florentin Filippo Sassetti (1540—1580), sau autorii unor scrieri de călătorii, de ex. Antonio și Filippo Pigafetta [188]). Pe de altă parte, portughezii au dus în Orient multe cuvinte de-ale lor, care au intrat în diverse idiomuri asiatice [189].

Portugheza, vorbită pe un teritoriu foarte vast, în cele patru părți ale lumii, are, natural, mai multe varietăți dialectale. În clasificarea acestor varietăți îl vom urma în general pe J. Leite de Vasconcelos [190]. El deosebește mai întîi două secțiuni: I) portugheza propriu-zisă; II) „codialecte" portugheze.

Portugheza propriu-zisă este împărțită la rîndul ei în patru mari grupuri: 1) dialecte continentale; 2) dialecte insulare; 3) dialecte de peste ocean; 4) dialecte ale evreilor. „Codialectele" portugheze se împart în patru grupuri: 1) galician; 2) riodonorez; 3) guadramilez; 4) mirandez.

În grupul dialectelor continentale vorbite în Portugalia propriu-zisă se 444
deosebesc patru subgrupuri:

a) dialectul *interamnense* sau al provinciei Entre Douro e Minho (care cuprinde varietățile *alto-minhoto*, *baixo-minhoto* și *baixo-duriense*) este vorbit în districtele Viana, Braga și Porto și se extinde, cel puțin în ceea ce privește anumite fenomene, pînă în așa-numitele *concelhos* Sinfães și Resende, din districtul Viseu.

În acest dialect apare *-õu* < *-one*, de ex. *melõu* „pepene" (lit. *melão*), cf. port. arh. *-om* (mod. *-ão*). La persoana a doua plural a indicativului prezent, conjugarea I, *-aides*: *andaides* (lit. *-ais*, dar arh. *-ades*); la conjugarea a II-a *-endes* (prin analogie cu *tendes* „voi aveți") sau *-eides*, de ex. *correndes*. Dialectele din regiunea Minho au alte caracteristici comune; în alto-minhoto

---

[186] Cf. W. Meyer-Lübke, *Romanische Namenstudien*, I. *Die altportugiesischen Personennamen germanischen Ursprungs*, în *Sitz. Akad. Wien*, CXLIX, 1904, 2 Abh.; II. *Weitere Beiträge zur Kenntnis der altportugiesischen Namen*, ibidem, CLXXXIV (1917), 4 Abh.; J. M. Piel, *Os nomes germânicos na toponimia portuguesa*, Lisboa, 1936—1944 (extras din *BF*, II (1933) — VII (1944)).

[187] Cf. R. Dalgado, *Glossario luso-asiatico*, Coimbra, 1919—1921.

[188] Cf. C. Tagliavini, *Discussioni etimologiche italo-iberiche*, în *AOR*, VI (1933), p. 193—203.

[189] Cf. R. Dalgado, *Influencia do vocabulário português em linguas asiáticas*, Coimbra, 1923 (și mai bine în redactarea engleză amplificată și adusă la zi de către A. X. Soares, *Portuguese Vocables in Asiatic Languages*, Baroda, 1936).

[190] J. Leite De Vasconcel[l]os, *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, Paris - Lisboa, 1901.

Scanned with OKEN Scanner

se găsește terminația arhaică *-ẽ* < *-ene* (port. lit. *-em*), de ex. *bẽ* < *bene*, care se aseamănă cu galiciana [191].

b) dialectul *transmontan* sau din regiunea Trás-os-Montes, care se împarte în: 1) *raiano* sau de graniță, la care se alătură varietatea din Ermesinde (Spania); 2. *alto-duriense* sau din Alto Douro; 3. occidental și central.

c) dialectul *beirão*, vorbit în Beira de sus *(alto-beirão)* și în Beira de Jos *(baixo-beirão)*, ca și în districtele Coimbra și Aveiro (subdialectul occidental) și anume în Beira Litoranea.

d) dialectul de sud, care se împarte în: 1. *estremenho* sau din Extremadura; 2. *alentejano* sau din Alentejo (la care se alătură varietatea din Olivenza (Spania)); 3. *algarvio* sau din Algarve.

Lisabona are un dialect mixt, datorat caracterului său sociocultural urban și tendințelor nivelatoare exercitate de clasele mai înalte.

În cadrul dialectelor insulare distingem:

a) dialectul din Azore, vorbit în arhipelagul respectiv; dintre particularitățile acestui dialect amintim: *ü* (ca *u* francez) în loc de *u; ö* în loc de *ou; u* în loc de *o* (de ex. *flur* = *flor*); *-ã* în loc de *-ão* (de ex. *mã* = *mão*) etc.

b) dialectul din Madera, în care apare *u* în loc de *o*, ca în Azore, un *i* special pe care Gonçalves Viana îl compară cu *y* polonez și un sunet intermediar între *lh* și *l*.

Dialectele insulare, mai ales cele din Azore, indică o proveniență din Portugalia de sud.

În cadrul dialectelor de peste mare distingem, îndepărtîndu-ne oarecum de clasificarea lui Leite de Vasconcelos, mai întîi dialectele non-creole
445 și apoi cele creole. Unica reprezentantă non-creolă a portughezei de peste ocean este portugheza din Brazilia, care, deși, ca limbă oficială și culturală, tinde să fie identică cu portugheza literară, în vorbire prezintă cîteva particularități caracteristice (v. § 44).

Toate celelalte varietăți de peste ocean sînt creole sau cu tendințe creole (v. § 44).

Ar trebui să amintim în sfîrșit portugheza evreilor (paralelă cu iudeo-spaniola, despre care v. § 43), dar aceasta s-a pierdut complet. Într-un manuscris din secolul al XVIII-lea se arată că evreii din Olanda și din Livorno vorbeau toți portugheza [192]. Este însă cert că, în ceea ce privește orașul Livorno, portugheza, ca și spaniola, s-a stins foarte repede și a fost înlocuită complet de italiană [193]. În Olanda (mai ales la Amsterdam), la Hamburg și în Bavaria, portugheza s-a păstrat un timp ceva mai îndelungat în mediul ebraic sefardit, dar, astăzi, nu apar decît nume de familie și cîteva cuvinte, argotice.

---

[191] Cf. J. Leite De Vasconcel[l]os, *Opusculos*, Coimbra, 1928, II, *Dialecto interamnense*.

[192] Cf. *RL*, IV (1901), p. 124.

[193] Cf. G. Tavani, *Appunti sul Giudeo-portoghese di Livorno*, în *AION*, I (1959), f. II, p. 61—99 și de același autor: *Os Judeus Portugueses de Livorno* în *Revista do Livro*, n. 16 (Dez. 1959), p. 99—108; *Di alcune particolarità morfologiche e sintattiche del Giudeo-portoghese di Livorno*, în *Actas do IX Congr. Intern. de Linguistica românica*, Lisboa, 1961, II, p. 283—288. Nu lipsesc, din iudaica livorneză actuală, cuvinte de origine spaniolă și portugheză ca *piccheno* „mic" < port. *pequeno; gordo* „gras" < port. (și sp.) *gordo*, etc.; cf. A. Beccani, *Saggio storico linguistico sugli Ebrei a Livorno*, în „Bollettino storico livornese", V (1941), p. 269—277.

Scanned with OKEN Scanner

Asupra varietăților pe care LEITE DE VASCONCELOS le numește „codialecte", nu trebuie să insistăm prea mult. Mai întîi este *galiciana*, foarte apropiată de portugheză, împreună cu care a format, în perioada arhaică, o unitate galiciano-portugheză. În faza sa arhaică, limba folosită de trubadurii galicieni care compuneau la curțile regilor portughezi se deosebea de portugheza de atunci prin cîteva caracteristici (precum perfectul în *-o*: *quiso*, *fezo*), care au fost imitate și de trubadurii portughezi. Astfel, de ex., *Cancioneiro* al lui Dom Denis, este, din punct de vedere lingvistic, foarte asemănător cu *Cantigas* ale bunicului său, Alfonso X el Sabio.

Dialectul *riodonorez* sau *rionorez* este vorbit în Riodonor, în *concelho* Bragança, iar cel *guadramilez* este vorbit în satul Guadramil, în același *concelho* Bragança (provincia portugheză Trás-os-Montes, lîngă granița cu Spania).

Este vorba de două varietăți de tranziție, care au unele caracteristici comune cu portugheza, cu galiciana și cu spaniola; întîlnim vocale nazale, ca în portugheză; grupul *ct* devine *it*, ca în portugheză, dar lui *lh* portughez îi corespunde *y*, ca în asturiano-leoneză (de ex. *ureya* < *auric'la*); *l* intervocalic rămîne, ca în spaniolă etc.

Mirandeza, vorbită în Terra de Miranda (Trás-os-Montes), era considerată 446
de LEITE DE VASCONCELOS, autor al unei lucrări masive despre acest grai, un „codialect" portughez [194].

Diferențe fundamentale există, între mirandeză și portugheză, în fonetică (evoluția lui *ĕ* și *ŏ* din latină, a lui *n* și *l* intervocalici etc.), în morfologie și în lexic.

Nu este cu totul exact ceea ce susțin lingviștii spanioli, care consideră mirandeza ca fiind pur și simplu o varietate dialectală a leonezei [195]. Dialectul din Miranda, ca și cele din alte regiuni de frontieră, deși este preponderent spaniol, marchează trecerea de la leoneză la portugheză.

BIBLIOGRAFIE

Problemele legate de clasificarea limbilor neolatine (§ 63) sînt tratate în toate manualele 447
de lingvistică romanică, pe care le-am indicat în Bibliografia de la sfîrșitul primului capitol (v. p. 60 și urm.). Dintre lucrările monografice mai importante, vom aminti mai întîi: W. v. WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950 (reelaborare a unui studiu cu același titlu publicat în *ZRPh*, LVI (1936), p. 1—48), tradus în spaniolă de M. Muñoz Cortés: *La fragmentación lingüística de la Romania*, Madrid, 1952 și în franceză de J. Allières și G. Straka, *La fragmentation linguistique de la Romania*, Paris, Klincksieck, 1967 (v., pe mar-

[194] În 1882, același cercetător, într-un articol (reprodus în *Opusculos*, IV, Coimbra, 1929, p. 679 ș.u.), recunoștea că „în afară de motivele pur lingvistice mai există și alte rațiuni, de ordin istoric, care arată că este foarte natural ca dialectul mirandez să aparțină domeniului spaniol, fiind apropiat de leoneză". În *Estudos de Philologia Mirandesa*, Lisboa, 1901, II, p. 73, recunoștea că mirandeza nu este o variantă a portughezei. Cf. și J. G. C. HERCULANO DE CARVALHO, *Porque se falam dialectos leoneses em Terras de Miranda?*, în *RPF*, V (1952), p. 265—281 și de același autor: *Fonologia mirandesa*, I, Coimbra, 1958.

[195] R. MENÉNDEZ PIDAL, *El dialecto Leonés*, Madrid, 1906, p. 5.

Scanned with OKEN Scanner

ginea acestui volum, T. Bolelli, *La partizione del territorio linguistico romanzo secondo una recente pubblicazione*, în „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa", XX (1951), p. 225—271); este de asemenea foarte cunoscut şi alt volum al lui v. WARTBURG, *Die Entstehung der romanischen Völker*, Halle, 1939 (a 2-a ed. Tübingen, 1951), care se poate consulta şi în traducerea franceză (elaborată după prima ediţie germană): *Les origines des peuples romans*, Paris, 1941, precum şi strălucitul discurs de inaugurare a celui de-al VII-lea Congres de lingvistică romanică (Barcelona, 1953): *L'articulation linguistique de la Romania*, în „Actas y Memorias del VII Congreso intern. de Lingüística románica" (= *BDE*, XXXIII—XXXIV), p. 23—38. Trebuie să se ia de asemenea în consideraţie, mai ales pentru Romania occidentală: H. MEIER, *Die Entstehung der romanischen Sprachen und Nationen*, Frankfurt a.M., 1941. Cf. şi M. PEI, *The New Methodology for Romance Classification*, în *Word*, V (1949), p. 135—146; J. E. GRIMES a. FR. B. AGARD, *Linguistic Divergence in Romance*, în *Language*, XXXV (1959), p. 598—614; W. MAŃCZAK, *Le problème de la classification des langues romanes*, în „Actas IX Congresso intern. Ling. Românica Lisboa" (= *BF*, XVIII), p. 81—89. Pentru popoarele neolatine şi folclorul respectiv, W. GIESE, *Los pueblos románicos y su cultura popular*, Bogotá, 1962.

Cele două gramatici comparate ale limbilor romanice de F. DIEZ şi W. MEYER-LÜBKE au fost citate la p. 7 şi, respectiv, la p. 15. Au fost indicate şi dicţionarele comparate ale limbilor neolatine de F. DIEZ, G. KÖRTING şi W. MEYER-LÜBKE. Gramatica lui Diez (Bonn, 1882 [5]) prezintă încă, în afară de valoarea istorică, un anumit interes pentru partea de sintaxă. Gramatica lui Meyer-Lübke, deşi depăşită în unele părţi de cercetări ulterioare, îşi păstrează deplina sa valoare; poate fi consultată şi în traducerea franceză (Paris, 1890—1906; reproducerea anastatică, New York, 1923), atît pentru o mai mare claritate a stilului faţă de redactarea originală, cît şi pentru că ediţia franceză are un indice (care ocupă în întregime volumul al patrulea) mult mai bogat. Pentru morfologie, care în Gramatica lui Meyer-Lübke ocupă volumul II, a se vedea, mai ales pentru italiană şi dialectele sale, *Giunte alla Romanische Formenlehre di W. Meyer-Lübke* de C. SALVIONI, în *SFR*, VII (1899), p. 183—239. [*] Un interesant studiu de morfologie comparată a limbilor romanice, pe bază de texte paralele, ne oferă volumele lui G. DE POERCK şi L. MOURIN, *Introduction à la morphologie comparée des langues romanes basée sur des traductions anciennes des Actes des Apôtres ch. 20 à 24*, I. *Ancien Portugais et Ancien Castillan*, Bruges, 1961; IV. *Sursilvain et Engadinois anciens et ladin dolomitique*, Bruges, 1963; VI. *Ancien Roumain*, Bruges, 1962 (volumele care lipsesc au fost anunţate a fi în curs de publicare). [**] Lexicul comparat al limbilor romanice al lui DIEZ are, ca şi gramatica, în primul rînd o valoare istorică; trebuie să fie consultat în ediţia a 5-a (Bonn, 1887, la care trebuie să se adauge: J. U. JARNÍK, *Neur vollständiger Index zu Diez etym. Wörterbuch d. rom. Sprachen*, Heilbronn, 1889). Cele trei ediţii din *Lateinisch-romanisches Wörterbuch* de G. KÖRTING (Paderborn, 1890—1891; 1901; 1907) au fost cu totul lăsate în umbră de *REW* de Meyer-Lübke; prezintă însă o anumită valoare pentru dialectologia
448 italiană adăugirile italiene ale lui C. SALVIONI, *Postille italiane al vocabolario latino-romanzo*, în *MIL*, XX (1899), p. 255—278 şi *Nuove postille romanze al vocabolario latino-romanzo*, în *RIL*, XXXII (1899), p. 129—158. Prima ediţie din *REW* a apărut la Heidelberg între 1911 şi 1920; o serie de cercetători i-au adus numeroase corecturi şi adăugiri. Este suficient a aminti aici: C. SALVIONI, *Postille italiane e ladine al Vocabolario etimologico romanzo*, în *RDR*, IV(1912), p. 88—106, 173—208, 209—240 şi V (1913), p. 173—194 (care ajung numai pînă la cuvîntul 2007b, *corius*); G. DE GREGORIO, *Contributi al lessico etimologico romanzo con particolare considerazione al dialetto e ai subdialetti siciliani*, Torino, 1920 (care constituie în întregime volumul al VII-lea din *StGlIt.*); C. MERLO, *Postille al „Romanisches etym. Wörterbuch di W. Meyer-Lübke"*, în „Annali delle Università Toscane", XLIV (1926), p. 23—91 (remarcabile în special pentru dialectele italiene centro-meridionale). Adnotările sarde ale lui M. L. WAGNER, cele

Scanned with OKEN Scanner

catalane ale lui Fr. de B. Moll, cele spaniole ale lui V. García de Diego etc. vor fi indicate mai jos în bibliografia corespunzătoare diverselor limbi romanice. A doua ediție a *REW* (1924) este o reproducere a primei, fără nici o schimbare; a treia ediție a *REW*, cu multe adăugiri și îmbunătățiri, a apărut între 1931 și 1935 și aceasta este singura ediție care trebuie consultată; chiar și acesteia, diverși cercetători i-au adus adăugiri și corecturi, printre care vom aminti: E. Gamillscheg, *Randbemerkungen zum Romanischen Etymologischen Wörterbuch*, în *RomJb.*, I (1947—1948), p. 67—77; C. Merlo, *Correzioni ed aggiunte al „Romanisches Etymologisches Wörterbuch" di Wilhelm Meyer-Lübke*, în *BF*, X (1949) (= Miscel. Coelho), p. 77—87; *Nuove postille al „REW" di W. Meyer-Lübke*, în *RIL*, LXXXI (1948), p. 71—78; LXXXIII (1950), p. 135—144; LXXXIV (1951), p. 55—64; LXXXV (1952), p. 33—49; LXXXVI (1953), p. 233—260, 413—435 (pînă la cuvîntul 7470 *rūta*). Alte adăugiri la *REW* [3], privitoare la diferitele limbi romanice, vor fi amintite în cursul acestei note bibliografice.

Pentru problemele generale referitoare la formarea diverselor limbi literare romanice, cf. R. A. Budagov, *Problemy izučenija romanskih literaturnyh jazykov*, Moskva, 1961 (și traducerea românească a lui G. Mihăilă cu titlul: *Problemele studierii limbilor literare romanice*, București, 1962).

Același R. A. Budagov a reelaborat și a amplificat tema de mai sus în volumul *Literaturnye jazyki i jazykovye stili* [Limbile literare și stilurile limbilor), Moskva, 1967, care, deși nu rezultă din titlu, este bazat aproape exclusiv pe material neolatin.

Pentru diversele varietăți neolatine există o bibliografie foarte vastă; vom aminti operele fundamentale sau pe cele care interesează problemele discutate în text.

Pentru r o m â n ă (§ 64) vom începe prin a semnala un mic manual bibliografic, recent și foarte bine informat, dedicat studenților străini, și care, într-un anumit fel, umple golul lăsat în „Studienführer" al lui Rohlfs: este vorba de K. H. Schroeder, *Einführung in das Studium des Rumänischen. Sprachwissenschaft und Literaturgeschichte*, Berlin, 1967. În limba română: I. Coteanu și I. Dănăilă, *Introducere în lingvistica și filologia românească. Probleme. Bibliografie*, București, 1971. [*] O foarte bună privire sintetică este oferită de volumul lui S. Pușcariu, *Limba română. I, Privire generală*, București, 1940, pentru care există și o traducere germană (îngrijită de H. Kuen, Leipzig, 1943). [**] Un al doilea volum (gata din 1943), *Rostirea*, tipărit postum în 1959 de Editura Academiei, este de găsit la biblioteci și în Institutele lingvistice din România. Istoria limbii: O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris-Bucarest, 1901—1938 (primul volum tratează perioada originilor, al doilea secolul XVI; indicele volumului al II-lea, sub îngrijirea lui I. Coteanu, a fost publicat, separat, la București în 1943); o ediție românească datorată lui J. Byck a fost publicată la București în 1961 [***]; A. Rosetti, *Istoria limbii române*, I. *Limba latină*, București, 1937 (a 2-a ed. 1940, a 3-a, 1960, a 4-a, 1964); II. *Limbile balcanice*, ib. 1938 (a 2-a ed., 1943, a 3-a, 1962, a 4-a, 1964); III. *Limbile slave meridionale*, ib. 1940 (a 2-a ed., 1950; reelaborată cu titlul: *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, București, 1953, a 4-a ed. 1962 cu titlul original, a 5-a ed. 1964); IV. *Româna comună*, ib. 1941 (a 2-a ed., 1966); V. *Limbile vecine (Maghiara, Ucraineana, Polona, Slovaca, Albaneza, Bulgara, Sîrbocroata). Expansiunea limbii române*, ib. 1966; VI. *Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, ib. 1946 (reelaborat cu titlul: *Limba română în secolele al XIII-lea—al XVI-lea*, București, 1956, a 3-a ed. cu titlul original, ib. 1966) (volumele IV—VI, în ediția din 1966, sînt reunite într-un singur volum). În sfîrșit, în 1968 întreaga lucrare a lui Rosetti a fost reunită într-un singur mare volum: *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVI-lea*, la care au fost adăugate circa treizeci de alte studii, publicate în reviste referitoare la probleme de amănunt. Această nouă ediție într-un singur volum

449

Scanned with OKEN Scanner

este preferabilă celor precedente, nu numai pentru retușările și aducerile la zi ulterioare, dar și pentru că este prevăzută cu un singur indice alfabetic al cuvintelor citate. Pentru limba literară, v. monumentala lucrare A. Rosetti—B. Cazacu—L. Onu, *Istoria limbii române literare*, I. *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1971 [2]. Dintr-o mare istorie a limbii române proiectată în 5 volume sub îngrijirea unui colectiv al Academiei, condus de Al. Rosetti, a apărut în 1965 primul volum, redactat sub conducerea lui Al. Graur și dedicat limbii latine; acesta a fost deja citat la p. 207; al doilea volum, apărut în 1969, sub conducerea lui I. Coteanu, tratează perioada protoromânei. [*] Al. Rosetti are și o scurtă schiță sintetică a istoriei limbii române: *Istoria limbii române. Noțiuni generale*, București, 1942 (tradusă și în italiană: *Storia della lingua romena. Nozioni generali*, Bucarest, 1943). [**] O altă schiță sintetică este aceea a lui Al. Graur, *Evoluția limbii române. Privire sintetică*, București, 1963 (tradusă și în franceză: *La langue roumaine. Esquisse historique*, Bucarest, 1963). Gramatică descriptivă: C. Tagliavini, *Grammatica della lingua rumena*, Heidelberg, 1923 sau, mai bine, în reelaborare germană, *Rumänische Konversations-Grammatik*, Heidelberg, 1938; G. O. Seiver, *Introduction to Rumanian*, New York, 1953; A. Guillermou, *Manuel de la langue roumaine. Grammaire, textes d'études commentés avec index grammatical et glossaire*, Paris, 1953; I. Guția, *Grammatica romena moderna*, Roma, 1967 [***]; B. Cazacu (și alții), *Cours de langue roumaine. Introduction à l'étude du roumain à l'usage des étudiants étrangers*, București, 1967. Dintre gramaticile descriptive scrise în română, cea mai amplă este: Academia Republicii Populare Române, *Gramatica limbii române*, vol. I, *Vocabularul, Fonetica și morfologia*, vol. II, *Sintaxa*, București, 1954, ed. a 2-a revăzută și adăugită, 1963. [****] Pentru sintaxă: N. Drăganu, *Elemente de sintaxă a limbii române*, București, 1945; K. Sandfeld et H. Olsen, *Syntaxe roumaine*, Paris, 1936—1962 (în 3 volume); R. A. Budagov, *Etjudy po sintaksisu rumynskogo jazyka* [Studii asupra sintaxei limbii române], Moskva, 1958. Pentru limba contemporană, cf. I. Iordan, *Limba română actuală: o gramatică a greșelilor*, Iași, 1943; a se vedea acum *Limba română contemporană*, București, 1956. — Gramatică istorică: H. Tiktin, *Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1905; *Die rumänische Sprache*, în „Grundriss d. roman. Philologie" al lui Gröber, I [2], p. 564—607; W. Rothe, *Einführung in die historische Laut- und Formenlehre des Rumänischen*, Halle, 1957; (se poate aminti aici, dată fiind corespondența dintre „moldovenească" și română, aceea care, în ciuda titlului înșelător, reprezintă cea mai amplă gramatică istorică scrisă în română, deosebit de utilă și cercetătorilor străini care nu întîmpină prea multe dificultăți în citirea unui text român scris în alfabet chirilic: S. Berežan, A. Dyrul, T. Il'Jašenko, *Kurs de gramatikă istorikă a limbij moldovenešt'*, Kišinău, 1964). Contribuții parțiale: Fr. Miklosich, *Beiträge zur Lautlehre der rumunischen* [sic] *Dialekte*, în „Sitz. Akad. Wien", XCVIII (1881), p. 519—550; XCIX (1881), p. 5—74; C (1882), p. 229—304; CI (1882), p. 3—94: CII (1882), p. 3—74; I. A. Candrea—Hecht, *Les éléments latins de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, 1902; O. Nandriș, *Phonétique historique du Roumain*, Paris, 1963; Florica Dimitrescu, *Introducere în fonetica istorică a limbii române*, București, 1967 [*****]; R. I. Paul, *Flexiunea nominală internă în limba română*, București, 1932; A. Lombard, *Le verbe roumain. Étude morphologique*, Lund, 1954—1955 (Skrifter utgivna av kungl. humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund) (operă fundamentală). Cu orientare structuralistă: E. Vasiliu, *Fonologia limbii române*, București, 1965; I. Iordan, V. Guțu Romalo, A. Niculescu, *Structura morfologică a limbii române contemporane*, București, 1967; V. Guțu Romalo, *Morfologia structurală a limbii române*, București, 1968. — Dicționare etimologice: unicul dicționar etimologic român complet era, pînă
450 acum cîtva timp, cel cu totul depășit, al lui A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie dacoromane*, Francfort s.M., 1870—1879, care poate fi încă utilizat, dar cu multă precauție, pentru elementele nelatine. Pentru elementele latine trebuie să se consulte: S. Pușcariu, *Etymologisches*

Scanned with OKEN Scanner

Wörterbuch der rumänischen Sprache, I. *Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, Heidelberg, 1905, şi, deşi neterminat, I. A. Candrea şi O. Densusianu, *Dicţionarul etimologic al limbii române*, I. *Elementele latine*, Bucureşti, 1907—1914 (care ajunge numai pînă la cuvîntul *putea*). Etimologii sigure dă întotdeauna *Dicţionarul limbii române* al Academiei Române; din 1907 pînă în 1949 au apărut trei volume mari şi 4 fascicule care cuprind literele A—C, F—J şi începutul literelor D şi L. (1) În 1965 Academia a hotărît să reia cu forţe noi şi mai eficiente redactarea dicţionarului, înfiinţînd trei centre lexicografice care lucrează independent la Bucureşti, Iaşi şi Cluj. În loc să înceapă de la litera A, Academia a hotărît în mod just să înceapă de la litera M, şi în timp ce îşi propune să refacă, apoi, primele cinci volume (literele A—L) completînd lacunele rămase *(De-du, E, Loj-lu)*, a început să publice în fascicule vol. VI dedicat literei M, care în scurt timp, în toamna 1968, a fost încheiat; acest volum cuprinde 14 fascicule, avînd în total CXXXVI — 1076 pagini; alte litere, ca N şi O, au fost publicate în volume separate (VII, 1, 1969 şi, VII, 2, 1971) şi nu în fascicule. Se poate considera deci că, în cîţiva ani, dicţionarul va fi publicat în întregime. Lingviştii se vor plînge probabil că partea etimologică este mult mai redusă decît în seria precedentă, dar s-a hotărît astfel, întrucît Academia are printre proiectele sale şi redactarea unui dicţionar etimologic. Între 1955 şi 1957, a apărut *Dicţionarul limbii române contemporane* în 4 volume, preţios din multe puncte de vedere, dar care (cum rezultă dealtfel şi din titlu) nu ia în seamă limba veche şi nu dă etimologii. Scurte indicaţii etimologice dă în schimb *Dicţionarul limbii române moderne*, al aceleiaşi Academii (sub îngrijirea lui D. Macrea), Bucureşti, 1958, într-un singur volum. [*]

Scurte etimologii, totdeauna verosimile şi ponderate, dă şi I. A. Candrea în *Dicţionarul limbii române din trecut şi de astăzi*, care formează prima parte din *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"* redactat de el în colaborare cu Gh. Adamescu, Bucureşti, 1931; mai puţin sigure etimologiile date de A. Scriban în *Dicţionaru limbii româneşti*, Iaşi, 1939. Un dicţionar fundamental (şi pentru etimologii, mai ales ale elementelor nelatine) este încă cel al lui H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, Bukarest, 1895—1925 în 3 volume. Preţioase pentru romanişti sînt adăugirile la *REW* [3] ale lui A. Graur, *Corrections roumaines au REW*, în *BL*, V (1937), p. 80—124, mai ales pentru că semnalează multe cuvinte româneşti greşite sau chiar inexistente care apar în *REW*. A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, La Laguna, 1958—1966, este elaborat cu mult curaj de un autor specialist mai degrabă în literatură decît în lingvistică, care trăieşte departe de puţinele biblioteci specializate: acesta trebuie să fie utilizat cu o anumită prudenţă, în special pentru cuvintele cu etimon nelatin. 451

Pentru aromână, cele două dicţionare etimologice ale lui Pascu şi Papahagi, citate la nota 5:, cel dintîi se pretează la unele corectări, dar lasă în umbră dicţionarul anterior al lui K. Nikolaidi, Ἐτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς κοντσοβλαχαικῆς γλώσσης, Atena, 1909 (pentru care cf. Th. Capidan, *Réponse critique au Dictionnaire d'étymologie koutzovalaque de C. Nicolaidi*, Salonique, 1909). Bibliografia de bază pentru dialectele sud-dunărene (aromână, meglenoromână şi istroromână) a fost dată în notele 5, 6 şi 7. Pentru dialectele dacoromâne sînt încă importante monografiile lui Weigand şi ale elevilor săi publicate în *JbIRS* din Leipzig, precum şi hărţile Atlasului fonetic ale aceluiaşi Weigand (pentru care v. p. 18); dar dialectologia română

(1) Credem că este util să indicăm detaliat ceea ce apăruse din Dicţionarul Academiei, pînă în 1949: vol. I, p. I (A—B), Bucureşti, 1907—1913; vol. I, p. II (C), 1927—1940; vol. I, p. III (a apărut un singur fascicul *(D-de)* în 1949); vol. II, p. I (F—I), 1910—1934; vol. II, p. II (în anii 1937, 1940 şi 1948 au fost publicate trei fascicule care cuprind cuvintele dintre *J* si *lojniţă*).

Scanned with OKEN Scanner

a luat avînt prin publicarea *ALR* (pentru care v. p. 25) și a primelor atlase regionale (pentru care v. p. 27). Nu trebuie să uităm, de exemplu, că imediat după publicarea primului volum din *NALR. Olt.*, B. Cazacu, în colaborare cu cîțiva tineri cercetători de la fostul „Centru de cercetări fonetice și dialectale" al Academiei, a scos două volume, unul de peste 400 de pagini, cuprinzînd *Texte dialectale: Oltenia*, iar celălalt, *Glosar dialectal (Oltenia)*, urmînd exemplul dat de E. Petrovici cu antologia de texte dialectale românești, în transcriere fonetică, publicată ca supliment la *ALR II*. Dealtfel, dialectologia românească dispune de o utilă antologie dialectală cu o grafie care reprezintă un compromis între ortografia românească și transcrierea fonetică: I. A. Candrea, O. Densusianu, Th. D. Sperantia, *Graiul nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, București, 1906—1908 (în două volume). Foarte utile pentru dialectologi sînt și textele populare, într-o îngrijită transcriere fonetică, cuprinse în cele trei volume ale lui O. Bîrlea, *Antologie de proză populară epică*, București, 1966. Vom aminti de asemenea volumul lui B. Cazacu, *Studii de dialectologie română*, București, 1966. Util, deși din multe puncte de vedere criticabil, este manualul de dialectologie română al lui I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961 (cu o amplă bibliografie). O revistă dedicată exclusiv dialectologiei române este *Fonetică și Dialectologie* care se publică, la intervale variate, la București, din 1958. [*]

Pentru reconstruirea protoromânei este încă fundamental studiul lui Pușcariu citat la nota 9 [v. și I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână*, București, 1969], iar pentru poziția limbii române între limbile romanice studiul aceluiași autor citat la nota 11. Pentru această problemă, cf. și W. Meyer-Lübke, *Rumänisch, Romanisch, Albanesisch*, în *MRIW*, I (1914), p. 1—42; *Rumänisch und Romanisch* în „Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.", s. a 3-a, V (1930), p. 1—36; M. Bartoli, *La spiccata individualità della lingua romena*, în *StRum*, I (1927), p. 20—34 (reprodus în: *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945, p. 139—151); M. Valkhoff, *Latijn, Romaans, Roemeens*, Amersfoort, 1932; I. Iordan, *El lugar del idioma rumano en la Romania*, în *BRPh.*, I (1961), p. 159—177; D. Macrea, *Despre „locul limbii române între limbile romanice"*, în *Cercetări de lingvistică*, XVI (1971), p. 1—16. A se consulta de asemenea și frumosul volum al lui Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, București, 1965.

Pentru limba literară, în afară de ce s-a citat mai înainte, cf. I. Coteanu, *Româna literară și problemele ei principale*, București, 1961. Pentru problema originii românilor bibliografia este foarte vastă; în afară de articolul sintetic al lui Friedwagner, citat la nota 47, vom aminti două dintre cele mai bune lucrări susținînd cele două teze opuse: L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, Budapest, 1936 (și mai înainte în „Archivum Europae Centro-Orientalis", I—II) care este împotriva teoriei continuității, și E. Gamillscheg, *Über die Herkunft der Rumänen*, Berlin, 1940 (Sitz. Preuss. Akad. d. Wiss.) care este în favoarea continuității. O sinteză adusă la zi și o bogată bibliografie oferă volumul I din *Istoria României* apărută sub auspiciile Academiei R. P. R. (București, 1960) [**].

Pentru istoria filologiei române, cf. L. Șăineanu, *Istoria filologiei române*, București, 1895 și culegerea lui D. Macrea, *Lingviști și filologi români*, București, 1959; date de ordin istoric se găsesc și în celălalt volum al aceluiași autor, *Probleme de lingvistică română*, București, 1961. Pentru revistele dedicate filologiei române, v. p. 48.

452

Pentru problema (în realitate artificială) a „limbii moldovenești" este suficientă bibliografia și discuția de la nota 4, unde au fost citate gramatici practice și istorice. Poate nu este inutil să amintim că există două ample și bune dicționare bilingve îngrijite, primul, de Filiala moldovenească a Academiei de Științe a U.R.S.S. (*Dikcionar ruso-moldovenesk* de A. T. Boršč, N. G. Korlătjanu și E. M. Russev, Moskova, 1954), iar al doilea, de Academia de Științe a R. S. S. Moldovenești (*Dikcionar moldovenesk-rusesk* de A. T. Boršč, M. V. Podiko și V. P. Solov'ev, Moskova, 1961). De M. V. Sergievskij, care este într-un anumit fel autorul

Scanned with OKEN Scanner

teoriei aşa-zisei independenţe a limbii moldoveneşti, amintim republicarea postumă a unor studii precedente, *Moldavo-slavjanskie Etjudy* [Studii moldavo-slave], Moskva, 1959.

Pentru d a l m a t ă (§ 65), opera capitală este aceea a lui M. G. Bartoli, *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apennino-balkanischen Romania*, Wien, 1906 (Schriften der Balkankommission d.k. Akad. d. Wissenschaften, Linguistische Abteilung, IV) în două volume. Opera lui Bartoli, care a ţinut seamă de toate cercetările precedente, face aproape inutilă consultarea a ceea ce s-a scris despre vegliotă în secolul trecut (A. Ive, *L'antico dialetto di Veglia*, în *AGI*, IX (1886), p. 115—187). Anumite aspecte au fost aduse la zi, prin cercetări şi prin discuţii, în ultimii şaizeci de ani. Dintre acestea amintim: M. Bartoli, *Ancora Veglia ed aree vicine*, în *AGI*, XX (1926), p. 132—139; *Dalmatico ed albano-romanico: reliquie romaniche nel croato e nell'albanese* în volumul miscelaneu „Italia e Croazia" al Academiei Italiei, Roma, 1942, p. 109—185 precum şi multe lucrări ale romanistului croat P. Skok, dintre care unele citate la p. 149 nota 75; cele anterioare anului 1925 se pot găsi în lista de lucrări a lui P. Skok, în *RLingR*, II (1926), p. 263—270; dintre cele mai recente se pot aminti: *Iz dubrovačkoga vokabulara* [Din vocabularul ragusan], în „Zbornik Rešetar", Dubrovnik, 1931, p. 429—434; *L'importance de Dubrovnik dans l'histoire des Slaves*, în „Le Monde Slave", II (1931), p. 1—11; *Les origines de Raguse. Étude de toponymie et de linguistique historique*, în „Slavia", X (1931), p. 449—498; *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu* [Terminologia noastră marinărească şi pescărească pe ţărmul Adriaticii], Split, 1933; *Dolozak Slovena na Mediteran* [Venirea slavilor pe ţărmul Mediteranei], Split, 1934; *Einiges Neue aus dem Altdalmatischen und dem Serbokroatischen*, în *ZRPh*, LVII (1937), p. 462—480; *Sur l'élément grec en ancien dalmate*, în *RLingR*, XIX (1955), p. 227—230. Contribuţii în problema dalmatei se găsesc şi în articolele lui P. Skok, *Zum Balkanlatein*, în *ZRPh*, XLVI (1926), p. 385—410; XLVIII (1928), p. 398—413; L (1930), p. 484—532; LIV (1934), p. 175—215; 424—499. Foarte bun este şi articolul *Dalmatski jezik* de Skok în *Enciklopedija Jugoslavije*, II (1956), p. 653—655.

Alte scrieri referitoare la dalmată, posterioare operei lui Bartoli: G. Maver, *Parole croate di origine italiana o dalmatica*, în *ArchRom.*, VI (1922), p. 241—253; *Parole serbocroate o slovene di origine italiana (dalmatica)*, în „Slavia", II (1924), p. 32—43 şi *Intorno a due parole serbocroate della Dalmazia*, ibidem, p. 628—637; *Intorno alla penetrazione del lessico italiano nel serbocroato della Dalmazia e dei territori vicini: criteri metodologici*, în *AIV*, LXXXIV (1924—1925), p. 749—770; G. Soglian, *Il dalmatico a Cittavecchia di Lesina e sulle isole adiacenti. Contributo agli studi sulla diffusione e la conservazione dell'antico idioma neolatino e dei suoi relitti nella parlata slava odierna. Storia, documenti, lessico*, Zara, 1937; C. Tagliavini, *Dalmatica (lingua)*, în *Enciclopedia Ital.*, XII, p. 243—245; A. Philippide, *Originea românilor*, II, Iaşi, 1927, p. 791—798; B. Rosenkranz, *Die Gliederung des Dalmatischen*, în *ZRPh.*, LXXI (1955), p. 269—279. R. L. Hadlich, *The phonological History of Vegliote*, Chapel Hill, 1965 (a se vedea şi interesanta recenzie la o primă ediţie a acestei teze de Ž. Muljačić, în „Zbornik za filologiju i lingvistiku", Novi Sad VI (1963), p. 174—180); Ž. Muljačić, *Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji* [Elemente dalmatice în documentele din Ragusa din sec. al XIV-lea scrise în venetă. Contribuţie la fonologia diacronică ragusană şi la convergenţa dalmato-venetă], în „Rad jugosl. Akademije", CCCXXII (1962), p. 237—380 (cu o bibliografie aproape completă a studiilor despre dalmată din 1906 pînă în 1959). O serie foarte utilă de adăugiri dalmate la *REW* [3] este constituită de articolele lui V. Vinja, *Contributions dalmates au „Romanisches Wörterbuch" de W. Meyer-Lübke*, I, în *RLingR*, XXI (1957), p. 249—269; *Nouvelles contributions...*, II, în *StRAZ*, VIII (1959), p. 17—34; *Notes étymologiques dalmates en marge au REW* [3], 453

Scanned with OKEN Scanner

III, în *StRAZ*, XXIII (1967), p. 119—135 (în acesta din urmă și indicele alfabetic al celor trei serii). Pentru dialectele de astăzi (venet și croat) din Veglia, v. indicațiile bibliografice de la nota 49. Pentru problema locului dalmatei între limbile neolatine, cf. BARTOLI, *Das Dalmatische*, cit., I, p. 176 și urm.; C. MERLO, *Dalmatico e Ladino. A proposito di una pubblicazione recente*, în *RFICI*, XXXV (1907), p. 472—484. La obiecțiile lui Merlo, BARTOLI a răspuns cu articolul *Note dalmatiche*, în *ZRPh.*, XXXII (1908), p. 1—16; MERLO a replicat, scriind *Ancora di dalmatico. Replica al Prof. M. G. Bartoli*, în „Annali delle Univ. Toscane", XXX (1910), p. 3—24 și *Vegliotto e Ladino*, *RIL*, XLIII (1910), p. 271—281, iar BARTOLI a răspuns cu articolul *Dalmazia e Albania. Relazione sul quinquennio 1905—1910*, în *RDR*, II (1910), p. 456—490; MERLO și-a menținut însă ferm opinia; cf. articolul său mai recent *Ladino e Vegliotto*, în „Ce fastu?", XXX (1954), p. 269—279. Dintre ultimele lucrări referitoare la această problemă v. în special Ž. MULJAČIĆ, *Nova klasifikacija romanskih jezika i Dalmatinski* [O nouă clasificare a limbilor romanice și dalmata] în „Naučno Društvo SR. Bosne i Hercegovine" Radovi, XX, Odjelj. ist. filol. nauka Kn. 7 (1963), p. 77—96, și într-o redactare mai accesibilă romaniștilor: *La posizione del Dalmatico nella Romania (per una classificazione dinamica delle lingue neolatine)*, în „Actes du Xe Congrès intern. de linguistique romane (Strasbourg, 1962)", Paris, 1965, p. 1185—1194, și de același autor prețioasa *Bibliographie de linguistique romane: domaine dalmate et istriote avec les zones limitrophes (1906—1966)*, în *RLingR.*, XXXII (1969), p. 144—167 și 356—391.

Pentru l a d i n ă (§ 66) vom indica mai întîi lucrările care tratează întreaga zonă (din Grigioni pînă în Friuli), apoi pe cele dedicate fiecărei secțiuni și diverselor dialecte. G. I. ASCOLI, *Saggi ladini*, care formează în întregime primul volum (1873) din *AGI*, este și astăzi fundamental și nedepășit (v. p. 9), dar tratează numai partea fonetică; sînt încă utile comparațiile gramaticale ale lui TH. GARTNER, *Rätoromanische Grammatik*, Heilbronn, 1883; *Die rätoromanischen Mundarten*, în *Grundriss* de Gröber, I², p. 608—636; *Handbuch der rätoromanischen Sprache und Literatur*, Halle, 1910. Nu există un dicționar etimologic ladin.

Pentru regiunea apuseană se pot aminti mai întîi cîteva gramatici descriptive și practice: A. VELLEMAN, *Gramatica teoretica, pratica ed istorica della lingua ladina d'Engiadin'Ota*, Zürich, 1915—1924 (în 2 volume); G. CAHANNES, *Grammatica Romontscha per Surselva e Sutselva*, Mustér, 1924; S. M. NAY, *Lehrbuch der rätoromanischen Sprache (deutsch-surselvisch)*, Chur, 1948²; în italiană: P. GIOVANNI DA RIETI, *Grammatica teorico-pratica per imparare la lingua romancia*, Gossau, 1904. Dintre dicționarele cu scopuri practice vom aminti: Z. PALLIOPPI, *Dizionari dels idioms romauntschs d'Engiadin'ota e bassa, dalla Val Müstair, de Bravuogn e Filisur*, Samedan, 1895 (partea germano-engadină îngrijită de E. PALLIOPPI, ibidem, 1902); A. VELLEMAN, *Dicziunari scurznieu da la lingua ladina pustüt d'Engiadin'ota*, Samaden, 1929; E. VIELI, *Vocabulari scursaniu romontsch-tudestg*, Mustér, 1938 și *Vucabulari tudestg-romontsch sursilvan*, Cuera, 1944; R. B. BEZZOLA și R. O. TONJACHEN, *Diczionari tudaisch-rumantsch-ladin*, Cuera, 1944, la care se adaugă mai recent *Vocabulari romantsch sursilvan-tudeistg* de R. VIELI și AL. DECURTINS, Cuera, 1962; O. PEER, *Dicziunari rumantsch-ladin-tudais-ch*, Cuoira, 1962; iar pentru italieni: M. METALAGA și E. VIALARDI, *Vocabolario engadinese-italiano*, Milano, 1943—1944. Cel mai bun vocabular *rumantsch*, care cuprinde toate varietățile din Grigioni și dă indicații etimologice precise, va fi *Dicziunari rumantsch-grischun*, care apare în fascicule la Coira din 1939 (v. p. 50), dar care, după aproape 30 de ani, a ajuns abia la începutul volumului al cincilea (litera D). Ar fi apoi de citat o serie de monografii privitoare la anumite dialecte sau la anumite probleme: H. AUGUSTIN, *Unterengadinische Syntax*, Halle, 1903; L. CADUFF, *Essai sur la phonétique du parler rhétoroman de la vallée de Tavetsch (Canton des Grisons, Suisse)*, Berne, 1952; P. CANDRIAN, *Der Dialekt von*

454

Bivio-Stalla, Halle, 1900; A. DECURTINS, *Zur Morphologie der unregelmässigen Verben im Bündnerromanischen. Historisch-deskriptive Studie mit besonderer Berücksichtigung des Sur- und Sutselvischen*, Bern, 1958 (*RH* 62); J. HUONDER, *Der Vokalismus der Mundart von Disentis*, în *RF*, IX (1900), p. 431—566; M. GRISCH, *Die Mundart von Surmeir*, Zürich, 1939 (*RH*, 12); R. LORIOT, *Les caractères originaux du dialecte du Val Tujetsch (Tavetsch) dans la famille des parlers sursilvains*, în „Mélanges M. Roques", III (Paris, 1952), p. 111—138; C. M. LUTTA, *Der Dialekt von Bergün und seine Stellung innerhalb der rätoromanischen Mundarten Graubündens*, Halle, 1923 (Beiheft 71 din *ZRPh.*); J. LUZI, *Lautlehre der subselvischen Dialekte*, în *RF*, XVI (1904), p. 758—846; FL. MELCHER, *Furmaziun nominala nel idiom d'Engiadin'Ota*, în *ASRR*, XXXVIII (1924), p. 119—179 și XXXIX (1925), p. 1—43; C. PULT, *Le parler de Sent*, Lausanne, 1897; A. SCHORTA, *Lautlehre der Mundart von Müstair*, Zürich, 1938 (*RH*, 7); J. STÜRZINGER, *Über die Conjugation im Rätoromanischen*, Winterthur, 1879; R. V. TÄCKHOLM, *Études sur la phonétique de l'ancien dialecte sousselvan*, Uppsala, 1895; A. G. H. THEUS, *Il dialect de Domat*, în *ASRR*, XXXIV (1920), p. 101—120 și XXXV (1921), p. 167—201; E. WALBERG, *Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta*, Lund, 1907. A. WIDMER, *Das Personalpronomen in Bündnenromanischen in phonetischer und morphologischer Schau*, Bern, 1959 (*RH*, 67) și, de același autor, *Beiträge zur Mundart von Medels*, în *VR*, XXI (1962), p. 83—107 și XXII (1963), p. 177—191. Pentru onomastică (antroponimie și toponimie), cf. R. v. PLANTA și A. SCHORTA, *Rätisches Namenbuch*, I, Zürich, 1939 (*RH*, 8), II, Bern, 1964 (*RH*, 63); A. KÜBLER, *Die romanischen und deutschen Oertlichkeitsnamen des Kantons Graubündens*, Heidelberg, 1926. Pentru bibliografia privitoare la *rumantsch*, ca a patra limbă a Confederației Helvetice, v. lucrările citate la nota 50.

În regiunea centrală sau dolomitică, există pentru fiecare „vale" o monografie: Val Gardena: TH. GARTNER, *Die Gredner Mundart*, Linz, 1879; *Ladinische Wörter aus den Dolomitentälern*, Halle, 1923 (Beiheft 73 din *ZRPh*; dicționar al dialectului din Val Gardena-german și german-dialect. Val Gardena, iar în notele din partea a II-a, comparații cu celelalte dialecte dolomitice); o mică gramatică cu scopuri practice este aceea a lui MINACH-GRUBER, *La rusneda de Gherdeina. Saggio per una grammatica ladina*, Bolzano, 1952. Un vocabular bogat, cu indicații etimologice nu întotdeauna sigure, este: A.LARDSCHNEIDER-CIAMPAC, *Wörterbuch der Grödner Mundart*, Innsbruck, 1933; mai scurt, în scopuri exclusiv practice: G. S. MARTINI, *Vocabolarietto gardenese-italiano*, Firenze, 1953. — Val Badia și Marebbe: J. ALTON, *Die ladinischen Idiome in Ladinien, Gröden, Fassa, Buchenstein u. Ampezzo*, Innsbruck, 1879 (are valoare numai pentru formele din Val Badia; a fost reelaborat cu titlul *L Ladin dla Val Badia, Beitrag zur einer Grammatik des Dolomiten ladinischen neu bearbeitet und ergänzt* von FRANZ VITTUR *unter Mitarbeit* von G. PLANGG, Brixen, 1968); cu scopuri practice: G. S. MARTINI, *Vocabolarietto badiotto-italiano*, Firenze, 1950; A. PIZZININI, *Parores ladines vokabulari badiot-tüdesk*, Brixen, 1966. — Livinallongo: C. TAGLIAVINI, *Il dialetto del Livinallongo. Saggio lessicale*, Bolzano, 1934 (și în *AAA*, XXVIII (1933), p. 331—380, XXIX (1934), p. 53—220, 643—794) (poate servi drept dicționar etimologic comparat al dialectelor ladine dolomitice, limitîndu-se însă la cuvintele existente în dialectul din Livinallongo). — Valle dell'Avisio (Fassa și Fieme): TH. ELWERT, *Die Mundart des Fassatals*, Heidelberg, 1943; L. HEILMANN, *La parlata di Moena nei suoi rapporti con Fiemme e con Fassa. Saggio fonetico e fonematico*, Bologna, 1955 (Università di Bologna, Fac. di Lettere e filosofia: Studi e Ricerche, N. S. I.); M. MAZZEL, *Dizionario ladino fassano-italiano*, Canazei, 1968—1969. — Valle del Bòite: A. MAJONI, *Cortina d'Ampezzo nella sua parlata*, Forli, 1929. — Comèlico: C. TAGLIAVINI, *Il dialetto del Comelico*, Genève, 1926 (și în *ArchRom.*, X (1926), p. 1—200); *Studi linguistici ladino-veneti*, I. *Nuovi contributi alla conoscenza del dialetto del Comèlico*, în *AIV*, CII (1942—1943), p. 843—884; CIII (1943—1944), p. 33—67; 181—245; 287—350 și separat, Venezia, 1944. — 455

Scanned with OKEN Scanner

Valle del Vajont: TH. GARTNER, *Die Mundart von Erto*, în *ZRPh.*, XVI (1892), p. 183—209, 308—371 și G. FRANCESCATO, *Il dialetto di Erto*, în *ZRPh.*, LXXIX (1963), p. 492—525. Unele trăsături ladine se găsesc și în dialectele din valea Cordevole, mai la sud de Livinallongo: cf. G. B. PELLEGRINI, *Schizzo fonetico dei dialetti agordini. Contributo alla conoscenza dei dialetti di transizione fra il ladino dolomitico e il veneto*, în *AIV*, CXIII (1954—1955), p. 281—424; *Appunti etimologici e lessicali sui dialetti ladino-veneti dell'Agordino*, ibidem, CVI (1947—1948), p. 251—279 și CVII (1948—1949), p. 165—194. Lucrările amintite mai sus, deși au drept obiect un singur dialect, cuprind materiale și comparații cu alte graiuri dolomitice; cf. și C. SCHNELLER, *Die romanischen Volksmundarten in Südtirol*, Gera, 1870. O lucrare de sinteză, de mare interes pentru ladina dolomitică, în special în ceea ce privește stratificarea lexicală, este: C. BATTISTI, *Storia linguistica e nazionale delle Valli dolomitiche atesine*, Firenze, 1941.

Pentru toponimia ladină din zonele actualmente de limbă germană, bibliografia este foarte vastă. Afară de vechile, dar valoroasele *Beiträge zur Ortsnamenkunde Tirols* de C. SCHNELLER (Innsbruck, 1893—1896), trebuie să se ia în considerație mai ales lucrările lui C. BATTISTI și ale școlii sale din Florența: marele *Dizionario toponomastico atesino*, Firenze, 1936 și urm., volumul de sinteză *Popoli e lingue nell'Alto Adige*, Firenze, 1931, precum și numeroasele monografii publicate în *AAA*.

Pentru regiunea răsăriteană sau friulană, afară de studiile fonetice cuprinse în *Saggi ladini* de ASCOLI, o ilustrare generală a întregului teritoriu există numai în lucrarea lui G. FRANCESCATO, *Dialettologia friulana*, Udine, 1966 (v. de asemenea, de același autor, *Studi linguistici sul friulano*, Firenze, 1971); util, dar de consultat cu prudență, în special pentru partea istorico-etimologică, volumul lui G. MARCHETTI, *Lineamenti di grammatica friulana*, Udine, 1952. Cel mai bun dicționar friulan este cel al lui G. A. PIRONA, E. CARLETTI și G. B. CORGNALI, *„Il nuovo Pirona"*, *Vocabolario friulano*, Udine, 1935 [1967², reproducere anastatică micșorată] (cf. și G. MARCHETTI, *Aggiunte al „Nuovo Pirona"*, Udine, 1967; E. MORO — R. APPI, *Aggiunte al „Nuovo Pirona"*, Udine, 1967). Cea mai bună monografie asupra unei varietăți friulane este încă aceea de U. PELLIS, *Il Sonziaco*, Trieste, 1910—1911 (Extras din „Annuario del Ginnasio di Capodistria"). [A apărut *Atlante storico-linguistico-etnografico friulano* (ASLEF), I, Padova-Udine, 1972 condus de G. B. PELLEGRINI, care conduce și revista *Studi linguistici friulani*, Udine, 1969 și urm. Tot el a scris și o *Introduzione all'ASLEF*, Padova-Udine, 1972.] Pentru caracterul ladin (friulan) al vechiului dialect din Trieste și Muggia, cf. G. I. ASCOLI, *Il dialetto tergestino*, în *AGI*, X (1886—1888), p. 447—465; P. G. GOIDANICH, *Intorno alle reliquie del dialetto tergestino-muglisano*, Padova, 1904, republicat în *Saggi linguistici*. Modena, 1940, p. 197—208; C. SALVIONI, *Nuovi documenti per le parlate muglisana e tergestina*, în *RIL*, XLI (1908), p. 573—590; M. BARTOLI, *Ultime reliquie friulane di Muggia*, în *AGI*, XX (1926), p. 166—171. Vol. „Dialoghi" al lui Mainati a fost citat la nota 52. [*]

Pentru așa-zisa „problemă ladină", a se vedea lucrările citate la notele 53—64 și în special volumul de sinteză al lui C. BATTISTI, *Storia della questione ladina*, Firenze, 1937. A se vedea de asemenea: E. GAMILLSCHEG, *Zur Entstehungsgeschichte des Alpenromanisch*, în *RF*, LXI (1948), p. 267—299, și, de același autor, *Gesammelte Aufsätze*, II (Tübingen, 1962), p. 161—190 și F. SCHÜRR, *Die Alpenromanen*, în *VoxR*, XXII (1963), p. 100—126. Într-o conferință ținută la Coira, la începutul lui august 1958, la o reuniune a ladinilor din cele trei regiuni, A. SCHORTA, deși recunoaște că „problema unei *romantsch* ca dialect italian sau ca limbă romanică independentă este, în fond, o problemă academică", extinde, practic, conceptul de „ladină" la aproape întreaga zonă nord-italiană, confirmînd astfel unitatea profundă a graiurilor nord-italiene și ladine, care concordă în privința fenomenelor conservatoare (*Il rumantsch-grischun sco favella neo-latina*, în *ASRR*, LXXII (1959), p. 44—63).

Scanned with OKEN Scanner

Pentru sardă (§ 67), existența a două bibliografii dedicate lingvisticii sarde ne permite să fim mai concişi, trimiţînd la acestea pentru mai multe detalii: R. A. Hall Jr., *Bibliography of Sardinian Linguistics*, în *Italica*, XIX (1942), p. 133—157 şi M. T. Atzori, 456
Bibliografia di linguistica sarda, Firenze, 1953 (cu două aduceri la zi, Modena, 1959 şi 1962). O bună introducere în lingvistica sardă este aceea a lui A. Sanna, *Introduzione agli studi di linguistica sarda*, Cagliari, 1957. O excelentă monografie sintetică despre sardă (şi care practic este şi o istorie a limbii sarde) este aceea a lui M. L. Wagner, *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, Berna, 1951. M. L. Wagner, un maestru al studiilor sarde, s-a ocupat în monografii succesive de aproape toate aspectele limbii sarde: fonetica istorică, în *Historische Lautlehre des Sardischen*, Halle, 1941 (Beiheft 93 din *ZRPh.*), morfologia, în studiul său *Flessione nominale e verbale del sardo antico e moderno* (în *ID*, XIV (1938), p. 93—170, şi XV (1939), p. 1—29), formarea cuvintelor în volumul *Historische Wortbildungslehre des Sardischen*, Bern, 1952 (*RH*, 39), şi mai ales lexicul. Într-un articol din tinereţe (*Gli elementi del lessico sardo*, în *ArchStSardo*, III (1907), p. 370—419), M. L. Wagner elabora o schiţă a formării vocabularului sard; în monografia *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Heidelberg, 1921 (cit. la p. 14) examinase lexicul legat de mediul rural, oferind alte sinteze în articolele care au urmat (*La stratificazione del lessico sardo*, în *RLingR*, IV (1928), p. 1—61; *Die sardische Sprache in ihrem Verhältnis zur sardischen Kultur*, în *VKR*, V (1932), p. 21—49). Într-o serie de articole (citate la cap. II, p. 92—93 , notele 85 şi 87 şi p. 91, nota 77), M. L. Wagner studiase substraturile preromanice: într-unul (citat la p. 220, nota 26) se ocupa de superstratul greco-bizantin, iar în altul (citat la acelaşi capitol, p. 266, nota 131) examina influenţa catalană şi spaniolă; el nu a neglijat nici influenţa italiană care, mai ales în ultimele decenii, se face puternic simţită în sardă (v.p. 316, n. 90). În volumul *Studien über den sardischen Wortschatz*, Genève, 1930 el comenta termenii din sardă referitori la familie şi la părţile corpului, termeni culeşi şi publicaţi în vol. I din *AIS*. Nu trebuie uitate, dat fiind că ele reprezintă contribuţii preţioase la etimologia sardă, adăugirile lui M. L. Wagner la prima şi la a treia ediţie a *REW*: *Das Sardische im Romanischen etymologischen Wörterbuch von Meyer-Lübke*, în *RDR*, IV (1912), p. 129—139; *ASNS*, CXXXIV (1916), p. 309—320; CXXXV (1916), p. 103—120; CXL (1920), p. 240—246 şi *Das Sardische in der 3. Auflage von Meyer-Lübkes REW*, în *ASNS*, CLX (1931), p. 228—239 (pînă la nr. 2027, *cogitare*); continuarea a apărut în italiană cu titlul *Rettifiche ed aggiunte alla terza edizione del REW del Meyer-Lübke*, în *ArchRom.*, XIX (1935), p. 1—29 (de la nr. 2034, *colaphus* la 5443, *maxilla*), XX (1936), p. 343—358 (de la nr. 5450, *mecum* la 7540, *salire*), XXIV (1940), p. 11—67 (de la nr. 7551, *saltare* pînă la sfîrşit); adăugirile cuprinse între numerele 2034 *colaphus* şi 7734 *scopa* au fost publicate, cu acelaşi titlu italian ca cele din *ArchRom.*, dar într-o formă uneori prescurtată şi cu multe greşeli de tipar, în „Studi Sardi", II (1935), p. 5—52. Ca o sinteză a activităţii etimologice în domeniul sard, rezultatul a cincizeci de ani de muncă neobosită, Wagner a publicat, între 1958 şi 1962, *Dizionario etimologico sardo*, 2 volume, Winter, Heidelberg, la care s-a adăugat în 1964 al III-lea volum, care cuprinde şi un bogat index îngrijit de R. Urciolo. [*]

Nu ar merita a fi luate în considerare cele două opuscule ale lui P. Rolla, *Alcune etimologie dei dialetti sardi*, Cagliari, 1893 şi *Secondo saggio di un Vocabolario etimologico sardo*, Cagliari, 1894, care constituiau un fel de „adăugiri" la Körting dar care, chiar în perioada în care au fost publicate, erau prea puţin verosimile (cf. P. E. Guarnerio, *KJbFRPh*, II (1896—1897), I, 106—108 şi IV (1898—1900), I, p. 190—191).

Dintre monografiile dedicate unui dialect sau unor probleme particulare amintim: G. Campus, *Fonetica del dialetto logudorese*, Torino, 1901; R. Bohne, *Zum Wortschatz der Mundart des Sàrrabus*, Berlin, 1950; M. Pittau, *Il dialetto di Nuoro. Il più schietto dei parlari neolatini.*

Scanned with OKEN Scanner

Grammatica, Bologna, 1956. De o fundamentală însemnătate pentru dialectologia sardă este *Saggio di Atlante linguistico* al Sardiniei de B. TERRACINI și T. FRANCESCHI, Torino, 1964 (citat la p. 24).

În favoarea dependenței dialectelor galureze-sasareze de sistemul lingvistic sard, s-a pro-
457 nunțat P. E. GUARNERIO, *I dialetti odierni di Sassari, della Gallura e della Corsica*, în *AGI*, XIII (1892—1894), p. 125—140, XIV (1898), p. 131—200, 385—422 și *Il sardo e il corso in una nuova classificazione delle lingue romanze*, în *AGI*, XVI (1902—1905), p. 491—516, urmat de G. BOTTIGLIONI, *Saggio di fonetica sarda*, în *SR*, XV (1919), p. 5—114. Împotriva tezei lui Guarnerio s-au ridicat M. L. WAGNER, *Sardo e corso*, în „Bullettino bibliografico sardo", IV (1904—1905), p. 103—106 și G. CAMPUS, *Appunti di linguistica sarda*, ibidem, p. 108—116. Împotriva tezei lui Bottiglioni s-au ridicat M. L. WAGNER, *Zur Stellung des Gallu-resisch-Sassaresischen*, în *ASNS*, CXLVI (1924), p. 223—228 și I. PETKANOV, *Appunti sui dialetti sardo-settentrionali*, în *ArchRom.*, XXV (1941), p. 192—200. Problema a fost tratată ultima dată de M. L. WAGNER în lucrarea citată la nota 84.

Cîteva lucrări despre sarda veche (legate în special de publicarea de texte) vor fi amintite în Bibliografia capitolului VII.

Pentru i t a l i a n ă (§ 68), dispunem acum de o bibliografie foarte bună, adusă la zi pînă în 1956: R. A. HALL Jr., *Bibliografia della linguistica italiana*, a doua ediție revăzută și adusă la zi, Firenze, 1958 (în colecția „Biblioteca bibliografica italica", 13—15), în trei volume (vol. I: Storia della lingua italiana — Descrizione della lingua italiana. Vol. II: Dialettologia italiana. Vol. III: Storia della linguistica italiana. Indici); prima ediție a acestei lucrări a apărut în engleză (*Bibliography of Italian Linguistics*, Baltimore, 1941), dar astăzi este depășită de a doua ediție în italiană.

Romanistul american și-a adus la zi opera cu un volum de peste 500 de pagini: *Bibliografia della linguistica italiana. Primo supplemento decennale (1956—1966)*, Firenze, 1969 (Biblioteca bibliografica italica, 35), care, în realitate, cuprinde opere apărute între 1957 și 1967, precum și precizări sau completări la volumele precedente. Odată cu această lucrare devin inutile „fișele" (așa cum le numește modest autorul) adunate de O. PARLANGÈLI în *Saggio di una bibliografia dialettale italiana (1955—1962)*, în *ID*, XXV (1962), p. 113—136; XXVI (1963), p. 151—216; XXVII (1964), p. 250—286 și mai tîrziu în *Bibliografia dialettale italiana (1962—1966)*, în *BCDIt*, I (1966), p. 91—216, care, în ciuda unor lacune (dintre care unele într-adevăr inexplicabile), au fost foarte utile înainte de publicarea suplimentului lui Hall.

Avem în sfîrșit, nu de mult, o foarte bună *Storia della lingua italiana* de BRUNO MIGLIORINI (Firenze, 1960) din care există și o *editio minor* (Firenze, 1961). Pentru cercetările de istoria limbii italiene, pînă în 1935, cf. B. MIGLIORINI, *Storia della lingua italiana* în lucrarea *Un cinquantennio di studi sulla letteratura italiana (1886—1936). Saggi dedicati a Vittorio Rossi*, Firenze, 1937, vol. II, p. 3—27. Pentru problema originilor, v. și A. SCHIAFFINI, *Problemi del passaggio dal Latino all'Italiano (Evoluzione. Disgregazione. Ricostruzione)*, în *Studi A. Monteverdi*, Modena, 1959, p. 691—715; pentru perioada mai recentă, cu abordarea condițiilor socioculturale, cf. T. DE MAURO, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963 (din care există și o *editio minor*, Bari, 1964). Original și de un deosebit interes, G. DEVOTO, *Profilo di storia linguistica italiana*, Firenze, 1960³; numeroase probleme de istorie a limbii italiene de-a lungul secolelor sînt tratate de A. SCHIAFFINI, *Momenti di storia della lingua italiana*, Roma, 1953². Dintre lucrările anterioare, prezintă încă interes: N. CAIX, *Saggio sulla storia della lingua d'Italia*, Parma, 1872 și *Le origini della lingua poetica italiana*, Firenze, 1880.

Gramatici istorice: W. MEYER-LÜBKE, *Italienische Grammatik*, Leipzig, 1890, încă de o deosebită importanță (traducerea italiană îngrijită de M. BARTOLI și G. BRAUN, *Grammatica*

Scanned with OKEN Scanner

storico-comparata della lingua italiana e dei dialetti toscani, Torino, 1901, a eliminat aproape toate referirile la dialecte; ediția a 3-a, îngrijită de BARTOLI, Torino, 1927 [retipărită, 1941], a fost modificată în probleme de principiu). Schița succintă a lui F. D'OVIDIO și W. MEYER-LÜBKE, *Die italienische Sprache*, în *Grundriss* de GRÖBER, I² (1904—1906), p. 637—711, a fost 458
tradusă în italiană de E. POLCARI cu titlul *Grammatica storica della lingua e dei dialetti italiani*, Milano, 1906 (ed. a 3-a 1932). Bun, dar excesiv de concis, manualul lui C. H. GRANDGENT, *From Latin to Italian*, Cambridge Mass., 1927, care ține seamă aproape exclusiv de limba literară. O mare gramatică istorică a limbii italiene, la înălțimea exigențelor științifice moderne, este G. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, Bd. I, *Lautlehre*, Bern, 1949; Bd. II, *Formenlehre und Syntax*, Bern, 1949; Bd. III, *Syntax und Wortbildung*, Bern, 1954, în care atenția acordată dialectelor depășește pe cea acordată limbii literare (traducere italiană revăzută și parțial adusă la zi: *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, I, Torino, 1966, II, ibidem, 1968, III, 1969. A se vedea și *Postille alla Hist. Gramm. d. ital. Sprache und ihrer Mundarten* de T. FRANCESCHI, în *AGI*, L(1965), p. 153—174). Volumul lui M. PEI, *The Italian Language*, New York, 1941 și opusculul lui C. NASELLI, *Introduzione allo studio storico della lingua italiana*, Catania, 1945, oferă date nu întotdeauna certe. Pentru italiana veche, este încă folositor manualul lui B. WIESE, *Altitalienisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1928³, la care trebuie să se adauge compendiile gramaticale și glosarele crestomațiilor de italiană veche ale lui E. MONACI și M. BARTOLI—P. SAVJ-LOPEZ, care vor fi indicate în Bibliografia de la sfîrșitul capitolului VII. Foarte util și adus în întregime la zi, volumul lui Ž. MULJAČIĆ, *Introduzione allo studio della lingua italiana*, Torino, 1971.

Dicționare etimologice: pînă acum cîțiva ani în Italia lipsea un dicționar etimologic, la înălțimea științei moderne. Cel al lui F. ZAMBALDI, *Vocabolario etimologico italiano*, Città di Castello, 1889 (redus la mai puțin de o treime în ediția a 2-a, ibidem, 1913) era învechit și nesigur, iar cel al lui O. PIANIGIANI, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, Roma-Milano, 1907 (cu adăugiri, Firenze, 1926; retipărire neschimbată, Milano, 1937) conținea multe erori. După al doilea război mondial, au fost publicate cinci vocabulare etimologice italiene: B. MIGLIORINI-A. DURO, *Prontuario etimologico italiano*, Torino, 1950 (ed. a 4-a cu unele aduceri la zi, ibidem, 1964), lucrare serioasă și concisă, care se limitează la indicarea etimologiilor sigure sau foarte probabile; A. PRATI, *Vocabolario etimologico italiano*, Milano, 1951 [retipărit în 1969], un foarte bun dicționar etimologic, cu indicații bibliografice pentru fiecare etimon, dar care, din cauza volumului redus, conține numai o selecție, oarecum personală și capricioasă, de cuvinte. D. OLIVIERI, *Dizionario etimologico italiano concordato coi dialetti, le lingue straniere e la toponomastica*, Milano, 1953 (ed. a 2-a 1961) este deosebit de prețios pentru notele onomastice, dar nu întotdeauna la curent cu ultimele cercetări; C. BATTISTI și G. ALESSIO, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, 1950—1957 (prescurtat *DEI*) în 5 volume totalizînd 4132 p., este cel mai amplu dicționar etimologic italian (și chiar unul din cele mai mari dicționare moderne ale limbii noastre); numeroșii termeni tehnici din diverse științe constituie o calitate și, în același timp, un defect al lucrării, aceștia fiind tratați în mod inegal, în funcție de colaboratorii care au redactat literele respective; lipsesc indicațiile bibliografice asupra paternității etimologiilor. A se vedea de asemenea: G. ALESSIO, *Postille al Dizionario etimologico italiano*, Napoli, 1957—1958 (Univ. di Napoli. Istituto di Glottologia: Quaderni linguistici 3 e 4) și *Nuove postille al DEI*, în *BCFSLSic*, VI (1962 = Saggi Li Gotti, I), p. 59—110; G. DEVOTO, *Avviamento alla etimologia italiana. Dizionario etimologico*, Firenze, 1967, (1968²) care se deosebește de celelalte prin atenția dată etimologiei ultime a fiecărui cuvînt, anterioară fazei latine, domeniu în care autorul, specialist în studii indo-europene, are temeinică pregătire. Pentru analiza comparativă a primelor patru din aceste dicționare recente, cf. E. VUOLO, *Vocabolari etimologici italiani*, în *CN*, XIV (1954), p. 99—129.

Scanned with OKEN Scanner

Urmează alte indicaţii bibliografice, în ordinea din § 67. Pentru zonele de limbi diferite din Italia (în interiorul graniţelor dinainte de 1945) cf. C. MERLO, *Lingue e dialetti d'Italia*, în volumul „Italia" din lucrarea „Terra e nazioni" (Milano, Vallardi, 1937), p. 257—280 (cu cîteva hărţi foarte utile); C. TAGLIAVINI, *Elementi di linguistica italiana*, Padova, 1943 [2], p. 37—60 (cu
459 bibliografia de bază) iar pentru coloniile de limbă germană, C. TAGLIAVINI, *Panorama di storia della filologia germanica*, Bologna, 1968, p. 195—202. — Pentru împărţirea dialectelor italiene şi pentru principalele lor caracteristici, cf. G. I. ASCOLI, *L'Italia dialettale*, în *AGI*, VIII (1882—1885), p. 98—128 (articol fundamental care reprezintă redactarea italiană a cuvîntului *Italy*, *Language* publicată în ediţia a noua (1880) din *Encyclopaedia Britannica*, XIII, p. 491—498; o aducere la zi a acestui articol, sub îngrijirea lui C. SALVIONI, se găseşte în ediţia a unsprezecea a aceleiaşi enciclopedii (1910), vol. XIV, p. 888—897); G. BERTONI, *Italia dialettale*, Milano, 1916 (un foarte bun volum, care nu a fost încă total înlocuit de alte scrieri ale aceluiaşi autor pe aceeaşi temă, ca *Italia, lingua e dialetti*, în *Enciclopedia italiana*, XIX, p. 922—928 şi *Profilo linguistico d'Italia*, Modena, 1940); C. MERLO, *L'Italia dialettale*, în *ID*, I (1925), p. 12—16 şi lucrarea citată mai sus în legătură cu dialectele altor limbi vorbite în Italia; G. ROHLFS, *La struttura linguistica dell'Italia*, Leipzig, 1937 (retipărit în volumul *An den Quellen der romanischen Sprachen*, Halle, 1952, p. 89—107); *Sprachgeographische Streifzüge durch Italien*, München, 1947 (Sitz. d. bayr. Akad. 1944—1946, 3); *Estudios sobre geografía lingüística de Italia*, Granada, 1952 (care la p. 1—92 cuprinde traducerea celor două studii citate); F. SCHÜRR, *La classificazione dei dialetti italiani*, Leipzig, 1938. Lucrarea lui F. L. PULLÈ, *Italia, Genti e favelle (Disegno antropologico-linguistico)*, Torino, 1927 (în 3 volume), în pofida datei publicării, este învechită: porneşte de la ideea, inacceptabilă astăzi, a unor raporturi strînse între tipurile antropologice şi lingvistice, între limbă şi rasă. Poate era mai bună în prima redactare, cu titlul *Profilo antropologico dell'Italia*, Firenze, 1898 (cu un atlas). Cea mai bună introducere în studiul dialectologiei italiene este astăzi M. CORTELAZZO, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*, I. *Problemi e metodi*, Pisa, 1969, III, *Lineamenti di italiano popolare*, Pisa, 1972 (al doilea volum va apărea ulterior). O foarte bună antologie de texte dialectale este aceea a lui C. BATTISTI, *Testi dialettali italiani in trascrizione fonetica*, Halle, 1914—1921 (Beihefte 49 şi 56 din *ZRPh.*; există şi o *editio minor*, Halle, 1921). Culegerile pluridialectale ale lui A. ZUCCAGNI-ORLANDINI şi ale lui G. PAPANTI au fost deja indicate la p. 9, n. 22 şi p. 8, n. 21. Bazîndu-se exclusiv pe textele lui Papanti, A. TRAUZZI, *Aree e limiti linguistici nella dialettologia italiana moderna*, Rocca S. Casciano, 1916, a încercat să stabilească anumite isoglose şi să examineze corespondenţele dintre graniţele geografice, istorice şi dialectale; dar lucrarea ar merita să fie refăcută pe baza unor materiale mai sigure şi mai bogate, şi în special pe baza *AIS* (v. p. 23), care astăzi, în aşteptarea *ALIt* (v. p. 23—24), este cel mai preţios instrument pentru studiile de dialectologie italiană.

Pentru dialectele galo-italice (p. 320) şi în general pentru Italia de nord, cf. A. MUSSAFIA, *Beitrag zur Kunde der norditalienischen Mundarten in XV. Jahrhundert*, în „Denkschriften d.k. Akad. Wien", XXII (1873), p. 103—228 (reproducere anastatică îngrijită de C. TAGLIAVINI, cu indexuri complete de Fr. GYSLING, Bologna, Forni, 1963) precum şi vechiul volum al lui BIONDELLI citat la p. 9, n. 23; fiecare regiune italiană are acum monografia ei, pentru care trimitem la vol. II din Bibliografia lui Hall; vom aminti aici numai, pentru Piemont: B. A. TERRACINI, *Il dialetto piemontese*, în *Pagine e appunti di linguistica storica*, Firenze, 1957, p. 196—212; A. LEVI, *Le palatali piemontesi*, Torino, 1918; *Dizionario etimologico del dialetto piemontese*, Torino, 1927; pentru Lombardia, cf. C. MERLO, *I dialetti lombardi*, în *ID*, XXIV (1960—1961), p. 1—12; K. v. ETTMAYER, *Bergamaskische Alpenmundarten*, Leipzig, 1903; C. SALVIONI, *Fonetica del dialetto moderno della città di Milano*, Roma, 1884; C. MERLO, *Profilo fonetico dei dialetti della Valtellina*, în „Abhandlungen d. Akad. d. Geistes- und Sozialwissenschaften in Mainz", II (1951), p. 1367—1398; pentru Liguria: E. G. PARODI, *Studi liguri*, în *AGI*, XIV (1898), p.

Scanned with OKEN Scanner

1—110; XV (1901), p. 1—82; XVI (1902—1905), p. 105—161, 333—365; pentru Emilia și Romagna: A. GAUDENZI, *I suoni, le forme e le parole dell'odierno dialetto della città di Bologna*, Torino, 1889; G. BERTONI, *Il dialetto di Modena*, Torino, 1905 și *Profilo storico del dialetto di Modena*, Genève, 1925; A. PIAGNOLI, *Fonetica parmigiana*, Torino, 1904; F. SCHÜRR, *Romagnolische Dialektstudien*, I—II, Wien, 1918—1919 (Sitz. Akad. Wien, CLXXXVII, 4 și CLXXXVIII, 1) și lucrarea aceluiași autor, citată la n. 98. Pentru coloniile galo-italice din 460
Sicilia (v. p. 322), cf. G. DE GREGORIO, *Sulla varia origine dei dialetti gallo-italici di Sicilia*, în „Arch. Stor. Siciliano", XXII (1897), p. 391—439; *Ultima parola sulla varia origine del sanfratellano, nicosiano e piazzese*, în *Rom.*, XXVIII (1899), p. 70—90; *Ancora per il principio della varietà d'origine dei dialetti gallo-italici di Sicilia*, în *StGlIt*, II (1901), p. 247—301; *Il dialetto sanfratellano ha elementi speciali accanto agli elementi (piemontesi e lombardi) che ha in comune col nicosiano e col piazzese. Nessuno di questi è novarese. Riesame della questione ...*, în *StGlIt*, V (1910), p. 54—125; G. SALVIONI, *Del posto da assegnarsi al sanfratellano nel sistema dei dialetti gallo-italici*, în *AGI*, XIV (1898), p. 437—452; *Ancora dei gallo-italici in Sicilia. Replica al sig. G. de Gregorio*, în *Rom.*, XXVIII (1899), p. 409—420; *Note varie sulle parlate lombardo-sicule*, în *MIL*, XXI (1907), p. 255—302; F. PIAZZA, *Le colonie e i dialetti lombardo-siculi*, Catania, 1921; M. BONOMO FINOCCHIARO, *The Gallo-Italian Dialect of Nicosia*, New York, 1950; G. PETRACCO SICARDI, *Influenze genovesi sulle colonie gallo-italiche della Sicilia?*, în *BCSFLSic.*, IX (1965), p. 106—132; G. TROPEA, *Un dialetto moribondo: il galloitalico di Francavilla Sicilia*, ibidem, p. 133—152 și *Effetti di simbiosi linguistica nelle parlate galloitaliche di Aidone, Nicosia e Novara di Sicilia*, în *BALit.* N.S., XIII—XIV (1966), p. 3—50. Pentru insulele lingvistice ligure din Sardinia și Corsica, cf. G. BOTTIGLIONI, *L'antico genovese e le isole linguistiche sardo-corse*, în *ID*, IV (1928), p. 1—60 și 130—149. Pentru dialectele galo-italice din Toscana, cf. S. PIERI, *Il dialetto gallo-romano di Gombitelli nella provincia di Lucca*, în *AGI*, XIII (1892—1894), p. 309—328 și *Il dialetto gallo-romano di Sillano*, ibidem, p. 329—354. Pentru dialectele venete, în afara bibliografiei lui Hall (II, p. 206—262), cf. un studiu bibliografic în C. TAGLIAVINI, *Elementi di linguistica italiana*, Padova, 1943 [2], p. 143—175; H. J. FREY, *Per la posizione lessicale dei dialetti veneti*, Venezia-Roma, 1962. În legătură cu căderea sau menținerea vocalelor finale în dialectele venete (v. p. 323) cf. A. PRATI, *I troncamenti nel veneto e un'esortazione agli studiosi*, în *BDR*, VI (1915), p. 89—96. Cea mai bună monografie asupra unui dialect venet este încă aceea a lui G. VIDOSSI, *Studi sul dialetto triestino*, în „Archeografo triestino", XXIII (1900), p. 239—304; XXIV (1901), p. 5—78 (retipărire anastatică sub îngrijirea lui G. B. Pellegrini, Torino, 1963). Este prețioasă publicarea postumă a lucrării *Etimologie venete*, Roma, 1969 a dialectologului din Valsugana, ANGELICO PRATI (1883—1961).

Pentru dialectele istriene, în afară de bibliografia indicată în nota 101, cf. A. IVE, *Die istrianischen Mundarten*, Wien, 1893; *I dialetti ladino-veneti dell'Istria*, Strassburg, 1900; P. SKOK, *Contribution à l'étude de l'istriote prévenitien*, în „Mélanges P. M. Haskovec", Brno, 1936, p. 310—315; *Considérations générales sur le plus ancien istro-roman*, în „Sache, Wort und Ort. Festschrift J. Jud" (*RH*, 20), Zürich, 1943, p. 472—485. Lucrarea lui E. KRANZMAYER, la care ne referim în nota 101, este articolul *Frühromanische Mundarten zwischen Donau und Adria in deutschen und slavischen Ortsnamen*, în *ZNF*, XV (1939), p. 193—224. Lucrările lui M. DEANOVIĆ, M. BARTOLI și G. VIDOSSI, precum și cele ale lui Ž. MULJAČIĆ, au fost citate în nota 101; vom adăuga aici numai monografia mai recentă care examinează, din punct de vedere structural, dialectul din Dignano: P. TEKAVČIĆ, *Današnji istroromanski dijalekt Vodnjana* [*Le dialecte istro-roman parlé aujourd'hui à Vodnjan*], în „Rad Jugoslov. Akademije", CCCXLIV (1967), p. 141—228 (în croată, cu rezumat în franceză) și Bibliografia lui MULJAČIĆ citată la p. 368.

Pentru dialectele galo-picene (v. p. 324), cf. G. CROCIONI, *Marche (Dialetti)*, în *Enciclopedia Italiana*, XXII, p. 232—233; E. MENGEL, *Umlaut und Diphthongierung in den Dialekten*

Scanned with OKEN Scanner

des Picenums, Köln, 1936. O trecere în revistă a dialectelor din Marche se găseşte în C. TAGLIAVINI, capitolul „La terra e la gente", p. 37—89 (şi bibliografia la p. 311—318), din volumul *Marche*, Milano, 1966.

Pentru dialectele din Italia centrală, cf. modesta lucrare a lui H. H. VAUGHAN, *The dialects of central Italy*, Philadelphia, 1915; pentru dialectele centro-meridionale, în general, cf. C. MERLO, *Fonologia del dialetto di Sora*, Pisa, 1920 (extras din „Annali delle Univ. Toscane", XXXVIII,
461 p. 121—282) şi în special capitolul „Del posto che spetta al dialetto di Sora nel sistema dei dialetti italiani", la p. 232—258, retipărit şi în „Studi glottologici" de acelaşi autor (Pisa, 1934), p. 29—66. Pentru dialectele centro-meridionale, a se vedea şi bibliografia comentată a lui G. ROHLFS, *Der Stand der Mundartforschung in Unteritalien (bis zum Jahre 1923)*, în *RLingR*, I (1925), p. 278—323, în afară, bineînţeles, de bibliografia lui Hall, pe care am mai citat-o, II, p. 292 şi urm.

Pentru dialectele din Umbria, cf. T. REINHARD, *Umbrische Studien*, în *ZRPh*, LXXI (1955), p. 172—234 şi LXXII (1956), p. 1—53. Pentru dialectul romanesc şi evenimentele legate de evoluţia sa sînt suficiente indicaţiile bibliografice date în notele 104—108. Pentru metafonia centro-meridională, cf. C. MERLO, *Del potere metafonetico palatalizzante di lat. -ū, -ŭ*, în *SR*, XIII (1917), p. 5—21; *Dell'azione metafonetica palatalizzante delle vocali latine -ŭ e -ū*, în *ZRPh*, XLII (1922), p. 257—268; F. SCHÜRR, *Umlaut und Diphthongierung in der Romania*, în *RF*, L (1936), p. 275—315. Exemplele din dialectul din Ischia apar în I. FREUND, *Beiträge zur Mundart von Ischia*, Leipzig, 1934.

Pentru dialectele abruzzeze, v. T. RADICA, *I dialetti abruzzesi secondo gli studi degli ultimi decenni*, în *RIL*, LXXVII (1943—1944), p. 107—150; a început tipărirea unui mare *Dizionario abruzzese e molisano* de E. GIAMMARCO, Roma, 1968, proiectat în cinci volume. Pentru dialectele salentine, se poate adăuga la ceea ce s-a spus la p. 330, nota 110, că M. D'ELIA, *Ricerche sui dialetti salentini*, în „Atti dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La Colombaria", 1956, p. 133—179, a insistat asupra caracterului arhaic şi conservator al acestor dialecte, în special din cauza absenţei asimilării italice *-nd-* > *-nn-*, *-mb-* > *-mm-* în extremitatea peninsulei, unde nu se cunoaşte nici metafonia lui *o* şi *e*.

Pentru dialectele siciliene, în afară de bibliografiile lui Rohlfs şi Hall care au mai fost citate, cf. A. SORTINO, *Bibliografia dialettale siciliana degli ultimi decenni*, Caltagirone, 1931 (care dealtfel are multe lipsuri) şi G. PICCITTO, *Schizzo di storia della dialettologia siciliana*, în „Bollettino storico catanese", V (1940), p. 43—65. Dintre lucrările mai importante se pot aminti (în afara acelora citate în note): C. AVOLIO, *Introduzione allo studio del dialetto siciliano*, Noto, 1882; H. SCHNEEGANS, *Laut- u. Lautentwicklung des sicilianischen Dialektes*, Strassburg, 1888; G. DE GREGORIO, *Saggio di fonetica siciliana*, Palermo, 1890; J. W. DUCIBELLA, *The phonology of the Sicilian dialects*, Washington, 1934; W. KUPSCH, *Formenlehre des alt- und neusizilianischen Dialekts*, Bonn, 1913; G. PICCITTO, *Fonetica del dialetto di Ragusa*, în *ID*, XVII (1941), p. 17—80.

Pentru dialectele de tranziţie între ligură şi toscană, de-a lungul coastei tireniene, cf. G. BOTTIGLIONI, *Dalla Magra al Frigido. Saggio fonetico*, în *RDR*, III (1911), p. 77—143 şi *Note morfologiche sui dialetti di Sarzana, San Lazzaro, Castelnuovo, Magra, Serravalle, Nicola, Casano, Ortonovo*, în *RDR*, III (1911), p. 339—401; D. GIANNARELLI, *Studi sui dialetti lunigianesi compresi fra la Magra e l'Appennino reggiano*, în *RDR*, V (1913), p. 261—311; N. MACCARRONE, *Di alcuni parlari della media Val di Magra*, în *AGI*, XIX (1923), p. 1—128.

Pentru dialectele toscane, cf. E. G. PARODI, *Dialetti toscani*, în *Rom.*, XVIII (1889), p. 590—625 (deşi este vorba de o recenzie a monografiilor lui, Hirsch despre dialectul din Siena, a lui Pieri, despre dialectul din Arezzo, şi a lui Bianchi, despre dialectul din Città di Castello, această lucrare este încă fundamentală pentru dialectologia toscană); C. BATTISTI, *Parlate toscane*, în „Guida d'Italia del T.C.I., Toscana", Milano, 1935, p. 57—62; A. SCHIAFFINI, *Toscana, Dialetti*,

Scanned with OKEN Scanner

în *Enciclopedia Italiana*, XXXIV, p. 99—101. Pentru fiecare din graiurile toscane amintim: G. DE GREGORIO, *Il dialetto fiorentino volgare e la lingua italiana*, în *StGlIt*, VI (1912), p. 41—77 (lucrare slabă); S. PIERI, *Fonetica del dialetto lucchese*, în *AGI*, XII (1890), p. 107—134; *Appunti morfologici concernenti il dialetto lucchese e il pisano*, în *AGI*, XII (1890—1892), p. 161—180; *Fonetica del dialetto pisano*, în *AGI*, XII (1890—1892), p. 141—160; J. D. BRUNER, *The phonology of the Pistoiese dialect*, Baltimore, 1894 (și în *PMLA*, IX, p. 463—549); L. HIRSCH, *Laut- und Formenlehre des Dialekts von Siena*, în *ZRPh*, IX (1885), p. 512—570, X (1886), p. 56—70 462 (și separat, Bonn, 1885); S. PIERI, *Note sul dialetto aretino*, Pisa, 1886, iar pentru dialectele de tranziție umbro-toscane, cf. B. BIANCHI, *Il dialetto e la etnografia di Città di Castello*, Città di Castello, 1886.

Pentru dialectele corsicane (v. p. 332), în afară de lucrările lui P. E. GUARNERIO citate mai sus în legătură cu graiurile sarde de nord, cf. G. BOTTIGLIONI, *Corsica, Dialetti*, în *Enciclopedia Italiana*, XI, p. 514—516; *Elementi costitutivi delle parlate corse secondo l'Atlante linguistico-etnografico italiano della Corsica*, în „Memorie dell'Acc. delle Scienze di Bologna", s. IV, v. III (1941), p. 5—23; *La penetrazione toscana e le regioni di Pomonte nei parlari della Corsica (saggio di ricostruzione linguistica)*, în *ID*, II (1926), p. 156—210; III (1927), p. 1—69; *Riassunto della lezione: Il Corso pretoscano nella classificazione delle lingue romanze*, în *ArchRom.*, XXI (1937), p. 519—524; G. ROHLFS, *L'italianità linguistica della Corsica*, Roma—Vienna, 1941 (tradus în spaniolă în volumul *Estudios sobre geografía lingüística de Italia*, Granada, 1952, p. 117—162); *Alttoskanisches in Korsika*, în *ASNS*, CLXXVIII (1940), p. 7—13; H. SCHMECK, *Probleme des korsischen Konsonantismus. Phonologische Darstellung*, în *ZRPh*, LXVIII (1952), p. 49—72; *Zur historischen Phonetik des Korsischen: Konsonantismus*, în *ZRPh*, LXX (1954), p. 73—85; P. E. GUARNERIO, *Note etimologiche e lessicali corse*, în *RIL*, XLVIII (1915), p. 517—532, 601—616, 653—668, 703—719, 841—853 și *Nuove note etimologiche e lessicali corse*, în *RIL*, XLIX (1916), p. 74—89, 159—170, 249—262, 298—306; C. SALVIONI, *Note di dialettologia corsa*, în *RIL*, XLIX (1916), p. 705—880. Pentru dialectologia corsicană este fundamental *ALEIC*, pentru care v. p. 24.

Pentru formarea limbii literare, în afara lucrărilor de istorie a limbii italiene citate mai sus, cf. A. SCHIAFFINI, *Le origini dell'italiano letterario e la soluzione manzoniana del problema della lingua dopo G.I. Ascoli*, în *ID*, V (1929), p. 129—171; K. v. ETTMAYER, *Die historischen Grundlage der Entstehung der italienischen Sprache*, în „Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung", XLVIII (1934), p. 1—24; G. BERTONI, *La lingua letteraria e il toscano*, în *ArchRom.*, XXV (1941), p. 227—230 și de asemenea în *CN*, II (1942), p. 5—7; B. A. TERRACINI, *Analisi del concetto di lingua letteraria*, în *CN*, XVI (1956), p. 9—31.

Pentru caracteristicile limbii italiene și pentru poziția sa între limbile romanice, cf. M. BARTOLI, *Per la storia della lingua d'Italia*, în *AGI*, XXI (1927), p. 72—94 (retipărit în volum, *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, 1945, p. 120—138); *Caratteri fondamentali della lingua nazionale italiana e delle lingue sorelle*, în „Miscellanea della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università di Torino", Torino, 1936, p. 69—106 (retipărit în volumul *Saggi di linguistica spaziale*, p. 75—119); W. v. WARTBURG, *La posizione della lingua italiana nel mondo neolatino*, Firenze, 1939 [*].

Pentru domeniul g a l o-r o m a n i c se poate utiliza bibliografia, astăzi foarte învechită, a lui D. BEHRENS, *Bibliographie des patois galloromans*, 2-ème éd. revue et augmentée par l'auteur, traduite en français par E. Rabiet, Berlin, 1893 (cu un supliment: *Bibliographie der französischen Patoisforschung für die Jahre 1892—1902, mit Nachträgen aus früheren Jahren*, în *ZFSL*, XXV (1903), p. 196—266, acum în ediția reprodusă anastatic din *Bibliographie*, Bruxelles, 1968) iar, în ceea ce privește lexicul dialectelor, bibliografia lui W. v. WARTBURG, H. E. KELLER, R. GEULJANS, *Bibliographie des dictionnaires des patois galloromans (1550—1967)*. Nouvelle

Scanned with OKEN Scanner

édition entièrement revue et mise à jour, Genève, 1969, în afară, bineînțeles, de a doua ediție a primului volum din manualul lui ROHLFS citat la p. 63. Un studiu gramatical și istoric al galo-romanicei este cel al lui H. SUCHIER, *Die französische und provenzalische Sprache*, în „Grundriss" de GRÖBER, I ² (1904—1906), p. 712—890 (pentru care există și o traducere în franceză îngrijită de P. MONET, *Le français et le provençal*, Paris 1891, realizată după prima ediție din 1888). Un dicționar etimologic al întregului domeniu galo-romanic este *Französisches etymologisches Wörterbuch* de W. v. WARTBURG *(FEW)*, Leipzig, 1922 și urm. și Basel, 1944 și urm.,
463 pentru care v. p. 30 (iar la bibliografia citată la nota 70 de la p. 30 a se adăuga: W. v. WARTBURG, *Le Französisches etymologisches Wörterbuch. Evolution et problèmes actuels*, în „Word", X (1954), p. 288—305; *L'expérience du FEW*, în „Lexicologie et lexicographie françaises et romanes", Paris, 1961, p. 209—218; *Aus der Werkstatt des FEW*, în „Von Sprache und Mensch", Bern, 1956, p. 166—208).

„Beiheft" al *FEW* (apărut în ediția a doua la Tübingen în 1950 și urmat de un *Supplement zu 2. Auflage des Bibliographischen Beiheftes, redigiert v.* M. HOFFERT, Basel, 1957) cuprinde o bibliografie lingvistică foarte bogată despre teritoriul galo-romanic. Instrumente de primă importanță pentru dialectologia galo-romanică sînt atlasurile lingvistice (*ALF, ALLy, ALG, ALM, ALW* etc.) pentru care v. p. 18 și urm. și p. 26 și urm. [*]

Pentru p r o v e n s a l ă (§ 69), în afară de bibliografiile mai generale pentru întreg teritoriul galo-romanic, cf. D. L. HASKELL, *Provençal Literature and Language including the Local History of Southern France. A List of References in The New York Public Library*, New York, 1925; P. -L. BERTHAUD, *Bibliographie Occitane (1919—1942)*, Paris, 1946; P. -L. BERTHAUD et J. LESAFFRE, *Bibliographie occitane (1943—1956)*, Paris, 1958; de aceiași autori trebuie să amintim și un mic manual foarte util, *Guide des études occitanes*, Paris, 1953, care cuprinde indicații bibliografice pentru lucrări de lingvistică și literatură provensală. Un volum elementar, clar și modern, este P. BEC, *La langue occitane*, Paris, 1963. Dintre gramaticile provensalei vechi, se pot găsi introduceri foarte bune în V. CRESCINI, *Manualetto provenzale*, Milano, 1925 ³ (lucrare devenită acum clasică în universități) și în G. B. PELLEGRINI, *Appunti di grammatica storica del Provenzale*, Pisa, 1962 ². A se consulta de asemenea: C. H. GRANDGENT, *An Outline of the Phonology and Morphology of Old Provençal*, Boston, 1905; J. ANGLADE, *Grammaire de l'ancien provençal ou ancienne langue d'oc*, Paris, 1921 (simplă, bună pentru începători); A. RONCAGLIA, *La lingua dei trovatori. Profilo di grammatica storica del provenzale antico*, Roma, 1963; O. SCHULZ-GORA, *Altprovenzalisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1936 ⁵. Foarte bună, dar dificilă, C. APPEL, *Provenzalische Lautlehre*, Leipzig, 1918. Dintre dicționare consemnăm încă *Lexique roman* de F. RAYNOUARD, citat la p. 6, completat de E. LEVY, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, Leipzig, 1894—1924 (în 8 volume). Pentru începători este util E. LEVY, *Petit dictionnaire provençal-français*, Heidelberg, 1961 ². Pentru provensala modernă, cf. J. ANGLADE, *Pour étudier les patois méridionaux. Notice bibliographique*, Paris, 1922; o gramatică descriptivă în limba italiană (foarte slabă) este aceea a lui E. PORTAL, *Grammatica provenzale*, Milano, 1914; o scurtă gramatică istorică care se limitează (ca dealtfel și gramatica descriptivă a lui Portal) la limba felibrilor este aceea a lui E. KOSCHWITZ, *Grammaire historique de la langue des Felibres*, Greifswald, 1894; de importanță capitală, prin faptul că se referă la întregul teritoriu provensal și că tratează toate problemele în profunzime: J. RONJAT, *Grammaire istorique* (sic!) *des parlers provençaux modernes*, Montpellier, 1930—1941 (în 4 volume). Dintre dicționare, cel mai amplu și mai bogat este acela al lui F. MISTRAL, *Lou tresor dou Felibrige, ou dictionnaire provençal-français embrassant les dialectes de la langue d'oc moderne*, Aix-en-Provence, 1878 (în 2 volume mari; reeditări anastatice, Paris, 1932 și Osnabrück, 1966). În legătură cu importanța acestui vocabular pentru studiile provensale, cf. H. E. KELLER, *La valeur du „Tresor dou Felibrige" pour les études*

Scanned with OKEN Scanner

lexicologiques occitanes, în *RLingR*, XXIII (1959), p. 131—143. Pentru alte dicționare mai mici sau limitate la anumite regiuni, v. bibliografia lui v. WARTBURG.

Pentru granița lingvistică dintre dialectele provensale și cele galo-italice, informații precise în RONJAT, I, p. 21 și urm. Pentru dialectele provensale de pe teritoriul italian, din punct de vedere geografic și politic (v.p.338), o viziune de ansamblu la C. SALVIONI, *I dialetti alpini d'Italia*, în „La Lettura", I (1901), p. 715—724; a se vedea însă excelentul volum al lui C. GRASSI, *Correnti e contrasti di lingua e cultura nelle Valli cisalpine di parlata provenzale e franco-provenzale* I. *Le Valli del Cuneese e del Saluzzese*, Torino, 1958. Pentru dialectele coloniilor *vaudois* din 464
Italia, cf. G. MOROSI, *L'odierno dialetto dei Valdesi in Piemonte*, în *AGI*, XI (1890), p. 309—415 (în care, la p. 381—393, referiri la dialectul din Guardia Piemontese); pentru Val Chisone inferioară: I. GRISET, *La parlata provenzaleggiante di Inverso Pinasca (Torino) e la penetrazione del piemontese in Val Perosa e in Val San Martino*, Torino, 1966; pentru Pragelato (Torino): A. TALMON, *Saggio sul dialetto di Pragelato*, în *AGI*, XVIII (1914), p. 1—104; pentru Roaschia și Vinàdio (Cuneo): C. SALVIONI, *Il dialetto provenzaleggiante di Roaschia*, în *RF*, XXIII (1907), p. 525—539 și K. v. ETTMAYER, *Die provenzalische Mundart von Vinadio*, în „Bausteine zur romanischen Philologie. Festgabe für A. Mussafia", Halle, 1905, p. 221—223. Pentru dialectele de tip provensal din Mentone, Monaco și Nisa, cf. G. B. ANDREWS, *Il dialetto di Mentone, in quanto egli tramezzi idcologicamente tra il provenzale e il ligure*, în *AGI*, XII (1890—1892), p. 97—106; R. ARVEILLER, *Étude sur le parler de Monaco*, Monaco, 1967; M. BARTOLI, *La posizione del dialettto nizzardo rispetto al provenzale, all'italiano e al francese*, în „Rivista ingauna e intemelia", VII (1941), p. 147—200. Pentru dialectele ligure de pe teritoriul provensal, cf. RONJAT, *op. cit.*, I, p. 23—24 și P. SÉNEQUIER, *Les patois de Biot, Vallauris, Mons et Escragnoles*, în „Revue de linguistique et de philologie comparée", XII (1880), p. 308—314.

Pentru oscilațiile graniței lingvistice dintre franceză și provensală, este semnificativ cazul dialectului din Poitou; astăzi acest dialect este net francez, dar într-o perioadă veche trebuie să fi fost mai degrabă de tip provensal, cf. T. SCHARTEN, *La posizione linguistica del Poitou*, în *SR*, XXIX (1942), p. 5—130 și în special lucrarea monumentală a lui J. PIGNON, *L'évolution phonétique du Poitou (Vienne et Deux-Sèvres)*, Paris, 1960 (a se vedea și recenzia lui H. E. KELLER, în *Neophil*, XLVIII (1964), p. 210—219). Trebuie amintită aici și monografia lui L.-O. SVENSON, *Les parlers du Marais Vendéen*, Göteborg, 1959, în două volume, din care al doilea este un scurt atlas lingvistic (cf. recenzia lui H. E. KELLER, *RF*, LXXIII (1961), p. 420—429).

Pentru g a s c o n ă și problemele respective, este suficient să trimitem la excelenta sinteză a lui G. ROHLFS, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Halle, 1935 (Beiheft 85 din *ZRPh.*, reelaborată în întregime la a II-a ediție, Tübingen, 1970), iar pentru problema poziției gasconei, la articolul lui K. BALDINGER, *La position du Gascon entre la Galloromania et l'Ibéroromania*, în *RLingR*, XXII (1958), p. 241—292. O bibliografie retrospectivă pînă la 1907 este aceea a lui G. MILLARDET, *Le domaine gascon: compte-rendu rétrospectif jusqu'en 1907*, în *RDR*, I (1909), p. 122—154. Dintre dicționare, cel mai bun este cel al lui S. PALAY, *Dictionnaire du Béarnais et du Gascon modernes*, Pau, 1932 (ediția a doua adăugită și revăzută, Pau, 1963). [*]

Pentru f r a n c o - p r o v e n s a l ă (§ 70), cf. în primul rînd lucrările bibliografice ale lui L. GAUCHAT et J. JEANJAQUET, *Bibliographie linguistique de la Suisse romande*, Neuchâtel, 1912—1920 și M. SALA—S. REINHEIMER, *Bibliographie francoprovençale*, în *RLingR*, XXXI (1967), p. 383—429; a se vedea apoi: G. I. ASCOLI, *Schizzi franco-provenzali*, în *AGI*,

Scanned with OKEN Scanner

III (1878), p. 61—120; L. GAUCHAT-J. JEANJAQUET-G. TAPPOLET, *Tableaux phonétiques des patois suisses romands*, Neuchâtel, 1925; A. DURAFFOUR, *Phénomènes généraux d'évolution phonétique dans les dialectes franco-provençaux*, în *RLingR*, VIII (1932), p. 1—280; *Description morphologique avec des notes syntaxiques du parler franco-provençal de Vaux (Ain) en 1919—1931*, Grenoble, 1932; H. STIMM, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Frankoprovenzalischen*, în „Abhandlungen d. Akademie d. Wissenschaften u. d. Literatur in Mainz; Geistes- u. Sozialwiss. Kl. " 1952, Heft 6; H. HAFNER, *Grundzüge einer Lautlehre des Altfrankoprovenzalischen*, Bern, 1955 (*RH*, 52). [*], Cel mai mare dicţionar franco-provensal va fi *Glossaire des patois dela Suisse romande* (pentru care v. p. 50 şi 345, n. 146).

Pentru dialectele franco-provensale vorbite pe versantul italian, cf. C. NIGRA, *Fonetica del dialetto di Val Soana (Canavese)*, în *AGI*, III (1878), p. 1—60; C. SALVIONI, *Appunti*
465 *sul dialetto di Val Soana*, în *RIL*, XXXVII (1904), p. 1043—1056; B. TERRACINI, *Il parlare di Usseglio*, în *AGI*, XVII (1910—1913), p. 189—249, 289—360 şi XVIII (1914—1922), p. 105—186; C. MERLO, *Note fonetiche sul dialetto franco-provenzale di Valtournanche*, în *ID*, X(1934), p. 1—62 şi *Lessico etimologico del dialetto franco-provenzale di Valtournanche (Aosta)*, în *ID*, XX (1955—1956), p. 135—185, XXI (1956—1957), p. 163—194, XXII (1958), p. 1—34, care cuprinde numai literele *a-e*; W. WALSER, *Zur Charakteristik der Mundart des Aosta-Tales*, Aarau, 1937, iar acum a se vedea volumul lui H. E. KELLER, *Études linguistiques sur les parlers valdôtains. Contribution à la connaissance des dialectes franco-provençaux modernes*, Bern, 1958 (*RH*, 66). O prezentare sintetică foarte clară asupra graiurilor din Val d'Aosta a oferit acelaşi H. E. KELLER, *Structure des parlers valdôtains*, în „Atti dell'VIII Congresso intern. di Studi Romanzi", Firenze, 1956, vol. II, p. 605—617. O insulă lingvistică franco-provensală se găseşte şi la Faeto şi Celle, în provincia Foggia, cf. G. MOROSI, *Il dialetto franco-provenzale di Faeto e Celle nell'Italia meridionale*, în *AGI*, XII (1890), p. 33—75 şi M. MELILLO, *Il tesoro lessicale franco-provenzale odierno di Faeto e Celle, in provincia di Foggia*, în *ID*, XXI (1956—1957), p. 49—128.

Pentru f r a n c e z ă (§ 71), bibliografia este foarte vastă şi nu vor putea fi indicate aici decît lucrările cele mai importante. Vom începe cu cîteva lucrări bibliografice şi critice cu caracter introductiv sau general: R. L. WAGNER, *Introduction à la linguistique française*, Genève-Lille, 1947 cu un *Supplément bibliographique ... 1947—1953*, ibidem, 1955 (o foarte bună introducere cu caracter bibliografic); R. BRÜNNER, *Grundzüge einer Bibliographie für das Studium der französischen Philologie*, Berlin, 1948[3]. Foarte utilă, deoarece reprezintă o tratare critică a problemelor, este lucrarea scrisă în colaborare cu mai mulţi specialişti de A. DAUZAT, *Où en sont les études de Français?*, Paris, 1949 şi profilul istoric al lui L. KUKENHEIM, *Esquisse historique de la linguistique française*, Leyde, 1962.

Istoria limbii: F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, Paris, 1905—1943 şi noua ediţie 1966—1969 (operă monumentală, din care au apărut pînă acum 12 volume, unele alcătuite din mai multe părţi; ultimele au apărut sub îngrijirea lui CH. BRUNEAU, care în anii 1955—1958 a publicat o *Petite histoire de la langue française* în 2 volume); A. DAUZAT, *Histoire de la langue française*, Paris, 1930 şi *Précis d'histoire de la langue et du vocabulaire français*, Paris, 1951 (scurte, simple); M. COHEN, *Histoire d'une langue: le français*, Paris, 1967[3] (operă a unui specialist în studii semitice şi de lingvistică generală; interesantă, dar discutabilă); W. v. WARTBURG, *Évolution et structure de la langue française*, Berne, 1965[7] (o foarte bună sinteză); A. FRANÇOIS, *Histoire de la langue française cultivée des origines à nos jours*, Genève, 1959, în 2 volume. Aici trebuie amintit şi volumul lui K. VOSSLER, citat la p. 16. Pentru franceza contemporană, există o gramatică monumentală: J. DAMOURETTE et ED. PICHON, *Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française (1911—1927)*, Paris, 1932—1956

Scanned with OKEN Scanner

(în 10 mari volume: foarte bogată în materiale adunate direct de autori, prezintă dificultăţ, la utilizare datorită terminologiei gramaticale personale şi originale, pentru care trebuie să se recurgă la glosarul inclus în volumul X). Interesantă, datorită abordării structurale, J.-Cl. Chevalier, Cl. Blanche-Benveniste, M. Arrivé, J. Peytard, *Grammaire Larousse du français contemporain*, Paris, 1964.

Gramatici istorice: H. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, Copenhague, 1899—1930 (în 6 volume, cele dintîi îmbunătăţite în ediţiile următoare; în 1939 a apărut a patra ediţie a primului volum; foarte clară, întotdeauna precisă şi exhaustivă); W. Meyer-Lübke, *Historische Grammatik der französischen Sprache*, Heidelberg, 1913—1921 (în 2 volume; foarte bună dar dificilă); E. Herzog, *Historische Sprachlehre des Neufranzösischen*, I: *Einleitung, Lautlehre*, Heidelberg, 1913; F. Brunot et Ch. Bruneau, *Précis de grammaire historique de la langue française*, Paris, 1949[3] (bună şi clară); M. Regula, *Historische Grammatik des Französischen*, Heidelberg, 1955—1966 (3 volume); A. Dauzat, *Phonétique et grammaire historique de la langue française*, Paris, 1950 (foarte elementară); M. K. Pope, *From Latin* 466
to Modern French, with especial consideration of Anglo-Norman. Phonology and Morphology, Manchester, 1952[2] (deosebit de preţioasă anexa, (p. 486—505), *Conspectus of Dialectal Traits, mainly of the Later Old French Periode*); L. Kukenheim, *Grammaire historique de la langue française*, Leiden, 1968. [*] În italiană: V. Bertoldi, *Grammatica storica della lingua francese. Aspetti e problemi*, Napoli, 1951[2]; G. Alessio, *Grammatica storica francese*, I. *Introduzione, Fonetica*, Bari, 1951 şi II. *Morfologia*, Bari, 1955 (amplă şi bogată, dar nu foarte sigură pentru toate detaliile; a fost precedată de un mic volum, *Le origini del Francese. Introduzione alla grammatica storica*, Firenze, 1946, în care abundă ipoteze îndrăzneţe, în special în problemele de substrat). Pentru fonetica istorică: P. Fouché, *Phonétique historique du français*, Paris, 1952—1958; pentru sintaxa istorică: K. Sneyders De Vogel, *Syntaxe historique du français*, Groningue, 1927[2]; E. Lerch, *Historische französische Syntax*, Leipzig, 1925—1934 (în 3 volume, operă de mare valoare); E. Gamillscheg, *Historische französische Syntax*, Tübingen, 1957. De o deosebită importanţă, dar abordată dintr-un punct de vedere cu prevalenţă descriptiv: K. v. Ettmayer, *Analytische Syntax der französischen Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Altfranzösischen*, Halle, 1930—1936; K. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain*, Paris-Copenhague, 1928—1943 (în 3 volume); C. De Boer, *Syntaxe du français moderne*, Leiden, 1952[2]; W. v. Wartburg et P. Zumthor, *Précis de syntaxe du Français contemporain*, Berne, 1947[2]. Pentru semantică: E. Gamillscheg, *Französische Bedeutungslehre*, Tübingen, 1951 şi lucrarea lui St. Ullmann citată la p. 32. [**]

Dicţionare etimologice: în afară de monumentalul dicţionar al lui Wartburg citat la p. 378 şi făcînd abstracţie de cele care astăzi sînt complet depăşite sau învechite, precum dicţionarele lui A. Brachet (1870) şi al lui A. Scheler (1862, ed. a 3-a 1888), vom aminti: E. Gamillscheg, *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*, Heidelberg, 1928 (a 2-a ed. revizuită, Heidelberg, 1966—1969); O. Bloch — W. v. Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, 1968[5] (excelent); A. Dauzat, *Dictionnaire étymologique de la langue française* Paris, 1938 (simplu, comod, dar nu exhaustiv). Dicţionarul etimologic francez al lui Dauzat a fost în întregime refăcut de J. Dubois şi H. Mitterand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, Paris, 1964 (interesant mai ales pentru datările noi).

Pentru franceza veche, cf. C. Voretzsch, *Einführung in das Studium der altfranzösischen Sprache*, 8. Aufl. bearbeitet von G. Rohlfs, Halle, 1955 (excelentă); L. Jordan, *Altfranzösisches Elementarbuch. Einführung in das historische Studium der französischen Sprache und ihrer Mundarten*, Bielefeld, 1923; E. Schwan-D. Behrens, *Grammatik des Altfranzösischen*, Leipzig, 1925—1931[12] (şi în traducerea franceză a lui O. Bloch, *Grammaire de l'ancien français*, Leipzig, 1934[4]; foarte bună); J. Anglade, *Grammaire élémentaire de l'ancien français*, Paris, 1961[7]

Scanned with OKEN Scanner

(simplă, adecvată pentru începători); H. RHEINFELDER, *Altfranzösische Grammatik*, I. *Lautlehre*, München, 1955², II. *Formenlehre*, München, 1967; G. ROHLFS, *Vom Vulgärlatein zum Altfranzösischen. Einführung in das Studium der Altfranz. Sprache*, Tübingen, 1963² (excelentă); G. RAYNAUD DE LAGE, *Introduction à l'ancien français*, Paris, 1959². Pentru sintaxă: L. FOULET, *Petite syntaxe de l'ancien françias*, Paris, 1930³; R. GARDNER — M. A. GREENE, *A Brief Description of Middle French Syntax*, Chapel Hill, 1958. În limba italiană, în afară de modestul volum al lui C. CREMONESI, *Nozioni di grammatica storica dell'antico francese*, Milano, 1955, există astăzi excelenta sinteză a lui A. RONCAGLIA, *La lingua d'oil. Profilo di grammatica storica del francese antico*, Roma, 1971. Dintre dicționarele de limbă franceză veche, sînt fundamentale: F. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, Paris, 1881—1902, în 10 volume mari (rezumat în: *Lexique de l'ancien Français, publié par* J. BONNARD *et* A. SALMON, Paris, 1901, foarte practic; ed. anastatică, Paris, 1965) și A. TOBLER — E. LOMMATZSCH, *Altfranzösischen Wörterbuch*, Berlin (și apoi Wiesbaden), 1915 și urm. (fundamental; ajuns, deocamdată, pînă la litera P). Pentru începători poate fi util, în lipsa dicționarului *Lexique* ... de Godefroy, R. GRANDSAIGNES D'HAUTERIVE, *Dictionnaire d'ancien français*, Paris, 1947, cu scopuri exclusiv practice.

467 Pentru limba secolului al XVI-lea, cf. G. GOUGENHEIM, *Grammaire de la langue française du seizième siècle*, Lyon, 1951; E. HUGUET, *Dictionnaire de la langue française au seizième siècle*, Paris, 1925—1967.

Pentru limba secolului al XVII-lea, cf. A. HAASE, *Syntaxe française du XVIIe siècle*, nouvelle édition trad. et remaniée par M. OBERT, Paris-München, 1965⁵; E. HUGUET, *Petit Glossaire des classiques français du dix-septième siècle, contenant les mots et locutions qui ont vieilli ou dont le sens s'est modifié*, Paris, 1922; J. DUBOIS—R. LAGANE, *Dictionnaire de la langue française classique*, Paris, 1960 (excelent).

Pentru dialecte (v. p. 346 și urm.), cf. A. DAUZAT, *Les patois*, Paris, 1927 și P. GUIRAUD, *Patois et dialectes français*, Paris, 1968; o bună antologie de texte dialectale în transcriere fonetică este aceea a lui E. HERZOG, *Neufranzösische Dialekttexte mit grammatischer Einleitung und Wörterverzeichnis*, Leipzig, 1914² (iar pentru dialectele medievale, ale căror urme mai mult sau mai puțin directe au rămas în documentele scrise (*scripta*), trimitem la volumul lui C. TH. GOSSEN, *Französische Skriptastudien. Untersuchungen zu den nordfranzösischen Urkundesprachen des Mittelalters*, Wien, 1967). Nu este cazul să citățm aici monografii care tratează cîte un singur dialect; vom aminti numai cîteva lucrări care se referă mai de aproape la problemele tratate la p. 346—348 sau care au un caracter introductiv; pentru dialectul din Poitou, a se vedea lucrările lui SCHARTEN și PIGNON, citate la p. 379. Pentru dialectul din Saintonge, cf. G. MUSSET, *Glossaire des patois et des parlers de l'Aunis et de la Saintonge*, La Rochelle, 1929—1948 (în 5 volume); pentru dialectul din Anjou, cf. E. GÖRLICH, *Die nordwestlichen Dialecte der Langue d'oil: Bretagne, Anjou, Maine, Touraine*, în *FSt*, V, Heft 3, Heilbronn, 1886 și A. J. VERRIER et F. R. ONILLON, *Glossaire des patois et des parlers de l'Anjou*, Angers, 1908. Pentru dialectul normand: CH. JORET, *Des caractères et de l'extension des patois normands*, Paris, 1883. Pentru dialectul picard: C. TH. GOSSEN, *Die Pikardie als Sprachlandschaft des Mittelalters*, Biel, 1942; *Petite grammaire de l'ancien picard*, Paris, 1951. Pentru valonă, cf. M. VALKHOFF, *Philologie et littérature wallonnes. Vade-mecum*, Groningen, 1938 (care cuprinde și bibliografia precedentă); L. REMACLE, *Le problème de l'ancien wallon*, Liège, 1948; amintim de același autor excelenta *Syntaxe du parler wallon de La Glaise*, Paris, 1952—1960, în trei volume, care poate fi citată ca un model de monografie sintactică dialectală, întrucît nu se ocupă numai de dialectul vorbit într-un sat, ci de toată regiunea, precum și de influențele limbii literare asupra dialectului. Pentru dialectul din Lorena, cf. L. ADAM, *Les patois lorrains*, Nancy-Paris, 1881 și bibliografia retrospectivă a lui CH. BRUNEAU, *Les patois*

Scanned with OKEN Scanner

lorrains anciens et modernes, Bibliographie critique, în *RLingR*, I (1925), p. 348—413. Pentru situația lingvistică din Alsacia și Lorena, la granița lingvistică franco-germană, v. P. LEVY, *Histoire linguistique de l'Alsace et Lorraine*, Paris, 1929. Pentru Franche-Comté și Bourgogne, cf. DARTOIS, *Coup d'oeil spécial sur les patois de Franche-Comté*, în „Académie des sciences, belles-lettres et arts de Besançon", 1850, p. 139—292; A. PERRAULT-DABOT, *Le patois bourguignon*, Dijon, 1897; E. GÖRLICH, *Die burgundische Dialekt im XIII. und XIV. Jahrhundert*, în *FSt*, VII, Heft I, Heilbronn, 1899. Pentru dialectele din Champagne v. bibliografia retrospectivă și privirea sintetică a lui CH. BRUNEAU, *La Champagne : dialecte ancien et patois moderne*, în *RLingR*, V (1929), p. 71—175. Pentru „francien" și pentru formarea limbii literare, v. operele de istorie a limbii citate la p. 380.

Pentru catalană (§ 72), cf. A. GRIERA, *Bibliografia lingüística catalana*, Barcelona, 1947; *Le domaine catalan: compte-rendu retrospectif jusqu'en 1924*, în *RLingR*, I (1926), p. 35—113 și *Les études sur la langue catalane*, în *ArchRom.*, XII (1928), p. 530—531; *Medio siglo de filología catalana*, în *BDE*, XXXV (1959), p. 11—23. A se vedea apoi capitolul „Filología catalana", p. 229—274 din *Manual de filología hispánica* de ROHLFS, care va fi citat la p. 384. Pentru introducere în studiul catalanei, poate fi utilizat J. COROMINAS, *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, Palma de Mallorca, 1954. Gramatici descriptive: P. FABRA, *Gramàtica catalana*, Barcelona, 1956³; *Grammaire catalane*, Paris, 1947²; J. HUBER, *Katalanische Grammatik*, Heidelberg, 1929; J. GILI, *Introductory Catalan Grammar*, New York, 1952², iar în italiană, V. TODESCO, *Grammatica della lingua catalana*, Milano, 1911. Gramatici istorice: A. MOREL-FATIO und J. SAROIHANDY, *Das Catalanische*, în *Grundriss*, I² (1904—1906), p. 841—877; P. FOUCHÉ, *Essai de grammaire historique de la langue catalane*, Perpignan, 1918; A. GRIERA, *Gramàtica històrica del Català antic*, Barcelona, 1931; a se vedea în special cele două gramatici istorice recente ale catalanei de A. M. BADÍA MARGARIT, *Gramática historica catalana*, Barcelona, 1951 și de FR. DE B. MOLL, *Gramática histórica catalana*, Madrid, 1952. Nu există încă un dicționar etimologic catalan; pentru moment pot fi utilizate cu succes adăugirile lu FR. DE B. MOLL la *REW*¹, *Suplement català al Diccionari romànich etimológich*, în *AOR*, I (1928), p. 179—240; II (1929), p. 1—66; III (1930), p. 9—72; IV (1931), p. 105—170. Un loc important este dedicat catalanei și în dicționarul etimologic spaniol al lui J. COROMINAS care va fi citat la p. 385. Cf., de asemenea, L. SPITZER, *Katalanische Etymologien*, Hamburg, 1918 și *Lexikalisches aus dem Katalanischen und den übrigen iberoromanischen Sprachen*, Genève, 1921. [*] 468

Dacă lipsesc dicționarele etimologice, nu lipsesc în schimb marile vocabulare: M. AGUILÓ i FUSTER, *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per* M.A.F. *revisats i publicats sota la cura de P. Fabra i M. de Montoliu*, Barcelona, 1914—1934 (8 volume); A. GRIERA, *Tresor de la llengua, de les tradiciones i de la cultura popular de Catalunya*, Barcelona, 1935—1947 (16 volume); A. M. ALCOVER i FR. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1930—1963, în 10 volume (este cel mai important dicționar catalan din punct de vedere istoric și dialectologic). Pentru dialecte, cf. A. GRIERA, *Dialectologia catalana*, Barcelona, 1949. Sursa principală pentru dialectologia catalană este evident *ALC*, citat la p. 24—25. Pentru dialectele din Roussillon, cf. F. KRÜGER, *Sprachgeographische Untersuchungen in Languedoc und Roussilon*, în *RDR*, III (1911), p. 144—183, 287—338; IV (1912), p. 1—15; P. FOUCHÉ, *Phonétique historique du Roussillonais*, Toulouse, 1924; *Morphologie historique du Roussillonais*, Toulouse, 1924. Pentru granița lingvistică cu provensala și gascona, cf. K. SALOW, *Sprachgeographische Untersuchungen über den östlichen Teil des katalanischen-languedokischen Sprachgebietes*, Hamburg, 1912 și B. SCHÄDEL, *Die katalanischen Pyrenäendialekte*,

Scanned with OKEN Scanner

în *RDR*, I (1909), p. 15—98, 386—412 și *La frontière entre le gascon et le catalan*, în *Rom.*, XXXVII (1908), p. 140—156. Pentru granița cu aragoneza, cf. A. Griera, *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfico-lingüístic*, Barcelona, 1914. Pentru granița de sud, cf. J. Hadwiger, *Sprachgrenze und Grenzmundarten des Valencianischen*, în *ZRPh*, XXIX (1905), p. 712—731, iar pentru dialectul din Valencia în general, cf. M. Sanchis Guarner, *Introducción a la historia lingüística de Valencia*, Valencia, 1950; *Els parlars romanics de Valencia y Mallorca anteriors a la Reconquista*, Valencia, 1961² și *Els Valencians i la llengua autoctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*, Valencia, 1963. Pentru dialectele din Baleare, cf. H. Guiter, *Étude de linguistique historique du dialecte minorquin*, Montpellier, 1943.

Pentru poziția catalanei între limbile romanice, bibliografia de bază a fost indicată în notele 168—175.

O încercare foarte reușită de a oferi o privire istorică și sintetică a întregului domeniu i b e r o - r o m a n i c (inclusiv catalana) este concretizată în cartea regretatului romanist englez W. J. Entwistle, *The Spanish Language together with Portuguese, Catalan and Basque*, London, 1948 (retipărire a ediției din 1936), unde însă partea principală este dedicată spaniolei. Pentru perioadele mai vechi, cf. G. Tavani, *Preistoria e protostoria delle lingue ispaniche*, L'Aquila, 1968. O bună paralelă între evoluția catalanei și a spaniolei (unde este reluată problema poziției lingvistice a catalanei) ne-a oferit A. M. Badía Margarit, *Fisiognómica comparada de las lenguas catalana y castellana*, Barcelona, 1955. [*] Este remarcabil studiul lui K. Baldinger, *Die Herausbildung der Sprachräume auf der Pyrenäenhalbinsel*, Berlin, 1958 (și traducerea spaniolă cu titlul *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica*, Madrid, 1963). Un excelent ghid bibliografic-critic pentru limbile ibero-romanice (inclusiv catalana) este G. Rohlfs, *Manual de filología hispánica. Guía bibliográfica, crítica y metódica*, Bogotá, 1957 (care constituie partea a treia din *Studienführer* citat la p. 63). Este în curs de tipărire o mare *Enciclopedia lingüística hispánica*, din care au apărut două volume și un supliment la Madrid, începînd cu 1960.

469

Pentru s p a n i o l ă (§ 73) bibliografia este foarte vastă și pînă de curînd nu existau decît studii bibliografice parțiale; o „încercare" (cum rezultă dealtfel și din titlu), în orice caz utilă, este: H. C. Woodridge and P. R. Olson, *A Tentative Bibliography of Hispanic Linguistics (based on the studies of Yakov Malkiel)*, Urbana, Ill., 1952 (litografiată; include și catalana și portugheza); pentru lucrările publicate în reviste și în „Festschriften", cf. P. Cook Hall, *A Bibliography of Spanish Linguistics: Articles in serial Publications*, în „Language", XXXII (1956), nr. 4, p. 2; Supplement, Language Dissertation, nr. 54. Foarte bune bibliografiile anuale din *RFE*, *RFH*, *NRFH*; în 1964 Homero Serís, director emerit al Centrului de studii hispanice de la Syracuse University și autor al unei bibliografii a literaturii spaniole, a publicat în „Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo" (nr. XIX) o amplă *Bibliografía de la lingüística española* (Bogotá, 1964). Masivul volum, de aproape o mie de pagini, în afara părții principale dedicate lingvisticii spaniole, cuprinde și capitole dedicate lingvisticii generale, lingvisticii romanice și altor „lenguas peninsulares" (inclusiv catalana), ca și capitole referitoare la „Español en América" și la „Enseñanza del Español". Din păcate lucrarea, deși prezintă o oarecare utilitate, nu poate fi comparată cu bibliografia lingvisticii italiene a lui Hall. Se observă imediat că autorul este străin de problemele lingvistice: lacune inexplicabile, iar atunci cînd, cum se întîmplă uneori, face aprecieri critice, acestea sînt nefondate. Este o lucrare indispensabilă pentru lingvistica spaniolă dar care trebuie să fie consultată cu multă prudență.

Scanned with OKEN Scanner

Istoria limbii: R. LAPESA, *Historia de la lengua española*, Madrid, 1964[5].

Gramatici istorice: R. MENÉNDEZ PIDAL, *Manual de gramática histórica española*, Madrid, 1968[13]; V. GARCÍA DE DIEGO, *Gramática histórica española*, Madrid, 1951 (care înlocuiește *Elementos de gramática histórica española*, Burgos, 1914); a se vedea, de același autor, *Lecciones de lingüística española*, Madrid, 1951 și volumul *Lingüística general y española*, Madrid, 1951). Dintre cele anterioare, prezintă valoare F. HANSSEN, *Spanische Grammatik auf historischer Grundlage*, Halle, 1910, în special în reelaborarea spaniolă: *Gramática histórica de la lengua castellana*, Halle, 1913 (reproducere identică, Buenos Aires, 1945). [*] În italiană, există două manuale: A. CAVALIERE. *Grammatica storica della lingua spagnola*, Venezia, Milano, 1947 și G. B. PELLEGRINI, *Grammatica storica spagnola*, Bari, 1950 (clară, la zi, precisă). În franceză, există un excelent manual introductiv de B. POTTIER, *Introduction à l'étude de la philologie hispanique*, I[3] *Généralités, Phonétique espagnole*, Paris, 1964; II[4] *Morphosyntaxe*, Paris, 1964. [**]

Dicționare etimologice: J. COROMINAS, *Diccionario crítico-etimológico de la lengua castellana*, Berna, Francke (și în același timp, Madrid, Gredos), 1954—1957, în 4 volume mari (operă impunătoare și într-adevăr magistrală care, în domeniul lingvisticii romanice, stă alături de *FEW* al lui WARTBURG); a fost urmat de *Breve Diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid, Gredos, 1961 (1968[2]), într-un singur volum care, în unele locuri, îl modifică și îl aduce la zi pe cel mare; V. GARCÍA DE DIEGO, *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, 1954 (într-un singur volum; este format din două părți, în prima se dă etimologia cuvintelor spaniole, în a doua, pornind de la etimon, se dau formele din limbile ibero-romanice și din dialecte; de aici titlul, nu foarte clar). Datorită acestor trei dicționare, și în special celui al lui COROMINAS, nu mai sînt folositoare dicționarele etimologice spaniole anterioare, care nu erau la înălțimea exigențelor științifice (E. DE ECHEGARRAY, Madrid, 1887; P. F. MONLAU, Buenos Aires, 1944[2]). Dintre lucrările anterioare, cu oarecare valoare în unele probleme, se pot aminti: V. GARCÍA DE DIEGO, *Contribución al diccionario hispánico etimológico*, Madrid, 1943[3] (care reprezintă o serie de adăugiri la *REW*[1]) și M. ROMERA-NAVARRO, *Registro de lexicografía hispánica*, Madrid, 1951 (un repertoriu util, deși incomplet și defectuos, care trimite la explicațille hermeneutice sau etimologice precedente). În 1960, Real Academia Española a inițiat publicarea în fascicule a unui *Diccionario histórico de la lengua española* (din care apăruseră, într-o redactare complet diferită, două volume [*A-Ce*] în anii 1933—1936). 470

Pentru spaniola veche, cf. A. ZAUNER, *Altspanisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1921[2] și, în italiană, E. GORRA, *Lingua e letteratura spagnola delle origini (Grammatica, testi e glossario)*, Milano, 1898, dar în special R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígenes del Español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, 1968[6] (operă magistrală și capitală) precum și ediția din *Cantar de mio Cid* care va fi citată în bibliografia de la capitolul VII. MENÉNDEZ PIDAL a rezumat principalele rezultate obținute de el în studierea limbii spaniole vechi în micul volum *El idioma español en sus primeros tiempos*, Buenos Aires, 1957[5].

Pentru dialecte există astăzi două bune manuale: V. GARCÍA DE DIEGO, *Manual de dialectología española*, Madrid, 1959[2] și A. ZAMORA VICENTE, *Dialectología española*, Madrid, 1967[2]. Foarte importantă este antologia dialectală a lui M. ALVAR, *Textos hispánicos dialectales. Antología histórica*, Madrid, 1960, în două volume, care cuprinde și bibliografia de bază pentru fiecare dialect; v. de același autor și *Dialectología española*, în *Cuadernos bibliográficos*, VII, Madrid, 1960. Pentru dialectul din León, cf. E. STAAFF, *Étude sur l'ancien dialecte léonais après les chartes du XIII siècle*, Uppsala, 1907; F. KRÜGER, *Studien zur Lautgeschichte westspanischer Mundarten*, Hamburg, 1914 și *El dialecto de San Ciprián de Sanabria*, Madrid, 1923. Pentru aragoneză, cf. V. GARCÍA DE DIEGO, *Carácteres fundamentales del dialecto aragonés*,

Scanned with OKEN Scanner

Zaragoza, 1919; A. KUHN, *Der hocharagonische Dialekt*, în *RLingR*, XI (1935), p. 1—132 şi *Studien zum Wortschatz vom Hocharagon*, în *ZRPh*, LV (1935), p. 561—634; M. ALVAR, *El dialecto aragonés*, Madrid, 1953. Pentru dialectul mozarab, cf. A. STEIGER, *Zur Sprache der Mozaraber*, în „Sache, Ort und Wort. Festschrift J. Jud" (*RH*, XX), Bern, 1943, p. 624—723.

Pentru bibliografia de bază referitoare la spaniola din America, v. p. 158—159, iar pentru iudeo-spaniolă v. p. 160. [*]

Pentru portugheză (§ 74) există o bună bibliografie care se limitează la perioada 1930—1949: G. MANUPPELLA, *Os estudos de filologia portuguesa de 1930 a 1949. Subsidios bibliográficos*, Lisboa, 1950. Un foarte bun manual de îndrumare metodologico-bibliografică este oferit de M. DE PAIVA BOLÉO, *Introdução ao estudo da Filologia portuguesa*, Lisboa, 1946 şi un manual mai amplu şi mai recent de S. DA SILVA NETO, *Manual de filologia portuguesa. Historia, problemas, métodos*, Rio de Janeiro, 1957 [2]. Pentru o panoramă generală, cf. H. STEN, *Les particularités de la langue portugaise*, Copenhague, 1944. [**]

Istoria limbii: FR. DA SILVEIRA BUENO, *A formação histórica da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, 1955 (volum care oferă mai mult decît promite titlul); S. DA SILVA NETO, *Historia da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, 1952—1957 (lucrare amplă).

Gramatici istorice: J. CORNU, *Die portugiesische Sprache*, în *Grundriss*, I [2] (1904—1906), p. 916—1037 (încă de mare importanţă); M. SAID ALI, *Gramática histórica da língua portuguesa*, São Paulo, 1964 [3] (care nu este lipsită de erori); J. J. NUNES, *Compêndio de gramática histórica portuguesa*, Lisboa, 1950 [4] (bun, comod); E. B. WILIAMS, *From Latin to Portuguese. Historical*
471 *Phonology and Morphology of the Portuguese Language*, Philadelphia, 1963 [2] (clară, adecvată pentru începători; există şi o traducere portugheză, realizată după prima ediţie din 1938: *Do Latim ao Português*, Rio de Janeiro, 1961). [***] În italiană există numai un opuscul, astăzi învechit, de F. D'OVIDIO şi E. MONACI, *Portoghese (e Gallego)* care constituie vol. 2 din *Manualetti d'introduzione agli studi neolatini*, Imola, 1881. Pentru fonetică: R. DE SÁ NOGUEIRA, *Curso de filologia portuguesa*, I. *Noções de fonética histórica*, Lisboa, 1932 şi *Elementos para un tratado de fonética portuguesa*, Lisboa, 1938, precum şi vechiul dar încă preţiosul studiu al lui A. R. GONÇALVES VIAN[N]A, *Essai de phonétique et de phonologie de la langue portugaise d'après le dialecte actuel de Lisbonne*, în *Rom.* XII (1883), p. 29—98 (republicat în *BF*, VII (1941), p. 161—243); J. MORAIS BARBOSA, *Études de phonologie portugaise*, Lisboa, 1965. Pentru morfologie, formarea cuvintelor şi sintaxă: cf. J. M. PIEL, *A flexão verbal em Português (Estudo de morfologia histórica)*, în *Biblos*, XX (1944), p. 359—404; J. H. D. ALLEN, Jr., *Portuguese Word-Formation with Suffixes*, Baltimore, 1941; A. E. DA SILVA DIAS, *Syntaxe histórica portuguesa*, Lisboa, 1933 [2].

Dicţionare etimologice: învechit: F. A. COELHO, *Dictionario manual etimológico da lingua portuguesa*, Lisboa (1890); nu întotdeauna verosimil şi nu întotdeauna bine informat, deşi recent, A. NASCENTES, *Dicionario etimológico da lingua portuguesa*, Rio de Janeiro, 1932 (retipărire identică, 1955; volumul al II-lea, Rio de Janeiro, 1952, este dedicat materialului onomastic). Cel mai modern dicţionar, al lui J. P. MACHADO, *Dicionario etimológico da lingua portuguesa, com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocabulos estudados*, Lisboa, 1953—1959, în două volume, este desigur mai amplu, dar nu mai sigur decît cele anterioare din punct de vedere ştiinţific. Excelent, volumul lui J. M. PIEL, *Miscelânea de etimologia portuguesa e galega*, Coimbra, 1953; de acelaşi autor, a se vedea adăugirile portugheze la *REW* [3]: *Notas à margem do „Romanisches etymologisches Wörterbuch"*, în *Biblos*, VIII (1932), p. 378—392, IX (1933), p. 244—262 şi X (1934), p. 124—140.

Scanned with OKEN Scanner

În Brazilia este în curs de elaborare un mare dicționar portughez sub îngrijirea lui A. NASCENTES, *Dicionário da língua portuguesa*, din care au apărut și apar încă o serie de volume: I (*A—C*), Rio de Janeiro, 1961; II (*D — I*), ib., 1964.

Pentru portugheza veche, cf. J. HUBER, *Altportugiesisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1933, precum și introducerea gramaticală și glosarul din *Crestomatia arcaica* de J. J. NUNES, Lisboa, 1959 [5].

Pentru studiile de lingvistică portugheză a se vedea: J. LEITE DE VASCONCELOS, *Lições de filologia portuguesa*, Rio de Janeiro, 1959 [3] și C. MICHAËLIS DE VASCONCELOS, *Lições de filologia portuguesa*, Lisboa, 1956 [2].

Pentru dialecte, cf. J. LEITE DE VASCONCEL[L]OS, *Esquisse d'une dialectologie portugaise*, Paris—Lisboa, 1901 și *Opusculos*, vol. II, Lisboa, 1928; M. PAIVA BOLÉO, *O estudo dos falares portugueses. (Un inquérito linguístico)*, Coimbra, 1942; M. PAIVA BOLÉO și A. GOMES FERREIRA, *Amostras de uma bibliografia crítica dialectal portuguesa*, în *RPF*, I (1947), p. 199—222.

Pentru g a l i c i a n ă, cf. V. GARCÍA DE DIEGO, *Elementos de gramática histórica gallega*, Burgos, 1906 (și capitolul „Gallego" în mai înainte citatul *Manual de dialectología española*, de același autor); M. LUGRÍS FREIRE, *Gramática do idioma gallego*, La Coruña, 1931 [2]; A. COUCEIRO FREIJOMIL, *El idioma gallego*, Barcelona, 1935; H. SCHNEIDER, *Studien zum Galizischen des Limiabeckens (Orense-Spanien). Lautlehre, Formenlehre, Vokabular*, în *VKR*, XI (1938), p. 69—145 și 193—281. S. BUSCHMANN, *Beiträge zum etymologischen Wörterbuch des Galizischen*, Bonn, 1965; A. OTERO ÁLVAREZ, *Contribución al Diccionario Gallego*, Vigo, 1965; a se vedea de asemenea *Miscelânea* de PIEL, citată mai sus.

Scanned with OKEN Scanner

CAPITOLUL VII

CELE MAI VECHI ATESTĂRI ALE LIMBILOR LITERARE

473 § 75. **Primele urme scrise de limbă romanică: glosele.** Am arătat (§§ 3, 63) că FREDERIC DIEZ considera „limbi" romanice numai pe acelea care, în decursul secolelor, au exprimat o literatură. Astăzi, în schimb, pentru a determina o unitate lingvistică, ne bazăm pe criterii strict lingvistice, în special pe confluența unui anumit număr de isoglose. În capitolele precedente am dat numeroase exemple referitoare la acest procedeu; s-a văzut însă că, în sînul unei familii omogene, cum este cea a limbilor neolatine, este adeseori imposibil să se traseze limite nete și să se izoleze complet fiecare unitate lingvistică. S-a susținut, în trecut, că prezența unei tradiții scrise, a unei literaturi, poate să contribuie la încetinirea transformării naturale și continue a unei limbi. Deși este adevărat că prezența unei tradiții literare și, mai ales, influența școlii, care prin natura sa este tradiționalistă, pot să constituie, într-un fel, o frînă în calea unor inovații lingvistice, trebuie să recunoaștem că evoluția mai lentă sau mai rapidă a unei limbi prezintă raporturi strînse de dependență cu tradiția scrisă [1].

474 Studiul fazelor mai vechi ale unei limbi are mare importanță atît din punct de vedere filologic cît și lingvistic. Ar fi greu, ba uneori chiar imposibil, să se descopere geneza unor evoluții fonetice și a unor inovații morfologice, să se găsească sau să se justifice o etimologie, fără a se cunoaște fazele anterioare transmise prin monumentele cele mai vechi ale unei limbi.

Vom vedea în acest capitol cum sînt atestate limbile romanice în scris și care varietăți, din rațiuni istorice și politice, au prevalat asupra celorlalte, fixîndu-se ca limbi literare și, parțial, ca limbi naționale.

Se știe că, după căderea Imperiului Roman de Apus, latina devenită acum limba oficială a bisericii din Roma a continuat să fie scrisă și vorbită

---

[1] În domeniul indo-european vedem, de exemplu, că latina, atestată într-o epocă foarte veche și cu o tradiție literară impunătoare, este mai puțin conservatoare și a evoluat mai rapid decît lituaniana, atestată numai din epoca reformei lui Luther, cu o foarte modestă literatură de caracter preponderent popular. Același lucru s-ar putea spune, în domeniul romanic, despre franceză, în comparație cu româna; franceza, prima limbă romanică atestată în scris, care are o literatură de importanță mondială, a avut o evoluție mult mai rapidă decît româna. Aceasta din urmă în schimb, în ceea ce privește elementele latine conservate este, alături de sardă, mai apropiată în fonetică și morfologie de limba de origine.

Scanned with OKEN Scanner

(ba chiar mai mult scrisă decît vorbită). Nu a existat o întrerupere a continuității între literatura latină clasică din perioadele mai tîrzii (de ex. literatura latino-creștină) și literatura latină medievală. Modelele literare erau tot cele clasice, atît pentru poezie cît și pentru proză; efortul cel mai mare pentru scriitorii medievali era de a mînui o limbă care nu se mai vorbea, cel puțin în mediul familiei, cu aceeași naturalețe cu care autorii antichității își scriseseră capodoperele. Chiar pentru aceia care, trăind în Romania și vorbind *romanice*, nu cunoscuseră discontinuitatea în folosirea latinei, pe măsură ce *limba romanică* se depărta de *latină*, efortul de folosire literară a latinei devenea tot mai mare, mai evident. *Limba romanică* era graiul de toate zilele, era limba populară, în timp ce latina era sinonimă cu *grammatica* și, deci, cu limba scrisă, cu limba școlii, cu limba literară. Cu cît era mai întinsă cultura celui care scria în latină, cu cît știuse să asimileze mai bine modelele clasicilor, cu atît mai corectă era latina sa. Dar umilul copist sau modestul preot își arătau, prin forma latinei lor, faptul că stăpîneau puțin limba; limba vulgară, singura limbă pe care o posedau într-adevăr, transpare în texte împotriva voinței lor, din cuvinte și construcții non-clasice sau de-a dreptul non-latine. Intenția lor era de a scrie în latină și numai cultura lor redusă îi împiedica să ajungă la forme perfecte sau, cel puțin, corecte. Era ca și cînd, astăzi, un individ semianalfabet ar scrie o scrisoare: multe din greșelile lui sînt datorate influenței dialectului pe care-l vorbește și de care ar vrea să se elibereze fără să știe cum. Formele dialectale care transpar din aceste scrisori sînt însă, în cea mai mare parte, involuntare; el are intenția să scrie în „limbă literară"; ar vrea să scrie în limba care i s-a predat la școală, iar, dacă nu reușește, aceasta se datorește culturii sale cu totul insuficiente.

Tot astfel, referindu-ne la evul mediu, cînd în întregul Occident latina era singura limbă de cultură, singura limbă scrisă, trebuie întotdeauna să ținem seama de intenția celui care scrie. Textele medievale latine sînt 475
pline de elemente populare [2], dar nu conțin decît rareori fraze sau cuvinte scrise intenționat în limba vulgară. Dacă găsim, de exemplu, într-un document din Pisa din anul 730, fraza *de uno latere corre via publica* și într-un alt document din Lucca din anul 756, *de uno latum decorre via publica*, nu putem încă spune că ne aflăm în fața unui text în italiană vulgară. Cel care a scris documentele intenționa să scrie în latină; dacă însă, în loc de *currit*, a folosit termenul popular *corre*, el a făcut o greșeală, pentru că nu cunoștea conjugarea corectă a verbului *curro* și forma limbii sale vulgare toscane a prevalat asupra cuvîntului corect latin. Aceasta este numai o scăpare, asemănătoare cu cealaltă care consta în înlocuirea lui *de uno latere*, prin *de uno latum* (datorită influenței formei corespunzătoare populare *da un lato*); faptul că voia să scrie în latină este dovedit de terminația *-um (latum)*. Într-alt document, din 759, găsim *reddere debeamus uno soldo bono expendibile;* și aici avem a face cu latina, însă fără respectarea declinării, datorită influenței limbii vulgare italiene, în care încă de pe atunci nu mai exista declinare.

[2] Multe cuvinte vulgare din documentele medievale din Italia au fost indicate de L. A. Muratori în a XXXII-a dizertație *(De origine linguae italicae)* din opera sa *Antiquitates italicae medii aevi*, Milano, 1738—1746. Cu dreptate observă Monteverdi, *Manuale di avviamento agli studi romanzi*, Milano, 1952, p. 129: „Este dureros să spunem că după 200 de ani nu am ajuns mult mai departe".

Scanned with OKEN Scanner

În *Breve de inquisitione*, redactat la Siena în 715 și păstrat într-o copie posterioară cu 150—200 ani, sînt redate răspunsurile unor martori în fața unui trimis al regelui, pe nume Gontrando, însărcinat să rezolve o controversă între episcopii de Siena și de Arezzo, în ceea ce privește aparținența unor biserici și mănăstiri; răspunsurile sînt în latină deci încă nu în limba vulgară, ca cele ale martorilor din documentele capuane (v. § 85). Dar, deseori, în locul desinențelor latine apar desinențe italienești, în loc de viitorul sintetic se întîlnește viitorul compus cu *habeo* ca în limbile romanice occidentale; de ex.: „*Item Romanus clericus de Castro Policiano dixit: Warnefrit gastaldius mihi dicebat: «Ecce missus venit inquirere causa ista. Et tu si interrogatus fueris, quomodo dicere habes?» Ego respondi ei: «Cave ut non interroget, nam si interrogatus fuero, veritatem dicere habeo». Sic respondit mihi: «Ergo taci tu viro*[!]*, qui es missus domni regi ...»*". Și din acest scurt fragment, în afară de cîțiva termeni vulgari, se observă „modul analitic de a forma frazele, atît de depărtat de sintaxa latină, atît de net și, putem chiar spune, atît de viu romanic" [3].

Desigur, în acele secole îndepărtate din evul mediu timpuriu, limba vulgară, sau mai bine zis diferitele graiuri vulgare, trebuie să fi fost mai omogene, mai apropiate de sursele lor latine. Dar multe cuvinte din latina clasică, și chiar din latina ecleziastică a Bibliei și a primilor scriitori creștini, necorespunzînd formelor din limba vorbită, fuseseră uitate, fiind greu de înțeles.

476 De aici rezultă necesitatea „gloselor" pentru explicarea cuvintelor latinești mai grele sau a unor construcții întregi; dar în acest scop se puteau folosi diferite metode: fie utilizînd cuvinte din limba latină comună, din limba de toate zilele (dar care nu era încă limba vulgară), fie folosind, pur și simplu, limba vulgară propriu-zisă, romanică, germanică sau celtică etc.[4]

---

[3] A. MONTEVERDI, *Manuale di avviamento agli studi romanzi*, p. 130; textul integral *Breve de inquisitione* poate fi găsit în F. H. MULLER and P. TAYLOR, *A Chrestomathy of Vulgar Latin*, Boston — New York, 1932, nr. XXXI, p. 207—212. O analiză lingvistică îngrijită în A. RONCAGLIA, *Le origini*, Milano, 1966, p. 146—148.

[4] În greacă γλῶσσα înseamnă, după cum se știe, „limbă", etimologic, după toate probabilitățile, mai întîi mușchiul lingual, adică „limba" în sens anatomic (ca engl. *tongue*, întrucît γλῶσσα din *γλωχ-ια este legat cu γλωχίς „vîrf", de la o rădăcină **glōgh-*, cf. sîrb vechi *glogŭ* „ghimpe") iar într-o perioadă ulterioară „vorbire, limbaj", germ. *Sprache*, engl. *language)*; odată cu Aristotel (*Rhet.* 1410 b 12; *Poet.* 1457 b 4) primește și sensul de „cuvînt rar (sau străin) care are nevoie de explicație". De aici Γλῶσσαι, titlul frecvent al unor culegeri de cuvinte rare și neobișnuite cu explicațiile respective (de ex. aceea a lui Filemon). Un sinonim al γλῶσσα, în acest sens (și chiar mai precis, deoarece nu prezintă ambiguitatea de sens a lui γλῶσσα) era γλώσσημα, atestat în perioada greco-romană. Gramaticii latini au luat din greacă atît *glossa* cît și *glossema*, pe care le-au folosit, ca și grecii, pentru a indica un cuvînt arhaic, dificil sau străin care necesită o explicație. Dat fiind că, la romani, se numeau *glossae* culegerile de explicații ale unor cuvinte rare și neobișnuite, *glossa* a început, mai tîrziu, să însemne nu numai cuvîntul dificil care avea nevoie de explicație, ci chiar explicația, adică *interpretamentum* sau *interpretatio* (cf. la Varro, *De lingua lat.*, VII, 10 „*tesca*, aiunt sancta esse qui *glossas* scripserunt"). În latina tîrzie, alături de *glossa* apare și varianta *glōsa* care, pe cale populară sau semidoctă, a dat it. *chiosa;* tot din *glosa* provin, pe cale cultă sau semicultă, v. fr. *glose* „note explicative faite sur les mots ou le sens d'un texte" (din 1225), v. prov. *glôza* (cf. WARTBURG, *FEW*, IV, 167—168); în afara domeniului romanic, althochd. *glose*, v. nord. *glôsa* „Erklärung, Deutung". Cu ajutorul sufixului *-arium*, care conferă sens colectiv, o culegere de glose a fost denumită, încă în timpul latinei imperiale, *glossarium* (cuvînt atestat de Aulus Gellius, 17, 3).

Scanned with OKEN Scanner

Glosele de la Reichenau [5], datînd probabil de la sfîrșitul secolului 477
al VIII-lea [6], păstrate într-un manuscris al bibliotecii din Karlsruhe [7], au tocmai acest scop. Redactate în nordul Franței, ele încearcă să explice, prin perifraze sau prin cuvinte populare, unele expresii din Vulgata, iar la sfîrșit enumeră, în ordine alfabetică, alte cuvinte. Dacă, de exemplu, glosele explică *iecur* (scris *gecor*) prin cuvîntul *ficatus* (nr. 932 și la nr. 476 *iecore* = *ficato*), nu se poate încă spune că ar cuprinde un termen francez (v. fr. *feie*, fr. mod. *foie*), căci explică un cuvînt din latina clasică printr-unul mai popu-

---

Datorită influenței culte s-a refăcut apoi, în cursul evului mediu, grafia *glossa*. Glosele erau deci explicații izolate sau culegeri de explicații ale unor cuvinte dificile sau obscure, atît prin sinonime cît și prin perifraze sau prin comentarii; glosarele erau culegeri, dispuse într-o ordine anumită (fie urmînd paragraf cu paragraf textul care era explicat, fie în formă de adevărat repertoriu alfabetic) de explicații de acest fel. Evident, explicația putea să fie în aceeași limbă cu textul (de ex. în greacă, pentru un text grecesc, în latină, pentru un text latin), folosindu-se cuvinte mai ușor de înțeles pentru cititori, dar putea să fie și în altă limbă; în acest caz glosa, în loc să explice printr-o perifrază, putea să se limiteze la a da traducerea cuvîntului sau a frazei.

Este de asemenea evident că orice text care nu era ușor de înțeles, atît în ceea ce privește forma, cît și conținutul putea fi glosat; astfel, în timpul evului mediu, există glose ale unor texte religioase (Biblia, Faptele Apostolilor etc.), ale clasicilor (mai ales poeți) dar și, foarte des, ale unor texte juridice. Se relua astfel un obicei foarte vechi, care fusese interzis de către Iustinian după promulgarea Digestelor. Atunci cînd se vorbește deci de „glosatori", se face referire în general la maeștrii școlii juridice din Bologna (începînd de la Irnerio sau poate de la Pepo), școală care a culminat cu lucrarea *Glossa magna*, un amplu comentariu la *Corpus iuris* al lui Iustinian. Dar în domeniul filologic, ne interesează mai mult glosele care au o valoare lingvistică, fie pentru cuvîntul pe care-l explică, cum este cazul mai multor cuvinte arhaice sau străine din lexicoanele grecești ale lui Hesychius și în Suda (cunoscut pînă acum cîțiva ani ca lexiconul unui inexistent Suida), fie pentru caracterul explicației care conține cuvinte vulgare, neatestate altfel, sau chiar atestări ale unei alte limbi. Glosele și glosarele sînt diferite de așa-numitele „antibarbarus" cunoscute încă în antichitate. În acestea din urmă se indicau cuvintele care trebuiau evitate și modul corect de a le înlocui cu cuvinte clasice (un exemplu este *Appendix Probi*, despre care am vorbit la § 46, 3). În glosare, în schimb, se explică un cuvînt neobișnuit printr-un cuvînt mai general sau printr-o perifrază, sau chiar prin traducerea dintr-o altă limbă. În acest paragraf, ne referim la cîteva culegeri de glose care nu sînt (încă) într-o limbă vulgară neolatină. La alte glose, cu caracter romanic, ne vom referi în paragrafele următoare. Vrem să adăugăm însă că prezența gloselor în limbă vulgară (și anume în limbile naționale care începeau să se afirme) nu este cîtuși de puțin specifică lumii neolatine. Glose ale unor texte latinești în limbile naționale sînt frecvente și la popoarele germanice și celtice, în Ungaria etc. O impunătoare culegere de glose irlandeze, de o mare valoare pentru perioada cea mai veche a dezvoltării limbii irlandeze, se găsește în *Thesaurus Paleohibernicus*, editat de Wh. Stokes și J. Strachan, Cambridge, 1901 ș.u. (principalele glose se pot vedea într-o mică antologie pentru școli de J. Strachan, *Selections from the old Irish Glosses*, Dublin, 1904); pentru glosele germane vechi, cf. E. Steinmaier și E. Sievers, *Die althochdeutschen Glossen*, Berlin, 1879–1898; pentru cele maghiare, cf. datele bibliografice și critice din J. Melich, *A magyar szótárirodalom*, în „Nyelvtudomány Közlemények" XXXV (1905), p. 127 ș.u.

[5] Mănăstirea (abația) benedictină de la Reichenau din insula cu același nume de pe lacul Constanța (germ. *Bodensee*) a fost fondată în 724 de Sf. Firmin, în urma unei concesiuni a lui Carol Martel. Împreună cu mănăstirile Fulda și Sankt Gallen, Reichenau a fost unul dintre principalele centre de cultură ale epocii carolingiene. Numele latinesc al mănăstirii Reichenau (mai întîi în germană *Au* sau *Owe*) era *Augia Magna* (sau *dives*), de unde adjectivul etnic *augiensis*.

[6] După A. Labhardt, *Contribution à la critique et à l'explication des Glosses de Reichenau*, Neuchâtel, 1936, manuscrisul gloselor nu ar fi originalul, ci o copie de la sfîrșitul secolului al VIII-lea sau de la începutul secolului al IX-lea, executată în mănăstirea Corbie, în departamentul Somme.

[7] Cod. 115, ex-Codex augiensis CCLXVIII.

Scanned with OKEN Scanner

lar; dacă explică *galea* prin *helmus* (nr. 930), clarifică un cuvînt latin, ieșit din uz, cu un cuvînt germanic intrat de mult în diferitele limbi romanice din Occident și de aceea latinizat. Este sigur că, studiind particularitățile lingvistice ale acestor glose, putem să scoatem în evidență mai multe caracteristici care sînt proprii francezei, dar ar fi greșit să considerăm aceste glose ca fiind „franceze"; ele sînt scrise în latina persoanelor mai puțin culte din
478 Franța de nord, nu atît din ignoranța autorului, cît pentru scopul pe care și-l propunea acesta: de a clarifica, pentru cititor, cuvinte latine dificile prin cuvinte mai ușor de înțeles (ca de exemplu *sinentibus* = *permitentibus*, 257; *leva* = *sinistra*, 259; *ius iurandum* = *iuramentum*, 418 etc.).

Nu există în aceste glose intenția de a scrie în limba vulgară, chiar dacă limba vulgară transpare foarte des [8].

Un alt glosar, pe care l-am citat deja la § 29 pentru numele *Walha*, *Glosele din Kassel* [9], prezintă, în schimb, cuvinte latinești într-o formă foarte apropiată de limbile romanice, glosate cu cuvinte germanice. Glosarul este în ordine semantică (părți ale corpului, animale domestice, casă, îmbrăcăminte etc.), iar din cînd în cînd se găsesc și fraze întregi (ca de exemplu aceea pe care am citat-o la nota 12 din cap. III), dintre care unele par să aibă un interes practic, ca cele din manualele moderne de conversație: 17. *tundi meo capilli — skir min fahs*; 18. *radi me meo colli — skir minan hals*; 19. *radi meo parba — skir minan part* și deseori se leagă una de alta, de exemplu: 181. *indica mih — quomodo — nomen habet — homo iste; sage mir — uueo — namun habet — deser man.*

Partea germanică are un colorit net bavarez (și într-adevăr, în glosa citată la nota 12 din cap. III, sînt opuși tocmai baiuvarii [*Paioari* în textul latin, *Peigira* în cel germanic] romanilor [*Walha*], ceea ce înseamnă că însuși compilatorul acestor glose trebuie să fi fost bavarez; să se observe și înlocuirea consoanelor sonore din textul latin cu consoane surde, de ex. în *parba* în loc de *barba* în glosa 19). După părerea romanistului ceh KAREL TITZ (1890—1940), căruia îi datorăm cel mai amplu studiu analitic și critic al Gloselor din Kassel [10], acest mic glosar ar fi fost scris pe la începutul secolului al IX-lea (poate în 802) la Freising, în Bavaria. În ceea ce privește partea latină, este cert că se găsesc multe elemente romanice și că are un caracter mai vulgar decît *Glosele de la Reichenau*, dar nu este cazul a-l considera un text neolatin. TITZ afirmă chiar că ar fi vorba de un text galo-romanic.
479 Asupra naturii acestui glosar filologii au însă foarte multe dubii. K. SITTL [11]

---

[8] După LABHARDT (v. nota 6), procentul gloselor care pot fi considerate romanice, față de cele pur latine, este de 1 : 4. În această problemă trebuie văzut mai ales studiul amplu al lui HANS-WILHELM KLEIN, *Der romanische Anteil an den Reichenauer Glossen*, în *ZRPh*, LXXXI (1965), p. 217—249. A se vedea de asemenea volumul H. W. KLEIN și A. LABHARDT, *Die Reichenauer Glossen, I. Einleitung, Text, vollst. Index und Konkordanzen*, München, 1968 (*Beiträge zur roman. Philologie des Mittelalters*, I).

[9] Manuscrisul, care provine de la mănăstirea Fulda, se găsește la biblioteca Kassel (Man. theologica in quarto, 24).

[10] K. TITZ, *Glossy Kasselské*, v. Praze, 1923 (Rozpravy české Akad. Věd a Umění Třída, III, č. 55).

[11] K. SITTL, *Zur Beurtheilung des sogenannten Mittellateins*, în *ALL*, II (1885), p. 559 ș.u., v. în special 576.

Scanned with OKEN Scanner

îl considera de proveniență italiană; A. HOLTZMANN [12], E. MONACI [13] și, mai ales, P. MARCHOT [14] îl considerau ladin; W. MEYER-LÜBKE [15] se gîndea la un amestec de latină și franceză, în timp ce J. PIRSON [16] se gîndea la un text latin tîrziu cu elemente reto-galice.

Caracterul mai vulgar în comparație cu *Glosele de la Reichenau* apare însă în cîteva elemente comune redate diferit. Am citat puțin mai sus glosa *iecur-ficatus* din glosarul de la Reichenau; aici găsim (glosa 53) *figido-lepara*; forma bavareză *lepara* (germ. *Leber*) ne arată că este vorba de „ficat", dar *figido* (care probabil trebuie înțeles ca un **fég(e)do)* reprezintă o formă apropiată de **fęcatu*, care stă la baza atît a formei italiene *fégato*, cît și a formei vechi franceze *feie*, în orice caz mai apropiată decît forma *ficatus* din glosarul de la Reichenau, care redă cuvîntul latin vulgar atestat încă de la sfîrșitul secolului al III-lea și care stă la baza formei venete *figà* și a rom. *ficat* etc.[17] (Vezi fig. 38.)

Este cert că atît glosele de la Reichenau cît și cele de la Kassel sînt documente prețioase pentru romaniști, dar nu pot fi considerate monumente 481
scrise clar într-o limbă romanică. Amîndouă, în partea latină, au o structură mai degrabă galo-romanică; dar este vorba de culegeri de glose de proveniență eterogenă și, mai ales în cele de la Kassel nu lipsesc elemente străine teritoriului galo-romanic și care amintesc de ladină. Intenția compilatorilor nu era, în nici un caz, să scrie în limba romanică, iar termenii vulgari pe care îi găsim, atît de prețioși pentru noi, aparțin fie latinei tîrzii, fie se datoresc dorinței de a explica un cuvînt mai puțin cunoscut sau necunoscut cu unul mai cunoscut, care era într-adevăr popular, dar căruia i se dădea tot un aspect latin [18].

---

[12] A. HOLTZMANN, *Kelten und Germanen*, Leipzig, 1855, p. 138 ș.u.

[13] E. MONACI, *Sull'alba bilingue del cod. Vat. Reg. 1462*, în „Rend. Acc. dei Lincei", s.V, vol. I (1892), p. 475—487 (v. în special p. 487).

[14] P. MARCHOT, *Les Gloses de Cassel. Le plus ancien texte réto-roman*, Fribourg, 1895 (Collectanea Friburgensia, 3).

[15] W. MEYER-LÜBKE, *Lbl*, XVI (1895), p. 373—376 (recenzie la Marchot).

[16] J. PIRSON, *Das Kasseler Glossar*, în *ZRPh*, XXVI (1902), p. 521—531.

[17] Lat. *ficatum*, atestat din secolul al III-lea e.n., este format prin calc din gr. συκωτόν care, la rîndul său, deriva din σῦκόν „smochin, smochină". Însemna la început „îngrășat cu smochine" și era un termen tehnic al artei culinare. Grecii obișnuiau să îngrașe unele animale (porci și mai ales gîște) cu aluaturi abundente în smochine. În felul acesta ficatul creștea și căpăta un gust special foarte plăcut (Horațiu, *Sat. II*, 8, 88, vorbește de *ficis pastum iecur anseris albi*). Lat. *ficatum*, care la început se referea numai la ficatul animalelor îngrășate cu smochine, a determinat treptat dispariția cuvîntului *iecur;* dar alături de aspectul *ficátum*, care s-a păstrat într-o bună parte a Romaniei (am citat deja ven. *figà* și rom. *ficat*), s-a transformat în **ficatum* (care a dat nuor. *fikatu*, log. *figadu*) și apoi în **fécatum* (> it. *fegato*, cat. *fetge* etc.). Nu putem rezuma aici explicațiile acestor schimbări fonetice, pentru care bibliografia este foarte amplă (a se vedea bibliografia indicată de WARTBURG, *FEW*, III, p. 492, la care trebuie să se adauge M. L. WAGNER, *Nochmals über die Frage* ficátum-fícatum, în *RF*, LXIV (1952), p. 405—408); pentru schimbarea cantității *(ficatum > fícatum)*, cf. P. FOUCHÉ, *De quelques changements de quantité dans le latin parlé*, în „Mélanges Hoepffner", Strasbourg, 1949, p. 13 ș.u. (v. în special p. 14).

Figura 38 indică răspîndirea lui *ficatum (fęcatum)* în Romania. Rom. *mai* „ficat", răspîndit în Moldova și în Transilvania, provine din magh. *máj* „ficat".

[18] A se vedea opiniile diferite ale lui L. STALZER și W. FÖRSTER menționate pe scurt în nota bibliografică de la sfîrșitul acestui capitol.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

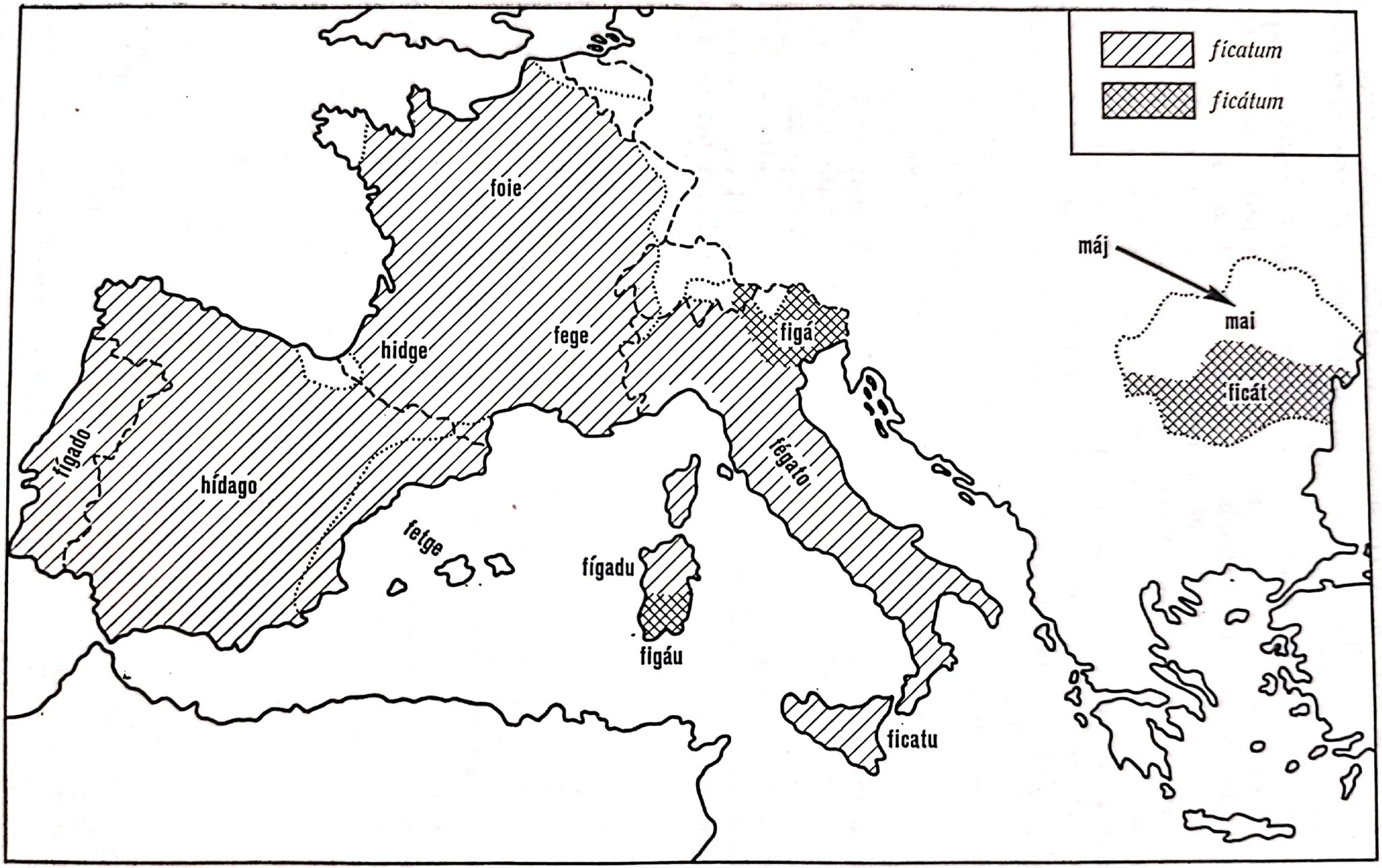

Fig. 38. Denumirile pentru „ficat" în Romania (după ROHLFS, *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, harta 6, cu ușoare modificări)

Din secolul X provine și *Glosarul de la Monza* (Cod. e 14 [127] de la Biblioteca Capitolare din Monza), italian-grec, scris probabil în cîmpia Padului (pentru partea greacă, se pare, de un călugăr vasilian din Italia de sud), care dă aproape numai cuvinte izolate (de ex. 51 *gallo-aletora* [ἀλέκτορα]; 59 *dominica — curiaci* [κυριακή] etc.) și foarte rar fraze foarte scurte (de ex. 31 *de mandegare — desmetinaosefaimo* [δός με τί να ἴσα φά[γ]ωμε[ν])[19].

Uneori, în textele medievale, sînt glosate cuvinte latinești ieșite din uz. Același autor, pentru o mai bună înțelegere, adaugă un sinonim mai popular, introdus cu *id est*. De exemplu, în celebrul *Edict al lui Rotari*, unul din principalele monumente ale dreptului longobard în Italia, se găsește: *Nulli leciat novercam suam, idest m a t r i n i a, qui fuit uxor patris, neque privignam, quod est f i l i a s t r a, neque c o g n a t a m, qui fuit uxor fratris, uxorem ducere.*

§ 76. **Cele mai vechi documente în franceză.** Un text scris în mod cert în vulgară romanică și căruia îi putem cunoaște data precisă, apare la jumătatea secolului al IX-lea în Franța. Acesta este cel mai vechi document continuu, adică format din fraze întregi, redactat în mod intenționat în limba 482
vulgară. Este vorba despre faimoasele jurăminte de la Strasbourg prin care Ludovic Germanicul și Carol cel Pleșuv, fiii lui Ludovic cel Pios [20], după bătălia de la Fontenoy-en-Puisaye (25 iunie 841), și-au reînnoit, la 14 februarie 842, lîngă Strasbourg, alianța împotriva fratelui lor Lotar, pe care l-au constrîns, curînd după aceea, să încheie pacea de la Verdun. Ludovic Germanicul era regele francilor răsăriteni și stăpînea deci un teritoriu de limbă germană; Carol cel Pleșuv era, în schimb, suveran al părții apusene, de limbă galo-romanică. Ludovic Germanicul a prestat jurămîntul în franceză, pentru ca armata lui Carol, formată mai ales din soldați de limbă galo-romanică, să-l poată înțelege; din același motiv, Carol a prestat jurămîntul în germană; urmează apoi jurămintele în germană ale conducătorilor armatei lui Ludovic și în franceză ale conducătorilor armatei lui Carol. Cei doi regi au jurat credință unul în limba celuilalt, în timp ce conducătorii armatelor au jurat în limba lor.

---

[19] Cf. B. Bischoff—H. G. Beck, *Das italienisch-griechische Glossar der Handschrift e 14 (127) der Biblioteca Capitolare in Monza*, în *Medium Aevum Romanicum. Festschrift für Hans Rheinfelder*, München, 1963, p. 49—62 și în special Fr. Sabatini, *Il Glossario di Monza. Il testo. La localizzazione. Il compilatore*, în *Atti della Accademia delle Scienze di Torino*, XCVIII (1963—1964), p. 51—84. A. Roncaglia, *Le origini*, ..., p. 205, observă însă, pe bună dreptate, că dacă multe cuvinte au un caracter vulgar, putînd fi localizate în Italia de nord (probabil într-o zonă între Pavia și Bobbio) „... alte cuvinte, precum *auricula, ungula, digito* și toate cele care, ca *vestito, scutella, braca, lupo, lepore*, păstrează surdele intervocalice, demonstrează în corpul lor fonetic, cu terminații vulgare, o evidentă latinizare. Lipsește acea caracteristică netă a limbii vulgare, diferențierea clară de latină și în special organizarea în grupuri sintactice complexe... care constituie importanța documentelor campane".

[20] Ludovic, al treilea fiu al lui Ludovic cel Pios și al Ermengardei (născut în 804), a primit și numele de „Germanicul" deoarece a domnit în partea răsăriteană a imperiului franc. Carol al II-lea, zis cel Pleșuv, era cu aproximativ 20 de ani mai tînăr decît Ludovic Germanicul, fiind născut în 823 ca fiu al lui Ludovic cel Pios și al Iuditei, a doua sa soție. Noua împărțire a teritoriilor imperiului, făcută de Ludovic cel Pios pentru a o mulțumi pe Iudita, a determinat lupte grele între Ludovic cel Pios și fiii săi, iar, după moartea sa (840), între aceștia.

Scanned with OKEN Scanner

Nu trebuie să ne mire faptul că în Franța, ca dealtfel și în Italia (v. § 85), primele documente scrise în mod evident în limba vulgară sînt niște formule de jurămînt; nimic nu este mai important, într-o formulă juridică, decît exactitatea cuvintelor, orice traducere putînd schimba amănunte care să dea naștere la contestații [21]. Ceea ce poate însă să uimească este faptul că istoricul Nithard, nepotul lui Carol cel Mare și văr al suveranilor care prestau jurămîntul [22], în prețioasa sa *Historia*, redactată într-o latină nu lipsită de oarecare gust stilistic, atunci cînd ajunge să povestească despre jurămîntul dintre cei doi frați și armatele lor, este atît de meticulos în redarea exactă a istoriei, încît reproduce textul în cele două limbi „vulgare" în care a fost pronunțat. Istoria lui Nithard ne-a parvenit într-un singur manuscris provenit de la Abația S. Medard de Soissons și păstrat la Biblioteca Națională din Paris (F.L. 9768), posterior cu mai bine de un secol și jumătate (în caractere mici caroline de la sfîrșitul secolului al X-lea); se pare că totuși copistul a fost foarte fidel.

Dată fiind marea importanță a acestui text, credem că este util să-l reproducem în întregime:

483 „...Cumque Karolus haec eadem uerba romana lingua perorasset, Lodhuuicus, quoniam maior natu erat, prior haec deinde se seruaturum testatus est: *Pro Deo amur et pro cristian poblo et nostro commun saluament, d'ist di in auant, in quant Deus sauir et podir me dunat, si saluarai eo cist meon fradre Karlo, et in a(d)iudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra saluar dift, in o quid il mi altresi fazet, et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai qui, meon uol, cist meon fradre Karle in damno sit.*

„Quod cum Lodhuuicus explesset, Karolus teudisca lingua sic haec eadem uerba testatus est: *In Godes minna ind in thes cristianes folches ind unser*
484 *bedhero gehaltnissi, fon thesemo dage frammordes, so fram so mir Got gewizci indi mahd furgibit, so hald ih thesan minan bruodher, soso man mit rehtu sinan bruher scal, in thiu thaz er mig so sama duo, indi mit Ludheren in nohheiniu thing ne gegango, the, minan willon, imo ce scadhen uuerdhen.*

„Sacramentum autem quod utrorumque populus quique propria lingua testatus est, romana lingua sic se habet: *Si Lodhuuigs sagrament, que son fradre Karlo iurat, conseruat, et Karlus, meos sendra, de suo part non los tanit, si io returnar non l'int pois, ne io ne neuls cui eo returnar int pois, in nulla aiudha contra Lodhuuig nun li iu er.*

„Teudisca autem lingua: *Oba Karl then eid, then er sinemo bruodher Ludhuuige gesuor geleistit, indi Ludhuuig, min herro, then er imo gesuor forbrihchit,*

---

[21] Și astăzi, cînd, în tratate internaționale, se fac mai multe redactări în limbi diferite, chiar după toate controalele posibile, se stabilește că, în caz de neînțelegeri, o singură redactare (sau cel mult două) este de bază.

[22] Nithard (m. 844) a fost fiul nelegitim al poetului de curte Angilbert și al Bertei, fiica lui Carol cel Mare. În luptele dintre fiii lui Ludovic cel Pios, verii săi, Nithard a fost întotdeauna credincios lui Carol cel Pleșuv. A fost martor ocular al multor evenimente pe care le descrie.

Scanned with OKEN Scanner

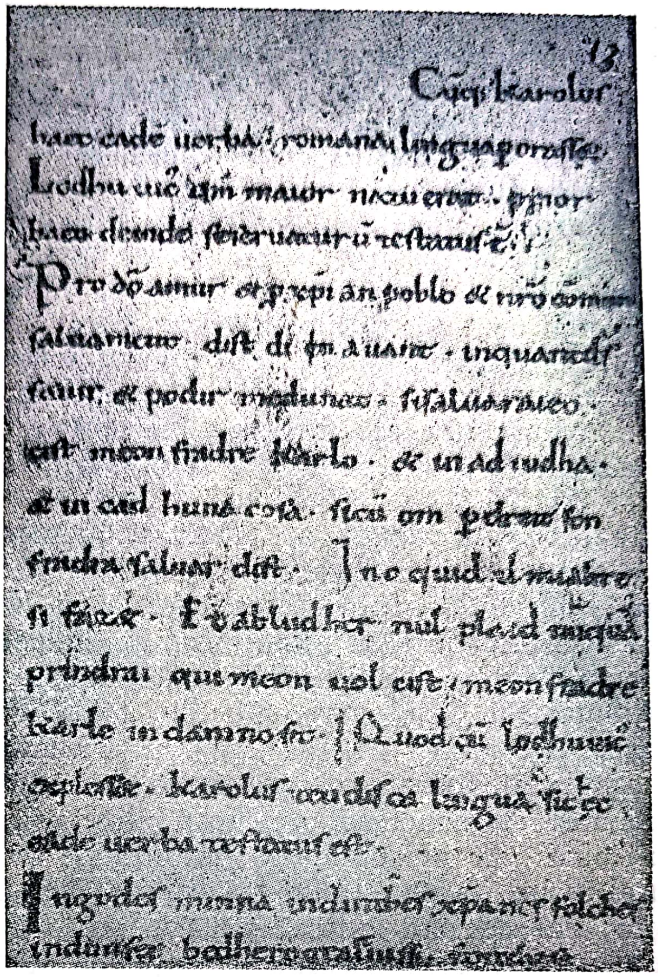

Fig. 39. Facsimilul f. 13 r. a manuscrisului din *Historia* lui Nithard (Paris, Bibl. Nationale, Ms. lat. 9768) care conține prima parte a jurămintelor de la Strasbourg (jurămintele celor doi regi) (după reproducerea fotografică a lui R.-M. Ruggieri, *Testi antichi romanzi*, facsimilul nr. 20)

ob ih inan es irwenden ne mag, noh ih noh thero nohhein, then ih es irwenden mag, uuidhar Karle imo ce follusti ne uuirdhit [23]".

[23] Iată traducerea literală: „Pentru dragostea lui Dumnezeu și pentru salvarea poporului creștin și a noastră, de astăzi înainte, cît timp Dumnezeu îmi dă știință și putere, așa voi fi alături de acest frate al meu Carol, cu ajutor și cu orice alt lucru, așa cum trebuie să se ajute propriul frate, pentru ca el să facă pentru mine la fel, iar cu Lotar nu voi face niciodată vreo înțelegere care, prin voința mea, să dăuneze fratelui meu Carol". Textul german pronunțat de Carol este identic cu cel francez, numai că, evident, nu se spune „acest frate al meu Carol", ci numai „acest frate al meu" (thesan minan bruodher).

Formula franceză a conducătorilor armatei este: „Dacă Ludovic (își) ține jurămîntul pe care l-a făcut fratelui său, iar Carol, domnul meu, din partea sa nu și-l ține, dacă eu nu-l pot îndemna [să nu facă aceasta], nici eu și nici altcineva pe care eu pot să-l îndemn, nu va fi de ajutor împotriva lui Ludovic". Iar textul german schimbă numele: „Dacă Carol, acest jurămînt pe care l-a făcut fratelui său Ludovic, și-l ține, dar Ludovic, domnul meu, de partea sa nu îl (pl.) ține, dacă eu nu pot să-l îndemn [să nu facă aceasta], nici eu și nici alții pe care eu pot să-i îndemn, nu vor fi de nici un ajutor împotriva lui Carol".

Scanned with OKEN Scanner

În timp ce dialectul părții germane este foarte ușor de identificat ca o varietate a franconei renane (Rheinfränkisch, v. cap. IV, nota 62) pentru care nu lipsesc atestări literare chiar de la sfîrșitul secolului al VIII-lea, dialectul părții în *romana lingua* prezintă foarte mari dificultăți pentru o localizare precisă. După G. PARIS [24], care considera că Nithard însuși ar fi redactat formulele de jurămînt, dialectul ar fi cel din Franța de nord (și anume cel din Picardia), adică al regiunii unde Nithard învățase franceza. G. LÜCKING [25], E. KOSCHWITZ [26], A. WALLENSKÖLD [27] și recent
485 A. EWERT [28] înclină însă să-l considere o varietate dialectală din sud-vest (probabil poitevin), mai ales din rațiuni istorice: Carol cel Pleșuv și curtea sa își aveau reședința la Poitiers. Și tot poitevin sau acvitan de nord înclină să-l considere și A. CASTELLANI [29], dat fiind că, atît în alcătuirea armatei lui Carol cît și în cancelaria sa, abundau elementele din Aquitania. El crede că „les Serments de Strasbourg semblent donc refléter la situation linguistique de l'Aquitanie du Nord au IXe siècle". H. SUCHIER, care acum mai bine de o jumătate de secol a dedicat o importantă lucrare limbii jurămintelor [30], credea că putea fi identificată una dintre varietățile dialectale din sud-est, și anume un dialect franco-provensal (v. § 70). El considera că jurămintele au fost redactate în mod intenționat în dialectul din Lyon care, fiind intermediar între franceză și provensală, putea foarte bine să fie înțeles de toți soldații armatei lui Carol, proveniți din toată Franța (deci și din Franța de sud unde se vorbea langue d'oc). A. TABACHOVITZ, căruia îi datorăm cea mai amplă monografie despre limba jurămintelor de la Strasbourg [31], consideră însă că redactorul ar fi fost bilingv și că ar proveni din Lorraine. Mai mult chiar, el presupune că jurămintele au fost redactate de Drogon (fiul natural al lui Carol cel Mare și frate al lui Ludovic cel Pios), arhiepiscop la Metz; dar această ipoteză nu are nici o bază serioasă.

Limba jurămintelor prezintă mai multe diferențe față de textele imediat următoare; *a* tonic în silabă deschisă rămîne neschimbat *(cristian, fradre, salvar, returnar)*; *e* închis în silabă deschisă devine *i (savir, podir, dift)*, iar *o* închis

---

[24] G. PARIS, *Les Serments de Strasbourg, Introduction à un commentaire grammatical*, în „Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di N. Caix e U. A. Canello", Firenze, 1886, p. 77—85.

[25] G. LÜCKING, *Die ältesten französischen Mundarten*, Berlin, 1877, p. 189—193.

[26] E. KOSCHWITZ, *Commentar zu den ältesten französischen Sprachdenkmälern*, Heilbronn, 1886.

[27] A. WALLENSKÖLD, *Les Serments de Strasbourg (le plus ancien texte français conservé)*, în „Philologische Studien... K. Voretzsch zum 60. Geburtstage", Halle, 1927, p. 87—104 (traducere a unui studiu apărut în suedeză în 1920—1921, în „Oversikt av Finska Vetenskapssocietetens Förhandlingar", t. LXIII, B.).

[28] A. EWERT, *The Strassburg Oaths*, în „Transactions of the Philological Society", 1935, p. 16—35.

[29] A. CASTELLANI, *Le problème des Serments de Strasbourg*, în *Atti dell'VIII Congresso Intern. di Studi Romanzi* (Firenze, 1956), vol. II, p. 103—125 (fragmentul citat este la p. 124); *L'ancien poitevin et le problème linguistique des Serments de Strasbourg*, în *CN* XXIX (1969), p. 201—234.

[30] H. SUCHIER, *Die Mundart der Strassburger Eide*, în „Beiträge zur romanischen und englischen Philologie, Festgabe für W. Förster", Halle, 1902, p. 199—204.

[31] A. TABACHOVITZ, *Étude sur la langue de la version française des Serments de Strasbourg*, Uppsala, 1932 și articolul *Les Serments de Strasbourg et le ms. BN lat. 9768*, în *VoxR*, XVII (1958), p. 36—61.

Scanned with OKEN Scanner

în silabă deschisă devine *u (amur, dunat)*; *e* și *o* deschiși rămîn neschimbați *(deo, meon, poblo)*. Foarte îndoielnică este prezența lui *c* intact înaintea lui *a (Karlo, cadhuna, cosa* < causa), deoarece grafia poate să nu corespundă realității fonetice; probabil este vorba de un *k'* ușor palatal, care nu a trecut încă la *č*.

R. A. Hall Jr., care a încercat o interesantă reconstrucție fonematică 486
a textului [32], îl definește ca fiind un document „written in nearly undifferentiated, conservative Pre-French". Dar se mai poate vorbi încă de o „pre-franceză" la jumătatea secolului al IX-lea cînd numai cîteva decenii mai tîrziu găsim alte documente într-adevăr franceze? Probabil are dreptate F. Lot [33], care, întemeindu-se pe „la composition hétéroclite de l'armée du plus jeune des frères", consideră că „le rédacteur du serment de cette armée a usé d'une langue artificielle conventionelle, d'une sorte de *roman commun*" și că, deci, toate eforturile pentru a localiza dialectul jurămintelor sînt inutile.

Dacă jurămintele de la Strasbourg reprezintă cel mai vechi text scris în franceză (și chiar cel mai vechi document de limbă vulgară pe teritoriul romanic), ele nu pot fi considerate un momument literar. Textul constituie o foarte importantă mărturie istorică și lingvistică, o atestare a ceea ce s-ar fi putut presupune chiar fără a cunoaște (și ceea ce trebuie să se presupună pentru celelalte teritorii romanice), și anume că, în secolul al IX-lea, limba vulgară era formată și folosită ca limbă vorbită, dar nimic mai mult. În același secol al IX-lea există însă în Franța un document care, în afară de importanța lingvistică, are și una literară: *Secvența Sfintei Eulalia.*

Textul este o scurtă poezie de 29 de versuri, cu o compoziție metrică asupra căreia criticii nu au căzut de acord [34]. Este păstrat într-un codice al bibliotecii din Valenciennes (ms. 150, fost 143), care a fost adus în 1971 din biblioteca mănăstirii benedictine Saint-Amand, unde fusese descoperit în primele decenii ale secolului al XIX-lea de către eruditul poet german A. H. Hoffman von Fallersleben. Data compoziției nu este sigură; dar în manuscrisul din Valenciennes, în paginile imediat următoare, se găsește o poezie germană *(Einan kuning weiz ih, heissit her Hluduig)* în onoarea lui Ludovic III, regele Franței (fiul lui Ludovic II), scrisă cînd regele era încă în viață pentru a celebra victoria de la Saucourt (3 august 881) asupra normanzilor, dar copiată în codice puțin după moartea sa (10 august 882). Este deci probabil ca și Secvența Sfintei Eulalia să fie contemporană (880—890). Ea trebuie să fi fost scrisă de un călugăr de la mănăstirea Saint-Amand, puțin după transportarea, în 878, a relicvelor martirei spaniole Sfînta Eulalia, care a trăit în secolul al III-lea, la mănăstirea de maici de la Hasnon, lîngă Saint-Amand.

[32] R. A. Hall Jr., *The Oaths of Strassburg (Phonemics and Classification)*, în „Language", XXIX (1933), p. 317—321.

[33] F. Lot, *Le dialecte roman des Serments de Strasbourg*, în *Rom*, LXV (1939), p. 145—163. Cu concluziile lui Lot este de acord și A. Monteverdi, *Manuale di avviamento agli studi romanzi*, p. 153.

[34] „Secvența" este o compoziție religioasă care a apărut prin secolul al IX-lea ca o suprapunere a unui text literar pe vechile melodii de *Aleluia* gregoriene, în care fiecare notă corespundea unei silabe.

Scanned with OKEN Scanner

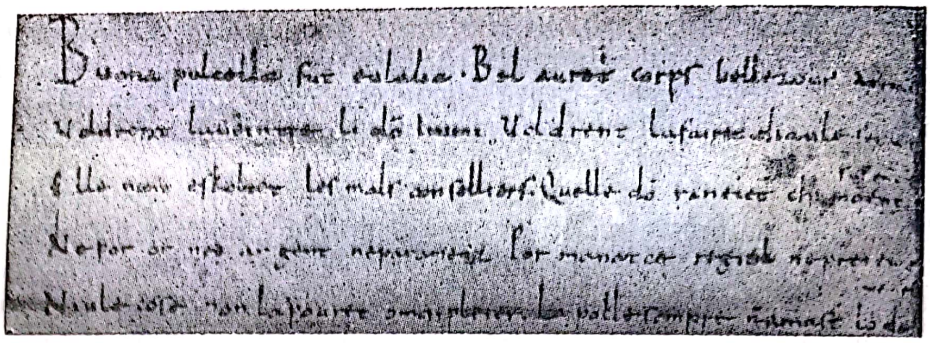

Fig. 40. Facsimil al primelor rînduri din f. 114 a ms. 143 de la Biblioteca din Valenciennes care conține *Secvența Sfintei Eulalia* (după reproducerea fotografică a lui R. M. Ruggieri, *Testi antichi romanzi*, facsimilul nr. 21)

487 Reproducem aici începutul acestei interesante poezii religioase:

Buona pulcella fut Eulalia,
bel auret corps, bellezour anima.
Uoldrent la ueintre li Deo inimi,
uoldrent la faire diaule seruir.
Elle non eskoltet les mals conselliers,
qu'elle Deo raneiet chi maent sus en ciel,
Ne por or ned argent ne paramenz,
por manatce regiel ne preiement;
Niule cose non la pouret omque pleier
la polle sempre non amast lo Deo menestier...

Locul unde a fost compusă *Secvența* Sfintei Eulalia trebuie căutat în nordul Franței, probabil chiar lîngă mănăstirea Saint-Amand (la nord de Valenciennes), căreia i-a aparținut codicele. Dialectul este deci dintr-o regiune apropiată de granița lingvistică dintre picardă și valonă. Limba indică o fază mai apropiată de aceea a francezei vechi din textele clasice. Diferența față de jurămintele din Strasbourg nu ar fi deci numai cronologică, ci și geografică: *a* tonic în silabă deschisă este reprezentat aici de *e (spede, portede)*, *ŏ* în silabă deschisă se transformă în diftongul primitiv *uo (buona)* etc.[35].

[35] Pentru a înțelege mai bine cele zece versuri citate trebuie să se aibă în vedere: *pulcella* < *pullicella; auret* < *habuerat; corps* < *corpus; bellezour* < * *bellatiorem* „mai frumos", comparativ sintetic al lui *bellatus*, derivat de la *bellus; voldrent* < *vóluerunt* (cu schimbarea accentului pe silaba anterioară); *veintre* < *vincĕre; li Deo inimi* „dușmanii lui Dumnezeu" în care *Deo* este caz oblic cu funcție de genitiv obiectiv (cf. în jurăminte *Pro deo amur*); *raneiet* < *reneget* (conjunctiv) cu accentuare ca în latina vulgară; *maent* < *manet; manatce* < *minacia; regiel* < *regalem; pleier* < *plicare; polle* < *pulla* „fată" (cf. *pullicella* > *pulcella*); *amast* < *ama(vi)sset; lo Deo menestier* „slujirea lui Dumnezeu". Și iată traducerea literală a celor zece versuri: „Bună fată a fost Eulalia, frumos avea trupul, mai frumos sufletul. Au vrut să o înfrîngă dușmanii lui Dumnezeu, au vrut să o facă să-l slujească pe diavol. Ea nu i-a ascultat pe sfătuitorii răi, încît să renege pe Dumnezeu, care locuiește sus în cer, nici pentru aur nici pentru argint, nici pentru haine frumoase, nici prin amenințare domnească, nici prin rugăminte. Nimic n-a putut vreodată să o înfrîngă, să o facă să nu iubească slujirea lui Dumnezeu".

Scanned with OKEN Scanner

Vom cita, de asemenea, printre cele mai vechi documente literare în 488
franceză, „Patimile lui Christos" *(„La Passion du Christ")*, păstrate într-un manuscris al bibliotecii din Clermont-Ferrand (ms. 240 [fost 189] fol. 110—111), un mic poem de 516 versuri octosilabice, redactat într-o franceză care prezintă multe influențe ale limbii d'oc, datorate probabil copistului, precum și un mic poem din același codice (fol. 159—160) „Viața Sfîntului Léger" *(„La Vie de Saint Léger")*. Ambele poeme au fost scrise în jurul anului 1000.

Textele franceze continuă apoi neîntrerupt pînă la sfîrșitul secolului al XI-lea [36], cînd apare acel minunat poem epic al unui autor anonim care este *Chanson de Roland*, cea mai strălucitoare perlă a cunoscutelor „chansons de gestes"; el marchează începutul epicii profane. Mai înainte însă, la jumătatea secolului al XI-lea, apăruse altă operă epică religioasă, „Viața Sfîntului Alexis" [37]. Cîntecele epice, deși răspîndite mult în popor și cîntate în castele și în piețe, după cum știm din mărturii neîndoielnice [38], s-au putut afirma numai la începutul secolului al XII-lea. *La Chanson de Roland* este cel mai reușit poem epic din literatura veche franceză și unul dintre 489
cele mai frumoase din literatura mondială. Textul ne-a parvenit în două redactări: una în *laisses* cu asonanțe (care este cea mai veche și cea mai frumoasă) și alta în *laisses* rimate. Redactarea mai veche, cu asonanțe, apare în două codice principale: unul de la Oxford (cod. Digby n. 123 din

[36] Această datare pentru *Chanson de Roland* ni se pare cea mai probabilă, dar problema nu este cîtuși de puțin simplă. Termenii *a quo* și *ad quem* sînt destul de depărtați (1002 și respectiv 1130). Bédier, cu toate că s-a remarcat în studiul operelor de acest tip *(Chansons de gestes*, în general, și *Chanson de Roland*, în particular), exagerează desigur stabilind ca dată a operei începutul secolului al XII-lea. Poate că datarea cea mai probabilă este cea admisă de Bertoni, *La Chanson de Roland*, Firenze, 1936 (editio maior) p. 87 ș.u.: între 1060 și 1070.

[37] *Viața Sfîntului Alexis* a fost compusă în jurul anului 1040 de către un autor normand pe care unii cercetători l-au identificat cu Thibaud de Vernon, canonicul catedralei din Rouen; din păcate nu posedăm originalul. Numai o adaptare păstrată în cinci manuscrise, dintre care cel mai important, scris în Anglia în secolul al XII-lea, aparține bisericii Sf. Gothard din Hildesheim. Un manuscris incomplet, tot din secolul al XII-lea, se găsește la Biblioteca Vaticanului (ms. lat. 5334). În acest scurt poem sînt evidente caracteristicile franceze. Cf. ediția clasică a lui G. Paris republicată de mai multe ori sub îngrijirea lui M. Roques în colecția „Classiques français du Moyen-Age" *(La Vie de Saint Alexis, poème du XIe siècle:* texte critique de G. Paris, Paris, 1933 [4]). Există și o ediție italiană, cu traducere și note de V. Todesco (Firenze, 1936) și mai multe ediții pentru uzul universităților. Pentru limbă, cf. C. Storey, *Saint Alexis; étude sur la langue du manuscrit de Hildesheim...*, Paris, 1934.

[38] Eginhard, povestind viața lui Carol cel Mare, amintește unele epopei anterioare chiar lui Carol: „Item barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit memoriaeque mandavit". Dar nu se știe dacă era vorba de lucrări epice sau lirice (cîntece populare) și mai ales dacă erau poezii în francona germanică sau în franceză. Într-un manuscris din sec. al XI-lea, tot al Vieții lui Carol cel Mare de Eginhard, se găsește această notă: „Reliqua actuum eius (= Caroli) gesta sua ea, quae in carminibus vulgo canuntur de eo, non hic pleniter descripta, sed require in vita quam Alchuinus de eo scribit". Această viață a lui Alchuinus s-a pierdut; dar mărturia poate confirma prezența unui ciclu epic carolingian, cel puțin în secolul al XI-lea. Cf. C. Voretzsch, *Einführung in das Studium der altfranzösischen Literatur*, Halle, 1913 [3], p. 89 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

Biblioteca Bodley[39], cu colorit dialectal anglo-normand [40]) și celălalt de la Veneția (Biblioteca Marciana, cod. 225, cu colorit dialectal franco-italian [41]). De la redactarea în *laisses* rimate, redactare mai lungă, emfatică
490 și desigur posterioară, rămîn mai multe manuscrise; din redactarea cu asonanțe, cea mai veche, nu s-a păstrat arhetipul; este deci imposibil să se reconstruiască cu exactitate matematică limba în care a fost scrisă această *Chanson*. Redactată desigur pe continent și nu în Anglia (către care ne-ar con-
491 duce limba codicelui *O*) sau în Italia (cum se deduce din limba codicelui V^4), această *Chanson* trebuia să reprezinte, după opinia lui BERTONI, „o franceză literară sau ilustră, dar plină de regionalisme, al căror grad și a

---

[39] Este un codice pergament conținînd 72 de coli de 17 × 12 cm, provenind din secolul al XII-lea; a intrat în celebra Bibliotecă Bodley din Oxford în 1634, cu ocazia unei donații de 241 de manuscrise făcută de Sir Kenelm Digby, prieten al lui Descartes. Pe acest codice s-a bazat prima ediție completă din *Chanson de Roland*, din 1837, realizată de FRANCISQUE MICHEL. Codicele a fost reprodus fotografic de mai multe ori (de către STENGEL în 1878, de către C. SAMARAN în 1932 și 1933). Există de asemenea mai multe ediții bazate exclusiv pe manuscrisul de la Oxford (STENGEL, Heilbronn, 1878; GRÖBER, Strasbourg, 1907; HILKA, Halle, 1926; BÉDIER, Paris, 1922, 1933).

[40] Cucerirea Angliei în 1066 de către Wilhelm (supranumit „Cuceritorul"), duce al Normandiei, a avut, și din punct de vedere cultural, importante consecințe. Normanzii, de origine nordică, pierduseră complet limba lor și adoptaseră franceza (v. §§ 54, 56). Aceasta a fost limba pe care au importat-o în Anglia. Nobilimea engleză s-a adaptat limbii vorbite la curte și de către vasalii normanzi. A avut astfel loc o decădere rapidă a literaturii anglo-saxone și în același timp o răspîndire a francezei, nu numai ca limbă a curții, ci și ca limbă a literaturii, a tribunalelor. Franceza transplantată în Anglia nu era, evident, numai „normanda"; în armata lui Wilhelm Cuceritorul erau nobili și soldați din diferite regiuni ale Franței de nord, care vorbeau însă o limbă cu colorit normand. Limbii care s-a format pe pămînt englez i s-a spus, desigur în mod impropriu, *anglo-normandă* (denumirea de *anglo-franceză*, propusă de unii cercetători, ar fi fost mai exactă, dar nu a fost adoptată).

Prestigiul acestei anglo-normande a fost atît de mare încît chiar unii scriitori, englezi de origine, au folosit-o pentru scopuri literare. Această limbă prezenta unele particularități care o deosebeau de franceza de pe continent. În sec. al XIII-lea, diferențele s-au accentuat datorită influenței substratului englez. De-abia pe la mijlocul secolului al XIV-lea, engleza a reușit să-și reia supremația, deși multe acte oficiale continuau să fie redactate în franceză. Pentru tot ceea ce se referă la anglo-normandă, a se vedea excelentul volum al romanistului suedez J. VISING, *Anglo-norman Language and Literature*, London, 1923, precum și manualul de gramatică istorică franceză al romanistei engleze M. POPE citat la p. 381; pentru literatură cf. de asemenea E. WALBERG, *Quelques aspects de la littérature anglo-normande*, Paris, 1936.

[41] Manuscrisul — pergament *Gall. IV* de la Biblioteca Marciana din Veneția (actualmente nr. 225) este desemnat de către cercetători cu sigla V^4; aparține secolului al XIV-lea. Textul prezintă o redactare destul de asemănătoare cu cea din manuscrisul *O*, astfel încît se poate considera în mod logic că V^4 și *O* provin din arhetip. Sînt însă și diferențe importante, după versul 3845 (care corespunde versului 3685 din manuscrisul *O*), unde se descrie asediul lui Carol cel Mare la Narbonne, episod care lipsește din toate celelalte versiuni din *Chanson*. Codicele marcian a fost publicat, în ediție diplomatică, de către E. KOLBING, *La Chanson de Roland; genauer Abdruck der venet. Hs IV*, Heilbronn, 1877. O bună „ediție interpretativă" a textului din manuscrisul V^4, precedată de traducerea italiană, a realizat P. GIULIANO GASCA QUEIRAZZA S. J. *(La Chanson de Roland nel testo assonanzato franco-italiano*, Torino, [1955], care constituie vol. I din Colecția de texte romanice și mediolatine „L'Orifiamma", condusă de F. A. UGOLINI). Limba (v. mai jos) a fost studiată de către A. KELLER, *Die Sprache des Venetianer Roland V^4*, Calw, 1884, dar ar fi foarte necesar un nou studiu care, pe baza unei cunoașteri mai profunde a condițiilor lingvistice ale Italiei de nord, să înlocuiască lucrarea destul de slabă a lui ADOLF KELLER.

Dacă anglo-normanda a fost într-adevăr o limbă vorbită și scrisă, franco-italiana sau franco-veneta, în schimb, nu a fost astfel niciodată; nici nu este verosimil că ea ar fi putut să reprezinte o tentativă pentru o κοινή a Italiei de nord. Ea este numai produsul unui hibridism lingvistic,

Scanned with OKEN Scanner

căror natură este imposibil de determinat" [42]. Şi cu această franceză, literară sau ilustră, se trece dincolo de incunabulele limbii, pentru a începe ceea ce va deveni una dintre cele mai strălucite literaturi ale lumii.

§ 77. **Cele mai vechi atestări ale franco-provensalei.** Grupul dialectelor franco-provensale formează, cum s-a arătat (§ 72), o unitate cu caracter exclusiv lingvistic; nici una dintre varietăţile dialectale care compun acest grup n-a ajuns la rangul de limbă literară, iar între ele nu s-a format o κοινή în stare să concureze cu limbile d'oïl şi d'oc. „Si haut qu'on peut remonter dans le temps, à Lyon, à Grenoble, en Savoie, dans ce qui fait aujourd'hui la Suisse romande, on constate que l'idéal de qui écrivait peu ou prou était le français, ou, au pis aller, le bourguignon", scrie P. AEBISCHER [43], care trage concluzia justă că cel mai mare inamic al literaturii

---

care poate cel mult să dovedească răspîndirea pe care au avut-o în Italia septentrională producţiile literare de dincolo de Alpi. Sub numele de literatură franco-italiană (sau, mai puţin exact, franco-venetă) se înţelege un anumit număr de opere ale unor autori francezi, păstrate în copii făcute de copişti italieni — cu unele modificări mai mult sau mai puţin importante aduse limbii textului, pe care l-au adaptat ici şi colo la dialectele lor de origine italiană de nord — ca şi un anumit număr de opere scrise direct în franceză de autori din Italia de nord. Aceştia, neposedînd perfect limba d'oïl, au introdus în textele lor numeroase italienisme. Pentru această problemă, cf. A. VISCARDI, *Letteratura franco-italiana*, Modena, 1941 şi multe monografii, ca de exemplu J. REINHOLD, *Dyalekt franko-włoskich poemotów rękopisu weneckiego (Cod. Gall. XIII)* [Dialectul poemelor franco-italiene din manuscrisul veneţian...], în „Rozprawy Akad. Umiejętnosci" (din Cracovia), LI (1912), p. 134—204; G. B. PELLEGRINI, *Franco-veneto e Veneto antico*, în *FilRom*, III (1956), p. 122—140 şi *Osservazioni sulla lingua franco-veneta di V⁴*, în *Atti dell' VIII Congr. Intern. di St. Romanzi* (Firenze, 1959), II, 11, p. 707—717; R. M. RUGGIERI, *Origine, struttura e caratteri del Francoveneto*, în *Orbis*, X (1961), p. 20—30.

Pentru ca să apară mai clar nuanţele lingvistice diferite, vom reproduce aici cîteva versuri din redactarea anglo-normandă a codicelui de la Oxford precum şi din redactarea franco-italiană a codicelui marcian:

O (v. 1753 ş.u.)

Rollant ad mis l'olifan a sa buche,
Empeint le ben, par grant vertut le sunet.
Halt sunt li pui e la voiz est mult lunge,
Granz trente liwes l'oïrent il respundre.
Karles l'oït et ses cumpaignes tutes,
Ço dit li reis: «Bataille funt nostre hume!»
E Guenelun li respundit encuntre
«S'altrel desist, ia semblast grand mençunge».

V⁴ (v. 1864 ş.u.)

Rollan à messo l'olifant a sa boçe,
Impinçi il ben, per gran vertù lo toce;

Grand quindes leugue la vox contra responde,
Çarlo l'olde et ses compagnon stretute.
Ço dis li roi: «Batailla fa nostri home!»
Et Gainelon responde a lo incontre:
«Se un altro lo disesse, el semblaria mençogne!»

[42] G. BERTONI, *La Chanson de Roland*, Firenze, 1936, p. 52.

[43] P. AEBISCHER, *Chrestomathie franco-provençale. Requeil de textes franco-provençaux antérieurs à 1630*, Berne, 1950, p. 5.

Scanned with OKEN Scanner

(luînd termenul în accepția sa cea mai largă) franco-provensale a fost franceza iar, în Savoia, și latina. S-a întîmplat astfel ca în unele părți ale teritoriului (de exemplu în Savoia) să fie necesar să se ajungă pînă în secolul al XVI-lea pentru a găsi urmele unei literaturi în dialect de o oarecare valoare literară.

Lăsînd la o parte ipoteza mai sus-menționată a lui SUCHIER, după care partea romanică din jurămintele de la Strasbourg ar reprezenta un dialect franco-provensal (cu atît mai mult cu cît nu va fi niciodată posibil să se determine cu precizie varietatea dialectală reprezentată de acest text), putem aminti faptul că unele trăsături franco-provensale apar într-un scurt dar foarte important text din secolul al XI-lea, care reprezintă un fragment din cel mai vechi poem despre Alexandru cel Mare, descoperit, acum un secol, într-un manuscris, la Biblioteca Laurenziana din Florența [44] și atribuit, pe baza mărturiei unui poet german medieval, care l-a tradus (pa-
492 rohul Lamprecht), călugărului Alberic de Besançon (Elberich von Bisenzun). Cum însă caracteristicile lingvistice ale textului nu concordă cu dialectul din Besançon (Franche Comté) s-a presupus că parohul Lamprecht a confundat Besançon cu Briançon (în Dauphiné) sau cu Pisançon (Drôme) [45], lîngă Valence-sur-Rhône. Fragmentul pe care-l posedăm este compus din 105 versuri octosilabice, în serii monorime; dar dialectul în care este redactat, în ciuda cîtorva forme de tip francez, este preponderent provensal [46].

O serie de documente de nuanță franco-provensală, deși lipsite de importanță literară, sînt oferite de *Lista vasalilor* contelui Forez, care datează de la mijlocul secolului al XIII-lea (din păcate, registrul original nu s-a păstrat; avem numai o redactare a listei, scrisă pe la 1316 [47]), de un act juridic de la Neuchâtel din 1265 [48], de o chitanță de la Lent-en-Dombes, din 9 octombrie 1271 [49], de un lung document referitor la administrația

[44] Firenze, Bibl. Laurenz. Plut. LXIV, Cod. 35, f. 115v și 116.r Acest codice, aparținînd începutului secolului al XII-lea, conține „Istoriile lui Alexandru cel Mare" de Curtius Rufus; poemul galo-romanic care se găsește în manuscrisul citat mai sus este scris în caractere minuscule caroline asemănătoare cu cele din manuscrisul rămas, dar mai mari și mai recente. A fost publicat pentru prima dată de P. HEYSE, *Romanische Inedita*, Berlin, 1856, p. 1 ș.u. și reprodus de mai multe ori. Cf. FÖRSTER-KOSCHWITZ, *Altfranz. Übungsbuch*, Leipzig, 1932 [7], coll. 239—240; APPEL, *Provenz. Chrestomathie*, Leipzig, 1930 [6], nr. 2; L. FOULET, *The Medieval French Roman d'Alexandre*, Princeton—Paris, 1937 ș.u., vol. III (1949), p. 37—61.

[45] Cf. V. CRESCINI, *Alberico da Pisançon*, în *StMed*, II (1929), p. 196—197.

[46] Cf. A. SCHMIDT, *Über das Alexanderlied des Alberic von Besançon und sein Verhältnis zur antiken Überlieferung*, Diss. Bonn, 1886; H. FLECHTNER, *Die Sprache des Alexander-Fragments des Alberich von Besançon*, Diss. Strassburg, 1882.

[47] Publicată de G. GUICHARD în vol. VII din *Chartes du Forez antérieures au XIVe siècle*, Mâcon, 1938, la nr. 903; reprodusă parțial de P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 7 ș.u. Este, dealtfel, un text sărac, deoarece aceleași formule apar aproape la fiecare articol. Este scris în dialectul cîmpiei din Forez. Pentru alte texte medievale în dialectul din Forez, v. P. GARDETTE, *Géographie phonétique du Forez*, Mâcon, 1941, p. 10 ș.u.

[48] Păstrat la Arhivele Statului din Neuchâtel, C.7, n. 11. A fost publicat pentru prima dată de către G. A. MATILE, *Monuments de l'histoire de Neuchâtel*, Neuchâtel, 1844, I, p. 128—129; într-o ediție mai corectă, revăzută după manuscrisul original, în AEBISCHER, *Chrest.*, p. 110.

[49] *Quittance délivrée par Perronet „chacipol"* [= perceptor] *de Lent;* publicată de E. PHILIPON în P. MEYER, *Documents linguistiques du Midi de la France*, Paris, 1909, p. 17 și reprodusă de P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 93.

Scanned with OKEN Scanner

și jurisdicția conților de Vienne din 1276 [50] etc. Din secolul al XIII-lea datează și „Legenda Sfîntului Bartolomeu" [51], a cărei limbă are colorit lionez [52].

Producții ale literaturii dialectale locale sînt în schimb un *ballet*, scris în dialectul din Forez, la începutul secolului al XVII-lea (probabil de Marcel Allard) [53], monologul satiric *La vieille lavandière de Grenoble* din prima jumătate a secolului al XVI-lea, aparținînd aproape sigur lui Laurent de 493
Briançon [54], autor și al unui mic poem *Lo banquet de la Faye* [55], cîteva cîntece de Crăciun în dialect savoiard de la jumătatea secolului al XVI-lea [56], precum și cîteva farse din prima jumătate a secolului al XVI-lea în dialectul din Fribourg [57].

Din acestea din urmă dăm aici un scurt citat:

Me lese joyx gala
putana denzix et alla
fere des aubade de nex
alla per tot le au me plix
fere banquet silliu feczron
quan not prennyn noczro feczron
et puit ma edix a dependre
largent de mon paret et pendre
por jn fere a mon plesir [58].

---

[50] Editat de A. DEVAUX, *Essai sur la langue vulgaire du Dauphiné septentrional au Moyen âge*, Paris—Lyon, 1892, p. 70—81; cf. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 52 ș.u.

[51] Manuscris al Bibl. Naționale din Paris, FR 818; a fost publicat de către A. MUSSAFIA și TH. GARTNER, *Altfranzösische Prosalegende aus der Hs. der Pariser Nationalbibliothek* FR 818, Wien-Leipzig, 1895, p. 95—107. Este reprodus de către P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 21 ș.u.

[52] Cf. A. MUSSAFIA, *Zur Christophlegende*, I. *Altfranzösische Prosaversion*, în *Sitz. Akad. Wien*, CXXIX, 9 (1893), p. 10—40.

[53] Este un mic poem de 412 strofe octosilabice, compus din două părți, fiecare dintre ele cuprinzînd 6 monologuri a cîte trei păstori și păstorițe. La sfîrșit se găsește o „canzonă" de 54 de versuri, în strofe de 9 versuri. A fost publicat de E. VEŸ, *Le ballet foresien de 1605 en dialecte de Saint-Etienne*, Paris, 1911, p. 44 ș.u. (iar la p. 32—37 un studiu asupra dialectului căruia VEŸ însuși i-a dedicat și o monografie separată: *Le dialecte de Saint-Etienne au XVII-e siècle*, Paris, 1911). Un fragment al acestui *ballet* a publicat și P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 18—20.

[54] A fost tipărit, încă din 1662, în volumul *Recueil de diverses pieces faites a l'antien langage de Grenoble, par les plus beaux Esprits de ce temp-là*, Grenoble, 1662. Este reprodus, aproape integral, de P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 62—65.

[55] Poem de 454 de versuri, care s-a retipărit de mai multe ori după prima ediție (Grenoble, 1646). Un amplu fragment în P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 65—69.

[56] Sînt datorate lui Nicolas Martin, muzician la St. Jean-de-Maurienne, și au fost de mai multe ori retipărite (cf. J. DESORMAUX, *Bibliographie méthodique des parlers de Savoie*, Annecy, 1923, p. 171 ș.u.). Fragmente în P. AEBISCHER, *Chrest.*, p. 70 ș.u.

[57] P. AEBISCHER, *Quelques textes du XVI-e siècle en patois fribourgeois*, în *ArchRom.*, IV (1920), p. 342—362 și VII (1923), p. 288—336. Pentru data reprezentărilor, cf. P. AEBISCHER, *Le lieu d'origine et la date des fragments de farces en franco-provençal*, în *ArchRom.*, XV (1931), p. 512—540, iar pentru autor, articolul următor al aceluiași AEBISCHER, *L'auteur probable des farces, jouées à Vevey vers 1520*, în *ArchRom.*, XVII (1933), p. 83—92.

[58] Iată traducerea franceză a lui AEBISCHER (*ArchRom.*, IV, p. 360): „Me laisse jouer, m'amuser, courir les filles (cf. v. fr. *putainer*) danser et aller, faire des concerts amoureux la nuit, aller partout où il me plaît, banqueter... (?)... quand nous prenons notre... (?); et puis il m'a aidé à décrocher l'argent de mon père (à le) prendre pour l'employer suivant mon (bon), plaisir".

Scanned with OKEN Scanner

Grafia textelor nu permite să se reconstruiască cu exactitate valoarea fonetică; *j-* în *joyx* s-ar putea să nu fie *ž* din franceză, ci *dz* din actualul dialect din Fribourg (*dzuyi* „jouer"); cîteva cuvinte sînt obscure, pentru că n-au mai fost continuate în dialectul actual sau în dialectele învecinate
494 (de ex. *silliu feczron*, pe care AEBISCHER le lasă fără traducere); în mare însă, dată fiind producția foarte redusă de literatură veche franco-provensală, și aceste fragmente de farse sînt importante.

În dialectul din Geneva este redactată, pe la începutul secolului al XVII-lea, *La Chanson de L'Escalade de Genève*, din care avem o excelentă ediție (cu traducere în dialect modern și în franceză și cu un amplu studiu lingvistic) a lui O. KELLER.

Reproducem aici două strofe:

On vo dera qu'étai cela canaille.
Lou Savoyar contre noutra mouraille
Trai eitiellé on dressia et plianta,
Et par iqué dou san y son monta.
Etian antra, veniron u courdegarda,
Yo i firon onna ruda montada.
Is avion tenaillé et marté
Qu'étivon fai avoi du boun acié (59).

§ 78. **Cele mai vechi documente în provensală.** În ceea ce privește Provența, unde cultura a fost foarte intensă iar pătrunderea germanică mai redusă decît în Franța de nord, este cert că urme ale limbii vulgare se găsesc destul de devreme. În documentele din secolele VII—IX apar unele cuvinte și fraze care atestă o individualitate a limbii vulgare. Copistul caută însă, întotdeauna, și aici ca și în Italia, să se apropie de latină. CLOVIS BRUNEL, într-un interesant articol, *L'emploi du provençal dans les chartes* (60), afirmă că documentele provensale cele mai vechi în care apar forme vulgare datează din 985 și 989; este vorba de jurăminte de credință care se referă la castelul Lautrec. Jurămintele de credință prestate în 1059 de Guillaume al IV-lea de Montpellier precum și cele ale mănăstirii din Lerins, puțin posterioare, reprezintă primele texte de limbă provensală. Documentul cel mai vechi scris în întregime în provensală datează din 1102 și aparține zonei Rodez. Acesta este păstrat la arhiva departamentului din Aveyron și a fost pu-
495 blicat, în facsimile, de CL. BRUNEL (61). Dăm mai jos începutul:

„In nomine Domini nostri Iesu Christi. Carta que fecit facere Ademaro Odo de tota sua honore ... *Tota equesta honor qu'aissi es scripja qu'Ademars Odt á et tota l'altra que scripja no es qu'Ademars á, los feusals et las aventuras e las domengaduras c'a ni avenir li devo, assi con aquesta honres scripja es*

(59) Traducerea franceză a lui KELLER, *La chanson d'escalade de Genève*, Genève, 1931, p. 32: „On vous dira qui était cette canaille. Les Savoyards contre notre muraille trois échelles ont dressé(es) et par là deux cents (y) sont montés. Etant entrés, il venaient (vinrent) au corps de garde, où ils firent une rude montée. Ils avaient des tenailles et des marteaux qui étaient faits avec du bon acier".

(60) *Rom.*, XLVIII (1922), p. 335—336.

(61) C. BRUNEL, *Le plus ancien acte original en langue provençale*, în *AM*, XXXIV (1922), p. 249 ș.u.

tota ni clerches legir la i pot, assi la dona Ademars Odt a Willemma se filla vocatda, ed at Arnal, fil de Chidenelz, et al(z) efanz c'Arnalz de Guillema aura, essez doas versanas que gadanet de Ramun Passarode..." (62).

Un document foarte vechi, cel puțin din secolul al XI-lea, dacă nu chiar din al X-lea, este refrenul romanic dintr-o celebră compoziție poetică *Alba* bilingvă (păstrată în Cod. Regina 1462 la Biblioteca din Vatican) care provine de la Mănăstirea Fleury-sur-Loire (Nièvre). Din păcate acest text a ajuns la noi atît de modificat încît nu numai reconstrucțiile și interpretările de sens variază de la un cercetător la altul, dar nici măcar nu este sigur dacă limba vulgară reprezintă sau nu provensala (63).

Un document mai puțin nesigur și prezentînd interes lingvistic este 496
Boëcis sau *Poemul lui Boetius*, din care se păstrează un fragment de 257 de versuri decasilabice, introdus de un copist din secolul al XI-lea într-un manuscris de la biblioteca din Orléans (nr. 444, ex 374, din secolul al X-lea,

(62) Traducerea părții provensale: „Toate aceste pămînturi care sînt scrise aici, pe care Ademar Odt le are și toate celelalte care nu sînt scrise și pe care Ademar le are, drepturi feudale și ocazionale, precum și drepturile de stăpînire pe care le are sau care trebuie să-i vină, așa cum aceste pămînturi sînt toate înscrise și un cleric poate să le citească aici, așa le donează Ademar Odt fiicei sale numite Willemma și lui Arnald, fiul lui Chidenelz, și fiilor pe care Arnald îi va avea de la Willemma, cu excepția a două iugăre pe care le-a avut ca amanet de la Ramun Passarode..."

(63) Textul este următorul:

Phebi claro nondum orto iubare,
Fert aurora lumen terris tenue;
Spîculator pigris clamat: „surgite".
Lalba par(t) umet mar atra sol
Poy pas abigil miraclar tenebras.
En incautos ostium insidie
Torpentesque gliscunt intercipere,
Quos suadet preco, clamat surgere
Lalba part umet mar atra sol
Poy pas abigil miraclar tenebras.
Ab Arcturo disgregatur Aquilo,
Poli suos condunt astra radios,
Orienti tendit(ur) Septemtrio,
Lalba part umet mar atra sol
Poy pas abigil...

Să ne oprim numai asupra refrenului, evident romanic, și să vedem unele dintre principalele interpretări date.

P. Rajna, *Osservazioni sull'Alba bilingue del cod. Regina 1462*, în *SFR*, II (1887), p. 67—89, a propus să se citească:

L'alba part umet mar atras ol poy
pasa bigil miraclar tenebras.

ceea ce ar însemna: „Zorile, de dincolo de umeda mare, din spatele dealului trec treze să privească în întuneric."

E. Gorra, *L'Alba bilingue del codice vaticano Regina 1462*, în *Miscellanea linguistica in onore di G. Ascoli*, Torino, 1901, p. 489—521, după un studiu complet al particularităților lingvistice, a propus să se citească:

L'alba par lunc el mar, atras el poy
Pasa'l vigil; mira clar (las) tenebras.

și a interpretat: „Zorile apar — de-a lungul mării — de după deal; trece sentinela; privește, luminoase (clare) (sînt) întunecimile (tenebrele)".

Scanned with OKEN Scanner

care provine și el de la Mănăstirea din Fleury-sur-Loire). Dialectul este preponderent limousin, iar compoziția, pe care BARTSCH o consideră din 950, nu este posterioară anului 1050, dar nici anterioară primei jumătăți a secolului al XI-lea. Poemul are o metrică de epică populară; sursele însă sînt erudite și conduc mai ales la *De consolatione philosophiae* a lui Severin Boetius. Calitățile estetice ale acestui fragment sînt destul de modeste, dar vechimea sa îl face prețios din punct de vedere filologic, fiind considerat cel mai vechi
497 monument de literatură provensală. Iată un scurt exemplu:

(28) *Donz fo Boecis, corps ag[e] bo e pró[s],*
cui tan amet Torquator Mallios.
De sapiencia no fo trop nuallos;
tant en retenc que de tót no·n fo blos.
Tan bo esemple en laiset entre nos,
no cuid qu'e Roma om de so saber fos.

Coms fo de Roma, e ac ta gran ualor
aprob Mallio, le rei emperador:
el era·l meler de tota la onor,
de tot l'emperi·l tenien per senor.
Mas d'una causa u nom auia genzor:
(39) *de sapiencia l'appelauen doctor* (64).

DE BARTHOLOMAEIS, *Rime giullaresche e popolari d'Italia*, Bologna, 1926, p. 3, a dat următoarea interpretare: „Zorile apar, se umflă marea la razele soarelui; acum că eu trec (ca sentinelă) (făcînd rondul), eh, treziți-vă, iată, luminoase tenebrele".

PH. A. BECKER, *Das geistliche Morgenlied von Fleury-sur-Loire*, în „Festschrift Behrens", Jena-Leipzig, 1929, p. 205 ș.u. și *Vom geistlichen Tagelied*, în *VKR*, II (1929), p. 293—392, consideră și refrenul ca fiind în latină:

Alba paret, tumet mare, sol assurgens attrahit
Tenebrasque post hic passim mire clarus abigit.

A. CAMILLI, *L'alba del codice vaticano Reginense 1462*, în *StFIt*, XII (1954), p. 335—344, propune o interpretare semilatină:

L'al-ba	*part*	*tumet*	*mar*	*a-tra*	*sol*
Al-ba	pa-ret	tu-met	ma-re	at-tra-hit	solem
po y	*pas*	*a-bi-gil*	*mi-ra*	*clar*	*te-ne-bras*
post hic	pas-sim	a-bi-git	mi-re	cla-rus	te-ne-bras

și traduce „Zorile apar, ridică marea, recheamă soarele; apoi aceasta face să se piardă pretutindeni, minunat de clar, tenebrele (întunecimile)".

G. VECCHI, *La poesia latina medievale*, Parma, 1954, ținînd seama, asemenea lui Camilli, de notația muzicală care ni s-a păstrat (și pentru care cf. A. RESTORI, *La notazione musicale dell'antichissima Alba bilingue del ms. Vaticano Reg. 1462*, Parma, 1892; și *Per la storia musicale dei trovatori provenzali*, în „Rivista musicale italiana", II (1895), p. 20 și III (1896), p. 439) interpretează (p. 127): „Zorile apar, se umflă marea la razele soarelui, pentru că trec: eh, treziți-vă, iată întunericul luminat!"

După cum se vede sîntem încă departe de a avea o interpretare satisfăcătoare a unui text foarte alterat, în care nu se poate avea prea multă încredere.

(64) „Senior (ilustru) a fost Boetius, a avut trup bun și viteaz și foarte mult l-a iubit Manlius Torquatus, în știință a fost harnic; atît a învățat că de nimic nu a fost lipsit; un atît de bun exemplu a lăsat printre noi, (încît) nu cred să fi fost la Roma un om care să aibă

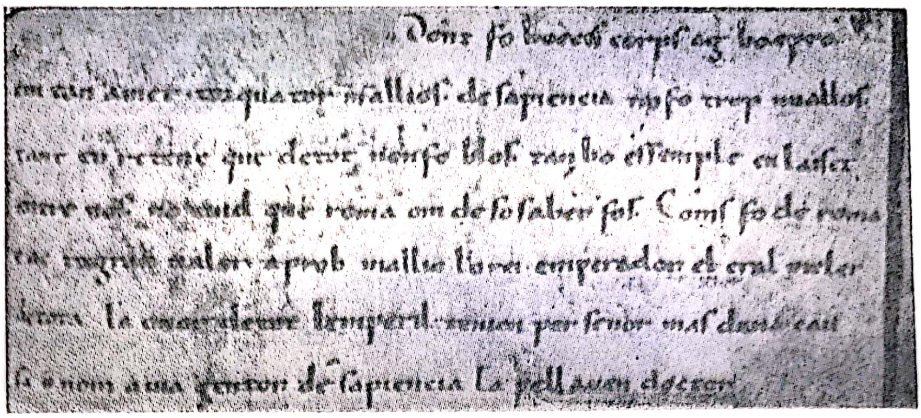

Fig. 41. Facsimil al versurilor 28—39 din poemul provensal *Boëcis*, de la f. 270 a ms. nr. 444 (374) al Bibliotecii din Orléans (după reproducerea fotografică a lui R. M. RUGGIERI, *Testi antichi romanzi*, facsimilul nr. 26, 2)

Traducerea capitolelor 13—17 din *Evanghelia Sfîntului Ion*, păstrată într-un manuscris la British Museum (Bibl. Harl. 2928), pare să fie din secolul al XI-lea, deși textul transmis datează din secolul al XII-lea; dialectul are colorit valdez (fr. *vaudois*); iată un scurt exemplu:

XIII, 1. *Aván lo día festál della Pásca sabía lo Salvádre que la sóa óra* 498
vé que traspásse d'anquést mún au páer. Cum agués amát los sós chi éren el mún, en la fí los amét. 2. *E fácha la céna, cum diábles ja agués més eu cór que Júdas lo traís,* 3. *sabens que lo páer li donéth tótas cháusas a sas más e que de Déu eissit he a Déu vái,* 4. *léva de la céna e páusa sos vestiméns. E cum ac présa la tóala, preceis s'én.* 5. *D'aquí aprés més l'áiga en la cóncha e enquéth a lavár los pés déus disciples e estérzer ab la tóalia de que éra céins.* 6. *Dunc vénc a sáin Péire, e díiss li Péir: «Dóm, tu me lávas los pés?».* 7. *Respondét li Jesús e díiss li: «Zo que eu fáz, tu no sábs aóra, mas póis o sabrás».* 8. *Díiss li Péir: «Ja no mé lavarás los pés». Respondet li Jesús: «Si éu nó't lavarái, non aurás párt ab mé».* 9. *Díiss li Péir: «Dóm, no solamén los pés, mas neéps las más e lo cháp».* 10. *Díiss li Jesús: «Céll chi es lavát non a besóin que láu mas los pés, mas toz és néptes. E vos esz népte, mas no túih»*" [65].

Dintr-o epocă foarte veche (între secolele al XI-lea și al XII-lea) sînt și două poezii religioase păstrate într-un manuscris de la Biblioteca Națională din Paris (ms. lat. 1139, care provine, după P. MEYER, de la biblioteca S. Martial-de-Limoges); una din ele se credea a fi un cîntec de Crăciun în strofe alternate, opt latinești și unsprezece provensale, cealaltă este o rugăciune

---

știința sa. A fost conte de Roma și astfel a avut mare trecere la Manlius, regele-împărat; el era cel mai bun de pe tot pămîntul [posedat de împărat]; în tot imperiul îl considerau drept senior; dar mai mult pentru un lucru numele lui avea faimă: îl numeau doctor în știință".

[65] Textul este reprodus din *Chrestomatie provençale* de BARTSCH-KOSCHWITZ (Marburg, 1904[6]), p. 9. Traducerea poate fi găsită în oricare Evanghelie a Sf. Ion.

Scanned with OKEN Scanner

către Fecioară în 12 strofe de cîte 4 versuri. Iată primele două strofe din pretinsul cîntec de Crăciun:

Mei amic e mei fiel,
laisat estar lo gazel:
aprendet u so noel
de virgine Maria.
Lais lo'm dire chi non sab,
qu'eu lo'l dirai ses nul gab:
mout m'en issit a bo chab
de virgine Maria [66].

În aceste documente anterioare sfîrșitului secolului al XI-lea găsim,
499 alături de unele caracteristici dialectale proprii fiecărui text, o oarecare stabilitate a caracterelor generale gramaticale și metrice ale limbii. Era deci, atunci, în curs de formare, în Provența, o κοινή literară; dar aceasta se fixează abia în secolul următor prin poezia trubadurilor, a căror serie este deschisă de Guillaume al IX-lea, ducele Aquitaniei și care cuprinde multe nume celebre ca: Bernart de Ventadorn, Jaufre Rudel, Bertran de Born, Marcabru, Guiraut de Borneilh, Raimbaut de Vaqueiras, Arnaut Daniel, Gaucelm Faidit, Aimeric de Pegulhan etc. Acești trubaduri erau originari din diferite regiuni provensale; unii erau chiar străini (cine nu-și amintește de bogata serie a trubadurilor italieni Sordello di Goito, Rambertino Buvalelli etc.?); cu toate acestea toți foloseau un idiom care, chiar dacă nu era absolut unitar, putea fi considerat o limbă aulică comună și înțeleasă peste tot. Multă vreme s-a crezut că această limbă aulică provensală, care nu corespunde nici unuia dintre dialecte, pentru că reunea trăsături comune mai multor varietăți dialectale (la care desigur se gîndea Dante cînd, în *De vulgari eloquentia*, imagina o italiană ilustră, comună întregii peninsule, dar care să nu corespundă nici unuia dintre dialectele vorbite), era bazată pe limousin. *Parladura de Lemosí* era lăudată de Raimon Vidal în tratatul său poetic intitulat: *Las rasos de trobar*. Dar probabil că numele *lemosí* se datorează numai faimei literare de care se bucura dialectul limousin la începutul secolului al XIII-lea; limba poetică a liricii trubadurilor era compozită; la formarea ei au contribuit mai multe varietăți dialectale, incluzînd pe acelea din partea de nord-vest a teritoriului provensal; nu trebuie să uităm că primul trubadur (sau cel puțin primul de la care ne-au rămas știri și scrieri) a fost Guillaume IX, duce de Aquitania, adică al uneia din regiunile de nord-vest din teritoriul limbii d'oc (regiune astăzi pierdută pentru limba d'oc în favoarea limbii d'oïl). În 1245 Papa Inocențiu IV a condamnat folosirea limbii proven-

[66] „Prietenii mei și credincioșii mei, lăsați vorbăria; învățați un cîntec de Crăciun *despre Fecioara Maria*. Să-mi spună cine nu-l știe, că i-l voi spune fără nici o glumă: Multe am reușit să duc la bun capăt *cu ajutorul Fecioarei Maria*". O ingenioasă interpretare, cu totul diferită, a dat A. Roncaglia, *Laisat estar lo gazel. Contributo alla discussione sui rapporti fra lo zagial e la ritmica romanza*, în *CN*, IX (1949), p. 67—99. El interpretează: „Lăsați cîntecul de dragoste profană precum necredincioșii [*gazel*]: învățați cîntecul nou [*u so noel*]: ...". Și, fără îndoială, interpretarea sa *u so noel* „cîntecul cel nou" este mai verosimilă decît cea tradițională, cu atît mai mult cu cît, pentru „Crăciun", provensala are numai termenul *nadal*.

sale, considerînd-o eretică din cauza sectei albigenzilor care își desfășurase activitatea în Provența. Dar la dispariția poeziei trubadurilor a contribuit și decăderea sistemului feudal. Odată dispărută poezia, care ajunsese în secolele XII și XIII la atîta strălucire, a decăzut și folosirea limbii ca instrument literar. Franceza s-a răspîndit din ce în ce mai mult în regiunile de sud (mai ales după ce, în 1539, Francisc I a decretat ca și scrierile juridice să fie redactate în franceză, nu în latină sau în alte limbi) iar provensala a rămas numai expresia unei literaturi modeste, de tip dialectal. [Este vorba de celebra *Ordonnance* de Villers-Cotterets din 15 august 1539: franceza devine limbă oficială a statului. — N. Edit. vers. rom.] Abia spre sfîrșitul secolului trecut, grație societății Félibrige (fondată la 21 mai 1854) și datorită activității unor poeți ca Joseph Roumanille (1818—1891), Théodor Aubanel (1829—1886) și mai ales Fréderic Mistral (1830—1914), provensala a renăscut la o nouă viață literară.

Cu toate că nu s-a reușit să se creeze o limbă literară uniformă — fiecare poet servindu-se de dialectul din regiunea sa de baștină — datorită valorii poetice mai mari a operei lui Mistral, dialectul din regiunea de la gurile Ronului a fost acela în care s-a dezvoltat o producție literară mai intensă.

500

§ 79. **Cele mai vechi atestări ale gasconei.** În ceea ce privește gascona, documentele vechi nu sînt prea numeroase. Lăsînd la o parte cîteva cuvinte vulgare care se întîlnesc sporadic în documentele latine din registrele abațiilor din La Réole, La Sauve-Majeure, Sorde-l'Abbaye etc., spre sfîrșitul secolului al XII-lea găsim o poezie gasconă în celebrul *descort* plurilingv al lui Raimbaut de Vaqueiras [67]:

Dauna, io mi rent a bos,
coar sotz la mes bon'e bera,
q'anc hos, e gaillard'e pros,
ab que no·m hossetz tan hera.
Mout abetz beras haissos
e color hresqu'e noera.
Boste son, e si·bs agos
no·m destrengora hiera [68].

Dintre documentele în proză vom aminti cîteva pergamente care conțin acte ale așa-numitei „commanderie du Temple" de la Montsaunès, păstrate la arhiva din Toulouse; cel mai vechi act, din septembrie 1179, începe:

„Sciendum quod *Gilem de Codz empena totz los dreitz que en la dezma de la Puiola auie els que auier ideuie, de la font deirer la borda entro a Mont-*

[67] Prima strofă este în provensală, a doua în italiană, a treia în franceză, a patra în gasconă, a cincea în galiciano-portugheză, iar a șasea are cîte două versuri în fiecare din aceste limbi, în ordinea strofelor precedente. Primele cinci strofe sînt de cîte 8 versuri heptasilabice, cu rimă alternată, a șasea este un „rămas bun" conținînd 10 versuri heptasi'abice care repetă, două cîte două, nu numai limbile, dar și primele două rime din fiecare strofă.

[68] „Doamnă, eu mă supun dumneavoastră, care sînteți cea mai bună și cea mai frumoasă din cîte au fost vreodată și voioasă și gentilă, numai dacă nu ați fi atît de crudă cu mine. Aveți trăsături foarte frumoase și o culoare proaspătă și vie. Sînt al dumneavoastră, și dacă v-aș avea pe dumneavoastră, nu mi-ar lipsi nimic" (dar ultimul vers este îndoielnic ca reconstrucție și traducere; v. Crescini, *Romanica Fragmenta*, Torino, 1932, p. 532).

Scanned with OKEN Scanner

salnes, an Gilem de la Gairiga, qui comanair era al die, e als alters frais de la mason de Montsalnes, per VIIII. sol., d'aqera martror en V. ans..." [69].

Remarcabile sînt textele gascone care provin din așa-zisa „carte de aur" de la Bayonne. Dintre foarte puținele texte care au valoare literară, se poate cita traducerea în gasconă a lucrării *Disciplina clericalis* de Pedro Alfonso, păstrată într-un manuscris al bibliotecii din Madrid (7884) [70].

501 § 80. **Cele mai vechi atestări ale catalanei.** Dacă din regiunea provensală și din Gasconia trecem în zona de limbă catalană, observăm o mare diferență între poezie și proză. În toată prima perioadă, pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea, poeții catalani au scris în provensală; apropierea teritorială și cauze politice (ca, de exemplu, căsătoria lui Berengarius III, conte de Barcelona, cu Dolcia sau Dolcetta, moștenitoare a comitatului Provența) au contribuit la strîngerea contactelor catalano-provensale. Numeroși sînt trubadurii catalani (Guerau de Cabrera, Guillem, viconte de Berguedà, Uc, marchiz de Monteplana etc.) pînă la Raimon Vidal de Besaudun, care, cu ale sale *Rasos de trobar*, a dat o introducere gramaticală în poetica trubadurescă, proslăvind dialectul limousin (v. § 78). Pentru a găsi o poezie în limba catalană, trebuie să ajungem la Ramon Llull (1235—1315), căruia i se datorează dealtfel nu numai primele poezii catalane independente de lirica trubadurilor provensali, dar și prima proză doctrinală și narativă catalană, deoarece el „primul în lumea neolatină ... ridica limba vorbită la înălțimile gîndirii speculative și, cu sufletul unui profet visător pentru care dragostea este un intermediar între intelect și Dumnezeu *(Llibre de contemplació*, 1272), îi conferă o aureolă de poezie în marile compoziții epice *(Blanquerna*, 1283; *Fèlix de les Meravelles del Món*, 1288) și doctrinale *(Llibre del orde de Cavayleria*, 1276)" [71]. Ca și în alte teritorii neolatine occidentale, și în Catalonia, documentele publice și mai ales cele particulare, redactate, evident, în latină, conțin elemente vulgare (cuvinte și uneori fraze întregi) care sînt primele mărturii de catalană (sec. XI—XIII). Primul text în proză integral în catalană este un fragment al unei cărți de predici ale bisericii din Organyà (dioceza Urgel). Acest text de la sfîrșitul secolului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea prezintă un caracter pur catalan [72]. Iată un exemplu:

„Dominica in LX-a. In illo tempore, cum turba plurima convenirent et de civitatibus properarent ad Iesum, dixit per similitudinem: Exit qui

---

[69] Reprodus de A. Luchaire, *Études sur les idiomes pyrénéens de la région française*, Paris, 1879, p. 311.

[70] Publicată de J. Ducamin, *Discipline de Clergies et de moralités*, Toulouse, 1908.

[71] M. Casella, în „Enciclopedia Italiana", IX, p. 420.

[72] După A. Griera, *Carácter de los documentos catalanes más antiguos*, în „Spanische Forschungen", I (1928), p. 142—148: „Las Homilías d'Organyà tienen la misma estructura que los sermonarios provenzales publicados por Chabaneau en Revue des Langues Romanes XVIII, 110, que las Gallo-italische Predigten piemontesas (cf. W. Förster, „Rom. Studien", IV, 7). Los provenzalismos que aparecen en el texto catalán, la extensión coincidente de unas y otras homilías, la misma manera de citar los textos sagrados y la identidad de comentarios, hacen suponer una exposición anterior de los sagrados Evangelios, que podría ser la *Explicatio in Evangelia et Epistolas* de Smaragdus de Verdun († 830) publicada en Migne, P. L., CIL, 1909 (p. 109 y p. 148)".

Scanned with OKEN Scanner

seminat seminare semen suum. *Seinor, nostre Seinor dix aquesta paraula* 502
per semblant, et el esposa per si el ex. Aquel qui ix seminar la sua sement, e dementre que semenava, la sua sement cadeg prob de la via e fo calzigad, e·ls ocels del ciel mengaren aquela sement:

Aquest seminador dix nostre Seinor que son los maestres de sent'eglesia, [la sement e] la predicacio de Iesu Crist. Los auzels del cel qui mengaren aquela son los diables qui tolen la paraula de Deu de coratge d'om per mal e peccatz e per males obres. Et aliut cecidit super petram et natum aruit, quia non habebat humorem. *Aquela sement qui cadeg sobre la pedra fo seca per zo car no i avia humor, demostra la paraula de Deu qui cad el cor del om e ven diable e la tol del cor per zo qar no a humor de caritad en si ...*"[73].

Sub domnia lui Jaime I (1213—1276), regele care a extins dominația sa asupra Balearelor (1230), Valenciei (1238) și Murciei (1268), catalana s-a afirmat și ca limbă oficială a statului; cărțile de drept și de obiceiuri locale, redactate în latină, sînt traduse în catalană (și dintre acestea amintim aici numai celebra carte a „Consulatului Mării"). Catalana era limba oficială a casei de Aragon, iar suveranii aragonezi se serveau de acest idiom în corespondența diplomatică.

S-a fixat astfel, alături de o limbă literară, și o limbă administrativă oficială, iar Pedro al IV-lea de Aragón stabilea, în 1344, în *Ordinacions ... sobra lo regiment de tots los Officials de la sua cort*, modul *com se deu scriure a diverses persones, segons grau de cascun*. Literatura catalană, ajunsă la un înalt grad de perfecțiune atît în proză cît și în poezie, n-a putut să evite efectul unirii regatului de Aragon cu acela al Castiliei (1479). Pătrunderea spaniolei a devenit tot mai puternică, astfel încît catalana a ajuns aproape la situația unui dialect, pînă cînd, odată cu Romantismul și cu mișcarea separatistă, a revenit din nou la viață. Dar după războiul civil spaniol din 1936 și instaurarea în Spania a unui regim autoritar, dezvoltarea catalanei a fost mult împiedicată.

§ 81. **Cele mai vechi documente în spaniolă.** Prezentînd, în paragraful precedent, cele mai vechi atestări ale catalanei, am trecut, din punct de vedere geografic, în Peninsula Iberică. Continuăm deci către sud și vest, în zona de limbă spaniolă și portugheză, rămînînd să ne întoarcem mai tîrziu spre Romania centrală. 503

Cele mai vechi atestări ale spaniolei se găsesc, indirect, în documentele latine tîrzii din Spania. Pentru a găsi însă atestări directe, adică cuvinte și

[73] Este comentariul la parabola semănătorului (Luca, VIII, 4 ș.u.). Dăm traducerea literală a textului catalan: „Domnilor, Domnul nostru a spus această parabolă prin asemănare și el se înfățișează prin sine însuși (*ex* < ipse). Acela care iese să semene sămînța sa și în timp ce semăna, cîteva semințe au căzut alături de drum și au fost călcate în picioare și păsările cerului au mîncat acea sămînță: acest semănător, a spus Domnul nostru că sînt părinții Sfintei Biserici, sămînța este cuvîntul lui Isus Christos. Păsările cerului care au mîncat sămînța sînt diavolii care scot cuvîntul lui Dumnezeu din inima omului pentru rău și păcate și fapte rele. *Et aliud cecidit super petram* etc. (Luca, VIII, 6). Acea sămînță care a căzut pe piatră s-a uscat pentru că nu avea umiditate *(humor)*; reprezintă cuvîntul lui Dumnezeu care cade în inima omului și vine diavolul și o ia din inimă pentru că [omul] nu are milă *(humor de caritad)*".

Scanned with OKEN Scanner

fraze într-adevăr spaniole, nu în formă latinească, trebuie să ajungem pînă la jumătatea secolului al X-lea. Într-un manuscris de la mînăstirea San Millán de la Cogolla (în partea de vest a provinciei Logroño), care cuprinde cîteva vieți de *Santos Padres* și cîteva predici în latină (cod. 60, aflat astăzi la biblioteca „Academiei de Istorie" din Madrid), se găsesc multe glose în spaniolă: cele mai multe se limitează la un cuvînt sau două, dar sînt și cîteva care cuprind fraze întregi [74]. Iată un exemplu (cuvintele spaniole sînt puse între paranteze):

„Incipit interrogatio de nobissimo. Rex Aristotelis Alexandro episcopo. Indica *(amuestra)* mici denobissimis temporibus ... et pactus *(eloleged)* non obserbabuntur ... et despiciunt Dei misteria ...".

„... audire quod predicamus ... adjubante domino nostru Jhesu Christo cui est honor et imperium cum patre et Spiritu Sancto jn secula seculorum *(cono ajutorio de nuestro dueno, dueno Christo, dueno Salbatore, qual dueno get ena honore, e qual duenno tienet ela mandatjone, cono Patre, cono Spiritu Sancto, enos sieculos delossieculos. Facanos Deus omnipotes tal serbitjo fere ke denante ela sua face gaudioso segamus)* " [75].

Puțin posterioare acestor glose (numite Glosas Emilianenses) sînt *Glosas Silenses*, cuprinse într-un manuscris din secolul al X-lea provenit de la Mănăstirea Santo Domingo de Silos, din Castilia (acum la Biblioteca de la British Museum din Londra, cod. Add. 30.835), destul de asemănătoare și ca formă cu cele emilianense [76].

Dintre documentele redactate în limbă vulgară, cel mai vechi este probabil o notă de cheltuieli făcută în jurul anului 980 de economul mănăstirii San
504 Justo y Pastor a Rozuela; apar aici aspecte dialectale leoneze. Se păstrează în Arhiva Catedralei din León. Iată începutul:

„Nodicia de kesos que espisit frater Semeno jn labore de fratres jnilo bacelare ...".

Aceste documente, deși prezintă un deosebit interes lingvistic, nu au nici o valoare literară.

În schimb, pot demonstra existența unei foarte vechi lirici în limba vulgară din Peninsula Iberică strofele finale *(ḫarağāt* sau *kharğe)* [77] cu

---

[74] R. N. Walpole, *The Nota Emilianense*, în *RomPhil*, X (1957), p. 1—18.

[75] „Cu ajutorul Domnului nostru, Domnul Cristos, Dumnezeul salvator care Domn este (*get, yet* < est) în glorie și care Domn are puterea împreună cu Tatăl, cu Sfîntul Duh, în vecii vecilor. Să ne facă Dumnezeu cel atotputernic să-l servim astfel încît să ne așezăm cu bucurie în fața lui (*segamus* = *seyamus* < sedeamus)".

[76] R. Menéndez Pidal, *El idioma español en sus primeros tiempos*, Buenos Aires, 1945, p. 23 observă: „Estas glosas del siglo X, escritas en los conventos de San Millán, en la Rioja, y de Silos, en Castilla, son muy semejantes. Ambas son explicaciones ocasionales que un monje fué poniendo al margen y entre lineas de sendos libros latinos para facilitar la inteligencia de vocablos y frases de la lengua eclesiastica".

Mai sînt apoi și glosarele mozarabice, ca cel publicat de Seybold *(Glossarium latino-arabicum*, Berlin, 1900), după un manuscris al bibliotecii din Leiden (LXX, 271 Scal.), care conțin date prețicase pentru cunoașterea spaniolei vechi.

[77] Romaniștii scriu de cele mai multe ori *kharge*, *kharjas* (spaniolii și *járaŷas*) cu un plural romanic refăcut după singularul *kharğa*. Cuvîntul este arab și sună la singular *ḫarğa* și la plural *ḫarağāt*; înseamnă „ieșire" și „parte proeminentă", derivat de la rădăcina verbală *ḫarağa* „a ieși, a ieși în afară, în relief" [cf. rom. *Haragea*, nume propriu. — N. Edit. vers. rom.]

care se încheie cîteva scrieri lirice redactate în arabă sau în ebraică și care, natural, sînt scrise cu caractere arabe sau ebraice. Se știe că apariția poeziei arabe în strofe se datorează poeților arabo-andaluzi din secolul al X-lea, epoca primei înfloriri a poeziilor numite *muwaššaḥāt* [78]; ele se încheie cu o strofă finală *(ḫarǧa)* care este un fel de rămas bun scris în limba vulgară a personajelor (arabă vulgară, mozarabă). Pînă acum cîtva timp nu se cunoșteau *ḫarağāt* în limbă romanică; în ultimii ani însă, datorită unor descoperiri fericite, au ieșit la lumină mai întîi *muwaššaḥāt* ebraice cu încheiere în limbă romanică (opere ale unor poeți evrei din secolele XI-XII, ca Yehūdāh ha-Lēwī (Iuda Levitul), Mōšeh ibn 'Ezrā etc.) și apoi și *muwaššaḥāt* arabe cu încheiere în limbă romanică, a căror interpretare prezintă însă multe dificultăți [79].

Iată două exemple, primul dintr-o poezie ebraică de Iuda Levitul, al doilea dintr-o poezie arabă a unui autor anonim:

Gar si yes devina
e devinas bi-l-ḥaqq,
garme cuand me vernád
mio ḥabībi Išaq [80].

Amān, yā ḥabībi! 505
al-waḥš *no me farás.*
Bon, beža ma bokella:
eo sé que te no irás [81].

La mijlocul secolului al XII-lea apare un poem epic în castiliană, care, datorită calităților sale, se așază imediat alături de *Chanson de Roland;*

[78] *muwaššaḥ,* la plural *muwaššaḥāt,* este numele poeziei arabe postclasice împărțită în strofe (cf. *wišāḥ* „cordon").

[79] Cf. S. M. Stern, *Les vers finaux en espagnol dans les muwaššahas hispano-hebraïques,* în *Al-Andalus,* XIII (1948), p. 299—346 și, de același autor, *Les chansons mozarabes. Les vers finaux („kharjas") en espagnol dans les „muwashshahs" arabes et hébreux,* édités avec introduction, adnotation, sommaire et glossaire, Palermo, 1953 (Istituto di Filologia Romanza, Collezione di testi a cura di E. Li Gotti, nr. 1), [retipărire, Oxford, 1964]. V. și excelenta prezentare în prima parte a volumului lui A. Roncaglia, *Poesie d'amore spagnole d'ispirazione melica popolaresca. Dalle „kharge" mozarabiche a Lope de Vega,* Modena, 1953.

[80] „Spune, dacă ești ghicitoare — și ghicești cu adevărat — spune-mi cînd îmi va veni — iubitul meu Isac". Cuvintele care în textul nostru nu au fost tipărite cu caractere cursive sînt pur arabe (*bi-l-ḥaqq* „cu adevărat", *ḥabīb* „iubit"). Cuvîntul *ḥabīb* „iubit" (de la *ḥabb* „a iubi") este atît de frecvent încît Menéndez Pidal definește aceste *ḫarağāt* „cancionillas de habib". Și partea romanică prezintă unele dificultăți; primul cuvînt *gar* este, după Roncaglia, *op. cit.,* p. 26, „deci" (< *quare,* cf. fr., arag. *car*). Dar credem că este mai probabil un imperativ al acelui verb *garir* (< garrire „a ciripi, a trăncăni") „a spune" care apare și în versul al treilea; *yes* < es; *vernad* provine prin metateză de la *venrad* < venire habet, cu *-t* final > *-d* păstrat în general în aceste poezii vechi.

[81] „Te rog, o, iubitul meu — nu mă vei lăsa părăsită. — Frumosule, sărută gurița mea; — eu știu că nu vei pleca". Și aici cuvintele arabe sînt tipărite în textul nostru cu caractere drepte, iar cele romanice cu caractere cursive. *amān* înseamnă „siguranță, liniște", dar și „iertare, grație"; *waḥš* „părăsit, singur" (cf. *waḥša* „părăsire, singurătate"). În partea romanică se poate observa *bon* < bonu(m) în sensul de „frumos" (cf. sp. *bonito*), valoarea lui *ž* în *bežar* (cf. port. *beijar*) și poziția negației între pronumele aton și verb, care este comună în spaniola veche.

acesta este primul monument al epicii castiliene transmis nouă, dar dovedește prezența unei epopei spaniole precedente [82]: este vorba de *Cantar de mio Cid*. Autorul, anonim ca și cel al poemului *Chanson de Roland*, a compus poemul în jurul anului 1140; dar spre deosebire de poemul francez, acesta s-a păstrat într-un singur manuscris, copiat în 1307 de un oarecare Pedro Abad; din manuscris lipsesc o foaie la început și două la mijloc. A rămas
506 necunoscut pînă în 1779, cînd a fost publicat pentru prima dată de Tomás Antonio Sánchez în *Colección de poesias antiguas castellanas (anteriores al siglo XV)*.

Poemul a fost scris în provincia Soria, la extremitatea de sud-est a provinciei Castilla la Vieja, probabil de un poet din Medinaceli; dialectul este castilian, dar nu lipsesc nici unele urme ale influenței aragoneze. Limba din *Cantar del Cid* are un aspect destul de arhaic, după cum demonstrează mai multe caracteristici (apocopa pronumelui personal, verbele *haber* și *ser* care nu pot niciodată să stea la începutul unei fraze, urme frecvente ale transformării *uo* < *ŏ* etc.). Metrica constituie unul din punctele controversate pentru cercetătorii poemului, deoarece se prezintă în forme destul de neregulate. Compus din 3730 de versuri (formate fiecare din două emistihuri), poemul este împărțit în trei cînturi *(Cantar del destierro, Cantar de las bodas, Cantar de Corpes)*. Cidul (de la ar. *sīd(ī)*, *sayyid(ī)* „stăpînul (meu), șeful") Campeador, spre deosebire de Roland, a fost un personaj real și s-a numit Rodrigo Díaz de Vivar (1026 sau 1040—1099); faptele sale au fost celebre. Trubadurul spaniol se deosebește de colegii săi francezi prin faptul că a cîntat fapte contemporane lui, sau aproape contemporane; ceilalți aveau în vedere o istorie mult mai veche. Probabil că textul, păstrat într-un singur manuscris fără început (acefal) (proprietate a familiei Pidal din Madrid), nu reprezintă unica redactare; o redactare mai amplă, pierdută mai tîrziu, trebuie să fi fost sursa pentru „Primera crónica general", scrisă în jurul anului 1289.

Rămas necunoscut pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, poemul Cidului, de îndată ce a fost publicat, a exercitat o mare influență literară în timpul perioadei romantice. A. W. Schlegel spunea că „un singur monument ca acela al Cidului are valoare mai mare pentru o națiune decît o bibliotecă

---

[82] Originea epopeii spaniole este încă o problemă controversată. Există trei teorii principale: 1. origine franceză, susținută mai ales de Gaston Paris, care se baza pe presupusa asemănare metrică și pe faptul că epopeea spaniolă este posterioară celei franceze. H. Morf credea că „les chansons de geste" franceze nu au fost sursa epopeii spaniole, dar că i-au servit ca model; 2. origine germanică, susținută de Menéndez Pidal (1909); ar fi vorba deci de surse asemănătoare acelora din care se inspirase epopeea franceză, dar care au fost transmise în Spania de către vizigoți; 3. origine musulmano-andaluză, susținută de Julian Ribera (1915). Menéndez Pidal în volumul său *Poesía juglaresca y juglares*, Madrid, 1924 (trad. ital. Bari, 1949), 1962[5] încearcă să rezolve problema originii cîntecelor epice spaniole printr-un examen minuțios al celor mai vechi poeme recitate de trubaduri; dar întrucît nu se cunoaște nici un text anterior Cidului, trebuie să ne limităm la informațiile pe care ni le oferă izvoarele istorice. Prima operă în care apar referiri la o epopee este „Chronica Gothorum", scrisă în sec. al XI-lea probabil de un mozarab din Toledo; se mai găsesc apoi altele în cronici posterioare. Cîntecele epice trebuie să fi fost însă scurte; numai în urma contactelor cu Franța, din ce în ce mai frecvente după sfîrșitul secolului al XI-lea, datorită relațiilor dintre trubadurii spanioli și francezi, au început să fie redactate poeme mai ample.

Scanned with OKEN Scanner

plină de opere literare, rezultate numai ale minții și fără un conținut național"[83].

Dăm aici, ca exemplu, cîteva versuri:

(1000) *Todos son adobados quando mio Çid esto ovo fablado;*
las armas avién presas e sedién sobre los cavallos.
Vi[di]eron la cuesta yuso la fuerça de los francos;
al fondón de la cuesta, çerca es de'llaño,
mandólos ferir mio Cid, el que en buen ora nasco;
esto fazen los sos de voluntad e de grado;
los pendones e las lanças tan bien las van enpleando,
a los unos firiendo e a los otros derrocando.
Vençido a esta batalla el que en buen[a] nasco;
al co[m]de don Remont a preson le a tomado;
hi gañó a Colada que más vale de mill marcos[84].

Există multe opere anonime care provin din primele decenii ale secolului 507
al XIII-lea, dar cele care, precum *Los Siete Infantes de Lara*, provin în mod sigur din a doua jumătate a secolului al XII-lea sînt puține. Primul poet spaniol al cărui nume se cunoaște este Gonzalo de Berceo care, născut la sfîrșitul secolului al XII-lea, a scris în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Se păstrează de la el trei vieți ale sfinților, trei poeme dedicate Fecioarei și trei poeme cu subiect religios.

În ceea ce privește limba, de la sfîrșitul secolului al XI-lea pînă la jumătatea secolului al XIII-lea, asistăm la expansiunea și triumful castilienei. Preponderența castilienei se manifestă definitiv atunci cînd Alfonso VII, în noua împărțire a regatului, făcută în 1157, a dat Castilia fiului său mai mare; pe măsură ce regatul León slăbea iar Castilia se mărea, limba castiliană s-a extins, schimbînd profund harta dialectală a Spaniei (v. și p. 353 ș.u.). Castiliana, pînă atunci puțin răspîndită, dar cu o tradiție culturală și literară mai mare decît a dialectelor vulgare mozarabice, pătrunzînd în regiunile Toledo și Andalucía, a separat definitiv dialectele occidentale de cele orientale. La curtea lui Alfonso X el Sabio (care a domnit între 1252 și 1284), el însuși autor al unor scrieri în proză în spaniolă și al unor poezii în galiciană, castiliana a cunoscut o puternică dezvoltare, devenind nu numai limba literară a întregii Spanii, ci și limba națională.

§ 82. **Cele mai vechi atestări ale portughezei și galicienei.** Părăsind acum spaniola pentru a trece la portugheză, nu este posibil, vorbind despre textele cele mai vechi, să despărțim portugheza de galiciană (gallego).

---

[83] Citat din J. Hurtado y J. De La Serna — A. Gonzales Palencia, *Historia de la literatura española*, Madrid, 1943[5], p. 68.

[84] „Toți erau îmbrăcați, cînd *mio Cid* a spus aceasta; luaseră armele și stăteau pe cai. Văzură jos pe țărm armata francilor (= catalani); la marginea țărmului, aproape de cîmpie, îi trimise *mio Cid* să atace, cel care s-a născut într-o zodie norocoasă; aceasta, ai săi o fac de (bună) voie și de plăcere. Steagurile și lăncile le folosesc foarte bine, unii pentru a răni, alții pentru a-i întrece pe adversari. A învins în această bătălie acela care s-a născut într-o zodie norocoasă: l-a luat în prizonierat pe contele don Remont și a cîștigat Colada (= numele unei spade) care valorează mai mult de o mie de mărci".

Scanned with OKEN Scanner

Într-adevăr, în poezia lirică (deoarece Portugalia se deosebește de Spania prin preponderența acestui gen literar) vorbim întotdeauna de trubaduri gallego-portughezi. Limba creației lirice trubadurești, ajunsă din regiunile provensale în Peninsula Iberică, este o limbă aulică pe fond galiciano-portughez, de care s-au servit și poeții altor națiuni și, cum am arătat mai sus, însuși regele Castiliei, Alfonso X el Sabio.

În ceea ce privește cele mai vechi atestări, găsim și în Portugalia forme vulgare în documentele latine tîrzii din secolele IX—XII; dar și aici, ca și în
508 celelalte țări romanice, intenția celui care a scris era de a folosi latina; cuvintele vulgare „scapă" pe alocuri, dar apar într-o formă latinizată [85].

Documente în întregime în limbă vulgară încep să apară numai de la sfîrșitul secolului XII. Să vedem, ca exemplu, un testament din 1193:

„In Christi nomine, Amen. *Eu Eluira Sanchiz offeyro o meu corpo áás virtudes de Sam Saluador do moensteyro de Vayram, e offeyro co'no meu corpo todo o herdamento que eu ey en Centegãus e as tres quartas do padroadigo d'essa eygleyga e todo hu herdamento de Crexemil, assi us das sestas como todo u outro herdamento: que u aia u moensteyro de Vayram por en* saecula saeculorum Amen" [86].

Ca exemplu de lirică galiciano-portugheză, care a fost promovată de regele Dionis (Dom Denis) (1279—1323) și de curtea sa, reproducem, chiar dacă nu este unul din textele cele mai vechi, o poezie a acestui rege:

Senhor fremosa e de mui loução
coraçom, e querede-vos doer
de mi, pecador, que vos sei querer
melhor ca mi; pero sõo certão
que mi queredes peior d'outra rem,
pero, senhor, quero-vos eu tal bem.
Qual maior poss', e o mais encoberto
que eu posso; e sei de Brancafrol
que lhi nom ouve Flores tal amor
qual vos eu ei; e pero sõo certo
que mi queredes peior d'outra rem;
pero, senhor, quero-vos eu tal bem

---

[85] De exemplu într-un act de donație din 874 (Leite De Vasconcel[l]os, *Textos arcaicos*, Lisboa, 1923, p. 9) se găsește *quantas habuerimus et ganare potuerimus*, unde *ganare* este port. *ganhar* „a cîștiga".

[86] „*In Christi nomine Amen:* Eu E. S. ofer corpul meu virtuților (adică ordinului monahal al) lui Sam Salvador al mănăstirii din Vayram, și ofer cu corpul meu toate bunurile (lit. ereditatea) pe care le am la Centegãus și trei sferturi din patronatul acestei biserici și toată averea de la Crexemil și de asemenea [veniturile] cele ale șesimilor ca și toate celelalte averi. Ca să le aibă mănăstirea din Vayram *saecula saeculorum Amen*".

Qual maior poss', e o mui namorado
Tristam sei bem que nom amou Iseu
quant'eu vos amo, esto certo sei eu;
e con tod'esto sei, mao pecado!
que mi queredes peior d'outra rem; 509
pero, senhor, quero-vos eu tal bem
Qual maior poss', e tod'aquest'avem
a mim, coitad' e que perdi o sem[87]. [*]

Un număr mare de poezii, de la mai mult de o sută de poeți, sînt păstrate în diferite Cancioneiros, dintre care cele mai importante au fost copiate în Italia (Codex Vaticanus 4803, *Cancioniero*-Colocci-Brancuti, acum la Lisabona [scrise amîndouă în Italia], *Concioniero* di Ajuda [scris în Portugalia] etc.)[88]. Primul a fost publicat de E. MONACI în 1875, al doilea de elevul său B. MOLTENI în 1880, al treilea de C. MICHAËLIS DE VASCONCELOS în 1904.

În perioada Renașterii literatura portugheză și-a găsit forma definitivă și limba literară; aceasta, la început, mai ales în lirică, urma dialectul din regiunea Minho, destul de apropiat de gallega de pe celălalt țărm, pentru ca după aceea să se orienteze tot mai mult spre dialectul din centrul țării (Beira) și din sud (de exemplu prin generalizarea terminației *-ão* la substantivele de declinarea a III-a latină: *cão* < *cane(m)*). În felul acesta originea limbii literare clasice portugheze trebuie căutată într-o regiune între Coimbra și Lisabona.

§ 83. **Cele mai vechi atestări ale ladinei.** Să ne îndreptăm acum spre partea centrală a Romaniei, spre acea zonă pe care, în sens larg, am numit-o italo-romanică (v. § 63).

Să începem cu ladina. Am arătat la § 75 că în partea neolatină a *Gloselor* 510
din Kassel, unii cercetători au văzut documentul cel mai vechi al ladinei; s-a arătat însă și că *Glosele din Kassel* sînt un text aproape latin, cu mulți termeni vulgari care își dezvăluie originea galo-romanică (deși este posibil ca, fiind vorba de o compilație, să fi pătruns și cîteva glose de origine retoromană).

Același cercetător, P. MARCHOT, care susținuse caracterul ladin al Gloselor din Kassel, a încercat să demonstreze că și un alt mic glosar latino-german, păstrat la Hofbibliothek din Viena (P.V. 1757; rec. 2355), ar fi în mod prepon-

[87] Dăm aici traducerea, în italiană, a lui S. PELLEGRINI, *Dom Denis — Saggio di letteratura portoghese con appendice di traduzioni*, Belluno, 1927, p. 25: „Signora bella e di gentilissimo cuore, orsù vogliate sentir compassione di me, peccatore, che vi so amare più di me! Pure sono certo che m'odiate più di qualunque cosa; però, signora, vi amo io così — come più posso, e quanto più copertamente io posso; e so di Biancofiore che a lei non portò Florio tal amore quale a voi io porto; eppure sono certo che m'odiate più di qualunque cosa; però, signora, vi amo io così — come più posso; e l'innamoratissimo Tristano so bene che non amò Isotta quant'io voi amo, questo certo so io; e contuttociò so, purtroppo, che m'odiate più di qualunque cosa, però, signora, vi amo io così — come più posso, e tutto questo accade a me, tormentato e che perdei il senno".

[88] Cf. S. PELLEGRINI, *Repertorio bibliografico della prima lirica portoghese*, Modena, 1937; G. TAVANI, *Repertorio metrico della lirica gallego-portoghese*, Roma, 1967.

Scanned with OKEN Scanner

derent ladin, sau chiar friulan [89]. Acest glosar, care provine din secolul al XI-lea, este foarte redus și nu se poate spune că partea latină, deși conține mai mulți termeni vulgari, are un caracter ladin și nu general nord-italian.

Primul document cert ladin pe care îl avem pentru partea occidentală (Grigioni) este un fragment dintr-o predică pseudo-augustiniană, provenind de la începutul secolului al XII-lea și găsit pe o pagină (154) a codicelui 199 al bibliotecii mănăstirii din Einsiedeln, unde a ajuns probabil de la mănăstirea din Disentis. Traducerea este făcută printre rîndurile textului latin; dăm aici numai textul romanic:

„Afunda nos des time tres causas, kare frares, per aquilla tuttlo seulo perdudo; aquil is gurdus et quil homo mopotesille et arcullus, ki fai diabulus per aquillas tres causas ille primaris homo cannao. Si plaida ille diauolus: in quali die quo uo manducado de quil linas, si uene sua uirtu fos ouli. Nus timuno semper aquillas tres periuras causas, sicu ueni Adam perdudus intins inferno, ne no ueniamo si perdudi. Prendamus ieiunia contra quilla curda, prendamus umilanz[a] contra contenia. Aquill a sauir é ki nus a christiani ueni (mo n)o-minai. Angeli Dei aquill auem nos wardadura si quil sipse Salvator dis: ueridade dico vos aquil illi angeli ...“ [90].

511 Caracterul *rumantsch* al textului nu poate fi negat. Apar aici cuvinte caracteristic ladine (ca primul *afunda* = *avunda*, *avonda* pentru „destul, suficient“ care este caracteristic în Grigioni și în Friuli; cf. engad. *avounda*, friul. *avonde* < abunde). Multe lecturi sînt însă incerte; pentru *tuttlo*, von Planta și M. Roques propun să se citească *tutilo* etc. Chiar în această situație incompletă, textul este deosebit de prețios, cu atît mai mult cu cît este cu totul izolat [91]. Aproape nici un document scris în *rumantsch* nu mai apare în Gri-

[89] P. Marchot, *Les gloses de Vienne, vocabulaire réto-roman du XI-e siècle, publié d'après le manuscrit avec une introduction, un commentaire et une restitution critique du texte*, Fribourg, 1895. Împotriva caracterului ladin al textului s-a pronunțat unul dintre cei mai competenți specialiști, Th. Gartner, în recenzia sa la volumul lui Marchot, în *KJbFRPh*, IV (1898—1900), I, p. 146—147. Textul acestui mic glosar se poate vedea și în *Crestomazia* lui Monaci, dar nu și în noua ediție îngrijită de Arese, care l-a eliminat, ca fiind un document neitalian.

[90] Iată textul latin al manuscrisului pentru confruntare: „Satis nos oportit timere tres causas, karissimi fratres, per quas tottus mundus perit; hoc est gula et cupiditas et superbia; quia diabulus per istas tres causas Adam primum hominem circumuenit dicens: in quacumque die commederitis de ligno hoc, aperientur oculi uestri. Nos autem semper timeamus istas tres causas pessimas, ne sicut Adam in inferno damnatus est, ne nos damnemur. Teneamus abstinentia contra gula, largitate contra cupiditate, humilitate contra superbia, nam hos sciamus, quia christiani dicimur, angelum Christi custodem habemus, sicut ipse Saluator dicit: Amen dico uobis, quod angeli eorum semper uident faciem patris mei qui in caelis est...“.

[91] D. Bischoff și I. Müller, *Eine rätoromanische Sprachprobe aus dem 10/11. Jahrhundert*, în *VoxR*, XIV (1954), p. 137—146, au semnalat într-un manuscris din Würzburg al operei lui Cicero *De Officiis* (Universitätsbibl. Würzburg M. m. misc. f. 1) o probă de scriere de mînă din secolul al X-lea sau al XI-lea cu o frază *rumantsch*: *Diderros ne habe diege muscha* care probabil înseamnă: „D. (= Dezideriu) nu are zece muște“, cf. I. Müller, *Vom Rätolatein zum Rätoromanisch*, în *VoxR*, XVIII (1959), p. 94—106. Provine din 1394 un scurt fragment în dialectul din Val di Monastero (germ. Münstertal) păstrat în Urbariul mănăstirii

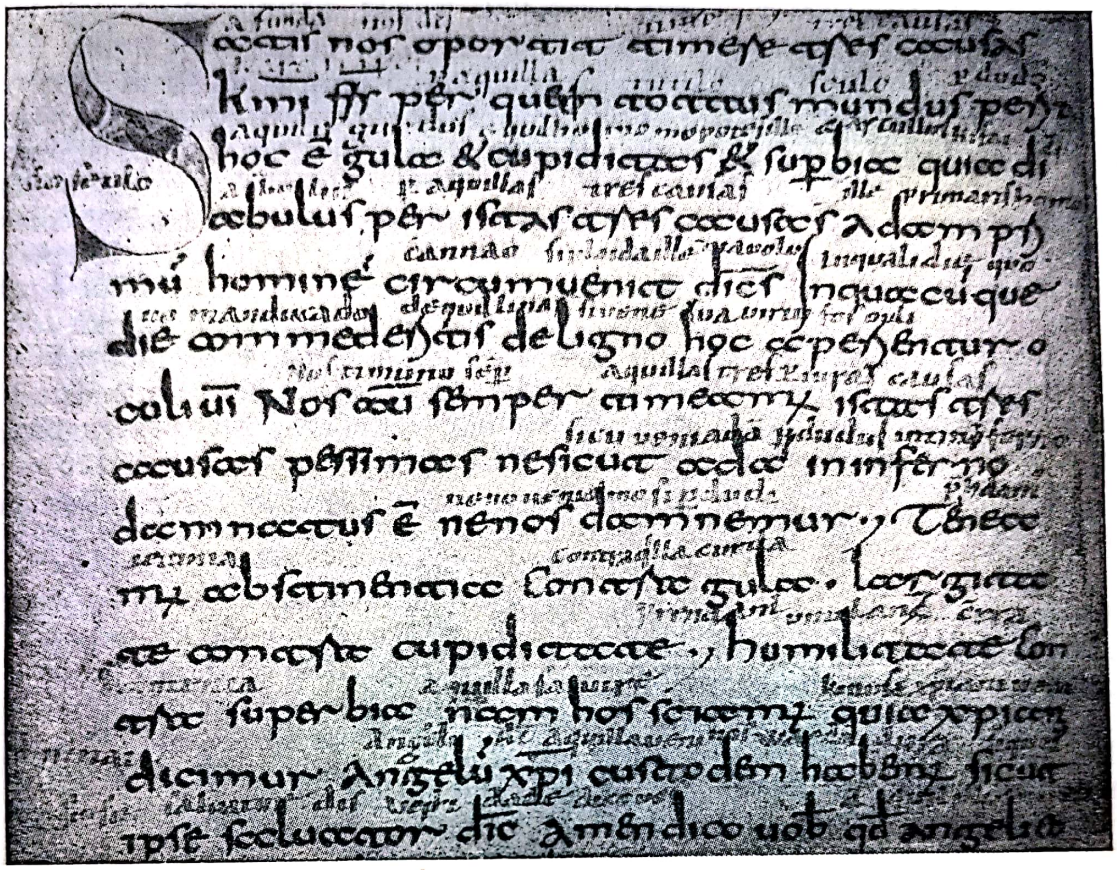

Fig. 42. Facsimil din f. 482 a codexului nr. 199 de la Biblioteca mănăstirii din Einsiedeln, conținînd o predică cu traducere interlineară ladină (după GRÖBER, *Das älteste rätoromanische Sprachdenkmal*)

gioni timp de trei secole. Odată cu Gian Travers (născut la Zuoz în 1483, 512
mort tot acolo în 1563) și cu alți scriitori reformați (urmați apoi și de catolici) a luat naștere o literatură *rumantsch* care nu a depășit, decît rareori, mediul religios și statutul regional. Travers a scris un mic poem de 704 versuri: *Chanzun da la guerra dalg Chiasté d'Müsch* și cîteva drame cu subiect biblic.

din Müstair, în care, în legătură cu „pascua in Faldera", se reproduce o declarație „in volgari exponendo, ut eo melius intelligatur":

Introekk in sum la vall de Favergatscha et introekk eintt la vall de Vafergatscha; la e ucin [*? o uein*] *faitt una putnt, chun dis punt alta e chun dis eintt feder Vinayr* [*o Vinair*] adică „pînă în vîrful văii Favergatscha și pînă în valea F.; acolo aproape a fost făcut un pod care se numește podul înalt și pe care unii îl numesc *veder Vinair* (Vechiul v.)". Cf. B. SCHWITZER, *Tirolische Geschichtsquellen*, III. *Urbare der Stifte Marienberg und Münster...*, Innsbruck, 1891 și G. C. M[UOTH], *Raetoromontsh de 1393*, în *ASRR*, VIII (1893), p. 254. După cum observă în mod just G. PULT, *Meis testamaint*, Samedan, 1941, p. 12, este interesant să găsim în acest document cuvîntul *intrökk* în sensul de „pînă" (germ. *bis*), care lipsește chiar din cele mai vechi texte din Engadina și care corespunde în vechea soprasilvană lui *antroqua, antrocca* care astăzi sună (*en*)*tochen*, (*en*)*tocca* (< *inter-hoc*, **interhoque*, cf. ASCOLI, *AGI*, VII (1880—1883), p. 526 ș.u.). O interpretare diferită a lui *veder* (= *vedere*), după părerea noastră inacceptabilă, dă MARIA ILIESCU, *About a rhetoroman text of the 14th c.*, în *RevLing*, VI (1961), p. 259—262. În plus, textul este evident alterat.

Dialectul folosit de Travers a fost cel din Engadina de sus. Același dialect a folosit și Jachiam Bifrun [92] (născut la Samedan la 8 aprilie 1506; nu se cunoaște anul morții), unul dintre cei mai activi propagandiști ai Reformei luterane în Engadina, a cărui operă mai însemnată este traducerea în *rumantsch* (engadineză) a Noului Testament (publicată în 1560). Cu această operă de mare importanță culturală și lingvistică, Bifrun a căutat să creeze o limbă scrisă în concordanță cu limba populară, o limbă capabilă să exprime conceptele evanghelice [93]. Se poate spune că Noul Testament al lui Bifrun are pentru *rumantsch* aceeași importanță lingvistică pe care Biblia lui Luther o are pentru germană. Foarte importantă este și traducerea Psalmilor făcută de Durich Chiampel (n. 1510?, la Susch, m. 1583), scrisă în engadineza de jos
513 și publicată în 1562. De-abia la începutul secolului al XVII-lea începe literatura *rumantsch* din Sopraselva, cu Steffan și Luci Gabriel pentru protestanți și cu Gion Antoni Calvenzan pentru catolici.

Dăm, aici, ca exemplu, primele versuri din *Chanzun dalla guerra dalg Chiasté d'Müsch*, de G. Travers:

Dalg tschiel e terra omnipotaint Dieu
dom gratzchia da cumplir lg' perpöest mieu;
Da te scodünn oera dêss gnir cumanzeda,
Per havair bun metz et meildra glivreda.
Avaunt me he eau piglio da quinter
Quaunt la guerra nas ho duos ans do da fer;
A la praisa dalg Chiasté da Clavenna vöelg cumanzer,
Et sainza dubbi la pura vardaet üser [94];

și un scurt fragment din Noul Testament al lui Bifrun:

(Sf. Ioan, XIV, I ș.u.) *„Et dis a ses discipuls: Vos cour nu s'daia conturblêr. Vus craiais in Dieu, craiè er in mè. 2. In la chiesa da mes bab sun bgierras*

---

[92] Scris și *Bivrun* sau latinizat *Biveronius* sau italienizat *Beveroni, Biveroni*. Traducerea a fost făcută după Noul Testament latin al lui Erasmus din Rotterdam, folosindu-se și textul german al lui Luther, precum și o traducere protestantă italiană; cf. M. H. J. Fermin, *Le vocabulaire de Bifrun dans sa traduction des quatre Evangiles*, Amsterdam, 1954.

[93] Dealtfel Bifrun era perfect conștient de marile dificultăți pe care le înfrunta; în interesanta sa prefață (primul exemplu de proză engadineză originală) se apără de acuzațiile care puteau să i se aducă pentru că a îndrăznit să scrie într-o limbă care nu avea tradiții literare; unii dintre contemporanii săi credeau „che nu saia pussibel da scriuer indret l'g Arumauntsch, per che schi füs sto pussibel dalg scriuer, schi l'g hauessen êr nos ujiilgs, quaels qui sun stos sappiains, scrit"; dar el răspunde că nu este de crezut că pot fi scrise și cuvintele reto-romane dacă se pot scrie franceza, germana și „otêrs languax quaels chi sun plü grêfs e plü fadius sco l'g nos". Recunoaște însă dificultatea de a nu avea modele de urmat „per che eau nun hae pudieu havair, üngiüns cudesths [= cărți] ne chiartas chi saien stôs stampôs ne scrits aquidauaununt in nos languaick, ne êr alchiün chim hegia sauieu intraguider..." (p. 13 și 14 ed. Gartner).

[94] „Din cer și de pe pămînt, Dumnezeule atotputernic dă-mi puterea să-mi îndeplinesc ceea ce mi-am propus; de la tine orice lucrare trebuie să înceapă pentru ca să aibă urmare bună și sfîrșit și mai bun. Înaintea mea am drept țel să povestesc cît ne-a dat de lucru războiul, acum doi ani. De la luarea castelului Chiavenna vreau să încep și, fără îndoială, să utilizez purul adevăr".

Scanned with OKEN Scanner

maschuns. Che schi füs otergin schi haues eau dit à uus, eau uing à parderschèr à uus ün loe. 3. Mu scheau min uing à parderschèr à uus ün loe, schi tuorn eau darchio à prender uus tiers mè, che innua ch'eau. 4. uing, uus sappias, et sappias la uia. 5. Thomas dis agli: Signer nus nu sauain innua che tü uaes, et co pudains sauair la uia? 6. Iesus dis agli: Eau sun la via, et la uardact, et la uitta. Vngiün nu uain tiers l'g bab, upocia che saia très mè. 7. Schi uus hauesses cunschieu me, schi hausses schert cunschieu er mês bab. Et huossa cunschais el, et hauais uis aquèl. 8. Philippus dis agli: Signer amuossa a nus l'g bab schi hauains auuonda".

În ceea ce privește ladina centrală, se poate spune că lipsesc cu totul textele vechi. Un „registru păstoresc" din Laces, în Val Venosta (germ. Vintschgental), provenind de la jumătatea secolului al XIV-lea și, din păcate, pierdut (din care rămîn numai cîteva fraze copiate de Staffler) este într-adevăr cel mai vechi document al ladinei din Alto-Adige. Dialectul din Val Venosta (ale cărui ultime forme s-au stins în secolul al XVIII-lea), deși ținea din punct de vedere geografic de regiunea Alto-Adige, aparținea părții occidentale și reprezenta o continuare a varietăților dialectale din Val Monastero și din Engadina de jos. Aceste resturi, care au fost publicate cu un amplu comentariu și cu un studiu de B. GEROLA [95], nu sînt un document pentru ladina centrală. 514
Atestările scrise ale ladinei centrale datează de-abia de la jumătatea secolului al XVIII-lea: un mic vocabular al dialectului din Val Badia (germ. Gäsertal), al lui S. P. BARTOLOMEI din Pergine (manuscris al bibliotecii Ferdinandeum din Innsbruck [IV, f. 15], o modestă literatură dialectală sau de învățămînt religios elementar, mai dezvoltată în Val Gardena decît în celelalte văi. Lipsește aproape cu totul poezia populară [96].

Pentru partea ladină orientală, adică pentru Friuli, avem texte destul de vechi și o tradiție literară neîntreruptă, care totuși nu au depășit caracterul dialectal. Regiunea Friuli se mîndrește însă, mai ales în poezie, cu una dintre cele mai bogate și mai frumoase literaturi din Italia (să ne gîndim numai la *villotte*, vechi arii și dansuri țărănești). Lăsînd deoparte inscripția de pe un *campanile* din Racchiuso (care în mod sigur nu poate fi din 1103, cum

---

[95] B. GEROLA, *Il più antico testo neolatino dell'Alto Adige*, Trento, 1934.

[96] După al doilea război mondial și după cîștigarea autonomiei regiunii Trentino-Alto Adige, s-a început experimentarea predării în ladină în școlile elementare din Val Gardena (germ. Gräden) și Val Badia (germ. Gäsertal). Reproducem, ca mostră, un fragment din abecedarul pentru școlile elementare din Gardena publicat de Ministerul Instrucției Publice (T. GRUBER—F. MINACH, *Mi fibla*, Bressanone, 1949, p. 86).

„La rusneda de Gherdëina ie 'l ladin. Dan cin cënt ani 'l ladin univa mò rusnà tla valedes, dal Engiadina dla Sbizra fin al Friul. Chësta rusneda ie una dla plu vedles dl Europa dl dì da 'ncuei. Nòsta jënt a sapù s'la cunservè per doi mile ani, da via de chël s'la stim-i y cun rejon. — Sce un de Gherdëina aut tl fulestier rusnan si rusneda, sënt-l vif tl cuer l'amor per la pitla patria".

Același lucru în dialectul din Val Badia (T. GRUBER, *Mia fibla*, Persenù, 1949, p. 91) sună:

„'L lingaz de Badia è 'l ladin. Dan cin cënt agn è-l gnü ciamò baiè 'l ladin te les valades dan Engiadina dla Sbizera fina al Friul. Chësc lingaz è un di plö vedli dl'Europa dal dè da incö. Nosta jënt á sapü da s'l conservè pur plö de dui mile agn, pur via de chëi s'l stim-i y cun rejun. Sce un de Badia alda tl foresto baian sò lingaz, sent-l vì tl cör 'l amur pur la picera patria".

credeau unii), cel mai vechi text friulan este reprezentat de un registru din Cividale de la sfîrşitul secolului al XIII-lea (în mod sigur anterior anului 1304 dar posterior anului 1284) [97]. Din păcate acest text prezintă un interes lingvistic redus, deoarece cele 19 rînduri din care este compus conţin aproape numai nume proprii. Urmează, apoi, actele intendenţilor de la Domul din Gemona, dintre care primul este redactat în friulană, în 1336, de Jacopo Foncasio [98]; de la această dată pînă la sfîrşitul secolului al XIV-lea, textele în proză devin din
515 ce în ce mai numeroase [99]. Un deosebit interes filologic prezintă fragmentele gramaticale şi exerciţiile de traducere din friulană în latină publicate exemplar de A. SCHIAFFINI [100]. Cît despre poezie, cea mai veche cunoscută pînă acum este, se pare, aceea care începe *Piruç myó doç inculurit*, scrisă pe verso-ul unui act de notariat redactat la Cividale, la 14 aprilie 1380, probabil de aceeaşi mînă care a redactat actul, contemporană sau numai puţin posterioară acestuia [101]. Vom reproduce aici, ca mostră, prima strofă:

Piruç myó doç inculurit
quant yo chi vyot dut stoy ardit,
Per vo mi ven tant ardiment
e sì furç soy di grant vigor
ch'io no crot fa dipartiment
mai del to doç lial amor
per manaço ni per timor
çi chu nul si metto a strit.
Piruç myó doç ..... [102]

---

[97] A fost găsită, aproape din întîmplare, pe cînd se încerca să se recupereze documentele rămase sub ruinele Arhivei Notariatului din Udine, greu lovite de incursiunea aeriană din 20 februarie 1945. A fost publicată în facsimil şi în transcriere de către G. B. CORGNALI, *Il più antico testo friulano*, în „Ce fastu?", XXI (1945), p. 55—59. Mai vechi este un sul censual al Colegiului preoţilor din Aquileia, datat 1150 (dar care ne-a parvenit într-o copie posterioară); conţine mai multe nume proprii friulane într-un text redactat în latină. Un facsimil a fost publicat de G. BIASUTTI, *Il più antico rotolo censuale del Capitolo di Aquileia*, Udine, 1956.

[98] Cf. G. MARCHETTI, *Studi sulle origini del friulano*, în „Ce fastu?", IX (1933), p. 16.

[99] Cf. G. MARCHETTI, *op. cit.* şi V. JOPPI, *Testi inediti friulani dei secoli XIV al XIX*, în *AGI*, IV (1878), p. 185—242 (şi de la p. 242 la p. 256 preţioase adnotări ale lui G. I. ASCOLI).

[100] A. SCHIAFFINI, *Frammenti grammaticali latino-friulani del secolo XIV*, Udine, 1921, extras din *RSFFr*, II (1920), p. 3—16 şi 93—105; *Esercizi di traduzione dal volgare friulano*, în *RSFFr*, III (1922), p. 87—117.

[101] A fost editată pentru prima dată de V. JOPPI, *Saggi dell'antico parlare friulano*, Udine, 1864, după un manuscris din colecţia Pirona al Muzeului Civic din Udine. A fost reprodusă apoi de acelaşi JOPPI, în *AGI*, IV (1878), p. 192—193 şi, cu unele corectări, de B. CHIURLO, *Antologia friulana*, Udine, 1927, p. 129; o lectură mai bună şi un facsimil a publicat G. B. CORGNALI, în „Ce fastu?", IX, (1933), p. 185—191. În ceea ce priveşte conţinutul poeziei, care aminteşte de poezia de curte, cf. A. LÅNGFORS, *La plus ancienne chanson frioulane*, în „Ce fastu?", IX (1933), p. 113—118 şi S. PELLEGRINI, *Sulle ballate friulane „Piruç myó doç" e „Biello dumlo di valor"*, în „Atti del V Congresso ladino 1966", Udine, 1967, p. 7—11.

[102] Textul este în parte alterat şi nu întotdeauna uşor de interpretat; traducem, nu fără unele ezitări: „Perina (sau Pierina?) dulcea mea îmbujorată, cînd te văd devin tare curajos; pentru dumneavoastră îmi vine o asemenea cutezanţă şi sînt atît de plin de vigoare, încît nu mai cred să pot vreodată să mă despart de dulcea şi leala dragoste a ta prin ameninţare sau de teamă, aşa că nimeni să nu înceapă să strige...".

Scanned with OKEN Scanner

516

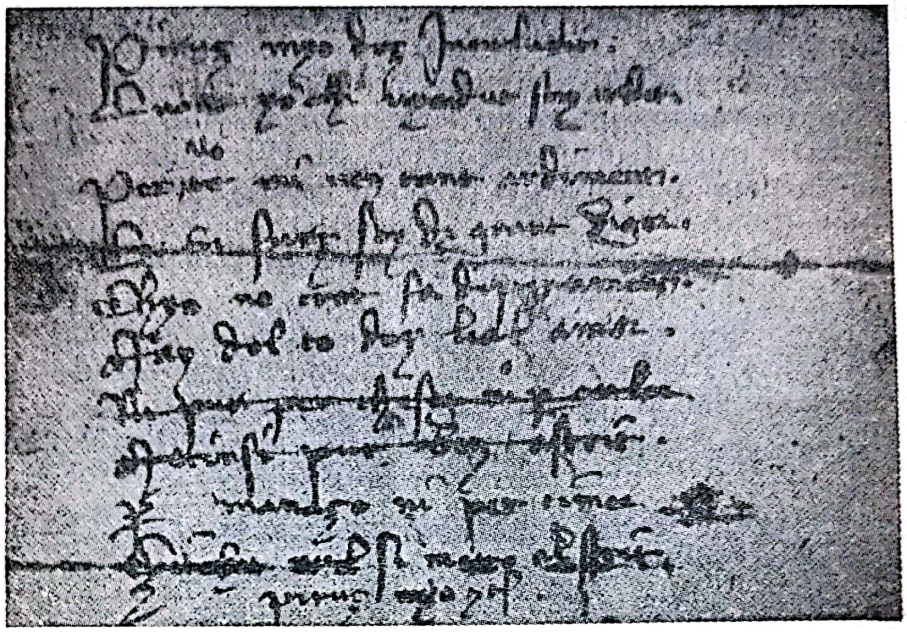

Fig. 43. Facsimil al primei strofe din balada *Piruç myo doç* după pergamentul original (după fotografia reprodusă de G. B. CORGNALI, în „Ce fastu?", IX (1933), p. 184)

Cu siguranță redactată la sfîrșitul secolului al XIV-lea este și o baladă, dealtfel licențioasă, în graiul vorbit între Udine și rîul Isonzo, în care o fată *(dumlo < * domn(u)la, * dominula,* diminutiv de la *domina)* povestește, folosind și forma dialogată, întîlnirile sale amoroase cu un tînăr *(infant < infante(m))*. Este conținută într-un codice de la Biblioteca del Museo Civico Correr din Veneția [103] și începe astfel:

E la fuor del nuestri chiamp
Spes jo me chiat un biel infant... [104]

În secolul al XVI-lea a început și poezia artistică în Friuli [105], poezie care l-a avut, în secolul al XVII-lea, printre cei mai de seamă reprezentanți ai săi, pe Ermes di Colloredo (1622—1692); lirica a continuat neîntrerupt pînă la Pietro Zorutti (1792—1867) și pînă la poeții contemporani.

§ 84. **Cele mai vechi documente în sardă.** Trecem acum din Ladinia în Sardinia. Din punctul de vedere al textelor vechi în vulgară, Sardinia este, fără îndoială, zona din Italia care ne oferă recolta cea mai bogată și mai omogenă. Documentele prezintă o mare importanță lingvistică, alături de cea istorico-juridică (multe dintre textele vechi sarde sînt documente de primă importanță pentru istoria dreptului italian), dar nu au cîtuși de

[103] Poezia este cuprinsă în Codicele Cicogna 847 (fost 1248) al Muzeului Correr din Veneția (c. 363, v.). A fost publicată pentru prima dată, într-un mod puțin satisfăcător, de L. CICERI, „Il Tesaur", I (1949), p. 11—12; o analiză foarte minuțioasă, cu note lingvistice și hermeneutice, a dat S. PELLEGRINI, *Ce fastu?*, în *SM*, 3-a, S., VI (1965), nr. 2, p. 395—407 (și v. nota 101).

[104] „Și acolo în afara cîmpului nostru, deseori eu întîlnesc un tînăr frumos..."

[105] Cf. P. S. LEICHT, *Il Friulano dalla fase orale alla fase letteraria*, în „Il Tesaur", I (1949), p. 36—39.

Scanned with OKEN Scanner

puțin valoare literară. Tentativa de a demonstra prezența unei literaturi poetice sarde, anterioare celei a Școlii poetice siciliene, prin așa-zisele *carte* de Arborea, s-a dovedit a fi o abilă mistificare [106].

517 Printre textele vechi, dintre care multe din secolele XI și XII, rămîne numai problema alegerii. Ne-am putea însă întreba: de ce Sardinia oferă o cantitate atît de mare de documente de limba vulgară? După părerea noastră, motivul constă în cultura înapoiată din insulă, în slaba cunoaștere a latinei (și cu atît mai puțin a limbii grecești). Era deci inevitabil ca și documentele juridice oficiale, pentru a fi înțelese, să fie redactate în limba vulgară. Dar, deși în toate documentele se găsesc urme dialectale care indică unele particularități regionale, în Sardinia s-a format, încă din cele mai vechi timpuri, o limbă vulgară „ilustră", bazată pe logudoreză [107].

Reproducem integral un privilegiu logudorez al cărui text, din 1080—1085, este păstrat în Arhiva de Stat din Pisa (Diplom. Acq. Coletti).

519 „In nomine Domini amen. *Ego iudice Mariano de Lacon fazo ista carta ad onore de omnes homines de Pisas pro xu toloneu ci mi pecterunt: e ego donolislu pro ca lis so ego amicu caru e itsos a mimi; ci nullu imperatore ci lu aet potestare istu locu de non (n)apat comiatu de leuarelis toloneu in placitu: de non occidere pisanu ingratis; e ccausa ipsoro ci lis aem leuare ingratis, de facerlis iustitia inperatore ci nce aet exere intu locu. E ccando mi pet-*

[106] Este vorba de circa 50 de pergamente vîndute pe la jumătatea secolului trecut de un misterios călugăr și cumpărate, pentru o sumă pe atunci destul de mare, de către Biblioteca Universității din Cagliari. Ele au fost publicate, într-o ediție de lux, de PIETRO MARTINI, *Pergamene, codici e fogli cartacei di Arborea*, Cagliari, 1863 (și *Appendice*, 1865). Examenul paleografic al acestor pergamente și hîrtii, despre care se spunea că provin din regiunea Oristano, a demonstrat însă existența unor ciudate inconsecvențe, iar examenul lingvistic a dovedit falsul: în ele erau folosite forme anacronice și imposibile pentru epoca respectivă! Mistificatorul fusese însă, în cîteva locuri, destul de abil și imitase în parte (mai ales pentru documentele istorice și administrative), documente originale; cf. W. FÖRSTER, *Sulla questione dell'autenticità dei Codici d'Arborea*, în „Mem. Acc. Sc. di Torino", s. II, vol. LV (1905), p. 223—254.

[107] Cf. B. A. TERRACINI, *Romanità e Grecità nei documenti più antichi del volgare sardo*, în „Atti del II Congr. di Studi Romani", Roma, 1931, vol. III, p. 205—212. M. L. WAGNER, în lucrarea citată *La lingua sarda*, Berna, 1950, p. 39, scrie pe drept cuvînt: „Această cultură latină, care, evident, s-a limitat la elementele culte din oraș, s-a stins complet în urma izolării Sardiniei, datorată piraților sarazini și sărăcirii ei. Odată cu dominația Bizanțului, greaca a devenit limbă oficială, iar cînd, după prăbușirea Imperiului de Răsărit, scribii bizantini au părăsit insula, curentul viu al culturii latine se pierduse cu totul. În aceste condiții, populația sardă a început să se slujească de propria ei limbă în redactarea documentelor oficiale. Așa se explică faptul că limba vulgară a prevalat în Sardinia mai devreme decît în alte părți". De asemenea, A. RONCAGLIA, *Le Origini* ..., p. 207, remarcă: „O observație se impune, în primul rînd. În documentele din Campania limba vulgară era folosită pentru a reda cît mai fidel și mai comprehensibil pentru oricine depozițiile făcute, sub jurămînt, de către martori; dar contextul expozitiv și dispoziția în pagină, pe scurt corpul documentului, era tot în latină. În documentul sard, în schimb, vulgara nu are nici o motivare deosebită în problema de fidelitate a mărturiilor; ea nu deosebește un moment special din actul juridic, lăsînd la o parte scurta formulă religioasă inițială; vulgara este pur și simplu limba documentului, adică, fără îndoială, limba oficială a cancelariei. Această inovație este cu atît mai importantă cu cît reprezintă o serie de condiții care, în peninsulă, vor fi atinse mult mai tîrziu: cancelariile noastre — chiar și cea din Pisa, unde, datorită raporturilor strînse pe care le-am constatat, exemplul sard era bine cunoscut — continuă, și vor continua încă mult timp, să folosească în documentele oficiale latina, în timp ce, în Sardinia, folosirea oficială a limbii vulgare devenise o practică normală".

Scanned with OKEN Scanner

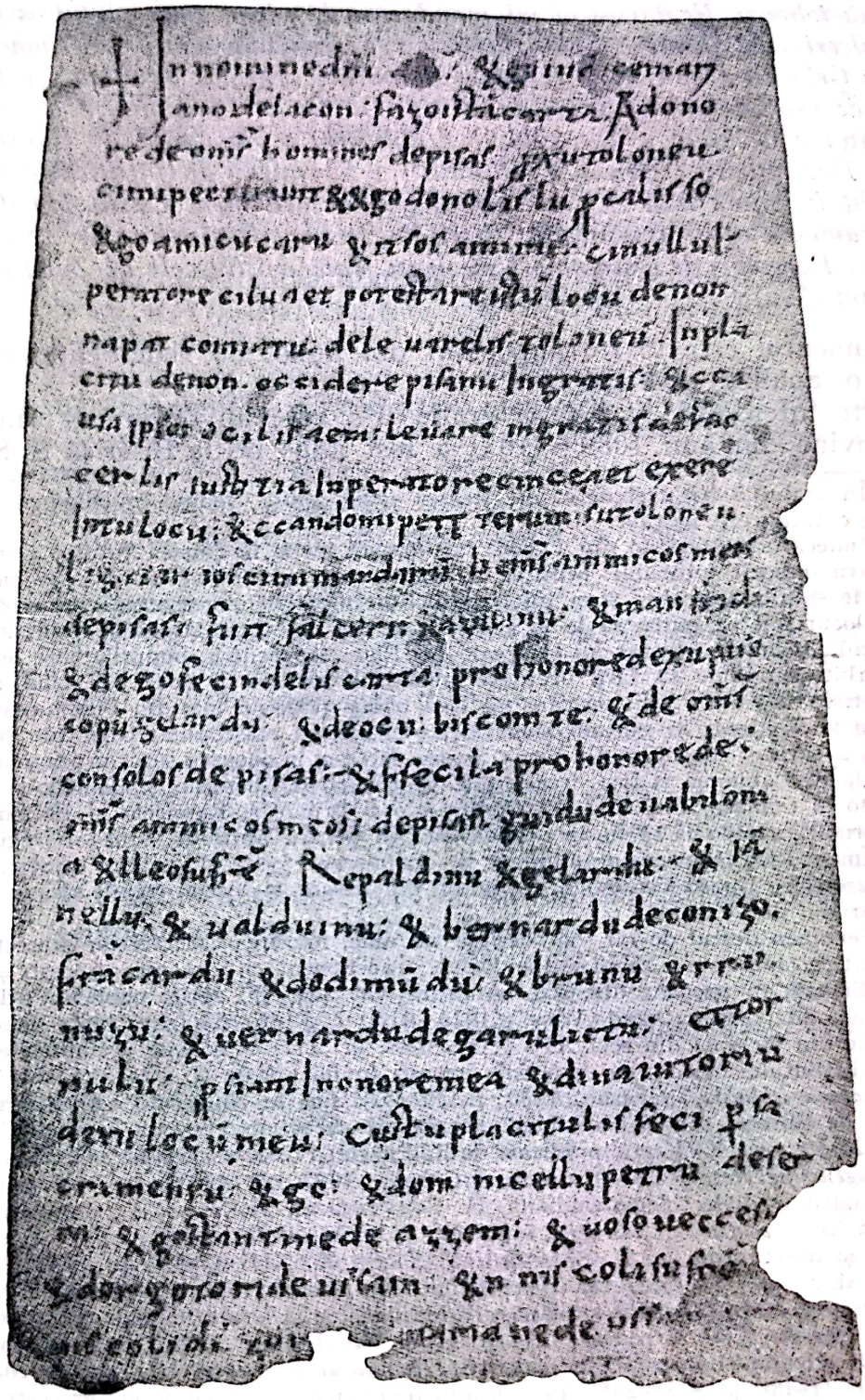

Fig. 44. Facsimil al privilegiului logudorez păstrat la Arhiva de Stat din Pisa (după S. DEBENEDETTI, „Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino", vol. LXI (1926), p. 79)

terum su toloneu, ligatarios ci mi mandarum homines ammicos meos de Pisas, fuit Falceri e Azulinu e Manfridi, ed ego fecindelis carta pro honore de xu piscopu Gelardu e de Ocu Biscomte e de omnes consolos de Pisas: e ffecila pro honore de omnes ammico meos de Pisas; Guidu de Uabilonia e lLeo su frate, Repaldinu e Gelardu, e Iannellu, e Ualduinu, e Bernardu de Conizo, Francardu e Dodimundu e Brunu e rRannuzu, e Uernardu de Garulictu e tTornulu, pro siant in onore mea ed in aiutoriu de xu locu meu. Custu placitu lis feci per sacramentu ego e domnicellu Petru de Serra, e Gostantine de Azzem e Uoso Ueccesu e Dorgotori de Ussam e nNiscoli su frate [e n]Niscoli de Zor[i e]Mariane de Ussam...".

Documentul este foarte important din punct de vedere lingvistic și ar merita o analiză detaliată [108].

520 Foarte interesant, și pentru grafie [109], este un document din Cagliari care provine din anii 1089—1103; a fost adus de la Biserica S. Saturnino

[108] În grafia *iudice* trebuie să se citească *iudike; fazo* trebuie probabil să se citească *faθo*. Iată o traducere literală:

„Eu judecătorul Mariano din Làconi fac această hîrtie în cinstea tuturor oamenilor din Pisa, pentru impozit (probabil: scutirea de vamă) așa cum mi-au cerut-o. Și eu le-o dau pentru că le sînt bun prieten și ei, mie. Că nici un împărat (guvernator) care va avea putere în aceste locuri nu va putea să le ia această [scutire de] vamă acordată prin document, și să nu ucidă în mod arbitrar un cetățean din Pisa, iar pentru bunurile care le-ar fi luate în mod arbitrar trebuie să facă dreptate împăratul care va fi acolo. Și cînd ne-au cerut vama (scutirea de vamă), solii pe care mi i-au trimis prietenii mei din Pisa au fost Falcheri și Azzolino și Manfredi și eu am făcut hîrtia în cinstea episcopului Gherardo și a lui Ugo Visconti și a tuturor consulilor din Pisa. Și am făcut-o în onoarea tuturor prietenilor mei din Pisa: Guido di Babilonia și Leo, fratele său, Repardino și Gherardo, și Gianello și Baldovino, și Bernardo di Conizzo, Francardo și Dodimondo și Bruno, și Ranuccio și Bernardo di Carletto și Tornolo, pentru ca să fie în cinstea mea și pentru ajutorul locurilor (regiunii) mele. Acest document l-am făcut cu jurămînt eu și „domnișorul" [v.n. 111] Pietro di Serra și Costantino di Azzem, și Buoso Vecceso, și Torgotori din Ussam, și Niscoli fratele său, și Niscoli din Zori, și Mariano din Ussam..."

[109] Fenomen destul de rar, dar desigur nu unic, folosirea caracterelor grecești pentru a transcrie latina (cum este și cazul slujbei latine, transliterată cu caractere grecești și cu traducere interlineară în greacă, din Cod. Ambros. Gr. 350 (F. sup.), publicată de A. Heisenberg, în „Sitz. bayer. Akad. Wiss.", 1923, Abh. 2, p. 46—52) sau limbi neolatine. Într-un codice din Messina din sec. XIV (Cod. Mess. gr. 112) se găsește o traducere siciliană a Evangheliei Sfîntului Marcu, cu caractere grecești (publicată de G. Cesareo, *Studi e ricerche su la letteratura italiana*, Palermo, 1930, p. 29—52). Foarte cunoscute cercetătorilor sînt și rețetele și descîntecele în dialect sicilian, scrise cu caractere grecești, în Codicele Marciano Naniano 225 din sec. XVI care, publicate de F. Pradel, *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters*, Giessen, 1907, p. 14—32, au fost apoi comentate de un specialist în dialectologie siciliană, H. Schneegans, *Sizilianische Gebete, Beschwörungen und Rezepte in griechischer Umschrift*, în *ZRPh*, XXXII (1908), p. 573—592 (să se confrunte corectările și observațiile lui C. Salvioni, în *ZRPh* XXXIII (1909), p. 323—334 și ale lui J. Subak, ibid., p. 334—337, ca și notele lui Schneegans, ibid., p. 337—338). A. Pagliaro a scos la lumină, dintr-un codice al mănăstirii basiliene de la Grottaferrata (deci dintr-un centru de cultură greacă) (Cod. Greco nr. 311, ex. L. a. VI. din sec. XIV), o interesantă formulă de confesiune siciliană, în caractere grecești (*Formula di confessione siciliana in caratteri greci*, în *CN*, VIII (1948), p. 223—235). Pentru alte texte siciliene în caractere grecești v. O. Parlangèli, *Testi siciliani in caratteri greci*, în *BCSFLSic*, VII (1962 = Saggi Li Gotti, II), p. 464—468. Provin din secolul al XVI-lea și texte calabreze scrise cu caractere grecești, precum tipicul mănăstirii S. Bartolomeu din Trigona, comentat de S. G. Mercati, în „Arch. Storico per la Calabria e la Lucania", VII (1938), p. 197—223, și Confesiunea ritmică calabreză publicată în Cod. Ambrosiano gr. 89 (B. 39 sup.), provenind de la Mănăstirea Casole, de către A. Pagliaro (*Confessione ritmica calabrese in caratteri greci*, în *CN*, X (1950), p. 27—48).

din dioceza Cagliari și se păstrează acum în „Archives départamentales des Bouches-du-Rhône" din Marsilia [110]. Dăm mai jos numai primele rînduri:

† *Ἠνόμ[ινη] δε πάτρη ἐτ φιλιο ἐ σσαντω ἠσπήριτο. Ἐγω ἰούδ[ικι]. Σαλούση περ βολουντ[άτη δέ δόννου Δ[έου] πότεστάνδω πάρτη δε Κ[άραλης ..... φα]τσο ηστα Καρτα πρὸ κάωσα κη δέδητ πάτρε μέου ἰούδικι Τρογοτόρη ἀ σάντου Σατούρνη .. χη σα δοννακάλια σοῦα δε Κλουσω κουν σέρβους σούους ἐ κουν ἀκίλας σούας, ἀ Φοράτου Κορσον κ[ουν μουλι]έρε σοῦα ε κουν φίλιους σούους, σευε Σοφία κη λασσέ, λίβερα πρὸ ἀνημα δε φίλια μία δόννα Ελένη, ε δο ....*[111]

Se observă aici că valoarea literelor grecești este aceea din greaca bizantină (adică, de ex., η = *i*). Dialectul este, spre deosebire de cel din documentul precedent, campidanez.

Documente mult mai ample sînt așa-zisele *condaghi*, nume prin care se indică în sardă documentele care atestă o negociere juridică și mai ales regis- 521
trul în care se găsesc transcrise toate aceste acte [112]. Deoarece asemenea acte se păstrau mai ales la biserici și mănăstiri, aceste *condaghi* corespund, mai mult sau mai puțin, registrelor bisericilor și abațiilor de pe continent; de aceea ele au fost găsite în Sardinia numai pe lîngă astfel de instituții religioase.

În unele cazuri nu ni s-a păstrat originalul sard, ci numai o traducere. Așa s-a întîmplat cu *Condaghe di San Michele di Salvenor* care, scris inițial în sardă, s-a păstrat într-o traducere spaniolă din secolul al XVII-lea. Dar, din fericire, avem și cîteva *condaghi* originale, vechi și foarte prețioase. Unul este acela de la San Pietro di Silki (o mănăstire lîngă Sassari), achiziționat pe la sfîrșitul secolului trecut de Biblioteca universitară din Sassari (cod. 100) și publicat în 1900 de G. Bonazzi [113]. Conține copii ale unor vechi registre și documente ale mănăstirii și ale altor mănăstiri dependente, pe care a pus să le facă, pe la jumătatea secolului al XII-lea, stareța Maximilla; acest *condaghe* a fost apoi continuat pînă în secolul al XIII-lea. Dialectul este logudorez. Reproducem cîteva rînduri (§ 27):

„Ego prebiteru Petru Iscarpis ki ponio in ecustu condake de s[an]c[t] Petru de Silki pro Elene de Funtana ki fuit ankilla de s[an]c[t]u Petru de Silki,

---

[110] În aceeași arhivă se găsește și alt document, provenind de la aceeași biserică din Cagliari, care este cu un secol mai modern și este scris cu litere latine. Starea proastă de conservare face în cîteva locuri lectura incertă. A fost publicat în mod exemplar de Gianfranco Contini, *La seconda carta sarda di Marsiglia*, în „Studia ghisleriana", II, vol. I (1950), p. 61—79 (cu un glosar complet).

[111] „În numele Tatălui, al Fiului și al Sfîntului Duh. Eu, judecătorul Salusio, cu voia Domnului Dumnezeu guvernînd în provincia Cagliari ..., pun (= fac) această hîrtie pentru lucrurile pe care le-a dat tatăl meu, judecătorul Trogotori, lui Santu Saturni[no] ... *donnicalia* sa din Cluso cu servitorii săi și servitoarele sale, pe Foratu Corsu cu soția și fiii săi, afară de Sofia, pe care am lăsat-o liberă pentru sufletul fiicei mele donna Elena, și dau ...". Să se observe că *donnica* desemnează ceea ce aparținea judecătorului iar *donnicellu, donnighellu* era titlul dat fiilor, fraților, și rudelor judecătorilor; *donnicalia (donnicaliae)* „casele cu terenuri, vii, slujitoare, servitori, animale, pășuni, pajiști" (cf. M. T. Atzori, *Glossario del Sardo antico*, Parma, 1953, p. 140).

[112] Cuvîntul derivă din gr. κοντάκιον care înseamnă la origine „sul", dar care în greaca bizantină avea deja sensul de „document (oficial)" și chiar de „volum".

[113] G. Bonazzi, *Il Condaghe di S. Pietro di Silki, testo logudorese inedito dei sec. XI—XIII*, Sassari — Cagliari, 1900.

Scanned with OKEN Scanner

e lleuatila a llarga Janne de Monte, e fekerun IIII fiios, a Maria, et a Gauini, et a Justa, et a cCaterini. Essende su fetu fattu, tènninde corona de iudike Barusone, cun donnos de Janne de Monte, cun Furatu de Seuin, e ccun Comita de Gunale. Judicarunimi a iura ca mi la leuaran a llarga et issara iurait su mandatore de clesia, ca ad Elene de Funtana a llarga fekit leuata, ki non fekit pettita alicando nen a donnu, nen a cculiuertu per ista †; et issara mi torrarun tottu su fetu, e lleuaimindelu. Testes, su donnu meu iudike Barusone, e Mariane de Thori, e Petru de Serra, e Therkis de Nureki, kinke fuit curatore in Romania, e Dorgotori de Sogostos, e Dorgotori de Oiun, e Dericcor de Capathennor, e Dorgotori de Uosoue, e Furatu de Uosoue et totta corona in co ui fuit tottu locu gollettu in Turres sa die de sinotu"[114].

522 Alt *condaghe* foarte important este acela de la San Nicola di Trullas, care cuprinde actele mănăstirii începînd din 1113 pînă în prima jumătate a secolului XIII. Acest codice, împreună cu *Condaghe di S. Maria di Bonàrcado*, despre care se va vorbi puțin mai jos, a fost proprietate particulară pînă acum cîțiva ani, cînd prin intervenția guvernului a intrat în Biblioteca Universitară din Cagliari; s-au publicat astfel, în același timp (1937), două ediții: una îngrijită de R. CARTA-RASPI [115] și cealaltă îngrijită de doi istorici ai dreptului italian: E. BESTA și A. SOLMI [116]. Publicarea acestor texte, așteptată de atîta vreme, a dat naștere unei prețioase lucrări lingvistice a celui care a fost maestru în studiile sarde: M. L. WAGNER, așa cum, cu cîțiva ani mai înainte, ediția lui BONAZZI cuprinzînd *Condaghe di S. Pietro di Silki* dăduse naștere unei lucrări devenite clasice, a lui W. MEYER-LÜBKE [117]. Tabloul care rezultă din acest *condaghe* nu este mult diferit de acela al *condaghi*-lor de la S. Pietro di Silki și de la S. Michele di Salvenor, dar „deoarece, spre deosebire de acestea din urmă, mănăstirea de la S. Nicola se găsea într-o regiune muntoasă, departe de modestele centre populate din Sardinia, *condaghe* de la S. Nicola di Trullas oglindește o viață mai simplă și mai aspră, lăsînd foarte puțin să se întrevadă întîmplările, datorită cărora, sub influența curen-

[114] „Eu preotul Petru Iscarpis fac acest *condaghe* la San Pietro di Silki pentru Elena de Funtana care a fost slujnică a mănăstirii San Pietro di Silki și a luat-o prin răpire (de soție) Giovanni de Monte, și au făcut 4 fii: Maria și Gavino și Giusta și Caterina. Fiind făcuți copiii *(su fetu)*, m-am judecat [*tenninde corona:* it. *ne tenni corona*] prin judele Barusone cu stăpînii lui Giovanni de Monte, cu Furatu de Sevin și cu Gomita de Gunale. Mă judecară (= îmi impuseră) să jur că mi-o luaseră cu forța și atunci a jurat administratorul bisericii că Elena de Funtana prin răpire a fost luată, că nu a făcut niciodată plîngere (Giovanni de Monte) nici domnului nici vreunui alt serv eliberat [*collibertus*-cubierertu] pentru această †. Și atunci mi-au restituit toți copiii și i-am luat. Martori, domnul meu, judecătorul Barusone, și Mariano de Thori și Pietro de Serra și Therkis de Nureki care a fost curator la Romània (funcționar administrativ și judecătoresc al curatoriei zisă *Romània*, care avea centrul la Turres) și Dorgotori din Sogostos și Dorgotori din Oiun și Dericcor din Capathennor și Dorgotori din Vosove și tot tribunalul [*corona*], cînd toți s-au adunat la Turres (azi *Porto Torres*), în ziua adunării".

[115] R. CARTA-RASPI, *Condaghe di San Nicola di Trullas*, Cagliari, 1907; și *Condaghe di S. Maria di Bonarcado*, Cagliari, 1937.

[116] E. BESTA și A. SOLMI, *I condaghi di San Nicola di Trullas e di S. Maria di Bonarcado*, Milano, 1937.

[117] M. L. WAGNER, *Über die neuen Ausgaben und die Sprache der altsardischen Urkundenbücher von S. Nicola di Trullas und S. Maria di Bonarcado*, în *VoxR*, IV (1939), p. 237—269 și V (1940), p. 106—164; W. MEYER-LÜBKE, *Zur Kenntniss des Altlogudoresischen*, Wien, 1902 (*Sitz. Akad. Wien*, CXLV, 5).

Scanned with OKEN Scanner

tului de civilizație de pe continent, insula tireniană, rămasă pînă atunci în condițiile unei mari simplități, se trezea încet-încet la formele mai complexe ale noii vieți civilizate "(A. SOLMI, prefața la ediția citată cuprinzînd *Condaghi di S. Nicola di Trullas e di S. Maria di Bonarcado*, p. 13). Dialectul este logudorez, ca și acela din *condaghe* de la S. Pietro di Silki. Iată un fragment (§ 12):

„Ego Martinus p[res]b[ite]r et priore de s[an]c[t]u Nichola de Trullas ci ponio in istu codice su cantu 'nce parai et in donu et in prezu. Camporailli a cComita de Bosobe et assos f[ratres] su saltu de Serra de iugale abe su badu d'Uras; et d'essit totube bia usce approbe dessu bulbare de Formicosu, ube se furcan sas bias, et lebat totube sa bia manca usce a funtana d'Ulumos et collat totube 523
su ribu usce assu badu ube fuit sa petra ficta, ube iunpan sos de Puzupassaris a cKelemuli, et abe su badu lebat derectu isce ad agitu de ianas, abinde totube bias usce assu ribu siccu, ube parzian de pare cun sos de Azen et falat totube ribu usce assu badu d'Uras e ccludet. et deibilis II iuga de domatos et III caballos curiaces et XVI vaccas et CXXX berbeces. T[estes]: donnu Petru de Serra, ci fuit curatore, et Petru Zancis maiore de scolca et Gosantine Capiza et Furatu Icali et Janne Serrenti" [118].

Mai complex și mai dificil este textul de *condaghe* de la S. Maria di Bonàrcado, care provine din secolele XII și XIII. După SOLMI, care nu era lingvist, acest *condaghe* ar fi redactat în dialect campidanez „și mărește considerabil cîmpul cunoștințelor noastre, care s-au redus pînă acum la documentele cagliaritane și la puține alte elemente sporadice" [119]. Dar WAGNER, după o examinare amănunțită a fenomenelor lingvistice, conclude că limba acestui *condaghe* este, în linii mari, prevalent logudoreză, chiar dacă cu multe influențe meridionale (campidaneze) [120]; dealtfel Bonàrcado aparține și astăzi unei zone dialectale de tranziție între Campidano și Logudoro. Reproducem aici cîteva rînduri din § 146 datînd din epoca în care, la Arborea, era judecător Barusone (circa 1146):

„Et ego iudice Barusone ki fazo ateru bene ad s[an]c[t]a Maria de Bonarcatu p[ro] luc[ra]rellu su regnu[m] d'Arbore et p[ro] [ka] dedimi D[eu]s fiios et pace

[118] „Eu Martinus, preot și prior (= stareț) al mănăstirii San Nicola di Trullas trec (= scriu) în acest codice tot cît am procurat și în dar și cumpărat [*in prezu*]. Am cumpărat de la Comita di Bosobe și de la frații săi pămîntul (*saltu*) de la Serra di Iugale pînă la vadul Uras; și iese de-a lungul drumului pînă lîngă stîna Formicosu, unde se despart drumurile și o ia de-a lungul drumului la stînga, pînă la Fîntîna ulmilor și coboară de-a lungul rîului, la vad, unde a fost înfiptă o piatră, unde trec cei din Puthupassaris la Kelemuli (astăzi Cherèmule) și de la vad se merge drept pînă la Agitu de Janas și de acolo de-a lungul drumurilor iese la rîul secat, unde se desparte de cei din Athen [unde erau hotarele cu pămînturile familiei Athen] și coboară de-a lungul rîului pînă la vadul Uras și se închide. Și le-am dat două juguri de cai de casă (*domatos*) și trei cai de cursă(?) și șaisprezece vaci și 130 oi. Martori: domnul Pietro de Serra care a fost curator și Pietro Zancis (*maiore de scolca*) „mai mare peste armată" și Costantino Capizi și Furato Icali și Giovanni Serrenti" [cf. și *Crestomație romanică*, I, București, 1962, p. 369].

[119] Prefața la ediția citată la nota 116, p. 17.

[120] *VoxR*, V (1940), p. 121 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

in su regnu[m]. Atungolli a su saltu de cl[esi]a de Petrap[er]tusa, ki ant a prandu de cavallos; dolli daue sa vadu dessu giradoriu dessu molinu in co collat su flume[n] usque a bau de canales. Et ergetsi sa via de Serra longa usque assa Torrigla. Et falat a nnurake rubiu et ferissi assu p[ra]tu dessos cavallos de cl[es]ia. Custa atuntura ki 'lli fazo ad s[an]c[t]a Maria la sego daue su regnu de Migil. Apatsinde in se[m]pit[ernum]. Et non siat ausu non iudice non curatore non mandatore nen ullu servu[m] meu[m] a kertarende et ne ad intrareve a tuturu dessos monagos"[121].

524 Mai recente sînt alte două texte scoase de curînd la lumină: codicele de la San Pietro di Sorres, publicat cu multă acuratețe și cu un glosar foarte bun de A. SANNA [122], și *Condaxi Cabrevadu* din regiunea Oristano, ediție îngrijită de M. T. ATZORI [123]. Primul datează din secolul al XV-lea, iar celălalt din secolul al XVI-lea.

§ 85. **Cele mai vechi atestări ale italienei.** Am arătat la § 75 că, în documentele latine tîrzii din Italia, se găsesc multe urme de elemente populare și că deseori s-a crezut că pot fi considerate cele mai vechi documente de italiană fraze care, în realitate, nu erau decît latină tîrzie incorectă, în care se făcea simțită limba populară, dar care încă nu puteau fi considerate italiene. În istoriile obișnuite ale literaturii italiene, se indică în general ca prime documente de italiană formulele de jurămînt din Placito di Capua din 960. Pare însă a exista un document anterior, cu toate că nu poate fi considerat italian pur. Este vorba de o ghicitoare veroneză asupra căreia credem că merită să ne oprim. Într-o carte de rugăciuni mozarabică, păstrată la Biblioteca Capitolare din Verona (cod. LXXXIX), la c. 3 r. găsim scris, de mînă italiană din secolul al VIII-lea, sau cel mai tîrziu al IX-lea, ceea ce, în transcriere diplomatică, reproducem mai jos:

1 † *separebabouesalbapratalıaaraba & albauersorioteneba & negrosemen*
2 *seminaba*
3 † *gratiastibiagimusomnipotenssempiternedeus.*

[121] „Și eu judecătorul Barusone fac alt bine [mănăstirii] Santa Maria di Bonàrcado pentru profitul domeniului Arborea și pentru că Domnul mi-a dat fii și pace în domeniul [meu]. Îi anexez la pămîntul [*saltu*] bisericii Petrapertusa, pe care o au ca pășune [*prandu*] pentru cai. Îi dau de la vadul roții morii, unde coboară rîul pînă la vadul canalelor. Și drumul urcă de la Serra lunga pînă la Torriglia; și coboară la un *nuraghe* roșu și ajunge la pășunea [p[ra]tu] cailor bisericii. Acest adaos *(atuntura)* pe care-l fac Sfintei Maria îl iau din domeniul Migil. Să-l păstreze pentru vecie. Și să nu îndrăznească nici un judecător, nici un curator sau administrator, și nici un slujitor de-al meu să-l dispute sau să intre pe acest teren făcînd nedreptate *(a tuturu)* călugărilor".

Mulțumesc colegului Antonio Sanna de la Universitatea din Cagliari pentru că mi-a trimis o versiune literală a textelor sarde pe care le-am reprodus aici, care mi-a slujit să clarific unele îndoieli.

[122] A. SANNA, *Il codice di S. Pietro di Sorres, Testo inedito logudorese del sec. XV*, Cagliari, 1957.

[123] M. T. ATZORI, *Il Condaxi Cabrevadu*, Modena, 1957 și de aceeași autoare cf. și: *Brogliaccio del Convento di S. Martino di Oristano*, Parma, 1957.

Scanned with OKEN Scanner

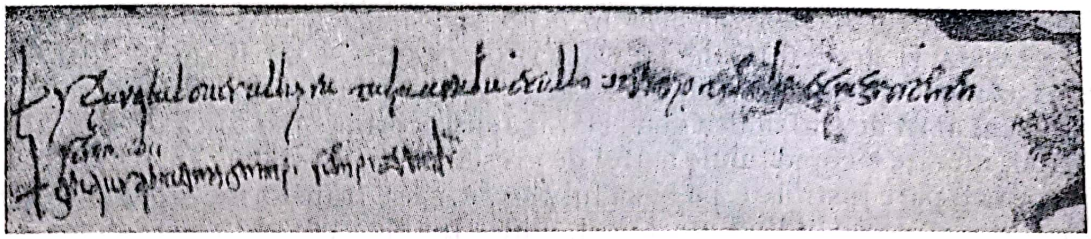

Fig. 45. Facsimilul *Indovinello veronese* din f. 3 r. a codicelui LXXXIX al Bibliotecii Capitolare din Verona (după R. M. RUGGIERI, *Testi antichi romanzi*, facsimilul nr. 4)

Această parte din codice a fost publicată pentru prima dată de paleograful L. SCHIAPARELLI [124] și a fost interpretată ca un cîntec pastoral de N. TAMASSIA și M. SCHERILLO [125], în timp ce G. BERTONI i-a stabilit caracteristicile lingvistice [126]. DE BARTHOLOMAEIS [127], bazîndu-se pe observația justă a unei eleve a lui, a susținut că textul nu reprezenta un cîntec pastoral, cum crezuse și el la început, ci o ghicitoare despre mîna care ține tocul, în timp ce scrie. Într-adevăr o ghicitoare, a adăugat RAJNA [128], însă nu de origine populară, cum credea DE BARTHOLOMAEIS, ci cultă și nu în „latină vulgară", cum propuseseră TAMASSIA și SCHERILLO, sau în „latină rustică", cum spunea BERTONI, și nici „semivulgară", cum considera DE BARTHOLOMAEIS, ci în pură „limbă vulgară". TAMASSIA și DE BARTHOLOMAEIS propuseseră și schimbarea ordinei versurilor și corectarea cîtorva puncte; RAJNA a fost de acord în mare parte cu corectările lui DE BARTHOLOMAEIS, așa încît textul stabilit de cei doi iluștri romaniști ar fi: 525

Boves se pareba
e(t) albo versorio teneba,
alba pratalia areba
e negro semen semineba.

Mult mai aproape de original, mai verosimilă, chiar dacă mai puțin frumoasă, este reconstrucția făcută de MONTEVERDI [129], după care ar trebui să se citească:

Se pareba boves, alba pratalia araba, 526
albo versorio teneba, negro semen seminaba.

---

[124] L. SCHIAPARELLI, *Sulla data e provenienza del cod. LXXXIX della Biblioteca Capitolare di Verona (Orationalis Mozarabicus)*, în *ArchStorIt.*, LXXXII (= S. VII, vol. I) (1924), p. 106—107.

[125] N. TAMASSIA și M. SCHERILLO, *Un'antichissima cantilena georgica in Latino volgare*, în *RIL*, LVII (1924), p. 734—736.

[126] G. BERTONI, în *GSLI*, LXXXV (1925), p. 389—390.

[127] V. DE BARTHOLOMAEIS, *Ciò che veramente sia l'antichissima cantilena „Boves se pareba"*, în *GSLI*, XC (1927), p. 197—204, cu o *Poscritta a „Boves se pareba"*, ibidem, XCI (1928), p. 67—76.

[128] P. RAJNA, *Un indovinello volgare scritto alla fine del secolo VIII o al principio del IX*, în „Speculum", III (1928), p. 291—313.

[129] A. MONTEVERDI, *A proposito dell'indovinello veronese* în volumul său *Saggi neolatini*, Roma, 1945, p. 39—58 (tipărită anterior în *StMed*, N.S.X. (1937), p. 204—212); a se vedea de același autor *Manuale di avviamento agli studi romanzi* pe care l-am citat de mai multe ori, p. 130—133.

Scanned with OKEN Scanner

Inversarea lui *se pareba boves* în *boves se pareba* a fost propusă mai întîi de TAMASSIA și acceptată de DE BARTHOLOMAEIS și de RAJNA; ultimii doi cercetători au propus de asemenea să se așeze, pe locul al doilea, al treilea vers, iar pe locul al treilea, al doilea vers. Dar în felul acesta se modifică tot textul care, probabil, nu este o copie (unde astfel de greșeli ar fi posibile), ci originalul. De asemenea nu pare justificat, pe baza lui *pareba*, să se transforme *araba* și *seminaba* în *areba* și *semineba*; în linii mari deci, ediția lui MONTEVERDI este preferabilă.

Este absolut sigur că acest fragment este venet. Pentru a dovedi aceasta este suficientă forma *versorio* < versorium, care corespunde formei *versor* „plug" din venețiană, padovană, veroneză și belluneză [130]. Ar putea să surprindă într-un text venet *a* > *e* în *pareba* (la care RAJNA adaugă, prin analogie, corectînd manuscrisul, celelalte două imperfecte de conjugarea I); *parare* cu sensul „a împinge, a mîna boii" este răspîndit în Italia de nord; *a* > *e* apare astăzi rar în venetă; în textele venete vechi se întîlnește, deși rar, de ex. *stev'io* în „Pianto della Vergine" (Plînsul Fecioarei), publicat de Linder; dar nu sînt rare transformările analogice ale imperfectelor de conjugarea I după conjugarea a II-a (de ex. la S. Stino di Livenza: *mi portee, ti te portee* etc.). S-ar putea rezolva dificultatea dacă *pareba* ar fi interpretat ca derivînd de la *parēre* și nu de la *parare*, cum a propus G. CONTINI [131], care traduce primul vers: „Ceea ce (adică mîna care scrie) semăna cu niște boi ..."; dar o asemenea interpretare, cu toată erudiția filologică a lui Contini, pare forțată. Și mai puțin verosimilă este ipoteza lui C. A. MASTRELLI [132], după care *Se pareba* ar fi protaza unui period ipotetic, care ar trebui să fie înțeles ca „Se parevano buoi ..." (Dacă păreau boi ...), sau aceea a lui G. PRESA [133] după care *se pareba* ar putea să fie înțeles ca „appaiava" („împerechia"). *-s* final de la *boves* este considerat de RAJNA ca popular venet vechi; dar, cu tot respectul pentru ilustrul filolog, se poate vedea că este mai prudent a-l considera un latinism (cel puțin grafic) deoarece în textele venete, chiar dacă nu
527 lipsesc urme ale lui *-s* final la persoana a II-a singular din conjugarea verbală (Dante citează pentru venetă: *per le plaghe de Dio tu non verás*!), se pare că acesta nu apare ca plural al substantivelor de declinarea a III-a. Este însă adevărat că textele pe care le avem în veneta veche sînt mult mai recente decît această ghicitoare. Nici *albus* nu mai există în venetă (fiind înlocuit de german. *blank*) decît în toponimie, ca și *pratalia* (> *Praglia* (Padova), *Pradaia* (Trento)). În favoarea naturii populare a textului pledează în special *negro*, cu *e* < *ĭ*, dar știm că această inovație a apărut încă în latina vulgară. Pe scurt, am socotit necesar a aprecia această ghicitoare veroneză ca fiind primul text în italiană vulgară. Părerea noastră însă, după ce am reflectat asupra observațiilor

---

[130] După materialele din *AIS*, h. 1434, aria lui *versorium* ocupă tot teritoriul venet, veneto-ladin și friulan și pătrunde parțial în Emilia (ferrarez. *varsur*, parm. *versor*) și de asemenea într-o parte a provinciei Alessandria (Ottiglio, *varsaw*). Pentru „plug" în Italia de nord-vest predomină tipul **plovum* (> piem. *piôv*, bergam. *piô*, mantov. emil. *piö*, *piò*); în Piemont și Lombardia se întîlnește și tipul reprezentat de piem. *sloira*, lomb. *šiloria* (probabil de la un **seliare*, de unde fr. *siller*, *sillon*).

[131] G. CONTINI, în *RLR*, LXVII (1934), p. 162.

[132] C. A. MASTRELLI, *L'indovinello veronese*, în *AGI*, XXXVIII (1953), p. 190–209.

[133] G. PRESA, *Su l'indovinello di Verona*, în *Aevum*, XXXI (1957), p. 241–252.

Scanned with OKEN Scanner

lui RAJNA, este că acest text nu poate fi considerat întru totul vulgar, ci „semivulgar", cum credea dealtfel și DE BARTHOLOMAEIS.

Sîntem de acord cu MONTEVERDI în a considera ghicitoarea de origine cultă „atît pentru că compunerea ei este legată de vasta literatură enigmistică latină medievală (secolele VII—VIII), unde se găsesc numeroase paralele, cît și pentru că este vorba de scriere, care în vremurile acelea era un privilegiu rar, rezervat aproape exclusiv clericilor ..." [134], dar nu putem fi cu totul de acord în a considera că autorul a folosit limba vulgară maternă. Credem, mai degrabă, că ghicitoarea a luat naștere într-un mediu de școlari (desigur clerici) și că a fost compusă în acea latină semivulgară care trebuie să fi fost, în evul mediu, mijloc de comunicare între codiscipoli care nu erau prea siguri pe gramatica și lexicul latin.

În mod cert „vulgară" este formula de jurămînt din *Placito di Capua* din martie 960, păstrată în Arhiva de la Montecassino (caps. XXVI, fasc. V, nr. 24) [135]. Documentul a fost emis de judecătorul Arechisi pentru a rezolva o neînțelegere (probabil imaginară) între Mănăstirea din Montecassino și Rodelgrimo d'Aquino. Martorii chemați la proces, chiar dacă nu erau necunoscători ai latinei, evident afirmau în „vulgară", pentru a stabili dreptul de proprietate prin prescrierea oricărui drept precedent, că știau că acele pămînturi aparțin-
nuseră (*nec vi, nec clam, nec precario*, cum cerea dreptul roman), timp de 30 528
de ani benedictinilor. Documentul este scris, bineînțeles, în latină, dar declarațiile martorilor sînt reproduse chiar cu cuvintele populare în care au fost pronunțate (pentru aceleași motive pe care le-am arătat la § 76). Deoarece textul în latină este foarte lung, vom reproduce cîteva rînduri care cuprind fraza în vulgară (care, dealtfel, este repetată în text de 4 ori):

„... Ille autem, tenens in manum predicta abbrebiatura, que memorato Rodelgrimo hostenserat, et cum alia manu tetigit eam, et testificando dixit: *Sao ko kelle terre, per kelle fini que ki contene, trenta anni le possette parte Sancti Benedicti*. Deinde ante nos benire fecimus predictum Teodemundum diaconum et monachum, quem similiter monuimus de timore Domini, ut quicquid de causa ista ueraciter sciret diceret ipsos. Ille autem, tenens in manum predicta abbrebiatura, et cum alia manu tangens eam, et testificando dixit: *Sao ko kelle terre, per kelle fini que ki contene, trenta anni le possette parte sancti Benedicti*. Nobissime autem fecimus ante nos benire memoratum Garipertum clericum et notarium, et ipsum similiter monuimus de timore Domini et quod veraciter sciret de causa ista diceret eos ..." (v. fig. 46 *a*).

---

[134] A. MONTEVERDI, *Manuale...*, p. 131.

[135] A fost semnalată de mai bine de două secole (cf. E. GATTOLA, *Ad historiam Abbatiae Cassinensis Accessiones*, Venetiis, 1734, vol. I, p. 68—69). Cf. în special: P. RAJNA, *I più antichi periodi risolutamente volgari del dominio italiano*, în *Rom.*, XX (1891), p. 385—402; M. INGUANEZ, *I placiti cassinesi del secolo X con periodi di volgare*, Montecassino, 1929 (4-a ed. 1942); A. CAMILLI, *Il placito di Arechisi giudice di Capua*, în *StFilIt.*, VII (1944), p. 183—188; M. BARTOLI, *Sao ko kelle terre*, în *LN*, VI (1944—1945), p. 1—6; S. PELLEGRINI, *Ancora „Sao ko kelle terre"*, *LN*, VIII (1947), p. 33—35, reprodus în volumul său *Saggi di filologia italiana*, Bari, 1962, p. 17—23; A. MANCONE, *I documenti cassinesi del sec. X con formule in volgare*, Roma, 1960 (cu frumoase facsimile); P. FIORELLI, *Marzo novecentosessanta*, în *LN*, XXI (1960), p. 1—16 și *Il placito di Capua del Marzo 960*, Trieste, 1960; A. SCHIAFFINI, *I mille anni della lingua italiana*, Milano, 1962 [2]. E. COSERIU, *„que ki contene"*, în *Festschrift v. Wartburg*, Tübingen, 1968, I, p. 333—342.

Scanned with OKEN Scanner

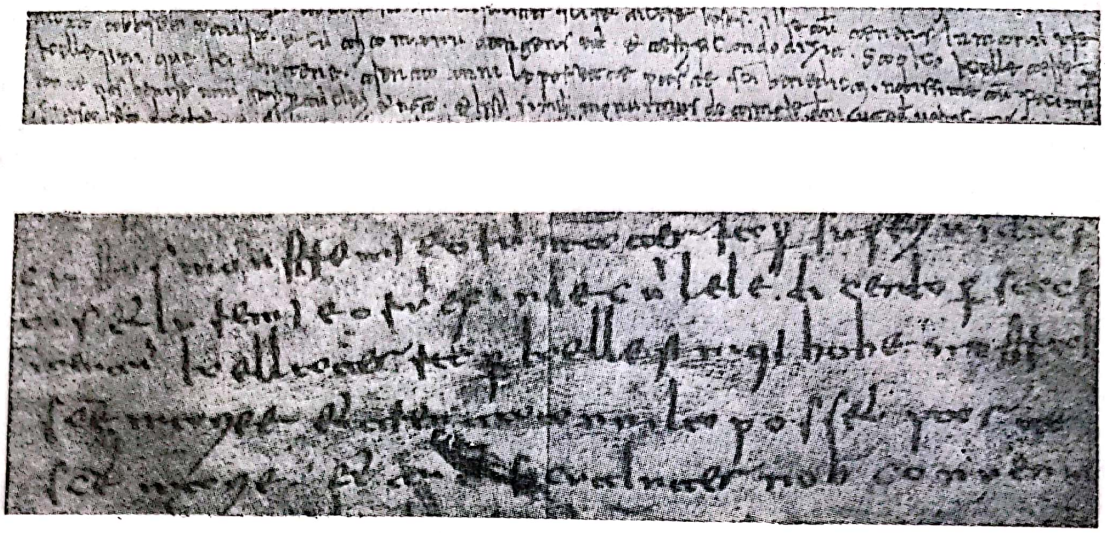

Fig. 46. a) Cîteva rînduri din *Placito di Capua* (960) (corespunzînd părții a doua din transcrierea dată mai sus, după M. INGUANEZ, *I placiti cassinesi del secolo X con periodi in volgare*, facsimilul I); b) Cîteva rînduri din *Placito di Teano* (963), conținînd formula în italiană (după M. INGUANEZ, *op. cit.*, facsimilul III)

Foarte asemănătoare sînt, și în structura lor juridică și lingvistică, formula testimonială de la Sessa Aurunca (martie 963) și cele două (*a* și *b*) de la Teano (iulie și respectiv octombrie 963), toate trei din Arhiva de la Montecassino (caps. LXIV, fasc. II, nr. 5; caps. CV, fasc. I, nr. 9 și n. 11); ele apar în părțile italiene astfel:

1. *Sao cco kelle terre* (b: *kella terra*) *per kelle fini que tebe monstrai, Pergoaldi*
529 *foro, que ki contene* (b: *conteno*), *et trenta anni le possette.*

2. *Kella terra, per kelle fini que bobe mostrai, sancte Marie è, et trenta anni la posset parte sancte Marie* (fig. 46 *b*).

3. *Sao cco kelle terre, per kelle fini que tebe mostrai, trenta anni le possette parte sancte Marie.*

În aceste formule de jurămînt se remarcă caracterele dialectale din regiunile în care au fost pronunțate (Capua, Teano, Sessa Aurunca). Astfel *sao* (cf. it. *so*) este comun în dialectele vechi din Italia meridională (alături de *fao, dao, vao*, dar astăzi în Campania există forma *saććə* < *sapio*); *ko* corespunde formei italiene meridionale *ko* < *quod* (sau, după Jeanjaquet, < *quomodo*), în timp ce it. *che* derivă din *quia; kelle* < *eccu illae* (it. *quelle*), cf. napol. *kidde* (în care *e* > *i* și *ll* > *dd* sînt inovații relativ recente); *tebe* < *tibi* este frecvent în italiana veche, mai ales în sud; în Ritmo Cassinese se găsește *tebe stissu metto a llaudari*.

Interesantă este și o inscripție romană de la sfîrșitul secolului al XI-lea. La Roma, în bazilica inferioară S. Clemente, care a dispărut sub ruine în timpul jafului din 1084, pe un zid ridicat puțin mai trîziu pentru a susține biserica de deasupra, șubrezită, se găsesc cîteva fresce care ilustrează unele episoade

din viața Sfîntului Clement. Într-una dintre aceste fresce, scena reprezintă, la dreapta, pe patricianul Sisiniu, îmbrăcat în togă, care poruncește sclavilor să transporte o coloană, pe care unul din ei o împinge cu un par. Printr-un miracol, Sisiniu și sclavii au avut impresia că văd în această coloană pe însuși S. Clement pe care voiau să-l lege și să-l aresteze. Pe frescă este o inscripție în limbă vulgară și, doar la sfîrșit, în cuvintele atribuite lui S. Clement, este în latină; inscripția este următoarea:

Sisinium: *Fili dele pute, traite.*
Gosmarius: *Albertel, trai*
(Arbertellus): *Falite dereto colo palo, Carvoncelle* [136].
(Sanctus Clemens) Duritiam cordis vestris [in saxa conversa est, et cum saxa deos aestimatis] saxa trahere meruistis.

Evident mai veche (sec. IX) este o inscripție zgîriată pe marginile unei fresce găsite în catacomba romană a sfintei Commodilla, într-o criptă largă dedicată sfinților Felice și Adàutto, cunoscută sub numele de „basilichetta" (bisericuță). În timp ce, din punct de vedere arheologic și artistic, „basilichetta" era cunoscută încă din 1904, valorificarea inscripției și corecta ei interpretare s-au făcut de-abia în 1966. Inscripția sună: *Non dicere ille secreta a bboce*, adică îl îndeamnă pe preot să nu spună cu glas tare secretele Canoanelor. Caracterul acestei inscripții, cu toată exactitatea cu care a fost ilustrată de SABATINI [136 bis], este însă, în afară de ultimele două cuvinte *(a bboce)*, nesigur vulgar. 531

Cu siguranță din secolul al XI-lea este o formulă de spovedanie umbră care se găsește într-un codice (B. 63) de la Biblioteca Vallicelliana din Roma, unde a ajuns de la Mănăstirea Sant'Eutizio din Norcia. Formula începe:

„Domine mea culpa. Confessu so ad mesenior Dominideu et ad matdonna sancta Maria et ad san Mychael archangelu et ad san Iohanne Baptista et ad san Petru et Paulu et ad omnes sancti et sancte Dei, de omnia mea culpa et de omnia mea peccata, ket io feci da lu battismu meu usque in ista hora ...".

A fost adeseori citată, ca fiind foarte veche, o inscripție de pe domul din Ferrara, de la care, din păcate, nu avem originalul, ci numai două facsimile: unul care reproduce inscripția înainte de restaurarea din 1572, celălalt după restaurare. Redactarea considerată mai veche, publicată abia în 1773, este:

Li mile cento trenta cenq[u]e nato
fo q[ues]to templo a san G[i]o[r]gio donato
da Glelmo ciptadin per so amore,
e tua fo l'op[e]ra, Nicolao scolptore

---

[136] SILVIO PELLERGINI, *Ancora l'iscrizione di S. Clemente*, în *CN*, VIII (1948), p. 77–82, propune o citire diferită a rîndului al II-lea. După el, nu ar fi fost Gosmarius cel care a pronunțat fraza *Albertel trai*, ci însuși Sisinius care, după ce a spus *Fili delle pute, traite*! ar adăuga *Gosmari, Albertel, traite*! De fapt, după *trai*, trebuiau să urmeze alte două litere, deci poate *-te*; dar din prima literă nu se vede pe frescă nici o urmă, iar din a doua se distinge numai linia verticală. În plus, în numele *Gosmari* nu se poate vedea dacă urma sau nu un punct, ceea ce ar fi fost prescurtarea lui *-us*.

[136 bis] Cf. FR. SABATINI, *Un'iscrizione volgare romana della prima metà del secolo IX*, în *StLingIt.*, VI (1966), p. 49–80.

Fig. 47. Inscripția italiană din fresca ce se află în Basilica di San Clemente din Roma (după F. A. Ugolini, *Testi antichi italiani*, fig. V)

Din păcate astăzi se știe că este vorba de o falsificare din secolul al XVIII-lea [137].

Pentru a ne opri la textele care sînt în mod sigur din secolul al XII-lea, 532
vom aminti, întrucît este în general citat în istoria literaturii, ritmul trubadurului toscan *(Ritmo giullaresco toscano)* de la Biblioteca Laurenziana din Florența (Plut. XV, 6), care provine de la Pieve di Signa și din care prima strofă sună astfel:

Salva lo vescovo senato,
lo mellior c'umque sia na[to],
[...] ora fue sagrato
tutt'alumma 'l cericato.
Né Fisolaco né Cato
non fue sí ringratiato.
E'l papa'ha·ll [... -ato]
per suo drudo plu privato.
Suo gentile vescovato
ben' è cresciuto e melliorato.

În acel „descort" plurilingv al lui RAIMBAUT DE VAQUEIRAS, pe care l-am citat la § 79 pentru strofa gasconă, a doua strofă este în italiană și sună astfel:

Io son quel que ben non aio,
ni jamai non l'averò,
ni per april ni per maio,
si per madona non l'ò:
certo que en so lengaio
sa gran beutà dir non so,
çhu fresca qe flor de glaio:
per qe no me·n partiró.

---

[137] Autenticitatea inscripției fusese pusă la îndoială încă de L. A. MURATORI, *Antiquitates Italicae*, Milano, 1739, II, col. 1047, de G. TIRABOSCHI, *Storia della letteratura italiana*, Roma, 1783, III, p. 323 și, ulterior, de A. BELLONI, *Per una iscrizione volgare antica e per uno storiografo del seicento*, în *StMed*, II (1906—1907), p. 219—234. I-a susținut însă cu tărie autenticitatea G. BERTONI, *L'iscrizione ferrarese del 1135*, în *StMed*, II (1906—1907), p. 477—504 (și în volumul *Poeti e poesie del medio evo e del rinascimento*, Modena, 1922 p. 1—43) și *L'iscrizione volgare del duomo di Ferrara (1135)*, în „Rendiconti dell'Acc. dei Lincei", c. VI, vol. XII (1936), p. 385—400. A. MONTEVERDI, *I primi endecasillabi italiani*, în *StR.*, XXVIII (1939), p. 141—154, admite autenticitatea ei și încearcă să explice forma metrică, dar în două lucrări ulterioare: *Lingua italiana e inscrizione ferrarese*, în *Atti dell'VIII Congr. Intern. di Studi Romanzi* (Firenze, 1959), II, I, p. 299—310 și *Storia dell'Iscrizione ferrarese del 1135* (în *Atti Acc. Lincei*, Mem. Cl. Sc. morali, stor. e filol., S. VIII, vol. XI, (1963), p. 101—138), reproduse în volumul postum *Cento e Duecento*, Roma, 1971, p. 7—95, după ce reexaminează toate argumentele, ajunge la concluzia că inscripția este în mod cert un fals, compus după 1712, cînd, după distrugerea mozaicului care ar fi trebuit să o conțină, nimeni nu mai era în stare să-i controleze exactitatea; falsificarea se datorește, probabil, acelui erudit ferarez, Girolamo Baruffaldi, care, dorind să slăvească tradițiile literare și artistice foarte vechi ale orașului său, făcuse (sau divulgase) și alte falsuri. După demonstrația lui A. MONTEVERDI, textul pretinsei inscripții ferareze trebuie scos dintre cele mai vechi documente ale limbii italiene, chiar dacă unii își mai exprimă încă unele dubii (S. PELLEGRINI, *Studi di filologia italiana*, Bari, 1962, p. 33—41).

Scanned with OKEN Scanner

Ca provenind de sub pana aceluiași RAIMBAUT este cunoscut un contrast bilingv între un trubadur provensal și o doamnă genoveză; unei strofe în provensală, recitată de trubadur, îi urmează o strofă în dialectul genovez, recitată de doamnă; dialogul este astfel foarte viu. Acest contrast este desigur anterior anului 1194. Dăm mai jos prima strofă genoveză (care constituie răspunsul la prima strofă provensală):

Jujar, voi no se' corteso,
qe me chaidejai de zo,
533 *qe niente no farò.*
Ance fossi voi apeso!
vostr'amia no serò.
Certo, ja ve scanerò
proenzal malaurao!
Tal enojo ve dirò;
sozo, mozo, escalvao!
Ni za voi no amerò,
q' e' chu bello marì ò,
qe voi no se', ben lo so.
Andai via, frar', en tempo
millorado.

Deosebit de vechi (1193) este cunoscutul *Ritmo bellunese* (Belluno, Bibl. Civica).

De Castel d'Ard avì li nostri bona part,
i lo getà tutto intro lo flumo d'Ard,
e sex cavaler de Tarvis li plui fer
con se duse li nostre cavaler.

Printre textele din secolul al XII-lea sînt douăzeci și două de predici galo-italice (de tip piemontez) păstrate într-un manuscris la Biblioteca Nazionale din Torino (D. VI, 10), un „ritm" marchigian al lui S. Alessio, celebrul „Ritmo cassinese", o elegie iudeo-italiană etc. Monumentele se înmulțesc din ce în ce mai mult, în secolul al XIII-lea, în toate regiunile Italiei.

În Italia de nord, scriitorii lombarzi și veneți au creat o κοινή literară care s-a manifestat la autori ca Bonvesin da la Riva, Giacomino da Verona, Uguccione da Lodi, Gerardo Patecchio etc. Dar și în celelalte regiuni ale Italiei începea să înflorească literatura: în Umbria, cu Sf. Francisc și cu literatura franciscană, la Bologna și în Toscana, dar mai ales în Sicilia, unde, la curtea lui Frederic al II-lea, a luat naștere prima școală poetică italiană adevărată, care, „quia regale solium erat Sicilia", s-a numit „siciliană".

Acestei școli i s-au alăturat poeți din diferite regiuni ale Italiei, cei mai mulți din Toscana [138] și, evident, nu este întîmplător că producțiile poetice ale

[138] Poeții Școlii poetice siciliene sînt, în total, douăzeci și nouă, dintre care numai zece sînt originari din insulă, șase sînt din Apulia, șapte sînt toscani iar șase din alte regiuni: cf. E. M. Fusco, *La lirica*, Milano, 1950, p. 52 ș.u.

Scanned with OKEN Scanner

școlii poetice siciliene s-au păstrat în copii scrise de mînă toscană, parțial într-o limbă toscanizată [139]. De fapt în Toscana, și mai ales în Florența, 534
datorită operei marilor scriitori din secolul al XIV-lea (Trecento), s-a format limba literară italiană bazată pe toscană, și mai ales pe florentină. S-a arătat (§§ 2 și 68) cum Dante, în *De vulgari eloquentia*, operă scrisă la începutul secolului al XIV-lea, era în căutarea unei limbi aulice italiene, valabilă pentru toate regiunile, și cum el voia să creeze această limbă luînd ce era mai bun și, mai ales, ce era comun în diversele graiuri ale Italiei, dintre care nici unul, dintr-un motiv sau altul, nu i se părea demn a fi ridicat la rangul de limbă literară. Am arătat, de asemenea, că Dante nu a reușit să adapteze limba operelor sale acestor principii teoretice: cînd a început să scrie în vulgară, el a folosit, din fericire, dialectul florentin [140]. Astfel, datorită meritului său și al celorlalți mari toscani, Petrarca și Boccaccio, precum și datorită poziției centrale a Florenței și condițiilor istorice ale epocii, dialectul florentin s-a răspîndit treptat în toată Italia, determinînd dispariția acelei κοινή italiene de nord, pe baze îndeosebi venete, care, în secolul al XIII-lea, ajunsese la un oarecare prestigiu.

Caracterul florentin al limbii literare italiene a fost principala cauză a controverselor asupra așa-zisei „chestiuni a limbii" *(questione della lingua)*, care s-au purtat în Italia secole de-a rîndul (v. § 2). Teoriile „caracterului florentin" și al „italienității" au dat naștere la două curente principale: primul susținea că unicul model vrednic de luat în considerație trebuie să fie toscana veche și mai ales limba celor trei mari autori din secolul al XIV-lea; celălalt curent lua drept model dialectul florentin vorbit. Pietro Bembo, în opera sa *Prose della volgar lingua* (1525), susținea imitarea toscanilor din secolul al XIV-lea. Adepți ai acestor teorii au fost, cu rezerve de tot felul, Giordani și Leopardi și, în special, Antonio Cèsari. Teoria dialectului florentin vorbit a fost în schimb aplicată, după cum se știe, de Alessandro Manzoni, dar chiar înaintea lui a fost apărată de Gelli, Varchi etc. Teoria limbii literare vulgare *(volgare illustre)*, în sens dantesc, a fost în schimb susținută de B. Castiglione și alții.

§ 86. **Primele atestări ale dalmatei.** Puține și sărace sînt documentele în 535
dalmată; nici unul nu are caracter literar. Într-un testament din secolul al

---

[139] Se știe că toscanizarea textelor a avut, în ceea ce privește rima, consecințe importante cînd *-i-* și *-u-* sicilieni (< lat. vulg. *ę, ǫ*) s-au transformat în *e, o*, lăsînd neschimbate vocalele *i* și *u* care, provenind din lat. *ī* și *ū*, erau neschimbate și în toscană. Există astfel unele rime imperfecte ca *meco — amico; diffidi — merzedi; amore — paure* etc. Evident că rima devine perfectă atunci cînd se redă cuvîntului aspectul sicilian. În această privință este încă de importanță deosebită articolul lui E. G. Parodi, *Rima siciliana, rima aretina e bolognese*, în „Bullettino della Società Dantesca Italiana", Nuova Serie, XX (1913), p. 113—142, reprodus de E. G. Parodi, *Lingua e letteratura*, ed. G. Folena, Venezia, 1957, v. I, p. 152—188. A se vedea volumul de sinteză, plin de observații originale, al lui A. Schiaffini, *La lingua dei rimatori siciliani del Duecento*, Roma, 1957. V. și mai sus, p. 186, n. 46.

[140] Formele non-florentine ale lui Dante sînt, în *Divina Commedia*, destul de puține (lăsînd firește deoparte latinismele și galicismele); formele netoscane sînt chiar foarte puține și aproape întotdeauna folosite din rațiuni estetice sau sînt spuse de personaje netoscane (ca *arzanà*, Inf. XXI, 7, care se referă în mod expres la arsenalul din Veneția; *barba* „unchi", Parad. XIX, 137; *co'*, Inf. XX, 67; XXI, 64; Purg. III, 128; Parad. III, 96 etc.), cf. N. Zingarelli, *Parole e forme della „Divina Commedia", aliene dal dialetto fiorentino*, în *SFR*, I (1885), p. 1 ș.u. (și în special p. 144—160).

Scanned with OKEN Scanner

X-lea, reprodus de GIOVANNI LUCIO în *Historia di Dalmazia et in particolare di Traù, Spalato e Sebenico*, Veneţia, 1674 [141], se găsesc cîteva elemente vulgare, dar textul este redactat, în întregime, în latină. Într-un inventar de la Ragusa din 1280 [142], se găsesc multe cuvinte vulgare cu caracter dalmat, dar este vorba de o listă de cuvinte izolate de tipul: *mataraço I bono fornit coltreça I. cactali II forniti para de linçoli III noua et linçol I plumato* etc. Cele mai vechi texte coerente în dalmată sînt două scrisori din Zara din secolul al XIV-lea (1325 şi 1397).

În prima, din 1325, un oarecare Todru de Fomat din Zara se adresează onorabilului Ser Pon, cancelar al Ragusei, pentru a lua apărarea fiului său Francesco, citat în faţa curţii din Ragusa pentru o pretinsă datorie.

Reproducem aici primele rînduri:

A ser Pom unuriuol canceler de Ragusa, Todru de Fomat d'Çara saluduui cun oni uostro unur. A mi fo ditu qui lu frar d'maistru Nicola Murar si dimanda rasun nanti la curti de Ragusa contra Franciscu, meu fiol de s. XX de g'r li qual auia dat maistru Nicola a Franciscu p. dur li a mi. Undi posu dir cun oni uiritat quil ar frar de maistru Nicola num fe-ço quil diuia e fe vilania a far tal dimandasun a Franciscu: qui plu unur era so di mandar a mi una litera dimandandumi qui e di quili s. XX d' g' r, quil manda maistru Nicola p. Franciscu, e s-eu nu li auisi ditu la uiritat, poi nu li mancaua a di[man]dar d'Franciscu. Ma eu si lu do a sauir a uoi ...

În a doua scrisoare, din 1397, trimisă de la Ancona la Zara, textul este mai clar. Il reproducem în întregime:

„Al nome de Diu amen; 1397 de lulu. Item anchora facuue a sauiri ch' eu 'n uiaiu [che nu iaiu] sichirisi per fortuna in Anchona. Pare me charisimu facuue a sauiri che parun del nauiliu Aligiritu non è pagatu del nolu, perchì non potì chatar dinari di pagar lu nolu, salu' àno abudi duhati in pireçencia di Polu Dobirovacu. Saldada la raçun in pireçencia di Polu Dobirovacu, resta-i dar duchati X: pireguue daçi tigi. Vostiru fiol Firancisch saluta in Anchona.

A Ser Cholane de Fanfona, dada a Çara".

536 Această scrisoare, scrisă de un oarecare Francesco di Fanfona, aflat temporar la Ancona, tatălui său, la Zara, prezintă, ca şi prima scrisoare, cîteva puncte obscure. Chiar la început, fraza *ch'eu uiau sichirisi* interpretată de BARTOLI „pe care eu am scris-o în drum" („che io in viaggio scrissi") (cu epenteza lui *i*, ca în *Firancisch, pireguue* etc.) a fost, pe facsimil, citită de BERTONI [143] *che nu iaiu sichirisi* şi interpretată, mai întîi, „că nu am (sau nu au) siguranţă în privinţa norocului la A." („che non ho (oppure non v'hanno)

[141] Reprodus de M. G. BARTOLI, *Das Dalmatische*, Wien, 1906, II, p. 260.

[142] BARTOLI, *op. cit.*, II, p. 261 şi tot acolo şi cele două scrisori din Zara (prima şi în *Crest. roman.*, I, p. 202–203).

[143] G. BERTONI, *Sulla lettera di Zara del 1397*, în *ZRPh*, XXXIV (1910), p. 474.

Scanned with OKEN Scanner

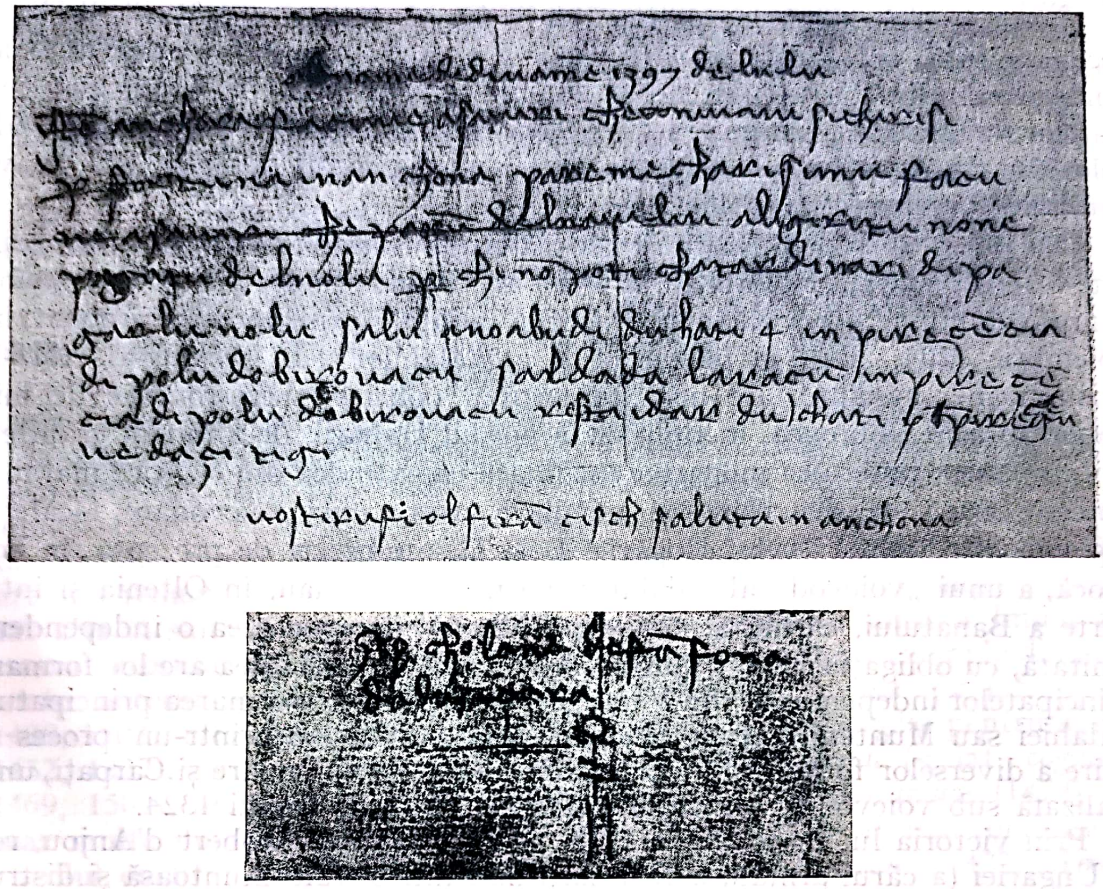

Fig. 48. Facsimilul scrisorii de la Zara din 1397 (după M. Bartoli, *Das Dalmatische*, II, p. 308—309)

sicurită di fortuna in A.") și după aceea [144] „că nu am (sau nu au) asigurări împotriva furtunilor la Ancona" („che non ho (o non vi hanno) assicurazioni per (contro) fortunali (tempeste) in Ancona").

§ 87. **Cele mai vechi atestări ale românei.** Am ajuns la română, ultima **537**
limbă romanică, ultima atît în ordinea geografică pe care am urmat-o cît și în ordinea vechimii atestărilor literare.

S-a arătat de mai multe ori în această lucrare că româna a avut, din cauza izolării ei de restul lumii neolatine, într-un mediu de cultură bizantino-slav, o evoluție mult diferită de cea a limbilor romanice occidentale, mai ales în care ce privește adstratul și superstratul. Nu este de mirare deci că, în ceea ce privește atestările ei, întîlnim condiții complet diferite de cele pe care le-am văzut pînă acum.

[144] *ZRPh*, XXXVII (1913), p. 321. Ni se pare că atît lectura cît și a doua interpretare dată de Bertoni sînt satisfăcătoare, întrucît scrisoarea vorbește de închirieri de vase maritime și de plățile respective.

În timp ce în Occident latina era limba bisericii și a culturii, limba de legislație (pînă și a legislației barbarilor) și a administrației, în orientul bizantin limba de stat și a administrației era greaca; apoi, odată cu formarea principatelor slave, atît în administrația civilă cît și în aceea ecleziastică, s-a introdus folosirea slavei vechi și a bulgarei medii, prima numindu-se și „paleoslavă" sau „slavă veche ecleziastică".

Din punct de vedere politic și istorico-juridic, prima afirmare a românilor într-o formă statală cristalizată a avut loc atunci cînd conducătorul român Ioniță (numit de greci Καλοιωάννης) din familia Asanizilor s-a încoronat, la 8 noiembrie 1204, „rege al bulgarilor și al valahilor". În secolul al XIII-lea există urme, nesigure, ale unor formațiuni politice slavo-române de mică importanță în Dobrogea, în timp ce la nordul Dunării, de-a lungul granițelor Transilvaniei, puternica monarhie maghiară își extindea din ce în ce mai mult puterea, după ce distrusese și asimilase cîteva mici voievodate locale. O diplomă din 1247 a regelui Ungariei Béla IV amintește de prezența, în acea epocă, a unui „voievod" al valahilor, pe nume Seneslau, în Oltenia și într-o parte a Banatului, căruia același rege Béla IV îi recunoștea o independență limitată, cu obligația unor tributuri. Abia în secolul XIV-lea are loc formarea principatelor independente din Valahia și din Moldova. Formarea principatului Valahiei sau Munteniei (Țara Românească) a avut loc printr-un proces de unire a diverselor formațiuni locale care existau între Dunăre și Carpați, unire realizată sub voievodul Argeșului, Basarab, în jurul anului 1324.

Prin victoria lui Basarab, în 1330, asupra lui Carol Robert d'Anjou, rege al Ungariei (a cărui armată a fost surprinsă într-o vale muntoasă și distrusă aproape complet), noul principat era, cel puțin temporar, eliberat de plata tributului față de regele Ungariei. Basarab a domnit pînă în 1352 și probabil că el este acel Negru Vodă pe care legendele și cîntecele epice românești îl
538 slăvesc ca întemeietor al Valahiei. Un proces deosebit a dus la formarea Principatului din Moldova, în 1359. El a fost întemeiat de Bogdan, voievodul Maramureșului, vasalul ridicat împotriva seniorului său, regele Ungariei. Pe la jumătatea secolului al XIV-lea se constituiseră deci cele două principate independente, Țara Românească și Moldova, care, însă, începînd cu secolul următor, au devenit vasale turcilor. Din unirea acestora (1859) a luat naștere, recunoscută *de iure* numai din 1878, actuala Românie.

Toate documentele care rămîn din această epocă sînt redactate în bulgară medie; biserica slavă, încă de la sfîrșitul secolului al IX-lea, înlocuise greaca, ca limbă liturgică, cu paleoslava; biserica bulgară, care s-a declarat independentă în 891, a fost recunoscută ca atare oficial de către patriarhul Constantinopolului în 927, iar biserica română a devenit dependentă de biserica bulgară în urma unui document al lui Vasilios Bulgaroctonul (1020) [145]. Mănă-

[145] Este cert că strămoșii românilor au adoptat creștinismul de la Roma, așa cum dovedesc cele mai vechi cuvinte ale terminologiei creștine, care sînt de origine latină (*creștin* < *christianu(m)*, *biserică* < *basilica*, *păgîn* < *paganu(m)*, *înger* < *angelu(m)* etc.). Cf. V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911 și, referitor și la perioada ulterioară, N. IORGA, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, București, 1929 ².

stirile, întemeiate în mare parte în secolul al XIV-lea, primesc cultura din Orientul greco-slav și mai ales de la Muntele Athos [146].

În epoca anterioară întemeierii primelor mănăstiri din Țara Românească și din Moldova apar texte paleoslave scrise, probabil, pe teritoriul actualei Românii. Nu este sigur că Evanghelia paleoslavă, cunoscută cu numele *Savina Kniga*, și așa-zisul *Codex suprasliensis* (amîndouă din secolul al XI-lea) au fost scrise, cum consideră unii cercetători, în partea de nord a României; ca și o diplomă de la Bîrlad din 1134, prezintă particularități lingvistice care le apropie de rusă. În mod sigur scrise în Moldova sînt însă alte cărți religioase din secolele XIII și XIV [147]. Cît despre documentele oficiale și particulare, cele mai vechi s-au pierdut, iar cele care au rămas nu sînt anterioare celei de a doua jumătăți al secolului al XIV-lea. Cronicile sînt și mai tîrzii. În toate aceste documente scrise pe teritoriile române în bulgara medie se pot găsi, ici și colo, nume proprii de persoane și de locuri și chiar apelative românești; avem deci aici, ca și în Occident în textele latinești, posibilitatea de a fi informați, chiar numai fragmentar, asupra situației ligvistice a limbii vulgare înainte de manifestările sale directe prin scriere. Adeseori limba slavă în care sînt redactate aceste texte, în afară de cîteva cuvinte românești, prezintă, mai ales în sintaxă și în frazeologie, influența românei, adică a limbii materne a autorului sau a copistului [148]. Sînt suficiente cîteva exemple din documente anterioare începutului secolului al XVI-lea: *jude* (< lat. *iudex*) (1409, 1502), *ales* (post verbal de la *alege* < lat. vulg. **alegĕre* pentru *eligĕre*) (1432, 1437), *buor* (= *bour* < lat. *bubălus*) (1479), *cumnat* (< lat. *cognatus*) (1469, 1507), *lac* (< lat. *lacus*) (1468), *portar* (< lat. *portarius*) (1474) etc. Apar multe nume de persoane și de locuri, adeseori în formă românească: articolul enclitic, cazuri oblice (de ex. *Albeștii* (1469), *Albul* (1422), *Amarul* (1430 și într-un document posterior, 1572). Chiar *voda Amarului* „apa Amarului", *Bărbătești* (1428), *Cetățea* (1455) etc. Uneori formele atestate în aceste documente ne permit să reconstruim o fază anterioară a românei: numele proprii *Urĕcle* (1414) sau *Urîcle* (1412) sau *Urecle* (1437) ne oferă o fază cu

539

[146] Deosebit de importante au fost mănăstirile de la Cozia, Govora, Neamț, Tismana etc. din secolulul al XIV-lea, precum și cele de la Putna, Snagov din secolul al XV-lea. Încă în 1234 papa Grigorie IX, într-o scrisoare adresată regelui Bella IV al Ungariei, se plîngea că „valahii" în loc să depindă de episcopatul catolic al cumanilor, depindeau „a quibusdam pseudoepiscopis Graecorum"!

[147] Textul slavo-român datat ca cel mai vechi este o inscripție pe un perete al mănăstirii Curtea de Argeș care amintește moartea domnitorului Basarab (1352).

[148] Despre caracteristicile limbii documentelor slave din Țările Române s-a scris mult; cf. D. P. Bogdan, *Caracterul limbii textelor slavo-române*, București, 1946 cuprinzînd și toată bibliografia precedentă, S. B. Bernstein, *Razyskania v oblasti bolgarskoj istoričeskoj dialektologij, I, Jazyk valaških gramot XIV—XV vekov* [Cercetări în domeniul dialectologiei istorice bulgare, I, Limba documentelor valahe din sec. XIV—XV], Moskva—Leningrad, 1948 (și asupra acestui volum v. recenzia lui G. Mihăilă, în *StCLing*, VII (1956), p. 143—149) ; L. Djamo, O. Stoicovici, M. Osman Zavera, E. Linția, M. Mitu, *Harakterni čerti na ezik rumunska redakcija (XIV—XVI v.)* [Trăsături caracteristice ale limbii slave vechi în redactare românească], în *Romanoslavica*, IX (1963), p. 109—161; A. Rosetti, *Slavo-romanica. Despre limba slavă a hrisoavelor muntenești din sec. al XIV-lea*, în *StCLing.*, XII (1961), p. 91—94. Vezi acum, L. Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în sec. XIV—XV*, București, 1971.

grupul *-cl-* păstrat, spre deosebire de numele propriu mai modern *Ureche* și de apelativul *ureche* (< lat. *auric(u)la*) [149].

În teritoriile care aparțineau Ungariei și în Transilvania, care, deși independentă, avea legături cu Ungaria, latina era limba culturii, legislației, tribunalelor și chiar, cel puțin în parte, a administrației. Seria bogată și neîntreruptă de documente latine din Ungaria (începînd cu secolul al XI-lea) ne permite să atestăm, mult mai înainte ca româna să înceapă să fie scrisă, unele
540 elemente românești, mai ales în onomastică și toponimie [150]. Astfel de exemplu, într-un document de la începutul secolului al XIII-lea (1202—1203) se găsește numele de persoană *Fichur*, care se referă la un vasal al bisericii din Arad, într-un sat din județul Bihor; acest nume, care desigur era purtat de un român, reproduce rom. *ficior* (< lat. **fetiolu(m)*) care va intra apoi, ca apelativ, în secolul al XVIII-lea, în maghiară [151].

Primele documente cunoscute scrise în limba slavă pe teritoriile române provin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și timp de aproximativ două secole tradiția cancelariilor și a bisericii slavo-bizantine va împiedica afirmarea românei în scris (în afară de puține cuvinte din documentele slave, în cea mai mare parte nume proprii). Primul document scris în întregime în română,
541 dar cu siguranță nu cel mai vechi în care s-a folosit româna ca limbă scrisă [152], este o scrisoare din 1521 a boierului Neacșu din Cîmpulung, adresată judelui

---

[149] Cf. D. P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946.

[150] Adeseori documentele fiind redactate în latină, nu este ușor de stabilit dacă este vorba despre o formă într-adevăr folosită în limba vulgară sau de o traducere a unei forme din altă limbă; într-un document din 1075 se întîlnește „piscina quae vocatur *rotunda*"; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, p. 292, crede că este rom. *rotund*, dar este probabil să fie vorba și de o traducere a copistului v. J. Kniezsa, în *AECO*, II (1936), p. 141. Dealtfel de mai multe ori ne găsim în fața unor cuvinte care pot să aibă aspect românesc dar care pot avea și altă origine.; astfel, *-mál*, în numele de munți (*Szőlő-mál*, *Meleg-mál* etc.) este omofon cu rom. *mal*. Pentru formele arhivistice ale numelor de locuri din Transilvania este de un real ajutor C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967—1968 (în două volume).

[151] L. Treml, în „Magyar Nyelv", XXV (1929), p. 48; Gombocz—Melich, *Magyar etimologiai szótár*, Budapest, 1914 sqq, II, p. 243—244.

[152] Primul text de care avem cunoștință ar fi un jurămînt de omagiu prestat, la 16 septembrie 1485, la Colomeea de către Ștefan cel Mare regelui Poloniei Cazimir IV. Ni s-a păstrat (Bibl. Jagiellonska, ms. 114, cf. A. Lewicki, *Codex epistolaris saeculi XV*, t. III, Cracovia, 1894, nn. 314—315) traducerea latină, unde se afirmă „haec inscriptio ex Valachico in latinum versa est, sed rex ruthenica lingua scriptam accepit", cf. O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1938, p. 3 și I. C. Chițimia, *Cele mai vechi urme de limbă românească*, în *Romanoslavica*, I (1948), p. 117 ș.u., care consideră că, cel mult, a fost redactată în română ciorna elaborată de cancelaria moldovenească; lui Ștefan i-a fost însă pus înainte un act redactat în medio-bulgară (ruthenice), adică în limba oficială a cancelariei moldovenești.

Să se observe că, și în alte cazuri, indicațiile acceptate pînă acum de unii filologi s-au dovedit a fi false. Astfel se semnala, printre actele românești din secolul al XV-lea, astăzi pierdute, și un salv-conduct eliberat de sultanul Baiazid II unor negustori polonezi, care ar fi fost „idiomate valachico scriptus". Dar îndată ce s-a găsit originalul acestui salv-conduct din 1489 s-a putut constata că era redactat nu în română, ci în italiană (mai bine zis în venetă, care atunci era limba de circulație a Orientului Apropiat).

Pentru a îndepărta orice îndoială, mai ales fiindcă acest salv-conduct este citat peste tot dar a fost publicat în lucrări puțin accesibile romaniștilor, îl reproducem:

„Sultan Baiesith dei gracia Asie, Grecie et cetera imperator maximus illustrissimo et excelentissimo domino Cazimiro regi Poloniae salutem.

Hans Benkner din Brașov [153], pentru a-l informa despre o expediție a turcilor. Scrisoarea (al cărei original se găsește la Arhiva de Stat din Brașov, nr. 472) păstrează încă începutul și încheierea (precum și cîteva cuvinte în mijlocul textului, ca *i pak* = așijderea, tot astfel) în limbă slavă; este scrisă cu caractere chirilice, pe care românii le-au folosit, cu unele excepții, pînă la jumătatea secolului trecut. Reproducem aici scrisoarea în transcriere alfabetică latină [154].

„† Mudromu i plemenitomu i čistitomu i b(o)gomdarovannomu Župan Hanăš Begner ot Brašov mnog(o) zdravïe ot Nĕkšul ot Dlăgopole.

I pak *dau știre do(m)nïetale* za *lucrul Turcilor, cum amŭ auzit eu că împăratul au eșit den Sofïja și aimintrea nu e, și seau dus în sus pre Dunăre.* I pak *să știi domnïïata că au venit un om de la Nicopoe de mïe meau spus că au văzut cu ochïi loi că au trecut ceale corabïi ce știi și domnïïata pre Dunăre în sus.* I pak *să știi că bagă den tote orașele căte 50 de omin să fïe în ajutor în corabïi.* I pak *să știi cumu seau prinsŭ nește meșter den Ț(a)rigrad cum vorŭ treace aceale corabïi la locul cela strimtul ce știi și domnïïata.* I pak *spui domnïetale de lucrul lu Mahamet beg cum amŭ auzit de boiari ce săntŭ megiiaș și de genere-mïu Negre cumu i-au dat împăratul slobozïe lu Mahamet beg pre io-i va fi voia pren Țeara rumănească iară elŭ să treacă.* I pak *să știi domnïïata că are frică mare și Băsărabŭ de acel lotru de Mahamet beg mai vărtos de domnïele vostre.* I pak *spui domnïetale ca mai marele mïu de ce amŭ înțeles, și eu. Eu spui domnïetale, iară domnïïata ești înțeleptŭ și aceste cuvinte să ții domnïïata la tine, să nu știe umin mulți, și domnïele vostre să vă păziți cum știți mai bine.* I B(og) te veselit, amin [155]".

Primele texte religioase scrise în română sînt patru manuscrise, nu anterioare anului 1550, care prezintă toate, într-o limbă arhaică, fenomenul 542
rotacismului lui *-n-* intervocalic (v. § 60): *Codicele Voronețean* (descoperit în 1871 la mănăstirea Voroneț din Bucovina, incomplet, care cuprinde sfîrșitul Evangheliei și mare parte din Faptele apostolilor); *Psaltirea Scheiană* (care

---

„In questi giorni la excellenzia vostra ha mandato al suo ambassatore Nicola Ferli cum la honorata sua lettera; el qual ha referido molte bone parole circa la causa del amicicia e la pace que inter nos est. Laqual e accresuta più che prima. Et auiti domandato capituli in certitudine dela pace al presente per confirmare la amicitia ve avemo mandato cum al nostro ambassatore lettere che da vostra parte sunt scripte in fidem et certitudinem. Et a dio piacendo anche la excellenza vostra per confermar la amicicia in presencia del mio servo et fidel hommo. Isa (?) similmente zurarate et mandaretene in scrittura li capitoli della pace segunda che nui havemo mandato cum lo vostro ambassadore. E da qui inanzi intra untranquem partem segonda et tenor dei capituli se habia a observare e da qui inanzi se i vostri homini e ambassadori vorano venir posano liberamente et expediamente venir. Et i vostri mercatandi posano venir a traficar nel mio paixe et andarsene senza alcuno impedimento. Et da qui inanzi le porte siano hauerte per la bona paxe et amicitia. Ex Constantinopoli, die ultimo mensis marzii, anni Jesus 1489".

Textul original, cu sigiliul sultanului, se găsește în Arhiva Ministerului de Externe, la Moscova. A fost publicat de Lewicki (*op. cit.*, III, nr. 334), căruia trebuie să i se atribuie probabil și unele lecturi care par incorecte, dar care nu pot fi rectificate fără a avea la îndemînă un facsimil (*Isa = Item?; zurarate = zurarete?* etc.). De la Lewicki a trecut apoi în articolul citat al lui Chițimia.

[153] Germ. *Kronstadt*, mag. *Brassó*.

[154] Părțile scrise cu litere drepte sînt în limba slavă.

[155] Iată traducerea părții slave în latină (pentru a compara coloritul original cu cel al documentelor romanice occidentale): „Prudenti et nobili et honorabili et a Deo donis repleto domino Johanni B. e Corona multa salus a N.e Campolongo"... „Et Deus laetitiam tibi det. Amen".

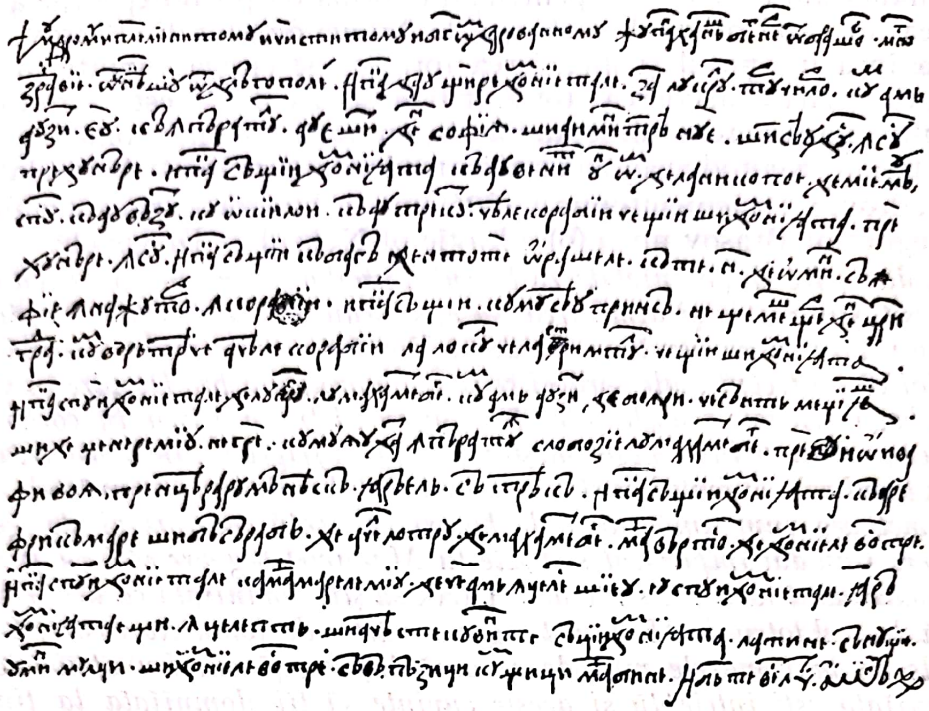

Fig. 49. Scrisoarea boierului Neacșu din Cîmpulung păstrată la Arhiva de Stat din Brașov (după I. BIANU—N. CARTOJAN, *Album de paleografie românească* (*Scrierea chirilică*, București, 1940[3], fig. 23)

543 cuprinde traducerea în proză a Psalmilor lui David), *Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea Hurmuzachi* (cuprinzînd de asemenea traducerea psalmilor) [156].

Caracteristicile lingvistice ale acestor texte indică regiunea Maramureşului, la extremitatea de nord—nord-vest a Transilvaniei, nu departe de graniţa maghiară şi slovacă; foarte probabil însă, cum se poate deduce din unele greşeli, repetiţii, omisiuni etc., aceste texte nu reprezintă traducerile originale, ci copii mai moderne ale unor originale pierdute (în afară, probabil, de *Psaltirea Hurmuzachi*); *Psaltirea Scheiană* şi *Psaltirea Voroneţeană* provin, fără îndoială, dintr-un text unic, cu toate că al doilea este bilingv, reproducînd, frază cu frază, textul românesc şi textul slav.

Marele istoric român N. IORGA (1871—1940) a emis ipoteza că aceste traduceri ar data din a doua jumătate a secolului al XV-lea şi că s-ar datora expansiunii ereziei husite, foarte răspîndită în Boemia, Slovacia şi Ungaria, care cerea, printre altele, ca slujba religioasă să se ţină în limba poporului [157]. Ipoteza sa a fost sprijinită cu argumente filologice de I. A. CANDREA [158] şi

[156] Cf. N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, Bucureşti, 1940, p. 52—55 şi indicaţiile bibliografice respective. Ediţiile vor fi indicate în bibliografia de la sfîrşitul acestui capitol.

[157] N. IORGA, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Bucureşti, 1904, p. XIX—XX şi mai pe larg în *Istoria literaturii româneşti*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1925, 103—110.

[158] I. A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV şi XVI traduse din slavoneşte*, Bucureşti, 1916, p. LXXXI—CXII.

Scanned with OKEN Scanner

a fost acceptată de o mare parte a filologilor și a istoricilor literaturii române[159]. O. DENSUSIANU [160] și AL. ROSETTI [161] consideră în schimb — după părerea noastră, mai verosimil — că traducerile rotacizante ale cărților religioase nu sînt anterioare primei jumătăți a secolului al XVI-lea și că se datorează influenței reformei luterane, care, mai ales prin intermediul coloniilor de sași, s-a răspîndit în Transilvania. După cum se știe, reforma luterană cerea de asemenea ca în biserică să se folosească limbile naționale. 544

Ca exemplu de limbă din aceste texte rotacizante, reproducem începutul Psalmului 18 din *Psaltirea Scheiană* (v. fig. 50):

Cântecul lu Davidŭ. 18.

(2) Ceriul spure slavă Dzeului: făptura mărilor lui spuse vrătute. (3) Dzi de dzi rigăiaște cuvăntu, și noapte de noapte spuse înțelepciure. (4) Nu-s cuvente nece giceri ce se nu se audză glasu lor. (5) În tot pămăntul eși spusa lor, și în cumplitul lumiei cuventele lor. (6) În soare puse mutarea sa, și elŭ ca măritu eși din celariul său. Bucură-se ca [p. 55] *uriașul aleargă cale* [162].

---

[159] „Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit până acum însă părerea d-lui Iorga,... că textele au fost traduse în secolul al XV-lea în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul" (N. CARTOJAN, *op. cit.*, p. 48).

[160] O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, vol. II, Paris, 1914—1938, p. 3 ș.u.

[161] A. ROSETTI, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Limba română în secolul al XVI-lea*, București (1931); *Istoria limbii române*, VI. *Din secolul al XIII-lea pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1946 și mai ales în noua ediție: *Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea*, București, 1956. În articolul *Cu privire la datarea primelor traduceri românești de cărți religioase*, în *LR*, VII (1958), nr. 2, p. 20—22, A. Rosetti, bazîndu-se pe un document descoperit recent în Polonia, care face cunoscut cum în anul 1532 „dives quidam doctor ex Walachia, vir canus, qui non germanice, sed latine et polonice loquitur, venit Wittembergam, ut videat audiatque Martinum Lutherum, vultque quattuor Evangelia et Paulum in lingua Walachica, polonicaque et teuthonica excudi curare...", consideră textul ca o confirmare a prezenței unor traduceri românești din Evanghelie și din Cărțile Apostolilor, ca și din Psaltire, în 1532, adică aproximativ în aceeași perioadă căreia autorul *Istoriei limbii române* îi atribuie traducerile românești rotacizante din Maramureș. Cu toate că textul latin vorbește clar despre *Walachia*, A. Rosetti consideră că este vorba de Moldova, unde erau mai puternice influențele poloneze. Documentul nu vorbește însă decît despre o intenție a acestui bătrîn „doctor" care se dusese să-l viziteze pe Luther la Wittemberg. Avea el chiar gata manuscrisele traducerilor pe care vroia „excudi curare"? A. Rosetti a adunat mai multe articole ale sale referitoare la cele mai vechi traduceri de cărți religioase în română, în apendice la noua ediție într-un singur volum a *Istoriei limbii române*, București, 1968, p. 639 ș.u.

[162] Primele 6 versete din Psalmul 18 sună, în textul ediției Vulgata: „1. In finem Psalmus David. 2. Caeli enarrant gloriam Dei, et opera manuum eius annuntiat firmamentum. 3. Dies diei eructat verbum, et nox nocti indicat scientiam. 4. Non sunt loquelae, neque sermones, quorum non audiantur voces eorum. 5. In omnem terram exivit sonus eorum, et in fines orbis terrae verba eorum. 6. In sole posuit tabernaculum suum; et ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo. Exultavit ut gigas ad currendam viam".

Textul românesc reprodus în facsimil (fig. 50) și în transcriere s-ar preta la multe observații cu caracter lingvistic. Observăm în primul rînd rotacismul lui *-n-* în *spure* în loc de *spune* (< exponit) și în *mărilor* pentru *mî(i)nilor*, genitivul plural de la *mînă* (< manus) în versetul 2; *înțelepciure* (< intellectione(m)). În manuscris apar, pe această pagină, două erori: *țiceri* în loc de *giceri* în versetul 4 (forma corectă *giceri* se găsește în toate celelalte Psaltiri paralele) și *stvu* în loc de *său* în versetul 6; prima greșeală se explică printr-o scăpare de copiere, dată fiind asemănarea foarte mare între literele ц și ц, în alfabetul chirilic, a doua este mai greu de justificat pentru *t*, în timp ce *v* ar putea să se datoreze influenței cuvîntului slav corespunzăt or *svoj*. Forma *vrătute* din versetul 2 (< virtutem) înseamnă în româna veche „putere" dar și „boltă cerească, firmament", printr-un dublu calc după v. sl. *tvrŭdĭ*, *tvrŭdĕli* „munimentum, firmamentum", iar

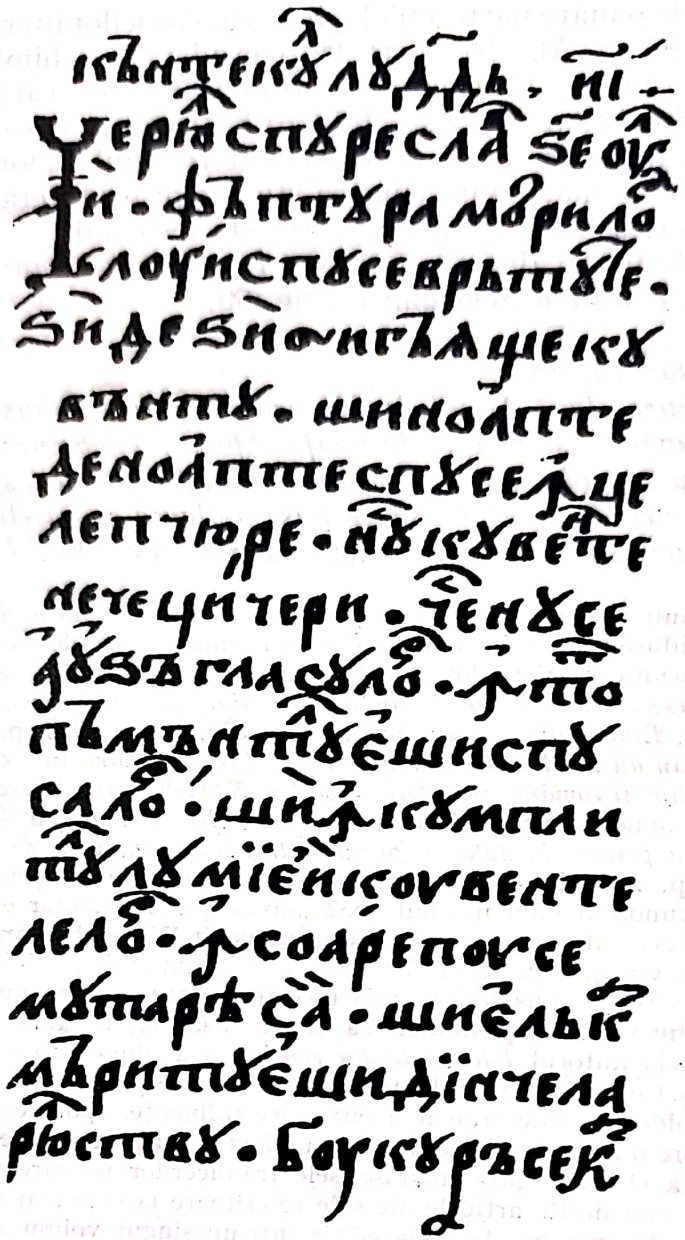

Fig. 50. Începutul psalmului 18 din *Psaltirea Scheiană* (după I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, București, 1889, p. 54)

545 Tiparul, care a ajuns în Țările Române de la Veneția, prin Muntenegru și Serbia, a fost la început exclusiv în slujba culturii slave. Prima carte tipărită în România este un Liturghier slav apărut la Tîrgoviște în 1508. Prima carte tipărită în română, despre care avem date sigure — dar care nu a ajuns pînă la noi — este însă un Catehism reformat, publicat la Sibiu, în Transilva-

acesta după gr. στερέωμα (după care dealtfel a fost calchiat și lat. *firmamentum*). La versetul 3 la *dzi de dzi* din textul nostru, în *Psaltirea Hurmuzachi* corespunde *Dzuoa dzileei* (= mod. *ziua zilei*); la versetul 5 observăm *în cumplitul lumiei*, unde *cumplit* are sensul arhaic de „sfîrșit" (Coresi traduce același fragment cu *întru sfrășitulŭ*); *uriaș* provine din magh. *óriás* și se folosește și astăzi.

nia, în 1544 [162 bis]. De curînd s-a descoperit că cea mai veche tipăritură românească (din care se păstrează un exemplar incomplet) este, probabil, un *Evangheliar slavo-român* tipărit la Sibiu, în anii 1551—1553[*], de către același Philippus Pictor care tipărise, în 1544, Catehismul reformat, pe care îl cunoscuse T. Cipariu pe la 1838, în Biblioteca din Blaj. Dat fiind însă că singurul exemplar cunoscut se păstrează în străinătate (în biblioteca M. E. Saltîkov-Șcedrin din Leningrad), ediția fotografică a acestui text a apărut abia în anul 1971. Catehismul, care tindea să răspîndească printre români reforma protestantă, era tradus din maghiară. S-a păstrat în schimb, cu toate că-i lipsește prima filă, un catehism posterior cu tendință protestantă, tipărit la Brașov de diaconul Coresi în 1559 [**] și acest catehism a fost tradus din maghiară, cu toate că în el 546
se pretinde că a fost tradus din slavă, pentru a nu tulbura conștiința credincioșilor ortodocși. Reproducem cîteva rînduri în transliterație (textul *Pater noster;* v. facsimilul în fig. 51) :

„Tatăl nostru ce ești în ceri, sfi(n)țească-se numele tău, să vie împărăția ta, fie voia ta cumu în ceri așa și pre pămăntu. Pita noastră sățiósă dă-ne noao astăzi, și iartă noao greșalele noastre, cum ertăm și noi greșițilo(r) noștri și nu-ne duce în năpaste ce ne izbăvește pre noi de hitleanul că a ta e împărăție și putére în vecĭe, Amin".

Calviniștii, în afară de faptul că au tradus în română, în scopul propagandei, cărțile religioase, după o primă perioadă în care au folosit caracterele chirilice, au încercat și introducerea alfabetului latin. În fragmentul dintr-o ediție a unei cărți de cîntece religioase calvine, tipărită pe la 1570 în Transilvania, se găsește prima aplicare a grafiei latine, cu ortografie maghiară (deci *cz* = *č*, *sz* = *s*, *s* = *ș* etc.), la română. Iată o scurtă mostră din acest text prețios (VII, 1—2):

„Ia depre noy tu domne mania ta; Si czele grele pedepsze à tale; nu grebi pre noy tu sze ne noy gtzudetz; pren gresala nosztra.

„Sze uey fy platnik dupe uiina nosztre; numa [= nuwa] remane nyme enaynte ta' nu ua szufferi necze czaste lume pedepszetura ta" [163].

[162 bis] Pentru catehismul reformat din 1544, cf. A. Rosetti, *Les Catéchismes roumains du XVIe siècle*, în *Rom.*, XLVIII (1921), p. 321—324 (reprodus în volumul *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhague—București, 1947, p. 529—542); N. Sulică, *Catechismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la isvoarele lor*, extras din anuarul liceului „Al. Papiu Ilarian" din Tîrgu-Mureș, 1936; I. Crăciun, *Catechismul românesc din 1544 urmat de celelalte catechisme româno-luterane Bârseanu, Sturdzan și Marțian*, Sibiu—Cluj, 1945—1946. [N. Edit. vers. rom.]

[163] Este vorba de traducerea, de un autor neidentificat, a unui cîntec religios maghiar, care începe cu cuvintele: *Vedd el Uristen rólunk haragodat* și care la rîndul său traduce un cîntec latinesc *Aufer immensam*. Textul maghiar figurează încă în *Váradi énekeskönyv* din 1566 (p. 178) chiar cu titlul latin citat, apoi apare în *énekeskönyv* a lui G. Szegedi din 1569 (p. 212) și în multe cărți de cîntece religioase posterioare (și chiar în unele catolice, ca de exemplu în *Cantionale Catholicum*, ed. 1676, p. 539; ed. 1719, p. 463). În traducere românească figurează, în afară de acest fragment foarte vechi din secolul al XVI-lea, în cartea de cînturi calviniste a lui Sándor Agyagfalvi din 1642 (p. 105) și în aceea a lui I. Viski din 1697 (p. 361) (amîndouă încă în manuscris, prima, în biblioteca Colegiului Reformat din Debrecen [H. 914], a doua în biblioteca Colegiului Reformat din Cluj [R.M.K.98]); diferențele, în afară de cele pur ortografice, sînt minime, dar nu apar greșeli de tipar (A. *dsudetse*, V. *dsudecs* pentru *gtzudetz* din versetul 1 = *să ne giudeci;* A. și V. *nuwa* în loc de *numa* din versetul 2 = *nu va rămîne*).

547

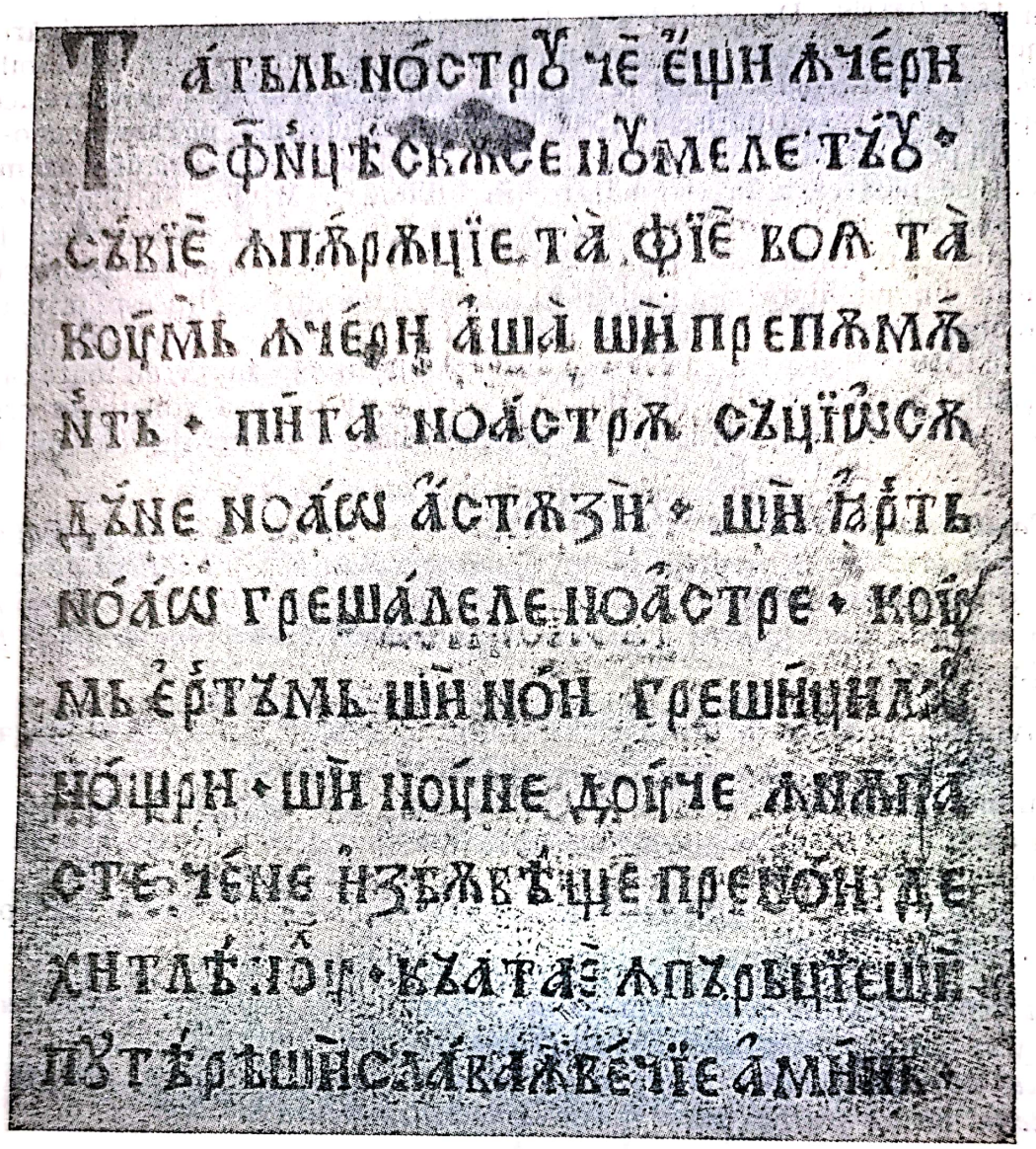

Fig. 51. Facsimil al textului *Tatăl nostru* din *Întrebare creștinească*, tipărită la Brașov în 1559 (după I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI*, I, *Întrebare creștinească*, București, 1925, p. 16)

Această inovație nu a fost adoptată decît de puținii calvini români din Transilvania și din Banat, a căror producție literară a fost destul de redusă și nu a depășit stadiul de manuscris. De-abia la începutul secolului al XIX-lea, școala latinistă ardeleană, promovată mai ales de greco-catolici (așa-zișii „uniți"), dintre care unii studiaseră la Roma și la Viena, a susținut înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin. La această înlocuire s-a ajuns treptat, pe la jumătatea secolului trecut.

548 Am văzut deci că începuturile atestărilor scrise în română sînt destul de tîrzii. Cînd celelalte națiuni romanice aveau o literatură înfloritoare și dăduseră lumii capodopere nemuritoare, în România se traduceau catehisme și evanghelii, iar în domeniul profan, cărți populare ca istoria lui Alexandru

Scanned with OKEN Scanner

cel Mare. Din punctul de vedere al conștiinței valorii estetice se poate chiar spune că literatura română începe de-abia în secolul al XIX-lea. Se observă astfel că, în timp ce în lingvistica romanică româna are, pentru comparațiile lingvistice, o importanță de prim ordin, în comparațiile literare lipsa unei literaturi medievale și premisele complet deosebite de la care a plecat literatura română fac ca aceasta să fie greu comparabilă cu celelalte literaturi neolatine [164].

În ceea ce privește dialectele sud-dunărene, atestările documentare sigure sînt și mai rare și mai recente. Spunem atestări sigure, deoarece pentru dialectele române din sudul Dunării mulți au crezut că pot găsi o documentare care ar fi chiar mai veche decît a altor limbi romanice.

Nu ar fi fost cazul să insistăm asupra acestei probleme, dacă părerea asupra celei mai vechi atestări a românei (eventual a aromânei) în plin secol al VI-lea n-ar fi fost acceptată de cîțiva istorici români de valoare [165] și de cîțiva filologi [166]. În anul 587 avarii invadaseră Peninsula Balcanică și ajunseseră pînă în Tracia; în timp ce o parte a armatei bizantine se răspîndise în jur pentru jafuri, conducătorul rămăsese cu o mică trupă; generalul Comentiolus, care comanda armata imperială, s-a hotărît să dea ata- 549
cul și, după lăsarea serii, a înaintat. Cronicarul bizantino Theophylactos Simokattes (urmat apoi de Teophanes) povestește că, în timp ce armata înainta, un incident banal a semănat panică în rîndul soldaților imperiali care au început să fugă în dezordine. Căzînd încărcătura de pe un catîr fără ca soldatul care avea grijă de animal să-și dea seama, căci se afla ceva mai înainte, un alt soldat, care se găsea mai aproape, l-a strigat să se întoarcă spre a-și lua de jos încărcătura: ῥετόρνα (sau, după Teofan, τόρνα, τόρνα) φράτρε și aceasta, ἐπιχωρίῳ φωνῇ, adică în limba locală. Aceste cuvinte au fost interpretate ca un ordin de retragere de către soldații care erau în primele rînduri: toți au început să strige cît puteau de tare (ῥε)τόρνα, astfel încît, în scurt timp, s-a dezlănțuit o fugă generală [167].

---

[164] Chiar fără să fim cu totul de acord cu L. Olschki, *Struttura spirituale e linguistica del mondo neolatino*, Bari, 1935, p. 33, care afirmă: „Este greu să imaginezi și să presupui latinitatea unui popor care, în tradițiile sale spirituale, nu cunoaște nici pe Virgiliu și nici pe Seneca, din a cărui creștinătate lipsesc Sf. Augustin și sfinții părinți de limbă latină, care a suferit numai printr-un reflex tîrziu transformările Umanismului și care a găsit primul contact fecund cu Europa occidentală în epoca liberalismului în cadrul căruia se delimitau în mod stabil toate naționalitățile".

[165] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1935, vol. I, p. 221 ș.u.: „Se pare deci că tot părerea dintâi e cea adevărată și că *torna torna fratre* constituie prima mențiune de limbă românească". [A se vedea acum C. C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1974, p. 177—178. [N. Edit, vers. rom.]

[166] A. Philippide, *Originea românilor*, Iași 1923, I, p. 508: „... nimic nu este mai natural decît a conchide, cum au făcut toți înainte de Jireček, că vorbele *torna retorna fratre* sînt cuvinte românești din veacul al șaselea".

[167] Iată fragmentul din Theophylactos Simokattes (ed. I. Becker, 1834, p. 99): *ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ εἰς τοὐλίσω τραπέσθαι ἄλλος ἄλλῳ προσέταττε· "ῥετόρνα,, μετὰ μεγίστου ταράχου φθεγγόμενοι.* Și Teophanes (ed. Classen-Bekker, 1893, I, p. 397): *ἑνός γαρ ζώου τὸν φόρτον διαστρέψαντος, ἑταῖρος τοῦ ζώου προσφωνεῖ τὸν φόρτην ἀνορθώσας τῇ πατρῷα φωνῇ· τόρνα, τόρνα φράτρε... οἱ δὲ λαοὶ ἀκούσαντες, καὶ τοὺς πολεμίους ἐπιτρῆναι αὐτοῖς ὑπονοήσαντες, εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, τόρνα, τόρνα μεγίσταις φωναῖς ἀνακράζοντες.* În ediția critică a lui De Boor sînt însă unele variante, pentru care v. lucrările citate la notele 173 și 174.

Se credea că cele două fragmente au fost semnalate, pentru prima dată, de istoricul J. THUNMANN [168], în 1774, dar de fapt erau deja cunoscute mai multor eruditi precedenți [169]; ele au fost în general interpretate ca o atestare a limbii romanice populare din Peninsula Balcanică.

KONSTANTIN JIREČEK [170] a demonstrat că τόρνα sau ρέτόρνα erau cuvinte de comandă latinești folosite în armata bizantină. Unii autorii, mai ales români, n-au acceptat însă explicația lui Jireček. G. BRĂTIANU scrie: „S-a discutat mult referitor la aceste cuvinte care au fost considerate multă vreme o formulă de comandă latină, folosită în armata bizantină, dar expresia *frater* sau *fratre* este prea familiară și textele spun clar că aceste cuvinte aparțineau limbii locale (ἐπιχωρίῳ φωνῇ, πατρῴα φωνῇ), ceea ce nu ar trebui
550 să lase nici o îndoială în această privință... Ar fi desigur hazardat să deducem din aceste mărturii existența unei limbi române în această epocă, dar trebuie să ajungem la concluzia că *limba romanică*, derivată din latina vulgară, era încă vorbită de la un capăt la celălalt al Peninsulei Balcanice, și chiar dincolo de Dunăre" [171]. Iar S. POP admite: „Ces mots sont considérés comme le premier témoignage du latin vulgaire qui se parlait alors dans la Péninsule et ne sont pas une formule de „commandement militaire" employée par les chefs byzantins" [172].

În ultimele decenii, problema a fost reexaminată de un cercetător grec și de unul maghiar. G. KOLIAS [173] susține interpretarea lui JIREČEK și anume că τόρνα și ῥετόρνα sînt cuvinte de comandă bizantine și că ἐπιχωρίῳ (sau πατρῴα) trebuie să fie înțeleasă ca „limba latină". M. GYÓNI [174] reexaminează în schimb textele din punct de vedere filologic. Bazîndu-se pe ediția critică a lui C. DE BOOR (Leipzig, 1883), stabilește că în textul lui Theophylactos Simokattes nu trebuie să se citească ῥετόρνα, ci τόρνα, τόρνα; și în Teofan, care se bazează pe Teofilact pentru a povesti un episod foarte vechi pentru timpul său, se găsește τόρνα, τόρνα iar φράτρε apare doar în două din cele zece manuscrise și trebuie să fie considerat ca o modificare ulterioară a lui φράτερ, care apare în cele mai bune codice și care în orice caz este o adăugare a lui Teofan, pur latinească. τόρνα este un cuvînt de

---

[168] J. THUNMANN, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Wölker*, Leipzig, 1774, p. 342 (la fel și în edițiile precedente ale acestui manual).

[169] Cf. G. C. LEPSCHY, *Giusto Lipsio e il volgare nel VI secolo (Torna, torna frater e l'Instrumentum plenariae sententiae)*, în „Studi mediolatini e volgari", VIII (1965), p. 296–307, unde se semnalează, pe lîngă cunoașterea fragmentului de către Justus Lipsius, *De recta pronunciatione latinae linguae dialogus*, Antverpiae, 1586 ca exemplu de „italicum sermonem", citarea frazei și de către B. ALDRETE în 1606, I. RUTGERS în 1618, G. MENAGE în 1668, O. FERRARI în 1669, S. MAFFEI în 1732 și, în sfîrșit, de către L. A. MURATORI în 1725 și 1739.

[170] În „Archiv. für slavische Philologie", XV (1899), p. 99 și apoi în *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Wien, 1902. (Denkschriften d. phil. hist. Kl. d. Akad. d. Wiss. in Wien, Bd. XLVIII), p. 18. Este interesant de observat că K. JIREČEK, în unele scrieri anterioare (ca de exemplu în lucrarea sa *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876, p. 112), credea încă în „communis opinio", adică în structura românească a acestor cuvinte.

[171] G. BRĂTIANU, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1939, p. 52.

[172] S. POP, *Grammaire roumaine*, Berne, 1945, p. 5.

[173] G. KOLIAS, Τόρνα—ἐπιχώριος γλῶσσα, în Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XIV (1938), p. 295–299.

[174] M. GYÓNI, *Az állítólagos legrégibb román nyelvemlék* [Cel mai vechi document presupus al limbii române], în „Egyetemes philologiai Közlöny (Archivum Philologicum)", LXVI (1942), p. 1–11.

Scanned with OKEN Scanner

comandă din armata bizantină, amplu atestat în manualele de tactică; cît despre ἐπιχώριος sau πατρῷος, același Theophylactos Simokattes folosește în alte locuri (120, 238, 270) această expresie referindu-se la latină. În felul acesta, ipoteza unor cuvinte (a)române sau chiar latinești vulgare din Peninsula Balcanică ar părea destrămată.

În ceea ce privește numele de locuri reproduse de Procopiu, cu toate că sînt foarte interesante pentru cunoașterea latinității balcanice, nu par să conțină nici o formă care să poată fi considerată absolut românească. Pentru a găsi manifestări scrise în aromână trebuie să așteptăm pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și anume pînă la Theodor Cavallioti și la Daniil din Moscopole, care au scris un dicționar trilingv (latin, aromân, albanez) și unul în patru limbi (neogrec, aromân, macedo-bulgar și albanez), și pînă la *Leturghia (Meșale,)* scrisă de un aromân din Albania, pe la sfîrșitul secolu- 551
lui al XVIII-lea (sau începutul secolului al XIX-lea). Ne găsim deci într-o epocă foarte tîrzie. Importanța românei nu constă în vechimea atestărilor sale, ci în păstrarea elementelor latine și în puterea de rezistență demonstrată de-a lungul atîtor secole în care românii au trăit cu totul izolați de romanitatea occidentală.

BIBLIOGRAFIE

Cele mai vechi documente în limbile romanice sînt adunate de R. M. Ruggieri în *Testi antichi* 552
romanzi, I. *Facsimili*, II. *Trascrizioni*, Modena 1949 (o foarte bună antologie, cu aparat critic și cu scurte indicații pentru fiecare text; facsimilele, în general foarte clare și reușite, permit o confruntare permanentă cu originalul). O mică culegere comodă a celor mai vechi texte în limbile romanice a publicat A. Monteverdi, *Antiquitates romanicae. Raccolta di testi per un corso di filologia romanza*, Milano, 1942; același autor face o analiză atentă a unui număr considerabil de texte romanice dintre cele mai vechi în partea a doua (p. 121—198) din volumul *Manuale di avviamento agli studi romanzi*, Milano, 1952. De asemenea utile sînt culegerile de facsimile publicate de E. Monaci, *Facsimili di antichi monoscritti per uso delle scuole di Filologia neolatina*, Roma, 1881—1892; *Facsimili di documenti per lo studio delle lingue e letterature romanze*, Roma, 1910—1911. Cea mai mare antologie de texte în limbile romanice (care nu se limitează la perioada originilor) este *Crestomația romanică*, publicată de Academia Republicii Socialiste România, Institutul de Lingvistică din București, de un grup de filologi sub conducerea lui Iorgu Iordan. Au apărut pînă acum patru volume mari: vol. I (care cuprinde textele cele mai vechi în română, dalmată, italiană, sardă, ladină, franceză, provensală, catalană, spaniolă, portugheză, precedate de o amplă culegere (p. 1—138) de texte latine vulgare), București, 1962 (863 p.), vol. II, *Secolele al XVII-lea — al XVIII-lea*, București, 1965 (1211 p.), vol. III, *Secolele al XIX-lea — al XX-lea*, București, 1968 (Partea I, București, 1969, care cuprinde texte românești, în idiomurile romanice din R.S.F. Iugoslavia, italiene, sarde și ladine (1331 p.), partea a II-a, franceză și provensală (București, 1971). [Partea a III-a (spaniolă, catalană, portugheză), București, 1974] Această lucrare, foarte utilă pentru cei care studiază romanistica, în special pentru note și glosare, este lăudabilă în ansamblu, dar în anumite părți, mai ales în părțile referitoare la italiană și ladină,

nu este lipsită de multe și grave erori. O mică dar foarte bună antologie de texte preromanice (cu un apendice gramatical și un glosar) a dat D'A. S. AVALLE, *Latino „circa romançum" e „rustica romana lingua". Testi del VII, VIII e IX secolo*, Padova, 1956. Ample comentarii din punct de vedere lingvistic și literar asupra celor mai vechi texte preromanice și romanice (începînd cu Glosele de la Reichenau) oferă AVALLE în marele și importantul său volum *Protostoria delle lingue romanze*, Torino, 1965. Pentru latina medievală (§ 75), cf. K. STRECKER, *Einführung in das Mittellatein*, Berlin, 1928 (traducere franceză, Lille, 1948 [3]); P. ALPERS, *Mittellateinisches Lesebuch*, Gotha, 1929 [2]; V. BLANCO GARCÍA, *Latín medieval. Introducción a su estudio y Antología*, Madrid, 1944; G. CREMASCHI, *Guida allo studio del Latino medievale*, Padova, 1959, iar acum, în special: D. NORBERG, *Manuel pratique du Latin médiéval*, Paris, 1968.

Dicționare: C. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, Parisiis, 1687 (ed. L. FAVRE, Niort, 1883—1897, în 10 volume, retipărire anastatică la Graz, 1954—1956). Este necesară însă foarte multă prudență în interpretarea ca prime atestări de limbă romanică a cuvintelor sau frazelor citate în acest dicționar, deoarece documentele și autorii care au stat la baza lui sînt, cel puțin în parte, de dată recentă; trebuie deci să se aprecieze, pentru fiecare cuvînt, natura și vechimea textului în care apare. Sînt în curs de publicare două dicționare de latină medievală care ar trebui, cel puțin parțial, să-l înlocuiască pe cel al lui Du Cange: primul este *Novum Glossarium Mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC edendum curavit Consilium Academiarum consociatarum* sub conducerea lui F. BLATT (Copenhagen, 1957 și urm.), care a început cu lista siglelor și cu fasciculele dedicate literei L (urmate de cele dedicate literelor M, N); al doilea este *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, in Ge-
553 meinschaft mit den Akademien der Wissenschaften zu Göttingen, Heidelberg, Leipzig, Mainz, Wien und der Schweizerischen Geisteswissenschaftlichen Gesellschaft herausgegeben von der Bayrischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, München, Beck, 1959 și urm. (Se publică aproximativ un fascicul anual, astfel încît în 1968 era completat primul volum [fasciculele 1—10], care cuprinde literele A și B).

Dintre dicționarele de proporții mai mici, pentru a nu lua în considerare *Mittellateinisches Glossar* de E. HABEL, Paderborn, 1959 [2], care este prea redus, este foarte util J. F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus; Lexique latin médiéval-français-anglais*, Leiden, 1954 și urm. Există și dicționare speciale pentru latina tîrzie în diverse țări europene. În ceea ce privește Italia, amintim: F. ARNALDI, *Latinitatis Italicae Medii Aevi inde ab anno CDLXXXVI usque annum MXXII Lexicon inperfectum*, Bruxelles, 1939—1946 (în diverse volume ale *ALMAe*) și glosarele regionale ale lui P. SELLA, *Glossario latino-emiliano*, Roma, 1937 și *Glossario latino-italiano (Stati della Chiesa, Veneto, Abruzzi)*, Roma, 1944. Pentru Catalonia: Universidad de Barcelona, Escuela de Filología de Barcelona del C.S.I.C., *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae, voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, Barcelona, 1963 și urm. Pentru autorii creștini a se vedea, de asemenea, A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Strasbourg, 1954, care este însă insuficient. Util, dar foarte limitat pentru romaniști, A. SOUTER, *A Glossary of Latin to 600 A.D.*, London, 1949. O revistă dedicată în întregime studiilor de latină medievală este *ALMAe*. Pentru istoria literaturii latine medievale, cf. Y. DE GHELLINCK, *Littérature latine au Moyen-âge*, Paris, 1939; G. GRÖBER, *Übersicht über die lateinische Literatur von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 1350*, în *Grundriss*, II, I (1902), p. 97—472; M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München, 1911—1931, în 3 volume. În ceea ce privește Italia, cf. F. NOVATI — A. MONTEVERDI, *Le Origini*, Milano, [1900—] 1926; A. VISCARDI, *Le origini*, Milano, 1957 [3]. A se vedea mai ales: A. RONCAGLIA, *Le Origini*, p. 1—269 din *Storia della letteratura italiana*, sub conducerea lui E. Cecchi și N. Sapegno, vol. I, *Le origini e il Duecento*, Milano, Garzanti, 1965 (cu o amplă bibliografie critică). Pentru raporturile strînse dintre literatura latină medievală și literaturile romanice este fundamentală

opera lui E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1954 [2] (traducere spaniolă, México, 1954; traducere franceză, Paris, 1956; traducere românească, București, 1972).

Pentru vechile glosare care cuprind material romanic (§ 75), cf. F. Diez, *Altromanische Glossare berichtigt und erklärt*, Bonn, 1865 (și traducerea franceză a lui A. Bauer, Paris, 1870). Glosele de la Reichenau (v. p. 391) au fost descoperite de Ad. Holtzmann în 1863 și publicate parțial de Diez, *op. cit.*, p. 3—15 (glosele cu caracter net romanic), însoțite de un amplu studiu. Au fost apoi reproduse parțial și de Förster și Koschwitz în diversele ediții ale antologiei lor de limbă franceză veche. Prima ediție integrală a fost aceea a lui L. Stalzer, *Die Reichenauer Glossen der Handschrift Karlsruhe — 115 herausgegeben und erklärt*, Wien, 1906 (*Sitz. Akad. Wien*, CLII); în aceeași perioadă au fost studiate exhaustiv de K. Hetzer, *Die Reichenauer Glossen. Textkritische und sprachliche Untersuchungen zur Kenntnis des vorlitterarischen Französischen*, Halle, 1906 (Beiheft 7 din *ZRPh*). L. Stalzer consideră că textul este „latin" și nu „romanic", în timp ce K. Hetzer îl consideră nu „romanic", ci chiar „francez preliterar". O critică foarte severă împotriva lui Stalzer a publicat W. Förster, *Die Reichenauer Glossen. Neueste Arbeiten. Neueste Lesungen*, în *ZRPh*, XXXI (1907), p. 513—586, care susține caracterul vulgar, și chiar net francez, al gloselor. Un rezumat imparțial al disputei, cu aprecieri critice echilibrate și contribuții noi, a publicat E. Richter în *KJbFRPh*, XI (1911), I, p. 117—121. Glosele biblice au fost publicate mai recent, într-o ediție critică, de F. Labhardt, *Glossarium biblicum codicis augiensis CCXLVIII*, Neuchâtel, 1948, care cu doisprezece ani mai înainte scrisese un bun studiu critic asupra gloselor în ansamblu (citat la p. 391, n. 6); a se vedea acum volumul fundamental *Die Reichenauer Glossen, Text* I. *Einleitung, vollständiger Index und Konkordanzen* hgg. H. W. Klein unter Mitarbeit v. A. Labhardt, München, 1968. Glosele de la Kassel (v. p. 392 și urm.) care, pentru partea bavareză, interesează și pe germaniști, au fost publicate pentru prima dată în 1729 de J. G. Eckhardt, *Commentarii de rebus Franciae orientalis et episcopatus Wirceburgensis*, Wirceburgi, 1729, I, p. 853 și urm., iar apoi, după un secol, de E. G. Graff, *Diutiska. Denkmäler deutscher Sprache und Literatur*, Stuttgart, 1826—1829, III, p. 211 și urm., dar prima ediție satisfăcătoare, cu facsimile litografiate, este cea îngrijită de W. Grimm, *Exhortatio ad plebem christianam. Glossae Cassellanae*, în *Abhandlungen d.k. preuss. Akad.*, 1848, p. 425—511; bună și ediția lui Diez, *op. cit.*, p. 73—80, însoțită de un studiu al textului, p. 81—125. De aici a trecut apoi în mai multe antologii de franceză veche (Bartsch, Förster-Koschwitz etc.) și de germană veche (Steinmeyer-Sievers [v. p. 391, n. 4], III, p. 9—13). Studiile mai recente ale lui Marchot, Pirson și Titz au fost indicate în text (p. 393, notele 14 și 16 și p. 392, n. 10); a se adăuga: A. Roncaglia, *Bilinguismo esterno e plurilinguismo interno nelle Glosse de Kassel*, în *Atti dell'VIII Congr. Intern. di Studi romanzi*, Firenze (1959), II, *I*, p. 347—358. Facsimilul unei pagini se poate vedea în Ruggieri, *op. cit.*, I, planșa nr. 2.

Tratarea comparată a istoriei literaturilor neolatine prezintă dificultăți mai mari decît tratarea comparată a gramaticii limbilor romanice. Primul studiu comparat aparține lui Heinrich Morf în *Die romanischen Literaturen und Sprachen mit Einschluss des Keltischen* de H. Zimmer, K. Meyer, L. Chr. Stern, H. Morf și W. Meyer-Lübke în colecția „Die Kultur der Gegenwart", T. I., Abt. XI, Berlin u. Leipzig, 1909 (retipărit, ibid., 1925). A doua lucrare în ordine cronologică este *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, de N. Iorga, în 3 volume, București, 1919 (ediția a doua postumă, sub îngrijirea lui A. Duțu, București, 1968), despre care am vorbit la p. 57, n. 127. O tratare mai amplă, elaborată de specialiști calificați, trebuia să fie *Handbuch der Literaturwissenschaft*, condusă de Oskar Walsel, care se publica la Wildpark-Potsdam, între cele două războaie mondiale, dar din partea dedicată literaturilor neolatine s-au publicat numai trei volume și anume: L. Olschki, *Die romanischen Literaturen des Mittelalters*, Potsdam, 1928; V. Klemperer, H. Hatzfeld, Fr. Neubert, *Die romanischen Literaturen von der Renaissance bis zur französischen Revolution*, Postdam, 1924—1929; H. Heiss, Fr.

554

Schürr, J. Jeschke, K. Jäckel, W. v. Wartburg, *Die romanischen Literaturen des 19. u. 20. Jahrhunderberts*, din care a apărut numai primul volum la Potsdam, în 1935. În fine, în 1968 a început să se publice la Heidelberg un nou *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters* condus de H.R. Jauss și E. Köhler (în colaborare cu J. Frappier, M. de Riquer, A. Roncaglia).

Pentru cele mai vechi texte în f r a n c e z ă (§ 76), în afară de lucrările de istorie a limbii franceze și de manualele de franceză veche citate în bibliografia de la capitolul precedent, a se vedea indicațiile bibliografice din R. Bossuat, *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen Âge*, Melun, 1951 (și *Supplément (1949—1953)*, ibid., 1955, *Second Supplément (1954—1960)*, ibid., 1961); C. Cabeen, *A Critical Bibliography of French Literature*, Syracuse, 1947 și urm. Dintre lucrările de istorie a literaturii franceze dedicate exclusiv perioadei vechi sau care tratează mai amplu această perioadă, amintim: G. Paris, *La littérature française au Moyen âge*, Paris, 1913 [5]; *Esquisse historique de la littérature française au Moyen âge (depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle)*, Paris, 1907; H. Gröber, *Französische Literatur*, în *Grundriss* II, *I* (1902), p. 433—1257; C. Voretzsch, *Einführung in das Studium der altfranzösischen Literatur*, Halle, 1925 [7]; Ph. A. Becker, *Grundriss der altfranzösische Literatur*, I. *Älteste Denkmäler; Nationale Heldendichtung*, Heidelberg, 1907; U. T. Holmes, *A History of Old French Literature from the Origins to 1300*, New York, 1948; J. Bédier—P. Hazard, *Histoire de la littérature française*, vol. I, Paris, 1949 [2]; P. Zumthor, *Histoire littéraire de la France médiévale (VI—XIV siècles)* Paris, 1954 (excelentă sinteză, cuprinzînd și literatura latină medievală); G. de Poerck, *Les plus anciens textes de la langue française comme témoins de l'époque*, în *RLingR*, XXVII (1963), p. 1—34. Comod și util, A. Bossuat — L. Pichard — G. Raynaud de Lage, *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*, Paris, 1964.

555

Textele, în întregime sau parțial, sînt reproduse în numeroasele antologii de franceză veche, dintre care amintim: K. Bartsch, *Chrestomathie de l'ancien français (VIII—XV siècles) accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire*, Leipzig, 1920 [12] (retipărită la New York, 1951); L. Constans, *Chrestomathie de l'ancien français (IX—XV siècles) avec un tableau sommaire de la littérature française au Moyen-âge et un glossaire étymologique*, Paris, 1906 [3]; W. Förster und E. Koschwitz, *Altfranzösisches Übungsbuch*, Leipzig, 1932 [7]; E. Koschwitz, *Les plus anciens documents de la langue française*, Leipzig, 1930 [5]; L. Carolus-Barré, *Les plus anciens chartes de la langue française. I Problèmes généraux et recueil des pièces originales conservées aux Archives de l'Oise 1241—1256*, Paris, 1964; B. Woledge et H. P. Clive, *Répertoire des plus anciens textes en prose française depuis 842 jusqu'aux premières années du XIIIe siècle*, Genève, 1964; E. Lerch, *Einführung in das Altfranzösische. Texte, Übersetzungen, Erläuterungen*, Leipzig, 1921; K. Voretzsch, *Altfranzösisches Lesebuch*, Halle, 1932 [2] (volum complementar la manualul de literatură franceză veche mai sus citat); G. Paris et E. Langlois, *Chrestomathie du Moyen-âge. Extraits publiés avec des traductions, des notes, une introduction grammaticale et des notices littéraires*, Paris, 1923 [2] (retipărită în 1952); R. L. Wagner, *Textes d'études (Ancien et moyen français)*, Lille-Genève, 1949; H. Gelzer, *Altfranzösisches Lesebuch. Mit ausführlichen Glossar* hgg. v. A. Franz, Heidelberg, 1953; A. Henry, *Chrestomathie de la littérature en ancien français*. I. *Textes*, II. *Notes, Glossaire. Table des noms propres*, Berne, 1965 [3]. În italiană: E. Monaci, *I più antichi monumenti della lingua francese con glossario*, Roma, 1894; G. Bertoni, *Testi antichi francesi*, Roma, 1908. În unele dintre antologiile citate mai sus, se găsesc și traduceri sau comentarii ample; un comentariu foarte amănunțit la cele mai vechi texte franceze a publicat E. Koschwitz, *Commentar zu den ältesten französischen Sprachdenkmälern* Bd. I *(Eider, Eulalia, Ionas, Hohes Lied, Stephan)*, Heilbronn, 1886. Pentru jurămintele de la Strasbourg (p. 395—399) lucrările lui G. Paris, H. Suchier, A. Wallensköld, A. Tabachovitz, F. Lot etc. au fost citate în

notele 24—33. Istoria lui Nithard, care cuprinde textele jurămintelor, a fost publicată de PH. LAUER, *Nithard, Histoire des fils de Louis le Pieux*, Paris, 1964 [2]; în ceea ce privește raportul dintre manuscrisul de la Paris și textul jurămintelor, cf. G. DE POERCK, *Le ms. B.N. 9768 et les Serments de Strasbourg*, în *VoxR*, XVI (1957), p. 188—214 și A. TABACHOVITZ, *Les Serments de Strasbourg et le ms. B.N. lat. 9768*, în *VoxR*, XVII (1958), p. 36—61.

A se vedea de asemenea două articole care studiază limba jurămintelor de la Strasbourg din două puncte de vedere diferite: H. L. W. NELSON, *Die Latinisierung in den Strassburger Eiden*, în *VoxR*, XXV (1965), p. 193—226 și G. HILTY, *Die Romanisierung in den Strassburger Eiden*, ibidem, p. 227—235. Secvența Sfintei Eulalia (p. 399—400) a fost publicată pentru prima dată de A. H. HOFFMANN von FALLERSLEBEN, *Elnonensia. Monuments des langues romane et teutonique du IXe siècle*, Gand, 1837 și a fost apoi reprodusă și comentată în toate antologiile de franceză veche citate mai sus; despre secvență, cf. H. SUCHIER, *Über Inhalt und Quelle des ältesten französischen Gedichts*, în *ZRPh*, XV (1891), p. 24—46; M. ENECCERUS, *Zur Lateinischen und französischen Eulalia*, Marburg, 1897; D'A.S. AVALLE, *Alle origini della letteratura francese. I giuramenti di Strasburgo e la sequenza di Santa Eulalia*, Torino, 1966. Pentru „Patimile lui Christos" (p. 401), cf. G. PARIS, *La Passion du Christ*, în *Rom.* II (1873), p. 295—314 și P. DREYER, *Zur Clermonter Passion*, în *RF*, XIII (1901), p. 785—860; D'A. S. AVALLE, *Cultura e lingua francese delle origini nella „Passione", di Clermont-Ferrant*, Milano-Napoli, 1962. Pentru „Viața Sfîntului Léger" (p. 401), cf. G. PARIS, *La Vie de Saint Léger*, în *Rom.*, I (1872), p. 273—317; D'A. S. AVALLE, *Saint Lethgier (X secolo). Nuova edizione critica con una nota introduttiva*, în „Serta Ghisleriana", Pavia, 1967, p. 349—362. Pentru „Viața Sfîntului Alexis" sînt suficiente indicațiile 556
date la p. 401, n. 37 la care adăugăm numai: P. RAJNA, *Un nuovo testo parziale del Saint Alexis primitivo*, în *ArchRom.*, XIII (1929), p. 1—86 și J. MEUNIER, *La Vie de Saint Alexis, poème français du XIe siècle; texte du manuscrit de Hildesheim, traduction littérale, étude grammaticale, glossaire*, Paris, 1933 și studiul recent, de o deosebită valoare literară: K. GIERDEN, *Das Altfranzösische Alexiuslied der Hs. L. Eine Interpretation unter Gesichtspunkt von Trauer und Freude*, Meisenheim a Gl., 1967.

Pentru „chansons de geste", bibliografia este foarte bogată: ne vom limita să amintim aici cîteva opere fundamentale sau mai recente: P. RAJNA, *Le origini dell'epopea francese*, Firenze, 1886; K. NYROP, *Storia dell'epopea francese*, trad. de E. Gorra, Firenze, 1886; G. PARIS, *Histoire poétique de Charlemagne*, Paris, 1865 (ediție nouă, ibidem, 1905); J. BÉDIER, *Les légendes épiques; recherches sur la formation des chansons de geste*, Paris, 1926—1929; M. WILMOTTE, *L'épopée française; origine et élaboration*, Paris, 1939; I. SICILIANO, *Le origini delle canzoni di gesta*, Padova, 1940 (și traducerea franceză, Paris, 1951); M. DE RIQUER, *Los cantares de gesta franceses (sus problemas, su relación con España)*, Madrid, f.a. [1952]; R. MENÉNDEZ PIDAL, *La chanson de Roland y el neotradicionalismo*, Madrid, 1959 și în traducere franceză: *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*, trad. p. O. M. CLUZEL, Paris, 1960 [2]; M. DELBOUILLE, *Sur la genèse de la Chanson de Roland*, Bruxelles, 1954; F. LOT, *Études sur les légendes épiques françaises*, Paris, 1958; *La technique littéraire des chansons de geste*, de diferiți autori, în „Actes du Colloque de Liège", Paris, 1959; A. DE MANDACH, *Naissance et développement de la chanson de geste en Europe*, I. *La geste de Charlemagne et de Roland*, Genève-Paris, 1961 (lucrare care cuprinde multe materiale, dar care este lipsită de ordine și de claritate); P. AEBISCHER, *Rolandiana et Oliveriana. Recueil d'études sur les chansons de geste*, Genève, 1967.

Pentru *Chanson de Roland* se pot consulta și cele două ediții italiene mai recente, îngrijite de G. BERTONI (Firenze, 1936, ed. maior și minor) și de A. RONCAGLIA (Modena, 1948) care din păcate s-au epuizat. Dintre edițiile franceze, cea mai bună este cea clasică, îngrijită de J. BÉDIER (Paris, 1955). Se mai pot adăuga și alte ediții străine, precum cea îngrijită de A. HILKA și apoi de G. ROHLFS (Tübingen, 1960 [5]).

Scanned with OKEN Scanner

Pentru cele mai vechi texte franco-provensale (§ 77), un ghid sigur este antologia lui P. Aebischer citată la p. 403, n. 43. Bibliografia referitoare la fiecare text a fost dată în notele din subsolul paginii. Pentru textele vechi din Dauphinée, Forez și din regiunea Lyon, v. P. Gardette, *Projet d'un glossaire du vieux franco-provençal*, în *RLingR*, XXVI (1962), p. 388—394. Pentru textele care cuprind legende hagiografice, cf. H. Stimm, *Altfrankoprovenzalische Übersetzungen hagiographischer lateinischer Texte*, I. *Prosalegenden*, Mainz, 1955 (Akad. d. Wissenschaften u.d. Literatur, Wiesbaden, Jg. 1955, nr. 1).

În ceea ce privește provensala (§ 78), în afară de bibliografia lui D. C. Haskell citată la p. 378, se pot indica lucrări de istorie a literaturii provensale vechi: K. Bartsch, *Grundriss zur Geschichte der provenzalischen Dichtung*, Elberfeld, 1872 (încă fundamentală, în ciuda datei); A. Stimming, *Provenzalische Literatur*, în *Grundriss*, II, *II* (1897), p. 1—69; J. Anglade, *Histoire sommaire de la littérature méridionale au Moyen-âge*, Paris, 1921; A. Jeanroy, *Histoire sommaire de la poésie occitane des origines à la fin du XVIII siècle*, Toulouse, 1945; în italiană: A. Restori, *Letteratura provenzale*, Milano, 1891 și în special A. Viscardi, *Storia delle letterature d'oc e d'oil*, Milano, 1962 [2]. Este fundamental volumul lui D'A. S. Avalle, *La letteratura medioevale in lingua d'oc nella sua tradizione manoscritta. Problemi di critica testuale*. Torino, 1961. Cele mai vechi texte se găsesc în antologiile lui K. Bartsch, *Chrestomathie provençale accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire*, Marburg, 1904 [6]; K. Appel, *Provenzalische Chrestomatie mit Abriss der Formenlehre und Glossar*, Leipzig, 1930 [6]; R. Th. Hill — Th. G. Bergin,
557 *Anthology of the Provençal Troubadours. Texts, Notes and Vocabulary*, New Haven, 1941; Fr. R. Hamlin, P. T. Ricketts, J. Hathaway, *Introduction à l'étude de l'ancien provençal*. Textes d'étude, Genève, 1967 (cu o bună introducere gramaticală și un glosar destul de bogat); de asemenea în *Manualetto* de Crescini și în *Elementarbuch* de Schulz-Gora, citate în bibliografia capitolului anterior. Pentru documentele de latină tîrzie din Provence și pentru primele documente provensale în proză, cf. P. Meyer, *Recueil d'anciens textes bas-latins, provençaux et français*, Paris, 1877; Cl. Brunel, *Les premiers exemples de l'emploi du provençal dans les chartes*, în *Rom.*, XLVIII (1922), p. 337—364; *Le plus ancien acte original en langue provençale*, în *AM*, XXXIII—XXXIV (1921—1922), p. 249—261 și în special volumul aceluiași autor, *Les plus anciennes chartes en langue provençale. Recueil des pièces originales antérieures au XIIIe siècle*, Paris, 1926 (cu un *Supplément*, Paris, 1952). Pentru *Alba* bilingvă este suficientă bibliografia indicată în nota 63: un facsimil se găsește în Ruggieri, *Testi* cit., nr. 3. Pentru *Boëcis* cf. Fr. Hündgen, *Das altprovenzalische Boëthiuslied unter Beifügung einer Übersetzung, eines Glossars, erklär. Anmerkungen sowie grammat. u. metr. Untersuchungen*, Oppeln, 1884; V. Rabotine, *Le „Boèce" provençal. Étude linguistique*, Strasbourg, 1930; N. Zingarelli, *Il „Boezio" provenzale e la leggenda di Boezio*, în *Scritti di varia letteratura*, Milano, 1935, p. 1—27; *Boëcis, poème sur Boèce (fragment): le plus ancien texte littéraire occitain réédité, traduit et commenté par* R. Lavaud et G. Machicot, Toulouse, 1950; C. Segre, *Il „Boeci", i poemetti agiografici e le origini della forma epica*, în „Atti dell'Acc. delle Sc. di Torino", LXXXIX (1954—1955) II, p. 242—279; C. Schwarze, *Der altprov. Boeci*, Münster, 1963. Fragmentul din Evanghelia Sfîntului Ioan (v. p. 409) a fost publicat pentru prima dată de C. Hofmann, „Gelehrte Anzeigen d.k. bayer. Akad. d. Wiss. Juli, 1858" și a fost reprodus mai apoi în diverse antologii. Presupusul cîntec de Crăciun (?) și rugăciunea către Madonna au fost publicate de P. Meyer, *Anciennes poésies réligieuses en langue d'oc*, Paris, 1860. Pentru trubaduri, afară de lucrările de literatură provensală citate, cf. A. Jeanroy, *La poésie lyrique des troubadours*, Paris, 1934—1936; A. Pillet u. H. Carstens, *Bibliographie der Troubadours*, Halle, 1933 (retipărită la New York, 1968); E. Vincenti, *Bibliografia antica dei trovatori*, Milano-Napoli, 1963; I. Frank, *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, Paris, 1953—1957; M. de Riquer, *La lírica de los Trovadores*, Barcelona, 1948 (care este cea mai bună

Scanned with OKEN Scanner

și mai modernă sinteză); R. Baer, *Der provenzalische Minnesang. Ein Querschnitt durch die neuere Forschungsdiskussion*, Darmstadt, 1966. O antologie foarte bună și bogată (cu traducere franceză) este aceea a lui R. Nelli și R. Lavaud, *Les Troubadours*, Paris, 1966 (în două volume). Pentru biografiile trubadurilor este fundamentală lucrarea lui J. Boutière și A. H. Schultz, *Las vidas dels trobadors. Biographies des Troubadours*, Toulouse, 1950 (ed. a 2-a, mult îmbogățită, cu titlul: *Biographies des troubadours. Textes provençaux du XIIe et XVe siècle*, Paris, 1964); cf. de asemenea G. Favati, *Le biografie trovadoriche*, Bologna, 1961.

Pentru trubadurii din Italia, cf. G. Bertoni, *I trovatori d'Italia*, Modena, 1915. Pentru originile limbii aulice provensale, cf. în special H. Morf, *Vom Ursprung der provenzalischen Schriftsprache* în *Sitz. preuss. Akad.*, XLV (1912), p. 1014—1035 (reprodus în *Aus Dichtung und Sprache der Romanen*, III, Berlin, 1922, p. 321—356). Pentru reducerea aproape completă a folosirii provensalei ca limbă scrisă, cf. A. Brun, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, Paris, 1923. Pentru renașterea literaturii provensale, cf. E. Ripert, *La renaissance provençale*, Paris, 1920; H. E. Keller, *Félibre et le félibrige*, în *Neophil.*, XLVIII (1964), p. 1—28; E. Portal, *Letteratura provenzale. I moderni trovatori*, Milano, 1907, volumul *Provenza e Italia*, Firenze, 1930 și în special A. Del Monte, *Storia della letteratura provenzale moderna*, Milano, 1958; E. v. Jan, *Neuprovenzalisch Literaturgeschichte*, Heidelberg, 1959, iar în ceea ce privește situația actuală, cf. Ch. Camproux, *Situation actuelle des Lettres d'oc*, în *Neophil.*, LI (1967), p. 128—141. Bune antologii provensale moderne, pentru cercetătorii străini, sînt: E. Portal, *Antologia provenzale*, Milano, 1911 (texte și traducere în italiană); G. Bertoni, *Poesia provenzale moderna. (La Pleiade e il Felibrismo)*, Modena, 1940; A. P. Lafont, *Anthologie de la poésie occitane (1900—1960)*, Paris, 1962; F. Garavini, *L'empèri dou soulèu. La ragione dialettale della Francia d'oc*, Milano-Napoli, 1967.

Pentru cele mai vechi texte în gasconă (§ 79), o bună sinteză bibliografică a dat 558
G. Millardet, *Le domaine gascon: compte-rendu rétrospectif jusqu'en 1907*, în *RDR*, I (1909), p. 122—156 (și în special p. 130—146). Un material bogat există și în volumul lui A. Luchaire citat la nota 69. Excelente, recentele studii ale lui K. Baldinger, *La langue des documents en ancien gascon*, urmate de *Textes*, în *RLingR*, XXVI (1962), p. 331—362. Pentru „descort"-ul lui Raimbaut de Vaqueiras, cf. V. Crescini, *Il discordo plurilingue di Rambaldo de Vaqueiras*, în *Nuovi StMed.*, I (1923), p. 73—106 (reprodus în volumul său *Romanica Fragmenta*, Torino, 1932, p. 507—540) și J. Linskill, *The poems of the Troubadour Raimbaut de Vaqueiras*, The Hague, 1964, p. 98 ș.u.

Pentru textele vechi în catalană (§ 80), amintim în primul rînd cîteva lucrări de istorie a literaturii: E. Cardona, *Dell'antica letteratura catalana*, Napoli, 1878 (învechită); O. Denk, *Einführung in die Geschichte der altcatalanischen Literatur von deren Anfängen bis zum 18. Jahrundert*, München, 1892; A. Morel-Fatio, *Katalanische Literatur*, în *Grundriss*, II, *II* (1897), p. 70—128; J. Ruiz I Calonja, *Història de la literatura catalana*, Barcelona 1954; M. De Riquer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona 1964 (operă fundamentală; primele trei volume tratează perioada veche), precum și lucrarea lui G. Díaz Plaja în care literatura catalană este tratată de J. Rubió Balaguer. Se poate consulta de asemenea M. de Montoliu, *Les grans personalitats de la literatura catalana*, Barcelona, 1957—1959 (în 6 volume). O mică antologie de texte catalane vechi pentru cei ce studiază filologia romanică a elaborat C. J. Odenkirchen, *A Preliminary Chrestomathy of old Catalan*, Chapel-Hill, 1949; o antologie mai amplă și mai bună de texte catalane vechi este cea a lui P. Russell-Gebllett, *Mediaeval Catalan linguistic textes edited with Introduction, Notes and Vocabulary*, Oxford, 1965.

Scanned with OKEN Scanner

Bune ediții de texte vechi, chiar dacă uneori cu ortografie modernizată, se găsesc în diversele volume ale valoroasei colecții *Els nosters Clàssics*, care se publică la Barcelona. Pentru Ramon Llull (această formă a numelui este preferabilă formei obișnuite Lull), bibliografia este foarte vastă; cf. M. Batllori, *Introducción bibliográfica a los estudios lulianos*, Palma de Mallorca, 1945; J. Avinyó, *Les obres autèntiques del beat Ramon Llull*, Barcelona, 1935. Bune ediții ale unor opere de Ramon Llull (*Libre de meravalles*, *Libre d'Avast* și *Blanquerna*) au apărut în colecția citată mai sus, *Els nosters Clàssics*. Pentru caracteristicile celor mai vechi documente lingvistice catalane, cf. A. Griera, *Carácter de los documentos catalanes más antiguos*, în „Spanische Forschungen" I (1928), p. 142—148. Pentru Predicile de la Organyà, cf. J. Miret y Sans, *El mes antig text literari escrit en català, precedit per una collecció de documents dels segles XIe, XIIe y XIIIe*, Barcelona, 1906 (extras din „Revista de Bibliografía Catalana", IV) și *Antics documents en llengua catalana e reimpressió de les Homilies d'Organyà*, Barcelona, 1915; A. Griera, *Homilies d'Organyà transcripció diplomàtica*, Barcelona, 1917 (extras din revista „Vida cristiana", nr. 21—22); M. Molho, *Les Homélies d'Organyà*, în *BH*, LXIII (1961), p. 186—210. Pentru alte texte vechi din dioceza de Urgell, cf. P. Puyol, *Documents en vulgar dels segles XI, XII, XIII procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*, Barcelona, 1913, Regelui Jaime I (v. p. 413) i se atribuie *Libre de la Saviesa*, publicat de G. Llabrés în 1908 și de J. M. Castro y Calvo în 1946. Pentru „Consulatul mării", cf. *Llibre del consolat de mar*, ed. P. Bohigas, Barcelona, 1953.

Pentru spaniolă (§ 81), lucrările fundamentale asupra limbii din perioada veche au fost indicate în capitolul VI. Există foarte bune lucrări bibliografice care pot servi drept ghid și în domeniul literaturii vechi: J. Simón Díaz, *Bibliografía de la literatura hispánica*, Madrid, 1950—1963 și, de același autor, într-o formă mai redusă, *Manual de bibliografía de la literatura española*, Barcelona, 1964; H. Serís, *Manual de bibliografía de la literatura española*, Syracuse, 1948—1954 și de asemenea R. Foulché-Delbosc et L. Barrau-Dihigo, *Manuel de l'hispanisant*, New York, 1920—1925. O mică antologie de texte latine tîrzii și
559 de limbă vulgară din Spania a alcătuit E. Monaci, *Testi basso-latini e volgari della Spagna*, Roma, 1891, dar numeroase texte mai vechi au fost descoperite ulterior, cf. în special R. Menéndez Pidal, *Documentos lingüísticos de España*, I. *Reino de Castilla*, Madrid, 1919 (reprod. 1966) precum și cunoscutul volum al aceluiași autor *Orígenes del Español*, Madrid, 1968[6] (în care sînt editate glosele de la San Millán și de la Silos, precum și „nodicia de kesos"; facsimile ale acestor texte în Ruggieri, *Testi*, nr. 31—33). A se vedea de asemenea: R. Menéndez Pidal, *Crestomatía del Español Medieval* con la colaboración del Centro de Estudios Históricos, acabado y revisado por R. Lapesa y M. S. De Andrés, Madrid, 1965—1966; *Textos lingüísticos del Medioevo Español*, preparados con introducción y glosario por D. J. Gifford y F. W. Hodcroft, Oxford, 1959.

Informații despre literatura veche există în toate istoriile literaturii spaniole (ca de exemplu, pentru a cita numai cîteva dintre cele mai bune manuale: J. Hurtado y J. De La Serna y A. Gonzales Palencia, *Historia de la literatura española*, Madrid, 1949[6] și A. Valbuena Prat, *Historia de la literatura española*, Barcelona, 1964[7]; J. L. Albourg, *Historia de la literatura española*, Madrid, 1966) și în primul volum din marea *Historia general de las literaturas hispánicas* publicată sub direcția lui G. Díaz Plaja (Barcelona, 1949—1957); în mod special, se ocupă numai de literatura medievală: A. Millares Carlo, *Historia de la literatura española hasta fines del siglo XV*, Méjico, 1950, Fr. Lopez Estrada, *Introducción a la literatura medieval española*, Madrid, 1966[3]. Pentru *kharğe (harağāt)* (p. 414—415), în afară de bibliografia indicată la nota 79, se mai pot consulta: D. Alonso, *Cancionillas „de amigo" mozárabes (Primavera temprana de la lírica europea)*, în *RFE*, XXXIII (1949),

Scanned with OKEN Scanner

p. 297—349; E. García-Gomez, *Nuevas observaciones sobre las jarŷas romances en muwaššaḥas hebreas*, în *Al-Andalus*, XV (1950), p. 157—177; *Veinticuatro jarŷas romances en mawaššaḥas árabes (ms. G. S. Colin)*, ibidem, XVII (1952), p. 52—128; *Dos nuevas jarŷas romances (25 y 26) en muwaššaḥas árabes*, ibidem, XIX (1954), p. 369—391; *La lírica hispano-árabe y la aparición de la lírica romance*, ibidem, XXI (1956), p. 303—338; *Las jarŷas romances de la serie árabe en su marco*, Madrid, 1956. R. Menéndez Pidal, *Los orígenes de las literaturas románicas a la luz de un descubrimiento reciente*, Santander, 1951; A. Roncaglia, *Di una tradizione lirica pretrovadoresca in lingua volgare*, în *CN*, XI (1951), p. 213—235; S. M. Stern, *Muhammad ibn Ubadda al Qazzaz, un andaluz autor de muwaššaḥas*, în *Al-Andalus*, XV (1950), p. 79—109; G. Cernuschi, *Le kharge mozarabiche e la tradizione giullaresca romanza*, în *RIL*, LXXXIX-XC (1956), p. 425—432; E. Lévi-Provençal, *Quelques observations à propos du déchiffrement des ḫarǧas mozarabes*, în *Arab*, I (1954), p. 201—208; K. Hefer, *Die bisher veröffentlichten ḫ a r ǧ a s und ihre Deutung*, Tübingen, 1960 (Beiheft 101 din *ZRPh.*); P. Le Gentil, *La strophe zadialesque, les khardjas et le problème des origines du lyrisme roman*, în *Rom.*, LXXXIV (1963), p. 1—27, 209—250, 409—411.

Documente importante pentru latina tîrzie din Spania sînt glosarele adunate și publicate de A. Castro, *Glosarios latino-españoles de la Edad Media*, Madrid, 1936.

Pentru *Cantar de mio Cid* (unde se poate observa că *mio* este probabil un calc după sufixul posesiv arab, *-ī* din *sid-ī* „domnul meu"), a se vedea în primul rînd ediția fundamentală a lui R. Menéndez Pidal, *Cantar de Mio Cid. Texto, Gramática y Vocabulario*, Madrid, 1954³, trei volume. V. și cele două ediții italiene, cu traducere și comentariu: G. Bertoni, *Il Cantare del Cid. Introduzione, versione e note*, Bari, 1912 și S. Battaglia, *Poema del Mio Cid, edizione, traduzione e commento*, Roma, 1943. Pentru problemele istorice și geografice legate de poem, v. de asemenea R. Menéndez Pidal, *La España del Cid*, Madrid, 1929 (traducere în limba germană de G. Henning și M. Marx, München, 1936—1937).

Pentru legenda *Los siete „infantes" de Lara*, cf. R. Menéndez Pidal, *La leyenda de los infantes de Lara*, Madrid, 1934². Pentru Gonzales de Berceo, cf. R. Lanchetas, *Gramática y vocabulario de las obras de G. d. B.*, Madrid, 1903; G. Guerrieri Gabrielli, *G. d. B.*, Brescia, 1947. Cf. de asemenea R. Menéndez Pidal, *Reliquias de la poesía española*, Madrid, 1951 și *Poesía juglaresca y juglares*, Madrid, 1962⁵.

Pentru p o r t u g h e z ă și g a l i c i a n ă (§ 82), și în ceea ce privește cele mai vechi texte, există foarte bune indicații în manualele introductive ale lui M. de Paiva Boléo și S. da Silva Neto, citate la p. 386. Dintre istoriile literaturii portugheze care tratează amplu și aprofundat perioada veche, vom aminti: C. Michaëlis De Vasconcel[l]os u. Th. Braga, *Geschichte der portugiesischen Literatur*, în *Grundriss*, II, *II* (1897), p. 129—382; A. Forjaz de Sampaio, *Historia de literatura portuguesa ilustrada*, vol. I, Lisboa (1929), în care capitolul dedicat liricei vechi este opera lui J. J. Nunes; M. Rodrigues Lapa, *Lições de literatura portuguesa; época medieval*, Coimbra, 1956⁴. În italiană, informații scurte dar exacte, însoțite de o amplă bibliografie, se găsesc în G. C. Rossi, *Storia della letteratura portoghese*, Firenze, 1953. Dintre antologiile de texte vechi amintim: F. A. Coelho, *Questões da língua portuguesa*, II parte, Porto-Braga, 1874 (în ciuda titlului, cuprinde texte în latină tîrzie, vechi texte portugheze, o selecție din *cancioneiros*); J. Leite De Vasconcel[l]os, *Textos arcaicos para uso da aula de filologia portuguesa da faculdade portuguesa de letras da universidade de Lisboa*, Lisboa, 1923³; J. J. Nunes, *Crestomatia arcaica. Excertos da literatura portuguesa desde o que da mais antigo se conhece até ao século XVI, acompanhados de Introdução gramatical, notas e glossário*, Lisboa, 1959⁵ și *Florilégio da literatura portuguesa arcaica. Trechos coligidos em obras escritas desde o começo do século XIII até os primeros anos do século XVI*, Lisboa, 1932; M. Rodri- 560

GUES LAPA, *Crestomatia arcaica*, Lisboa, 1940; J. P. TAVARES, *Selecta de textos arcaicos*, Lisboa, 1940²; S. DA SILVA NETO, *Textos medievais portugueses e seus problemas*, Rio de Janeiro, 1956. Pentru textele neliterare, cf. M. L. F. LINDLEY CINTRA, *Les anciens textes portugais non littéraires. Classement et bibliographie*, în *RLingR*, XXVII (1963), p. 40—77.

Pentru lirica galiciano-portugheză, în afara istoriilor literare portugheze și ale literaturii galiciene (cea mai recentă este aceea a lui B. VARELLA JÁCOME, *Historia de la literatura gallega*, Santiago de Compostela, 1951), cf. S. PELLEGRINI, *Repertorio bibliografico della prima lirica portoghese*, Modena, 1939, și *Studi su trove e trovatori della prima lirica ispano-portoghese*, Torino, 1937; *Auswahl altportugiesischer Lieder*, Halle, 1928; G. TAVANI, *Repertorio metrico della lirica gallego-portoghese*, Roma, 1967 și *Poesia del Duecento nella Penisola Iberica*, Roma, 1969. Pentru texte în galiciană, cf. R. FERNÁNDEZ POUSA, *Selección literaria del idioma gallego*, Madrid, 1951.

Un *cancioneiro* de la Biblioteca Vaticanului (Cod. 4803), copiat în Italia la sfîrșitul sec. al XV-lea sau la începutul sec. al XVI-lea (cu adăugirile și notele autografe ale lui Angelo Colocci), a fost editat de E. MONACI, *Il canzoniere portoghese della Biblioteca Vaticana*, Halle, 1875. Cel denumit Colocci-Brancuti, copiat în Italia în aceeași perioadă, din însărcinarea lui A. Colocci, care l-a colaționat și l-a adnotat, a fost descoperit în 1878 în biblioteca contelui P. A. Brancuti din Cagli și a trecut apoi în proprietatea lui Ernesto Monaci, iar după moartea acestuia a fost cedat guvernului portughez, care l-a dat în păstrare Bibliotecii Naționale din Lisabona. B. MOLTENI, elev al lui Monagi, a publicat o ediție diplomatică parțială, care cuprinde numai părțile ce lipsesc din acest *cancioneiro* de la Vatican: *Il Canzoniere portoghese Colocci-Brancuti, pubblicato nelle parti che completano il Codice Vaticano 4803*, Halle, 1880. Cf. de asemenea J. RUGGIERI, *Le varianti del Canzoniere portoghese Colocci-Brancuti nelle parti comuni al Codice Vaticano 4803*, în *ArchRom.*, XI (1927), p. 459—510. O ediție integrală (cu reproduceri fotografice) în 8 volume este *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (antigo Colocci-Brancuti). Leitura, Comentários e Glossário* por E. PAXECO MACHADO și J. P. MACHADO, Lisboa, 1949—1962. Un *cancioneiro* păstrat la Biblioteca Ajuda [Lisabona] a fost scris, în Portugalia, la sfîrșitul sec. al XIII-lea sau la începutul secolului al XIV-lea; o ediție critică a fost realizată de C. MICHAËLIS DE VASCONCEL[L]OS, *Cancioneiro de Ajuda, Edição critica e commentada*, Halle, 1904 (retipărită 1966) (I, *Texto, com resumos am alemão, notas e eschemas métricos.* II. *Investigações bibliographicas, biographicas e historico-literarias*) și de aceeași autoare: *Glossário do Cancioneiro de Ajuda*, în *RL*, XXIII (1920), p. 1—95. O ediție diplomatică a realizat H. H. CARTER, *Cancioneiro de Ajuda. A diplomatic Edition*, New York-London, 1941; o încercare de editare nu prea fericită, M. MARQUES BRAGA *(Cancioneiro de Ajuda. Prefacio e notas*
561 *de M. B*, Lisboa, 1945). *Cantigas de amigo* au fost publicate cu introducere, note, gramatică și glosar de J. J. NUNES, *Cantigas d'amigo dos trovadores galego-portugueses. Edição critica acompanhada de introdução, comentário, variantes e glossario*, Coimbra 1926—1928, în 3 volume. *Cantigas d'amor* au fost publicate de același J. J. NUNES, *Cantigas d'amor dos trovadores galego-portugueses. Edição critica acompanhada de introdução, comentário, variantes e glossário*, Coimbra, 1932. *Cantigas de Santa Maria* de Alfonso X au fost publicate de M. RODRIGUES LAPA: Alfonso X o Sabio, *Cantigas de Santa Maria*, Lisboa, 1933; limba acestui text a fost studiată de R. RÜBECAMP, *Die Sprache der altgalizischen Cantigas de Santa Maria von Alfonso X el Sabio*, Hamburg, 1933 (și în portugheză: *A linguagem das Cantigas de Santa Maria de Alfonso X o Sabio*, în *BF*, I (1932—1933), p. 327—356 și II (1933—1934), p. 141—152). Pentru un *cancioneiro* al lui Dom Denis (sau Dinis, al șaselea rege al Portugaliei, în afară de lucrarea lui S. PELLEGRINI citată la n. 87 (și apoi inclusă în volumul miscelaneu din 1937, amintit mai sus, dar fără texte și traduceri), cf. H. R. LANG, *Das Liederbuch des Königs Denis von Portugal, zum ersten Mal vollständig herausgegeben und mit Einleitung, Anmerkungen*

Scanned with OKEN Scanner

und Glossar versehen, Halle, 1894; C. MICHAËLIS DE VASCONCEL[L]OS, *Zum Liederbuch des Königs Denis von Portugal*, în *ZRPh.*, XIX (1895), p. 512—541 şi 578—615; J. J. NUNES, *Cancioneiro de D. Dinis* în „Miscelânea de estudos em honra de D. Carolina Michaëlis de Vasconcellos", Coimbra, 1933, p. 200—205; iar pentru limbă: A. GASSNER, *Die Sprache des Königs Denis von Portugal*, în *RF*, XX (1907), p. 560—599 şi XXII (1908), p. 399—425.

Pentru ladină (§ 83) lipseşte o antologie a celor mai vechi texte care să cuprindă toate trei varietăţile regionale (dacă nu luăm în consideraţie partea finală din *Handbuch* de TH. GARTNER, care oferă o rapidă sinteză literară însoţită de fragmente comentate). O bibliografie a textelor tipărite în toate varietăţile ladine a dat E. BÖHMER, *Verzeichnis rätoromanischer Literatur*, în *RomSt*, VI (1883—85), p. 109—238. Pentru regiunea occidentală, o crestomaţie, corespunzînd perfect titlului său, care se poate considera, într-un fel, un adevărat corpus de literatură *rumantsch*, este C. DECURTINS, *Rätoromanische Chrestomathie*, Erlangen, 1896—1919 (în 12 volume, plus un supliment). Această operă monumentală a fost publicată şi în vol. VII (1888) şi următoarele ale *RF.*; o mare parte este dedicată literaturii populare şi moderne; pentru partea veche, sînt importante în special vol. I (1896) *(Surselvisch, Subselvisch: das 17. 18. u. 19. Jhdt.)*, vol. V (1900) *(Oberengadinisch, Unterengadinisch: das 16. Jhdt.)* şi vol. VI (1904) *(Oberengadinisch, Unterengadinisch: das 17. Jhdt.)*. Mai uşor utilizabilă, deşi din punct de vedere critic mai puţin sigură: J. ULRICH, *Rhätoromanische Chrestomathie. Texte, Anmerkungen, Glossar*, Halle, 1882—1883 (în 2 volume; primul este dedicat textelor soprasilvane, al doilea textelor engadineze).

Pentru ladina centrală, în care textele de o anumită vechime sînt nesemnificative, lipseşte orice fel de antologie. Pentru ladina orientală (friulană), pot fi utilizate, cu toate că au, în primul rînd, scop de popularizare: B. CHIURLO, *Antologia della letteratura friulana*, Udine, 1927 şi în special G. D'ARONCO, *Nuova Antologia della letteratura friulana*, Udine-Tolmezzo, 1960 (cu glosar), iar acum: D. VIRGILI, *La flôr. Letteratura ladina del Friuli*, Udine, 1968, în 2 volume (fără glosar; nu toate textele sînt însoţite de traducerea în italiană). Cea mai amplă şi sigură culegere de texte friulane vechi este aceea a lui V. JOPPI, *Testi inediti friulani dei secoli XIV al XIX raccolti e annotati*, în *AGI*, IV (1878), p. 185—342 (urmată la p. 342—367 de preţioase „Annotazioni" şi de „Cimeli tergestini" de G. I. ASCOLI). Nici pentru istoria literaturii, în afară de scurta trecere în revistă a lui GARTNER din *Handbuch*, nu există o lucrare care să se refere la toate cele trei secţiuni ale ladinei; pentru secţiunea occidentală (rumantsch), cf. FR. RAUSCH, *Geschichte der Literatur des Rhäto-Romanischen Volkes*, Frankfurt a.M. 1870; A. MOHR, *Survista della litteratura ladina*, în *ASRR*, XVI (1901), p. 13—152 **562** şi în special C. DECURTINS, *Rätoromanische Literatur*, în *Grundriss*, II, *III* (1901), p. 218—261. O bibliografie completă a studiilor în *rumantsch* este: *Bibliografia retoromontscha: Bibliographie des gedruckten bündnerromanischen Schrifttums von den Anfängen bis zum Jahre 1930*, hgg. von der Ligia Romontscha, Chur, 1938, care cuprinde toate scrierile în *rumantsch*, între care cele mai vechi tipărituri, cu indicarea bibliotecilor unde pot fi găsite, din 1552 pînă în 1930. Al doilea volum, care cuprinde perioada 1930—1952, a apărut la Coira în 1956. Pentru literatura ladină orientală (friulană), cf. B. CHIURLO, *La letteratura ladina del Friuli*, Udine, 1922 şi G. D'ARONCO, *Breve sommario storico della letteratura ladina del Friuli con una nota bibliografica*, Udine, 1947.

Pentru Glosarul de la Viena sînt suficiente indicaţiile din nota 89. Pentru predica pseudo-augustiniană din manuscrisul de la Einsiedeln, prima ediţie este aceea a lui G. GRÖBER, *Das älteste rätoromanische Sprachdenkmal*, în „Sitz. Bayer. Akad. München", 1907, I, p. 71—96. Asupra acestui text s-a iscat o vie discuţie şi diverse amendamente au fost aduse ediţiei Gröber de către TH. GARTNER, H. SUCHIER, H. SCHUCHARDT şi de către GRÖ-

Scanned with OKEN Scanner

BER însuși, în *ZRPh*, XXXI (1907), p. 702—712, de către R. von PLANTA, în *ALL*, XV (1908), p. 391—399, de către M. ROQUES, în *Rom.*, XXXVII (1908), p. 498—508, de către L. SPITZER, în *ZRPh.*, XXXVI (1912), p. 477—479 și de către G. BERTONI, în *ArchRom.*, I (1917), p. 502—504. Poemul lui Gian Travers a fost publicat de A. v. FLUGI, *Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert*, Chur, 1865; o ediție mai bună se găsește în vol. V, p. 1—17 din *Rätoromanische Chrestomathie* de DECURTINS, citată mai sus; o ediție populară a dat M. RAUCH, *Joan Travers e sia Chanzun dela guerra dal chastè da Müsch*, Schlarigna, 1934. Există și o bună ediție critică: *Gian Travers, La chanzun dalla guerra dagl Chiaste da Müs edida danuovmaing tras* A. *e* B. SCHORTA-GANTENBEIN, în *ASRR*, LVI (1942), p. 1—60. Dintre dramele cu teme biblice ale lui G. Travers, „La historia da Josep" a fost publicată de J. ULRICH, *Johannes von Travers: Joseph, engadinisches Drama des XVI. Jahrhunderts hgg. u. mit Glossar versehen*, Zürich, 1891 (Wissenschaftliche Beilage zum Programm der Kantonschule in Zürich, 1891) și în *rumantsch: Job. Un drama engiadinais del XVI secul, nuovamaing publicho da* J. ULRICH, în *ASRR*, XI (1896), p. 1—89. O ediție diplomatică a Noului Testament al lui Bifrun a fost publicată de „Gesellschaft für romanische Literatur", nr. 32 din colecția sa de texte romanice: *Das neue Testament. Erste rätoromanische Übersetzung von Jakob Bifrun. Neudruck, mit einem Vorwort, einer Formenlehre und einem Wörterverzeischnis versehen von* TH. GARTNER, Dresden, 1913. Aceeași societate publicase cu cîțiva ani mai înainte (nr. 9 al colecției) Psaltirea engadineză a lui D. Chiampel: *Der Engadinische Psalter des Chiampel.* Neu hgg. v. J. ULRICH, Dresden, 1906. Pentru lexicul lui Bifrun cf. teza lui M. H. J. FERMIN, *Le vocabulaire de Bifrun dans sa traduction des quatre Evangiles*, Amsterdam, 1954. Înainte de a publica Noul Testament, Bifrun tipărise în 1552 (prima carte tipărită în *rumantsch*) traducerea Catehismului reformat al lui G. Comander și G. Blasius și probabil și *Taefla* (< germ. *Tafel*), un fel de abecedar și de catehism în același timp, care, după o ediție mult mai tîrzie (Zürich, 1629), a fost republicat de J. ULRICH în *RLR*, XXXIX (1896), p. 217—233. Dintre dramele engadineze din secolul al XVI-lea, merită să amintim *Las desch eteds da Gebhard Stuppaun*, publicată sub îngrijirea lui J. JUD, în *ASRR*, XIX (1905), p. 159—267.

Din „registrul păstoresc" din Laces (p. 423), fragmentele care ne-au parvenit au fost publicate de B. GEROLA, *Il più antico testo neolatino dell'Alto Adige. Ricerche linguistiche e questioni di metodo in una zona mistilingue*, în „Studi trentini di scienze storiche", XIV (1933), p. 255—274 și XV (1934), p. 136—153, 331—351 și separat, Trento, 1934. Pentru cel mai vechi text friulan, v. nota 97 la p. 424 și G. D'ARONCO, *Le più antiche attestazioni di lingua ladina in Friuli*, în „Actas do IX Congr. intern. de linguística Românica", II (= *BF*, XIX [1960]), p. 39—41. O listă pusă la punct a celor mai vechi documente în friulană se găsește în
563 G. MARCHETTI, *Studi sulle origini del Friulano. Testi e documenti*, în *Ce fastu?*, IX (1933), p. 16—19, 63—66, 127—131, 179—183, 238—242; X (1934), p. 87—93, 204—213, 317—323; XII (1936), p. 50—53. A se vedea de asemenea, de același autor, articolul *La grafia dei primi testi scritti in friulano*, în *Ce fastu?*, VIII (1932), p. 164—166, 223—227.

Pentru s a r d ă (§ 84), trebuie să se țină seama, în primul rînd, de cele două bibliografii lingvistice citate la p. 370. Textele sarde vechi sînt în general incluse în antologiile de limbă italiană veche. Pentru situația Sardiniei medievale, în afara operelor citate la nota 107, cf. E. BESTA, *La Sardegna medioevale. Le vicende politiche dal 450 al 1326. Le istituzioni politiche, economiche, giuridiche e sociali*, Palermo, 1908—1909. Pentru toate lucrările referitoare la Sardinia, v. R. CIASCA, *Bibliografia sarda*, Roma, 1931—1934 (în 5 volume). „Privilegiul logudorez" din 1080 (v. p. 426—428) a fost publicat pentru prima oară de L. TANFANI, *Due carte inedite in lingua sarda dei sec. XI—XIII*, în *ArchStorIt.*, s. III, vol. XIII

Scanned with OKEN Scanner

(1871), p. 357—376 (iar de aici a trecut în antologiile italiene ale lui MONACI, p. 4 şi SAVJ-LOPEZ şi BARTOLI, p. 4); O. SCHULZ-GORA, în *Über die ältesten Urkunden in sardischer Sprache und ihre Bedeutung*, apărut în *ZRPh*, XVIII (1894), p. 138—158, i-a contestat autenticitatea, bazîndu-se pe unele pretinse diferenţe lingvistice faţă de documentele mai tîrzii. Dar autenticitatea documentului a fost confirmată de specialişti în istoria dreptului, pe baze istorice foarte solide (cf. A. SOLMI, *Sul più antico documento consolare pisano scritto in lingua sarda*, în *ArchStSardo*, II (1906), p. 149—183 şi E. BESTA, *op. cit.*, I, p. 81 ş.u.). O lectură nouă şi mai corectă a dat S. DEBENEDETTI, *Sull'antichissima carta consolare pisana*, în „Atti Acc. Sc." din Torino, LXI (1925—1926), p. 66—79, din care este reprodus facsimilul din figura 44. Documentul din Cagliari în alfabet grecesc a fost editat pentru prima dată, într-un mod nu prea satisfăcător, de M. BLANCARD şi K. WESCHER, *Charte sarde de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille écrite en caractères grecs*, în „Bibliothèque de l'École des Chartes", XXXV (1879), p. 255—265 şi comentat de O. SCHULZ-GORA în articolul citat mai sus (în care consideră acest text primul într-adevăr original). În ceea ce priveşte seria de *condaghi* în general, mai ales din punct de vedere istorico-juridic, cf. E. BESTA, *I condaghi sardi*, în „Bullettino bibliografico sardo" III (1903), p. 104—109. *Condaghe di San Michele di Salvenor*, deşi s-a păstrat numai în traducere spaniolă, este important pentru onomastică şi toponimie, redate în forma sardă; a fost publicat de R. DI TUCCI, *Il Condaghe di S. Michele di Salvenor; testo inedito*, în *ArchStSardo*, VIII (1912), p. 247—339; asupra importanţei lingvistice a textului pentru onomastica precum şi pentru cuvintele sarde rămase intacte în traducerea spaniolă sau hispanizate numai formal, cf. P. E. GUARNERIO, *Intorno ad un condaghe sardo tradotto in Spagnolo nel sec. XVI*, în *RIL*, XLVI (1913), p. 153—274 (studiu retipărit în *ArchStSardo*, XII (1916—1917), p. 215—233). *Condaghe di S. Pietro di Silki* a fost publicat, într-o ediţie de lux, de G. BONAZZI, *Il Condaghe di San Pietro di Silki, testo logudorese dei secoli XI—XIII*, Sassari-Cagliari, 1900; această ediţie a servit ca bază unui studiu fundamental al lui W. MEYER-LÜBKE, *Zur Kenntnis des Altlogudoresischen*, Wien, 1902 (în *Sitz. Akad. Wien*, 145,5); în schimb, lucrarea lui S. SATTA, *Annotazioni fonetiche al „Condaghe" di San Pietro di Silki, testo logudorese dei secoli XI—XIII*, Sanseverino-Marche, 1909, este lipsită de valoare. Pentru seria de *condaghi* de la San Nicola di Trullas şi Santa Maria di Bonarcado, cele două ediţii ale lui CARTA-RASPI şi BESTA şi SOLMI, precum şi importantul studiu lingvistic al lui WAGNER au fost citate în notele 115—117. În notele 122 şi 123 au fost citate şi ediţiile altor *condaghi* mai puţin vechi. Numărul textelor sarde medievale este însă atît de mare, încît a trebuit să ne limităm la o selecţie; putem să adăugăm aici fragmentele statutului de la Castelsardo publicate de E. BESTA, *Intorno ad alcuni frammenti di un antico statuto di Castelsardo*, în „Archivio Giuridico", N. S. III (1899), p. 305—332 (cf. şi observaţiile lingvistice ale lui J. SUBAK, *A proposito di un antico testo sardo. Bricciche linguistiche*, Trieste, 1903, extras din „Programma dell'I. R. Accademia di Commercio e Nautica di Trieste per l'anno 1902—1903" şi *Noterelle sarde*, în „Archeografo triestino", s. III, vol. II (1905), p. 43—67). Cea mai veche dintre cronicile sarde (din a doua jumătate a secolului al XIII-lea) a fost publicată de E. BESTA, *Il Liber iudicum turritanorum con altri documenti logudoresi*, Palermo, 1906, dar copia de la Arhiva de Stat din Torino în care se păstrează acest text este atît de tîrzie şi de infidelă, încît reflectă foarte puţin redactarea originală din secolul al XIII-lea. Importantă din punct de vedere lingvistic, deşi redactată într-un dialect intermediar între cel campidanez şi sarda literară, avînd la bază logudoreza, este *Carta de Logu*, publicată de BESTA şi comentată din punct de vedere lingvistic de GUARNERIO (E. BESTA e P. E. GUARNERIO, *Carta de Logu de Arborea. Testo con prefazioni illustrative*, Sassari, 1905, extras din „Studi sassaresi", III). Importante din punct de vedere lingvistic sînt şi vechile statute sasareze publicate mai întîi de GUARNERIO, *Gli statuti della repubblica sassarese*, în *AGI*, XIII (1892), p. 1—124 şi apoi

564

de V. Finzi, *Gli statuti della repubblica di Sassari. Edizione critica, curata col sussidio di nuovi manoscritti ed illustrata con varianti, annotazioni storiche e filologiche ed appendici*, Cagliari, 1913 (apărut inițial în *ArchStSardo*, V (1909), p. 281—328; VI (1910), p. 1—48; VII (1911), p. 241—288; VIII (1912), p. 1—48 și 199—246; IX (1913), p. 1—43). Pentru dialectul campidanez vechi sînt importante documentele din Cagliari editate de A. Solmi, *Le carte volgari dell'archivio arcivescovile di Cagliari. Testi campidanesi dei sec. XI—XIII*, în *ArchStorIt*, s. V, vol. XXXV (1905), p. 273—330 și XXXVI (1905), p 61—79 (retipărite în volumul său *Studi storici sulle istituzioni della Sardegna nel medio evo*, Cagliari, 1917), cercetate din punct de vedere lingvistic de P. E. Guarnerio, *L'antico campidanese dei sec. XI—XIII secondo le antiche carte volgari dell'archivio vescovile di Cagliari*, în *SR*, IV (1906), p. 189—259.

În ceea ce privește cele mai vechi documente de limbă italiană (§ 85), premisele istorice și literare ale afirmării limbii vulgare sînt prezentate în orice istorie bună a literaturii italiene și, în special, în volumele care tratează *Le Origini* de Novati-Monteverdi și de Viscardi, precum și în cel al lui A. Roncaglia. Pentru textele din secolul al XIII-lea, ample informații se găsesc în G. Bertoni, *Il Duecento*, Milano, 1939[3]. Sinteze istorico-bibliografice asupra perioadei originilor oferă A. Monteverdi, *Le origini e il Duecento*, în „Un cinquantennio di studi sulla letteratura italiana (1886—1936). Studi dedicati a V. Rossi", I, Firenze, 1937, p. 73—109 și A. Roncaglia, *Problemi delle origini*, în „Questioni e correnti di storia letteraria", Milano, Marzorati, 1949, p. 77—122. Cf. de asemenea A. Del Monte, *Le origini*, Palermo, 1958 (cu o antologie de critică). Dintre manualele introductive este astăzi clasic G. Mazzoni, *Avviamento allo studio critico delle lettere italiane*, a 4a ediție revizuită și adusă la zi sub îngrijirea lui C. Jannaco, cu prefață de F. Maggini și suplimente de P. Rajna și G. Parodi, Firenze, 1951; este foarte bun și volumul lui L. Caretti, *Avviamento allo studio della letteratura italiana* (care include și un *Profilo di storia linguistica italiana* de G. Devoto), Firenze, 1953. Trebuie apoi să se ia în considerație *Bibliografia della linguistica italiana* de R. A. Hall Jr. (cu toate că tocmai în ceea ce privește textele vechi informațiile sînt inegale) și diversele repertorii bibliografice ale literaturii italiene: P. Mazzamuto, *Repertorio bibliografico-critico della letteratura italiana*, Firenze, 1953 (care dedică perioadei începuturilor numai p. 1—13); G. Prezzolini, *Repertorio bibliografico della storia e della critica della letteratura italiana dal 1902 al 1932*, Roma, 1937—1939 (cu *Supplemento ... dal 1933 al 1942*, New York 1946—1949); N. D. Evola, *Bibliografia degli studi sulla letteratura italiana*, Milano, 1938 ș.u.; *Repertorio bibliografico della letteratura italiana a cura della Facoltà di Magistero di Roma sotto la direzione di* U. Bosco, Firenze, 1953, vol. I, 1948—1949, precum și *Indici del Giornale storico della letteratura italiana vol. 1—100 e supplementi (1883—1932)*, îngrijite de C. Dionisotti, Torino, 1948.

În complicata problemă a tradiției textelor din literatura italiană veche, există acum, în sfîrșit, o lucrare fundamentală de G. Folena (în colaborare cu G. Ineichen, A. E. Quaglio și P. V. Mengaldo) *Überlieferungsgeschichte der altitalienischen Literatur*, în vol. II din *Geschichte der Textüberlieferung*, Zürich, Atlantis, 1964, p. 321—537.

565 Numeroase sînt antologiile de texte italiene vechi: J. Ulrich, *Altitalienisches Lesebuch. XIII Jahrhundert*, Halle, 1886; E. Monaci, *Crestomazia italiana dei primi secoli, con prospetto grammaticale e glossario*, Città di Castello, 1889—1912 (operă fundamentală; acum se poate consulta noua ediție, adusă la zi: *Crestomazia italiana dei primi secoli, con prospetto grammaticale e glossario. Nuova edizione riveduta e aumentata per cura di* F. Arese. *Presentazione* di A. Schiaffini, Roma-Napoli-Città di Castello, 1955); P. Savj-Lopez u. M. Bartoli, *Altitalienische Chrestomathie mit einem grammatikalischen Übersicht und einem Glossar*, Strassburg, 1903; S. Frascino, *Testi antichi italiani*, Halle, 1925; A. Monteverdi, *Testi volgari italiani dei primi*

Scanned with OKEN Scanner

tempi, Modena, 1948 [2]; F. A. Ugolini, *Testi antichi italiani*, Torino, 1942; G. Lazzeri, *Antologia dei primi secoli della letteratura italiana. I. Primi documenti del volgare italiano, II. La scuola siciliana*, Milano, 1942 [retipărită în 1954] (cu note foarte bogate, dar textele nu sînt redate întotdeauna în forma cea mai bună); W. v. Wartburg, *Raccolta di testi antichi italiani*, Berna, 1946; C. Dionisotti și C. Grayson, *Early Italian Texts*, Oxford, 1961 [2]. Pentru texte toscane neliterare, a se vedea opera fundamentală a lui A. Schiaffini, *Testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento con introduzione, annotazioni linguistiche e glossario*, Firenze, 1926; A. Castellani, *Nuovi testi fiorentini del Dugento*, Firenze, 1952 (în 2 volume); *Testi sangimignanesi del secolo XIII e dalla prima metà del secolo XIV*, Firenze, 1956. Pentru texte non-toscane, a se vedea culegerea lui B. Migliorini și G. Folena, *Testi non toscani del Trecento*, Modena, 1952. O antologie sui generis de foarte mare importanță este *Le Origini. Testi latini, italiani, provenzali e franco-italiani* a cura di A. Viscardi, B. T. Nardi, G. Vidossi, F. Arese, Milano-Napoli (1956) (vol. I din colecția: *La letteratura italiana, Storia e testi* a editurii Ricciardi); în acest volum, în care textele italiene din punct de vedere lingvistic reprezintă doar o minoritate, este deosebit de prețioasă sinteza *L'Italia dialettale fino a Dante* de G. Vidossi (p. XXXIII—LXXI). O bună culegere de texte vechi este și *Elementarbuch* de Wiese, citat la p. 373. Pentru facsimilele celor mai vechi documente, în afara lucrărilor generale ale lui Monaci și Ruggieri citate la p. 455, cf. F. A. Ugolini, *Atlante paleografico romanzo*. Fasc. I. *Documenti volgari italiani*, Torino, 1942, și catalogul pentru *Mostra del millenario della lingua italiana (961—1960)*, Accademia della Crusca și Biblioteca Nazionale di Firenze, Firenze, 1960.

Descrierea și facsimilele unor codice care cuprind texte italiene vechi se găsesc în frumosul *Catalogo della Mostra di codici romanzi delle Biblioteche Fiorentine*, Firenze, 1956. Pentru problemele ridicate de primele texte italiene, cf. A. Schiaffini, *Problemi del passaggio dal latino all'italiano (evoluzione, disgregazione, ricostruzione)*, în „Studi in onore di A. Monteverdi", Roma 1959, vol. II, p. 691—715 precum și volumul citat *I mille anni della lingua italiana*, Milano, 1962 [2]. Cf. de asemenea, H. G. Tuchel, *Die Anfänge des Italienischen. Rückblick auf ein Jubiläum*, în *RF*, LXXVI (1964), p. 98—123.

Iată acum cîteva note bibliografice referitoare la textele citate. Pentru *Indovinello veronese* (p. 432—435), bibliografia de bază a fost deja indicată în notele 124—134; se poate adăuga numai G. Vidossi, *L'indovinello veronese* în volumul *Le Origini*, mai sus citat, p. 164—165 și D' A. S. Avalle, *Protostoria* (citată la p. 456), p. 177—184. A. Schiaffini, *I problemi dell'indovinello veronese*, în volumul mai sus citat (*I mille anni della lingua italiana*, p. 69—92; F. Sabatini, *Il bilinguismo latino-volgare nell'età dell'Indovinello veronese alla luce di nuovi documenti*, în *StLingIt*, IV (1963—1964), p. 147—159. Pentru formulele în limbă italiană din deciziile *(placiti)* judecătorești de la Montecassino, bibliografia de bază a fost indicată în nota 135; putem adăuga numai: A. Sepulcri, *Intorno a due antichissimi documenti di lingua italiana*, Bergamo, 1908; G. Muzzioli, *La formula testimoniale del memoratorio di Teano*, Roma, 1950; A. Castellani, *Sao è un interregionalismo ?*, în *LN*, XVII (1956), p. 3—4 și G. Vidossi, *Formule volgari*, în volumul citat *Le Origini*, p. 252—254, N. Cilento, *Il placito di Capua*, Napoli-Portici, 1961 [2]. Pentru inscripția de la San Clemente, cf. A. Monteverdi, *L'iscrizione volgare di S. Clemente*, în *SR*, XXIV (1934), p. 5—18 (reprodus în volumul său *Saggi neolatini*, Roma, 1945, p. 59—74); articolul lui S. Pellegrini, citat în nota 136, este reprodus în volumul său *Saggi di filologia* 566
italiana, Bari, 1962, p. 31 ș.u. cu o *Postilla 1962;* v. A. Viscardi-G. Vidossi, *Frammenti di letteratura volgare*, în volumul citat „Le Origini", p. 506—510. Pentru formula de confesiune din Umbria (p. 438) prima ediție este aceea a lui G. Flechia, *Confessione latino-volgare (1100—1200)*, în *AGI*, VII (1880—1883), p. 121—129. Un facsimil există în Ruggieri, *Testi*, I, fig. 9.

Problema neautenticității inscripției de pe domul din Ferrara (p. 438) a fost schițată în nota 137, în care se indică și bibliografia de bază. Facsimilele celor două redactări se

Scanned with OKEN Scanner

pot vedea în RUGGIERI, *Testi*, I, fig. 12, și de asemenea UGOLINI, *Testi*, fig. I.; unele dubii nejustificate își exprimă G. PISTARINO, *Le iscrizioni ferraresi del 1135*, în *StMed*, s. III, vol. V (1946), p. 66—160. Pentru *Ritmo* de la Biblioteca Laurenziana, cf. E. MONACI, *Sull'antichissima cantilena giullaresca del cod. Laurenziano S. Croce, XV,6*, în „Rend. Accad. Lincei", S. V., I (1892), p. 331—343 și *Di alcune nuove osservazioni sulla cantilena giullaresca ...*, ibidem, IV (1895), p. 61—66; F. TORRACA, *Su la più antica poesia toscana (La cantilena „Salva lo vescovo")*, în volumul său *Studi di storia letteraria*, Firenze, 1923, p. 1—24; G. A. CESAREO, *La sirventesca di un giullare toscano*, în *SFR*, IX (1901), p. 131—145 (reprodus în volumul său *Studi e ricerche su la letteratura italiana*, Palermo, 1930, p. 5—22); A. RESTORI, *Sull'antica sirventesca toscana*, în *RassLIt*, XXXIII (1925), p. 1—8; G. MAZZONI, *Il più antico componimento poetico della letteratura italiana*, în *StMed.*, N. S., I (1928), p. 247—287 și *Sul ritmo laurenziano: osservazioni e digressioni*, în *StFilIt*, III (1932), p. 103—162; M. CASELLA, *Il più antico componimento della letteratura poetica italiana*, în *StFilIt*, II (1929), p. 129—153; G. LAZZERI, *Il ritmo laurenziano con un facsimile*, Milano, 1941 (per nozze Ricotti-Crespi) (articol apărut într-un rezumat amplu în volumul *Antologia dei primi secoli*, p. 83 ș.u.); L. SPITZER, *Notes on the text of „Ritmo Laurenziano"*, în *Italica*, XXVI I (1951), p. 241—248. Un facsimil se poate vedea în G. LAZZERI, *lucr. cit.*, în UGOLINI, *Testi*, fig. II și în RUGGIERI, *Testi*, I, fig. 14. Reproducem prima strofă din *Poeti del Duecento* de G. CONTINI, Milano-Napoli, 1960, vol. I, p. 5. Pentru strofa în italiană din compoziția plurilingvă a lui Raimbaut de Vaqueiras, v. studiul lui V. CRESCINI, citat la p. 461 în legătură cu cealaltă strofă în gasconă. Pentru *Contrasto* al aceluiași trubadur, cf. V. CRESCINI, *Il contrasto bilingue di Rambaldo di Vaqueiras*, în „Per gli studi romanzi", Padova, 1891, p. 33—55, *Il Contrasto bilingue di R.d.V. secondo un nuovo testo*, în *SFR*, VIII (1901), p. 361—370; *Manuale per l'avviamento agli studi provenzali*, Milano, 1926 [3], p. 245—249; A. JEANROY, *La poésie lyrique des troubadours*, Toulouse-Paris, 1934, I, p. 231, ș.u.; F. UGOLINI, *La poesia provenzale e l'Italia*, Modena, 1939, p. XVI. Partea genoveză a fost studiată într-un articol postum al lui E. G. PARODI, *Dante e il dialetto genovese*, în volumul colectiv „Dante e la Liguria", Milano, 1925, p. 3—15 (reprodus în E. G. PARODI, *Lingua e letteratura; studi di teoria linguistica e di storia dell'Italiano antico*, ed. G. FOLENA, Venezia, 1957, vol. II, p. 285—300 și partea dedicată Contrastului, la p. 295—300).

Pentru *Ritmo bellunese*, v. C. SALVIONI, *La cantillena del bellunese 1193*, în „Nozze Cian-Sappa Flandinet", Bergamo, 1894, p. 235—240; V. CRESCINI, *Dell'antico frammento epico bellunese*, în „Miscellanea linguistica in onore di G. I. ASCOLI", Torino, 1901, p. 359—546; I. SANESI, *Sul ritmo bellunese*, în vol. său *Saggi di critica e di storia letteraria*, Milano, 1941, p. 65—99. Facsimilul poate fi văzut în UGOLINI, *Atlante*, fig. 2 și în RUGGIERI, *Testi*, fig. 15.

Pentru celelalte texte amintite la p. 440, sînt suficiente cîteva indicații: „predicile subalpine" (Ms. D. VI. 10 de la Biblioteca Nazionale din Torino) au fost publicate cu titlul *Galloitalische Predigten aus Cod. misc. Taurinensis D. VI. 10—12 ten Jahrhunderts* de către W. FÖRSTER, în *RomSt*, VI (1879), p. 1—92 și reproduse de F. A. UGOLINI, *Testi*, p. 10—69; a se consulta acum studiul recent al lui W. BABILAS, *Untersuchungen zu den Sermoni Subalpini mit einem Exkurs über die Zehn-Engelchor-Lehre*, München, 1968. *Ritmo marchigiano di Sant'Alessio* de la începutul secolului al XIII-lea este păstrat în Cod. XXVI, A. 51 la Biblioteca Comunale din Ascoli
567 Piceno și a fost publicat de E. MONACI, *Antichissimo Ritmo volgare sulla leggenda di Sant'Alessio*, în „Rendiconti Acc. Lincei", s. V. vol. XVI (1907), p. 103—132 (iar acum într-o excelentă ediție în CONTINI, *Poeti del Duecento ...*, I, p. 15—28 și II, p. 793); un facsimil se poate vedea în UGOLINI, *Atlante*, fig. 16—18. *Ritmo cassinese*, de la sfîrșitul secolului al XII-lea sau de la începutul secolului al XIII-lea, se păstrează în Biblioteca de la Montecassino (cod. 552, 32). Acest *Ritmo* a fost de mai multe ori publicat și studiat; cf. în special F. NOVATI, *Il ritmo cassinese e le sue interpretazioni*, în „Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di N. Caix

e U. A. Canello", Firenze, 1886, p. 375—391 (reprodus în volumul său *Studi critici e letterari*, Torino, 1889, p. 97—133); F. Torraca, *Sul Ritmo cassinese*, în volumul său *Aneddoti di storia letteraria napoletana*, Città di Castello, 1925, p. 97—133; F. D'Ovidio, *Il Ritmo Cassinese*, în *SR*, VIII (1912), p. 101—209 (reprodus în vol. său *Opere*, Napoli, f. a., vol. XIII (= IX, p.III), p. 1 ș.u.); E. Vuolo, *Sul Ritmo cassinese*, în *CN*, VI—VII (1946—1947), p. 39—79; L. Spitzer, *The text and artistic value of the Ritmo Cassinese*, în *StMed.*, n.s. XVIII (1952), p. 23—45; C. Guerrieri-Crocetti, *Postilla al Ritmo Cassinese*, în *Rass LIt*, LVII (1953), p. 294—309; B. Panvini, *Il Ritmo Cassinese*, Catania, 1955; A. Pagliaro, *Il Ritmo Cassinese*. în „Atti Acc. Lincei", s. VIII, Rend. Cl. Sc. Mor. stor. e fil. XII (1957), p. 163—248, republicat în volumul său *Poesia giullaresca e poesia popolare*, Bari, 1958, p. 67—191. Pentru surse, cf. A. Del Monte, *I dialoghi di Sulpicio Severo e il Ritmo Cassinese*, în *GSLIt*, CXXVIII (1951), p. 81—87; C. Segre, *La fonte diretta del „Ritmo Cassinese"*, în *GSLIt*, CXXXIV (1957), p. 473—481. O excelentă ediție în Contini, *Poeti del Duecento* ..., I, p. 7—13, II, p. 791—792. Un facsimil al „Ritmului" se poate vedea în Ugolini, *Atlante*, fig. 19—20. „Elegia iudeo-italiană" are forme dialectale din Italia centrală (umbro-romanesc) și datează mai degrabă de la începutul secolului al XIII-lea decît de la sfîrșitul sec. al XII-lea. Prezintă asemănări de formă cu „Ritmo di Sant'Alessio" citat mai sus; trebuie să fi fost cîntată în slujbele din sinagogă, printre alte elegii obișnuite (în ebr. *qinōth*), pe aceeași melodie cu una din acestea *(Tissather le-allem)*, așa cum rezultă dintr-un manuscris de la sinagoga din Ferrara, de unde a fost extrasă de E. S. Artom. Este scrisă, evident, în caractere ebraice, motiv pentru care vocalismul poate fi reconstituit numai cu o oarecare aproximație; a fost publicată în alfabetul original și în transcriere de U. Cassuto, *Un'antichissima elegia in dialetto giudeo-italiano*, în *AGI*, XXII—XXIII (1929, Silloge Ascoli), p. 349—408; același autor a publicat mai tîrziu o ediție simplificată, dar însoțită de note: *Agli albori della letteratura italiana: il più antico testo poetico in dialetto giudeo-italiano*, în „Rassegna mensile d'Israel", XII (1937), p. 102—112. Este reprodusă, dar numai în alfabet latin, în *Crestomazia* lui Monaci-Arese, nr. 26, în aceea a lui Lazzeri, nr. 30 și în Contini, *Poeti del Duecento* ..., I, p. 35—42, II, 796—97.

În ceea ce privește autorii din nordul Italiei citați la p. 440, ne vom limita la scurte indicații; pentru Bonvesin da la Riva, născut probabil la Milano pe la mijlocul secolului al XIII, v. ediția magistrală a lui G. Contini, *Opere volgari di Bonvesin da la Riva*, I, Roma, 1941 (și cf. de asemenea, de același autor, *Saggio d'un'edizione critica di Bonvesin da la Riva*, în *MIL*, XXIV (1935), p. 237—272); pentru Giacomino da Verona, v. ediția critică a lui E. Y. May, *The „De Jerusalem celesti" and the „De Babilonia infernali" of Fra Giacomino da Verona*, Florence, 1930; pentru Uguccione da Lodi, cf. A. Tobler, *Das Buch des Uguçon da Laodho*, în „Abhandl. d.k. Preuss. Akad. zu Berlin", 1884; E. Levi, *Uguccione da Lodi e i primordi della poesia italiana*, Firenze, 1921; *Poeti antichi lombardi*, Milano, 1921. În acest volum, și o încercare de ediție critică a lui Girardo Patecchio, *Enoio* (p. 8 ș.u.), pentru care v. F. Novati, *Girardo Pateg e le sue Noie, testo inedito del primo duecento*, în *RIL*, XXIX (1896), p. 279—288, 500—516 și noua ediție a lui G. C. Persico, *Le „Noie" cremonesi*, Modena, 1951 (despre care cf. G. Contini, *GSLIt*, CXXIX (1952), p. 214—224). Pentru Pietro da Bersegapè (sau Bescapè), cf. C. Salvioni, *Il „Sermone" di Pietro da Bersegapè riveduto sul cod. e nuovamente edito, con un'Appendice di documenti dialettali antichi*, în *ZRPh*, XV (1891), p. 429—492; E. Keller, *Die Reimpredigt des Pietro da Barsegapè*, Frauenfeld, 1935 [2]. Cea mai bună ediție a lui Uguccione este astăzi aceea a lui R. Broggini, *L'opera di Uguccione da Lodi*, în *SR*, XXXII (1956), p. 5—125. 568

A se lua în considerație articolul sintetic al lui Aldo Rossi, *Poesia didattica e poesia popolare del Nord* la p. 429—509, în primul volum *(Le Origini e il Duecento)* din *Storia della letteratura italiana* sub conducerea lui E. Cecchi și N. Sapegno, Milano, Garzanti, 1965.

Pentru San Francesco și al său „Cantico" există ghidul bibliografic al lui V. Facchinetti, *San Francesco d'Assisi*, Roma, 1928, cf. în special: L. F. Benedetto, *Il Cantico del Frate Sole*,

Scanned with OKEN Scanner

Firenze, 1941; M. Casella, *Il Cantico delle Creature*, în *StMed.*, n.s. XVI (1943—1950), p. 102—131; V. Branca, *Il Cantico di Frate Sole*, Firenze, 1950 și G. Contini, *Poeti del Duecento ...*, I, p. 29—34, II, 794—795. Pentru limba din *Fioretti*, v. G. Tosi, *La lingua dei Fioretti di S. Francesco*, Messina-Milano, 1938.

Trecînd la Sicilia, pentru textele pur dialectale, cf. E. Li Gotti, *Repertorio storico-critico dei testi in antico siciliano dei secoli XIV e XV*, Palermo, 1949; *Volgare nostro siculo. Crestomazia di testi siciliani del sec. XIV*, Firenze, 1951, precum și „Collezione di testi siciliani dei sec. XIV e XV", fondată de E. Li Gotti (Palermo, 1951 ș.u.), din care au apărut pînă acum 10 volume. Pentru poezia siciliană veche, bibliografia este foarte amplă; cf. în special G. A. Cesareo, *Le origini della poesia lirica e la poesia siciliana sotto gli Svevi*, Palermo, 1942 [2]; M. Vitale, *Poeti della prima scuola*, Arona, 1951; B. Panvini, *La scuola poetica siciliana. Le canzoni dei rimatori nativi di Sicilia. Testo critico, interpretazioni e note*, Firenze, 1955; *La scuola poetica siciliana. Le canzoni dei rimatori non siciliani*, vol. I și II, Firenze, 1957—1958; *Le rime della scuola siciliana. Introduzione, testo critico e note*, Firenze, 1962; II, *Glossario*, ibidem, 1964. Pentru acele „canzonieri" care cuprind lirica cea mai veche, vom indica aici celebrul *Codice Vaticano 3793*, publicat în ediție diplomatică de către F. Egidi, *Il libro de varie romanze volgare*, Roma, 1901—1908, cu glosar (mai înainte fusese publicat într-o ediție interpretativă, astăzi depășită, de către D'Ancona și Comparetti, *Le antiche rime volgari secondo la lezione del cod. Vaticano 3973*, Bologna, 1875—1888); *Canzoniere palatino* a fost editat de A. Bartoli și T. Casini, *Il Canzoniere Palatino 418 della Biblioteca Nazionale di Firenze*, Bologna, 1881—1888. Alte „canzonieri", *Vaticano 3214* și *Casanatense 5*, au fost editate de M. Pelaez, *Rime antiche italiane secondo la lezione del codice Vaticano 3214 e del Codice Casanatense d.v. 5*, Bologna, 1895; *Canzoniere Laurenziano-rediano 9* a fost editat de T. Casini (Bologna, 1900); *Canzoniere vaticano barberino latino 3853* a fost editat de G. Lega (Bologna, 1905). Pentru problema toscanizării textelor siciliene, cf. lucrările citate la nota 139; a se vedea și capitolul lui G. Folena, *Cultura e poesia dei Siciliani* la p. 271—347 din volumul I *(Le Origini e il Duecento)* din *Storia della letteratura italiana* condusă de E. Cecchi și N. Sapegno (Milano, Garzanti, 1956), unde există și o amplă bibliografie; pentru problema generală trebuie, de asemenea, să se țină seama de lucrarea lui G. Folena, *Überlieferungsgeschichte* citată la p. 468.

Pentru așa-numita „questione della lingua", cf. V. Vivaldi, *Storia delle controversie linguistiche in Italia da Dante ai giorni nostri*, I, *Da Dante a M. Cesarotti*, Catanzaro, 1925 [2] (pentru partea mai recentă trebuie să se țină seama de prima ediție în trei volume, Catanzaro, 1894—1898); T. Labande-Jeanroy, *La question de la langue en Italie*, Strasbourg 1925; *La question de la langue en Italie, de Baretti à Manzoni*, Strasbourg, 1925; R. A. Hall Jr., *The Italian Questione della Lingua, an interpretative essay*, Chapel Hill, 1942; B. T. Sozzi, *Aspetti della questione della lingua nel secolo XVI*, Padova, 1955; M. Vitale, *La Questione della lingua*, Palermo, 1960 (cu o amplă antologie) și articolul lui B. Migliorini, *La questione della lingua*, citat la p. 5, n. 12. Cf. de asemenea N. Façon, *Problemele limbii literare în cultura italiană*, București, 1962.

569 În ceea ce privește atestările cele mai vechi ale dalmatei (§ 86), bibliografia redusă care există a fost indicată în notele 141—144. Documentele ulterioare ale orașelor dalmate sînt, în general, în venetă, dar în multe din ele apare evident substratul dalmat; de altfel acest lucru rezultă și din scrisoarea din Zara din 1325, reprodusă la p. 442, recent publicată de B. Migliorini și G. Folena, *Testi non toscani del Trecento ...*, nr. 13, p. 18—19.

Pentru română (§ 87), cercetătorul se poate orienta asupra situației istorice și politice, cu totul diferită de cea din Occident, consultînd N. Iorga, *Storia dei Romeni e della loro civiltà*,

Scanned with OKEN Scanner

Milano, 1928 (apărută şi în ediţie franceză şi engleză: *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Bucarest, 1922 [2]; *A History of Roumania. Land, people, civilisation*, London, 1925). [*] În limba română, C. GIURESCU, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1935 [2]. [**] Toate istoriile literaturii române, care comentează pe larg perioada veche şi care vor fi indicate mai jos, vorbesc şi de literatura în limba slavă; dedicat acestui subiect este volumul (slab) al lui E. PISCUPESCU, *Literatura slavă din Principatele române în veacul al XV-lea*, Bucureşti, 1939. A se consulta de asemenea lucrarea foarte bună şi bine informată a lui E. TURDEANU *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les pays roumains*, Paris, 1947. Cf., de asemenea, I. BĂRBULESCU, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, Bucureşti, 1928. Asupra caracteristicilor interne şi externe ale documentelor slavo-române, foarte bune informaţii în: H. STAHL şi D. P. BOGDAN, *Manual de paleografie slavo-română*, Bucureşti, 1936 şi D. P. BOGDAN, *Diplomatica slavo-română din secolele XIV şi XVI*, în „Revista istorică română", V—VI (1935—1936), p. 223—284; VII (1937), p. 74—121, 268—299; VIII (1938) p. 95—123 (şi separat, Bucureşti, 1938); E. VÎRTOSU, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, 1968. Asupra caracteristicilor limbii slave din aceste documente şi asupra cuvintelor româneşti care apar în ele, cf. cele două lucrări ale lui D. P. BOGDAN citate în notele 148 şi 149.[***] Pentru scrierea chirilică la români, cf. volumul, din multe puncte de vedere criticabil, al lui I. BĂRBULESCU, *Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI şi XVII*, Bucureşti, 1904.

Pentru diversele probleme ridicate de folosirea alfabetului chirilic în textele româneşti vechi, cf. acum în special A. AVRAM, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti*, în *StCLing.*, XV (1964), p. 15—37, 147—167, 265—294, 471—614 (şi separat, Bucureşti, 1964) iar pentru istoria diverselor sisteme de scriere folosite de români, v. volumul (mediocru) al lui J. SIEGESCU, *A román helyesirás története* [Istoria ortografiei româneşti], Budapest, 1905. O excelentă colecţie de facsimile pentru şcoli este: I. BIANU-N. CARTOJAN, *Album de paleografie românească*, Bucureşti, 1940 [3]. Pentru cuvintele româneşti din documentele latine din Ungaria, v. O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I, p. 393 ş.u. şi volumul lui N. DRĂGANU, amintit în nota 150 (v. şi observaţiile lui ST. KNIEZSA, *Pseudorumänen in Pannonien*, în *AECO*, I (1935), p. 97—220 şi II (1936), p. 84—178). Este utilă, deşi mediocră şi învechită, bibliografia literaturii române de GH. ADAMESCU, *Contribuţiune la bibliografia românească. Istoria literaturii române. Texte şi autori*, Bucureşti, I, 1921; II, 1923; III, 1928. Pentru alte lucrări bibliografice în domeniul literaturii române, v. N. GEORGESCU-TISTU, *Bibliografia literară română*, Bucureşti, 1932. [****]

Cele mai bune istorii ale literaturii române care tratează pe larg perioada veche (sau sînt dedicate exclusiv perioadei vechi) sînt: AL. PROCOPOVICI, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuţi, 1922; N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti*, Bucureşti, 1925 [2] ş.u.; G. PASCU, *Istoriea literaturii şi limbii române din secolul XVI*, Bucureşti, 1921; *Istoriea literaturii române din secolul XVII*, Iaşi, 1922; *Istoriea literaturii române din secolul XVIII*, I, *Cronicari moldoveni şi munteni*, Bucureşti, 1926, [II], *Viaţa şi operele lui D. Cantemir*, Bucureşti, 1924; III, *Epoca lui Clain, Şincai şi Maior*, Iaşi, 1927; S. PUŞCARIU, *Istoria literaturii române*, I. *Epoca veche*, Sibiu, 1935 [3]; N. CARTOJAN, *Istoria literaturii române*, I. *De la origini până la epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu*, Bucureşti, 1940; II, *De la Matei Basarab şi Vasile Lupu pînă la Şerban Cantacuzino şi D. Cantemir*, Bucureşti, 1942; III, *Cronicari moldoveni, Epoca lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brîncoveanu*, Bucureşti, 1945, care rămîne cea mai bună istorie a literaturii vechi (v. acum *Istoria literaturii române, I, Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*, Bucureşti, 1964, datorată unui colectiv, apărută sub auspiciile Academiei României, care, deşi prezintă o bibliografie adusă la zi, este foarte inegală în diferitele părţi componente). Sînt utile de asemenea, deşi mai scurte, 570

S. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1947; Al. Piru, *Literatura română veche*, București, 1962 [2].

Cea mai bună istorie a literaturii române, aceea a lui G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941, fiind concepută în primul rînd din punct de vedere estetic, este extrem de sumară în ceea ce privește literatura veche, unde valoarea documentară prevalează asupra valorii estetice. Nu același lucru se poate spune despre recenta sinteză a istoriei literaturii române de George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, 1969, din care a apărut deocamdată primul volum, în care și partea de literatură veche este tratată amplu și cu precizie (cuprinde o bogată bibliografie și numeroase ilustrații). A se vedea și recentul volum (plin de idei originale, nu toate însă suficient de argumentate) al lui P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, precum și volumul postum al aceluiași autor, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969.[*]

Învechit, dar încă util, este volumul lui I. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897. În limbi străine: M. Gaster, *Rumänische Literatur*, în *Grundriss*, II, *III* (1901), p. 262—248; N. Drăganu, *Histoire de la littérature roumaine de Transilvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, 1938. Istoriile literaturii scrise în limba italiană (R. Ortiz, *Letteratura romena*, Roma, 1941 și G. Lupi, *Storia della letteratura romena*, Firenze, 1955) tratează prea sumar perioada veche.

Culegeri de texte românești vechi: T. Cipariu, *Crestomația seau Analecte literarie dein cartile mai vechi și noue romanesci tiparite si manuscrise, incepundu dela seclulu XVI pana la alu XIX cu notitia literaria*, Blasiu, 1858 (fragmente în alfabet chirilic, îngrijit editate); A. Lambrior, *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri)*, Iași, 1894. M. Gaster, *Chrestomatie română*, Leipzig—București, 1891 (2 volume; este o impunătoare culegere de texte românești vechi, dintre care multe reproduse după manuscrise aflate în posesia lui Gaster, cu o introducere istorico-literară, gramatică și glosar în română și franceză). În cele trei antologii citate textele sînt reproduse în alfabet chirilic, din care cauză sînt greu de consultat de către romaniștii din Occident care nu sînt specialiști în limba română. O scurtă culegere de texte vechi în transliterație a dat J. Byck, *Texte românești vechi*, București, 1930; cf. de asemenea B. Cazacu, *Pagini de limbă și literatură română veche*, București, 1964. [**] O operă fundamentală este B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, București, 1878—1879, amplă culegere de texte vechi inedite cu comentarii lingvistice și literare. Pentru limba textelor din sec. XVI, cf. A. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, volumul II din *Histoire de la langue roumaine* de Densusianu și vol. VI din *Istoria limbii române* a lui Rosetti, citate la p. 448—449 (și de asemenea p. 437—584 din ediția într-un singur volum, din 1968, a *Istoriei* lui Rosetti).

Scrisoarea boierului Neacșu din Cîmpulung (p. 446—447) a fost publicată pentru prima dată de N. Iorga în colecția *Documente privitoare la istoria românilor*, întemeiată de Hurmuzachi, XI (1900), p. 843 și apoi reprodusă de mai multe ori. Pentru datarea exactă în relație cu referirile istorice, cf. B. Cazacu, *Sur la date de la lettre de Neacșu de Cîmpulung (1521)*, în *RESEEur.*, VI (1968), p. 525—528. Sînt foarte interesante, din punct de vedere lingvistic, și alte scrisori mai tîrzii publicate de N. Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*, București, 1899—1900 (în 2 volume) și apoi, cu o amplă introducere lingvistică și un glosar, de A. Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, București, 1926. [***] Cf., de asemenea, O. Nandriș, *La langue roumaine dans la correspondence du XVIe siècle*, în *RLingR*, XXVII (1963), p. 84—100.

571 *Codicele Voronețean* (p. 447—448) a fost publicat în ediție diplomatică și în transcriere: *Codicele Voronețean cu un Vocabulariu și studiu asupra lui* de I. al lui G. Sbiera, Cernăuți, 1885, ediție încă neînlocuită care, acum, reprezintă o raritate bibliografică. Pentru originalul slav, după care a fost tradus textul românesc, cf. B. Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice*

Scanned with OKEN Scanner

Voroneţean, în *MRIW*, I (1914), p. 145—221. *Psaltirea Scheiană* a fost publicată în facsimil şi în transcriere de I. BIANU, *Psaltirea Scheiană*, I, Bucureşti, 1889; o ediţie critică, care schimbă însă textul manuscrisului bazîndu-se pe psaltiri paralele, este aceea a lui I. A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, Bucureşti, 1916 (cu un studiu fundamental şi un glosar complet). *Psaltirea Voroneţeană* a fost publicată cu caractere chirilice de G. GIUGLEA, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", XI (1910), p. 444—467 şi XII (1911), p. 194—209, 475—487 şi apoi republicată, în comparaţie cu originalul slav, de G. GĂLUŞCĂ, *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913. *Psaltirea Hurmuzachi* nu a fost încă publicată, dar variantele faţă de *Psaltirea Scheiană* se pot vedea în aparatul critic din ediţia lui CANDREA.

Pentru lucrările tipărite există o excelentă bibliografie comentată şi bogat ilustrată: BIANU-HODOŞ-SIMONESCU, *Bibliografia românească veche (1508—1830)*, Bucureşti, 1903—1944 (în 4 volume mari, din care ultimul, îngrijit de D. SIMONESCU, reprezintă un amplu supliment). Pentru istoria tipăriturilor în România, cf. M. TOMESCU, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918*, Bucureşti, 1968. [*] Catehismul din 1569 a fost reprodus fotografic de I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI*. I, *Întrebare creştinească*, Bucureşti, 1925. Au fost numeroase discuţii asupra naturii acestui catehism şi a relaţiilor sale cu catehismul din 1544 astăzi pierdut (dar din care T. Cipariu mai avusese în mîini o copie în 1848): cf. N. DRĂGANU, *Catechisme luterane*, în *Dacorom.*, II (1922), p. 582—592; A. ROSETTI, *Les catechismes roumains du XVIe siècle*, în *Rom.*, XLVIII (1922), p. 321—334 (reprodus în volumul său *Mélanges de linguistique et de philologie*, Bucureşti, 1947, p. 529—542). A se vedea şi N. SULICĂ, *Catechismele româneşti din 1544 (Sibiu) şi 1559 (Braşov). Precizări cu privire la isvoarele lor*, Tîrgu-Mureş, 1936. Din „cartea de cîntece" calvinistă (nu Psaltirea, aşa cum se întîlneşte uneori în istoriile literaturii române), tipărită cu alfabet latin pe la 1570 ne-a rămas o singură foaie tipărită, păstrată în Colecţia Todorescu de la Muzeul Naţional Ungar din Budapesta (şi de aceea cunoscută şi sub denumirea „Fragmentul Todorescu"). A fost publicată, în facsimil, transcriere, cu o introducere prolixă şi un comentariu mediocru, de H. SZTRIPSZKY şi GY. ALEXICS, *Szegedi Gergely énekeskönyv XVI. századbeli román forditásban* [Cartea de cîntece a lui Gergely Szegedi în traducere românească din secolul al XVI-lea], Budapest, 1911. Celelalte producţii ale acestui curent religios şi literar sînt din secolul al XVII-lea şi se păstrează în majoritate în manuscrise (v. nota 163). În cele două manuscrise de la Colegiul Reformat din Cluj, în afara cîtorva cîntece religioase, se găseşte întreaga Psaltire tradusă după versiunea poetică maghiară a lui Szenci Molnár, o traducere a versiunii germane a lui Ambrosius Lobwasser, care la rîndul său traducea celebra psaltire hughenotă a lui Clément Marot şi Théodore de Bèze. Şi, întrucît Psaltirea hughenotă avusese şansa de a fi fost pusă pe muzică de celebri muzicieni ai vremii (în special din Geneva), diferitele traduceri păstrau metrica (sau cel puţin numărul silabelor şi poziţia accentelor) din original, deoarece psalmii continuau să fie cîntaţi pe melodiile originale; asupra acestui capitol interesant şi aproape necunoscut al literaturii române vechi, cf. C. TAGLIAVINI, *Influences du Psautier Huguenot de Clément Marot et de Théodore de Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, în *Cahiers S. Puşcariu*, I (1952), p. 37—48.

Pentru cărţile populare româneşti, cf. M. GASTER, *Literatura populară română*, Bucureşti, 1883 şi în special opera fundamentală a lui N. CARTOJAN, *Cărţile populare în literatura românească*, Bucureşti, 1929—1938, în 2 volume (care ţine seama întotdeauna şi de raporturile cu literaturile romanice occidentale), iar pentru o îngrijită editare a textelor, cf. I. C. CHIŢIMIA şi D. SIMONESCU, *Cărţile populare în literatura românească*, Bucureşti, 1963 (în 2 volume).

Chiar dacă, din păcate, Catehismul din 1544 s-a pierdut, în ultimii ani se încearcă a 572
se dovedi că prima carte românească tipărită este un Evangheliar slavo-român păstrat la Leningrad, despre care, pînă acum, se credea că datează numai de la 1580 (cf. BIANU-HODOŞ,

Scanned with OKEN Scanner

Bibl. Rom. veche, I, Nº 25, p. 80) și care pare a fi fost tipărit la Sibiu, pe la 1546 (deci puțin după Catehism). Problema nu a fost încă total clarificată, cf. L. DEMÉNY, *Le premier texte roumain imprimé*, în „Revue roumaine d'histoire", VI (1965), p. 385—412 și *Où en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine*, în *RESEEur.*, VIII (1970), p. 241—267; A. MAREȘ, *Observații cu privire la Evangheliarul de la Petersburg*, în *LR*, XVI (1967), p. 65—75. [*]

În ceea ce privește tipăriturile din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, nu lipsesc edițiile recente la dispoziția cercetătorilor: dintre tipăriturile lui Coresi, vom aminti ediția fotografică din *Pravila sfinților apostoli* din 1570—1580, sub îngrijirea lui I. BIANU, București, 1925 (și o transcriere în alfabet latin în opusculul lui C. A. SPULBER, *Cea mai veche pravilă românească*, Cernăuți, 1930), *Faptele apostolilor*, din 1563, ediție fotografică sub îngrijirea lui I. BIANU *(Lucrul apostolesc. Apostolul tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*, București, 1930). *Tetravanghelul* din 1560—1561, pentru care exista o ediție insuficientă: *Tetravanghelul diaconului Coresi, reimprimat dupe ediția primă din 1560—1561* de Arhiereul Dr. GERASIM TIMUȘ PITEȘTEANU, București, 1889, a fost editat, în condiții excepționale, în cadrul publicațiilor Institutului de Lingvistică al Academiei Române: *Tetravanghelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560—1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănicești*, ediție de FLORICA DIMITRESCU, București, 1963, care, publicînd facsimilul, oferă o foarte îngrijită transcriere și un glosar bogat. Evangheliarul lui Radu de la Mănicești, după care se notează variantele, reprezintă o copie manuscrisă a Tetravanghelului lui Coresi, copiată în 1574 de Radul grămătic la Rodos pentru Marcu Vodă, fiul lui Petrașcu Vodă; e păstrat la Londra (British Museum, Harl. 6311 B). Acesta a fost transcris din însărcinarea guvernului român de către M. GASTER în 1892, dar a fost pus în comerț, într-un număr foarte redus de copii, abia în 1929 cu titlul greșit: *Tetravanghelul Diaconului Coresi din 1561* prelucrat de Dr. M. GASTER, București, 1929 (dăm această indicație pentru ca aceia care văzînd ediția să poată ști că este vorba de o greșeală). Psaltirea publicată de Coresi în 1577 a fost editată de HASDEU încă din 1881 cu caractere chirilice și în transliterație latină *(Psaltirea, publicată românesce la 1577 de Diaconul Coresi,...* București, 1881).

Evanghelia comentată, tipărită de Coresi la Brașov în 1580—1581 a fost publicată sub îngrijirea Comisiei istorice a României: Diaconul Coresi, *Carte de învățătură (1581)* publicat de S. PUȘCARIU și AL. PROCOPOVICI, vol. I, *Textul*, București, 1914 (singurul publicat; vol. II care trebuia să cuprindă un studiu și glosarul nu a mai apărut). Pentru originalul slav după care a fost tradusă cf. M. RĂDULESCU, *Originalul slav al Evangheliei cu învățătură a Diaconului Coresi*, București, 1959. Dintre scrierile contemporane lui Coresi și deosebit de importante, vom aminti că celebra *Palia* (parte a Pentateucului) în alfabet chirilic și cu originalul maghiar al lui Heltai în josul paginii, a fost parțial publicată de M. ROQUES, *Palia d'Orăștie (1581—1582)*, I., *Préface et Livre de la Genèse publiés avec texte hongrois de Heltai et une introduction par* M. ROQUES, Paris, 1925 (al doilea volum, care trebuia să cuprindă Exodul, nu a fost niciodată publicat). De curînd, a apărut o ediție completă, în alfabet latin, cu facsimilul originalului, textul maghiar al lui Heltai și un glosar *(Palia de la Orăștie 1581—82, Text — Facsimile — Indice*, ediție îngrijită de VIORICA PAMFIL, București, 1968). [**]

Pentru primele documente literare ale dialectelor sud-dunărene și pentru pretinsul caracter românesc al faimoasei fraze *torna, torna, fratre*, bibliografia de bază a fost indicată în motele 165—174 (se poate adăuga aici numai scurta notă a lui P. NĂSTUREL, *Quelques mots de*
573 *plus à propos du* τόρνα φραῖρε *de Théophylacte et de Théophane* τόρνα, τόρνα φράτρε, în revista „Byzantino-bulgarica", II (1966), p. 217—222). [***] Pentru listele numelor de locuri ale istoricului bizantin Procopius din Cesarea, cf. P. SKOK, *De l'importance des listes toponomastiques de Procope pour la connaissance de la latinité balkanique*, în „Revue intern. des études balkaniques",

III (1937), p. 47—58. Despre cei mai vechi scriitori aromâni, cf. P. PAPAHAGI, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII (Cavallioti, Ucuta, Daniil)*, Bucureşti, 1909. Dicţionarul trilingv al lui Theodor Anastasie Cavallioti din Moscopole a fost tipărit la Veneţia în 1770, la tipografia lui Antonio Bortoli cu titlul Πρωτοπειρία. A fost retipărit 4 ani mai tîrziu de J. THUNMANN; partea aromână a fost apoi editată de F. MIKLOSICH, *Rumunische Untersuchungen I. Istro- und Macedo-rumunische Sprachdenkmäler*, II Abt. Wien, 1882 (Denkschriften d. Akad. d. Wiss. XXXII) şi în sfîrşit, cu un amplu comentariu lingvistic dedicat părţii albaneze, de către G. MEYER, *Albanesische Studien*, IV. *Das griechisch-südrumänisch-albanesische Wortverzeichnis des Kavalliotis, herausgegeben und erklärt*, Wien, 1895 (Sitz. Akad. Wiss. CXXXII). Dicţionarul în patru limbi al lui Daniil din Moscopole a fost tipărit pentru prima dată la Veneţia în 1794 cu titlul Εἰσαγωγική Διδασκαλία şi apoi, cu un material aproape triplu, tot la Veneţia şi cu acelaşi titlu, în 1802 (cf. TH. CAPIDAN *Daniil Moscopoleanul*, în „Închinare lui N. Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani", Cluj, 1931, p. 101—107; *Aromânii. Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932, p. 53—59). Materialul aromân din prima ediţie a fost editat de W. M. LEAKE, *Researches in Greece*, London, 1814, apoi de FR. MIKLOSICH, *Rumunische Umtersuchungen*, citat puţin mai sus şi în sfîrşit, în formă completă (în toate cele patru limbi) de P. PAPAHAGI, *Scriitori aromâni*, p. 103—186. [*] Pentru liturghierul aromân din Albania, cf. Matilda CARAGIU-MARIOŢEANU, *Liturghier aromânesc*, Bucureşti, 1962 (în acest volum, în afară de ediţia textului şi de glosar, şi un bun capitol despre textele aromâneşti vechi).

[Pentru problemele generale ale romanităţii româneşti, vezi Alexandru NICULESCU, *Romanitatea românească*, în „România literară", X (1977), 7, p. 8 şi *Romanitatea de limbă, romanitate de cultură*, în *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, II, sub tipar.]

INDICE

de

COMAN LUPU

În alcătuirea indicelui la versiunea românească a lucrării *Originile limbilor neolatine* am avut în vedere indicele volumului italian mai ales în privința modului de organizare în trei secțiuni: *autori, materii* și *cuvinte.*

Am intervenit însă în structura fiecărei secțiuni. Din *Indice dei nomi di persona* am păstrat numai numele de autori existente în lucrarea lui Carlo TAGLIAVINI, adăugînd numele de autori care apar în *Cuvîntul introductiv* și în *Addenda* ediției românești. În celelalte două secțiuni am inclus elementele noi ale versiunii românești. Termenii din italiană (sau din alte limbi) care glosează lexeme din diferitele dialecte ale Italiei (sau din alte idiomuri) nu mai apar în indicele nostru, glosările respective fiind traduse în limba română. Am menținut însă acele cuvinte care apar în unele texe romanice, dar nu sînt discutate de autor în cuprinsul lucrării. Am procedat astfel, considerînd că înregistrarea lor este un mod de a atrage atenția specialiștilor asupra unor asemenea elemente importante pentru exegeza textulni.

Cele mai multe modificări le-am introdus în indicele de materii, unde am intervenit in numeroase cazuri, atît în ceea ce privește eliminarea unor termeni, cît și în includerea și regruparea diverselor noțiuni, date și informații referitoare la limbile neolatine,

Prin aceste intervenții și modificări am urmărit a face din *Indicele* versiunii românești un instrument de lucru cît mai util pentru cititorul care va consulta și va studia *Originile limbilor neolatine.*

Scanned with OKEN Scanner

III. INDICE DE CUVINTE

1. ALBANEZĂ *

Cuvintele albaneze sînt scrise potrivit grafiei naționale, în uz de mai bine de jumătate de secol.

Menționăm că:

â, ê, î, û, ŷ = *ã, ẽ, ĩ, ũ, ỹ* (vocale nazalizate);
ë, vocală indistinctă (*ə*);
y = *ü*;
c = *ts*;
ç = *č*;
dh = *đ*;
gj = *ǵ*;
ll = *ł* (velarizat);
nj = *ñ*;
q = *ć* (prepalatal);
sh = *š*;
th = *ϑ*;
zh = *ž*;
x = *dz*;
xh = *ǧ*;

baltë, 244;
bukë, 146;
do shkruaj, 293;
drejt, 293;
emtë, 145;
ëndiglonj (v. ghegă), 139;
-(e)shtë, 113;
far(r)ë, 232;
fëmi, 146;
fjalë, 146;
furkë, 146, 186, 293;
gardh, -i, 244;
garth, gardhi, 244;
(i) verbër, (i) verbet, 173;
-i, 147;
kal, 146;
kofshë, 192, 293;
krushk, 145;
kryqe, 146, 186;
kujrí, 147;
kujtue, 146;
kunat, 145;
kushrî, 145;
kuvênd, 146;
Lesh, 133;
ligje, 146;
luftë, 146, 293;
mal, 113;
mbret, 146, 201;
mergue, 147;
merqer, 147;
mik, G—D sg. *mikut*/pl. *miqvet*, 201;
naltë, 146;
ndëgjoi, 139;
nder, 293;
ndigjoi, v. *ndëgjoi*;
pashtrak, 147;
pluhur, 186, 293;
prind, 145;
qen, 146;
qorr, 175;
qytet, 146;

* Termenii *toscă* și *ghegă*, întîlniți în text (v., de pildă, p. 139, 146, 173), desemnează dialectele albaneze din sudul și, respectiv, din nordul Albaniei (n. ed.).

Scanned with OKEN Scanner

ragal, 113;
-sh, 113;
Shkup, 133;
shkurtë, 146;
shpi, 146;
shtëpi, 146;
tufë, 245;
unq sau *ungj* (articulat: *ungji*), 145, 177;
vith(ur) (în dial. tosc și în alb. din Sicilia), 294, 315;
-zë, 113;

2. ARABĂ

Araba se scrie cu un alfabet special, iar direcția scrierii este de la dreapta la stinga. În textul nostru cuvintele arabe au fost date în transliterație, după sistemul utilizat în general de orientaliști. Este suficient să se rețină:

' laringală surdă;
ʿ laringală sonoră;
$y = i̯$;
$w = u̯$;
ḍ, ṣ, ṭ, ẓ, cacuminale;
ġ uvular (*r* parizian);
ḫ (sau *kh*), spirantă velară foarte tare;
q velară emfatică;

Pentru a facilita consultarea acestui indice, cuvintele arabe au fost dispuse tot după alfabetul latin; cuvintele citate în text cu articol hotărît au fost notate sub forma lor nearticulată.

ʿağam, 274;
ʿağamī, 274;
al-, 253;
amān, 415;
amīr, 252;
ʿazm al-fīl, 251;
bannā', 253;
baṣīt, 252;
bi-l-ḥaqq, 415;
dār-aṣ-ṣināʿa, 252;
dinār, 148;
dīwān, 252;
faranğ, 151;
fāris, 251;
fīl, 251;
funduq, 252;
ğabal, ğebel, 252;
ğabr, 249;
ğebel Ṭāriq, 252;
ḥabb, 415;
ḥabīb, 415;
ḫayyāt, 253;
ḫarağa, 414;
ḫarğa, pl. *ḫarağāt*, 414, 415;
ḫuwārizmī, 249;
Ḫwārizm, 249;
-ī, 463;
iksīr, 251;
kabīr, 253;
kīmīyā', 251;
kuḥl, kuḥul, 251;
Khuwārizm, v. *Ḫwārizm*;
lisān al-faranğ, 151;
maḫzan, 252;
manāḫ, 250;
marr bṣiṭ (magrebin), 252;
maṣṭakā, maṣṭikā, 247;
muqābala(t), 249;
muwaššaḥ, pl. *muwaššaḥāt*, 415;
musta'rab, 247;
nab al-fīl, 251;
nazīr, 250;
qādī, 253;
qal'a(t), 252;
Qal'at al-ballūṭ, 252;
Qal'at al-gīrān, 252;
Qal'at an-nisā', 252;
Rîf (toponim — Maroc), 135;
rûm, 129;
samt, 250;
Saraqusṭa, 247, 253;
sayyid(ī), 416;
sīd(ī), 416, 463;
ṣifr, 249;
simut, sumut, 250;
sukkar, 253;
šāh, 251;
šāh māt, 251;
šai', 250;
šiṭranğ, 251;
taqwim, 250;

Scanned with OKEN Scanner

Ṭāriq, 252;
wād(ī), 194, 252;
wādi al-kabīr, 253;
waḫš, 415;
waḫša, 415;
wazīr, 194, 253;
wišāḥ, 415;
za'farān, 253;
zaǧal, 410;
zahr, 252;

3. BASCĂ (şi IBERICĂ)

Basca nu are o ortografie unitară; cînd a fost posibil, am urmat grafia propusă de Academia de Limbă Bască.

Reţinem:

ñ = *ñ* mediopalatal;
j = *s* sau *d'*, conform diferitelor dialecte;
x = *š*;
ɾ sau *rr* = *rr* din spaniolă;
tx = *č*;
h în grupurile *hk*, *ph*, *th*, *lh*, indică aspiraţia; dat fiind faptul că aspiraţia apare numai în unele dialecte, cînd scriem de exemplu *nek(h)e* trebuie să se înţeleagă că există două forme: *neke* şi *nekhe*.

agurr, 138;
andere, 107;
Andere (n. propriu în inscripţiile lat. din Aquitania), 107;
arroila, 108;
-atu, 139;
atxeter, 138, 139;
Ausci (iber.), 107;
ausk- (iber.), 107;
axeter, v. *atxeter*;
axuri, 138;
bake, 132, 139, 140;
balea, 139;
bark(h)atu, 132, 139, 140;
basa, 94;
Basa-urì (iber.), 94;
baso, 94;
bedekatu, 140;
berba, 219;
berekatu, 140;
berri, 107, 108;
biku, 109, 140; v. şi *piko*;
bisku, 139;
(b)orma, 140;
burkila, v. *murkila*;
Cison (n. propriu în inscripţiile din Aquitania), 107; v. şi *gizon*;
d-a-bil, v. *ebil*;
d-a-kar-t, v. *ek(h)arri*;
damu, 140;
digante, 139;
doatu, 139;
domeka, 139;
dugu, 105;
ebil, 105;
ek(h)arri, 105;
Elimberris (iber.), 107;
eliza, 140;
ende(e)gatu, 139;
errege, 109, 139, 140;
erripa, 109;
errota, 109;
etxe (= *eče*), 109;
euskara, 107;
ezkerr, 109;
ezkurdi (*ezkurrdi*), 93;
garaun, 139;
gathilu, 132;
gert(h)u, 139, 140;
gizon, 107;
goru, 139;
gura, 139, 140;
gurutz(e), 139;
h-a-bil, 105;
i-bai, 109;
iko, 109, 140;
Iliberris, *Ilibirris* (iber.), 107;
imia, 139;
iri, 107;
istupa (*ixtupa*), 139;
kristau, 140;
kua, 139;
leatu, 138;
lege, 138, 139, 140;
lukaika, 139;
lukuru, 139;
magina, 139;
makhila, 140;
maru, 140;
maskelu, 140;

Scanned with OKEN Scanner

meneratu, 140;
menperatu, 140;
meta, 139;
mimen, 140;
murkila, 139, 140;
-n, 105;
n-a-bil, v. *ebil*;
n-a-kar-k, v. *ek(h)arri*;
nar, 108;
nek(h)e, 139;
o(h)ore, 139;
oren, 139;
orma, v. *borma*;
perekatu, v. *berekatu*;
phike, 139;
(p)iko, 109, 140;
ponde, 140;
ponte, v. *ponde*;
populu, 140;
soka, 139;
urkila, v. *murkila*;
**vaika* (iber.), 109;
wask- (iber.), 107;

4. BERBERĂ

Berbera, fracționată în mai multe dialecte, nu are tradiții literare. Indigenii, în puținele lor scrieri, se folosesc de alfabetul arab: lingviștii utilizează în schimb transcrieri științifice care, prin caracterul lor, nu au nevoie de explicații (notăm numai că grafemul *q* are aceeași valoare ca și *q* din arabă și că accentul circumflex indică o vocală lungă).

abeqqa, 177;
aberkul, 136;
aberkûs, 136;
(a)furi, 136;
afurk, 135;
akîker, v. *ikîker*;
arirâo, 136;
asbuyo, 136;
atmun, 136;
furi, v. *afuri*;
iger, igr, 136;
ikharba, 136;
ikîker, 135, 136;
iškir, 135;
ta-, 92;
tafrut, 136;
tafurat, v. *afuri*;
taida, 135;
takir, 136;
talima, 136;
tasentit, 136;
tasliuga, 136;
tayuga, 136;
tfûri, v. *afuri*;
tfûrket, v. *afurk*;
tifirest, 135;
tilintit, 136;
tiškirt, v. *iškir*;
tisubla, 136;
tkilsit, 132, 136;
tqumšišt, 136;
tulmuts, v. *ulmu*;
ϑa-, 92;
ϑaiđa, v. *taida*;
ϑasliuya, 135;
ϑisliyua, v. *ϑasliuya*;
ulmu, 135;
uskîr, 136;

5. CATALANĂ

alt, 202, 203;
amb, 352;
anegar, 173;
aplegar (valencian), 175;
avui, 352;
batel, 243;
bessons, 352;
boca, 177;
cama, 352;
cap, 179, 181;
castellà, 352;
català, 352;
Catalunya, 351;
clau, 352;
clavell, 316;
critar, 122;
croi, 100;
cunyat, 173;
egua, 171;
es, pl. *sos*, 352;
escac, 251;
esperó, 227;
esquerre, 109;
estripar, 25;

Scanned with OKEN Scanner

éuga, 171;
ex, 413;
feit, 351;
fetge, 393, 394;
fregar (la roba), 25;
gaya, 247;
germanes, 352;
gleva, 73;
goig, 316;
guerra, 215;
jardí, 226;
jau, 352;
jents, 352;
jutge, 316;
lleit, 351;
lleó, 352;
lletg, 316;
lletra, 352;
lli, 352;
llom, 352;
llop, 352;
lluna, 109;
maestre, 191;
menjar, 180;
mes, 202, 203, 352;
mort, 351;
ome, 351;
oncle, 177;
oza, 226;
pell, 351;
ple, 352;
plorar, 352;
pregona, 352;
Principat (El ~), 351;
sa, pl. *ses*, 352;
sel, 351;
sercol, 352;
ses, v. *sa;*
séu, 316;
sì, 335;
sinquanta, 352;
sos, v. *es;*
també, 352;
té, 352;
trona, 316;

6. LIMBI CELTICE

Grafia și pronunția limbilor celtice sînt prea complexe pentru a fi prezentate în cîteva rînduri.

Pentru irlandeza veche (v. irl.) menționăm că accentul ascuțit pus deasupra vocalelor indică lungimea (deci *á* = *ā*, *é* = *ē*, *í* = *ī* etc.); *c* are întotdeauna valoarea lui *k*. În interiorul cuvîntului (deseori chiar și la finală, prin fonetică sintactică), consoanele suferă o schimbare în modul de articulare (spirantizare): *t* > *δ*, *c* > *χ*, *p* > *f*, *d* > *đ*, *g* > *ǥ*, *b̲* > *ƀ*, *s* > *h*. Pentru cimrică (în engl. Welsh) se poate nota:

w = *u* (și chiar *u̯*, *f*);
y = *ü* (*i*, *e*);
c = *k;*
ch = *χ;*
ph = *f;*
th = *ϑ;*
f = *v;*
dd = *đ;*
ll, fonem special, aproximativ, *ϑł*;

Cuvintele din galică sînt date în forma latinizată transmisă de izvoarele antice.

abann (irl.), 132;
-acus (gal.), 100;
affaith (cimr.), 103;
afwyn (v. cimr.), 132;
Augustodunum (gal.), 100;
aur (cimr.), 141;
Aureliacum (gal.), 100;
avond (corn.), 132;
awen (cimr. mod.), v. *afwyn;*
bedwenn (cimr.), 100;
beithe (m. irl.), 99;
benn (cimr.), 99;
benna (gal.), 99;
bertaim (irl.), 100;
braca (gal.), 99, 214;
brissim (v. irl.), 100;
bwyst (fil) (cimr.), 141;
caisg (irl.), 142;

Scanned with OKEN Scanner

Carbantia (gal.), 99;
carchar (cimr.), 141;
carr (v. irl.), 99;
carros, carrus (gal.), 99, 214;
casc (v. irl.), 142;
Catiliacum (gal.), 100;
**catubrigum* (gal.), 110;
cawl (cimr.), 141;
cell (irl.), 132;
cend (irl.), 142;
cengal (irl), 132;
cert (irl.), 141;
certh (cimr.), 141;
cib (cimr.), 101;
cichur-da (irl.), 142;
ciwed (cimr.), 132;
croch (irl.), 141;
**crŏdius* (gal.), 100;
crog (cimr.), 141;
crúaid (v. irl.), 100;
cruaidh (irl. mod.), 100;
cruimther (m. irl.), 142;
crwys (cimr.), 141;
cwyn (cimr.), 132;
cyff (cimr.), 141;
deyow (corn.), 141;
diafol (cimr. mod.), 141;
diaul (v. cimr.), 141;
din (cimr.), 101;
dir (bret.), 101;
(diz)iaow (bret.), 141;
(diz)iow (bret.), v. *diziaow;*
doeth (cimr.), 103; 142;
Doith- (v. bret.), 103;
dún (v. irl.), 100, 101;
dunum (gal.), 100;
dydd iau (cimr.), 141;
Ebŭrŏdunum (gal.), 100;
ech (irl.), 170;
ffaeth (cimr.), 142;
ffrwyth (cimr.), 142;
fín (irl.), 141;
garmon (cimr.), 141;
gefell (cimr.), 141;
gevell (bret.), 141;
hebrenchiat-plui (v. corn.), 131;
iaow (bret.), v. *diziaow;*
iau (cimr.), 141;
in-nocht (irl.), 103;
iou (bret.), v. *diziow;*
lacht (irl.), 103;
lait (v. corn.), 103;
leaz (bret.), 103;
leuca (gal.), 265;
llaeth (cimr.), 103, 142;
Lucterios, Luχterios (gal.), 103;
Lug(u)dunum (gal.), 100;
macc (irl.), 142;
map (cimr.), 142;
Mediolanum (gal.), 100;
-neth (corn.), 103;
nocht (irl.), 103;
-noeth (cimr.), 103;
Noviomăgus (gal.), 100;
òr (irl.), 141;
orc (m. irl.), 95;
our (corn.), 141;
penn (cimr.), 142;
Petrocoricus (gal. > lat.), 100;
Petrŏcŏrii (gal. > lat.), 100;
Pictilos, Piχtilos (lat. gal.), 103;
ploue (bret.), 131;
plui (v. corn.), 131;
plwy(f) (cimr.), 131;
proffwyd (cimr.), 141;
pybyr (cimr.), 142;
rhin (cimr.), 101;
Rotomagus (gal.), 100;
rún (v. irl.), 101;
Segodunum (gal.), 100;
Virodunum (gal.), 100;
Volcae (gal.), 125;

7. DALMATĂ

Acolo unde nu există nici o indicație se va înțelege că forma respectivă aparține vegliotei.

-aị-, 302;
anchidere (ragus.), 302;
aplicare (v. dalm.), 177;
-ar, 302;
bachili (pl.; ragus.), 302;
basalka, 301;
buka, 301;
bule vendur, 293;
cactali (ragus.), 442;
čenk, 302;
chesa (ragus.), 301;
čol, 302;
constituesco (ragus.), 302;
denakle, 302;
dik, 301;
-ej-, 302;
-er, 302;
-esk- (ragus.), 302;
faịt, 302;
fịar, 301;

Scanned with OKEN Scanner

Firancisch (v. dalm.), 442;
floim, 302;
fuk, 301;
gelút, 301;
glas, 302;
guapto, 293, 302;
iaiu (v. dalm.), 442;
jualb, 301;
jubrbul, 301;
kaina, 301;
kantuora, 293, 302;
kenúr, 301;
klamuár, 302;
komnut, 173, 302;
kopiarta, 302;
kosobráin, 145, 301;
kraukk, 301;
kroit, 301;
kuóbra, 301;
la(i)n, 302;
linçol(i) (ragus.), 442;
loik, 301;
main, 302;
mais, 195;
maknur, 173;
mataraço, (ragus.), 442;
mauro, 302;
mel, 301;
mukna, 173;
nepàut, 186, 301;
nuat, 301;
paira, 301;
parauła, 219;
paskolaio, 302;
pauk, 301;
piakno, 293;
pireguue (v. dalm.), 442;
pláin, 302;
ple, 302;
plumato (ragus.), 442;
pulvro, 186, 293;
-ro, 302;
samno, 293, 301;
s(i)ápto, 293, 302;
sichirisi, *sichurisi* (v. dalm.), 442;
sot, 301;
speraio, 302;
teta (ragus.), 301;
tuóta, 301;
-ur, *-uór*, 302;
vetrún, 301;
vetruóna, 301;
vičain, 302;
(v)uarb, 173;

8. ETRUSCĂ

aesar, 79;
ais, 79;
aisar, v. *aesar*;
aiσσοί, 79;
Aule, 80;
cezp, 80;
ci, 80;
Clante, 83;
Cluthumustha, 82;
**crūma*, 80;
-em, 80;
esl-em-zaϑrum, 80;
(Ev)thucle, 82;
falado, 94;
Fapi, 80;
huϑ, 79, 90;
lat-, 66;
Larce Zuχu Mutu, 80;
maχ, 80;
maχzaϑrum, 80;
Memrum, 80;
mutana, 83;
nurφ, 80;
Petruni, 80;
Phersipnai, 82;
Ruma, 66, 78;
Rumon, 66;
śa, 80;
śar, 80;
semφ, 80;
Tarχna, 78;
Θepre, 78;
These, 82;
Thetis (*Θetis*), 82;
tular, 83;
ϑu, 80;
Velathri, 83;
zal, 80;
zaϑrum, 80;

9. FRANCEZĂ

-ac, 100;
accoster, 267;
adjutant, 267;
affranchir, 125;

Scanned with OKEN Scanner

agile, 336;
-ai, 100;
aimée, 349;
aimer, 339;
aimons, 334;
Ais (v. fr.), 237;
alfier, 251;
algorisme (v. fr.), 249;
Allemand (s), 125;
-alt (v. fr.), 241;
aman(t), 267;
amast (v. fr.) (= *amât*), 400;
amur (v. fr.) (= *amour*), 399;
anichiler (v. fr.), 191;
anniller, 191;
Anquetil, 243;
architrave, 266;
-ard, 241, 252;
aristocratie, 223;
arquebuse, 239;
arriver, 175;
-art, 241; v. și *(h)ard;*
arteil (v. fr.), 261;
-aud, 241;
auret (v. fr.), 400;
Aurillac, 100;
-aut, 241;
autre, 310;
Autun, 100;
aveugle, 175;
balancelle, 267;
bandoulière, 267;
bannir, 238;
banque, 267;
banqueroute, 267;
bar, 212;
barbasse, 267;
baron (v. fr.), v. *ber;*
barre (v. fr.), 212;
bastard (v. fr.), 241;
bastion, 266;
bateau, 243;
batel (v. fr.), 243;
bellezour (v. fr.), 202, 400;
ber, baron (v. fr.), 200;
bercer, 100;
Bernard, 241;
bibliophile, 222;
bitte, 228, 243;
boire, 151;
boîte, 151;
borgne, 175;
bouche, 177;
bouquin, 243;
bouter, 238;
brandy, 244;
brant (v. fr.), 235, 243;
brebis, 194;
bref, 262;
brief, 262;
brigantin, 267;
briser, 100;
budget, 244;
buer (Canada), 151;
bues, buef (v. fr.), 200;
buet (Canada), 151;
buona (v. fr.), 400;
bureau, 223;
bureaucratie, 223;
cadhuna (v. fr.), 399;
Cadillac, 100;
cailler, 189;
caler, 219;
camisole, 267;
cantilène, 266;
caporal, 266;
car, 415;
carême, 191;
cartouche, 266;
Chailly, 100;
chaitif (v. fr.), 260;
chalemel (v. fr.), 265;
chanterai, 205;
chanterais, 334;
chanterait, 205;
chantereie (v. fr.), 334;
Charles, 310;
charogne, 169;
chaun (v. fr.), 184;
chèque, 251;
cher, 104;
cheval, 171, 309;
chèvres (pl.), 198;
chez, 104, 311, 345;
chien, 199, 200, 309, 339;
chiffre, 249;
chirurgien, 262;
chose, 310;
ciel, 188;
cier, 104;
cime, 220;
cinq, 192;
clef, 311;
ço (v. fr.), 204;
coeur, 201;
collection, 268;
commencer, 182;
compléter, 268;
copier, 268;
corbeau, 194;
corps (v. fr.), 400;
cors (v. fr.), 200;
cosa (v. fr.), 399;
cotte, 238;
cousin, 145;
-cratie, 223;
crier, 122;
cristian (v. fr.), 398;
croître, 10;
cuers, cuer (v. fr.), 200;

Scanned with OKEN Scanner

cuivre, 101;
cul, 101;
cure, 101;
cuve, 101;
débiteur, 262;
déité, 262;
deitet (v. fr.), 262;
démocratie, 223;
Deo (v. fr.), 399, 400;
désire (je ~), 345;
desport (v. fr.), 212;
desporter (v. fr.), 212;
dette, 262;
detteur (v. fr.), 262;
développer (se ~), 10;
dift (v. fr.), 398;
digue, 243;
dimanche, 348;
dimoinche (Bourgogne), 348;
direct, 262;
douane, 252;
droit, 262
duvat (v. fr.), 399;
ẽ (valonă), 347;
échec, 251;
échec et mat, 251;
échevin, 238;
écoute, 349;
écrou, 72;
élixir, 251;
Elne, 107;
Embrun, 100;
embuscade, 266;
emperere (v. fr.), 146;
en, 346, 347;
engendrer, 39;
**ennuisant*, 262;
enterver (v. fr.), 262;
éperon, 227;
épine 349;
er (v. fr.), 205;
érudition, 268;
escarpe, 267;
escharn (v. fr.), 239;
escharnir (v. fr.), 239;
esche, 171;
eschech (v. fr.), v. *échec;*
eschiec, v. *échec;*
escroue (v. fr.), v. *écroue;*
esturman (v. fr.), 243;
Étalonde, 243;
express, 244;
face, 196, 348;
faice (loren.), 348;
faine (v. fr.), 169;
fantassin, 266;
feie (v. fr.), v. *foie;*
femier (v. fr.), 22;
fermer, 20;
feu, 170;
feuille, 199;
feutre (v. fr.), 227;
février, 190;
fièsse (valonă), 348;
fils, 3;
fiu (v. fr.), 235;
fla(s)che (v. fr.), 229;
fléau, 22;
flonde (Normandia), 243;
flubard, 22;
flûte, 22;
foie, 391, 393, 394;
fondique, 252;
forçour (v. fr.), 202;
forfaire (v. fr.), 241;
forfait, 241;
fouine, 169;
fradre (v. fr.), 398;
fragile, 262;
franc, 125;
français, 125;
France, 125;
franceis, ~ che (v. fr.), 237;
franceise (v. fr.), 237;
franchir, 125;
frêle, 262;
fuisel (v. fr.), 71;
fumée, 22;
fumier, 22;
fuseau, 22;
gambille, 22;
garant, 233;
garantir, 233;
garder, 348;
générer, 39;
genièvre, 167;
geno(u)il (v. fr.), 182;
genou, pl. *genoux*, 182;
geôle, 267;
gigue, 22;
gin, 244;
glace, 196;
glose (v. fr.), 390;
golf, 244;
Gonor, 243;
grotesque, 266;
guerre, 194, 215, 216;
guibole, 22;
guinder, 237, 238;
Guiraud, 241;
hacquebusse, 239;
haie, 348;
haïr, 226;
haraut, 226;
-(h)ard, 241, 252;
hasard, 252;
haut, 202, 203, 226;
haye (valonă), 348;
hogue (Normandia), 243;

Scanned with OKEN Scanner

Hollande (la ~), 226;
homme, 201;
honte, pl. *hontes*, 226;
houseau, 226;
Hubert, 226;
huese (v. fr.), 226;
huitante (dial.), 101;
hussard, 212, 252;
-i, 100;
i(e)ve (v. fr.), 171;
il, 202;
il y a, 173;
inimi (li ~) (v. fr.) (= *ennemi*), 400;
innocent, 262;
interroger, 262;
jambe, 22;
jaole (v. fr.), 267;
jardin, 226, 244;
jarretière, 267;
jart (v. fr.), 226;
jaune, 345;
**jé*, 262;
joculer (v. fr.), v. *jogler*;
jogler (v. fr.), 264;
joie, 199;
jorneie (loren.), 348;
jour, 35;
journée, 348;
jusque, 262;
kanté(r) (picardă, normandă), 347, 349;
Karlo (v. fr.), 399; [v. și *Karle, Karlus*, 396];
kla (Poitou), 22;
kliâ (Saintonges), 22;
kl'o (dial.), 22;
kya (Poitou), 22;
laisser, 173;
lavabo, 261;
le (masc.), *la* (fem.), 342;
légalité, 262;
leur, 202;
lever, 175;
lour (v. fr.), 202;
loyauté, 262;
lui, 202;
Lyon, 100;
maent (v. fr.), 400;
maistre, maistres (v. fr.), 200;
Mâlain, 100;
manatce (v. fr.), 400;
manger, 177;
mannequin, 243;
marche, 310;
Meillant, 100;
menestier (v. fr.), 400;
menestrel (v. fr.), 264;
meon (v. fr.), 399;
mer, 104;
merveille, 348;
mervoille (Bourgogne), 348;
mèstî (valonă), 348;
métier, 348;
Meylan, 100;
moi je dis, 322;
mois, 195;
mon (masc.), *ma* (fem.), 195;
mosaïque, 266;
mourir, 10;
mur, ~ s (pl.), 200;
murs, mur (v. fr.), 199;
mwért (valonă), 348;
naïf, 262;
naître, 10;
Nantes, 236;
natif, 262;
nerf, 194;
noïante (dial.), 101;
nord, 243;
Noyen, 100;
noyer, 173;
Noyon, 100;
nuere (v. fr.), 197;
nuisant, 262;
nuit, 103;
octante (dial.), 101;
oeil, 168;
oie, 177;
oïl (v. fr.), 4, 42, 337;
on, 175, 201;
oncle, 145, 176, 177;
-ons, 334;
or, 189;
orb (v. fr.), 173;
oreille, 167;
organisme, 10;
Orly, 100;
oui, 337;
page, 267;
pain (pl.; v. fr.), 200;
pains (v. fr.), 199;
pantalon, 267;
parasol, 267;
parler, 219;
paroisse, 131;
parole, 219;
part, 188;
patte, 22;
pauvre, 342;
payen, 171;
pedre, pedres (v. fr.), 200;
père, 188;
Périgord, 100;
Périgueux, 100;
piz (v. fr.), 308;
pleier (v. fr.), 400;
plier, 175, 203;
plier bagage, 175;
plus, 202, 203;
ƒoblo (v. fr.), 399;
ƒodir (v. fr.), 398;
ƒolle (v. fr.), 400;

Scanned with OKEN Scanner

pomme de terre, 215;
portede (v. fr.), 400;
pré, 104;
Provence, 98, 125;
pulcella (v. fr.), 400:
purs, *pur* (masc.); *pure*, *pures* (fem.); *pur* (neutru) (v. fr.), 201;
putainer (v. fr.), 405;
quatre-vingt, 101;
que, 184, 192;
quiert (v. fr.), 188;
rachitique, 222;
rachitisme, 222;
raneiet, (v. fr), 400;
recevons, 334;
regiel (v. fr.), 400;
Regnaud, 241;
Renart, 241;
rendons, 334;
rênes, 177;
résega, *resegá* (dial.), 20;
returner (v. fr.), 398;
ribalt (v. fr.), 241;
ribaud, 241;
rien, 195, 196, 341;
risque, 267;
roi (*de*, *du* ~), 183;
romanz (v. fr.), 130, 237;
rond, 349;
Rouen, 100;
sabir, 151;
safran, 253;
salvar (v. fr.), 398;
sang, 201;
sanglier, 6;
saró (dial.), 20;
savir (v. fr.), 398;
sciea, 20;
scarabée, 72;
**sé*, 311;
segá, 20;
seir (Poitou, Saintonge), 347;
seitá (dial.), 20;
serrá (dial.), 20;
Serrière, 20;
serro, 20;
session, 244;
siècle, 262;
* *sieil*, 262;
siffler, 73;
siller, 434;
sillon, 434;
sis-vinz (v. fr.), 101;
smoking, 217;
son (masc.), *sa* (fem.), 195;
spede (v. fr.), 400;
sport, 212;
sportif, 212;
sucre, 253;
suin, 100;
surgien (v. fr.), 262;
tems (v. fr.), 308; v. și *tens;*
tender, 244;
tennis, 244;
tens (v. fr.), 200; v. și *tems;*
tête, 179, 181, 349;
ticket, 244;
Torgistrop, 243;
ton (masc.), *ta* (fem.), 195;
tondre, 342;
treis-vinz (v. fr.), 101;
tunnel, 244;
un (masc.), *une* (fem.), 103;
vague, 243;
vak (picardă, normandă), 347, 349;
veintre (v. fr.), 400;
Venasque, 95;
Verdun, 100;
vérité, 348;
veritei (loren.), 348;
verve, 219;
vicaire, 22;
vieillir, 10;
vinde [vĕd] (valonă), 348;
vnou (valonă), 348;
voldrent (v. fr.), 400;
voter, 244;
wagon, 244;
wàrder (valonă), 348;
whisky, 244;
χlό (Allier), 22;
-y, v. *-i;*
Yverdon, 100;
zéro, 249;

10. FRANCO-PROVENSALĂ

chieu (Grenoble), 345;
desiro (Grenoble), 345;
dzuono (Val d'Illiez), 345;
dzuyi (Fribourg), 406;
fuertsə (Val d'Illiez), 345;
joyx (v. frib.), 406;
pan (Grenoble), 345;
pra (Grenoble), 345;
putana (Fribourg), 405;
silliu feczron (Fribourg), 406;
tsã (Val d'Illiez), 345;

Scanned with OKEN Scanner

11. GASCONĂ

agnèro 341;
agnèt, 341;
arré, 341;
arroulho, 108;
arroumico, *arroumigo*, 340;
beč, *bet*, 89, 340;
bera, 411;
bero, 89, 340;
bet, v. *beč*;
càu, 139;
couhî, 110;
dauna, 411;
era, 342;
(es)querr, 109;
et, 342;
ezlajèt, 110;
faisan, 21;
froumingo, 342;
**gat*, 21;
gat, 21;
hario, 341;
he, 110;
hidge, 394;
houélho, 110;
lùo, 342;
machèro, 342;
natàu, 340;
praube, 342;
que, 342;
que bieni, 342;
quoàn, 342;
réco, 340;
roumén, 110;
tós, 342;
toune, 342;
vicaire, 22;

12. LIMBI GERMANICE

Pentru gotică, v. germ. s. și pentru m. germ. s. se va avea în vedere că accentul circumflex indică lungimea; în v. nordică și în anglo-saxonă lungimea este reprezentată prin accentul ascuțit (deci: *â*, *á* = *ā* etc.). În neerlandeză vocalele lungi sînt scrise duble. În gotică digramele *ai*, *aí*, *ei*, *au*, *aú* au următoarele valori: *ę* primele două, *ī* a treia și *å* ultimele două; *q* = *kų*. În lipsa unui semn special pentru *ϑ*, îl scriem *th* în cuvintele gotice, nordice și anglo-saxone. În germana medie de sus: *z* = *ts*, iar *zz* = *tts*, *ss*. În neerlandeză *ij* = *ei*, *oe* = *u*, *sch* (exceptînd cazurile în care este plasat la finală absolută) = *sχ*; *g* este o fricativă sonoră.

Se presupun a fi cunoscute sau ușor de învățat din manuale grafiile limbii germane și engleze.

aardappel (neerland.), 215;
absagen (germ.), 246;
Adelpert (long.), 234;
Alagis (got.), 229;
Alapert (long.), 234;
aldi(us) (long.), 233;
alt (germ.), 246;
âmund(us) (long.), 233;
Apfel (germ.), 17;
Appel (germ. și neerland.), 17;
arimann(us) (long.), 233;
arzât (v. germ. s.), 139;
Arzt (germ.), 139;
Âsketill (nord.), 243;
assârjus (got.), 143;
Au (v. germ.), 391;
Au(e) (germ.), 233;
Audhard (long.), 233;
auja (long.), 233;
ausgeben (germ.), 246;
ausrufen (germ.), 246;
aussehen (wohl, schletch) (germ.), 246;
Bäcker (germ.), 225;
bald (v. germ. s., long.), 234, 235;
balk (long.), 235;
bandjan (franconă), 238;
Bank heraus! (germ.), 239;
banka (long.), 235;
bar (engl.), 212;
barbas (long.), 176
barda (v. nord.), 231;
barre (m. engl.), 212;
Bart (germ.), 231;
barta (v. germ. s.), 231;
bât (v. engl.), 243;
baúrgs (got.), 224;
**bautan* (got.), 239;
beefsteack (engl.), 240;
Beihelfer (germ.), 245;
Belfer (idiș), 245;
berg (long.), 233;
berge (m. germ. s.), 234;
berht (long.), 234;
Bernhart (franconă), 241;
bis (germ.), 421;
biti (v. nord.), 228;

Scanned with OKEN Scanner

blaca (long. lat.), v. *blahha;*
blahha (long.), 233;
blank (german.), 301, 327, 434;
**blauths* (got.), 229;
**blauz* (long.), 229, 235;
bloss (germ.), 229;
bluttare (long. latinizat), 229;
boat (engl.), 243;
boeck (neerland.), 3;
boeckijn (m. neerland).), 243;
bog (dan.), 3;
book (engl.), 3;
botan (franconă), 239;
**Bótil-iggs* (got.), 229;
brachen (germ.), 246;
bra(c)hon (v. germ. s.), 246;
braida (long.), 233;
brando (long.), 235;
brandr (isl.), 243;
brandy (engl.), 244;
brant (v. germ. s.) 235;
brëdel (long.), 235;
bréotan (v. engl.), 242;
Brett (germ.), 235;
**brigdil* (got.), 229;
(ich) bring'dir's (germ.), 239;
**briutan* (suab), 242;
Brunne (germ.), 175;
brutto (germ.), 217;
Buch (germ.), 2;
Buchmarder (germ. dial.), 169;
budget (engl.), 244;
Bürger (germ.), 245;
**burgs* (german.), 224;
caester (v. engl.), 142;
camera (engl.), 213;
-caster (engl.), 142;
ceaster (v. engl.), v. *caester;*
cëlla (v. germ. s.), 143;
chante (alem.), 309;
check (engl., 251;
-chester (engl.), 142;
chozza (v. germ. s.), 238;
cipher (engl.), 250;
-coln (engl.), 142;
Cornwall (engl.), 125;
cup (engl.), 142;
cuppe (v. engl.), 142;
dakere (m. neerland.), 143;
das (germ.), 17;
dat (germ.), 177;
decher (m. germ. s.), 143;
deker (m. neerland.), v. *dakere;*
dijc (m. neerland.), 243;
dinner-jacket (engl.), 217;
Dorf (germ.), 17;
Dorp (germ.), 17;
dribble (engl.), 240;
eat (engl.), 230;
eoh (v. engl.), 170;
ercetere (v. engl.), 139;
Erdapfel (germ. — Renania), 215;
essen (germ.), 230;
Essig (germ.), 143;
express (engl.), 244;
eyrir (v. nord.), 143;
ezzen (m. germ. s.), 230;
ezzîk (m. germ. s.), 143;
faderfio (long.), 235;
**faihiđa* (long.), 233;
falsch singen (germ.), 246;
fara (long.), 231, 232, 233, 271;
Fehde (germ.), 233;
**fehu* (franconă), 235;
fëhu (long.), 235;
felt, pl. *filtir* (german. occid.), 227;
film (engl.), 240;
**filtir* (german. accid.), v. *felt;*
**filtisa*, **filz* (got.), 227;
fir- (german.), 241;
**flap* (long.), 235;
flaskâ, *flaskûn* (franconă), 229;
**flaskô* (got.), 229;
flynder (isl.), 243;
football (engl.), 240;
forca, *force* (v. engl.), 142;
fork (engl.), 142;
frank (franconă), 125;
futtern (germ.), 240;
fyrdel (sax.), 245;
gahagî (long.), 233, 271;
gaida (long.), 247;
**gansus* (got.), 242;
**gard(o)* (franconă), 225, 244;
gard-r (v. isl.), 244;
**gards* (gepid), 244;
Garten (germ.), 244;
garws (got.), 242;
gastald (long.), 233;
gatero (long.), 235;
Gatter (germ.), 235;
Gehege (germ.), 233;
Geissel (germ.), 246;
Geld ausgeben (germ.), 246;
generate (engl.), 39;
gin (engl.), 244;
gîsil (long.), 233;
Gisilpert(us) (long.), 234;
glôsa (v. nord.), 390;
glose (m. germ.), 390;
glove (engl.), 242;
golf (engl.), 244;
Grundbirne (germ.), 215;
Gunnar (v. nord.), 243;
haeckebusse (m. neerland.), 239;
**hagja* (got.), 242;
hakebus (m. neerland.), 239;
hakenbuhse (m. germ. s.), 239;
Handmünze(n) (germ.), 240;
haribann (long.), 233;

haribergo (got.), 246;
-hart (german.), 241;
hassen (germ.), 226;
hatjan (franconă), 226;
haugr (v. isl.), 243;
hegen (germ.), 242;
Heimat (germ.), 121;
Heirat (germ.), 121;
**heiwa* (got.), 121;
heiwa-frauja (got.), 121;
hîrât (v. germ. s.), 121;
hoch (germ.), 226;
**hŏsa* (german.), 226;
hosa (v. nord., franconă), 226;
hose (v. engl.), 226;
Hose (germ.), 226;
Hrótheigs (got.), 229;
Hugibert (franconă), 226;
**husa* (got.), 226;
Hussar (germ.), 212;
ich (germ.), 17;
ik (germ., neerland.), 17;
-ingo, -engo (long.), 233;
-isk (german.), 113;
itan (got.), 230;
jo (germ., dial.) = *ya*, 4;
kaisar (got.), 143, 148;
Kaiser (germ.), 143;
Kalk (germ.), 143;
Kanal (germ.), 310;
Karl (franconă), 310;
Kasten (germ.), 310;
**katila* (german.), 132;
katilus (got.), 132;
kaufen (germ.), 132;
kaupa (v. nord.), 132;
**kaupo* (german.), 132;
kaupōn (got.), 132;
keisar (v. germ. s.), 143;
Kelch (germ.), 143;
kelik (v. germ. s.), 143;
kĕllari (v. germ. s.), 132, 143;
Keller (germ.), 132, 143;
Kessel (germ.), 132;
ketel (neerland.), 132;
kettle (engl.), 132;
Kikher (erbse) (germ.), 143;
kin (engl.), 35;
kind (v. isl.), 121;
Kind (germ.), 121;
king (engl.), 35;
kista (v. germ. s.), 132;
Kiste (germ.), 132, 143;
Knödel (germ.), 240;
Koblenz (germ.), 143, 223;
Köln (germ.), 143, 223;
komat (m. germ. s.), 225;
Kompatsch (germ.), 310;
Kopf (germ.), 217;
kopian, kopon (v. sax.), 132;
Korb (germ.), 245;
k'orf (sax.), 245;
kosa (v. germ. s.), 223;
kotta (franconă), 238;
koufen (m. germ. s.), 132;
koufo (v. germ. s.), 132;
krapfo (long.), 242;
**krappa* (got.), 242;
Kreuz (germ.), 143;
Kronstadt (germ.), 447;
krūzi (v. germ. s.), 143;
Kummet (germ.), 225;
Lade (germ.), 245;
lait (franconă), 316;
Lancaster (engl.), 142;
Landsknecht (germ.), 239;
Langbard, Langbard (long.), 125;
language (engl.), 390;
Lauer (germ.), 143;
launegild (long.), 233;
leathroc (v. engl.), 142;
Leber (germ.), 293;
lepara (v. germ. s.), 393;
Leute (germ.), 246;
Lincoln (engl.), 142;
Lindcylne (v. engl.), 142;
liure (m. germ. s.), 143;
**lôfa* (got.), 242;
lûr(r)a (v. germ. s.), 143;
mache (germ.), 17;
machen (germ.), 230;
make (germ.), 17;
make (engl.), 230;
Malaharjis (got.), 229;
Manchester (engl.), 142;
manneken, mannekijn (m. neerland.), 243;
marka (germ.), 310;
mazo (long.), 233;
mêtfio (long.), 235;
morgingab (long.), 233;
most (v. germ. s.), 143;
Most (germ.), 143;
mûl (v. germ. s.), 101;
Mund (germ.), 233;
mundi(um), mundi(us) (long. lat.), 233;
muniza (v. germ. s.), 143, 223,
munt (neerland.), 223;
Münze (germ.), 143, 223;
must (engl.), 143;
Neustadt (germ.), 107;
Nijmegen (neerland.), 100;
nord (v. engl.), 243;
North (engl.), 243;
Nystad (suedeză), 107;
Onkel (germ.), 176;
Owe (v. germ. s.), 391;
palk (long.), 235;
panka (long.), 235;
paper (v. engl.), 142;
pea (v. engl.), 142;

Scanned with OKEN Scanner

Peigira (v. germ. s.), 392;
pfahte (germ. m. s.), 223;
Pfeil (germ.), 143;
pfel (v. germ. s.), 143;
pfrûma (v. germ. s.), 101;
Pfund (germ.), 143;
pîl (v. engl.), 143;
pile (engl.), 143;
pîn-(beam) (v. engl.), 142;
pine (engl.), 142;
Polizei(er) (germ.), 239;
potato (engl.), 215, 266;
pound (engl.), 143;
pûdl (tirol.), 246;
pund (got.), 143;
purger (v. sax.), 245;
Rachitis (germ., engl.), 222;
Reginhart (franconă), 241;
rickets (engl.), 222;
Rücksack (germ.), 246;
ruspi (long.), 234;
sakman (m. germ. s.), 239;
scaffân (v. germ. s.), 246;
schaffen (m. germ. s., germ. mod.), 246
sceffin (v. germ. s.), 238;
Scheidemünze (germ.), 239, 240;
scheissen (germ.), 229;
Schemen (germ.), 244;
Schmalz (germ.), 240;
Schnaps (germ.), 239;
Schulteiss (germ), 233;
scima (v. engl.), 244;
session (engl.), 244;
skâk (franconă), 251;
skapin (franconă), 238;
**skeitan* (got.), 229;
**skima* (german. orient.), 244;
**skirn* (long.), 239;
skirn, skirnjan (franconă), 239;
skranna (long.), 235;
skuldhaizo (long.), 233;
skmoke (engl.), 217;
smoking(-jacket) (engl.), 217;
spähen (germ.), 235;
spald, spalt (long.), 235;
**spaúra* (got.), 227;
spëhon (long.), 234;
spörkel (germ. renană), 143;
Sporn (germ.), 227;
**sporo* (franconă), 227;
sport (engl.), 212;
Sprache (germ.), 390;
sprokkelmaand (neerland.), 143;
stainberga (long.), 234;
Steinslund (v. nord.), 243;
stéorman (v. engl.), 243;
straat (neerland.), 223;
strael (engl.), 235;
strâl (long.), 235;
Strang (germ.), 245;
Strasse (germ.), 223;
strâza (v. germ. s.), 223;
studio, pl. *studios* (engl.), 213;
study, pl. *studies* (engl.), 213;
stuurman (v. neerland.), 243;
surgeon (engl.), 262;
Tafel (germ.), 466;
ten (engl.), 230;
tender (engl.), 244;
tennis (engl.), 244;
thiudisk (germ.), 113;
Thorgilsthorp (v. nord.), 243;
ticket (engl.), 244;
tigel(e) (v. engl.), 142;
tile (engl.), 142;
Tochter (germ.), 3;
toll (engl.), 220;
tongue (engl.), 390;
town (engl.), 100;
trahtâri (v. germ. s.), 143;
tram, tramway (engl.), 240;
Trichter (germ.), 143;
triggwa (got.), 242;
trout (engl.), 142;
truht (v. engl.), 142;
tûn (v. nord.), 100;
tunnel (engl.), 240;
uncle (engl.), 176;
vágr (isl.), 243;
Valir (v. nord.), 125;
ver- (germ.), 241;
verwirren (germ.), v. *wirren*;
Vieh (germ.), 235;
Viertel (germ.), 245;
Vormundschaft (germ.), 233;
vote (engl.), 244;
waals (neerland.), 125;
wad (german.), 252;
wag(g)on (engl.), 244;
**waidanjan* (long.), 246;
Wala (got.), 227;
wal(a)hisc (v. germ. s.), 125;
-wald (franconă), 241;
Wales (engl.), 125;
Walha (v. germ. s.), 125, 392;
walhisch (m. germ. s.), 125;
Walho-lant (v. germ. s.), 125;
**Walhos* (german.), 125;
wanga (german.), 194;
wardon (german.), 194;
Weal(h)as (v. engl.), 125;
Welsh (engl.), 99, 125;
wel(hi)sch (m. germ. s.), v. *walhisch*;
welsch (germ.), 125;
welsche Treue (germ.), 125;
wërênd (franconă), 233;
**werra* (franconă), 194, 215, 216;
werran (german.), 215;
whisky (engl.), 244;
wicka (v. germ. s.), 143;

Scanned with OKEN Scanner

Wicke (germ.), 143;
**widarlôn* (german.). 5;
widregild (long.), 233;
wie alt bist du? (germ.). 246;
**wiffa* (long.), *wiffa* (v. germ. s.), 234;
windan (german.), 237;
wirren (germ.) 215;
wîzi (v. germ. s.), 234;
**wizza* (long.), 234;
wohl (schecht) aussehen (germ.), 246;
wricken (m. engl.) 222;
Zaun (germ.), 100;
Zeder (germ.), 143;
zehn (germ.), 230;
Zelle (germ.), 143;
Zentner (germ.), 143;
Ziffer (germ.), 249;
Zins (germ.), 143;
Zoll (germ.), 200;
zusammengehören (în *gehören zusammen*) (germ.), 246

13. GREACĂ

Deoarece în această lucrare s-au făcut referiri nu numai la greaca clasică, ci și la greaca bizantină și la neogreacă, am considerat că este util să indicăm aici valoarea fiecărei litere din alfabetul grecesc; indicațiile sînt sumare și au o valoare aproximativă. Este evident că înte pronunția reconstruibilă a limbii grecești din epocile mai vechi și cea a actualului idiom neoelenic există diferite etape asupra cărora nu este cazul să ne oprim aici. Pentru o scurtă privire asupra istoriei pronunției limbii grecești, cf. capitolul IV din vol. lui H. PERNOT, *D'Homère à nos jours*, Paris 1921 (și în trad. spaniolă cu titlul *La pronunciación del griego antiguo*, Buenos Aires 1944), iar pentru istoricul controverselor referitoare la pronunția limbii grecești în școli, v. monumentala operă a lui E. DRERUP, *Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Paderborn, 1930–1932.

		GREACA VECHE	GREACA MODERNĂ
A	*α*	*a*	*a*
	αι	*áį*	*ę*
	αυ	*áų*	*af, av*
B	*β*	*b*	*v* (și *b* după nazală)
Γ	*γ*	*g*	*j, į*
	γγ	*ng*	*ng*
Δ	*δ*	*d*	*đ*
E	*ε*	*ě (ę)*	*ę*
	ει	*éį* (în realitate era *ē*)	*i*
	ευ	*éų*	*ef, ev*
Z	*ζ*	*dz* (adeseori *zd*)	*z*
H	*η*	*ē*	*i*
Θ	*ϑ*	*th* (*t* aspirat)	*ϑ* (interdentală)
I	*ι*	*i*	*i*
K	*κ*	*k*	*k* (*g* după nazală)
Λ	*λ*	*l*	*l*
M	*μ*	*m*	*m*
N	*ν*	*n*	*n*
Ξ	*ξ*	*ks*	*ks*
O	*ο*	*ŏ*	*ǫ*
	ου	*u*	*u*
Π	*π*	*p*	*p* (*b* după nazală)
P	*ρ*	*r*	*r*
Σ	*σ* (a finală *ς*)	*s*	*s*
T	*τ*	*t*	*t* (*d* după nazală)
Y	*υ*	*il* (la origine *u*)	*i*
Φ	*φ*	*p'* (*ph*, *p* aspirat)	*f*
X	*χ*	*k'* (*kh*, *k* aspirat)	*h*
Ψ	*ψ*	*ps*	*ps*
Ω	*ω*	*ō*	*ǫ*

Scanned with OKEN Scanner

Spiritul aspru (') indica inițial o ușoară aspirație care a dispărut mai mult sau mai puțin repede, potrivit diferitelor dialecte grecești. Spiritul lin (') indică lipsa aspirației; ' indică accentul grav; ' indică accentul ascuțit, iar ~ pe cel circumflex.

αἱματίτης, 223;
αἱμορροίς, -ίδος, 221;
ἄλα, 147;
ἀλέκτωρ, 395;
ἅλς, 236;
ἀλφός, 68;
ἀνά, 184;
ἀνάποδα, (ngr.), 221;
Ἀνδρομάχη, 261;
ἄνηθον, 92;
ἀπαλός, 218;
ἀπλικεύω, 147;
ἀρθρῖτις, 222;
ἀριθμός, 249;
Ἀριστείδης, 261;
ἀριστοκρατία, 223;
ἅρμα, 147;
ἁρμάδα (ngr.), 147;
ἁρμάτα (ngr.), 147;
ἀρχιατρός, 139;
αφρος, 92;
βάρβαρος, 122;
βαρβαρία, 126;
*βιβλιόφιλος, 222;
βόθυνος, 218;
βώκκα (ngr.), 148;
γαρούφαλο (ngr.), 212;
γᾶς ἕντερον (dor.), 86;
γῆς ἔντερον, 86;
γλυκύρριζα, 222;
γλῶσσα, 390;
γλωσσήμα, 390;
γλωχίς, 390;
γνώμων, 80;
Γραικοί, 124;
γύπη, 296;
δημοκρατία, 223;
δηνάριον, 148;
ἔθνος, pl. ἔθνη, 121, 171;
Ἕλλην, 123, 124;
ἑλληνική δουλεία, 124;
ἑλληνικός, 123;
Ἐνετοί, 110;
ἔντεραγῆς, 86;
ἐπιχῶριος, 455;
ἐρυθρός, 68;
ἐσπέριοι Ρωμαῖοι, 123;
Ἐτεοκλῆς, 82;
εὐθηνός, (m. gr.), 221;
ἔχω, 205;
ἐῶοι Ρωμαῖοι, 123;
θὰ γράφω (ngr.), 293;
θεῖος, 177;
θelite na ertite (Bova) 87;
θέλω νὰ γράφω, 293;
θερμός, 95;
Θέτις, 82;
θηῖος, θηία, 177;
Θησεύς, 82;
θυγάτηρ, 3;
θυμίαμα, 220;
Ἴβηρες, 107;
ἵνα, 87;
ἵππος, 170;
-ισκος, 113;
Ἰταλιῶται, 84;
-ίτης, -ῖτις, 222;
καθέδρα, 261;
καῖσαρ, 143;
κάκκαβος, 218;
καλαμάρι (ngr.), 263;
κάλμα (ngr.), 212;
καλόγηρος, 218, 221;
Καλοιωάννης, 444;
καμηλαῦκιον, 221;
καρυόφυλλον, 212;
κάστρον, 147;
κατά, 184, 124;
κάτ'ἐπάνω, κατεπάνω, 218;
καῦμα, 212;
κελλί(ον), (ngr.), 221;
Κελτίβηροι, 105;
Κελτολίγυες, 94;
κίστη, 80;
κλῆρος, 131;
Κλυταιμνήστρα, 82;
κόνις, 196;
κοντάκιον, 429;
κορμός, 218;
κόσκινον, 218;
κουνουπίδι (ngr.), 221;
κουρσάριος (biz.), 212;
-κρατία, 223;
κῦμα, 220;
κυριακή, 395;
κῶδιξ, 147;
λακωνικός, 129;
λαλεῖν, 123;
λαμπτήρ, 80;
λαός, 131;
λαπαρός, 218;
λέγε, 191;
λείπω, 221;
ληγάτον, 147;
λιβανωτίς, 92;
λωτός, 166;
μᾶλον (dor. — μῆλον), 86, 219;
Μαχομαδά, 92;
Μάρτιος, 193;
μάρτυρ, (μάρτυς), 220;
Μασσαλία, 87;

μαστίχη, 247;
μαχανά (dor. — μηχανή), 173;
Μεγάλη Ελλάς, 84;
Μέμνων, 80;
μῆλον, 86, 219;
μηχανή, 86;
μόλεμμα (ngr.), 221;
μυστρί(ον) (ngr.), 221;
νά (dor.), 87;
νάκη, 218;
Νεάπολις, 91, 107;
νεοελληνική γλῶσσα (ngr.), 124;
νεφρῖτις, 222;
νόστιμος, 221;
ξηρόν, 251;
ὀδονταλγία, 222;
*ὀδοντίτις, 222;
*Ὀλβία, 91;
*Ὅμηρος, 261;
οὐίκος, 193;
ὄφελος, 221;
πανός, 84;
παραβολή, 219;
παροικία, 131;
πάροχος, 131;
πατρῶος, 455;
πειρόνη, 220;
πειρούνι (ngr.), 220;
Περσεφόνη, 82;
πλήκτω (ngr.), 221;
πρεσβύτεροι Ρωμαῖοι, 123;
πρός, 124;
πῦρ, 170;
πύργος, 224;
πυρίτης, 223;
ῥάχις, 222;
ῥαχίτης, 222;
ῥαχῖτις, 222;
ῥετόρνα (biz.), 453, 454;
ῥωμαϊκή γλῶσσα, 123;
ῥωμαϊκός, -ά, -όν, 123, 124;
*Ῥωμαῖοι, 123, 126;
ῥωμαϊστί, 123;
*Ῥωμανία, 126, 127, 128, 130, 133, 147;
*Ῥωμυλία, 129;
Σαρακηνός, 124;
σεπτέμουιρ, 193;
Σικανοί, 88;
Σικελοί, 87;
sònnite èrti (bpv.), 87;
σπίτι (ngr.), 146;
σπυρίς, -ίδος, 80;
στερέωμα, 450;
στρατηγός, 218;
συγγενής, 171;
σῦκον, 393;
συκωτόν, 393;
σχῆμα, 244;
σχήματα (biz.), σχῆμα, 244;
τελωνεῖον, 220;
Τερέντιος, 193;
Τετράπολις, 80;
τηθίς, τήθη, 177;
τόρνα, (ngr.), 453, 454;
τρυφή, 221;
ὑποχόνδρια (n. pl.), 221;
Ὑττηνία, 79
φάρα (ngr.), 232;
φελός (mgr.), 221;
φθίσις, 221;
φιλο-, 222;
φιλόβιβλος, 222;
φιλολογεῖν, 1;
φιλολογία, 1;
φιλόλογος, 1;
φιλομμειδής, 222;
φιλόξεινος, 222;
φιλοπαίγμων, 222;
φιλοπτόλεμος, 222;
φιλοτιμία, 221;
φράτερ (biz.), 453, 454;
φρίκη (mgr.), 221;
φύλλο(ν), (pl.), φύλλα, 221;
χαλάω, 219;
χελιδόνια (pl.), 222;
χήν, 5;
χυμεία, (gr. biz.), 251;
χυμοῦ ροή, 221;
χωσιά, 212;

14. LIMBI INDO-IRANICE

áçvaḥ (v. ind.), 170;
Afghānistān (iran.), 296;
agníḥ (v. ind.), 170;
aspō (avest.), 170;
Balučistān (iran.), 296;
čaturang(a) (v. ind.), 251;
čaturangam balam (v. ind.), 252;
dinār (pers.), 148;
duhitár (v. ind.), 3;
madhyaḥ (v. ind.), 72;
prākŗta (v. ind.), 65;
rûm-i (pers.), 129;
samskŗta (v. ind.), 65;
šāh (pers.), 251;
šāh māt (pers.), 251;
stan (iran.), 296;
śúnyā (v. ind.), 249;
túbhyam (v. ind.), 72;

Scanned with OKEN Scanner

15. ITALIANĂ

a (bol.), 322;
aa (gen.) 'aripă', 96;
Ábano, 111;
abbacchiare, 6;
ábbələ (abruzz.), 218;
àbile, 261;
-abile, 260;
acclamare, 259;
acerrimo, 260;
aceto, asceto, 332;
ačetu (cors. ultram.), 186;
acitu, 326;
acqua, 192;
acquariśia (Rovigo), 222;
Adalberto, 234;
adesso, 327;
Ádeze (ven.), 110;
Ádige, 110;
adonqua (Pistoia), 333;
agghicari (sic.), 177;
agghjiccari (calabr.), 177;
àgile, 336;
-agno, 95;
**agoio*, 259;
agosto, 168;
aguglia, 6;
aguzzino, 194, 253;
aguzzinu (v. sic.), 194;
aia (tosc.), 332, 333;
aio, 242;
-aio (tosc.), 332, 333;
alabarda, 6, 231;
**alba* (lig.), 95;
Albenga, 234;
albergo, 6, 246;
Albertazzi, 234;
Alberti, 234;
Albertini, 234;
Alberto, 234;
Albertoni, 234;
albo, alba (v. ver.), 433;
alchimia, 6, 251;
alcool, 251;
alfido (v. it.), v. *alfiere;*
alfiere, 251;
alfino (v. it.), v. *alfido;*
algebra, 6, 213, 249;
algoritmo, 249;
algozino (v. sic.), 253;
algoziru (v. sic.), 194;
algozzino (v. it.), 253;
all'erta !, 267;
alloggiamento, 267;
almanacco, 250;
Altichiero, 234;
alto, 202, 203;
altro, 310;
alzarsi, 175;
amda (Como), 320;
ámeda (mil.), 320;
amerei, 334;
amia (ven.), 320;
amico, 441;
ammiraglio, 6, 252;
-amo (v. it.), 334;
amore, 441;
an (emil., lomb., piem.), 320;
Andròmaca, 261;
anglòfilo, 222;
anhora (flor.), 82;
annegare, 173;
annichilare, 191;
anno, pl. *anni*, 200, 336;
annurë (napol.), 78;
ano, 335;
ano (ven.), 320;
antracite, 223;
anzol (Poschiavo), 138;
ápolo (napol.), 218;
appiattaca (flor.), *appiattata*, 82;
ápule (consent.), 218;
ápulu (salent., sic.), 218;
ápuru (sic.), v. *ápulu;*
ara (it. de nord), 332;
araba (areba) (v. ver.) 434;
araldo, 6;
archibugio, 239;
archibuso, 239;
arcolaio, 328;
ardire, 6;
-ardo, 241;
arengare (Siena), 333;
Arìstide, 261;
ärk (bol.), 321;
armada (ven.), 147;
armata, 147;
arnese, 6;
-aro (it. de nord), 332;
arpa, 6;
arredo, 6;
arrivare, 6, 175;
arsenale, 252;
articolo, 261;
artiglio, 261;
artrite, 222;
arzanà (ven.), 441;
'asa (la 'asa) (tosc. occid.), v. *hasa;*
-asca, 94;
asceto (flor.), 332;
-asco, 94, 95;
asino, 328;
Ásolo, 111;
aspo, 328;
attrufe (napol.), 73;
attrufë (salern.), 73;
attrufu (luc.), 73;

Scanned with OKEN Scanner

tu, 155;
ureya (rionor), 361;
veiga, 109;
vervo (v. port.), 219;
vindima, 357;
Você, 155;
Xadrez, 252;
Xamate, 251;

20. PROVENSALĂ

alfi, 251;
amado, 349;
amar, 339, 349;
artelh, 261;
auca, 177, 339;
a(u)gur, 138;
aur, 339;
boca, 177;
calar, 219;
can, 339;
cantar, 339;
canto, 339;
cap, 179;
cara, 87;
caronha, 169;
cauza, 339;
cel, 339;
chantar, 339;
chanto, 339;
chauza, 339;
cor, 339;
critar, 122;
croi, 100;
crotz, 339;
cunhat, 173;
ega (v. prov.), 171;
escac, 251;
escouto, 349;
espino, 349;
esporó, 227;
faina, 169;
fatz, 196;
fe, 339;
fege, 394;
feltre, 227;
flor, 339;
fondech (v. prov.), 252;
forfan (v. prov.), 241;
fus, 71;
gazel, 410;
genolh, 182;
gloza (v. prov.), 390;
grapa, 242;
guerra, 215;
ier, 339;
joglar, 264;
joia, 316;
kanta, 349;
lait, 316;
legua, 265;
lemosí, 410;
maestre, 191;
manjá, 180;
Mireio, 339;
muer, 339;
nadal, 410;
negar, 173;
noel, 410;
nuech, 103;
oc, 4, 42, 377;
oncle, 177;
orp (v. prov.), 173;
oza, 226;
paraula, 219;
par(au)lar, 219;
parcer, 139;
parcir, 139;
pe, 339;
plegar, 175;
redon, 349;
romans, 130;
so, 410;
testo, 179, 349;
trobador, 264;
vetz, 339;

21. RETO-ROMANĂ

afunda (v. grig.), 420;
albierg (engad.), 246;
albiert (suprasilv.), 246;
albina (dial. centr.), 181;
aldì adum (bad.), 246;
alt (friul.), 310;
antrocca (v. suprasilv.), 421;
antroqua (v. suprasilv.), 421;
anžol (engad.), 138;
ār (Val Monastero), 310;
āt (Val Monastero), 310;
auter (comel., gard., suprasilv.), 310;

avonda (grig.), 420;
avonde (friul.), 420;
avounda (engad.), 420;
avunda (grog.), 420;
ažora (bad.), 138;
bakan (dial. centr.), 171;
Bàrcis (friul.), 233;
barbar (suprasilv.), 246;
bedlc (friul.), 72;
Bifrun, Bivrun (engad.), 422;
bolku (comel.), 72;
bracá (ampezz.), 246;
brachar (engad.), 246;
brándal (comel.), 235;
braše (Val Gardena, Livinallongo), 246;
bũolch (engad.), 72;
čan (dial. centr.), 309;
čanta (Bergün), 309;
čanté falts (bad.), 246;
čaval, 171, 309;
čeđa (comel.), 311;
ciadin (friul.), 132;
ciluigne (friul.), 222;
claf (friul.), 311;
clamer oura (suprasilv.), 246;
clav (suprasilv.), 311;
čo (comel.), 181;
comát (friul.), 225;
conole (friul.), 139;
cudesths (grig.), 422;
cufasi (friul.), 73;
dę fora groš (bad.), 246;
dir giù (suprasilv.), 246;
dumlo (friul.), 425;
Engiadina, 303;
(en)tocca (suprasilv.), 421;
(en)tochen (suprasilv.), v. *(en)tocca;*
fara (friul.), 233;
geischla (engad.), 246;
glieùd (engad.), 246;
Grischun central, 303;
Guad, Gualt (Val Monastero), 310;
guadagnêr (engad.), 246;
guardar oura (suprasilv.), 246;
infant (friul.), 425;
intrökk (v. engad.), 421;
k(i)lǫ (comel.), 195;
klé (livinall.), 311;
kumát (dial. centr.), 225;
kumet (engad.), 225;
laschar (suprasilv.), 173;
mail (engad.), 219;
maglier (grig.), 179;
maruelis (friul.), 221;
Můstair (Val~), 303;
oter (engad.), 310;
pāk (Val Monastero), 310;
pek (Val Gardena), 225;
perle del voli (friul.), 30;
pets, pez (suprasilv.), 308;
Piruç (friul.), 424;
plaif (engad.), 131;
pled (grig.), 308;
plef (friul.), 131;
puđal (comel.), 246;
pudel (fass.), 246;
pudl (ampezz.), 246;
Puntalta, Puntata (Val Monastero), 310;
quaraisma (engad.), 191;
ramonstch (grig.), 126;
roia (gard.), 108;
roie (friul.), 108;
romontsch (grig.), 126, 130;
ruksok (comel.), 246;
rumantsch (grig.), 126;
rumaun(t)sch (grig.), 126;
rumentsch (grig.), 126;
rumonstch (grig.), 126;
šaffié (bad.), 246;
šanšǫni (livinall.), 215;
scaffir (suprasilv.), 246;
s-chaffir (engad.), 246;
serein (suprasilv.), 308;
si (engad.), 335;
sivilà (friul.), 73;
spié (comel.), 235;
sugariθia (comel.), 222;
Surselva, 303;
Sutselva, 303;
taefla (engad.), 466;
tan vedl espa? (bad.), 246;
taván (dial. centr.), 72;
temps (suprasilv.), 308;
tlé (gard., bad.), 311;
tlǫ, v. *k(i)lǫ;*
tscherna (grig.), 308;
tschiel (suprasilv.), 308;
tutilo, tuttlo (v. grig.), 420;
**θeda* (comel.), 311;
uarb (friul.), 173;
veder (Val Monastero), 421;
vedl, 246;
viθa (comel.), 234;
zol, zola (fass., livinall.), 138;

22. ROMÂNĂ

a (dial.) (= *va*), 289;
-ac, 255;
acest, 263;
acestora (pl., G-D), 263;
-aci, 255;
adecă, adică, 263;

vechiu, 189;
vei, 289;
viclean, 195;
vitreg, ~*ă*, 294, 315;
vlaši (meglenorom.), 289;
voi(u) cînta, 205, 293;
vorbă, 219;
vorbi, 219;
vrătute 'putere', 449;
vulpe, 201;
-ză, 113;
zi, 289;
žiniri (meglenorom.), 294;
zise, 192;
žmuticare (arom.), 294;
zyle (pl., dial.), *v. zi;*

23. SARDĂ

a-, 92;
-â, v. *-ai;*
abba, 192;
ačetu (gallur.), 186;
agedu (log.), 186;
Agitu de janas, 431;
-ai, 315;
-ait, 315;
-aret (v. sardă), 315;
-arun (desinența de pers. III, pl., în v. sardă), 315;
-asti (pers. II sg.), *-astis* (II pl.) (v. sardă), 315;
-ât, v. *-ait;*
-avi (pers. I sg.), *-avit* (III sg.), *-avimus* (I pl.) (v. sardă), 315;
ažedu (camp.), 186;
báttoro (log.), 192, 296;
bega (v. camp.), 109;
berbos (log.), 219;
beru (log.), 186;
bidriggu (sassar.), 315;
bidrigu (log.), 294, 315;
bidriku (nuor.), 315;
birdui (camp.), 315;
bitriku (gallur.), 315;
bukka (log.), 314;
cculiuertu (v. sardă), 430;
čerézia (camp.), 314;
condaghe, 429 și urm.;
corona (v. sardă), 430;
cubierctu, 430;
dego (nuor.), 191;
dépere (log.), 315;
dépiri (camp.), 315;
domo, 315;
donnica (v. sardă), 429;
donnicalia (v. sardă), 429;
donnicellu, domnicellu (v. sardă), 428, 429;
donnighellu (v. sardă), 429;
ebba (log.), 171;
eni (dial.), 93;
-eret (v. sardă), 315;
fake (log.), 196;
fazo [*fao*] (v. sardă), 428;
fékerat, (v. sardă), 315;
femina, pl. *feminas*, 315;
féu (log.), 316;
figadu (log.), 393;
fikatu (nuor.), 393;
freba (log., Gennargentu), 316;
frisku, 247;
fronesta (dial. Gennargentu), 316;
furka (log., camp.), 186;
fusu, 71;
gaya (camp.), 247;
gelare (nuor.), 314;
géneru (nuor.), 314;
gingiba (nuor.). 314;
goccus (camp.), 316;
gosos (log.), 316;
gravellu, gravel'u (Campidano, Nuoro, Gennargentu), 316;
gruği (gallur.), 186;
gruži (camp.), 186;
ğuğği (camp.), 316;
i-, 92;
in prezu (v. log.), 431;
-iret (v. sardă), 315;
Iscurai, 93;
iskire (log.), 315;
issoro, 202;
issu, ~*a* (m. și f. sg.); ~*os*, ~*as* (m. și f. pl.); (în vechea sardă), 314;
iudice [*iudike*] (v. sardă), 428;
kadínu (log.), 132;
kale, 192;
kalentura (camp.), 316;
kariaza (log.), 314;
Kelemuli (v. sardă), 431;
kentu (log.), 132, 314;
kima (log.), 220;
kimbe (log.), 132, 296, 314;
kitto (log.), 315;
kolovru (log.), 316;
konka, 181;
konnadu (log.), 194;
korófulu (nuor.), 316;
koyuare, (log.), 315;
kráe (nuor.), 314;
kramare, 314;
leare (log.), 175;
leğğu (camp.), 316;
limba (log.), 192, 296;

Scanned with OKEN Scanner

llevar, 175;
lluna (leonez), 109;
madrigal, 267;
marfil, 251;
más, 202, 203;
més, 195;
mesa, 195;
mio, 463;
moro latinado, 154;
Mozárabe(s), 247;
mozo, 265;
muerte, 351;
mujer, 189, 354;
Muladies (pl.), 274;
nariz, 109;
Narras, 108;
noche, 103;
ñariz (dial.), 109;
ocho, 354;
ojo, 168;
oreja, 167;
oro, 189;
outro (leonez), 355;
pagano, 171;
paje, 267;
palabra, 219;
Paraguay, 194;
patata, 266;
pedestal, 267;
piel, 351;
plátano, 266;
praza (leonez), 355;
puerta, 354;
que, 184;
quien, 195;
quiere, 188;
raa (leonez), 355;
regaliz, 222;
riendas (pl.), 177;
romance, 130;
sangre, 201;
segamus (v. sp.), 414;
**sejo*, 262;
ser, 416;
seyamus (v. sp.), 414;
sí, 335;
sierra, 20;
siglo, 262;
sosiego, 265;
suegra, 197;
**tejo*, 262;
tenemos, 334;
tídulo, 262;
tiene, 352, 354;
tierra, 354;
tilde, 262;
tío, 177;
touro (leonez), 355;
troza, 342;
tú, 153;
vega, 109;
vendimia, 357;
venrad (v. sp.), v. *vernad;*
ventana, 316;
vernad (v. sp.), 415;
vida, 354;
vierbo (v. sp.), 219;
vos, 153, 154;
Xaberri, v. *Jaberri;*
Xavier, v. *Javier;*
yegua, 171;
yes (v. sp.), 415;
yesca, 171;
yet (v. sp.), 414;
yo, 191;
Zaragoza, 247, 253;

26. TURCĂ

Grafia oficială cu caractere latine a fost introdusă (în locul celei arabe [n.ed.]) în 1928. Să se reţină că:

c = *ğ*;
ç = *č*;
ğ = *ă*;
ı = *ĭ* (= rom. *â*, *î*);
j = *ž*;
ş = *š*.

Anadolu, 129;
çoban, 256;
dinār, 148;
kör, 175;
musafir, 256;
oda, 256;
Rûm, rum, 129;
Rûmèli, Rumeli, 129;

27. ALTE LIMBI

acu zîle (letonă), 30;
**albho-* (ie.), 68;
ἄργελλα (v. macedoneană), 113;
**balma* (preindoeuropean), 95;
baltas (litn.), 244;
batata (arawak), 215, 266;
**bher* (ie.), 95;
**borno* (preromanic), 175;
brention (mesapică), 84;
čokoatl (aztecă-nahuatl), 266;
duktẽ (litn.), 3;
dustr (arm.), 3;
-enc- (preroman), 234;
**gando-bhera* (în v. ligură), 95;
gardas (litn.), 244;
**gen-ti* (ie.), 121;
**glōgh-* (ie.), 390;
goi (ebr.), 121;
gôîm (ebr.), 121, 171;
**gu̯hormo-* (ie.), 95;
-isc- (tracă), 113;
ḳakauatl (aztecă-nahuatl), 226;
**ḳal-* (preindoeuropean), 115;
ḳamil (la aborigenii australieni), 4;
**ḳar-* (preindoeuropean), 115;
ḳiri (tupí), 194;
ḳus-sərzi (ciuvașă), 30;
maqom (punică), 92;
maqom ḥadas (punică), 92;
mâšâl (ebr.), 219;
**medes-u̯a-* (ie,), 76;
**medesu̯os* (ie.), 76;
-nana, pl. *banana* (în limba africană din Guineea), 266;
**noqt* (ie.), 103;
-o, -om (sicilă), 88;
**omben* (ie.), 68;
**onguen* (ie.), 68;
**pala* (preindoeuropean), 115;
ṗarawa, Parawaya (amerind. tupí), 194;
**peldesa, *peldos* (ie.), 227;
ṗer (dacă), 113, v. și p. XIII;
Qar(t) El (punică), 92;
Qaral (punică), 92;
**qeus-* (ie.), 226;
qinōth (ebr.), 471;
**qu̯etu̯or* (ie.), 68;
**qui-s* (ie.), 68;
**reudh-* (ie.), 68;
ṫebei (sicilă), 88;
Tissather le-allem (ebr.), 471;
waya (tupí), 194;
wirai (la indigenii din Australia), 4;
yen-ču (chineză), 30;
zibbir (punică), 92;

ADDENDA

Completările de față au rostul de a întregi, cel puțin pentru cititorul din România, această versiune a operei lui Carlo TAGLIAVINI, *Origini delle lingue neolatine*, cu o seamă de informații și date lingvistice necesare (mai ales, după 1972, anul apariției ediției a șasea a lucrării). Am încercat să dăm cititorului de astăzi o imagine cît mai completă a lingvisticii românești contemporane. Fără îndoială, o dilatare a bibliografiei românești, într-un manual de lingvistică romanică, ar putea duce la inegalități și dezechilibre de informație față de alte limbi romanice. Dar cum scopul acestei versiuni a fost tocmai acela de a da unei lucrări de romanistică generală, bine informate în domeniul românesc, o validitate și o actualitate cît mai pregnante, am crezut că este util a dezvolta și a aduce cît mai mult la zi informația românească. Pentru a nu interveni în textul lui Carlo TAGLIAVINI, am socotit că este mai bine ca aceste însemnări suplimentare să aibă caracterul unor note finale ale Editorului versiunii românești. Ele nu constituie o bibliografie exhaustivă — pentru aceasta avem la dispoziție liste bibliografice speciale —, ci o prezentare a celor mai importante și mai necesare lucrări (mai ales volume și studii însemnate) apărute în lingvistica românească, în ultimii ani. Pe alocuri, am extins informația bibliografică și la lucrările pe care autorul nu le cunoștea în domeniul limbii române.

Avem dreptul, acum, a spera că versiunea românească a lucrării lui Carlo TAGLIAVINI devine mai folositoare și mai actuală pentru cei ce o vor consulta atît din perspectiva lingvisticii românești cît și din perspectiva romanisticii generale. *Originile limbilor neolatine* își pot ocupa, astfel, locul pe care îl merită în lingvistica romanică și românească. Poate că prof. Carlo TAGLIAVINI însuși ar fi introdus aceste completări și informații suplimentare dacă ar fi avut posibilitatea de a relua, într-o nouă ediție, lucrarea sa...

Completările, comentariile și indicațiile bibliografice aparțin Editorului versiunii românești, ajutat, în documentarea bibliografică românească din ultimii ani, de Coman LUPU.

Al. N.

p. 3 [*]. *La tipologia linguistica* a cura di P. RAMAT (studii de N. S. TRUBECKOJ, M. A. K. HALLIDAY, V. SKALIČKA, J. H. GREENBERG, L. RENZI, László DEZSŐ, H. BIRNBAUM, K. H. SCHMIDT), Mulino, Bologna, 1976, reunește studii importante de tipologie lingvistică. Deosebit de importantă este cuprinzătoarea *Introduzione* de Paolo RAMAT, asupra problemelor actuale ale tipologiei lingvistice (a se vedea și L. RENZI, *Histoire et objectifs de la typologie linguistique*, în *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, ed. Herman PARRET, Berlin-New York, 1976).

p. 7 [*] Pentru a denumi mai exact producțiile epice cavalerești spaniole în proză sau în versuri, am putea menține în română, spre a nu crea omonimii și confuzii, termenul spaniol *romance(s)*.

p. 10 [*]. Asupra contribuției lui A. SCHLEICHER la comparativismul romanic, a se vedea, acum, Lorenzo RENZI, *Storia e obiettivi della linguistica*, în volumul miscellaneu *La tipologia linguistica*, ed. Paolo RAMAT, Bologna, 1976.

p. 23 [*]. Meritele mari ale geografiei lingvistice sînt prezentate de B. E. VIDOS, *Manual de lingüística románica*, trad. sp. F. de B. MOLL, Madrid, 1963, p. 80, astfel: "Resumiendo los resultados de la geografía lingüística, podemos decir que ha modificado radicalmente el método de la lingüística románica. Reaccionando saludablemente contra el esquematismo y el mecanicismo de los neogramáticos, ella, en oposición con éstos ha reabilitado

la palabra frente al sonido y ha puesto los estudios de las palabras por encima de los que versan sobre los dialectos. Ella ha restablecido el equilibrio entre espíritu y materia, turbado por la corriente anterior, y ha redescubierto el espíritu en la vida lingüística, habiéndose situado en un punto de vista biológico, sociológico y semántico" (a se vedea, în special, cap. *La importancia de la geografía lingüística*, p. 80—83, pentru însemnătatea geografiei lingvistice în studierea limbilor romanice).

p. 27 [*]. Atlase regionale franceze, provensale și franco-provensale au continuat să apară și după 1966 (v. n. [*] la p. 378). Au fost publicate J. B. MARTIN și G. TUAILLON, *Atlas linguistique et ethnographique du Jura et des Alpes du Nord*, vol. I (1971), vol. II (1975), G. MASSIGNON și B. HORIOT, *Atlas linguistique et ethnographique de l'Ouest (Poitou, Aunis, Saintonge, Angoumois)*, vol. I (1971), vol. II (1974), P. NAUTON, *Atlas linguistique et ethnographique du Massif Central*, vol. I (1972²); din *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, condus de J. SÉGUY, au apărut vol. V, *Le verbe* de J. ALLIÈRES (1972) și vol. VI, *Morphosyntaxe du pronom régime. Phonologie et phonétique diachronique. Dialectométrie* de J. SÉGUY (1974). Au apărut, de asemenea, M. R. SIMONI-AUREMBOU, *Atlas linguistique et ethnographique de l'Île de France et de l'Orléanais*, vol. I (1974), J. C. POTTE, *Atlas linguistique et ethnographique de l'Auvergne et du Limousin*, vol. I, *La nature* (1975), G. TAVERDET, *Atlas linguistique et ethnographique de la Bourgogne*, vol. I (1975), J.-C. BOUVIER și C. MARTEL, *Atlas linguistique et ethnographique de la Provence*, vol. I (1975).

p. 27 [**]. Atlasele lingvistice regionale românești au continuat să apară. Din seria *Noului Atlas lingvistic român pe regiuni (NALR)*, sub conducerea lui B. CAZACU, au apărut: *NALR-Oltenia*, II (1970), III (1974) (alcătuite de T. TEAHA, I. IONICĂ, V. RUSU). La Institutul de lingvistică din Cluj a apărut *Atlasul lingvistic român pe regiuni (ALRR)*: *ALRR-Maramureș*, I (1969), II (1971), III (1973) (alcătuite de P. NEIESCU, Gr. RUSU, I. STAN) (v. *Cuvînt introductiv*, p. XV). Sînt în curs de apariție *NALR-Moldova și Bucovina* (care se pregătește la Iași, sub conducerea lui V. ARVINTE), *NALR-Muntenia și Dobrogea* (alcătuit de colectivul T. TEAHA, I. IONICĂ, V. RUSU, P. LĂZĂRESCU, N. SARAMANDU, Magdalena VULPE), precum și *ALRR-Transilvania* (condus de Gr. RUSU), *ALRR-Banat* (condus de P. NEIEISCU) și *ALRR-Crișana* (condus de I. STAN).

p. 28 [*]. *Atlasul lingvistik moldovenesk* se continuă prin vol. I, partja II, *Fonetikă* (R. UDLER); *Morfoložie* (V. MELNIK), Kišinău, 1968; vol. II, partja I, *Lexik* (V. KOMARNICKI), Kišinău, 1972; vol. II, partja II, *Lexik* (V. MELNIK, V. PAVEL), Kišinău, 1973.

p. 30 [*] Walter von WARTBURG (1888—1971).

p. 32 [*]. În România, după 1960, sub conducerea lui Tudor VIANU, a lui Al. ROSETTI și a lui Mihai POP, studiile de stilistică au cunoscut o dezvoltare deosebită, mai întîi sub patronajul metodologic al lui Leo Spitzer, apoi sub acela al lui Roman Jakobson și, după aceasta, sub semnul ideilor lui A. J. Greimas, ale lui Roland Barthes sau în cadrul modernelor teorii ale textului. O bibliografie bogată a acestor lucrări a alcătuit Aurel NICOLESCU în *Bibliografia cronologică* la Iorgu IORDAN, *Stilistica limbii române*, ed. definitivă, București, 1975, p. 343—377. Trebuie adăugate la aceastea: Mihail NASTA — Sorin ALEXANDRESCU, *Poetică și stilistică — Orientări moderne*, București, 1972, precum și I. COTEANU, *Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, București, 1973, Ștefan MUNTEANU, *Stil și expresivitate poetică*, București, 1972 (o expunere istorică a concepțiilor despre stil), precum și lucrările lui Gh. TOHĂNEANU (*Studii de stilistică eminesciană*, București, 1965; *Stilul artistic al lui Ion Creangă*, București, 1971), certările de stilistică promovate de B. CAZACU, care și-a îndreptat atenția mai mult asupra interpretării de text (*Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960), la care se pot adăuga articolele și studiile publicate de Sorin ALEXANDRESCU în volumul colectiv *Studii de poetică și stilistică*, București, 1966. Toate acestea sînt o dovadă a dezvoltării cercetării stilului și structurilor poetice în România. O direcție nouă, deosebit de interesantă, în studiile asupra limbajului poetic a fost promovată de Solomon MARCUS, *Poetică matematică*, București, 1970. Ion VIANU, *Stil și persoană*, București, 1975, pune bazele studierii relațiilor dintre stilistică și psihanaliză.

Trebuie menționată, de asemenea, lucrarea, apărută postum, a romanistului maghiar L. GÁLDI, *Introducere în stilistica literară a limbii române*, București, 1976.

p. 35 [*]. Fonologia românească actuală înregistrează o serie de lucrări însemnate, mai ales în domeniul fonologiei istorice și dialectale. Se pot menționa: A. AVRAM, *Cercetări asupra sonorității în limba română*, București, 1968; E. VASILIU, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, București, 1968 și *Fonologia*, în volumul colectiv *Limba română contemporană*, I, București, 1974, p. 61—124 (lucrare realizată sub coordonarea acad. Ion COTEANU). Revistele "Fonetică și dialectologie" — București, 1958 și urm. (condusă de Al. ROSETTI și B. CAZACU) și "Cahiers roumains de linguistique théorique et appliquée" — București, 1962 și urm. (director: Al. ROSETTI) au publicat numeroase articole de fonologie a limbii române (v. și *Cuvînt introductiv*, p. IX și urm.).

Trebuie menționate, de asemenea, lucrările universitare semnate de Sanda REINHEIMER-RÎPEANU, *Probleme ale fonologiei și foneticii romanice comparate*, București, 1975, Ileana VÎRTOSU, *Cours de langue française contemporaine. La fonologie*, București, 1974 și Anca GIURESCU, *Corso de lingua italiana contemporanea — Fonologia*, București, 1975.

Este util să semnalăm aici și lucrarea *Bibliographie de phonologie romane*, Maria GROSSMANN — Bruno MAZZONI, The Hague — Paris, 1974.

p. 39 [*]. În gramatica structurală și generativ-transformațională românească trebuie amintite lucrările lui Emanuel VASILIU — Sanda GOLOPENȚIA-ERETESCU, *Sintaxa transformațională a limbii române*, București, 1969; Valeria GUȚU ROMALO, *Sintaxa limbii române. Probleme și interpretări*, București, 1973; Gabriela PANĂ DINDELEGAN, *Sintaxa transformațională a grupului verbal în limba română*, București, 1974 și *Sintaxa limbii române. Partea I. Sintaxa grupului verbal*, București, 1976.

În domeniul limbii franceze, menționăm: Teodora CRISTEA, *Grammaire structurale du français contemporain*, București, 1974 și *Le locatif spatio-temporel en français contemporain*, București, 1975; Mariana TUȚESCU, *Précis de sémantique française*, București, 1974.

În domeniul italian, reținem *Corso di sintassi della lingua italiana contemporanea*, București, 1973, de Mihaela CÂRSTEA-ROMAȘCANU (manual universitar).

Maria MANOLIU-MANEA, *Gramatica comparată a limbilor romanice*, București, 1971, aplică gramatica transformațională la sintaxa romanică comparată (v., în special, p. 242 și urm.). Tot Maria MANOLIU-MANEA a întreprins o 'lectură critică' a structuralismului în *Strusturalismul lingvistic*, București 1973.

O încercare de examinare a teoriei semantice, pornind de la Y. Bar Hillel și R. Carnap, în termenii semanticii transformaționale a lui J. J. Katz, a întreprins E. VASILIU, *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale*, București, 1970.

p. 47 [*]. Ar trebui menționate, aici, numele lui J. G. HERCULANO DE CARVALHO (Coimbra) și al lui L. F. LINDLEY CINTRA (Lisboa).

p. 48 [*]. Pentru România, lista de nume alcătuită de Carlo TAGLIAVANI este insuficientă. Cu aceleași drepturi, ar fi trebuit menționați: I. COTEANU, G. IVĂNESCU, G. ISTRATE, H. JACQUIER, R. TODORAN, L. ONU și alții, mai tineri. Nu sînt amintite nici numele unor însemnați lingviști români dispăruți: I. A. CANDREA (1872—1950), Th. CAPIDAN (1879—1953), N. DRĂGANU (1884—1939), G. GIUGLEA (1884—1967), Tache PAPAHAGI (1892—1977), Șt. PAȘCA (1901—1957), D. ȘANDRU (1907—1973), I. ȘIADBEI (1903—1977). O serie de lingviști de origine română activează în străinătate: E. COSERIU, O. NANDRIȘ, Th. ONCIULESCU și alții.

p. 48 [**]. Lingvistica romanică în România a cunoscut, după 1957, o dezvoltare demnă de remarcat. Trebuie menționate în special echipele de cercetători de la Institutul de lingvistică, catedra de lingvistică romanică de la Facultatea de limbi romanice, clasice și orientale a Universității din București, precum și colectivele de lingvistică romanică de la Universitățile din Craiova, Cluj-Napoca și Iași. Lucrările românești de lingvistică romanică ale lui Marius SALA, Maria MANOLIU-MANEA, Maria ILIESCU, Teodora CRISTEA, Sanda REINHEIMER-RÎPEANU, Anca GIURESCU, Mihaela CÂRSTEA-ROMAȘCANU, Tudora ȘANDRU-OLTEANU, Mariana TUȚESCU, Ioana VINTILĂ-RĂDULESCU, Constant MANECA, Ecaterina GOGA, Maria THEBAN sînt cunoscute în romanistica internațională (unii dintre ei lucrează în domenii romanice specifice). Profesori titulari de lingvistică romanică la Universitățile din România sînt Alexandru NICULESCU (Facultatea de limbi romanice, clasice și orientale

a Universității din București) și Maria ILIESCU (Facultatea de filologie a Universității din Craiova). Sectorul de romanistică al Institutului de lingvistică este condus de Marius SALA.

În România a luat ființă, în 1962, o *Societate română de lingvistică romanică (SRLR)*, prezidată de Iorgu IORDAN (secretar este Sanda REINHEIMER-RÎPEANU). *SRLR* a publicat un *Bulletin* (1961—1974) și o serie de lucrări: Iorgu IORDAN — Paul Alexandru GEORGESCU, *Los estudios hispánicos en Rumanía*, București, 1964; Cristina ISBĂȘESCU, *El español en Cuba. Observaciones fonéticas y fololólgicas*, București, 1968; *Quelques remarques sur la flexion nominale romane*, lucrare elaborată sub conducerea Mariei MANOLIU-MANEA de un colectiv format din Mihaela CÂRSTEA, Anca GIURESCU, Ecaterina GOGA, Sanda REINHEIMER-RÎPEANU, Olga TUDORICĂ, București, 1970; *Studii de hispanistică*, București, 1970; Teodora CRISTEA, *La structure de la phrase négative en français contemporain*, București, 1971; Mariana TUȚESCU, *Le groupe nominal et la nominalisation en français moderne*, București, 1972; Liliana MACARIE — Florența SĂDEANU, *Estructuras semánticas en los idiomas ibéricos. Del latín al español y catalán*, București, 1974; *Metodologia predării limbilor romanice*, București, 1974.

În domeniul filologiei romanice din România, trebuie menționate operele și numele lui N. N. CONDEESCU (1904—1966) (filologie franceză), ale Ninei FAÇON (1909—1974) (filologie și lingvistică italiană) și al lui I. BRĂESCU (1924—1976). Poetul R. VULPESCU a tradus intens din literatura franceză medievală (Charles d'Orléans, Villon, Rabelais), iar Eta BOERIU a tradus integral operele lui Dante și ale lui Petrarca.

p. 50 [*]. Menționăm, aici, și ultimele Congrese de lingvistică romanică, precum și Actele publicate: *Actes du XIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* (Québec, 1971; în curs de apariție); *Atti del XIV Congresso di Linguistica e Filologia Romanza* (Napoli, 1974; sub tipar).

p. 51 [*]. Paul SCHEUERMEIER (1888—1973).

p. 83 [*]. O lucrare recentă în această problemă, cu concluzii privind "a possible non-etruscan explanation of the *gorgia*", a scris Herbert Izzo, *Tuscan & Etruscan*, Toronto, 1972.

p. 113 [*]. Al II^lea Congres internațional de tracologie, ținut la București, în septembrie 1976, a îndreptat cercetarea lingvistică a substratului asupra toponimiei și antroponimiei. Volumele apărute cu ocazia acestui congres, *Thraco-Dacica, Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès international de thracologie*, București, 1976 (red. C. PREDA, Al. VULPE, C. POGHIRC), I. I. RUSU, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Bizantium (secolele III—VII)*, București, 1976, precum și cercetările lingvistice ale lui Radu VULPE, *Studia thracologica*, București, 1976, au în vedere, cu precădere, probleme de toponimie (hidronime, oronime), de antroponimie (și teonime), excepție făcînd studiile lui Gh. IVĂNESCU și al Cătălinei DUMITRAȘCU, care se ocupă de fenomene și cuvinte din vocabularul comun. S-au scos în evidență, cu prilejul acestui congres, caracteristicile unitare ale unei comunități culturale nord-tracice („blocul geto-dac"), față de etniile străine (iliri, celți, sciți etc.) și față de restul lumii trace, tot astfel cum s-a relevat unitatea și continuitatea geto-dacilor. „Răspîndirea acestei culturi depășește chiar granițele țării noastre, făcînd ca spațiul geto-dacic, așa cum îl putem delimita pe baze arheologice și istorice, să coincidă cu spațiul de formare și de răspîndire a limbii și poporului român" (Mircea BABEȘ, *Realizări și direcții de dezvoltare ale tracologiei românești*, în „Era socialistă", 1976, 19, p. 44).

p. 114 [*]. Cercetările privitoare la substratul iliric și traco-dacic al limbii române, precum și problema raporturilor româno-albaneze, nu beneficiază încă de ample volume de sinteză. În așteptarea acestora, se pot menționa lucrările lui Cicerone POGHIRC *(Vocalele rom. ă, alb. ë, bulg. ъ și oscilația a/e în grafia cuvintelor trace*, în *StCLing*, XI (1960), 3, p. 657—660 (v. și versiunea franceză, în *StCLing*, XII (1961), 3, p. 33—37); *Particula pronominală* **-ne** *în greacă, albaneză și română. (În legătură cu rom.* **mine, tine, sine**), în *StCLing*, XIII (1962), 4, p. 491—495; *L'alternance* **m/mb, b**, *en thrace et en albanais*, în „Linguistique balcanique", 1963, 6, p. 97—100; *Considérations sur les éléments autochtones de la langue roumaine*, în *RevLing*, XII (1967), 1, p. 19—36; *Influența autohtonă*, în *Istoria limbii române*, II, București 1969, p. 313—365 (volum colectiv, avînd ca redactor pe I. COTEANU); *Les rapports entre le thraco-dace et le balto-slave*, în „Actes du Xe Congrès Int. Ling.", V, 1970, p. 765—771; *Irano-daco-romanica*, în *Studia et Acta Orientalia*, 1971, 8, p. 25—28; *Sur les éléments du substrat du roumain*, în „Dacoromania",

I (1973), p. 197—209; *Considérations linguistiques sur l'ethonogenèse balkanique*, în *RESEEur.*, XVII (1976), 2, p. 207—220) și ale lui Gr. BRÂNCUȘ (*Observații asupra etimonurilor albaneze din DLRM*, în *StCLing*, XII (1961), 2, p. 193—203; *Originea consoanei* **h** *din limba română*, în *StCLing*, XII (1961), 4, p. 471—477; *Genul neutru în albaneză*, în *StCLing*, XIV (1963), 1, p. 77—88; *Albano-romanica. I. Metoda comparației româno-albaneze*, în *StCLing*, XXII (1971), 4, p. 411—416; II. *Cuvinte autohtone probabile*, în *StCLing*, XXIII (1972), 3, p. 299—306; III. *Vocala* **ă** *în română și în albaneză*, în *StCLing*, XXIV (1973), 3, p. 291—296).

p. 114 [**]. Asupra „uniunii lingvistice balcanice", v. opinia exprimată de V. PISANI, *Saggi di linguistica storica*, Torino, 1959, asupra unei „ligi" *in fieri*.

p. 117 [*]. Trad. it. G. CARDONA, *Lingue in contatto* (cu studii de G. FRANCESCATO, C. GRASSI, L. HEILMANN), Torino, 1976.

p. 119 [*]. A se vedea, acum, contribuțiile lui A. VRACIU, Cătălina DUMITRAȘCU, Gh. IVĂNESCU și C. POGHIRC din *Thraco-Dacica, Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès international de thracologie*, București, 1976 (red. C. PREDA, Al. VULPE, C. POGHIRC).

p. 126 [*]. *Rumân* apare cu sensul 'roman' într-un fragment din *Apostolul* lui Coresi, așa cum a arătat G. GIUGLEA, în revista *Biserica ortodoxă română*, LIII (1935), 5—6, p. 226—228. Alexandru MAREȘ, *StCLing*, XXIII (1972), 1, p. 63—67, relevă aceeași identificare *rumânilor* = *rîmleanilor* ('romani') în *Cronograful* lui Moxa. Fie o traducere greșită, care confunda cei doi termeni, fie că, în versiunea românească, a fost consultat și un original latinesc, identificarea ar putea să dovedească începutul unei conștiințe a descendenței romane la românii din secolul al XVI-lea. Interesantă este, în acest sens, mărturia lui Miron Costin, care, comentînd termenul pol. *vłoch*, scrie în *De neamul Moldovenilor* (ed. P. P. PANAITESCU, *Opere*, București, 1968, p. 247): *iară nu numai numele acesta, precum ai înțeles că ieste tot unul la toate țările, și al tău și al Italiei* [...], *ce și dintr-altele te vei cunoaște: obiceiuri, hire, graiul și pînă astăzi că ești drept* **vloh**, *adecă italian și rîmlean*. Pentru numele român și istoria lui modernă, v. acum și V. ARVINTE, în *Cronica* (Iași), XI, 22 (539), 28 mai 1976, p. 1—3.

p. 134 [*]. Trebuie arătat că linia lui Jireček a fost corectată de Alexandru PHILIPPIDE, în *Originea românilor*, I, p. 71 și urm.

p. 147 [*]. În această direcție, v. studiile lui I. ȘIADBEI, *Le latin dans l'Empire d'Orient*, Iași, 1932; *Latin d'Orient et roumain commun*, Cernăuți, 1943, precum și articolele privind elementele lexicale latine comune românei și albanezei, în baza cărora se încearcă a se reconstitui latina orientală *(Contribuții la studiul latinei orientale*, în *StCLing*, VIII (1957), 4, p. 476 și urm., IX (1958), 1, p. 71 și urm., 2, p. 175 și urm.).

p. 149 [*]. În ultimii ani s-a încercat, în România, studierea limbilor creole. Trebuie menționate în această direcție, Ioana VINTILĂ-RĂDULESCU, *Le créole français*, The Hague — Paris 1976 (și alte articole publicate), precum și cîteva lucrări despre creola portugheză (Maria THEBAN, *Structura propoziției în portugheză și indo-portugheză*, în *StCLing*, XIV (1973), 5, p. 639—645 și *A evolucão dos dialectos indo-portugueses*, în *Bulletin de la Société Roumaine de Linguistique Romane*, X (1974), p. 107—111) și despre *papiamentu* (Dan MUNTEANU, *Stadiul actual al cercetărilor privind originea idiomului papiamentu*, în *StCLing*, XXV (1974), 5, p. 529—535).

p. 154 [*]. Pentru iudeo-spaniola din București, a se vedea Marius SALA, *Phonétique et phonologie du judéo-espagnol de Bucarest*, The Hague-Paris, 1971.

p. 167 [*]. Se poate consulta cu folos, acum, și J. KRAMER, *Literarische Quellen zur Aussprache des Vulgärlateins*, în seria „Beiträge zur klassichen Philologie, Heft 75", Meisenheim am Glan, 1976.

p. 173 [*]. Această deplasare semantică apare și în română; v. Matilda CARAGIU-MARIOȚEANU, **Habere** *impersonal în aromână și megleno-română*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 138—143. Pentru construcția dacoromânească *nu are nimic, nu are cine să vină*, v. *„A fi" și „a avea"*, în *Studii de lingvistică generală*, București, 1955, p. 158 și urm., precum și Iorgu IORDAN, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1957, p. 592.

p. 181 [*]. Este util a se consulta și Iorgu Iordan, *Les dénominations du „crâne" d'après l'ALR*, în *BL*, VIII (1940), p. 95—141.

p. 195 [*]. A se vedea, mai ales, W. v. Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen sprachräume*, Bern, 1950, p. 20—31 *(Das auslautende -s)*.

p. 196 [*]. Problema genului neutru, în română, are aspecte mai complexe decît cele descrise de Carlo Tagliavini. Menționăm, în primul rînd, faptul că, în română, clasa „masculine, la singular, și feminine, la plural" conține nu numai substantive latine moștenite, relicte, ca în italiană; neutrele românești cuprind substantive de origine slavă, greacă, turcă și chiar franceză; împrumuturi recente, precum rom. *buldozer*, se inserează în clasa neutrelor. Trăsătura semantică a neutrelor românești este [-Animat]. Problema neutrului românesc și a relațiilor lui cu cel latinesc a fost cercetată și de M. A. Gabinski, *VJa*, IV (1956), 1, p. 86—87, V. Hořejši, *StCLing*, VIII (1957), p. 407—411. Trebuie citat, de asemenea, excelentul articol al lui L. Spitzer, *Feminisación del neutro*, în *RFH*, III (1941), 4, p. 339—371.

p. 198 [*]. Vocativul românesc este mult mai dezvoltat, prin procedee expresive. Româna este singura limbă romanică ce poate avea la numele proprii de persoană mai multe forme de vocativ: *Marie! Mario! Maria!, Alexandre! Sandule!* Tot astfel la numele de persoană individualizate: *bunico! bunică! bunica!* Cf. A. Niculescu, *Individualitatea limbii române*, I, p. 25—30.

p. 202 [*]. Și aromâna neutralizează opoziția nominativ/acuzativ, la pronume.

p. 202 [**]. De curînd, L. Renzi a analizat *Peregrinatio Aetheriae* în *Grammatica e storia dell'articolo italiano*, publicat în *Studi di grammatica italiana*, Firenze, 1976.

p. 207 [*]. Contribuții românești în domeniul latinei (vulgare) merită să fie menționate, chiar dacă nu reprezintă lucrări compacte în volume. Printre acestea, ar trebui semnalate studiile lui Al. Graur *(Les consonnes géminées en latin*, Paris, 1929; I *et* V *en latin*, Paris, 1929; Ts *en latin*, în *Rom*, LVI (1930) (v. *Mélanges liguistiques*, Paris — București, 1936, p. 8—11); Ab, ad, apud *et* cum *en latin de Gaule*, în *BSL*, XXXIII (1932), 2, p. 225—298). Lexicul latinei (vulgare) românești are, acum, o valoroasă expunere de ansamblu în cap. *Lexicul (latinei dunărene)* de I. Fischer, din *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 110—173 (red. colectivului de elaborare: I. Coteanu); a se vedea și I. A. Candrea, *Elementele latine dispărute din limba română*, București, 1932 (cf. n. 104, p. 254). Merită, de asemenea, a fi menționate lucrările lui I. Șiadbei, *Le latin dans l'Empire de l'Orient*, Iași, 1932 și *Latin d'Orient et roumain commun*, Cernăuți, 1943 (reluate în *Arii lexicale în Romania orientală*, în *StCLing*, VIII (1957), 1, p. 17—25, precum și în *Contribuții la studiul latinei orientale*, în *StCLing*, IX (1958), 1, p. 71—91; 2, p. 175—197; XII (1961), 4, p. 495—513). În domeniul gramaticii latinei vulgare românești, sînt de reținut studiile lui Al. Graur despre neutrul românesc (începute prin *Les substantifs neutres en roumain*, în *Rom*, LIV (1928), p. 249—260 și definitivate în cap. *Genul neutru*, din *Studii de lingvistică generală*. Variantă nouă, București, 1960, p. 345—361), precum și ipoteza lui I. Fischer, *Originea latină a neutrului românesc*, în *StCLing*, XXVI (1975), 6, p. 569—575. Pentru alte probleme, v. Maria Iliescu, Liliana Macarie, *Schiță de evoluție a declinării în latina tîrzie*, în *StCLing*, XVI (1965), 4, p. 469—498,

p. 209 [*]. Pentru formele verbale de viitor în limba română, v. Alf Lombard, *Le futur roumain du type* o să cînt, în *BL*, VII (1930), p. 5—28, și E. Berea-Găgeanu, *Observații privind structura și evoluția viitorului în limba română*, în *LR*, XXI (1972), 6, p. 503—516.

p. 223 [*]. Astăzi, termenii de tipul fr. *-cratie*, it. *-crazia*, sp. *-cracia*, rom. *-crație* s-au înmulțit; cf. rom. *gerontocrație, tehnocrație, noocrație* etc.

p. 233 [*]. Pentru Edictul lui Rotari (643), v. și J. M. Wallace-Nadrill, *L'Occidente barbarico*, trad. A. Landi, Milano, 1963, p. 79—85.

p. 254 [*]. Opinii moderate asupra rolului elementelor slave în formarea limbii române au avut în schimb I. A. Candrea, *Les éléments latins de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, 1902, p. XIII, care afirmă pentru întîia oară teza formării limbii române înfinte de venirea slavilor: „Lorsque les Slaves font irruption dans les pays balkaniques, c'est-à-dire vers le VIe ou le VIIe siècle, la période latine peut être considérée

comme terminée et la langue roumaine comme formée" (ap. Florica DIMITRESCU, *I. A. Candrea, lingvist și filolog*, București, 1974, p. 23—24). Această idee a fost susținută și de Sextil PUȘCARIU, *Limba română*, I, București, 1940, p. 284: „influența superstratului slav [...] a început într-o vreme cînd principalele legi fonologice erau încheiate în românește și cînd organizația limbii era fixată în trăsăturile ei principale". (Vezi și Th. CAPIDAN, *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925.) Astăzi, I. PĂTRUȚ, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj, 1974, afirmă faptul că „elementul slav nu a participat la procesul de formare a limbii române, ci el este un adaos ulterior" *(op. cit.*, p. 93). I. PĂTRUȚ încearcă să arate că „limita inferioară a relațiilor lingvistice slavo-române nu poate fi coborîtă sub secolul al IX-lea, chiar al X-lea" *(ibid.)*.

p. 255 [*]. Aceeași părere la I. PĂTRUȚ, *Studii de limba română și slavistică*, cit. *supra*.

p. 255 [**]. În ceea ce privește teoriile lui E. PETROVICI, v. *Cuvînt introductiv*, p. IX—X, precum și criticile lui I. PĂTRUȚ, *op. cit.*, p. 94: „valabilitatea sistemului elaborat de E. Petrovici nu poate fi apărată".

p. 255 [***]. A se vedea și G. MIHĂILĂ, *Criteriile determinării împrumuturilor slave în limba română*, în *StCLing*, XXII (1971), 4, p. 351—368.

p. 255 [****]. Distincția operată de M. KŘEPINSKÝ a fost aplicată, în fapt, de E. GAMILLSCHEG, *Zur Frühgeschichte des Rumänischen*, în „Gedächtniss schrift für Adalbert Hämel", Würzburg, 1953, p. 68 și urm., care a arătat că prezența elementelor slave în vocabularul vieții afective în limba română *(drag, iubi, dragoste, nevastă, logodnă* etc.) este o dovadă că slavii, învățînd romanica, au c o n s e r v a t cuvintele slave a căror valoare expresivă le era pertinentă. Aceste cuvinte sînt, așadar, „relicte" *(résidus)*, nu „împrumuturi" *(emprunts)*; cf. A. NICULESCU, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, I, București, 1965, p. 158.

p. 256 [*]. Pentru influența turcă, a se vedea și Vladimir DRIMBA, *Împrumuturi turcești în dialectele românești sud-dunărene*, în *StCLing*, VIII (1957), 2, p. 225—237.

p. 257 [*]. Trebuie să se țină seama, în prezent, de cuprinzătoarea și moderna lucrare a lui Emese KIS, *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic al limbii române*, București, 1975.

p. 257 [**]. O serie de studii privitoare la concordanțele dintre (daco)română și albaneză aparțin lui Grigore BRÂNCUȘ: *Paralele frazeologice româno-albaneze*, în *StCLing*, XI (1960), 4, p. 913—918; *Originea consoanei* h *în limba română*, în *StCLing*, XII (1961), 4, p. 471—477; *Probleme ale reconstrucției elementelor lexicale autohtone în româna comună*, în *StCLing*, XVII (1966), 2, p. 205—218; *O concordanță gramaticală româno-albaneză: modul supin*, în revista *Limbă și literatură*, XIII (1966), p. 99—105; *Originea structurii numeralului românesc*, în *StCLing*, XXIV (1973), 5, p. 507—510.

p. 263 [*]. Problema împrumuturilor culturale din latină este, în română, mai complexă decît apare în această sumară expunere. S. PUȘCARIU, *Despre neologisme*, în *Închinarea lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, București, 1931, p. 345—349 (v. și *Études de linguistique roumaine*, București, 1937, p. 406 și urm., *Limba română*, I, București, 1940, p. 370—371) a arătat că neologismul latin „a produs o adevărată re-romanizare" a limbii române. Termenul *re-romanizare* a fost dublat de *re-latinizare* (folosit de A. GRAUR, într-un articol de ziar, în 1934) și desemnează, în realitate, același fenomen, pe care Sextil PUȘCARIU l-a descoperit, cu o intuiție de romanist: „c'est cet aspect roman que nous avons retrouvé nous aussi au cours du dernier siècle" *(Études de linguistique roumaine*, p. 410). Obiecțiile aduse termenilor, în special în vremea din urmă, ar privi semantica prefixului *re-*, în limba română: *re-romanizare, re-latinizare* ar presupune pierderea caracterului romanic al limbii române! În fond, în concepția lui Sextil PUȘCARIU, *re-* avea sens intensiv: augmentarea elementelor de origine latină din limba română.

Acest fenomen, înainte de a fi lingvistic, este de ordin cultural. În ultimii ani, s-a propus termenul *occidentalizare romanică* a limbii de cultură românești moderne (A. NICULESCU, *Le roumain littéraire entre l'Orient et l'Occident (XVIII—XIXe siècles) — Une analyse socio-culturelle*, Corraport au IIIe Congrès international d'études du Sud-est européen, București, 1974; v. și *Cahiers roumains d'études littéraires*, 1975, 2, p. 4—19).

Şi împotriva acestui termen sînt obiecţii: neologismele latino-romanice au început să pătrundă, în română, prin filiere non-latine, orientale. Dar nu despre o astfel de sporadică şi cazuală împrumutare a cîtorva termeni latini sau italieni, prin filieră poloneză sau ucraineană, este vorba! *Occidentalizarea romanică* sau *re-romanizarea* desemnează un fenomen cultural conştient, cu un consecvent program lingvistic, apărut în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi dezvoltat în Muntenia, după 1821—1825. Nu în inventarul termenilor, ci în amploarea mişcării cultural-lingvistice constă însemnătatea acestui proces, care creează, în limba română, un „bilingvism conştient", de tipul acelei *bilinguità consapevole*, descrise de G. DEVOTO, *Profilo di storia linguistica d'Italia*, pentru italiana literară din secolele XII înainte. În română se creează o *culture loyalty* faţă de latinitate şi de romanitate (A. NICULESCU, *Romanitate de limbă, romanitate de cultură*, caietele *Curcurilor de vară* ale Universităţii Bucureşti, Braşov, 1976).

Despre această epocă de împrumuturi masive din latină şi din limbile romanice, în anii din urmă, s-au scris, în România (şi în străinătate), multe lucrări. Printre cele mai importante, amintim: N. A. URSU, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962; capitolul *Faza de tranziţie spre epoca modernă* din Al. ROSETTI — B. CAZACU—L. ONU, *Istoria limbii române literare*, I, Bucureşti, 1971, p. 439—597; o lucrare meritorie despre aceeaşi perioadă are Elisabeth CLOSE, *The Development of Modern Rumanian. Linguistic Theory and Practice in Muntenia (1821—1838)*, Oxford University Press, 1974. La Facultatea de limbi romanice a Universităţii Bucureşti, în cadrul Catedrei de lingvistică romanică, a apărut *Lexicul de cultură. Contacte culturale româno-romanice (secolele XVIII—XIX)*, Bucureşti, 1976 (elaborare a unui colectiv de cercetători alcătuit din Gabriela LUPCHIAN, Sabina OSMAN, Elena TOMA, Constantin PĂUN, Sarmiza LEAHU, Coman LUPU, sub conducerea lui A. NICULESCU). Importante contribuţii la cunoaşterea neologismelor latine şi romanice din operele Şcolii Ardelene are Florea FUGARIU, în introducerile, prefeţele, glosarele şi comentariile lingvistice la ediţiile Gh. Şincai, *Hronicul românilor*, t. I, Bucureşti, 1967, *Şcoala Ardeleană*, 3 volume, Bucureşti, 1970, I. Budai-Deleanu, *Opere, 1 (Ţiganiada B)*, Bucureşti, 1974, Petru Maior, *Scrieri*, 2 vol. Bucureşti, 1976. Alte lucrări: Maria PROTASE, *Petru Maior*, Bucureşti, 1973, Aurel NICOLESCU, *Şcoala Ardeleană şi limba română*, Bucureşti, 1971. Sinteze asupra întregii perioade de cultură, Al. DUŢU, *Coordonate ale culturii româneşti în sec. al XVIII-lea*, Bucureşti, 1968, Paul CORNEA, *Originile romantismului românesc*, Bucureşti, 1972.

p. 268 [*]. O recentă teză asupra contribuţiei francezei la lexicul românesc modern a scris Ana GOLDIŞ POALELUNGI: *L'influence du français sur le roumain*, Paris, 1973. Din păcate, în ciuda titlului promiţător şi a prefeţei semnate de Octave Nandriş, rămîne o lucrare compilatorie, de diletant, care nu aduce nimic nou.

p. 268 [**]. Proces pe care Sextil PUŞCARIU l-a numit *re-romanizare*, Al. GRAUR, *re-latinizare*, noi îl considerăm a fi o *occidentalizare romanică*, iar alţii preferă a-l denumi *modernizare* (*v. supra*).

p. 278 [*]. Pentru neologismele din limba română literară, v. Florin MARCU şi Constant MANECA, *Dicţionar de neologisme*, Bucureşti, 1961.

p. 278 [**]. Se pot menţiona studiile aprofundate asupra etimologiei româneşti ale lui Th. HRISTEA, *Probleme de etimologie*, Bucureşti, 1968 (în special p. 103—141).

p. 292 [*]. Al. GRAUR, în recenzia citată (n. 3, p. 285), relevă faptul că „un aromân şi un meglenoromân nu se simt atît de străini unul de altul, cît, de exemplu, un ţăran din sudul Italiei şi unul din nord. Se înţelege că la bază este aceeaşi limbă, româna comună... Deosebirile cele mai importante trebuie să fie relativ recente" („România literară", IX, 28, 8 iulie 1976, p. 8).

p. 292 [**]. A se vedea, acum, I. COTEANU, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, Bucureşti, 1969 şi Matilda CARAGIU MARIOŢEANU, *Compendiu de dialectologie română*, Bucureşti, 1975 (p. 86 şi urm.).

p. 293 [*]. În problema lat. *cs*, *ct* > rom. *ps*, *pt* trebuie menţionat importantul studiu al lui A. ROSETTI — A. GRAUR, *Sur le traitement des groupes latins* ct *et* cs *en roumain*, publicat, în mai multe părţi, în *BL* şi reluat în A. ROSETTI, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-Bucureşti, 1947, p. 199—208: autorii propun o explicare fonetică

generală („réaction de la langue contre un groupe inusité") a fenomenului. Această interpretare ar trebui serios luată în considerare, pentru întreg domeniul romanic, dar, din păcate, ea nu este îndeajuns de cunoscută de romaniști.

p. 294 [*]. Cf. și A. ROSETTI, *GS*, VI (1933—1934), p. 326 și urm. (v. *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 224—227), care contestă modul de a judeca faptele al lui P. SKOK: cuvintele care prezintă lat. *c* > scr. *k* nu sînt atestate decît în sîrbo-croată ("par conséquent, la consérvation de *k* sur les côtes de l'Adriatique ne prouve pas que l'occlusive vélaire était demeurée intacte en roumain, au moment où les slaves ont pénétré sur la côte dalmate" (p. 226—227)).

p. 295 [*]. A se vedea și A. ROSETTI, *Notes sur le rhotacisme*, în *GS*, II (1925—1926), p. 354—359 (v. *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 182—187), precum și *Sur la nasalité en roumain* (note pe marginea unor lucrări despre nazalitate, ale lui E. Petrovici și ale lui I. D. Țicăloiu), în *BL*, I (1933), p. 116 și urm. (v. *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 192—198).

T. FRÎNCU și G. CANDREA, *Rotacismul la moți și la istrieni*, București, 1886, id., *Românii din Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888, Tache PAPAHAGI, *Cercetări în Munții Apuseni*, București 1925, D. ȘANDRU, în *BL*, I și, în sfîrșit, A. ROSETTI, *Sur l'-n- spirant des parlers daco-roumains actuels*, în *BL*, II (1934), p. 98 și urm. (v. *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 199—208) confirmă existența rotacismului lui *-n-* în diverse regiuni dacoromânești.

A se vedea, de asemeni, A. ROSETTI, *Nouvelles contributions à l'étude du rhotacisme de l'n*, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 108—118 (trad. fr. a unui articol publicat în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927).

p. 296 [*]. A se vedea și A. ROSETTI, *Dr.* jupîn, smîntînă, stăpîn, *et* stînă, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 398—414.

p. 297 [*]. Diftongarea condiționată ("metafonia") a fost examinată, în vremea din urmă, de E. VASILIU, *StCLing*, VI (1955), 1—2, p. 43 și urm., *StCLing*, VII (1956), 1—2, p. 96; A. AVRAM, *StCLing*, VII (1956), 1—2, p. 96—98, precum și de E. PETROVICI, *Recueil ... Lisbonne* 1959, p. 211—219, A. ROSETTI, *StCLing*, XV (1964), 5, p. 571—573 și *Studii lingvistice*, p. 76—79, 80—82.

p. 297 [**]. În legătură cu părerile lui A. ROSETTI despre fenomenul rotacismului, v. nota [*] la p. 295, în care sînt citate lucrări posterioare acestui studiu.

p. 299 [*]. În problema palatalizării labialelor, a se vedea importantul studiu al lui D. MACREA, în *Dacoromania*, IX (1938), reluat și îmbogățit în *Probleme de fonetică*, București, 1953, care, deși format în școala lui S. PUȘCARIU, susține, în urma unei analize a mecanismului fiziologic al fenomenului, că palatalizarea labialelor este recentă și independentă în dialectele românești. Pentru această teză, v. A. ROSETTI, *Sur la palatalisation des labiales*, în *Mélanges de linguistique et de philologie*, Copenhaga-București, 1947, p. 209—223, în care sînt reunite, traduse în franceză, lucrările autorului asupra acestei probleme, din *GS* și *BL*.

p. 357 [*]. Dispunem, astăzi, de o serie de instrumente moderne pentru studierea limbii portugheze. Cel mai însemnat dintre toate este Pilar VASQUEZ CUESTA — Maria Albertina MENDEZ DA LUZ, *Gramática portuguesa*, 2 vol., Madrid, 1971 (Editorial Gredos, Manuales 9). Se pot menționa, apoi, valoroasele studii ale lui J. G. HERCULANO DE CARVALHO, *Teoria da linguagem*, 2 vol., Coimbra, 1973, precum și *Estudos Linguisticos*, 2 vol., Coimbra, 1973.

Pentru istoria culturii portugheze, interesante sînt studiile lui B. Xavier C. COUTINHO, *Bibliographie franco-portugaise. Essai d'une bibliographie chronologique des livres français sur le Portugal*, Porto, 1939.

Gramatici portugheze: Maria Isabel ABREU — Cléa RAMEH, *Portugues contemporàneo*, 2 vol., Washington, 1966—1967; Celso FERREIRA DA CUNHA, *Gramática do portugues contemporàneo*, Belo Horizonte, 1969.

p. 362 [*]. O vastă *Comparative Romance Grammar* a început să publice R. A. HALL Jr. Au apărut volumele *External History of the Romance Languages*, New York, 1971 și, de curînd, *Phonology*, 1974. Alături de aceasta, merită citată recenta și moderna *Introduzione alla filologia romanza*, Bologna, 1976, a lui Lorenzo RENZI, profesor la Universitatea din Padova.

Scanned with OKEN Scanner

p. 362 [**]. L. MOURIN a continuat, singur, această serie de volume: IV—V partim, *Sarde et ladin dolomitique*, Bruxelles, 1963. Trebuie citate însă monumentalele sale volume de *Contributions à la description comparée de la morphologie des langues romanes:* T. I, Etude I: *La distinction en conjugaison;* Etude II: *Les formes irrégulières du présent de l'indicatif*, Bruxelles, 1966; T. II, Etude III: *Les parfaits irréguliers*, Bruxelles, 1968; T. III, Etude IV: *Les participes passés irréguliers;* Etude V: *Les rapports entre les formes irrégulières du parfait et du participe passé*, Bruxelles, 1968; T. IV, Etude VI: *L'indicatif présent*, Bruxelles, 1971; T. V, Etude VII: *Le subjonctif présent;* Etude VIII: *L'impératif*, Bruxelles 1974—1975, care constituie, pînă în prezent, cea mai importantă și amănunțită descriere a flexiunii verbale romanice.

Este utilă cercetătorilor romaniști și L. MOURIN — J. POHL, *Bibliographie de linguistique romane*, Bruxelles, 1971[4].

Lucrări românești privind ansamblul limbilor romanice au apărut în ultima vreme din ce în ce mai frecvent. Romaniștii, îndeosebi cei de la București, au elaborat — sub conducerea lui Iorgu IORDAN — o serie de lucrări comparative pan-romanice. Sînt de citat aici manualele de lingvistică romanică ale lui Iorgu IORDAN și ale Mariei MANOLIU MANEA (v. p. 10, 23, 60, 62), precum și manualul universitar de lingvistică romanică, *Latinitate vs. romanitate*, I, București, 1975, alcătuit sub conducerea lui A. NICULESCU de Ecaterina GOGA, Anca CRISTODORESCU și Coman LUPU. O serie de lucrări comparativiste romanice s-au publicat în cadrul Societății Române de Lingvistică Romanică (v. *supra*).

În afară de acestea, trebuie menționate: Sanda REINHEIMER-RÎPEANU, *Les dérivés parasynthétiques dans les langues romanes. Roumain, italien, français, espagnol*, The Hague-Paris, 1974, și Anca GIURESCU, *Les mots composés dans les langues romanes*, The Hague — Paris, 1975. Se pot aminti, de asemenea, Ecaterina GOGA, *Gen și cîmp semantic — Observații asupra lexicului profesional în limbile romanice*, București, 1972, *Lexicologie romanică*, București, 1975 (cursuri universitare).

p. 363 [*]. Revista „Limba română" publică, în fiecare an, o bibliografie a lucrărilor românești de lingvistică.

p. 363 [**]. O nouă ediție a volumului *Limba română*, I, cu adăugirile efectuate de H. KUEN, a apărut la București, 1976, sub îngrijirea lui G. ISTRATE, Ilie DAN, Magdalena VULPE. Din opera lui S. PUȘCARIU a fost reeditat și un volnm de *Cercetări și studii* (București, 1976), sub îngrijirea acelorași editori.

p. 363 [***]. O vastă ediție a acestei încă deosebit de valoroase *Histoire de la langue roumaine* a lui O. DENSUSIANU a publicat (cu note) V. RUSU, în O. DENSUSIANU, *Opere*, II, București, 1975 (prefață de B. CAZACU).

p. 364 [*]. Pentru alte aspecte referitoare la istoria limbii române, menționăm: Marius SALA, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970 (și versiunea franceză, amplificată, *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976); Victor IANCU, *Palatalizarea dentalelor în limba română*, Timișoara, 1975; Paula DIACONESCU, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970; Florica DIMITRESCU, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973 și *Introducere în morfosintaxa istorică a limbii române*, București, 1974 (manual universitar).

La Facultatea de limbă și literatură română a Universității București, în cadrul Catedrei de Istoria limbii române, au apărut: Paula DIACONESCU, *Elemente de istorie a limbii române literare moderne. Partea I. Probleme de normare a limbii române literare moderne (1830—1880)*, București, 1974; *Partea a II-a. Evoluția stilului artistic în secolul al XIX-lea*, București, 1975, și Mihaela MANCAȘ, *Istoria limbii române literare. Perioada modernă (secolul al XIX-lea)*, București, 1974.

În același domeniu, semnalăm *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. I—II, elaborate de un colectiv sub conducerea lui Al. ROSETTI și a lui B. CAZACU, București, 1969, și Gavril ISTRATE, *Limba română literară. Studii și articole* București, 1970.

p. 364 [**]. Noi ediții ale acestei versiuni abreviate a *Istoriei limbii române* a publicat A. ROSETTI, *Brève histoire de la langue roumaine des origines à nos jours*, Haga, 1973 (trad. rom. *Schiță de istorie a limbii române de la origini pînă în zilele noastre*, București, 1976).

p. 364 [***]. Printre introducerile în limba română apărute în afara granițelor României, pot fi menționate și J. FELIX, *Rumunština pro samouky*, Praga, 1965; T. A. REPINA,

Rumynskij jazyk, Moscova, 1968; Bagge USSING, *Rumaensk parlør*, Borgens Forlag, 1967 (Danemarca); James A. AUGEROT — Florin D. POPESCU, *Modern Romanian. Limba română*, University of Washington Press, Seattle — London, 1971. O adevărată introducere științifică în studiul limbii române este cea scrisă de cunoscutul romanist și specialist în română, Alf LOMBARD, *La langue roumaine. Une présentation*. Bibliothèque française et romane, Klincksieck, 1974 (trad. fr. a lucrării *Rumänsk grammatik*, Lund, 1973).

p. 364 [****]. O lucrare descriptivă de sinteză este și cursul colectiv (elaborat, sub conducerea lui I. COTEANU, de Georgeta CIOMPEC, Constantin DOMȚNTE, Valeria GUȚU-ROMALO, Clement MÎRZA, Emanuel VASILIU) *Limba română contemporană*, I *(Fonetica, fonologia, morfologia)*, București, 1974; vol. al doilea, București, 1975 este o aplicare structurală asupra lexicului limbii române (autori I. COTEANU și Angela BIDU-VRÎNCEANU).

p. 364 [*****]. V., acum, și Florica DIMITRESCU, *Introducere în morfosintaxa istorică a limbii române*, cit. *supra*.

p. 365 [*]. De curînd, sub conducerea lui I. COTEANU, Luiza SECHE, Mircea SECHE (cu un colectiv de redactori), a apărut *Dicționarul explicativ al limbii române (DEX)*, București 1975, elaborat în cadrul Sectorului de lexicologie și lexicografie al Institutului de lingvistică din București.

p. 366 [*]. Dintre lucrările de dialectologie recente se pot cita manualul universitar al Lilianei IONESCU-RUXĂNDOIU, *Probleme de dialectologie română*, București, 1973, caracterizat printr-o metodologie modernă, precum și cuprinzătorul *Compendiu de dialectologie română* al Matildei CARAGIU MARIOȚEANU, București, 1975, o adevărată sinteză a problemelor dialectologiei nord- și sud-dunărene. V. și *Cuvînt introductiv*, p. XIV, precum și notele suplimentare din *Addenda*.

p. 366 [**]. Printre cele mai recente tratate românești de istorie, în care se prezintă dovezi noi — dacă mai este nevoie! — în favoarea continuității poporului romîn în Dacia, v. *Istoria României*, sub redacția acad. Ștefan PASCU, București, 1974, precum și Constantin C. GIURESCU — Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor*, I, București, 1974.

p. 370 [*]. În problemele friulanei, trebuie consemnate lucrările Mariei ILIESCU și, în special, *Le frioulan à partir des dialectes parlés en Roumanie*, The Hague — Paris, 1972.

p. 371 [*]. Studiile românești asupra sardei sînt puține (Ioana NICHITA, *Observații asupra bilingvismului italo-sard*, în *StCLing*, XXIV (1973), 5, p. 595—600 și *Considerazioni sulla situazione linguistica della Sardegna contemporanea*, în *Bulletin de la Société Roumaine de Linguistique Romane*, X (1974), p. 91—96).

p. 377 [*]. Se pot menționa o serie de lucrări și de manuale universitare românești în domeniul italian. Regretata Nina FAÇON a elaborat instrumentele lingvistice universitare fundamentale: *Grammatica storica della lingua italiana. Parte I. La fonetica*, București, 1963; *Parte II. Morfologia e sintassi*, București 1964 și *Corso di storia della lingua italiana. Parte prima. Dalle origini fino alla civiltà comunale (fine del Trecento); Parte seconda. Dal Rinascimento fino ai giorni nostri*. Seconda edizione, București, 1971. Alexandru BALACI a elaborat o serie de monografii de istorie și critică literară ale unora dintre cei mai însemnați scriitori italieni (Dante, Petrarca, Boccaccio), precum și alte studii literare italiene importante.

Se poate menționa de asemenea: Mihaela CÂRSTEA-ROMAȘCANU, specialistă în gramatica italiană, *Gramatica limbii italiene*, București, 1971 și *Pronumele. Il pronome*, București, 1975; Doina CONDREA DERER, *Dificultăți ale limbii italiene*, București, 1973; Mariana STĂNCIULESCU-CUZA, *Corso di lingua italiana contemporanea. Lessicologia (la formazione delle parole)*, București, 1974.

O lucrare consacrată evoluției și structurii pronumelor reverențiale italiene a publicat Alexandru NICULESCU, *Strutture allocutive pronominali reverenziali in italiano*, Firenze, 1974.

p. 378 [*]. Dialectologia galo-romanică a făcut, în ultima vreme, progrese importante. Din *Atlas linguistique de la France par régions* (Editions CNRSI), au apărut: P. DUBUISSON, *Atlas linguistique et ethnographique du Centre*, I, (1971), II (1976); J. B. MARTIN și G. TUAILLON, *Atlas linguistique et ethnographique du Juraet des Alpes du Nord*, I (1971), II (1975); B. HORIOT și G. MASSIGNON, *Atlas linguistique et ethnographique*

de l'Ouest (Poitou, Aunis, Saintonge, Angoumois), I (1971), II (1974); J. C. Bouvier și C. Martel, *Atlas linguistique et ethnographique de la Provence*, I (1975); J. Séguy, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*, V (*Le verbe*, par J. Allières, 1972), VI (1974); J. C. Potte, *Atlas linguistique et ethnographique de l'Auvergne et du Limousin*, I (1975); M. R. Simoni — Aurembou, *Atlas linguistique et ethnographique de l'Île de France et de l'Orléanais*, I (1974); G. Taverdet, *Atlas linguistique et ethnographique de la Bourgogne*, I (1975). Asupra monografiilor dialectale și asupra atlaselor lingvistice regionale ale Franței v. și Jacque Chaurand, *Introduction à la dialectologie française*, Collection *Études* Bordas, Paris — Bruxelles — Montréal, 1972 (recenzie V. Rusu, în *FonDial*, IX (1975), p. 213—216), precum și *Langue française* 18, mai 1973 (*Les parlers régionaux*), présentation A. Lerond.

p. 379 [*]. O lucrare românească despre gasconă are Ioana Vintilă-Rădulescu, *Sur le traitement des sonantes* (sic!) *en gascon*, în *Rev Ling*, XIII (1968), 1, p. 83—88.

p. 380 [*]. Lucrări românești în domeniul franco-provensal: Sanda Reinheimir-Rîpeanu, *Quelques observations concernant le traitement des sonnantes dans les dialectes francoprovençaux*, în *Rev Ling*, XII (1967), 2, p. 155—162, și *Remarques phonologiques sur le patois franco-provençal de Vaux-en-Bugey (ain)*, în „Actele celui de al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică", București, I (1970), p. 381—385.

p. 381 [*]. Ar mai putea, cu același drept, fi citate M. A. Borodina, *Morphologie historique du français*, Moscova-Leningrad, 1965 și W. Manczak, *Phonétique et morphologie historiques du français*, Łodź — Varșovia — Cracovia, 1962. Modernă și interesantă metodologic este Glanville Price, *The French Language: Present and Past*, Londra, 1971.

p. 381 [**]. În România au apărut o serie de manuale universitare în domeniul limbii franceze. Pot fi citate, în perspectivă istorică Teodora Cristea, *Grammaire historique de la langue française. Morphosyntaxe*, București, 1972; N. N. Condeescu, *Traité d'histoire de la langue française*. Texte établi et augmenté par Ecaterina Cleynen-Serghiev, București, 1973, iar în perspectivă practic-descriptivă Ion Brăescu — Marcel Saraș, *Gramatica limbii franceze moderne*, București, 1964; Alexandra Vlăduț-Cuniță, *Cours de langue française contemporaine. Lexicologie (formation des mots)*, București, 1971; Teodora Cristea, *Cours de syntaxe*, București, 1971; Janeta Drăghicescu, *Introduction à la grammaire structurale du français contemporain*, București, 1973; Teodora Cristea — Alexandra Vlăduț-Cuniță, *Morphosyntaxe du français contemporain. Les catégories grammaticales*, București, 1973 și *Verbul. Le verbe*, București, 1975.

p. 383 [*]. A se vedea, de asemeni, lucrările lui Albert Jané: *La llengua catalana*, Barcelona 1966, *Gramàtica essencial de la llengua catalana*, Barcelona, 1967, precum și *Gramàtica catalana*, Barcelona, 1968.

p. 384 [*]. O prezentare sumară, dar interesantă, în problemele comparative ibero-romanice a scris Michael Metzeltin, *Einführung in die hispanistische Sprachuissenschaft*, Tübingen, 1973. Se mai poate cita M. Criado de Val, *Fisonomía del idioma español. Sus características comparadas con las del francés, italiano, portugués, inglés y alemán*, Madrid, 1962 (ed. nouă *Fisonomía del español y de las lenguas modernas. Características del español comparadas con las del francés, italiano, portugués, inglés, alemán, rumano y lenguas eslavas*, Madrid, 1972).

p. 385 [*]. O importantă sintaxă istorică a limbii literare spaniole a scris Martín Alonso, *Evolución sintáctica del español. Sintaxis histórica del español desde el iberorromano hasta nuestros días*, Madrid, 1964. Se poate menționa și sintetica *Historia de la lengua española* a lui E. V. Litvinenko (Kiev, 1973).

a. 385 [**]. În domeniul limbii spaniole, sînt de menționat lucrările românești: Iorgu Iordan, *Istoria limbii spaniole*, București, 1963; Liliana Macarie — Florența Sădeanu, *Estructuras semánticas en los idiomas ibéricos (del latín al español y catalán)*, București, 1974; Domnița Dumitrescu, *Gramatica limbii spaniole prin exerciții structurale*, București, 1976, precum și manualul universitar alcătuit, sub conducerea Mariei Manoliu Manea, de Constantin Duhăneanu, Ecaterina Goga, Sarmiza Leahu, Doina Păcurariu, Mariana Papadopol și Florența Sădeanu (*Manual de limba spaniolă. I. Categoriile gramaticale*, București, 1975).

Scanned with OKEN Scanner

p. 386 [*]. Afară de bibliografia indicată în capitolul al III-lea, pentru spaniola din America se mai poate menționa Carlos A. Solé, *Bibliografía sobre el español en América (1920—1967)*, Washington, 1960. La Institutul de lingvistică din București, un grup de cercetători (Dan Munteanu, Valeria Neagu, Florența Sădeanu, Tudora Șandru-Olteanu), sub conducerea lui Marius Sala, a examinat îndeaproape, mai ales lexicul spaniolei americane (lucrarea a fost premiată de Academia de științe din Mexico). Cristina Isbășescu, *El español de Cuba. Observaciones fonéticas y fonológicas*, București, 1968 a întreprins o anchetă asupra spaniolei vorbite de studenții cubani trimiși la studii în România.

Pentru iudeo-spaniolă sînt de menționat, îndeosebi, lucrările lui Marius Sala, care, începînd din 1959 (*Algunas observaciones lingüísticas sobre los refranes judeo-expañoles de Bucarest*, în *Recueil d'études romanes, publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne*, București, 1959) și cercetînd mai ales fonetica și fonologia iudeo-spaniolei sub multiplele ei aspecte de lingvistică romanică și lingvistică generală, a ajuns la monografia *Phonétique et phonologie du judéo-espagnol de Bucarest*, The Hague — Paris, 1971.

p. 386 [**]. Studiile românești consacrate problemelor limbii portugheze sînt puțin numeroase (Andrei Avram, *Paralele fonetice și fonologice româno-portugheze*, în *StCLing*, XVII (1966),2, p. 147—155; Anca Giurescu, *Les noms composés dans le portugais contemporain*, în *Rev Ling*, XVIII (1973), 5, p. 415—424, și *Une classification des verbes du portugais contemporain*, în *Rev Ling*, XXI 1976), 4, p. 483—489).

p. 386 [***]. În domeniul istoriei lingvistice portugheze trebuie menționată valoroasa *Gramática portuguesa* de Pilar Vasquez Cuesta și Maria Albertina Mendez da Luz (edición corregida y aumentada por P. Vasquez Cuesta), Madrid, 1971[3].

Dintre dicționarele generale, amintim: Antinio de Moraes Silva, *Grande dicionário de lingua portuguesa*, Lisboa, 1949—1950; F. Rebelo Gonçalves, *Vocabulário de lingua portuguesa*, Coimbra, 1966. Sînt importante, pentru istoria limbii și a culturii portugheze, cunoscutele *Arquivos do centro cultural português* ale Fundației Gulbenkian (volume apărute în 1969, 1971, 1972, 1973) precum și *Dicionário de história de Portugal* (dirigido por J. Serrão), Lisboa, 1971. Din păcate, nu au apărut în Portugalia, după 1971, lucrări de sinteză în aceste domenii.

O interesantă prezentare istorică a adresării reverențiale în portugheză este seria de *ensaios* a lui Luis F. Findley Cintra, *Sobre 'formas de tratamento' na lingua portuguesa*, Lisboa, 1972.

p. 388 [*]. Opiniile lingviștilor români diferă, în această privință, de părerile lui Carlo Tagliavini, Comparînd evoluția structurii limbii franceze cu cea a limbii române, am putea afirma, mai degrabă, că româna cultă (literară) a evoluat, de la structuri orientale (lexic, stilistică grecească și slavă, influența culturii slavone) la structuri romanice, occidentale. De la Varlaam, Dosoftei și Cantemir pînă la I. Heliade Rădulescu și Nicolae Bălcescu nu sînt decît 150—200 de ani, iar marii noștri clasici apar la 350 de ani de la scrisoarea boierului Neacșu ot Dlăgopole (cf. Al. Niculescu, *Romanitate de limbă, romanitate de cultură*, prelegere la Cursurile de vară ale Universității București, 1976, p. 22: „nici o altă limbă romanică nu a ajuns atît de repede precum româna de la structuri stilistice și lexicale orientale (sec. XVI—XVIII) la structuri moderne occidentale (sec. XIX), adică în decurs de un secol. Secolul al XVIII-lea este perioada de tranziție românească de la Orient la Occident, de la evul mediu la epoca modernă. Ion Heliade Rădulescu, Alecsandri și Eminescu urmează la două secole după Ion Neculce și Dosoftei").

Structura conservatoare a românei, în ceea ce privește latinitatea, nu are nici un fel de legătură cu tradiția literară. Italiana și spaniola, limbi cu o tradiție literară aproape tot atît de îndelungată ca și franceza, au, din perspestiva latinității, structuri tot atît de conservatoare ca și româna, a cărei tradiție literară cunoscută nu urcă mai sus de secolul al XVI-lea. Limba scrisă literară și limba orală au linii de evoluție diferite.

p. 419 [*]. Trad. rom.: *Doamnă frumoasă și de foarte frumoasă/ inimă, (și) vă cer (să aveți) milă / de mine, păcătosul, care știu a vă iubi / mai bine (mult) decît pe mine; totuși, sînt sigur / că mă iubiți mai rău (puțin) decît (oricare) alt lucru; / totuși, Doamnă, eu vă iubesc atît de mult (bine). / Cît mai mult pot și cel mai ascuns / cît eu pot; și știu de Brancafrol [fr.* Blanchefleur, it. Biancofiore / *(pentru) care Flores nu avu pentru ea o dragoste atît (de mare) / cît am eu pentru dumneavoastră; și totuși sînt sigur / că mă iubiți*

mai rău (puțin) decît (oricare) alt lucru; / totuși, Doamnă, eu vă iubesc atît de mult (bine). / Cît mai mult pot. Și cel mult îndrăgostit / Tristan, știu bine că nu iubi pe Isolda / (atîta) cît eu vă iubesc, eu știu sigur aceasta; și, cu toate acestea, știu, păcat (mare / că mă iubiți mai rău (puțin) decît (oricare) alt lucru; / totuși, Doamnă, eu vă iubesc atît de mult. / Cît pot mai mult și tot ce mi se întîmplă / mie, săracul (îngrijoratul), (și) care îmi pierd simțurile.

p. 451 [*]. Printre textele românești scrise cu caractere chirilice trebuie menționat și un *Tatăl nostru* publicat de scriitorul Stanislaw Sarnicki, în Polonia (1593), după cît se pare comunicat acestuia de logofătul moldovean Luca Stroici (cf. B. P. HASDEU, *Luca Stroici, parintele filologiei latino-române*, București, 1864, p. 28). Textul are ortografia poloneză a secolului al XVI-lea cu oscilații și erori de grafie românească ușor de înțeles și corectat: *Parintele nostru ce iesti in cerin, swincaske-se numele teu; se vie inperecia ta, se fie voia ta, comu ie in ceriu assa ssi pre pemintu. Penia noastre secioase de noai astedei. Ssi iarte noae detoriile noastre, cum ssi noi lesem detorniczitor nosstri. Ssi nu aducze pre noi in ispite ce no mentuiaste de sitlanul. Ke ie a ta inperecia ssi putara ssi cinstia in neczig necitor, Amen.* (Alexandru NICULESCU și Florica DIMITRESCU, *Testi rumeni antichi (secoli XVI—XVIII)*, Padova, 1970, p. 32—33).

p. 451 [* *]. Fără îndoială anterior acestui *Catehism* din 1559 este *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu, conservat la Leningrad și editat de Ludovic DEMÉNY (București, 1971). În legătură cu data apariției *Evangheliarului slavo-român*, mai întîi stabilită la 1546, apoi deplasată în anii 1551—1553, în urma analizei formelor de filigran, am vorbit în *Cuvînt introductiv*, p. XIII (v. discuția din *StCLing*, XXV (1974), 1, p. 65—68 și 3, p. 311—314). În privința localizării textului, părerile diferă: E. PETROVICI, *ed.* DEMÉNY, și A. ROSETTI, *ILR* 1968, p. 474—475, consideră că textul aparține zonei lingvistice moldovenești, în timp ce I. GHEȚIE, *StCLing*, XVII (1966), 1, p. 49—50 (v. și *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 167—168) și Al. MAREȘ, *LR*, XVI (1967), p. 71—72, cred că autorul traducerii este din Banat-Hunedoara (dintr-un mediu urban protestant).

p. 473 [*]. Există numeroase sinteze cuprinzătoare ale istoriei culturii și civilizației poporului român și asupra locului deosebit ocupat, în romanitate, de români, apărute, în ultima vreme, în România și în străinătate. Se pot cita C. DAICOVICIU — E. PETROVICI — Gh. ȘTEFAN, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, în „Biblioteca Historica Romaniae", 1, București, 1963; I. POPINCEANU, *Religion, Glaube und Aberglauben in der rumänischen Sprache*, Erlangen Beiträge zur Sprach-und Kunst unssenschaft, B. 19, Nürnberg, 1964; A. DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968; Alexandru NICULESCU — Florica DIMITRESCU, *Testi rumeni antichi (secoli XVI—XVIII)*, Padova, 1970 (în special *Introduzione*, p. XV—LI); A. DUȚU, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972; Paul CORNEA, *Originile romantismului românesc*, București, 1972; Elisabeth CLOSE, *The Development of Modern Rumanian. Linguistic Theory and Practice in Muntenia, 1821—1838*, Oxford University Press, 1974, lucrările despre relațiile dintre români și lumea bizantină ale lui N. IORGA (a se vedea, în special, volumul miscellaneu *Nicolae Iorga, istoric al Bizanțului*, culegere de studii îngrijită de Eugen STĂNESCU, București, 1971 (v., acolo, Andrei PIPPIDI, *Orientul latin în opera lui N. Iorga*) și *Sinteza bizantină* ed. Dan Zamfirescu, București, 1972), precum și alte multe lucrări consacrate examinării individualității limbii române printre limbile romanice datorate lui Sextil PUȘCARIU, A. ROSETTI, Iorgu IORDAN, A. GRAUR, M. SALA, Al. NICULESCU etc., etc.

p. 473 [* *]. A se vedea, acum, Constantin C. GIURESCU — Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1975[2], precum și *Istoria românilor* I, București, 1974, II, București, 1976. Trebuie să se țină seama, în privința istoriei românilor, și de *Istoria României*, I—IV, publicată de Academia Republicii Socialiste România (1960—1964), precum și de *Istoria României. Compendiu*, București, 1974[3] (această ultimă ediție, sub redacția acad. Ștefan PASCU). Și în ceea ce privește istoria românilor, numeroasele lucrări apărute în ultima vreme, mai ales cele privind formarea poporului și a limbii române, continuitatea poporului român pe aceste meleaguri, raporturile dintre limba română și latinitate, rolul populațiilor migratoare în viața poporului român, aduc date noi. Informațiile istorice ale lui Carlo TAGLIAVINI pot fi, în această versiune românească, mult dezvoltate.

Scanned with OKEN Scanner

p. 473 [***]. A se vedea, acum, și Gh. MIHĂILĂ, *Dicționar al limbii române (sec. X—XVI)*, București, 1974. A fost citată mai sus, în repetate rînduri, lucrarea importantă a Luciei DJAMO-DIACONIȚĂ, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească, în secolele XIV—XV*, București, 1971.

p. 473 [****]. A se vedea și *Bibliografia analitică a limbii române literare (1780—1866)*, București, 1972 (elaborată, sub îndrumarea lui T. VIANU, de un colectiv).

p. 474 [*]. Trebuie menționată, aici, lucrarea lui Ion GHEȚIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, în care se reiau, de fapt, teza lui I. Bogdan asupra vechimii scrisului chirilic românesc din secolul al XIII-lea, precum și idei ale lui Carlo Tagliavini privitoare la *Cartea de cîntece*, ca una dintre primele scrieri românești cu caractere latine. Dar pentru aplicarea caracterelor grafice latinești la limba română trebuie avută în considerare întreaga prezență a scrierii cu alfabet latin în Transilvania, sub influența catolicismului, începînd din secolul al XII-lea *(cursivae, currentes* și *notulares* apar și în Transilvania, în cursul secolelor XIII—XV, pentru documente latine, maghiare și germane); în Moldova și în Țara Românească, dieci și cunoscători ai scrierii latine, "magistri", precum Baptista de Vesentino, stabilit la Suceava, sau „dieci", precum Simion din Tîrgoviște (1553), Iacob din Trotuș, Ștefan din Dej (aceștia din urmă, de origine transilvăneană), erau în slujba cancelariilor domnești. A se vedea, în această privință, M. HOLBAN, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnitorilor români*, în „Revista istorică", XXIX (1943), p. 51—86; Radu MANOLESCU, *Scrierea latină în Moldova și Țara Românească*, în „Revista Arhivelor", IX (1966), 2. p. 67—82, precum și ampla sinteză de Sigismund JAKÓ și Radu MANOLESCU, *Scrierea latină în Evul mediu*, București, 1971.

p. 474 [**]. O antologie a textelor românești vechi trebuie considerată partea românească din *Crestomația romanică*, I (Mioara AVRAM și Florica DIMITRESCU) și II (Mioara AVRAM), care conțin texte și comentarii demne de interes pentru istoria limbii române vechi. De asemeni, Alexandru NICULESCU — Florica DIMITRESCU, *Testi rumeni antichi (secoli XVI—XVIII), con introduzione, stndio linguistico e glossario*, Padova, 1970.

p. 474 [***]. A se vedea și I. BIANU, *Documente românești*, București, 1907 și N. IORGA, *Anciens documents de droit roumain*, 2 vol., Paris-București, 1930.

p. 475 [*]. Printre bibliografiile limbii române, trebuie menționate: *Bibliografia analitică a limbii române literare (1780—1866)*, București, 1972 (elaborată de un colectiv sub îndrumarea lui Tudor VIANU), Gheorghe CHIVU și Mariana COSTINESCU, *Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea*, București, 1974, precum și Aurel NICOLESCU, *Școala Ardeleană și limba română*, București, 1971, o antologie și o bibliografie a celor mai însemnați cărturari ardeleni ai mișcării culturale transilvănene. O voluminoasă bibliografie-studiu a istoriei literare românești a scris Marin BUCUR, *Istoriografia literară românească*, București, 1973.

p. 476 [*]. Data presupusă a tipăririi *Evangheliarului* din Sibiu a fost posticipată de însuși Ludovic DEMÉNY: 1551—1553. El rămîne, pînă acum, dacă această dată se confirmă, primul text românesc tipărit. În ceea ce privește alte aspecte ale problemei, mai ales localizarea, v. nota [*] la p. 454.

p. 476 [**]. O serie de noi ediții ale textelor românești din secolele XVI—XVIII se poate adăuga la cele menționate de Carlo TAGLIAVINI: *Liturghierul lui Coresi*, ed. Al MAREȘ, București, 1968; *Pravila ritorului Lucaci*, ed. I. RIZESCU, București 1971; Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577)*, ed. Stela TOMA, București, 1976. Au fost editați cronicarii moldoveni (Miron Costin, ed. P. P. PANAITESCU și o ediție selectivă de L. ONU; Grigore Ureche, ediție selectivă, L. ONU; Ion Neculce, ed. Iorgu IORDAN). Au fost, de asemeni, editate *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, ed. Dan SIMONESCU, București, 1967. Valoroase ediții din textele secolelor XVII—XVIII au alcătuit Stela TOMA *(Istoria ieroglifică*, București, 1973); Gh. ȘTREMPEL *(Antim Ivireanu, Predici*, București, 1972; *N. Costin, Ceasornicul domnilor*, București, 1976) și N. A. URSU *(Dosoftei, Psaltirea în versuri*, Iași, 1976). Mihai GREGORIAN, în 1961, și Liviu ONU, în 1970, au editat *Cronicarii munteni* (ediția L. ONU conține texte selectate), iar Florea FUGARIU este cel mai cuprinzător editor al operelor cărturarilor Școlii Ardelene: *Gh. Șincai, Hronicul Românilor*, București, 1967; *Școala Ardeleană*, București, 1970; *Petru*

Scanned with OKEN Scanner

Maior, Istoria pentru începutul românilor în Dacia, 2 vol., București, 1970; *Gh. Șincai, Chronicon Daco-romanorum sive Valachorum ...*, București, 1973; *I. Budai Deleanu, Țiganiada*, București, 1974; *Petru Maior, Scrieri*, 2 vol., București, 1976.

p. 476 [***]. În problema *torna, torna, fratre*, a se vedea și A ROSETTI, *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, p. 467 și urm. (v., acum, *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 612—613), care susține că este vorba de „o informație prețioasă asupra limbii populației romanizate ce era să devină limba română".

p. 477 [*]. Trebuie adăugate aici lucrările literare din *Biblioteca națională a aromânilor*, publicate de Tache PAPAHAGI: Nuși Tullin, *Poezii*, București, 1926; Zicu A. Araia și T. Caciona, *Poezii*, București, 1932, *Anecdote*, București, 1935, precum și N. Bațaria, *Părăvulii* (anecdote populare), 1901; M. Beza, *De la noi*, București, 1903 etc. Lucrări asupra dialectului aromân și material folcloristic și etnografic aromânesc au publicat Mihail G. BOIAGI, Chr. GEAGEA, I. DALAMETRA, A. HÂCIU, St. MIHĂILEANU, V. T. MILLIO, I. MURNU, Valeriu PAPAHAGI, C. SANDU-TIMOC, N. C. VELO, P. VULCAN, precum și Tache PAPAHAGI și Matilda CARAGIU-MARIOȚEANU. Max Demeter PEYFUSS a publicat, la Viena, *Die aromunische Frage (ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns)*, apărut la *Institut für ost-europäische Geschichte und Sudostforschung der Universität Wien*, 1974.

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ „GH. ASACHI" IAȘI

Scanned with OKEN Scanner

CORRIGENDA

p. 7 r. 27 de sus: 1836
r. 32 de sus: romanțelor [*]
p. 22 r. 10 de sus: *fumier*
p. 30 r. 25 de sus: WARTBURG [*]
p. 40 r. 40 de sus: *Usi e*
p. 48 r. 22 de sus: filologice. [**]
p. 51 r. 6 de sus: SCHEUERMEIER [*]
p. 114 r. 41 de sus: 1968. [**]
p. 388 nota 1: origine. [*]

Scanned with OKEN Scanner